KARL MARX
KAPITAL
I. CILT

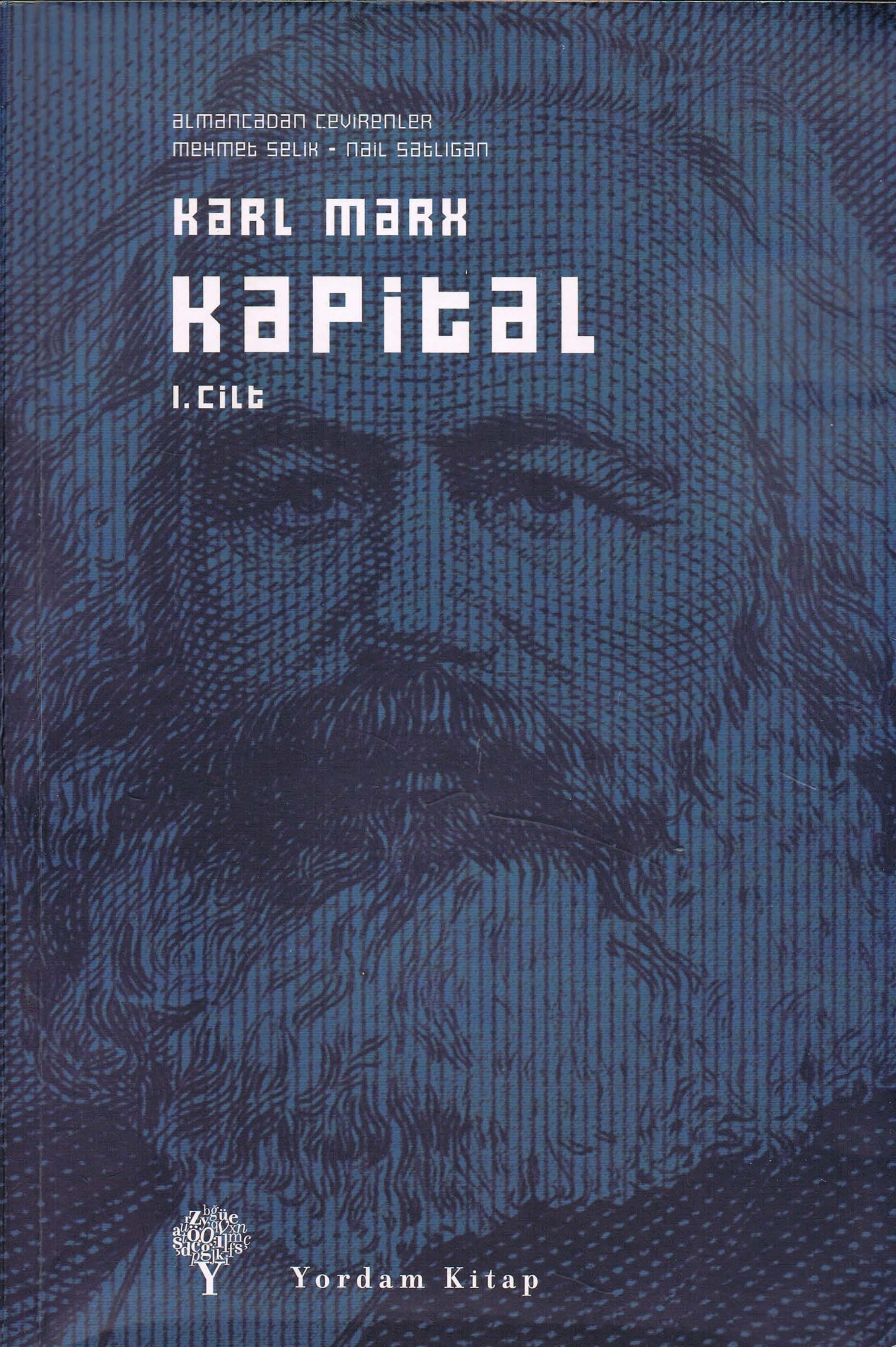

ALMANCADAN ÇEVIRENLER
MEHMET SELIK - NAIL SATLIGAN

KARL MARX

KAPITAL

I. CILT

Yordam Kitap

MUBİ

Eserin orijinal adı:
Das Kapital. Band I
Kritik der politischen Ökonomie

Kapital Cilt: I'in ana metninin çevirisi **Mehmet Selik**'e, kitabın sonunda ek olarak yer alan "Dolaysız Üretim Sürecinin Sonuçları" ile "Sözlükçe"nin çevirisi ise **Nail Satlıgan**'a aittir. Eserin tamamında Nail Satlıgan'ın kavram tercihleri uygulanmış, metin iki ayrı editör tarafından gözden geçirilmiştir. Kavram tercihlerinin sorumluluğu Nail Satlıgan'a ait olmak üzere, **Erkin Özalp** Almancasıyla, **Oktar Türel** ise İngilizcesiyle karşılaştırarak metni baştan aşağı gözden geçirmişlerdir. Çeşitli çeviri sorunlarının çözümünde ve kavramların Türkçeleştirilmesinde **Sungur Savran** ile **E. Ahmet Tonak**'ın da görüşlerinden yararlanılmıştır.

Yaygın uluslararası uygulamaya uygun olarak, *Kapital*'in I. cildinin özgün Almanca metni için, Marx'ın yakın çalışma arkadaşı ve Marksizmin ortak kurucusu Friedrich Engels tarafından yayına hazırlanan 1890 tarihli 4. Almanca basımı (Karl Marx ve Friedrich Engels, *Werke*, C. XIII, Berlin [Demokratik Almanya], Dietz Verlag, 1968) esas alındı. Karşılaştırma için kullandığımız İngilizce çeviriler Samuel Moore ve Edward Aveling (London, Lawrence and Wishart (Moscow, Progress Publishers), 1974) ile Ben Fowkes'a (London, Penguin Books, 1976) aittir.

KAPİTAL

EKONOMİ POLİTİĞİN ELEŞTİRİSİ

KARL MARX

I. Cilt

SERMAYENİN ÜRETİM SÜRECİ

Almancadan Çevirenler

Mehmet Selik ve Nail Satlıgan

★

Yordam Kitap

Yordam Kitap: 129-130 • **Kapital: Ekonomi Politiğin Eleştirisi** Cilt: 1 • Karl Marx
ISBN-978-605-5541-33-0 (Karton Kapak); ISBN-978-605-5541-31-6 (Ciltli)
Çeviri: Mehmet Selik - Nail Satlıgan • *Kavram Editörü*: Nail Satlıgan
Editörler: Oktar Türel, Erkin Özalp • *Yayın Koordinatörü*: Hayri Erdoğan
Kapak ve İç Tasarım: Savaş Çekiç • *Uygulama*: Gönül Göner
© Yordam Kitap, 2010 • *Birinci Basım*: Nisan 2011

Yordam Kitap Basın ve Yayın Tic. Ltd. Şti.
Çatalçeşme Sokağı Gendaş Han No: 19 Kat:3 Cağaloğlu 34110 İstanbul
T: 0212 528 19 10 F: 0212 528 19 09 W: www. yordamkitap. com
E: info@yordamkitap. com

Baskı: **Pasifik Ofset**
Baha İş Merkezi Haramidere - İstanbul
Tel: 0212 412 17 77

KAPİTAL

EKONOMİ POLİTİĞİN ELEŞTİRİSİ

I. Cilt

SERMAYENİN ÜRETİM SÜRECİ

İÇİNDEKİLER

Yordam Kitap'ın Notu 13
Almanca Birinci Basıma Önsöz 17
Almanca İkinci Basıma Sonsöz 22
Fransızca Basıma Önsöz ve Sonsöz 30
Üçüncü Basım İçin 32
İngilizce Basıma Önsöz 35
Almanca Dördüncü Basıma Önsöz 39

★

BİRİNCİ KISIM
META VE PARA 47

Bölüm 1: Meta 49

1. Metanın İki Unsuru: Kullanım Değeri ve Değer (Değerin Özü, Büyüklüğü) 49
2. Metalarda Cisimleşmiş Emeğin İki Yönlü Niteliği 55
3. Değer Biçimi veya Mübadele Değeri 60

A. Basit, tek başına veya rastlantısal değer biçimi 61

1) Değer ifadesinin iki kutbu: Göreli değer biçimi ve eş değer biçimi 61
2) Göreli değer biçimi 62
3) Eş değer biçimi 67
4) Bir bütün olarak basit değer biçimi 71

B. Toplam veya genişlemiş değer biçimi 73

1) Genişlemiş göreli değer biçimi 74
2) Özel eş değer biçimi 74
3) Toplam veya genişlemiş değer biçiminin kusurları 75

C. Genel değer biçimi 76

1) Değer biçiminin değişmiş karakteri 76
2. Göreli değer biçimi ile eş değer biçiminin birbirine bağlı olarak gelişmesi 78
3. Genel değer biçiminden para biçimine geçiş 79

D. Para biçimi 80

4. Metanın Fetiş Karakteri ve Bunun Sırrı 81

Bölüm 2: Mübadele Süreci 93

Bölüm 3: Para veya Meta Dolaşımı 102

1. Değerlerin Ölçüsü 102
2. Dolaşım Aracı 111

a. Metaların başkalaşması 111
b. Paranın el değiştirmesi 120
c. Sikke. Değer simgesi 129

3. Para 133

a. Gömüleme 133
b. Ödeme aracı 137
c. Dünya parası 144

★

İKİNCİ KISIM
PARANIN SERMAYEYE DÖNÜŞÜMÜ 149

Bölüm 4: Paranın Sermayeye Dönüşümü 151
1. Sermayenin Genel Formülü 151
2. Sermayenin Genel Formülündeki Çelişkiler 159
3. Emek Gücünün Satın Alınması ve Satılması . . . 169

★

ÜÇÜNCÜ KISIM
MUTLAK ARTIK DEĞERİN ÜRETİMİ 179

Bölüm 5: Emek Süreci ve Değerlenme Süreci 181
1. Emek Süreci 181
2. Değerlenme Süreci 189

Bölüm 6: Değişmez Sermaye ve Değişir Sermaye 201

Bölüm 7: Artık Değer Oranı 212
1. Emek Gücünün Sömürülme Derecesi 212
2. Ürün Değerinin, Ürünün Orantılı Kısımlanyla Gösterilmesi 219
3. Senior'ün"Son Saat"i 222
4. Artık Ürün 227

Bölüm 8: İş Günü 228
1. İş Gününün Sınırları 228
2. Artık Emeğe Duyulan Aşırı Açlık, Sanayici ve Boyar 232
3. Sömürünün Yasayla Sınırlandırılmadığı İngiliz Sanayi Kolları 239
4. Gündüz ve Gece Çalışması. Vardiya Sistemi 251
5. Normal Bir İş Günü Sağlama Mücadelesi. 14. Yüzyılın Ortasından 17. Yüzyılın Sonuna Kadar İş Gününü Uzatmak Amacıyla Çıkarılan Zorlayıcı Yasalar 258
6. Normal İş Günü İçin Mücadele. Çalışma Süresinin Zorlayıcı Yasalarla Sınırlanması. 1833-1864 Döneminin İngiliz Fabrika Yasaları 270
7. Normal İş Günü İçin Mücadele. İngiliz Fabrika Yasalarının Başka Ülkelere Etkisi 289

Bölüm 9: Artık Değer Oranı ve Kütlesi 294

★

DÖRDÜNCÜ KISIM
GÖRELİ ARTIK DEĞERİN ÜRETİMİ 303

Bölüm 10: Göreli Artık Değer Kavramı 305

Bölüm 11: El Birliği 314

Bölüm 12: İş Bölümü ve Manifaktür 327

1. Manifaktürü Doğuran İki Kaynak 327
2. Parça-İşçi ve Onun Aleti 330
3. Manifaktürün İki Temel Biçimi - Heterojen Manifaktür ve Organik Manifaktür 332
4. Manifaktür İçinde İş Bölümü ve Toplum İçinde İş Bölümü 340
5. Manifaktürün Kapitalist Karakteri 347

Bölüm 13: Makineler ve Büyük Sanayi 357

1. Makinelerin Gelişmesi 357
2. Makineden Ürüne Aktarılan Değer 371
3. Makineye Dayanan Üretim Sisteminin İşçi Üzerindeki İlk Etkileri 378
   a. Ek emek güçlerine sermaye tarafından el konulması. Kadınların ve çocukların çalıştırılması 378
   b. İş gününün uzatılması 386
   c. Çalışmanın yoğunlaşması 392
4. Fabrika 400
5. İşçi ile Makine Arasındaki Mücadele 408
6. Makinelerin İşsiz Bıraktığı İşçilerle İlgili Telafi Teorisi 418
7. Makineye Dayanan Fabrika Sisteminin Gelişmesiyle İşçilerin İtilmesi ve Çekilmesi. Pamuklu Sanayisinin Bunalımları 426
8. Büyük Sanayinin Manifaktürde, Zanaatlarda ve Ev Sanayisinde Neden Olduğu Köklü Değişiklikler 439
   a. El işçiliğine ve iş bölümüne dayanan el birliğinin ortadan kaldırılması 439
   b. Fabrika sisteminin manifaktür ve ev sanayisi üzerindeki etkisi 440
   c. Modern manifaktür 442
   d. Modern ev sanayisi 445
   e. Modern manifaktür ve ev sanayisinden büyük sanayiye geçiş. Fabrika Yasalarının bu işletme biçimlerine uygulanmasıyla söz konusu devrimin hız kazanması 449
9. Fabrika Mevzuatı. (Sağlık ve Eğitim ile İlgili Hükümler.) İngiltere'de Bunların Genelleştirilmesi 459
10. Büyük Sanayi ve Tarım 480

★
BEŞİNCİ KISIM
MUTLAK VE GÖRELİ ARTIK DEĞERİN ÜRETİMİ 483
Bölüm 14: Mutlak ve Göreli Artık Değer 485
Bölüm 15: Emek Gücü Fiyatında ve Artık Değerde Büyüklük Değişmeleri 495
I. İş Gününün Uzunluğu ve Emek Yoğunluğu Değişmez (Veri), Emeğin Üretkenliği Değişir 496
II. İş Günü Değişmez, Emeğin Üretkenliği Değişmez, Emek Yoğunluğu Değişir 500
III. Emeğin Üretkenliği ve Yoğunluğu Değişmez, İş Günü Değişir 501
IV. Emeğin Harcanma Süresinde, Üretkenliğinde ve Yoğunluğunda Eş Zamanlı Değişiklikler 502
Bölüm 16: Artık Değer Oranı İçin Çeşitli Formüller 506

★
ALTINCI KISIM
ÜCRET 511
Bölüm 17: Emek Gücü Değerinin ya da Fiyatının Ücrete Dönüşmesi 513
Bölüm 18: Zamana Göre Ücret 521
Bölüm 19: Parça Başına Ücret 529
Bölüm 20: Ülkeler Arasındaki Ücret Farkları 537

★
YEDİNCİ KISIM
SERMAYENİN BİRİKİM SÜRECİ 543
Bölüm 21: Basit Yeniden Üretim 547
Bölüm 22: Artık Değerin Sermayeye Dönüşmesi 560
1. Boyutları Gittikçe Büyüyen Kapitalist Üretim Süreci. Meta Üretimine Özgü Mülkiyet Yasalarının Kapitalist Mülk Edinme Yasaları Haline Gelişi 560
2. Boyutları Gittikçe Büyüyen Yeniden Üretimin Ekonomi Politik Tarafından Yanlış Anlaşılması 569
3. Artık Değerin Sermaye ve Gelir Olarak Ayrılması. Kaçınma Teorisi 572
4. Birikimin Miktarını, Artık Değerin Sermaye ve Gelire Oransal Bölünüşünden Bağımsız Olarak Belirleyen Koşullar: Emek Gücünün Sömürülme Derecesi - Emeğin Üretkenliği - Kullanılan Sermaye ile Tüketilen Sermaye Arasındaki Farkın Büyümesi - Yatırılmış Sermayenin Büyüklüğü 579
5. "Emek Fonu" 588
Bölüm 23: Kapitalist Birikimin Genel Yasası 592
1. Sermayenin Bileşimi Aynı Kalırken, Birikimle Birlikte Emek Gücü Talebinin Artması 592

2. Birikim ve Ona Eşlik Eden Yoğunlaşma İlerlerken Sermayenin Değişir Kısmının Göreli Azalması 601
3. Bir Göreli Artık Nüfusun Gittikçe Artan Ölçüde Üretimi ya da Yedek Sanayi Ordusu 608
4. Göreli Artık Nüfusun Farklı Varoluş Biçimleri. Kapitalist Birikimin Genel Yasası 619
5. Kapitalist Birikimin Genel Yasasının Örneklerle Gösterilmesi 626
a. 1846–1866 yılları arasında İngiltere 626
b. Britanya sınai işçi sınıfının düşük ücret alan katmanları 632
c. Göçebe nüfus 640
d. Bunalımların işçi sınıfının en iyi ücret alan kesimi üzerindeki etkisi 644
e. Britanya tarım proletaryası 648
1) Bedfordshire 661
2) Berkshire 661
3) Buckinghamshire 662
4) Cambridgeshire 662
5) Essex 663
6) Herefordshire 663
7) Huntingdonshire 663
8) Lincolnshire 664
9) Kent 665
10) Northamptonshire 665
11) Wiltshire 665
12) Worcestershire 666
f. İrlanda 671

Bölüm 24: "İlk Birikim" 686
1. İlk Birikimin Sırrı 686
2. Kır Nüfusunun Topraktan Yoksun Bırakılması 689
3. 15. Yüzyılın Sonundan İtibaren Mülksüzleştirilenlere Karşı Çıkarılan Kanlı Mevzuat. Ücretlerin Düşürülmesine Yönelik Yasalar 704
4. Kapitalist Çiftçinin Doğuşu 711
5. Tarım Devriminin Sanayi Üzerindeki Etkisi. Sanayi Sermayesi İçin İç Pazarın Yaratılması 713
6. Sanayici Kapitalistin Doğuşu 717
7. Kapitalist Birikimin Tarihsel Eğilimi 727

Bölüm 25: Modern Sömürgeleştirme Teorisi 731

EK

6. Bölüm: Dolaysız Üretim Sürecinin Sonuçları 741

SÖZLÜKÇE 861

DİZİN 865

Yordam Kitap'ın Notu

Elinizde tuttuğunuz kitap, Karl Marx'ın ve Marksizmin temel yapıtı *Kapital: Ekonomi Politiğin Eleştirisi*'nin tamamını, Almanca aslından çevrilmiş olarak Türkçeye kazandırma, böylece Türkçe Marksist edebiyatın en büyük eksiğini nihayet giderme yolunda son ciddi girişimin ilk basamağını oluşturuyor.

Kapital'i Almanca aslından Türkçeye çevirip yayınlamaya ilk başlayan Hikmet Kıvılcımlı'dır. 1937 yılında başlayan bu girişimi Kıvılcımlı, her ay bir fasikülü yayınlanarak dört yıla yayılacak bir tasarı olarak planlamıştı. İlk 7 fasikül 1937 yılı içinde yayınlandı; ancak bu ilk girişim, Kıvılcımlı'nın "Donanma davası" yüzünden tutuklanmasıyla yarım kaldı.

Kapital'i özgün dilinden Türkçeye çevirme konusunda ikinci ve Yordam Kitap'ınkinden önce gelen son girişim Mehmet Selik'e ve Sol Yayınları'na aittir. Bu yayın, 1966-67 yıllarında *Kapital*'in I. cildinin 5 kitap hâlinde yayınlanışıyla başladı; 1970'te III. cildin ilk yarısının yayınlanmasıyla devam etti ve bu noktada kesildi. Böylece Kıvılcımlı'nın I. cildin birinci bölümüyle sınırlı kalan ilk girişiminden otuz yıl kadar sonra *Kapital*'in aşağı yukarı yarısı Türkçeye kazandırılmış oluyordu.

Selik Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi ve Türkiye İşçi Partisi üyesi seçkin bir bilim insanıydı. (Kendisi, akademik hayattan ayrılışının ardından 2005'te hayata veda etti.) Bu kitap, onların, *Kapital*'i özgün dilinden Türkçeye kazandırma girişimlerini sürdürme ve sona erdirme çabası olarak yorumlandığında asıl anlamına kavuşacaktır.

Kapital'in Türkçeleştirilmesi konusunda son ve her üç cildi kapsayarak tamamlanmış girişimin onuru Alaattin Bilgi'ye aittir. Sol Yayınları arasında, 1975-78 yılları arasına yayılarak yayınlanan bu üç cilt, Türkiye'yi *Kapital*'in tamamlanmış bir çevirisinin bulunmayışı ayıbından kurtardığı için, Marx'a ve Marksizme önem veren herkesin minnet duygularını hak eden bir emeği içerir. Ancak çevirinin Almancadan değil, İngilizceden yapılmış olması, bu alandaki boşluğun bütünüyle doldurulmamış olması anlamına gelmekteydi.

Yordam Kitap'ın bu *Kapital* basımı, Mehmet Selik'in çevirmiş olduğu bölümlerin (I. cildin tamamı ile III. cildin ilk yarısı) gözden geçirilmiş

olarak yeniden basılmasından, ayrıca daha önce Almancadan çevrilmemiş olan bölümlerin (II. cildin tamamı ile III. cildin ikinci yarısı) Nail Satlıgan tarafından çevrilmesinden oluşuyor. Elinizdeki I. cilt bu yoldaki ilk adımdır.

* * *

2008 yılında İran'da *Kapital*'in I. cildinin yeni bir Farsça çevirisi yayınlandı (çev. Hasan Mortazavi, Tahran, Agâh Yayınları). Bu cildin sonunda, *Kapital*'de geçen terimlerin dört dildeki (Almanca, Farsça, Fransızca, İngilizce) karşılıklarını veren bir kavramlar "sözlükçe"si yer alıyor. Biz, bu sözlükçeyi, Farsça karşılıkların yerine Türkçelerini koyarak elinizdeki kitabın sonuna aldık.

Bilindiği gibi Marx'ın *Kapital* üzerindeki çalışmaları ve hazırlıkları on yıllarca sürmüş, o arada yapıtının nihai versiyonuyla ilgili "planlar"ı birçok kez değişmiştir. Marx'ın ömrü *Kapital*'in yalnızca I. cildini basıma hazırlamaya yettiği (I. cildin ilk basımının tarihi 1867, Marx'ın ölüm tarihi 1883'tür) için II. ve III. ciltler Engels tarafından yayınlanmıştır. Dolayısıyla Marx'tan geriye, Engels'in yayına hazırladığı bu iki cilde kısmen alınan ya da hiç alınmayan çok geniş bir müsvedde defterleri yığını kalmıştır. Bunların içinde bir tanesinin Marx'ın ekonomi politik eleştirisinin mantığı ve "mimari"si açısından özel bir önem taşıdığı, bugün hemen bütün Marx uzmanları tarafından kabul ediliyor. Söz konusu olan, Marx'ın başlangıçta *Kapital*'in I. cildine 6. bölüm olarak koymayı düşündüğü, ancak cilde dâhil etmekten daha sonra vazgeçtiği "Dolaysız Üretim Sürecinin Sonuçları" başlıklı el yazmasıdır. İlk kez 1933'te Sovyetler Birliği'nde Almanca ve Rusça olarak basılan bu metne, 1976'daki Penguin Books basımından başlayarak kimi *Kapital* basımlarında I. cildin eki olarak yer verilmekte. Daha önce Türkçede, İngilizceden yapılmış bir çevirisinin yayınlanmış olduğu "Sonuçlar"ı biz, ilk kez Almancasından çevirerek elinizdeki kitabın sonuna ekledik.

Kapital'in Almanca aslından Türkçeye tam çevirisini yayınlamaya başlarken Hikmet Kıvılcımlı'dan Alaattin Bilgi'ye kadar, bu uğurda çevirmen ve yayıncı olarak emeği geçmiş herkese gönül borcumuzu dile getirmeyi görev biliyoruz.

Bu basımın sevincine ortak olamayan Mehmet Selik'i saygıyla anarken, kitabın aslına sadık, güzel bir çeviriyle ve olabildiğince az kusurla çıkması için büyük bir sabır ve özenle emeklerini ortaya koyan Nail Satlıgan'a, Oktar Türel'e, Erkin Özalp'e ve ihtiyaç duyduğumuz her durumda yardımlarını esirgemeyen Sungur Savran ile E. Ahmet Tonak'a yürekten teşekkürler.

SUNU

Proletaryanın yürekli, vefalı, yüce gönüllü
örnek savaşçısı, unutulmaz dostum

WILHELM WOLFF'e.

21 Haziran 1809'da Tarnau'da doğdu
9 Mayıs 1864'te Manchester'da sürgünde öldü.

Das Kapital.

Kritik der politischen Oekonomie.

Von

Karl Marx.

Erster Band.

Buch I: Der Produktionsprocess des Kapitals.

Hamburg

Verlag von Otto Meissner.

1867.

New-York: L. W. Schmidt, 24 Barclay-Street.

Kapital Cilt: I'in Almanca birinci basımının kapağı.

Almanca Birinci Basıma Önsöz

Kamuoyuna birinci cildini sunmakta olduğum bu eser, 1859 yılında yayınlanan *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı (Zur Kritik der Politischen Ökonomie)* adlı eserimin devamını oluşturur. Başlangıcı ile devamı arasındaki uzun fasıla, uzun yıllar süren, çalışmamı tekrar ve tekrar kesen bir hastalık yüzünden olmuştur.

Sözü geçen *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı* adlı eserin içeriği, bu cildin Birinci Bölümünde özetlenmiştir. Bu, yalnızca bağlam ve bütünlük kaygılarıyla yapılmamıştır. Konunun sunumu iyileştirilmiştir. Ele alınan meseleler imkân verdiği ölçüde, daha önce sadece dokunulmuş olan noktalar burada daha da geliştirilmiş, buna karşılık o eserde etraflı olarak incelenmiş şeylere burada sadece dokunulmuştur. Değer ve para teorisinin tarihi hakkındaki bölümler, bu kez, doğal olarak, tamamen dışarıda bırakılmıştır. Bununla beraber, daha önceki eserin okuyucusu, Birinci Bölümün dipnotlarında bu teorinin tarihi ile ilgili yeni kaynaklar bulacaktır.

Her başlangıcın zor olması, bütün bilimler için geçerlidir. Bu yüzden Birinci Bölümün, özellikle de metanın analizini içeren kesimin anlaşılması en büyük güçlüğü yaratacaktır. Özellikle değerin özünün ve değerin büyüklüğünün analizi ile ilgili yerlerde söylediklerimi mümkün olduğu ölçüde, ortalama okuyucunun seviyesine indirdim.[1] Tam gelişmiş

---

1 Ferdinand Lassalle'nin Schulze-Delitzsch'e karşı kaleme aldığı eserin, benim bu konular üzerindeki açıklamalarımın "entelektüel özünü" verdiğini sandığı kısmında bile önemli yanlışlar olduğuna bakılırsa, bu daha gerekli oluyor. Ferdinand Lassalle'nin iktisat üzerine olan yazı ve eserlerinin genel kuramsal önermelerinin, örneğin sermayenin tarihî karakteri, üretim ilişkileri ve koşulları ile üretim biçimi arasındaki ilinti vb. üzerine olan önermelerin hepsini, benim koyduğum terminolojiye varıncaya kadar, isim ve kaynak belirtmeksizin, hemen hemen kelimesi kelimesine, benim yazı ve eserlerimden alıp kendi malı imiş gibi kullanması, herhalde, propaganda amacı ile yapılmış bir şey olsa gerek. Benimle hiçbir ilgisi olmadığı için, onun bu önermeleri nasıl kullandığı ve uyguladığı konusunda, tabii ki, hiçbir şey söylemiyorum.

hali"para biçimi"olan"değer biçimi", son derece kolay ve basittir. Ne var ki, insan aklı iki bin yıldan fazla zamandan beri boş yere bunun temeline inmeye çalışmıştır; oysa çok daha karışık ve karmaşık biçimlerin analizinde, en azından, başarıya çok yaklaşılmıştır. Niçin? Çünkü, gelişmiş beden, beden hücrelerinden daha kolay incelenir. Ayrıca iktisadi biçimlerin analizinde mikroskoptan ve kimyasal ayıraçlardan yararlanılamaz. Bu ikisinin yerini, soyutlama gücünün alması gerekir. Ama, burjuva toplumu için emek ürününün meta biçimi ya da metanın değer biçimi, iktisadi bütünün hücre biçimidir. Bunun analizi, eğitimsiz olanlara, sadece kılı kırk yarmak gibi görünür. Burada gerçekten de kılı kırk yarmak söz konusu; ama yalnızca, mikroskobik anatomide de olduğu gibi.

Bundan dolayı, değer biçimi üzerine olan kesimleri saymazsak, bu kitabın zor anlaşılmasından yakınılamaz. Burada, şüphesiz, yeni bir şeyler öğrenmek, yani aynı zamanda bizzat düşünmek isteyen bir okuyucuyu düşünüyorum.

Fizikçi, doğa süreçlerini ya en belgin biçimleriyle ve bozucu etkilere en az maruz kalmış olarak göründükleri yerlerde gözlemler ya da, mümkün olduğunda, sürecin saf hâliyle işlemesini sağlayan koşullar altında deneyler yapar. Benim bu eserde inceleyeceğim şey, kapitalist üretim tarzı ve onunla uyuşan üretim ve dolaşım ilişkileridir. Bunların bugüne kadarki klasik yurdu İngiltere'dir. Teorimi geliştirirken başlıca örnek olarak İngiltere'den yararlanmamın sebebi budur. Ama Alman okuyucu, İngiliz sanayi ve tarım işçilerinin durumları karşısında ikiyüzlüce omuz silkecek ya da Almanya'da işler hiç de o kadar kötü gitmiyor diye kendisini iyimser bir havaya bırakacaksa, ona şöyle seslenmeliyim: *De te fabula narratur!*†

Aslına bakılırsa, konu, kapitalist üretimin yasalarından doğan toplumsal karşıtlıkların şu ya da bu derecede gelişmiş olması değildir. Burada bizatihi bu yasaların kendileri, yani katı bir zorunlulukla işleyen ve kendilerini ortaya koyan bu eğilimler söz konusudur. Sanayi bakımından daha gelişmiş olan ülke, daha az gelişmiş olanına, yalnızca kendi geleceğinin imgesini gösterir.

Fakat bunu bir yana bırakalım. Bizde kapitalist üretimin tam ve iyice yerleştiği yerlerde, örneğin gerçek fabrikalarda, içinde bulunulan koşullar İngiltere'de olduğundan çok daha kötüdür; çünkü, fabrikalarla ilgili yasaların bizde benzerleri yoktur. Diğer bütün alanlarda, kıta Avrupa'sının batısındaki bütün öteki yerlerde olduğu gibi, sırf kapitalist üretimin gelişmesinin değil, fakat bu gelişmenin eksikliğinin de acısını çekiyoruz.

---

† "Hikâye seni anlatıyor!" –*çev.*

Modern sıkıntıların yanı sıra, eski, köhnemiş üretim tarzlarının bitkisel yaşamlarını sürdürmelerinin mirası olan bir dizi sıkıntı, doğurdukları çağ dışı toplumsal ve siyasi ilişkilerle birlikte bizi eziyor. Yalnız yaşayanlar değil, ölüler de canımıza okuyor. *Le mort saisit le vif!*†

Almanya'da ve kıta Avrupa'sının batısındaki başka yerlerde sosyal istatistikler, İngiltere'dekilere oranla, acınacak durumdadır. Fakat yine de, arkalarındaki şahmeran başını şöyle bir görmemizi sağlayacak kadar perdeyi aralıyorlar. Bizim hükümetlerimiz ve parlamentolarımız da, İngiltere'de olduğu gibi, iktisadi durum ve koşullar üzerinde araştırma yapacak soruşturma komisyonları görevlendirse; bu komisyonlara gerçeğin araştırılıp bulunması için İngiltere'dekilere benzer yetkiler ve güçler verilse; bu görev için, İngiltere'deki fabrika denetçileri, "*public health*" (halk sağlığı) raporlarını hazırlayan sağlık görevlileri, kadınların ve çocukların sömürülmesi, barınma ve beslenme koşulları vb. konular hakkında çalışan araştırma komisyonlarının üyeleri kadar alanlarında yetkin, tarafsız ve kimseyi kayırmayan kişiler bulunabilse, içinde bulunduğumuz durumu görüp dehşete düşerdik. Perseus, peşlerinden gittiği devler kendisini görmesinler diye, sisten yapılma bir takke kullanırmış. Bizse, devin varlığını inkâr edebilmek için, sisten takkeyi kendi gözlerimiziin ve kulaklarımızın altına kadar indiriyoruz.

Bu konuda kendimizi aldatmamalıyız. 18. yüzyıldaki Amerikan Bağımsızlık Savaşı, nasıl Avrupalı orta sınıf için uyanış çanını çaldı ise 19. yüzyılın Amerikan İç Savaşı da Avrupa işçi sınıfı için aynı şeyi yaptı. İngiltere'de değişme ve dönüşüm süreci elle tutulacak kadar açıktır. Bunun, belli bir yükseliş noktasından sonra, kıta Avrupa'sını da etkilemesi zorunludur. Orada bu dönüşüm, bizzat işçi sınıfının kendi gelişme derecesine göre, daha vahşi ya da daha insani biçimler alacaktır. Demek ki daha yüksek saikler bir yana, kendi öz çıkarları, şu anda egemen olan sınıflara, işçi sınıfının gelişmesini köstekleyen ve yasal olarak denetlenebilecek olan bütün engellerin kaldırılmasını emrediyor. İşte benim bu ciltte İngiliz fabrika mevzuatının tarihine, içeriğine ve sonuçlarına bu derece geniş yer ayırmamın, diğerleri yanında, bir sebebi de budur. Bir ulus, diğerlerinden öğrenmelidir ve öğrenebilir. Bir toplum kendi hareketinin doğa yasasını keşfetmek işinde doğru yola girmiş olsa bile –ki bu eserin nihai amacı, modern toplumun ekonomik hareket yasasını ortaya çıkarmaktır– bu toplum, ne doğal gelişim aşamalarının üzerinden atlayabilir ne de onları resmi kararlarla

† Ölü, diriyi sımsıkı tutar! –*çev.*

iptal edebilir. Ama doğum sancılarının süresini kısaltabilir, şiddetini azaltabilir.

Muhtemel bir yanlış anlamayı önlemek için şunu belirteyim. Kapitalisti ve toprak sahibini kesinlikle pembe gözlüklerle bakarak resmetmiyorum. Ama burada, kişiler üzerinde, yalnızca iktisadi kategorileri temsil ettikleri, belirli sınıf ilişkilerinin ve çıkarlarının taşıyıcıları oldukları ölçüde duruluyor. Toplumun iktisadi oluşumunun gelişimini doğal bir tarihsel süreç olarak kavrayan benim bakış açım, bireyi, öznel olarak kendisini bunların ne kadar üzerine çıkarırsa çıkarsın toplumsal açıdan varlığını borçlu olmaya devam ettiği ilişkilerden sorumlu tutmak konusunda, tüm diğer bakış açılarının gerisinde kalır.

Özgür bilimsel araştırma, ekonomi politik alanında, sadece diğer alanlarda da karşılaşılan düşmanlarla karşı karşıya gelmekle kalmaz. Ele aldığı malzemenin kendine özgü doğası, insanın bağrındaki en azgın, en bayağı ve en tiksinti verici tutkuları, yani özel çıkarın Furie'lerini (intikam tanrıçalarını) ona karşı savaş alanına çağırır. Söz gelişi, İngiliz Yüksek Kilisesi, benimsediği 39 iman şartından 38'ine yöneltilen bir saldırıyı, parasal gelirinin 1/39'una yönelik bir saldırıya göre daha kolay affeder. Günümüzde, bizzat ateizm, devralınmış mülkiyet ilişkilerinin eleştirisiyle karşılaştırıldığında, bir *culpa levis*'tir.[†] Bununla beraber yine de inkâr edilemeyecek bir gelişme var. Örnek olarak, birkaç hafta önce yayınlanmış olan yıllığı gösteriyorum: *Correspondence with Her Majesty's Missions Abroad, regarding Industrial Questions and Trades Unions.*[††] İngiliz tahtının yabancı ülkelerdeki temsilcileri burada açık bir dille, Almanya'da, Fransa'da, kısaca Avrupa kıtasının bütün uygar toplumlarında, sermaye ile emek arasındaki mevcut ilişkilerde başlayan köklü değişim ve dönüşümlerin İngiltere'deki kadar görülebilir ve kaçınılmaz olduğunu anlatmaktadırlar. Yine aynı zamanda, Atlantik Okyanusu'nun öteki yakasında, Amerika Birleşik Devletleri Başkan Yardımcısı Bay Wade, halka açık toplantılarda ilan etti: Köleliğin kaldırılmasından sonra, gündeme, sermaye ve toprak mülkiyeti ilişkilerinin dönüştürülmesi giriyordu! Çağın, mor pelerinlerle veya kara cüppelerle gizlenemeyecek işaretleridir bunlar. Elbette, bu sözler, yarın bir mucize gerçekleşeceği anlamına gelmiyor. Bugünkü toplumun sağlam bir kristal değil, dönüşme yeteneğine sahip ve sürekli olarak dönüşüm süreci içinde bulunan

---

† Küçük günah. *–çev.*

†† Sınai Sorunlar ve Sendikalar Hakkında Majestelerinin Yurtdışındaki Temsilcilikleriyle Yazışmaları. *–çev.*

bir organizma olduğu sezgisinin bizzat egemen sınıflarda doğmaya başladığını gösteriyor.

Bu eserin ikinci cildi sermayenin dolaşım sürecini (II. Kitap) ve sermayenin gelişme seyri içinde aldığı çeşitli biçimleri (III. Kitap), üçüncü ve son cilt de (IV. Kitap) teorinin tarihini ele alacaktır.

Bilimsel eleştiriye dayanan her görüşü hoşnutlukla karşılarım. Kamuoyu denen şeyin hiçbir zaman taviz vermediğim önyargıları söz konusu olduğunda, geçmişte olduğu gibi bugün de, büyük Floransalının şu şiarını benimsiyorum:

"Segui il tuo corso, e lascia dir le genti!"†

Karl Marx

Londra, 25 Temmuz 1867

---

† Sen yolundan şaşma, bırak ne derlerse desinler! (Dante, *İlâhi Komedya*). *–çev.*

Almanca İkinci Basıma Sonsöz

Sözlerimin başında, birinci basımın okuyucularına ikinci basımda yapılmış olan değişiklikler hakkında açıklamalarda bulunmam gerekir. Kitabın daha anlaşılır şekilde bölümlenmiş olduğu hemen göze çarpacaktır. Ek notların ikinci basıma ait oldukları her yerde belirtilmiştir. Metinle ilgili en önemli noktalar şunlardır:

Birinci Bölümün Birinci Kesiminde, her bir mübadele değerinin ifade edildiği eşitliklerin analiz edilmesi yoluyla değerin ortaya çıkarılması işi daha büyük bir bilimsel kesinlikle yapılmıştır; aynı şekilde, değerin özü ile değer büyüklüğünün toplumsal olarak gerekli emek-zamana göre belirlenmesi arasındaki, birinci basımda yalnızca şöyle bir değinilen bağlantı, açık şekilde vurgulanmıştır. Birinci Bölümün Üçüncü Kesimi (Değer Biçimi), başka hiçbir sebep olmasa bile, birinci basımda iki kere yer aldığı için, tümüyle gözden geçirilmiştir. –Geçerken, söz konusu tekrara, Hannover'deki dostum Dr. L. Kugelmann'ın yol açtığını belirteyim. 1867 yılının baharında, Hamburg'dan ilk provalar geldiğinde onun misafiriydim ve değer biçiminin tamamlayıcı, daha didaktik bir açıklamasının okuyucuların çoğunluğu için gerekli olduğuna beni ikna etmişti.– Birinci Bölümün son kesimi (Metanın Fetiş Karakteri vb.) büyük ölçüde değiştirildi. Üçüncü Bölümün Birinci Kesimi (Değerin Ölçüsü) dikkatle gözden geçirildi, çünkü birinci basımda, bu kesim, *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*'da (*Zur Kritik der Polit. Oek.*, Berlin 1859) yapılmış olan açıklamalara göndermede bulunularak, özensiz bir şekilde hazırlanmıştı. Yedinci Bölüm ve özellikle de bunun İkinci Kesimi büyük ölçüde yeniden yazıldı.

Metinde yapılan ve çoğu yalnızca biçimsel olan kısmi değişiklikleri tek tek ele almak gereksiz bir iş olurdu. Başından sonuna kadar kitabın her yerinde bu tür düzeltmeler yapılmıştır. Bununla beraber, Paris'te çıkacak olan Fransızca çeviriyi gözden geçirdiğim şu sıra gördüm ki, Almanca asıl metin bazı yerlerde daha kapsamlı gözden geçirmelere,

bazı yerlerde daha ciddi biçimsel düzeltmelere ve bazı yerlerdeki gözden kaçmış hataların daha dikkatli bir şekilde temizlenmesine ihtiyaç duymaktadır. Ama bunlar için zaman yoktu. Çünkü kitabın tükendiği ve ikinci basımın baskısına Ocak 1872'de başlanacağı haberini ancak 1871 sonbaharında, başka acil işlerin ortasındayken almıştım.

Kapital'in çok kısa bir süre içinde Alman işçi sınıfının çok farklı kesimleri tarafından takdir edilmesi, emeğimin en iyi ödülüdür. İktisadi açıdan burjuva bakış açısına sahip bir kişi olan Viyanalı Bay Mayer, Fransa-Prusya Savaşı sırasında yayınlanan bir broşürde, geçmişte Alman mirası sayılan parlak teorik kavrayışın Almanya'nın "eğitimli" sınıflarında tümüyle ortadan kaybolduğunu, buna karşın aynı ülkenin işçi sınıfında yeniden canlandığını isabetli bir şekilde açıklamıştı.

Ekonomi politik, Almanya'da, şu ana kadar yabancı bir bilim olarak kaldı. Gustav von Gülich, *Geschichtliche Darstellung des Handels, der Gewerbe, usw.* adlı eserinde ve özellikle de bu çalışmasının 1830'da yayınlanan ilk iki cildinde, bizde kapitalist üretim tarzının gelişmesini ve dolayısıyla modern burjuva toplumunun kurulmasını engellemiş olan tarihsel koşulları büyük ölçüde tartışmıştır. Demek oluyor ki, ekonomi politiği yeşertip yaşatacak bir toprak yoktu. Ekonomi politik, İngiltere ve Fransa'dan hazır mal olarak ithal edildi; Alman iktisat profesörleri öğrenci olarak kaldılar. Yabancı bir gerçekliğin teorik ifadesi onların ellerinde bir dogmalar koleksiyonu haline geldi, onlar tarafından içinde yaşadıkları küçük burjuva dünyasına göre yorumlandı ve dolayısıyla yanlış yorumlandı. Tümüyle bastırılamayan bilimsel iktidarsızlık duygusunu ve gerçekten yabancısı olunan bir alanda ders vermek zorunda olmaktan kaynaklanan vicdan azabını, edebiyat tarihi hakkındaki bilgiçliklerle örterek veya Alman bürokrasisinin umutlu adayının Araf'ını geçmesi gereken bir bilgi çorbası olan "kameral bilimler"den alınma yabancı maddeler ekleyerek gizlemeye çalıştılar.

1848'den bu yana kapitalist üretim Almanya'da hızlı bir gelişme gösterdi ve günümüzde dolandırıcılığın parlak dönemine *(Schwindelblüte)* girmiş bulunuyor. Ama kader, uzmanlarımıza yine gülmedi. Ekonomi politikle tarafsız olarak uğraşabildikleri dönemde, modern iktisadi ilişkiler Alman gerçekliğinin bir parçası değildi. Ve bu ilişkilerin ortaya çıkışı, daha başında, burjuva ufkunun sınırları içinde tarafsız olarak incelenmelerine artık izin vermeyen koşullar altında gerçekleşti. Ekonomi politik, burjuva nitelikte olduğu, yani kapitalist düzeni tarihsel açıdan geçici bir gelişme aşaması olarak değil, aksine toplumsal üretimin mutlak ve en son biçimi olarak kavradığı ölçüde, ancak, sınıf mücadelesinin örtük kaldığı ya da kendisini yalnızca münferit olaylarla ortaya koyduğu süre boyunca, bilim olarak kalabilir.

İngiltere'yi alalım. Bu ülkenin klasik ekonomi politiği, sınıf mücadelesinin gelişmemiş olduğu döneme aittir. Sonunda, onun son büyük temsilcisi Ricardo, sınıf çıkarlarının, ücret ile kârın, kâr ile toprak rantının karşıtlığını safça toplumsal bir doğa yasası kabul ederek, bu karşıtlığı, bilinçli bir şekilde, araştırmalarının hareket noktası haline getirir. Ne var ki, böylece burjuva ekonomi bilimi de artık ötesine geçemeyeceği sınırlarına gelip dayandı. Bu bilim, daha Ricardo hayattayken, ona karşı çıkan Sismondi aracılığıyla, eleştiriyle yüz yüze geldi.[1]

Arkadan gelen 1820-1830 döneminin İngiltere'deki ayırt edici özelliği, ekonomi politik alanındaki bilimsel canlılıktır. Bu dönem, Rikardocu teorinin hem vulgarize edildiği ve yayıldığı, hem de eski okulla savaştığı bir dönemdi. Muhteşem karşılaşmalara tanık olundu. Bu sırada olanlardan Avrupa kıtası pek az haberdar oldu; çünkü polemik, büyük ölçüde, dergi makalelerine, farklı konulardaki çalışmalara ve broşürlere dağılmıştı. Bu polemiğin –Rikardocu teorinin, daha şimdiden, bazı istisnai durumlarda, burjuva ekonomisine yönelik bir saldırı silahı olarak kullanılmasına karşın– tarafsız nitelikte olması, zamanın koşullarıyla açıklanabilir. Bir yandan, büyük sanayi, modern yaşamının periyodik döngüsünü ancak 1825 bunalımıyla başlatmasının da kanıtladığı üzere, henüz yalnızca çocukluk dönemini geride bırakıyordu. Diğer yandan, sermaye ile emek arasındaki sınıf mücadelesi, siyasi bakımdan, Kutsal İttifak etrafında kümelenmiş hükümetler ve feodal aristokrasi ile burjuvazinin öncülük ettiği halk kitleleri arasındaki çelişki tarafından, iktisadi bakımdan, sanayi sermayesi ile aristokrat toprak mülkiyeti arasındaki çatışma tarafından (bu çatışma Fransa'da küçük toprak mülkiyeti ile büyük toprak mülkiyeti arasındaki zıtlığın gerisinde saklı kaldı, İngiltere'de Tahıl Yasaları'ndan sonra açıkça patlak verdi), arka plana itilmiş bulunuyordu. İngiltere'de ekonomi politik alanında bu dönem boyunca yazılıp çizilenler, Fransa'da, Dr. Quesnay'nin ölümünü izleyen iktisadi fırtına ve zorlama dönemini[†] hatırlatır, ama tıpkı pastırma yazının baharı hatırlatması gibi. 1830 yılında can alıcı önem taşıyan bunalım patlak verdi.

Fransa ve İngiltere'de burjuvazi, siyasi iktidarı ele geçirmişti. O zamandan sonra, sınıf mücadelesi, hem pratikte hem de teoride, giderek daha açık ve tehdit edici biçimler aldı. Sınıf mücadelesi bilimsel burjuva ekonomisinin ölüm çanını çalıyordu. Şimdi artık şu ya da bu teoremin doğru olup olmadığı değil, fakat sermaye için yararlı mı yoksa zararlı mı, işini kolaylaştırıcı mı yoksa zorlaştırıcı mı, yasalara uygun mu aykırı mı oldu-

---

1 Bkz. "Zur Kritik ..." adlı eserim, s. 39.

† "Sturm und Drang" (Fırtına ve Zorlama) Dönemi (1767-1785), Alman edebiyatında Aydınlanma Dönemi ile Klasik Dönem arasındaki dönemin adı. –*çev.*

ğu tartışılıyordu. Çıkar sağlamaya dönük olmayan araştırmaların yerini para karşılığı yapılan seyirlik dövüşler, tarafsız bilimsel incelemelerin yerini özürcülüğün *(Apologetik)* vicdan azabı ve kötü niyeti almıştı. Bu arada, başında Cobden ve Bright gibi fabrikatörlerin bulunduğu *Anti-Corn-Law League*'in (Tahıl Yasası Karşıtı Birlik) dünyayı saran bıkkınlık verici risalecikleri bile, toprak aristokrasisine karşı yürüttükleri polemikle, bilimsel olmasa bile tarihsel bir çıkar vaat ediyordu. Sir Robert Peel ile birlikte gelen serbest ticaret mevzuatı bayağı iktisadı bu son dikenden de kurtarmıştı.

1848'deki kıtasal devrim İngiltere'yi de vurdu. Hâlâ bilimsel bir önemleri olduğunu iddia eden ve egemen sınıfların sofistleri ve dalkavukları olmanın ötesine geçmek isteyen kimseler, sermayenin ekonomi politiği ile proletaryanın artık daha fazla görmezden gelinemeyen taleplerini bağdaştırmaya çalıştı. Ve buradan, John Stuart Mill'in en mükemmel temsilcisi olduğu, yavan bir bağdaştırmacılık doğdu. Bu, büyük Rus bilgini ve eleştirmeni N. Çernışevskiy'in "Mill'e Göre Ekonomi Politiğin Temelleri" adlı çalışmasında ustalıkla aydınlatmış bulunduğu gibi, "burjuva" iktisadının iflasını ilan etmek demekti.

Dolayısıyla, Almanya'da, kapitalist üretim tarzı, bu üretim tarzının antagonist karakteri İngiltere ve Fransa'da tarihsel sınıf çatışmaları ile gümbürtülü bir şekilde ortaya çıktıktan sonra ve Alman proletaryası Alman burjuvazisinden çok daha açık bir teorik sınıf bilincine varmış bulunurken olgunluğa ulaştı. Bu nedenle, bir burjuva ekonomi politik bilimi, burada mümkün hale geliyormuş gibi görünmeye başlar başlamaz, yeniden imkânsızlaşmıştı.

Bu koşullar altında onun sözcüleri iki kampa ayrıldı. Kurnaz, girişimci, pratik kimselerden meydana gelen bir bölük, bayağı iktisada dayalı özürcülüğün en yüzeysel ve bunun için de en başarılı temsilcisi olan Bastiat'nın bayrağı altında toplandı; bilimlerinin profesörlük mertebesine ulaşmış bulunmanın gururunu taşıyan diğer bölük, uzlaştırılamaz olanları uzlaştırma çabasında, J. St. Mill'i izledi. Almanlar, burjuva iktisadının klasik döneminde olduğu gibi çöküşü sırasında da, öğrencilikten, taklitçilik ve izleyicilikten, büyük yabancı şirketler için çalışan küçük perakendeciler olmaktan kurtulamadı.

Demek ki, Alman toplumunun kendine özgü tarihsel gelişimi burada "burjuva" iktisadının her tür özgün gelişme yolunu tıkamıştı, ama eleştiri yolu açıktı. Böyle bir eleştiri, bir sınıfı temsil edecekse, yalnızca, tarihsel görevi kapitalist üretim tarzını yıkmak ve ardından sınıfları ortadan kaldırmak olan sınıfı temsil edebilir: proletarya.

Alman burjuvazisinin bilgili ve bilgisiz sözcüleri, ilk önce, *Kapital*'i, önceki eserlerim için yaptıkları gibi, sessizlikle boğmayı denedi. Bu

taktik zamanın koşullarıyla artık uyuşmamaya başladığında, kitabımı eleştirme adı altında, "burjuva bilincini rahatlatmaya yönelik" reçeteler yazdılar; ama, işçi basınında (örnek olarak, Joseph Dietzgen'in *Volksstaat*'taki makalelerine bakabilirsiniz), borçlu oldukları cevabı bugüne kadar vermedikleri daha üstün hasımlarla karşılaştılar.[2]

1872 baharında, St. Petersburg'da, *Kapital*'in mükemmel bir Rusça çevirisi çıktı. Basılan 3.000 nüsha şu anda hemen hemen tükenmiş bulunuyor. Kiev Üniversitesi'nde ekonomi politik profesörü olan Bay N. Sieber (Зибер), daha 1871 yılında, "**Теория ценности и капитала Д. Рикардо**" (D. Ricardo'nun Değer ve Sermaye Teorisi vb.) adlı eserinde, benim değer, para ve sermaye teorimi, temelleri bakımından, Smith-Rikardocu öğretinin zorunlu devamı olarak göstermişti. Bu değerli kitabı okurken Batı Avrupalıları şaşırtan şey, yazarın saf teorik bakıştan uzaklaşmamak konusundaki kararlılığıdır.

Kapital'de kullanılan yöntem, birbirleriyle çelişen görüşlerin bile kanıtladığı üzere, pek az anlaşılmıştır.

Öyle ki, Paris'te çıkan *Revue Positiviste*'in suçlamalarına göre, bir yandan iktisadı metafizik açıdan ele alıyormuşum, diğer yandan –tahmin edin!– geleceğin aşçı dükkânları için tarifler (Comte'çu tarifler mi?) yazacak yerde, sadece verili olguların eleştirel analizini yapmakla yetiniyormuşum. Prof. Sieber, metafizik olma suçlaması hakkında şunu belirtiyor:

> "Asıl teori söz konusu olduğu sürece, Marx'ın yöntemi, eksiklik ve üstünlükleri en iyi teorisyenler tarafından paylaşılan bir okulun, yani bütün İngiliz okulunun tümdengelimli yöntemidir."

Bay M. Block (*Les Théoriciens du Socialisme en Allemagne. Extrait du Journal des Économistes, juillet et août 1872*), yöntemimin analitik olduğunu keşfediyor ve şunu da söylüyor:

> "Par cet ouvrage M. Marx se classe parmi les esprits analytiques les plus éminents." ("Bu eserle Bay Marx en önemli analitik düşünürler arasına giriyor.")

---

2 Alman bayağı iktisadının zevzek lafazanları eserimin biçimini ve sunuş tarzını yeriyor. Kimse *Kapital*'in edebî eksiklerini benden daha sert bir şekilde eleştiremez. Bununla beraber, bu bayların ve izleyicilerinin yararlanmaları ve mutlu olmaları için, burada, biri İngiltere'den diğeri Rusya'dan gelen iki değerlendirmeyi aktarmak istiyorum. Benim görüşlerime tümüyle düşmanca yaklaşan *Saturday Review*, birinci Almanca basımla ilgili haberinde şöyle demişti: Sunuş tarzı, "en kuru iktisadi sorunlara bile özgün bir çekicilik *(charm)* kazandırıyor".

S.P. Vedomosti (St. Petersburg gazetesi) 20 Nisan 1872 tarihli sayısında şunları da yazıyor: "Sunuş tarzı, fazla özel başlıkların ele alındığı az sayıda bölüm dışında, herkesçe anlaşılabilirliğiyle, açıklığıyla, konunun yüksek bilimsellik düzeyine rağmen alışılmadık bir canlılığa ulaşmış olmasıyla bir başkalık kazanıyor. Bu bakımdan yazar ... anlaşılmaz ve kuru bir dille yazdıkları kitapları sıradan fanilerin kafalarını çatlatan Alman bilginlerinin çoğuna da hiç benzemiyor." Ne var ki, dönemin Alman ulusal liberal profesörlerinin yazıları, okuyucularında, kafadan bambaşka bir şeyi çatlatıyor.

Alman eleştirmenler doğal olarak Hegelci sofizm hakkında bağırıp çağırıyor. St. Petersburg'da yayınlanan "**Вестник Европы**" (Avrupa Habercisi), *Kapital*'in sadece yöntemine ayırdığı bir makalesinde (1872 Mayıs sayısı, s. 427-436), araştırma yöntemimi son derece gerçekçi, buna karşılık sunuş yöntemimi üzücü şekilde Alman diyalektiğine bağlı buluyor. Diyor ki:

"İlk bakışta, konunun sunuluşunun dış şekline bakarak değerlendirme yapılırsa, Marx, tam da sözcüğün Almanca, yani kötü anlamıyla ideal filozofların en büyüğüdür. Oysa, gerçekte, iktisadi eleştiri işinde kendisinden önce gelen herkesten sonsuz derecede daha gerçekçidir... Ona hiçbir şekilde idealist denemez."

Bay yazara, kendi eleştirisinden, Rusça özgün metne erişemeyecek olan kimi okuyucularımın da ilgilenebileceği bazı alıntılarla cevap vermekten daha iyisini yapamam.

Yöntemimin maddeci temelini tartışmış olduğum *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı* adlı eserimin önsözünden yaptığı bir alıntıdan (*Zur Kritik der Pol. Oek.*, Berlin 1859, s. IV-VII) sonra, yazar şöyle devam ediyor:

"Marx için önemli bir tek şey var: incelemesine giriştiği görüngülerin yasasını bulmak. Ve, bu görüngüler belli ve kesin bir şekle sahip bulundukları ve belli bir zaman aralığında gözlenebilecek bir karşılıklı ilişki içinde oldukları sürece, onun için önemli olan sadece bu görüngülere hükmeden yasa değildir. Onun için daha da önemli olan, görüngülerin değişimlerinin, bunların gelişmelerinin, yani bir biçimden diğerine, bir ilişkiler düzeninden bir diğer ilişkiler düzenine geçişlerinin yasasıdır. Bir kere bu yasayı bulduğunda, bu yasanın toplumsal yaşamdaki ifadeleri olan sonuçları ayrıntılarıyla inceler. ... Dolayısıyla, Marx'ın bir tek derdi vardır: kapsamlı bilimsel araştırma yoluyla toplumsal ilişkilerin belirli düzenlere sahip olmalarının zorunluluğunu göstermek ve kendisine hareket ve dayanak noktaları sağlayan olguları elverdiğince tarafsız bir şekilde saptamak. Bunun için, aynı anda, hem mevcut düzenin zorunluluğunu, hem de, insanların buna inanıp inanmamasından, bunun bilincine sahip olup olmamalarından tümüyle bağımsız bir şekilde, mevcut düzenin kaçınılmaz olarak geçmek zorunda olduğu bir başka düzenin zorunluluğunu kanıtlaması fazlasıyla yeterlidir. Marx, toplumsal hareketi, yalnızca insanların irade, bilinç ve niyetlerinden bağımsız olmakla kalmayan, aksine, onların irade, bilinç ve niyetlerini belirleyen yasaların yönettiği, doğal bir tarihsel süreç olarak görür... Kültür tarihinde bilinçli unsur bu derece bağımlı bir rol oynuyorsa, kültürün kendisini konu alan eleştirinin, bilincin herhangi bir biçimini ya da herhangi bir sonucunu, herhangi bir başka şeyden daha fazla temel alamayacağı açıktır. Yani düşünce *(Idee)* değil, yalnızca dışsal görüngü, onun hareket noktası olabilir. Eleştiri, bir olguyu düşünceyle değil, yalnızca diğer olguyla karşılaştırmakla ve karşı karşıya koymakla kendisini sınırlandıracaktır. Onun için önemli olan, yalnızca, her iki olgunun elverdiği ölçüde tam olarak incelenmesi ve birbirlerine göre gerçekten de

farklı gelişme uğrakları oluşturmalarıdır; ama her şeyden önemlisi, gelişim aşamalarının kendilerini ortaya koydukları düzenler dizisinin, sıralanış ve bağlantıların, eşit ölçüde eksiksiz olarak incelenmesidir. Ama, denecektir, iktisadi hayatın genel yasaları bir ve aynıdır; bunlar ister bugüne, ister düne uygulansın, hiçbir şey değişmez. Marx, tam da bunu reddeder. Ona göre bu tür soyut yasalar yoktur. ... Aksine, onun fikrine göre, her tarihsel dönem kendi yasalarına sahiptir. ... Yaşam, verili bir gelişim dönemini geride bırakıp verili bir aşamadan bir başkasına geçer geçmez, aynı zamanda, başka yasalar tarafından yönetilmeye başlar. Kısacası, iktisadi yaşam, bize, biyolojinin diğer alanlarındaki gelişme tarihine benzer bir görüngü sunar. ... Eski iktisatçılar, onları fizik ve kimya yasalarına benzetirken, iktisadi yasaların doğasını yanlış değerlendirmişti. ... Görüngülerin daha derinlikli bir çözümlemesi, toplumsal organizmaların kendi aralarındaki farkların, bitkisel organizmalarla hayvansal organizmalar arasındaki farklar kadar köklü olduğunu göstermiştir. ... Evet, bu organizmaların birer bütün olarak farklı yapılara sahip olması, tek tek organlarının farklılaşması ve farklı koşullar altında faaliyet göstermeleri nedeniyle, bir ve aynı görüngü bambaşka yasalara tabidir. Marx, örneğin, nüfus yasasının her zaman ve her yerde aynı olduğunu yadsır. Tersine, her gelişme aşamasının kendi nüfus yasasına sahip olduğunu ileri sürer. ... Üretici güçlerin gelişme düzeylerindeki farklılıklara bağlı olarak, ilişkiler ve onları düzenleyen yasalar da değişir. Marx, kapitalist iktisat düzenini bu bakış açısıyla araştırmayı ve açıklamayı hedef olarak belirlerken, iktisadi yaşamın her eksiksiz incelemesinin sahip olması gereken hedefi katı bir bilimsellikle formüle etmekten başka bir şey yapmaz. ... Böyle bir araştırmanın bilimsel değeri, verili bir toplumsal organizmanın ortaya çıkışını, varoluşunu, gelişimini, ölümünü ve onun yerini farklı, daha yüksek bir başkasının almasını düzenleyen özel yasaların aydınlatılmasında yatar. Ve Marx'ın kitabı bu değere gerçekten de sahiptir."

Sayın yazar, benim gerçek yöntemim dediği şeyi bu kadar isabetli ve kişisel olarak onu uygulamam söz konusu olduğu ölçüde, bu kadar olumlu bir şekilde tarif ederken, diyalektik yöntemden başka neyi tarif etmiş oluyor?

Şüphesiz, sunuş tarzının araştırma tarzından şekil olarak ayrılması gerekir. Araştırma sırasında, malzemenin tüm ayrıntılarıyla ele alınması, farklı gelişim biçimlerinin çözümlenmesi ve bunların iç bağlantısının keşfedilmesi gerekir. Gerçek hareket, ancak bu işin yapılmasından sonra, uygun şekilde betimlenebilir. Bu başarıldığında ve malzemenin yaşamının aynadaki gibi ideal bir yansımasına ulaşıldığında, *a priori*[†] bir yapıyla karşı karşıya olunduğu sanılabilir.

Benim diyalektik yöntemim, temelinde, Hegelci diyalektik yöntemden yalnızca farklı değil, onun doğrudan karşıtıdır. Hegel için, idea adı

[†] *A priori:* Önsel; deneysel kanıt aramadan, sadece akıl yürütme yoluyla elde edilen. *–çev.*

altında bağımsız bir özneye bile dönüştürdüğü düşünme süreci, bu sürecin sadece dış görünüşünü oluşturan gerçekliğin demiurgosudur.[+] Bendeyse, tam tersine, düşünsel olan *(das Ideelle)*, maddi olanın insan kafasına yerleştirilmiş ve tercüme edilmiş biçiminden başka bir şey değildir.

Hegelci diyalektiğin gizemlileştirici yönünü neredeyse 30 yıl önce, henüz moda olduğu bir zamanda eleştirdim. Fakat tam da *Kapital*'in ilk cildi üzerinde çalıştığım sıralarda, bugünün eğitimli Almanya'sında meydanı boş bulan, hırçın, küstah ve vasat bir taklitçiler takımı *(Epigonentum)*, gözü pek Moses Mendelssohn'un Lessing zamanında Spinoza'ya yaptığı gibi Hegel'e "ölmüş eşek" muamelesi yapmanın tadını çıkarıyordu. Bunun içindir ki, kendimi açıkça bu büyük düşünürün öğrencisi ilan etmişimdir ve değer kuramı üzerine olan bölümün şurasında burasında onun kendine özgü ifade biçimi ile cilveleştiğim olmuştur. Diyalektiğin Hegel'in elinde maruz kaldığı gizemlileştirme, onun genel hareket biçimlerini kapsamlı ve bilinçli bir şekilde ilk önce Hegel'in ortaya koymuş olduğu gerçeğini hiçbir şekilde gölgeleyemez. Hegel'de diyalektik baş aşağı durur. Gizemsel kabuğun içindeki rasyonel özü bulmak için, tersine çevrilmesi gerekir.

Gizemlileştirilmiş biçimi ile diyalektik, var olanı yüceltir göründüğü için, Alman modası olmuştu. Oysa, rasyonel biçimi ile diyalektik, burjuvazi ve onun doktriner sözcüleri için rezil ve iğrenç bir şeydir; çünkü, diyalektikle var olanı olumlu bir şey olarak kavradığımız anda onun olumsuzlanmasını, zorunlu olarak yok olacağını da kavrarız; çünkü, diyalektik her oluşmuş biçimi, akan bir hareket içinde ve dolayısıyla bunun yok olup gidici yanını da gözden ayırmadan kavratır; çünkü, diyalektik hiçbir şeyin altında kalmaz, özünde eleştirici ve devrimcidir.

Kapitalist toplumun çelişkilerle dolu hareketi, kendisini pratik burjuvaya en açık ve seçik şekilde, modern sanayinin içinden geçtiği dönemsel çevrimin inişli çıkışlı seyrinde ve bunun doruk noktası olan genel bunalım sırasında hissettirir. Genel bunalım, henüz ön aşamalarında olmakla birlikte bir kez daha yola çıkmış bulunuyor ve hem gösteri alanının evrenselliği hem de etkisinin yoğunluğu sayesinde, diyalektiği, yeni kutsal Prusya-Alman imparatorluğunun türedilerinin bile kafalarına sokacak.

Karl Marx

Londra, 24 Ocak 1873

[+] *Demiurgos:* Platon'a göre, fiziksel evrenin biçimlendiricisi ve koruyucusu. *–çev.*

Fransızca Basıma Önsöz ve Sonsöz

Londra, 18 Mart 1872

Yurttaş Maurice La Châtre'a

Değerli Yurttaş,

Kapital'in çevirisini düzenli aralıklarla çıkacak fasiküller halinde yayınlama fikrinizi memnuniyetle karşılıyorum. Eser, bu biçimde, işçi sınıfına daha kolay ulaşacaktır ve başka hiçbir düşünce benim için daha önemli değil.

Ön yüzü bu olan madalyonun bir de öteki yüzü var: Benim kullandığım ve daha önce iktisadi sorunlara uygulanmamış olan inceleme yöntemi, ilk bölümlerin okunmasını hayli güçleştirmiş bulunuyor ve sonuca ulaşmak konusunda her zaman sabırsızlık gösteren ve genel ilkelerle kendilerini dolaysız olarak harekete geçiren sorunlar arasındaki bağlantıyı hemen anlamak isteyen Fransız okuyucuların, bu arzularına hemen ulaşamayacakları için, hayal kırıklığına uğramasından korkulur.

Bu öyle bir dezavantaj ki, buna karşı, gerçeğin peşinde koşan okuyucuyu önceden uyarmaktan ve hazırlıklı kılmaktan başka hiçbir şey yapamam. Bilime giden düz bir yol bulunmuyor ve yalnızca onun dik patikalarını tırmanmaktan çekinmeyenler, aydınlık doruklarına ulaşma şansına sahiptir.

Karl Marx

Okuyucuya

Bay J. Roy, mümkün olabileceği kadar tam ve hatta kelimesi kelimesine bir çeviri yapmaya girişmiş ve bu görevini titizlikle yerine getirmiştir. Ama tam da onun titizliği, beni, okuyucu için daha kolay anlaşılır hale getirmek üzere, metni değiştirmek zorunda bıraktı. Kitap fasiküller halinde yayınlandığından, günü gününe yapılan bu değişiklikler için hep aynı özen gösterilememiş ve üslûp farklılıkları kaçınılmaz hale gelmiştir.

Bir kez böyle bir gözden geçirme işine giriştikten sonra, aynı şeyi Fransızca çeviriye temel oluşturan özgün metin (ikinci Almanca basım) için de yapmaya, bazı tartışmaları sadeleştirmeye, başkalarını tamamlamaya, ek tarihsel ya da istatistiksel veriler sunmaya, eleştirel notlar eklemeye vb. karar verdim. Edebî kusurları ne olursa olsun, bu Fransızca basım, aslından bağımsız bir bilimsel değere sahip ve Almanca bilen okuyucuların bile başvurmaları gereken bir metindir.

Aşağıda, ikinci Almanca basımın sonsözünün, ekonomi politiğin Almanya'daki gelişimiyle ve bu eserde kullanılmış olan yöntemle ilgili bölümlerini sunuyorum.[+]

Karl Marx

Londra, 28 Nisan 1875

[+] Bkz. "Almanca İkinci Basıma Sonsöz".

Üçüncü Basım İçin

Bu üçüncü basımı bizzat hazırlamak Marx'a nasip olmadı. Bugün büyüklüğü karşısında hasımlarının bile eğildikleri güçlü düşünür, 14 Mart 1883'te öldü.

Hem bu üçüncü basımı hem de elyazması olarak kalan ikinci cildi yayına hazırlama görevi, Marx'la birlikte kırk yıllık, en iyi, en sarsılmaz dostunu yitirmiş olan bana, ona sözcüklerle anlatılamayacak kadar çok şey borçlu olan bana düşmüş oldu. Burada, görevimin birinci kısmını nasıl yerine getirdiğim konusunda okuyucuya hesap vermem gerekiyor.

Marx, başlangıçta, birinci cildin metnini büyük ölçüde elden geçirmeyi, bazı teorik konuları daha net şekillerde formüle etmeyi, yenilerini eklemeyi, tarihsel ve istatistiksel malzemeyi en güncel verileri içerecek şekilde genişletmeyi planlıyordu. Hastalığı ve ikinci cildi son düzeltme aşamasına getirme işinin acilliği, onu bundan vazgeçirdi. Yalnızca en zorunlu değişiklikler yapılmalı, yalnızca arada geçen süre içinde yayınlanmış olan Fransızca basımda zaten yer almış bulunan ekler (*Le Capital. Par Karl Marx,* Paris, Lachâtre 1873) dahil edilmeliydi.

Marx'tan kalanlar arasında, yer yer onun tarafından düzeltilmiş ve Fransızca basıma göndermeler yapılmış bir Almanca nüsha ve ayrıca, kullanılacak pasajları tek tek işaretlediği bir Fransızca nüsha da vardı. Bu değişiklik ve ekler, az sayıda istisna dışında, kitabın "Sermayenin Birikim Süreci" başlıklı son kısmıyla sınırlı kalıyor. Önceki kısımlar daha kapsamlı bir şekilde elden geçilmiş olmasına karşın, buradaki metin ilk taslağa daha yakın bir şekilde bırakılmıştı. Bu yüzden üslûp daha canlıydı, tek bir elden çıkmışlık görüntüsünü daha fazla veriyordu, ama aynı zamanda daha özensizdi, İngilizce deyimlerle doluydu ve bazı yerlerde muğlaktı; düşünce zincirinin bazı önemli halkalarına yalnızca şöyle bir değinilerek geçildiğinden, yer yer boşluklar vardı.

Üslûp söz konusu olduğunda, Marx, birçok alt bölümü esaslı şekilde kendisi gözden geçirmiş ve hem bu sayede, hem de yığınla sözlü öne-

risiyle, İngilizce teknik terimleri ve başka İngilizce deyimleri ayıklama işinde nereye kadar gidebileceğimi bana göstermişti. Marx, her durumda, eklerin ve tamamlayıcı metinlerin üzerinden geçer ve düz Fransızca ifadeleri, kendi özlü Almancasıyla değiştirirdi; bense, bunları, özgün metinle mümkün olduğunca uyumlu hale getirerek aktarmakla yetinmek zorundaydım.

Yani, bu üçüncü basımda, yazarın kendisinin değiştireceğinden emin olmadığım tek bir sözcük bile değiştirilmedi. *Kapital*'e, Alman iktisatçıların kendilerini ifade ederken kullandıkları alışılmış jargonu eklemek, aklımın ucundan bile geçmedi; bu abuk sabuk dilde, örneğin, başka insanların, para karşılığında, emeklerini *(Arbeit)* kendisine vermelerini sağlayan kişiye *"Arbeitgeber"* (iş veren) ve ücret karşılığında emeği *(Arbeit)* alınan kişiye *"Arbeitnehmer"* (iş alan) deniyor.[†] Fransızcada da *"travail"* sözcüğü günlük hayatta "iş" *(Beschäftigung)* anlamında kullanılır. Ne var ki, bundan ötürü kapitaliste iş veren, işçiye iş alan diyen bir iktisatçıya Fransızlar, haklı olarak, deli muamelesi yaparlar.

Aynı şekilde, metin boyunca kullanılan İngiliz para, ölçü ve ağırlık birimlerini Almanya'daki yeni eşdeğerlerine dönüştürme hakkını da kendimde görmedim. Birinci basım yayınlandığında, Almanya'da, bir yılın günleri kadar çok sayıda farklı ölçü ve ağırlık birimi ile bunlara ek olarak iki ayrı mark (o dönemde, *Reichsmark*, sadece, otuzlu yılların sonunda onu icat etmiş olan Soetbeer'in kafasında geçerliydi), iki ayrı *gulden* ve birinin birimi *"neue Zweidrittel"* (yeni üçte ikilik) olan en az üç ayrı *taler* vardı. Doğa bilimleri alanında metrik sistemin, dünya pazarında İngiliz ölçü ve ağırlık birimlerinin egemenliği söz konusuydu. Bu koşullar altında, olgusal kanıtlarını neredeyse tümüyle İngiliz sanayi ilişkilerinden almak zorunda olan bir kitapta, İngiliz ölçü birimlerinin kullanılması son derece doğaldı. Ve dünya pazarındaki söz konusu ilişkilerin neredeyse hiç değişmemesi ve özellikle de kritik sektörlerde (demir ve pamuk) İngiliz ölçü ve ağırlık birimlerinin bugün bile neredeyse mutlak bir egemenliğe sahip olması ölçüsünde, bu son gerekçe, belirleyiciliğini bugün de koruyor.

Son olarak, Marx'ın pek fazla anlaşılmamış olan alıntı yapma tarzı hakkında birkaç söz. Tümüyle olgusal veriler ve tarifler söz konusu olduğunda, alıntıların (örneğin İngiliz yıllıklarından yapılan alıntıların), yalnızca kanıt göstermeye yaradığı açık. Ama başka iktisatçıların teorik görüşlerinin alıntılandığı yerde durum farklıdır. Burada alıntının tek işlevi, gelişim süreci içinde ortaya çıkan bir iktisadi düşüncenin ilk olarak nerede, ne

[†] Almancada "Arbeit" sözcüğü hem "emek" hem de "iş" anlamlarına gelir. *–çev*

zaman ve kim tarafından açık şekilde ifade edildiğini saptamaktır. Burada önemli olan tek şey, tartışma konusu iktisadi düşüncenin bilim tarihi açısından anlam taşıması, kendi zamanının iktisadi durumunun az çok yeterli teorik ifadesi olmasıdır. Yoksa, söz konusu düşüncenin yazarın bakış açısına göre hâlâ mutlak ya da göreli bir geçerliliğe sahip olup olmaması veya bu düşüncenin çoktan tarihe karışmış olup olmaması hiçbir önem taşımaz. Yani, bu alıntılar, yalnızca, iktisat biliminin tarihinden ödünç alınarak metne eklenen bir açıklamalar dizisini oluşturuyor ve iktisat tarihindeki bazı daha önemli ilerlemeleri, tarihleriyle ve yaratıcılarıyla birlikte ortaya koyuyor. Ve bunu yapmak, tarihçileri şimdiye kadar yalnızca kolay yoldan ün kazanma heveslilerine özgü taraflı bir cehaletle sivrilen bir bilim için fazlasıyla gerekliydi. Böylece, Marx'ın, ikinci basımın sonsözüyle uyumlu olarak, Alman iktisatçılardan yalnızca çok istisnai durumlarda alıntı yapması da anlaşılır hale gelecektir.

İkinci cildin 1884 yılı içinde yayınlanabileceğini umuyoruz.

Friedrich Engels

Londra, 7 Kasım 1883

İngilizce Basıma Önsöz

Kapital'in bir İngilizce basımının neden yapıldığını açıklama gereği bulunmuyor. Aksine, bu kitapta savunulan teorilerin geçtiğimiz yıllarda hem İngiltere'deki hem de Amerika'daki süreli yayınlarda ve güncel yazılarda sürekli olarak anılmış, saldırıya uğramış ve savunulmuş, açıklanmış ve yanlış yorumlanmış oldukları göz önünde tutulursa, İngilizce basımın neden bugüne kadar ertelenmiş olduğu konusunda bir açıklama beklenebilir.

Marx'ın 1883 yılındaki ölümünden kısa bir süre sonra, eserin bir İngilizce basımının gerçekten gerekli olduğu açıklık kazandığında, Marx'ın ve bu satırların yazarının uzun yıllardır arkadaşı olan ve bu kitabı belki başka herkesten iyi tanıyan Bay Samuel Moore, Marx'ın yazınsal vasiyetinin uygulayıcılarının bir an önce kamuoyuna sunmak istedikleri çeviriyi yapmaya hazır olduğunu açıkladı. Benim, taslağı özgün metinle karşılaştırmam ve yararlı bulacağım değişiklikleri önermem kararlaştırıldı. Bay Samuel Moore'un mesleki işlerinin, çeviriyi hepimizin arzuladığı hızla tamamlamaktan onu alıkoyduğu yavaş yavaş ortaya çıktığında, Dr. Aveling'in işin bir kısmını üzerine alma teklifini sevinçle kabul ettik; aynı dönemde, Marx'ın en küçük kızı Bayan Aveling, alıntıları kontrol etmeyi ve İngiliz yazarlardan ve yıllıklardan alınarak Marx tarafından Almancaya çevrilmiş çok sayıda pasajın asıllarını bulup yerlerine koymayı teklif etti. Bu söylenen, bazı kaçınılmaz istisnalar dışında her yerde yapıldı.

Kitabın şu bölümleri Dr. Aveling tarafından çevrilmiştir: (1) 10. Bölüm (İş Günü) ve 11. Bölüm (Artık Değer Oranı ve Kütlesi); (2) 6. Kısım (Ücret, 19. Bölümden 22. Bölüme kadar); (3) 24. Bölümün son kısmını, 25. Bölümü ve 8. Kısmın tamamını (26-33. Bölümler) kapsayacak şekilde, 24. Bölümün 4. Kesiminden (... Koşullar) kitabın sonuna kadar olan kısım; (4) yazarın iki önsözü. Kitabın geri kalan kısmı, Bay Moore tarafından çevrilmiştir. Çevirmenlerin her biri bu şekilde işin kendi payına düşen kısmından sorumluyken, ben eserin tamamının ortak sorumluluğunu taşıyorum.

Çalışmamızın bütünü için temel alınan üçüncü Almanca basımı, yazarın bıraktığı ve ikinci basımdaki hangi pasajların, 1873'te çıkan Fransızca metindeki[1] işaretli pasajlarla değiştirilmesi gerektiğini gösteren notlarından yararlanarak, 1883'te ben hazırlamıştım. Bu şekilde ikinci basımın metninde yapılan değişiklikler, on yıl önce Amerika'da planlanmış, ama asıl olarak yetenekli ve uygun bir çevirmenin bulunamaması nedeniyle vazgeçilmiş bir İngilizce çeviri için Marx'ın elle yazmış olduğu bir dizi uyarıyla genel olarak örtüşüyordu. Elle yazılmış bu notları kullanmamızı, eski arkadaşımız Bay F. A. Sorge (Hoboken, N[ew] J[ersey]) sağladı. Bu notlarda, Fransızca basımdan alınacak daha birçok unsura işaret ediliyor; ne var ki, üçüncü basım için yapılan son uyarılardan hayli eski olduklarından, istisnalar ve özellikle de zorlukları aşmamıza yardımcı oldukları durumlar dışında, bunları kullanma yetkisini kendimde görmedim. Aynı şekilde, çeviride özgün metnin tam anlamından bir miktar fedakarlıkta bulunmanın zorunlu olduğu güç pasajların çoğunda, yazarın kendisinin neleri feda etmeye hazır olduğunu gösteren başvuru kaynağı olarak Fransızca metne başvurulmuştur.

Buna karşın, okuyucuyu kurtaramadığımız bir güçlük var: belirli terimlerin, yalnızca gündelik dildeki anlamlarından değil, aynı zamanda alışılmış ekonomi politiğin dilindeki anlamlarından da farklı anlamlarda kullanılması. Ama bu kaçınılmazdı. Bir bilimin her yeni yorumu, bu bilimin teknik terimlerindeki bir devrimi de içerir. Bunu en iyi kanıtlayan, tüm terminolojisi yaklaşık yirmi yılda bir kökten değişen ve süreç içinde bir dizi farklı isim almamış neredeyse tek bir organik bileşiği bulunmayan kimyadır. Ekonomi politik, genel olarak, ticaret ve sanayi yaşamının terimlerini oldukları gibi almakla ve bunlarla iş görmekle yetinmiş; böyle yaparken de, kendisini, bu terimlerle ifade edilen fikirlerin dar çerçevesine hapsettiğini tümüyle gözden kaçırmıştır. Bu nedenle, klasik ekonomi politik bile, kârın da, rantın da, yalnızca, işçinin girişimciye teslim etmek zorunda olduğu ürünün, karşılığı ödenmemiş alt kısımları, parçaları olduğunu gayet iyi bildiği halde (girişimci, ürünün son ya da tek sahibi olmasa bile, onu ilk mülk edinen kişidir), sıradan kâr ve rant kavramlarının ötesine hiçbir zaman geçmedi; ürünün (Marx'ın "artık ürün" diye andığı) karşılığı ödenmemiş kısmını hiçbir zaman kendi bütünlüğü içinde, bir bütün olarak incelemedi ve bu yüzden de, karşılığı ödenmemiş kısmın kaynağını ve doğasını da, bunun değerinin sonradan bölüştürülmesini düzenleyen yasaları da hiçbir zaman açık şekilde

1 *Le Capital, par Karl Marx*, J. Roy çevirisi, yazarınca bütünüyle gözden geçirilmiştir, Paris, Lachâtre. Bu çeviri, kitabın özellikle son kısmında, ikinci Almanca basımın metninde yapılan önemli değişiklikleri ve bu metne yapılan önemli eklemeleri içermektedir.

kavrayamadı. Benzer şekilde, tarım ve zanaatçılık dışında kalan bütün sanayi, hiçbir ayrım yapılmaksızın manifaktür terimi altında toplanır ve böylece, iktisat tarihinin iki büyük ve temelden farklı dönemi, yani elle yapılan işlerin bölünmesine dayanan asıl manifaktür dönemi ile makinelere dayanan modern sanayi dönemi arasındaki ayrım silinir. Buna karşın, modern kapitalist üretimi yalnızca insanlığın iktisadi tarihindeki bir gelişme aşaması olarak gören bir teorinin, bu üretim tarzına ölümsüz ve nihai gözüyle bakan yazarların alışkın olduklarından farklı terimler kullanmak zorunda olduğu açıktır.

Yazarın alıntı yapma yöntemi hakkında birkaç söz söylemek yersiz olmasa gerek. Örneklerin çoğunda, alıntılar, alışılageldiği gibi, metinde ileri sürülen iddiaların belgesel kanıtları olarak iş görmektedir. Fakat birçok örnekte, belli bir görüşün ilk olarak ne zaman, nerede ve kim tarafından açıkça ifade edildiğini göstermek için, iktisat yazarlarından pasajlar aktarılmaktadır. Aktarılan görüşün Marx tarafından benimsenip benimsenmemesinden ya da genel bir geçerliliğe sahip olup olmamasından bağımsız olarak, ilgili görüşün, belli bir dönemde egemen olan toplumsal üretim ve mübadele ilişkilerinin az çok yeterli bir ifadesi olarak önem taşıdığı durumlarda, böyle yapılmaktadır. Dolayısıyla, bu alıntılar, metni, iktisat tarihinden ödünç alınan bir yorumlar dizisiyle donatmaktadır.

Çevirimiz eserin sadece birinci kitabını kapsıyor. Ama bu birinci kitap büyük ölçüde kendi içinde bir bütündür ve yirmi yıl boyunca bağımsız bir eser sayılmıştır. 1885'te Alman dilinde yayınladığım ikinci kitap, 1887 sonundan önce yayınlanamayacak olan üçüncüsünün yokluğunda, kesinlikle eksiklidir. III. Kitabın Almanca aslı yayınlandığında, her ikisinin bir İngilizce basımını hazırlamayı düşünmek için vakit yeterince erken olacaktır.

Kapital, kıtada, sıklıkla "işçi sınıfının İncil'i" diye anılır. Bu eserde varılan sonuçların günden güne işçi sınıfının büyük hareketinin temel ilkeleri haline geldiğini; bunun yalnızca Almanya ve İsviçre'de değil, Fransa'da, Hollanda ve Belçika'da, Amerika'da ve hatta İtalya ve İspanya'da da geçerli olduğunu; işçi sınıfının, günden güne, her yerde, bu sonuçlarda kendi durumunun ve kendi çabalarının en uygun ifadesini bulduğunu, bu hareketi yakından tanıyan hiç kimse inkâr etmeyecektir. Ve Marx'ın teorileri, İngiltere'de de, tam şu anda, işçi sınıfının saflarında olduğu kadar "okumuşlar" arasında da yayılmakta olan sosyalist hareket üzerinde güçlü bir etkiye sahip. Hepsi bu kadar da değil. İngiltere'nin iktisadi durumunun kapsamlı bir incelemesinin karşı konulmaz bir ulusal zorunluluk olarak kendisini dayatacağı zamana hızla yaklaşılıyor. Üretimin ve dolayısıyla

pazarın sürekli ve hızlı bir genişlemesi olmadan işlemesi imkânsız olan İngiliz sanayi sistemi durma noktasına geldi. Serbest ticaret, kaynaklarını tüketti; Manchester bile, eski iktisadi inancı olan serbest ticaret hakkında kuşkuya düşmüş durumda.[2] Hızla gelişmekte olan yabancı sanayi, yalnızca gümrük duvarlarıyla korunan pazarlarda değil, açık pazarlar ve hatta Manş Denizi'nin bu tarafı da dahil olmak üzere her yerde İngiliz üretiminin karşısına dikiliyor. Üretici güç geometrik olarak artarken, pazarların genişlemesi en iyi durumda aritmetik bir dizi oluşturuyor. 1825'ten 1867'ye kadar her seferinde yeniden başlayan on yıllık durgunluk, refah, aşırı üretim ve bunalım çevrimi, gerçekten sona ermiş görünüyor; ama yalnızca, bizi, sürekli ve kronik bir depresyonun umutsuzluk bataklığına bırakmak için. Dört gözle beklenen refah dönemi gelmeyecek; ne zaman onun habercisi olan belirtileri gördüğümüzü sansak, yeniden buharlaşıyorlar. Bu arada, birbirini izleyen her kış, şu soruyu yeniden gündeme getiriyor: "İşsizleri ne yapmalı?" Ama işsizlerin sayısı yıldan yıla kabarırken, ortada bu soruya cevap verecek hiç kimse yok; ve biz, neredeyse, işsizlerin sabırlarını yitirecekleri ve kaderlerini kendi ellerine alacakları anı hesaplayabilecek durumdayız. Kuşkusuz, böylesi bir anda, bütün teorisi İngiltere'nin iktisadi tarihinin ve durumunun ömür boyu süren bir incelemesinin ürünü olan ve bu incelemeden, İngiltere'nin, en azından Avrupa'da, kaçınılmaz toplumsal devrimin tümüyle barışçıl ve yasal araçlarla gerçekleştirilebileceği tek ülke olduğu sonucunu çıkarmış bulunan bir adamın sesine kulak verilmeli. Elbette, İngiltere'nin egemen sınıflarının, bir *"proslavery rebellion"*[+] çıkarmadan bu barışçıl ve yasal devrime boyun eğmesini neredeyse hiç beklemediğini eklemeyi asla unutmadı.

Friedrich Engels

5 Kasım 1886

---

2 Manchester Ticaret Odası'nın bugün öğleden sonra yapılan üç aylık toplantısında serbest ticaret konusu üzerinde ateşli bir tartışma oldu. "40 yıl boyunca, İngiltere'nin sunduğu serbest ticaret örneğini diğer ülkelerin de izlemelerinin boş yere beklendiği ve odanın artık bu yaklaşımı değiştirme zamanının geldiğini düşündüğü" anlamına gelen bir karar tasarısı sunuldu. Karar tasarısı yalnızca bir oy farkla, 21'e karşı 22 oyla reddedildi. (*Evening Standard*, 1 Kasım 1886).

+ *"Kölelik yanlısı isyan"*: ABD'nin güney eyaletlerindeki köle sahiplerinin köleliğin kaldırılmasına karşı başlattıkları ve 1861-1865 Amerikan İç Savaşı'na yol açan ayaklanma. *–çev.*

Almanca Dördüncü Basıma Önsöz

Dördüncü basım için metne de dipnotlara da mümkün olan en son şekillerini vermem gerekiyordu. Bu görevi nasıl yerine getirdiğimi aşağıda kısaca açıklıyorum.

Fransızca basım ile Marx'ın elle yazılmış notlarını bir kez daha karşılaştırdıktan sonra Almanca metne bu basımdan bazı yeni eklemeler yaptım. Bunların yerleri şöyle: s. 80 (üçüncü basımda s. 88), s. 458-460 (üçüncüde s. 509-510), s. 547-551 (üçüncüde s. 600), s. 591-593 (üçüncüde s. 644) ve s. 596'daki (üçüncüde s. 648) 79. dipnotta. Aynı şekilde, Fransızca ve İngilizce basımları örnek alarak, maden işçileri ile ilgili uzun dipnotu (üçüncü basım, s. 509-515) metne kattım (dördüncü basım, s. 461-467).† Bunların dışındaki küçük değişiklikler tümüyle teknik nitelikte.

Ayrıca, özellikle değişen tarihsel koşulların gerektirir göründüğü yerlerde, bazı açıklayıcı ek notlar düştüm. Bütün bu ek notlar köşeli parantez içine alınmış ve ismimin baş harfleriyle veya "D. H." ile gösterilmiştir.

Bu arada İngilizce basımın yayınlanması dolayısıyla çok sayıda alıntının baştan sona gözden geçirilmesi zorunlu bir iş haline gelmişti. Marx'ın en küçük kızı Eleanor bu basım için bütün alıntıları asıllarıyla karşılaştırma zahmetini üzerine almıştı; bu sayede, eserde büyük çoğunluğu oluşturan İngilizce kaynaklardan yapılmış alıntılar, Almancadan yeniden çevrilerek değil, İngilizce özgün metinleriyle verilmişti. Dördüncü basımı hazırlarken bu metinden yararlanmak da bana düşüyordu. Bu sırada birtakım küçük hatalarla karşılaştım. Kısmen defterlerden kopyalama sırasında yapılan hatalar, kısmen üç basım boyunca biriken baskı hataları nedeniyle, sayfa numaralarının yanlış gösterilmesi...

---

† Belirtilen sayfa sayılarının Yordam Kitap basımındaki karşılıkları şöyledir: s. 80: 121-122; s. 458-460: 470; s. 547-551: 565-568; s. 591-593: 605-607; s. 596, dn. 79: 608, dn. 85; s. 461-467: 473-478. –*çev.*

Özet defterlerinden yığınla alıntı yapıldığında kaçınılmaz olduğu üzere, yanlış yerlere konmuş alıntı ve atlama işaretleri... Orada burada, çevrilen bir sözcüğünün pek de isabetli olmayan bir karşılığı... Marx'ın henüz İngilizce bilmediği ve İngiliz iktisatçılarını Fransızca çevirilerinden okuduğu günlerde kaleme aldığı 1843-1845 Paris defterlerinden aktarılmış belirli parçalarda, örneğin, şimdi eserlerinin İngilizce asıllarından yararlanılan Steuart, Ure vb. yazarlardan alınmış olanlarda, çifte çeviriden kaynaklanan küçük anlam farklılıkları... Ve bunlara benzer diğer küçük hatalar ve ihmaller... Ne var ki, dördüncü basım öncekilerle karşılaştırılırsa, tüm bu yorucu düzeltme sürecinin, kitapta sözü edilmeye değer en küçük bir değişikliğe bile yol açmadığına ikna olunacaktır. Yalnızca, Richard Jones'den yapılmış olan tek bir alıntı bulunamadı (dördüncü basım, s. 562, 47. dipnot);† Marx, muhtemelen, kitabın adını yanlış yazmış.* Tüm diğerleri, şimdiki hatasız biçimleriyle, ispat güçlerini eksiksiz olarak koruyor ya da artırıyor.

Ama burada, eski bir hikâyeye dönmek zorundayım.

Marx tarafından yapılan bir alıntının doğruluğunun sorgulandığı tek bir örnek biliyorum. Ama bu tartışma Marx'ın ölümünden sonra da devam etmiş olduğundan, burada onu basitçe geçiştiremem.

7 Mart 1872'de, Alman Fabrikatörler Birliği'nin Berlin merkezli yayın organı *Concordia*'da imzasız bir yazı çıktı: "Karl Marx'ın Alıntı Yapma Yöntemi." Bu yazıda, ahlaki öfke gösterilerine ve parlamento usullerine aykırı ifadelere bolca başvurularak, Gladstone'nun 16 Nisan 1863 tarihli bütçe konuşmasından yapılan alıntının (Uluslararası İşçi Birliği'nin 1864 yılı Açılış Konuşması'nda, sonra tekrar Kapital'de, c. I, s. 617, dördüncü basım; s. 670-671 üçüncü basım)†† düzmece olduğu iddia ediliyordu. "Bu baş döndürücü servet ve güç artışı ... tümüyle mülk sahibi sınıflarla sınırlı kalmaktadır" cümlesinin tek bir sözcüğü bile, stenoyla tutulmuş (yarı resmî) Hansard††† raporunda yer almıyormuş. "Fakat bu cümle Gladstone'un konuşmasının hiçbir yerinde yok." "... Orada bunun tam tersi söyleniyor." **"Bu cümle, biçimiyle ve içeriğiyle, Marx tarafından eklenmiş bir uydurmadır!"**

Concordia'nın bu sayısı kendisine izleyen Mayıs ayında gönderilen Marx, adı bilinmeyen yazara 1 Haziran tarihli *Volksstaat*'ta cevap vermişti. Hangi gazete haberinden alıntı yapmış olduğunu artık hatırlamadığından, önce aynı anlama gelen bir alıntının iki İngiliz gazetesinde bu-

† Yordam Kitap basımında s. 578, dn. 52. *–çev*

* Marx, kitabın adını değil, sayfa numarasını yanlış aktarmıştı. "37" yerine "36" diye yazmıştı. (Bkz. s. 560-561 {Türkçesinde 550}.) *–İngilizce basımın Editörü*

†† Yordam Kitap basımında s. 329 *–çev.*

††† İngiliz parlamentosunun tutanakları. *–çev.*

lunduğunu göstermekle ve ardından *The Times*'ın haberini aktarmakla yetindi; bu sonuncuya göre, Gladstone şunları söylemişti:

"That is the state of the case as regards the wealth of this country. I must say for one, I should look almost with apprehension and with pain upon this intoxicating augmentation of wealth and power, if it were my belief that it was confined to classes who are in easy circumstances. This takes no cognisance at all of the condition of the labouring population. The augmentation I have described and which is founded, I think, upon accurate returns, is an augmentation entirely confined to classes possessed of property."†

Yani Gladstone burada diyor ki, eğer böyle olsaymış üzülürmüş, ama *böyleymiş*: Bu baş döndürücü güç ve servet artışı, tümüyle mülk sahibi sınıflarla sınırlı kalıyormuş. Ve yarı resmî Hansard'la ilgili olarak, Marx şöyle devam ediyor: Bay Gladstone, sonradan acemice düzeltilen konuşma metninden, bir İngiliz maliye bakanının ağzından çıktığında şüphesiz tehlikeye yol açabilecek olan bölümü çıkarıverecek kadar zekiydi. Bu arada, bu yapılan, hiçbir şekilde Lasker'ciğin†† Bebel'e karşı bir buluşu değil, İngiliz parlamentosunun geleneksel uygulamasıdır.

Adı bilinmeyen yazar köpürdükçe köpürür. 4 Temmuz tarihli *Concordia*'da çıkan cevabında, ikinci el kaynakları bir yana iterek, utangaçça, parlamentoda yapılan konuşmaları stenoyla tutulan raporlardan almanın "âdet" olduğunu belirtir; ama ayrıca, ona göre, *The Times*'da çıkan ("uydurulmuş" cümleyi içeren) metinle Hansard'ın (bu cümleyi içermeyen) metni, "içerik açısından tümüyle uyumlu" dur ve aynı şekilde *The Times*'ın haberi, "Açılış Konuşması'ndaki meşhur pasajın tam tersini" içermektedir; adam, aynı haberde, sözde "tersi"nin yanı sıra, tam da şu "meşhur pasaj"ın açıkça yer aldığını ise özenle gizler! Tüm bunlara rağmen, adı bilinmeyen kişi, sıkıştığını ve onu yalnızca yeni bir hilenin kurtarabileceğini hissetmektedir. Yani, yukarıda görüldüğü gibi bir "küs-

---

† "Ülkenin zenginliği söz konusu olduğunda, durum böyle. Kendi payıma söylemeliyim ki, bu baş döndürücü servet ve güç artışının varlıklı sınıflarla sınırlı kaldığı inancında olsam, buna neredeyse endişeyle ve acı içinde bakmam gerekir. Bu, çalışan nüfusun durumunu hiç dikkate almıyor. Tarif ettiğim ve sanırım doğru raporlara dayanan artış, tümüyle mülk sahibi sınıflarla sınırlı kalan bir artıştır."–*çev.*

†† Alman İmparatorluk Meclisi'nin (Reichstag) 8 Kasım 1871'deki toplantısında, milliyetçi liberal milletvekili Eduard Lasker, Bebel'le yürüttüğü bir polemik sırasında, Alman işçilerinin, Parisli Komüncülerin örneğini sonradan kutlamaya kalkışmaları durumunda, "namuslu ve mülk sahibi yurttaşların, onları sopalarla döverek öldüreceğini" açıklamıştı. Bu formülasyon kamuoyuna açıklanmadı. Meclis oturumunun stenoyla tutulmuş raporunda, bunun yerine, "onları kendi gücüyle bastıracağı" ifadesi yer aldı. Bebel bu tahrifatı açığa çıkardı. Lasker, işçiler arasında alay konusu oldu. Boyunun kısalığı nedeniyle, ona "Lasker'cik" (Laskerchen) lakabı takıldı. –*çev.*

tahça yalancılık" örneği olan kendi yazısını "*mala fides*" (kötü niyet), "namussuzluk", "yalan beyan", "söz konusu düzmece alıntı", "küstahça yalancılık", "tümüyle tahrif edilmiş bir alıntı", "bu tahrifat", "tek kelimeyle rezilce" vb. yüksek duygulara ulaştıran sövgülerle süslerken, tartışma konusunu başka bir alana kaydırmayı gerekli görür ve bu nedenle, "biz ("yalancı" olmayan adsız kişi), Gladstone'un sözlerinin içeriğine yüklediğimiz anlamı ikinci bir yazıda açıklayacağız" sözünü verir. Sanki bu değersiz düşüncesinin konuyla herhangi bir ilgisi varmış gibi! Bu ikinci makale 11 Temmuz tarihli *Concordia*'da çıktı.

Marx, 7 Ağustos tarihli Volksstaat'ta, bu kez söz konusu pasaj hakkındaki 17 Nisan 1883 tarihli *Morning Star* ve *Morning Advertiser* haberlerini aktardığı bir cevap daha verdi. Her ikisine göre de, Gladstone, gerçekten varlıklı sınıflarla *(classes in easy circumstances)* sınırlı kaldığına inansa, bu baş döndürücü servet ve güç artışına endişeyle vb. bakacağını söylüyor. Ama bu artış, mülk sahibi olan sınıflarla sınırlı kalıyormuş (*entirely confined to classes possessed of property*). Yani, bu haberler de, sözde "uydurularak eklenmiş" cümleyi sözcüğü sözcüğüne aktarıyor. Marx, ayrıca, *The Times* ile Hansard'ın metinlerini karşılaştırarak, ertesi sabah çıkan, birbirlerinden bağımsız ve aynı içeriğe sahip üç ayrı gazete haberinde gerçekten söylendiği belirtilen cümlenin, Hansard'ın bilinen "âdet"e göre gözden geçirilmiş metninde bulunmadığını, Gladstone'un bu cümleyi, Marx'ın sözleriyle "sonradan el çabukluğu ile yok ettiğini" bir kere daha saptıyor ve son olarak, adını gizleyen kişiyle daha fazla uğraşacak zamanının olmadığını belirtiyordu. Görünüşe göre bu kişi de ağzının payını almıştı; en azından, Marx'a *Concordia*'nın başka bir sayısı gönderilmedi. .

Böylece, mesele kapanmış görünüyordu. Gerçi, daha sonraları, bir veya iki kere, Cambridge Üniversitesi'yle ilişkisi bulunan kişilerden, Marx'ın *Kapital*'de ağza alınmayacak bir yazınsal suç işlediği yolunda gizemli söylentilerin dolaştığını duyduk; ama tüm araştırmalara rağmen daha kesin bir şey öğrenilemedi. Ardından, 29 Kasım 1883'te, Marx'ın ölümünden sekiz ay sonra, *The Times*'da, Trinity College, Cambridge başlıklı ve Sedley Taylor imzalı bir mektup yayınlandı; en ılımlı kooperatifçilik işleriyle uğraşan bu küçük adam, bu mektupta, ilgisiz bir vesileyle, yalnızca Cambridge söylentileri hakkında değil, aynı zamanda *Concordia*'nın adı bilinmeyen kişisi hakkında da sonunda aydınlanmamızı sağladı.

"Son derece garip görünen şey," diyor Trinity College'ın küçük adamı, "Gladstone'un konuşmasından yapılan alıntıyı açıkça (Açılış) Konuşması'na geçirtmiş olan *mala fides*'i ... açığa vurma işinin *Profesör Brentano*'ya (o sırada Breslau'daydı, şimdi Strazburg'da) kalmış olmasıdır.

Alıntıyı savunmaya çalışmış olan ... Bay Karl Marx, Brentano'nun kendisine karşı ustaca yürüttüğü saldırının onu hızla içine düşürdüğü ölüm çırpınışları (*deadly shifts*) sırasında, Bay Gladstone'un, konuşmasının 17 Nisan 1863 tarihli *The Times*'da çıkan metnini, Hansard'da yayınlanmadan önce, bir İngiliz maliye bakanı için şüphesiz tehlikeli olabilecek bir pasajı çıkarıvermek amacıyla acemice düzelttiğini iddia etme cesaretini göstermişti. Brentano, ayrıntılı bir metin karşılaştırması aracılığıyla, *The Times* ile Hansard metinlerinin, kurnazca seçilip ayrılmış alıntının Bay Gladstone'un sözlerine giydirdiği anlamı mutlak olarak dışlamak konusunda ortaklaştıklarını kanıtladığında, Marx, zamanı olmadığı bahanesiyle geri çekildi!"

Demek işin aslı buydu! Ve Bay Brentano'nun *Corcordia*'daki anonim kampanyası, Cambridge'in üretici kooperatiflerine özgü imgeleminde işte böylesine görkemli bir yansıma bulmuştu! Alman Fabrikatörler Birliği'nin bu Aziz George'u,[†] "ustalıkla yürütülen saldırı" sırasında işte bu durumda bulunuyor ve kılıcını işte bu şekilde kullanıyordu, cehennem ejderhası Marx, onun ayaklarının altında, "ölüm çırpınışları"yla, "hızla" son nefesini verirken!

Ne var ki, bütün bu Ariosto'vari savaş tasviri, yalnızca, Aziz George'umuzun hilelerini gizlemeye yarıyor. Burada artık "uydurma eklemek"ten, "tahrifat"tan değil, "kurnazca seçilip ayrılmış alıntı"dan (*craftily isolated quotation*) bahsediliyor. Tartışma konusu tümüyle farklı bir yöne kaydırılmıştı ve Aziz George ile Cambridge'li uşağı bunun nedenini çok iyi biliyordu.

Eleanor Marx, *The Times* cevabını yayınlamayı reddettiğinden aylık *To-Day* dergisinin Şubat 1884 sayısında cevap verdi ve tartışmayı, asıl konusu olan tek noktaya geri döndürdü: Marx'ın söz konusu cümleyi "uydurarak eklediği" doğru mu değil mi?

Bunun üzerine Bay Sedley Taylor şu cevabı verir:

> "Belirli bir cümlenin Bay Gladstone'un konuşmasında yer alıp almadığı sorusunun", ona göre, Marx ile Brentano arasındaki tartışmada, "söz konusu alıntının yapılma amacının Gladstone'un anlatmak istediğini olduğu gibi aktarmak mı, yoksa değiştirmek mi olduğu sorusuyla karşılaştırıldığında", "çok daha sınırlı bir önemi vardı".

Ve sonra, *The Times* haberinin "sözcüğü sözcüğe alınırsa gerçekten bir çelişki içerdiğini" teslim eder; ama ve fakat, geri kalan bağlam doğru anlamıyla, yani Gladstone'a özgü liberal anlamıyla açıklandığında, Bay Gladstone'un ne söylemek istediğini gösteriyormuş. (*To-Day*, Mart

---

† Aziz George (St. George, Georgios): 275/281-303 yıllarında yaşadığı düşünülen, bir ejderhayı öldürdüğü iddia edilen Hristiyan "aziz"i. –*çev.*

1884.) Burada işin en komik tarafı, Cambridge'li küçük adamımızın, konuşma metninden alıntıları, anonim Brentano'ya göre "âdet" olduğu üzere Hansard'dan değil, aynı Brentano tarafından "kaçınılmaz olarak acemice" diye nitelendirilen *The Times* haberinden yapmakta ısrar etmesidir. Doğal, çünkü ne de olsa uğursuz cümle Hansard'da *yok*!

Eleanor Marx, bu kanıtlamayı *To-Day*'in aynı sayısında darmadağın etmekte hiç güçlük çekmedi. İki olasılıktan biri, Bay Taylor'un 1872'deki tartışmayı okumuş olmasıydı. Bu durumda, şimdi, "uydurma eklemekle" kalmamış, aynı zamanda "uydurma yoluyla gizleme" yoluna gitmişti. Diğeri, okumamış olmasıydı. Bu durumda, dilini tutması gerekirdi. Her durumda kesin olan, dostu Brentano'nun Marx hakkındaki "uydurma eklediği" suçlamasını bir an için bile doğru kabul etme cesaretini gösteremediğiydi. Tersine, artık Marx'ın uydurma eklediği değil, ama önemli bir cümleyi gizlediği iddia ediliyordu. Ne var ki, tam da bu cümle, Açılış Konuşması'nın 5. sayfasında, sözde "uydurularak eklenmiş" olan cümlenin birkaç satır öncesinde aktarılmıştır. Ve Gladstone'un konuşmasındaki "çelişki"ye gelince, tam da Marx değil mi, *Kapital*'in 618. sayfasındaki (3. basımda 672. sayfa) 105. dipnotta,[†] "Gladstone'un 1863 ve 1864 bütçe konuşmalarındaki sürekli ve apaçık çelişkiler"den söz eden? Tek eksiği, *à la* Sedley Taylor [Sedley Taylor gibi], bunları, liberalleri hoşnut edecek şekilde çözmeye kalkışmaması. E. Marx'ın cevabının sonundaki özetse şöyle: Tersine, Marx ne aktarılmaya değer bir şeyi gizlemiş ne de en küçük bir uydurma eklemiştir. Buna karşın, Gladstone'un konuşmasının belli bir cümlesini, kuşkusuz söylenmiş ama şu ya da bu şekilde bir yolunu bulup Hansard'dan çıkmış olan bir cümleyi yeniden ortaya çıkarmış ve unutulmaktan kurtarmıştır."

Böylece Bay Sedley Taylor da ağzının payını almıştı ve iki on yıl boyunca iki büyük ülkeye yayılan bütün bu profesörler ağının elde ettiği sonuç, Marx'ın yazınsal dürüstlüğüne dil uzatma cesaretinin bir daha gösterilememesidir; buna karşın, Hansard'ın kutsal yanılmazlığına Bay Brentano o zamandan beri ne kadar güven duyuyorsa, Bay Sedley Taylor da Bay Brentano'nun savaş bültenlerine en fazla o kadar güven duyacaktır.

Friedrich Engels

Londra, 25 Haziran 1890

---

† Yordam Kitap basımında s. 630-31, dn. 114. –*çev*

★

KAPİTAL

Birinci Cilt

Sermayenin Üretim Süreci

★

Birinci Kısım

Meta ve Para

Bölüm

1

Meta

★★★

1. Metanın İki Unsuru: Kullanım Değeri ve Değer (Değerin Özü, Büyüklüğü)

Kapitalist üretim tarzının egemen olduğu toplumlann zenginliği, "muazzam bir meta yığını"[1] olarak görünür; bunun basit biçimi tek bir metadır. Bu nedenle, incelememiz, metanın analiziyle başlıyor.

Meta, her şeyden önce, taşıdığı özelliklerle şu ya da bu türden insan ihtiyaçlannı gideren dışsal bir nesne, bir şeydir. Bu ihtiyaçların doğası, söz gelişi, mideden mi yoksa hayallerden mi kaynaklandıkları, hiçbir değişikliğe yol açmaz.[2] Burada, şeyin, insan ihtiyacını, doğrudan doğruya geçim aracı, yani tatmin nesnesi olarak mı, yoksa dolaylı bir yoldan, yani üretim aracı olarak mı giderdiği de önemli değildir.

Demir, kâğıt vb. gibi her yararlı şey, iki açıdan, niteliğine ve niceliğine göre ele alınabilir. Yararlı olan her şey, pek çok özelliğin bir bütünüdür ve bundan dolayı çeşitli bakımlardan yararlı olabilir. Şeylerin farklı yönlerini ve dolayısıyla çok sayıdaki kullanım biçimlerini ortaya çıkarmak tari-

---

1 Karl Marx, "Zur Kritik der Politischen Ökonomie" (Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı), Berlin 1859, s. 3.

2 "Arzu, ihtiyaç demektir; o, ruhun iştahıdır ve vücut için açlık ne kadar doğalsa, o da o kadar doğaldır. ... (şeylerin) büyük kısmı ruhun ihtiyaçlarını giderdikleri için değere sahiptir." (Nicholas Barbon, "A Discourse on coining the new money lighter. In answer to Mr. Locke's Considerations etc.", London 1696, s. 2, 3.)

hin işidir.[3] Yararlı şeylerin niceliği için toplumsal ölçülerin bulunması da böyledir. Meta ölçülerinin çeşitliliği, kısmen ölçülecek nesnelerin farklı doğalarından, kısmen de alışkanlıklardan kaynaklanır.

Bir şeyin yararlılığı, onu kullanım değeri haline getirir.[4] Ne var ki, bu yararlılık, havada duran bir şey değildir. Meta cisminin özellikleriyle belirlendiğinden, o olmadan var olamaz. Demir, buğday, elmas vb. gibi bir meta cisminin kendisi, bu nedenle bir kullanım değeri ya da malıdır. Onun bu özelliği, kendisindeki kullanım özelliklerinin elde edilmesinin insanlar açısından az mı yoksa çok mu emeğe mal olduğuna bağlı değildir. Kullanım değerleri ele alınırken, her zaman, bunların şu kadar düzine saat, şu kadar metre keten bezi, şu kadar ton kömür vb. gibi belli nicelikleri kastedilir. Metaların kullanım değerleri, bir başka disiplinin, meta bilgisinin malzemesini sağlar.[5] Kullanım değeri, kendisini yalnızca kullanımla ya da tüketimle gerçekleştirir. Kullanım değerleri, toplumsal biçimi ne olursa olsun, servetin maddi içeriğini oluşturur. Ele alacağımız toplum biçiminde, aynı zamanda, mübadele değerinin maddi taşıyıcılarını oluştururlar.

Mübadele değeri, ilk bakışta, bir nicel ilişki, bir türdeki kullanım değerlerinin bir başka türdeki kullanım değerleriyle mübadele oranı[6], zamana ve yere göre sürekli değişen bir ilişki olarak görünür. Bu yüzden, mübadele değeri, tesadüfi ve tümüyle göreli bir şey gibi, metanın özünde yer alan, onda içkin bir mübadele değeri (*valeur intrinsèque*) gibi, yani bir *contradictio in adjecto* (terimlerdeki çelişki)[7] gibi görünür. Konuyu daha yakından ele alalım.

Belli bir meta, söz gelişi bir quarter buğday, x kadar kundura boyası veya y kadar ipek ya da z kadar altın vb. ile, kısacası başka metalarla

---

3 "Şeylerde içsel bir *vertue*" (bu, Barbon'un kullanım değeri için kullandığı özel terimdir) "vardır ve bu, mıknatısın demiri çekmesinde olduğu gibi, her yerde aynıdır" (l.c., s. 6). Mıknatısın demiri çekme özelliği, ancak, kendisi yardımıyla manyetik kutuplaşma keşfedildikten sonra yararlı hale gelmişti.

4 "Herhangi bir şeyin doğal değeri, zorunlu ihtiyaçları gidermeye uygunluğuna ya da insan hayatına rahatlık sağlayıcı işler görmesine dayanır." (John Locke, "Some Considerations on the Consequences of the Lowering of Interest", 1691, Works içinde, London 1777, v. II, s. 28.) 17. yüzyılın İngiliz yazarlarında sık sık "worth" teriminin kullanım değeri için, "value" teriminin mübadele değeri için kullanıldığını görürüz. Bu, gerçekten var olan şeyleri Cermence, zihinde yansıyan şeyleri Latince ifade etmeyi seven bir dil anlayışıyla pek uyuşan bir kullanımdır.

5 Burjuva toplumunda, her insanın meta alıcısı olarak meta hakkında ansiklopedik bilgi sahibi olduğu *fictio juris*'i (varsayımı) egemendir.

6 "Değer, bir şeyle bir diğer şey, bir ürün miktarı ile bir diğer ürün miktarı arasındaki mübadele oranıdır." (Le Trosne, "De l'Intérêt Social", "Physiocrates", éd. Daire, Paris 1846, s. 889).

7 "Hiçbir şeyde bir iç mübadele değeri olamaz" (N. Barbon, l.c., s. 6), ya da Butler'ın dediği gibi:

"Bir şeyin değeri tam olarak, getireceği kadardır."

en farklı oranlarla mübadele edilmektedir. Yani, buğdayın bir değil, çok sayıda mübadele değeri vardır. Fakat, hem x kadar kundura boyası, hem y kadar ipek, hem de z kadar altın vb., bir quarter buğdayın mübadele değeri olduğundan, x kadar kundura boyası, y kadar ipek, z kadar altın vb., birbirlerinin yerini alabilen ya da birbirlerine eşit büyüklükte mübadele değerleri olmak zorundadır. Buradan çıkan ilk sonuç şudur: Aynı metanın geçerli mübadele değerleri, eşit bir şeyi ifade eder. Ama ikincisi: Mübadele değeri, ancak, kendisinden ayırt edilebilecek bir içeriğin ifade tarzı, "görünüm biçimi" olabilir.

Örneğin buğday ve demir gibi iki metayı alalım. Bunlar arasındaki mübadele oranı ne olursa olsun, bu oran, her zaman, belli bir miktarda buğdayı belli bir miktarda demire eşitleyen bir denklemle gösterilebilir; söz gelişi, 1 quarter buğday = a ton demir. Bu denklemin anlamı nedir? Bunun anlamı, iki farklı şeyde, hem 1 quarter buğdayda hem de a ton demirde, aynı büyüklükteki ortak bir şeyin olduğudur. Demek ki, bu iki şey, kendisi bu iki şeyden ne biri ne diğeri olan, bir üçüncü şeye eşittir. Mübadele değerleri oldukları ölçüde, her ikisi de, bu üçüncüsüne indirgenebilir olmak zorundadır.

Bunu geometriden alınan basit bir örnekle gösterebiliriz. Çokgenlerin alanlarını belirlemek ve karşılaştırmak için, bunlar üçgenlere ayrılır. Üçgenin kendisi, görünür şeklinden bambaşka bir ifadeye indirgenir: tabanı ile yüksekliğinin çarpımının yarısı. Bunun gibi, metaların mübadele değerlerinin de, şu ya da bu miktarını temsil ettikleri bir ortak şeye indirgenmesi gerekir.

Bu ortak şey, metaların geometrik, fiziksel, kimyasal ya da başka bir doğal özelliği olamaz. Metaların cisimsel özellikleri, ancak, onları yararlı kıldıkları, yani kullanım değerleri haline getirdikleri ölçüde inceleme konusu haline gelir. Ama öte yandan, metaların mübadele ilişkisini açık şekilde karakterize eden şey, tam da onların kullanım değerlerinden soyutlanmışlıktır. Bir mübadele ilişkisinde, bir kullanım değeri, yeterli miktarda bulunmak koşuluyla, tüm diğer metalarla aynı değerdedir. Ya da yaşlı *Barbon*'un dediği gibi:

> "Mübadele değerleri aynı büyüklükteyse, bir meta türü diğeri kadar iyidir. Mübadele değerleri eşit büyüklükte olan şeyler arasında hiçbir farklılık ya da ayırt edilebilirlik bulunmaz."[8]

Metalar, kullanım değerleri olarak, her şeyden önce, farklı niteliklere sahiptir; mübadele değerleri olarak ise, yalnızca farklı niceliklerde olabilirler, yani bir zerre bile kullanım değeri içermezler.

---

8 "One sort of wares are as good as another, if the value be equal. There is no difference or distinction in things of equal value ... One hundred pounds worth of lead or iron, is of as great a value as one hundred pounds worth of silver and gold." (N. Barbon, l.c., s. 53 ve 7). "Yüz sterlin eden kalay veya demir, yüz sterlin eden gümüş veya altın değerindedir."

Meta cisminin kullanım değeri bir yana bırakılırsa, geriye metaların yalnızca bir tek özelliği, emek ürünleri olmaları kalır. Ama emek ürünü bile elimizde dönüşüme uğramış bulunur. Emek ürününü kendi kullanım değerinden soyutladığımızda, onu, meta cismini kullanım değeri yapan maddi unsur ve biçimlerden de soyutlamış oluruz. Emek ürünü artık masa ya da ev ya da iplik ya da başka bir yararlı şey değildir. Tüm duyusal özellikleri yok olmuştur. O artık marangoz emeğinin ya da yapıcılık emeğinin ya da eğirmecilik emeğinin ya da herhangi bir başka üretici emeğin ürünü de değildir. Emek ürünlerinin yararlı olma özellikleriyle birlikte, emeklerin bunlar aracılığıyla ortaya konan yararlı olma özellikleri de yok olur; dolayısıyla, bu emeklerin farklı somut biçimleri de yok olur; bunlar artık birbirlerinden ayırt edilmez olur; hepsi eşit insan emeğine, soyut insan emeğine indirgenir.

Şimdi emek ürünlerinden arta kalan şeyi ele alalım. Bunlardan arta kalan şey, aynı hayalî nesnellikten, farksız insan emeklerinin donmuş birikiminden, yani hangi biçimlerde harcanmış olursa olsun, harcanmış insan emek gücünden başka bir şey değildir. Bu şeyler, artık yalnızca, üretimleri sırasında insan emek gücünün harcanmış olduğunu, kendilerinde insan emeğinin birikmiş bulunduğunu gösterir. Bunlar, hepsinde ortak olan bu toplumsal özün kristalleri olarak, değerlerdir (meta değerleridir).

Metaların mübadele ilişkisinde, onların mübadele değerleri, kullanım değerlerinden tamamen bağımsız bir şey olarak görünmüştü. Ama emek ürünleri kullanım değerlerinden gerçekten soyutlandığında, biraz önce belirtildiği şekilde, bunların değerlerini elde ederiz. Metaların mübadele ilişkisinde ya da mübadele değerlerinde kendini gösteren ortak şey, demek ki, bunların değeridir. İncelememiz ilerledikçe, değerin zorunlu ifade tarzı ya da görünüm biçimi olarak mübadele değerine döneceğiz; bununla beraber, şimdilik, değeri, bu görünüm biçiminden bağımsız olarak gözden geçirmemiz gerekiyor.

Demek ki, bir kullanım değeri ya da mal, yalnızca, onda soyut insan emeğinin nesnelleşmiş ya da cisimleşmiş olması nedeniyle bir değere sahiptir. Öyleyse onun değerinin büyüklüğü nasıl ölçülür? Onun içerdiği "değer yaratıcı öz"ün, yani emeğin miktarıyla. Emeğin niceliği, süresi ile ölçülür ve emek-zamanın ölçeği de, saat, gün vb. gibi belli zaman birimleridir.

Bir metanın değeri, onun üretimi sırasında harcanmış emek miktarı ile belirlendiğine göre, bir kimse ne kadar tembel ya da beceriksizse, ürettiği metanın, bu metanın yapımı o kadar fazla zaman alacağı için, o kadar değerli olacağı sanılabilir. Oysa, değerlerin özünü oluşturan emek, eşit insan emeğidir, aynı insan emek gücü harcamasıdır. Metalar

dünyasının değerlerinde nesnelleşmiş bulunan toplumun toplam emek gücü, sayısız bireysel emek güçlerinden oluşmakla birlikte, burada, bir ve aynı insan emek gücü sayılır. Bu bireysel emek güçlerinden her biri, bir toplumsal ortalama emek gücü niteliğini taşıdıkları ve toplumsal ortalama emek gücü olarak etkili oldukları, yani bir metanın üretiminde yalnızca ortalama olarak gerekli ya da toplumsal olarak gerekli emek-zamana ihtiyaç duydukları ölçüde, tüm diğerleri gibi, aynı insan emek gücüdür. Toplumsal olarak gerekli emek-zaman, herhangi bir kullanım değerini, toplumun o sıradaki normal üretim koşulları altında, ortalama toplumsal hüner derecesi ve emek yoğunluğuyla elde edebilmek için gerekli olan emek-zamandır. Örneğin, İngiltere'de buharlı dokuma tezgâhlarının kullanılmaya başlamasından sonra, belli bir miktarda ipliği kumaş haline getirmek için, eskiden gerekenin belki yarısı kadar emek yeterli hale gelmişti. İngiliz el dokumacısı, aslında, aynı miktarda kumaş elde etmek için, bu yenilikten sonra da, geçmiştekiyle aynı emek-zamana ihtiyaç duyuyordu; ancak, onun bir saatlik bireysel emeği artık yalnızca yarım saatlik toplumsal emeği temsil ediyor ve bundan dolayı da değeri eskisinin yarısına düşüyordu.

Demek ki, bir kullanım değerinin değer büyüklüğünü belirleyen şey, toplumsal olarak gerekli emek miktarı ya da bunun üretilmesi için toplumsal olarak gerekli olan emek-zamandır.[9] Tek bir meta burada yalnızca kendi türünün ortalama bir örneği sayılır.[10] Eşit büyüklükte emek miktarları içeren ya da aynı çalışma süresi içinde üretilebilen metalar, bundan dolayı, aynı değer büyüklüğüne sahiptir. Bir metanın değerinin, diğer herhangi bir metanın değerine oranı, birinin üretimi için gerekli olan emek-zamanın, diğerinin üretimi için gerekli olan emek-zamana oranı gibidir. "Bütün metalar, değerler olarak, yalnızca, belirli miktarlardaki donmuş emek-zamandır."[11]

Bundan dolayı, bir metanın üretimi için gerekli olan emek-zaman değişmez olsaydı, onun değer büyüklüğü de değişmeden kalırdı. Ama emeğin üretkenliğindeki her değişmeyle, gerekli emek-zaman da değişir. Emeğin üretkenliği çok farklı koşullar tarafından belirlenir; bunlar arasın-

9 2. basıma not: "The value of them (the necessaries of life) when they are exchanged the one for another, is regulated by the quantity of labour necessarily required, and commonly taken in producing them." "Kullanım nesnelerinin değeri, bunlar birbirleriyle mübadele edildikleri zaman, üretimleri için zorunlu ve harcanması normal sayılan emeğin miktarıyla belirlenir." ("Some Thoughts on the Interest of Money in general, and particularly in the Public Funds etc.", London, s. 36, 37.) Geçen yüzyılda kaleme alınmış olan ve sahibi bilinmeyen bu dikkate değer eser tarihsizdir. Bununla beraber içeriğine bakılırsa, II. George zamanında, 1739 veya 1740 yıllarında yazılmış olması gerekir.

10 "Aynı türden bütün ürünler, gerçekte, fiyatları genel olarak ve özel durumlara bakılmaksızın belirlenen tek bir kütle oluşturur." (Le Trosne, l.c., s. 893).

11 K. Marx, l.c., s. 6.

da, işçinin ortalama hüner derecesi, bilimin gelişme düzeyi ve teknolojik kullanılabilirliği, üretim sürecinin toplumsal bileşimi, üretim araçlarının kapsam ve etkinliği ve doğal koşullar da bulunur. Aynı miktarda emek, söz gelişi, uygun bir mevsimde 8 bushel buğdayda maddeleşirken, uygun olmayan bir mevsimde ancak 4 bushel buğdayda maddeleşir. Aynı miktarda emek, zengin bir madende, yoksul bir madende olduğundan daha fazla maden cevheri çıkarır vb. Elmas toprağın üst katlarında az bulunur ve bu yüzden bulunup çıkarılması, ortalama olarak, fazla emek-zamana mal olur. Bunun için, az miktarda elmasta çok emek yatar. Jacob, acaba altın tam değerini hiç elde etmiş midir, diye şüpheye düşer. Bu şüphe elmas için daha da geçerlidir. Eschwege'ye göre, 1823 yılına kadar seksen yıl boyunca Brezilya elmas ocaklarından elde edilen toplam elmas ürünü, çok daha fazla emeği ve dolayısıyla değeri temsil ettiği halde, Brezilya'nın 1½ yıllık ortalama şeker ya da kahve ürününün fiyatına ulaşmamıştı. Daha zengin elmas ocaklarında aynı miktarda emek daha fazla elmasta temsil edilir ve elmasın değeri düşerdi. Kömürü az emekle elmasa çevirmenin yolu bulunabilse, elmasın değeri tuğlanın değerinin altına düşebilir. Genel olarak: Emeğin üretkenliği ne kadar büyük olursa, bir nesnenin yapımı için gereken emek-zaman o kadar küçük, o nesnede kristalleşen emek kütlesi o kadar küçük ve o nesnenin değeri o kadar küçük olur. Buna karşılık, emeğin üretkenliği ne kadar küçük olursa, bir nesnenin yapımı için gereken emek-zaman o kadar büyük ve nesnenin değeri o kadar büyük olur. Yani, bir metanın değer büyüklüğü, o metada gerçekleşen emeğin miktarıyla doğru orantılı, üretkenliğiyle ters orantılı olarak değişir.

Bir şey, değer olmadan da kullanım değeri olabilir. Şeyin insana sağladığı yarar, emek harcamasını gerektirmiyorsa böyle bir durum söz konusudur. Hava, el sürülmemiş topraklar, doğal çayırlar, kendi kendine yetişen ağaçlar vb. için durum budur. Bir şey, meta olmadan da yararlı ve insan emeğinin ürünü olabilir. Ürünüyle kendi ihtiyacını karşılayan bir kimse, kullanım değeri yaratmış, ama meta yaratmamış olur. Meta üretmek için, o kimsenin, yalnızca kullanım değeri değil, başkaları için kullanım değeri, toplumsal kullanım değeri üretmesi gerekir. [Ve sırf başkaları için üretmesi de yetmez. Orta Çağın köylüsü, feodal bey için haraç-tahıl, papaz için öşür-tahıl üretirdi. Ama, haraç-tahıl da öşür-tahıl da, başkaları için üretildikleri için meta olmuyordu. Meta olabilmek için, ürünün, kullanım değeri olarak hizmet edeceği başkasına, mübadele yoluyla aktarılması zorunludur.][12] Son olarak, hiçbir şey, bir kullanım nesnesi olmadan değer olamaz. Bir şey yararsızsa, onun içerdiği emek de yararsızdır; bu emek, emek sayılmaz ve dolayısıyla değer oluşturmaz.

12 4. basıma not: Parantez içinde bu ifadeyi ekliyorum; çünkü, bu nokta belirtilmediği takdirde, üreticiden başka bir kimse tarafından tüketilen her ürünün Marx tarafından meta sayıldığını sanma yanlışlığına düşüldüğü çok sık görülmüştür. –F. E.

2. Metalarda Cisimleşmiş Emeğin İki Yönlü Niteliği

Başlangıçta, meta bize iki yüzü, kullanım değeri ve değişim değeri olan bir şey gibi görünmüştü. Daha sonra görüldü ki, emek de, değer olarak ifade edildiği ölçüde, kullanım değerlerinin yaratıcısı olarak taşıdığı özelliklere sahip olmaktan uzaklaşır. Metaların içerdiği emeğin bu iki yönlü doğasını eleştirel olarak ilk ortaya koyan bendim.[13] Ekonomi politiği anlamanın çıkış noktasını oluşturduğundan, bu noktayı biraz daha aydınlığa kavuşturmak gerekiyor.

İki meta alalım; bunlar, 1 ceket ve 10 yarda keten bezi olsun. İlki diğerinin iki katı değerde olsun; yani, 10 yarda keten bezi = W ise, ceket = 2W.

Ceket belli bir ihtiyacı karşılayan bir kullanım değeridir. Onu elde etmek için, belli türden bir üretici faaliyet gereklidir. Bu faaliyeti belirleyen, amacı, işleyiş tarzı, nesnesi, araçları ve sonucudur. Yararlılığı bu şekilde ürünün kullanım değeriyle temsil edilen ya da ürünün bir kullanım değeri olmasıyla görünen emeğe, kısaca, yararlı emek diyoruz. Bu açıdan bakılınca emek, her zaman, yararlı etkisi ile ele alınır.

Ceket ve keten bezi nasıl nitelikçe birbirinden farklı kullanım değerleri ise, bunları var eden emekler de nitelikçe birbirinden farklıdır: terzilik ve dokumacılık. Bu şeyler nitelikçe farklı kullanım değerleri ve dolayısıyla nitelikçe farklı yararlı emeklerin ürünleri olmasaydı, birbirlerinin karşısına metalar olarak çıkamazlardı. Ceket, ceketle mübadele edilemez, bir kullanım değeri kendisinin aynı olan bir başka kullanım değeriyle mübadele edilemez.

Farklı türden kullanım değerlerinin ya da meta cisimlerinin bütünlüğü, cinsleri, türleri, aileleri, alt türleri, çeşitleri açısından aynı ölçüde farklı olan yararlı emeklerin bütünlüğünü, yani toplumsal bir iş bölümünü yansıtır. İş bölümü, meta üretiminin var olma koşuludur; buna karşılık, bunun tersi doğru değildir; yani, meta üretimi, toplumsal iş bölümünün var olma koşulu değildir. Eski Hint topluluklarında, iş, toplumsal olarak bölünmüştü; ama, ürünler meta haline gelmezdi. Ya da, daha yakınımızdan bir örnek almak gerekirse, her fabrikada iş, bir sisteme göre bölünmüştür; ama, bu bölünme, işçilerin bireysel ürünlerini mübadele konusu yapmaları sonucu olmamıştır. Yalnızca, kendi hesabına çalışan ve birbirlerinden bağımsız olan kişisel emeklerin ürünleri, birbirlerinin karşısına metalar olarak çıkar.

Dolayısıyla şunları görmüş olduk: her metanın kullanım değerinde, belli bir amaçlı üretici faaliyet ya da yararlı emek saklıdır. Nitelikçe farklı yararlı emekler barındırmayan kullanım değerleri, birbirlerinin karşısına metalar olarak çıkamaz. Ürünleri genel olarak meta biçimini alan bir toplumda, yani meta üreticilerinden oluşan bir toplumda,

---

13 l.c., s. 12, 13 ve passim.

kendi başlarına hareket eden üreticilerin özel iktisadi faaliyetleri olarak birbirlerinden bağımsız şekilde kullanılan yararlı emeklerin bu nitel farklılığı, çok dallı bir sistem, bir toplumsal iş bölümü oluşturacak biçimde gelişir.

Bu arada ceket açısından, terzi tarafından mı yoksa terzinin müşterisi tarafından mı giyildiği önemsizdir. Her iki durumda kullanım değeri olarak iş görür. Terziliğin özel bir meslek, toplumsal iş bölümünün bağımsız bir unsuru haline gelmesi de, ceketle onu üreten emek arasındaki ilişkinin kendisinde bir değişiklik yapmaz. Herhangi bir insanın terzi olmasından önce, insanoğlu, giyinme ihtiyacının onu zorladığı yerlerde binlerce yıl boyunca terzilik yapmıştır. Ancak maddi servetin doğrudan doğruya doğadan gelmeyen bütün diğer unsurları gibi, ceket ve keten bezinin var olmaları için, her zaman, doğanın verdiği belli maddeleri yine belli insan ihtiyaçlarını karşılayacak hale sokan, özel, amaca uygun üretici faaliyet zorunlu olmuştu. Bundan dolayı, kullanım değerlerinin yaratıcısı, yararlı emek olarak emek, insanın bütün toplum biçimlerinden bağımsız bir varoluş koşulu, insan ile doğa arasındaki madde alışverişini ve dolayısıyla insan hayatını mümkün kılan ezelî ve ebedî bir doğal zorunluluktur.

Ceketin, keten bezinin vb. kullanım değerleri, kısaca meta cisimleri, iki unsurun, madde ile emeğin bileşimleridir. Cekette, keten bezinde vb. saklı bulunan bütün farklı yararlı emeklerin toplamı çıkarılırsa, geriye, insanın hiçbir etkisi olmadan, doğa tarafından sağlanan bir maddi öz kalır. İnsan, üretim sırasında, ancak doğanın kendisi gibi hareket edebilir, yani maddelerin yalnızca biçimlerini değiştirebilir.[14] Dahası var. Bu biçimlendirme işinde sürekli olarak doğa güçleri tarafından desteklenir. Demek ki, emek, kendisi tarafından üretilen kullanım değerlerinin, yani maddi servetin biricik kaynağı değildir. William Petty'nin dediği gibi, emek onun babası ve toprak onun anasıdır.

Şimdi, buraya kadar bir kullanım nesnesi olarak gördüğümüz metadan, meta değerine geçelim.

---

14 "Evrendeki bütün görüngüler, ister insan elinin ister genel fizik yasalarının eseri olsunlar, gerçekte yeni yaratılmış şeyler değil, sadece maddedeki bir biçim değişikliğidir. Birleştirme ve ayırma, insan aklının yeniden üretim düşüncesinin analizi sırasında tekrar ve tekrar karşılaştığı biricik unsurlardır; ve toprağın, havanın ve suyun tarlalarda tahıla dönüşmesi ya da insan eliyle bir böceğe ipek yaptırılması veya durmadan çalışan bir saati meydana getirmek üzere bazı metal parçacıklarının düzenlenmesi örneklerinde olduğu gibi, değer" (Verri, burada fizyokratlara karşı giriştiği polemikte ne tür değerden söz ettiğini kendisi de doğru dürüst bilmemekle beraber, kullanım değerini kasteder) "ve zenginliğin yeniden üretiminde olan da budur." (Pietro Verri, Meditazioni sulla Economia Politica" -ilk basımı 1771'tedir- Custodi'nin İtalyan İktisatçıları basımında, Parte Moderna, t. XV, s. 21, 22.)

Varsayımımıza göre, ceket, keten bezinin iki katı değere sahiptir. Ne var ki, bu, şu aşamada bizi henüz ilgilendirmeyen, yalnızca nicel bir farktır. Hemen anlaşılacağı gibi, bir ceketin değeri, 10 yarda keten bezinin değerinin iki katı olunca, 20 yarda keten bezinin değeri bir ceketin değeri kadar olur. Ceket ve keten bezi, değerler olarak, aynı öze sahip şeyler, aynı tür emeğin nesnel ifadeleridir. Ne var ki, terzilik ve dokumacılık nitel olarak birbirinden farklı işlerdir. Bununla beraber, öyle toplumsal durumlar vardır ki, bu durumlarda aynı insan, farklı biçimlerde çalışarak, hem terzilik, hem dokumacılık yapar; bu nedenle, bu iki farklı çalışma biçimi aynı bireyin çalışmasının sadece iki değişik hali olur ve farklı bireylerin sıkı sıkıya belirlenmiş özel görevleri haline gelmemişlerdir; tıpkı terzimizin bugün yaptığı ceketle yarın yapacağı pantolonun aynı bireyin farklı biçimlerde çalışmasını gerektirmesi örneğinde olduğu gibi. Ayrıca, bir bakışta görülebileceği üzere, bizim kapitalist toplumumuzda, insan emeğinin belirli bir oranı, emek talebinin yönündeki değişmelere göre, dönüşümlü olarak, terzilik emeği ya da dokumacılık emeği biçiminde arz edilir. Emeğin bu biçim değişikliği pürüzsüz olarak gerçekleşemeyebilir, ama gerçekleşmek zorundadır. Aldığı özel biçimi ve dolayısıyla emeğin yararlı niteliğini bir yana bırakırsak, üretici faaliyet, bir insan emek gücü harçamasından ibaret hale gelir. Nitel olarak farklı üretici faaliyetler olmakla beraber, terzilik ve dokumacılığın her ikisi de insan beyninin, kaslarının, sinirlerinin, elinin vb., üretici şekilde harcanmasıdır ve bu anlamda her ikisi de insan emeğidir. Bunlar, insan emek gücünü harcamanın sadece iki farklı biçimidir. Kuşkusuz, şu ya da bu biçimde harcanabilmek için, insan emek gücünün kendisinin az çok gelişmiş olması zorunludur. Ne var ki, metanın değeri, basit insan emeğini, genel olarak insan emeğinin harcanmasını temsil eder. Burjuva toplumunda nasıl bir general ya da bankacı büyük, buna karşılık basit insan pek sıradan roller üstleniyorsa,[15] burada da insan emeği için aynısı söz konusudur. İnsan emeği, ortalamada, özel bir gelişkinliğe sahip olmayan her sıradan insanın canlı organizmasında bulunan basit emek gücünün harcanmasıdır. *Basit ortalama emeğin* kendisi, farklı ülkelerde ve farklı uygarlık çağlarında nitelik değiştirse bile, belli bir toplumda veridir. Karmaşık emek, sadece, *yoğunlaştırılmış* ya da daha doğrusu *çoğaltılmış* basit emek demektir; karmaşık emeğin daha küçük bir miktarı, basit emeğin daha büyük bir miktarına eşit olur. Deneyimler, bu indirgemenin sürekli olarak gerçekleştiğini göstermektedir. Bir meta, en karmaşık emeğin ürünü olabilir. Ne var ki, onun *değeri*, bu metayı basit emeğin ürününe eşitler ve dolayısıyla basit emeğin belli bir miktarını

15 Krş. Hegel, "Philosophie des Rechts", Berlin 1840, s. 250, § 190.

temsil eder.[16] Farklı emek türlerini, ölçü birimleri olarak basit emeğe indirgeyen farklı oranlar, üreticilerden bağımsız bir toplumsal süreçle belirlenir ve bu yüzden, onlara, geleneksel olarak belirlenmiş gibi görünür. İşimizi basitleştirmek için, bundan sonra her türden emek gücünü doğrudan doğruya basit emek gücü sayacağız ve böyle yaparak yalnızca indirgeme zahmetinden kurtulmuş olacağız.

Demek ki, nasıl ceket ve keten bezinin değerleri üzerinde dururken bunları kullanım değerlerinin farklarından soyutluyorsak, bu değerlerde saklı bulunan emekleri ele alırken de, onları, yararlı biçimlerinden, terzilikten ve dokumacılıktan soyutluyoruz. Nasıl kullanım değerleri olarak ceket ve keten bezi, belli amaçlara yönelmiş üretici faaliyetlerin kumaş ve iplikle birleşmesinden doğuyorsa, ama buna karşılık, ceket ve keten bezi değer olarak nasıl aynı türden donmuş emek kütlelerinden başka bir şey değilse, bunun gibi, bu değerlerin içerdiği emekler de, kumaş ve iplikle üretici ilişkileri açısından değil, sırf insan emek gücü harcaması olarak ele alınır. Terzilik ve dokumacılık, tam da farklı niteliklerinden ötürü, kullanım değerleri olarak ceket ve keten bezinin yaratıcı unsurlarıdır; buna karşın, yalnızca, özel niteliklerinden soyutlandıkları ve her ikisi de aynı niteliğe, insan emeği niteliğine sahip olduğu ölçüde, ceket değerinin ve keten bezi değerinin özünü oluştururlar.

Bununla beraber, ceket ve keten bezi, yalnızca genel olarak değerler olmayıp, belli büyüklükte değerlerdir; varsayımımıza göre ceket 10 yarda keten bezinin iki katı kadar değere sahiptir. Değer büyüklüklerindeki bu fark nereden gelir? Bu fark, keten bezinin, ceketin içerdiğinin ancak yarısı kadar emek içermesinden ve dolayısıyla ikincinin üretimi sırasında, birincinin üretimine harcanan emek gücünün iki katı kadar emek gücü harcanmış olmasından kaynaklanır.

O halde, kullanım değeri açısından bakıldığı zaman metada saklı emek sadece nitelik bakımından ele alınıyorsa, değerin büyüklüğü açısından bakıldığı zaman, başka hiçbir niteliğe bakılmaksızın insan emeğine indirgenmiş olarak, yalnızca nicelik bakımından ele alınır. Birinde emeğin nasıl ve ne olduğu, diğerinde emeğin ne kadar olduğu, hangi süre boyunca harcandığı söz konusudur. Bir metanın değer büyüklüğü yalnızca onun içerdiği emek miktarını gösterdiğinden, belli oranlardaki metalar her zaman eşit büyüklükte değerler olmak zorundadır.

Diyelim bir ceketin üretimi için gereken tüm yararlı emeklerin üretkenliği değişmeden kalırsa, ceketlerin değer büyüklüğü, bunların nice-

16 Okuyucu burada, işçinin, söz gelişi bir iş günü karşılığı olarak elde ettiği ücret ya da değerin değil, işçinin emek gücünün nesnelleştiği meta değerinin söz konusu olduğuna dikkat etmelidir. İncelememizin bu aşamasında henüz ücret kategorisi diye bir şey yoktur.

likleriyle birlikte artar. 1 ceket x iş gününü temsil ediyorsa, 2 ceket 2x iş gününü temsil eder vb. Ama diyelim ki, bir ceketin üretimi için gereken emek iki katına çıksın ya da yarısına düşsün. Her iki durumda da bir ceketin yine aynı hizmeti görmesine ve içerdiği yararlı emeğin aynı özellikleri taşımasına karşın, birinci durumda bir ceket eskiden iki ceketin sahip bulunduğu kadar, ikinci durumda iki ceket yalnızca eskiden bir ceketin sahip bulunduğu kadar değere sahip olur. Ama üretimleri sırasında harcanan emek miktarı değişmiş bulunmaktadır.

Daha büyük miktarda kullanım değeri, her durumda, daha fazla maddi servet oluşturur; iki ceket, bir ceketten daha fazla maddi servet oluşturur. İki ceketle iki kişi, bir ceketle bir kişi giydirilebilir vb. Buna karşın, maddi servetin kütlesindeki artışa, bunun değer büyüklüğünün eş zamanlı bir düşüşü karşılık gelebilir. Bu çelişkili hareket emeğin ikili karakterinden kaynaklanır. Üretkenlik, doğal olarak, her zaman, yararlı, somut emeğin üretkenliğidir ve gerçekte, yalnızca, belli bir amaca yönelmiş üretici faaliyetin belli bir zaman aralığındaki etkinlik derecesini belirler. Bu nedenle, yararlı emek, kendi üretkenliğindeki artma ya da azalma ile doğru orantılı olarak, daha zengin ya da yoksul bir ürün kaynağı olur. Buna karşılık, üretkenlikteki bir değişme, değerde cisimleşen emeği hiçbir şekilde değiştirmez. Üretkenlik, emeğin somut yararlı biçimine ait olduğundan, emeğin somut yararlı biçiminden soyutlanır soyutlanmaz, doğal olarak, artık, emek üzerinde herhangi bir etkide bulunamaz. Bundan dolayı, üretkenlik nasıl değişirse değişsin, aynı emek, aynı zaman aralıklarında her zaman aynı değer büyüklüğünü yaratır. Ama aynı zaman aralığında farklı miktarlarda kullanım değerleri sağlar; üretkenlik yükselirse bu miktar büyür, düşerse küçülür. Yani, emeğin verimliliğini ve dolayısıyla onun tarafından sağlanan kullanım değerlerinin kütlesini artıran aynı üretkenlik değişimi, diğer yandan, eğer üretim için gerekli olan emek-zamanı kısaltıyorsa, artmış olan bu toplam kütlenin değer büyüklüğünü azaltır. Bunun tersi de doğrudur.

Her tür emek, bir taraftan, fizyolojik anlamda insan emek gücü harcamasıdır ve bu farksız insan emeği ya da soyut insan emeği olma özelliğiyle meta değerini yaratır.[17] Her tür emek, diğer taraftan, insan emek

17 2. basıma not: "Emeğin bütün metaların değerlerini her zaman ve her yerde ölçmeye ve karşılaştırmaya elverişli nihai ve gerçek tek ölçü olduğunu" kanıtlamak için A. Smith der ki: "Eşit emek miktarlarının her zaman ve her yerde işçiler için aynı değerde olmaları gerekir. Normal sağlık, güç ve etkinlik düzeylerinde ve varsayılan ortalama hüner derecesi ile bir işçi dinlenmesinden, özgürlüğünden ve mutluluğundan daima aynı oranda vazgeçmek durumundadır." ("Wealth of Nations", b. I, ch. V, [s. 104-105].) Bir kere A. Smith burada (her yerde değil) iki şeyi birbirine karıştırıyor: değerin metanın üretimi için harcanmış emek miktarıyla belirlenmesi ve meta değerinin emeğin değeriyle belirlenmesi. Bunun için de, aynı emek miktarlarının daima aynı değerde olduklarını kanıtlamaya çalışıyor. İkinci olarak, emeğin, metanın değerinde göründüğü sürece, sırf insan emek

gücünün belli bir amaca yönelmiş özel bir biçimde harcanmasıdır ve bu somut yararlı emek olma özelliğiyle de kullanım değerleri üretir.

3. Değer Biçimi veya Mübadele Değeri

Metalar, kullanım değerleri ya da demir, keten bezi, buğday vb. gibi meta cisimleri biçiminde dünyaya gelir. Bu onların basit fiziksel biçimidir. Buna karşın yalnızca iki yönlü oldukları, aynı anda hem kullanım nesneleri hem de değer taşıyıcıları oldukları için metadırlar. Bu yüzden, bunlar ancak ikili biçimde, yani fiziksel biçimde ve değer biçiminde oldukları sürece meta olarak görünürler ya da meta biçimine sahip bulunurlar.

Metaların değer nesnelliğini (*Wertgegenständlichkeit*) *Mistress Quickly*'den ayıran, nerede elde edileceğinin bilinmemesidir. Meta cisminin duyusal kaba nesnelliğinin tam karşıtı olarak, onun değer nesnelliğine tek bir doğal madde zerresi bile girmez. Bundan dolayı, tek bir metayı dilediğimiz gibi evirip çevirebilir olsak bile, bir değer cismi (*Wertding*) olarak meta, anlaşılmazlığını korur. Buna karşın, metaların, yalnızca, aynı toplumsal birimin, yani insan emeğinin ifadeleri oldukları ölçüde değer nesnelliğine sahip olduklarını, dolayısıyla da değer nesnelliklerinin tümüyle toplumsal olduğunu hatırlarsak, değer nesnelliğinin kendisini yalnızca meta ile meta arasındaki toplumsal ilişkide gösterebileceği de kendiliğinden anlaşılır. Gerçekten, arkalarında saklı bulunan değerin izini yakalayabilmek için, metaların mübadele değerlerinden ya da mübadele oranlarından hareket etmiştik. Şimdi değerin bu görünüm biçimine dönmemiz gerekiyor.

Herkes, başka hiçbir şey bilmese bile, şunu bilir: metalar, kullanım değerlerinin farklı fiziksel biçimleriyle çarpıcı bir karşıtlık içinde bulunan, ortak bir değer biçimine sahiptir: para biçimi. Şimdi, bugüne kadar burjuva iktisadı tarafından el sürülmeden bırakılmış bir işe girişeceğiz; yani, bu para biçiminin doğuşunu gösterecek ve dolayısıyla, metaların değer ilişkilerinin içerdiği değer ifadesinin gelişimini, en basit ve en fark

---

gücü harcaması olarak söz konusu olduğunu seziyor; ama, bu harcamayı, normal yaşamsal faaliyet olarak değil, sırf dinlenme, özgürlük ve mutluluktan fedakârlık olarak anlıyor. Şüphesiz, göz önünde tuttuğu, modern ücretli emekçidir. Yukarıdaki 9 numaralı notta alıntı yapılan, A. Smith'in ismi belirsiz selefi çok daha isabetli şekilde şöyle demektedir: "Bir adam, bu ihtiyaç gideren nesneyi elde etmek için bir haftasını harcamıştır. ... Ve, bu adama mübadele sırasında bir başka nesne veren kimse bu şeyin gerçek eş değerinin ne olduğunu, bunun kendisine ne kadar emek ve zamana mal olduğunu hesaplamaktan başka bir yolla, daha doğru olarak tahmin edemez. Bu ise, gerçekte, bir kimsenin bir nesne için belli bir süre içinde harcadığı emeğin, bir başkasının aynı sürede bir başka meta için harcamış olduğu emekle mübadelesinden başka bir şey değildir." ("Some Thoughts on the Interest of Money in general etc.", s. 39.) [4. basım için: İngilizcenin, *arbeit*'ın (emek, iş) bu iki farklı yönü için iki farklı sözcüğe sahip olma üstünlüğü bulunuyor. Kullanım değerleri yaratan ve nitelikçe belli olan işe *labour*'dan farklı olarak *work*; değer yaratan ve nicel olarak ölçülen emeğe *work*'ten farklı olarak *labour* deniyor. –F. E.]

edilmez biçiminden itibaren, göz alıcı para biçimine gelinceye kadar izleyeceğiz. Böylece, aynı zamanda, para bilmecesi de çözülecek.

En basit değer ilişkisi, hiç kuşkusuz, bir metayla, hangisi olursa olsun, farklı türdeki tek bir başka meta arasındaki ilişkidir. Bu yüzden, iki metanın değerleri arasındaki ilişki bize bir metanın en basit değer ifadesini verir.

A. Basit, tek başına veya rastlantısal değer biçimi

x kadar A metası = y kadar B metası, veya: x kadar A metası, y kadar B metası değerindedir.

(20 yarda keten bezi = 1 ceket, veya: 20 yarda keten bezi, 1 ceket değerindedir.)

1) Değer ifadesinin iki kutbu: Göreli değer biçimi ve eş değer biçimi

Değer biçiminin bütün sırrı, bu basit değer biçiminde saklıdır. Bu yüzden bunun analizinin özel bir güçlüğü vardır.

Burada, farklı türlerdeki A ve B metalarının, örneğimizde keten bezi ve ceketin, iki farklı rol oynadıkları açıkça görülür. Keten bezi, değerini ceketle ifade eder; ceket, bu değer ifadesinin malzemesi olarak hizmet görür. Birinci meta aktif, ikincisi pasif bir rol oynar. İlk metanın değeri, göreli değer olarak ifade edilir ya da göreli değer biçiminde bulunur. İkinci meta, eş değer olarak işlev görür ya da eş değer biçiminde bulunur.

Göreli değer biçimi ile eş değer biçimi, aynı değer ifadesinin, birbirlerine sıkı sıkıya bağlı, karşılıklı olarak birbirini gerektiren, ayrılmaz unsurları, ama aynı zamanda da birbirlerini dışlayan ya da birbirlerine karşıt uçları, yani kutuplarıdır; bunlar her zaman, değer ifadesinin aralarında ilişki kurduğu farklı metalara bölünür. Örneğin, keten bezinin değerini keten bezi ile ifade edemem. 20 yarda keten bezi = 20 yarda keten bezi, bir değer ifadesi değildir. Daha doğrusu, bu denklem, tersine, 20 metre keten bezinin 20 metre keten bezinden, kullanım nesnesi olan keten bezinin belli bir miktarından başka bir şey olmadığını söyler. Dolayısıyla, keten bezinin değeri yalnızca göreli olarak, yani bir başka metayla ifade edilebilir. Bundan dolayı, keten bezinin göreli değer biçimi, diğer herhangi bir metanın kendi karşısında eş değer biçiminde bulunmasını gerektirir. Diğer yandan, eş değer kılığında görünen bu diğer meta, aynı zamanda göreli değer biçiminde bulunamaz. Bu meta kendi değerini ifade etmez. Bu meta yalnızca diğer metanın değer ifadesinin malzemesini sağlar.

Kuşkusuz, 20 yarda keten bezi = 1 ceket, veya 20 yarda keten bezi, 1 ceket değerindedir ifadesi, bunun karşıtını da kapsar: 1 ceket = 20 yarda keten bezi, veya 1 ceket, 20 yarda keten bezi değerindedir. Ama bu durumda, ceketin değerini göreli olarak ifade etmek için, denklemi tersine çevirmem gerekir; ve bunu yapar yapmaz, ceket yerine keten bezi, eş değer halini alır. Demek ki, aynı meta aynı değer ifadesinde aynı zamanda her iki biçimde görünemez. Tersine, karşıt kutuplar olarak bunlar birbirlerini dışlar.

Bir metanın göreli değer biçiminde mi, yoksa karşı taraftaki eş değer biçiminde mi bulunduğu, tümüyle, bu metanın değer ifadesinde her seferinde aldığı yere, yani, onun değeri ifade edilen meta mı, yoksa kendisiyle değer ifade edilen meta mı olduğuna bağlıdır.

2) Göreli değer biçimi

a. Göreli değer biçiminin içeriği

Bir metanın basit değer ifadesinin iki meta arasındaki değer ilişkisinde nasıl saklı bulunduğunu ortaya çıkarmak için, ilk önce, bu değer ilişkisinin, kendi nicel yönünden tamamen bağımsız olarak gözden geçirilmesi gerekir. Çoğu zaman tam tersi yapılır ve değer ilişkisinde, yalnızca, iki ayrı meta türünün belli miktarlarını birbirine eşitleyen oran görülür. Burada, farklı şeylerin büyüklüklerinin, ancak bunların aynı birime indirgenmesinden sonra karşılaştırılabilir hale geldikleri gözden kaçar. Bunlar, yalnızca aynı birimin ifadeleri olarak, aynı adlı ve dolayısıyla karşılaştırılabilir büyüklüklerdir.[18]

İster 20 yarda keten bezi = 1 ceket, isterse = 20 ceket ya da = x ceket olsun, yani verilmiş bir keten bezi miktarı ister az isterse çok sayıda ceket değerinde olsun, bu türden her oran, her zaman, keten bezi ile ceketlerin, değer büyüklükleri olarak, aynı birimin ifadeleri, aynı doğaya sahip şeyler oldukları anlamına gelir. Keten bezi = ceket, denklemin temelidir.

Ne var ki, nitel olarak eşitlenmiş iki meta aynı rolü oynamaz. Yalnızca keten bezinin değeri ifade edilir. Peki nasıl? "Eş değeri" ya da "mübadele edilebileceği şey" olarak ceketle ilişkisi aracılığıyla. Bu ilişkide ceket, değerin varoluş biçimi, değer cismi olarak yer alır, çünkü, ancak bu şekilde, keten beziyle aynı şey olur. Diğer yandan, keten bezinin kendi değer olarak varlığı öne çıkar ya da bağımsız bir ifade kazanır, çünkü

18 Aralarında S. Bailey'in de bulunduğu, değer biçiminin analizi ile uğraşmış az sayıda iktisatçı hiçbir sonuca ulaşamamıştır, çünkü, ilk olarak, değer biçimi ile değeri karıştırırlar, ikinci olarak, pratik burjuvanın kaba etkisi altında kalarak, başından itibaren yalnızca nicel belirlenmeye önem verirler. "Miktar üzerindeki egemenlik... değeri oluşturur." ("Money and its Vicissitudes", Lond. 1837, s. 11.) Yazan S. Bailey.

keten bezi, yalnızca değer olarak, ceketle aynı değerdeki ya da onunla mübadele edilebilir bir şey haline gelir. Benzer şekilde, bütirik asit, propil formattan farklı bir maddedir. Ama bunların ikisi de aynı kimyasal maddelerden, karbondan (C), hidrojenden (H) ve oksijenden (O) oluşur ve dahası aynı oranlı bir bileşime sahiptirler: $C_4H_8O_2$. Bütirik asit propil formatla eşitlenseydi, bu ilişkide, birincisi, propil format yalnızca $C_4H_8O_2$'nin varoluş biçimi olur, ikincisi, bütirik asidin $C_4H_8O_2$'den oluştuğu söylenmiş olurdu. Yani, propil format ile bütirik asidin eşitlenmesiyle, bunların fiziksel biçimlerinden farklı olarak kimyasal özleri ifade edilmiş olurdu.

Metalar, değerler olarak, yalnızca homojenleşmiş insan emeğidir, dersek, analizimiz onları değer soyutlamasına indirger, ama, onlara kendi fiziksel biçimlerinden farklı bir değer biçimi vermez. Bir metayla diğer bir meta arasındaki değer ilişkisinde durum başkadır. Burada metanın değer niteliği, onun diğer metayla kendi ilişkisi aracılığıyla ortaya çıkar.

Söz gelişi, ceket, değer cismi olarak keten bezine eşitlenirken, cekette saklı bulunan emek, keten bezinde saklı bulunan emeğe eşitlenmiş olur. Gerçi, ceketi yapan terzilik emeği, keten bezini yapan dokumacılık emeğine göre farklı türde bir somut emektir. Ama, dokumacılığa eşitlenme, terziliği, fiilen, her iki emekte de gerçekten aynı olan şeye, ikisinin de ortak niteliği olan insan emeğine indirger. O halde, bu dolaylı yoldan şu ifade ediliyor: değer dokuduğu sürece, dokumacılık da kendisini terzilikten ayıracak herhangi bir özelliğe sahip değildir; yani soyut insan emeğidir. Değer yaratan emeğin özgül karakterini, yalnızca, farklı türden metaların eş değerlilik ifadesi öne çıkarır; bu da, eş değerlilik ifadesinin, farklı türden metalarda saklı bulunan farklı türden emekleri fiilen ortak özelliklerine, genel olarak insan emeğine indirgemesiyle gerçekleşir.[19]

Bununla beraber, keten bezinin değerini oluşturan emeğin özgül karakterini ifade etmek yetmez. Akıcı durumdaki insan emek gücü ya da insan emeği, değer yaratır, ama değer değildir. Ancak katılaştığında, nesnel biçim kazandığında değer olur. Keten bezinin değerini insan emeğinin donmuş hali olarak ifade edebilmesi için, onun, keten bezinden cisimsel olarak farklı ve aynı zamanda keten bezinin diğer metalarla

---

19 2. basıma not: William Petty'den sonra değerin doğasını incelemiş ilk iktisatçılardan biri olan ünlü Franklin der ki: "Ticaret genel olarak bir emeğin bir başka emekle mübadelesinden başka bir şey olmadığı için, her şeyin değeri en doğru olarak emekle ölçülür." ("The Works of B. Franklin etc.", edited by Sparks, Boston 1836, v. II, s. 267) Franklin, her şeyin değerini "emekle" ölçerken, mübadele edilen emeklerı farklılıklarından soyutladığının ve böylece bunları aynı insan emeğine indirgediğinin bilincine sahip değildir. Bununla beraber, bilmediği şeyi, söylüyor. İlk önce "bir emek"ten, ardından "diğer emekten", sonunda da, her şeyin değerinin özü olarak, bir başka nitelendirme eklemeden, "emek"ten söz ediyor.

birlikte ortaklaşa sahip bulunduğu bir "nesnellik" olarak ifade edilmesi gerekir. Problem artık çözülmüş bulunuyor.

Keten bezinin değer ilişkisinde, ceket, bir değer olduğu için, keten bezinin nitel eşiti, aynı doğaya sahip şey sayılır. Bu nedenle, ceket, burada, değerin görünmesine aracılık eden ya da elle tutulur fiziksel biçimiyle değeri temsil eden bir şeydir. Gerçi ceket, ceket metasının cismi, sadece bir kullanım değeridir. Değer ifade etmek söz konusu olduğunda, ceket, karşımıza çıkan ilk keten bezi parçasından daha fazlasını yapmaz. Bu, yalnızca şunu kanıtlar: ceket, keten bezi ile kendi arasında kurulmuş değer ilişkisinde, bu ilişkinin dışında olduğu zamandakinden daha fazla bir şey ifade eder; tıpkı, bazı kimselerin fiyakalı bir kürkle, kürksüz olduklan zamandakinden daha önemli kişiler sayılmalan gibi.

Ceketin üretimi sırasında, gerçekten, terzilik biçimi altında, insan emek gücü harcanmıştır. Dolayısıyla, onda insan emeği birikmiştir. Bu yönden bakılınca, ceket, en yıpranmış haliyle bile bu özelliğini göstermese de, "değerin taşıyıcısı"dır. Ve keten bezinin değer ilişkisinde, ceket, yalnızca bu yönüyle, dolayısıyla da cisimleşmiş değer, değer cismi olarak yer alır. Kapalı görünümüne rağmen, keten bezi, cekette soydaşı olan güzel değer ruhunu tanımıştır. Böyle olmakla beraber, ceket, keten bezi için değerin bir ceket biçimini almasına kadar, keten bezi karşısında değeri temsil edemez. Benzer şekilde, A bireyinin B bireyini majeste sayabilmesi için, aynı zamanda, A'nın gözünde, majestenin, B'nin maddi biçimine bürünmüş ve dolayısıyla ülkenin her yeni babası ile birlikte değişen yüz hatlanna, saçlara ve bazı başka şeylere sahip olması gerekir.

Demek ki, ceketin keten bezinin eş değeri olduğu değer ilişkisinde, ceket biçimi, değer biçimi olarak iş görür. Dolayısıyla, keten bezi metasının değeri, ceket metasının cismi tarafından, bir metanın değeri diğerinin kullanım değeri tarafından ifade edilir. Keten bezi, kullanım değeri olarak, ceketten gözle görülür şekilde farklı bir şeydir; değer olarak ise, "ceketle aynı"dır ve bu nedenle de bir ceket gibi görünür. Keten bezi, böylece, fiziksel biçiminden farklı bir değer biçimi kazanır. Keten bezinin değer olarak varlığı, ceketle eşitliği içinde ortaya çıkar; tıpkı, Hristiyanın koyun doğasının, onun Tann'nın Kuzusuna (İsa'ya) benzerliğiyle ortaya çıkması örneğinde olduğu gibi.

Görülüyor ki, meta değeri hakkındaki analizimizin bize daha önce söylediği her şeyi, bir diğer metayla, ceketle ilişki içine girer girmez, bizzat keten bezi dile getiriyor. Ancak keten bezi düşüncelerini yalnızca kendisinin bildiği bir dilde, meta diliyle açığa vuruyor. Keten bezi, kendi değerini, soyut insan emeği niteliğiyle emeğin yarattığını anlatmak için, ceketin, onunla eşit olduğu ölçüde, yani değeri olduğu ölçüde, keten

beziyle aynı emek tarafından oluşturulduğunu söyler. Kendisinin yüce değer nesnelliğinin yine kendisinin kaba cisminden farklı olduğunu belirtmek için, değerin bir ceket gibi göründüğünü ve dolayısıyla da bir değer cismi olarak kendisinin, tıpkı bir yumurtanın diğerine benzemesi örneğinde olduğu gibi, cekete benzediğini söyler. Yeri gelmişken belirtelim; meta dilinin, İbranice dışında da, şu ya da bu derecede doğru olan pek çok lehçesi vardır. Örneğin Almancadaki *"Wertsein"* (değer olma, değerinde olma), B metası ile A metası arasında kurulan eşitliğin A'nın kendi değer ifadesi olduğunu anlatma bakımından, Latincedeki *valere, valer, valoir* fiillerinden daha az çarpıcı bir ifade gücüne sahiptir. *Paris vaut bien une messe!* (Paris bir ayine değer).

Demek ki, değer ilişkisi aracılığıyla, B metasının fiziksel biçimi A metasının değer biçimi haline geliyor ya da B metasının cismi, A metasının değerinin yansıdığı ayna oluyor.[20] A metası, B metası ile değer cismi olarak, insan emeğinin maddeleşmiş hali olarak ilişkiye girerken, kullanım değeri B'yi kendi değer ifadesinin malzemesi yapıyor. Bu şekilde B metasının kullanım değeri ile ifade edilen A metasının değeri, göreli değer biçimine sahiptir.

b. Göreli değer biçiminin nicel bakımdan belirlenmesi

Değeri ifade edilecek olan her meta, 15 bushel buğday, 100 libre kahve vb. gibi, belirli miktardaki bir kullanım nesnesidir. Bu belli meta miktarı, belirli miktarda insan emeği içerir. Demek ki, değer biçimi, yalnızca genel olarak değeri değil, aynı zamanda nicel açıdan belirli değeri ya da değer büyüklüğünü ifade etmek zorundadır. Bundan dolayı, A metası ile B metası, keten bezi ile ceket arasındaki değer ilişkisinde, ceket türünden meta, keten bezine, yalnızca değer cismi olarak nitel bakımdan eşitlenmekle kalmaz, ama aynı zamanda, belirli miktardaki, söz gelişi 20 yarda keten beziyle, belirli miktardaki bir değer cismi ya da bir eş değer, söz gelişi 1 ceket eşitlenir.

"20 yarda keten bezi = 1 ceket, veya 20 yarda keten bezi 1 ceket değerindedir" denklemi, 1 cekette, 20 yarda keten bezindekiyle tam olarak aynı miktarda değer özünün saklı bulunduğunu, dolayısıyla her iki meta miktarının da aynı emeğe ya da aynı büyüklükte emek-zamana mal olduğunu varsayar. Ne var ki, 20 yarda keten bezi ya da 1 ceketin üretimi için gerekli olan emek-zaman, dokumacılığın ya da terziliğin üretkenliğindeki

20 Bu, bir bakıma insan için de, metalar için olduğu gibidir. İnsan dünyaya elinde bir aynayla ya da "ben benim" diyen Fichte'ci bir filozof olarak gelmediği için, kendisini ilk önce bir başka insanda görür ve tanır. İnsan Ali'nin kendi benliğini insan olarak tanıması, ancak kendisini kendi benzeri olan insan Veli ile karşılaştırmasıyla mümkündür. Böylece, Ali için, etten kemikten yapılmış Veli de, insan türünün görünüm biçimi olur.

her değişmeyle birlikte değişir. Şimdi, böyle bir değişmenin değer büyüklüğünün göreli ifadesi üzerindeki etkisi daha yakından incelenecek.

I. Ceketin değeri sabit kalırken, keten bezinin değeri değişiyor olsun.[21] Keten yetiştirilen topraklardaki verimsizliğin artması sonucu keten bezi üretimi için gereken emek-zaman iki katına çıkarsa, bunun değeri de iki katına çıkar. 20 yarda keten bezi = 1 ceket yerine, artık 20 yarda keten bezi = 2 ceket olur; çünkü şimdi, 1 ceket, 20 yarda keten bezinin içerdiğinin yalnızca yarısı kadar emek-zaman içerir. Buna karşılık, keten bezi üretimi için gerekli olan emek-zaman, dokuma tezgâhlarının iyileştirilmesi sonucu, yarı yarıya kısalacak olsa, keten bezinin değeri yarı yarıya düşer. Buna göre, şimdi, 20 metre keten bezi = ½ ceket olur. Demek ki, B metasının değeri aynı kalırken, A metasının göreli değeri, yani B metasıyla ifade edilen değeri, A metasının değeri ile doğru orantılı olarak yükselir ve düşer.

II. Ceketin değeri değişirken, keten bezinin değeri sabit kalıyor olsun. Bu koşullar altında, yün üretiminin uygun gitmemesi sonucunda ceket yapımı için gereken emek-zaman iki katına çıkacak olsa, 20 yarda keten bezi = 1 ceket yerine, şimdi, 20 yarda keten bezi = ½ ceket olur. Buna karşılık ceketin değeri yarı yarıya düşerse, 20 yarda keten bezi = 2 ceket olur. O halde, A metasının değeri aynı kalırken, bunun göreli, B metası ile ifade edilen değeri, B metasının değer değişikliği ile ters orantılı olarak düşer veya yükselir.

I ve II'deki çeşitli durumlar karşılaştırılırsa, göreli değerin büyüklüğündeki aynı değişmenin, tümüyle karşıt nedenlerden kaynaklanabileceği anlaşılır. Bu şekilde, 20 yarda keten bezi = 1 ceket denkleminden, keten bezi değerinin iki katına çıkması veya ceket değerinin yarı yarıya düşmesi sonucu, 1. 20 yarda keten bezi = 2 ceket denklemi ve keten bezi değerinin yarı yarıya düşmesi ya da ceket değerinin iki katına çıkması sonucu, 2. 20 yarda keten bezi = ½ ceket denklemi elde edilir.

III. Keten bezi ve ceket üretimi için gereken emek miktarları, aynı zamanda, aynı yönde ve aynı oranlarda değişebilir. Bu durumda, bunların değerleri nasıl değişirse değişsin, eskisi gibi 20 yarda keten bezi = 1 cekettir. Bunların değerlerindeki değişme, bunları, değeri sabit kalmış olan bir üçüncü metayla karşılaştırır karşılaştırmaz keşfedilir. Bütün metaların değerleri aynı zamanda ve aynı oranlarda yükselecek ya da düşecek olsa, bunların göreli değerleri değişmemiş olarak kalır. Bunlardaki gerçek değer değişmesi, aynı emek-zamanda, genel olarak öncekinden daha büyük ya da daha küçük bir meta miktarı elde edilmesinden anlaşılır.

---

21 "Değer" terimi burada, daha önce zaman zaman olduğu gibi, nicelikçe belirli değer, yani değer büyüklüğü için kullanılmaktadır.

IV. Keten bezi ve ceket üretimi için gereken emek-zamanlar ve dolayısıyla bunların değerleri, aynı zamanda, aynı yönde, ama eşit olmayan derecede ya da karşıt yönde değişiyor olabilir vb. Bu türden olası tüm bileşimlerin bir metanın göreli değeri üzerindeki etkisinin ne olacağı, I, II ve III. durumlar kullanılarak kolayca bulunur.

Demek ki, değer büyüklüğündeki gerçek değişme, kendi göreli ifadesinde ya da göreli değerin büyüklüğünde kesin ve tam olarak yansımaz. Bir metanın değeri sabit kalsa bile göreli değeri değişebilir. Değeri değişse bile göreli değeri sabit kalabilir. Ve son olarak, metanın değer büyüklüğü ile bu değer büyüklüğünün göreli ifadesindeki eş zamanlı değişmelerin birbirlerini dengelemeleri hiçbir şekilde zorunlu değildir.[22]

3) Eş değer biçimi

Bir A metasının (keten bezinin), değerini, başka türden bir B metasının (ceketin) kullanım değeriyle ifade ederek, ikincisini özel bir değer biçimine, eş değer biçimine soktuğunu görmüş bulunuyoruz. Keten bezi metası, kendi değer olma niteliğini, ceketin, kendi maddi biçiminden farklı bir değer biçimine bürünmeden, ona eşit olmasıyla öne çıkarır. Demek ki, keten bezi, kendinin değer oluşunu, gerçekte, ceketin kendisiyle dolaysız olarak mübadele edilebilir bir şey olmasıyla ifade eder. Bundan dolayı, bir metanın eş değer biçimi, bir başka metayla dolaysız olarak mübadele edilebilirliğinin biçimidir.

Ceket gibi bir meta türü, keten bezi gibi bir başka tür meta için eş değer olmaya yarıyorsa ve bu yüzden ceket, keten bezi ile doğrudan doğruya değiştirilebilir bir şekilde bulunmak gibi belirgin bir özellik kazanıyorsa, bu, hiçbir şekilde, ceket ve keten bezinin birbirleriyle mübadele edilme oranının verilmiş olması demek değildir. Keten bezinin değer

---

22 2. basıma not: Değer büyüklüğü ile bunun göreli ifadesi arasındaki bu uyuşmazlığı, bayağı iktisat, bilinen keskin zekâsıyla kendi çıkarına kullanmıştır. Örneğin: "A'nın, karşılığında değiştirildiği B'nin değeri yükseldiği için düştüğünü ve bunun A'ya daha az emek harcanmadığı halde gerçekleştiğini kabul ettiğiniz anda, genel değer ilkeniz yere serilmiş olur. ... Ricardo, A'nın B'ye oranla değerinin yükseldiğini, B'nin A'ya oranla değerinin düştüğünü kabul ederse, kendi yüce önermesinin, ki bir metanın değerinin her zaman kendisinde maddeleşmiş emekle belirlendiğini söyler, dayandığı temeli kendi eliyle yıkmış olur; çünkü, A'nın maliyetinde olan bir değişme yalnız onun B'ye oranla kendi değerini değiştirmekle kalmaz, kendisiyle değiştirildiği bu B'nin, üretimi için harcanan emek miktarında hiçbir değişme olmadığı halde, değerini de A'nın değerine oranla değiştirirse, sadece, bir nesnenin değerini kendisi için harcanmış emek miktarının belirlediğini ileri süren doktrin yıkılmakla kalmaz, metanın değerinin üretim maliyeti ile belirlendiğini savunan doktrin de aynı zamanda yıkılmış olur." (J. Broadhurst, "Political Economy", London 1842, s. 11, 14.)

Bay Broadhurst şöyle de diyebilirdi: 10/20, 10/50, 10/100 vb. kesirlerine bir göz atalım. 10 sayısı değişmiyor, buna karşılık bunun orantılı büyüklükleri, 20, 50, 100 paydalarına göre büyüklükleri devamlı küçülüyor. Demek ki, söz gelişi 10 gibi bir tam sayının büyüklüğünün kendisindeki birlerin sayısıyla "düzenlendiği" büyük ilkesi yere serilir.

büyüklüğü veri olduğu için, bu oran ceketin değer büyüklüğüne bağlıdır. İster ceket eş değer ve keten bezi göreli değer olarak, isterse tersine keten bezi eş değer, ceket göreli değer olarak ifade edilmiş olsun, ceketin değer büyüklüğü yine eskisi gibi, üretimi için gereken emek-zamanla, yani kendi değer biçiminden bağımsız olarak belirlenmeye devam eder. Ama ceket metası değer ifadesinde eş değer durumuna geçer geçmez, kendi değer büyüklüğü, değer büyüklüğü olarak bir ifade kazanmaz. Değer denkleminde sadece bir şeyin belli bir miktarı olarak yer alır.

Örneğin: 40 metre keten bezinin "değeri" nedir? 2 cekettir. Burada ceket metası eş değer rolünü oynadığından, kullanım değeri ceket, keten bezinin karşısında değer cismi olarak yer aldığından, keten bezinin belirli bir değer miktarını ifade etmek için belli bir miktardaki ceket de yeter. Bundan dolayı, iki ceket, 40 metre keten bezinin değer büyüklüğünü ifade edebilir, ama kendi değer büyüklüğünü, yani ceketlerin değer büyüklüklerini, hiçbir zaman ifade edemez. Değer denkleminde eş değerin her zaman yalnızca bir şeyin, bir kullanım değerinin basit bir miktarı durumunda bulunması olgusunun üstünkörü kavranması, kendisinden önce ve sonra gelenlerin pek çoğu gibi Bailey'i de, değer ifadesinde sadece nicel bir ilişki görme hatasına sürüklemişti. Oysa, bir metanın eş değer biçimi, nicel bir değer belirlemesi içermez.

Eş değer biçimini incelerken dikkatimizi çeken ilk özellik şudur: kullanım değeri, kendi karşıtının, yani değerin görünüm biçimi haline gelir.

Metanın fiziksel biçimi, değer biçimi halini alır. Ama, dikkat edilsin, bu, yani bir biçimin diğer bir biçim haline gelişi, bir B metası için (ceket veya buğday veya demir vb.), diğer herhangi bir A metasının (keten bezi vb.) karşısında yer aldığı değer ilişkisi içinde ve yalnızca bu ilişki içinde olur. Hiçbir meta eş değer olarak bizzat kendisiyle ilişki kuramayacağı ve dolayısıyla da kendi doğal kılığını kendi değerinin ifade aracı haline getiremeyeceği için, eş değer olarak bir başka metayla kendi arasında ilişki kurması ya da bir başka metanın doğal kılığını kendisinin değer biçimi haline getirmesi zorunludur.

Meta cisimleri, yani kullanım değerleri olarak meta cisimlerine uyguladığımız ölçülerden biri, bu noktayı aydınlatmaya yarayacaktır. Bir kesme şeker, bir cisim olduğu için ağırdır ve dolayısıyla ağırlığı vardır; ancak ondaki bu ağırlık ne görülebilir ne de hissedilebilir. Bu nedenle, ağırlıkları önceden belli olan çeşitli demir parçalarını alırız. Demirin cisimsel biçimi, kendi başına ele alındığında, ağırlığın görünüm biçimi olmaktan şeker kadar uzaktır. Bununla beraber, şekeri ağırlık olarak ifade etmek için, onunla demir arasında bir ağırlık ilişkisi kurarız. Demir, bu ilişkide, ağırlıktan başka hiçbir şeyi temsil etmeyen bir cisim olarak iş görür. Bundan

dolayı, belli bir miktarda demir, şekerin ağırlığını bulmaya yarar ve şeker cisminin karşısında sırf ağırlık cismini, ağırlığın görünüm biçimini temsil eder. Demir bu rolü sadece demirin ya da ağırlığı bulunmak istenen diğer herhangi bir metanın karşısında yer aldığı bu ilişki içinde oynar. Her iki şeyin de ağırlıkları olmasaydı aralarında böyle bir ilişki kurulamaz ve bu sebeple de biri diğerinin ağırlığını ifade etmeye yarayamazdı. Her ikisini terazinin kefelerine koyduğumuz zaman, bunların, gerçekten, ağırlıklar olarak aynı şeyler olduğunu ve bunun için belli oranlarda alındıkları zaman da aynı ağırlıkta olduklarını görürüz. Demir cismi, ağırlık ölçüsü olarak şekerin karşısında nasıl sırf ağırlık ise, değer ifademizde de ceket cismi keten bezinin karşısında yalnızca değeri temsil eder.

Ne var ki, benzerlik burada biter. Demir, şekerin ağırlık ifadesinde her iki cisimde de ortak olan doğal bir özelliği, bunların ağırlıklarını temsil eder; oysa, ceket, keten bezinin değer ifadesinde, her iki şeyin doğa üstü bir özelliğini, onların tümüyle toplumsal bir şey olan değerlerini temsil eder.

Bir metanın, örneğin keten bezinin, göreli değer biçimi, bu metanın değerini onun cisminden ve özelliklerinden tamamen farklı bir şey, söz gelişi ceket benzeri bir şey olarak ifade ederken, bizzat bu ifade, kendisinde toplumsal bir ilişkinin saklı bulunduğunu gösterir. Eş değer biçiminde durum bunun tersidir. Bu biçimin özü şudur: ceket gibi bir meta cismi, bu şey nasıl ve ne durumda olursa olsun, değeri ifade eder; yani, değer biçimine doğal olarak sahiptir. Gerçi bu yalnızca keten bezi metası ile eş değeri olan ceket metası arasında kurulan değer ilişkisinde söz konusudur.[23] Ama, bir şeyin özellikleri bir başka şeyle kendi arasında kurulan ilişkiden doğmadığı, böyle bir ilişki ile ancak teyit edildiği için, ceket de kendi eş değer biçimini, dolaysız olarak mübadele edilebilirlik özelliğini, ağır olma ya da sıcak tutma özellikleri gibi, doğadan alıyormuş gibi görünür. Bundan dolayı, eş değer biçiminin bu esrarlı niteliği, bu biçim tam anlamıyla gelişip para olarak karşısında boy gösterinceye kadar, ekonomi politikçinin kaba burjuva dikkatinden kaçmıştır. Bundan sonra da, altın ve gümüşün esrarengiz karakterini, bunların yerine daha az göz alıcı metaları koyarak ve gittikçe artan bir şevkle, şu ya da bu zamanda eş değer meta rolünü oynamış olan akla gelebilecek bütün metaların katalogunu sayıp dökerek açıklamaya çalışır. 20 yarda keten bezi = 1 ceket gibi en basit değer ifadesinin bile eş değer bilmecesinin çözümünü ortaya koyduğu aklına gelmez.

---

23 Bu tür yansıma ilişkileri (*Reflexionsbestimmungen*), genel olarak, apayrı bir olaydır. Örneğin, şu kişi, sadece, başkaları ona bağlı olarak hareket ettikleri için kraldır. O başkaları ise, tersine, o kişi kral olduğu için ona bağlı olduklarına inanır.

Eş değer olarak iş gören metanın cismi, her zaman soyut insan emeğinin cisimleşmesi anlamına gelir ve her zaman belirli bir yararlı, somut emeğin ürünüdür. Demek ki, bu somut emek, soyut insan emeğinin ifadesi haline geliyor. Eğer ceket, soyut insan emeğinin gerçekleşmesinden başka bir şey değilse, bunun gibi, kendisinde fiilen gerçekleşmiş olan terzilik emeği de, soyut emeğin gerçekleşme biçiminden başka bir şey olmaz. Keten bezinin değer ifadesinde, terziliğin yararlılığı, onun elbise yapmasında değil, değer ve dolayısıyla da keten bezinin değerinde nesnelleşmiş bulunan emekten hiçbir farkı olmayan donmuş emek oluşunu fark ettiğimiz bir cisim yapmasındadır. Böyle bir değer aynası yapabilmek için, terziliğin, kendisinin soyut özelliği olan insan emeği olma dışında başka hiçbir şeyi yansıtmaması gerekir.

Terzilik biçiminde de, dokumacılık biçiminde olduğu gibi insan emek gücü harcanır. Bundan ötürü, ikisi de soyut insan emeği olma genel niteliğine sahiptir ve yine aynı sebeple, belli durumlarda, örneğin değer üretiminde, yalnızca bu görüş açısından ele alınabilirler. Bütün bunlarda esrarengiz olan bir şey yoktur. Ama, metanın değer ifadesinde işler tersine döner. Örneğin, dokumacılığın, keten bezini, dokumacılık şeklindeki somut biçimiyle değil, insan emeği olma genel özelliğiyle yarattığını ifade etmek için, terzilik, yani keten bezi eş değerini üreten somut emek, soyut insan emeğinin elle tutulur gerçekleşme biçimi olarak, dokumacılığın karşısına yerleştirilir.

Demek ki, eş değer biçiminin ikinci bir özelliği, somut emeğin, kendi karşıtının, yani soyut insan emeğinin görünüm biçimi haline gelmesidir.

Ne var ki, bu somut emek, terzilik, yalnızca farksız insan emeğinin ifadesi sayıldığından, diğer bir emekle, keten bezinde saklı bulunan emekle aynı şeydir ve dolayısıyla, meta üreten diğer bütün emekler gibi özel bir emek olmakla beraber, yine de dolaysız toplumsal biçimdeki emektir. Ve bu emeğin, kendisini, bir diğer metayla dolaysız olarak mübadele edilebilen bir ürün aracılığıyla ortaya koymasının nedeni de budur. Şu halde, eş değer biçiminin bir üçüncü özelliği, kişisel emeğin kendi karşıtının biçimine, dolaysız toplumsal biçimdeki emeğe dönüşmesidir.

Eş değer biçiminin biraz önce incelediğimiz her iki özelliği, pek çok düşünce biçimi, toplum biçimi ve doğa biçimi gibi değer biçimini de ilk kez analiz etmiş kişi olan büyük araştırmacıya dönersek, daha iyi kavranabilir. Aristoteles'ten söz ediyorum.

Aristoteles, her şeyden önce, metanın para biçiminin, yalnızca, basit değer biçiminin, yani bir metanın değerinin diğer herhangi bir metayla ifadesinin daha gelişmiş biçimi olduğunu açıkça belirtir; çünkü, kendi ifadesiyle:

"5 yatak = l ev"

(Κλιυαι πεντε αντι οικ ιαζ)

şundan "farklı değildir":

"5 yatak = şu kadar para"

(Κλιυαι πεντε αντι ... οσου αι πεντε κ λιναι)

Aristoteles, bu değer ifadesine yol açan değer ilişkisinin, evin nitel olarak yatağa eşitlenmesini gerektirdiğini ve bu açıkça farklı şeylerin böyle bir özsel eşitliği bulunmasa, ölçekdeş büyüklükler olarak aralarında ilişki kurulamayacağını da görür. Şöyle der: "Eşitlik olmadan mübadele, ölçekdeşlik olmadan da eşitlik olamaz" (**"ουτ ισοτηζ μη ουση-ζσυμμετριαζ"**). Ama burada durur ve değer biçiminin analizine devam etmez. "Ne var ki, gerçekte, bu kadar farklı türden şeylerin ölçekdeş", yani nitel açıdan aynı "olmaları olanaksızdır (**"τη μεν ουν αληδειααδυνατον"**)." Bu eşitleme ancak şeylerin gerçek doğalarına yabancı bir şey, yani ancak "pratik ihtiyacın gerektirdiği bir geçici çare" olabilir.

Böylece, Aristoteles, kendisini analize devamdan alıkoyan şeyin ne olduğunu da bize söylemiş oluyordu: değer kavramından yoksunluk. Bu eşit olan şey, yani yatağın değer ifadesinde yatağın değerini evle temsil ettiren ortak öz nedir? Aristoteles, böyle bir şey, "gerçekte, var olamaz" diyor. Neden? Ev, her iki şeyde, yatakta ve evde, gerçekten eşit olan bir şeyi temsil ettiği ölçüde, yatağın karşısında eşit bir şeyi temsil eder. Ve bu, insan emeğidir.

Ne var ki, Yunan toplumu köle emeğine dayandığından ve bu nedenle insanların ve onların emek güçlerinin eşitsizliği bu toplumun doğal temeli olduğundan, meta değerleri biçimi altında, bütün emeklerin eşit insan emeği olarak ve dolayısıyla eşit sayılarak ifade edildiklerini, Aristoteles, değer biçiminin kendisinden çıkaramadı. Değer ifadesinin sırrı, yani genel olarak insan emeği oldukları için ve oldukları ölçüde bütün emeklerin eşit ve eş değerde olmaları, insanların eşitliği kavramı halkın bir ön yargısı haline gelerek yerleşiklik kazanmadan çözülemez. Ama, bu da ancak meta biçiminin emek ürününün genel biçimi halini aldığı ve dolayısıyla insanlar arasındaki meta sahipliğine dayanan ilişkinin egemen toplumsal ilişki haline geldiği bir toplumda mümkün olur. Aristoteles'in dehası, metaların değer ifadesinde bir eşitlik ilişkisinin olduğunu görmesindedir. Yalnızca, içinde yaşadığı toplumun tarihsel sınırları, onun bu eşitlik ilişkisinin "gerçekte" nerede olduğunu bulmasına engel olmuştur.

4) Bir bütün olarak basit değer biçimi

Bir metanın basit değer biçimi, onunla bir başka meta arasındaki değer ilişkisinde veya mübadele ilişkisinde yatar. A metasının değeri, B

metasının A metası ile dolaysız olarak mübadele edilebilirliği aracılığıyla nitel olarak, B metasının belli bir miktarının A metasının belli bir miktarı ile mübadele edilebilirliği aracılığıyla nicel olarak ifade edilir. Bir başka deyişle: Bir metanın değeri, bu metanın "mübadele değeri" olarak ortaya konmasıyla, bağımsız olarak ifade edilir. Bu bölümün başında, teknik olmayan bir ifadeyle, metanın hem kullanım değeri hem de mübadele değeri olduğunu söylememiz, kesin konuşmak gerekirse, yanlıştı. Meta, ya kullanım değeridir ya da kullanım nesnesi ve "değer"dir. Meta, değeri kendine özgü, kendi fiziksel biçiminden farklı bir görünüm biçimine, yani bir mübadele değeri biçimine sahip olur olmaz, kendisini bu iki yönüyle, olduğu gibi ortaya koyar; ve bu biçime, hiçbir zaman yalıtık olarak değil, ama her zaman bir ikinci, farklı türden meta ile arasında kurulan değer ya da mübadele ilişkisi aracılığıyla bürünür. Ama bu bir kez bilindiğinde, söz konusu anlatım biçiminin zararı değil, aksine, kısalık sağlamak gibi bir yararı olur.

Analizimiz, metanın değer biçiminin veya değer ifadesinin, meta değerinin doğasından kaynaklandığını; tersinin doğru olmadığını, yani, değer ve değer büyüklüğünün, bunların mübadele değeri olarak ifade edilme tarzından kaynaklanmadığını gösterdi. Ama, merkantilistlerin ve bunların Ferrier, Ganilh vb. gibi çağdaş yeniden ısıtıcılarının[24] olduğu kadar, bunlara karşı çıkan Bastiat ve yardakçıları gibi çağdaş serbest ticaret işportacılarının da kuruntusu budur. Merkantilistler asıl ağırlığı, değer ifadesinin nitel yönüne ve dolayısıyla metanın, en gelişmiş biçimine parada ulaştığı eş değer biçimine verirken, ellerindeki metayı ne pahaya olursa olsun satmak zorunda olan çağdaş serbest ticaret bezirgânları, göreli değer biçiminin nicel yönüne önem vermiştir. Bu nedenle onlar için, metaların mübadele ilişkisiyle, dolayısıyla günlük cari fiyat listeleriyle ifade edilenin dışında ne değer, ne de metanın değer büyüklüğü vardır. Lombard Street'in karmakarışık fikirlerini mümkün olduğunca bilimsel göstermeyi görev edinmiş olan İskoçyalı Macleod, boş inançlı merkantilistlerle aydınlanmış serbest ticaret bezirgânları arasındaki başarılı sentezi oluşturur.

A metasının B metası cinsinden değer ifadesinin daha yakından incelenmesi, bu ifadede A metasının fiziksel biçiminin sadece kullanım değeri biçimi olarak, B metasının fiziksel biçiminin yalnızca değer biçimi olarak yer aldığını göstermiş bulunuyor. Demek ki, metanın içinde saklı bulunan kullanım değeri-değer iç karşıtlığı, bir dış karşıtlıkla, yani iki meta arasındaki, *kendi* değeri ifade edilecek olanın dolaysız olarak yalnızca kullanım değeri olarak, buna karşılık değerin *kendisiyle* ifade edileceği diğer metanın dolaysız olarak yalnızca mübadele değeri olarak

---

24 2. basıma not: F. L. A. Ferrier (sous-inspecteur des douanes [gümrük müfettiş yardımcısı]), "Du Gouvernement considéré dans ses rapports avec le commerce", Paris 1805, ve Charles Ganilh, "Des Systèmes d'Économie Politique", 2ème éd., Paris 1821.

yer aldığı ilişki aracılığıyla ortaya konuyor. O halde, bir metanın basit değer biçimi, o metanın içerdiği kullanım değeri-değer karşıtlığının basit görünüm biçimidir.

Emek ürünü bütün toplumsal durumlarda kullanım nesnesidir; ama yalnızca, bir kullanım cisminin üretimi için harcanmış emeği bu cismin "nesnel" özelliği, yani değeri olarak ortaya koyan belirli bir tarihsel gelişim çağı, emek ürününü metaya dönüştürür. Bundan dolayı şu sonuca ulaşırız: metanın basit değer biçimi, aynı zamanda emek ürününün basit değer biçimidir; ve yine meta biçiminin gelişmesi, değer biçiminin gelişmesi ile birlikte olur.

Ancak bir dizi dönüşümden sonra fiyat biçiminde olgunluğa erişen basit değer biçiminin, bu embriyo halindeki biçimin yetersizliğini daha ilk bakışta görürüz.

A metasının değerinin herhangi bir B metası ile ifade edilmesi, yalnızca A metasının değerini onun kendi kullanım değerinden ayırt eder ve bu nedenle de yalnızca bu metayla kendisinden farklı diğer herhangi bir tek meta arasında bir mübadele ilişkisi kurar; yoksa, bu metayla diğer bütün metalar arasında nitel eşitlik ve nicel orantı kurulmuş olmaz. Bir metanın basit göreli değer biçimi, tek bir başka metanın eş değer biçimine tekabül eder. Böylece, ceket, keten bezinin göreli değer ifadesinde, yalnızca, tek başına keten bezi meta türüyle ilişkisi içinde, eş değer biçimine ya da dolaysız olarak mübadele edilebilirlik biçimine sahip olur.

Böyle olmakla beraber, basit değer biçimi, kendiliğinden, daha tam bir biçime dönüşür. Gerçi, bu ilk değer biçimi aracılığıyla, bir A metasının değeri ancak bir diğer türden metayla ifade edilir. Ama, bu ikinci metanın ne olduğunun hiçbir önemi yoktur; ceket, demir, buğday vb. olabilir. Demek ki, bir ve aynı meta için, bu metayla diğer metalar arasında kurulan değer ilişkileri sayısı kadar farklı basit değer ifadeleri oluşur.[25] Bu metanın olası değer ifadelerinin sayısı yalnızca kendisinden farklı meta türlerinin sayısı ile sınırlıdır. Bundan dolayı, metanın tek başına duran değer ifadesi, onun farklı basit değer ifadelerinin her zaman uzatılabilen dizisine dönüşür.

B. Toplam veya genişlemiş değer biçimi

z kadar A metası = u kadar B metası veya = v kadar C metası veya = w kadar D metası veya = x kadar E metası veya = vb.

(20 yarda keten bezi = 1 ceket veya = 10 libre çay veya = 40 libre kahve veya = 1 quarter buğday veya = 2 ons altın veya = ½ ton demir veya = vb.).

25 2. basıma not: Örneğin Homeros'ta bir şeyin değeri, bir dizi farklı şeyle ifade edilir.

1) Genişlemiş göreli değer biçimi

Bir metanın, örneğin keten bezinin değeri, şimdi, metalar dünyasının sayısız diğer unsurlarıyla ifade edilmektedir. Diğer her meta cismi keten bezi değerinin aynası haline gelir.[26] Ve böylece, bu değerin kendisi, ilk kez gerçekten de farksız insan emeğinin donmuş hali olarak görünür. Çünkü, kendisini yaratan emek, hangi maddi biçime sahip olursa olsun, dolayısıyla ister cekette ister buğdayda ister demirde ister altında vb. nesnelleşmiş bulunsun, diğer her insan emeğiyle aynı olan emek olarak ifade edilebilir şekilde ortaya çıkmaktadır. Bu nedenle, keten bezi, değer biçimi aracılığıyla, artık tek bir başka meta türüyle değil, meta dünyasıyla toplumsal ilişki içindedir. Meta olarak bu dünyanın yurttaşıdır. Aynı zamanda onun ifadelerinin sonsuz dizisinin anlattığı bir başka şey daha vardır: meta değerinin şu ya da bu kullanım değeri biçimi içinde görünmesinin değer açısından hiçbir önemi yoktur.

İlk biçim olan 20 yarda keten bezi = 1 ceket biçiminde, bu iki metanın birbirleriyle belli bir nicel oranla mübadele edilebilir olmaları, rastlantısal bir olgu olabilir. Buna karşılık ikinci biçimde, bu rastlantısal görünümden tamamen farklı ve onu belirleyen bir arka plan görürüz. Keten bezinin değeri, ister ceket, kahve, demir vb. gibi şeylerle, ister her biri farklı bir kimsenin metası olan diğer sayısız farklı metalarla temsil ediliyor olsun, aynı büyüklükte kalır. Meta sahibi iki birey arasındaki rastlantısal ilişki ortadan kalkar. Metanın değer büyüklüğünü mübadelenin düzenlemediği, tersine metanın değer büyüklüğünün onun mübadele ilişkilerini düzenlediği açık hale gelir.

2) Özel eş değer biçimi

Ceket, çay, buğday, demir vb. gibi her meta keten bezinin değer ifadesinde eş değer ve dolayısıyla değer cismi olarak yer alır. Bu metalardan her birinin belli fiziksel biçimi şimdi artık diğer birçokları arasında

---

26 Bundan dolayı, değer ceketle ifade edildiği zaman keten bezinin ceket değerinden, tahılla ifade edildiği zaman, tahıl değerinden söz edilmiş oluyor. Bu tür her ifade, ceketin, tahılın vb. kullanım değerlerinde görülen şeyin keten bezinin değeri olduğunu anlatır. "Her metanın değeri onun mübadeledeki oranını gösterdiği için, bu değeri ... metamızı kıyasladığımız metaya uyarak tahıl değeri, kumaş değeri diye ... gösterebiliriz; ve bunun içindir ki, binlerce farklı türde değer vardır, ne kadar meta varsa o kadar da farklı değer olur ve hepsi aynı derecede gerçek ve aynı derecede nominaldir." ("A Critical Dissertation on the Nature, Measures and Causes of Value; chiefly in reference to the writings of Mr. Ricardo and his followers. By the author of Essays on the Formation, etc. of Opinions", London 1825, s. 39.) Zamanında İngiltere'de çok gürültü koparan bu isimsiz eserin yazarı S. Bailey, aynı metanın değerinin karmakarışık göreli ifadelerine bu şekilde değinmekle, değerin kavram olarak belirlenmesinin olanaksız bir şey olduğunu gösterdiğini sanır. Bununla beraber, bütün dar kafalılığına rağmen, Bailey'in Rikardocu kuramın bazı önemli kusurlarına parmak basmış olması, Rikardocu okulun ona saldırısındaki şiddetten de anlaşılır. Örneğin bkz. "Westminster Review".

özel bir eş değer biçimidir. Bunun gibi, çeşitli meta cisimlerinin içerdiği çok sayıdaki belirli, somut, yararlı emek türlerinin her biri, artık basit insan emeğinin özel gerçekleşme ya da görünüm biçimidir.

3) Toplam veya genişlemiş değer biçiminin kusurları

İlk olarak, kendisini temsil eden dizinin hiçbir zaman sonu gelmeyeceği için, metanın göreli değer ifadesi eksik bir şeydir. Her değer denkleminin bir diğer halka olarak eklendiği denklemler zinciri, her zaman, yeni bir değer ifadesi demek olan yeni bir meta türünün ortaya çıkmasıyla uzatılabilir olarak kalır. İkinci olarak, birbirinden uzak ve farklı türden değer ifadelerinden oluşan alacalı bulacalı bir mozaik yaratır. Son olarak, olması gerektiği gibi, her metanın göreli değeri bu genişlemiş biçim içinde ifade edilirse, her metanın göreli değer biçimi, diğer her metanın göreli değer biçiminden farklı sonsuz bir değer ifadeleri dizisi olur. - Genişlemiş göreli değer biçiminin kusurları, ona tekabül eden eş değer biçiminde yansır. Burada her bir meta türünün fiziksel biçimi diğer sayısız özel eş değer biçiminin yanındaki özel bir eş değer biçim olduğundan, yalnızca, her biri diğerini dışlayan sınırlı eş değer biçimleri bulunur. Aynı şekilde, her özel meta eş değerinde bulunan belirli, somut, yararlı emek türü, insan emeğinin yalnızca özel, yani eksiksiz olmayan bir görünüm biçimidir. İnsan emeği, bu özel görünüm biçimlerinin toplamı içinde tam ya da mutlak görünüm biçimine sahip olsa bile, bu şekilde, tek bir birleşik görünüm biçimine sahip olmaz.

Bununla beraber, genişlemiş göreli değer biçimi, yalnızca, aşağıdakiler gibi, birinci biçimdeki basit göreli değer ifadelerinin veya denklemlerinin bir toplamından oluşur:

20 yarda keten bezi = 1 ceket
20 yarda keten bezi = 10 libre çay vb.

Ama bu denklemlerin her biri tersine olarak aşağıdaki özdeş denklemleri de içerir:

1 ceket = 20 yarda keten bezi
10 libre çay = 20 yarda keten bezi vb.

Gerçekte: Bir kimse keten bezini diğer birçok metayla mübadele eder ve böylece bunun değerini bir dizi başka metayla ifade ederse, diğer birçok meta sahibinin de kendi metalarını zorunlu olarak keten bezi ile mübadele etmeleri ve böylece kendi farklı metalarının değerlerini aynı üçüncü metayla, keten beziyle ifade etmeleri gerekir. O halde, 20 yarda keten bezi = 1 ceket veya = 10 libre çay veya = vb. dizisini tersine çevirirsek, yani dizinin zaten içerdiği ters ilişkiyi ifade edersek, aşağıdaki sonuca ulaşırız:

C. Genel değer biçimi

1 ceket	=	20 yarda keten bezi
10 libre çay	=	
40 libre kahve	=	
1 quarter buğday	=	
2 ons altın	=	
½ ton demir	=	
x kadar A metası	=	
vb. metası	=	

1) Değer biçiminin değişmiş karakteri

Artık, metalar, değerlerini, 1. bir tek metayla olduğundan, basit olarak; ve 2. aynı metayla olduğundan, birlik halinde ifade etmektedir. Değer biçimleri basit ve ortak, bundan dolayı da geneldir.

I. ve II. biçimlerinin ikisi de, ancak bir metanın değerini metanın kendi kullanım değeri ya da meta cisminden farklı bir şey olarak ifade etmeye yeter.

Birinci biçim, 1 ceket = 20 yarda keten bezi, 10 libre çay = ½ ton demir vb. gibi değer denklemleri veriyordu. Burada ceketin değeri keten bezine, çayın değeri demire eşitlenerek ifade edilir; ama keten bezine eşitlenmekle demire eşitlenmek, yani ceket ve çayın bu değer ifadeleri, keten bezi ve demir kadar birbirlerinden farklıdır. Bu biçimin, pratik olarak, sadece, emek ürünlerinin rastlantısal olarak ve zaman zaman gerçekleşen mübadelelerle metaya dönüştüğü başlangıç aşamasında ortaya çıktığı açıktır.

İkinci biçim, bir metanın değerini kendi kullanım değerinden birinci biçime oranla daha tam olarak ayırt eder; çünkü, söz gelişi ceketin değeri burada, kendi fiziksel biçiminin karşısına, düşünülebilecek bütün biçimlerde, keten bezine, demire, çaya vb. eşitlenmiş olarak, kısaca, yalnızca ceket hariç diğer bütün metalara eşitlenmiş olarak çıkar. Diğer yandan, burada metaların her tür ortak değer ifadesi doğrudan doğruya dışlanmıştır; çünkü, her bir metanın değer ifadesinde şimdi diğer bütün metalar yalnızca eş değerler biçiminde görünür. Bir emek ürünü, örneğin çiftlik hayvanları, diğer farklı metalarla istisnai olarak değil, alışkanlığa dönüşmüş şekilde mübadele edilir hale gelir gelmez, genişlemiş değer biçimi ilk kez gerçekten ortaya çıkar.

Yeni elde edilen biçim, metalar dünyasının değerlerini, onlardan ayrılmış bir ve aynı meta türüyle, örneğin keten beziyle ifade eder ve böylece tüm metalann değerlerini keten beziyle eşitlikleri aracılığıyla ortaya koyar. Şimdi, her bir metanın değeri, keten bezine eşitlenmiş olarak, sadece kendi kullanım değerinden değil, ama bütün kullanım değerle-

rinden farklılaştırılmıştır ve böylece kendisiyle birlikte bütün diğer metalar için ortak olan bir şeyle ifade edilir. Dolayısıyla, ilk olarak bu biçim, metaları gerçekten değerler olarak ilişkiye sokar ya da birbirlerinin karşısında mübadele değerleri olarak görünmelerini sağlar.

Daha önceki her iki biçim, her bir metanın değerini ya farklı türden tek bir metayla ya da kendisinden farklı birçok metadan oluşan bir diziyle ifade eder. Her iki durumda da, kendi kendine bir değer biçimi vermek, deyim yerindeyse, yalıtık metanın kendi özel işidir ve bunu diğer metaları işe karıştırmadan yapar. Bu diğer metalar, o metanın karşısında yalnızca pasif eş değer rolündedir. Buna karşılık genel değer biçimi, ancak metalar dünyasının ortak eseri olarak ortaya çıkar. Bir meta, genel değer ifadesini, ancak, aynı zamanda bütün diğer metalar değerlerini aynı eş değerle ifade ettikleri için ve her yeni ortaya çıkacak metanın aynı şeyi yapmak zorunda olmasından dolayı kazanır. Böylece şurası iyice belirginleşmiş oluyor: metaların değer nesnelliği, bu şeylerin yalnızca "toplumsal varlığı" olduğu için, ancak metaların tüm toplumsal ilişkilerinin bütünüyle ifade edilebilir; bunun için de, metaların değer biçimi, toplumsal olarak geçerli biçim olmak zorundadır.

Şimdi, bütün metalar, keten bezine eşitlenmiş biçimde, yalnızca nitel olarak eşit şeyler, genel olarak değerler şeklinde değil, ama aynı zamanda nicel olarak karşılaştırılabilir değer büyüklükleri olarak görünür. Değerlerini, bir ve aynı malzemede, yani keten bezinde yansıttıkları için, bu değer büyüklükleri karşılıklı olarak birbirlerinin değerlerini yansıtır. Örneğin, 10 libre çay = 20 yarda keten bezi ve 40 libre kahve = 20 yarda keten bezi ise, 10 libre çay = 40 libre kahve olur. Veya, 1 libre kahvede, 1 libre çayda olanın yalnızca ¼'ü kadar değer özü, yani emek saklıdır.

Metalar dünyasının genel göreli değer biçimi, bu dünyanın dışında tutulan eş değer metaya, keten bezine, genel eş değerlik karakterini kazandırır. Bunun kendi fiziksel biçimi bu dünyanın ortak değer biçimidir; ve bu nedenle keten bezi, diğer bütün metalarla dolaysız olarak mübadele edilebilir. Bunun maddi biçimi, her tür insan emeğinin gözümüz önünde canlanışı, genel toplumsal krizalit halidir. Dokumacılık, yani keten bezini üreten kişisel emek, aynı zamanda, genel toplumsal biçim, tüm diğer emeklerle eşit olma özelliği kazanır. Değer biçimini oluşturan sayısız denklem, keten bezinde gerçekleşmiş olan emeği sırayla diğer her bir metanın içerdiği emeğe eşitler ve böylece dokumacılığı, genel olarak insan emeğinin genel görünüm biçimi haline getirir. –Bu şekilde, meta değerinde nesnelleşmiş olan emek, gerçek emeğin tüm somut biçimlerinden ve yararlı özelliklerinden soyutlandığı olumsuz biçimiyle ortaya konmuş olmakla kalmaz. Emeğin kendisine özgü olumlu doğası da açık şekilde

öne çıkar. Bu, bütün gerçek emeklerin, hepsinde ortak olan insan emeği olma özelliğine, insan emek gücünün harcamasına indirgenmesidir.

Emek ürünlerini yalnızca farksız insan emeğinin donmuş halleri olarak ortaya koyan genel değer biçimi, metalar dünyasının toplumsal ifadesi olduğunu bizzat kendi yapısı ile gösterir. Böylece, genel değer biçimi, bu dünya içinde, emeğin genel olarak insan emeği olma niteliğinin, onun özgül toplumsal niteliğini oluşturduğunu gösterir.

2. *Göreli değer biçimi ile eş değer biçiminin birbirine bağlı olarak gelişmesi*

Göreli değer biçiminin gelişme derecesi, eş değer biçiminin gelişme derecesine tekabül eder. Ama şunun da akılda tutulması gerekir ki, eş değer biçiminin gelişmesi, yalnızca, göreli değer biçiminin gelişmesinin ifadesi ve sonucudur.

Bir metanın basit veya münferit göreli değer biçimi bir diğer metayı kendi başına bir eş değer haline getirir. Göreli değerin genişlemiş biçimi, bir metanın değerinin diğer bütün metalarla ifade edilmesi, bütün bu metaları farklı türden özel eş değerler biçimine sokar. Son olarak, bütün diğer metalar, belli bir meta türünü, kendilerinin tek, genel değer biçimlerinin malzemesi yaptığı için, bu özel meta türü, genel eş değer biçimi haline gelir.

Ama, genel olarak değer biçiminin gelişmesiyle aynı derecede olmak üzere, bunun iki kutbu, yani göreli değer biçimi ile eş değer biçimi arasındaki karşıtlık da gelişir.

Daha birinci biçim olan 20 yarda keten bezi = 1 ceket denklemi bile bu karşıtlığı içerir, ama onu sabitlemez. Bu denklemin soldan sağa ya da sağdan sola doğru okunmasına göre, iki uçtaki metalar, keten bezi ve ceket, aynı şekilde, kâh değer biçimine kâh eş değer biçimine bürünür. Bu birinci biçimde, kutuplar arası karşıtlığı kavramak henüz zahmetli bir iştir.

II. biçimde, bütün diğer metalar kendi karşısında eş değer biçiminde bulundukları için ve bulundukları sürece, ancak geride kalan tek meta, göreli değerini tümüyle genişletebilir veya yalnızca bu meta genişlemiş göreli değer biçimine sahip olur. Burada, değer denkleminin toplam karakterini değiştirmeden ve onu toplam değer biçiminden genel değer biçimine dönüştürmeden, 20 yarda keten bezi = 1 ceket veya = 10 libre çay veya = 1 quarter buğday vb. şeklindeki denklemin iki yanı artık tersine çevrilemez.

Nihayet son biçim olan III. biçim, metalar dünyasına, kendisine ait bütün metaları, bir tek istisna ile, genel eş değer biçiminin dışında tuttuğu için ve tuttuğu sürece, genel toplumsal göreli değer biçimini verir. Bu

nedenle, bir meta, keten bezi, bütün diğer metalar o durumda bulunmadıkları için ve bulunmadıkları sürece, kendisinin bütün diğer metalarla dolaysız olarak mübadele edilebilirliğini sağlayan biçimde ya da dolaysız toplumsal biçimde bulunur.[27]

Buna karşılık, genel eş değer görevinde olan meta, metalar dünyasının tek ve dolayısıyla evrensel göreli değer biçiminin dışında kalır. Keten bezi, yani genel eş değer biçiminde bulunan herhangi bir meta, aynı zamanda da evrensel göreli değer biçiminde yer alacak olsaydı, bunun kendi kendisinin eş değeri olması gerekirdi. Bu durumda, 20 yarda keten bezi = 20 yarda keten bezi gibi, değeri de değer büyüklüğünü de ifade etmeyen bir totoloji elde ederdik. Genel eş değerin göreli değerini ifade etmek için yapmamız gereken şey, III. biçimi tersine çevirmektir. Eş değer görevini yapan metanın diğer metalarla ortak göreli değer biçimi yoktur; bunun yerine, kendi değeri, göreli olarak, diğer bütün meta cisimlerinin sonsuz dizisi ile ifade edilir. Böylece, genişlemiş göreli değer biçimi veya II. biçim, şimdi, eş değer metanın özgül göreli değer biçimi olarak görünür.

3. *Genel değer biçiminden para biçimine geçiş*

Genel eş değer biçimi, genel olarak değerin bir biçimidir. Bu nedenle, her meta, genel eş değer biçimini alabilir. Diğer yandan, bir meta, ancak, bu meta bütün diğer metalar tarafından eş değer olarak dışlandığı için ve dışlandığı sürece, genel eş değer biçiminde (III. biçim) bulunur. Ve ancak, hangi özgül meta türünün dışarıda bırakılacağının kesin olarak belli olduğu andan itibaren, metalar dünyasının tek göreli değer biçimi, nesnel sağlamlık ve genel toplumsal geçerlilik kazanır.

---

27 Genel dolaysız mübadele edilebilirlik biçiminde, bunun bir kutup olması ve kendi zıddı olan kutupla, yani dolaysız şekilde mübadele edilebilir olmama biçimiyle, tıpkı bir mıknatısın pozitif kutbunun negatif kutbu ile bağlı olması gibi sıkı-sıkıya bağlı olması, asla aşikar değildir. Şu halde, bütün metaların bu ayırt edici niteliğe aynı anda sahip olabilecekleri, tıpkı bütün Katoliklerin birlikte papa olabileceklerinin tasavvur edilmesi gibi, hayal olunabilir. Meta üretiminde insan özgürlüğünün ve bireysel bağımsızlığın *nec plus ultra*'sını (zirvesini) gören küçük burjuva için, bu biçimden, yani metaların dolaysız olarak mübadele edilebilir olmamalarından doğan uygunsuzlukların yok edilmesi, doğaldır ki, pek arzu edilir bir şeydir. Küçük ve dar kafaların ürünü olan bu ütopyanın süslenmiş yaldızlı şekli, bir başka yerde gösterdiğim gibi, kendisinden çok önce Gray, Bray ve başkaları tarafından çok daha iyi bir şekilde geliştirilmiş olduğu için özgünlük niteliğini bile taşımayan Proudhon sosyalizmini oluşturur. Bütün bunlar ortada iken, böylesine bir bilgeliğin bugün bile birtakım çevrelerde, *"science"* (bilim) adı altında yeşerdiği görülebiliyor. Hiçbir okul *"science"* sözünü Proudhon'unki kadar rastgele kullanmış değildir, çünkü,

> "wo Begriffe fehlen,
> da stellt zur rechten Zeit ein Wort sich ein".
>
> (kavramın olmadığı yerde,
> yerine geçecek bir söz anında hazırdır.)

Fiziksel biçimi, eş değer biçiminin toplumsallık kazanmasına aracılık eden özgül meta türü, şimdi, para-meta haline gelmiş olur ya da para olarak işlev görür. Metalar dünyasında genel eş değer rolünü oynamak artık onun özgül toplumsal işlevi ve dolayısıyla toplumsal tekeli haline gelir. II. biçimde keten bezinin özel eş değerleri olarak görünen ve III. biçimde kendi göreli değerlerini hep birlikte keten bezi ile ifade eden metalar arasında, bu seçkin yeri, tarihsel gelişim sırasında, belli bir meta ele geçirmiştir: altın. Bundan dolayı, III. biçimde, altın metasını keten bezi metasının yerine koyarsak şunu elde ederiz:

D. Para biçimi

20 yarda keten bezi	=	
1 ceket	=	
10 libre çay	=	
40 libre kahve	=	2 ons altın
1 quarter buğday	=	
½ ton demir	=	
x kadar A metası	=	

I. biçimden II. biçime ve II. biçimden III. biçime geçiş sırasında köklü değişimler gerçekleşir. Buna karşılık, keten bezinin yerine şimdi altının genel eş değer biçimine sahip olması dışında, IV. biçimi III. biçimden ayıran hiçbir şey yoktur. III. biçimde keten bezi ne idiyse, IV. biçimde altın odur - genel eş değer. İlerleme, yalnızca, dolaysız genel mübadele edilebilirlik biçimine ya da genel eş değer biçimine, şimdi, toplumsal alışkanlık sonucu, sonunda altın metasının fiziksel biçiminin aracılık etmesinden ibarettir.

Altının diğer metaların karşısına para olarak çıkmasının tek nedeni, daha önce meta olarak onların karşısında durmuş olmasıdır. Diğer bütün metalar gibi altın da, ister münferit mübadele işlemlerinde münferit eş değer, ister diğer meta eş değerlerin yanı sıra özel eş değer niteliğiyle olsun, eş değer olarak görev yapmaktaydı. Giderek, daha dar ya da geniş çevrelerde genel eş değer olma işlevini üstleniyordu. Metalar dünyasının değer ifadesinde bu tekel konumunu ele geçirir geçirmez, para-meta haline geldi, ve ancak, zaten para-meta halini almış olduğu andan itibaren, IV. biçim III. biçimden farklılaştı ya da genel değer biçimi, para biçimine dönüştü.

Bir metanın, örneğin keten bezinin, artık para-meta olarak işlev gören meta, örneğin altın cinsinden basit göreli değer ifadesi, fiyat biçimidir. Bundan ötürü, keten bezinin "fiyat biçimi":

20 yarda keten bezi = 2 ons altın

ya da, 2 ons altının sikke adı 2 sterlinse,

20 yarda keten bezi = 2 sterlindir.

Para biçimi kavramındaki zorluk, genel eş değer biçiminin, yani genel olarak değer biçiminin, III. biçimin kavranmasıyla sınırlıdır. III. biçim, gerisin geriye II. biçime, genişlemiş değer biçimine dayanır ve bunun kurucu unsuru da I. biçimdir: 20 yarda keten bezi = 1 ceket veya x kadar A metası = y kadar B metası. Dolayısıyla, basit meta biçimi, para biçiminin çekirdeğidir.

4. Metanın Fetiş Karakteri ve Bunun Sırrı

Bir meta, ilk bakışta, kolayca anlaşılan sıradan bir şey gibi görünür. Metanın analizi, onun metafizik safsatalarla ve teolojik süslerle dolu çok karmaşık bir şey olduğunu gösterir. İster sahip bulunduğu özelliklerle insan ihtiyaçlarını karşılaması, isterse bu özellikleri yalnızca insan emeğinin ürünü olarak kazanması açısından ele alalım, meta, bir kullanım değeri olduğu sürece, onda hiçbir esrarengiz yan bulunmaz. İnsanın, kendi faaliyeti aracılığıyla, doğadaki maddelerin biçimlerini kendisi için yararlı olacak şekilde değiştirdiği gün gibi açık bir şeydir. Örneğin, tahtadan bir masa yapıldığında, tahtanın biçimi değiştirilmiş olur. Ama masa, yine bir tahta, sıradan bir doğal şey olarak kalır. Ama, meta kisvesine bürünür bürünmez, doğal bir şey olmaktan çıkar, duyularla kavranamayan bir şey olur. Ayakları yerden kesilmekle kalmaz, ama aynı zamanda bütün diğer metaların karşısında kafası üstünde durur ve tahta kafasından, kendi iradesiyle dans etmeye başlamasından çok daha mucizevi tuhaf fikirler çıkarır.[28]

Demek ki, metanın mistik karakteri onun kullanım değerinden kaynaklanmaz. Değeri belirleyen etkenlerin içeriğinden de kaynaklanmaz. Çünkü, bir kere, yararlı emekler ya da üretici faaliyetler ne kadar farklı olursa olsun, bunların, insan organizmasının işlevleri olduğu ve bu tür işlevlerin her birinin, içerik ve biçimi ne olursa olsun, özünde, insan beyninin, sinirlerinin, kaslarının, duyu organlarının vb. harcanması olduğu fizyolojik bir gerçektir. İkinci olarak, değer büyüklüğünün belirlenmesinin temelinde yatan şey, yani emeğin harcanmasının süresi ya da niceliği göz önüne alındığı zaman, emeğin niceliği ile niteliği ara-

28 Dünyanın geri kalanı hareketsiz görünürken Çin'in ve masaların dans etmeye başladığı hatırlanacaktır - *pour encourager les autres* (başkalarını yüreklendirmek için). [1848-49 devrimlerinden sonra Avrupa'da aristokrat ve hatta burjuva çevrelerinde ruh çağırma, masa çevirme gibi şeyler moda haline gelirken, Çin'de, tarihe Taiping Devrimi diye geçmiş olan, feodalizme karşı girişilmiş güçlü bir kurtuluş hareketi gelişmişti.]

sındaki farklılık apaçık şekilde görülür. Geçim araçlarının üretimi için harcanan emek-zaman, farklı gelişme aşamalarında aynı derecede olmasa bile, her toplumda insanları ilgilendirmiş olmalıdır.[29] Son olarak, insanlar, herhangi bir biçimde birbirleri için çalışmaya başlar başlamaz, emekleri de toplumsal bir biçim kazanır.

O halde, meta biçimini alır almaz, emek ürününün anlaşılmaz bir karakter kazanması nereden kaynaklanıyor? Açık şekilde, bu biçimin kendisinden. İnsan emeklerinin eşitliği, emek ürünlerinin aynı değer nesnelliklerinin maddi biçimini alır; insan emek gücünün harcandığı süre boyunca harcanmasının ölçüsü, emek ürünlerinin değer büyüklüğü biçimini alır; ve son olarak, üreticiler tarafından harcanan emeklerin toplumsal karakterinin ortaya çıkmasına aracılık eden üreticiler arası ilişkiler, emek ürünlerinin toplumsal bir ilişkisi biçimini alır.

Demek ki, meta biçiminin esrarlı bir şey oluşunun nedeni, basitçe, insanlara, kendi emeklerinin toplumsal niteliğini, emek ürünlerinin nesnel nitelikleri olarak, bu şeylerin toplumsal doğal özellikleri olarak yansıtması ve dolayısıyla, üreticilerle toplam emek arasındaki toplumsal ilişkiyi de, şeyler arasındaki, üreticilerin dışında var olan bir toplumsal ilişki olarak göstermesidir. Emek ürünlerinin metalar, yani duyusal olarak algılanamaz ya da toplumsal şeyler haline gelmesinin nedeni işte budur. Benzer şekilde, bir şeyin görme siniri üzerindeki ışık etkisi, kendisini, görme sinirinin kendi öznel duyarlılığı olarak değil, gözün dışındaki bir şeyin nesnel biçimi olarak gösterir. Ama, görme olayında, gerçekten de, bir şeyden, yani dışarıdaki nesneden, bir başka şeye, yani göze, ışık fırlatılır. Bu, iki fiziksel şey arasındaki bir fiziksel ilişkidir. Buna karşılık meta biçimi ve bunun kendisini ortaya koymasına aracılık eden emek ürünlerinin değer ilişkisi, kendi fiziksel doğaları ve bundan kaynaklanan nesnel ilişkilerle hiçbir bağlantıya sahip değildir. Burada, insanlar için şeyler arasındaki hayal ürünü bir ilişki biçimini alan, insanların kendilerinin belirli toplumsal ilişkisinden başka bir şey değildir. Bunun için de, bir benzetme yapmak istersek, din dünyasının sisli bölgesine yükselmemiz gerekir. Burada, insan kafasının ürünleri, kendilerine özgü hayatları olan, kendi aralarında ve insanlarla ilişki halindeki bağımsız biçimler gibi görünür. İnsan elinin ürünleri olan metalar dünyasında da böyledir. Emek ürünleri metalar olarak üretilmeye başlar

---

29 2. basıma not: Eski Cermenler arasında bir *morgen* (eski bir arazi ölçüsü) toprağın büyüklüğü bir günlük işe göre hesaplanır ve bunun için de Morgen Tagwerk (günlük iş) (aynı zamanda Tagwanne) (jurnale veya jurnalis, terra jurnalis, jornalis veya diurnalis), Mannwerk, Mannskraft, Mannsmaad, Mannshauet vb. gibi isimler alırdı. (Bkz. George Ludwig von Maurer, "Einleitung zur Geschichte der Mark-, Hof-, usw. Verfassung", München 1854, s. 129 vd.)

başlamaz onlara yapışan ve dolayısıyla da meta üretiminden ayrılmaz olan bu şeye fetişizm adını veriyorum.

Buraya kadarki analizin de göstermiş olduğu gibi, metalar dünyasının bu fetiş karakteri, meta üreten emeğin kendine özgü toplumsal karakterinden kaynaklanır.

Kullanım nesneleri, genel olarak, yalnızca, birbirlerinden bağımsız olarak harcanan kişisel emeklerin ürünleri oldukları için, metalar haline gelir. Bu kişisel emeklerin bütünü, toplumsal toplam emeği oluşturur. Üreticiler arasındaki toplumsal ilişki, ancak bunların emek ürünlerinin mübadelesi yoluyla kurulduğundan, kişisel emeklerinin özgül toplumsal nitelikleri de ancak bu mübadele ile kendilerini gösterir. Bir başka deyişle, kişisel emekler gerçekte kendilerini ancak toplam toplumsal emeğin üyeleri olarak, emek ürünleri ve bunlar aracılığıyla da üreticiler arasında kurulan mübadele ilişkileriyle ortaya koyar. Bundan dolayı, kendi emek ürünlerinin toplumsal ilişkileri, üreticilere, oldukları gibi, yani emek harcayan kişilerin kendi aralarındaki dolaysız toplumsal ilişkiler olarak değil, aksine, kişiler arasındaki maddi ilişkiler ve şeyler arasındaki toplumsal ilişkiler olarak görünür.

Emek ürünleri, kendilerinin farklı kullanım nesneleri olma niteliklerinden ayrı, toplumsal olarak eşit olan bir değer nesnelliğini, ancak, birbirleri ile mübadele edilmeleriyle kazanır. Emek ürününün yararlı cisim ve değer cismi olarak bölünmesi, pratikte, ancak, mübadele, yararlı cisimlerin mübadele için üretilmesini ve dolayısıyla şeylerin değer olma niteliklerinin daha bunların üretilmeleri sırasında gündeme gelmesini sağlamaya yetecek ölçüde genişlediğinde ve önem kazandığında gerçekleşir. Bu andan itibaren üreticilerin kişisel emekleri gerçekten iki yönlü bir toplumsal karakter kazanır. Bunlar, bir yandan, belirli yararlı emekler olarak, belirli bir toplumsal ihtiyacı karşılamak ve dolayısıyla, toplam emeğin, kendiliğinden doğan toplumsal iş bölümü sisteminin üyeleri olarak var olmak zorundadır. Diğer yandan, her bir yararlı kişisel emek, ancak bir diğer tür yararlı emekle mübadele edilebilir, yani ona eşit bir şey olduğu sürece, kendi üreticilerinin çok farklı ihtiyaçlarını giderir. Farklı emeklerin *toto coelo* (tam) eşitliği ancak, bunların gerçekteki eşitsizliklerinden soyutlanmasıyla, insan emek gücü harcaması, soyut insan emeği olarak sahip bulundukları ortak niteliklere indirgenmeleriyle mümkün olabilir. Kendi kişisel emeklerinin bu iki yönlü toplumsal karakteri, özel üreticilerin kafalarında, bunların gündelik ilişkilerde, ürünlerin mübadelesi sırasında aldıkları biçimlerle yansır. Buna göre, kişisel emeklerin toplum için yararlı olma niteliği, emek ürünlerinin başkaları için yararlı olma zorunluluğu biçiminde; farklı türden emeklerin

toplum bakımından eşit şeyler olmaları niteliği, bu maddi olarak farklı şeylerin, yani emek ürünlerinin hepsinde ortak olan değer olma niteliği biçiminde yansır.

Demek ki, insanların kendi emeklerinin ürünlerini birbirlerinin karşısına değerler olarak çıkarmalarının nedeni, bu şeyleri, aynı türden insan emeğinin maddi örtülerinden ibaret saymaları değildir. Tersi geçerlidir. Farklı türden ürünlerini mübadele sırasında birbirlerine eşitlerken, kendi farklı emeklerini insan emeği olarak birbirlerine eşitlerler. Bunu bilmezler, ama yaparlar.[30] Bu nedenle, değerin ne olduğu, alnına yazılmış değildir. Aksine, değer her emek ürününü toplumsal bir hiyeroglife çevirir. İnsanlar, sonradan, kendi toplumsal ürünlerinin gerisinde yatan sırra ulaşmak için, hiyeroglifin anlamını çözmeye çalışır; çünkü, kullanım nesnelerinin değerler olarak belirlenmeleri, insanların dilleri kadar toplumsal bir üründür. Emek ürünlerinin, değerler oldukları ölçüde, yalnızca kendilerinin üretimi için harcanan insan emeğinin nesnel ifadeleri olduğunu ortaya koyan son zamanlardaki bilimsel keşif, insanlığın gelişme tarihinde bir dönemi belirler; ama emeğin toplumsal karakterinin nesnel görüntüsünü hiçbir şekilde ortadan kaldırmaz. Yalnızca ele aldığımız üretim biçimi olan meta üretiminde geçerli olan bir olgu, yani, birbirlerinden bağımsız kişisel emeklerin özgül toplumsal karakterinin, insan emeği olarak eşitliklerinden kaynaklanması ve emek ürünlerinin değer karakteri biçimini alması olgusu, meta üretimi ilişkilerinin içinde bulunanlar için, havayı oluşturan unsurların bilimsel olarak ayrıştırılmasından sonra havanın fiziksel biçiminin değişmeden kalmış olması örneğinde olduğu gibi, söz konusu keşiften sonra olduğu gibi önce de kesin olarak geçerli bir olguymuş gibi görünür.

Ürünleri mübadele edenlerin pratik olarak her şeyden önce ilgilendikleri şey, kendi ürünleri için ne kadar yabancı ürün elde edecekleri, yani ürünleri hangi oranlarla mübadele edeceklerididir. Bu oranlar, alışkanlık yoluyla belli bir kararlılık düzeyine ulaşır ulaşmaz, emek ürünlerinin doğasından kaynaklanıyormuş gibi görünür; söz gelişi, 1 ton demir ile 2 ons altının aynı değerde olması, 1 libre altın ile 1 libre demirin, farklı fiziksel ve kimyasal özelliklerine rağmen aynı ağırlıkta olmalarına benzer bir şey gibi görünür. Gerçekte, emek ürünlerinin değer olma nitelikleri, ancak bunların birbirlerinin karşısına değer büyüklükleri olarak çıkmaları ile kararlılık kazanır. Bu büyüklükler, mübadelede bulunanların iradelerinden, ön bilgilerinden ve eylem-

30 2. basıma not: Bundan dolayı, Galiani, değer, kişiler arası bir ilişkidir -" La Ricchezza è una ragione tra due persone"- derken şunu eklemeliydi: maddi şeylerin perdelediği bir ilişki. (Galiani, "Della Moneta", s. 221, Custodi koleksiyonunda, "Scrittori Classici Italiani di Economia Politica", t. III, Parte Moderna, Milano 1803.)

lerinden bağımsız olarak sürekli değişir. Mübadelede bulunanların kendi toplumsal hareketleri, onlar için, şeylerin bir hareketi biçimine sahiptir ve şeyleri denetlemek yerine, onlar tarafından denetlenirler. Birbirlerinden bağımsız olarak yürütülen, ama toplumsal iş bölümünün kendiliğinden gelişen üyeleri olarak her açıdan birbirlerine bağımlı olan kişisel emekler, sürekli olarak, orantılı toplumsal ölçülerine indirgenmek zorundadır; bunun nedeni, rastlantısal ve sürekli olarak dalgalanan mübadele ilişkilerinde, kendi ürünlerinin, üretilmeleri için toplumsal olarak gerekli olan emek-zamanı, düzenleyici doğa yasası olarak, yerçekimi yasasının bir insanın evini kafasının üzerine yıkarken yaptığı gibi, zorla kabul ettirmesidir; ama bu olgunun, deneyimlerin kendisinden hareketle, bilimsel olarak kavranmasından önce, meta üretiminin tam olarak gelişmiş olması gerekir.[31] Bu nedenle, değer büyüklüğünün emek-zamanla belirlenmesi, göreli meta değerinin görünen hareketlerinin altında saklı kalan bir sırdır. Bunun keşfedilmesi, emek ürünlerinin değer büyüklüklerinin yalnızca rastlantısal olarak belirlendiği görüntüsünü kaldırır, ama bu belirlenmenin maddi biçimini kesinlikle ortadan kaldırmaz.

İnsan yaşamının biçimleri hakkındaki düşünceler ve dolayısıyla bunların bilimsel analizi, genel olarak, gerçek gelişmenin tersi bir yol izler. Analize, *post festum* (iş olup bittikten sonra) ve dolayısıyla gelişim sürecinin tamamlanmış sonuçlarıyla başlanır. Emek ürünlerine meta damgasını vuran ve dolayısıyla meta dolaşımı için gerekli olan biçimler, insanların, bu biçimlerin, onların gözünde zaten değişmezlik kazanmış olan tarihsel karakterleri hakkında değilse de içerikleri hakkında bir açıklığa kavuşmaya kalkışmasından önce, toplumsal yaşamın fiziksel biçimlerinin kararlılığını kazanmış bulunur. Bu nedenle, değer büyüklüğünün belirlenmesi için yalnızca meta fiyatlarının analizine; metaların değer olma niteliklerinin saptanması için yalnızca metaların ortak para ifadelerine başvuruldu. Ne var ki, kişisel emeğin toplumsal karakterini ve dolayısıyla tek tek işçilerin toplumsal ilişkilerini açıklığa kavuşturmak yerine nesnel olarak perdeleyen şey, metalar dünyasının işte bu tamamlanmış biçimidir: para biçimi. Ceketin, çizmenin vb., soyut insan emeğinin genel cisimleşmesi olarak keten beziyle ilişki kurduğunu söylediğimde, bu ifadenin saçmalığı apaçık ortadadır. Ama, ceket, çizme vb. üreticileri, bu metalarla, genel eş değer olarak keten bezi -ya da konunun özünde hiçbir değişikliğe yol açmayacak şekilde

31 "Kendisini ancak periyodik devrimler aracılığıyla gösterebilen bir yasa hakkında ne düşünülebilir? Bu, sadece, katılımcıların bilinçsizliğine dayanan bir doğa yasasıdır." (Friedrich Engels, "Umrisse zu einer Kritik der Nationalökonomie", s. 103, Arnold Ruge ve Karl Marx tarafından yayınlanmış olan "Deutsch-Französische Jahrbücher", Paris 1844).

altın ve gümüş- arasında ilişki kurduklarında, kendi kişisel emekleri ile toplumsal toplam emek arasındaki ilişki, onlara, tam da bu saçma biçimde görünür.

Burjuva iktisadının kategorilerini işte bu türden biçimler oluşturur. Bunlar, tarihsel olarak belirlenmiş olan bu toplumsal üretim tarzı, yani meta üretimi için, toplumsal olarak geçerli, dolayısıyla nesnel düşünce biçimleridir. Bundan dolayı, diğer üretim biçimlerine geçtiğimiz anda, metalar dünyasının bütün mistisizmi, meta üretimi temelinde emek ürünlerinin etrafında bir sis tabakası yaratan bütün büyü ve esrar ortadan kalkar.

Ekonomi politik, ıssız adaya düşme öykülerini sevdiğinden,[32] ilk önce Robinson'u adasında bir görelim. Ne kadar alçakgönüllü ve az şeyle yetinir olursa olsun, yine de gidermek zorunda olduğu çeşitli ihtiyaçları vardır ve bunun için de aletler yapmak, ev eşyası imal etmek, hayvan ehlileştirmek, balık tutmak, avlanmak vb. gibi, farklı türde yararlı işler yapmak zorundadır. Robinson'umuzu tatmin ettikleri ve bu tür faaliyetleri dinlenme saydığı için, ibadet etmek vb. şeylerin sözünü etmiyoruz. Üretici işlevlerinin çeşitliliğine rağmen, Robinson, bunların yalnızca aynı Robinson'un farklı faaliyet biçimleri, yani yalnızca insan emeğinin farklı türleri olduğunu bilir. Bizzat zorunluluk, zamanını, çeşitli işlevleri arasında doğru şekilde bölmeye zorlar. Bütün faaliyetleri içinde birinin daha fazla ve birinin daha az yer tutması, elde edilmek istenen yararlı etkiye ulaşmak için aşılması gereken güçlüğün büyüklük veya küçüklüğüne bağlıdır. Ona bunu deneyimleri öğretir; ve Robinson'umuz, gemi enkazından kurtardığı bir saat, bir kayıt defteri, mürekkep ve kalemle, iyi bir İngiliz gibi, hemen kendi hakkında muhasebe kayıtları tutmaya başlar. Envanterinde sahip bulunduğu kullanım nesnelerinin, bunların üretimi için gerekli olan farklı işlemlerin ve son olarak bu farklı ürünlerin belli miktarlarını elde etmek için harcadığı ortalama emek-zamanın birer listesi bulunur. Robinson ile kendisinin yarattığı serveti oluşturan şeyler arasındaki bütün ilişkiler burada o kadar basit ve saydamdır ki, bunları, özel bir zihinsel çaba gerekmeksizin, Bay M. Wirth bile anlayabilir. Ve buna rağmen, bu ilişkiler, değerin belirlenmesi için vazgeçilmez olan her şeyi içerir.

32 2. basıma not: Ricardo'nun bile ıssız adaya düşme öyküleri vardır: "İlkel avcı ve balıkçıyı, tuttukları balığı ve avladıkları hayvanları birbirleriyle bunların mübadele değerlerinde maddeleşmiş emek-zamanların oranına göre değiştiren mal sahipleri olarak görür. Ricardo burada ilkel balıkçı ve avcıyı üretim araçlarının hesabını çıkarırken Londra Borsasında 1817 yılında yürürlükte olan yıllık temettü tablolarını dikkate alan kimseler olarak düşünme anakronizmine düşer. Öyle görünüyor ki, burjuva toplumu dışında tanıdığı tek toplum biçimi 'Bay Owen'in paralelkenarları'dır." (Karl Marx, "Zur Kritik etc.", s. 38, 39.)

Şimdi Robinson'un pırıl pırıl ışıklı adasından kalkıp karanlık Avrupa Orta Çağına geçelim. Burada bağımsız adam göremeyiz; herkes bağımlıdır: serfler ve toprak beyleri, vasallar ve metbular, ruhban sınıfından olmayanlar ve papazlar. Kişisel bağımlılık, burada, kendi üzerinde yükselen yaşam alanları kadar, maddi üretimin toplumsal ilişkilerini de karakterize eder. Ancak, kişisel bağımlılık ilişkileri toplumun veri olan temelini oluşturduğundan, emeklerin ve ürünlerin kendi gerçekliklerinden farklı hayal ürünü bir kisveye bürünmelerine gerek olmaz. Bunlar toplumsal işleyişe ayni hizmetler ve ayni ödemeler olarak katılır. Burada emeğin dolaysız toplumsal biçimi, meta üretimi temelinde olduğu gibi emeğin evrenselliği değil, doğal biçimidir. Angarya da meta üreten emek gibi zamanla ölçülür; ama her serf bilir ki, efendisinin hizmetinde harcadığı emek gücü, kendi kişisel emek gücünün belli bir miktarıdır. Rahibe verilen öşür, onun takdisinden çok daha açık bir şeydir. Dolayısıyla, insanların burada birbirleri karşısında büründükleri farklı roller ne şekilde değerlendirilirse değerlendirilsin, emek harcayan kişilerin toplumsal ilişkileri, her durumda, kendi kişisel ilişkileri olarak görünmekte ve şeylerin, yani emek ürünlerinin toplumsal ilişkileri kılığına bürünmemektedir.

Ortak, yani dolaysız olarak toplumsallaşmış emeği gözden geçirmek için, bu emeğin bütün uygar halkların tarihlerinin başlangıcında görülen, kendiliğinden doğmuş biçimine kadar geriye gitmemiz gerekmez.[33] Kendi ihtiyacı için tahıl, hayvan, iplik, keten bezi, urba vb. üreten ve yapan bir köylü ailesinin ataerkil tarım sanayisi hemen elimizin altında bulunan bir örnektir. Bu farklı şeyler ailenin karşısına aile emeğinin farklı ürünleri olarak çıkar; fakat birbirlerinin karşısında metalar olarak yer almazlar. Bu ürünleri üreten farklı emekler, çiftçilik, hayvancılık, iplikçilik, dokumacılık, terzilik vb., kendi doğal biçimleriyle toplumsal işlevlerdir, çünkü, ailenin işlevleri, tıpkı meta üretimi gibi, kendiliğinden gelişen kendi iş bölümüne sahiptir. Emeğin aile içindeki dağılımını ve aile üyelerinin her birinin çalışma sürelerini, emeğin mevsimsel olarak değişen doğal koşullarının yanı sıra cinsiyet ve yaş farkları düzenler. Bireysel emek güçleri burada zaten ailenin ortak emek gücünün organlarından başka bir şey olmadıkları için, bireysel emek güçlerinin zaman

---

33 2. basıma not: "Son zamanlarda, ilkel ortak mülkiyet biçiminin özgül olarak Slavlara, hatta sırf Ruslara özgü bir şey olduğu yolunda, gülünç bir ön yargı yayılmış bulunuyor. Bu, Romalılar, Cermenler, Keltler arasında mevcut olduğunu gösterebileceğimiz, fakat, kısmen kalıntı halinde de olsa, bugün çok çeşitli örnekleriyle Hintliler arasında hâlâ görülegelen ilk biçimidir. Asya'da, özellikle de Hintliler arasında, görülen ortak mülkiyet biçimleri üzerinde yapılacak daha tam bir araştırma, ilkel ortak mülkiyetin değişik biçimlerinden bunun çeşitli yok oluş biçimlerinin nasıl çıktığını ortaya koyacaktır. Böylece, örneğin, Roma ve Cermenlerdeki özel mülkiyetin çeşitli ilk tipleri, Hindistan'daki ortak mülkiyetin çeşitli biçimlerinden çıkarılabilir." (Karl Marx, "Zur Kritik etc.", s. 10.)

süresi ile ölçülen harcanma miktarları da, kendiliğinden, emekleri toplumsal olarak belirleyen unsurlar olarak görünür.

Son olarak, bir değişiklik yapalım ve topluma ait üretim araçları ile çalışan ve çok sayıdaki bireysel emek güçlerini bilinçli şekilde toplumsal bir emek gücü olarak harcayan özgür insanlardan oluşan bir topluluk düşünelim. Robinson'un emeğinin bütün özellikleri burada da kendilerini gösterir; yalnızca, bu kez bireysel değil toplumsaldırlar. Robinson'un bütün ürünleri sırf kendisinin kişisel ürünleriydi ve bu nedenle bunlar onun için dolaysız kullanım nesneleriydi. Topluluğun toplam ürünü, toplumsal bir üründür. Bu ürünün bir kısmı, yeniden, üretim aracı olarak iş görür. Toplumsal olarak kalır. Ama diğer bir kısmı topluluğun üyeleri tarafından geçim araçları olarak tüketilir. Bu sebeple, bu kısmın onlar arasında paylaştırılması gerekir. Bu paylaşımın türü, toplumsal üretim organizmasının özel türüyle ve üreticilerin buna karşılık gelen tarihsel gelişme dereceleri ile birlikte değişecektir. Sırf meta üretimiyle paralellik kurmak için, her bir üreticinin geçim araçlarından alacağı payın kendi çalışma süresi ile belirlendiğini kabul edeceğiz. Demek ki, çalışma süresi burada ikili bir rol oynayacaktır. Bunun planlı toplumsal paylaşımı, farklı emek işlevleri ile farklı ihtiyaçlar arasındaki doğru oranların kurulmasını sağlar. Diğer yandan, emek-zaman, aynı zamanda, üreticilerin toplam emekteki bireysel paylarının ve dolayısıyla da toplam üründeki bireysel olarak harcanabilen kısmın ölçüsü olarak iş görür. İnsanlarla kendi emekleri ve emek ürünleri arasındaki toplumsal ilişkiler burada yalnızca üretimde değil, bölüşümde de gün gibi açıktır.

Üreticilerin genel toplumsal üretim ilişkilerinin temelinde, kendi ürünlerini, metalar, dolayısıyla da değerler olarak görmelerinin ve bu nesnel biçim altında kendi bireysel emekleri arasında eşit insan emekleri olarak ilişki kurmalarının bulunduğu, meta üreticilerinden oluşan bir toplum için en uygun din biçimi, soyut insan emeği kültüne sahip olan Hristiyanlık ve özellikle onun burjuva gelişiminin ürünleri olan Protestanlık, deizm vb.'dir. Eski Asya, Antik vb. üretim tarzlarında, ürünün metaya dönüşmesi ve dolayısıyla insanın meta üreticisi olarak varlığı, ikincil bir role sahiptir; bununla beraber, toplulukların çöküş aşamasına girmeleri ölçüsünde, bu rolün önemi de artar. Gerçek tüccar halklar, Epikür'ün tanrıları ya da Polonya toplumunun gözeneklerinde yerleşmiş Yahudiler gibi, ancak eski dünyanın çatlaklıklarında yaşardı. Bu eski üretim organizmaları burjuva üretim organizmasından çok daha basit ve saydamdır. Ne var ki, bunlar, ya diğer insanlarla arasındaki doğal soydaşlık ilişkisinin yarattığı göbek bağını henüz koparmamış olan bireysel insanın olgunlaşmamışlığına, ya da dolaysız efendilik ve kölelik ilişki-

lerine yaslanır. Bunların varlık koşulları, emeğin üretkenliğinin düşük gelişme düzeyi ve insanların maddi yaşam süreçlerindeki ve dolayısıyla birbirleriyle ve doğayla ilişkilerinin bu gelişme düzeyine uygun gelen darlığıdır. Bu gerçek darlığın tinsel yansıması eski doğa ve halk dinleridir. Gerçek dünyanın dinsel yansıması, her durumda, ancak, gündelik yaşamdaki pratik ilişkiler, insanlara, kendi aralarında ve kendileriyle doğa arasında gözle görülür akla uygun ilişkiler sunmaya başladığında ortadan kalkabilir. Toplumsal yaşam süreci, yani maddi üretim süreci, üzerindeki mistik sis örtüsünden, ancak, özgürce bir araya gelmiş insanların ürünü olarak, onların bilinçli planlı denetimleri altına girdiğinde sıyrılabilir. Ama bu da, toplumun maddi bir temelini ya da kendileri de yine uzun ve ıstıraplı bir gelişim tarihinin kendiliğinden ortaya çıkan ürünleri olan bir dizi maddi varlık koşulunu gerektirir.

Ekonomi politik, değeri ve değer büyüklüğünü eksikli şekilde de olsa[34] analiz etmiş ve bu biçimlerde saklı bulunan içeriği keşfetmiştir. Bununla beraber, bu içeriğin niye o biçimi aldığını; dolayısıyla, emeğin kendisini niye değerle ve emeğin zaman cinsinden ölçüsünün kendisini niye emek ürününün değer büyüklüğüyle ortaya koyduğunu bir kez

34 Değer büyüklüğü üzerinde Ricardo'nun yaptığı analizin -en iyisi olmasına rağmen- yetersizliği, bu eserin üçüncü ve dördüncü kitaplarında görülecektir. Genel olarak, değerle ilgili nokta şudur: Klasik ekonomi politik hiçbir yerde, değerde görünen biçimiyle emeği, kendi ürününün kullanım değerinde görünen biçimiyle emekten açıkça ve tam bir bilinçle ayırt etmemiştir. Emeği bir seferinde nicelik, bir başka seferinde nitelik açısından ele almakla, bu farklılaştırmayı fiilen yaptığı, şüphesizdir. Ne var ki, emeklerin sırf nicel farklarının bunların nitel birlik ya da eşitliklerini ve dolayısıyla soyut insan emeğine indirgenmelerini varsaydığı hiç akıllarına gelmez. Örneğin, Ricardo, Destutt de Tracy'nin şu sözlerine katıldığını söyler: "Bedensel ve zihinsel yeteneklerimiz, tek başlarına, zenginliğimizin ilk ve başta gelen kaynakları oldukları için, bu yeteneklerin kullanılması, herhangi bir türden çalışma bizim asıl ve biricik hazinemizdir; zenginlik dediğimiz bütün bu şeyleri yaratan, her zaman bu kullanımdır. ... Ayrıca şurası da bellidir ki, bütün bu şeyler sadece kendilerini yaratmış olan emeği temsil eder ve bunların bir değeri varsa ya da hatta iki farklı değere sahipseler, onlar bunu ancak kendisinden doğdukları emekten" (onun değerinden) "alabilir." (Ricardo, "The Principles of Pol. Econ.", 3. ed., Lond. 1821, s. 334.) Burada yalnızca şu kadarına işaret edeceğiz: Ricardo, Destutt'ye kendi daha derin anlayışını katıyor. Gerçekte Destutt'nün söylediği, bir yandan, zenginliği meydana getiren her türlü şeyin "kendilerini yaratmış olan emeği temsil ediyor olmaları", fakat diğer yandan, bunların "farklı iki değerlerini" (kullanım ve mübadele değerleri) "emeğin değeri"nden alıyor olmalarıdır. Böylece bayağı iktisadın, arkasından diğer metaların değerlerini bulmak üzere bir metanın (burada emeğin) değerini belli kabul etmek şeklindeki basit hatasına düşüyor. Ricardo onu öyle okuyor ki, hem kullanım değerinde hem de mübadele değerinde kendisini ortaya koyan, emek oluyor (emeğin değeri değil). Bununla beraber, Ricardo, emeğin iki biçimde görünen iki yönlü hareketine o kadar az önem veriyor ki, "Value and Riches, Their Distinctive Properties" ("Değer ve Zenginlik, Bunları Farklılaştıran Özellikler") başlıklı bölüm boyunca, zahmetli bir şekilde J. B. Say'nin saçmalıklarıyla uğraşmak zorunda kalıyor. Bundan dolayı, sonunda, Destutt'nün, bir yandan, emeğin değerin kaynağı olduğu konusunda kendisiyle, ama diğer yandan da, değer kavramı hakkında Say'yle uyuştuğunu gördüğünde fazlasıyla şaşırıyor.

bile sormamıştır.[35] Üretim sürecinin insanlara egemen olduğu, insanın henüz üretim sürecine egemen olmadığı bir toplum biçimine ait oldukları alınlarında yazılı olan formüller, ekonomi politiğin burjuva bilinci için, üretici emeğin kendisi kadar apaçık doğal zorunluluklardır. Bundan dolayı, kilise babaları Hristiyanlık öncesi dinlere nasıl yaklaşıyorsa, ekonomi politik de toplumsal üretim organizmasının burjuvazi öncesi biçimlerine öyle yaklaşıyor.[36]

---

35 Klasik ekonomi politiğin başlıca eksikliklerinden biri, metanın ve daha özel olarak da, metanın değerinin analizinden, değeri mübadele değeri haline sokan değer biçimini bulmayı hiçbir zaman başaramamış olmasıdır. Tam da A. Smith ve Ricardo gibi en iyi temsilcileri, değer biçimini, hiç önemi olmayan ya da bizzat metanın doğasına yabancı olan bir şey gibi ele almıştır. Bunun sebebi, sadece, bunların dikkatlerini tamamen değer büyüklüğü analizinde toplamış olmaları değildir. Daha derindedir. Emek ürününün değer biçimi, burjuva üretim tarzının en soyut, ama aynı zamanda en genel biçimidir; bu da, burjuva üretim tarzını özel bir toplumsal üretim türü kılar ve dolayısıyla aynı zamanda ona özel bir tarihsel nitelik verir. Bundan ötürü, bu üretim tarzına toplumsal üretimin ebediyen kalacak doğal bir biçimi gözüyle bakılırsa, değer biçiminin, yani meta biçiminin, daha sonra gelişen para biçiminin, sermaye biçiminin vb. özgül yanları, kaçınılmaz olarak, gözden kaçırılır. İşte bu sebeple, değer büyüklüğünün emekzamanla ölçüleceğini tamamen benimseyen iktisatçılar arasında para, yani genel eş değerin en tam biçimi hakkında karmakarışık ve çelişmeli düşüncelere rastlanır. Bu, örneğin, paranın bilinen tanımlarının artık yeterli gelmediği bankacılık alanının incelenmesiyle açıkça ortaya çıkar. Bu nedenle, tam tersine, değerde sırf bir toplumsal biçim ya da daha doğrusu, bunun sadece özsüz bir görüntüsünü gören, restore edilmiş bir merkantil sistem (Ganilh, vb.) ortaya çıkmıştır. - İlk ve son defa olmak üzere belirteyim ki, klasik ekonomi politik dediğim zaman, sadece görünüşteki ilişkilerin sınırları içinde kalan, deyim yerindeyse en kaba görüngülere akla uygun bir açıklama bulmak ve burjuvazinin günlük ihtiyaçlarını karşılamak için, bilimsel ekonominin çoktandır biriktirdiği malzemeyi durmaksızın eşeleyen, ama bunların dışında, burjuvazinin üretim ajanlarının içinde yaşadıkları ve mümkün olanlar içinde en iyisi saydıkları kendi dünyaları hakkındaki bayağı ve bencilce düşüncelerini bilgiçççe bir kılı-kırk yarıcılıkla sistemlileştirmekle ve bunları ezelî ve ebedî gerçeklermiş gibi ilan etmekle kendisini sınırlayan bayağı iktisadın tersine, W. Petty'den bu yana, burjuva üretim ilişkilerinin iç bağlantılarını araştırmış olan bütün iktisadı anlıyorum.

36 "İktisatçıların tuhaf bir yöntemleri var. Onlar için yalnızca iki tür kurum bulunuyor: yapay olanlar ve doğal olanlar. Feodalizmin kurumları yapay, burjuvazininkiler doğaldır. Böylece, iki tür din arasında ayrım yapan teologları andırırlar; bu sonunculara göre, kendilerininki hariç, her din insanların bir buluşu, kendi dinleri ise tanrının bir vahyidir. - Dolayısıyla, bir zamanlar tarih vardı, ama artık yok." (Karl Marx, "Misère de la Philosophie. Réponse à la Philosophie de la Misère de M. Proudhon", 1847, s. 113.) Eski Yunanlıların ve Romalıların yalnızca yağmacılıkla yaşadıklarını düşünen Bay Bastiat, gerçekten gülünçtür. Ne var ki, yüzyıllarca yağmayla yaşanması için, ortada sürekli olarak talan edilecek bir şeyin olması ya da yağma konusu olan şeyin aralıksız olarak yeniden üretilmesi gerekir. Bundan dolayı, buradan Yunanlılar ve Romalıların da bir üretim süreçlerinin, yani, tıpkı burjuva ekonomisinin bugünkü dünyanın temeli olması gibi, o zamanki dünyanın maddi temeli olan bir ekonomilerinin olduğu anlaşılır. Yoksa, Bastiat, köle emeğine dayanan bir üretim tarzının bir yağma sistemine dayandığını mı söylemek istiyor? Böyleyse, tehlikeli bir noktada duruyor demektir. Aristoteles gibi dev bir düşünür köle emeğini değerlendirirken yanıldıysa, Bastiat gibi cüce bir iktisatçı ücretli emeği değerlendirirken niçin doğru düşünüyor olsun? - Bu vesileyle, "Zur Kritik der Pol. Ökonomie", 1859, eserimin yayınlanmasından sonra bir Alman-Amerikan gazetesinin bana yöneltmiş olduğu bir itirazı kısaca cevaplandırmak istiyorum. Orada, benim, her bir üretim tarzının ve onunla uyuşan üretim ilişkilerinin, kısacası, "toplumun iktisadi yapısının gerçek temel olduğu, hukuki üstyapının bunun üzerinde yükseldiği ve buna belli toplumsal bilinç ve düşünce biçimlerinin karşılık geldiği", "maddi

Metalar dünyasına yapışan fetişizmin ya da emeğin toplumsal niteliklerinin nesnel görünümünün iktisatçıların bir bölümünü ne büyük ölçüde yanılttığını, başka şeylerin yanında, mübadele değerinin oluşumunda doğanın oynadığı rol hakkındaki sıkıcı ve tatsız çekişme de gösteriyor. Mübadele değeri, bir şey için harcanmış emeği ifade etmeye yarayan belli bir toplumsal anlatım biçimi olduğu için, söz gelişi, kambiyo kurlarının içerdiğinden daha fazla doğal madde içermez.

Meta biçimi, burjuva üretiminin en genel ve en gelişmiş biçimi olduğundan, bugünkü egemen ve dolayısıyla karakteristik tarzıyla olmasa bile, tarihin daha erken zamanlarında ortaya çıkmıştır ve bu nedenle onun fetiş olma niteliği henüz daha kolay anlaşılır görünür. Oysa, daha somut biçimlerde bu basitlik görünümü bile yok olur. Para sisteminin doğurduğu yanılsamalar nereden gelir? Bu sistemde altına ve gümüşe, para olarak bir toplumsal üretim ilişkisini temsil eden şeyler gözüyle değil, ama garip toplumsal özellikleri olan doğal şeyler gözüyle bakılmıştır. Ve para sistemine küçümseyerek bakan modern iktisat, sermaye ile uğraşmaya kalkar kalkmaz, kendi fetişizmini gün gibi ortaya koymuş olmuyor mu? Toprak rantının toplumdan değil topraktan doğduğu yönündeki fizyokratlara özgü yanılsama yok olalı daha ne kadar zaman geçti?

İleride ele alacağımız için, burada meta biçimi ile ilgili bir diğer örnekle yetineceğiz. Metalar konuşabilseydi, derlerdi ki, insanları bizim kullanım değerimiz ilgilendiriyor olabilir. Şeyler olarak biz bunu içermeyiz. Ama şeyler olarak bizim içerdiğimiz, değerimizdir. Meta cisimleri olarak kendi ilişkilerimiz bunu kanıtlar. Birbirimizle yalnızca mübadele değerleri olarak ilişki kurarız. Şimdi iktisatçının diliyle metalar kendilerini nasıl anlatmaktadır, onu dinleyelim:

> "Değer" (mübadele değeri) "şeylerin özelliğidir, zenginlik" (kullanım değeri) "insanın özelliğidir. Bu anlamıyla değer mübadeleyi zorunlu olarak

---

yaşamın üretim tarzının toplumsal, siyasal ve düşünsel yaşam sürecini genel olarak belirlediği" yolundaki görüşümle ilgili olarak, bu söylenenlerin tümünün, maddi çıkarların ağır bastığı bugünkü dünyamız için doğru olduğu, ama, Katolikliğin güçlü olduğu Orta Çağda ve politikanın egemen olduğu Atina'da ve Roma'da doğru olmadığı söylenmişti. Her şeyden önce, bir kimsenin kalkıp Orta Çağ ve antik dünya hakkındaki bütün dünyanın bildiği tekerlemeleri bilmeyen birilerinin kaldığını varsayması insana garip geliyor. Şu kadarı apaçıktır: Ne Orta Çağ Katoliklikle, ne de antik dünya politikayla karnını doyurabilirdi. Tersine, birinde politikanın, diğerinde Katolikliğin baş rolleri oynamasını, o toplumların kendi geçimlerini sağlama tarzları açıklar. Bunun dışında, örneğin, onun gizli tarihini toprak mülkiyeti tarihinin meydana getirdiğini bilmek için, Roma Cumhuriyeti tarihi ile bir parça tanışıklık yeter. Diğer yandan, maceracı şövalyeliğin toplumun bütün iktisadi biçimleri ile bağdaşabileceğini sanmakla yaptığı hatanın cezasını Don Kişot çoktan çekmiş bulunuyor.

> içerir, zenginlik içermez."[37] "Zenginlik" (kullanım değeri) "insanın bir özelliği, değer ise metaların bir özelliğidir. Bir insan ya da topluluk zengindir, bir inci ya da elmas değerlidir. ... Bir inci ya da elmasın, inci ya da elmas olarak değeri vardır."[38]

Bugüne kadar henüz hiçbir kimyacı, inci ya da elmasta mübadele değeri keşfetmedi. Ancak, bu kimyasal özün eleştirel derinlik konusunda özel iddia sahibi iktisadi kâşifleri, şeylerin kullanım değerlerinin onların maddi özelliklerinden bağımsız, buna karşın, değerlerinin, şeyler olarak kendilerinin bir parçası olduklarını keşfeder. Bu görüşlerini teyit eden özel durum da şu oluyor: Şeylerin kullanım değerleri insan için mübadele olmadan, yani insanla şey arasındaki dolaysız ilişkiyle, buna karşılık değerleri ancak mübadeleyle, yani toplumsal bir süreçle gerçekleşir. Burada, iyi kalpli Dogberry'nin gece bekçisi Seacoal'ü aydınlatan sözlerini kim hatırlamaz:

> "İyi görünen bir insan olmak talih işidir; ama okuyup yazabilmek doğadan gelir."[39]

---

37 "Value is a property of things, riches of man. Value, in this sense, necessarily implies exchanges, riches do not." ("Değer şeylerin, zenginlik insanın bir özelliğidir. Değer, bu anlamda, mübadeleyi gerektirir. Zenginlik gerektirmez.") ("Observations on some verbal disputes in Pol. Econ., particularly relating to value, and to demand and supply", Lond. 1821, s. 16.)

38 "Riches are the attribute of man, value is the attribute of commodities.. A man or a community is rich, a pearl or a diamond is valuable. ... A pearl or a diamond is valuable as a pearl or diamond." (S. Bailey, l.c. s. 165 vd.)

39 "Observations" adlı eserin yazarı ile S. Bailey, Ricardo'yu mübadele değerini göreli bir şey olmaktan çıkarıp mutlak bir şeye dönüştürmekle suçlar. Gerçek bunun tersidir. Ricardo, bu şeylerin, söz gelişi elmas ve incinin, mübadele değerleri olarak sahip oldukları görünüşteki göreliliği, bu görünüşün gerisinde saklı gerçek ilişkiye, bunların yalnızca insan emeğinin ifadeleri olarak sahip bulunduğu göreliliğe indirgemiştir. Rikardocuların Bailey'e cevapları kaba olmakla birlikte vurucu değilse, bunun tek nedeni, bunların bizzat Ricardo'nun kendisinde değer ile değer biçimi ya da mübadele değeri arasındaki içsel ilişkiler hakkında hiçbir ipucu bulamamış olmalarıdır.

Bölüm

2

Mübadele Süreci

★ ★ ★

Metalar piyasaya kendi başlarına gidemez ve kendi kendilerini mübadele edemez. Dolayısıyla, bunların ellerinden tutan kimseleri, yani meta sahiplerini de tanımamız gerekir. Metalar şeylerdir ve bundan ötürü insanlar karşısında direnme güçleri yoktur. Gerektiği zaman, insan zor kullanabilir, diğer bir deyimle, bunları alabilir.[40] Bu şeyleri meta olarak birbirlerinin karşısına çıkarmak için, bunları ellerinin altında bulunduran kimselerin birbirlerinin karşısında iradeleri bu şeylerde tezahür eden kişiler olarak yer almaları gerekir; böylece, biri ancak diğerinin iradesiyle, yani her biri ancak her iki tarafın katıldığı bir irade beyanıyla, kendi metasını elinden çıkararak yabancı metanın sahipliğini elde eder. Bu nedenle, bu kimselerin karşılıklı olarak birbirlerini özel meta sahipleri olarak kabul etmeleri zorunludur. Sözleşme sistemi hukuk sistemi içinde gelişmiş olsun olmasın, bir sözleşme biçiminde olan bu hukuki ilişki, kendisinde iktisadi ilişkinin yansıdığı bir irade ilişkisidir. Bu hukuk veya irade ilişkisinin içeriğini belirleyen, bizzat iktisadi ilişkinin kendisidir.[41] Kişiler burada birbirleri için ancak metaların temsilcileri ve dola-

40 Dindarlığı ile ünlü 12. yüzyılda bu tür metalar arasında çoğu zaman pek zarif şeyler yer alırdı. Öyle ki, o zamanın bir Fransız şairi, Landit pazarında bulunan metalar arasında, giyecek eşya, ayakkabı, deri eşya, tarım aletleri vb. yanında *"femmes folles de leur corps"*u da (ateşli dilberleri de) sayar.

41 Proudhon, ilk önce, kafasındaki adalet idealini, *justice éternelle*'i (ebedî adaleti) meta üretimine karşılık gelen hukuk ilişkilerinden yaratır; bununla da, geçerken belirtelim, meta üretimi biçiminin adalet kadar ebedî olduğunu, küçük burjuvalara huzur ve rahatlık verecek biçimde ispat etmiş olur. Sonra gerisin geriye dönerek, gerçek meta üretimine ve ona karşılık gelen gerçek hukuka, bu ideale göre, yeniden biçim vermeye

yısıyla meta sahipleri olarak mevcuttur. Araştırmamız ilerledikçe, iktisat sahnesine çıkan kişilerin karakter maskelerinin, birbirlerinin karşısına taşıyıcıları olarak çıktıkları iktisadi ilişkilerin kişileşmelerinden başka bir şey olmadıklarını göreceğiz.

Bir metayı sahibinden ayırt eden başlıca husus, bu meta için, tüm diğer meta cisimlerinin, yalnızca kendi değerinin görünüm biçimi olmasıdır. Bundan dolayı, meta, doğuştan bir eşitlikçi ve sinik olarak, her metayla, bu meta Maritorne'dan daha nahoş bile olsa, yalnızca ruhunu değil bedenini de değişmeye her zaman hazırdır. Meta cisimlerinin somut içeriği hakkındaki, metalarda eksik bulunan bu duyguyu, meta sahibi kendi beş ve daha fazla duyusuyla tamamlar. Metanın, sahibi için dolaysız bir kullanım değeri yoktur. Aksi halde sahibi metayı pazara çıkarmazdı. Başkaları için kullanım değeri vardır. Sahibi için metanın dolaysız kullanım değeri, mübadele değeri taşıyıcısı ve dolayısıyla mübadele aracı olmasından ibarettir.[42] Bu sebeple, meta sahibi metasını, kullanım değeri kendisini tatmin edecek bir diğer meta karşılığında elinden çıkarmak ister. Bütün metalar, kendi sahipleri için kullanım değeri olmayan şeyler, bunların sahipleri olmayanlar için kullanım değerleridir. Demek ki, metaların hepsi el değiştirmek zorundadır. Ama bu el değiştirme metaların mübadelesidir ve metaların mübadelesi, onları birbirlerinin karşısına değerler olarak çıkarır ve onlara değerler olarak gerçeklik kazandırır. Bu nedenle, metaların kullanım değerleri olarak gerçeklik kazanabilmeleri, öncesinde değerler olarak gerçeklik kazanmalarını gerektirir.

Diğer yandan, metalar, değerler olarak kendilerini gerçekleştirebilir hale gelmeden önce, kullanım değerleri olduklarını göstermek zorundadır. Çünkü, kendileri için harcanmış insan emeği, ancak başkaları için yararlı bir biçimde harcandığı ölçüde hesaba katılır. Bu emeğin başkaları için yararlı olduğunu, yani ürününün başkalarının ihtiyaçlarını tatmin ettiğini ise yalnızca mübadele edilmesi kanıtlayabilir.

---

kalkar. Maddenin bileşimindeki ve ayrışımındaki molekül değişmelerinin yürürlükteki yasalarını incelemek ve kesin problemleri bu temel üzerinde çözümlemek yerine, maddenin bileşimini ve ayrışımını "ebedî düşünceler", "*naturalité*" (doğallık) ve "*affinité*" (yakınlık) yoluyla düzenleme iddiasında olan bir kimyacı hakkında ne düşünürdük? "Tefecilik"in "*justice éternelle*"e (ebedî adalete) ve "*équité éternelle*"e (ebedî eşitliğe) ve "*mutualité éternelle*"e (ebedî karşılıklılığa) ve başka "*vérités éternelle*"e (ebedî gerçeklere) aykırı olduğu söylendiğinde, tefecilik hakkında, onun "*grâce éternelle*"le (ebedî iyilikle), "*foi éternelle*"le (ebedî inançla), "*volonté éternelle de dieu*" ile (tanrının sonsuz iradesiyle) çeliştiğini söyleyen kilise babalarından daha fazla şey bilinmiş olur mu?

42 "Çünkü her malın kullanımı iki yönlüdür. Bunlardan biri, şeyin esas içeriğine özgüdür, öteki değildir; bir sandaletin giyilebilmesi ve mübadele edilebilmesi gibi. Her ikisi de sandaletin kullanımlarıdır, çünkü sandaleti kendisinde olmayan bir şeyle, örneğin yiyecekle değiştiren kimse de sandaletten sandalet olarak yararlanır. Ama, bu yararlanma, onun olağan kullanılış biçimiyle olmamıştır. Çünkü sandalet mübadele edilmek için yapılmamıştır. (Aristoteles, "De Rep." l. I, c. 9.)

Her meta sahibi metasını yalnızca kullanım değeri kendi ihtiyacını giderecek olan bir başka meta karşılığında elden çıkarmak ister. Bu açıdan bakıldığında, onun için mübadele yalnızca bireysel bir süreçtir. Diğer yandan, meta sahibi, kendi metasını, bir diğer metanın sahibi için kullanım değeri olsun olmasın, değer olarak, yani kendisinin istediği aynı değerdeki bir diğer metaya çevirerek gerçekleştirmek ister. Bu açıdan bakıldığında, mübadele onun için genel bir toplumsal süreçtir. Ama, aynı süreç eş zamanlı olarak bütün meta sahipleri için yalnızca bireysel ve aynı zamanda yalnızca genel ve toplumsal olamaz.

Daha yakından bakarsak, her meta sahibi için, her yabancı meta kendi metasının özel eş değeridir ve bu nedenle kendi metası tüm diğer metaların genel eş değeridir. Ama tüm meta sahipleri aynı şeyi yaptığından, hiçbir meta genel eş değer değildir ve bu nedenle de metalar, kendilerini değerler olarak eşitleyen ve değer büyüklükleri olarak karşılaştıran genel bir göreli değer biçimine sahip değildir. Bundan dolayı, metalar birbirlerinin karşısına metalar olarak değil, yalnızca ürünler ya da kullanım değerleri olarak çıkar.

Sıkıntıya düşen meta sahiplerimiz Faust gibi düşünür: Başlangıçta eylem vardı. Bu nedenle, düşünmekten önce, alışveriş yaptılar. Metaların doğasından kaynaklanan yasalara içgüdüleriyle uydular. Meta sahiplerinin metalarını birbirlerinin karşısına değerler ve dolayısıyla metalar olarak çıkarmaları, ancak, bunları, genel eş değer sayılan herhangi bir başka metayla karşılaştırmalarıyla mümkün hale gelir. Metanın analizi bunu ortaya koymuştu. Ne var ki, yalnızca toplumsal eylem, belli bir metayı genel eş değer yapabilir. Bundan dolayı, diğer bütün metaların toplumsal eylemi, bunların hepsinin birbirleri karşısındaki değerlerini temsil eden belli bir metayı dışarıda bırakır. Böylece, bu metanın fiziksel biçimi, toplumsal olarak geçerli eş değer biçimi haline gelir. Toplumsal süreç aracılığıyla, genel eş değer olmak, dışarıda bırakılan metanın özgül toplumsal işlevi olur. Sözü edilen meta böylece para haline gelir.

> "Illi unum consilium habent et virtutem et potestatem suam bestiae tradunt. Et ne quis possit emere aut vendere, nisi qui habet characterem aut nomen bestiae, aut numerum nominis ejus." (Apokalypse).[43]

Para kristali, farklı türden emek ürünlerinin fiilen birbirlerine eşitlenmelerine ve dolayısıyla fiilen metalara dönüştürülmesine aracılık eden mübadele sürecinin zorunlu bir ürünüdür. Mübadelenin tarih içinde ka-

43 "Bunların düşünceleri birdir ve güç ve yetkilerini canavara verecekler. Ve canavarın damgasına, adına veya adının sayısına sahip olmayan kimse ne alabilir, ne de satabilir." (Esinlenme, 17:13 ve 13:17.)

zandığı genişlik ve derinlik, metanın içinde saklı bulunan kullanım değeri-değer çelişkisini geliştirir. Bu çelişkiye meta alışverişi için dışsal bir ifade kazandırma ihtiyacı, meta değerinin bağımsız bir biçiminin ortaya çıkması yönünde bir baskı oluşturur ve bu baskı, metanın sonunda meta ve para olarak farklılaşmasına kadar son bulmaz. Bundan dolayı, emek ürünlerinin metaya dönüşmesi ölçüsünde, özel bir metanın paraya dönüşümü de gerçekleşir.[44]

Dolaysız ürün mübadelesi, bir yanıyla basit değer ifadesi biçimindedir; bir yanıyla da henüz değildir. Bu biçim şöyleydi: x kadar A metası = y kadar B metası. Dolaysız ürün mübadelesinin biçimi şudur: x kadar A kullanım nesnesi = y kadar B kullanım nesnesi.[45] Burada A ve B nesneleri mübadeleden önce meta değildir ve ancak mübadeleyle meta haline gelirler. Bir kullanım nesnesine mübadele değeri olma olasılığını kazandıran ilk yol, kullanım değeri bulunmayan bir şey, yani sahibinin dolaysız ihtiyaçları açısından fazla olan bir kullanım değeri miktarı olarak var olmasıdır. Bizatihi nesneler, insanlara dışsal ve bu nedenle de elden çıkarılabilir şeylerdir. Bu elden çıkarmanın karşılıklı olması için gerekli olan tek şey, insanların, kendiliğinden bir anlaşma sonucu, birbirlerinin karşısına bu elden çıkarılabilir şeylerin özel sahipleri ve böylece birbirlerinden bağımsız kişiler olarak çıkmalarıdır. Ne var ki, böyle bir karşılıklı yabancılık ilişkisi, ataerkil aile biçiminde olsun, bir eski Hint topluluğu biçiminde olsun, bir İnka devleti biçiminde olsun, ilkel bir topluluğun üyeleri için söz konusu olmaz. Meta mübadelesi, toplulukların sona erdiği, bunların yabancı topluluklarla ya da yabancı toplulukların üyeleriyle temas kurduğu noktalarda başlar. Ama, nesneler bir kere topluluğun dışında meta haline gelince, gerisin geriye topluluğun kendi içinde de meta haline gelmeye başlar. Başlangıçta, bunların mübadele oranları tümüyle rastlantısaldır. Bunların mübadele edilebilir şeyler olmaları, sahiplerinin onları karşılıklı olarak elden çıkarma isteklerinden kaynaklanır. Ama yabancı kullanım nesnelerine duyulan ihtiyaç adım adım yerleşiklik kazanır. Mübadelenin sürekli tekrarı, onu düzenli bir toplumsal sürece dönüştürür. Bundan dolayı, zamanla, en azından emek ürünlerinin bir bölümünün, bilinçli olarak mübadele amacıyla üretilmeleri

44 Buna bakarak, meta üretimini ebedîleştirirken, aynı zamanda, "meta ve para çelişmesini" ortadan kaldırmak isteyen ve sırf bu çelişme ile var olduğu için, parayı da kaldırma gayretinde olan küçük burjuva sosyalizminin kurnazlığı konusunda yargıya varılabilir. Aynı şekilde, papa ortadan kaldırılabilir ve Katoliklik devam ettirilebilirdi. Bu konu hakkında daha fazlası için bkz. "Zur Kritik der Pol. Ökonomie" eserim, s. 61 vd.

45 Henüz iki farklı kullanım nesnesinin mübadele edilmediği, bunun yerine, vahşiler arasında sıklıkla görüldüğü gibi, üçüncü bir şey karşılığında eş değer olarak karmakarışık bir yığın şey sunulduğu süreçe, dolaysız ürün mübadelesinin ancak eşiğinde bulunuyoruz demektir.

zorunludur. Bu andan itibaren, bir yandan, nesnelerin dolaysız ihtiyaç giderme yararlılıkları ile mübadele konusu olma yararlılıkları arasındaki ayrılma kuvvetlenir. Kullanım değerleri, mübadele değerlerinden ayrılır. Diğer yandan, birbirleri ile mübadele edilme oranları, bizzat üretimlerine bağımlı hale gelir. Alışkanlık bunları değer büyüklükleri olarak sabitler.

Dolaysız ürün mübadelesinde her meta kendi sahibi için dolaysız mübadele aracı, ona sahip olmayan kimse için, onun açısından kullanım değeri olduğu sürece, eş değerdir. Demek ki, mübadele nesnesi henüz kendi kullanım değerinden ya da mübadeleye katılan kişilerin bireysel ihtiyaçlarından bağımsız değer biçimini almış değildir. Bu biçimin zorunluluğu, mübadele sürecine katılan metaların sayısının ve çeşitliliğinin artışıyla birlikte gelişir. Problem, kendi çözümünün araçlarıyla aynı zamanda ortaya çıkar. Meta sahiplerinin kendi nesnelerini farklı başka nesnelerle mübadele etmelerini ve karşılaştırmalarını sağlayan bir meta dolaşımı, farklı meta sahiplerinin farklı metaları, dolaşımları sırasında, bir ve aynı üçüncü metayla mübadele edilmeden ve değerler olarak bununla karşılaştırılmadan, asla ortaya çıkmaz. Böyle bir üçüncü meta, diğer farklı metalar için eş değer haline gelir gelmez, dar sınırlar içinde de olsa, genel ya da toplumsal eş değer biçimini alır. Bu genel eş değer biçimi, kendisine hayat veren anlık toplumsal temasla doğar ve kaybolur. Bu biçim, sırayla ve geçici olarak şu ya da bu meta tarafından üstlenilir. Ama meta mübadelesinin gelişmesiyle birlikte genel eş değer biçimi yalnızca belirli meta türlerine sabitlenir ya da para biçiminde kristalleşir. Hangi meta türüne yapışıp kalacağı başlangıçta rastlantısaldır. Bununla beraber, genel olarak bakıldığında iki husus belirleyicidir. Para biçimi, ya gerçekte yerli ürünlerin mübadele değerlerinin ilk kendiliğinden görünüm biçimleri olan en önemli yabancı mallara, ya da içerideki elden çıkarılabilir mülkiyet unsurlarının en önemlisi olan kullanım nesnesine, örneğin hayvanlara bağlanır. Bütün varlıkları taşınabilir ve bu nedenle dolaysız olarak elden çıkarılabilir biçimde olduğundan ve yaşayış biçimleri kendilerini durmadan yabancı topluluklarla temasa geçirerek ürün mübadelesini teşvik ettiğinden, para biçimini ilk geliştirenler göçebe kavimler olmuştur. İnsanlar, pek çok örnekte, insanları köleler olarak ilk para malzemesi yapmış, ama toprağı hiçbir zaman para malzemesi yapmamışlardır. Böyle bir fikir ancak artık gelişmiş bulunan burjuva toplumunda ortaya çıkabilmiştir. İlk kendini gösterişi 17. yüzyılın son üçte birinde olmuş, ulusal ölçekte uygulanması ise ancak bir yüzyıl sonra, Fransız burjuva devriminde denenmiştir.

Meta mübadelesinin sırf yerel olan bağlarını koparması ve dolayısıyla meta değerinin genel olarak insan emeğinin maddeleşmiş haline

dönüşecek şekilde genişlemesi ölçüsünde, para biçimi, doğal özellikleriyle genel bir eş değerin toplumsal işlevine uygun metalara, değerli madenlere bağlanır.

"Altın ve gümüşün doğası gereği para olmamasına karşın, paranın doğası gereği altın ve gümüş olduğu"nu,[46] bunların doğal özelliklerinin paranın işlevleriyle uyumu gösterir.[47] Ama şu ana dek, paranın yalnızca bir işlevini, meta değerinin görünüm biçimi ya da metaların değer büyüklüklerinin kendilerini toplumsal olarak ifade etmelerini sağlayan malzeme olarak hizmet ettiğini biliyoruz. Değerin yeterli görünüm biçimi veya soyut ve dolayısıyla eşit insan emeğinin maddeleşmiş hali ancak bütün parçaları aynı niteliği taşıyan bir madde olabilir. Diğer yandan, değer büyüklükleri arasındaki fark sırf nicel olduğundan, para-meta, sırf nicel farklılıklara uygun, yani istenildiği zaman parçalanabilir ve parçalarından tekrar bir bütün haline getirilebilir olmak zorundadır. Altın ve gümüş bu özelliklere doğal olarak sahiptir.

Para-metanın kullanım değeri iki yönlü hale gelir: meta olarak özel kullanım değerinin (örneğin altın, diş oyuklarını doldurmak için, lüks eşyanın ham maddesi olarak vb. kullanılır) yanı sıra, özgül toplumsal işlevlerinden kaynaklanan formel bir kullanım değeri kazanır.

Bütün diğer metalar yalnızca paranın özel eş değerleri, para ise bunların genel eş değeri olduğundan, diğer metalar, genel meta olarak altının karşısında, özel metalar olarak yer alır.[48]

Para biçiminin diğer bütün metalar arasındaki değer ilişkilerinin bir tek meta üzerinde toplanmış yansımasından başka bir şey olmadığını görmüş bulunuyoruz. Dolayısıyla, paranın meta olması,[49] yalnızca, sonrasında bu metayı analiz etmek üzere, onun tamamlanmış biçiminden hareket eden kimse için bir keşiftir. Mübadele sürecinin paraya

---

46 Karl Marx, l.c. s. 135. "Metaller ... doğuştan paradır." (Galiani, "Della Moneta", Custodi'nin derlemesinde, Parte Moderna, c. III, s. 137.)

47 Bu konu hakkında daha fazlası için, en son alıntı yaptığım eserimin "Değerli Metaller" bölümüne bakılabilir.

48 "Para genel metadır." (Verri, l.c. s. 16.)

49 "Değerli metaller genel adıyla adlandırabileceğimiz gümüş ve altın bizzat ... değerce ... yükselen ve alçalan ... metalardır. ... Kendisinin küçük bir miktarıyla bir ülkenin ürünlerinden ya da mamul eşyasından vb. büyük bir miktar satın alınabiliyorsa, değerli metale daha büyük bir değer atfedilebilir." ([S. Clement,] "A Discourse of the General Notions of Money, Trade, and Exchange, as they stand in relations to each other, By a Merchant", London 1695, s. 7.) "Sikke haline getirilmiş olsunlar olmasınlar, altın ve gümüş, bütün diğer şeyler için ölçek olarak kullanılsa bile, şaraptan, yağdan, tütünden, kumaştan ya da herhangi bir malzemeden daha az meta değildir." ([J. Child,] "A Discourse concerning Trade, and that in particular of the East-Indies, etc.", London 1689, s. 2.) "Krallığın varlık ve zenginliği, doğru anlamlarında alındığında, parayla sınırlandırılamaz ve altın ve gümüş de metaların dışında sayılamaz." ([Th. Papillon,] The East India Trade a Most Profitable Trade", London 1677, s. 4.)

dönüştürdüğü metaya kazandırdığı şey, o metanın değeri değil, özgül değer biçimidir. Bu iki şeyin birbirine karıştırılması, altının ve gümüşün değerinin hayal ürünü sayılmasına yol açmıştı.[50] Bazı işlevleri söz konusu olduğunda, paranın kendisi yerine sadece simgesini kullanmak mümkün olduğundan, paranın yalnızca bir simge olduğu yönündeki bir başka yanılgı ortaya çıktı. Diğer yandan, bu yanılgı, şeyin büründüğü para biçiminin ona dışsal ve yalnızca arkasında gizlenmiş bulunan insan ilişkilerinin görünüm biçimi olduğu sezgisini içeriyordu. Bu anlamda, her meta, değer olarak yalnızca kendisi için harcanmış insan emeğinin örtüsü olduğundan, bir simge olurdu.[51] Ama, belirli bir üretim tarzı temelinde şeylerin kazandığı toplumsal niteliklerin veya emeğin toplumsal özelliklerinin büründüğü maddi niteliklerin sırf simge oldukları söylenirse, aynı zamanda, bunların, insanların keyfi düşünce ürünleri oldukları söylenmiş olur. 18. yüzyılda revaçta olan açıklama tarzı buydu ve insanlar arası ilişkilerin, doğuş süreçleri henüz çözülememiş şaşırtıcı biçimlerini, garip görünüşlerinden hiç değilse geçici bir süre için sıyırmaya yarıyordu.

---

50 "Altın ve gümüş, para olmadan önce, metaller olarak değere sahiptir." (Galiani, l.c. [s. 72.]). Locke der ki: "İnsanların genel rızaları, onu para olmaya uygun kılan nitelikleri nedeniyle gümüşe hayali bir değer verdi." [John Locke, "Some Considerations etc.", 1691, "Works", ed. 1777, v. II, s. 15.] Buna karşılık Law şöyle der: "Farklı uluslar herhangi bir nesneye nasıl hayali bir değer verebilirdi ... ya da bu hayali değer varlığını nasıl koruyabilirdi?" Ama şu sözler, kendisinin konuyu ne kadar az anladığını gösterir: "Gümüş, sahip bulunduğu kullanım değeriyle, yani gerçek değeriyle mübadele ediliyordu; para olarak kabul edilmesiyle ek bir değer (*une valeur additionelle*) kazandı." (Jean Law, "Considérations sur le numéraire et le commerce", "Économistes Financiers du XVIII. siécle" [E. Daires Édit.,] s. 469, 470.)

51 "Para onların" (metaların) "simgesidir." (V. de Forbonnais, "Eléments du Commerce", Nouv. Édit. Leyde 1766, t. II. s. 143.) "Simge olarak metalar tarafından çekilir." (l.c. s. 155.) "Para bir şeyin simgesidir ve onu temsil eder." (Montesquieu, "Esprit des Lois", Oeuvres, Lond. 1767, t. II, s. 3.) "Para yalnızca bir simge değildir, çünkü onun kendisi zenginliktir; değerleri temsil etmez, onların eş değeridir." (Le Trosne, l.c. s. 910.) "Değer kavramı söz konusu olduğunda, şeyin kendisi artık yalnızca bir simge olarak görülür ve ne olduğu değil, ne değerde olduğu önemsenir." (Hegel, l.c. s. 100.) Paranın yalnızca bir simge olduğu fikri iktisatçılardan çok önce hukukçular tarafından gündeme getirilmiş ve değerli metallerin değerinin yalnızca hayali olduğu fikri onlar tarafından yayılmıştır. Onlar bunu krallara dalkavuk hizmeti olarak yapmışlar, krallıkların bütün Orta Çağ boyunca paranın ayarını bozma haklarını Roma İmparatorluğunun geleneklerine ve Pandektlerdeki para kavramına dayanarak desteklemişlerdi. Bunların dersini iyi öğrenmiş bir öğrencileri olarak, Philippe de Valois, 1346 tarihli bir kararnamede şöyle diyordu: "Para işlerinin, darp işinin, paranın ayar ve biçiminin tespit edilmesinin, stok edilmesinin ve para ile ilgili bilumum nizam ve kararların ve nasıl istersek ve uygun görürsek o fiyattan piyasaya çıkarılacağının ... yalnızca bizi ve hükümranlık hakkımızı ilgilendiren şeyler olduğundan kimse şüphe edemez, şüphe etmeye mezun değildir." Para değerinin imparatorun kararı ile belirleneceği, bir Roma hukuku dogmasıydı. Paranın meta olarak işlem görmesi açıkça yasaklanmıştı. "Ama kimse para satın alamamalıdır, çünkü genel kullanım için yaratıldığından, meta olmasına izin verilemez." Bu konuda G. F. Pagnini'nin iyi bir tahlili vardır: "Saggio sopra il glusto preglo delle cose", 1751, Custodi'nin adı geçen eserinde, Parte Moderna, t. II. Özellikle eserin ikinci kısmında Pagnini hukukçu baylara karşı polemiğe girişir.

Bir metanın eş değer biçiminin, metanın kendi değer büyüklüğünün nicel olarak belirlenmesini kapsamadığına yukarıda işaret edilmişti. Altının para olduğunun, dolayısıyla diğer bütün metalarla dolaysız olarak mübadele edilebilir olduğunun bilinmesi, söz gelişi 10 libre altının değerinin ne olduğunun bilinmesi demek değildir. Diğer her meta gibi para da kendi değer büyüklüğünü ancak göreli olarak diğer metalarla ifade edebilir. Onun değeri de, üretimi için gereken emek-zamanla belirlenir ve diğer herhangi bir metanın aynı uzunluktaki emek-zamanda elde edilen miktarıyla ifade edilir.[52] Altının göreli değer büyüklüğü, altının üretildiği kaynakta dolaysız mübadele işlemiyle tespit edilir. Altın, para olarak dolaşıma girdiği anda, değeri önceden belirlenmiş olur. 17. yüzyılın son on yıllarında paranın meta olduğunun bilinmesi, paraya ilişkin bilimsel araştırma alanında, o zaman için, hayli ileri bir adım sayılabilirse de, bu henüz bir başlangıçtı. Güçlük paranın meta olduğunun kavranmasında değil, bir metanın nasıl, niçin ve ne yoldan para haline geldiğinin anlaşılmasındadır.[53]

En basit değer ifadesi olan x kadar A metası = y kadar B metası denkleminde bile, bir başka şeyin değer büyüklüğünü temsil eden şeyin, kendi eş değer biçimine, bu ilişkiden bağımsız olarak, doğasında var olan toplumsal bir özellik gibi sahip göründüğüne tanık olduk. Bu sahte görüntünün yerleşiklik kazanmasını izledik. Bunun tam hale gelişi, genel eş değer biçiminin özel bir meta türünün fiziksel biçimi ile birleşip kaynaşması ya da para biçiminde kristalleşmesi yoluyla olur. Bir meta, diğer bütün metalar değerlerini bu meta ile ifade ettikleri için para olmuş gibi görünmez, tersine, o meta para olduğu için, diğer metalar değerlerini genel olarak onunla ifade ediyormuş gibi görünür. Aracılık yapan hare-

52 "Bir kimse, bir bushel tahılı üretmek için ihtiyaç duyacağı sürede, bir ons gümüşü Peru'da elde edip Londra'ya getirebilse, bunlardan biri diğerinin doğal fiyatı olur; şimdi aynı kimse daha yeni ve verimli bir madenden aynı zamanı harcayarak bir yerine iki ons gümüş elde edecek olsa, *caeteris paribus* (diğer koşullar aynı kalmak kaydıyla), daha önce 5 şilin fiyatında olan tahıl şimdi 10 şilin fiyatında olur." (William Petty, "A Treatise of Taxes and Contributions", Lond. 1667, s. 31.)

53 Profesör Roscher, bizi, "Paranın yanlış tanımları iki ana grupta toplanabilir: parayı bir metadan daha çok bir şey diye gösterenler ve parayı bir metadan daha az bir şey diye gösterenler" diye aydınlattıktan sonra, para üzerine, gerçek para teorisi tarihine en küçük bir ışık bile tutmayan, karmakarışık bir yazılar listesi verir ve arkasından bir de ders çıkarır: "Zaten inkâr edilmez ki çoğu yeni iktisatçılar, parayı diğer metalardan ayırt eden özellikleri" (yani para, gerçekten de metadan daha çok ya da daha az olan bir şey mi?) "yeterince hatırda tutmuyorlar. ... Bu bakımdan, Ganilh vb.'nin yarı-merkantilistçe tepkileri tümüyle temelsiz değildir." (Wilhelm Röscher, "Die Grundlagen der Nationalökonomie", 3. Aufl., 1858, s. 207-210). Daha çok - daha az - yeterince değil - bu bakımdan - tümüyle değil! Dil ve düşüncede ne açıklık, ne kesinlik! Ve bu türlü eklektik kürsü zevzekliklerini Profesör Roscher, tevazu ile, ekonomi politiğin "anatomik-fizyolojik yöntemi" diye vaftiz eder! Bununla beraber, bir keşif vardır ki, şerefi ona aittir: paranın "hoş bir meta" olması.

ket, kendi sonucu içinde kaybolur ve arkasında hiçbir iz bırakmaz. Metalar kendi değer biçimlerini temsil etmek üzere, kendileri hiçbir şey yapmaksızın, kendileri dışında ve kendilerinin yanı sıra bir meta cismini hazır bulur. Bu şeyler, yani altın ve gümüş, toprağın bağrından kopup gelir gelmez, aynı zamanda bütün insan emeğinin dolaysız cisimleşmesidir. Paranın büyüsü bundan kaynaklanır. İnsanların kendi toplumsal üretim süreçlerinde birbirlerinden kopuk atomlar halinde yer almaları ve dolayısıyla aralarındaki üretim ilişkilerinin, kendi denetimlerinden ve bilinçli bireysel eylemlerinden bağımsız, maddi bir biçim alışı, önce emek ürünlerinin genel olarak meta biçimine bürünmeleri olgusuyla kendini gösterir. Bu nedenle, para fetişi bilmecesi, daha fazla görünürlük kazanmış, göz kamaştıran meta fetişi bilmecesinden başka bir şey değildir.

Bölüm

3

Para veya Meta Dolaşımı

★ ★ ★

1. Değerlerin Ölçüsü

Bu eser boyunca, basit olsun diye, altını para-meta sayıyorum.

Altının ilk görevi, metalara değerlerinin ifadesi için gerekli malzemeyi sağlamak veya metalann değerlerini, nitel bakımdan aynı, nicel bakımdan ise karşılaştınlabilir olan aynı adlı büyüklükler olarak temsil etmektir. Altın böylece, değerin genel ölçüsü olarak iş görür ve bu özel eş değer meta, yalnızca bu işlevi sayesinde para haline gelir.

Metalann ortak bir ölçüye sahip olmaları, paranın eseri değildir. Tersi geçerlidir. Bütün metalar değer olarak nesnelleşmiş insan emeği olduklarından ve dolayısıyla da ortak bir ölçüyle ölçülebilir olduklarından, kendi değerlerini hep birlikte aynı özel metayla ölçülebilir ve böylece bu metayı kendi ortak değer ölçülerine, yani paraya dönüştürülebilirler. Değer ölçüsü olarak para, metalarda içkin değer ölçüsünün, yani emek-zamanın zorunlu görünüş biçimidir.[54]

54 Paranın niçin doğrudan doğruya emek-zamanın kendisini temsil etmediği ve böylece, örneğin, bir kâğıt paranın neden x kadar çalışma saatini temsil etmediği sorusu, bizi, basitçe, meta üretimi zemininde emek ürünleri niçin meta olarak ortaya çıkmak zorundadır, sorusuna götürür; çünkü, bunların meta olarak ortaya çıkmaları, meta ve para-meta diye ikiye ayrılmalarını gerektirir. Veya, özel emek niçin doğrudan doğruya, kendi karşıtı olan, toplumsal emek olarak ele alınmasın? Meta üretimine dayanan bir toplumda bir "emek-para"nın olabileceği yönündeki sığ ütopyacı düşünceyi bir başka yerde enine boyuna inceledim (l.c. s. 61 vd.). Burada ek olarak şunu belirteceğim: örneğin, Owen'ın "emek-para"sı, bir tiyatro bileti ne kadar para ise o kadar paradır. Owen,

Bir metanın değerinin altın olarak ifadesi (x kadar A metası = y kadar para-meta), onun para biçimi ya da fiyatıdır. Artık, 1 ton demir = 2 ons altın gibi tek bir denklem, demirin değerini toplumsal açıdan geçerli bir biçimde göstermeye yeter. Eş değer meta olan altın, para karakterini kazanmış olduğu için, artık, bu denklem, diğer metaların değer denklemleriyle sıra oluşturacak şekilde onlarla bir arada bulunmak zorunda değildir. Bundan dolayı, metaların genel göreli değer biçimi, şimdi tekrar başlangıçtaki basit ya da yalıtık göreli değer biçimine dönmüş olur. Diğer yandan, genişletilmiş göreli değer ifadesi, ya da göreli değer ifadelerinin sonsuz dizisi, para-metanın özel göreli değer biçimi haline gelir. Ancak, bu dizi, daha şimdiden, meta fiyatlarında, toplumsal olarak verili durumdadır. Şimdi, paranın akla gelebilecek bütün metalara göre değer büyüklüklerinin neler olduğunu bulmak için, bir fiyat listesindeki kayıtları geriye doğru okumak yeter. Buna karşılık paranın bir fiyatı yoktur. Diğer metaların hepsi için aynı olan bu göreli değer biçimine katılmak için, paranın, kendi eş değeri olarak kendisiyle ilişki kurması gerekirdi.

Metaların fiyat ya da para biçimi, genel olarak onların değer biçimleri gibi, kendilerinin elle tutulur gerçek maddi biçimlerinden farklı, yani yalnızca düşünsel ya da hayalî bir biçimdir. Demirin, keten bezinin, buğdayın vb. değeri, görünür olmamakla birlikte, bu şeylerin kendilerinde mevcuttur; bu değer, zihinde, altınla eşitlikleri aracılığıyla, yani altınla kurulan ve âdeta yalnızca bunların kafalarında olan bir ilişki aracılığıyla canlandırılır. Bunun içindir ki, meta sahibinin, metaların fiyatlarını dış dünyaya bildirmek için, dilini onların hizmetine sunması ya da üzerlerine birer etiket asması gerekir.[55] Meta değerinin altınla ifade edilmesi düşünsel bir şey olduğundan, bu işlem sırasında yalnızca hayalî veya düşünsel altın kullanılabilir. Her meta sahibi bilir ki, metaların değer-

emeğin doğrudan doğruya toplumsallaşmış olduğunu varsayar ki, bu, meta üretimine tam karşıt bir üretim biçimidir. Emek belgesi, sadece, üreticinin ortak işteki bireysel payını ve ortak ürünün tüketime ayrılan kısmının belirli bir payı üzerindeki hakkını gösterir. Şurası da var ki, Owen, meta üretimini varsayma ve buna rağmen, para üzerinde şarlatanlıklar yaparak, bu üretim biçiminin zorunlu koşullarının çevresinden dolanmayı isteme hatasına düşmemiştir.

55 Vahşiler ya da yarı-vahşiler, dillerini başka şekilde kullanır. Örneğin, Kaptan Parry, Baffin Körfezi'nin batı kıyılarında yaşayan yerliler üzerine şunları anlatır: "Bu örnekte" (ürün mübadelesi sırasında) "... onu" (kendilerine sunulan şeyi) "iki kere dilleriyle yaladılar ve ardından işin tatminkâr bir şekilde sonuçlandığı kanısına varmış göründüler." Doğu Eskimolarında da, aynı şekilde, mübadelede bulunan kişi, alacağı şeyi her seferinde önce yalardı. Dil, kuzeyde bu şekilde kendine mal etme organı olarak kullanılırken, güneyde göbeğin birikmiş mülkiyet organı sayılması ve Kâfirlerin, bir kişinin ne kadar zengin olduğunu şişkoluğuna göre tahmin etmesi şaşılacak bir şey değildir. Kâfirler, akıllı adamlar; örneğin, 1864 tarihli Britanya resmî sağlık raporu, işçi sınıfının büyük bir kısmının yağ yapıcı besinler almadığından yakınırken, Dr. Harvey isimli biri (kan dolaşımını keşfeden Harvey değil), aynı yıl, burjuvaları ve aristokratları fazla yağlarından kurtarmayı vaat eden diyet tarifleriyle dünyalığını yapmıştı.

lerini fiyat biçimine ya da hayalî altın biçimine sokmakla, onları altına çevirmiş olmaz; ve yine bilir ki, milyonlar tutarındaki metaların değerini altın olarak takdir etmek için, gerçek altının zerresine bile ihtiyaç yoktur. Bu nedenle, para, değer ölçüsü olma göreviyle, yalnızca hayalî veya düşünsel para olarak iş görür. Bu durum, teorilerin en muhteşemlerinin ortaya atılmasına yol açmıştır.[56] Değer ölçüsü olma görevini yerine getiren, yalnızca hayalî para olsa bile, fiyat tamamen gerçek para maddesine bağlıdır. Değer, yani insan emeğinden bir miktar, söz gelişi bir ton demirdeki emek miktarı, para-metanın aynı miktarda emek içerdiği düşünülen bir miktarıyla ifade edilir. Demek oluyor ki, altın, gümüş veya bakırın değer ölçüsü olmasına göre, bir ton demirin değeri, tamamen değişik fiyat ifadeleri kazanacak ya da tamamen farklı miktarlarda altın, gümüş veya bakırla temsil edilecektir.

Bundan dolayı, iki değişik meta, örneğin altın ve gümüş, aynı anda ve yan yana değer ölçüsü olarak iş görüyor olsalar, altınla gümüş arasındaki oran, söz gelişi 1:15'lik bir oran, aynı kaldığı sürece, bütün metaların yan yana giden iki farklı fiyat ifadesi, altınla ifade edilen ve gümüşle ifade edilen fiyatlar olur. Ve bu değer ilişkisinde meydana gelen her değişme, metaların altın cinsinden fiyatları ile gümüş cinsiden fiyatları arasındaki oranı bozar ve bu değer ölçüsünün iki tane olmasının değer ölçüsü olma görevine aykırı düştüğünü bize fiilen ispat eder.[57]

---

56 Bkz. Karl Marx, "Zur Kritik etc.", "Theorien von der Maßeinheit des Geldes", s. 53 vd.

57 2. basıma not: "Nerede altın ve gümüşün ikisi birden yasayla para yani değer ölçüsü yapılmışsa, orada, her zaman, bunları bir ve aynı madde olarak ele almak gibi, boşa giden bir girişim olmuştur. Kendilerinde bir ve aynı emek-zamanın maddeleşmiş olduğu altın ve gümüş miktarları arasında değişmez bir oran bulunması gerekeceğini varsaymak, gerçekte, gümüş ve altının bir ve aynı madde olduğunu, daha düşük değerli olanının, yani gümüşün belli bir kütlesinin, belli bir altın kütlesinin değişmez kesri olacağını varsaymak demek olur. III. Edward'dan II. George'a gelinceye kadar, Ingiltere'de paranın tarihi, altın ve gümüşün yasayla saptanmış olan mübadele oranlarının bunların değerlerinde meydana gelen fiilî dalgalanmalarla çatışmasından ileri gelen, süreklileşmiş bir bozulmalar dizisi olarak ilerlemiştir. Kâh altına, kâh gümüşe yüksek değer verilmişti. Değeri çok düşük bulunan metal dolaşımdan çekilir, eritilir ve ihraç edilirdi, iki metal arasındaki oran sonra tekrar yasayla değiştirilirdi; ama, çok geçmeden, yeni yazılı değeri ile fiilî değer oranı arasında, eskisi gibi, aynı çatışma başlardı. Bizim zamanımızda, Hindistan'ın ve Çin'in gümüş taleplerinin sonucu olarak, altının gümüşe göre değerinde meydana gelen çok zayıf ve geçici düşme, Fransa'da aynı olayı, gümüşün ihraç edilmesi ve altın tarafından dolaşımdan kovulması olayını, çok daha geniş ölçüde doğurmuştur. 1855, 1856, 1857 yılları boyunca Fransa'nın altın ithalatı, altın ihracatından 41 milyon 580 bin sterlin fazla, aynı sürede Fransa'nın gümüş ihracatı, gümüş ithalatından 34 milyon 704 bin sterlin fazlaydı. Gerçekte, her iki metalin yasayla değer ölçüsü yapıldığı ve dolayısıyla kabul edilmesi zorunlu ödeme aracı olduğu, herkesin, kendi keyfine göre, altın ya da gümüşle ödemede bulunabildiği ülkelerde, değerce yükselen metal prim yapar ve diğer her meta gibi, kendi fiyatını, değeri yasayla yüksek tutulan metalle ölçer ve bu sonuncusu, yalnız başına değer ölçüsü olarak iş görür. Bütün tarih boyunca bu alanda olanlardan öğrendiklerimiz şu basit sonuca varıyor: nerede yasayla iki metaya değer ölçüsü olma görevi verilmişse, orada, gerçekte, her zaman, bunlardan yalnızca biri bu görevi yerine getirir." (Karl Marx, l.c. s. 52, 53.)

Belli fiyatlardaki metalar kendilerini şu şekilde ortaya koyarlar: a kadar A metası = x kadar altın, b kadar B metası = z kadar altın, c kadar C metası = y kadar altın, vb. Burada a, b ve c, A, B, C metalarının belli kütlelerini, x, y ve z, belli miktarlarda altını gösterir. Bundan dolayı, meta değerleri, farklı büyüklüklerdeki hayalî altın miktarlarına çevrilir; yani, meta maddelerinin karmakarışık bir grup meydana getirmesine rağmen, hepsi aynı isimli büyüklüklere, altınla ifade edilen büyüklüklere dönüşür. Ve birbirleriyle farklı büyüklükte altın miktarları olarak karşılaştırılır ve bu şekilde ölçülürler ve birbirlerine göre büyüklüklerini bulmak için ölçü birimi olarak sabit bir altın miktarının kullanılması teknik bakımdan zorunlu olur. Bu ölçü biriminin kendisi, daha küçük kısımlara ayrılarak, ölçek haline gelir. Altın, gümüş ve bakır, henüz para olmadan önce de, kendi metal ağırlıklarıyla, bu tür ölçeklere sahiptir; böylece, söz gelişi bir librelik ağırlık, ölçü birimi olarak iş görür ve bir yandan tekrar onslara vb. bölünürken, diğer yandan on, yüz vb. librelik daha büyük ağırlıklar halinde bir araya toplanır.[58] Bunun içindir ki, metal paraların kullanıldığı her yerde, ağırlık ölçeklerinin daha önce yer etmiş isimleri, para ya da fiyat ölçeklerinin ilk isimleri olur.

Para, değer ölçüsü ve fiyat ölçeği olarak, birbirinden tamamen farklı iki görevi yerine getirir. Değer ölçüsü para, insan emeğinin toplumsal cisimleşmesini temsil eder; fiyat ölçeği para ise belirli bir metal ağırlığıdır. Değer ölçüsü olarak, her türden metanın değerini fiyata, hayalî altın miktarına çevirme görevini yerine getirir; fiyat ölçeği olarak ise, altın miktarlarını ölçer. Değer ölçüsü ile metalar değer olarak ölçülürler; buna karşılık fiyat ölçeği, altın miktarlarını bir birim altınla ölçer, yoksa bir altın miktarının değerini bir diğer altın miktarının ağırlığıyla ölçmez. Fiyat ölçeği olması için, belli bir ağırlıktaki altının ölçü birimi olarak sabitlenmesi gerekir. Aynı cinsten büyüklüklerin miktarca belirlenmesi ile ilgili diğer bütün hallerde olduğu gibi, burada da ölçü oranlarının değişmezliği son derece önemlidir. Bunun içindir ki, ölçü birimi olarak görevli bir ve aynı altın miktarı ne kadar değişmez olursa, ya da az değişirse, fiyat ölçeği görevini o kadar iyi yapar. Altın, ancak kendisi de emek ürünü ve dolayısıyla değişebilir bir değer olduğu için, değer ölçüsü olarak iş görebilir.[59]

---

58 2. basıma not: İngiltere'de bir onsluk altının para ölçeği birimi olarak parçalara bölünmüş olmaması şeklindeki özel durum, şöyle açıklanır: "Bizim sikke sistemimiz, başlangıcında, sadece gümüş kullanımına uydurulmuştu, bundan dolayı bir ons gümüş daima belli sayıda küçük para parçalarına (ufaklığa) bölünebilir; ama altının, sırf gümüşe uydurulmuş bir sikke sistemine ilk defa sokuluşu daha geç bir zamanda olduğu için, bir ons altın bir seri küçük sikkeler (ufaklık) halinde darp edilemez." (Maclaren, "History of the Currency", London 1858, s. 16.)

59 2. basıma not: İngiliz yazarların eserlerinde değer ölçüsü (*measure of value*) ve fiyat ölçeği (*standard of value*) üzerindeki karışıklık anlatılacak gibi değildir. Bunların görevleri ve dolayısıyla isimleri her zaman karıştırılmıştır.

Şurası her şeyden önce açıktır ki, altının değerindeki bir değişme onun fiyat ölçeği olma görevini hiçbir şekilde etkilemez. Altının değeri nasıl değişirse değişsin, farklı altın miktarlarının birbirleriyle olan değer oranları daima aynı kalır. Altının değeri % 1000 bile düşecek olsa, 12 ons altının değeri eskiden olduğu gibi yine bir ons altının değerinin 12 katı olur; ve fiyatlarda söz konusu olan şey sadece farklı altın miktarlarının birbirlerine oranıdır. Diğer yandan bir onsluk altın, değerindeki yükselme ya da düşme nedeniyle ağırlıkça değişmeyeceği için, bunun küçük parçalarının ağırlıkları da değişmez; ve böylece, değerindeki değişme ne olursa olsun, altın sabit bir fiyat ölçeği olarak daima aynı işi görür.

Altının değerindeki değişme, değer ölçüsü olma görevine de engel olmaz. Böyle bir değişme bütün metaları aynı anda etkiler ve dolayısıyla, *ceteris paribus* (diğer her şey aynı kalmak koşuluyla), bunların karşılıklı göreli değerlerinde, şimdi hepsi eskisine göre daha yüksek ya da daha düşük altın fiyatlarıyla ifade ediliyor olsa bile, değişikliğe sebep olmaz.

Bir metanın değeri herhangi diğer bir metanın kullanım değeri ile gösterilirken yapıldığı gibi, metaların altın cinsinden değerlerini bulurken de sadece belli bir zamanda belli bir altın miktarının belli bir miktarda emekle elde edildiği varsayılır. Basit göreli değer ifadesi ile ilgili olarak daha önce geliştirilmiş olan yasalar, genel olarak, meta fiyatlarının hareketleri için de geçerlidir.

Paranın değeri aynı kalırken, meta fiyatları, genellikle, ancak, meta değerleri yükselirse, yükselebilir; metaların değerleri aynı kaldığında, fiyatlar ancak, paranın değeri düşerse yükselebilir. Bunun tersi de doğrudur. Paranın değeri aynı kalırken meta fiyatları, genellikle, ancak, meta değerleri düşerse, düşebilir; metaların değerleri aynı kaldığında, aynı şey ancak, paranın değeri yükselirse olabilir. Buradan, paranın değerinin artmasının meta fiyatlarında orantılı bir düşüşe ve paranın değerinin azalmasının meta fiyatlarında orantılı bir yükselişe yol açacağı sonucu kesinlikle çıkmaz. Bu, ancak değerleri değişmeyen metalar için doğru ve geçerli olur. Değerleri paranın değeri ile aynı zamanda ve oranda yükselen metaların fiyatları ise aynı kalır. Değerleri paranın değerinden daha yavaş veya hızlı yükselen metaların fiyatlarındaki düşme veya yükselme, bunların kendi değerlerindeki değişme ile paranın değerindeki değişme arasındaki farkla belirlenir.

Şimdi fiyat biçimi üzerindeki incelememize dönelim.

Metal ağırlıkların para adları çeşitli nedenlerle yavaş yavaş kendilerinin özgün ağırlık adlarından ayrılır; bu nedenler arasında, tarih açısından en önemlileri şunlardır: (1) Daha az gelişmiş topluluklara yabancı

para girmesi; örneğin, eski Roma'da gümüş ve altın sikkeler başlangıçta yabancı meta olarak dolaşmıştır. Bu yabancı paraların adlan yerli ağırlık isimlerinden farklıydı. (2) Zenginliğin artması ile birlikte, daha düşük değerli metaller değer ölçüsü olma görevini daha yüksek değerli metallere bırakır. Böylece bakınn yerini gümüş, gümüşün yerini altın alır - bu sıralanış şiirsel kronoloji ile çelişme halinde görünebilir olsa bile.[60] Örneğin pound, bir pound (libre) ağırlığındaki gerçek gümüşün para adı idi. Altın, gümüşü değer ölçüsü olmaktan çıkarır çıkarmaz, aynı isim, altınla gümüş arasındaki değer oranına göre, şimdi belki $^1/_{15}$ pound altının adı olur. Para adı olarak pound ile altının alışılmış ağırlık adı pound artık birbirlerinden fakli şeylerdir.[61] (3) Kral ve prenslerin yüzyıllar boyu devam ettirdikleri tağşişler sonucu, sikkelerin özgün ağırlıklarından geriye, gerçekte, yalnızca isimleri kalmıştır.[62]

Bu tarihsel süreçler, metal ağırlıklannın para isimlerinin bunların alışılmış ağırlık isimlerinden ayrılmasını, toplumda yerleşik bir âdet haline getirir. Para ölçeği, bir yandan tümüyle geleneksel olduğundan, diğer yandan genel geçerliğe sahip olması gerektiğinden, sonunda yasayla düzenlenir. Metalin belirli ağırlıktaki bir parçası, örneğin bir ons altın, kamu gücü tarafından, pound, taler vb. gibi yasa ile verilmiş isimler alan küçük parçalara bölünür. Bundan böyle paranın asıl ölçü birimi görevini yüklenen böyle bir küçük parça, şilin, peni vb. gibi yasa ile verilen isimler taşıyan diğer küçük parçalara ayrılır.[63] Ama, eskiden olduğu gibi şimdi de metal paranın ölçeği, belirli metal ağırlıklarıdır. Değişen tek şey, küçük küçük parçalara bölünmüş ve yeni yeni isimler verilmiş olmasıdır.

Fiyatlar, ya da metalann değerlerini zihnimizde kendilerine çevirdiğimiz altın miktarlan, bundan böyle artık para (sikke) isimleriyle veya altın ölçeğinin geçerlikleri yasa ile sağlanmış hesap isimleriyle ifade edilir. Demek ki, artık İngiltere'de, bir quarter buğday bir ons altına eşittir, yerine, 3 sterlin 17 şilin 10½ penidir, denilecektir. Böylece, metalar ne değerde olduklarını kendi para isimleriyle (fiyatlarıyla) ifade eder; ve bir

---

60 Ayrıca bunun genel tarihsel geçerliği de yoktur.

61 2. basıma not: Öyle ki, İngiliz sterlini özgün ağırlığının sadece üçte birinden azını, İskoç sterlini (birlikten önce) sadece $^1/_{36}$ kadarını, Fransız livresi $^1/_{74}$ kadarını, İspanyol maravedisi $^1/_{1000}$'inden azını, Portekiz reisi ise çok daha küçük bir miktarını gösterir.

62 2. basıma not: "İsimleri bugün sadece zihnimizde mevcut olan sikkeler, bütün ülkelerde, en eski olanlarıdır; bunların hepsi bir zamanlar gerçekti ve işte bu nedenle, hesaplar bunlarla yapılmıştır." (Galiani, "Della Moneta", l.c. s. 153.)

63 Bay David Urquhart "Familiar Words" eserinde dehşet verici şeylere (!) dokunur; şöyle ki, bugün bir sterlin, yani İngiliz para ölçeği birimi, yuvarlak hesap çeyrek ons altına eşittir: "Buna kalpazanlık derler, ölçü tespit etmek değil." [s. 105.] Altın ağırlığının bu "kalpazanca isimlendirilişi"nde, her yerde ve her şeyde olduğu gibi, uygarlığın sahtecilik yapan elini görür.

şeyin değer olarak ve dolayısıyla para biçiminde saptanıp belirtilmesi gerektiğinde, para, hesap parası olarak iş görür.[64]

Bir şeyin ismi onun tamamen dışında, ondan farklı bir şeydir. Bir adamın Yakup adında olduğunu bilmekle o kimse hakkında hiçbir şey bilmiş olmam. Bunun gibi, pound, taler, frank, duka vb. gibi isimlerde değer ilişkisinin her tür izi kaybolur. Para isimleri, hem metaların değerlerini hem de aynı zamanda bir metal ağırlığının yani para ölçeğinin kesirlerini ifade ettikleri için, bu esrarlı simgelerin gizli anlamları üzerindeki karışıklık ve şaşkınlık bu derece büyük olmaktadır.[65] Diğer yandan, değerin, metalar dünyasının renkli cisimlerinden farklı olarak, bu fazlasıyla maddi, ama aynı zamanda da tümüyle toplumsal biçime ulaşması zorunludur.[66]

Fiyat, metada nesnelleşmiş emeğin para ile ifade edilen adıdır. Bundan dolayı, bir metanın, ismi bu metanın fiyatı olan bir para miktarının eş değeri olduğunu söylemek totolojidir;[67] tıpkı, genel olarak bir metanın göreli değer ifadesinin daima iki metanın eş değerliğini belirten bir ifade olması örneğinde olduğu gibi. Ama fiyat, metanın değer büyüklüğünün göstericisi olarak, her ne kadar onun para ile mübadele oranının göstericisi olsa da, bu böyledir diye bunun tersi de doğru değildir: metanın para ile mübadele oranının göstericisi, zorunlu olarak, metanın

---

64 2. basıma not: Yunanlıların neden para kullandıkları sorulduğu zaman Anacharsis şu karşılığı vermişti: "hesap yapmak için". (Athen[aeus], "Deipnosophistarum", 1. IV, t. 49, v. 2 [s. 120], ed. Schweighäuser, 1802.)

65 "Paranın, fiyat ölçeği olarak iş görürken, meta fiyatlarının anıldığı hesap isimlerinin aynısıyla anılması ve bu yüzden, örneğin, 3 sterlin 17 şilin 10½ peninin aynı zamanda hem bir ons altını hem de bir ton demirin değerini ifade edebilmesi sebebiyle, paranın bu hesap isimlerine kendisinin darp fiyatı denmiştir. Bundan dolayı da, altının (veya gümüşün) değerinin kendi maddesiyle takdir edildiği ve bütün metalardan ayrı ve farklı olarak, fiyatının devlet tarafından belirlendiği şeklinde garip bir düşünce doğmuştur. Belirli altın ağırlıklarına hesap isimleri vermenin, bu ağırlıkların değerlerinin tespit edilmesiyle aynı şey olduğunu sanmak gibi bir hataya düşülüyordu." (Karl Marx, l.c. s. 52.)

66 Bkz. "Theorien von der Masseinheit des Geldes", ("Zur Kritik der Pol. Ökon. etc.", s. 53 vd.). Bazı teorisyenler altın ve gümüşün yasayla tespit edilmiş ağırlıktaki parçalarının yine yasayla tespit edilmiş para isimlerini devletin daha büyük ya da daha küçük ağırlıktaki parçalara aktarabileceği ve buna göre ¼ onsluk altının 20 yerine suni olarak 40 şilin değerinde darp edilebileceği hayallerini kurmuşlardı. Bunları -devlet ve özel kişi alacaklarına karşı girişilmiş beceriksizce malî işlemler olarak değil de iktisadi "harika tedbirler" olmaları düşüncesiyle girişildiği haller için- Petty, "Quantulumcunque Concerning Money: To the Lord Marquis of Halifax, 1682" adlı eserinde öylesine enine boyuna incelemiştir ki, kendisinden hemen sonra gelen Sir Dudley North ve John Locke'un, başkalarını saymıyoruz, yapabildikleri şey, ancak onun söylediklerini yüzeyselleştirerek tekrarlamak olmuştu. Diğer şeylerin yanında, şöyle diyordu: "Bir ulusun zenginliği bir kararname ile on katına çıkarılabilseydi, hükümetlerimizin bu türlü kararnameleri çoktandır çıkarmamış olmaları, garip bir şey olurdu." (l.c. s. 36.)

67 "Ya da, para biçimindeki bir milyonun aynı büyüklükte meta biçimindeki bir değerden daha değerli olduğu" (Le Trosne, l.c. s. 919), yani, "bir değerin aynı büyüklükteki bir başka değerden daha değerli olduğu kabul edilmelidir."

değer büyüklüğünün göstericisi değildir. Aynı büyüklükteki toplumsal olarak gerekli emek 1 quarter buğday ve 2 sterlin (yaklaşık olarak ½ ons altın) ile temsil ediliyor olsun. 2 sterlin, 1 quarter buğdayın değer büyüklüğünün para ile ifadesi veya fiyatıdır. Şimdi, diyelim, koşullar değişmiştir ve 1 quarter buğday, 3 sterlinden ya da 1 sterlinden satılmaktadır; bu durumda, buğdayın değer büyüklüğünün ifadeleri olarak 1 sterlin ve 3 sterlin çok küçük ya da çok büyüktür; ne var ki, yine de aynı şeyin fiyatlarıdır; çünkü, önce buğdayın değer biçimleridir, yani paradır, sonra da para ile mübadele oranının göstericileridir. Aynı kalan üretim koşullarında, ya da emeğin üretkenliğinin aynı kalması halinde, 1 quarter buğdayın yeniden üretimi için harcanması gereken toplumsal emek-zaman eskiden olduğu kadardır. Burada ne buğday üreticisinin ne de diğer meta sahiplerinin iradelerinin rolü veya etkisi olur. Demek oluyor ki, metanın değer büyüklüğü, o metayla toplumsal emek-zaman arasındaki zorunlu ve meta değerinin yaratılması sürecinde yatan bir ilişkiyi ifade eder. Değer büyüklüğünün fiyata dönüşmesiyle bu zorunlu ilişki, bir metanın kendi dışında var olan para-meta ile mübadele oranı olarak görünür. Ne var ki, bu oran, metanın gerçek değer büyüklüğünü veya metanın o sıradaki koşullar altında karşılığı olarak verilen ve metanın gerçek değerinden az ya da çok farklı bir altın miktarını gösteriyor olabilir. Fiyatla değer büyüklüğü arasında nicel uygunsuzluk olasılığı, ya da fiyatların değer büyüklüklerinden sapma olasılığı, demek ki, fiyat biçiminin kendisinde mevcuttur. Bu durum, bu biçimin bir kusuru değildir; tersine, kuralların kendilerini ancak kuralsızlığın kör ortalamaları olarak hayata geçirebildiği bir üretim tarzında, bu biçimi uygun bir biçim haline getirir.

Bununla beraber, fiyat biçimi, sadece değer büyüklüğü ile fiyat, yani değer büyüklüğü ile bunun parasal ifadesi arasındaki nicel uyuşmazlık olasılığı ile bağdaşmakla kalmaz, aynı zamanda, nitel bir çelişkiyi de gizleyebilir; öyle ki, para, metaların değer biçiminden başka bir şey olmadığı halde, fiyat, değeri hiç ifade etmeyebilir. Örneğin, vicdan, şeref vb. gibi kendileri meta olmayan şeyler, sahipleri tarafından para karşılığı elden çıkarılabilecekleri ve böylece bir fiyatları olacağı için, meta biçimini alabilirler. Bundan dolayı, bir şey, bir değere sahip olmaksızın, biçimsel olarak bir fiyata sahip olabilir. Fiyat ifadesi burada, matematikteki bazı büyüklükler gibi, sanaldır. Diğer yandan, sanal fiyat biçimi, kendisinde cisimleşmiş hiçbir insan emeği olmadığı için değeri olmayan işlenmemiş toprağın fiyatı örneğinde olduğu gibi, gerçek bir değer ilişkisini veya ondan çıkan bir ilişkiyi gizleyebilir.

Fiyat, genel olarak göreli değer biçimi gibi, bir metanın, söz gelişi bir ton demirin değerini, belirli miktardaki bir eş değerin, söz gelişi bir ons altının, demirle doğrudan doğruya değiştirilebilir olması dolayısıyla, ifade eder; yoksa, asla, demirin de altınla doğrudan doğruya değiştirilebilir olmasını anlatarak değil. Demek ki, bir meta, fiilen mübadele değeri olarak iş görüyor olabilmek için, her ne kadar bu tözel dönüşüm kendisine zorunluluktan özgürlüğe geçmenin Hegel'de "kavram" için, veya kabuğundan çıkmanın ıstakoz için, veya Adem Baba'dan kurtulmanın Aziz Hieronymus (Saint Jerome)[68] için arz ettiği güçlüklerden daha ağır gelse de, maddi cisminden sıyrılmak, sadece zihnimizde olan altından gerçek altına dönüşmek zorundadır. Bir meta, örneğin demir, kendi gerçek biçiminin yanı sıra zihnimizde değer veya altın biçimini alabilir; fakat gene de aynı zamanda hem gerçek demir hem de gerçek altın olamaz. Fiyatını bulmak için, onu zihnimizdeki altına eşitlemek yeter. Metanın sahibine bir genel eş değer hizmeti görmesi için, yerini altının alması gerekir. Örneğin demir sahibi, kendisine değişilmek için teklif edilen başka bir metanın sahibine gidip, demirin fiyatını demirin şimdiden para olduğunun kanıtı olarak söyleseydi, alacağı cevap, cennette amentüyü ezbere okuyan Dante'ye Aziz Petrus'un verdiği cevaba benzerdi:

> "Assai bene è trascorsa
> D'esta moneta già la lega e il peso,
> Ma dimmi se tu l'hai nella tua borsa."[†]

Fiyat biçimi, bir metanın para karşılığı elden çıkarılabilir olmasını ve bu elden çıkarma işleminin gerekliliğini içerir. Diğer taraftan, altın ancak mübadele sürecinde zaten para-meta olarak dolaşmakta bulunduğu için ideal değer ölçüsü olarak iş görür. Bundan dolayı, değerlerin ideal ölçüsünün gerisinde madenî para saklıdır.

---

68 Hieronymus (Aziz Jerome), gençliğinde, çölde, hayalinde yarattığı güzel kadınlara karşı mücadelesinin gösterdiği gibi, maddi ihtiraslarına karşı savaşmak zorunda olmakla kalmamış, yaşlılığında da kendi manevi ihtiraslarına karşı savaşmak zorunda kalmıştır. "Sanıyordum ki" der, "ruhumla evrenin yargıcının önündeydim." Bir ses "Kimsin sen?" diye sormuştu. "Bir Hristiyanım ben." Evrenin yargıcı gürlemişti: "Yalan söylüyorsun, sen sadece bir Cicero'cusun."

† "Bu sikkenin karışımı ile ağırlığını iyi bildin. Fakat söyle bakalım, bu sikkeden senin kesende var mı?" (Dante, "İlâhi Komedya, Cennet", Yirmi dördüncü Manzume, M.E. B. Yayınları, 1956, s. 217.) –*çev.*

2. Dolaşım Aracı

a. Metaların başkalaşması

Metaların mübadele sürecinin birbirleriyle çelişen ve birbirlerini dışlayan ilişkileri içerdiğini görmüş bulunuyoruz. Metanın gelişmesi bu çelişkileri ortadan kaldırmaz; ama bunların bir arada bulunabilecekleri biçimi yaratır. Gerçek çelişkilerin çözülmesi genellikle böyle sağlanır. Söz gelişi, bir cismin devamlı olarak bir diğer cisme doğru düşmesi ve yine devamlı olarak ondan uzaklaşması bir çelişkidir. Elips, bu çelişkinin hem gerçekleşmesine hem çözülmesine olanak sağlayan hareket biçimlerinden biridir.

Mübadele süreci, metaları kullanım değeri olmadıkları ellerden kullanım değeri oldukları ellere aktardığı kadarıyla, toplumun metabolizmasıdır. Bir yararlı çalışma biçiminin ürünü, bir diğerinin ürününün yerini alır. Bir meta, kullanım değeri olarak işe yarayacağı bir yere ulaşınca, meta mübadelesi alanından çıkıp tüketim alanına girmiş olur. Bizi burada yalnızca mübadele alanı ilgilendirmektedir. Demek ki, bir bütün olarak mübadele sürecinin biçimsel yanını, yani yalnızca metaların toplumsal metabolizmaya aracılık eden biçim değişikliklerini ya da başkalaşmalarını inceleyeceğiz.

Bu biçim değişikliği hakkındaki kavrayışın tümüyle yetersiz olmasının nedeni, değer kavramının kendisinin anlaşılamaması bir yana bırakılacak olursa, metanın her biçim değişikliğinin, biri sıradan bir meta ve diğeri para-meta olmak üzere iki ayrı metanın mübadelesiyle gerçekleşmesidir. Yalnızca bu maddi olaya, yani metanın altınla mübadelesi olayına takılıp kalınırsa, asıl görülmesi gereken şey, yani biçimde olan şey, gözden kaçırılmış olur. Altının yalın meta olarak para olmadığı ve fiyatları aracılığıyla altını kendi para biçimleri haline getirenlerin, diğer metaların kendileri olduğu gözden kaçar.

Metalar mübadele sürecine, ilk önce, her nasıllarsa öyle girerler. Bu süreç, onları meta ve para diye ikiye ayırarak, kullanım değeri ile değer arasındaki, metalarda içkin karşıtlığı açığa çıkaran bir dış karşıtlık yaratır. Bu karşıtlıkta, kullanım değerleri olarak metalar, mübadele değeri olarak paranın karşısına çıkar. Diğer yandan, karşıtlığın her iki tarafında birer meta, yani kullanım değeri ile değerin birliği bulunur. Ne var ki, farklılıkların bu birliği, kendisini her iki kutupta da tersine çevrilmiş olarak gösterir ve böylece, aynı zamanda, bunlar arasındaki mübadele ilişkisini gösterir. Meta, gerçekte kullanım değeridir; metanın değer olma özelliği, karşı taraftaki altını onun gerçek değer biçimi olarak gösteren fiyatta,

yalnızca düşünsel olarak ortaya çıkar. Buna karşılık madde olarak altın, yalnızca değer maddesi, para olarak kabul edilir. Bunun içindir ki, altın, gerçekte mübadele değeridir. Altının kullanım değeri, artık yalnızca düşünsel olarak, göreli değer ifadeleri dizisinde ortaya çıkar; bu göreli değer ifadelerinde karşı karşıya geldiği metalar, onun gerçek kullanım biçimleri olarak gösterilmiştir. Metaların karşıtlık içindeki bu biçimleri, onların mübadele süreçlerinin gerçek hareket biçimleridir.

Şimdi, herhangi bir meta sahibiyle, örneğin eski dostumuz keten bezi dokumacısıyla, mübadele sürecinin gerçekleştiği yere, meta pazarına gelelim. Onun metası, 20 yarda keten bezi, belli bir fiyata sahiptir. Bu fiyat 2 sterlindir. O, bunu 2 sterline değiştirir ve sonra dini bütün bir adam olarak, 2 sterlini aynı fiyattaki bir aile İncil'i ile değiştirir. Kendisi için sadece meta, yani değer taşıyıcısı olan keten bezi, metanın değer biçimi olan altın karşılığında elden çıkar; ama o, orada girdiği yeni biçimden de ayrılarak, dokumacımızın evine kullanım nesnesi olarak girecek ve orada ailesinin yüksek manevi ihtiyaçlarını giderecek olan bir başka meta, İncil haline gelir. Demek oluyor ki, metanın mübadele süreci, birbirlerine zıt ve birbirlerini tamamlayan iki başkalaşma ile tamamlanmaktadır: metanın paraya dönüşmesi ve sonra para olmaktan çıkıp yeniden metaya dönüşmesi.[69] Metanın geçirdiği bu iki başkalaşım aynı zamanda meta sahibinin, yani dokumacımızın alışverişleridir: satış, yani metanın para ile mübadelesi; satın alma, yani paranın meta ile mübadelesi ve her iki işlemin bütünü: satın almak için satış.

Dokumacı, alışverişin sonucuna baktığında, keten bezi yerine İncil'e sahip olmuş, kendi özgün metası yerine aynı değerde ama farklı yararları bulunan bir meta elde etmiştir. Kendisine gerekli olan diğer tüketim ve üretim araçlarına da aynı yoldan sahip olur. Onun bakış açısından, bütün bu süreç, yalnızca, kendi emek ürününün diğer emek ürünleri ile değişmesine, ürünler arası mübadeleye aracılık eder.

Demek ki, metanın mübadele süreci aşağıdaki biçim değişikliği ile gerçekleşmektedir:

Meta - Para - Meta
M - P - M

Hareket, maddi içeriğine göre M-M, metanın metayla mübadelesi, sonunda bizzat süreci sona erdiren, toplumsal emeğin maddi değişimidir.

---

69 "Her şey, ateşten ... olur ve ateş her şeyden, demişti Heraklitos; tıpkı bunun gibi, altından metalar ve metalardan altın olur." (F. Lassalle, "Die Philosophie Herakleitos des Dunkeln", Berlin 1858, Bd. I., s. 222). Lassalle, bu pasaj hakkındaki notunda (s. 224, n. 3), parayı yalnızca değer simgesi olarak gösterme yanlışına düşer.

M-P. Metanın ilk başkalaşımı ya da satış. Metanın değerinin, meta bedeninden altın bedenine sıçraması, bir başka yerde dediğim gibi,* metanın *salto mortale*'sidir (ölümcül sıçramasıdır). Eğer başarısız olursa, metanın kendisi değil, ama sahibi çok zarar görür. Toplumsal iş bölümü, onun ihtiyaçlarını çeşitlendirdiği kadar işini de tek yönlüleştirir. Ürünün, kendisi için yalnızca mübadele değeri olmasının nedeni işte budur. Ürünün toplumsal bakımdan geçerli eş değer biçimine girmesi ise ancak paraya çevrilmesi ile olur ve para da bir başkasının cebindedir. Parayı oradan çıkarmak için, metanın her şeyden önce para sahibi için kullanım değeri olması, yani kendisi için harcanmış emeğin toplumsal açıdan yararlı bir şekilde harcanmış ya da toplumsal iş bölümü içinde yer etmiş emek olması gerekir. Ne var ki, iş bölümü, ipleri meta üreticisinin arkasında dokunmuş ve dokunmakta olan, kendiliğinden gelişen bir üretim organizmasıdır. Meta, belki, yeni ortaya çıkan bir ihtiyacı karşılayacak ya da kendisi yeni bir ihtiyacı ilk defa ortaya çıkaracak olan bir iş biçiminin ürünüdür. Dün bir ve aynı meta üreticisinin kendi yaptığı çeşitli işlerden biri olan bir iş, bugün aynı kimse tarafından yapılan işler bütününden koparak ayrı ve özel bir iş biçimi haline gelebilir, bağımsızlaşabilir ve bundan ötürü de kendisi tarafından yaratılan ürün kendi başına ayrı bir meta olarak piyasaya gelebilir. Koşullar bu ayrılma süreci için olgunlaşmış ya da olgunlaşmamış olabilir. Ürün, bugün toplumsal bir ihtiyacı gidermektedir; yarın kendisine benzer bir ürün türü, onu tümüyle ya da kısmen yerinden edebilir. İş, dokumacımızınki gibi, toplumsal iş bölümünün yerleşik bir dalı bile olsa, böyledir diye, 20 yarda keten bezinin yararlılığı hiçbir şekilde garanti edilmiş olmaz. Toplumun keten bezi ihtiyacı, ki diğer bütün metalar gibi bunun da bir sınırı vardır, rakip dokumacılar tarafından karşılanmış olsa, dostumuzun ürünü ihtiyaçtan fazla ve bunun için de yararsız hale gelir. Gerçi, armağan olarak alınan atın ağzına bakılmazmış, ama dostumuz, pazarın yolunu armağan vermek için aşındırmaz. Ama diyelim, ürünü kullanım değerini koruyor ve dolayısıyla parayı çekiyor olsun. Şimdi şu soru ortaya çıkar: ne kadar parayı? Sorunun cevabı, şüphesiz, metanın fiyatıyla, yani değer büyüklüğünün göstericisi ile verilmiş bulunur. Meta sahibinin piyasada nesnel olarak hemen düzeltilen öznel geçici hesap hatalarını burada bir yana bırakıyoruz. Onun, ürünü için, ancak toplumsal olarak gerekli ortalama emek-zaman kadar emek-zaman harcamış olduğu varsayılır. Bunun için de, metanın fiyatı, o metada maddeleşmiş toplumsal emek miktarının para ile ifadesinden başka bir şey değildir. Ne var ki, izin alınmadan ve dokumacımızın bilgisi dışında, dokumacılık alanının günü geçmiş üretim koşullarında değişimler olur. Dün bir yarda keten bezinin üretimi

* "Zur Kritik...", MEW, Bd. 13, s. 71.

için hiç şüphe edilmeden toplumsal olarak gerekli sayılan emek-zaman, dostumuzun çeşitli rakiplerinin teklif ettikleri fiyatlara işaret ederek para sahibinin hemen gösterdiği gibi, bugün aynı şey olmaktan çıkar. Dokumacımızın talihsizliği şu ki, dünyada pek çok dokumacı var. Son olarak, pazara getirilen her parça keten bezinin toplumsal olarak gerekli emek-zamanı içerdiğini varsayalım. Buna rağmen, bu parçaların toplamı fazla harcanmış emek-zaman içeriyor olabilir. Piyasanın üretilmiş keten bezinin hepsini yarda başına 2 şilin olan normal fiyattan yutmaması, toplam toplumsal emek-zamanın fazla büyük bir kısmının keten bezi dokumak için harcanmış olduğunu ortaya koyar. Sonuç, her keten bezi dokumacısının kendi ürünü için toplumsal olarak gerekli emek-zamandan daha fazla emek-zaman harcaması halindekinin aynısıdır. Bizde şöyle söylenir: birlikte tutulan, birlikte asılır.† Bütün keten bezleri piyasada tek bir ticari mal olarak görülür, her parça yalnız bir kesir olarak alınır. Ve aslında, her bir yardanın değeri de, homojen insan emeğinin toplumsal olarak belirli bir miktarının maddeleşmiş biçiminden başka bir şey değildir.*

Görülüyor ki, meta paraya âşıktır, ama *"the course of true love never does run smooth."*†† Ayrı ayrı organlarını *(membra disjecta)* iş bölümü sisteminde ortaya koyan toplumsal üretim organizmasının nicel eklemlenmesi de, nitel eklemlenmesi gibi, kendiliğinden ve tesadüfidir. Bundan dolayı, meta sahiplerimiz, tam da kendilerini özel üreticiler haline getiren iş bölümünün, toplumsal üretim sürecini ve onların bu süreç içindeki ilişkilerini kendilerinden bağımsızlaştırdığını ve kişilerin birbirlerinden bağımsızlıklarının çok yönlü bir nesnel bağımlılık sistemiyle tamamlandığını keşfeder.

İş bölümü emek ürününü metaya çevirir ve böylece onun paraya dönüşümünü zorunlu kılar. Fakat aynı zamanda bu tözel dönüşümün gerçekleşip gerçekleşmemesini tesadüfe bırakır. Bununla beraber, burada olayın en yalın biçimiyle gözden geçirilmesi, yani normal gelişimini gösterdiğinin varsayılması gerekir. Ayrıca, bu dönüşüm gerçekten yaşanırsa, yani meta satılması olanaksız bir meta değilse, gerçekleşen fiyat değerin anormal derecede üstünde veya altında bile olsa, metanın başkalaşması gerçekleşmiş olur.

---

† Bunu Türkçede, "kurunun yanında yaş da yanar" sözüyle de ifade edebiliriz. –*çev.*

* Marx, *Kapital*'i Rusçaya çeviren N. F. Danielson'a yazdığı 28 Kasım 1878 tarihli bir mektupta, son cümleyi şu şekilde değiştirir: "Ve aslında, her bir yardanın değeri de, bütün yardalar için harcanmış olan toplumsal emek miktarının bir kısmının maddeleşmiş biçiminden başka bir şey değildir." Aynı düzeltme, *Kapital*'in birinci cildinin ikinci Almanca basımının Marx'a ait bir nüshasında da bulunmaktadır; ama el yazısı ona ait değildir. –Marksizm-Leninizm Enstitüsü'nün Rusça basıma notu.

†† "Gerçek aşkın yolu hiçbir zaman dikensiz olmaz." –*çev.*

Bir satıcı için metasının yerini altın, bir alıcı için altının yerini bir meta alır. Buradaki somut olay, meta ve altının, 20 yarda keten bezi ile 2 sterlinin el ve yer değiştirmesi, yani bunlann birbirleriyle değiştirilmesidir. Ama meta ne ile değiştiriliyor? Kendisinin genel değer biçimi ile. Altın ne ile değiştiriliyor? Kendisinin kullanım değerinin özel bir biçimi ile. Altın keten bezinin karşısında niye para olarak yer alıyor? Keten bezinin 2 sterlinlik fiyatı, yani bunun para cinsinden ifadesi, para olarak altın ile keten bezi arasında zaten bir ilişki kurmuş bulunduğu için. İlk meta biçiminden çıkış, metanın elden çıkanlışı ile, yani metanın kullanım değeri metanın fiyatında sadece düşünsel olarak bulunan altını fiilen ve gerçekten kendisine çektiği anda, olur. Bundan dolayı, metanın fiyatının ya da sırf zihindeki değer biçiminin gerçekleşmesi, aynı zamanda, paranın sırf zihindeki kullanım değerinin gerçekleşmesidir; metanın paraya dönüşmesi aynı zamanda paranın metaya dönüşmesidir. Bu tek süreç iki yönlü bir süreçtir; mal sahibinin olduğu uçtan bakılırsa, satış; para sahibinin bulunduğu karşı uçtan bakılırsa, satın almadır. Ya da satış, satın almadır, M-P aynı anda P-M'dır.[70]

Buraya kadar insanlar arasında meta sahipleri olmalanndan dolayı kurulan iktisadi ilişki dışında bir ilişki görmüş değiliz; bu da insanlann ancak kendi emek ürünlerinden aynlma yoluyla yabancı emek ürünlerini elde etmelerini sağlayan ilişkidir. Bu sebeple, bir meta sahibinin karşısında, diğer bir kimse, ancak para sahibi olarak yer alabilir; ister bu kişinin emek ürünü doğal olarak para biçimine sahip olsun, yani para maddesi, altın vb. olsun, isterse kendi metası derisini değiştirmiş ve ilk kullanım biçiminden sıyrılmış bulunsun. Para görevini yerine getirebilmek için, altının kuşkusuz herhangi bir noktada meta pazarına girmesi gerekir. Bu nokta, altının doğrudan doğruya emek ürünü olarak aynı değerdeki bir diğer emek ürünü ile değiştirildiği yer olan üretim kaynağında bulunur. Fakat bu andan itibaren altın, her zaman, gerçekleşen meta fiyatlarını temsil eder.[71] Metalarla kendi üretim kaynağında mübadelesi bir yana bırakıldığında, altın, elinde bulunduğu herhangi bir meta sahibi için, o kimsenin elinden çıkarmış olduğu metanın değişmiş biçimi, satışın ya da M-P şeklindeki birinci meta başkalaşmasının ürünüdür.[72] Altın, bütün metalar değerlerini onunla ölçtükleri ve böylece

70 "Her satış bir satın almadır." (Dr. Quesnay, "Dialogues sur le Commerce et les Travaux des Artisans", Physiocrates, éd. Daire, I. Partie, Paris 1846, s. 170), ya da, Ouesnay'in "Maximes Générales"inde dediği gibi: "Satmak, satın almaktır."

71 "Bir metanın fiyatı, ancak, bir başka metanın fiyatı ile ödenebilir." (Mercier de la Rivière, "L'Ordre naturel et essentiel de sociétés politiques", "Physiocrates", éd. Daire, II. Partie, s. 554.)

72 "Bu paraya sahip olmak için, [bir şeyleri] satmış olmak gerekir." (l.c. s. 543.)

onu kendi kullanım biçimlerinin hayalî karşıtı, kendilerinin değer biçimi haline getirdikleri için, düşünsel para ya da değer ölçüsü olmuştu. Altın, bütün metaların kendisiyle değiştirilmesi sayesinde, onların gerçekten devredilmiş veya dönüşmüş kullanım biçimi ve dolayısıyla gerçek değer biçimi haline geldiği için, gerçek para olur. Meta, değer biçimine girince, homojen insan emeğinin bütün metalarda aynı olan toplumsal maddesi olarak görünebilmek için, kendi doğal kullanım değerinin ve kendisini meydana getiren özel yararlı emeğin bütün izlerinden sıyrılır. Bunun içindir ki, paraya bakarak ona dönüşmüş olan metanın ne olduğu söylenemez. Bir meta para biçimi içinde nasıl görünürse, bir diğeri de öyle görünür, birinin diğerinden hiçbir farkı olmaz. Bundan dolayı, pislik para olmadığı halde, para pislik olabilir. Dokumacımızın karşılığında keten bezini elden çıkardığı iki altın sikkenin, bir quarter buğdayın dönüşmüş biçimi olduğunu kabul edelim. Keten bezinin satışı, M-P, aynı zamanda onun bir şey satın alması, yani P-M'dır. Ne var ki, keten bezinin satışı olarak bu süreç, kendi karşıtıyla, yani İncil'in satın alınmasıyla son bulan bir hareketi başlatır; keten bezinin bir şey satın alması olarak ise, kendi karşıtıyla, yani buğdayın satılmasıyla başlamış olan bir harekete son verir. M-P-M'nın (keten bezi-para-İncil) birinci evresi olan M-P (keten bezi-para), aynı zamanda P-M'dır (para-keten bezi), yani bir başka M-P-M hareketinin (buğday-para-keten bezi) son evresidir. Bir metanın birinci başkalaşması, meta biçiminden paraya dönüşümü, daima bir diğer metanın karşıt yöndeki ikinci başkalaşması, para biçiminden gerisin geriye metaya dönüşümüdür.[73]

P-M. Metanın ikinci ya da son başkalaşımı. Satın alma. Bütün diğer metaların başkalaşmış biçimi ya da bunların genelleşmiş satışının ürünü olduğu için, para, mutlak anlamda elden çıkarılabilir metadır. Para bütün fiyatları geriye doğru okur ve böylece tüm meta cisimlerinde yarattığı kendi yansımaları, ona meta olma özelliğini kazandıran malzemeyi oluşturur. Aynı zamanda, metaların parayı çağırmak için verdikleri işaretler, yani fiyatlar, onun dönüşme yeteneğinin sınırlarını, yani kendi niceliğini gösterir. Meta, para haline gelince ortadan kaybolduğu için, paraya bakarak, onun sahibinin eline nasıl geçtiğini ya da ona dönüşen şeyin ne olduğunu söyleyemeyiz. Geldiği kaynak ne olursa olsun, *non olet* (koku vermez). Bir yandan satılmış metayı temsil ediyorsa, diğer yandan da satın alınabilir metaları temsil eder.[74]

---

73 Daha önce belirtildiği gibi, ürününü önce satmak zorunda olmaksızın, onu doğrudan doğruya bir başka şeyle değiştiren altın veya gümüş üreticisi, bir istisnadır.

74 "Elimizdeki para, satın almayı arzulayabileceğimiz şeyleri temsil ederken, aynı zamanda, bu para karşılığında satmış olduğumuz şeyleri de temsil eder." (Mercier de la Rivière, l.c. s. 586).

Satın alma, P-M, aynı zamanda satıştır, M-P; bu nedenle, bir metanın son başkalaşması aynı zamanda bir başka metanın birinci başkalaşmasıdır. Dokumacımız için metasının ömrü 2 sterlini dönüştürdüğü İncil'le biter. Ama, İncil satıcısı dokumacıdan gelen 2 sterlini viskiye çevirir. P-M, yani M-P-M (keten bezi-para-İncil) hareketinin son evresi, aynı zamanda M-P, yani M-P-M (İncil-para-viski) hareketinin birinci evresidir. Meta üreticisi, yalnızca tek bir türde meta üretip sunduğu için, çoğu zaman büyük kitleler halinde satış yaparken, çok yönlü ihtiyaçları, onu, metasının gerçekleşen fiyatını ya da eline geçen toplam parayı her zaman küçük satın almalar halinde parçalamaya zorlar. Bundan dolayı, bir satış, farklı birçok metanın satın alınmasına yol açar. Böylece, bir metanın son başkalaşması, başka metaların birinci başkalaşmalarının bir toplamını meydana getirir.

Şimdi, bir metanın, örneğin keten bezinin başkalaşmasını bir bütün olarak ele alacak olursak, bunun her şeyden önce birbirlerine karşıt ve birbirlerini tamamlayan iki hareketten, M-P ve P-M hareketlerinden oluştuğunu görürüz. Metanın bu iki karşıt dönüşümü meta sahibinin katıldığı iki karşıt toplumsal eylemle gerçekleşir ve aynı kimsenin iki karşıt iktisadi karakterinde yansır. Meta sahibi, satışı yapan kimse olarak satıcı, satın almayı yapan olarak da alıcıdır. Ve, nasıl metanın her dönüşümünde metanın her iki biçimi, yani meta biçimi ve para biçimi, karşıt uçlarda olmak üzere, aynı zamanda var oluyorlarsa, aynı meta sahibinin karşısına, satıcı iken bir başkası alıcı, alıcı iken bir başkası satıcı olarak çıkar. Nasıl aynı meta birbiri peşi sıra iki karşıt dönüşüm geçiriyorsa, aynı mal sahibi de sırayla satıcı ve alıcı rollerinde gözükür. Demek ki, bunlar, kişilere sıkı sıkıya bağlı olmayıp, metaların dolaşım sürecinde sürekli olarak kişiden kişiye aktarılan karakterlerdir.

Bir metanın tam olarak başkalaşması, en basit biçiminde, dört uç ve üç *personae dramatis* (oyuncu) gerektirir. İlk olarak, meta, kendisinin değer biçimi olarak para ile karşı karşıya gelir, ve bu biçim, öte yanda, bir başkasının cebinde, somut maddi gerçeklik halinde bulunur. Böylece meta sahibinin karşısında bir para sahibi yer alır. Meta paraya dönüşür dönüşmez, para, metanın geçici eş değer biçimi haline gelir ve paranın kullanım değeri ya da içeriği, diğer metaların cisimlerindedir. Metanın birinci dönüşümünün bitiş noktası olan para, aynı zamanda, ikinci dönüşümün çıkış noktasıdır. Böylece birinci işlemde satıcı olan kimse, karşısına bir üçüncü meta sahibinin satıcı olarak çıktığı ikinci işlemde alıcı olur.[75]

75 "Demek ki, dört uç ve biri iki defa işe katılan üç sözleşmeci vardır." (Le Trosne, l.c. s. 909.)

Meta başkalaşımının karşıt yönlü iki hareket evresi bir döngü oluşturur: meta biçimi, meta biçiminden sıyrılma, meta biçimine dönüş. Kuşkusuz, burada meta birbirinden farklı iki açıdan görünür. Başlangıç noktasında kullanım değeri olmayan bir şey iken, bitiş noktasında sahibi için kullanım değeridir. Böylece para, önce metanın kendisine dönüştüğü katı değer kristali olarak görünürse de, çok geçmeden onun yalın eş değer biçimi olarak uçup gider.

Bir metanın döngüsünü oluşturan iki başkalaşım, aynı zamanda, diğer iki metanın karşıt yöndeki kısmi başkalaşımlarına yol açar. Bir ve aynı meta (keten bezi), kendi başkalaşımlar dizisini başlatır ve bir başka metanın (buğdayın) toplam başkalaşım sürecini tamamlar. Meta, birinci dönüşümü, yani satışı sırasında, bu iki rolü kendi başına oynar. Buna karşılık, meta, altına dönüştükten sonra, kendi ikinci ve son başkalaşımını tamamlarken, aynı zamanda, bir üçüncü metanın birinci başkalaşımını sona erdirir. O halde, her bir metanın başkalaşımlar dizisinin meydana getirdiği döngü, diğer metaların döngülerine ayrılmaz bir şekilde bağlıdır. Sürecin bütünü, metaların dolaşımını oluşturur.

Metaların dolaşımı, ürünlerin dolaysız mübadelesinden (takastan) yalnız biçim bakımından değil, öz bakımından da ayrılır. Geriye dönüp, olayların akışına şöyle bir bakalım. Keten dokumacısı, elbette, keten bezini İncil'le, yani kendi metasını başka birinin metasıyla değiştirmiştir. Ne var ki bu, sadece onun açısından bir gerçektir. İçini ısıtacak bir şeyi tercih eden İncil satıcısı, dokumacı nasıl kendi keten bezinin buğdayla değiştirildiğini bilmiyorsa, İncil'in keten bezi ile değiştirileceğini düşünmemişti. B'nin metası A'nın metasının yerini almıştır; ama, A ve B, metalarını karşılıklı olarak değiştirmemişlerdir. Gerçek yaşamda, A ve B'nin her iki meta değişimini de kendi aralarında yapmaları olasılığı hiç yok değildir; ama, bu tür özel bir durum hiçbir şekilde meta dolaşımının genel koşullarının zorunlu bir sonucu değildir. Burada bir yandan, meta mübadelesinin, dolaysız ürün mübadelesinin bireysel ve yerel sınırlarını nasıl aştığını ve insan emeğinin ürünlerinin dolaşımını nasıl geliştirdiğini; diğer yandan, bu işte rol oynayan kişilerin kontrolleri dışında, kendiliğinden doğan bütün bir toplumsal ilişkiler ağının nasıl geliştiğini görüyoruz. Ancak çiftçi buğdayını satmış bulunduğu içindir ki dokumacı keten bezini satabilir; ancak dokumacı keten bezini satmış olduğu içindir ki içki düşkünümüz İncil'ini satabilir; ve ancak İncil satıcısı ebedî hayatın sırrını satmış olduğu içindir ki, içki üreticisi içkisini satabilir vb.

Bundan dolayı, dolaşım süreci, ürünlerin dolaysız mübadelelerinde olduğu gibi, kullanım değerlerinin yer veya el değiştirmesiyle son bulmaz. Para, bir metanın başkalaşımı sırasında dolaşımın dışına çıktığı için

sonunda ortadan kaybolmaz. Her seferinde, dolaşımın metalar tarafından boşaltılan bir noktasına yerleşir. Söz gelişi, keten bezinin geçirdiği tam başkalaşımı alalım: keten bezi-para-İncil hareketinde önce keten bezi dolaşımın dışına çıkar, onun yerini para alır, sonra İncil dolaşımı terk eder, yerini paraya bırakır. Bir meta, öbür metanın yerini alırken, aynı zamanda, para-meta bir üçüncü ele geçmiş olur.[76] Dolaşım, parayı dolap beygiri gibi durmadan döndürür.

Her satış bir alış ve her alış bir satıştır diye, meta dolaşımının satışla alış arasında zorunlu bir dengeyi gerektirdiği dogmasından daha saçma bir şey olamaz. Bu, gerçekten yapılmış satışların sayısı alışların sayısına eşittir demek ise, açık bir totoloji olur. Ama asıl istenen şunun kanıtlanmasıdır: her satıcı, alıcısını pazara kendi getirir. Satış ve alış, iki karşıt uçta yer alan kişiler, yani meta sahibi ile para sahibi arasındaki mübadele ilişkileri olarak, özdeş işlemlerdir. Buna karşılık, bir ve aynı kişinin eylemleri olarak, birbirlerinin karşı kutuplarında yer alan iki işlem oluştururlar. Bundan dolayı, satış ve alışın özdeşliği, dolaşım potasına atıldığında oradan para olarak çıkmazsa, yani sahibi tarafından satılamaz veya para sahibi tarafından satın alınmazsa, metanın yararsız olduğunu anlatır. Aynı özdeşlik, ayrıca, mübadelenin gerçekleşmesi halinde, metanın yaşamında bir dinlenme noktasına, uzun ya da kısa sürebilen bir hareketsizlik dönemine gelinmiş olacağını ifade eder. Metanın birinci başkalaşımı aynı anda hem satış hem alış olduğu için, bu kısmi süreç, aynı zamanda bağımsız bir süreçtir. Alıcı metaya, satıcı da paraya, yani, pazara erken de çıkacak olsa geç de çıkacak olsa, her an dolaşıma katılabilecek biçimde olan bir metaya sahip olur. Hiç kimse, bir başkası alıcı olmadan, satıcı olamaz. Ama, kimse, kendisi satış yaptığı için, doğrudan doğruya alış yapmak zorunda değildir. Dolaşım, ürün mübadelesinin zamana, yere ve bireylere bağlı sınırlarını, burada kendi emek ürünümüzün başkasına verilmesi ile yabancı emek ürünün başkasından alınması arasında var olan dolaysız özdeşliği satış ve alış çelişkisi haline sokarak, parçalar. Bu birbirlerine karşıt iki bağımsız sürecin bir iç birlik oluşturması, aynı zamanda, bu iç birliğin dış çelişkiler içinde hareket etmesi demektir. Bir metanın tam başkalaşımının birbirini tamamlayan iki evresi arasındaki zaman süresi çok uzayacak, satışla alış arasındaki ayrılma çok açık ve belli bir hale gelecek olursa, bunların iç birliği, kendisini zorla, bir bunalım yaratarak ortaya koyar. Metanın özünde var olan kullanım değeri ile değer arasındaki çelişki, özel emeğin kendisini aynı zamanda doğrudan doğruya toplumsal emek olarak ortaya koyması zorunluluğu, özel somut emeğin aynı zamanda sırf soyut genel emek ola-

76 2. basıma not: Bu olay ne kadar apaçık olursa olsun, yine de pek çok ekonomi politikçinin, özellikle serbest ticaret doktrininin borazancı başlarının gözünden kaçmıştır.

rak söz konusu olması, doğal şeylerin kişileşmeleri, kişilerin şeyleşmesi, işte metaya özgü bu çelişki ve karşıtlık, metaların başkalaşımları sırasında doğan çelişkilerde en gelişmiş hareket biçimlerini bulur. Bundan ötürü, bu biçimler, bunalım olasılığını (ama yalnızca olasılığını) içerir. Bu olasılığın gerçeğe dönüşmesi, basit meta dolaşımı açısından henüz var olmayan bütün bir ilişkiler zincirinin varlığını gerektirir.[77]

Para, meta dolaşımının aracısı olarak, dolaşım aracı olma görevini yüklenir.

b. Paranın el değiştirmesi

Emeğin maddi ürünlerinin dolaşımını sağlayan biçim değişikliği M-P-M, bir ve aynı değerin meta olarak sürecin başlangıç noktasını oluşturmasını ve aynı noktaya meta olarak dönmesini gerektirir. Bundan dolayı, metaların bu hareketi bir döngüdür. Diğer yandan bu biçim, para döngüsünü dışarıda bırakır. Bunun sonucu, paranın kendi çıkış noktasından durmadan uzaklaşması, bu noktaya dönmemesidir. Satıcı metasının dönüşmüş biçimine yani paraya sıkı sıkıya sarıldığı sürece, meta, birinci başkalaşım evresinde bulunuyordur ya da dolaşımın yalnızca ilk yarısını tamamlamıştır. Satın almak için satma süreci tamamlandığında, para da yine başlangıçtaki sahibinin elinden uzaklaşır. Şüphesiz, dokumacı İncil'i aldıktan sonra, yeniden keten bezi satarsa, para da ona döner. Ne var ki, paranın dönüşü ilk 20 yarda keten bezinin dolaşımı ile olmaz; çünkü, bu dolaşımla para, İncil satanın eline geçmek üzere dokumacının elinden çıkmış, uzaklaşmıştır. Dönüşü ancak aynı dolaşım sürecinin yeni meta için yenilenmesi veya tekrarlanmasıyla olur; burada da daha önce görülen sonuçla son bulur. Bunun için, paraya meta dolaşımı ile doğrudan doğruya verilen hareket biçimi, kendisinin çıkış noktasından uzaklaşma, bir meta sahibinin elinden çıkıp bir başkasının eline geçme hareketi biçimindedir. Paranın el değiştirmesi *(currency, cours de la monnaie)* dediğimiz şey de budur.

---

77 "Zur Kritik etc.", s. 74-76'da yer alan, James Mill hakkındaki açıklamalarımla karşılaştırınız. Bu tartışmayla ilgili olarak, iktisadi özürcülük (*Apologetik*) yönteminin iki karakteristik noktası bulunur. İlk olarak, aralarındaki farklar hesaba katılmayarak meta dolaşımı, dolaysız ürün mübadelesi ile bir tutulur. İkinci olarak, üreticiler arası ilişkiler meta dolaşımından doğan basit ilişkilere indirgenerek, kapitalist üretim sürecinin çelişkileri reddedilmeye çalışılır. Ne var ki, meta üretimi ve meta dolaşımı, hacimleri ve etki alanları farklı olsa bile, birbirinden çok farklı üretim biçimlerinde de kendilerini gösterirler. Demek ki, yalnızca meta dolaşımının bunların hepsinde ortak olan soyut kategorilerini bilmekle, bu üretim biçiminin *differentia specifica*'sı (ayırt edici farkı) hakkında henüz hiçbir şey bilinmiş olmaz ve bunun için de, bir yargıya varılamaz. Bomboş ve sıradan şeyler söyleyerek, önemli işler yapılıyormuş havasının bu derece estirildiği, ekonomi politik dışında, bir başka bilim dalı yoktur. Örneğin, metanın bir ürün olduğu biliniyor ya, J. B. Say, sırf bununla, kalkıp bunalımlar konusunda uzman kesiliveriyor.

Paranın el değiştirmesi aynı sürecin sürekli ve monoton tekrarıdır. Meta daima satıcının, para ise satın alma aracı olarak daima alıcının elinde olur. Para, metanın fiyatını gerçekleştirirken, satın alma aracı olarak iş görür. Fiyatı gerçekleştirirken, metayı satıcının elinden alıcının eline geçirir; bu sırada kendisi de, aynı süreci bir başka metayla tekrarlamak için, aynı zamanda alıcının elinden çıkıp satıcının eline geçer. Paranın hareketinin bu tek yönlü karakterinin metanın hareketinin çift yönlü karakterinden doğuyor olması, hemen görülemeyen, örtülü bir durumdur. Bu karşıt görünümü üreten şey, meta dolaşımının kendi doğasıdır. Metanın birinci başkalaşımı yalnızca paranın hareketi olarak değil, metanın kendi hareketi olarak da açık ve görülebilir olduğu halde, ikinci başkalaşım yalnızca paranın hareketi olarak görülebilir. Dolaşımının birinci yarısında meta yerini parayla değiştirir. Bunun üzerine, meta, kullanım nesnesi olma niteliğiyle, dolaşımın dışına çıkar, tüketim alanına girer.[78] Şimdi onun yerini kendi değer biçimi, yani para almıştır. Dolaşımın ikinci yarısında artık kendi doğal kılığıyla değil yeni büründüğü parasal hırka içinde yoluna devam eder. Görülüyor ki, hareketin sürekliliği hep paranın işi oluyor ve meta için karşıt yönlü iki süreci gerektiren bir ve aynı hareket, paranın kendi hareketi olarak daima aynı süreci, yani paranın durmadan başka metalarla yer değiştirmesini gerektiriyor. Bundan ötürü, meta dolaşımının sonucu, yani metanın yerini bir başka metanın alması, metanın kendi biçim değişimi yoluyla değil de, aslında hareketsiz olan metaları dolaştıran, onları kullanım değeri olmadıkları ellerden kullanım değeri oldukları ellere geçiren paranın, sürekli olarak kendi hareketine karşıt yönde sonuçlar doğuran paranın dolaşım aracı olma işleviyle gerçekleşiyormuş gibi gözükür. Para, metaları durmadan dolaşım alanının dışına atar, onların dolaşım içindeki yerlerini devamlı kendisi alır ve böylece kendi çıkış noktasından durmadan uzaklaşır. Bu nedenle, paranın hareketi, yalnızca metaların dolaşımının ifadesi olduğu halde, tersine, metaların dolaşımı yalnızca paranın hareketinin sonucuymuş gibi görünür.[79]

Diğer yandan, paranın dolaşım aracı olma işlevi, yalnızca, onun metaların bağımsızlaşmış değeri haline gelmiş olmasından kaynaklanır. Dolayısıyla, kendisinin dolaşım aracı olarak hareketi, gerçekte, biçimleri değişen metaların hareketidir. Bunun kendisini paranın el değiştirmesinde de açık olarak göstermesi gerekir. Böylece, örneğin keten bezi, ilk

---

78 Meta tekrar tekrar satılsa bile, burada bizim için henüz var olmayan bir olay söz konusudur: meta, son ve kesin satışı ile, dolaşım alanından çıkar, tüketim alanına girer; orada kendisinden geçim ya da üretim aracı olarak yararlanılır.

79 "Onun" (paranın) "biricik hareketi, ürünlerin ona verdiği harekettir." (Le Trosne, l.c. s. 885.)

önce kendi meta biçimini kendi para biçimine dönüştürür. Bezin birinci başkalaşımı olan M-P hareketinin ikinci ucu, yani para biçimi, daha sonra, onun İncil'e dönüşmesini sağlayan ikinci başkalaşım olan P-M hareketinin birinci ucu halini alır. Ama, bu iki biçim değişiminin her biri, meta ile para arasındaki bir mübadeleyle, bunların karşılıklı yer değiştirmeleriyle gerçekleşir. Aynı para parçaları, satıcının eline metanın elden çıkarılmış biçimi olarak gelir ve onu metanın mutlak olarak elden çıkarılabilir biçimi olarak terk eder. İki kez yer değiştirirler. Keten bezinin birinci başkalaşımı bu paraları dokumacının cebine sokar, ikinci başkalaşım oradan tekrar çıkarır. Demek ki, paranın karşıt yönlerdeki iki yer değiştirmesi, aynı metanın karşıt yönlerdeki iki biçim değişimini yansıtır.

Bunun tersine, yalnızca tek yönlü meta başkalaşımları gerçekleşecek olsa, yani diyelim, yalnızca satışlar ya da yalnızca satın almalar olsa, aynı para da yalnızca bir kez yer değiştirir. Paranın ikinci yer değişimi her zaman metanın ikinci başkalaşımını, paradan yeniden metaya dönüşümünü ifade eder. Aynı para parçalarının yer değiştirmelerinin sık sık tekrarlanması, yalnızca tek bir metanın başkalaşımlar dizisini değil, aynı zamanda genel olarak metalar dünyasının sayısız başkalaşımlar kümesini de yansıtır. Hiç kuşkusuz, bütün bunlar, yalnızca burada ele alınmakta olan basit meta dolaşımı için geçerlidir.

Her meta, dolaşıma attığı ilk adımla, ilk biçim değişimiyle, sürekli yeni metaların girdiği dolaşımın dışına düşer. Buna karşın para, dolaşım aracı olarak, hep dolaşım alanında kalır ve hep burada dolaşır. Burada şu soru ortaya çıkıyor: bu alan, ne kadar parayı sürekli olarak soğurur?

Bir ülkede, her gün, aynı anda ve dolayısıyla mekansal açıdan yan yana işleyen sayısız tek yönlü meta başkalaşımı, bir başka deyişle, bir yanda sayısız satış, diğer yanda sayısız satın alma gerçekleşir. Metalar, fiyatlarıyla, zihnimizde zaten belirli para miktarlarına eşitlenmiştir. Burada ele alınan dolaysız dolaşım biçimi, meta ile parayı, biri satış, diğeri alış ucunda olmak üzere, maddi biçimleri ile birbirlerinin karşısına çıkardığı için, metalar dünyasının dolaşım süreci için gerekli dolaşım araçları kütlesi zaten metaların fiyatlarının toplamı ile belirlenmiş bulunur. Gerçekte paranın yaptığı, metaların fiyatlarının toplamında zaten düşünsel olarak ifade edilmiş bulunan altın toplamını temsil etmekten ibarettir. Bu toplamların eşitliği bundan ötürü doğaldır. Bununla beraber, şunu da biliyoruz ki, metaların değerleri aynı kalırken, fiyatları, altının (yani para maddesinin) değerindeki değişme ile birlikte değişir, altının değerindeki düşme veya yükselme ile orantılı olarak yükselir veya düşer. Metaların fiyatlarının toplamında bu yüzden yükselme ya da düşme olursa, dola-

şım halindeki paranın kütlesi de buna uygun olarak artmak veya azalmak zorunda kalır. Dolaşım aracı kütlesindeki değişme burada şüphesiz paranın kendisinden dolayı olmaktadır; ancak bu, onun dolaşım aracı olma işlevinden değil, değer ölçüsü olma işlevinden kaynaklanır. Önce, metaların fiyatı ile para değeri ters yönlerde değişir ve sonra dolaşım aracı kütlesi ile meta fiyatları aynı yönde değişir. Söz gelişi, altının değeri düşmeyip de değer ölçüsü olarak altının yerini gümüş alsaydı ya da gümüşün değeri yükselmeyip de altın gümüşü değer ölçüsü olma görevinden uzaklaştırmış olsaydı, gene harfi harfine aynı şey olurdu. Bir halde eskiden dolaşımda olan altından daha fazla gümüş, diğer halde eskiden dolaşımda olan gümüşten daha az altın dolaşım sürecinde yer almak zorunda kalırdı. Her iki halde de para maddesinin, yani değer ölçüsü olarak iş gören metanın değeri, dolayısıyla da meta değerinin fiyat ifadeleri ve gene bu fiyatların gerçekleşmelerine hizmet eden dolaşımdaki para kütlesi değişmiş olurdu. Metaların dolaşım alanında, altının (veya gümüşün, kısaca, para maddesinin) verili değerde meta olarak dolaşıma girmesini sağlayan bir deliğin bulunduğunu gördük. Bu değer, paranın değer ölçüsü olma işlevinin, yani fiyatın belirlenmesinin ürünüdür. Şimdi söz gelişi, bizzat değer ölçüsünün değeri düşse, bu, önce, değerli madenlerin doğrudan doğruya üretim kaynaklarında meta olarak takas edildikleri metaların fiyatlarındaki değişmelerde kendisini gösterir. Diğer metaların büyük bir kısmı, özellikle burjuva toplumunun tam gelişmemiş olduğu hallerde, uzun bir süre boyunca, değer ölçüsünün artık eskimiş ve gerçekliğini yitirmiş değeri ile değerlendirilir. Bununla beraber, bir meta, kendisinde olanı, aralarında kurulan değer ilişkisi ile, diğer metaya geçirir; metaların altın veya gümüşle ifade edilen fiyatları yavaş yavaş bizzat kendi değerleri ile belirlenen oranlarda denge bulmaya başlar ve bu süreç bütün meta değerlerinin sonunda para maddesinin yeni değerine uygun olarak belirlenmesine kadar sürer gider. Bu eşitlenme sürecine, kendileriyle takas edilen metaların yerine akan değerli madenlerin durmadan çoğalması eşlik eder. Bundan dolayı, metaların düzeltilmiş fiyatlarının genelleşmesi veya değerlerinin düşük ve belli bir noktaya kadar düşmeye devam eden yeni metal değerlerine uygun şekilde belirlenmesi ölçüsünde, bu fiyatların gerçekleşmesi için gerekli olan fazla metal kütlesi de zaten sağlanmış olur. Yeni altın ve gümüş kaynaklarının bulunmasından sonra olayların tek yönlü olarak ele alınması, 17. yüzyılda ve özellikle 18. yüzyılda, daha çok altın ve gümüşün dolaşım aracı haline gelmelerinin meta fiyatlarını yükselttiği şeklindeki yanlış bir sonuca varılmasına sebep olmuştu. İzleyen bölümde, altının değeri veri kabul edilecektir; bu değer bir metaya fiyat biçilirken gerçekten de bir veridir.

Bu varsayımla, dolaşım aracının miktarı da metaların gerçekleştirilecek olan fiyatlarının toplamıyla belirlenmiş olur. Buna ek olarak, her meta türünün fiyatını da veri olarak alırsak, meta fiyatlarının toplamının dolaşımda bulunan metaların miktarına bağlı olacağı açıkça görülür. 1 quarter buğday 2 sterlin, 100 quarter buğday 200 sterlin, 200 quarter buğday 400 sterlin iken, buğday miktarı ile birlikte satış sırasında onunla yer değiştirecek olan para miktarının da artmak zorunda kalacağını kavramak için fazla kafa patlatmak gerekmez.

Metaların miktarı veri kabul edilirse, dolaşımdaki para miktarı metaların fiyatlarındaki dalgalanmalarla birlikte yükselir ve düşer. Bunun nedeni, metaların fiyatlarındaki değişme sonucu fiyat toplamlarının büyüyüp küçülmesidir. Bunun için bütün meta fiyatlarının aynı zamanda yükselmesi veya düşmesi kesinlikle gerekli değildir. Dolaşımdaki bütün metaların gerçekleştirilecek fiyat toplamlarının yükselmesi ya da düşmesi ve dolayısıyla dolaşımda daha çok ya da az para bulunması için, belli sayıdaki önemli metaların fiyatlarında yükselme ya da düşme olması yeter. Metaların fiyatlarındaki değişme ister gerçek değer değişmesini, isterse yalnızca piyasa fiyatlarındaki dalgalanmaları yansıtsın, dolaşım aracı miktarı üzerinde doğacak olan etki aynı olur.

Diyelim, 1 quarter buğday, 20 yarda keten bezi, 1 İncil ve 4 galon viski, birbirlerinden bağımsız olarak, aynı anda ve dolayısıyla yan yana satılıyor veya kısmi başkalaşım geçiriyor olsunlar. Bunlardan her birinin fiyatı 2 sterlin olsa, gerçekleştirilecek fiyatlar toplamı 8 sterlin olacak demektir; bu durumda 8 sterlinlik bir para kütlesinin dolaşıma girmesi gerekir. Buna karşılık, bu metalar bildiğimiz başkalaşımlar dizisinin, yani 1 quarter buğday - 2 sterlin - 20 yarda keten bezi - 2 sterlin - 1 İncil - 2 sterlin - 4 galon viski - 2 sterlin zincirinin halkaları iseler, 2 sterlin değişik metaları sırayla dolaştırır ve bu arada, sırasıyla fiyatlarını ve dolayısıyla da 8 sterlinlik fiyatlar toplamını gerçekleştirir ve sonra viski üreticisinin elinde bir süre dinlenmeye geçer. 2 sterlin dört kez el değiştirmiştir. Aynı para parçalarının bu tekrarlanan yer değiştirmeleri, metaların geçirdiği iki biçim değişimini, yani karşıt yönlü iki dolaşım evresindeki hareketlerini ve farklı metaların başkalaşımlarının birbirlerine bağlanmasını temsil eder.[80] Bu sürecin geçtiği karşıt ve birbirlerini tamamlayan evreler yan yana gerçekleşemez; ardışık olmak zorundadırlar. Bu nedenle, süre ölçüsü zaman aralıklarıdır; bir başka deyişle, aynı para

80 "Onu" (parayı) "harekete geçirip dolaştıranlar, ürünlerdir ... Onun" (paranın) "hareketinin hızı, niceliğini artırır. Gerektiğinde, bir an bile durmadan, bir elden diğerine geçer." (Le Trosne, l.c. s. 915, 916.)

parçalarının belli bir süre içindeki el değiştirme sayısı, paranın el değiştirme hızını verir. Söz konusu dört metanın dolaşım süreçleri, örneğin, bir gün alıyor olsun. Bu durumda, gerçekleştirilecek fiyatların toplamı 8 sterlin, aynı para parçalarının bir günlük süredeki el değiştirme sayısı 4 ve dolaşımdaki paranın miktarı 2 sterlin olur; veya, dolaşım sürecinin belli bir zaman aralığı için: Metaların Fiyatlarının Toplamı / Aynı Adlı Para Parçalarının El Değiştirme Sayısı = Dolaşım Aracı Olarak İş Gören Paranın Miktarı. Bu yasa genel geçerliğe sahiptir. Bir ülkenin belli bir zaman aralığındaki dolaşım süreci, bir yandan, aynı para parçalarının yalnızca bir kez yer ya da el değiştirdikleri çok sayıda dağınık, eş zamanlı olarak ve yan yana gerçekleşen satışları (aynı zamanda satın almaları) veya henüz tam olmayan başkalaşımları, diğer yandan, aynı para parçalarının az çok yüksek sayıda el değiştirdikleri, kısmen birbirlerinden ayrı, kısmen birbirlerinin içine girmiş ya da az çok fazla üyeli başkalaşım dizilerini kapsar. Bununla beraber, dolaşımda bulunan aynı isimli para parçalarının hepsinin el değiştirmelerinin toplam sayısı, tek bir para parçasının el değiştirmelerinin ortalama sayısını ya da paranın ortalama el değiştirme hızını verir. Örneğin bir günlük dolaşım sürecinin başında sürece sokulan para miktarı, elbette, eş zamanlı olarak ve yan yana dolaşımda bulunan metaların fiyatlarının toplamıyla belirlenir. Ama bu süreçte, para parçaları deyim yerindeyse birbirlerinden sorumlu hale gelir. Bunlardan biri el değiştirme hızını artıracak olursa diğeri yavaşlatır, ya da dolaşım alanının tamamen dışında kalır; çünkü, dolaşım alanının emebileceği para miktarı sınırlıdır; bu para miktarıyla onu oluşturan unsurların ortalama el değiştirme sayısının çarpımı, gerçekleştirilecek olan fiyatların toplamına eşit olmak zorundadır. İşte bu yüzden, para parçalarının el değiştirme sayıları artacak olursa, bunların dolaşımdaki miktarı azalır. El değiştirme sayıları azalırsa, miktarları artar. Dolaşım aracı olma işlevini görebilen paranın miktarı belli bir ortalama hız için veri olduğundan, belli miktarda altın parayı dolaşımdan çekmek için sadece aynı miktarda bir sterlinlik banknotu dolaşıma sokmanın yetmesi, bütün bankaların iyi bildiği bir marifettir.

Genel olarak paranın el değiştirmesi nasıl yalnızca metaların dolaşım sürecini, yani karşıt başkalaşımlardan oluşan döngülerini yansıtıyorsa; paranın el değiştirme hızı da, metaların biçim değiştirme hızlarını, art arda başkalaşımların sürekli iç içe geçmesini, madde değişimlerindeki aceleciliği, metaların dolaşım alanından hızla çekilmelerini ve yerlerine aynı hızla yenilerinin gelmesini yansıtır. Demek ki, paranın el değiştirme hızında yansıyan şey, karşıt ve birbirlerini tamamlayan evrelerin, yani kullanım biçiminin değer biçimine dönüşmesi ile değer biçiminin

yeniden kullanım biçimine dönüşmesinin, ya da satış ve satın alma süreçlerinin her ikisinin akıcı birliğidir. Buna karşılık, paranın el değiştirme hızının düşmesi, bu süreçlerin birbirlerinden ayrılmalarını ve karşıt yönlerde kendi başlarına gerçekleşmeye koyulmalarını, biçim ve dolayısıyla metabolizma değişiminin tıkanmasını yansıtır. Bu tıkanmanın nereden doğduğunu kuşkusuz yalnızca dolaşıma bakarak anlayamayız. Dolaşımın gösterdiği şey sadece görüngünün kendisidir. Paranın el değiştirme hızının düşmesi nedeniyle paranın dolaşım alanının farklı noktalarında ortaya çıkıp kayboluşuna daha seyrek bir şekilde tanık olan halk, bu olayı dolaşım aracı miktarının eksikliğine bağlama eğiliminde olacaktır.[81]

Demek oluyor ki, belli bir zaman aralığında dolaşım araçlığı eden paranın toplam miktarı, bir yandan dolaşımdaki metaların fiyatlarının toplamıyla, diğer yandan bunların karşıt yönlerdeki dolaşım süreçlerinin yavaş ya da hızlı akmasıyla belirlenir. Fiyatlar toplamının ne kadarlık bir kısmının aynı para parçaları ile gerçekleştirilebileceği de bu akış hızına bağlıdır. Metaların fiyatlarının toplamı ise her bir meta türünün miktarı kadar fiyatına da bağlıdır. Ama üç etken, yani fiyat hareketleri, dolaşımdaki meta miktarı ve paranın el değiştirme hızı, farklı yönlerde ve farklı oranlarda değişebilir; işte bu yüzden, gerçekleştirilecek fiyatların toplamı ve dolayısıyla bununla belirlenen dolaşım aracı miktarı, çok çeşitli bileşimlerde olabilir. Biz burada bunlardan meta fiyatları tarihi bakımından en önemli olanlarını gözden geçireceğiz.

---

81 "Para, ... alış ve satışın genel ölçüsü olduğu için, satacak bir şeyi olup da alıcı bulamayan herkes, hemen şöyle düşünmek eğiliminde olur: metaları alıcı bulamıyorsa, bunun nedeni, krallıktaki ya da ülkedeki para yetersizliğidir; bundan dolayı, bütün bağırış çağırış, para yetersizliği üzerine olur ki, bu büyük bir hatadır. ... Para diye bağıran bu insanların ihtiyacı ne? ... Çiftçi yakınır... düşünür ki, ülkede daha fazla para olsaydı, metaları için bir fiyat elde edebilirdi. O halde, öyle görünür ki, onun peşinde olduğu para değil, fakat satmak istediği ama satamadığı tahıl ve hayvan için bir fiyat elde etmektir. ... Niye bir fiyat elde edemez? ... 1. Ya ülkede çok fazla hayvan ve tahıl vardır ve böylece piyasaya gelenlerin çoğunluğu, kendisi gibi, satmak ihtiyacı içindedir, satın almak ihtiyacında değildir; veya 2. İhracat yoluyla gerçekleştirilen satışlar durmuştur. ... ya da 3. İnsanların, fakirleşmesi nedeniyle, tüketimleri için yaptıkları harcamaları eskisine oranla kısmaları sonucu, tüketim azalmıştır. Bundan dolayı, yapılması gereken, çiftçinin metaları için harcanacak para miktarının artırılması değil, fakat piyasanın durgunlaşmasının bu üç gerçek nedeninden birinin ortadan kaldırılmasıdır. Tüccar ve dükkancı da aynı şekilde paraya ihtiyaç duyar, yani piyasa tıkandığı için, ticaretini yaptıkları metaların sürümü yetersizleşmiştir ... Bir ulus için en iyi durum, zenginliklerin bir elden diğerine çabuk geçmesidir." (Sir Dudley North, "Discourses upon Trade", London 1691, s. 11-15 passim.) Herrenschwand'ın parlak hayalleri şuna gelir dayanır: metanın doğasından kaynaklanan ve bunun için de meta dolaşımında kendilerini gösteren çelişkiler, dolaşım araçları miktarının çoğaltılması ile ortadan kaldırılabilir. Bu arada, halkın, üretim ve dolaşım süreçlerindeki tıkanıklıkları dolaşım araçlarının yetersizliğine bağlamasının yanlışlığından, dolaşım araçlarındaki (örneğin devletin beceriksizce parasal düzenlemelerinden kaynaklanan) gerçek bir yetersizliğin tıkanıklıklara yol açamayacağı sonucu kesinlikle çıkmaz.

Meta fiyatları aynı kalırken, dolaşım halindeki metaların miktarı artar veya paranın el değiştirme hızı azalırsa, ya da bunların ikisi birden olursa, dolaşım aracı miktarı artabilir. Buna karşılık dolaşım aracı miktarı, meta miktarının azalması ya da dolaşım hızının artması ile azalabilir.

Meta fiyatları genel olarak artarken, dolaşımdaki metaların miktarı fiyat artışlarını dengeleyecek oranda azalırsa ya da dolaşımdaki meta miktarı aynı kalırken paranın el değiştirmesi fiyatlardaki artış oranında hızlanırsa, dolaşım aracı miktarı aynı kalabilir. Buna karşılık, fiyatlara oranla meta miktarı daha hızlı azalır ya da el değiştirme hızı daha çabuk artarsa, dolaşım aracı miktarı azalabilir.

Meta fiyatları genel olarak düşerken, metaların miktarı fiyat düşüşlerini dengeleyecek oranda artarsa ya da paranın el değiştirme hızı fiyatların düştüğü oranda düşerse, dolaşım aracı miktarı aynı kalabilir. Buna karşılık, meta fiyatlarına oranla metaların miktarı daha hızlı artar veya dolaşım hızı daha çabuk düşerse, dolaşım aracı miktarı çoğalabilir.

Çeşitli etkenlerdeki farklı değişimler karşılıklı olarak birbirlerini telafi edebilir; böylece, bunların her zaman kararsız olmalarına karşın, meta fiyatlarının gerçekleştirilecek genel toplamı ve dolayısıyla para miktarı sabit kalabilir. Bundan ötürü, özellikle biraz daha uzun dönemler göz önüne alındığında, herhangi bir ülkede dolaşımdaki para miktarı için ilk bakışta sanılabileceğinden çok daha istikrarlı bir ortalama düzey söz konusudur; belirli aralıklarla yaşanan üretim ve ticaret bunalımlarından ve daha ender olarak gerçekleşen para değeri değişimlerinden kaynaklanan şiddetli çalkantılar bir yana bırakıldığında, bu ortalama düzeyden sapmalar, ilk anda beklenebilecek olandan çok daha sınırlı kalır.

Dolaşım aracı miktarının dolaşımdaki metaların fiyatlarının toplamı ve paranın ortalama el değiştirme hızı[82] ile belirlenmesi yasası şöyle de

82 "Bir ulusun ticaretini işler halde tutmak için paranın belirli ölçülere ve oranlara sahip olması gerekir; fazlası da azı da işlerin gidişine zarar verir. Tıpkı perakende ticarette gümüş sikkeleri bozdurmak ve en küçük sikkelerle bile yapılamayan ödemeleri yapabilmek için belirli bir miktarda bozuk paraya ihtiyaç duyulması örneğinde olduğu gibi. ... Ve yine nasıl ticaret alanı için gerekli bozuk paranın miktarı alıcıların sayısına, bunların satın almalarının sıklığına ve her şeyden önce de en küçük boydaki gümüş sikkelerin değerine bağlı ise, bizim ticaretimiz için gerekli paranın (altın ve gümüş sikkelerin) oranı da aynı şekilde mübadele olaylarının sıklığı ve ödemelerin büyüklüğü ile belirlenir." (William Petty, "A Treatise of Taxes and Contributions", London 1667, s. 17.) Hume'un teorisi, J. Stuart'a karşı, başkalarının yanı sıra A. Young tarafından, "Political Arithmetic" adlı eserinde, özellikle de "Prices depend on quantity of money" ("fiyatlar para miktarına bağlıdır") başlıklı bölümde, sayfa 112 vd., savunulmuştu. "Zur Kritik etc.", s. 149'da şunu belirttim: "O [A. Smith], parayı yanlış olarak sadece meta sayarak, dolaşımdaki sikkelerin miktarı sorununu sessiz sedasız geçiştirir." Bu ifade, ancak, A. Smith'in *ex officio* (görevi gereği) parayı ele alması ölçüsünde doğrudur. Yoksa, örneğin, daha önceki ekonomi politik sistemlerini eleştirirken, ara sıra doğru şeyler söylemez değildir: "Her ülkede sikke biçimindeki paranın miktarı, kendilerinin dolaşımlarına aracılık ettiği metaların değeriyle düzenlenir. ... Bir ülkede her yıl alınan ve satılan şeylerin değeri, bunların dolaşımları ve asıl tüketicileri arasında dağılımları için, belli

ifade edilebilir: metaların değerlerinin toplamı ve başkalaşımlarının ortalama hızı veri ise, el değiştiren paranın ya da para maddesinin miktarı kendi değerine bağlı olur. Bunun tersinin geçerli olduğu, yani meta fiyatlarının dolaşım araçları miktarı ile ve bunun da bir ülkedeki para maddesinin miktarı ile belirlendiği yanılsaması,[83] bunu ilk benimseyip savunanlar tarafından şu saçma hipoteze dayandırılmıştı: dolaşım sürecine metalar fiyattan, para ise değerden yoksun olarak girer; fakat sonra, meta yığınının bir kısmı, metal yığınının bir kısmıyla değiştirilmeye başlar.[84]

---

miktarda bir parayı gerektirir, ama paranın fazlası için bir kullanım imkânı yaratamaz. Dolaşım kanalı zorunlu olarak kendisini doldurmaya yetecek kadar bir miktarı kendisine çeker, bundan fazlasının girmesine asla izin vermez." ("Wealth of Nations", [vol. III,] l. IV, ch. I. [s. 87, 89.]) Bunun gibi A. Smith eserine, *ex officio*, iş bölümünü göklere çıkararak başlar. Daha sonra, kamu gelirlerinin kaynakları üzerine olan son kitapta, yer yer, hocası A. Ferguson'un iş bölümünü kötüleyen görüşlerini tekrarlar.

83 "Her ülkede, halkın elindeki altın ve gümüş miktarı arttıkça, şeylerin fiyatları da mutlaka yükselir; ve bunun için de, bir ülkede altın ve gümüş azaldığı zaman, bütün metaların fiyatları paranın bu azalışına uygun olarak düşmek zorunda kalır." (Jacob Vanderlint, "Money Answers All Things", London 1734, s. 5.) Vanderlint'in kitabıyla Hume'un "Essays"i arasındaki dikkatli bir karşılaştırma, bende, Hume'un Vanderlint'in bu gerçekten değerli eserini bildiği ve ondan yararlandığı konusunda hiçbir şüphe bırakmadı. Dolaşım araçları miktarının fiyatları belirlediği görüşü Barbon ve daha eski yazarlarda da vardı. Vanderlint der ki: "Sınırlandırılıp engellenmemiş ticaretten hiçbir sakınca doğmaz, aksine, sadece büyük yararlar doğar; çünkü, ülkenin sahip bulunduğu nakit para miktarı ticaret yüzünden azalacak olursa, ki koruyucu önlemler bunu engellemek içindir, bu durumda nakit paranın aktığı ülkeler, mutlaka, şuna tanık olur: sahip bulundukları nakit para miktarı arttığı oranda her şeyin fiyatı yükselir. Ve ... bizim mamul ürünlerimiz ve diğer bütün metalarımız o derece ucuzlar ki, ticaret bilançosu tekrar lehimize döner ve bunun sonucu olarak para gerisin geriye bize akmaya başlar." (l.c. s. 43, 44.)

84 Her bir meta türünün, kendi fiyatı aracılığıyla, dolaşımdaki bütün metaların fiyatlarının toplamının bir unsurunu oluşturduğu apaçık bir şeydir. Buna karşılık, kendi aralarında ölçülemez şeyler olan kullanım değerlerinin *en masse* (topluca) bir ülkede bulunan altın ya da gümüş kütlesi ile nasıl değiştirileceği, anlaşılmaz bir şeydir. Metalar dünyasını, her bir metanın kendisinin ancak küçük bir parçası olduğu, tek bir toplam meta gibi düşünecek olsak, şu güzel hesap örneğini elde ederiz: toplam meta = x ton altın; A metası = toplam metanın bir kısmı = x ton altının bu kısım büyüklüğündeki bir parçası. Bunun, Montesquieu tarafından tam bir ciddiyetle ifade edildiğini görürüz: "Yeryüzünde var olan altın ve gümüş kütlesi gene var olan metalar toplamı ile karşılaştırılacak olsa, şüphesiz, her bir ürün ya da meta, belli bir para miktarı ile karşılaştırılmış olur. Şimdi diyelim, dünyada ancak ve yalnızca bir ürün ya da bir meta vardır, veya sadece bir tek meta satın alınmaktadır, ve bu da para gibi küçük parçalara bölünebilmektedir: bu durumda, bu metanın belli bir miktarı, bir kısım para kütlesine, metaların toplamının yarısı toplam para kütlesinin yarısına tekabül eder, vb... Meta fiyatlarının saptanması, temelinde, her zaman, metaların toplam miktarı ile para sembollerinin toplam miktarı arasındaki orana bağlıdır." (Montesquieu, l.c. t. III, s. 12, 13.) Bu teorinin, Ricardo ve çırakları James Mill ve Lord Overstone vb. tarafından daha da geliştirilmesi ile ilgili olarak bkz. "Zur Kritik etc.", s. 140-146, ve s. 150 vd. John Stuart Mill, o kendine özgü eklektik mantığıyla, aynı zamanda hem babası James Mill'in görüşünde, hem de bunun tam karşıtı olan bir fikirde olabilmeyi becermiştir. Bütün söylediklerinin özeti olan "Princ. of Pol. Econ."nin metni ile kendi kendisini zamanının A. Smith'i ilan ettiği birinci basımdaki önsözü karşılaştırıldığında, insan, adamın saflığına mı, yoksa iyi niyetle kendisini o günün A. Smith'i sayan kamuoyunun saflığına mı daha çok şaşacağını bilemez; oysa, söz gelişi, Kars Baroneti General Williams Kars, Wellington Dükü'nün karşısında ne ise, o da, A. Smith'in

c. Sikke. Değer simgesi

Sikke biçiminin kaynağında, paranın dolaşım aracı olma işlevi bulunur. Metalarin fiyatlarının ya da para isimlerinin temsil ettiği altın ağırlığının, dolaşım sırasında metaların karşısına aynı ismi taşıyan altın parçası ya da sikke olarak çıkması gerekir. Fiyat ölçeğinin saptanması gibi sikke darp etmek de devlete ait bir iştir. Altın ve gümüşün sikke olarak giydikleri farklı ulusal üniformaları dünya piyasasına geldikleri zaman çıkarmaları, meta dolaşımının iç ya da ulusal alanları ile evrensel alanı arasındaki farklılığı gösterir.

O halde, sikke altın ile külçe altın yalnızca biçimleri açısından farklıdır ve altın her zaman bir biçiminden diğerine geçebilir.[85] Sikke, darphaneden çıktığı anda eritme potasının yolunu tutmuş demektir. Sikkeler, el değiştirmeleri sırasında, bazıları daha çok bazıları daha az olmak üzere aşınır. İsim olarak altın ile cevher olarak altın, yazılı ağırlık ile gerçek ağırlık birbirlerinden ayrılma sürecine girer. Aynı ismi taşıyan sikkeler, ağırlıkları farklılaştığı için, farklı değerlerde olmaya başlar. Dolaşım aracı olarak altın, fiyat ölçeği olarak altından uzaklaşmaya başlar ve böylece meta fiyatlarını gerçekleştiren gerçek meta eş değeri olmaktan çıkar. Orta Çağın ve 18. yüzyıla kadar Yeni Çağın sikke tarihi, bu karışıklığın tarihidir. Dolaşım sürecinin, ·sikkeyi altın olmaktan çıkarıp altın görünümlü hale getirme ya da onu resmi metal içeriğinin bir simgesine dönüştürme yönündeki doğal eğilimi, bir altın parçasını kabul edilmesi zorunlu ödeme aracı ya da para olmaktan çıkaracak metal kaybının derecesi hakkındaki en modern yasalar tarafından bile kabul edilmiştir.

Paranın el değiştirmesi, sikkenin gerçek içeriğini yazılı içeriğinden,

---

karşısında odur. John Stuart Mill'in ekonomi politik alanındaki, genişlikten de derinlikten de yoksun özgün araştırmalarının tümü, 1844'de yayınlanmış olan "Some Unsettled Questions of Political Economy" adlı küçük eserinde boy gösterir. Locke, doğrudan doğruya, altın ve gümüşün değersizliği ile bunların değerlerinin belirlenişi arasındaki ilişkiden söz eder. "İnsanlar altın ve gümüşe hayal ürünü bir değer verme konusunda anlaştıkları için, ... bu metallerde görülen iç değer, aslında bunların miktarlarından başka bir şey değildir." ("Some Considerations etc.", 1691, "Works", ed. 1777, vol. II, s. 15.)

85 Doğaldır ki, darp üzerinden vergi vb. ayrıntılar üzerinde durmak, amacımın tamamen dışındadır. Bununla beraber, "İngiliz hükümetinin karşılıksız olarak sikke darp ederek" gösterdiği "olağanüstü liberallik"i hayranlıkla değerlendiren romantik dalkavuk Adam Müller'e karşı, Sir Dudley North'un değerlendirmesi: "Diğer metalar gibi altın ve gümüşün de gelgitleri vardır. İspanya'dan yeni altın ve gümüş geldiğinde, ... bunlar Londra Kulesi'ne (darphaneye) getirilir ve darp edilirler. Bunun üzerinden çok geçmeden, ihracat için külçeye talep doğar. Şimdi, hiç külçe yoksa, eldeki bütün metal darp edilmiş bulunuyorsa, ne olacaktır? Bunlar, tekrar eritilecektir; sikkeler sahiplerine hiçbir maliyet yüklemediğinden, bu bir kayba yol açmaz. Ama, ulus zarar görür, çünkü eşeğin yiyeceği samanın önce hasır haline getirilmesinin bedelini o öder. Tüccar" (North'un kendisi, II. Charles döneminin önde gelen tüccarlarından biriydi) "madenî para basımı için bedel ödeyecek olsa, gümüşünü düşünmeden Londra Kulesi'ne göndermez ve böylelikle sikke her zaman darp edilmemiş gümüşten daha yüksek değerde olur." (North, l.c. s. 18.)

onun metal olarak varlığını işlevsel varlığından ayırıyorsa, sikke olarak metal paranın yerine başka malzemelerden yapılma işaretlerin ya da simgelerin konması olasılığını örtülü olarak içinde barındırıyor demektir. Çok küçük ağırlıklara sahip altın ya da gümüş sikkeler yapmanın teknik güçlüğü ve başlangıçta, yüksek değerli metaller yerine düşük değerli metallerin, altın yerine gümüşün, gümüş yerine bakırın değer ölçüsü olma işlevini üstlenmiş olması ve daha değerli metal tarafından tahtlarından indirildikleri sırada para olarak dolaşıyor olmaları, gümüş ve bakır işaretlerin altın sikkenin yerine geçme rollerini tarihsel olarak açıklar. Bunlar, sikkelerin en hızlı dolaştıkları ve dolayısıyla en hızlı aşındıkları, yani alış ve satışların en küçük ölçeklerde aralıksız olarak yenilendiği meta dolaşımı alanlarında, altının yerini alır. Bu uyduların altının yerini kalıcı olarak almasını önlemek için, ödeme aracı olarak altın yerine kabul edilmesi zorunlu olan çok küçük miktarları yasalarla belirlenir. Kuşkusuz, çeşitli sikke türlerinin el değiştirmeleri sırasında çizdikleri özel daireler iç içe geçer. Ufaklıklar, en küçük altın sikkenin kesirlerinin ödenmesi için sürekli olarak altının yanında boy gösterir; altın, sürekli olarak perakende dolaşım alanına girer, ama aynı süreklilikle, ufaklıklarla değiştirilerek bu alanın dışına atılır.[86]

Gümüş ve bakır ufaklıkların metal ağırlıkları keyfi olarak yasayla belirlenir. El değiştirmeleri sırasında bunlar altın sikkelerden daha çabuk aşınır. Bu nedenle bunların sikke olma işlevleri, fiilen, ağırlıklarından yani her tür değerden tümüyle bağımsızlaşır. Altının sikke olarak varlığı kendi değer özünden tamamen ayrılır. Dolayısıyla, kâğıt parçaları gibi görece değersiz şeyler de altın yerine sikke olarak işlev görebilir. Bu tümüyle simgesel karakter, metal ufaklıklarda henüz bir ölçüde gizli kalmıştır. Kâğıt parada ise gün gibi açıktır. Gerçekten de: *Ce n'est que le premier pas que coûte* (önemli olan yalnızca ilk adımdır).

Burada sadece devletin çıkardığı, ödeme aracı olarak kabul edilmesi zorunlu kâğıt paradan söz ediliyor. Bu para doğrudan doğruya metal para dolaşımından doğar. Buna karşılık, kredi parası, basit meta dolaşımını ele aldığımız şu anda bize henüz tamamen yabancı olan ilişkilere dayanır. Yine de, geçerken şu kadarı söylenebilir: nasıl asıl kâğıt paranın

86 "Gümüş hiçbir zaman küçük ödemeler için gerek duyulandan daha fazla olmasa, büyük ödemelere yetecek miktarda gümüş toplanamaz. ... Altının büyük ödemeler için kullanılması, zorunlu olarak perakende ticarette de kullanılmasına yol açar: elinde altın sikkesi olan, bunu küçük satın almalarda da kullanır ve satın aldığı malla birlikte paranın üstünü gümüş olarak alır; böylece, bir başka halde perakendeci tüccara yük olacak olan gümüş fazlası, ondan alınmış ve genel dolaşıma sokulmuş olur. Ama küçük ödemelerin altın kullanılmadan yapılmasını sağlayabilecek bollukta gümüş varsa, bu durumda, perakendeci, küçük satışlarla gümüş elde eder ve gümüş kaçınılmaz olarak onun elinde birikir." (David Buchanan, "Inquiry into the Taxation and Commercial Policy of Great Britain", Edinburgh 1844, s. 248, 249.)

kaynağında, paranın dolaşım aracı olma işlevi varsa, kredi parası da, paranın ödeme aracı olma işlevinin doğal bir ürünüdür.[87]

Üzerlerine 1 sterlin, 5 sterlin vb. gibi para isimleri basılan kâğıt parçaları, dolaşım sürecine dışarıdan, devlet tarafından sokulur. Gerçekten de aynı isimli altın miktarları yerine dolaştıkları sürece, bunların hareketleri, paranın el değiştirmesinin yasalarını yansıtmaktan başka bir şey yapmaz. Sırf kâğıt para dolaşımına özgü bir yasa, ancak, kâğıt para ile altın arasındaki temsil oranından doğabilir. Ve bu yasa basit olarak şudur: çıkarılacak kâğıt para, kendisi altının yerini almamış olsaydı, fiilen dolaşımda bulunması gerekecek olan altının (ya da gümüşün) miktarıyla sınırlı olacaktır. Gerçi, dolaşım alanın soğurabileceği altın miktarı belli bir ortalama düzeyin her iki yanına doğru devamlı dalgalanır. Bununla beraber, belli bir ülkede, dolaşımdaki araç kütlesi hiçbir zaman, deneyimlerden hareketle saptanabilen belli bir minimumun altına düşmez. Bu minimum kitlenin kendi unsurlarını durmadan değiştirmesi, yani sürekli farklı altın parçalarından oluşması, doğal olarak, dolaşım alanındaki büyüklüğünde ve sürekliliğinde hiçbir değişikliğe yol açmaz. Bunun içindir ki, yerini kâğıt simgeler alabilir. Buna karşılık, bugün bütün dolaşım kanalları para soğurma yeteneklerinin son kertesine kadar kâğıt para ile dolmuş olsa, meta dolaşımında kendini gösteren dalgalanmalar sonucunda, bu kanallar yarın gerektiğinden fazla dolu hale gelebilir. Bu durumda ölçü diye bir şey kalmaz. Ama, kâğıt para, ölçüsünü, yani kâğıt para olmasa dolaşabilecek olan aynı isimli altın sikkelerin miktarını aşarsa, genel itibarsızlaşma tehlikesi bir yana bırakılırsa, metalar dünyasında, artık yalnızca, onun iç yasalarıyla belirlenen, yani kendi başına temsil edilebilecek olan altın miktarını temsil eder. Kâğıt para miktarı, söz gelişi her 1 ons altına karşılık 2 ons altın varmış gibi gösteriyorsa, söz gelişi 1 sterlin, fiilen, diyelim $^1/_4$ ons altın yerine $^1/_8$ ons altının para ismi haline gelir. Bunun etkisi, fiyat ölçüsü olarak altında bir değişme olması halindekinin aynıdır. Daha önce 1 sterlinlik fiyatla ifade edilen aynı değerler, şimdi 2 sterlinlik fiyatla ifade edilir.

---

87 Maliye bürokratı Wan-mao-in, bir gün, Göklerin Oğluna (imparatora), devlet tahvillerini (*Reichsassignaten*) konvertibl banknotlara çevirme gizli amacını güden bir proje sunmayı kafasına koyar. Tahvil komitesinin Nisan 1854 tarihli raporuyla esaslı bir zılgıt yer. Bir de geleneksel bambu köteği yiyip yemediği belli değil. Raporun sonunda deniyor ki: "Komite teklif edilen projeyi dikkatle incelemiş ve raporda belirtilen her şeyin tüccarların çıkarlarını kolladığı ve hükümdar yararına hiçbir şeyin bulunmadığı sonucuna varmıştır." ("Arbeiten der Kaiserlich Russichen Gesandtschaft zu Peking über China". Rusçadan çevirenler Dr. K. Abel ve F. A. Mecklenburg, Birinci Cilt, Berlin 1858, s. 54.) İngiltere Bankası'nın "guvernör"lerinden biri Lordlar Kamarası (Banka Yasaları) Komitesi önündeki açıklamasında altın sikkelerin dolaşımları sırasında uğradıkları aşınmayla ilgili olarak şöyle der: "Asıl ağırlıklarından çok kaybetmiş altın sikkelerin arasına her yıl yenileri girer. Bir yılı tam ağırlıkla geride bırakanlar, ertesi yıl terazinin öbür kefesinin aşağıya inmesine yol açacak kadar aşınır." (H. o. Lords' Committee 1848, n. 429.)

Kâğıt para, altını veya parayı temsil eden bir simgedir. Onunla meta değerleri arasındaki ilişki yalnızca şuna dayanır: metalar, düşünce düzeyinde, kâğıt paranın simgesel olarak temsil ettiği aynı altın miktarları ile ifade edilir. Kâğıt para, yalnızca, tüm diğer metalar gibi kendisi de bir değere sahip olan altının miktarını temsil ettiği sürece, bir değer simgesidir.[88]

Son olarak şu sorulabilir: Neden, altının yerini, onun değersiz bir simgesi alabiliyor? Ne var ki, görmüş olduğumuz gibi, altının bu şekilde yerini bir simgeye bırakması, sikke ya da dolaşım aracı olmak dışında işlevi kalmayacak şekilde yalıtılmış ya da bağımsızlaşmış olması ölçüsünde mümkündür. Bu bağımsızlaşma, aşınmış altın parçalarının dolaşıma devam etmelerinde kendisini gösteriyor olsa bile, tek tek altın sikkeler için geçerli değildir. Altın parçaları, yalnızca fiilen dolaşımda bulundukları süreler boyunca, sadece sikke ya da dolaşım aracıdırlar. Bununla beraber, tek tek altın sikkeler için geçerli olmayan şey, kâğıt para tarafından yeri alınabilen minimum altın kütlesi için geçerlidir. Bu kütle sürekli olarak dolaşım alanında kalır, dolaşım aracı olma görevine aralıksız devam eder ve dolayısıyla da sadece bu görevin yürütücüsü olarak var olur. Yani, bunun hareketi, sadece, metaların kendi değer biçimleriyle yalnızca hemen yeniden kaybolmak üzere karşıya geldikleri M-P-M meta başkalaşımının karşıt süreçlerinin sürekli olarak birbirlerinin yerini almasını temsil eder. Burada metanın mübadele değerinin bağımsız bir varlık gibi görünüşü geçicidir. Yerini derhal bir başka metaya bırakır. Bunun için de, paranın, kendisini durmadan bir elden alıp diğer bir ele geçiren bir süreç içinde, yalnızca simgesel bir varlığa sahip olması yeter. Deyim yerindeyse, işlevsel varlığı maddi varlığını yutar. Meta fiyatlarının geçici ve nesnel yansıması olduğu için, artık yalnızca kendi kendisinin simgesi olarak iş görür ve bundan dolayı da yerini simgelere bırakabilir.[89] Burada gerekli olan şey, para simgesinin nesnel toplum-

88 2. basıma not: Para meseleleri üzerinde kalem oynatan en iyi yazarların bile paranın farklı işlevleri hakkında ne kadar bulanık bir kavrayışa sahip oldukları, örneğin, Fullarton'dan alınan şu pasajda görülebilir: "İç mübadele işlemlerimiz söz konusu olduğu sürece, paranın, bugüne kadar genellikle altın ve gümüş sikkeler tarafından yerine getirilen bütün işlevleri, aynı derecede bir etkinlikle, konvertibl olmayan kâğıt paraların dolaşımı ile de yerine getirebilir; bu kâğıt paraların, yasayla belirlenmiş olan yapay ve genel kabule dayanan değerlerinden başka bir değerleri yoktur; sanırım, bu, inkâr edilemeyecek bir olgudur. Bu tür bir değer, emisyon miktarı gerekli sınırlar içinde tutulmak koşuluyla, bir iç değerin bütün işlevlerini üstlenebilir ve hatta bir değer ölçeğinin gerekliliğini ortadan kaldırabilirdi." (Fullarton, "Regulation of Currencies", 2. ed., London 1845, s. 21.) Demek ki, yalın değer simgeleri dolaşımda para-metanın yerini alabileceği için, değer ölçüsü ve fiyat ölçeği olarak para-meta, gereksiz hale geliyor!

89 Altın ve gümüşün sikke olarak ya da tek başlarına dolaşım aracı olma işlevleriyle kendi kendilerinin simgeleri haline gelmeleri olgusundan, Nicholas Barbon, hükümetlerin *"to raise money"* (para toplama), yani söz gelişi kuruş diye anılan bir gümüş miktarına, lira gibi daha büyük bir gümüş miktarının adını verme ve böylece alacaklılara lira yerine kuruş ödeme hakkını çıkarır. "Para eskir, aşınır ve çok fazla sayılıp el değiştirerek hafifleşir.

sal geçerliliğe sahip olmasıdır ki, bunu da yasaya dayanan ödeme aracı olarak kabul edilme zorunluluğu ile elde eder. Devletçe konulan bu zorunluluk, yalnızca bir toplumun kendi sınırları içinde ya da iç dolaşım alanında geçerlidir; şurası da var ki, para ancak burada dolaşım aracı ya da sikke olma işlevini tam olarak yerine getirir ve bu sayede kâğıt para olarak metal cevherinden açıkça ayrı ve yalnızca işlevsel bir varlık biçimi kazanabilir.

3. Para

Değer ölçüsü olan ve dolayısıyla da ister kendi cismiyle isterse bir temsilci aracılığıyla olsun, dolaşım aracı olma işlevini üstlenen meta, paradır. Altın (ya da gümüş) bu nedenle paradır. Bir yandan, değer ölçüsü için geçerli olduğu gibi yalnızca düşünce düzeyinde ya da dolaşım aracı için geçerli olduğu gibi temsil edilebilecek şekilde değil, altından (ya da gümüşten) cismiyle ve dolayısıyla para-meta olarak ortaya çıkmak zorunda olduğu yerlerde; diğer yandan, ister kendi başına isterse bir temsilci aracılığıyla olsun, gördüğü işlevin, onu, sadece kullanım değerleri olan tüm diğer metalar karşısında, tek değer biçimi ya da değişim değerinin tek başına yeterli varlığı olarak sabitlediği yerlerde, para olarak iş görür.

a. Gömüleme

Birbirine zıt iki meta başkalaşımının oluşturduğu kesintisiz döngü veya satış ile alışın aralıksız olarak birbirlerinin yerini alması, paranın hiç durmayan el değiştirmeleri ya da dolaşımın *perpetuum mobile*'si (daimi hareketi) olarak iş görmesi tarafından yansıtılır. Başkalaşımlar zinciri kopar kopmaz, satış, kendisini izleyen alışla tamamlanmaz hale geldiğinde, para hareketsizleşir, ya da Boisguillebert'in dediği gibi *meuble* (hareketli) bir şey iken *immeuble* (hareketsiz) bir şey haline gelir, sikkeden paraya dönüşür.

Meta dolaşımının daha ilk gelişimi ile birlikte, birinci başkalaşımın ürününü, yani metanın dönüşmüş biçimini ya da krizalit evresindeki altını, sıkı sıkıya elde tutma zorunluluğu ve ihtirası gelişir.[90] Meta, başka meta satın almak için değil, meta biçimini para biçimiyle değiştirmek için satılır. Bu biçim değişmesi, yalnızca maddi değişmenin aracısı ol-

... İnsanların alışveriş sırasında önem verdikleri, paranın adı ve rayicidir. Yoksa gümüşün miktarı değildir. ... Metalı para yapan, devlet otoritesidir." (N. Barbon, l.c. s. 29, 30, 25.)

90 "Paraca zenginlik, ... paraya çevrilmiş ürünce zenginlikten başka bir şey değildir." (Mercier de la Rivière, l.c, s. 573.) "Ürün biçiminde bir değer, sadece biçim değiştirmiş bir değerdir." (ib., s. 486.)

maktan çıkıp, kendi başına bir amaç haline gelir. Metanın değişmiş biçiminin, onun mutlak elden çıkarılabilirliğe sahip biçimi ya da yalnızca geçici para biçimi olarak iş görmesi önlenir. Böylece, para, gömüye dönüşerek taşlaşır ve meta satıcısı servet biriktiricisi haline gelir.

Meta dolaşımının yeni başladığı zamanlar, kullanım değerlerinin yalnız fazla gelen kısmı paraya çevrilir. Altın ve gümüş böylece kendi kendilerine fazlalıkların ya da zenginliğin toplumsal ifadeleri olur. Gömülemenin bu ilkel biçimi, bireysel ihtiyaçları gidermeyi temel alan geleneksel üretim tarzının ihtiyaçlar kümesini ciddi şekilde sınırlandırdığı toplumlarda ebedîleşir. Asyalılarda, özellikle de Hintlilerde durum budur. Meta fiyatlarının bir ülkede bulunan altın ve gümüşün miktarıyla belirlendiğine inanan Vanderlint, Hint metalarının niye bu kadar ucuz olduğunu kendi kendine sorar. Cevap: Hintliler parayı gömerler de ondan. Onun kaydettiğine göre, 1602 ile 1734 yılları arasında daha önce Amerika'dan Avrupa'ya getirilmiş olan 150 milyon sterlin değerinde gümüşü gömmüşlerdi.[91] 1856-1866 arasında, yani on yılda, İngiltere, Hindistan'a ve Çin'e (Çin'e giden metallerin büyük kısmı sonradan Hindistan'a akar), daha önce Avustralya altını karşılığında elde edilmiş olan, 120 milyon sterlin değerinde gümüş ihraç etmişti.

Meta üretiminin daha gelişmiş olduğu durumlarda her meta üreticisi kendi *nervus rerum*'unu (en önemli şeyini), "toplumsal güvence"sini sağlamak zorundadır.[92] Kendi metasının üretimi ve satışı zaman harcamaya gerektirir ve tesadüflere bağlı bulunurken, ihtiyaçları durmadan yenilenir ve durmadan başkalarının metalarını satın almasını gerektirir. Satmadan satın alabilmek için, daha önce, satın almadan satmış olmak zorundadır. Bu işlem, genele yayıldığında, kendi içinde çelişkili gibi görünür. Ne var ki, değerli metaller üretim kaynaklarında doğrudan doğruya diğer metalarla değiştirilir. Burada, (altın ve gümüş sahibi tarafından) satın alma olmadan (meta sahibi tarafından) satış söz konusudur.[93] Ve satın almaların izlemediği sonraki satışlar, yalnızca, değerli metallerin bütün meta sahipleri arasında daha fazla dağılmasını sağlar. Böylece, dolaşımın her noktasında çok farklı büyüklüklerde altın ve gümüş birikimleri olur. Metayı mübadele değeri ya da mübadele değerini meta olarak elde tutmak imkânı ile birlikte, altın tutkusu uyanır. Meta dolaşımı genişlerken, zenginliğin her an kullanılmaya hazır, mutlak toplumsal biçimi olan paranın gücü de artar. "Altın harika bir şeydir! Ona sahip olan, arzuladığı her şeyi

91 "Bu önlem sayesinde ellerindeki bütün malların fiyatlarını bu kadar düşük düzeyde tutarlar." (Vanderlint, l.c, s. 95, 96.)

92 "Para bir güvencedir." (John Bellers, "Essays about the Poor, Manufactures, Trade, Plantations, and Immorality", London 1699, s. 13.)

93 Çünkü kategorik anlamıyla satın alma söz konusu olduğunda, altın ve gümüş, metanın dönüşmüş biçimi ya da satışın ürünüdür.

elde eder. Altınla ruhların cennete girmesini sağlamak bile mümkündür." (Kolomb'un Jamaika'dan yazdığı mektuptan, 1503). Para neyin kendisine dönüştüğünü göstermediğinden, meta olsun olmasın her şey paraya dönüşür. Her şey satılabilir ve satın alınabilir hale gelir. Dolaşım, her şeyin, altın kristali haline geldikten sonra tekrar çıkmak üzere, kendisine aktığı bir büyük toplumsal imbik olur. Azizlerin kemiklerinin bile direnemediği bu simyaya, daha da dayanıksız olan *res sacrosanctae, extra commercium hominum* (insanların ticaretinin dışında kalan kutsallaştırılmış şeyler) hiç direnemez.[94] Parada nasıl metaların her tür nitel farkı yok oluyorsa, paranın kendisi de radikal bir eşitlikçi (*leveller*) gibi bütün farklılıkları yok eder.[95] Ama paranın kendisi bir metadır, dışınızda bir şeydir, herhangi bir kimsenin özel mülkiyeti olabilir. Toplumsal güç bu yolla özel kişinin özel gücü haline gelir. Bu nedenle, Eski Çağ toplumu, parayı kendi iktisadi ve ahlaki düzeninin bozucusu olmakla suçlamıştır.[96] Daha çocukluk yıllarında Pluton'u saçlarından tutarak yerin derinliklerinden çekip çıkaran[97]

---

94 Fransa'nın en Hristiyan kralı III. Henry, paraya çevirmek için, manastırların vb. değerli eşyasını çalar. Delfi Tapınağı'nın Foçalılar tarafından soyulmasının Yunan tarihinde nasıl bir rol oynadığı bilinir. Eski insanlar için tapınak, bilindiği gibi, mal tanrısının oturduğu yerdi. Buraları "kutsal bankalar"dı. Ticaret alanında yetkin bir halk olan Fenikeliler için para, her şeyin dönüşmüş biçimiydi. Bunun içindir ki, Aşk Tanrıçası için yapılan şölenlerde kendilerini yabancılara veren bakirelerin ücret olarak aldıkları paraları tanrıçaya sunmaları son derece doğaldı.

95 "Altın! sarı, pırıl pırıl kıymetli altın.
Bunun bu kadarı karayı ak, çirkini güzel,
Eğriyi doğru, alçağı yüksek, ihtiyarı genç, korkağı yiğit eder.
... Ah tanrılar, neden bu? Bu nedir tanrılar?
Bu sizin rahiplerinizi, hizmetkârlarınızı yanınızdan kaçırır;
Güçlü kuvvetli adamların başı altından yastıklarını çekip alır.
Bu sarı köle din de kurar, din de bozar;
Lanetiyle hayır dua kazandırır.
Bembeyaz cüzzamlıya herkesi hayran bırakır.
Hırsızları mevki sahibi eder;
Senatoda yeri olan azalarla beraber,
Onlara da unvan ve itibar verir.
Geçkin dullara bir kere daha koca bulduran budur.
... lânetlik...,
insanlığın orta malı, ... maden."

(Shakespeare, *Atinalı Timon* [M.E.B. Yayınları, İngiliz Klasikleri, 31, Ankara, 1944, s. 80].)

96 "Çünkü insanoğlunun hiçbir icadı
Para kadar fesat verici değildir,
Ülkeleri harap ve yerle bir eden odur:
Dessaslığı öğreterek mertliği bozar ve böylece
Asil ruhları fenalığın menfur yoluna saptırır,
İnsanları her türlü hileye başvurdurur
Ve onlara her günahı işletir."

(Sofokles, *Antigone* [M.E.B. Yayınları, Yunan Klasikleri, 5, Ankara 1941, s. 24].)

97 "Tamahkârlık, Pluton'un kendisini yerin derinliklerinden çekip çıkaracağını umar." (Athen[aeus], Deipnos[ophistae].)

modern toplum, Altın Kâsede† kendi öz hayat ilkesinin parıltılar içindeki cisimleşmesini selâmlar.

Kullanım değeri olarak meta, belli bir ihtiyacı giderir ve maddi zenginliğin özel bir unsurudur. Ama, metanın değeri, maddi zenginliğin tüm unsurları üzerindeki çekim gücünün derecesini ve dolayısıyla sahibinin toplumsal zenginliğini ölçer. Barbarlık düzeyindeki basit bir meta sahibi için de, hatta Batı Avrupalı bir köylü için bile, değer, değer biçiminden ayrılamaz bir şeydir; bunun için de, altın ve gümüş birikiminin artması, değerin artması demektir. Şüphesiz paranın değeri, ister kendi değerindeki isterse metaların değerlerindeki değişme sonucu olsun, değişir. Ama bu, bir yandan, eskisi gibi, 200 ons altının 100 ons altından, 300 ons altının 200 ons altından daha fazla değer taşımasını ve diğer yandan, bu şeyin doğal madenî biçiminin, bütün metaların, her tür insan emeğinin dolaysız toplumsal cisimleşmesi demek olan genel eş değer biçimi olarak kalmasını engellemez. Servet biriktirme hırsı, doğası gereği sınırsızdır. Para, her tür metaya doğrudan doğruya çevrilebilir olduğundan, nitelik ya da biçim açısından sınırlanmamıştır, yani maddi zenginliğin genel temsilcisidir. Ama aynı zamanda, fiilen var olan her para toplamı nicel açıdan sınırlıdır ve dolayısıyla bir satın alma aracı olarak sınırlı bir etki alanına sahiptir. Paranın nicel sınırlılığı ile nitel sınırsızlığı arasındaki bu çelişki, servet biriktiricisini, sürekli olarak Sisyphos'unkine†† benzer biriktirme işine dönmeye zorlar. O, her yeni fethettiği ülkede sadece yeni bir sınır gören bir dünya fatihi gibidir.

Altını para ve dolayısıyla servet biriktirme unsuru olarak elde tutmak için, dolaşımının ya da satın alma aracı olarak dünya nimetlerine çevrilmesinin engellenmesi gerekir. Bunun içindir ki, servet biriktirici, altın fetişi uğruna bedensel arzularını feda eder. Perhiz ilkesini hayata geçirir. Diğer yandan dolaşımdan para olarak alabilecekleri, ona meta olarak verdikleriyle sınırlıdır. Ne kadar çok üretirse o kadar çok satabilir. Çalışkanlık, tutumluluk ve gözü doymazlık, bundan ötürü, kendisinin en başta gelen özellikleridir; çok satıp az satın almak, onun ekonomi politiğinin özetidir.[98]

Servetin dolaysız biçiminin yanında estetik biçimi de yer alır: altın ve gümüşten yapılmış şeylere sahip olma. Bu, burjuva toplumun zenginliği

† *Altın Kâse:* Ortaçağ söylencelerine ve edebî eserlerine göre, yalnızca belirli kişilerin görebildiği mucizevi tas. *–çev.*

†† *Sisypohos:* Eski Yunan mitolojisinde, bir kayayı bir dağın zirvesine çıkarma cezası verilen, ama her girişiminde zirveye ulaşamadan kayanın aşağıya yuvarlanmasını seyretmek zorunda kalan ve her seferinde yeniden başlayan kral. *–çev.*

98 "Her metanın satıcılarının sayısını mümkün olduğu kadar büyütmek, alıcılarının sayısını mümkün olduğu kadar küçültmek; ekonomi politiğin tüm önlemleri işte bu temel sorunların etrafında döner." (Verri, l.c. s. 52, 53.)

ile birlikte gelişir. *"Soyons riches ou paraissons riches"* ("Zengin olalım ya da zengin görünelim", Diderot). Böylece, bir yandan altın ve gümüş için, para olma işlevlerinden bağımsız olarak durmadan genişleyen bir pazar oluşurken, diğer yandan, özellikle toplumun fırtınalı dönemlerinde kullanılmak üzere, el altında hazır bir para kaynağı bulundurulmuş olur.

Gömüleme, metal dolaşımı ekonomisinde çeşitli işlevler üstlenir. İlk işlevi, altın ve gümüş sikkelerin dolaşımının bağlı olduğu koşullardan doğar. Meta dolaşımı sürecinde, dolaşımın hacminde, hızında ve meta fiyatlarında devamlı olarak meydana gelen dalgalanmaların, el değiştiren para miktarını nasıl aralıksız olarak gelgit halinde tuttuğunu görmüş bulunuyoruz. Demek ki, bu miktarın azalıp artabilir olması gerekir. Kâh para sikke olarak çağrılır; kâh sikke para olarak kovulur. Fiilen el değiştiren para miktarının dolaşım alanının doygunluk düzeyi ile daima uyum halinde olması için, bir ülkede bulunan altın ya da gümüş miktarının bunların sırf sikke olarak iş görecek miktarından daha fazla olması zorunludur. Bu koşul, servet birikimi biçimindeki parayla sağlanır. Biriktirilmiş servet rezervleri aynı zamanda dolaşımdaki paranın doldurma ve boşaltma kanalları olarak iş görürler; ve bu yüzden paranın el değiştirme kanalları hiçbir zaman taşmaz.[99]

b. Ödeme aracı

Meta dolaşımının şimdiye kadar incelemiş bulunduğumuz dolaysız biçiminde, aynı değer büyüklüğü daima iki yönlü olarak yer almıştı: bir kutupta meta, karşı kutupta para. Bu nedenle, meta sahipleri, birbirlerinin karşısına, eş değer oldukları önceden belirlenmiş olan şeylerin temsilcileri olarak çıkmışlardı. Ama, meta dolaşımı geliştikçe, metanın elden çıkarılması ile fiyatının gerçekleşmesini zaman bakımından birbirinden ayıran koşullar da gelişir. Burada bu koşulların en basitine işaret etmek yetecektir. Bir metanın üretimi daha fazla, başka birininki daha az

---

99 "Her ulusun, ticaretini yürütmek için, içinde bulunulan koşullara göre değişen ve bazen büyüyen, bazen küçülen belli miktarda *specifick money* (özel para) ihtiyacı vardır. ... Paranın bu gelgitleri, politikacıların herhangi bir yardımı olmaksızın, kendi kendilerini düzenler. ... Mekanizma duruma göre işler: para kıt olduğu zaman, külçeler darphaneye gönderilir; külçe kıtlığı varsa, sikkeler eritilir." (Sir D. North, l.c. [Postscript,] s. 3.) Uzun süre Doğu Hint Kumpanyası'nın bir yetkilisi olan John Stuart Mill, Hindistan'da, gümüş süs eşyasının hâlâ doğrudan doğruya gömülenmiş servet olarak iş gördüğünü teyit eder. "Yüksek bir faiz oranı olduğu zaman gümüş süs eşyası ortaya çıkar ve sikke haline getirilir; faiz oranı düştüğünde eski haline döner." (J. St. Mill's Evidence "Reports on Bank Acts", 1857, n. 2084. 2101.) Hindistan'ın altın ve gümüş ithalat ve ihracatıyla ilgili 1864 tarihli bir parlamento belgesine göre, 1863 yılında altın ve gümüş ithalatı, altın ve gümüş ihracatını 19.367.764 sterlin aşmıştı. 1864 yılından hemen sonra gelen sekiz yıl boyunca, ithal edilen değerli maden miktarı ihraç edilen değerli maden miktarını 109.652.917 sterlin aşmıştı. Bu yüzyıl boyunca, Hindistan'da, 200 milyon sterlinden çok daha fazla sikke çıkarılmıştır.

zaman alır. Değişik metaların üretimi farklı mevsimlerde olur. Metanın biri kendi piyasasında doğar, bir başkası uzaktaki bir piyasaya götürülmeyi gerektirir. Bu nedenle, bir meta sahibi, henüz bir başka meta sahibi alıcı olarak ortaya çıkmadan, satıcı olarak boy gösterebilir. Aynı kişiler arasında aynı işlemlerin devamlı tekrar edilmesi durumunda, metaların satış koşulları, üretim koşullarına göre düzenlenir. Diğer yandan, belli metaların, örneğin bir evin kullanımı, belli bir zaman süresi için satılır. Ancak bu sürenin geçmesinden sonra, alıcı, metanın kullanım değerini gerçekten elde etmiş olur. Bunun için alıcı, metayı, onun karşılığını ödemeden önce satın alır. Bir meta sahibi var olan metayı satar, bir diğeri yalnızca paranın ya da gelecekteki paranın temsilcisi olarak satın alır. Satıcı alacaklı, alıcı borçlu olur. Metaların başkalaşımı ya da değer biçimlerinin gelişmesi burada değiştiği için, para yeni bir işlev kazanır: Ödeme aracı olur.[100]

Alacaklı ve borçlu olma nitelikleri burada basit meta dolaşımından doğar. Dolaşımın uğradığı biçim değişimi satıcı ve alıcıya bu yeni damgayı vurur. Demek ki, bunlar, ilk önce, tıpkı satıcıların ve alıcıların oynadıkları roller gibi, aynı dolaşım aktörleri tarafından oynanan geçici ve değişen rollerdir. Ne var ki, çelişki, şimdi, daha da huzur kaçıncı görünür ve billurlaşmaya çok daha yatkın hale gelmiştir.[101] Bununla beraber, aynı nitelikler meta dolaşımından bağımsız olarak da kendilerini gösterebilir. Örneğin, eski dünyanın sınıf mücadelesi, asıl olarak alacaklılarla borçlular arasındaki mücadele biçimini almış ve Roma'da borçlu pleblerin çöküşüyle ve yerlerine kölelerin konmasıyla son bulmuştur. Aynı mücadele orta çağda, iktisadi güçleri ile birlikte buna dayanan siyasal güçlerini yitiren feodal borçluların çöküşüyle sona ermiştir. Bununla beraber, para biçimi (alacaklılarla borçlular arasındaki ilişki bir para ilişkisi biçiminde olur) burada sadece söz konusu sınıfların daha derinlerdeki iktisadi hayat koşullarından doğan çelişkiyi yansıtır.

Meta dolaşımı alanına dönelim. İki eş değerin, meta ile paranın satış sürecinin iki kutbunda aynı anda yer almaları durumu artık son bulmuştur. Para, şimdi önce satılan metanın fiyatının saptanmasında değer ölçüsü olarak iş görür. Metanın sözleşme ile saptanmış fiyatı alıcının

---

100 Luther, satın alma aracı olarak para ile, ödeme aracı olarak para arasında ayırım yapar. "Bana tefeci faizinden (*Schadewacht*) öyle bir ikiz yap ki, burada ödeyemeyeyim ve orada satın alamayayım" (Martin Luther, "An die Pfarrherrn, wider den Wucher zu predigen", Wittenberg 1540.) -F. E.

101 18. yüzyılın başlarında İngiliz tüccarları arasındaki borçluluk ve alacaklılık ilişkileri üzerine şunlar yazılmıştır: "Burada, Ingiltere'de, tacirler arasında öyle bir insafsızlık duygusu hâkimdir ki, bunun benzerine başka hiçbir insan toplumunda ve dünyanın başka hiçbir ülkesinde rastlayamazsınız." ("An Essay on credit and the Bankrupt Act", London 1707, s. 2.)

yükümlülüğünü, yani belli bir süre içinde ödemek üzere borçlandığı para miktarını ölçer. İkincisi, düşünsel satın alma aracı olarak işlev görür. Para, yalnızca alıcının satıcıya verdiği ödeme sözünde var olmakla beraber, metaların el değiştirmelerini sağlar. Ödeme aracı, ancak, süreleri gelen ödemelerle fiilen dolaşıma katılır, yani alıcının elinden çıkar, satıcının eline geçer. Dolaşım süreci birinci evresinde kesintiye uğradığından ya da metanın dönüşmüş biçimi dolaşımdan çekildiğinden, dolaşım aracı gömüye dönüşmüş olur. Ödeme aracı dolaşıma katılır, ama meta bu alanı daha önce terk etmiştir. Para artık sürece aracılık etmez. Süreci, bağımsız bir şekilde, mübadele değerinin mutlak varlığı ya da genel meta olarak sona erdirir. Satıcı, parayla bir ihtiyacını gidermek için, metayı paraya çeviriyordu; servet biriktirici metayı para biçiminde saklamak için, borçlu durumdaki alıcı ise borcunu ödeyebilmek için metayı paraya çevirir. Borçlu borcunu ödemezse, metaları haciz yoluyla satılır. Demek ki, şimdi metanın değer biçimi, yani para, bizzat dolaşım sürecinin koşullarından doğan toplumsal bir zorunlulukla, satışın başlı başına bir amacı haline gelmiş oluyor.

Alıcı, metayı paraya çevirmeden önce, parayı tekrar metaya çevirir; ya da metanın ikinci başkalaşımını birincisinden önce tamamlar. Satıcının metası dolaşır, fiyatını gerçekleştirir, ama bu ancak yasal bir para alacağı biçiminde olur. Meta paraya dönüşmeden önce kullanım değerine dönüşür. Metanın birinci başkalaşımının tamamlanması daha sonra olur.[102]

Dolaşım sürecinin her bir belirli anında, vadesi gelen ödeme yükümlülükleri, satışlarıyla kendilerine kaynaklık etmiş olan metaların fiyatlarının toplamını temsil eder. Bu fiyat toplamının gerçekleşmesi için gereken paranın miktarı, ilk olarak, ödeme aracının el değiştirme hızına bağlıdır. Bu miktar, iki şeyin etkisi altındadır: birincisi, alacaklılar ile borçlular arasındaki ilişkiler zinciri (borçlusu B'den para alan A, bunu kendi alacaklısı C'ye öder vb.); ikincisi, farklı ödeme günleri arasındaki süreler. Sürekli ödemeler zinciri ya da sonradan tamamlanan birinci başkalaşımlar zinciri, başkalaşım dizilerinin daha önce incelemiş olduğumuz iç içe geçmesi olgusundan özsel olarak farklıdır. Dolaşım aracının el değiştirmesi sırasında satıcı ile alıcı arasındaki bağlantı sadece

102 2. basıma not: Metinde karşıt bir biçimi neden dikkate almadığım, 1859'da yayınlanan eserimden alınan şu pasajdan anlaşılacaktır: "Tersine, P-M sürecinde para gerçek satın alma aracı olarak elden çıkarılabilir ve böylece, paranın kullanım değeri gerçekleşmeden ya da meta elden çıkarılmadan önce, metanın fiyatı gerçekleşebilir. Bu, örneğin, günlük hayatta önceden ödeme şeklinde, yani peşin verme şeklinde olur. Ya da, İngiliz hükümetinin Hindistan'da köylülerin afyonunu ... satın aldığı ... şekilde olur. Şurası var ki, bütün bu durumlarda, para sadece bildiğimiz satın alma aracı şeklinde iş görür. ... Doğaldır ki, sermaye de para biçiminde avans olarak verilir. ... Ne var ki, bu bakış açısı basit dolaşımın ufkunun dışında kalır." ("Zur Kritik etc.", s. 119, 120.)

ifade edilmekle kalmaz. Bağlantının kendisi de ancak paranın el değiştirmesi sırasında ve onunla birlikte doğar. Buna karşılık, ödeme aracının hareketi, kendisinden önce zaten kurulmuş bulunan bir toplumsal bağlantıyı ifade eder.

Satışların eş zamanlı ve yan yana olması, paranın el değiştirme hızının sikke miktarını azaltıcı etkisini sınırlandırır. Öte yandan, eş zamanlılık ve yan yanalık, ödeme araçlarında tasarruf sağlayıcı yeni bir kaldıraç yaratır. Ödemelerin aynı yerde toplanmasıyla birlikte, bunların denkleştirilmesini sağlayan özel kurum ve yöntemler de kendiliklerinden gelişir. Orta çağ Lyon'undaki *virements* (borç aktarımları) bunlara örnektir. A'nın B'den, B'nin C'den, C'nin A'dan alacak taleplerinin, geride artı ve eksi büyüklüklerdeki belirli nicelikler bırakacak şekilde birbirlerini yok etmeleri için, karşı karşıya getirilmeleri yeter. Böylece, geriye yalnız ödenecek bir borç bakiyesi kalır. Bir araya toplanan ödemelerin niceliği ne kadar yüksek olursa, bakiyenin bu toplama oranı o kadar küçük ve dolayısıyla dolaşımda bulunan ödeme araçlarının miktarı da o ölçüde az olur.

Paranın ödeme aracı olma işlevi dolaysız bir çelişki içerir. Ödemeler birbirlerini dengeledikleri sürece, para yalnız düşüncede var olan hesap parası ya da değer ölçüsü olarak iş görür. Gerçek ödemelerin yapılması gerektiğinde, dolaşım aracı yani yalnızca geçici ve maddi değişmeye aracılık eden bir biçim olarak değil, fakat toplumsal emeğin bireysel cisimleşmesi, mübadele değerinin bağımsızlaşmış varlığı, mutlak ve evrensel meta olarak ortaya çıkar. Bu çelişki, para bunalımı diye isimlendirilen üretim ve ticaret bunalımları sırasında kendini açıkça gösterir.[103] Böyle bir bunalım, yalnızca, sürekli uzayan ödemeler zincirinin ve ödemelerin birbirleriyle dengelenmesini sağlayan yapay bir sistemin tam olarak gelişmiş olduğu yerlerde kendini gösterir. Herhangi bir nedenden dolayı bu mekanizmada genel bozukluklar yaşandığında, para, birdenbire ve doğrudan doğruya, yalnızca düşüncede var olan hesap parası biçiminden çıkıp madenî paraya çevrilir. Sıradan metalar artık onun yerine geçemez. Metanın kullanım değeri değersizleşir, metanın değeri, kendi değer biçiminin önünde kaybolup gider. Burjuva, daha kısa bir süre önce, refah sarhoşluğunun verdiği bilgiçce bir kendine güven duygusuyla parayı boş bir hayal ilan etmişti. Sadece meta, paradır. Ama şimdi dünya pazarında yükselen çığlık şu: Sadece para, metadır! Aç tavuğun arpa ambarından gayri bir şey hayal etmemesi gibi, onun da ruhu şimdi

103 Metinde sözü edilen türdeki, her genel üretim ve ticaret bunalımının özel bir aşamasını oluşturan para bunalımı, yine para bunalımı diye anılan, ama kendi başına ortaya çıkabilen, sanayi ve ticaretin ürünü olmayıp bunları olumsuz yönde etkileyen özel bunalım türünden ayırt edilmelidir. Bunlar, hareket merkezleri para-sermaye olan ve bu nedenle de dolaysız etki alanlarında bankaların, borsaların ve mâli kesimin bulunduğu bunalımlardır. (Marx'ın 3. basıma notu.)

paranın, biricik zenginliğin peşindedir.[104] Metayla kendi değer biçimi, yani para arasındaki karşıtlık bunalım sırasında mutlak çelişki kertesine ulaşır. Burada paranın ortaya çıkma biçimi de önemini yitirir. Ödeme ister altınla, isterse kredi parasıyla, örneğin banknotla yapılsın, para açlığı aynı şekilde sürer.[105]

Şimdi belli bir zaman aralığında el değiştirmekte olan paranın toplam miktarını ele alacak olursak, dolaşım ve ödeme araçlarının hızı veri kabul edildiğinde, bu miktar şu işlemin sonucuna eşittir: gerçekleştirilecek meta fiyatları, artı günü gelmiş ödemeler toplamı, eksi birbirlerini götüren ödemeler, ve son olarak, eksi bir ve aynı para parçasının sıra ile kâh dolaşım kâh ödeme aracı olarak iş gördüğü el değiştirmelerin sayısı. Söz gelişi köylü, tahılını dolaşım aracı olarak iş gören 2 sterlin karşılığında satıyor olsun. Ödeme gününde o bununla, kendisine dokumacının sağlamış olduğu keten bezinin bedelini öder. Aynı 2 sterlin şimdi ödeme aracı olarak iş görür. Dokumacı da nakit karşılığı İncil satın alır; bu 2 sterlin bu kez yeniden dolaşım aracı olarak iş görür vb. Bundan dolayı, fiyatlar, paranın el değiştirme hızı ve ödemelerdeki tasarruflar biliniyor olsa bile, bir dönem boyunca, örneğin bir gün boyunca el değiştiren para miktarı ile dolaşımda olan meta miktarı artık birbirlerini dengelemez. Çoktandır dolaşımdan çıkmış bulunan metaları temsil eden para, el değiştirmeye devam eder. Parasal eş değerleri ancak ileriki bir zamanda ortaya çıkacak olan metalar el değiştirir. Ayrıca, her gün sözleşmeye bağlanan ödemelerle aynı gün vadeleri gelen ödemeler, karşılaştırılmaları tümüyle olanaksız olan büyüklüklerdir.[106]

---

104 "Kredi sisteminden para sistemine bu anî dönüşler teorik olan korkuyu fiilen paniğe çevirir ve dolaşım süreci içinde aracılık görevini yapan kimseler kendi aralarındaki iktisadi ilişkilerin anlaşılmaz esrarı karşısında dehşete kapılır." (Karl Marx, l.c. s. 126.) "Yoksulların işleri yoktur; çünkü, bunları çalıştırmaya zenginlerin paraları yoktur; oysa, yiyecek ve giyecek sağlamak için bunların elinin altında, eskiden ne kadar varsa, gene o kadar toprak ve emek gücü vardır; ve bir ulusun gerçek zenginliğini oluşturan bunlardır, para değildir." (John Bellers, "Proposals for Raising a Colledge of Industry", London 1696, s. 3, 4.)

105 Bu gibi anların *amis du commerce* (ticaret dostları) tarafından nasıl sömürüldüğünü aşağıdaki pasaj ortaya koymaktadır: "Bir gün" (1839 yılında) "yaşlı ve hırslı bir City'li [Londra'nın finans merkezi, –*çev.*] banker, özel odasında, masasının kapağını kaldırır ve çıkardığı bir tomar banknotu bir arkadaşının önüne serer; ve paranın 600 bin sterlin tutarında olduğunu, parayı kıtlaştırmak için dolaşımın dışında tutulduğunu, ve hepsinin aynı gün öğleden sonra üçten itibaren piyasaya sürüleceğini derin bir zevkle ifade eder." ([H. Roy], "The Theory of the Exchange, The Bank Charter Act of 1844", London 1864, s. 81.) Yarı-resmî hükümet organı *Observer*, 24 Nisan 1864 günkü sayısında şunları belirtir: "Bir banknot kıtlığı yaratmak niyetiyle izlenen yol ve uygulanan araçlar üzerine pek garip rivayetler dolaşıyor. ... Böylesine marifetlerden herhangi birinin uygulanabilip uygulanamayacağı ne derece şüpheli görülürse görülsün, söylentiler o kadar yaygın ki, gerçekten üzerinde durulup anılmaya değer."

106 "Belli bir gün süresince tamamlanan satışlar ya da imzalanan sözleşmeler o gün el değiştiren para miktarını etkilemez, ama çoğu örnekte, az ya çok uzaktaki ileri bir tarihte,

Satılmış metalar için çıkarılan borç senetleri, alacak taleplerinin devredilmesi için tekrar dolaşıma çıkarken, paranın ödeme aracı olma işlevinden, doğrudan doğruya, kredi parası doğar. Diğer taraftan kredi sisteminin yaygınlaşması ölçüsünde, paranın ödeme aracı olma işlevi de yaygınlaşır. Para, bu özelliğiyle, büyük ticaret işlemleri alanını mesken edinen kendi varlık biçimlerini kazanır; bu sırada, altın ve gümüş sikkeler, asıl olarak perakende ticaret alanına sürülür.[107]

Meta üretiminde belli bir yüksekliğe ve genişliğe varıldığında paranın ödeme aracı olma işlevi meta dolaşımı alanının ötesine geçer. Sözleşmelerin evrensel metası haline gelir.[108] Rantlar, vergiler vb. ayni ödemeler olmaktan çıkar, parayla yapılan ödemeler haline gelir. Bu dönüşümün üretim sürecinin bütününe ne derece bağlı olduğunu, ör-

---

dolaşımda olacak para miktarı üzerinde çok sayıda poliçenin çekilmesine yol açarlar. ... Bugün verilen poliçelerin ya da açılan kredilerin, sayıca, hacimce ve sürece, yarın ya da öbür gün verilecek veya açılacak olanlarla herhangi bir benzerliğe sahip olması gerekmez; dahası, bugünkü poliçe ya da kredilerin birçoğu, vadeleri geldiğinde, çok farklı tarihlerde düzenlenmiş olan bir yığın eski yükümlülükle denkleştirilir. 12, 6, 3 ya da 1 ay süreli poliçeler sık sık öylesine çakışırlar ki, belli bir günde süreleri dolan yükümlülükleri çok büyük bir hacme ulaştırırlar." ("The Currency Theory Reviewed, a letter to the Scottish people. By a Banker in England", Edinburgh 1845, s. 29, 30, passim.)

107 Gerçek ticaret işlemleri yapılırken fiilen ne kadar az para kullanıldığını göstermek için, örnek olarak, Londra'nın en büyük ticaret kurumlarından birinin (Morrison, Dillon & Co.) yıllık tahsilat ve ödemelerini gösteren tabloyu aşağıya alıyoruz. 1856 yılındaki milyonlarca sterlin tutan işlemler, toplamları 1 milyon sterlin edecek şekilde yeniden hesaplanmıştır.

Tahsilat	Sterlin
Bankerler ve tüccarlardan alınmış vadeli poliçeler	533.596
Bankerler vb.'nin talep üzerine ödenecek çekleri	357.715
Eyalet bankası banknotları	9.627
İngiltere Bankası banknotları	68.554
Altın	28.089
Gümüş ve bakır	1.486
Posta havaleleri	933
Genel Toplam	1.000.000

Ödemeler	Sterlin
Vadeli poliçeler	302.674
Londra bankerlerine ödenecek çekler	663.672
İngiltere Bankası banknotları	22.743
Altın	9.427
Gümüş ve bakır	1.484
Genel Toplam	1.000.000

("Report from the Select Committee on the Bank Acts", July 1858, s. LXXI).

108 "Ticaret işlemleri öyle bir değişikliğe uğramış bulunuyor ki, metanın metayla mübadelesi ya da meta teslimi ve meta kabulü, şimdi yerini satış ve ödemeye bırakmış bulunuyor ve bütün işlemler ... artık yalnızca parasal işlemler olarak görünüyor." ([D. Defoe], "An Essay upon Publick Credit", 3. ed., London 1710, s. 8.)

neğin, Roma İmparatorluğunun, devlete yapılan bütün ödemeleri para olarak yaptırmak için giriştiği ve başarısızlığa uğradığı iki deney çok iyi kanıtlar. Fransız köylülerinin XIV. Louis yönetiminde çektiği, Boisguillebert, Marshall Vauban ve başkalarının son derece etkili bir dille yerdikleri korkunç sefaletin nedeni, sadece vergilerin yüksekliği değil, aynı zamanda ayni vergilerin parayla ödenen vergilere çevrilmiş olmasıydı.[109] Öte yandan, toprak rantının başlıca devlet geliri olduğu Asya ülkelerinde, bunun ayni olarak ödenmesi, doğal ilişkilerin değişmezliği sayesinde yeniden üretilen üretim ilişkilerine dayanıyorsa, bu ödeme biçiminin kendisi de, eski üretim biçiminin devamını sağlar. Osmanlı İmparatorluğu'nun ayakta kalışının sırlarından biri budur. Japonya'ya Avrupa'nın zorla kabul ettirdiği dış dünyayla ticaret, kendisiyle birlikte ayni rantın para olarak ödenen ranta çevrilmesini de getirecek olursa, bu ülkenin örnek tarımına olanlar olacaktır. Bu tarımın sınırlı iktisadi varlık koşulları yok olup gidecektir.

Her ülkede belli genel ödeme günleri yerleşiklik kazanır. Bunlar, yeniden üretimin başka döngüleri bir yana bırakılırsa, kısmen, üretimin mevsim değişikliklerine bağlı doğal koşullarının ürünüdür. Bunlar aynı zamanda, vergiler, rantlar vb. gibi, doğrudan doğruya meta dolaşımından doğmayan ödemeleri de düzenler. Toplumun bütün yüzeyine dağılmış bu ödemelerin yılın belli günlerinde yapılabilmesi için gerekli olan para miktarı, ödeme aracının kullanılışında devresel fakat tamamen yüzeysel bozukluklara yol açar.[110]

Ödeme aracının el değiştirme hızı ile ilgili yasadan şu sonuç çıkar: kaynakları ne olursa olsun, bütün dönemsel ödemeler için gerekli olan

109 "Para her şeyin celladı haline geldi." Maliye sanatı, "bu uğursuz özü elde etmek için, şeylerin ve metaların korkunç bir yığınının buharlaştığı bir imbik"tir. "Para bütün insanlığa savaş açmış bulunuyor." (Boisguillebert, "Dissertation sur la nature des richesses, de l'argent et des tributs", édit. Daire, "Économistes financiers", Paris 1843, t. I, s. 413, 419, 417, 418.)

110 Craig, 1826 yılında, Avam Kamarası Soruşturma Komitesi önünde şu açıklamayı yapmıştı: "1824 yılında, paskalyayı izleyen haftanın ilk günü, Edinburg'da, öyle muazzam bir banknot talebi oldu ki, saat 11'e kadar bankaların elinde bir tek banknot kalmadı. Ödünç almak için her yere, bütün bankalara, başvuruldu, fakat bir şey elde edilemedi: birçok işlem ancak *slips of paper* ile (makbuzlarla) yapılabildi. Bununla beraber, aynı gün öğleden sonra, saat 3 sıralarında, banknotların tamamı çıkarıldıkları bankalara geri dönmüş bulunuyordu. Sadece el değiştirmişlerdi." İskoçya'da ortalama efektif banknot dolaşımı 3 milyon sterlinden az olmakla beraber, gene de, yılın çeşitli ödeme günlerinde, bankerlerin mülkiyetinde bulunan ve hepsi bir arada yuvarlak hesap 7 milyon sterlini bulan tüm banknotlar iş görmeye çağrılır. Bu gibi durumlarda banknotlar, bir tek ve özel görevi yerine getirmek durumunda olup bunu yapar yapmaz çıktıkları bankalara gerisin geriye dönerler. (John Fullarton, "Regulation of Currencies", 2. ed. London 1845, s. 86, not.) Anlamayı kolaylaştırmak için şunun eklenmesi gerekir: Fullarton'un eserinin çıktığı tarihte İskoçya'da mevduatın çekilmesi için çek değil banknot kullanılıyordu. [Burada "banknot" sözcüğü, bankaların ihraç ettiği borç senetleri anlamına gelmektedir. *–çev.*]

ödeme aracı miktarı, ödeme dönemlerinin uzunluklarıyla doğru orantılıdır.[111]

Paranın ödeme aracı olarak gelişimi, borçlanılmış miktarların ödeme günleri için para biriktirilmesini zorunlu kılar. Bağımsız bir zenginleşme biçimi olarak gömüleme, burjuva toplumun gelişmesiyle birlikte ortadan kaybolurken, aynı gelişme sırasında, ödeme aracı yedek fonları biçiminde artış gösterir.

c. *Dünya parası*

Para, iç dolaşım alanının dışına çıktığı zaman, orada ortaya çıkan fiyat ölçeği, sikke, ufaklık ve değer simgesi gibi yerel biçimlerden sıyrılır ve değerli metallerin ilk biçimleri olan külçe biçimine döner. Metalar dünya ticaretinde değerlerini evrensel şekilde ifade eder. Bundan dolayı, bağımsız değer biçimleri de, burada karşılarına dünya parası olarak çıkar. Para, ancak dünya pazarına çıktığı zaman, tam anlamıyla, doğal biçimi aynı zamanda soyut insan emeğinin dolaysız toplumsal gerçekleşme biçimi olan bir meta olarak işlev görür. Paranın gerçek varoluş biçimi, para kavramına uygun hale gelir.

İç dolaşım alanında sadece tek bir meta değer ölçüsü olabilir ve dolayısıyla para olarak iş görebilir. Dünya pazarında çift değer ölçüsü, altın ve gümüş, bir arada hüküm sürer.[112]

---

111 "Yılda 40 milyonluk işlemi yürütme zorunluluğu olsa, ticaretin gerektirdiği el değiştirme ve döngüler için aynı 6 milyon" (altın) "yeter mi?" sorusuna, Petty, bilinen ustalığıyla, şöyle karşılık verir: "Cevabım evettir: bunu, el değiştirme süresinin uzunluk ya da kısalığı belirler; bu süre, paralarını pazar günü alıp o gün borçlarını ödeyen fakir zanaatkârlar ve işçiler arasında olduğu gibi, bir hafta uzunluğunda olsa, 40 milyonluk bir toplam için 1 milyonun $^{40}/_{52}$'si yetebilir; buna karşılık, bu süre, bizim kira ve vergi ödemelerimizde alışılmış süreye uygun olarak, üç ay olsa, bu durumda, 10 milyon gerekir. O halde, ödemelerin genel olarak 1 ile 13 hafta arasında değişen sürelerde yapıldığını varsayacak olsak, 10 milyon ile $^{40}/_{52}$'yi toplamak gerekir ve bunun yarısı yaklaşık 5½ milyon eder, yani 5½ milyon yeterli olacaktır." (William Petty, "Political Anatomy of Ireland. 1672", edit. Lond. 1691, s. 13, 14.)

112 Ulusal bankaların yedek fonlarını yalnızca ülke içinde para işlevi gören değerli madenden meydana getirmelerini öngören yasaların saçmalığı bununla ilgilidir. İngiltere Bankası'nın, böylece, kendi kendine yarattığı "tatlı güçlükler" herkesçe bilinir. Altın ve gümüşün geçirdikleri göreli değer değişimlerinin büyük tarihsel dönemleri üzerine bkz.: Karl Marx, l.c. s. 136 vd. - 2. basıma ek: Sir Robert Peel kendi yayınladığı 1844 tarihli *Bank Act* (Banka Yasası) ile durumu düzeltmeye çalıştı: İngiltere Bankası'na, altın mevcudunun dörtte birini aşmamak üzere, gümüş yedek fonu bulundurma ve külçe gümüş karşılığında banknot çıkarma yetkisi tanındı. Bu iş yapılırken, gümüşün değeri Londra piyasasındaki fiyatına (altın cinsinden) göre takdir edildi. [Almanca dördüncü basıma ek: Şimdi, bir kere daha, altın ve gümüşün göreli değerlerinde kuvvetli değişmelerin olduğu bir dönemde bulunuyoruz. Aşağı yukarı 25 yıl önce, altın ile gümüş arasındaki değer oranı 15½ :1 idi, şimdi, yaklaşık olarak 22:1'dir ve gümüşün altına göre değeri de devamlı düşüyor. Bunun temel nedeni, her iki metalin üretim yöntemlerinde meydana gelen değişikliklerdir. Altın eskiden, neredeyse yalnızca, altın içeren kayaların havanın etkisiyle ufalanması sayesinde altın içeren alüvyonlu toprakların yıkanma-

Dünya parası, genel ödeme aracı olarak, genel satın alma aracı olarak ve genel olarak zenginliğin (*universal wealth*) mutlak toplumsal maddi biçimi olarak iş görür. Uluslararası bakiyelerin tasfiyesi için ödeme aracı olma işlevi belirleyicidir. İşte bu nedenle, merkantilistlerin parolası şöyledir: Ticaret dengesi![113] Altın ve gümüş, özellikle çeşitli uluslar arasındaki ürün alışverişinin alışılagelmiş dengesinin aniden

---

sı yoluyla elde edilirdi. Şimdi, bu yöntem artık yeterli görülmemektedir ve eskilerin çok iyi bilmesine karşın (Diodor[us], III, 12-14) [Diodor's v. Sicilien "Historische Bibliothek," book III, 12-14. Stuttgart 1828, s. 258-261] sonradan ikinci plana düşen altınlı kuvars damarlarının doğrudan doğruya işlenmesi yöntemi tarafından geri plana itilmiştir. Diğer yandan, Amerika'daki Kayalık Dağlar'ın batısında muazzam yeni gümüş yatakları bulunmakla kalmamış, aynı zamanda bunlar ve Meksika'daki gümüş madenleri, demiryolları inşasının, modern makinelerin ve yakıtların taşınmalarını kolaylaşması sayesinde, en az masraf yapılarak en yüksek verim sağlayacak şekilde işletilmeye başlamıştır. Ne var ki, her iki madenin damarlarda bulunuş biçimleri arasında büyük bir fark vardır. Altın çok kere saf halde bulunur, ne var ki kuvarsın içinde toz zerrecikleri halinde ufalanıp dağılmıştır, bundan dolayı bütün damarın parçalanması ve altının bundan yıkanarak ya da cıva kullanılarak çıkarılması gerekir. 1.000.000 gram kuvars çoğu zaman ancak 1-3 gram, pek ender olarak da 30–60 gram altın verir. Gümüşün saf halde bulunuşu enderdir; buna karşın, çoğu zaman, yüzde 40-90 gümüş içeren ve damardan ayrılması görece kolay bir cevherde bulunur; ya da, daha az miktarda olmak üzere, kendileri başlı başına işletilebilecek iktisadi değerde olan bakır, kurşun vb. cevherleri ile bir arada bulunur. Bu söylenenlerden anlaşılır ki, altın üretimi için harcanan emek miktarı artarken, gümüş için harcanan emek miktarı azalmıştır; bu da, gümüşün değerindeki düşmeyi pek doğal bir sonuç olarak ortaya koyar. Gümüş fiyatı bugün bile yapay yollarla yüksek tutulmayı sürdürüyor; böyle olmasaydı, bu değer düşmesi kendisini daha büyük fiyat düşüşleriyle gösterirdi. Ne var ki, Amerika'nın gümüş yatakları şimdiye kadar pek az işletildi; bu demektir ki, gümüşün değeri, daha uzun bir süre düşme halinde olacaktır. Burada daha da etkili olan bir başka faktör, çeşitli kullanım eşyası ve lüks eşya yapımı için gümüş talebinde göreli bir azalmanın yaşanması, bu gibi şeylerin yerini kaplama eşya, alüminyum vb.'nin almasıdır. Çift metalcilerin, uluslararası bir zorunlu kur düzenlemesiyle gümüşün yeniden 1:15½'luk eski değerine ulaşabileceği düşüncesinin ütopikliği bunlara göre ölçülebilir. Gümüşün para olma özelliğini dünya pazarında da giderek yitirmesi olasılığı çok daha yüksek. –F. E.]

113 Ticaret bilançosunun altın ve gümüş cinsinden fazla vermesini uluslararası ticaretin amacı sayan merkantilist sistemin karşısında olanlar da dünya parasının işlevini tümüyle yanlış anlamışlardır. Değerli metallerin uluslararası hareketleri hakkındaki yanlış kavrayışın, yalnızca, dolaşım aracı miktarını düzenleyen yasalar hakkındaki yanlış kavrayışın bir yansıması olduğunu, Ricardo ile ilgili incelemelerim sırasında ayrıntılı bir biçimde gösterdim (l.c. s. 150 vd.). Onun, "Olumsuz bir ticaret dengesinin nedeni, asla, dolaşım aracı fazlalığından başka bir şey olamaz. ... Sikke ihracı, sikkenin ucuzlamasından dolayı olur, ve bu olumsuz bir dengenin sonucu değil, nedenidir" şeklindeki yanlış dogması, bu nedenle, daha önce, Barbon tarafından bile ifade edilmişti: "Ticaret dengesi, eğer böyle bir şey varsa, paranın bir ülkeden ihraç edilmesinin nedeni değildir. Bu, değerli metallerin ülkelerdeki değer farkından doğar." (N. Barbon, l.c. s. 59.) MacCulloch, "The Literature of Political Economy: a Classified Catalogue" (London, 1845) adlı eserinde bu öngörüsü için Barbon'u takdir eder, ama bunun yanında, *currency principle*'ın (para ilkesi*) saçma varsayımlarının Barbon'da büründükleri safça biçimlerin sözünü etmekten bile kaçınır. Adı geçen katalogdaki eleştiri ve hatta dürüstlük yoksunluğu para teorisi tarihi ile ilgili bölümlerde zirveye ulaşır; çünkü, MacCulloch, burada, *facile princeps argentariorum* (para âleminin tanınmış kralı) diye isimlendirdiği Lord Overstone'un (eski banker Loyd) dalkavuğu olarak kuyruk sallar. [Para ilkesi: Dolaşımdaki para miktarının daima ülkedeki altın miktarına denk olması gerektiğini savunan ve İngiltere'deki 1844 tarihli *Bank Act*'de de içerilmiş olan ilke. Dipnotta adı geçen Lord Overstone, bu ilkenin önde gelen savunucularındandı. –*çev.*]

bozulduğu dönemlerde, uluslararası satın alma aracı olarak işlev görür. Ve son olarak, satın alma ve ödemenin değil de, zenginliğin bir ülkeden diğerine devrinin söz konusu olduğu zamanlarda ve bu devrin ya dünya pazarının o anki koşulları yüzünden ya da bizzat güdülen amaç nedeniyle meta biçimiyle yapılamadığı durumlarda, para, zenginliğin mutlak toplumsal maddi biçimi olarak işlev görür.[114]

Her ülkenin iç dolaşım için olduğu gibi dünya pazarı dolaşımı için de bir ihtiyat fonuna ihtiyacı olur. Dolayısıyla, gömülemenin işlevleri, kısmen paranın iç dolaşım ve ödeme aracı olma işlevinden, kısmen de dünya parası olma işlevinden doğar.[115] Bu sonuncu rol için gerçek para metaya, madde olarak altın ve gümüşe gereksinim duyulur; bu nedenledir ki, James Steuart altın ve gümüşü, bunların sırf yerel temsilcilerinden ayırt etmek için, açıkça *money of the world* (dünya parası) diye nitelendirmiştir.

Altın ve gümüş akımının hareketi iki yönlüdür. Bir yandan, kaynağından çıkarak bütün yeryüzüne yayılır, çeşitli ulusal dolaşım alanlarında farklı ölçülerde tutulur; bunların iç el değiştirme kanallarını doldurur, aşınmış altın ve gümüş sikkeleri yeniler, lüks eşya için malzeme sağlar ve gömüler halinde donar.[116] Bu ilk hareket, metalarda gerçekleşmiş ulusal emeklerin altın ve gümüş üreten ülkelerin değerli metallerde gerçekleşmiş emekleriyle doğrudan doğruya mübadeleleri yolu ile olur. Öte yandan, altın ve gümüş çeşitli ulusal dolaşım alanları arasında durmadan gider gelir; bu, kambiyo kurlarının sonu gelmez dalgalanmalarına bağlı bir harekettir.[117]

114 Örneğin, sübvansiyonlar, savaş yürütmek ya da bankaları yeniden nakit ödemeler yapabilecek duruma getirmek amacıyla yapılan borçlanmalar vb. için tam da para biçimindeki değer istenebilir.

115 2. basıma not: "Metal para sisteminin yürürlükte olduğu ülkelerde gömüleme mekanizmasının, genel dolaşımdan gelen hissedilir herhangi bir yardım olmaksızın, uluslararası yükümlülüklerin karşılanması için gerekli olacak her işlevi yerine getirebileceği konusunda, ilk önce yıkıcı bir düşman işgalinin yarattığı şaşkınlık ve sarsıntıdan kurtulmak durumunda olan Fransa'nın, sırtına yüklenmiş bulunan yuvarlak hesap 20 milyonluk savaş tazminatını müttefik devletlere 27 ay gibi bir sürede, büyük kısmı metal para olarak, ülke içi para dolaşımında göze çarpar bir daralma veya bozulma ya da kambiyo kurunda panik yaratacak herhangi bir dalgalanma olmaksızın kolayca ödeyebilmiş olmasından daha inandırıcı bir kanıt hayal edemezdim gerçekten." (Fullarton, l.c. s. 141.) [Dördüncü basıma ek: Daha da göz alıcı bir örnek, aynı Fransa'nın bu kez bunun 10 katından büyük bir savaş tazminatını 1871-1873 arasındaki 30 aylık bir sürede, gene büyük bir kısmı metal para olarak, kolayca ödeyebilmiş olmasıdır. –F. E.]

116 "Para, her zaman ürünler tarafından çekilerek ... ülkeler arasında ihtiyaçlarına göre dağılır." (Le Trosne, l.c. s. 916). "Devamlı altın ve gümüş elde edilen madenler, her ülkeye bu gerekli miktarı sağlayacak kadar verimlidir." (J. Vanderlint, l.c. s. 40.)

117 "Kambiyo kurları her hafta yükselir ve düşer, yılın belirli zamanlarında bir ulusun zararına yükselir, bir başka zaman da aynı yüksekliğe o ulusun yararına olmak üzere çıkar." (N. Barbon, l.c. s. 39.)

Gelişmiş burjuva üretim biçimine sahip ülkeler, bankaların kasalarında büyük miktarlarda toplanan gömüleri, bunların özgül işlevlerinin gerektirdiği bir minimumla sınırlar.[118] Buralarda biriken paraların ortalama düzeylerinin göze batar bir şekilde üstüne çıkması, bazı istisnalar dışında, meta dolaşımının tıkandığını ya da meta başkalaşımı akımının kesildiğini gösterir.[119]

118 Bu farklı işlevler, banknotlar için bir değiştirme fonu olma işlevi de eklenir eklenmez, birbirleriyle tehlikeli çatışmalara girebilir.

119 "Paranın iç ticaret için kesinlikle gerekli olandan fazlası ölü sermaye demektir ve bulunduğu ülkeye, bizzat ihraç veya ithal edilmesi dışında, hiçbir kâr getirmez." (John Bellers, "Essays etc.", s. 13.) "Şimdi sikkeye dönüştürülmüş çok fazla paramız olursa ne olur? En ağırlarını eritebilir, altın ve gümüş eşyaya, fiyakalı yemek takımları haline çevirebiliriz; ya da kendisine ihtiyaç ve talep olan yere meta olarak gönderir veya yüksek bir faiz sağlayacağı yere ödünç verebiliriz." (W. Petty, "Quantulumcunque", s. 39.) "Para devlet bünyesindeki yağdan başka bir şey değildir; bunun içindir ki, fazlası hareket yeteneğini sınırlandırırken azı da bünyeyi hasta eder ... yağ, nasıl adalelerin hareketini sağlar, eksik besinlerin boşluğunu doldurur, vücuttaki dengesizlikleri düzeltir ve vücudu güzelleştirirse, bunun gibi, para da, devletin hareketlerini kolaylaştırır, ülke içinde pahalılaştıklarında dışarıdan besin maddeleri getirir; borçları kapatır... ve her şeyi güzelleştirir; şüphesiz," ironik bir son: "en çok da, onun büyük miktarlarına sahip olan tek tek bireyleri." (W. Petty, "Political anatomy of Ireland", s. 14, 15.)

İkinci Kısım

Paranın Sermayeye Dönüşümü

Bölüm

4

Paranın Sermayeye Dönüşümü

★ ★ ★

1. Sermayenin Genel Formülü

Meta dolaşımı, sermayenin çıkış noktasıdır. Meta üretimi ve gelişmiş meta dolaşımı, yani ticaret, sermayenin içinde doğduğu tarihsel koşulları meydana getirir. Dünya ticareti ve dünya pazarı, 16. yüzyılda sermayenin modern tarihini başlatmıştır.

Meta dolaşımının maddi içeriğini, yani çeşitli kullanım değerlerinin birbirleriyle mübadelesini bir yana bırakır ve sadece bu sürecin doğurduğu iktisadi biçimleri ele alırsak, bu sürecin son ürününün para olduğunu görürüz. Meta dolaşımının bu son ürünü, sermayenin ilk görünüm biçimidir.

Tarihsel açıdan baktığımızda, sermayenin toprak mülkiyetinin karşısına her yerde ilk olarak para biçimiyle, parasal servet, tüccar sermayesi ve tefeci sermayesi olarak çıktığını görürüz.[1] Bununla beraber, paranın sermayenin ilk görünüm biçimi olduğunu ortaya koymak için, sermayenin oluşum tarihini gözden geçirmemiz gerekmez. Aynı tarih her gün gözümüzün önünde cereyan etmektedir. Her yeni sermaye, sahneye, yani piyasaya, meta piyasasına, emek piyasasına ya da para piyasasına

1 Toprak mülkiyetinin kişisel serflik ve efendilik ilişkilerine dayanan iktidarı ile paranın kişisel olmayan iktidarı arasındaki karşıtlığı iki Fransız atasözü pek güzel ifade eder: *Nulle terre sans seigneur* (efendisiz toprak olmaz). *L'argent n'a pas de maître* (paranın efendisi yoktur).

ilk olarak hâlâ para biçiminde, belirli süreçler aracılığıyla sermayeye dönüşecek para olarak çıkar.

Para olarak para ile sermaye olarak para, birbirlerinden ilk olarak, yalnızca farklı dolaşım biçimleriyle ayırt edilir.

Meta dolaşımının dolaysız biçimi, M-P-M, yani metanın paraya dönüşmesi ve paranın yeniden metaya dönüşmesi, satın almak için satmaktır. Ama, bu biçimin yanında, spesifik olarak farklı bir ikinci biçimi, P-M-P biçimini buluruz; burada ilk önce para metaya dönüşür ve sonra meta yeniden paraya dönüşür, yani satmak için satın alınır. Hareketiyle bu ikinci dolaşımı gerçekleştiren para, sermayeye dönüşür, sermaye olur ve tanımı gereği bile sermayedir.

P-M-P dolaşımına biraz daha yakından bakalım. Bu dolaşım da, tıpkı basit meta dolaşımı gibi, iki karşıt evreden geçer. Birinci evre olan P-M ile, yani satın alma ile, para, metaya çevrilir. İkinci evre olan M-P ile, yani satışla, meta tekrar paraya dönüşür. Bu iki evre, bir arada, parayı metayla ve aynı metayı tekrar parayla değiştiren bir hareket bütünü meydana getirir; metalar tekrar satılmak için satın alınırlar; veya satma ile satın alma arasındaki biçimsel farkı bir yana bırakırsak, burada para ile meta ve meta ile para satın alınmaktadır.[2] Sürecin bütününün vardığı sonuç, paranın para ile mübadelesi, P-P'dir. 100 sterlinle 2000 libre pamuk alsam ve bu 2000 libre pamuğu 110 sterline satsam, aslında, 100 sterlini 110 sterlinle, yani parayı parayla değiştirmiş olurum.

Şimdi şurası açıktır ki, dolaşım sürecinin aracılığından yararlanarak birbirine eşit iki para değeri birbirleriyle, örneğin 100 sterlin 100 sterlinle değiştirilmek istenecek olsa, dolaşım süreci P-M-P saçma ve anlamsız bir şey olurdu. Bunun gibi, 100 sterlini dolaşıma sokup tehlike ile yüz yüze kalacak yerde, parasına sıkı sıkıya sarılan gömüleyicinin yöntemi, bu durumda, çok daha basit ve çok daha güvenli olurdu. Diğer yandan, tüccar 100 sterlinle aldığı pamuğu ister 110, ister 100 ve hatta isterse 50 sterline satsın ve bu son halde 50 sterlin kayba uğrasın, bütün bu durumlarda tüccarın parası, örneğin tahıl satıp eline geçen parayla elbise alan köylünün gerçekleştirdiği basit meta dolaşımından tamamen farklı, kendine özgü ve özgün bir hareket gerçekleştirmiş olur. Demek ki, her şeyden önce P-M-P ile M-P-M dolaşımları arasında belirleyici bir biçim farkı söz konusudur. Burada, aynı zamanda, bu biçim farklılığının gerisinde yatan gerçek içerik farkı da kendini ortaya koyar.

İlk önce, her iki biçimin ortak yanlarını görelim.

Her iki dolaşım da aynı karşıt evrelere ayrılır: M-P, yani satış ve P-M, yani satın alma. Her iki evrede de aynı iki maddi unsur, para ile meta, ve

2 "Para ile metalar ve metalarla para satın alınır." (Mercier de la Rivière, "L'ordre naturel et essentiel des sociétés politiques", s. 543.)

aynı iktisadi rollere sahip iki kişi, bir alıcı ve bir satıcı karşı karşıya gelir. Her iki döngü de aynı karşıt evrelerin bütünüdür ve her iki seferinde de bu bütünlük, taraf olan üç ayrı kimsenin eylemleriyle meydana gelir; bunlardan biri sadece satar, diğeri sadece satın alır, üçüncüsü sırasıyla satın alır hem satar.

Ne var ki, aynı karşıt dolaşım evrelerinin ters yönlü oluşları, daha baştan, M-P-M ve P-M-P döngülerini birbirinden ayırt eder. Basit meta dolaşımı satışla başlar ve satın almayla son bulur; paranın sermaye olarak dolaşımı satın almayla başlar ve satışla sona erer. Birinde meta diğerinde para hareketin başlama ve son bulma noktalarını oluşturur. Dolaşımın bütününe birinci biçimde para, diğerinde, tersine, meta aracılık eder.

M-P-M dolaşımında para, sonunda, kullanım değeri olarak iş gören bir metaya dönüşür. Demek ki, burada para kesin olarak harcanmıştır. Ters yönlü P-M-P biçiminde ise satın alıcı, parayı, sonradan satıcı olarak para elde etmek için harcar. Metayı satın alırken parayı dolaşıma sokar, ama bunu, aynı metayı satarak parayı dolaşımdan tekrar çekmek üzere yapar. Burada para sahibi, paranın başını alıp gitmesine göz yumması, yalnızca onu tekrar ele geçirmek gibi kurnazca bir niyetledir. Dolayısıyla para yalnızca avans olarak verilmiştir.[3]

M-P-M biçiminde, aynı para parçası iki kez yer değiştirir. Satıcı parayı alıcıdan alır ve bir başka satıcıya, ondan aldığı bir metanın karşılığı olarak verir. Meta karşılığında para elde edilmesiyle başlayan toplam süreç, meta karşılığında paranın elden çıkarılmasıyla son bulur. P-M-P biçiminde bunun tersi olur. Burada iki kere yer değiştiren, aynı para parçası değil, aynı metadır. Alıcı onu satıcının elinden alır ve bir başka alıcının eline geçmesine aracılık eder. Basit meta dolaşımında aynı para parçasının iki kere yer değiştirmesi nasıl paranın kesin olarak bir elden çıkıp bir başka ele geçmesini sağlıyorsa, burada da aynı metanın iki kez yer değiştirmesi paranın ilk çıkış noktasına dönmesini sağlıyor.

Paranın kendi çıkış noktasına geri dönmesi, metanın alındığından daha pahalıya satılıp satılmadığına bağlı değildir. Bu husus, sadece, geriye dönen para miktarının büyüklüğünü etkiler. Satın alınmış olan meta tekrar satılır satılmaz, yani P-M-P döngüsü tamamlanır tamamlanmaz, geriye dönüş olayı bitmiş demektir. Demek ki, bu, paranın sermaye olarak dolaşımı ile paranın sırf para olarak dolaşımı arasındaki açıkça görülen bir farktır.

3 "Bir şey, tekrar satılmak için satın alınırsa, bu iş için kullanılan meblâğa avans olarak verilmiş para denir; tekrar satılmamak için satın alınırsa, bu meblâğ harcanmıştır denilebilir. " (James Steuart. "Works etc.", edited by General Sir James Steuart, his son; Lond. 1805, v. I, s. 274.)

Bir metanın satışı ile ele geçirilen para, bir diğer metanın satın alınması sırasında elden çıkarılır çıkarılmaz M-P-M döngüsü tamamlanmış olur. Bu işlemin ardından paranın yine de kendi çıkış noktasına geri dönmesi, ancak bütün hareketin yenilenmesi veya tekrarı yoluyla olabilir. 1 quarter tahılı 3 sterline satar ve bu 3 sterlinle elbise alırsam, 3 sterlini kesin olarak harcamış olurum. Bu para ile benim aramda artık hiçbir ilişki kalmamıştır. Bu para, şimdi, elbise satıcısınındır. İkinci kez 1 quarter tahıl satacak olsam, para bana geri döner, ama bu birinci işlemin bir ürünü değil, yalnızca onun tekrarlanmasının ürünüdür. İkinci işlemi tamamladığım, yani yeni bir şey satın aldığım anda, para benden tekrar uzaklaşır. Demek oluyor ki, M-P-M dolaşımında paranın harcanması ile geriye dönüşü arasında hiçbir ilişki mevcut değildir. Buna karşılık, P-M-P dolaşımında paranın geriye dönmesi, bizzat kendi harcanma biçimine bağlıdır. Bu geriye dönüş olmadığı takdirde işlem başarısızlığa uğramış ya da ikinci evre, yani satın almayı tamamlayan ve kendisini sona erdiren satış evresi eksik kaldığı için süreç kesilmiş ve henüz tamamlanmamış olarak kalır.

M-P-M döngüsü, bir metanın bulunduğu uçtan başlar ve dolaşımdan çıkıp tüketim alanına giren bir diğer metanın bulunduğu uçta son bulur. Bundan ötürü de tüketim, yani ihtiyaçların giderilmesi, tek sözle kullanım değeri, bu döngünün amacıdır. Buna karşılık, P-M-P döngüsü paranın bulunduğu uçtan başlar ve sonunda gene paranın bulunduğu bir uçta sona erer. Bundan dolayı, bunu harekete geçiren dürtü ve yönünü belirleyen amaç, bizzat mübadele değeridir.

Basit meta dolaşımında her iki uç, aynı iktisadi şekle sahiptir. Uçların ikisi de metadır, bu metaların değerleri de aynı büyüklüktedir. Ama bunlar, örneğin tahıl ve elbise gibi, nitel olarak birbirinden farklı kullanım değerleridir. Ürün mübadelesi, yani kendilerinde toplumsal emeğin temsil edildiği birbirinden farklı maddelerin mübadelesi, burada hareketin içeriği ve temelidir. P-M-P dolaşımında durum farklıdır. Bu dolaşım biçimi, totolojik olduğu için, ilk bakışta amaçsız gibi görünür. Uçların ikisi de paradır, yani nitel olarak birbirinden farklı kullanım değerleri değildir: çünkü para, metaların özel kullanım değerlerinin kendisinde yok olduğu değişmiş biçimlerinden başka bir şey değildir. İlk önce 100 sterlin pamukla ve sonra aynı pamuk tekrar 100 sterlinle değiştiriliyor; yani, dolaylı bir yoldan para parayla, aynı şey aynı şeyle değiştiriliyor; bu işlem, saçma olduğu kadar amaçsız gibi görünür.[4] Bir para miktarı diğer

4 Mercier de la Rivière, merkantilistlere "Para para ile değiştirilmez" der (l.c. s. 486). "Ticaret" ve "spekülasyon" konularını *ex professo* (profesyonelce) inceleyen bir eserde şunların yazılı olduğu görülür: "Bütün ticaret farklı türden şeylerin birbirleriyle değiştirilmelerinden ibarettir; ve mübadeleyle sağlanan avantaj" (tüccara mı?) "işte bu farklı-

bir para miktarından, genellikle, ancak büyüklüğüyle ayırt edilebilir. Bunun için, P-M-P sürecinin içeriği, uçlarının nitel bakımdan birbirinden farklı oluşunun eseri değildir; çünkü bunların ikisi de paradır, sürece içerik kazandıran şey yalnızca bu uçların nicel farklılığıdır. İşin sonunda dolaşımdan çekilen para, işin başında dolaşıma sokulmuş olandan fazladır. 100 sterline alınmış olan pamuk, diyelim ki, 100+10 sterline, yani 110 sterline satılır. Bundan ötürü, bu sürecin tam biçimi P-M-P' şeklindedir ve burada P' = P + ΔP, yani işin sonunda elde edilen para miktarı, başlangıçta dolaşıma sokulan para miktarı ile bir fazlalığın toplamına eşittir. Bu fazlalığa, yani başlangıçtaki değeri aşan kısma artık değer (*surplus value*) adını veriyorum. Bundan dolayı, başlangıçta dolaşıma sokulan değer, dolaşımda sadece olduğu gibi kalmaz, değer büyüklüğünü değiştirir, kendine bir artık değer ekler, veya kendini değer olarak büyütür. Ve bu hareket onu sermayeye dönüştürür.

Gerçi, M-P-M sürecinde her iki uçtaki metaların, örneğin tahıl ve elbisenin, nicel olarak birbirinden farklı değer büyüklükleri olmaları da mümkündür. Köylü, tahılını değerinden fazlasına satabilir veya elbiseyi değerinden azına satın alabilir. Ya da elbiseciden kazık yiyebilir. Ne var ki, böylesine bir değer farklılığı, bu dolaşım biçimi için tamamen tesadüfi bir şeydir. Her iki uçtaki metaların, örneğin tahıl ve elbisenin, aynı değerde olmaları, P-M-P sürecinde olduğu gibi, sürecin bütün anlamını yitirmesine yol açmaz. Bunların değerce eşitlikleri burada daha çok sürecin normal gidişinin gerekli bir koşuludur.

Satın almak için satmak işinin tekrarının veya yenilenmesinin sınırının ve ereğinin ne olacağı, tıpkı bu sürecin bizzat kendisi gibi, dolaşım sürecinin dışında kalan bir nihai amaçla belirlenir; bu nihai amaç da tüketimdir, yani belirli ihtiyaçların giderilmesidir. Buna karşılık, satmak için satın almada başlangıç ve sonuç para, yani mübadele değeridir; ve

lıktan ileri gelir. Bir libre ekmeği bir libre ekmekle mübadele etmenin sağlayacağı hiçbir fayda olamaz... ticaretin sadece paranın para ile mübadelesi demek olan kumara göre avantajlı olması bundandır." (Th. Corbet, "An Inquiry into the Causes and Modes of the Wealth of Individuals; or the Principles of Trade and Speculation Explained", London 1841, s. 5.) Corbet, P-P'nin, paranın para ile mübadelesinin, sadece ticaret sermayesinin değil, fakat her türlü sermayenin karakteristik dolaşım biçimi olduğunu görmemekle beraber, hiç değilse, ticaretin yani spekülasyonun bir türü olan bu biçimin kumarla aynı olduğunu teslim eder; ama, daha sonra MacCulloch gelir ve satmak için satın almanın spekülasyon olduğunu keşfeder ve böylece spekülasyon ile ticaret arasındaki fark yok olur gider. "Bir kimsenin tekrar satmak için bir ürün satın alması işlemi, gerçekte, bir spekülasyondur." (MacCulloch, "A Dictionary, Practical etc. of Commerce", London 1847, s. 1009.) Amsterdam Menkul Değerler Borsasının Pindar'ı Pinto, çok daha büyük bir saflıkla şöyle der: "Ticaret bir kumardır" (bu ifade Locke'tan alınmıştır) "ve dilencilerle oynanırsa hiçbir şey kazandırmaz. Uzun bir süre boyunca herkesin elindeki her şey alınmış olsa, oyuna yeniden başlamak için kârın büyük kısmının gönül rızasıyla geri verilmesi gerekirdi." (Pinto, "Traité de la Circulation et du Crédit", Amsterdam 1771, s. 231.)

bu yüzden de, hareketin bir sonu yoktur. Kuşkusuz P'den P + ΔP, 100 sterlinden 100+10 sterlin elde edilmiştir. Ama, 110 sterlin, sırf nitel açıdan bakıldığında 100 sterlinin aynıdır, yani paradır. Nicel açıdan bakarsak, 110 sterlin de 100 sterlin gibi sınırlı bir para miktarıdır. 110 sterlin para olarak harcanacak olursa, rolünü bırakmış, yani sermaye olmaktan çıkmış olur. Dolaşımdan çekilecek olsa, gömü olarak taşlaşır ve kıyamet gününe kadar bu şekilde tutulsa bile, tek bir penilik artış göstermez. Demek ki, bir kez değerin büyümesi amaç olunca, 100 sterlin için olduğu gibi 110 sterlin için de büyüme ihtiyacı doğar; çünkü, bunların ikisi de mübadele değerinin sınırlı ifadeleridir ve dolayısıyla büyüklükçe artarak, mümkün olduğu kadar büyük bir servet haline gelme görevine sahiptir. Gerçi, başlangıçta sürülmüş olan 100 sterlinlik değer, dolaşım sırasında kendisine eklenen 10 sterlinlik artık değerden, bir an için farklılaşır; ne var ki, bu fark hemen yok olur. Sürecin sonunda, bir uçta başlangıçtaki 100 sterlinlik değeri, diğer uçta 10 sterlinlik artık değeri görmeyiz. Gördüğümüz, tıpkı başlangıçtaki 100 sterlin gibi, büyüme sürecine başlamaya tamamen uygun ve hazır bir şekilde 110 sterlinlik bir değerdir. Para, hareketin sonunda, yine başlangıç aşamasındaki para olarak ortaya çıkar.[5] Bunun içindir ki, satış için satın almanın gerçekleştiği her bir döngünün sonu, kendiliğinden, yeni bir döngünün başlangıcını oluşturur. Basit meta dolaşımı; yani satın almak için satmak, dolaşımın dışında olan bir nihai amaca, yani kullanım değerlerinin elde edilmesine, ihtiyaçların giderilmesine aracılık eder. Buna karşılık paranın sermaye olarak dolaşımı başlı başına amaçtır; çünkü, değerinin büyümesi, ancak bu durmadan yenilenen hareketle olur. Bunun içindir ki, sermayenin hareketi sınırsızdır.[6]

---

5 "Pratikte bu kârın hemen sermayeye dönüşüp onunla birlikte harekete geçmesine karşın ... sermaye ... başlangıç sermayesi ile kâr ya da sermayedeki artış diye ... bölünür." (F. Engels, "Umrisse zu einer Kritik der National-ökonomie", "Deutsch-Fransösiche Jahrbücher", çıkaranlar: Arnold Ruge ve Karl Marx, Paris 1844, s. 99.)

6 Aristoteles, Krematistik'i Ekonomik'in karşısına koyar. O, Ekonomik'ten hareket eder. Ekonomik, geçimini sağlama sanatı olduğu ölçüde, yaşamak için gerekli ve ev ekonomisi ve devlet için yararlı nesnelerin tedarik edilmesi faaliyeti ile sınırlı bir şeydir. "Gerçek zenginlik (ο αληδινοζ πλουτοζ) bu türlü kullanım değerlerinden meydana gelir; çünkü, hayatı tatlılaştıran bu türlü şeylerin sahip olunabilecek miktarı sınırsız değildir. Ama, tercihan ve doğru olarak Krematistik adı verilebilecek olan bir ikinci iktisat sanatı daha vardır, ve bu söz konusu olduğu zaman, zenginlik ve mülkiyet için hiçbir sınır mevcut değilmiş gibi görünür. Meta ticareti ("η καπηλικη", kelime anlamı olarak "perakende ticaret" demektir ve Aristoteles, perakende ticarete kullanım değerleri hakim olduğu için, bu tür ticareti alıyor), doğası gereği, Krematistik'e ait bir şey değildir; çünkü, mübadele burada yalnızca onlar (satıcı ve alıcı) için gerekli olan şeylerin mübadelesidir." Bundan ötürü, tartışmayı sürdürerek, meta ticaretinin başlangıçtaki biçiminin takas olduğunu, ama bunun yayılıp genişlemesiyle zorunlu olarak paranın ortaya çıktığını gösterir. Paranın keşfedilmesiyle birlikte takas zorunlu olarak καπηλικη, meta ticareti haline gelme yönünde gelişmiş olmalıdır; ve bu, başlangıç eğilimine zıt olarak, Krematistik, yani para yapma sanatı, haline gelmiştir. Krematistik Ekonomik'ten şimdi şu şekilde ayrılır:

Para sahibi, bu hareketin bilinçli taşıyıcısı olarak kapitalist haline gelir. Kapitalist, daha doğrusu kapitalistin kesesi, paranın çıktığı ve dönüp geldiği noktadır. Dolaşımın nesnel içeriği (değer büyümesi), kapitalistin öznel amacıdır; ve ancak soyut zenginliğe gittikçe artan miktarlarda sahip olma isteği para sahibinin işlemlerinin biricik dürtüsü olduğu ölçüde, bu kimse kapitalist veya kişileşmiş, irade ve bilinçle yüklü sermaye olarak işlev görür. Demek oluyor ki, kullanım değerine asla kapitalistin dolaysız amacı gözüyle bakılamaz.[7] Aynı şekilde, tek bir kez elde edilen kâr değil, yalnızca dur durak bilmeyen kâr sağlama hareketi önemlidir.[8] Bu sonsuz zenginleşme dürtüsü, bu hırs dolu mübadele değeri avcılığı, kapitalist ile gömüleyicinin ortak özellikleridir;[9] ne var ki, gömüleyici sadece kaçık bir kapitalist iken, kapitalist akılcı bir gömüleyicidir. Gömüleyicinin parayı dolaşımdan kurtararak[10] varmak istediği değeri durmadan çoğaltmak hedefine, daha akıllı olan kapitalist, parayı durmadan yeniden dolaşıma sokarak ulaşır.[11]

Bağımsız biçimler, yani basit meta dolaşımında metaların değerlerinin aldıkları para biçimleri, sadece, metaların mübadelesine aracılık

---

"Dolaşım onun için zenginliğin kaynağıdır (ποιητικη χρηματων ... δια χρηματων μεταβοληζ). Ve o paranın etrafında dolanır görünür; çünkü para bu tip dolaşımın hem başlangıcı hem sonudur (ο γαρ νομισμα σταιχειον και περαζ τηζαλλαγηζ εστιν). Bundan dolayı, Krematistik'in peşinde olduğu zenginlik de sınırsızdır. Yalnızca amaca ulaştıracak araçları gözeten sanatlar, sınırları amacın kendisi tarafından çizildiği için, sınırsız değilken, hedefini bir araç değil nihai amaç olarak gören her sanat, sürekli olarak bu nihai amaca daha fazla yaklaşmaya çalıştığından, çabası açısından sınırsızdır; aynı şekilde, Krematistik için de hedefinden kaynaklanan sınırlar yoktur; onun hedefi mutlak zenginleşmedir. Krematistik'in değil ama Ekonomik'in bir sınırı vardır... İkincisinin amacı paranın kendisinden farklı bir şeydir, diğerinin amacı paranın çoğaltılmasıdır. ... İç içe geçen bu iki biçimin karıştırılması, bazılarının, paranın sonsuza dek korunmasını ve çoğaltılmasını Ekonomik'in nihai amacı saymasına yol açar. (Aristoteles, "De Rep.", edit. Bekker, lib. l.c. 8 ve 9 passim.)

7 "Metalar" (burada kullanım değeri anlamında) "ticaret yapan kapitalistin nihai amacı değildir ... onun nihai amacı paradır." (Th. Chalmers, "On Political Econ. etc.", 2. edit., Glasgow 1832, s. 165, 166.)

8 "Tüccar halen elde etmiş olduğu kârı az bulmasa da, gözü her zaman gelecekte elde edeceği kârda olur." (A. Genovesi, "Lezioni di Economia Civile" (1765), Custodi'nin İtalyan İktisatçıları basımı, Parte Moderna, t. VIII, s. 139.)

9 Tükenmek bilmez kâr hırsı, *auri sacra fames* (altına duyulan kahrolası açlık) kapitaliste daima rehber olacaktır." (MacCulloch, "The Principles of Polit. Econ.", London 1830, s. 179.) Bu görüş, doğal olarak, aynı MacCulloch ve suç ortaklarını, teorik zorluklarla karşılaştıklarında, örneğin aşırı üretimi incelemeye kalktıklarında, aynı kapitalisti, sadece kullanım değerini önemseyen ve hatta çizme, şapka, yumurta, basma ve çok bilinen diğer kullanım değerleri için doymak bilmez bir açlık duygusu geliştiren iyi bir yurttaşa dönüştürmekten alıkoymaz.

10 "Σωζειν" (kurtarmak), Yunanların gömüleme için kullandıkları karakteristik ifadelerden biridir. İngilizcede de *"to save"* hem kurtarmak hem de tasarruf etmek anlamına gelir.

11 "Şeyler, gelişirken sahip olmadıkları sonsuzluğa, dolaşımda sahip olur." (Galiani, [l.c. s. 156].)

eder ve hareketin sonunda kaybolur. P-M-P dolaşımında ise meta da, para da yalnızca değerin kendisinin farklı biçimleri olarak iş görür; para değerin genel, meta ise özel, deyim yerindeyse sadece kılık değiştirmiş varoluş biçimidir.[12] Değer, bu hareket sırasında kaybolmaksızın, devamlı olarak bir biçimden diğerine geçer ve böylece otomatik bir özneye dönüşür. Değerini artıran değerin yaşam döngüsü boyunca sırayla aldığı özel görünüm biçimleri göz önünde tutulursa şu açıklamalara ulaşılır: sermaye, paradır; sermaye, metadır.[13] Ama, aslında, değer burada bir sürecin öznesi olur; bu süreçte, para ve meta biçimlerinin durmadan birbirlerinin yerine geçmesiyle bizzat kendi büyüklüğünü değiştirir, artık değer aracılığıyla başlangıçtaki değer olarak kendisinden uzaklaşır, kendi değerini artırır. Çünkü, değerin kendine artık değer kattığı hareket, değerin kendi hareketidir; demek ki, değer kazanması, kendi kendisine değer katmasıdır. Böylece değer, değer olduğu için, kendine değer katmak gibi esrarlı bir nitelik kazanmış oluyor. Değer yavruluyor, ya da hiç değilse, altın yumurta yumurtluyor.

Kâh para ve kâh meta biçimine girdiği, ama bu değişimler sırasında kendini koruyup büyüttüğü böyle bir sürecin aktif öznesi olarak değer, her şeyden önce, kendi kimliğini yine kendisiyle kurmasını sağlayacak olan bağımsız bir biçime gereksinim duyar. Ve bu biçime yalnızca para şeklindeyken sahiptir. Bundan ötürü, bütün değerlenme süreçlerinin çıkış noktası da sonuç noktası da paradır. 100 sterlindi, şimdi 110 sterlindir, vb. Ama paranın kendisi, değerin iki biçiminden yalnızca biridir. Meta biçimine girmedikçe, para, sermayeye dönüşmez. Demek oluyor ki, para burada metanın karşısına, gömülemede olduğu gibi, bir hasım olarak çıkmaz. Kapitalist bilir ki, ne kadar kötü görünürlerse görünsünler, ne kadar pis kokarlarsa koksunlar, bütün metalar, inançta da gerçekte de paradır, inançları itibariyle sünnetli Yahudilerdir ve dahası, paradan daha fazla para yapmayı sağlayan mucizevi araçlardır.

Metanın değeri, basit meta dolaşımında, kendi kullanım değeri karşısında en fazla bağımsız para biçimini elde ederken, burada kendisini birdenbire, işleyen, kendi kendine hareket eden, meta ile parayı kendi büründüğü biçimlerden ibaret kılan bir öz olarak ortaya koyar. Dahası var. Metalar arasındaki ilişkileri temsil etmek yerine, deyim yerinde ise, şimdi kendi kendisiyle özel bir ilişki kurar. Başlangıçtaki değer olarak kendisinden artık değer olarak, Baba Tanrı olarak kendisinden Oğul

---

12 "Sermayeyi oluşturan madde değil, bu maddenin değeridir." (J. B. Say, "Traité d'Écon. Polit.", 3ème éd., Paris 1817, t .II, s. 429.)

13 "Üretken amaçlar için kullanılan dolaşım aracı (!) sermayedir." (Macleod, "The Theory and Practice of Banking", London 1855, v. I, c. 1, s. 55.) "Sermaye ve metalar aynı şeydir." (James Mill, "Elements of Pol. Econ.", Lond. 1821, s. 74.)

Tanrı olarak ayrılır; ikisi aynı yaştadır ve gerçekte tek bir kişidirler, çünkü başlangıçta ortaya konan 100 sterlin, sadece 10 sterlinlik artık değer sayesinde sermaye olur, ve bu gerçekleşir gerçekleşmez, yani oğul ve onun aracılığıyla baba yaratılır yaratılmaz, aralarındaki fark yeniden kaybolur ve ikisi tekleşir, 110 sterlin olur.

Yani, değer, işleyen değere, işleyen paraya ve böylece sermayeye dönüşür. Değer, dolaşımdan çıkar, tekrar dolaşıma girer, dolaşım sürecinde kendisini devam ettirir ve çoğaltır, dolaşımdan büyümüş olarak geri gelir ve her seferinde aynı döngüye yeni baştan başlar.[14] Sermayenin ilk yorumcuları olan merkantilistler, onu, P-P′, para doğuran para (*money which begets money*) diye tanımlar.

Gerçi, satmak için satın almak, daha doğrusu daha pahalıya satmak için satın almak, P-M-P′, sırf bir tür sermayeye, tüccar sermayesine özgü bir biçim gibi görünür. Ne var ki metaya dönüşen ve metaların satışı ile gerisin geriye daha çok paraya dönüşen sanayi sermayesi de paradır. Dolaşım alanı dışında kalan ve alışla satış arasında geçen süre içinde gerçekleşen olaylar, bu hareketin biçiminde hiçbir değişikliğe yol açmaz. Son olarak, faiz getiren sermaye söz konusu olduğunda, P-M-P′ dolaşımı kendisini kısaltılmış şekilde, aracısız sonucuyla, deyim yerindeyse özlü biçimde, P-P′ olarak, hemen daha fazla para olan para biçiminde, kendisinden büyük olan değer biçiminde gösterir.

O halde gerçekte, P-M-P′, dolaşım alanında dolaysız şekilde göründüğü biçimiyle sermayenin genel formülüdür.

2. Sermayenin Genel Formülündeki Çelişkiler

Parayı sermayeye dönüştüren dolaşım biçimi, metanın, değerin, paranın ve bizzat dolaşımın doğası hakkındaki bundan önce geliştirilmiş olan yasaların hepsiyle çelişir. Bu dolaşım biçimini basit meta dolaşımından ayırt eden şey, aynı iki karşıt sürecin, yani satış ve alışın, ters yönde olmasıdır. Böylesine biçimsel bir fark, bu süreçlerin karakterlerini nasıl olur da, sihirli bir el dokunmuş gibi değiştirebilir?

Hepsi bu kadar da değil. Süreçlerin tersine dönmesi, birbirleriyle alışverişte bulunan üç kişiden yalnızca biri için söz konusudur. Bir kapitalist olarak A'dan meta alırım ve bunu B'ye satarım; oysa, basit bir meta sahibi olarak B'ye meta satar ve sonra A'dan meta alırım. Alışverişte bulunduğum A ve B için bu fark mevcut değildir. Bunlar sırf metaların alıcıları veya satıcıları olarak görünür. Bense onların karşısında her de-

14 "Sermaye ... durmadan kendisini çoğaltan değer." (Sismondi, "Nouveaux Principes d'Écon. Polit.", t. I, s. 89.)

fasında basit meta sahibi ya da basit para sahibi, yani satıcı ve alıcı olarak durur, her iki durumda da bu insanlardan birinin karşısına sırf alıcı, diğerinin karşısına sırf satıcı olarak, birinin karşısına sırf para, diğerinin karşısına sırf meta olarak çıkarım; yoksa, ne birini, ne diğerini, sermaye ya da sermaye sahibi olarak veya paradan ya da metadan fazla bir şeyin temsilcisi olarak veya para ya da metanın doğurabileceği etkinin ötesinde bir etki doğurabilecek herhangi bir şeyin temsilcisi olarak karşımda görürüm. A'dan meta almak ve bunu B'ye satmak benim için bir sıra oluşturur. Ama bu iki işlem arasındaki ilişki, sadece benim için mevcuttur. A, benim B ile yaptığım işlemle, B ise benim A ile yaptığım işlemle hiç ilgili değildir. Ben onlara işlemlerin yönünü tersine çevirmekle sağladığım özel kazancı açıklamaya kalkacak olsam, onlar da bana, işlemlerin sırası hakkında yanıldığımı, toplam işlemin bir alışla başlayıp bir satışla son bulmuş olmadığını, tersine, bir satışla başlayıp bir alışla sona erdiğini kanıtlar. Aslında, benim ilk işlemim, yani A'dan meta alışım, A bakımından bir satış; benim ikinci işlemim, yani B'ye meta satışım, B bakımından bir satın almaydı. Bundan hoşnut olmayan A ve B, bütün bu işlemler dizisinin gereksiz olduğunu ve hokkabazlık içerdiğini açıklar. A, metayı doğrudan doğruya B'ye satacak ve B, onu doğrudan doğruya A'dan alacaktır. Böylece, işlemin tamamı bildiğimiz meta dolaşımının tek yönlü bir tek işlemine daralır ve bu işlem, A açısından sadece bir satış, B açısından sadece bir satın alma olur. Demek oluyor ki, işlemlerin oluş sırasını tersine çevirmekle basit meta dolaşımı alanının dışına çıkmış olmuyoruz; bunun yerine, basit meta dolaşımının, doğası gereği, dolaşıma katılan değerlerin büyümelerine ve dolayısıyla artık değerin oluşumuna izin verip vermediğini incelemek zorundayız.

Dolaşım sürecini, yalnızca meta mübadelesini içeren biçimiyle alalım. İki meta sahibinin metaları birbirlerinden aldıkları ve karşılıklı para alacaklıların bakiyelerinin ödeme gününde denkleştiği tüm durumlarda, geçerli olan budur. Para burada, metaların değerlerini fiyatlarıyla ifade etmek için, hesap parası olarak iş görür, ama metaların karşısına bizzat somut para biçiminde çıkmaz. Kullanım değerleri söz konusu olduğu ölçüde, mübadelede bulunan tarafların her ikisinin de kazançlı çıkabilecekleri açık. Her ikisi de kullanım değeri olarak kendileri için yararlı olmayan metaları elden çıkarır ve kullanım için ihtiyaç duydukları metaları elde eder. Buradaki bütün yarar bundan ibaret olmayabilir. Belki de, şarap satıp tahıl alan A, tahıl yetiştiren B'nin aynı çalışma süresi içinde üretilebileceğinden daha fazla şarap, tahıl yetiştiren B de, şarap üreticisi A'nın üretebileceğinden daha fazla tahıl üretmektedir. Bu durumda, ikisinin de, mübadele olmadan, şarap ve tahılı kendi başlarına üretmek

zorunda olacaklan duruma göre, aynı mübadele değeri karşılığında A daha fazla tahıl, B daha fazla şarap elde eder. Demek ki, kullanım değeri ile ilgili olarak şunu söyleyebiliriz: "mübadele her iki tarafı da kazançlı çıkaran bir işlemdir."[15] Mübadele değeri söz konusu olduğunda, durum başkadır. "Elinde çok şarabı olup tahılı olmayan bir kimse, çok tahılı olup da hiç şarabı olmayan bir kimse ile alışverişe girişir; bu iki kişi arasında 50 değerindeki buğday, 50 değerindeki şarapla mübadele edilir. Bu mübadele, ne biri ne de diğeri için mübadele değerinde bir artma getirir; çünkü, daha mübadeleden önce her biri zaten bu işlemle elde edilen değere eşit büyüklükte bir değere sahipti."[16] Paranın dolaşım aracı olarak metalann arasına girmesi ve alış ve satış işlemlerini görünür bir biçimde birbirinden ayırması hiçbir şeyi değiştirmez.[17] Metalann değerleri, kendileri daha dolaşıma girmeden önce fiyatlarıyla ifade edilir, dolayısıyla dolaşımın sonucu değil fakat ön koşuludurlar.[18]

Soyut olarak ele alındığında, yani basit meta dolaşımının kendine özgü yasalanndan doğmuş olmayan koşullar bir yana bırakılacak olursa, dolaşımda, bir kullanım değerinin yerini bir başka kullanım değerinin alması dışında gerçekleşen tek şey bir başkalaşım, yani metanın biçim değiştirmesidir. Aynı değer, yani aynı miktardaki maddeleşmiş toplumsal emek, aynı meta sahibinin elinde önce kendi metası biçiminde, sonra dönüştüğü para biçiminde, en sonunda paranın yeniden dönüşümü sonucu meta biçiminde bulunur. Bu biçim değişikliği, değerin büyüklüğünde hiçbir değişikliği içermez. Fakat, bu süreç sırasında bizzat meta değerinin uğradığı değişiklik bunun para biçiminin geçirdiği bir değişiklikle sınırlıdır. Bu biçim, ilk önce, satışa sunulan metanın fiyatı olarak, sonra, fiyatta zaten ifade edilmiş olan bir para miktarı olarak, en sonunda da, aynı değerdeki bir metanın fiyatı olarak var olur. Buradaki biçim değişikliği, tek başına alındığında, 5 sterlinlik bir banknot, tam ve yarım İngiliz altın liralan (*sovereign*) ve şilinlerle değiştirildiğinde ne kadar değer değişikliğine uğrarsa, değerin büyüklüğünde o kadar değişiklik yapar. Demek ki, metalann dolaşımı bunların değerlerinin yalnızca bir biçim değişikliği geçirmeleri sonucunu doğurduğu sürece, olay saf biçimiyle cereyan ettiği takdirde, dolaşım eş değerli şeylerin mübadele-

15 "L'échange est une transaction admirable dans laquelle les deux contractants gagnent - toujours!" (Mübadele, sözleşme taraflarının daima [!] kârlı çıktıkları harika bir işlemdir.) (Destutt de Tracy, "Traité de la Volonté et de ses effets", Paris 1826, s. 68.) Aynı eser, "Traité d'Éc. Pol." adı altında da yayınlanmıştı.

16 Mercier de la Rivière, l.c. s. 544.

17 "İster bu iki değerden biri para olsun, isterse ikisi de sıradan metalar olsun, hiçbir şey değişmez." (Mercier de la Rivière, l.c. s. 543.)

18 "Değer hakkında karar verenler sözleşmenin tarafları değildir; değer daha anlaşmadan önce saptanmış bulunur." (Le Trosne, l.c. s. 906.)

si sonucunu verir. Değerin ne olduğunu çok az anlayan bayağı iktisat, bu nedenle, dolaşım olayını saf haliyle incelemeye kalktığında, arz ve talebin birbirine eşit olduğunu varsayar ki, bu, bunların etkilerinin son bulması demektir. O halde, kullanım değerleri bakımından her iki taraf mübadeleden kazançlı çıkabilse bile, mübadele değeri bakımından her iki tarafın da kazançlı çıkabilmesi mümkün değildir. Burada söylenmesi gereken daha çok şudur: "Eşitlik olan yerde kazanç olmaz."[19] Gerçi, metalar, değerlerinden sapan fiyatlarla satılıyor olabilir; ama bu sapma, meta mübadelesi yasasının ihlali olarak ortaya çıkar.[20] Meta dolaşımı, saf biçiminde, eş değerlerin bir mübadelesidir, yani, değer bakımından zenginleşmenin aracı değildir.[21]

Bundan dolayı, artık değerin kaynağı olarak meta dolaşımını gösterme çabalarının gerisinde, çoğu zaman, bir yanılgı, kullanım değeri ile mübadele değerini birbirine karıştıran bir anlayış saklıdır. Örneğin, Condillac der ki:

> "Meta mübadeleleri sırasında eşit değerlerde metaların alınıp verildiğini düşünmek yanlıştır. Tersine, taraflardan her biri daima daha büyük değer karşılığı olarak daha küçük bir değer verir. Gerçekten eşit olan değerleri değişmiş olsaydık taraflardan hiçbiri bir kâr sağlayamazdı. Oysa her iki taraf da kazanır veya her iki tarafın da kazanması gereklidir. Bu niye böyle olur? Bir şeyin değeri sadece o şeyin ihtiyaçlarımızla olan ilişkisinden ileri gelir. Tarafların biri için fazla olan, diğeri için eksik olan şeydir, ve bunun tersi de doğrudur. ... Kendi tüketimimiz için vazgeçilmez olan şeyleri satışa sunmamız düşünülemez. ... Kendimiz için gerekli olan şeyleri elde etmek için bize yararı olmayan şeyleri elden çıkarmak isteriz, daha çok şey karşılığında daha az şey vermek isteriz. ... Değiştirilen şeylerin her birinin değerce aynı miktarda paraya eşit olmasına bakılarak, mübadele sırasında aynı büyüklükte bir değer karşılığında aynı büyüklükte bir değerin verilmiş olduğunu düşünmek doğaldı. ... Ne var ki, bir başka noktanın daha hesaba katılması gerekir; her ikimizin de gerekli bazı şeyler karşılığında kendimize fazla gelen bazı şeyleri verip vermediğimiz, sorulması gereken bir sorudur."[22]

Burada, Condillac'ın kullanım değeri ile mübadele değerini nasıl birbirine karıştırdığını görmekle kalmıyor, aynı zamanda, gerçekten çocuk-

19 "Dove è egualità non è lucro." (Galiani, "Della Moneta", Custodi, Parte Moderna, t. IV, s. 244.)

20 "Herhangi bir yabancı etki fiyatı düşürür veya yükseltirse, mübadele taraflardan biri için uygunsuzlaşır: bu durumda denge bozulmuş olur; ne var ki, bu bozulma herhangi bir sebepten ileri gelebilir, mübadele yüzünden olmaz." (Le Trosne, l.c. s. 904.)

21 "Mübadele, doğası açısından, eşitliğe dayanan, yani birbirine eşit iki değer arasında yapılan bir sözleşmedir. Alındığı kadar verildiği için, mübadele bir zenginleşme aracı değildir." (Le Trosne, l. c. s. 903, 904.)

22 Condillac, "Le Commerce et le Gouvernement" (1776), Édit. Daire et Molinari, "Mélanges d'Économie Politique", Paris 1847, s. 267, 291.

ça bir şekilde, gelişmiş meta üretimine sahip bir toplumda, üreticinin kendi geçim araçlarını bizzat ürettiğini ve yalnızca kendi ihtiyacından fazla olan kısmı dolaşıma sürdüğünü varsaydığını da görüyoruz.[23] Böyle olmakla beraber, Condillac'ın iddiası, modern iktisatçılar tarafından, özellikle, meta mübadelesinin gelişmiş biçimini, yani ticareti artık değer yaratıcı bir faaliyet olarak göstermek için sık sık tekrarlanır. Söz gelişi, şöyle denir: "Ticaret, ürünlere değer katar; çünkü, aynı ürün tüketicinin elinde, üreticinin elinde bulunduğu zamandakinden daha fazla değere sahiptir; bunun içindir ki, ticareti kelimenin tam anlamıyla bir üretim faaliyeti saymak gerekir."[24] Ne var ki, metalar için iki kez ödemede bulunmayız, yani bunlara bir kez kullanım değeri ve bir kez de değer oldukları için para ödemeyiz. Ve eğer metanın kullanım değeri, alıcı için, satıcı için olduğundan daha yararlıysa, metanın para biçimi de, satıcı için, alıcı için olduğundan daha yararlıdır. Yoksa satıcı metasını satar mıydı? Aynı şekilde, alıcının da, örneğin tüccarın elindeki çorapları paraya dönüştürürken, kelimenin tam anlamıyla (*strictly*) bir "üretim faaliyeti"nde bulunduğu da söylenebilirdi.

Aynı mübadele değerine sahip metaların ya da metalarla paranın, yani eş değerli şeylerin birbirleriyle değiştirilmesi durumunda, kimsenin, dolaşıma soktuğundan daha fazla değer çekmediği açıktır. Bu durumda artık değer meydana gelmez. Ama metaların dolaşım süreci, saf biçimiyle, eş değerlerin mübadelesini gerektirir. Ne var ki, gerçek yaşamda şeyler saf biçimleriyle gerçekleşmez. Bundan dolayı, eş değerli olmayan şeylerin mübadele edildiğini varsayalım.

Her durumda, meta piyasasında meta sahibinin karşısında yalnızca başka bir meta sahibi yer alır ve bu kimselerin birbirleri üzerindeki güçleri, bunların metalarının güçlerinden ibarettir. Metaların maddi çeşitliliği mübadele eyleminin maddi dürtüsüdür ve meta sahiplerini karşılıklı olarak birbirlerine bağımlı kılar, çünkü, hiçbiri kendi ihtiyaçlarını giderecek nesnelere sahip değildir ve her biri, diğerinin ihtiyaçlarını giderecek nesneleri elinde bulundurur. Metaların kullanım değerlerinin maddi farkları dışında, metalar arasında bir fark daha vardır: metaların doğal biçimleri ile dönüşmüş biçimleri arasındaki, yani metalarla para

---

23 Bundan dolayı, Le Trosne dostu Condillac'a pek doğru olarak şu karşılığı verir: "Gelişmiş bir toplumda hiçbir meta türü için fazlalık söz konusu olmaz." Le Trosne, aynı zamanda, alaylı bir ifadeyle şunu da kaydeder: "Mübadele sırasında tarafların her ikisi de eşit miktarda daha az şeye karşılık eşit miktarda daha çok şey alıyorsa, ikisi de eşit miktarda şey elde eder." Condillac mübadele değerinin doğası hakkında henüz en küçük bir fikre sahip olmadığı için, Bay Prof. Wilhelm Roscher onda kendisinin çocukça kavramları için uygun bir destekleyici bulur. Bkz.: W. Roscher, "Grundlagen der Nationalökonomie", Dritte Auflage, 1858.

24 S. P. Newman, "Elements of Polit. Econ.", Andover ve New York 1835, s. 175.

arasındaki fark. Ve böylece, meta sahipleri birbirlerinden ancak satıcı, yani metaya sahip bulunan kimse, ve alıcı, yani paraya sahip bulunan kimse olarak ayırt edilir.

Şimdi, satıcıya, açıklanması mümkün olmayan bir ayrıcalıkla, metayı değerinden fazlasına, meta 100 değerinde ise 110'a, yani % 10'luk bir yazılı (nominal) fiyat fazlasıyla satma yetkisinin verilmiş olduğunu varsayalım. Demek ki, satıcı burada 10'luk bir artık değeri cebine indirir. Ama, satacağını sattıktan sonra o bir alıcı haline gelecektir. Bir üçüncü meta sahibi şimdi karşısına çıkacak ve satıcı olarak metayı yüzde 10 fazlasına satma ayrıcalığından ona karşı yararlanacaktır. Dostumuz, alıcı olarak 10 kaybetmek için satıcı olarak 10 kazanmıştır.[25] Bütün iş, gerçekte, gelip şuna dayanır: bütün meta sahipleri, metalarını birbirlerine değerlerinin % 10 fazlasına satmış olur ve bu, metalarını tam değerleri karşılığında satmalarıyla tam olarak aynı şeydir. Meta fiyatlarındaki böylesi bir genel yazılı artış, meta değerlerinin örneğin altın yerine gümüşle ölçülmesiyle aynı sonucu doğurur. Metaların para isimleri, yani fiyatları şişer, ama aralarındaki oranlar değişmeden kalır.

Bu durumun tersini varsayalım, yani alıcıya, metaları değerlerinden azına satın alma ayrıcalığı verilmiş olsun. Burada artık alıcının da tekrar satıcı olacağını hatırlatmamız gereksizdir. O, alıcı olmadan önce satıcıydı. O, alıcı olarak % 10 kazanmadan önce, satıcı olarak % 10 kaybetmişti.[26] Burada da her şey yine eskisi gibi kalır.

Demek oluyor ki, artık değerin oluşumu ve dolayısıyla paranın sermayeye dönüşümü, ne satıcıların metaları değerlerinden fazlasına satmalarıyla, ne de alıcıların metaları değerlerinden azına satın almalarıyla açıklanabilir.[27]

Albay Torrens'in yaptığı gibi, birtakım yabancı unsurların işe karıştırılmasıyla, sorun hiçbir şekilde basitleştirilmiş olmaz. Torrens der ki: "Efektif talep, tüketicilerin, dolaylı veya dolaysız mübadele yoluyla, metalar karşılığında, bu metaların üretimleri sırasında harcanmış olandan daha büyük bir sermaye parçasını verme gücünde ve eğiliminde (!)

---

25 "Ürünün yazılı değerini yükselterek ... satıcılar zenginleşemezler ... çünkü, satıcı olarak kazandıklarını alıcı olarak tekrar harcarlar." [J. Gray] "The Essential Principles of the Wealth of Nations etc.", London 1797, s. 66.

26 Belli bir ürünün 24 livre değerindeki bir miktarını 18 livreye satmak zorunda kalındığında, aynı para satın almak için kullanılacak olursa, 18 livreye yine 24 livrelik şeyler alınır." (Le Trosne, l.c. s. 897.)

27 "Bundan dolayı, hiçbir satıcı, kendisi de başka satıcıların metalarına daha yüksek bir bedel ödemek zorunda kalmaksızın, metalarının fiyatlarını basitçe yükseltemez; ve aynı nedenle, hiçbir tüketici, kendisi de kendi sattığı metaların fiyatlarını düşürmek zorunda kalmaksızın, satın aldığı metaları, basitçe daha ucuza satın alamaz." (Mercier de la Rivière, l.c. s. 555.)

olmalarından doğar."[28] Dolaşımda, üreticiler ve tüketiciler birbirlerinin karşısına sadece satıcılar ve alıcılar olarak çıkar. Üreticinin elde ettiği artık değerin kaynağının, tüketicilerin metalara değerlerinden fazlasını ödemeleri olduğunu iddia etmek, şu basit cümleyi kapalı bir şekilde söylemekten başka bir şey değildir: Meta sahibi, satıcı olarak, metayı değerinden fazlasına satma ayrıcalığına sahiptir. Satıcı, metaları ya kendisi üretmiştir ya da metaların üreticilerini temsil etmektedir; ama alıcı da, en az onun kadar, kendi parasıyla temsil edilmekte olan metaları ya üretmiştir ya da bunların üreticilerini temsil etmektedir. Demek ki, üretici ile üretici karşı karşıyadır. Bunları ayırt eden, birinin satıyor ve diğerinin satın alıyor olmasıdır. Metaların sahibinin, üretici sıfatıyla metaları değerlerinden fazlasına sattığını ve tüketici sıfatıyla bunlara değerlerinden fazlasını ödediğini söylemek, bizi bir adım bile ileriye götürmez.[29]

Artık değerin bir yazılı fiyat artışından ya da satıcının metayı pahalıya satabilme ayrıcalığından doğduğu yanılsamasının tutarlı temsilcileri, satmadan satın alan, yani aynı zamanda üretmeden tüketen bir sınıfın var olduğunu varsayar. Böyle bir sınıfın varlığı, buraya kadar ulaşmış bulunduğumuz bakış açısıyla, yani basit meta dolaşımı açısından, henüz açıklanabilir bir şey değildir. Ama böyle bir şey olsun diyelim. Böyle bir sınıfın devamlı olarak satın alması için gereken paranın, bu sınıfa, herhangi bir mübadele olmadan, karşılıksız olarak, keyfi bir hak ve zor yoluyla, bizzat meta sahiplerinden akması gerekir. Bu sınıfa metaları değerlerinden fazlasına satmak, sadece, daha önce onlara karşılıksız olarak verilmiş olan paranın bir kısmını dolandırıcılık yoluyla geri almak demektir.[30] Küçük Asya şehirleri Eski Roma'ya bu şekilde yıllık haraç ödüyordu. Roma bu parayla meta satın alıyor ve bunları çok pahalıya satın alıyordu. Küçük Asyalılar Romalıları dolandırıyor ve böylece efendilerine ödedikleri haraçların bir kısmını ticaret yoluyla geriye sızdırmayı başarıyordu. Ama, ne olursa olsun, dolandırılanlar gene de Küçük Asyalılardı. Metalarına karşılık olarak ödenen para, eskisi gibi, gene kendi paralarıydı. Zenginleşmenin ya da artık değer yaratmanın yöntemi bu olamaz.

---

28 R. Torrens, "An Essay on the Production of Wealth", London 1821, s. 349.

29 "Kârların tüketiciler tarafından ödendiği düşüncesi, kuşkusuz, tümüyle saçmadır. Tüketiciler kimlerdir? "(G. Ramsay, "An Essay on the Distribution of Wealth", Edinburgh 1836, s. 183.)

30 Öğrencisi papaz Chalmers gibi, sırf alıcılardan veya tüketicilerden meydana gelen sınıfı iktisadi bakımdan yücelten Bay Malthus'a, öfkeli bir Rikardocu şu soruyu sorar: "Malthus, metalarına talep olmadığı zaman bir kimseye, metalarını alsın diye, bir başka kimseye para ödemesini mi salık veriyor?" Bkz. "An Inquiry into those principles, respecting the Nature of Demand and the Necessity of Consumption, Lately advocated by Mr. Malthus etc.", London 1821, s. 55.

O halde, satıcıların alıcı ve alıcıların satıcı olduğu meta mübadelesinin sınırları içinde kalalım. Karşılaştığımız güçlük, belki de, kişileri, bireyler olarak değil, yalnızca kişileşmiş kategoriler olarak düşünmüş ve ele almış olmamızdan ileri gelmiştir.

Meta sahibi A, iş arkadaşları B ile C'nin saflıklarından yararlanıp onların kendisine aynen karşılık vermelerine fırsat vermeyecek kadar kurnaz olabilir. A, B'ye 40 sterlin değerinde şarap satar ve karşılığında 50 sterlin değerinde tahıl elde eder. A, 40 sterlini 50 sterline dönüştürmüş, az paradan çok para yapmış ve metasını sermayeye çevirmiştir. Olayı daha yakından görelim. Mübadeleden önce, A'nın elinde 40 sterlin değerinde şarap, B'nin elinde 50 sterlin değerinde tahıl olmak üzere, 90 sterlinlik bir toplam değer vardı. Mübadeleden sonra da, elimizde olan, yine aynı 90 sterlinlik toplam değerdir. Dolaşımdaki değerde zerre büyüme olmamış, bunun A ile B arasındaki bölünüşü değişmiştir. Bir yanda eksik değer olan şey öbür yanda artık değer olarak görünür, aynı şekilde bir yanda artı, diğer yanda eksi vardır. Mübadelenin olayı gizleyen aracılığı olmadan, A, 10 sterlini B'den düpedüz çalsaydı, yine aynı değişiklik olurdu. Dolaşımda bulunan değerler toplamının, bunun dağılımında meydana gelen herhangi bir değişiklikle artırılamayacağı açıktır; bir Yahudinin Kraliçe Anne zamanından kalma bir meteliği (*farthing*) bir altın liraya (*guinea*) satmasının, bir ülkedeki değerli madenlerin miktarını çoğaltmış olmayacağı gibi. Bir ülkedeki kapitalistler sınıfının bütünü, kendi kendisini kazıklayamaz.[31]

Demek oluyor ki, nasıl evirilip çevrilirse çevrilsin, sözünü ettiğimiz olgu aynı kalır: eş değerli şeyler birbirleriyle değiştirildiğinde, bir artık değer doğmaz, eş değerli olmayan şeyler birbirleriyle değiştirildiğinde de, gene, bir artık değer doğmuş olmaz.[32] Dolaşım ya da meta mübadelesi değer yaratmaz.[33]

---

31 Destutt de Tracy, *Membre de l'Institut* (Fransız Enstitüsü üyesi) olmasına karşın (belki de bu nedenle) aksi görüşteydi. Kendisi der ki, sanayici kapitalistler kârlarını "her şeyi kendilerine mal olduğundan daha yüksek fiyata satarak" elde ederler. "Ve bunları kimlere satarlar? İlk olarak birbirlerine." (l.c. s. 239.)

32 "Eşit iki değerin mübadelesi, toplumun elinde bulunan değerlerin miktarını ne büyütür ne de küçültür. Eşit olmayan değerler arasındaki mübadele de ... aynı şekilde toplumsal değerler toplamında hiçbir değişiklik meydana getirmez; çünkü, birinin servetini ne kadar artırırsa diğerinin servetini o kadar azaltır." (J. B. Say, l.c. t. II, s. 443, 444.) Doğal olarak bu ifadenin sonuçlarından rahatsızlık duymayan Say, onu hemen hemen kelimesi kelimesine fizyokratlardan ödünç alır. Say'nin kendi zamanında unutulmuş bulunan eserleri kendi "değer"ini artırmak için nasıl sömürdüğünü gösteren bir örnek verelim. Mösyö Say'nin "en ünlü" cümlesi "ürünler ancak ürünlerle satın alınabilir"in (l.c, t. II, s. 438) fizyokratlardaki aslı şöyledir: "Ürünler ancak ürünlerle ödenebilir." (Le Trosne, l.c. s. 899.)

33 "Mübadele ürünlere hiçbir şekilde değer katmaz." (F. Wayland, "The Elements of Pol. Econ.", Boston 1843, s. 168).

Böylece, sermayenin temel biçimini, yani modern toplumun iktisadi örgütlenişini belirleyen biçimini çözümlerken, bunun herkesçe bilinen ve deyim yerindeyse Tufan öncesi biçimleri olan ticaret sermayesi ile tefeci sermayesini, işin başında tamamen konu dışı tutmamızın nedeni de şimdi anlaşılmış oluyor.

P-M-P′ biçimi, yani, daha pahalıya satmak için satın alma, en saf haliyle, gerçek ticaret sermayesinde görülür. Öte yandan bu sermayenin bütün hareketi dolaşım alanının sınırları içinde kalır. Ama, paranın sermayeye dönüşümünü, artık değerin oluşumunu dolaşımla açıklamak imkânsız olduğu için, eş değerli şeyler değiştirilmeye başlar başlamaz, ticaret sermayesi imkânsız bir şey olarak görünür,[34] ve bundan dolayı da, bu sermayenin ancak, meta alan ve satan meta üreticilerinin aralarına bir asalak gibi giren tüccar tarafından iki defa oyuna getirilip, metalarının değerlerinden bir kısmını ona kaptırmaları sonucu meydana geldiği sanılır. Bu anlamda olmak üzere, Franklin şöyle der: "Savaş soygunculuktur, ticaret dolandırıcılıktır."[35] Ticaret sermayesinin değerini büyütmesi yalnızca meta üreticilerinin aldatılmalarıyla açıklanmayacaksa, sadece meta dolaşımını ve onun basit uğraklarını veri aldığımız burada henüz hiçbiri bulunmayan bir dizi ara halkaya gereksinim vardır.

Ticaret sermayesi için söylenenler tefeci sermayesi için daha da geçerlidir. Ticaret sermayesinde iki uca, yani piyasaya sürülen para ile artmış olarak piyasadan çekilen paraya, en azından alış ve satış, yani dolaşım hareketi aracılık eder. Tefeci sermayesinde, P-M-P′ biçimi kısalarak uçların aracısız olarak birleştiği P-P′ olur; para, daha çok parayla değiştirilir; yani paranın doğasına aykırı ve dolayısıyla meta mübadelesi açısından açıklanması mümkün olmayan bir biçime bürünür. Bu yüzden, Aristoteles şöyle der:

> "Krematistik, biri ticarete diğeri iktisada giren, iktisada dahil olanı gerekli ve övgüye değer, ticarete dahil olanı ise dolaşıma dayanan ve haklı olarak kınanan (çünkü bu, doğaya değil, karşılıklı aldatmaya dayanır) ikili bir bilim olduğundan, tefeciden pek haklı olarak nefret edilir, çünkü, burada, kazancın kaynağı paranın kendisidir ve para, icat edilme amaçları doğrultusunda kullanılmaz. Para, metaların dolaşımı için meydana geldiği halde, faiz, paradan daha fazla para yapar. Adı da buradan gelir (τοκοζ

34 "Değişmeyen eş değerlerin egemenliği altında ticaret imkânsız olurdu." (G. Opdyke, "A Treatise on polit. Economy", New York 1851, s. 66-69.) "Reel değerle mübadele değeri arasındaki farkın temelinde bir olgu yatar: bir şeyin değeri, ticarette bu şeyin karşılığı olan ve eş değerde olduğu söylenen şeyin değerinden farklıdır, yani bu eş değer, eş değer değildir." (F. Engels, l. c. s. 96).

35 Benjamin Franklin, "Works", vol. II, edit. Sparks, "Positions to be examined concerning National Wealth", [s. 376.]

> faiz ve döl). Çünkü doğanlar doğuranlara benzer. Ama, faiz paradan elde edilen paradır; bu nedenle de kazanç yolları arasında doğaya en aykırı olanı budur."[36]

İncelemelerimiz ilerledikçe, ticaret sermayesi gibi faiz getiren sermayenin de türemiş biçimler olarak karşımıza çıktığını görecek ve aynı zamanda, bunların tarih bakımından sermayenin modern temel biçiminden önce ortaya çıkmasının nedenlerini anlayacağız.

Artık değerin dolaşımdan doğamayacağını, dolayısıyla da oluşumu sırasında, dolaşımın dışında, dolaşımın içinden görülemeyecek bir şeylerin olması gerektiğini görmüş bulunuyoruz.[37] Ama artık değer, dolaşımın dışındaki bir başka yerde doğabilir mi? Dolaşım, meta sahiplerinin bütün mübadele ilişkilerinin* toplamıdır. Bu ilişkiler dışında, meta sahibi yalnızca kendi metası ile ilişkidedir. Metanın değeri bakımından ise, bu ilişki, sahibinin o metada belli toplumsal yasalara göre ölçülen bir miktar emeğinin bulunması olgusuyla sınırlıdır. Bu emek miktarı, bu kimsenin elde ettiği metanın değer büyüklüğü ile, değer büyüklüğü de hesap parası ile temsil edildiğine göre, örneğin, 10 sterlin gibi bir fiyatla ifade edilir. Ne var ki, bu kimsenin emeği, aynı zamanda hem metanın değeri, hem de bu değeri aşan bir fazla ile temsil edilmez; bu emek aynı zamanda hem 10 fiyatı ile, hem de 11 fiyatı ile, yani kendisinden daha büyük olan bir değerle gösterilemez. Meta sahibi kendi emeği ile değer yaratabilir; ama, kendini büyüten bir değer yaratamaz. Meta sahibi, yeni emek ekleyerek ve böylece mevcut bir değere yeni değer katarak bir metanın değerini artırabilir, örneğin, deriden çizme yapabilir. Aynı madde şimdi, daha büyük bir emek miktarı içerdiği için, daha fazla değere sahip olur. Bunun içindir ki, çizme deriden daha fazla değere sahiptir; ama, derinin değeri, ne idi ise, o kalır. Deri değerini artırmamıştır, çizmenin yapımı sırasında artık değer meydana gelmemiştir. Demek ki, meta üreticisinin, dolaşım dışında, diğer meta sahipleri ile karşı karşıya gelmeksizin değeri büyütmesi, değere değer katması ve böylece para ya da metayı sermayeye dönüştürmesi imkânsızdır.

Yani, sermaye dolaşımdan doğamaz, ama dolaşımdan ayrı olarak doğması da en az o kadar imkânsızdır. Sermaye aynı anda hem dolaşımda doğmak ve hem de dolaşımda doğmamak zorundadır.

Böylece ikili bir sonuçla karşı karşıya kalıyoruz.

---

36 Arist[oteles], l.c. c. 10, [s. 17].

37 "Piyasanın olağan koşulları altında kâr mübadeleyle sağlanmaz. Kâr daha önce mevcut olmamış olsaydı bu işlemden sonra da mevcut olmazdı." (Ramsay, l.c. s. 184.)

* Almanca baskı editörünün notu: 3. ve 4. basımlarda "meta ilişkileri".

Paranın sermayeye dönüşmesi, eş değerli şeylerin mübadelesinin çıkış noktasını oluşturmasını sağlayacak şekilde, meta mübadelesinde içkin yasalar temelinde açıklanmalıdır.[38] Henüz tırtıl halindeki bir kapitalistten başka bir şey olmayan para sahibinin, metaları tam değerleri ile satın alması, tam değerleri ile satması, ama gene de sürecin sonunda, koyduğundan daha fazla değeri çekmesi gerekir. Tırtılımızın kelebeğe dönüşmesi, hem dolaşım alanında gerçekleşmeli hem de dolaşım alanında gerçekleşmemelidir. Problemin koşulları işte bunlardır. *Hic Rhodus hic salta!*[†]

3. Emek Gücünün Satın Alınması ve Satılması

Sermayeye dönüşmesi istenen paranın geçirdiği değer değişikliği bu paranın kendisinde olmaz; çünkü, para satın alma aracı ve ödeme aracı olarak ancak, satın aldığı ya da bedeli olduğu metaların fiyatlarını gerçekleştirir; diğer yandan, yalnızca kendi biçimiyle kaldıkça, aynı kalan değer büyüklüğünün fosili halinde taşlaşır.[39] İkinci dolaşım işlemi olan metanın tekrar satışından doğan değişiklikten de yine değer değişikliği çıkamaz; çünkü, bu işlemle de meta sadece fiziksel biçiminden çıkar, para biçimine döner. Demek ki, değişikliğin ilk işlem olan P-M ile satın alınmış bulunan metada olması gerekir; ne var ki, değişiklik metanın değerinde olamaz; çünkü, eş değerli şeyler birbirleriyle değiştirilmiş, metaya değeri tam ödenmiştir. O halde, değişiklik ancak metanın, meta olarak, kullanım değerinden, yani tüketiminden doğabilir. Bir metanın tüketiminden değer çıkarabilmek için, para sahibi dostumuzun, dolaşım alanında, yani piyasada, kullanım değeri değer kaynağı olma özel niteliğine sahip bulunan ve dolayısıyla tüketimi bizzat emeğin maddileşmesi

38 Buraya kadarki incelemelerimizden, okuyucu, bunun yalnızca şu anlama geldiğini anlayacaktır: metanın fiyatı metanın değerine eşit olsa bile sermaye oluşumu mümkün olmalıdır. Sermaye birikimi, meta fiyatlarının meta değerlerinden sapmasıyla açıklanamaz. Fiyatlar değerlerden fiilen sapacak olurlarsa, fiyatların ilk önce değerlere indirgenmesi, yani, sermaye oluşumu olgusunu meta mübadelesine dayandırarak en pürüzsüz şekilde ele almak ve bunu incelerken bozucu ve sermaye oluşumunun kendi seyrine yabancı yan etkilerle işi karıştırmamak için, bu sapma durumunun bir tesadüf sayılması gerekir. Ayrıca, bu indirgemenin kesinlikle bilimsel bir işlemden ibaret olmadığını biliyoruz. Piyasa fiyatlarının devamlı dalgalanmaları, yükselip alçalmaları, birbirlerini telafi eder, birbirlerini yok eder ve onları, kendilerinin iç düzenleyicileri olan ortalama fiyata indirger. Bu ortalama fiyat, uzunca bir zamana yayılan her girişimde, tüccarın veya sanayicinin kutup yıldızı olur. Tüccar veya sanayici bilir ki, uzunca bir dönem göz önüne alındığında metalar daha yüksek ya da daha düşük fiyatlarla değil, fakat ortalama fiyatlarıyla satılacaktır. Bu ilginç olmayan konu tüccar veya sanayicinin ilgisini çekecek olsa bile, bunların sermaye oluşumu sorununu şöyle ortaya koyması beklenir: Fiyatlar ortalama fiyatla, yani nihai olarak metaların değerleriyle düzenlenirken, sermaye nasıl ortaya çıkabilir? "Nihai olarak" diyorum, çünkü, ortalama fiyatlar, A. Smith, Ricardo vb.'nin sandıkları gibi, metaların değer büyüklükleri ile doğrudan doğruya çakışmaz.

† Halep oradaysa arşın burada! *-çev.*

39 "Para biçiminde iken ... sermaye kâr doğurmaz." (Ricardo, "Princ. of Pol. Econ.", s. 267.)

ve bunun sonucu olarak da değer yaratması demek olan bir metayı keşfetme şansına sahip olması gerekirdi. Ve para sahibi böyle özel bir metayı piyasada gerçekten bulur: Bu meta, *emek kapasitesi* (*Arbeitsvermögen*) ya da *emek gücüdür* (*Arbeitskraft*).

Emek gücü ya da emek kapasitesi dediğimiz zaman, insanın canlı varlığında mevcut olan ve onun herhangi bir kullanım değeri üretirken kullandığı fiziksel ve zihinsel yeteneklerin bütününü anlıyoruz.

Ancak, para sahibinin emek gücünü piyasada meta olarak bulabilmesi için, çeşitli koşulların yerine gelmiş olması gerekir. Bizzat meta mübadelesi, kendi doğasından kaynaklananlar dışında hiçbir bağımlılık ilişkisinin bulunmamasını emreder. Bu varsayımla, emek gücü ancak, kendi sahibi tarafından, yani kendisinin emek gücü olduğu kişi tarafından, meta olarak satışa sunulduğu ya da satıldığı takdirde ve sürece, meta olarak piyasaya çıkabilir. Emek gücünü sahibinin meta olarak satabilmesi için, bu kimsenin kendi emek gücü üzerinde tasarrufta bulunabilmesi, yani kendi emek kapasitesinin, kendi kişiliğinin, kayıtsız şartsız sahibi olması zorunludur.[40] Bu kimse ile para sahibi piyasada bildiğimiz meta sahipleri gibi karşılaşır; aralarındaki fark, birinin alıcı diğerinin satıcı olmasından ibarettir; bundan ötürü de, hukukça, birbirlerinden farksız, eşit kişilerdir. Bu ilişkinin devamı, emek gücü sahibinin emek gücünü daima belli bir süre için satmasını gerektirir; çünkü, o bunu toptan ve süresiz olarak satacak olursa, kendisini satmış, kendini özgür bir kişi olmaktan çıkarıp köle haline getirmiş, bir meta sahibi olmaktan çıkıp bir meta haline gelmiş olur. Kişi olarak kendisiyle kendi emek gücü arasında daima, meta sahibi ile metası arasındaki gibi bir mülkiyet ilişkisi olmalıdır; ona, kendi malı gözüyle bakması ve öyle davranması gerekir; bunu da yalnızca, onu, her zaman, sadece geçici olarak, belirli bir süre için alıcının emrine vererek, kullanımına bırakarak, yani onu elden çıkarırken mülkiyetinden vazgeçmeyerek yapabilir.[41]

40 Klasik çağlardan bahseden ansiklopedilerde şöyle bir saçmalığın yazılı olduğu görülür: eski çağlarda, "özgür işçinin ve kredi sisteminin yokluğu dışında", sermaye tamamıyla gelişmişti. Bay Mommsen de "Roma Tarihi" eserinde bu konuda yanlış üstüne yanlış yapar.

41 Bundan dolayı, çeşitli yasa koyucular, iş sözleşmeleri için bir üst sınır belirler. Çalışmanın serbest olduğu bütün ülkelerde yasalar sözleşmenin sona erdirilme koşullarını düzenler. Çeşitli ülkelerde, özellikle Meksika'da (Amerikan İç Savaşı'ndan önce, aynı zamanda Meksika'dan koparılmış topraklarda ve özünde, Cuza darbesine kadar Tuna eyaletlerinde), kölelik, *peonage* biçimi altında gizlidir. Karşılığı emekle ödenmek üzere verilen ve kuşaktan kuşağa geçen avanslarla yalnız tek tek işçiler değil fakat bunların aileleri de fiilen diğer kişilerin ve ailelerinin malı haline gelirler. Juárez *peonage* sistemini kaldırmıştı. Sözde İmparator Maximilian, Washington'daki Temsilciler Meclisinin haklı olarak Meksika'da köleliği geri getirme kararnamesi diye yermiş olduğu bir kararnameyle bu sistemi yeniden ihya etti. "Özel bedensel ve ruhsal faaliyet yeteneklerimi ve imkânlarımı ... sınırlı bir süre için kullanılmak üzere bir başka kimseye bırakabilirim; çünkü, bunlarla, bu sınırlılık sonucu,

Para sahibinin emek gücünü piyasada meta olarak bulabilmesinin ikinci temel koşulu şudur: Emek gücü sahibi, içinde kendi emek gücünün maddeleştiği metaları satabilecek durumda olmayıp, yalnızca kendi canlı varlığında mevcut olan emek gücünün kendisini meta olarak arz etmek zorunda olmalıdır.

Bir kimsenin kendi emek gücünden başka metalar satabilmesi için, doğaldır ki, bu kimsenin üretim araçlarına, örneğin ham maddelere, emek araçlarına vb. sahip olması gerekir. Deri olmadan çizme yapılamaz. Ayrıca tüketim araçlarına ihtiyaç duyulur. Hiç kimse, hatta katıksız hayalciler bile, geleceğin ürünlerini ya da üretimleri henüz tamamlanmamış kullanım değerlerini tüketerek yaşayamaz; daha yeryüzünde ilk belirdiği anda olduğu gibi, insan, üretimde bulunmadan önce ve üretimin devamı sırasında, her gün tüketimde bulunmak zorundadır. Ürünler meta olarak üretilirse, bunların üretildikten sonra satılması gerekir ve üreticinin ihtiyaçlarını ancak satıştan sonra giderebilirler. Üretim için gereken zamana satış için gerekli olan zaman da eklenir.

Demek ki, parasının sermayeye dönüşmesi için, para sahibinin meta piyasasında özgür işçiyi hazır bulması gerekir; burada özgürlük iki anlama gelir: birincisi, bu kimse meta olarak kendi emek gücü üzerinde özgür bir kişi olarak tasarrufta bulunabilmeli, ikincisi, satabileceği başka metalar bulunmamalı, kendi emek gücünü gerçekleştirmesi için gerekli olan her şeyden yoksun, özgür olmalıdır.

Dolaşım alanında bu özgür işçinin karşısına niye çıktığı sorusu, emek gücü piyasasını genel meta piyasasının özel bir kesimi olarak gören para sahibini ilgilendirmez. Ve bu şimdilik bizi de ilgilendirmemektedir. Biz, para sahibini pratik bakımdan ilgilendiren olguyla teorik açıdan ilgiliyiz. Bununla beraber, apaçık olan bir nokta var: doğa, insanları, bir yanda para ve meta sahipleri, diğer yanda emek güçlerinden başka bir şeyleri olmayan kimseler olarak yaratmaz. Bu ilişkinin doğal bir temeli de, bütün tarih dönemleri için ortak bir toplumsal temeli de yoktur. Bunun, geçmişteki bir tarihsel gelişimin sonucu, birçok köklü iktisadi dönüşümün, toplumsal üretimin bir dizi eski biçiminin tarihe karışmasının ürünü olduğu açıktır.

Daha önce incelediğimiz iktisadi kategoriler de kendi tarihsel izlerini taşır. Ürünün meta haline gelebilmesi için belli tarihsel koşulların varlığı gereklidir. Meta olmak için, ürünün, doğrudan doğruya üreticinin kendisi için geçim aracı olarak üretilmemiş olması gerekir. Daha da ile-

bütün ve tam kişi olarak benim aramda dışsal bir ilişki kurulur. Bütün çalışma zamanımı ve üretim faaliyetimin bütününü elimden çıkarsam, özün kendisini, kendi genel faaliyetimi ve gerçekliğimi, kendi kişiliğimi, bir başkasının malı haline getirmiş olurdum." (Hegel, "Philosophie des Rechts", Berlin 1840, s. 104, § 67.)

ri gidecek olsak ve ürünlerin hepsinin ya da hepsi değilse de çoğunun hangi koşul altında meta biçimini aldıklarını bulmaya çalışsak, bunun ancak, tümüyle özel bir üretim tarzı temelinde, kapitalist üretim tarzı temelinde gerçekleştiğini görürdük. Ne var ki, böyle bir inceleme, meta çözümlemesinin dışında bir şey olurdu. Ürün kütlesinin çok büyük bir kısmının, doğrudan doğruya kişisel ihtiyaçları karşıladığı, meta haline gelmediği ve dolayısıyla da toplumsal üretim sürecinin tüm genişlik ve derinliğiyle mübadele değerinin egemenliği altında olmanın henüz çok uzağında bulunduğu durumlarda bile, meta üretimi ve meta dolaşımı gerçekleşebilir. Ürünün meta olarak ortaya çıkması, toplumda son derece gelişkin bir iş bölümünün varlığını gerekli kılar; öyle ki, kullanım değeri ile mübadele değeri arasındaki, dolaysız takasın sadece başlatmış olduğu ayrılma, çoktan tamamlanmış olmalıdır. Fakat, böyle bir gelişme aşamasına ulaşılması, tarihsel bakımdan son derece farklı iktisadi toplum biçimlerinin ortak bir özelliğidir.

Diğer yandan, parayı ele alacak olursak, onun varlığı, meta mübadelesinin belli bir düzeye ulaşmış olmasını gerektirir. Sırf meta eş değeri veya dolaşım aracı veya ödeme aracı, gömü ve dünya parası olarak aldığı özel biçimler, bir ya da diğer işlevin önemine ve göreli ağırlığına göre, toplumsal üretim sürecinin çok farklı aşamalarına işaret eder. Bununla beraber, deneyimlerden biliniyor ki, görece az gelişmiş bir meta dolaşımı bu biçimlerin hepsinin ortaya çıkmasına yeter. Sermayeye gelince, iş değişir. Yalnız başına meta ve para dolaşımı, sermayenin tarihsel varoluş koşullarının ortaya çıkmasına kesinlikle yetmez. Sermaye, ancak, üretim ve geçim araçları sahibinin özgür işçiyi piyasada kendi emek gücünün satıcısı olarak karşısında bulduğu durumda doğar; ve bu tek tarihsel koşul bir dünya tarihini kapsar. Sermaye, bundan ötürü, başından itibaren, toplumsal üretim sürecinin yeni bir çağını ilan eder.[42]

Bu kendine özgü metayı, yani emek gücünü, şimdi daha yakından incelememiz gerekiyor. Diğer bütün metalar gibi, onun da bir değeri vardır.[43] Bu değer nasıl belirlenir?

Emek gücünün değeri de, diğer herhangi bir meta gibi, bu özel nesnenin üretimi ve dolayısıyla aynı zamanda yeniden üretimi için gerekli emek-zamanla belirlenir. Bir değer olduğu ölçüde, emek gücü, yalnız-

42 Demek ki, kapitalist çağı karakterize eden şey, işçinin kendi gözünde emek gücünün kendisine ait bir meta biçimini alması ve dolayısıyla emeğin ücretli emek biçimine dönüşmesidir. Diğer yandan emek ürünlerinin meta biçimini alması ancak bu andan itibaren genelleşir.

43 "Tüm diğer şeyler gibi bir adamın değeri de fiyatına eşittir, yani o kimsenin gücünün kullanımı için ödenen kadardır." (Th. Hobbes, "Leviathan", "Works", edit. Molesworth, London 1839-1844, v. III, s. 76.)

ca, kendisinde maddeleşmiş olan belli bir ortalama toplumsal emek miktarını temsil eder. Emek gücü, yalnızca, yaşayan bireyin yeteneği olarak var olur. Dolayısıyla, emek gücünün varlığı, onun üretiminin ön koşuludur. Bireyin varlığı veri ise, emek gücünün üretimi, bu bireyin kendini yeniden üretmesi ya da varlığını sürdürmesi demektir. Yaşayan bireyin, kendi varlığını sürdürmek için belli bir miktarda geçim aracına ihtiyacı vardır. Demek ki, emek gücünün üretimi için gerekli emek-zaman, bu geçim araçlarının üretimi için gerekli emek-zamana indirgenir; ya da, bir başka deyişle, emek gücünün değeri, sahibinin varlığını sürdürmesi için gerekli olan geçim araçlarının değeridir. Ne var ki emek gücü, ancak harcanmakla gerçekleşir, yalnızca çalışma sırasında faaliyet gösterir. Ama emek gücü faaliyet gösterirken, çalışma sırasında, insan kaslarının, sinirlerinin, beyninin vb., tekrar yerine konması gereken belli bir miktarı harcanmış olur. Bu fazladan harcama, fazladan bir geliri gerekli kılar.[44] Emek gücünün sahibi bugün çalışmışsa, yarın aynı süreci aynı güçle ve sağlıklılıkla tekrarlayabilir olmalıdır. Demek ki, geçim araçlarının miktarı, çalışan bireyi çalışan birey olarak normal sağlık durumunda tutmaya yetecek kadar olmak zorundadır. Beslenme, giyinme, ısınma, barınma vb. gibi doğal ihtiyaçlar, bir ülkenin iklimine ve diğer doğal özelliklerine göre farklılaşır. Diğer yandan, zorunlu denilen ihtiyaçların giderilme tarzları gibi miktarları da tarihsel gelişmenin ürünüdür ve bundan dolayı, büyük ölçüde bir ülkenin uygarlık düzeyine, başka şeylerin yanında esas olarak özgür işçiler sınıfının hangi koşullar altında ve dolayısıyla hangi alışkanlıklarla ve hangi yaşam beklentileriyle oluşmuş olduğuna bağlıdır.[45] Bu demektir ki, emek gücünün değeri belirlenirken, diğer metalar için söz konusu olmayan bir tarihsel ve manevi unsur da işe karışmaktadır. Bununla beraber, belli bir ülkede, belli bir dönemde, bir işçi için gerekli ortalama geçim aracı miktarı veridir.

Emek gücünün sahibi ölümlüdür. O halde, piyasada bulunuşu, paranın durmaksızın sermayeye dönüşümünün gerekli kıldığı gibi sürekli olacaksa, emek gücü satıcısının, "üreme yoluyla kendini ebedileştiren her canlı birey gibi"[46] ebedileşmesi gerekir. Yıpranma ve ölüm sonucu piyasadan çekilen emek güçlerinin yeri, en azından aynı sayıda yeni emek gücü ile sürekli olarak doldurulmalıdır. Dolayısıyla, emek gücünün üretimi için gerekli geçim araçlarının miktarı, yedeklerin, yani işçi çocukla-

---

44 Tarım kölelerine gözcülük yapan eski Romalı köle kahyası, "kendisi kölelerden daha hafif bir iş yaptığı için, onlardan daha az" alıyordu. (Th. Mommsen, "Röm. Geschichte", 1856, s. 810.)

45 Krş. "Over-Population and its Remedy", London 1846, W. Th. Thornton.

46 Petty.

rının geçim araçlarını da kapsar ve bu kendine özgü meta sahipleri soyu, meta piyasasında böyle ebedileşir.[47]

Genel insan doğasını, belli bir iş kolunun gerektirdiği yetenek ve becerilerle donanacağı, gelişmiş ve özelleşmiş bir emek gücü haline geleceği şekilde değiştirmek için, şu ya da bu miktarda bir meta eş değerine mal olacak olan bir eğitime ya da öğretime ihtiyaç duyulur. Emek gücü için yapılacak eğitim harcamaları, emek gücüne kazandırılmak istenen niteliklerin karmaşıklık derecesine göre, az çok farklı olur. Dolayısıyla, sıradan emek gücü için yok denecek kadar az olan yetiştirme masrafları da, emek gücünün üretimi için harcanan değerler toplamına dahil edilir.

Emek gücünün değeri, belli bir miktardaki geçim araçlarının değeridir. Bu nedenle de, bu geçim araçlarının değerine bağlı olarak, yani bunların üretilmesi için gereken emek-zamanın büyüklüğüne bağlı olarak değişir.

Örneğin beslenme, ısınma vb. için gerekli olanlar gibi bazı geçim araçları günü gününe tüketilir ve bu nedenle de günü gününe yerlerine yenilerinin konması gerekir. Elbise, mobilya vb. gibi başka geçim araçları daha uzun dönemlerde kullanılıp eskitilir ve bundan ötürü de daha uzun sürelerde yenilenirler. Bazı metaların her gün, bazılarının haftada bir, bazılarının üç ayda bir satın alınması ya da bunlar için bu aralıklarla ödeme yapılması gerekir. Bu harcamaların tutarı, söz gelişi bir yıllık bir süreye nasıl dağılıyor olursa olsun, bu tutarın, günden güne değişmeyen ortalama gelirle karşılanması zorunludur. Emek gücünün üretimi için gerekli günlük meta kütlesi = A, haftalık meta kütlesi = B, üç aylık meta kütlesi = C, vb. olsa, bu metaların günlük ortalamaları $\frac{(365A + 52B + 4C + vb.)}{365}$ olurdu. Diyelim, ortalama bir gün için gerekli olan bu meta kütlesinde 6 saatlik toplumsal emek harcaması saklı olsun, bu durumda; emek gücünde, bir gün için, yarım günlük ortalama toplumsal emek maddeleşmiş, ya da emek gücünün bir günlük üretimi için yarım iş günü gerekiyor, demektir. Emek gücünün günlük üretimi için gerekli olan bu emek miktarı, emek gücünün bir günlük değerini ya da gündelik olarak yeniden üretilen emek gücünün değerini meydana getirir. Yarım günlük ortalama toplumsal emek 3 şilinlik bir altın kütlesi ya da bir talerle temsil ediliyorsa, bir taler, emek gücünün günlük değerini ifade eden fiyat olur. Emek gücü sahibi emek gücünü günlük bir talere satışa çıkarırsa, bu durumda emek gücünün satış fiyatı, emek gücünün değerine eşit

47 "Onun" (emeğin) "doğal fiyatı ... işçinin varlığını sürdürebilmesi ve piyasadaki emek arzının eksilmemesini garanti edecek bir aile kurup devam ettirebilmesi için, bir ülkenin iklimine ve adetlerine göre gerekli olan miktardaki geçim araçları ile konfor nesnelerinden ibarettir." (R. Torrens, "An Essay on the External Corn Trade", London 1815, s. 62) Burada emek gücü denilecek yerde yanlış olarak emek denilmiştir.

olur ve varsayımımıza göre, talerini sermayeye dönüştürmeye can atan para sahibi bu değerin karşılığını öder.

Emek gücünün değerinin son ya da en alt sınırı, her gün elde edememesi halinde emek gücü taşıyıcısının, yani insanın, kendi yaşam sürecini yenileyemeyeceği metalar kütlesinin değeriyle, yani fiziksel açıdan vazgeçilmesi imkânsız olan geçim araçlarının değeriyle belirlenir. Emek gücünün fiyatı bu en alt sınıra düşse, değerinin altına düşmüş olur, çünkü, emek gücü, bu durumda, ancak kötürüm bir biçimde varlığını sürdürebilir ve gelişebilir. Ama, her metanın değeri, onu normal nitelikte elde etmek için gerekli olan emek-zaman ile belirlenir.

Emek gücünün değerinin eşyanın tabiatından gelen bu belirlenişini kaba bulmak ve Rossi'nin yaptığı gibi yakınmak son derece ucuz bir duygusallıktır:

> "Üretim sürecinde emeği geçim araçlarından soyutlarken, emek kapasitesini (*puissance de travail*) kavramak, bir hayaleti (*être de raison*) kavramaktır. Emek diyen, emek kapasitesi diyen, aynı zamanda işçi ve geçim araçları, işçi ve emek ücreti demiştir."[48]

Emek kapasitesi diyen, emek demiş olmaz; tıpkı, sindirim kapasitesi diyenin, sindirim demiş olmayacağı örneğindeki gibi. Bu son süreç, biliyoruz ki, sağlam bir mideden fazlasını gerektirir. Emek kapasitesi diyen, onu, varlığı için gerekli olan geçim araçlarından soyutlamaz. Tersine, geçim araçlarının değeri, onun değeriyle ifade edilir. Emek kapasitesi, satılamayacak olursa, bunun işçiye hiçbir faydası olmaz, ama işçi, emek kapasitesinin kendi üretimi için belli bir miktarda geçim aracını gerektirdiğini ve yeniden üretimi için durmadan gerektirmeye devam edeceğini acımasız bir doğal zorunluluk olarak hisseder. Ve Sismondi'nin keşfettiğini o da keşfeder: "Satılmadığı takdirde, emek kapasitesi... bir hiçtir."[49]

Bu özel metanın, emek gücünün, kendine özgü doğasından çıkan bir sonuç şudur: Alıcısı ile satıcısı arasında sözleşme yapıldığında, bu metanın kullanım değeri henüz alıcısının eline fiilen geçmiş olmaz. Diğer her meta gibi emek gücünün de değeri, kendisi daha dolaşıma girmeden önce, belirlenmiş haldedir; çünkü, onun üretimi için belli bir miktarda toplumsal emek harcanmıştır; ne var ki, emek gücünün kullanım değeri, ancak bu gücün daha sonra harcanmasıyla elde edilir. Emek gücünün elden çıkarılması ile fiilen kullanılması, yani kullanım değeri olarak varlık kazanması, farklı zamanlarda olur. Kullanım değerinin satış yoluyla sahibinin elinden şeklen çıkması ile fiilen yeni sahibinin eline geçmesinin farklı zamanlarda gerçekleştiği bu türlü metalar söz konusu oldu-

48 Rossi, "Cours d'Écon. Polit.", Bruxelles 1843, s. 370, 371.

49 Sismondi, "Nouv. Princ. etc.", t. I, s. 113

ğu zaman,[50] alıcının parası, çoğunlukla, ödeme aracı olarak işlev görür. Kapitalist üretim tarzının bulunduğu bütün ülkelerde, emek gücünün karşılığı, ancak, emek gücü sözleşmede belirtilmiş bir süre boyunca fiilen kullanıldıktan sonra, örneğin her haftanın sonunda ödenir. Bundan ötürü, işçi, her yerde, emek gücünün kullanım değerini kapitaliste avans olarak vermiş olur; emek gücünü, henüz onun fiyatını ödememiş olan alıcıya kullandırmış ve dolayısıyla da işçi her yerde kapitaliste kredi açmış olur. Kredi açma sözünün boş bir hayal olmadığını gösteren tek olgu, zaman zaman, kapitalistler iflas ettiğinde, kredi olarak verilen ücretlerin yitirilmesi değildir,[51] bunun, daha kalıcı bir dizi etkisi vardır.[52]

---

50 "Her işin karşılığı o işin tamamlanmasından sonra ödenir." ("An Inquiry into those Principles, Respecting the Nature of Demand, etc", s. 104.) "Ticari kredi, üretimin ilk yaratıcısı olan işçinin, tasarrufları sayesinde, yaptığı işin ücreti için haftanın, on beş günün, ayın, üç ayın sonuna kadar bekleyebilecek hale geldiği anda başlamış olsa gerek." (Ch. Ganilh, "Des Systèmes d'Écon. Polit.", 2ème édit., Paris 1821, t. II, s. 150.)

51 "İşçi çalışkanlığını ödünç verir", ama, diye ekler Storch: o "ücretini kaybetmek"ten başka "hiçbir risk almış değildir... işçi maddi olarak hiçbir şey vermez." (Storch, "Cours d'Écon. Polit.", Pétersbourg 1815, t. II, s. 36, 37.)

52 Bir örnek. Londra'da, ekmeği tam değerine satan "tam fiyatlı" fırıncılar ve ekmeği bu değerden azına satan "düşük fiyatlı" fırıncılar olmak üzere iki çeşit fırıncı vardır. Bu sonuncular tüm fırıncıların ¾'ünden fazlasını oluşturur. (Hükümet komiseri H. S. Tremenheere'in "Grievances complained of by the journeymen bakers etc." hakkındaki *Report*'u, s. XXXII, London 1862.) Düşük fiyat koyan fırıncılar, hemen hemen istisnasız, şap, sabun, saf potas, tebeşir tozu, Derbyshire taşı tozu ve bunlara benzer hoş, besleyici ve sağlığa yararlı unsurlar karıştırılmış hileli ekmek satar. (Bkz. biraz önce anılan raporun yanı sıra "Committee of 1855 on the Adulteration of Bread" raporu ve Dr. Hassall'ın "Adulterations Detected", 2nd edit., London 1861 eseri.) Sir John Gordon 1855 Komitesi önünde, "ekmeğin üretiminde yapılan bu hileler sonucu, günde iki libre ekmekle yaşayan yoksullar, bunun sağlık üzerindeki kötü etkileri bir yana, besleyici maddelerin dörtte birini bile alamıyor" açıklamasını yapmıştı. Tremenheere (l.c. s. XLVIII), "işçi sınıfının çok büyük bir kısmı"nın bu hileleri pekâlâ bildiği halde, gene de şap, taş tozu vb. gibi şeyleri kabul etmeye devam etmesinin nedeni hakkında, "ekmeği fırıncılarından ya da *chandler's shop*'tan (bakkaldan) onlar ne şekilde vermeyi uygun görüyorsa o şekilde almak" işçiler için "bir zorunluluktur" demişti. İşçiler, ücretlerini ancak hafta sonunda aldıkları için, "bütün hafta boyunca aileleri tarafından tüketilen ekmeğin parasını da ancak hafta sonunda ödeyebilmektedir"; ve Tremenheere tanık ifadelerine dayanarak, "bu tür karışımlarla hazırlanan ekmeğin açıkça bu şekilde satılmak için yapıldığı herkesin bildiği bir şeydir" diye ekliyor. ("It is notorious that bread composed of those mixtures, is made expressly for sale in this manner.") "İngiltere'nin birçok tarım bölgesinde" (ama daha çok İskoçya'da) "ücretler 14 günde ve hatta ayda bir ödenir. Ödemeler arasındaki bu uzun süreler yüzünden tarım işçisi satın aldığı öteberiyi veresiye almak zorunda kalır. ... İşçi yüksek fiyatlar ödemeye mecbur olur ve fiilen de kendisine veresiye mal veren dükkâna bağlanır. Böylece, örneğin, ücretlerin ayda bir ödendiği Wilts'e bağlı Horningham'de, başka yerlerde 1 şilin 10 peniye alınan bir *stone* (yaklaşık 6,5 kg) un için 2 şilin 4 peni ödenir." ("Sixth Report" on "Public Health" by "The Medical Officer of the Privy Council, etc." 1864, s. 264.) "Paisley ve Kilmarnock'ta" (Batı İskoçya) "pamuklu bez el basmacıları 1853 yılında bir *strike* (grev) aracılığıyla ücretlerin ayda bir değil 14 günde bir ödenmesini zorla kabul ettirdi." ("Reports of the Inspectors of Factories for 31st Oct. 1853", s. 34.) İşçinin kapitaliste kredi açmasının bir diğer güzel sonucu olarak birçok İngiliz kömür madeni sahipleri tarafından uygulanan yöntemi gösterebiliriz; buna göre, işçiye ücreti ancak ay sonunda ödenir ve kapitalist aradaki süre içinde avanslar verir ve bunlar çoğu zaman, piyasa fiyatlarından daha yüksek fiyatlar ödenerek alınmak zorunda kalınan metalardır (*truck*

Ancak, para ister satın alma aracı isterse ödeme aracı olarak işlev görsün, bu, meta mübadelesinin doğasında herhangi bir değişikliğe yol açmaz. Emek gücünün fiyatı, emek gücü daha sonra gerçekleştirilecek olsa bile, konut kiralarında olduğu gibi sözleşmeyle saptanır. Emek gücü, karşılığı daha sonra ödenecek olsa da, satılmış olur. Yine de, emek gücü sahibinin emek gücünü her satışında bunun sözleşmeyle saptanmış fiyatını da hemen aldığını geçici olarak varsaymak, buradaki ilişkinin yalın bir şekilde kavranması açısından yararlıdır.

Para sahibinin, bu özel metanın, yani emek gücünün karşılığı olarak bu metanın sahibine, yani işçiye ödediği değerin nasıl belirlendiğini artık biliyoruz. Para sahibinin mübadeleyle elde ettiği kullanım değeri, kendisini ancak fiilen kullanıldığında, emek gücünün tüketim sürecinde gösterir. Ham madde vb. gibi, bu süreç için gerekli her şeyi para sahibi, meta piyasasında satın alır ve bunlara tam fiyatlarını öder. Emek gücünün tüketimi süreci, aynı zamanda, metaların ve artık değerin üretim sürecidir. Emek gücünün tüketimi, diğer herhangi bir metanın tüketimi gibi, piyasanın ve dolaşım alanının dışında tamamlanır; işte bundan ötürü, kapısında *No admittance except on business* (işi olmayan giremez) yazılı olan, üretimin yapıldığı gizli işyerine kadar peşlerinden gitmek üzere, para sahibi ve emek gücü sahibi dostlarımızla birlikte, her şeyin açıkta ve göz önünde cereyan ettiği bu gürültülü alanı terk ediyoruz. Burada, sadece sermayenin nasıl ürettiğini değil, aynı zamanda kendisinin de sermaye olarak nasıl üretildiğini göreceğiz. Kâr yapmanın sırrı da sonunda açığa çıkacak.

Sınırları içinde emek gücü alım satımının gerçekleştiği dolaşım veya meta mübadelesi alanı, gerçekten de, insanın doğuştan sahip bulunduğu hakların tam bir cennetiydi. Burada tek sözü geçen, Özgürlük, Eşitlik, Mülkiyet ve Bentham'dır. Özgürlük! Çünkü, bir metanın, örneğin emek gücünün, alıcıları da satıcıları da yalnızca kendi özgür iradelerine bağlıdır. Aralarındaki sözleşmeyi özgür ve hukukça eşit kişiler olarak yaparlar. Sözleşme, içinde iradelerine ortak bir hukuki ifade verdikleri bir sonuçtur. Eşitlik! Çünkü, birbirleriyle yalnızca meta sahipleri olarak ilişki kurarlar ve aralarında eş değerde olan şeyleri değiştirirler. Mülkiyet! Çünkü, her biri yalnızca kendisinin olan şey üzerinde tasarrufta bulunur. Bentham! Çünkü, her ikisi de yalnızca kendi gemisini kurtar-

---

system). "İşçilerine ücretlerini ayda bir ödemek ve aradaki sürede her hafta sonu avans vermek kömür madeni patronları arasında yaygın bir uygulamadır. Bu avans dükkânda verilir" (*tommy-shop*'ta, yani patronun kendisine ait dükkânda). "İşçiler bunu dükkânın bir yanında alır ve diğer yanında tekrar ellerinden çıkarırlar." ("Children's Employment Commission, III. Report", Lond. 1864, s. 38, n. 192.)

maya çalışır. Bunları bir araya getiren ve aralarında ilişki kuran biricik güç, onların bencillikleri, özel kazançları ve kişisel çıkarlarıdır. Ve böylece, herkes kendi çıkarını kolladığından ve kimse başkaları için bir şey yapmadığından, şeylerin önceden kurulmuş uyumunun sonucu olarak ya da her şeye gücü yeten bir Tanrı inayetinin himayesi altında, herkes, yalnızca, onlara karşılıklı avantaj sağlayan, herkes için yararlı, ortak çıkarlara uygun işler yapar.

Bayağı serbest ticaretçinin sermaye ve ücretli emek toplumu hakkındaki yargılarını oluştururken kullandığı görüşleri, kavramları ve ölçeği ödünç aldığı bu basit dolaşım veya meta mübadelesi alanını terk ederken, görüldüğü kadarıyla, *dramatis personae*'mizin (oyun kişilerimizin) yüzlerinde daha şimdiden bir şeyler değişiyor. Bir zamanların para sahibi şimdi kapitalist olarak önden gidiyor, emek gücü sahibi de onun işçisi olarak arkasından yürüyor; birinde anlam yüklü bir bıyık altından gülümseme ve iş yapma hevesi, diğerinde, kendi derisini pazara getirip de bunu yüzdürmekten başka bir şey beklemesine imkân olmayan bir kimsenin çekingenlik ve tutukluğu.

Mutlak Artık Değerin Üretimi

Bölüm

5

Emek Süreci ve Değerlenme Süreci

★ ★ ★

1. Emek Süreci

Emek gücünün kullanımı, çalışmanın kendisidir. Emek gücünün alıcısı, onu, satıcısını çalıştırarak tüketir. Emek gücü satıcısı, çalışarak, fiilen emek gücü, yani işçi haline gelir; çalışmaya başlamadan önce o, sadece potansiyel emek gücüdür. Emeğinin metalarda belirebilmesi için, işçinin, her şeyden önce, emeğini kullanım değerlerine, yani herhangi bir ihtiyacı gidermeye yarayan şeylere harcaması gerekir. Demek ki, kapitalistin işçiye ürettirdiği, özel bir kullanım değeri, belli bir nesnedir. Kullanım değerlerinin veya metaların kapitalistler hesabına ve kapitalistlerin denetimi altında üretiliyor olması, bunların genel özelliklerini değiştirmez. Bunun içindir ki, emek sürecinin, ilk önce, tüm belirli toplum biçimlerinden bağımsız olarak incelenmesi gerekir.

Çalışma, her şeyden önce, insanla doğa arasındaki bir süreçtir; bu süreçte, insan, doğa ile kendisi arasındaki madde alışverişini kendi çabasıyla yürütür, düzenler ve denetler. Doğanın sağladığı maddelerin karşısında bir doğa gücü olarak yer alır. Doğanın sağladığı maddeyi kendi yaşamında kullanılabilecek bir biçimiyle mülk edinmek üzere

kendi canlı varlığının doğal güçlerini, kollarını ve bacaklarını, kafasını ve ellerini harekete geçirir. Kendi dışındaki doğa üzerinde etkide bulunur ve onu değiştirirken, aynı zamanda kendi öz doğasını da değiştirir. Böylece, doğada uyuklamakta olan güçleri geliştirir ve bunların hareketini kendi emri altına alır. Burada, emeğin hayvanları hatırlatan ilk içgüdüsel biçimleri üzerinde durmayacağız. İşçinin emek gücünü bir meta olarak satmak için piyasaya geldiği evre ile, insan emeğinin içgüdüsel ilk biçiminden henüz sıyrılmamış bulunduğu evre arasında ölçülemeyecek uzunlukta bir zaman aralığı yer alır. Emeği, tümüyle ve yalnızca insana ait bir biçimiyle alıyoruz. Bir örümcek, dokumacının çalışmasını andıran faaliyetlerde bulunur ve bir arı, bal peteğini yaparken bazı mimarları utandırır. Ama en kötü mimarı en iyi arıdan daha en başından ayırt eden şey, mimarın, peteği balmumundan yapmadan önce kafasında kurmuş olmasıdır. Emek sürecinin sonunda, bu sürecin başında zaten işçinin imgeleminde, yani düşünsel olarak var olan bir sonuç ortaya çıkar. İşçi, sadece, üzerinde çalıştığı doğal maddeye biçim değişikliği vermiş olmakla kalmaz; aynı zamanda, bu doğal şey üzerinde, kendi faaliyetini yürütme biçimini bir yasa olarak belirlediğini ve kendi iradesini tâbi kılmak zorunda olduğunu bildiği amacını da gerçekleştirmiş olur. Ve bu tâbi oluş, yalıtık bir olay değildir. Faaliyet halindeki organların çabaları dışında, kendisini dikkat olarak gösteren belli bir amaca yönelik irade, işin yapıldığı bütün süre boyunca gereklidir; ve yaptığı iş işçiye, içeriğiyle ve yapılış biçimiyle ne kadar az cazip geliyorsa, dolayısıyla işçi bedensel ve zihinsel güçlerinin faaliyeti olarak bu işten ne kadar az zevk alıyorsa, bu dikkat, o ölçüde daha gerekli olur.

Emek sürecinin basit unsurları, belli bir amaca yönelmiş faaliyet ya da emeğin kendisi, emeğin nesnesi ve onun araçlarıdır.

Başlangıçtan beri insanlara yiyecekleri, hazır geçim araçlarını sağlayan toprak (iktisadi anlamda su da bunun içindedir),[1] insanın faaliyetinden bağımsız olarak, insan emeğinin genel nesnesidir. Emeğin yalnızca çevreleriyle dolaysız ilişkilerinden kopardığı her şey, doğanın kendiliğinden sağladığı emek nesneleridir. Yaşadığı ortam olan sudan çıkarılarak avlanan balık, ormandan kesilen ağaç, topraktaki damarından ayrılan maden cevheri bunun örnekleridir. Buna karşılık, emek nesnesi olan şey, deyim yerindeyse daha önce harcanan emeğin eleğinden geçmişse, ona ham madde diyoruz. Örneğin, çıkarılmış bulunup da yıkanmaya hazır olan maden cevheri böyledir. Her ham madde emek nesnesidir; ama, her

1 "Yeryüzünün kendiliğinden ürünleri, sınırlı miktarlarıyla ve insanlardan tamamen bağımsız olmalarıyla, doğa tarafından, bir genci çalışmaya ve kendi servetini kazanmaya yöneltmek için ona sınırlı miktarda para verilmesine benzer şekilde sağlanmış gibi görünür." (James Steuart, "Principles of Polit. Econ.", edit. Dublin 1770, v. I, s. 116.)

emek nesnesi ham madde değildir. Emek nesnesi ancak daha önce harcanan emekle bir değişiklik geçirdikten sonra ham madde haline gelir.

Emek aracı, bir şey ya da şeylerin bir bileşimidir; işçi onu kendisiyle emek nesnesi arasına sokar ve emek aracı, emek nesnesi üzerindeki faaliyetin yöneticisi olan işçiye hizmet eder. İşçi, şeylerin mekanik, fiziksel ve kimyasal özelliklerinden, güç araçları olarak başka şeyler üzerinde kendi amacına uygun etkiler yaratmaları için yararlanır.[2] Emek araçları olarak yalnızca bedensel organların kullanıldığı bir süreç olan meyveler gibi hazır geçim araçlarının toplayıcılığı bir yana bırakılırsa, işçinin doğrudan doğruya egemenliği altına aldığı nesne, emek nesnesi değil, emek aracıdır. Böylece, doğaya ait bir şey onun faaliyetinin organı olur, işçi bu organı kendi vücudunun organlarına ekler ve İncil'e rağmen, kendi doğal boyunu uzatır. Toprak, nasıl onun ilk azık ambarıysa, aynı şekilde ilk emek aracı deposudur. Örneğin, fırlatması, sürtmesi, bastırması, kesmesi vb. için taş verir. Toprağın kendisi bir emek aracıdır; ama, tarımda emek aracı olarak kullanılmak için, bir dizi başka emek aracını ve emek gücünün görece yüksek bir gelişme düzeyini gerektirir.[3] Emek süreci az da olsa bir gelişme gösterir göstermez, işlenmiş emek araçlarına ihtiyaç duymaya başlar. İnsanların çok eskiden yaşamış oldukları mağaralarda taştan yapılmış aletler ve silahlar buluyoruz. İnsanlık tarihinin başlangıcında, işlenmiş taş, tahta, kemik ve deniz kabuğu ile birlikte, evcilleştirilmiş, yani kendileri de emek harcanarak değiştirilmiş, yetiştirilmiş hayvanlar, emek araçları olarak başrolü oynar.[4] Emek araçlarının kullanımı ve yapımı, belirli hayvan türleri arasında da embriyo haliyle görülmekle beraber, insanın özgül emek sürecinin belirleyici niteliğidir ve bundan dolayı, Franklin insanı *"a toolmaking animal"*, aletler yapan bir hayvan, diye tanımlar. Kemik kalıntılarının yapısı, nesli tükenmiş hayvan türlerinin yapılarını anlamak için ne kadar önemliyse, emek araçlarının kalıntıları da, tarihe karışmış iktisadi toplum biçimlerinin değerlendirilmesi açısından o kadar önemlidir. İktisadi çağları ayırt eden, nelerin yapıldığı değil, nasıl, hangi emek araçlarıyla yapıldıklarıdır.[5] Emek araçları, insan

---

2 "Akıl güçlü olduğu kadar kurnazdır da. Kurnazlık, genel olarak, sürece doğrudan doğruya karışmaksızın nesnelerin kendi doğalarına uygun şekilde birbirleri üzerinde etki ve karşı etki yapmalarına yol açarken yalnızca kendi amacının gerçekleşmesini sağlayan aracılık faaliyetindedir." (Hegel, "Enzyklopädie", Erster Teil, "Die Logik", Berlin 1840, s. 382.)

3 Ganilh, diğer yanları ile zavallı bir eser olan "Théorie de l'Écon. Polit."te (Paris 1815), fizyokratlara karşı, yerinde olarak, gerçek tarımın ön koşulunu oluşturan ve uzun bir dizi oluşturan emek süreçlerini sıralar.

4 Turgot, "Réflexions sur la Formation et la Distribution des Richesses" (1776) eserinde uygarlıkların başlangıç dönemleri için evcilleştirilmiş hayvanların taşıdığı önemi güzel bir şekilde gösteriyor.

5 Gerçek lüks mallar, farklı üretim çağlarının birbirleriyle teknolojik bakımdan karşılaştırılması işinde bütün metalar arasında en önemsiz olanlarıdır.

emek gücünün geçirmiş olduğu gelişmenin derecesini ölçmekle kalmaz, aynı zamanda, bu emek gücünün hangi toplumsal koşullar altında kullanılmış olduğunu da gösterir. Emek araçlarının kendileri arasında, hepsine birden üretimin kemik ve kas sistemi diyebileceğimiz mekanik emek araçları, belli bir toplumsal üretim çağını diğerlerinden ayırmak için, yalnızca emek nesnelerinin saklanmasına yarayan ve hepsine birden genel olarak üretimin damar sistemi adını verebileceğimiz boru, fıçı, sepet, testi ve küp gibi emek araçlarına göre çok daha belirleyici özellikler sunar. Bu ikinciler, ancak kimyasal üretim başladığında anlamlı bir rol oynar.[6]

Daha geniş anlamıyla emek sürecinin araçları arasında, emeğin emek nesnesi üzerinde etkide bulunmasına aracılık eden ve dolayısıyla şu ya da bu şekilde faaliyeti yönlendiren şeyler dışında, genel olarak, sürecin gerçekleşmesi için gerekli olan tüm nesnel koşulları sayabiliriz. Bunlar emek sürecine doğrudan doğruya katılmazlar; ama, bunlar olmadan süreç ya hiç başlatılıp yürütülemez ya da ancak eksik bir şekilde yürütülür. Bu türdeki genel emek aracı yine toprağın kendisidir; çünkü, işçiye *locus standi*'sini (duracağı yeri) ve emek sürecinin gerçekleşeceği alanı (*field of employment*) sağlar. Daha önce emek harcanarak yapılmış bu tür emek araçları arasında, örneğin, iş yerleri, kanallar, yollar vb. sayılabilir.

Demek oluyor ki, emek sürecinde, insanın faaliyeti, emek aracı yardımıyla, emek nesnesi üzerinde daha başından amaçlanmış bir değişiklik gerçekleştirir. Süreç ürünle son bulur. Sürecin ürünü bir kullanım değeridir, biçim değişikliği ile insan ihtiyaçlarını gidermeye uygun hale getirilmiş bir doğal maddedir. Emek, nesnesiyle birleşmiştir. Emek nesnelleşmiş ve nesne işlenmiştir. İşçi tarafında hareket biçiminde görülmüş olan şey, ürün tarafında, şimdi artık varlık biçimi altında, hareketsiz bir özellik olarak görünür. İşçi iplik eğirdi ve ortaya çıkan ürün bir iplik.

Sürecin bütününü onun sonucu, yani ürün açısından ele alacak olursak, hem emek aracı hem de emek nesnesi, üretim aracı olarak[7] ve emeğin kendisi de üretici emek[8] olarak görünür.

Bir kullanım değeri emek sürecinden ürün olarak çıkarken, başka kullanım değerleri, yani daha önceki emek süreçlerinin ürünleri, bu sü-

6 İkinci basıma not: Şimdiye kadarki yazılı tarih, bütün toplumsal hayatın ve dolayısıyla da bütün yaşanmış tarihin temeli olan maddi üretimde meydana gelen gelişmeyi pek az tanımakla beraber, en azından, tarih öncesi çağlar, "tarihsel araştırmalar" temelinde değil, doğa bilimleri araştırmaları temelinde, alet ve silahların yapılmış oldukları maddelere göre taş devri, bronz devri ve demir devri diye bölünmüştür.

7 Söz gelişi, henüz tutulmamış bir balık, balıkçılık için bir üretim aracıdır demek, paradoks gibi görünür. Ne var ki, balık bulunmayan sularda balık avlama sanatı henüz keşfedilmemiştir.

8 Üretici emeğin ne olduğunu yalnızca başına basit emek süreci açısından belirlemeye yarayan bu yöntem, kapitalist üretim sürecine hiçbir şekilde uygulanamaz.

rece üretim araçları olarak girer. Bir sürecin ürünü olan kullanım değeri, bir diğer sürecin üretim aracı olur. Bunun içindir ki, ürünler, emek sürecinin sadece sonuçları değil, fakat aynı zamanda koşullarıdır.

Emek nesnelerini doğada hazır halde bulan madencilik, avcılık, balıkçılık vb. gibi (bunlara, yalnızca, henüz el değmemiş toprakları kullanıma açma aşamasındaki tarım eklenebilir) çıkarıcı sanayiler dışında, diğer bütün sanayiler, ham madde olan bir nesneyi, yani emeğin eleğinden geçmiş, kendisi de emek ürünü olan bir emek nesnesini işler. Söz gelişi, tarımda tohum böyle bir şeydir. Doğal ürünler olarak görmeye alıştığımız hayvanlar ve bitkiler, sadece, belki geçen yılın emeğinin ürünleri değil, fakat, bugünkü biçimleriyle, kuşaklar boyunca insanın denetimi altında, insan emeği aracılığıyla sürdürülmüş bir dönüşümün ürünleridir. Ama özellikle emek araçları söz konusu olduğunda, bunların çok büyük çoğunluğu, en dikkatsiz gözlemcilere bile, geçmişteki emeğin izlerini gösterir.

Ham madde, bir ürünün ana maddesi olabileceği gibi, ürünün oluşumuna yalnızca bir yardımcı madde olarak da katılabilir. Yardımcı madde, ya buhar makinesinin kömürü, çarkın yağı, yük beygirinin samanı örneklerinde olduğu gibi emek aracı tarafından tüketilir, ya ağartılmamış ketene eklenen klor, demire eklenen kömür, yüne eklenen boya örneklerinde olduğu gibi maddi bir değişiklik yaratmak üzere ham maddeye katılır, ya da iş yerlerini aydınlatmak ve ısıtmak için kullanılan maddeler gibi, işin kendisinin yürütülmesine destek olur. Ana madde ile yardımcı madde arasındaki fark gerçek kimya sanayisinde ortadan kalkar; çünkü, kullanılan ham maddelerin hiçbiri ürünün maddesi olarak yeniden ortaya çıkmaz.[9]

Her nesne çok sayıda özellik taşıdığı ve dolayısıyla farklı kullanımlara yaradığı için, aynı ürün çok farklı emek süreçlerinin ham maddesi olabilir. Söz gelişi tahıl, değirmencinin, nişasta imalatçısının, içki imalatçısının, hayvan yetiştiricisinin vb. kullandığı ham maddedir. Tahıl, tohum olarak, kendi üretiminin de ham maddesi olur. Bunun gibi kömür de, ürün olarak terk ettiği madencilik sektörüne üretim aracı olarak girer.

Aynı ürün, aynı emek sürecinde, emek aracı ve ham madde olarak kullanılabilir. Örneğin hayvan besiciliğinde, hayvan, hem işlenen ham madde, hem de gübre elde etmenin aracıdır.

Kullanıma hazır bir şekilde bulunan bir ürün, yeniden, bir başka ürünün ham maddesi olabilir; üzümün, şarap için ham madde olması gibi. Ya da öyle olur ki, ürün, emek sürecini, sonrasında yalnızca ham madde olarak kullanılabileceği bir şekilde terk eder. Bu durumdaki pamuk, iplik,

9 Storch, *"matière"* diye andığı gerçek ham maddeleri, *"matériaux"* diye andığı yardımcı maddelerden ayırır; Cherbuliez, yardımcı maddeler için *"matières instrumentales"* terimini kullanır.

dokuma ipliği vb. gibi ham maddelere, yarı mamul ürün (*Halbfabrikat*) denir; ara ürün (*Stufenfabrikat*) denseydi daha iyi olurdu. Başlangıçtaki ham madde, kendisi de bir ürün olsa bile, bir dizi farklı süreçten geçebilir ve bu sırada, kullanıma hazır geçim aracı veya üretim aracı olarak ayrılacağı son emek sürecine kadar, sürekli değişen biçimlerde sürekli yeniden ham madde olarak iş görebilir.

Görülüyor ki, bir kullanım değerinin ham madde olarak mı, iş aracı olarak mı, yoksa ürün olarak mı ortaya çıkacağı, tümüyle, emek sürecindeki özel işlevine, bu sürece dahil olduğu yere bağlıdır ve bu yerin değişmesiyle birlikte kendi niteliği de değişir.

Bundan dolayı ürünler, yeni bir emek sürecine üretim aracı olarak girdiklerinde, ürün olma niteliklerini yitirir; sadece canlı emeğin maddeleşmiş unsurları olarak iş görürler. Dokumacı için dokuma tezgâhı sadece kullandığı bir araç, keten sadece dokuduğu bir nesnedir. Şüphesiz, dokuma malzemesi ve dokuma tezgâhı olmadan dokumacılık yapılamaz. Bunun için, dokuma faaliyetine girişilirken bu ürünlerin elde bulunması şarttır. Ama, bu sürecin kendisi bakımından, keten ve dokuma tezgâhının geçmişte harcanmış emeklerin ürünleri olmasının hiçbir önemi yoktur; tıpkı, ekmeğin, çiftçi, değirmenci, fırıncı ve diğer kimselerin geçmişte harcamış oldukları emeklerinin ürünü olmasının, sindirim süreci için herhangi bir önemi olmaması gibi. Tersine, üretim araçları, emek süreci sırasında, geçmişte harcanmış emeklerin ürünü olmaları niteliğini belli ediyorlarsa, bu, kendilerindeki kusurlar yüzünden olur. Kesmeyen bir bıçak, durmadan kopan iplik, ister istemez, bıçakçı A'yı, iplikçi B'yi hatırlatacaktır. Kendisini kullanıma yararlı bir şey yapan özelliklerinin geçmişte harcanmış emeklerin sonucu oluşu, son biçimini almış bir üründe görünmez olur.

Emek sürecinde işe yaramayan bir makine faydasızdır. Bundan başka, aynı makine doğa kuvvetlerinin bozucu etkisi altına girer. Demir paslanır, tahta çürür. Dokuma veya örgü işlerinde kullanılmayan iplik, boşa gitmiş pamuk demektir. Canlı emeğin bu şeylere el atması, onları ölüm uykularından uyandırması, yalnızca olası kullanım değerleri olmaktan çıkarıp, gerçek ve etkin kullanım değerleri haline sokması gerekir. Bu şeyler, emeğin ateşiyle harekete gelir, onunla bir vücut olur, süreç içinde kendilerine düşen görevleri şevkle yerine getirmek için canlanır; gerçi, bu sırada tüketilirler; ama, bunun bir amacı vardır; geçim aracı olarak bireysel tüketim alanına veya üretim aracı olarak yeni emek süreçlerine girmeye hazır yeni kullanım değerlerinin, yeni ürünlerin yapıcı unsurları olmak üzere tüketilirler.

O halde, mevcut ürünler, emek sürecinin sadece sonuçları değil aynı zamanda varlık koşulları olduğuna göre, bunların bu sürece sokulmaları da, geçmişteki emeklerin ürünlerini kullanım değerleri olarak koruyabilecek ve onların kendilerini gerçekleştirmelerini sağlayabilecek tek araç olan canlı emekle bir araya getirilmeleri demektir.

Emek, kendisinin maddi unsurlarını, nesnesini ve araçlarını kullanır, bunları tüketir ve dolayısıyla bir tüketim sürecidir. Bu üretken tüketim, bireyin tüketiminden şu özellikle ayrılır: bireyin tüketimi, ürünleri, canlı bireyin geçim araçları olarak tüketir; üretken tüketim ise ürünleri emeğin, yani faaliyet halindeki emek gücünün geçim araçları olarak tüketir. Bundan dolayı, bireyin tüketiminin ürünü, tüketicinin kendisidir; oysa üretken tüketimin sonucu tüketiciden farklı bir üründür.

Araçlarının ve nesnelerinin de ürünler olması durumunda, emek, ürünleri, ürün yaratmak için tüketir veya ürünlerden, ürünlerin üretim araçları olarak yararlanır. Ama, emek süreci başlangıçta nasıl yalnızca insan ile onun faaliyetlerinden bağımsız olarak var olan toprak arasında gerçekleştiyse, bugün de, doğrudan doğruya doğa tarafından sağlanan, fiziksel madde ile insan emeğinin birleşiminden meydana gelmiş olmayan üretim araçlarından da yararlanılır.

Basit ve soyut unsurlarıyla göstermiş bulunduğumuz emek süreci, kullanım değerleri üretimine, doğanın ürünlerine insan ihtiyaçları için el konmasına yönelik, insanla doğa arasındaki madde alışverişinin genel koşulu olan, insan hayatının değişmez doğal koşulunu oluşturan ve dolayısıyla bu hayatın bütün biçimlerinden bağımsız, daha doğrusu, onun tüm toplum biçimlerinde aynı olan, amaçlı faaliyettir. İşte bu nedenle, işçiyi diğer işçilerle ilişkisi içinde ele almamız gerekmemişti. Bir yanda insanın ve emeğinin, diğer yanda doğanın ve ona ait maddelerin bulunması yetmişti. Buğdayın tadına bakarak onu kimin yetiştirdiğini ne kadar anlayabilirsek, bu sürecin hangi koşullar altında gerçekleştiğini de ancak o kadar anlayabiliriz; köle gözcüsünün vahşi kırbacı altında mı yoksa kapitalistin dehşet verici bakışı altında mı üretildi, Cincinnatus'un mütevazı tarlasını ekip biçerek yaptığı bir şey miydi yoksa bir taşla hayvan avlayan bir vahşinin işi miydi, bilemeyiz.[10]

Müstakbel kapitalistimize dönelim. Biz onu, meta piyasasında bir emek süreci için gereken bütün unsurları, yani nesnel unsurlar olan üre-

---

10 Albay Torrens, bu muhteşem mantığa dayanarak, vahşi insanın taşında sermayenin kaynağını keşfeder. "Vahşi insan, kovaladığı vahşi hayvana fırlattığı bu ilk taşta, elleriyle tutup koparamadığı meyveleri düşürmek için kavradığı bu ilk sopada, bir nesneye, bir diğer nesneyi ele geçirmek amacıyla sahip olma olayını görür ve böylece sermayenin kaynağını keşfederiz." (R. Torrens, "An Essay on the Production of Wealth etc.", s. 70, 71) İngilizcede sopa (*stock*) ile sermayenin eş anlamlı olması da, herhalde, bu ilk sopayla (*first stick*) açıklanacaktır.

tim araçlarını ve öznel unsur olan emek gücünü satın almasından sonra terk etmiştik. Kapitalistimiz, dokumacılık, çizme yapımı vb. özel işi için uygun üretim araçlarını ve emek gücünü, bir uzman gözüyle seçti. Dolayısıyla, satın aldığı meta olan emek gücünü tüketmeye koyulur, yani, emek gücünün taşıyıcısı olan işçinin, emeği aracılığıyla üretim araçlarını tüketmesini sağlar. Kuşkusuz, işçinin bu işi kendisi yerine kapitalist için yapıyor olması yüzünden, emek sürecinin genel doğasında hiçbir değişiklik olmaz. Bunun gibi, kapitalistin araya girmesiyle, çizmenin ve ipliğin belirli yapılma ve dokunma biçimleri de hemen değişemez. Kapitalist, ilk önce, emek gücünü, onu piyasada bulduğu gibi almak ve dolayısıyla onun emeğini de, henüz kapitalistlerin bulunmadığı bir dönemde ortaya çıkan biçimiyle kabul etmek zorundadır. Emeğin sermayenin boyunduruğu altına girmesi yoluyla bizzat üretim tarzının dönüşmesi ancak daha ileri bir zamanda gerçekleşebilir ve bu nedenle bu konuyu daha sonra ele alacağız.

Emek gücünün kapitalist tarafından tüketilmesi biçiminde gerçekleşen emek süreci, iki belirgin özellik gösterir. İşçi, emeğinin kendisine ait olduğu kapitalistin denetimi altında çalışır. Kapitalist, işin yöntemine uygun şekilde yapılmasına, üretim araçlarının gerektiği gibi kullanılmasına, dolayısıyla ham madde israfının önlenmesine ve emek araçlarının, işin zorunlu olarak sebep olacağından daha fazla eskiyip aşınmamalarına dikkat eder.

Ama ikincisi, ürün, onun dolaysız üreticisinin, yani işçinin değil, kapitalistin malıdır. Kapitalist, söz gelişi, emek gücünün bir günlük değeri için ödeme yapar. Bunun kullanımı, diğer herhangi bir metanın, örneğin bir gün için kiraladığı bir atın kullanımı gibi, o gün için kendisine ait olur. Metanın kullanımı metayı satın alana aittir ve emek gücünün sahibi emeğini verirken, aslında sadece satmış olduğu kullanım değerini vermektedir. İşçinin, kapitalistin iş yerine adımını attığı andan itibaren, emek gücünün kullanım değeri, yani onun kullanım biçimi olan emek, kapitaliste aitti. Kapitalist, emek gücünü satın alarak, emeği, canlı bir maya olarak, ürünün yine kendisine ait olan cansız unsurlarına katmıştır. Emek süreci, kapitalist açısından, kendisi tarafından satın alınmış olan metanın, yani emek gücünün tüketilmesinden ibarettir; ne var ki, o, bu metayı ancak onu üretim araçları ile donatarak tüketebilir. Emek süreci, kapitalistin satın almış olduğu, ona ait bulunan şeyler arasındaki bir süreçtir. Bunun için de, kendi şarap mahzenindeki fermantasyon sürecinin ürünü ne kadar onunsa, bu sürecin ürünü de o kadar onundur.[11]

11 "Ürünlere, bunlar sermayeye dönüşmeden önce sahip olunur; bu dönüşüm onları böyle bir ele geçirme konusu olmaktan alıkoymaz." (Cherbuliez, "Richesse ou Pauvreté", édit. Paris 1841, s. 54.) "Proleter, emeğini belli bir miktarda geçim aracı (*approvisionnement*)

2. Değerlenme Süreci

Kapitalistin malı olan ürün, bir kullanım değeridir: iplik, çizme vb. gibi bir şeydir. Ne var ki, çizme vb.'nin bir anlamda toplumsal ilerlemenin temelini oluşturmasına ve kapitalistimizin kararlı bir ilerlemeci olmasına karşın, o, çizmeyi kendisi için üretmez. Meta üretiminde kullanım değeri, asla, *qu'on aime pour lui-meme* (kendisi için sevilen) bir şey değildir. Kullanım değerleri, yalnızca, mübadele değerinin maddi özü, taşıyıcısı oldukları için ve böyle oldukları sürece üretilir. Ve kapitalistimiz için burada iki şey söz konusudur. O, ilk olarak, bir mübadele değerine sahip olan bir kullanım değeri, satılacak bir nesne, yani bir meta üretmek ister. İkincisi, kendi üretimi için gereken metaların, yani meta piyasasından satın aldığı üretim araçlarının ve emek gücünün toplam değerinden daha yüksek bir değere sahip olan bir meta üretmek ister. Onun amacı, yalnızca bir kullanım değeri değil aynı zamanda bir meta, yalnızca kullanım değeri değil aynı zamanda değer ve yalnızca değer değil aynı zamanda artık değer üretmektir.

Aslında, burada meta üretimi söz konusu olduğu için, şu ana kadar sürecin ancak bir yüzünü gözden geçirmiş bulunuyoruz. Meta nasıl kullanım değeri ile değerin birliğiyse, onun üretim süreci de emek süreci ile değer yaratma sürecinin birliği olmak zorundadır.

Üretim sürecini, şimdi de, aynı zamanda değer yaratma süreci olarak inceleyelim.

Her metanın değerinin, kendi kullanım değerinde maddeleşmiş emeğin miktarıyla, kendi üretimi için gerekli olan toplumsal emek-zamanla belirlendiğini biliyoruz. Bu, kapitalistimizin emek sürecinin sonucu olarak elde etmiş olduğu ürün için de geçerlidir. Demek ki, ilk olarak, bu üründe maddeleşmiş emeği hesaplamak gerekiyor.

Diyelim, bu ürün iplik olsun.

İplik üretmek için önce bunun ham maddesi gerekliydi; diyelim bu 10 libre pamuk olsun. İlk olarak pamuğun değerinin araştırılması gerekmez, çünkü kapitalist onu değerini ödeyerek, örneğin 10 şiline, pazardan satın almıştır. Pamuğun üretimi için gerekmiş olan emek, pamuğun

---

karşılığı olarak satarken, ürün üzerinde herhangi bir pay sahibi olmaktan tamamen vazgeçmiş olur. Ürünlerin elde edilme biçimi gene eskisi gibi kalır: bu, anılan anlaşma ile hiçbir şekilde değişikliğe uğramaz. Ürün, tümüyle, ham maddeleri ve tüketim araçlarını sağlayan kapitaliste aittir. Bu, tam tersine, ürünün yalnızca onu üreten işçiye ait olduğu temel ilkesine dayanan eski mülk edinme yasasının şaşmaz bir sonucudur." (ibid., s. 58.) James Mill, "Elements of Pol. Econ. etc." s. 70, 71: "İşçiler ücret karşılığında çalıştıkları zaman kapitalist sadece sermayenin" (burada üretim araçlarını kastediyor) "değil, fakat aynı zamanda emeğin de sahibidir (*of the labour also*). Sermaye kavramı, pratik hayatta görüldüğü üzere ücret olarak ödenen şeyi de kapsıyorsa, sermayeden ayrı bir emek hakkında konuşmak saçma olur. Bu anlamdaki sermaye sözcüğü, sermaye ve emeğin her ikisini kapsar."

fiyatında, genel toplumsal emek olarak, zaten ifade edilmiştir. Bunun dışında, pamuğun işlenmesi sırasında, tüm diğer emek araçlarını da temsil etmek üzere iğde meydana gelen aşınmanın 2 şilinlik bir değere sahip olduğunu varsayacağız. 12 şilinlik bir altın kütlesi, 24 iş saatinin, yani iki iş gününün ürünüyse, bundan, ilk olarak, iplikte iki iş gününün maddeleşmiş olduğu sonucu çıkar.

Pamuğun şeklini değiştirmesi ve iğin bir kısmının aşınarak yok olması bizi yanıltmamalıdır. Örneğin, 40 libre ipliğin değeri = 40 libre pamuğun değeri + tam bir iğin değeri ise, yani bu eşitliğin iki yanı için de aynı emek-zamana ihtiyaç varsa, genel değer yasasına göre, 10 libre iplik, 10 libre pamuk ile ¼ iğin eş değeri olur. Bu durumda, aynı emek-zaman, bir seferinde ipliğin kullanım değerinde, diğer seferinde pamuğun ve iğin kullanım değerlerinde temsil edilmiş olur. Demek ki, ister iplikle, ister pamukla, ister iğle temsil ediliyor olsun, değeri bakımından değişen bir şey olmaz. İğ ile pamuğun, hareketsiz olarak yan yana durmak yerine, eğirme sürecinde, kullanım biçimlerini değiştirecek ve onları ipliğe dönüştürecek şekilde birleşmeleri, değerleri açısından, bunların yerlerine basit mübadele yoluyla aynı değerdeki ipliğin konmasından farklı bir durum yaratmaz.

Pamuğun üretimi için gereken emek-zaman, pamuğun ham maddesi olduğu ipliğin üretimi için gereken emek-zamanın bir kısmıdır ve bundan dolayı iplikte mevcuttur. Pamuk iplik haline getirilirken aşındırılması ya da tüketilmesi zorunlu olan miktardaki iğin üretimi için gereken emek-zaman için de aynı şey söz konusudur.[12]

Demek oluyor ki, ipliğin değeri ya da elde edilmesi için gereken emek-zaman belirlenirken, bizzat pamuğun ve iğin yıpranan kısmının üretilmesi, sonra pamuk ve iğle iplik yapımı için yürütülmesi gereken, zaman ve yer bakımından birbirlerinden ayrı olan farklı özel emek süreçleri, bir ve aynı emek sürecinin birbirlerini izleyen değişik evreleri olarak kabul edilebilir. İpliğin içerdiği bütün emek, geçmişte harcanmış emektir. İpliği meydana getiren unsurların üretimi için gerekmiş olan emek-zamanın daha eski bir tarihte, yani uzak geçmiş zamanda, buna karşılık, son süreç olan eğirme için doğrudan doğruya gerekmiş olan emeğin içinde bulunduğumuz ana daha yakın bir tarihte, yani yakın geçmiş zamanda harcanmış olmasının hiçbir önemi yoktur. Bir evin inşası için, örneğin 30 iş günü uzunluğundaki belirli bir emek kütlesi gerekli olsa, 30'uncu iş gününün üretime birinci iş gününden 29 gün sonra girmesinden dolayı, evin varlığına katılmış emek-zamanın toplam mik-

12 "Metaların değerini, sadece bunların üretimi için doğrudan doğruya harcanmış olan emek değil, doğrudan doğruya harcanan emeğe yardımcı olan cihazlar, araçlar ve binalar için harcanmış olan emek de etkiler." (Ricardo, l.c. s. 16.)

tarında hiçbir değişiklik olmaz. Şu halde, emek malzemesinin ve emek araçlarının içerdiği emek-zaman, sadece, eğirme biçimi altında eklenen en son emekten önce, eğirme sürecinin daha erken aşamalarından birinde harcanmış gibi ele alınabilir.

Üretim araçlarının, yani pamuğun ve iğin, 12 şilinlik fiyatla ifade edilen değerleri, aynı zamanda, ipliğin değerinin veya ürünün değerinin de yapıcı unsurlarıdır.

Yalnız, burada, iki koşulun yerine getirilmesi gereklidir. İlk önce, pamuk ve iğ bir kullanım değerinin üretiminde fiilen kullanılmış olmalıdır. Bizim örneğimizde, bunların ipliğe dönüşmüş olması gerekir. Kendisini taşıyan kullanım değerinin ne olduğu, değer için önemli değildir; ama, onu bir kullanım değerinin taşıması zorunludur. İkinci olarak, yalnızca mevcut toplumsal üretim koşulları altında gerekli olan emek-zamanın harcandığı varsayılır. 1 libre iplik eğirmek için 1 libre pamuk gerekli olsa, bu durumda, 1 libre iplik yapmak için sadece 1 libre pamuk harcanmış olmalıdır. İğ için de aynı şey söz konusudur. Kapitalistin demir iğ yerine altın iğ kullanmak gibi bir fantezisi olsa bile, ipliğin değeri, sadece toplumsal açıdan gerekli olan emeği, yani demir iğle yapılan üretim için gerekli olan emek-zamanı içerir.

Artık, üretim araçlarının, yani pamuğun ve iğin, ipliğin değerinin ne kadarını meydana getirdiklerini biliyoruz. Bu kısım, 12 şiline veya maddeleşmiş iki iş gününe eşittir. Geriye, pamuğa iplikçinin kendi emeğinin kattığı değer kısmının incelenmesi kalıyor.

Şimdi, bu emeği, emek sürecini incelediğimiz zamandakinden bambaşka bir bakış açısıyla ele almamız gerekiyor. Orada, pamuğu ipliğe dönüştürmek gibi amaca uygun bir faaliyet söz konusuydu. Diğer her şey aynı kalmak koşuluyla, emek bu amaca ne kadar uygunsa, iplik o kadar iyi olur. İplikçinin emeği, diğer üretici emeklerden türsel açıdan farklıydı ve bu farklılık, kendisini, iplik eğirme özel amacında, buna özel çalışma biçiminde, üretim araçlarının özel doğasında ve ürünün özel kullanım değerinde öznel ve nesnel olarak açıkça gösteriyordu. Pamuk ve iğ, eğirme işi için vazgeçilmezdir; ama, bunlarla yivli top yapılamaz. Buna karşılık, iplikçinin emeği, değer yaratıcısı yani değer kaynağı olduğu kadarıyla, top dökümcüsünün emeğinden, ya da örneği daha yakından verirsek, pamuk yetiştiricisinin ve iğ yapımcısının ipliğin üretim araçlarında gerçeklik kazanan emeklerinden hiçbir şekilde farklı değildir. Pamuk yetiştiriciliği, iğ yapımcılığı ve iplikçilik, aynı toplam değerin, yani ipliğin değerinin yalnızca nicel açıdan farklı kısımlarını, işte ancak bu özdeşlik nedeniyle oluşturabilir. Burada önemli olan artık işin niteliği, yapısı ve içeriği değil, yalnızca niceliğidir. Bunu hesaplamak kolaydır. İplik yapı-

mında kullanılan emeğin, basit emek, toplumsal açıdan ortalama emek olduğunu varsayıyoruz. Bunun karşıtı varsayımın, ele aldığımız konu açısından hiçbir farka yol açmadığı ilerde görülecektir.

Emek süreci boyunca, emek, hiç durmadan, çalkalanma biçiminden varlık biçimine, hareket biçiminden cisim olma biçimine geçer. Bir saatin sonunda eğirme hareketi belli bir miktardaki iplik tarafından temsil edilir, yani belli bir miktardaki emek, bir saatlik emek, pamukta maddeleşir. Burada bir saatlik emek diyoruz, yani iplikçinin yaşam gücünü bir saat boyunca harcamasından söz ediyoruz, çünkü burada, iplik eğirme emeğini, iplik eğirmek için gerekli özel emek olarak değil, yalnızca emek gücünün harcanması olarak ele alıyoruz.

Belirleyici önem taşıyan bir nokta, sürecin devamı boyunca, yani pamuğun ipliğe dönüştürülmesi sırasında, yalnızca toplumsal olarak gerekli emek-zamanın harcanmasıdır. Normal, yani ortalama toplumsal üretim koşulları altında, bir saatlik çalışma sırasında a libre pamuğun b libre ipliğe dönüştürülmesi zorunluysa, bu durumda, yalnızca, 12 x a libre pamuğu 12 x b libre ipliğe dönüştüren bir iş günü, 12 saatlik bir iş günü sayılır. Çünkü, yalnızca toplumsal olarak gerekli emek-zamanın değer yarattığı kabul edilir.

Emeğin kendisi gibi, ham madde ve ürün de, burada, gerçek emek sürecinde olduğundan bambaşka bir ışık altında görünür. Ham madde burada sadece belli bir miktardaki emeği emmeye yarar. Bu emme işlemi aracılığıyla fiilen ipliğe dönüşür, çünkü emek gücü, iplik eğirme biçimi altında harcanmış ve ona eklenmiştir. Ama artık, ürün, yani iplik, pamuk tarafından emilmiş emeğin bir ölçeğinden başka bir şey değildir. Eğer bir saatte $1^2/_3$ libre pamuk işleniyor ya da $1^2/_3$ libre iplik haline getiriliyorsa, 10 libre iplik, 6 saatlik emeğin emilmiş olduğunu gösterir. Belirli ve deneylerle saptanmış ürün miktarları artık belirli emek miktarlarından, belirli donmuş emek-zaman kütlelerinden başka bir şeyi temsil etmez. Bu belirli miktarlardaki ürünler, artık, bir saatlik, iki saatlik, bir günlük toplumsal emeğin maddeleşmiş biçimlerinden başka bir şey değildir.

Burada, emek nesnesinin kendisinin de bir ürün, yani ham madde olması ne kadar önemsizse, yapılan işin iplikçilik, malzemesinin pamuk ve ürününün iplik olması da o kadar önemsizdir. İşçi, iplikçilik yapmak yerine kömür madeninde çalışsaydı, emek nesnesi olan kömür doğa tarafından sağlanıyor olurdu. Ama yine, yatağından çıkarılmış belli bir miktardaki, örneğin bir ton kömür, belli miktardaki emilmiş emeği temsil ederdi.

Emek gücünün satışı sırasında, günlük değerinin 3 şilin olduğunu, bu 3 şilinde 6 saatlik emeğin maddeleşmiş bulunduğunu, yani işçinin

geçim araçlarının günlük ortalamasını üretmek için bu miktardaki emeğin gerekli olduğunu varsaymıştık. Şimdi, iplikçimiz bir iş saatinde $1^{2}/_{3}$ libre pamuğu $1^{2}/_{3}$ libre ipliğe çeviriyor olsa,[13] 6 saatte 10 libre pamuğu 10 libre iplik haline getirir. Demek ki, iplik yapımı süreci boyunca pamuk, 6 saatlik emeği emer. Bu uzunluktaki emek-zaman, 3 şilinlik bir altın miktarı ile temsil edilir. Demek oluyor ki, sırf iplik yapma süreci sırasında, pamuğa 3 şilinlik bir değer katılmış olur.

Şimdi ürünün, yani 10 libre ipliğin toplam değerine bakalım. Bu miktardaki iplikte $2^{1}/_{2}$ iş günü maddeleşmiştir; pamuk ve iğler 2 günlük emek içerirken, $^{1}/_{2}$ günlük emek iplik yapma süreci sırasında emilmiştir. Bu uzunluktaki emek-zaman 15 şilinlik bir altın kütlesiyle temsil edilir. Demek ki, 10 libre ipliğin değeri için uygun fiyat 15 şilin, bir libre ipliğin fiyatı ise 1 şilin 6 penidir.[†]

Kapitalistimiz şaşırır kalır. Ürünün değeri yatırılmış sermayenin değerine eşittir. Yatırılmış sermaye değerlenmemiş, artık değer yaratmamıştır ve dolayısıyla para kendisini sermayeye dönüştürmemiştir. 10 libre ipliğin fiyatı 15 şilindir ve ürünü meydan getiren unsurlar, ya da, bir başka deyişle, emek sürecinin unsurları için meta piyasasında 15 şilin harcanmıştı: pamuk için 10 şilin, aşınıp yıpranan iğler için 2 şilin, emek gücü için 3 şilin. İpliğin büyümüş değeri bir işe yaramaz, çünkü bu değer sadece, daha önce pamuğa, iğe ve emek gücüne bölünmüş bulunan değerlerin toplamından ibarettir ve mevcut değerlerin böylesi bir basit toplamından asla bir artık değer doğamaz.[14] Bu değerler, şimdi, tek bir şeyde toplanmıştır; ama üç metanın satın alınmasıyla üç ayrı kısma ayrılmadan önce de, 15 şilinlik bir para toplamıydılar.

Aslında bu sonuçta garip görülecek pek bir şey yoktur. Bir libre ipliğin değeri 1 şilin 6 penidir; bunun için de kapitalistimiz 10 librelik iplik için meta piyasasında 15 şilin ödemek zorunda kalmıştır. Kapitalist özel evini ister piyasadan inşa edilmiş olarak satın alsın, isterse kendisi inşa ettirsin, bu işlemlerden hiçbiri evin elde edilmesi için verilen parayı artırmaz.

---

13 Buradaki sayılar tümüyle keyfî olarak seçilmiştir.

† 1 sterlin = 20 şilin, 1 şilin = 12 peni. *–çev.*

14 Fizyokratların, tarımda harcanan emek dışındaki her tür emeği üretici olmayan emek sayan kuramlarının dayandığı temel önerme budur ve bu önerme uzman iktisatçılar için çürütülemez bir önermedir. "Bir şeyin değerini bulmak için bu şeyin üretimi için kullanılan diğer birçok şeyin değerlerinin hesaba katılması" (örneğin, dokuma işçisinin tüketim araçlarının değeri işlenen ketene katılır) "yani, deyim yerindeyse, çeşitli değerlerin bir değer üzerinde kat kat yığılması, bu değerin aynı ölçüde büyümesi sonucunu verir. ... El zanaatları ürünlerinin fiyatlarının nasıl meydana geldiğini toplama terimi çok güzel gösterir: bu fiyat, kullanılmış bulunan ve bir arada sayılan çeşitli değerlerin toplamından başka bir şey değildir; bununla beraber, toplamak çarpmak demek değildir." (Mercier de la Rivière, l.c. s. 599.)

Bayağı iktisat hakkında bilgi sahibi kapitalistimiz, belki de, parasını, daha fazla para elde etme niyetiyle yatırdığını söyleyecektir. Ne var ki, cehenneme giden yol iyi niyet taşlarıyla döşenmiştir; o, pekâlâ, üretimde bulunmadan para kazanma niyetinde de olabilirdi.[15] Tehditler savurur. Bir daha gafil avlanmayacaktır. Bundan böyle kendisi üreteceğine, onları piyasadan hazır olarak satın alacaktır. Ama bütün kapitalist kardeşleri aynı şeyi yapmaya kalkışsa, piyasada metayı nasıl bulacak? Ve parayı yiyemez. Soru cevap yöntemine başvurur. Perhizi hesaba katılmalıymış. 15 şilinini keyfi için harcayabilirmiş. Bunun yerine onu üretici bir şekilde tüketmiş ve ondan iplik yapmış. Ama tam da bu nedenle, vicdan azabı yerine iplik sahibi olmadı mı? Dünya nimetlerinden el çekmenin sonuçlarını bize göstermiş olan gömüleyicinin durumuna kesinlikle geri dönmemelidir. Ayrıca, hiçbir şeyin bulunmadığı yerde, hükümdar da hakkını yitirmiş demektir. Dünya nimetlerinden vazgeçmesinin kazancı ne olursa olsun, ortada fazladan karşılık ödenmesi gereken bir şey yoktur; çünkü sürecin sonunda ortaya çıkan ürünün değeri, sadece bu sürece sokulmuş olan metaların değerlerinin toplamına eşittir. Dolayısıyla, erdemin ödülünün de erdem olduğu düşüncesiyle kendisini avutsun. Ama bunun yerine, arsızlaşır. İpliğin ona hiçbir yararı yoktur. Onu, satmak için üretmiştir. Ya bu şekilde satacaktır, ya da daha kolay yoldan giderek, bundan sonra sadece kişisel ihtiyaçlarını giderecek olan şeyleri üretecektir; zaten, aile doktoru MacCulloch'un onun için yazdığı reçetede de, aşırı üretim salgınına karşı en etkili ilaç olarak bu vardır. İşi inada bindirir. İşçi kollarını ve bacaklarını kullanarak emek nesnelerini yoktan mı var edecek, metaları havadan mı üretecekti? Onlar olmadan emeğini ete kemiğe büründüremeyeceği maddeleri işçiye kendisi vermemiş miydi? Toplumun büyük kısmı hiçbir şeyleri olmayan böyle kimselerden oluştuğuna göre, o, kendi üretim araçlarıyla, kendi pamuğuyla ve kendi iğleriyle, topluma ölçülemeyecek değerde bir hizmette bulunmuş ve üstüne üstlük işçiye geçim araçları sağlamamış mıydı? Ve bu hizmeti yok mu saymalıydı? Ama işçi de, pamuğu ve iği ipliğe dönüştürerek, onun hizmetine karşılık vermedi mi? Ayrıca burada söz konusu olan, hizmet değildir.[16] Hizmet, ister meta isterse emek olsun, bir kullanım değerinin

15 Örneğin, 1844-1847 yılları arasında, demir yolları hisse senetleriyle spekülasyon yapmak için sermayesinin [bir] kısmını üretici faaliyetlerden çekerken böyle yapmıştı. Amerikan İç Savaşı sırasında, Liverpool pamuk borsasında oynayabilmek için fabrikasını kapatır ve işçilerini sokağa atarken böyle yapmıştı.

16 "Allan, pullan, süslen ve yücelt bakalım kendini. ... Ama kim ki" (verdiğinden) "daha fazlasını veya daha iyisini alır, o, tefecidir ve komşusuna hizmet etmemiştir; ona, metasını çalmış veya gasp etmişçesine, bir fenalık yapmış demektir. Hizmet ve yardım denilen her şey komşuya hizmet ve yardım değildir. Çünkü, zina eden bir kadın ve zina eden bir erkek birbirlerine büyük hizmet ve zevk sağlamış olur. Bir süvari, yol kesmede, tarla ve evleri talan edip soymada yardımcı olmakla, bir kundakçıya çok büyük bir

yararlı etkisinden başka bir şey değildir.[17] Burada söz konusu olansa, mübadele değeridir. O, işçiye, 3 şilinlik değer ödemişti. İşçi de ona, pamuğa eklenmiş 3 şilinlik değerle, tam olarak aynı değerdeki bir değeri geri vermişti. Buraya kadar kesesi ile bu derece övünen dostumuz, birdenbire işçinin iddiasızlığına bürünür. Kendisi de çalışmamış mıydı? İplik işçisini denetleme ve gözetleme işlerini yapmamış mıydı? Bu şekilde harcadığı kendi emeği, değer yaratmıyor muydu? Kendi *overlooker*'ı (gözcüsü) ve *manager*'ı (yöneticisi) omuz silker. Ama o, bu arada, içten gelen bir kahkahayla çoktan eski yüz ifadesini takınmıştır. Bütün bu terane bizimle dalga geçmek içindi. Bunlara on paralık değer vermemişti. O, bu türden kötü bahaneleri ve boş laf cambazlıklarını, kendilerine zaten bu iş için para ödenen ekonomi politik profesörlerine bırakır. İşi dışında söylediklerini her zaman düşünmese bile, işinde ne yaptığını her zaman bilen pratik bir adamdır.

Konuyu daha yakından inceleyelim. Emek gücünün günlük değeri, kendi içinde yarım iş günü nesnelleşmiş olduğundan, yani emek gücünün üretimi için gereken günlük geçim araçlarının maliyeti yarım iş günü olduğundan, 3 şilindi. Ne var ki, emek gücünde saklı bulunan geçmişte harcanmış emek ile emek gücünün sağladığı canlı emek, emek gücünün günlük korunma masrafları ile onun günlük olarak harcanması, birbirlerinden tamamen farklı büyüklüklerdir. Birincisi emek gücünün mübadele değerini belirler; ikincisi ise emek gücünün kullanım değeridir. Kendisini 24 saat canlı tutmak için yarım iş gününün gerekli olması, işçinin tam gün çalışmasına asla engel değildir. O halde, emek gücünün değeri ile emek gücünün emek süreci sırasında yarattığı değer de birbirlerinden tamamen farklı büyüklüklerdir. Kapitalist, emek gücünü satın alırken, işte bu farkı göz önünde tutmuştu. Emeğin iplik ya da çizme yapmak şeklindeki faydalı özelliği sadece bir *conditio sine qua non* (vazgeçilmez koşul) idi; çünkü, değer yaratabilmek için, emeğin faydalı bir şekilde harcanması gerekir. Ama, can alıcı nokta, bu metanın kullanım değerinin özgül bir kullanım değeri, değer kaynağı olması, kendisinin sahip bulunduğundan daha fazla değerin kaynağı olmasıydı. Kapitalistin ondan beklediği özgül hizmet budur. Ve bu alışverişte, kapitalist,

---

hizmet sağlar. Papa taraftarları, onların hepsini boğmamak, yakmamak, öldürmemek, hapishanelerde çürütmemekle, aksine bazılarını yaşatmak ve bunları toplum dışına atmak veya ellerindeki avuçlarındaki şeyleri almakla, bizimkilere büyük hizmetler ederler. Bizzat şeytan, kendi yolunda olanlara büyük, ölçüsüz hizmetler sağlar. ... Kısacası, dünya büyük, fevkalâde günlük hizmet ve yardımlarla doludur." (Martin Luther, "An die Pfarrherrn, wider den Wucher zu predigen etc", Wittenberg 1540.)

17 "Zur Kritik der Pol. Ök." s. 14'te, bu konuda şunu da belirtmiştim: " 'Hizmet' kategorisinin J. B. Say ve Bastiat gibi bir kısım iktisatçılara hangi 'hizmet'i sunmak zorunda olduğu anlaşılıyor."

meta mübadelesini yöneten öncesiz ve sonrasız yasalara uygun hareket etmektedir. Gerçekten de, emek gücü satıcısı, diğer herhangi bir metanın satıcısı gibi, metasının mübadele değerini gerçekleştirir ve metasının kullanım değerini elinden çıkarır. O, bunlardan birini elden çıkarmadan, diğerini elde edemez. Satılmış olan yağın kullanım değeri yağ tüccarına ne kadar aitse, emek gücünün kullanım değeri, yani emeğin kendisi de, satıcısına en fazla o kadar aittir. Para sahibi, emek gücünün bir günlük değerinin karşılığını ödemiştir; bu nedenle, emek gücünün gün boyunca kullanımı, yani bir günlük emek, ona aittir. Emek gücünün bütün bir gün boyunca faaliyet gösterebilmesine, yani çalışabilmesine karşın emek gücünün bir gün boyunca korunmasının sadece yarım iş gününe mal olması, dolayısıyla da bir gün boyunca kullanılarak yarattığı değerin, kendi günlük değerinin iki katı olması, alıcısı için özel bir şans olmakla beraber, kesinlikle satıcısına yönelik bir haksızlık değildir.

Kapitalistimiz kendisini güldüren bu durumu önceden görmüştü. Bundan ötürü işçi, iş yerinde, sadece altı saat değil, on iki saat devam edecek bir emek süreci için gerekli olan üretim araçlarını hazır bulur. 10 libre pamuk 6 iş saatini emip 10 libre ipliğe dönüştüğüne göre, 20 libre pamuk 12 iş saatini emer ve 20 libre ipliğe çevrilir. Şimdi bu uzatılmış emek sürecinin ürününü inceleyelim. 20 libre iplikte artık 5 iş günü maddeleşmiştir: bunun 4'ü daha önce pamuk üretimi ile iğ yapımı için harcanmış, 1'i iplik yapma süreci sırasında pamuk tarafından emilmiş iş günüdür. 5 iş gününün altın ile ifadesi ise 30 şilin yani 1 sterlin 10 şilindir. Bu, aynı zamanda, 20 libre ipliğin fiyatıdır. Bir libre iplik, eskisi gibi 1 şilin 6 peniye mal olur. Buna karşılık, sürece sokulmuş metaların değer toplamı 27 şilin tutmuştu. İplik ise 30 şilin ediyor. Ürünün değeri, kendi üretimi için yatırılmış değerden $^1/_9$ oranında daha fazla. Böylece 27 şilin 30 şiline dönüşmüştür. 3 şilinlik bir artık değer eklenmiş oluyor. Oyun sonunda başarıyla sonuçlanmıştır. Para, sermayeye dönüşmüştür.

Problemin bütün gerekli koşulları karşılanmış ve meta mübadelesinin yasaları, hiçbir şekilde ihlal edilmemiştir. Eş değer, eş değer ile değiştirilmiştir. Kapitalist, alıcı olarak, her metanın, pamuğun, iğlerin ve emek gücünün tam değerini ödemiştir. Demek ki, kapitalist, diğer her meta alıcısının yaptığı şeyi yapmıştır. Aldığı metaların kullanım değerlerini tüketmiştir. Emek gücünün tüketim süreci, ki aynı zamanda metanın üretim sürecidir, sonunda, 30 şilin değerindeki 20 libre iplik olan bir ürün vermiştir. Kapitalist, pazara geri döner ve daha önce alıcı olarak meta almışken, şimdi, satıcı olarak meta satar. O, bir libre ipliği, değerinin ne bir metelik altında ne bir metelik üstünde, tam 1 şilin 6 peniye satar. Ve gene de, başlangıçta dolaşıma soktuğundan 3 şilin fazlasını dolaşımdan çeker. Bu işin tamamı, parasının sermayeye dönüşmesi,

hem dolaşım alanında gerçekleşir, hem de bu alanda gerçekleşmez; bu iş, dolaşımın araya girmesiyle olur; çünkü, meta piyasasında emek gücünün satın alınması gerekir; dolaşımda olmaz; çünkü, dolaşım üretim alanında gerçekleşen değer yaratma sürecinin ancak ilk adımının atıldığı yerdir. Ve böylece, *"tout est pour le mieux dans le meilleur des mondes possibles"* ("Mümkün olan dünyaların en iyisinde her şey en iyisi içindir" [Voltaire, *Candide*]).

Kapitalist, parayı, yeni bir ürünün malzemesi ya da emek sürecinin unsurları olarak iş gören metalara dönüştürürken ve bu metaların cansız maddelerine canlı emek gücünü katarken aynı zamanda, değeri, yani geçmişte harcanmış, maddeleşmiş ölü emeği, sermayeye, kendi değerini artıran bir değere, üreyip çoğalan canlı bir canavara çevirmiş olur.

Şimdi, değer yaratma süreci ile değerlenme sürecini karşılaştırırsak, artık değer üretme sürecinin, belli bir noktanın ötesine uzatılmış bir değer yaratma sürecinden başka bir şey olmadığını görürüz. Değer yaratma süreci, sadece, sermaye tarafından satın alınmış olan emek gücünün değerinin yerini yeni bir eş değerin aldığı noktaya kadar sürse, bu, basit değer yaratma süreci olur. Değer yaratma süreci bu noktadan sonra da devam ederse, bu, değerlenme süreci haline gelir.

Daha ileri giderek, değer yaratma süreci ile emek sürecini karşılaştırırsak, emek sürecinin, kullanım değerleri üreten yararlı emekten ibaret olduğu görülür. Hareket, burada, nitel açıdan, yapılış biçimine göre, amaç ve içeriğine bakılarak ele alınır. Aynı emek süreci, değer yaratma sürecinde, sadece nicel yönüyle görünür. Burada artık sadece, emeğin yaptığı işlem için gerek duyduğu zaman ya da emek gücünün yararlı şekilde harcandığı süre söz konusudur. Emek sürecine katılan metalar da, artık, belli bir amaç doğrultusunda faaliyette bulunan emek gücünün, işlevsel olarak belirlenen, maddi unsurları sayılmaz. Sadece, maddeleşmiş emeğin belli miktarları olarak hesaba katılırlar. İster üretim araçlarında içerilmiş bulunsun, isterse emek gücü tarafından eklenmiş olsun, emek burada sadece harcandığı süreye göre ele alınır. Şu kadar saatlik, günlük vb. emek söz konusudur.

Bununla beraber, emek ancak, kullanım değerinin üretimi için harcanan zamanın, toplumsal olarak gerekli olması ölçüsünde hesaba katılır. Bundan farklı sonuçlar çıkar. Emek gücü, normal koşullar altında faaliyet gösteriyor olmalıdır. İplik makinesi iplikçilikte egemen toplumsal emek aracı haline gelmiş bulunuyorsa, işçinin eline bir iplik çıkrığı verilmiş olmamalıdır. İşçiye normal nitelikte pamuk yerine, her an kopan, döküntü bir pamuk verilmemelidir. Aksi halde, işçi bir libre pamuğun üretimi için toplumsal olarak gerekli emek-zamandan daha fazla zaman harcar; ama gerekli olanı aşan bu zaman, değer ya da para üretmez. Ne var ki, maddi

emek unsurlarının normal nitelikte olmaları işçiye değil, kapitaliste bağlı bir şeydir. Bir diğer koşul, bizzat emek gücünün normal nitelikte olmasıdır. Emek gücü, kullanıldığı iş kolunda, burada egemen olan ortalama beceriye, el yatkınlığına ve çabukluğa sahip bulunmalıdır. Ama bizim kapitalistimiz emek piyasasında normal nitelikli emek gücü satın almıştı. Bu gücün, ortalama düzeyde zorlanarak, toplumsal olarak alışılmış yoğunluk derecesinde harcanması gerekir. Kapitalist, bir saniyenin bile boş geçmemesi için bütün dikkatini harcar. Emek gücünü belli bir zaman süresi için satın almıştır. Kendisine ait olanı elde etmek konusunda ısrarcıdır. Soyulmak istemez. Son olarak, -aynı beyefendinin kendisine ait ceza yasasında da düzenlendiği üzere- ham maddenin ve emek araçlarının amaç dışı kullanımlarına izin verilemez; çünkü, israf edilen malzeme veya emek araçları, gereksiz yere harcanmış maddeleşmiş emeği temsil eder ve dolayısıyla ürünün parçası sayılmaz ve değerine eklenmezler.[18]

Görülüyor ki, kullanım değeri yaratan emek ile değer yaratan aynı emek arasındaki, daha önce meta çözümlememiz sayesinde öğrendiğimiz fark, şimdi, üretim sürecinin farklı yüzlerinin farklılaşması olarak kendini göstermiştir.

---

18 Bu, köle emeği üzerine kurulmuş üretimin pahalılaşmasına yol açan hususlardan biridir. Eskilerin uygun düşen deyimleriyle ifade edecek olursak, burada, işçinin, *instrumentum semivocale* (yarı konuşan alet) olarak hayvandan ve *instrumentum mutum* (sessiz alet) olarak emek aracından tek farkı, *instrumentum vocale* (konuşan alet) olmasıdır. Ama işçi, hayvanlara ve aletlere, onların dengi değil, insan olduğunu hissettirir. Onlara insafsızca davranarak ve *con amore* (zevkle) zarar vererek, kendisini onlardan farklı hissetmeyi başarır. Bundan dolayı bu üretim biçiminde en kaba, en ağır, ama tam da aşırı hantallıkları nedeniyle tahrip edilebilmeleri zor olan emek araçları kullanılması, iktisadi bir ilkedir. İşte bu nedenle, iç savaşın patlak vermesine kadar, Meksika Körfezi çevresindeki köleci eyaletlerde, toprağı bir domuz veya köstebek gibi karıştıran, ama şeritler halinde kesip tersyüz etmeyen eski Çin tipi sabanların kullanılmış oldukları görülür. Krş. J. E. Cairnes, "The Slave Power", London 1851, s. 46 vd. "Seaboard Slave States" [s. 46, 47] adlı eserinde Olmsted şunları da anlatır: "Bana burada öyle aletler gösterdiler ki, bizde aklı başında hiç kimse ücret ödediği işçisini bunlarla cebelleştirip iş çıkarmasını engellemez. Bunların son derece ağır ve hantal oluşları yüzünden, sanırım, bunlarla yapılan iş, aynı işin bizdeki aletlerle yapılmasından, en az yüzde 10 oranında güç olmalı. Bununla beraber, bana ısrarla belirttiklerine göre, kölelerin kendilerine verilen aletleri hoyratça ve gelişigüzel kullanmaları nedeniyle, onları daha hafif ve daha az kaba aletlerle donatmak ekonomik bir davranış olamaz; bizim işçilerimize her zaman verdiğimiz ve böyle davranmakla da kârlı çıktığımız türden aletler, toprağın bizimkinden daha yumuşak ve daha az taşlı olmasına rağmen, Virginia'nın mısır tarlalarında bir gün bile dayanmazmış. Bunun gibi çiftliklerde at yerine katır kullanılmasının niye bu derece yaygın olduğu sorusuna ilk gösterilen ve itiraf etmek gerekir ki, inandırıcı da olan neden, atların, zencilerin devamlı şekilde onlara reva gördükleri davranışlara dayanamadığı oldu. Zenciler atları kısa zamanda sakatlamakta ve kötürüm bırakmaktadır, oysa, katırlar dayağa ve ara sıra bir veya iki kere yem verilmemeye, bedensel bir zarar görmeden tahammül edebiliyor. Soğuktan da zarar görmüyor ve bakımları ihmal edilse ve haddinden fazla çalıştırılsalar bile hastalanmıyorlar. Şurası da var ki, hayvanlara reva görülen ve hemen hemen Kuzeyli her çiftçinin bakıcılarına derhal yol vermesine neden olacak muameleyi herhangi bir zamanda görmek için, bu satırları yazdığım odanın penceresinden daha uzak bir yere gitmeme bile gerek yok."

Emek süreci ile değer yaratma sürecinin birliği olarak üretim süreci, metaların üretim sürecidir; emek süreci ile değerlenme sürecinin birliği olarak üretim süreci ise, kapitalist üretim sürecidir, meta üretiminin kapitalist biçimidir.

Daha önce belirtilmiş olduğu gibi, kapitalist tarafından alınıp kullanılan emeğin, basit emek mi, ortalama toplumsal emek mi, yoksa karmaşık emek mi, özgül ağırlığı daha yüksek emek mi olduğu, değerlenme süreci açısından en küçük bir önem taşımaz. Ortalama toplumsal emeğe göre daha yüksek, daha karmaşık sayılan emek, kendisi için daha fazla eğitim masrafı yapılmış, üretimi daha fazla emek-zaman almış ve bunun için de basit emek gücünden daha yüksek bir değeri olan bir emek gücünün harcanmasıdır. Bu gücün değeri daha yüksekse, aynı zamanda kendisini daha yüksek bir emekle gösterir ve bu nedenle de, aynı süre içinde, kendisini görece daha yüksek değerlerde nesnelleştirir. Bununla beraber, iplik yapımında kullanılan emekle kuyumcunun emeği arasındaki derece farkı ne olursa olsun, kuyumcunun sadece kendi emek gücünün değerini çıkarmak için harcadığı emek parçası, nitel olarak, onun artık değer yaratmak için harcadığı ek emek parçasından hiçbir şekilde farklı değildir. Artık değer, eskisi gibi, nicel bir emek fazlalığının, aynı emek sürecinin süresinin uzatılmasının ürünüdür; bu, bir halde, iplik üretimi sürecinde, diğer halde, mücevher üretimi sürecinde olur.[19]

---

19 Yüksek ve basit emek, *"skilled"* (nitelikli) ve *"unskilled labour"* (niteliksiz emek) arasındaki fark, kısmen sırf hayalî, ya da en azından, çoktan gerçekliğini kaybetmiş ve ancak alışkanlık sonucu olarak devam etmekte bulunan bir farka; kısmen işçi sınıfının bazı katmanlarının içinde bulundukları ve kendilerini emek güçlerinin değerlerini diğer işçiler ölçüsünde alabilmekten alıkoyan çaresizliğe dayanır. Burada tesadüfe bağlı koşullar öylesine büyük roller oynar ki, emeğin bu iki türünün zaman zaman yer değiştirdikleri olur. Örneğin, gelişmiş kapitalist üretimin egemen bulunduğu bütün ülkelerde olduğu gibi, işçi sınıfının fiziksel bakımdan bozulduğu ve göreli bir tükenme gösterdiği durumlarda, fazla kas kuvveti gerektiren kaba ve zor işler, genellikle, basit iş derecesine inen daha ince işlere göre yüksek, nitelik gerektiren işler sayılmaya başlar; örneğin, İngiltere'de bir *bricklayer*'ın (duvarcının) işi Şam ipeklisi dokuyan bir dokumacının işinden çok daha yüksek bir dereceye çıkar. Diğer yandan, çok daha fazla beden gücü harcattığı ve sağlığa çok daha fazla zarar verdiği halde, bir *fustian cutter*'ın (kadife biçicisinin) emeği "basit" emek olarak görülür. Kaldı ki, "nitelikli emek" denilen emeğin ulusal emek toplamı içinde miktar bakımından öyle önemli bir yer tuttuğu sanılmamalıdır. Laing, İngiltere'de (ve Galler'de) 11 milyondan fazla insanın geçiminin basit emeğe dayandığını hesaplamıştır. Onun bunları yazdığı sırada 18 milyon olan toplam nüfustan bir milyon soyluyu ve bir buçuk milyon yoksulu, serseriyi, suçluyu, fahişeyi vb. düşersek, geriye, küçük rantiyeleri, memurları, yazarları, sanatçıları, öğretmenleri vb. içine alan 4 milyon 650 bin kişilik bir orta sınıf kalır. Bu $4^2/_3$ milyona varabilmek için, Laing, bankerler vb. dışında, daha iyi ücret alan bütün "fabrika işçileri"ne orta sınıfın faal kısmı arasında yer verir! Duvarcılar da "yüksek düzeyli işçiler" arasında yer almaktan geri kalmamıştır. Bütün bunlardan sonra geriye adı geçen 11 milyon kalır. (S. Laing, "National Distress etc.", London 1844, [s. 49-52 passim].) "Gıda maddeleri için bildiğimiz emekten başka hiçbir şey veremeyen büyük sınıf, halkın büyük kısmını oluşturur." (James Mill, "Colony", "Supplement to the Encyclop. Brit.", 1831.)

Diğer yandan, her değer yaratma sürecinde, yüksek nitelikli emeğin her zaman ortalama toplumsal emeğe indirgenmesi gerekir; örneğin, yüksek emeğin bir günü, basit emeğin x gününe indirgenir.[20] O halde, sermaye tarafından çalıştırılan işçinin emeğinin basit ortalama toplumsal emek olduğunu varsaydığımızda, gereksiz bir işlemden kurtulmuş ve analizi basitleştirmiş oluruz.

20 "Emekten değerin ölçeği olarak söz edildiğinde, bundan zorunlu olarak belli bir tür emek anlaşılır. ... başka türden emeklerin buna oranı kolaylıkla bulunabilir." ([J Cazenove,] "Outlines of Polit. Economy", London 1832, s. 22, 23.)

Bölüm

6

Değişmez Sermaye ve Değişir Sermaye

★ ★ ★

Emek Sürecinin farklı unsurları, ürün değerinin oluşumunda farklı paylara sahiptir.

Emeğinin özel içeriği, amacı ve teknik niteliği bir yana bırakılırsa, işçi, emek nesnesine, belirli bir miktarda emek ekleme yoluyla yeni değer katar. Diğer yandan, kullanılmış olan üretim araçlannın değerlerini ürünün değerini oluşturan unsurlar olarak tekrar karşımızda buluruz; örneğin, pamuğun ve iğlerin değerleri iplik değerinin unsurlandır. Demek ki, üretim aracının değeri, ürüne aktanlarak korunmaktadır. Bu aktarım, üretim aracının ürüne dönüşmesi sırasında, yani emek sürecinde gerçekleşir. Buna emek aracılık eder. Ama nasıl?

İşçi, aynı süre içinde iki kere çalışmaz; yani, bir defasında pamuğa kendi emeğiyle değer katmak ve diğer defasında pamuğun ve iğlerin eski değerlerini korumak, ya da aynı anlama gelmek üzere, işlediği pamukla kullandığı iğlerin değerlerini ürüne, ipliğe aktarmak üzere iki ayn iş yapmaz. Aksine, eski değeri, yeni değer ekleme yoluyla korur. Ne var ki, ürüne yeni değer katılması ve eski değerlerin üründe korunması, işçinin aynı anda ortaya çıkardığı tümüyle farklı iki sonuç olduğundan, işçi aynı anda yalnızca bir kez çalışıyor olsa bile, sonuçtaki bu çift yönlülüğün, ancak, işçinin emeğinin iki yönlülüğü ile açıklanabileceği açıktır. Bu emeğin, aynı anda, bir özelliği ile değer yaratırken, diğer bir özelliği ile değerleri koruyor ya da aktarıyor olması gerekir.

Her bir işçinin emek-zaman ve dolayısıyla değer eklemesi nasıl gerçekleşir? Her zaman, kendisine özgü üretici çalışma tarzı aracılığıyla. İplik yapımcısı ancak iplik yaparak, kumaş dokumacısı ancak kumaş dokuyarak, demirci ancak demir döverek, ürüne, emek-zaman ve dolayısıyla değer katar. Ama, genel olarak emek ve dolayısıyla yeni değer eklemelerini sağlayan amaca uygun biçim aracılığıyla, yani iplikçilik, dokumacılık ve demircilik faaliyetleri aracılığıyla, üretim araçları, yani pamuk ve iğ, iplik ve dokuma tezgâhı, demir ve örs, bir ürünü, yeni bir kullanım değerini oluşturan unsurlar haline gelirler.[21] Bu şeylerin kullanım değerlerinin eski biçimleri yok olur; ama yalnızca, yeni bir kullanım değeri biçiminde ortaya çıkmak üzere... Ancak, daha önce değer yaratma sürecini incelememiz sırasında ortaya çıkmıştı ki, bir kullanım değeri yeni bir kullanım değerinin üretimi için gerektiği şekilde kullanıldığı sürece, bu kullanılıp tüketilen kullanım değerinin üretimi için gerekli emek-zaman, yeni kullanım değerinin üretimi için gerekli emek-zamanın bir kısmını oluşturur ve dolayısıyla, kullanılıp tüketilmiş olan üretim aracından yeni ürüne aktarılan emek-zamandır. Demek ki, işçinin, kullanılmış olan üretim araçlarının değerlerini koruması veya bunları değer unsurları olarak ürüne aktarması, genel olarak emek eklemesiyle değil, kattığı bu emeğin özel bir yararlılığa, özgül bir üretici biçime sahip olması sayesinde gerçekleşir. İplikçilik, dokumacılık ve demircilik gibi amaca uygun bir üretici faaliyet olarak emek, sadece dokunma yoluyla üretim araçlarını ölüm uykularından uyandırır, onları emek sürecinin unsurları olarak canlandırır ve onlarla birleşerek ürünleri oluşturur.

İşçinin özgül üretici emeği iplikçilik olmasaydı, pamuğu ipliğe çeviremez ve dolayısıyla da pamuğun ve iğlerin değerlerini ipliğe aktaramazdı. Diyelim, aynı işçi işini değiştirip doğramacı olursa, yine eskisi gibi, işlediği malzemeye harcadığı bir günlük emekle değer katacaktır. Demek ki, işçinin değer katması, emeğinin eğirme veya doğramacılık emeği olması sayesinde değil, soyut, genel toplumsal emek olması sayesinde gerçekleşir; belirli büyüklükteki bir değeri eklemesinin nedeni, emeğinin özel bir yararlı içeriğe sahip olması değil, belli bir süre boyunca harcanmış olmasıdır. Yani, iplikçinin emeği, insan emek gücünün harcanması biçimindeki soyut, genel emek olma özelliğiyle pamuğun ve iğlerin değerlerine yeni değer ekler ve eğirme faaliyeti biçimindeki somut, özel, yararlı emek olma özelliğiyle, bu üretim araçlarının değerlerini ürüne aktarır ve böylece bu değerlerin üründe korunmalarını sağlamış olur. Aynı zaman dönemindeki sonucun iki taraflılığının nedeni budur.

---

21 "Emek yok olanın yerine yeni bir yaratık doğurur" ("An Essay on the Polit. Econ. Of Nations", London 1821, s. 13).

Emeğin yalnızca nicel olarak eklenmesiyle yeni değer eklenir, eklenen emeğin niteliği sayesinde üretim araçlarının eski değerleri üründe korunur. Aynı emeğin iki taraflı karakterinin ürünü olan iki taraflı etki, çeşitli olaylarda kendisini açıkça ortaya koyar.

Herhangi bir buluşun, iplikçiye, eskiden 36 saatte eğirebildiği miktardaki pamuğu 6 saatte eğirme olanağını verdiğini varsayalım. Amaca uygun şekilde yararlı, üretken bir faaliyet olarak iplikçinin emeğinin gücü şimdi altı katına çıkmıştır. Bu emeğin ürünü altı katına çıkmış, 6 yerine 36 libre iplik olmuş olur. Ne var ki 36 libre pamuk, şimdi, yalnızca, eskiden 6 libre pamuğun emdiği kadar emek-zaman emer. Şimdi, pamuğa eski yöntemle katılan emeğin altıda biri kadar yeni emek ve dolayısıyla eski değerin sadece altıda biri kadar değer eklenir. Diğer yandan üründe, yani 36 libre iplikte, eskisinin altı katı kadar pamuk değeri mevcuttur. Aynı ham maddeye eski değerin altıda biri kadar yeni değer eklenmekle birlikte, 6 saatlik eğirme çalışmasıyla eskisinin altı katı kadar ham madde değeri korunur ve ürüne aktarılır. Bu bize, aynı bölünmez süreç sırasında, emeğin değeri koruma özelliğinin, değer yaratma özelliğinden temelden farklı olduğunu gösterir. Eğirme işlemi sırasında aynı miktarda pamuğa ne kadar fazla gerekli emek-zaman girerse, pamuğa eklenen yeni değer o kadar büyük olur; ama aynı emek-zamanda ne kadar fazla pamuk iplik haline getirilirse, üründe korunan eski değer o kadar büyük olur.

Tersini düşünelim. İplikçilik emeğinin üretkenliği değişmemiş olsun; bu demektir ki, iplikçi, bir libre pamuğu ipliğe çevirmek için eskisi kadar zaman harcayacaktır. Ama pamuğun mübadele değerinin kendisi değişmiş, bir libre pamuğun fiyatı altı katına çıkmış ya da altıda birine düşmüş olsun. Her iki durumda da iplikçi aynı miktarda pamuğa aynı emek-zamanı, dolayısıyla aynı değeri ekler ve her iki durumda da aynı zaman içinde aynı miktarda iplik yapar. Bununla beraber pamuktan ipliğe, yani ürüne aktarmış olduğu değer bir durumda eskisinin altıda biri, diğer durumda altı katı olur. Emek araçlarının, emek sürecinde aynı işlevi görmeye devam etmekle birlikte pahalılaşmaları ya da ucuzlamaları durumunda da aynısı geçerlidir.

İplik eğirme sürecinin teknik koşullarında değişiklik olmadığı ve gene bu süreçte kullanılan üretim araçlarının değerlerinde hiçbir değişme görülmediği takdirde, iplikçi aynı emek-zaman içinde, değerleri aynı kalan ham madde ve makinelerden aynı miktarlarda tüketir. Bu durumda iplikçinin üründe koruduğu değer, kendi kattığı yeni değerle doğru orantılıdır. İplikçi, iki haftada, bir haftada kattığının iki katı kadar emek ve dolayısıyla iki katı kadar değer katar; aynı zaman içinde miktar

olarak ve dolayısıyla değer olarak eskisinin iki katı malzeme kullanır ve makine eskitir; yani, iki haftanın ürününde, bir haftanınkinin iki katı kadar değer korur. Veri olan ve değişmeyen üretim koşulları altında, işçinin kattığı değer ne kadar artarsa, koruduğu değer de o kadar artar; ama koruduğu değerin artması, kattığı değerin artmasından değil, kattığı değeri, aynı kalan ve kendi emeğinden bağımsız olan koşullar altında katmasından kaynaklanır.

Şüphesiz, göreli bir anlamda olmak üzere, işçinin koruduğu eski değerin, her zaman, eklediği yeni değerle orantılı olacağı söylenebilir. Pamuğun değeri ister 1 şilinden 2 şiline çıksın, isterse 1 şilinden 6 peniye düşsün, işçinin bir saatlik üründe koruduğu pamuk değeri, bu değer ne şekilde değişirse değişsin, her zaman, iki saatlik üründe koruduğunun ancak yarısı kadar olur. Diğer yandan, işçinin kendi emeğinin üretkenliği değişse, yükselse veya düşse, buna uygun olarak, örneğin bir iş saatinde, işçi, eskisinden daha fazla veya daha az pamuğu ipliğe çevirir ve bir iş saatinin ürününde daha fazla veya daha az pamuk değeri korur. Her durumda, iki saatte koruduğu değer, bir saatte koruduğunun iki katı olacaktır.

Değer, değer işaretleri tarafından simgesel olarak temsil edilmesi bir yana bırakılırsa, yalnızca bir kullanım değerinde, bir şeyde var olur. (İnsanın kendisi de, yalnızca emek gücünün varlığı olarak ele alındığında, canlı ve bilinçli de olsa, doğal bir nesnedir, bir şeydir ve emek, bu gücün kendisini somut biçimde dışa vurmasıdır.) Bunun içindir ki kullanım değeri yok olacak olsa, değer de yok olur. Üretim araçları, kullanım değerleriyle birlikte değerlerini de yitirmiş olmaz, çünkü, emek süreci aracılığıyla kendi kullanım değerlerinin başlangıçtaki biçimlerini yitirmeleri, gerçekte yalnızca, üründe başka bir kullanım değeri biçimini almak içindir. Ama değer için herhangi bir kullanım değerinde var olmak ne kadar önemliyse, metaların başkalaşımının gösterdiği üzere, bu kullanım değerinin ne olduğu o kadar önemsizdir. Buradan şu sonuç çıkar: emek sürecinde üretim aracının değeri ürüne ancak bu üretim aracı kendi bağımsız kullanım değeriyle birlikte kendi mübadele değerini de yitirdiği sürece, aktarılır. Üretim aracı, üretim aracı olarak kaybettiği değeri ürüne verir. Şurası da var ki, emek sürecinin nesnel unsurları bu bakımdan farklı davranışlar gösterir.

Kazanın altında yakılan kömür iz bırakmadan yok olur gider; dingilleri yağlamak için kullanılan yağ da böyledir. Boya ve diğer yardımcı maddeler kaybolur, ama bunlar ürünün özelliklerinde kendilerini gösterirler. Ham madde, ürünün özünü oluşturur, ama kendi biçimini değiştirmiş olur. Yani, ham maddeler ve yardımcı maddeler, emek sürecine

kullanım değerleri olarak girdikleri zamanki bağımsız biçimlerini yitirir. Asıl emek araçları için durum farklıdır. Bir alet, bir makine, bir fabrika binası, bir kap vb., emek sürecinde ancak, başlangıçtaki biçimini koruduğu ve yarın emek sürecine aynen dünkü biçimiyle girdiği sürece iş görür. Bunlar kendi yaşamları, yani emek süreci boyunca ürün karşısında bağımsız biçimlerini nasıl koruyorlarsa, ölümlerinden sonra da aynı şekilde korurlar. Makinelerin, iş aletlerinin, iş yeri binalarının vb. cesetleri, oluşmasına yardım ettikleri ürünlerden her zaman ayrı bir varlığa sahiptir. Böyle bir emek aracını, iş yerine girdiği ilk günden, hurda deposuna gitmek üzere buradan çıktığı güne kadar, iş gördüğü bütün bir süre bakımından ele alacak olursak, bu süre içinde bunun kullanım değerinin emek tarafından tamamen tüketildiğini ve bundan ötürü de mübadele değerinin tamamen ürüne aktarıldığını görürüz. Örneğin, bir iplik bükme makinesinin ömrü 10 yıl olsa, on yıllık emek süreci sırasında bunun toplam değeri on yılın ürününe geçmiş olur. Demek oluyor ki, bir emek aracının ömrü, kendisinin tekrar tekrar yer aldığı az veya çok sayıda emek süreçlerini kapsar. Emek aracının ömrü insan ömrü ile kıyaslanabilir; insan, her gün bir 24 saat daha ölür. Ama bir insanın yüzüne bakarak, ömrünün ne kadarını tüketmiş olduğunu kesinlikle söyleyemeyiz. Bununla beraber, bu durum, hayat sigortası şirketlerinin ortalama insan ömrüne dayanarak çok güvenilir ve daha da önemlisi çok kârlı sonuçlara varmalarını engellemez. Emek araçları için de durum böyledir. Bir emek aracının, örneğin belli bir tür makinenin, ortalama ömrünün ne olduğunu deneyimlerimiz sayesinde biliriz. Bu makinenin emek sürecindeki kullanım değerini sadece 6 gün koruduğunu varsayalım. Bu durumda, her gün ortalama olarak kullanım değerinin $^1/_6$'sını kaybeder ve dolayısıyla değerinin $^1/_6$'sını bir günün ürününe vermiş olur. Her tür emek aracının aşınıp yıpranması, yani kendisinin günlük kullanım değeri kaybı ve buna uygun olarak ürüne aktardığı günlük değer bu şekilde hesaplanır.

Dolayısıyla, bir üretim aracının ürüne, emek süreci sırasında kendi kullanım değerinde meydana gelen yıpranma sonucu kaybettiğinden daha büyük bir değeri aktarmayacağı apaçıktır. Üretim aracının yitirebileceği bir değer olmasaydı, yani kendisi bir insan emeği ürünü olmasaydı, ürüne değer aktaramazdı. Bu durumda, üretim aracı olan şey, mübadele değeri yaratıcısı olarak iş görmeksizin kullanım değeri yaratıcısı olarak iş görmüş olurdu. Bu nedenle, toprak, rüzgâr, su, maden damarındaki demir, balta girmemiş ormandaki kereste vb. gibi, insan müdahalesi olmadan, doğada kendiliklerinden bulunan tüm üretim araçları için söz konusu olan durum budur.

Burada karşımıza bir diğer ilginç olay çıkar. Diyelim, 1000 sterlin değerinde bir makine olsun ve bu makine 1000 günde hurda haline gelsin. Bu durumda, her gün makinenin değerinin $^{1}/_{1000}$'i kendisinden ayrılıp günlük ürünlerine geçer. Aynı zamanda, gittikçe azalan bir yaşam gücüyle de olsa, makinenin tamamı emek sürecinde iş görmeye devam eder. O halde, görülüyor ki, bir emek süreci unsuru, bir üretim aracı, emek sürecine bütün olarak, buna karşılık değerlenme sürecine sadece kısmen katılır. Aynı üretim aracı, aynı üretim sürecinde, emek süreci unsuru olarak bütünüyle, değer yaratma süreci unsuru olarak ise ancak parça parça yer aldığına göre, emek süreci ve değerlenme süreci arasındaki fark, burada, bu süreçlerin nesnel unsurlarında yansıyor.[22]

Diğer yandan, tersi de olabilir ve bir üretim aracı, emek sürecinde ancak kısmen yer aldığı halde, değerlenme sürecine bir bütün olarak katılıyor olabilir. Diyelim ki, pamuk iplik haline getirilirken, her gün, 115 libre pamuğun 15 libresi, iplik yerine *devil's dust*'a ("şeytan tozu"na; pamuk döküntüsüne) dönüşüyor. Yine de, bu 15 librelik ziyan normalse, ortalama koşullarda pamuk işleme faaliyetinin ayrılmaz bir parçasıysa, ipliğin unsuru olmayan bu 15 librelik pamuğun değeri de, ipliğin özünü oluşturan 100 librelik pamuğun değeri gibi, iplik değerine girer. 100 libre iplik yapmak için 15 libre pamuğun kullanım değeri toz olmak zorundadır. Yani, bu miktarda pamuğun yok olması ipliğin bir üretim koşuludur. Tam da bu yüzden, değerini ipliğe verir. Bu, emek sürecinin bütün artıkları için, en azından bu artıklar tekrar yeni üretim araçları ve dolayısıy-

---

22 Burada söz konusu olan, emek araçlarının, makinelerin, binaların vb. tamir edilmeleri değildir. Tamir edilmekte olan bir makine, emek aracı olarak değil, emek malzemesi olarak işlev görür. Artık makineyle iş yapılmamakta, kullanım değerini tamir etmek için bizzat makinenin kendisi üzerinde çalışılmaktadır. Bu tür tamir işleri için harcanan emek, bizim amacımız bakımından, her zaman, emek araçlarının üretiminin gerektirdiği emeğin içinde sayılabilir. Metinde söz konusu edilen aşınma ve yıpranma hiçbir doktorun iyi edemeyeceği ve yavaş yavaş ölüme götüren bir aşınma ve yıpranmadır; bu, "öyle bir yıpranmadır ki, belirli aralıklarla yenileme yoluyla giderilmesi imkansızdır ve örneğin, bir bıçağı, bıçakçının 'ucunu değiştirmeye değmez' dediği bir duruma getirir". Metinde görülmüş bulunuyor ki, örneğin bir makine her bir emek sürecine bütün olarak, ama aynı anda yürümekte olan değerlenme sürecine parça parça girer. Aşağıdaki kavram karışıklığı buna göre değerlendirilebilir: "Ricardo, bir makine imalatçısının, bir çorap makinesinin yapımı sırasında harcadığı emek miktarından", söz gelişi, bir çift çorabın değerinde bu emek miktarı yer alır diye, "söz eder. Oysa, her bir çift çorabın yapımı için harcanan bütün emek, makine yapımcısının bütün emeğini içerir, bunun sadece bir kısmını değil; çünkü bir makine gerçi birçok çift çorap yapar, ama bu çorapların hiçbir çifti makinenin herhangi bir parçası eksik olduğunda yapılamazdı." ("Observations on certain verbal disputes in Pol. Econ., particularly relating to Value, and to Demand and Supply", London 1821, s. 54.) Olağanüstü bir kendini beğenmişliğe sahip *"wiseacre"* (çokbilmiş) yazar, şaşkınlığa düşmekte ve dolayısıyla polemiğinde, ancak şu noktaya kadar haklıdır: Ne Ricardo, ne de önceki ya da sonraki diğer iktisatçılardan herhangi biri, emeğin iki yönünü tam bir doğrulukla birbirlerinden ayırabilmiştir; bundan dolayı da, değerin oluşumu sırasında bunların oynadıkları farklı rollerin analizinde daha da az başarılı olmuşlardır.

la yeni bağımsız kullanım değerleri oluşturmadıkları ölçüde, geçerlidir. Manchester'daki büyük makine fabrikalarında dev makineler tarafından demir talaşına dönüştürülen dağ boyu demir döküntüleri birikir, bunlar akşamları büyük vagonlarla fabrikalardan dökümhanelere taşınır, ertesi gün demir kütleleri olarak dökümhanelerden tekrar fabrikalara dönerler.

Üretim araçları, yalnızca, emek süreci boyunca kullanım değerleri biçimindeki eski değerlerini yitirdikleri ölçüde, değerlerini ürünün yeni biçimine aktarır. Emek sürecinde üretim araçlarının uğrayabilecekleri değer kaybının ulaşabileceği en büyük miktar, açıktır ki, bu değerin başlangıçtaki, emek sürecine sokulduğu andaki büyüklüğü ya da bu değerin üretimi için gerekmiş olan emek-zaman ile sınırlıdır. Bundan dolayı, kullanıldıkları emek sürecinden bağımsız olarak, üretim araçları, hiçbir zaman, ürüne, sahip olduklarından daha fazla değer katamaz. Bir iş malzemesi, bir makine, bir üretim aracı ne kadar faydalı olursa olsun, bu şey 150 sterline ve diyelim 500 iş gününe mal oldu ise, meydana getirilmesi sırasında kullanıldığı toplam ürüne asla 150 sterlinden daha fazla değer katamaz. Bunun değeri, üretim aracı olarak yer aldığı emek süreci tarafından değil, ürün olarak terk ettiği emek süreci tarafından belirlenir. Emek sürecinde bu şey sadece kullanım değeri, faydalı özellikleri olan bir nesne olarak iş görür ve bu yüzden, sürece girmeden önce bir değere sahip olmamış olsaydı, ürüne bir değer katamazdı.[23]

Üretici emek üretim araçlarını yeni bir ürünü oluşturan unsurlara dönüştürürken, bunların değerleriyle birlikte bir ruh kayması olur. Ruh, tükenmiş bedenden yeni oluşan bedene geçer. Ama bu ruh kayması sanki gerçek emeğin haberi olmadan gerçekleşir. İşçi, eski değerleri korumadan yeni emek katamaz ve dolayısıyla yeni değer yaratamaz; çün-

---

23 Artık değeri (faiz, kâr, rant), üretim araçları olan toprak, aletler, deri vb.'nin emek sürecinde kullanım değerleriyle sağlamış oldukları *"services productifs"*ten (üretken hizmetlerden) türetme sevdasında olan sıkıcı J. B. Say'nin yavanlığını bundan anlayabiliriz. Zarif özürcü fikirleri yazılı kayıtlara geçirme fırsatını nadiren kaçıran Bay Wilhelm Roscher şöyle sesleniyor: "J. B. Say ("Traité", t. I, ch. 4), pek doğru olarak şunu belirtir: bir yağhanede meydana getirilen değer, yapılan bütün masraflar çıktıktan sonra geriye kalan bir değer olarak yeni bir şey, yağhanenin kendisinin inşası sırasında harcanmış olan emekten özsel olarak farklı bir şeydir." (l.c. s. 82, Not.) Çok doğru! Yağhane tarafından üretilen "yağ", yağhanenin inşasında harcanan emekten pek farklı bir şeydir. Bay Roscher'in "değer"den anladığı "yağ" gibi bir şeydir; çünkü "yağ" bir değere sahiptir; oysa, "doğada", görece "pek fazla" olmasa bile, petrol mevcuttur; bununla ilgili bir diğer gözlemi şu: "O" (doğa!) "hemen hiçbir mübadele değeri üretmez." [l.c. s. 79.] Roscher'in doğası ile mübadele değeri arasındaki ilişki, budala bakire ile "ama küçücük" olan çocuk arasındaki ilişki gibi. Aynı "alim" (*"savant serieux"*) yukarıda zikredilen vesile ile şunları da belirtiyor: "Ricardo'nun okulu sermayeyi de "biriktirilmiş emek" olarak emek kavramının altına yerleştirir. Bu uygunsuzdur (!), çünkü (!), ne de olsa (!) sermaye sahibi (!), yalnızca (?!), aynı şeyi (hangi şeyi?) üretmekle (?) ve (??) korumakla kalmaz: ne de olsa (?!?) zevk için harcamaktan kendini alıkoyar ve bunun karşılığı olarak örneğin (!!!) faiz talep eder." (l.c. [s. 82].) Sadece "talep etmek"ten "değer"i türeten bu "anatomik-fizyolojik" ekonomi politik "yöntemi" ne kadar "uygun"!

kü, emeği daima belli faydalı bir şekilde katmak zorundadır ve ürünleri yeni bir ürünün üretim araçları haline getirmeden ve böylece değerlerini yeni bir ürüne aktarmadan, işçi emeğini faydalı bir şekilde katamaz. Demek oluyor ki, değer katarken aynı zamanda değeri koruması, faaliyet halindeki emek gücünün, canlı emeğin, doğal bir özelliğidir; öyle bir özellik ki, işçiye hiçbir şeye mal olmazken, kapitaliste çok şey kazandırır; mevcut sermayenin değerinin korunmasını sağlar.[24] İşler yolunda gittiği sürece, kapitalist, emeğin bu bağışını fark etmeyecek derecede, kendini para yapma gayretine kaptırır. Emek sürecinde kendini gösteren şiddetli kesilmeler, bunalımlar, bunu ona ciddi şekilde fark ettirir.[25]

Bir üretim aracı kullanılırken aslında tüketilen şey, onun kullanım değeridir; emek bu kullanım değerini tüketerek ürünleri meydana getirir. Üretim aracının değeri, gerçekte, tüketilmez,[26] ve dolayısıyla bu değerin yeniden üretilmesi de mümkün değildir. Üretim aracının değeri korunmuş olur; ama bunun nedeni, emek sürecinde bir işlem geçirmesi değil, meydana geldiği andan itibaren kendisini taşıyan kullanım değerinin, yok olmakla birlikte, başka bir kullanım değerinin içinde yok olmasıdır. Bundan dolayı, üretim aracının değeri ürünün değerinde yeniden belirir; ama doğrusunu söylemek gerekirse, bu değer yeniden üretilmiş olmaz. Üretilen şey, kendisinde eski mübadele değerinin yeniden belirdiği yeni bir kullanım değeridir.[27]

24 "Tarımda yararlanılan yardımcı araçlar arasında insan emeği ... çiftçinin, yatırdığı sermayeyi geriye almak için, en çok güvendiğidir. Diğer ikisi, yani gücünden yararlanılan hayvanlar mevcudu ve ... arabalar, sabanlar, kürekler ve diğer şeyler, belli bir miktarda insan emeği olmadan, hiçbir şey ifade etmez." (Edmund Burke, "Thoughts and Details on Scarcity, originally presented to the Rt. Hon. W. Pitt in the Month of November 1795", edit. London 1800, s. 10.)

25 26 Kasım 1862 tarihli *Times*'da fabrikası 800 işçi çalıştıran ve haftada ortalama 150 balya Doğu Hint veya yaklaşık 130 balya Amerikan pamuğu işleyen bir fabrikatör, fabrikasının çalışmadığı sürelerdeki yıllık masraflarından yakınır. Bunları 6000 bin sterlin olarak hesaplar. Bunun içinde, bizi burada ilgilendirmeyen kiralar, vergiler, sigorta primleri, bir yıllığına tutulan yönetici, muhasebeci, mühendis vb. kimselere ödenen maaşlar yer alır. Ama, daha sonra, fabrikatör, fabrikayı zaman zaman ısıtmak ve buhar kazanını zaman zaman çalıştırmak için kullanılan kömürün masrafını 150 sterlin olarak hesaplar; bundan başka, makineleri zaman zaman çıkan işlere "hazır" bulundurmak için çalıştırılan işçilerin ücretlerini bu miktarın içine katar. Nihayet, "buhar kazanı çalışmasını durdurdu diye bozucu ve yıpratıcı etkilerini göstermekten geri durmayan hava ve diğer doğal olayların yol açtığı" fiziksel aşınma ve yıpranma için 1200 sterlinlik bir miktar hesaplar. Aynı kişi, bu kalemi sadece 1200 sterlin olarak hesaplamasının, makinelerin zaten çok yıpranmış durumda olmalarından kaynaklandığını özel olarak vurgular.

26 "Üretken tüketim: bir metanın tüketiminin üretim sürecinin bir parçası olduğu durumlarda... Bu gibi durumlarda değer tüketimi gerçekleşmez." (S. P. Newman, l.c. s. 296.)

27 Belki 20. basımı yapılmış bir Amerikan eserinde şu satırları okuruz: "Sermayenin kendisini hangi biçim altında yeniden göstereceği önemli değildir." Değerleri üründe yeniden ortaya çıkan olası bütün üretim unsurları uzun uzun sayıldıktan sonra şöyle deniyor: "İnsanın varlığı ve rahatı için gerekli olan çeşitli türden besin maddeleri, giyim eşyası ve barınaklar da değişikliğe uğrayan şeylerdir. Bunlar zaman zaman tüketilirler

Emek sürecinin öznel etkeni olan faaliyet halindeki emek gücü söz konusu olduğunda durum değişir. Emek, belirli bir amaca yönelik olması sayesinde, üretim araçlarının değerlerini ürüne aktarır ve korurken, hareketinin her anında ek değer, yeni değer yaratır. Üretim süreci, işçinin tam kendi emek gücünün değerine eşit bir değer yarattığı noktada kesiliyor ve bu noktaya kadar geçen altı iş saatinde işçi örneğin 3 şilinlik bir değer katıyor olsun. Bu değer, ürün değerinin, üretim araçlarının değerlerine borçlu olduğu kısmına eklenen fazlalığı oluşturur. Bu değer, bu süreç sırasında doğmuş olan biricik özgün değerdir; ürünün değerinin, bizzat bu süreçle üretilen biricik kısmıdır. Şüphesiz, sadece, kapitalistin emek gücünü satın alırken yatırmış olduğu ve işçinin geçim araçları için harcadığı parayı yerine koyar. Harcanmış olan 3 şilin açısından, 3 şilinlik yeni değer ancak bir yeniden üretim olarak görünür. Ama, bu değer, üretim araçlarının değeri gibi sadece görünüşte değil, gerçekten yeniden üretilmiştir. Burada bir değerin yerini bir başka değerin alması, yeni değer yaratılması yoluyla olur.

Bununla beraber, emek sürecinin, emek gücünün değerine eşit bir değerin yeniden üretilip emek nesnesine eklenmiş olduğu noktada son bulmadığını öğrenmiş bulunuyoruz. Bunun için yeterli olan 6 saat yerine, süreç, söz gelişi 12 saat devam eder. O halde, emek gücünün faaliyeti ile sadece emek gücünün kendi değeri yeniden üretilmekle kalmaz, bir de fazladan bir değer yaratılır. Bu artık değer, ürün değerindeki, kullanılmış olan üretim unsurlarının, yani üretim araçları ile emek gücünün değerine eklenen fazlalığı oluşturur.

Ürün değerinin oluşumu sırasında emek sürecinin farklı faktörlerinin oynadıkları farklı rolleri gösterirken, gerçekte, sermayenin farklı unsurlarının sermayenin kendi değerlenme sürecindeki işlevlerini tanımlamıştık. Ürünün toplam değerinin, ürünü oluşturan unsurların değer toplamını aşan kısmı, değerlenmiş sermayenin, işin başında yatırılmış olan sermaye değerini aşan kısmıdır. Bir yanda üretim araçları, diğer yanda emek gücü, sadece, başlangıçtaki sermaye değerinin para biçiminden sıyrılıp emek sürecinin unsurları haline gelirken büründüğü çeşitli varoluş biçimleridir.

---

ve değerleri, bu şeylerin insanın bedenine ve ruhuna bahşettikleri yeni bir güçte tekrar kendilerini gösterir, ve böylece, tekrar üretim sürecinde kullanılan, yeni bir sermaye oluşturmuş olurlar." (F. Wayland, l.c. s. 31, 32.) Diğer bütün acayiplikler arasında örnek olarak birine işaret edelim: yenilenmiş güçte tekrar kendini gösteren, ekmeğin fiyatı değil, onun kan yapıcı maddeleri oluyor. Buna karşılık gücün değeri olarak tekrar kendini gösteren şey, geçim araçları değil, bunların değerleridir. Aynı tüketim araçları, bunlar, yarı fiyatlarına mal olacak olsalar, gene aynı miktarda kas, kemik vb. kısaca aynı miktarda güç üretirler; ama bu gücün değeri aynı değer olarak kalmaz. "Değer"in bu şekilde "güç"e çevrilmesi ve bütün bu ikiyüzlüce belirsizlik, artık değeri, sadece yatırılmış bulunan değerlerin kendilerini bir üründe tekrar göstermeleriyle açıklamayı hedefleyen ve her durumda sonuçsuz kalacak olan girişimi perdeliyor.

O halde sermayenin, üretim araçlarına, yani ham maddelere, yardımcı maddelere ve emek araçlarına çevrilen kısmı, üretim sürecinde değer büyüklüğünü değiştirmez. Bu nedenle ona sermayenin değişmez kısmı ya da kısaca *değişmez sermaye* adını veriyorum.

Buna karşılık, sermayenin emek gücüne çevrilen kısmı üretim sürecinde değerini değiştirir. Bu kısım, kendi değerine eş bir değeri yeniden üretir ve buna ek olarak, değişebilen, daha büyük ya da daha küçük olabilen bir fazlalık, yani artık değer üretir. Sermayenin bu kısmı, sürekli olarak, değişmez bir büyüklükten değişen bir büyüklüğe dönüşür. Bu nedenle ona sermayenin değişir kısmı ya da kısaca *değişir sermaye* adını veriyorum. Emek süreci açısından bakıldığında birbirlerinden nesnel ve öznel faktörler, üretim araçları ve emek gücü olarak ayrılan aynı sermaye unsurları, değerlenme süreci açısından bakıldığında, birbirlerinden değişmez sermaye ve değişir sermaye olarak ayrılır.

Değişmez sermaye kavramı, unsurlarının değerlerindeki bir değişmeyi hiçbir şekilde dışlamaz. Diyelim, bir libre pamuğun fiyatı bir gün 6 penidir ve pamuk üretimindeki bir azalma sonucu ertesi gün 1 şiline (12 peniye) yükselmiştir. İşlenmeye devam eden eski pamuk 6 penilik değer üzerinden satın alınmıştı, fakat şimdi ürüne 1 şilinlik bir değer parçası eklemektedir. Ve çoktan iplik haline getirilmiş ve belki piyasada halen iplik olarak dolaşmakta olan pamuk da, ürüne, aynı şekilde, satın alındığı sıradaki değerinin iki katı bir değer ekler. Bununla beraber, bu değer değişmesinin, pamuğun bizzat iplik yapımı sürecindeki değerlenmesinden bağımsız olduğu açıktır. Eski pamuk, emek sürecine henüz hiç girmemiş olsaydı, bu pamuk şimdi 6 peni yerine 1 şilinden tekrar satılabilirdi. Dahası, pamuk emek sürecinde henüz ne kadar az yol almışsa, bu sonucun alınması o kadar kolaylaşır. Bundan ötürü, spekülasyonun yasası, bu tür değer değişimleri sırasında en az işlenmiş hammadde üzerinde, yani kumaştansa iplik, ipliktense bizzat pamuk üzerinde spekülasyon yapmaktır. Değer değişmesi, burada pamuğun üretim aracı ve dolayısıyla değişmez sermaye olarak iş gördüğü süreçte değil, pamuğu üreten süreçte doğmaktadır. Gerçi, bir metanın değeri, içerdiği emeğin miktarıyla belirlenir; ama bu miktarın kendisi toplumsal olarak belirlenir. Bir metanın üretimi için toplumsal olarak gerekli emek-zaman değiştiğinde (örneğin, aynı miktarda pamuk, hasat kötü olduğunda, iyi bir hasatta temsil ettiğinden daha büyük bir emek miktarını temsil eder), her zaman kendi türünün tek bir örneğinden ibaret olan[28] ve değeri her zaman toplumsal olarak gerekli ve dolayısıyla da hep içinde bulunulan

28 "Aynı türden bütün ürünler, gerçekte sadece, fiyatları genel olarak ve özel koşullar gözetilmeksizin belirlenen bir kütle oluşturur." (Le Trosne, l.c. s. 893.)

toplumsal koşullar altında gerekli olan emekle ölçülen eski meta, geriye dönük bir etkiye maruz kalır.

Ham maddenin değeri gibi, halen üretim sürecinde kullanılmakta olan emek araçlarının, makinelerin vb. değerleri ve dolayısıyla bunlardan ürüne aktarılan değer kısmı da değişebilir. Söz gelişi, yeni bir buluş sonucunda aynı tip makineler daha az emek harcanarak yeniden üretilecek olsalar, eski makineler az çok bir değer kaybına uğrar ve bundan ötürü de ürüne kendilerinden görece daha küçük bir değer aktarılır. Ama değer değişmesi burada da, makinenin üretim aracı olarak iş gördüğü üretim sürecinin dışında olur. Makine, bu süreç sırasında, hiçbir zaman, bu süreçten bağımsız olarak sa ´ hip olduğundan daha fazla değer aktarmaz.

Üretim aracının değerindeki bir değişme, onun üretim sürecine girmesinden sonra ve geriye dönük bir etkiyle gerçekleşmiş olsa bile, üretim aracının değişmez sermaye olma niteliğini nasıl değiştirmiyorsa, değişmez sermayenin değişir sermayeye orandaki bir değişme de, bunlar arasındaki işlevsel farkı değiştirmez. Örneğin, emek sürecinin teknik koşullarında öyle bir köklü değişiklik olabilir ki, eskiden 10 işçi düşük değerli 10 aletle görece küçük bir miktarda ham madde işlerken, şimdi, pahalı bir makineyle 1 işçi bunun yüz katı kadar ham madde işleyebilir. Bu durumda değişmez sermaye, yani kullanılan üretim araçlarının değer kütlesi son derece büyümüş, sermayenin değişen kısmı, yani emek gücüne yatırılan sermaye, son derece küçülmüş olur. Bununla beraber, bu değişiklik sadece değişmez sermaye ile değişir sermaye arasındaki nicel oranı ya da toplam sermayenin değişmeyen ve değişir sermaye unsurlarına bölünme oranını değiştirir; ama değişmez sermaye ile değişir sermaye arasındaki farkı etkilemez.

Bölüm

7

Artık Değer Oranı

★ ★ ★

1. Emek Gücünün Sömürülme Derecesi

Yatırılmış bulunan sermayenin (C) üretim sürecinde ürettiği artık değer, ya da yatırılmış bulunan sermaye değerinin (C) artışı, her şeyden önce, ürün değerinin, onun üretimine katılan unsurların toplam değerini aşan kısmı olarak karşımıza çıkar.

Sermaye (C) iki kısma ayrılır: üretim araçları için harcanan bir para toplamı (c) ve emek gücü için harcanan bir başka para toplamı (v); c, değerin değişmez sermayeye dönüşen kısmını, v ise değişir sermayeye dönüşen kısmını temsil eder. O halde, işin başında, C = c + v'dir; örneğin, yatırılmış sermaye olan 500 sterlin = 410 sterlin (c) + 90 sterlin (v). Üretim sürecinin sonunda, değeri = c + v + m olan bir meta elde edilir; burada m, artık değeri temsil eder; örneğin 410 sterlin (c) + 90 sterlin (v) + 90 sterlin (m). Başlangıçtaki sermaye (C), sürecin sonunda C´ olmuş, 500 sterlin 590 sterlin haline gelmiştir. İkisi arasındaki fark = m, yani 90 sterlinlik artık değerdir. Üretime katılan unsurların toplam değeri yatırılmış bulunan sermayenin değerine eşit olduğu için, ürün değerinin üretime katılan unsurların toplam değerini aşan kısmının, yatırılmış bulunan sermayenin değerlenme miktarına ya da üretilmiş artık değere eşit olması, gerçekte, bir totolojidir.

Böyle olmakla beraber, bu totolojinin daha yakından incelenmesi gerekir. Ürünün değeri ile karşılaştırılan şey, onun oluşturulması sırasında

tüketilen üretim unsurlarının değeridir. Oysa, görmüş bulunuyoruz ki, kullanılan değişmez sermayenin emek araçlarından oluşan kısmı, ürüne değerinin ancak bir parçasını aktarır, geriye kalan parça ise eski varoluş biçimini korur. Bu ikinci kısım değer oluşumunda hiçbir rol oynamadığından, burada onu yok sayabiliriz. Bu kısmın hesaba dahil edilmesi hiçbir şeyi değiştirmezdi. Diyelim ki, c = 410 sterlin, 312 sterlinlik ham maddelerden, 44 sterlinlik yardımcı maddelerden ve makinelerin 54 sterlinlik yıpranmasından oluşsun; fiilen kullanılan makinelerin toplam değeri de 1054 sterlin olsun. Ürün değerinin meydana getirilmesi için yatırılmış değer olarak, sadece, makinelerin çalıştırılmaları sonucu kaybettikleri ve dolayısıyla ürüne aktardıkları 54 sterlinlik değeri sayarız. Buhar makinesi vb. olarak eski şeklinde var olmaya devam eden 1000 sterlini hesaba katmış olsaydık, bunu her iki tarafta hesaba katmak zorunda kalacaktık; bu, bir yanda yatırılmış sermaye değeri içinde, diğer yanda ürün değeri içinde yer alacaktı,[29] ve bir tarafta 1500 sterlin ve diğer tarafta 1590 sterlin miktarlarını elde edecektik. Fark ya da artık değer gene 90 sterlin olacaktı. Bundan dolayıdır ki, değer üretimi için yatırılmış olan değişmez sermaye dediğimizde, tersinden söz ettiğimizin bağlamdan anlaşıldığı durumlar dışında, her zaman, yalnızca üretim sırasında tüketilen üretim araçlarının değerini kastetmiş olacağız.

Bunu belirttikten sonra C = c + v formülümüze dönelim; bu formül, C′ = c + v + m haline geliyor ve böylece C, C′ oluyordu. Değişmez sermaye değerinin üründe yalnızca yeniden ortaya çıktığını biliyoruz. Demek ki, bu süreçte üretilen ve gerçekten de yeni olan değer, yani değer-ürün, sürecin sonunda elde edilen ürün değerinden farklıdır; bu nedenle, değer-ürün, ilk bakışta sanılabileceği gibi, (c + v) + m, yani 410 sterlin (c) + 90 sterlin (v) + 90 sterlin (s) değil, v + m veya 90 sterlin (v) + 90 sterlin (m)'dir; 590 sterlin değil, 180 sterlindir. Değişmez sermaye (c) sıfır olsaydı, bir başka deyişle, kapitalistin hiç üretilmiş üretim aracı kullanmadan, yani ham madde de, yardımcı madde de, emek aracı da kullanmadan, sadece doğada bulunan maddeleri ve emek gücünü kullandığı sanayi kolları var olsaydı, bu durumda ürüne aktarılacak bir değişmez değer parçası da bulunmazdı. Ürün değerinin bu unsuru, bizim örneğimizde 410 sterlin, işin dışında kalır; fakat, 90 sterlinlik artık değer içeren 180 sterlinlik değer-ürün, c en yüksek değer miktarını temsil ediyormuşçasına, eski büyüklüğünde kalırdı. Bu durumda, C = 0 + v, değerini büyütmüş sermaye olan C′ = v + m ve eskisi gibi, C′ - C = m olurdu. Tersine,

29 "Kullanılmış olan sabit sermaye değerini yatırılmış olan sermayenin bir kısmı olarak düşünürsek, yıl sonunda bu sermayenin geriye kalmış bulunan değerini yıllık gelirin bir parçası olarak hesaba sokmamız gerekir." (Malthus, "Princ. of Pol. Econ.", 2nd ed., London 1836, s. 269.)

m = 0 olsaydı, bir diğer deyişle, değeri değişir sermaye olarak yatırılan emek gücü sadece kendi değerine eş bir değer yaratmakla kalsaydı, bu durumda, C = c + v, ve C′ (ürün değeri) = c + v + 0, dolayısıyla da C′ = C olurdu. Yatırılan sermaye, değerini artırmamış olurdu.

Daha önceki incelemelerimiz sırasında gördük ki, artık değer, yalnızca v'deki, yani sermayenin emek gücüne yatırılmış kısmındaki değer değişiminin ürünüdür, yani, v + m = v + Δv (v artı v'deki artış). Ne var ki, gerçek değer değişmesi ve değerin değişmesini sağlayan ilişki, sermayenin değişen kısmının büyümesinin sonucu olarak, yatırılmış toplam sermaye de büyüdüğü için, açıkça görülmez. Sermaye, 500 idi, 590 oluyor. Demek oluyor ki, sürecin saf haliyle çözümlenmesi, ürün değerinin yalnızca değişmez sermaye değerini temsil eden kısmının tümüyle yok sayılmasını, yani değişmez sermayenin c = 0 şeklinde alınmasını gerektirir; böylece, değişir ve değişmez büyüklüklerle işlem yapılırken ve değişmez büyüklüklerin değişen büyüklüklere yalnızca toplama ve çıkarma işaretleriyle bağlandığı durumlarda kullanılan bir matematik kuralı uygulanmış olur.

Bir diğer güçlük değişir sermayenin başlangıçtaki biçiminden doğar. Yukarıdaki örnekte, C′ = 410 sterlin değişmez sermaye + 90 sterlin değişir sermaye + 90 sterlin artık değer idi. Ama 90 sterlin veri olan, yani değişmeyen bir büyüklüktür; bu yüzden bunu değişen bir büyüklük saymak saçma bir şey gibi görünür. Ne var ki, 90 sterlinlik değişir sermaye, burada gerçekte bu değerin geçirdiği süreci temsil eden bir simgeden başka bir şey değildir. Emek gücü satın alınırken yatırılmış bulunan sermaye kısmı, belli bir miktarda maddeleşmiş emektir, dolayısıyla, satın alınmış emek gücü gibi, değişmeyen bir değer büyüklüğüdür. Ama, üretim sürecinin kendisinde, yatırılmış bulunan 90 sterlinin yerini faaliyet halindeki emek gücü, ölü emeğin yerini canlı emek, durgun bir büyüklüğün yerini akan bir büyüklük, değişmeyen bir şeyin yerini değişen bir şey alır. Sonuç, v'nin yeniden üretimi ile v'deki artışın toplamıdır. Kapitalist üretim açısından bakıldığında, bütün bu süreç, başlangıçta değişmez olan ve emek gücüne çevrilmiş bulunan değerin öz hareketidir. Süreç ve sürecin sonucu ona atfedilir. Bundan dolayı, "90 sterlinlik değişir sermaye" ya da "kendi değerini artıran değer" ifadeleri çelişkili görünüyorsa, bu, sadece, kapitalist üretimin içinde yatan çelişkiyi ifade ettikleri içindir.

Değişmez sermayenin 0'a eşitlenmesi ilk bakışta yadırgatıcıdır. Ama bu, günlük hayatta sürekli yapılan bir şeydir. Bir kimse örneğin İngiltere'nin pamuklu sanayisinden elde ettiği kazancı hesaplamak isterse, her şeyden önce, ABD'ye, Hindistan'a, Mısır'a vb. ödenmiş olan pamuk bedellerini düşer; yani, ürün değerinde yeniden ortaya çıkmaktan başka bir şey yapmayan sermayenin değerini 0'a eşitler.

Şüphesiz, artık değer sadece, doğrudan doğruya kendisinden çıktığı ve değerindeki değişmeyi temsil ettiği sermaye kısmı ile ilişkili olmakla kalmaz, yatırılmış toplam sermaye bakımından da büyük bir iktisadi önem taşır. Bunun içindir ki, bu ilişkiyi üçüncü kitapta kapsamlı şekilde inceliyoruz. Sermayenin bir kısmını emek gücüne çevirerek değerlenmesini sağlamak için, sermayenin bir başka kısmının üretim araçlarına çevrilmesi gerekir. Değişir sermayenin görevini yapabilmesi için, emek sürecinin belirli teknik koşullarına göre, uygun oranlarda değişmez sermaye yatırılması gerekir. Ne var ki, bir kimyasal süreç için imbik ve diğer kaplara ihtiyaç duyulması, çözümleme sırasında bunları yok saymamıza engel oluşturmaz. Değer yaratımının ve değer değişiminin kendi başlarına, yani saf halleriyle ele alınması ölçüsünde, üretim araçları, yani değişmez sermayenin maddi biçimleri, yalnızca, değer yaratan akıcı gücün sabitlendiği maddeyi sağlar. Bundan ötürü, bu maddenin ne olduğunun önemi yoktur; bunun pamuk ya da demir olması hiçbir şeyi değiştirmez. Bu maddenin değerinin şu ya da bu büyüklükte olmasının da önemi yoktur. Sadece, bunun, üretim süreci sırasında harcanacak olan emek miktarını yutabilmek için, yeterli bir miktarda mevcut olması gerekir. Bu miktar mevcutsa, ister değeri yükselsin veya düşsün, isterse toprak ve deniz gibi değersiz olsun, değer yaratımı ve değer değişmesi süreci bunlardan hiç etkilenmez.[30]

O halde, ilk önce, değişmez sermaye kısmını sıfıra eşit sayacağız. Dolayısıyla, yatırılmış sermaye c + v'den v'ye, ürün değeri de (c + v) + m'den değer-ürün olan (v + m)'ye indirgenmiş olur. Üretim sürecinin tümü boyunca akan emeği temsil eden değer-ürün = 180 sterlin olarak verildiğinden, değişir sermayenin değeri olan 90 sterlini bundan çıkardığımızda, artık değer = 90 sterlin, sonucunu elde ederiz. Buradaki 90 sterlin = m, üretilmiş olan artık değerin mutlak büyüklüğünü ifade eder. Ama göreli büyüklüğü, yani değişir sermayenin kendi değerini artırma oranı, açıktır ki, artık değerin değişir sermayeye oranıyla belirlenir ya da $^{m}/_{v}$ ile ifade edilir. Dolayısıyla, yukarıdaki örnekte: $^{90}/_{90}$ = % 100. Değişir sermayenin bu göreli değerlenmesine veya artık değerin bu göreli büyüklüğüne, *artık değer oranı* adını veriyorum.[31]

İşçinin, emek sürecinin bir bölümü süresince, yalnızca kendi emek gücünün değerini, yani kendisi için gerekli geçim araçlarının değerini

30 İkinci basıma not: Lucretius'un *"nil posse creari de nihilo"* ("yoktan hiçbir şey yaratılamaz") sözü apaçık bir şeydir. "Değer yaratımı" emek gücünün emeğe çevrilmesiyle olur. Emek gücünün kendisi ise, her şeyden önce, insan organizmasında dönüştürülmüş olan doğal maddedir.

31 İngilizlerin *"rate of profit"* (kâr oranı), *"rate of interest"* (faiz oranı) vb. ifadeleri kullanmalarıyla aynı şekilde. III. Kitapta, artık değer yasaları bir kere öğrenildiğinde, kâr oranını kavramanın kolay olduğu görülecek. Tersine hareket edildiğinde ise, *ni l'un, ni l'autre* (ne biri ne de diğeri) kavranır.

ürettiğini görmüş bulunuyoruz. Toplumsal iş bölümüne dayanan koşullar altında üretimde bulunduğu için, işçi, geçim araçlarını doğrudan doğruya kendisi üretmez; örneğin iplik gibi, özel bir meta biçimindeki, kendi geçim araçlarının değerine ya da bunları satın almasını sağlayacak paraya eşit bir değer üretir. İşçinin emek gücünün bu amaçla kullanılan kısmı, kendi geçim araçlarının ortalama günlük değerine, yani bunların üretimi için gereken ortalama günlük emek-zamana bağlı olarak, daha büyük veya daha küçük olur. Günlük geçim araçlarının değeri maddeleşmiş 6 iş saatini temsil ediyorsa, bu değeri üretmek için, işçinin ortalama olarak günde 6 saat çalışması gerekir. İşçi kapitalist için değil de, kendi hesabına, bağımsız olarak çalışıyor olsaydı, kendi emek gücünün değerini üretmek ve bu yolla kendisini ayakta tutmasını ya da sürekli olarak yeniden üretmesini sağlayacak olan geçim araçlarını elde etmek için, diğer her şey aynı kalmak koşuluyla, eskisi gibi, ortalama olarak günün aynı uzunluktaki bir kısmını çalışarak geçirmek zorunda kalacaktı. Fakat işçi, iş gününün, emek gücünün günlük değerini, diyelim 3 şilini, ürettiği kısmında, sadece kapitalist tarafından kendisine zaten ödenmiş olan değere[32] eş bir değer ürettiği ve dolayısıyla, yeni yaratılmış değerle sadece yatırılmış bulunan sermayeyi yerine koymuş olduğu için, bu değer üretimi, yalnızca bir yeniden üretim gibi görünür. İş gününün, işte bu yeniden üretimin gerçekleştiği kısmına *gerekli emek-zaman*, bu sırada harcanan emeğe *gerekli emek* adını veriyorum.[33] İşçi için gerekli, çünkü, emeğinin toplumsal biçiminden bağımsızdır. Sermaye ve onun dünyası için gerekli, çünkü, işçinin sürekli varlığı bunların dayandığı temeldir.

İşçinin gerekli emek sınırının ötesine geçerek çalıştığı emek sürecinin ikinci dönemi, işçi için emeğe yani emek gücü harcamasına mal olsa da, onun için bir değer yaratmaz. Bu dönem, kapitaliste yoktan yaratmanın bütün güzelliklerini sunan artık değeri oluşturur. İş gününün bu kısmına *artık emek-zaman* ve bu kısımda harcanan emeğe *artık emek* (*surplus labour*) adını veriyorum. Genel olarak değerin anlaşılması için, onu, yalnızca emek-zamanın katılaşması, yalnızca maddeleşmiş emek olarak kavramak nasıl can alıcı bir önem taşıyorsa, artık değerin anlaşılması için de, onu, yalnızca artık emek-zamanın katılaşması, yalnızca maddeleşmiş artık emek olarak kavramak da o kadar can alıcı bir önem

32 Üçüncü basıma not: Yazar burada günlük hayatın iktisat dilini kullanıyor. Gerçekte işçiye kapitalistin değil, fakat işçinin kapitaliste "avans" verdiği hatırlanacaktır. –F. E.

33 Bu eserde şimdiye kadar "gerekli emek-zaman" ifadesini, bir metanın üretimi için mevcut toplumsal koşullar altında gerekli olan emek-zamanı ifade etmek üzere kullandık. Bu andan itibaren bu ifadeyi özel bir meta olan emek gücünün üretimi için gereken emek-zamanı ifade etmek için de kullanacağız. Aynı *termini technici*'nin (teknik terimlerin) farklı anlamlarda kullanımı yanıltıcıdır; ama, hiçbir bilimde bundan tümüyle kaçınılamaz. Örneğin, yüksek matematiğin konuları ile basit matematiğin konuları karşılaştırılabilir.

taşır. İktisadi toplum biçimlerini birbirinden, örneğin, köleliğe dayanan toplumu ücretli emeğe dayanan toplumdan ayırt eden şey, sadece, bu artık emeğin, dolaysız üreticisinden koparılma biçimidir.[34]

Değişir sermayenin değeri, onun tarafından satın alınan emek gücünün değerine eşit olduğundan, bu emek gücünün değeri, iş gününün gerekli kısmını belirlediğinden, ama artık değer de iş gününün fazla olan kısmıyla belirlendiğinden, şu sonuç elde edilir: artık emeğin gerekli emeğe oranı ne ise, artık değerin değişir sermayeye oranı da odur, ya da, artık değer oranı olan $\frac{m}{v} = \frac{\text{artık emek}}{\text{gerekli emek}}$ Her iki oran da aynı ilişkiyi değişik biçimlerde, birinde nesnelleşmiş emek diğerinde akıcı emek biçiminde ifade eder.

Şu halde, artık değer oranı, emek gücünün sermaye tarafından ya da işçinin kapitalist tarafından sömürülme derecesinin kesin ifadesidir.[35]

Örneğimizde ürünün değeri = 410 sterlin (c) + 90 sterlin (v) + 90 sterlin (m), ve yatırılmış sermaye = 500 sterlin idi. Artık değer = 90, yatırılmış sermaye = 500 olduğuna göre, alışılmış hesaplama yönetimiyle burada, düşüklüğü Bay Carey ve diğer uyumlulaştırıcıları (*Harmoniker*) duygulandırabilecek bir sonuç elde edilir: artık değer oranı (kâr oranı ile karıştırılır) = % 18.

Fakat, gerçekte, artık değer oranı, $^m/_c$ veya $^m/_{c+v}$ değil, $^m/_v$'dir; yani, $^{90}/_{500}$ değil, $^{90}/_{90}$ = % 100'dür; görünüşteki sömürü derecesinin beş katından fazlasıdır. Verili durumda, iş gününün mutlak büyüklüğünü, ayrıca emek sürecinin uzunluğunu (gün, hafta vb.), son olarak 90 sterlinlik değişir sermayenin aynı anda harekete geçirdiği işçilerin sayısını bilmesek bile, artık değer oranı olan $\frac{m}{v} = \frac{\text{artık emek}}{\text{gerekli emek}}$'e çevrilebilirliği sayesinde, iş gününün iki unsuru arasındaki oranı bize tam olarak gösterir. Bu oran % 100'dür. Demek ki, işçi, günün yarısında kendisi için, diğer yarısında kapitalist için çalışmaktadır.

34 Bay Wilhelm Tukidides Roscher'in, gerçekten de Gottsched'e özgü bir yaratıcılıkla keşfettiği şey şudur: Artık değerin veya artık ürünün oluşumu ve buna bağlı birikim, günümüzde, kapitalistin "tutumluluğu" sayesinde gerçekleşiyorsa (kapitalist, bunun için, "örneğin faiz talep eder"), "en aşağı uygarlık aşamalarında ... güçlüler güçsüzleri tutumluluğa zorlar." (l.c. s. 82, 78.) Emek tasarruf etmek için mi? Yoksa elde bulunmayan fazla ürünleri tasarruf etmek için mi? Kapitalistin, mevcut artık değere el koymasını haklı çıkarmak için öne sürdüğü az çok akla yatkın gerekçelerin, Roscher ve benzerleri tarafından, artık değerin ortaya çıkış nedenlerine çevrilmesinin ardında, gerçek cehaletin yanında, değerin ve artık değerin dürüstçe çözümlenmesinden ve bunun doğurabileceği kuşkulu-yasadışı sonuçlardan duyulan, özürcülere özgü korku var.

35 İkinci basıma not: Artık değer oranı, emek gücünün sömürülme derecesi için tam ve kesin bir ifade olmakla beraber, sömürünün mutlak büyüklüğünün ifadesi değildir. Örneğin, gerekli emek = 5 saat ve artık emek = 5 saat olsa, sömürü derecesi % 100 olur. Sömürü büyüklüğü burada 5 saatle ölçülür. Buna karşılık gerekli emek = 6 saat ve artık emek = 6 saat olsa, sömürü büyüklüğü % 20 artarak 5 saatten 6 saate çıkarken, % 100'lük sömürü derecesi aynı kalır.

O halde, artık değer oranının hesaplanması kısaca şöyle olur: Ürün değerinin tamamını alır ve bunun içinde sadece tekrar görünen değişmez sermaye değerini sıfıra eşitleriz. Geriye kalan değer toplamı, metanın oluşum sürecinde gerçekten üretilen biricik değer-üründür. Artık değer verilmişse, değişir sermayeyi bulmak için, bu değer-üründen artık değeri çıkarırız. Değişir sermaye verilmişse ve biz artık değeri bulmak istiyorsak, işlemi ters yönde yaparız. Bunların her ikisi de verilmişse, artık değerin değişir sermayeye oranı olan $^m/_v$'yi bulmak için sadece son işlemi yapmamız gerekir.

Yöntem pek basit olsa bile, okuyucuyu, bunun temelinde yatan ve kendisine yabancı gelen bu bakış biçimine alıştırmak için birkaç örnek vermek yerinde olacaktır.

İlk önce bir iplik fabrikasını ele alalım; 10.000 iği bulunan fabrikada Amerikan pamuğundan 32 numara iplik yapılmakta ve iğ başına haftada 1 libre iplik üretilmektedir. % 6 fire verilmektedir. Bu durumda, haftada 10.600 libre pamuk, 10.000 libre ipliğe ve 600 libre fireye dönüştürülmektedir. Nisan 1871'de bu pamuğun bir libresinin fiyatı $7^3/_4$ peni, yani 10.600 libre pamuk için yuvarlak hesap 342 sterlindi. Ön işleme makineleri ve buhar kazanı ile birlikte 10.000 iğin değeri, iğ başına 1 sterlin üzerinden, 10.000 sterlindir. İğlerin aşınma payı % 10 = 1000 sterlin, ya da haftada 20 sterlindir. Fabrika binasının kirası 300 sterlin ya da haftada 6 sterlindir. Kömürün maliyeti (100 beygir gücü [gösterge] üzerinden saat ve beygir gücü başına 4 libre hesabıyla, binanın ısıtılması dahil) hafta başına 11 ton hesabıyla, tonu 8 şilin 6 peniden, yuvarlak hesap haftada 4½ sterlindir; bir haftada 1 sterlinlik gaz, 4½ sterlinlik yağ tüketilmektedir; bu durumda, bütün yardımcı maddelerin haftalık maliyeti 10 sterlindir. İşçi ücretleri haftada 52 sterlin tutmaktadır. İplik fiyatı libre başına 12½ penidir, yani ipliğin 10.000 libresi 510 sterlindir; buna göre, artık değer 510 - 430 = 80 sterlin olur. 378 sterlinlik değişmeyen değer parçasını, haftalık değer yaratma işinde bir rol oynamadığı için, sıfıra eşitliyoruz. Geriye kalan haftalık değer-ürün: 132 sterlin = 52 sterlin (v) + 80 sterlin (m). Dolayısıyla, artık değer oranı = $^{80}/_{52}$ = % $153^{11}/_{13}$. On saatlik ortalama iş günü için: gerekli emek = $3^{31}/_{33}$ saat, artık emek = $6^2/_{33}$ saat.[36]

Jacob, buğday fiyatının quarter başına 80 şilin, ortalama ürünün acre başına 22 bushel (ki bu durumda bir acre 11 sterlin getirir) olduğu varsayımı ile, 1815 yılı için, çeşitli kalemleri daha önce yapılan düzeltmeler

36 İkinci basıma not: Birinci basımda 1860 yılı için verilmiş olan iplik fabrikası örneği bazı maddi yanlışlar içeriyordu. Şimdi metinde yer alan ve tamamıyla güvenilebilecek olan verileri bana Manchester'lı bir fabrikatör sağladı. - Şurasını belirtmek gerekir ki, İngiltere'de beygir gücü eskiden silindirin çapına göre hesaplanıyordu, şimdi göstergenin gösterdiği gerçek güç alınıyor.

yüzünden pek eksik olan, fakat gene de bizim amacımız için yeterli kalan aşağıdaki hesabı veriyor:

Acre Başına Değer Üretimi

Tohum (buğday)	**1 sterlin 9 şilin**	**Öşür, emlak vergileri, vergiler**	**1 sterlin 1 şilin**
Gübre	2 sterlin 10 şilin	Kira	1 sterlin 8 şilin
Ücretler	3 sterlin 10 şilin	Çiftçinin kân ve faiz	1 sterlin 2 şilin
Toplam:	7 sterlin 9 şilin	Toplam:	3 sterlin 11 şilin

Ürün fiyatının her zaman ürün değerine eşit olduğu varsayımıyla, artık değer burada kâr, faiz, ondalık vb. farklı başlıklara bölünüyor. Bu başlıklann bizim için önemi yoktur. Bunları toplar ve 3 sterlin 11 şilinlik bir artık değer elde ederiz. Tohum ve gübre için verilen 3 sterlin 19 şilinlik değişmez sermaye kısmını sıfıra eşitleriz. Geriye 3 sterlin 10 şilinlik yatınlmış değişir sermaye kalır ki, bunun yerine de 3 sterlin 10 şilin + 3 sterlin 11 şilinlik yeni bir değer yaratılmıştır. Dolayısıyla, $\frac{m}{v} = \frac{3 \text{ sterlin } 11 \text{ şilin}}{3 \text{ sterlin } 10 \text{ şilin}}$ yani % 100'den büyüktür. İşçi, iş gününün yarıdan fazlasını bir artık değer üretmek için kullanmakta ve çeşitli kişiler çeşitli bahanelerle bunu aralannda paylaşmaktadır.[37]

2. Ürün Değerinin, Ürünün Orantılı Kısımlarıyla Gösterilmesi

Şimdi, kapitalistin parayı nasıl sermaye yaptığını bize göstermiş olan örneğe dönelim. İplik işçisinin gerekli emeği 6 saat tutuyordu, artık değer aynı miktardaydı, dolayısıyla emek gücünün sömürülme derecesi % 100'dü.

On iki saatlik iş gününün ürünü, 30 şilin değerindeki 20 libre ipliktir. Bu iplik değerinin $^{8}/_{10}$'undan (24 şilinden) az olmayan bir kısmı, üretim araçlannın (20 şilinlik 20 libre pamuk, 4 şilinlik iğ vb.) yalnızca yeniden görünen değerleri tarafından oluşturulur ya da değişmez sermayeden oluşur. Geriye kalan $^{2}/_{10}$'luk kısım, yarısı emek gücünün günlük değerini ya da emek gücüne yatınlmış değişir sermayeyi karşılayan, diğer yansı 3 şilinlik artık değeri oluşturan, iplik yapımı sürecinde ortaya çıkmış 6 şilinlik yeni değerdir. O halde, 20 libre ipliğin toplam değerinin bileşimi şöyledir:

37 Metindeki hesaplamalar sırf örnek diye verilmiştir. Fiyatlar = değerler varsayımı yapılmaktadır. Bu eşitliğin ortalama fiyatlar için bile bu basit biçimde olmadığı III. Kitapta görülecektir.

30 şilinlik iplik değeri = 24 şilin (c) + 3 şilin (v) + 3 şilin (m).

Bu toplam değer, kendisini 20 libre iplik biçimindeki toplam üründe ortaya koyduğuna göre, farklı değer unsurlarının da, ürünün orantılı kısımlarıyla gösterilebilmesi gerekir.

20 libre pamukta 30 şilinlik bir iplik değeri varsa, bu değerin $^8/_{10}$'u ya da bunun 24 şilinlik değişmez kısmı, ürünün $^8/_{10}$'unda veya 16 libre iplikte bulunur. Bunun $13^1/_3$ libresi ham maddenin, yani iplik haline getirilmiş 20 şilinlik pamuğun değerini, $2^2/_3$ libresi tüketilmiş bulunan 4 şilinlik yardımcı madde, iğ vb. emek araçlarının değerini temsil eder.

Demek ki, $13^1/_3$ libre iplik, toplam ürün olan 20 libre ipliğe çevrilmiş bütün pamuğu, toplam ürünün ham maddesini temsil etmekte, ama bundan öteye bir şey ifade etmemektir. Gerçi, bu miktardaki iplikte, sadece $13^1/_3$ şilinlik $13^1/_3$ libre pamuk saklıdır; ama, bunun $6^2/_3$ şilinlik ek değeri, geriye kalan $6^2/_3$ libre ipliğin yapımı için kullanılmış pamuğun değeri için bir eş değer oluşturur. Sanki bu sonuncuda hiç pamuk yoktur ve toplam ürün için kullanılmış bütün pamuk bu $13^1/_3$ libre iplikte toplanmış gibidir. Buna karşılık, bu $13^1/_3$ libre iplik, şimdi, harcanmış bulunan yardımcı maddelerin ve emek araçlarının değerinden olsun, eğirme sürecinde yaratılan yeni değerden olsun bir zerre bile içermemektedir.

Aynı şekilde, değişmez sermayenin geriye kalan kısmını (4 şilin) kendisinde saklayan diğer $2^2/_3$ libre iplik, 20 libre ipliğin tamamı için tüketilmiş yardımcı maddelerin ve emek araçlarının değerinden başka bir şeyi temsil etmez.

Ürünün onda sekizi, yani 16 libre iplik, maddesi açısından, kullanım değeri olarak, iplik olarak, toplam ürünün geriye kalan kısmından hiç farksız, iplik yapımı için harcanan emeğin meydana getirdiği bir şey olmakla beraber, buradaki bağlamda, iplik yapımı için harcanan emek, iplik yapımı sürecinde emilmiş emek içermez. Pamuk, sanki eğirme işleminden geçmeden iplik haline gelmiştir ve sanki iplik biçiminde bulunuşu tam bir hile ve hokkabazlık işidir. Oysa, kapitalist 16 libre ipliğini 24 şiline satıp bununla üretim araçlarını yenilediği zaman, bu 16 libre ipliğin, kılık değiştirmiş pamuk, iğ, kömür vb.'den başka bir şey olmadığı görülür.

Diğer yandan, ürünün geriye kalan $^2/_{10}$'luk kısmı veya 4 libre iplik, artık, on iki saatlik eğirme sürecinde üretilmiş olan 6 şilinlik yeni değerden başka hiçbir şeyi temsil etmez. Bu 4 libre ipliğe, kullanılmış olan ham maddelerin ve emek araçlarının değerinden ne aktarılmışsa, bunun dışına atılmış ve ilk 16 libre iplikte toplanmıştır. 20 libre iplikte cisimleşmiş olan eğirme emeği, ürünün $^2/_{10}$'unda toplanmıştır. Sanki iplik işçisi ipliği havadan yapmıştır; sanki pamuk ve iğ, insan emeği değmeden doğanın verdiği ve ürüne hiçbir değer katmayan şeylerdir.

Günlük eğirme sürecinin tüm değer-ürününü bu şekilde içinde barındıran 4 libre ipliğin bir yarısı, sadece, tüketilmiş olan emek gücünün, yani 3 şilinlik değişir sermayenin yerine koyma değerini, diğer yarısı olan 2 libre iplik, sadece, 3 şilinlik artık değeri temsil eder.

İplik işçisinin 12 iş saati 6 şilinde maddeleştiği için, 30 şilinlik iplik değerinde 60 iş saati maddeleşmiş olur. Bu iş saatleri 20 libre iplikte maddeleşmiş olup, bunun $^{8}/_{10}$'u ya da 16 libresi, emek sürecinden önce harcanmış bulunan 48 iş saatinin, yani ipliğin üretim araçlarında maddeleşmiş olan emeğin maddeleşmiş biçimi; buna karşılık, $^{2}/_{10}$'u ya da 4 libresi, bizzat eğirme sürecinde harcanmış olan 12 iş saatinin maddeleşmiş biçimidir.

Daha önce gördük ki, ipliğin değeri, kendi üretimi sırasında üretilmiş yeni değerle, üretim araçlarında önceden var olan değerlerin toplamına eşittir. Şimdi de, ürün değerinin işlevsel ya da kavramsal bakımdan farklı unsurlarının, ürünün kendisinin orantılı kısımlarıyla nasıl gösterilebildiğini görmüş oluyoruz.

Ürünün (üretim sürecinin sonucunun), bu şekilde, biri yalnızca üretim araçlarının içerdiği emeği veya sermayenin değişmez kısmını, bir başkası yalnızca üretim sürecinde eklenen gerekli emeği veya sermayenin değişir kısmını ve nihayet bir diğeri yalnızca aynı sürece eklenen artık emeği veya artık değeri temsil eden ürün miktarlarına ayrılması, bunun daha sonra karmaşık ve henüz çözülmemiş problemlere uygulanmasıyla görüleceği gibi, basit olduğu kadar önemlidir.

Biz, toplam ürünü, on iki saatlik iş gününün tamamlanmış sonucu olarak ele aldık. Ama, onu doğuş sürecinden itibaren de izleyebilir ve kısmi ürünleri, işlevsel bakımdan farklı ürün kısımları olarak gösterebiliriz.

İplik işçisi 12 saatte 20 libre ve dolayısıyla bir saatte $1^{2}/_{3}$ ve 8 saatte $13^{1}/_{3}$ libre iplik üretir; demek ki, işçi 8 saatte, bir tam iş gününde ipliğe çevrilen pamuğun toplam değerine eşit değerde bir kısmi ürün üretmektedir. Aynı şekilde, sekizinci saati izleyen bir saat 36 dakikada üretilen kısmi ürün, $2^{2}/_{3}$ libre iplik olur ve dolayısıyla, 12 iş saati boyunca kullanılıp tüketilen emek araçlarının değerini temsil eder. Ve gene, bundan sonra gelen 1 saat 12 dakikada işçi, 3 şilin değerinde 2 libre iplik, yani 6 saatlik gerekli emekle yarattığı tüm değer-ürüne eşit bir ürün değeri üretir. Ve nihayet, geriye kalan $^{6}/_{5}$ saatte, gene yarım günlük artık emeği ile yaratılan artık değere eşit değerde olan 2 libre iplik üretir. Bu hesaplama biçimi İngiliz fabrikatörleri tarafından gündelik olarak kullanılır; örneğin, bunlardan birine sorulursa, ilk 8 saatte ya da iş gününün $^{2}/_{3}$'lük kısmında pamuğunun değerini elde ettiğini vb. söyler. Görülüyor ki,

formül doğrudur, ve gerçekte, yukarda sözü edilen ilk formülden başka bir şey değildir; yalnızca, ürünün kısımlarının tamamlanmış olarak yan yana bulundukları mekân yerine, bunların birbirini izledikleri zamana uygulanmıştır. Ne var ki, bu formüle, özellikle, değere değer katma sürecine pratik olarak ilgi duydukları kadar, aynı süreci teorik olarak yanlış anlamakta çıkarları bulunan kişilerin son derece barbarca düşünceleri de eşlik edebilir. Böylece, örneğin, iplik işçimizin, iş gününün ilk 8 saatinde pamuğun değerini, bundan sonra gelen bir saat 36 dakikada tüketilen emek araçlarının değerini, daha sonraki bir saat 12 dakikada ücret değerini ürettiği ya da yerine koyduğu ve fabrika sahibine, artık değer üretimi için, ancak şu pek meşhur "son saat"i bıraktığı düşünülebilir. Böylece işçiden iki mucizeyi birden yaratması ve bir yandan, tam da onlarla iplik yaptığı sırada pamuk, iğ, buhar makinesi, kömür, yağ vb. üretmesi, diğer yandan, belli yoğunluk derecesindeki bir iş gününün aynısı olan beş gün yapması beklenir. Çünkü, bizim örneğimizde, ham maddelerin ve emek araçlarının üretimi, her biri on iki saatlik $^{24}/_{6}$ = 4 adet iş gününü, bunların iplik haline getirilmesi de bir diğer on iki saatlik iş gününü gerektirir. Açgözlülüğün bu tür mucizelere inandırdığını ve bunların doğruluğunu kanıtlayan doktriner dalkavuklardan hiçbir zaman yoksun kalmadığını, tarihsel üne sahip bir örnek ortaya koymaktadır.

3. Senior'ün "Son Saat"i

İktisat bilgisiyle ve güzel üslubuyla tanınan, kendisi için bir bakıma İngiliz iktisatçılarının Clauren'i (esprili kişisi) de denilebilecek olan Nassau W. Senior, 1836 yılının güzel bir sabahında, Oxford'da ekonomi politik öğretmek yerine onu öğrenmesi için Manchester'a çağrılır. Fabrikatörler, onu yeni çıkarılmış bulunan *Factory Act*'e (Fabrika Yasası) ve bunun da ötesine geçmeyi amaçlayan on saat[lik iş günü] kışkırtmasına karşı baş savaşçı olarak seçmişlerdi. Bilinen pratik keskin görüşlülükleriyle anlamışlardı ki, profesör, *"wanted a good deal of finishing"* (epeyce bir terbiyeye ihtiyaç duyuyordu). Bu nedenle onu Manchester'a davet ettiler. Profesörümüz de kendi payına düşeni yaptı; Manchester'da fabrikatörlerden aldığı dersi kendine özgü üslubuyla *Letters on the Factory Act, as it affects the cotton manufacture,* (London 1837) broşüründe aktardı. Bu broşürde, başka şeylerin yanı sıra, yüce duygular uyandıran şu tür satırlar bulmak mümkün:

> "Mevcut yasaya göre, hiçbir fabrika, istihdam etmekte olduğu 18 yaşından küçük kimseleri haftanın ilk beş gününde 12 saat ve cumartesi günü de 9 saat olmak üzere, günde 11½ saatten fazla çalıştıramaz. Şimdi, aşağıdaki analizin (!) de gösterdiği gibi, böyle bir fabrikanın bütün net kârı son saat-

ten elde edilir. Bir fabrikatör 80.000 sterlini fabrika binasına ve makinelere, 20.000 sterlini ham madde ve işçi ücretlerine gitmek üzere, toplam olarak 100.000 sterlin yatırmış bulunsun. Sermayenin yılda bir kere devrettiği ve brüt kârın % 15 olduğu varsayıldığında, fabrikanın yıllık hasılatının 115.000 sterlin değerindeki metaların satışı ile meydana gelmesi gerekir. ... 23 yarım iş saatinin her biri, günde bu 115.000 sterlinin $^{5}/_{115}$'ini veya $^{1}/_{23}$'ünü üretir. 115.000 sterlinin tamamını meydana getiren (*constituting the whole 115000 £ St.*) bu $^{23}/_{23}$'ün $^{20}/_{23}$'ü, yani 115.000'in 100.000'i, sadece sermayeyi yerine koyar; $^{1}/_{23}$'ü veya 15.000'lik brüt kârın 5.000 sterlini (!) fabrika binası ve makinelerdeki aşınma ve yıpranmayı karşılar. Geriye kalan $^{2}/_{23}$, yani her günün son iki yarım saati, % 10'luk net kârı üretir. Bundan dolayı fiyatlar aynı kalmak koşuluyla, fabrika 11½ yerine 13 saat çalışabilseydi, yaklaşık 2600 sterlinlik döner sermaye eklenerek, net kâr iki katından fazlasına çıkarılabilirdi. Diğer yandan, iş saatleri günde 1 saat azaltılacak olsa net kârın tamamı, 1½ saat azaltılacak olsa brüt kârın tamamı yok olup gider."[38]

Ve sayın profesör buna "analiz" diyor! Profesörümüz, işçi günün büyük kısmını fabrika binası, makine, pamuk, kömür vb. şeylerin üretimi, yani yeniden üretimi ya da yenilenmesi için harcar, şeklindeki fabrikatör dırıltısına inanıyorduysa, analizi gereksizdi. Açıkça ve kısaca şöyle demesi gerekirdi: Efendiler, fabrikanızı 11½ yerine 10 saat çalıştıracak olsanız, diğer her şey aynı kalmak koşuluyla, günlük pamuk, makine vb. tüketiminizde 1½ saatlik azalma olur. Bu durumda, kazancınız tam kaybınız kadar olur. İşçileriniz, yatırılmış sermayenin yeniden üretimi veya yenilenmesi için, artık, 1½ saat daha az zaman harcayacaktır. Profesörümüz fabrikatörlerin sözlerine inanmayıp bu işlerin uzmanı ola-

---

38 Senior, l.c. s. 12, 13. Bizim amacımız açısından önem taşımayan gariplikler üzerinde durmayacağız; söz gelişi, fabrikatörlerin yıpranan makinelerin vb., yani sermayenin bir unsurunun yerine konmasını, brüt ya da net, kirli ya da temiz kârın bir parçası olarak hesapladıkları iddiası bunlardan biridir. Bunun gibi, verilen rakamların doğruluk veya yanlışlıkları üzerinde de durmayacağız. Leonard Horner, bunların sözüm ona "analiz"den daha fazla üzerlerinde durulmaya değer şeyler olmadığını Senior'e hitaben kaleme aldığı "A Letter to Mr. Senior etc."da (Lond, 1837) ortaya koymuştu. 1833 yılında Fabrika Araştırma Komisyonu üyelerinden biri ve 1859'a kadar fabrika müfettişi, aslında fabrika sansürcüsü olan Leonard Horner, İngiliz işçi sınıfına ölümsüz ve unutulmaz hizmetlerde bulunmuştur. Kendisine diş bileyen fabrikatörlerle savaşmakla kalmamış, Avam Kamarası'ndaki fabrika patronlarının "oylar"ını saymayı, fabrikadaki "işçiler"in ("*Hände*") çalışma saatlerini saymaktan çok daha fazla önemseyen bakanlarla da hayatı boyunca mücadele etmiştir.

32 no.'lu dipnota ek. Senior'ün ifadeleri, içeriği bakımından yanlışlığı bir yana, karmakarışıktır. Aslında söylemek istediği şuydu: Fabrikatör işçileri günde 11½ yani $^{23}/_{2}$ saat çalıştırır. Bir tek iş günü gibi yıllık iş de 11½ veya $^{23}/_{2}$ saatlerden (bunların bir yılda çalışılan iş günlerinin sayısıyla çarpımından) oluşur. Bu varsayımla, $^{23}/_{2}$ iş saatleri, 115 bin sterlinlik yıllık ürünü üretir; ½ iş saatleri, $^{1}/_{23}$ x 115 bin sterlinlik ürün üretir; $^{20}/_{2}$ iş saatleri $^{20}/_{23}$ x 115 bin sterlin = 100 bin sterlin üretir, yani, sadece yatırılmış bulunan sermayeyi yerine koyar. Geriye, $^{3}/_{23}$ x 115 bin sterlin = 15 bin sterlin, yani brüt kârı üreten $^{3}/_{2}$ iş saatleri kalır. Bu $^{3}/_{2}$ iş saatlerinin ½ iş saati, $^{1}/_{23}$ x 115 bin sterlin = 5 bin sterlin, yani fabrika ve makinelerin yıpranma ve aşınma paylarını karşılayan bir meblâğ üretir. Son iki yarım iş saati, yani son iş saati, $^{2}/_{23}$ x 115 bin sterlin = 10 bin sterlin, yani net kârı üretir. Senior, metinde, ürünün son $^{2}/_{23}$'lük kısmını bizzat iş gününün kısımlarına dönüştürür.

rak bir analiz yapmayı gerekli görseydi, yalnızca net kârla iş gününün büyüklüğü arasındaki ilişki ile ilgili olan bir sorunda, her şeyden önce, fabrikatörlerden, fabrika binalarını, makineleri, ham maddeleri ve emeği karmakarışık şekilde bir araya getirmemelerini, tersine, dikkatli bir şekilde fabrika binalarının, makinelerin, ham maddelerin vb. içerdiği değişmez sermayeyi bir yana, işçi ücretlerine yatırılmış sermayeyi diğer yana koymalarını istemesi gerekirdi. Bu durumda, fabrikatörün hesabına göre işçinin $^{2}/_{2}$ iş saatinde veya bir saatte ücreti yeniden ürettiği ya da yenilediği anlaşıldıktan sonra, analizcimizin şöyle devam etmesi gerekirdi:

Sizin verilerinize göre, işçi sondan bir önceki saatte ücretini ve son saatte de sizin aldığınız artık değeri veya net kârı üretiyor. İşçi aynı zaman aralıklarında aynı değerleri ürettiği için, sondan bir önceki saatin ürününün değeri, son saatin ürününün değeriyle aynıdır. Bundan başka, işçi yalnızca emek harcadığı sürece değer üretir ve emeğinin miktarı, çalışma süresi ile ölçülür. Bu, sizin verilerinize göre günde 11½ saattir. İşçi, bu 11½ saatin bir kısmını kendi ücretinin üretimi ya da yerine konması için, diğer kısmını, sizin elinize geçen net kârın üretimi için harcar. İş günü süresince işçi bundan başka bir şey yapmaz. Ama, verilere göre, kendi ücreti ve kendisi tarafından sağlanan artık değer aynı büyüklükte değerler olduğu için, onun 5¾ saate kendi ücretini, diğer 5¾ saatte sizin aldığınız net kârı ürettiği açık bir şeydir. Bundan başka, iki saatlik iplik ürününün değeri, kendi ücreti ile sizin elinize geçen net kârın toplamına eşit olduğu için, bu iplik değeri 11½ iş saatiyle, sondan bir önceki saatin ürünü 5¾ iş saatiyle ve son saatin ürünü de gene 5¾ iş saatiyle ölçülmelidir. Şimdi nazik bir noktaya gelmiş bulunuyoruz. Yani dikkat! Sondan bir önceki saat ilk saat gibi herhangi bir iş saatidir. *Ni plus, ni moins* (ne fazla ne eksik). O halde, işçi 5¾ iş saatini temsil eden bir iplik değerini bir iş saatinde nasıl üretebilir? Onun, gerçekte, böyle bir mucize göstermesi söz konusu değildir. Onun bir iş saatinde ürettiği kullanım değeri, belli bir miktarda ipliktir. Bu ipliğin değeri 5¾ iş saati ile ölçülür ki, bunun 4¾'ü, onun bir rolü olmadan, daha önce kullanılıp tüketilen üretim araçlarında, pamukta, makinede vb. saklı bulunur, geriye kalan $^{4}/_{4}$ veya bir saat, işçinin kendisi tarafından katılır. O halde, işçinin ücreti 5¾ saatte üretildiği ve gene bir iplik yapma iş saatinin iplik ürünü de 5¾ iş saati içerdiği için, işçinin iplik yapma işinin 5¾ saatinin değer-ürününün, bir saatlik eğirme işinin ürün değerine eşit olmasında hiç de büyücülük yoktur. İşçinin, pamuk, makine vb.'nin değerini yeniden üreterek ya da "yerine koyarak", iş gününün bir saniyesini dahi kaybettiğini düşünecek olursanız, tamamen yanlış bir yoldasınız demektir. İşçinin emeğini kullanarak pamuk ve iğden iplik yapmasıyla, emeğini

iplik yapma işi şeklinde harcamasıyla, değer kendiliğinden pamuk ve iğden ipliğe geçer. Bu, işçinin emeğinin niceliği değil niteliği sayesinde olur. Şüphesiz, işçi bir saatte, ½ saatte olduğundan daha fazla pamuk değerini vb. ipliğe aktarır; ama bu, yalnızca, işçi 1 saatte, ½ saatte olduğundan daha fazla pamuk eğirdiği için böyle olur. Şimdi, görüyorsunuz ki, işçi sondan bir önceki saatte kendi ücretinin değerini ve son saatte de net kârı üretir, şeklindeki ifadeniz, işçinin iş gününün iki saatinin iplik ürününde, bu saatler ister başta ister sonda olsun, 11½ iş saati, yani tam bir iş günü eden sayıda iş saati maddeleşmiştir, demekten başka bir anlamı yoktur. Ve gene, işçi ilk 5¾ saatte kendi ücretini ve son 5¾ saatte sizin cebinize giren net kârı üretir, ifadesi, sizler ilk 5¾ saatin karşılığını ödüyorsunuz, fakat son 5¾ saatin karşılığını ödemiyorsunuz, demekten başka bir anlama gelmez. Sizin dilinizle konuşmuş olmak için, "emek gücünün karşılığının ödenmesi" yerine, "emeğin karşılığının ödenmesi" diyorum. Şimdi, efendiler, karşılığını ödediğiniz emek-zaman ile karşılığını ödemediğiniz emek-zamanı karşılaştırırsanız, bunlar arasında yarım güne yarım günlük, yani % 100'lük bir oranın bulunduğunu göreceksiniz; bu da çok iyi bir orandır. Şunda en küçük bir şüpheye yer yoktur ki, "işçiler"inizi (*"Hände"*) 11½ yerine 13 saat çalıştıracak ve tam sizlerden beklenebileceği gibi, bu fazla 1½ saati yalnızca artık emek olarak kendinize yontacak olsanız, 5¾ saatlik son kısım 7¼ saate, artık değer oranı da, bu yüzden, % 100'den % $126^{2}/_{23}$'e çıkar. Buna karşılık, 1½ saat eklemekle bu oranın % 100'den % 200'e ve hatta % 200'den de yukarıya çıkacağı, yani "iki katından fazlasına ulaşacağı" ümidine kapılırsanız, pek heyecanlı bir mizacınız var demektir. Diğer yandan, (insan kalbi fevkalâde bir şeydir, özellikle insan kalbini kesesinde taşıyorsa) iş gününün 11½ saatten 10½ saate indirilmesiyle bütün net kârınızın toz olup gideceğinden korkuyorsanız, bu sizin delilik derecesinde kötümser kişiler olduğunuzu gösterir. Kesinlikle böyle değildir. Diğer her şey aynı kalmak koşuluyla, 5¾ saatlik artık emek 4¾ saate iner ki, hâlâ yeterli sayılabilecek bir artık değer oranına sahipsiniz demektir: % $82^{14}/_{23}$. Ama, hakkında, binyılcıların (*Chiliasten*)[†] kıyamet günü üzerine uydurduklarından daha fazla masal uydurduğunuz korkunç "son saat", *all bosh*'tur (tam bir saçmalıktır). Bunu kaybetmekle ne sizler "net kâr"ınızdan olursunuz, ne de çalıştırmakta olduğunuz her iki cinsten çocuklar "ruh temizlikleri"den olur.[39]

---

† İsa'nın ikinci defa yeryüzüne gelmesiyle, bin yıllık bir adalet eşitlik ve refah devletinin kurulacağına inananlar, bunu dinsel ve mistik bir inanç olarak benimseyip yayan kimseler. *–çev.*

39 Bir yandan Senior, fabrikatörlerin net kârlarının, İngiliz pamuklu sanayisinin varlığının, İngiltere'nin dünya piyasasındaki üstünlüğünün "son iş saati"ne bağlı olduğu-

Bir gün gelip o sizin "son saat"iniz çaldığında, Oxford'lu profesörü düşünün. Ve şimdi: Sizlerle daha güzel bir dünyada buluşmak dileğiyle. *Addio*! (Elveda!).[40] ... 1836'da Senior tarafından keşfedilen "son saat" bo-

nu kanıtlamışken, diğer yandan, Dr. Andrew Ure de, çocukların ve 18 yaşından küçük kimselerin fabrikaların sıcak ve temiz manevi havasında tam 12 saat tutulmayıp, merhametsiz ve vurdumduymaz dış dünyaya "bir saat" erken salıverilmeleri halinde, aylaklık ve sefahat yüzünden, bunların ruhlarının kurtuluşa ulaşması ümitlerinden tamamen yoksun bırakılmış olacaklarını göstermişti. Fabrika müfettişleri 1848 den beri altı aylık *Report*'larında (raporlarında) bu "son saat", bu "yaşamsal önemdeki bir saat" konusunda fabrikatörlerle uğraşmaktan usanmamıştır. 31 Mayıs 1855 tarihli raporunda Bay Howell der ki: "Aşağıdaki dâhiyane hesap" (Senior'den alıntı yapar) "doğru olsaydı, Birleşik Krallık'taki (İngiltere) her pamuklu fabrikasının 1850'den beri zararına çalışmış olması gerekirdi." ("Reports of the Insp. of Fact. for the half year ending 30th April 1855", s. 19, 20.) 1848'de on saatlik çalışma yasa tasarısı parlamentodan geçtikten sonra, taşrada Dorset ve Somerset arasında oraya buraya dağılmış bulunan keten dokuma fabrikalarının sahipleri bazı işçilere bu yasaya karşı bir dilekçe verdirmeyi başarmıştı; bu dilekçede, diğer şeylerin yanında, şöyle deniyordu: "Dilekçe sahipleri bizler, ebeveynler olarak, fazladan bir boş saatin çocuklarımızın ahlâkça bozulmasından başka bir şeye yaramayacağı kanısındayız; çünkü, aylaklık bütün kötülüklerin kaynağıdır." 31 Ekim 1848 tarihli fabrika raporu bu konuda şunları belirtiyor : "Bu faziletli ve şefkatli ana ve babaların çocuklarının çalıştırıldıkları keten dokuma fabrikalarının havaları tozla ve ham madde tozları zerrecikleri ile o derece yüklüdür ki, iplikhanede 10 dakika durmak bile olağanüstü bir gayreti gerektirir; gözleriniz, kulaklarınız, ağzınız ve burun delikleriniz derhal keten tozu ile dolduğu için, dayanılmaz bir acı hissetmeden burada uzun süre duramazsınız. Bizzat işin kendisi, makinelerin korkunç hızı dolayısıyla, asla yorulmak nedir bilmeyen bir kontrol altında, durup dinlenme tanımayan bir hüner ve çaba gerektirir; bu nedenle, yemek zamanı dışında, 10 tam saat böylesi bir işte, böylesine bir atmosfer içinde ezilen kendi öz çocukları için ana ve babaların "aylaklık" terimini kullanmaları, doğrusu, hayli garip kaçıyor. ... Bu çocuklar komşu köylerdeki tarım işçilerinden daha uzun çalışıyor. ... "Aylaklık ve kötü alışkanlıklar" üzerine böylesine sevgiden yoksun sözlerin söylenmesi, ikiyüzlülüğün doruğu, en utanmazca riyakârlık olarak damgalanmalıdır. 12 yıl kadar önce, halkın bir kesimi, yüksek bir otoriteye dayanılarak ciddiyetle ilan edilmiş olan, fabrikatörün bütün "net kârı"nın "son saat"te yapılan işten geldiği ve bundan dolayı iş gününün bir saat kısaltılması ile bütün net kârın yok olacağı iddiası nedeniyle galeyana gelmişti; biz diyoruz ki, halkın bu kesimi, "son saat"in fazileti hakkındaki özgün keşfin o zamandan bu yana "ahlâk" ve "kâr"ı kapsayacak şekilde nasıl mükemmelleştirildiğini görecek olsa, gözlerine inanamayacaktır; öyle ki, çocukların çalışma süresi 10 tam saate indirilecek olsa, çocukların ahlâkından da fabrikatörlerin kârından da (bunların her ikisi de yaşamsal önem taşıyan bu son saate bağlı olduğu için) eser kalmayacaktır." ("Reports of Insp. of Fact. for 31st Oct. 1848", s. 101.) Aynı rapor, bundan sonra, aynı fabrika patronlarının "ahlâk"larından, "fazilet"lerinden, az sayıdaki tamamen savunmasız bazı işçilere aynı dilekçeyi imzalatmak ve daha sonra bu dilekçeyi bütün bir sanayi kolunun veya bütün ülkenin dilekçesiymişçesine parlamentoya sunmak için başvurdukları hilelerden, çevirdikleri dolaplardan, uyguladıkları zorlama ve tehditlerden, yaptıkları sahtekârlıklardan örnekler verir. Ne daha sonra şerefini ortaya koyarak fabrika mevzuatını hararetle destekleyen Senior'ün kendisinin, ne de başından itibaren ya da sonradan ona karşı çıkanların bu "özgün keşfin" ulaştırdığı yanlış sonuçları ortaya koyamamış olmaları, sözüm ona iktisat "bilimi"nin bugünkü durumu için son derece karakteristik bir şeydir. Onlar gerçek deneyimlere başvurmuştu. *Why* ve *wherefore* (nedeni ve niçini), bir gizem olarak kalmıştı.

40 Bu arada, bay profesör, Manchester gezisinden gerçekten de bir şeyler kazanmıştı! "Letters on the Factory Act"ta (Fabrika Yasası Üzerine Mektuplar), bütün net kazanç, "kâr" ve "faiz" ve hatta "*something more*" (bunlardan fazla bir şey), işçinin karşılığı ödenmeyen son iş saatine bağlanır! Senior, bundan bir yıl önce, Oxford'lu öğrencilerin ve dar kafalı aydınların yararlanmaları için yazmış olduğu "Outlines of Political Economy" eserinde, Ricardo'nun değeri emek-zamanla belirlemesine karşı, kârın kapitalistin

rusu, 1848 yılının 15 Nisanı'nda, on saatlik iş günü yasasına karşı girişilen polemikte, *London Economist*'in pek gözde iktisatçılarının biri olan James Wilson tarafından yeniden öttürüldü.

4. Artık Ürün

Ürünün artık değeri temsil eden kısmına (İkinci Kesimdeki 20 libre ipliğin $^1/_{10}$'una yani 2 libre ipliğe) artık ürün *(surplus produce, produit net)* adını veriyoruz. Artık değer oranı nasıl artık değer ile sermayenin bütünü arasındaki ilişkiyle değil, artık değer ile sermayenin değişir kısmı arasındaki ilişkiyle belirleniyorsa, artık ürünün yüksekliği de, toplam üründen kendisi çıkarıldıktan sonra geriye kalan ürün miktarına oranıyla değil, gerekli emeği temsil eden ürün kısmına oranıyla belirlenir. Artık değer üretimi nasıl kapitalist üretimin belirleyici amacıysa, zenginliğin yükseklik derecesini ölçen şey de, ürünün mutlak büyüklüğü değil, artık ürünün göreli büyüklüğüdür.[41]

Gerekli emekle artık emeğin toplamı, yani işçinin kendi emek gücünü karşılayan değerle artık değeri ürettiği zaman aralığı, işçinin çalışma süresinin mutlak büyüklüğünü, iş gününü (*working day*) oluşturur.

---

emeğinden ve faizin de aynı kapitalistin mahrumiyete katlanmasından, "perhiz"inden (*Abstinenz*) doğduğunu "keşfetmişti". Safsatanın kendisi eskiydi, ama "perhiz" sözcüğü yeniydi. Bay Roscher bunu doğru olarak "Enthaltung" sözcüğüyle Almancalaştırdı. Latince bilgileri daha kıt olan yurttaşları, Wirt'ler, Schulze'ler ve Michel'ler, "Entsagung" (el çekme) sözcüğüyle buna rahiplere özgü bir hava verdi.

41 "Yıllık kârı 2000 sterlini bulan 20.000 sterlinlik sermayeye sahip bir kişi için, sermayesinin 100 veya 1000 işçi çalıştırması, üretilen metaların 10.000 ya da 20.000 sterline satılıyor olması, bütün bu durumlarda kârının 2000 sterlinin altına düşmemesi koşuluyla, hiçbir şey fark ettirmez. Bir ulusun gerçek çıkarı için de aynı şey söz konusu değil midir? Net gelirlerinin, rantlarının ve kârlarının değişmemesi koşuluyla, bu ulusun 10 ya da 12 milyon insandan meydana geliyor olmasının en küçük bir önemi olmaz." (Ricardo, l.c. s. 416.) Fanatik bir artık ürün taraftarı olması dışında, gevezeliğinden başka bir özelliği olmayıp şöhreti hizmeti ile ters orantılı, eleştirme gücünden yoksun bir yazar olan Arthur Young, Ricardo'dan çok önce, başka şeylerin yanında şunları söylemişti: "Modern bir krallıkta, toprakları Eski Roma'da olduğu gibi bağımsız köylüler arasında küçük parçalara bölünmüş bir ilin, bu topraklar çok iyi işlense bile faydası ne olabilir? Gerçekte fazlasıyla anlamsız olan (is a most useless purpose) sadece insan yetiştirme amacı (the mere purpose of breeding men) dışında, nasıl bir amacı olabilir?" (Arthur Young, "Political Aritmetic etc.", London 1774, s. 47.)

34 no.'lu dipnota ek: "Net olduğundan ötürü yararına olmadığı apaçık bir şey iken, ... net geliri işçi sınıfının yararına bir şey gibi gösterme yolundaki kuvvetli eğilim" garip. (Th. Hopkins, "On Rent of Land etc.", London 1828, s. 126.)

Bölüm

8

İş Günü

★★★

1. İş Gününün Sınırları

Emek gücünün değeri üzerinden alınıp satıldığı varsayımından hareket etmiştik. Emek gücünün değeri, diğer her metanın değeri gibi, üretimi için gerekli emek-zamanla belirlenir. Demek ki, bir günlük geçim araçlarının ortalama miktarının üretimi için 6 saat gerekiyorsa, işçinin, emek gücünü her gün üretmek ya da bunun satışı ile elde ettiği değeri yeniden üretmek için, ortalama olarak günde 6 saat çalışması gerekir. O halde işçinin iş gününün gerekli kısmı 6 saattir ve bu yüzden de, diğer her şey aynı kalmak koşuluyla, verili bir büyüklüktür. Ama yalnızca bu böyledir diye iş gününün kendi büyüklüğü de verilmiş olmaz.

Diyelim, a______b çizgisi gerekli emek-zamanın süresini ya da uzunluğunu temsil ediyor olsun; gerekli emek-zaman da, diyelim, 6 saattir, işin a______b çizgisinden 1 veya 3 veya 6 saat ileriye uzatılmasına göre, üç farklı çizgi elde ederiz:

İş günü I
a______b_c,

İş günü II
a______b___c,

İş günü III
a______b______c

Bu çizgiler sırasıyla 7, 9 ve 12 saatlik üç farklı iş gününü gösterir. Uzatma çizgisi bc, artık emeğin uzunluğunu gösterir. İş günü = ab + bc ya da ac olduğundan, değişken bir büyüklük olan bc'ye bağlı olarak değişir. ab belirli olduğundan, bc'nin ab'ye oranı her zaman ölçülebilir. Bu oran, iş günü I'de ab'nin $^1/_6$'sı, iş günü II'de $^3/_6$'sı ve iş günü III'te $^6/_6$'sıdır. Bunun ötesinde, artık değer oranı, $\frac{\text{artık değer zamanı}}{\text{gerekli emek-zaman}}$ oranıyla belirlendiğinden, bc'nin ac'ye oranından çıkarılabilir. Artık değer oranı, üç farklı iş gününde, sırasıyla % $16^2/_3$, % 50 ve % 100'dür. Buna karşılık, tek başına artık değer oranı bize iş gününün büyüklüğünü veremez. Örneğin, artık değer oranı % 100 olsa, iş günü 8, 10, 12 vb. iş saati olabilir. % 100'lük artık değer oranı, iş gününün iki unsurunun, gerekli emek ile artık emeğin aynı büyüklükte olduklarını gösterir, fakat bunların ne büyüklükte olduğunu göstermez.

Demek ki, iş günü, değişmez değil, değişir bir büyüklüktür. Gerçi, kısımlarından biri, işçinin kendisinin devamlı yeniden üretimi için gereken emek-zaman ile belirlenir; ama, toplam büyüklüğü, artık emeğin uzunluğu ya da süresi ile birlikte değişir. Bundan ötürü, iş günü, belirlenebilir, ama kendi başına belirsiz bir şeydir.[42]

İş günü, sabit değil akıcı bir büyüklük olmasına karşın, bir yandan da, ancak belli sınırlar içinde değişebilir. Ne var ki alt sının gene de belirsizdir. Şüphesiz, uzatma çizgisi bc ya da artık emek sıfırdır dersek, bir alt sınır elde ederiz; bu, işçinin kendisini ayakta tutmak için her gün çalışması gereken süredir. Ne var ki, kapitalist üretim tarzı temelinde, gerekli emek, işçinin iş gününün yalnızca bir kısmını oluşturabilir; yani, iş günü asla bu alt sınırın altına indirilemez. Buna karşılık, iş gününün bir üst sının vardır. Belirli bir sınırın ötesine uzatılamaz. Bu üst sınır iki şeyle belirlenir. Bunlardan biri, emek gücünü fiziksel bakımdan sınırlar. Bir insan 24 saatlik bir gün boyunca ancak belli bir miktarda yaşam gücü harcayabilir. Bunun gibi, bir at da, her gün, ancak 8 saat çalışabilir. Günün bir kısmında gücün dinlenmesi, uyuması gerekir; insanın, günün bir diğer kısmında gidermesi gereken yemek yemek, yıkanıp temizlenmek, giyinmek vb. başka fiziksel ihtiyaçları vardır. Bu fiziksel sınırlar dışında, iş gününün uzatılmasının önünde manevi sınırlar bulunur. İşçinin, genişlik ve sayıları genel uygarlık düzeyi ile belirlenen ruhsal ve toplumsal ihtiyaçlarını giderebilmesi için zamana ihtiyacı vardır. Bu nedenle, iş gü-

---

42 "Bir iş günü belirsiz bir büyüklüktür, uzun ya da kısa olabilir." ("An Essay on Trade and Commerce, Containing Observations on Taxation etc.", London 1770, s. 73.)

nündeki değişmeler, fiziksel ve toplumsal sınırlara tabidir. Ne var ki, her iki sınır da doğaları gereği fazlasıyla esnektir ve çok geniş bir oynama alanı bırakırlar. Böylece, 8, 10, 12, 14, 16, 18 saat gibi çok farklı uzunluklarda iş günleri ile karşılaşırız.

Kapitalist emek gücünü günlük değerini ödeyerek satın almıştır. Bir iş günü boyunca emek gücünün kullanım değeri kapitaliste aittir. Bu, kapitalistin bir gün boyunca işçiyi kendisi için çalıştırma hakkını elde etmiş olması demektir. Ama, bir iş günü nedir?[43] Her durumda, 24 saatlik bir doğal günden daha az bir şey. Fakat, ne kadar az? Bu *ultima Thule* (son sınır), iş gününün gerekli sınırı hakkında kapitalistin kendine göre bir görüşü vardır. O, bir kapitalist olarak, kişileşmiş sermayeden başka bir şey değildir. Onun ruhu sermayenin ruhudur. Sermayenin ise bir tek dürtüsü vardır: değerlenmek, artık değer yaratmak, değişmez kısmı ile, üretim araçları ile, mümkün olduğu kadar büyük bir artık emek kütlesini yutmak.[44] Sermaye, vampir gibi ancak canlı emeği emerek hayatta kalan ve ne kadar fazla canlı emek emerse o kadar uzun yaşayan ölü emektir. İşçinin çalışarak geçirdiği zaman, kapitalistin satın almış olduğu emek gücünü tükettiği zamandır.[45] İşçi kullanılabilir zamanını kendisi için tüketecek olursa, kapitalistten çalmış olur.[46]

Demek ki, kapitalist meta mübadelesi yasasına dayanmaktadır. O da, diğer her alıcı gibi metasının kullanım değerinden mümkün olan en büyük faydayı elde etmeye çalışır. Ama, birdenbire, işçinin, üretim sürecinin fırtına ve gürültüsü içinde kısılmış olan sesini yükselttiği duyulur:

Benim sana sattığım meta, kullanımının değer yaratmasıyla ve bu değerin, sana olan maliyetinden büyük olmasıyla, diğer metalar yığınından ayrılır. Senin onu satın almanın nedeni de buydu. Senin bakımından sermayenin değerlenmesi olarak görünen şey, benim bakımımdan fazla emek gücü harcamasıdır. Sen de ben de meta piyasasında yalnız bir

---

43 Bu soru, Sir Robert Peel'in Birmingham Ticaret Odası'na yönelttiği ünlü "Pound (İngiliz lirası) nedir?" sorusundan çok daha önemli bir sorudur. Bu, ancak, Peel'in paranın doğası konusunda Birmingham'ın *"little shilling men"*i ("küçük şilin adamları") kadar bulanık fikirli olması nedeniyle sorulabilmiş bir sorudur.

44 "Harcanmış sermaye ile mümkün olabilecek en büyük emek miktarını elde etmek kapitalistin görevidir." ("D'obtenir du capital dépensé la plus forte somme de travail possible.") (J. G. Courcelle-Seneuil, "Traité théorique et pratique des entreprises industrielles", 2ème édit., Paris 1857, s. 62.)

45 "Gün başına bir iş saatinin kaybedilmesi, ticaretçi bir devlet için olağanüstü büyük bir zarar demektir." "Bu krallığın çalışan yoksullarının ve özellikle sanayi işçilerinin lüks mal tüketimi çok büyüktür; ama bu arada zamanlarını da tüketiyorlar ve bu, sonuçları diğer herhangi bir tüketimden daha kötü olan bir tüketimdir." ("An Essay on Trade and Commerce etc.", s. 47 ve 153.)

46 "Özgür ücretli emekçi bir an dinlenmeye kalksa, huzursuz gözlerle onu izleyen kirli ekonomi, kendisinden çalmakta olduğunu iddia eder." (L. Linguet, "Théorie des Loix Civiles etc.", London 1767, t. II, s. 466.)

yasa tanırız: meta mübadelesi yasası. Ve metanın tüketimi, onu elinden çıkarmış olan satıcıya değil, onu elde etmiş olan alıcıya aittir. Bunun için, benim günlük emek gücümün kullanımı sana aittir. Ama, bunun günlük satış fiyatı ile onu her gün yeniden üretebilecek ve dolayısıyla de her gün yeniden satabilecek durumda olmam gerekir. Yaşlanma vb. nedenlerle doğal yıpranmayı bir yana bırakırsak, yarın da, bugünkü gibi, aynı güç, aynı sağlamlık ve aynı zindelikte, yani normal durumumda olabilmem gerekir. Sen bana durmadan "tutumluluk" ve "perhiz"in fazileti üzerine vaaz veriyorsun. Pekâlâ! Biricik servetimin, emek gücümün, akıllı ve tutumlu bir sahibi gibi hareket edecek ve kendimi bunun her türlü aşırı israfından alıkoyacağım. Ondan her gün, yalnızca normal devamının ve sağlıklı gelişiminin izin verdiği ölçüde yararlanacak ve ancak bu miktarı harekete, emeğe dönüştüreceğim. Sen, iş gününü ölçüsüz bir şekilde uzatarak, emek gücümün benim üç günde yerine koyabileceğimden daha büyük bir miktarını bir günde kullanabilirsin. Bu yolla ne kadar emek kazanırsan ben de emeğimin özünden o kadar kaybederim. Emek gücümün kullanılması ile yağmalanması bambaşka şeylerdir. Ortalama bir işçinin, normal bir şekilde emek harcayarak yaşayabileceği ortalama zaman süresi 30 yıl ise, senin bana emek gücümün karşılığı olarak günü gününe ödediğin değer, emek gücümün toplam değerinin $\frac{1}{365}$ x 30'u ya da $\frac{1}{10950}$'si olur. Ama, sen bunu 10 yılda tüketirsen, buna günlük olarak toplam değerinin $\frac{1}{3650}$'si yerine $\frac{1}{10950}$'sini, yani günlük değerinin sadece $\frac{1}{3}$'ünü öder ve her gün metamın değerinin $\frac{1}{3}$'ünü çalmış olursun. Üç günlük emek gücü harcarken bana bir günlük emek gücünün karşılığını ödersin. Bu da aramızdaki sözleşmeye ve meta mübadelesi yasasına aykırıdır. Bu nedenle, normal uzunlukta bir iş günü istiyorum ve bunu kalbine başvurmadan talep ediyorum, çünkü para işlerinde iyi duyguların yeri yoktur. Örnek bir yurttaş olabilirsin, belki de Hayvanları Koruma Derneği üyesisindir ve hatta dindarlığınla da tanınıyorsundur, fakat senin bana karşı temsil ettiğin şeyin göğsünde kalp yoktur. Onda atar gibi görünen şey, benim kendi kalbimin atışıdır. Diğer her satıcı gibi metamın değerini istediğim için, normal bir iş günü talep ediyorum.[47]

Görülüyor ki, pek esnek sınırlar bir yana bırakılırsa, iş gününün ve dolayısıyla artık emeğin bizzat meta mübadelesinin doğasından kaynaklanan bir sınırı yoktur. Kapitalist, iş gününü mümkün olduğu kadar

---

47 *London builders*'ın (Londra inşaat işçilerinin) iş gününü 9 saate indirmek amacıyla 1860-1861'de gerçekleştirdikleri büyük *strike* (grev) sırasında, grev komitesi, işçilerimizi savunmanın yarı yarıya ötesine geçen bir açıklama yapmıştı. Alaycılıktan yoksun olmayan açıklamada, *building masters*'ın (inşaat patronlarının) kâr hırsıyla en gözü dönmüş olanının (Sir M. Peto adında birinin), "kerametli" olduğuna değinilir. (Aynı Peto 1867'den sonra, Strousberg'in akıbetine uğradı.)

uzatır ve mümkünse bir iş gününden iki iş günü çıkarmaya çalışırken, alıcı olarak buna hakkının olduğunu iddia eder. Diğer yandan, satılmış olan metanın özgül doğası bunun alıcısı tarafından tüketimine bir sınır koyar ve işçi, iş gününü belli bir normal büyüklükle sınırlamak isterken, satıcı olarak buna hakkının olduğunu iddia eder. Demek ki, burada, her ikisi de meta mübadelesi yasasının damgasını taşıyan iki hak arasındaki bir çatışkıyla karşı karşıya kalıyoruz. Eşit haklar arasında son sözü kuvvet söyler. Ve böylece, kapitalist üretim tarihinde iş gününün standartlaştırılması, kendisini iş gününün sınırlarının belirlenmesi mücadelesi olarak ortaya koyar; bu, toplam kapitalistle, yani kapitalistler sınıfıyla toplam işçi ya da işçi sınıfı arasındaki bir mücadeledir.

2. Artık Emeğe Duyulan Aşırı Açlık, Sanayici ve Boyar[+]

Artık emeği sermaye icat etmemiştir. Toplumun bir kısmının üretim araçlarının tekeline sahip bulunduğu her yerde, işçi, ister özgür olsun ister olmasın, kendi devamı için gerekli olan emek-zamana, üretim araçlarının sahibinin tüketim araçlarını üretmek için,[48] fazladan harcadığı bir emek-zamanı eklemek zorundadır; bu sahip, ister Atinalı **καλοζκ'αγαδοζ** (aristokrat), ister Etrüsklü teokrat, ister *civis romanus* (Romalı yurttaş), ister Norman baronu, ister Amerikalı köle sahibi, ister Eflâklı boyar, isterse modern toprak sahibi veya kapitalist olsun.[49] Bununla beraber, şurası açıktır ki, ürünün mübadele değerinin değil de kullanım değerinin ağır bastığı bir toplumda, artık emek, büyük ya da küçük bir ihtiyaçlar kümesiyle sınırlı olur; ama bizzat üretimin karakterinden, sınırsız bir artık emek ihtiyacı doğmaz. Bundan dolayı, Eski Çağ'da, artık emek, mübadele değerinin bağımsız para biçimiyle, yani altın ve gümüş üretimiyle elde edildiği yerlerde korkunç görünümlere bürünmüştür. Zorla ölesiye çalıştırılma burada fazla çalışmanın resmî biçimiydi. Bu konuda sadece Diodorus Siculus'u okumak yeter.[50] Ama bunlar Eski Çağ'da is-

---

+ *Boyar:* Eskiden Tuna bölgesinde, Transilvanya'da ve Rusya'da soylulardan olan kimselere verilen unvan. *–çev.*

48 "Çalışan kimseler ... gerçekte, kendilerinin yanı sıra, zengin denilen emeklileri de besler." (Edmund Burke, l. c. s. 2, 3.)

49 Niebuhr, "Römischen Geschichte" (Roma Tarihi) adlı eserinde pek saf bir şekilde şunları belirtir: "Kalıntıları bizleri hayrette bırakan Etrüsk eserleri gibi eserlerin küçük (!) devletlerde efendi ve köleleri şart kılan şeyler olduğu saklanamaz." Çok daha derinlikli bir değerlendirme yapan Sismondi, "Brüksel dantelleri"nin ücret ödeyen efendilerle ücret alan uşakları gerektirdiğini söylemişti.

50 "Vücutlarını temizleme ve çıplaklıklarını örtme olanağını bile bulamayan" (Mısır, Habeşistan ve Arabistan arasındaki altın madenlerindeki) "bu talihsizlere, acınası kaderlerine üzülmeden bakmak mümkün değildir. Çünkü, hastalar, sakatlar, yaşlılar ve

tisnaiydi. Buna karşın, üretimleri henüz köle emeği, angarya vb. geri biçimler altında gerçekleşen halklar, kapitalist üretim tarzının egemenliği altında bulunan ve ürünlerinin yabancı ülkelere satışını en başta gelen çıkarları haline getiren dünya piyasasının anaforuna kapılır kapılmaz, köleliğin, serfliğin vb. barbarca dehşetine, fazla çalışmanın uygar dehşeti aşılanır. Bu nedenle, üretim asıl olarak dolaysız kişisel ve yerel ihtiyaçları gidermeye yönelik kaldığı sürece, Amerikan Birliği'nin güney eyaletlerinde, zenci emeği ataerkilliğe benzer niteliğini korumuştu. Ne var ki, pamuk ihracı anılan eyaletler için hayati önemde bir iş haline geldiği ölçüde, zencinin haddinden fazla çalıştırılması, hayatının bazı yerlerde yedi iş yılında tüketilmesi, hesaplı ve hesapçı bir sistemin unsuru oldu. Artık, ondan belli bir miktarda faydalı ürün üretmesini beklemek söz konusu değildi. Söz konusu olan, şimdi, artık değerin kendisini elde etmekti. Örneğin Tuna prensliklerindeki angarya da benzer bir gelişme göstermişti.

Artık emeğe Tuna prensliklerinde duyulan aşırı açlıkla İngiliz fabrikalarında duyulan aşırı açlığın karşılaştırılması ilgi çekicidir, çünkü angaryada artık emek bağımsız, gözle görülür bir biçime sahiptir.

Diyelim, iş günü 6 saatlik gerekli emekle 6 saatlik artık emekten meydana geliyor olsun. Bu durumda özgür işçi kapitaliste haftada 6 x 6 ya da 36 saatlik artık emek sağlıyor demektir. İşçi, haftanın 3 günü kendisi için, 3 günü de bedava olarak kapitalist için çalışmış olsaydı, sonuç gene aynı olurdu. Ne var ki, bu gözle görülebilir bir şey değildir. Artık emek ile gerekli emek birbirine karışmış haldedir. Bundan dolayı, aynı ilişkiyi, örneğin, şöyle de ifade edebilirim: işçi, her bir dakikanın 30 saniyesinde kendisi için, diğer 30 saniyesinde kapitalist için çalışır. Angaryada durum başkadır. Örneğin, Eflâklı köylünün kendi varlığını sürdürmek için harcadığı gerekli emek, boyarlar için harcadığı artık emekten mekân itibariyle ayrılmıştır. Gerekli emek köylünün kendi tarlasında, artık emek efendiye ait çiftlikte harcanır. Bundan dolayı, emek-zamanın iki kısmı, birbirlerinden bağımsız olarak bir arada bulunur. Angarya biçiminde artık emek gerekli emekten kesin olarak ayrılmıştır. Bu değişik görünüm biçimlerinin artık emekle gerekli emek arasındaki ilişkide hiçbir değişiklik yapmadığı apaçıktır. Adı ister angarya ister ücretli emek olsun, işçinin kendisine bir eş değer sağlamayan bu haftada üç günlük artık emek, üç günlük emektir. Böyle olmakla beraber, artık emeğe duyulan aşırı açlık, kapitalistte iş gününü ölçüsüz olarak uzatma hırsı şeklinde, boyarda ise daha basit olarak doğrudan doğruya angarya günü avlama şeklinde görünür.[51]

---

güçsüz kadınlar gözetilmez ve korunmaz. Herkes, acılarına ve sıkıntılarına ölüm tarafından son verilene kadar, kırbaç altında çalışmaya devam etmek zorundadır." (Diod. Sic. "Historisches Bibliothek", Buch 3, c. 13, [s. 260].)

51 Bundan sonra söylenenler Romanya illerinde Kırım Savaşı'ndan bu yana görülen değişikliklerden önceki durumla ilgilidir.

Tuna prensliklerinde angarya, serflik sisteminin ayni rantı ve diğer yükümlülükleri ile karışmış durumdaydı; ama, egemen sınıfa ödenen en önemli haracı oluşturuyordu. Böyle durumlarda, angarya ender olarak serflikten doğuyordu; çok daha sık görülen, tersine, serfliğin angaryadan doğmasıydı.[52] Romanya illerinde böyle olmuştu. Bunların üretim biçimleri başlangıçta ortak toprak mülkiyetine dayanıyordu; ama, bu Slav ya da Hint tipinde bir ortak mülkiyet değildi. Toprakların bir kısmı serbest özel mülkler olarak topluluğun üyeleri tarafından, diğer kısmı -"*ager publicus*" (kamu toprağı)- ortaklaşa ekilirdi. Bu ortak emeğin ürünleri, kısmen kötü ürün yılları ve buna benzer olasılıklar için yedek fon olarak, kısmen de savaş giderlerini, dini giderleri ve diğer topluluk harcamalarını karşılamak için kamu bütçesi olarak kullanılırdı. Zamanla, rütbeli savaşçılar ve kilise ileri gelenleri topluluk mülkleri ile birlikte bunlar için verilen hizmetleri ele geçirdi. Özgür köylülerin topluluk toprakları üzerindeki emekleri, topluluk topraklarının hırsızları için yapılan angaryaya dönüştü. Böylece, aynı zamanda, serflik ilişkileri gelişti; bununla beraber, bunlar, dünyanın kurtarıcısı rolündeki Rusya'nın serfliği kaldırma bahanesiyle bu ilişkileri yasayla düzenlemesine kadar, yasal olarak değil, yalnızca fiilen uygulandılar. Rus generali Kiselyov'un 1831'de ilan ettiği angarya kanunnamesi, şüphesiz, bizzat boyarlar tarafından dikte ettirilmişti. Rusya, böylece, bir taşla iki kuş vurmuş oluyor, bir yandan Tuna prensliklerinin ileri gelenlerini kazanıyor, diğer yandan da bütün Avrupa'nın liberal budalalarının alkışlarını topluyordu.

Règlement organique (adı geçen angarya kanunnamesine bu isim verilmişti), Eflâklı her köylüyü, "toprak sahibi"ne daha bir sürü aynî ödemede bulunmak dışında, 1) genel olarak on iki iş günü, 2) tarlada geçmek üzere bir iş günü, 3) odun kesip getirmek için bir iş günü çalışmakla yükümlü kılar. *Summa summarum* (hepsi bir arada) yılda 14 gün. Ancak, daha derinlikli bir ekonomi politik kavrayışının ürünü olarak, iş günü, alışılagelmiş anlamında alınmamış, günlük bir ortalama ürünün elde edilmesi için gerekli iş günü olarak kabul edilmiş, ama günlük ortala-

52 Üçüncü basıma not: Bu, aynı şekilde, Almanya ve özellikle Doğu Prusya'nın Elbe'nin doğusunda kalan kesimi için doğrudur. 15. yüzyılda, Alman köylüsü hemen hemen her yerde ürün veya emek biçiminde belli hizmetlerde bulunmakla yükümlüydü; ama, bunun dışında fiilen özgür bir insandı. Brandenburg, Pomeranya, Silezya ve Doğu Prusya'daki Alman yerleşimcilerin özgür oldukları yasalarla bile tanınmış bulunuyordu. Soyluların köylülerle giriştikleri savaşta elde ettikleri zafer, bu duruma son verdi. Bunun sonucu, sadece yenilgiye uğrayan Güney Alman köylülerinin tekrar serf durumuna düşmelerinden ibaret kalmadı. Daha 16. yüzyılın ortasından itibaren Doğu Prusya, Brandenburg, Pomeranya ve Silezya ve çok geçmeden de Schleswig Holstein'ın özgür köylüleri serf durumuna indirildi. (Maurer, "Fronhöfe", IV. Bd. - Meitzen, "Der Boden des Pr. Staats". - Hanssen, "Leibeigenschaft in Schleswig-Holstein".) –F. E.

ma ürün, kurnazlıkla, hiçbir Kiklop'un[†] 24 saatte tamamlayamayacağı şekilde belirlenmiştir. Bu nedenle, bizzat *Règlement*, 12 iş gününden 36 günlük bir el emeğinin ürününü, tarlada çalışacak 1 günden 3 günü, odun kesip getirmek için harcanacak 1 günden gene üç katını anlamak gerektiğini gerçek Rus ironisine yaraşan kuru sözlerle ilan eder. *Summa* (toplam): 42 angarya günü. Bunların üzerine bir de, olağanüstü üretim ihtiyaçlarının gerektirdiği hallerde toprak sahibine sağlanacak hizmetleri ifade eden, *Jobagie* denilen yükümlülük eklenir. Her köy, nüfusunun büyüklüğüne göre, her yıl *Jobagie* için belli bir kontenjan ayırmak zorundadır. Bu ek angaryanın her bir Eflâk köylüsü için 14 gün olduğu tahmin edilmektedir. Böylece, öngörülmüş angarya, yılda 56 iş gününe çıkar. Oysa, iklimin kötülüğünden dolayı, Eflâk'ta tarım yılı sadece 210 gündür; 40 günü pazar ve bayramlardan dolayı ve ortalama 30 günü kötü hava koşulları nedeniyle olmak üzere toplam olarak 70 gün bu 210 günden eksilir. Geriye 140 iş günü kalır. Angaryanın gerekli emeğe oranı $^{56}/_{84}$ ya da yüzde $66^{2}/_{3}$, İngiliz tarım ya da sanayi işçisinin emeği için geçerli olandan çok daha küçük bir artık değer oranını ifade eder. Ne var ki bu, sadece yasaya bağlı angaryadır. Ve *Règlement organique*, İngiliz fabrika mevzuatının sahip olduğundan daha"liberal"bir ruhla, kendi etrafından dolaşılmasını kolaylaştırmasını bilmişti. 12 günden 56 gün elde ettikten sonra, 56 angarya gününün her birinde yapılacak işler öyle tanımlandı ki, bunların bir kısmının ertesi güne kalmaması imkânsızdı. Söz gelişi, bir günde zararlı otlardan vb. temizlenmesi istenen alan, bu iş için, özellikle mısır tarlalarında, iki misli zaman gerektirecek şekilde tanımlanır. Bazı tarım işleri için yasal günlük iş öyle belirlenir ki, gün, mayıs ayında başlar ekim ayında biter. Moldova'da koşullar daha da ağırdır.

Zafer sarhoşu bir boyar,"*Règlement organique*'in 12 angarya günü yılda 365 günü buluyor!"[53] diye haykırmıştı.

Tuna prensliklerinin *Règlement organique*'i, artık emeğe duyulan aşarı açlığın olumlu bir ifadesi idiyse, İngiliz *Factory Acts*'ı (Fabrika Yasaları) da aynı aşırı açlığın olumsuz ifadeleridir. Bu yasalar sermayenin ölçü tanımayan emek yutma azgınlığını, iş gününün devlet tarafından zorla sınırlandırılması yoluyla dizginler; üstelik, bu devlet, kapitalistlerin ve büyük toprak sahiplerinin egemenlikleri altında bulunan bir devlettir. Günden güne daha da tehdit edici bir hal alarak büyüyen işçi hareketi bir yana, fabrikada çalışmanın sınırlandırılması, İngiliz tarlalarına kuş gübresi döktüren zorunluluğun eseri olmuştu. Toprağın verimliliğini yok

---

† *Kiklop:* Eski Yunan mitolojisinde tek gözlü dev. *–çev.*

53 Daha fazla ayrıntı için: È. Regnault, "Histoire Politique et Sociale des Principautés Danubiennes", Paris 1855, [s. 304 vd.].

eden aynı kör soygun hırsı, ulusun yaşam gücünün köklerine saldırmıştı. Belirli aralıklarla tekrarlanan salgın hastalıklar da, Almanya ve Fransa'da asker sayılarının azalması kadar belirgin bir göstergeydi.[54]

Şimdi (1867) yürürlükte olan 1850 tarihli *Factory Act*, ortalama iş günü için 10 saate izin veriyor; haftanın ilk beş gününde, sabah saat 6'dan akşam saat 6'ya kadar 12 saat, ama yasal olarak bunun 1½ saati kahvaltı ve öğle yemeği zamanı olarak hariç tutulduğu için geriye 10½ saat kalıyor; cumartesi günü de, sabah saat 6'dan öğleden sonra saat 2'ye kadar 8 saat; bunun da ½ saati kahvaltı saati olarak iş saati dışında sayılıyor. Böylece geriye kalan 60 iş saati, haftanın ilk beş gününün 10½ saatleri ile son günün 7½ saatinden meydana gelmiş oluyor.[55] Yasanın uygulanışını izlemekle görevli, doğrudan doğruya İçişleri Bakanlığı'na bağlı fabrika müfettişleri var; bunların hazırladığı raporlar parlamentonun emri uyarınca altı ayda bir yayınlanır. Dolayısıyla, bu raporlar, kapitalistlerin artık emeğe duydukları aşırı açlığın düzenli ve resmî istatistiklerini sağlar.

Şimdi bir an için fabrika müfettişlerini dinleyelim.[56]

---

54 "Kendi türünün ortalama büyüklüğünü aşmak, genel olarak ve belli sınırlar içinde, organik varlığın gelişmesinin kanıtıdır. İnsan söz konusu olduğunda, fiziksel olsun sosyal olsun, birtakım koşullar gelişmesine zararlı olduğu zaman, vücut yapısı küçülür. Zorunlu askerlik sisteminin mevcut olduğu bütün Avrupa ülkelerinde, bu sistemin uygulanmaya başlamasından itibaren yetişkin erkeklerin ortalama vücut yapıları küçülmüş ve genel olarak askerlik hizmetine uygunluk ve yatkınlıkları azalmıştır. Devrimden önce (1789) Fransa'da boyları 165 santimetreden kısa olanlar piyadeye alınmazdı: bu alt sınır, 1818'de (10 Mart tarihli yasa) 157 santimetre, 21 Mart 1832 tarihli yasaya göre de 156 santimetre oldu; Fransa'da askerlik çağına gelmiş kimselerin ortalama olarak yarısından fazlası boy yetersizliği veya sakatlık nedeniyle askere alınmaz. Saksonya'da askerî ölçü 1780'de 178 santimetreydi, şimdi 155 santimetredir. Prusya'da 157 santimetredir. 9 Mayıs 1862 tarihli *Bayrischen Zeitung*'da Dr. Meyer tarafından aktarılan bilgilere göre, 9 yılın ortalaması, 317'si boy yetersizliğinden, 399'u bedensel kusurlar yüzünden olmak üzere Prusya'da askerlik çağı gelmiş her 1000 kişiden 716'sının hizmete uygun bulunmadığını gösteriyordu. ... Berlin, 1858'de yedek asker kontenjanını dolduramadı, 156 kişi eksik kaldı." (J. v. Liebig, "Die Chemie in ihrer Amwendung auf Agrikultur und Physiologie", 1862, 7. Aufl. Band I, s. 117, 118.)

55 1850 tarihli Fabrika Yasası'nın tarihsel serüveni bu kısım boyunca görülecektir.

56 İngiltere'de büyük sanayinin başlangıcından 1845'e kadar gelen dönem üzerinde yer yer duruyorum ve bu konuda Friedrich Engels'in "Die Lage der arbeitenden Klasse in England" ("İngiltere'de Emekçi Sınıfın Durumu", Sol Yayınları, İstanbul 1997), Leipzig 1845, eserini okuyucuya öğütlüyorum. Engels'in kapitalist üretim tarzının ruhunu ve özünü ne kadar derinliğine kavramış olduğunu 1845'den bu yana yayınlanmış bulunan *Factory Reports* (Fabrika Raporları), *Reports on Mines* (Madenler Hakkında Raporlar) vb. göstermiş bulunuyor; onun eserini on sekiz-yirmi yıl sonra yayınlanmış olan *Children's Employment Commission*'un (Çocuk İstihdamı Komisyonu'nun) resmî raporları (1863-1867) ile şöyle bir karşılaştırmak bile Engels'in durumu ayrıntılarıyla birlikte ne kadar hayret edilecek bir isabetle tarif etmiş olduğunu görmeye yeter. Bu raporlar özellikle fabrika yasalarının 1862 yılına gelinceye kadar henüz uygulanmaya başlamamış olduğu ve kısmen bugün de uygulanmadıkları sanayi kollarını ele alır. Ve burada da Engels tarafından gösterilmiş olan koşullar belli başlı bir değişikliğe uğramamıştır. Ben örneklerimi, asıl olarak 1848'den sonraki serbest ticaret döneminden, yaygaracı oldukları kadar bilimsel perişanlık içindeki serbest ticaret yanlısı ticaret gezginlerinin Almanlara

"Hileci fabrikatör, işi, sabahları saat 6'dan 15 dakika (bazen daha fazla, bazen daha az) önce başlatıp, akşam saat 6'dan 15 dakika (bazen daha fazla, bazen daha az) sonra durduruyor. Görünüşte kahvaltıya ayrılmış yarım saatin başında ve sonunda 5'er dakika, öğle yemeğine ayrılmış olan 1 saatin başında ve sonunda 10'ar dakika çalıyor. Cumartesi günü öğleden sonra saat 2'yi 15 dakika (bazen daha fazla, bazen daha az) geçiyor. Böylece şu kadar kazanç elde ediyor:

Sabahları saat 6'dan önce	15 dakika
Akşamları saat 6'dan sonra	15 dakika
Kahvaltı zamanında	10 dakika
Öğle yemeği saatlerinde	20 dakika
	60 dakika
5 günlük toplam:	300 dakika

Cumartesi günleri

Sabahları saat 6'dan önce	15 dakika
Kahvaltı zamanında	10 dakika
Öğleden sonra saat 2'den sonra	15 dakika
	40 dakika
Haftalık toplam kazanç:	340 dakika

Yani haftada 5 saat 40 dakika üzerinden, yılda 2 haftayı tatiller ve ara sıra yaşanan beklenmedik kesilmeler için çıkardığımızda yılda 50 hafta hesabı ile, toplam iş günü kazancı: 27 gün."[57]

"İş gününün normal süresine her gün 5 dakika eklense, yılda 2½ üretim günü eder."[58] "Kâh şuraya kâh buraya küçük eklemeler yaparak her gün fazladan bir saatin kazanılması, yılın 12 ayından 13 ay çıkarılmasını sağlar."[59]

Üretimin kesildiği ve haftanın ancak bir kısmında işe devam edildiği bunalım zamanlarında, iş gününü uzatma gayretinde, şüphesiz, en küçük bir değişiklik olmaz. Ne kadar az iş olursa, yürümekte olan iş üzerinden o kadar fazla kâr elde edilmelidir. Çalışılan süre ne kadar azalırsa, artık emek-zaman o kadar artırılmalıdır. Fabrika müfettişleri 1857-1858 bunalım dönemi üzerine şunları yazıyor:

masallar anlattıkları cennet çağından alıyorum. Bunların dışında, İngiltere burada ön planda yer alıyorsa, bu yalnızca, İngiltere'nin kapitalist üretimin klasik örneğini temsil etmesinden ve incelenen konu için gerekli düzenli resmî istatistiklere sahip biricik ülke olmasından ötürüdür.

57 "Suggestions etc. by Mr. L. Horner, Inspector of Factories", "Factories Regulation Act. Ordered by the House of Commons to be printed 9. Aug. 1859", s. 4, 5.

58 "Reports of the Insp. of Factory for the half year, Oct. 1856", s. 35.

59 "Reports etc. 30th April 1858", s. 9.

"İşlerin bu derece kötü gittiği bir zamanda herhangi bir aşırı çalıştırmanın sağlanabilmiş olması bir tutarsızlık gibi görünebilir; ama, kötü durumun kendisi, vicdansız kimseler üzerinde bunları aşırılıklara götüren kamçılayıcı bir etki yapar; böylece, bunlar fazladan kâr elde eder..." Leonard Horner şunları söylüyor: "Bölgemde 122 fabrikanın tamamen kapandığı, 143'ünün işlerini durdurduğu ve bütün diğerlerinin çalışma sürelerini kısalttıkları bir zamanda, yasayla belirlenmiş sürenin ötesinde aşırı çalıştırmanın devam ettiği görülmüştür."[60] Müfettiş Horwell diyor ki: "Fabrikaların çoğunda işlerin kötü gitmesi nedeniyle ancak yarı zamanlı çalışılmasına rağmen, işçilerin yasayla tanınmış yemek ve dinlenme zamanlarına el atılarak onlardan her gün yarım ya da ¾ saatin çalındığı yolunda aldığım şikâyetlerin sayısında eskisine oranla bir azalma olmamıştır."[61]

Aynı olay, daha küçük ölçüde, 1861'den 1865'e kadar devam eden korkunç pamuk bunalımı süresince de kendini göstermiştir:[62]

"İşçileri yemek saatlerinde veya çalışılmayacağı yasayla gösterilmiş diğer zamanlarda çalışır bulduğumuz zaman, işçilerin fabrikayı terk etmeyi kesinlikle istemedikleri, özellikle cumartesi öğleden sonra işi" (makinelerin temizlenmesi vb.) "bıraktırmak için kendilerini zorlamak gerektiği, bazen özür yollu ileri sürülür. Ama, makineler durdurulduktan sonra işçiler fabrikada kalıyorlarsa, bunun tek nedeni, sabahları saat 6 ile akşamları saat 6 arasında, yani yasayla gösterilmiş çalışma saatleri içinde, kendilerine bu türlü işleri yapmak için zaman verilmemesidir."[63]

---

60 "Reports etc.", l.c. s. 10.

61 "Reports etc.", l.c. s. 25.

62 "Reports etc. for the half year ending 30th April 1861." Bkz. Appendix Nr. 2; "Reports etc. 31st Octob. 1862", s. 7. 52, 53. 1863'ün ikinci yarısında yasayı ihlâl olayları tekrar sayısız hale gelir. Krş. "Reports etc. ending 31st Oct. 1863", s. 7.

63 "Reports etc. 31st. Oct. 1860", s. 23. Fabrikatörlerin mahkemelerde yerdikleri ifadelere göre, işçilerin fabrikada ne sebeple olursa olsun işe ara verilmesine karşı nasıl bir fanatizmle direndiklerini şu garip olaylar göstermektedir: 1836 yılı Temmuz başında Dewsbury (Yorkshire) mahkemelerine Batley dolaylarındaki 8 büyük fabrikanın sahiplerinin fabrika yasalarını ihlâl ettiği yolunda şikâyetler gelir. Bu bayların bir kısmının, yemek zamanları ve gece yarısında uyku için verdikleri bir saatlik istirahat dışında, başka hiçbir dinlenme imkânı tanımaksızın, 12 ile 15 yaşları arasındaki 5 çocuğu cuma günleri sabah saat 6'dan ertesi gün (cumartesi) öğleden sonra 4'e kadar aralıksız çalıştırdıklarından şikâyet ediliyordu ve bu çocuklar aralıksız devam eden bu 30 saatlik işi, yün paçavraların yırtılıp ufak parçalar haline getirildiği, havasını yoğun bir toz ve kırıntı bulutunun kaplamış olduğu, yetişkin işçilerin bile ciğerlerini korumak için ağız ve burunlarını devamlı şekilde mendillerle bağlayıp örtmek zorunda kaldıkları *shoddy hole* (paçavra ini) denen inde yapmak zorunda bırakılıyorlardı. Kendilerinden şikâyet edilen bu baylar yemin etmek yerine -bunlar birer Quaker olarak yemin etmeyecek kadar vicdan sahibi dindar insanlardı- bu talihsiz ve zavallı çocuklara karşı duydukları derin şefkat ve merhamet duygularıyla 4 saatlik uyku izni verdiklerini, ama bu dik kafalı çocukların kesinlikle yatağa gitmek istemediklerini beyan ettiler! Quaker efendiler 20 sterlin para cezasına çarptırıldı. Dryden sanki bu Quaker'leri haber veriyordu:

"Görünüşüne bakılırsa tepeden tırnağa üzerinden kutsallık akan bir tilki vardı,
yeminden korkar, ama Şeytan gibi yalan söylerdi;
bir tövbekâr gibi görünür ama etrafa hırs ve iştah dolu bir bakışla bakardı;
duasını tamamlamadan günah işlediği de görülmemişti!"

"Yasayla gösterilmiş sürenin ötesine uzanan fazla çalıştırma ile elde edilecek fazladan kâr birçok fabrikatör için karşı koyamadıkları bir cazibeye sahiptir. Durumlarının anlaşılmaması şansına güvendikleri gibi, yakalanıp da cezaya çarptırılanların ödedikleri para cezalarının ve mahkeme masraflarının azlığına bakarak, yakalansalar bile hâlâ önemli bir miktarda kârlı çıkacaklarını hesaplarlar."[64] "Ek zamanın gün boyunca yapılan küçük hırsızlıkların çoğalmasıyla (*a multiplication of small thefts*) kazanıldığı durumlarda, müfettişlerin önüne, bunu kanıtlamalarını neredeyse olanaksızlaştıran güçlükler çıkar."[65]

Sermayenin işçinin yemek ve dinlenme zamanlarından yaptığı bu "küçük hırsızlıkları" fabrika müfettişleri *"petty pilferings of minutes"*, küçük dakika hırsızlıkları,[66] *"snatching a few minutes"*, birkaç dakikanın çalınması[67] diye de isimlendirir; işçilerin dilinde ise bunun adı *"nibbling and cribbling at meal times"*dır (yemek zamanlarının kemirilmesi ve kırpılmasıdır).[68]

Görüldüğü gibi, böyle bir ortamda artık emekle artık değer meydana getirilmesinin gizemli bir yanı yoktur.

"Pek saygıdeğer bir fabrikatör, bana günde 10 dakika fazla çalıştırma izni verirseniz, yılda cebime 1000 sterlin koymuş olursunuz, diyordu."[69] "Zaman zerreleri kârın unsurlarıdır."[70]

Bu bakımdan, çalışma saatlerinin tümü boyunca çalışan işçilerin *"full-timers"* (tam zamanlılar), yalnızca 6 saat çalışmalarına izin verilen 13 yaşından küçük çocukların *"half-timers"* (yarı zamanlılar) diye gösterilmelerinden daha karakteristik hiçbir şey olamaz.[71] İşçi burada artık kişileşmiş emek-zamandan başka bir şey değildir. Bütün bireysel farklılıklar "tam zamanlı" ve "yarı zamanlı" ayrımı içinde çözülüp gider.

3. Sömürünün Yasayla Sınırlandırılmadığı İngiliz Sanayi Kolları

Biz iş gününü uzatma gayretlerini, artık emeğe duyulan kurtlara yaraşır açlığı, şimdiye kadar, bir İngiliz burjuva iktisatçısının ifadesiyle, İspanyolların Amerikan Kızılderililerine reva gördükleri vahşetin bile aşa-

64 "Rep. etc. 31st. Oct. 1856", s. 34.
65 l.c. s. 35.
66 l.c. s. 48.
67 l.c.
68 l.c.
69 l.c. s. 48.
70 "Saniyeler kârın unsurlarıdır." ("Rep. of the Insp. etc. 30th April 1860", s. 56.)
71 Fabrikalarda olsun, fabrika raporlarında olsun, kullanılan resmî ifade budur.

madığı bir alanda gözden geçirdik.[72] Burada sermaye en sonunda yasal düzenlemeler zinciri ile bağlanmıştı. Şimdi, emek sömürüsünün bugün ya da daha düne kadar herhangi bir sınırlamayla karşılaşmadığı bazı üretim dallarına bakalım.

> "Nottingham şehir meclisi salonunda 14 Ocak 1860 günü yapılan bir toplantının başkanı olarak ilçe yargıcı Bay Broughton (Charlton), şehir halkının dantel iş kolunda çalışan kısmının krallığın ve hatta uygar dünyanın hiçbir yerinde görülmedik bir acı ve sefalet içinde yüzdüğünü açıklamıştır. ... 9 ve 10 yaşındaki çocuklar gece yarısından sonra saat 2, 3 veya 4'te kirli yataklarından zorla alınıp gece saat 10, 11, 12'ye kadar boğaz tokluğuna çalıştırılıyor. Elleri, kolları ve bütün vücutları harap oluyor, kavruk ve güdük yaratıklar haline geliyorlar; yüzleri bembeyaz, bütün insanlıkları yok olup gitmiş, sanki taştan, yapılmışlar gibi: görünüşleri bile insana dehşet veriyor. ... Bay Mallet ve fabrikatörlerin, bunların tartışılmasını önlemek için ortaya atılmalarına şaşırmıyoruz. ... Sistem, Rev. Montagu Valpy'nin belirttiği gibi, tam bir kölelik sistemi; sosyal, fiziksel, manevi ve zihinsel bir kölelik. ... Erkeklerinin çalışma sürelerinin 18 saate indirilmesi için resmî toplantılar düzenleyen bir şehir hakkında ne düşünülebilir? Biz Amerika'nın Virginia ve Carolina eyaletlerindeki pamuk plantasyonlarının sahiplerini protesto ederiz. Oysa, oranın zenci pazarları, kırbaçları ve insan eti alışverişleri, burada, kapitalistler kâr edecek diye tül perde ve yaka yapmak için, insanların bu şekilde yavaş yavaş boğazlanmasından daha mı korkunç ve tiksinti vericidir?"[73]

Staffordshire'deki çömlekçilik iş kolu, son 22 yılda, üç kere parlamento soruşturması konusu oldu. Soruşturmaların sonuçları şu raporlarda yer almıştır: Scriven'ın 1841 yılında *"Children's Employment Commissioners"*a (Çocuk İstihdamı Komisyonu üyelerine) sunduğu rapor; Dr. Greenhow'ın, Privy Council'in yayınlanan 1860 tarihli raporu ("Public Health, 3rd. Report", I, 102-113) ve son olarak Bay Longe'un, 13 Haziran 1963 tarihli *"First Report of the Children's Employment Commission"* (Çocuk İstihdamı Komisyonu'nun Birinci Raporu) içindeki 1863 tarihli raporu. 1860 ve 1863 tarihli raporlardan, bizzat sömürülen çocukların tanık olarak verdikleri bazı ifadeleri buraya aktarmak benim amacım için yeterli olacaktır. Çocukların söylediklerinden yetişkinler, özellikle de kızlar ve kadınlar hakkında sonuçlar çıkarılabilir. Sözü edilen iş kolu öyle bir iş kolu ki, iplikçilik ve benzeri iş kolları bunun yanında arzu edilir ve sağlıklı görünür.[74]

---

72 "Fabrika sahiplerinin kazanç hırsıyla reva gördükleri insafsızlıkları, İspanyolların Amerika'yı zapt ederken ve altın hırsıyla yanıp tutuşurken sergiledikleri vahşet bile zor geçer." (John Wade, "History of the Middle and Working Classes", 3rd ed., Lond. 1835, s. 114.) Bir tür iktisat el kitabı olan bu eserin teorik kısmı, kendi zamanı için bazı özgünlüklere sahiptir; örneğin ticari bunalımlar üzerine olan kısımlar böyledir. Tarihsel kısmı ise Sir M. Edens'in "The State of the Poor", London 1797 eserinden utanmazca yapılmış bir aşırmadır.

73 London "Daily Telegraph", 17 Ocak 1860.

74 Krş. Engels, "Lage etc.", s. 249-251.

Dokuz yaşındaki William Wood, "işe başladığında 7 yıl 10 aylıktı". Başından itibaren "kalıp işinde çalıştı" (son şeklini almış malları kurutma odasına götürür, oradan boş kalıpları geri getirirdi). Hafta içinde her gün sabahları saat 6'da işe gelir, akşamları saat 9 civarında ayrılır. "Hafta içinde her gün akşamları saat 9'a kadar çalışırım. Örneğin son 7-8 haftadır böyle çalışıyorum." Demek ki, yedi yaşında bir çocuk için günde on beş saatlik bir çalışma! On iki yaşındaki erkek çocuk J. Murray, şunları söylüyor:

"I run moulds and turn jigger (kalıp işine bakar ve tekerleği çeviririm).† Sabahları saat 6'da, bazen 4'te gelirim. Bu sabah saat 6'ya kadar bütün gece çalıştım. Önceki geceden beri yatağa girmedim. Benim dışımda 8 ya da 9 erkek çocuk da gece boyunca çalıştı. Bu sabah biri dışında hepsi yine geldi. Haftada 3 şilin 6 peni alıyorum. Bütün gece çalıştığım zaman ayrıca bir şey almam. Geçen hafta iki defa bütün gece çalıştım."

Fernyhough, on yaşında bir erkek çocuk:

"Öğle yemeği için her zaman tam bir saatim olmaz; sık sık yalnızca yarım saatim olur; perşembe, cuma ve cumartesi günleri."[75]

Dr. Greenhow, çömlekçilik yapılan Stoke-upon-Trent ve Wolstanton'da ortalama yaşam süresinin çok kısa olduğunu belirtir. Stoke'da 20 yaşını geçkin yetişkin erkek nüfusunun yalnızca % 36,6'sının, Wolstanton'da ise yalnızca % 30,4'ünün bu iş kolunda çalışmasına karşın, bu yaş grubundaki erkekler arasında kaydedilen tüm ölümlerin Stoke'da yarıdan fazlası, Wolstanton'da yaklaşık olarak $^{2}/_{5}$'i, çömlekçilikten kaynaklanan göğüs hastalıklarının ürünü. Hanley'de çalışan pratisyen hekim Dr. Boothroyd şöyle diyor:

"Her yeni çömlekçi kuşağı bir öncekinden daha bodur, daha zayıf."

Bir başka hekim, Bay McBean, aynı şekilde konuşuyor:

"25 yıl önce çömlekçiler arasında çalışmaya başladığımdan bu yana, bu sınıf, gözle görülür şekilde, boy ve ağırlık bakımından giderek artan bir bozulmaya uğradı."

Bu ifadeler Dr. Greenhow'ın 1860 tarihli raporundan alınmıştır.[76] Aşağıdakileri de 1863 tarihli komisyon raporundan alıyoruz. Kuzey Staffordshire Hastanesi Başhekimi Dr. J. T. Arledge şunları söylüyor:

"Kadın ve erkek çömlekçiler, bir sınıf olarak, ... fiziksel bakımdan da manevi bakımdan da soysuzlaşmış bir nüfusu temsil eder. Genel olarak, kısa boylu ve çelimsizdirler, çoğunun göğüs yapıları bozuktur. Erkenden

† *Jigger:* Çömlekçilikte kullanılan bir makine. *–çev.*

75 "Children's Employment Commission, First Report etc. 1863", Appendix, s. 16, 19, 18.

76 "Public Health, 3rd Report etc.", s. 103, 105.

yaşlanır, kısa yaşarlar; kansız ve ağır hareketlidirler; yapılarının zayıflığı yüzünden, bir kere yakalarına yapışınca kolayca def edemedikleri hazımsızlık, karaciğer ve böbrek bozuklukları ve romatizma gibi musibetlere tutulurlar. Fakat, hepsinden önemlisi, zatürree, verem, bronşit ve astım gibi göğüs hastalıklarına kolay yakalanırlar. Astım hastalığının bir şekli özellikle bunlarda görülür ve kendi aralarında çömlekçi astımı veya çömlekçi veremi diye bilinir. Bademciklere, kemiklere ve vücudun diğer kısımlarına musallat olan sıraca hastalığı, çömlekçilerin üçte ikisinden fazlasının tutulduğu bir hastalıktır. Bu bölgedeki nüfusun uğradığı soysuzlaşmanın (*degenerescence*) çok daha büyük olmayışı, yalnızca, çevredeki tarım bölgelerinden sürekli şekilde yeni insanların gelmesi ve evlenme yoluyla içlerine sağlam soyların karışması sayesindedir."

Kısa bir süre öncesine kadar aynı hastanede *house surgeon* olan (cerrahlık yapan) Dr. Charles Parsons, komisyon üyesi Bay Longe'a yazdığı bir mektupta, başka şeylerin yanında şunları kaydediyor:

> "İstatistiklere dayanarak değil, sadece kendi gözlemlerine dayanarak konuşabilirim; ama sağlıkları ana ve babalarına ve kendilerini çalıştıranların kazanç hırslarına kurban edilen bu zavallı çocukları her gördüğümde kanımın beynime sıçradığını ifade etmekte tereddüt etmem."

Parsons, çömlekçiler arasında görülen hastalıkların nedenlerini bir bir saydıktan sonra bunları *"long hours"* (uzun çalışma saatleri) diye özetler. Komisyon raporu ümit eder ki,

> "dünyanın gözünde bu kadar seçkin bir yeri olan bu iş kolu, büyük başarısına, emekleri ve yetenekleri sayesinde bu kadar mükemmel sonuçlara imza atılan işçi nüfusunun fiziksel soysuzlaşmasının, çok farklı bedensel sıkıntılarının ve erken ölümlerinin eşlik etmesi lekesini artık daha fazla taşımayacaktır."[77]

İngiltere'deki çömlekçilik üzerine söylenenler, İskoçya'dakiler için de geçerlidir.[78]

Kibrit yapımı, fosforun kibrit çöpüne tutturulması yönteminin bulunduğu 1833'te başlar. İngiltere'de 1845'ten bu yana hızla gelişmiş ve Londra'nın yoğun nüfuslu kısımlarından, özellikle, Manchester, Birmingham, Liverpool, Bristol, Norwich, Newcastle ve Glasgow'a doğru yayılmıştır; bununla bir arada yayılan bir şey de, Viyanalı bir doktorun daha 1845 yılında kibrit yapımı işinde çalışan kimselerde görülen bir hastalık olarak keşfettiği tetanoz hastalığı olmuştu. İşçilerin yarısı, 13 yaşından küçük çocuklar ve 18'in altında gençlerden meydana geliyor. İş kolunun sağlığa zararlılığı ve dayanılmazlığı o derece kötü bir ün salmıştır ki, burada yalnızca işçi sınıfının en sefil kısmının, yarı aç dulla-

77 "Children's Employment Commission, 1863", s. 24, 22, ve XI.

78 l.c. s. XLVII.

rın vb. gözden çıkardığı çocuklar, "lime lime giysili, yarı aç, bakımsız ve eğitimsiz çocuklar"[79] çalıştırılabiliyor. Komisyon üyesi White'in dinlediği (1863) tanıklar arasında, 18 yaşın altında 270, 10 yaşından küçük 40, henüz 8 yaşında 10 ve hatta 6 yaşında 5 çocuk bulunmaktaydı. İş günü 12 ile 14 veya 15 saat arasında değişiyor, geceleri de çalışılıyor, yemek saatleri düzensiz, yemekler çok kere fosfor tozlarına bulanmış çalışma mekanlarında yeniyor. Bu iş kolunu görmüş olsaydı, Dante, kendi en dehşet verici cehennem tasvirlerini geride bıraktığını düşünürdü.

Duvar kâğıdı yapımında daha kaba türler makineyle, daha zarif ve ince olanları elle basılır (*block printing*). En canlı iş ayları ekimin başı ile nisanın sonu arasındakilerdir. Bu dönem boyunca hemen hemen hiç ara verilmeden sabahın 6'sından akşamın 10'una ve gece yarılarına kadar çalışılır.

J. Leach tanıklık ediyor:

> "Geçen kış (1862) 19 kızdan 6'sı aşırı çalıştırma yüzünden hastalandı ve işe gelemedi. Kızları uyanık tutabilmek için karşılarında bağırıp çağırmak zorunda kalıyorum." W. Duffy: "Çocuklar yorgunluktan gözlerini açamayacak hale geldikleri zaman, bakıyorum, biz kendimiz de gözlerimizi açabilecek halde değiliz." J. Lightbourne: "13 yaşındayım. ... Geçen kış akşamları saat 9'a kadar çalıştık, ondan önceki kış saat 10'a kadar çalışmıştık. Geçen kış, ayaklarımdaki ağrıdan hemen hemen her gece ağlardım." G. Aspden: "Bu oğlumu, daha 7 yaşında iken, sırtıma alır, kar üzerinde getirip geri götürürdüm; oğlum günde 16 saat çalışırdı! ... O, makinenin başında dikilirken, çok kere, diz çöker onu beslerdim; çünkü makineyi ne bırakabilir, ne de durdurabilirdi." Bir Manchester fabrikasının yönetici ortağı olan Smith: "Biz" ("bizim için çalışan işçiler" demek istiyor) "yemek için hiç ara vermeden çalışırız; böylece 10½ saatlik günlük işi öğleden sonra 4½'ta bitiririz ve bundan sonraki bütün zaman, fazla çalışma zamanıdır."[80] (Acaba bu Bay Smith'in kendileri de 10½ saat boyunca hiç yemek yemiyorlar mı?) "Biz" (aynı Smith) "işi ender olarak, akşamları saat 6'dan önce durdururuz," ("bizim emek gücü makinelerimizi tüketmeyi" demek istiyor) "böylece biz" (yine aynı adam) fiilen bütün yıl boyunca fazla çalışırız. ... Çocuklar ve yetişkinler" (18 yaşından küçük 152 çocuk ve genç ile 140 yetişkin çalıştırılmaktadır) "son 18 ay boyunca hepsi aynı miktarda, haftada ortalama en az 7 gün 5 saat ya da haftada 78½ saat çalıştı. Bu yılın" (1863) "2 Mayıs tarihinden önceki son 6 haftada, ortalama daha da yüksekti: haftada 8 gün veya 84 saat!"

---

79 l. c. s. LIV.

80 Bu, bizim anladığımız anlamda artık emek-zaman elde etmek değildir. Bu baylar, normal artık emeği de içeren 10½ saatlik işi, normal iş günü olarak görüyor. Bundan sonra, biraz daha yüksek bir karşılık ödenen "fazla çalışma" başlıyor. Daha sonra bir vesileyle görüleceği gibi, bu normal iş günü denilen süre boyunca kullanılan emek gücüne değerinin altında bir karşılık ödenir; "fazla çalışma", daha fazla "artık emek" sızdırmak için, kapitalistin başvurduğu bir hiledir; "normal iş günü" boyunca kullanılan emeğe gerçekten tam karşılığı ödense bile, artık emek yine olacaktır.

Pluralis majestatis'e (kendinden çoğul olarak bahsetmeye) kendini bu derece kaptırmış olan aynı Bay Smith sırıtarak şunu da ekliyor: "Makine işi hafif." Ve elle basım yapanlar şunu söylüyor: "El işi makine işinden daha sağlıklı." Sonuçta, fabrikatör beyler, "makinelerin hiç değilse yemek zamanlarında durdurulması" önerisine öfkeyle karşı çıkıyor.

> "Sabahları saat 6'dan akşamları saat 9'a kadar çalışmaya izin veren bir yasa," diyor Borough'daki (Londra'da) bir duvar kâğıdı fabrikasının müdürü Bay Otley, "bizim için (!) pek iyi bir şey olurdu; oysa, *Factory Act*'in sabahları saat 6'dan akşamları saat 6'ya kadar olan çalışma saatleri bize (!) uymuyor. ... Bizim makinelerimiz öğle yemekleri sırasında" (aman ne büyük âlicenaplık) "durdurulur. Durdurma, kâğıt ve boya bakımından kayda değer bir kayba yol açmaz." "Ama" diye ekliyor anlayışla, "bununla bağlantılı zaman kaybından hoşlanılmamasını anlayabiliyorum."

Komisyon raporu, safça, bazı "önde gelen firmalar"ın zaman, yani başkalarının emeklerini ele geçirmek için kullanılacak zaman ve dolayısıyla da "kâr kaybına uğrama" korkularının, 13 yaşından küçük çocukların ve 18 yaşın altındaki gençlerin 12-16 saatlik çalışma sırasında öğle yemeklerinden yoksun bırakılmaları ya da yemeklerinin üretim süreci sırasında, buhar kazanına su ve kömür, yüne sabun, makinelere yağ ekler gibi, yalnızca emek araçlarının bir yardımcı maddesi olarak verilmesi için "yeter bir neden" olamayacağı görüşünü bildiriyor.[81]

İngiltere'de hiçbir sanayi kolu, (son zamanlarda görülmeye başlayan makineyle ekmek yapımını hesaba katmazsak) fırıncılık kadar değişmeden kalmamıştır; Roma İmparatorluğu döneminde yaşamış şairlerin yazdıklarından öğrendiğimiz üzere Hristiyanlık öncesi devirlerde kullanılmış olan fırıncılık yöntemleri, bugüne kadar gelmiştir. Ama daha önce de belirttiğimiz gibi, sermaye, başlangıçta, ele geçirdiği emek sürecinin teknik karakterine kayıtsızdır. Başlangıçta, onu nasıl bulduysa öyle alır.

Ekmek yapımında, özellikle Londra'da uygulanmakta olan inanılmaz hileler ilk olarak Avam Kamarası'nın görevlendirdiği "gıda maddelerindeki tağşişler" hakkındaki komite (1855-1856) tarafından ve Dr. Hassall'ın "Adulterations detected" (saptanan tağşişler) başlıklı çalışmasıyla ortaya kondu.[82] Bunların sonucu olarak, *"for preventing the adulteration of articles of food and drink"* (gıda maddelerinde ve içeceklerde tağşişin önlenmesi için" 6 Ağustos 1860 tarihli yasa çıkarıldı; hileli metaları alıp satarken *"to turn an honest penny"* (dürüstçe bir kuruş kazanmak) dışında bir niyetleri olmayan serbest ticaret erbabına, doğal olarak, pek

---

81 l.c, Appendix, s. 123, 124, 125, 140 ve LXIV.

82 İnce toz haline getirilmiş ya da tuzla karıştırılmış şap, *"baker's stuff"* (fırıncı maddesi) adı ile bilinen normal bir ticari nesnedir.

anlayışlı yaklaşıldığı için, bu yasa ölü doğmuştu.[83] Komitenin kendisi, az çok saflıkla, serbest ticaretin, özünde, hileli ya da İngilizlerin esprili deyimiyle "sofistike malların" ticareti demek olduğu yönündeki inancını dile getirdi. Gerçekte, bu "sofistik" sanatı, beyazı siyah, siyahı beyaz yapmayı Protagoras'tan, gerçek olan şeyleri *ad oculos* (gözümüzün önünde) sırf görünümden ibaret şeylermiş gibi göstermeyi Elea'lılardan daha iyi becerir.[84]

Her ne olursa olsun, komite, halkın dikkatini kendi "günlük ekmek"ine ve dolayısıyla fırıncılık alanına çekmeyi başardı. Aynı zamanda, halk toplantılarıyla ve parlamentoya sunulan dilekçelerle, Londralı fırıncı kalfalarının fazla çalışma vb. konulardaki şikâyetleri yükseldi. Şikâyetçiler o kadar acildi ki, çeşitli kereler adı geçen 1863 Komisyonu'nun da üyesi olan Bay H. S. Tremenheere, Kraliyet Soruşturma Komisyonu'nda görevlendirildi. Onun raporu,[85] tanık ifadeleriyle birlikte, halkın kalbini değilse de midesini harekete geçirdi. İncil'e bağlı İngiliz, ilâhi takdir sonucu kapitalist, toprak sahibi veya işi tıkırında bir kimse olmadıkça, ekmeğini alnının teriyle kazanmak zorunda olduğunu biliyordu, ama, her günkü ekmeğiyle, şap, kum ve mineral katkısı sağlayan diğer uygun nesneler dışında, irin, örümcek, ölü hamamböceği ve kokmuş Alman mayası karışmış belirli bir miktar insan terini de mideye indirdiğini bilmiyordu. Kutsallığına hiç aldırış edilmeksizin, "Free-trade" (serbest ticaret) ve dolayısıyla da o zamana kadar "serbest" olan fırıncılık iş kolu devlet müfettişlerinin denetimi altına sokuldu (parlamentonun 1863 yılı toplanma döneminin sonu) ve parlamentonun kabul ettiği aynı yasayla akşamları saat 9'dan sabahları saat 5'e kadar 18 yaşın altındaki fırıncı kalfalarının çalıştırılması yasaklandı. Bu son hüküm, bize bu kadar eski ve tanıdık görünen bu iş kolundaki fazla çalışma hakkında ciltler dolusu yazıya denk bilgi sağlıyor.

---

83 Kurum, bilindiği gibi aktif bir karbon olup kapitalist baca temizleyicilerinin İngiliz çiftçilerine sattıkları bir tür gübre oluşturur. 1862 yılında İngiliz "*Juryman*" (jüri üyesi), önüne getirilen bir davada, alıcının bilgisi dışında % 90 oranında toz ve kum karıştırılmış kurumun "ticari" anlamda "hakiki" bir kurum mu, yoksa "hukuki" anlamda "hileli" bir kurum mu sayılması gerektiği konusunda bir karar vermek zorunda kalmıştı. "*Amis du commerce*" (ticaret dostları) bunun "hakiki" ticari kurum olduğuna karar verdi ve davacı çiftçileri reddetti; üstelik mahkeme masrafları da onlara düştü.

84 Fransız kimyageri Chevallier metalarda yapılan "sophistications" (hileler) hakkındaki bir incelemesinde, gözden geçirdiği 600 küsur metanın birçoğunda 10, 20, 30 hile yöntemi saptar. Bu yöntemlerin hepsini bilmediğini, bildiklerinin de hepsini kaydetmediğini ayrıca belirtir. Şeker için 6, zeytinyağı için 9, tereyağı için 10, tuz için 12, süt için 19, ekmek için 20, brandi için 23, un için 24, çikolata için 28, şarap için 30, kahve için 32 çeşit hile türü sayar. Yüce Tanrı bile bu akıbetten kaçamaz. Bkz. Rouard de Card, "De la falsification des substances sacramentelles" (Dinsel maddelerde yapılan hileler), Paris 1856.

85 Report etc. relating to the Grievances complained of by the Journeymen Bakers etc", London 1862 ve "Second Report etc", London 1863.

"Londra'da bir fırıncı kalfasının işi kural olarak geceleri saat 11'de başlar. Bu saatte hamur yapar; hamur hazırlama, fırına girecek şeylerin miktar ve kalitesine göre, ½ saat ile $^3/_4$ saat arasında zaman alan çok yorucu bir iştir. Aynı zamanda hamur teknesinin kapağı olarak da kullanılan ekmek tahtasının üzerine uzanır ve başının altına bir un çuvalı, üstüne bir un çuvalı çekerek birkaç saat uyur. Bundan sonra 5 saat devam eden yoğun, hızlı ve aralıksız bir çalışma başlar. Hamur açılır, tartılır, biçim verilir, fırına sokulur ve fırından alınır. Bir fırında sıcaklık 75 ile 90 derece (Fahrenheit) arasında değişir; küçük fırınlarda sıcaklık daha düşük değil, daha yüksektir. Ekmek vb. yapımı işi bittiği zaman, dağıtım işi başlar; işçilerin önemli bir kısmı, anlatılmış olan ağır gece işinden sonra, gündüz sepetlerle veya el arabalarıyla evlere ekmek taşır ve bu arada zaman zaman da fırında kalıp çalışırlar. Mevsimine ve işin kapsamına bağlı olarak bu işçiler, işi öğleden sonra saat 1 ile 6 arasında değişen bir saatte bırakır; bu arada diğer bir kısım işçi akşamın geç saatlerine kadar fırında çalışmaya devam eder."[86] "Londra sezonu boyunca, şehrin West End diye bilinen kesimindeki 'tam' fiyatlı fırıncıların kalfaları şaşmaz bir şekilde geceleri saat 11'de işe başlarlar, arada verilen bir ya da iki çok kısa ara hariç, sabahleyin saat 8'e kadar ekmek vb. yaparlar. Bundan sonra, akşam üzeri saat 4, 5, 6 ve hatta 7'ye kadar ekmek dağıtımı ve taşıma işinde kullanılırlar; bazen da bisküvi yapmak için bütün gün fırında kalır ve çalışırlar. Bütün işlerini bitirdikten sonra, 6 saatlik, çoğu zaman da yalnızca 5 ya da 4 saatlik bir uykuyu hak ederler. Cuma günleri işe daima daha erken başlanır; akşam saat 10 civarında başlayan iş, hiç ara vermeden, ekmek yapımı ve dağıtımı şeklinde cumartesi günü akşam saat 8'e, birçok hallerde de cumartesiyi pazara bağlayan gece yarısından sonra saat 4'e veya 5'e kadar uzar. Ekmeği 'tam fiyat'ına satan seçkin fırınlarda bile pazar günleri işçiler 4-5 saat çalışarak ertesi günün hazırlığını yapmak zorundadır. ... *'Underselling masters'*ın" (ekmeği tam fiyatından ucuza satan fırıncıların) "kalfaları, ki bunlar daha önce de belirtildiği gibi Londra'daki toplam fırın işçilerinin $^3/_4$'ünü oluşturur, daha da uzun saatler boyunca çalışır; ama, bunlar neredeyse yalnızca fırında çalışır, çünkü, ucuza satan fırıncılar, küçük bakkallara yapılan tedarik hariç olmak üzere, yalnızca kendi dükkânlarında satış yapar. Hafta sonuna doğru ... yani perşembe günü bu fırınlarda işe gece saat 10'da başlanır ve hiç ara vermeden cumartesi gecesi geç saatlere kadar devam edilir."[87]

Burjuva kafası bile "ucuza satan ustalar"ın durumunu kavramıştır: "Kalfaların karşılığı ödenmeyen emekleri (*the unpaid labour of the men*) bunların rekabet güçlerinin temelidir."[88] Ve "tam fiyatla satan" fırıncı, "ucuza satan" rakiplerini Soruşturma Komisyonu'na başkalarının emeğinin hırsızı ve hileci diye ihbar eder.

"Bunların varlığı, ancak, halkı aldatmaları ve 12 saat için ücret ödedikleri kalfalardan 18 saat çıkarmaları sayesinde devam eder."[89]

86 l.c. "First Report etc", s. VI/VII.

87 l.c. s. LXXI.

88 George Read, "The History of Baking", London 1848, s. 16.

89 "Report (First) etc. Evidence." "Tam fiyatla satan" fırıncı Cheeseman'in ifadesi, s. 108.

Ekmek yapımında hile ve ekmeği tam fiyatından ucuza satan bir fırıncı sınıfının oluşumu, İngiltere'de, 18. yüzyılın başlarından itibaren, iş kolunun lonca karakterinin yok olmasıyla ve kapitalistin, değirmenci veya un acentesi kılığıyla, kâğıt üzerindeki fırın ustasının arkasında devreye girmesiyle birlikte başlamıştır.[90] Böylece, gece çalışması Londra'da ancak 1824 yılından itibaren önem kazanmış olsa bile, bu iş kolunda kapitalist üretimin, iş gününün sınırsız bir şekilde uzatılmasının ve gece çalışmasının temeli atılmış oluyordu.[91]

Komisyon raporunun, işçi sınıfının bütün kesimlerindeki normal çocuk kırımından şans eseri kurtulduktan sonra, ender olarak 42 yaşına gelebilen bu iş kolundaki işçileri vakitsiz ölen işçiler arasında sayması, yukarıdaki açıklamalardan sonra, anlaşılır bir şeydir. Ama ne olursa olsun, fırıncılık iş kolu her zaman iş isteyenlerle dolup taşar. Londra'nın bu iş kolunun "emek gücü" kaynakları İskoçya, İngiltere'nin batısındaki tarım bölgeleri ve Almanya'dır.

Fırıncı kalfaları 1858-1860 yılları arasında İrlanda'da gece işine ve pazar günleri çalıştırılmalarına karşı, masraflarını kendilerinin karşıladığı büyük mitingler düzenledi. Halk, örneğin 1860 Mayısı'nda Dublin'de düzenlenen mitingde, İrlandalılara has bir coşkunlukla onları destekledi. Bu hareketin sonucu olarak Wexford, Kilkenny, Clonmel, Waterford vb.'de yalnızca gündüzleri çalışma sistemi başarılı bir şekilde fiilen hayata geçirildi.

> "Ücretli kalfaların acılarının, bilindiği üzere, her türlü ölçünün üstünde olduğu Limerick'de bu hareket fırıncı ustalarının, özellikle de fırıncı-değirmencilerin muhalefeti ile karşılaştı ve yenildi. Limerick örneği, Ennis ve Tipperary'de gerilemelere yol açtı. Halkın kızgınlığının mümkün olabilecek en canlı şekilde ortaya konduğu Cork'ta, ustalar, kalfalara yol verme yetkilerini fiilen kullanarak, hareketi başarısızlığa uğrattı. Ustalar en şiddetli direnci Dublin'de gösterdi ve hareketin başındaki kalfaların üzerine giderek, kalfaların geriye kalan kısmını mücadeleden vazgeçmek, geceleri ve pazar günleri çalışmak zorunda bıraktılar.[92]

İrlanda'da tepeden tırnağa silâhlanmış bulunan İngiliz hükümetinin komisyonu, Dublin, Limerick, Cork vb.'deki acımasız fırın ustalarını acıklı ama yumuşak bir şekilde uyardı:

---

90 George Read, l.c. 17. yüzyılın sonlarında ve 18. yüzyılın başlarında, olası bütün iş kollarına doluşan *Factors* (acenteler), henüz resmen "public nuisances" (kamunun huzurunu bozanlar) olarak kötüleniyordu. Böylece, örneğin, Somerset sulh yargıçlarının üç aylık toplantısında, *Grand Jury* (Büyük Jüri), Avam Kamarası'na sunulacak bir *'presentment'* (rapor) kaleme aldı; bu raporda başka şeylerin yanında şunlar söyleniyordu: "Blackwell Hall'daki bu acenteler kamu için bir derttirler, kumaş sanayisine zarar vermektedirler ve bir belâ oldukları için ezilmeleri gerekir." ("The Case of our English Wool etc.", London 1685, s. 6, 7.)

91 "First Report etc." s., VIII.

92 "Report of Committee on the Baking Trade in Ireland for 1861."

"Komitenin inancı odur ki, çalışma saatleri, doğa yasaları ile sınırlanır; bunların ihlâl edilmesi cezasız kalmaz. Ustalar, onları işten atma tehditleriyle, işçilerini dinsel inançlarının gereklerini yerine getirmemeye, ülkenin yasalarına itaatsizliğe ve kamuoyuna hiç saygı duymamaya zorlamış oluyor," (bu sonuncuların hepsi pazar günü çalışma ile ilgili) "sermaye ile emek arasına kötülük tohumu ekiyor ve din için de, ahlâk için de, kamu düzeni için de tehlikeli olacak bir örnek yaratıyorlar. ... Komite o kanıdadır ki, iş gününün 12 saatin üzerine çıkarılması, işçinin aile ve özel hayatına zorbaca bir müdahaledir ve işçinin ev hayatına ve oğul, kardeş, koca ve baba olarak, burada yükümlü bulunduğu görevlerini yerine getirmesi işine karışma yoluyla, telafisi imkânsız ahlâkî sonuçlara yol açar. Çalışmanın 12 saati aşması, işçinin sağlığının bozulmasına, erkenden yaşlanmasına ve vaktinden önce ölümüne ve dolayısıyla işçi ailesinin, en muhtaç olduğu anda aile reisinin destek ve himayesinden yoksun kalarak felakete uğramasına yol açma eğilimindedir."[93]

Buraya kadar İrlanda ile ilgilendik. Boğazın öbür yakasında, İskoçya'da, tarım işçisi, çift sürücü, dayanılmaz bir iklimdeki 13-14 saatlik iş gününü ve pazar günleri (hem de o gün dinlenmenin kutsal sayıldığı bu ülkede!) fazladan 4 saat çalıştırılmasını protesto ediyor;[94] bu sırada, biri bilet denetçisi, biri lokomotif makinisti ve biri de işaret memuru üç demir yolu işçisi, Londra'da bir *Grand Jury*'nin (Büyük Jüri'nin) önüne çıkarılmış bulunuyordu. Büyük bir tren kazası yüzlerce yolcuyu öbür dünyaya göndermişti. Kazanın nedeni demir yolu işçilerinin ihmalidir, deniliyordu. Jüri önüne çıkarılan bu üç kişi bir ağızla konuştular ve 10-12 yıl önce günde sadece 8 saat çalıştırılmakta olduklarını söylediler. Son 5-6 yıldır işe 14, 18 ve 20 saat mıhlandıklarını ve özellikle, gezi trenlerinin işletildiği dönemlerde olduğu gibi, tatil heveslilerinin akın ettiği zamanlarda, sık sık, aralıksız 40-50 saat çalışmak zorunda kaldıklarını anlattılar. Onlar da herkes gibi insandı, dev değillerdi. Bir noktada emek güçleri tükenirdi. Uyuşukluğa teslim olurlardı. Kafaları çalışmaz, gözleri görmez olurdu. Tümüyle *"respectable British Juryman"* (saygın İngiliz jüri üyesi), bu işçileri *"manslaughter"* (insan katliamı) suçlamasıyla bir üst mahkemeye sevk eden bir kararla cevap verdi; kararın yumuşak üsluplu

93 l.c.

94 Tarım işçilerinin Lassswade'deki (Glasgow) 5 Ocak 1866 tarihli halk toplantısı (Bkz.: "Workman's Advocate", 13 Ocak 1866). 1865 sonundan bu yana, tarım işçileri arasında, ilk olarak İskoçya'da olmak üzere bir işçi sendikasının kurulması, tarihsel bir olaydır. İngiltere'de en çok ezilmiş tarım bölgelerinden biri olan Buckinghamshire'da işçiler, 9-10 şilinlik haftalık ücretlerini 12 şiline yükseltmek için, Mart 1867'de büyük bir grev yapmışlardı. (Yukarıda söylenenlerden anlaşılacağı gibi, İngiliz tarım proletaryası hareketi 1830'dan sonraki şiddetli gösterilerin ezilmesinden ve özellikle de yeni Yoksullar Yasası'nın yürürlüğe girmesinden bu yana tümüyle ezilmiştir. Hareket 1860'larda tekrar başlamış, 1872 yılında çığır açma noktasına gelene kadar güçlenmiştir. Bu konuya ve bununla birlikte, İngiliz tarım işçilerinin durumları üzerine 1867'den beri yayınlanmakta olan yıllıklara II. Ciltte tekrar döneceğim. Üçüncü basıma ek.)

ekinde, demir yollarını işleten sermaye babalarının, bundan böyle, gerekli sayıda "emek gücü" alınmasında daha eli açık, satın alınan emek gücünü kullanırken "daha ölçülü" ya da "daha özverili" ya da "daha tutumlu" olmaları kutsal dileğini ifade etti.[95]

Her meslek, yaş ve cinsiyetten işçilerin oluşturduğu bu karmakarışık yığın, Odysseus'da öldürülenlerin ruhlarının yarattığından daha derin bir eziklik duygusu yaratan bu kalabalık, daha ilk bakışta, kollarının altında yıllıklar olmasa bile, aşırı çalıştırmanın ne olduğunu gösterir; ama gene de, göze çarpan farklılıklarıyla, sermaye karşısında bütün insanların eşit olduğunu kanıtlayan iki örnek üzerinde duralım: bir elbise dikicisi ve bir demirci.

1863 yılının Haziran ayının son haftasında bütün Londra gazetelerinde *"Death from simple Overwork"* (fazla çalışmanın neden olduğu ölüm) *"sensational"* (sansasyonel) başlığını taşıyan bir paragrafa yer verildi. Son derece saygın bir giyimevinde çalışan, Elise gibi tatlı isimli bir hanım tarafından sömürülen, yirmi yaşındaki elbise dikicisi Mary Anne Walkley'in ölümünden söz ediliyordu. Sık sık anlatılan eski öykü şimdi yeniden keşfedilmişti.[96] Bu kızlar günde ortalama 16½ saat, işlerin arttığı dönemde ise sık sık hiç ara vermeden 30 saat çalışıyordu; "emek gücü", yorgunluktan bitap düştükleri zamanlarda, ara sıra verilen sherry, Porto şarabı ya da kahveyle canlandırılıyorlardı. Sezonun en civcivli zamanıydı. Soylu hanımların Galler'den yeni ithal edilmiş prensesin şerefine verilen baloda teşhir edecekleri muhteşem elbiselerin göz açıp kapayıncaya kadar dikilip hazırlanması gibi büyük bir iş vardı. Mary Anne Walkley, diğer 60 kızla birlikte hiç ara vermeden 26½ saat çalışmıştı; her bir odada 30 kız çalışıyordu; odada 30 insan için gerekli havanın $^{1}/_{3}$'ü ya vardı ya yoktu; geceleri bir yatakta ikişer ikişer yatıyorlardı; ve yatakları,

95 "Reynolds' Paper", [21] Ocak 1866. Aynı haftalık gazete, her hafta, "Fearful and fatal accidents" (korkunç ve can kaybına yol açan kazalar), "Appalling tragedies" (dehşet verici trajediler) vb. "sensational headings" (sansasyonel başlıklar) altında, demir yollarında meydana gelen yeni faciaların uzun listelerini sunuyordu. Kuzey Stafford hattında çalışan bir işçi şu cevabı veriyor: "Makinist ve ateşçinin dikkatlerinin bir an için felce uğramasının nelere yol açacağını herkes bilir. Bir insandan, en dumanlı ortamlarda, durup dinlenmeksizin bu kadar uzun süre çalışması nasıl beklenebilir? Her gün bir benzeri görülen aşağıdaki olayı bir örnek olarak alın: Geçen Pazartesi günü bir ateşçi sabahın çok erken saatinde işe başladı. Tam 14 saat 50 dakika çalıştı. Daha bir bardak çay içmeye bile fırsat bulamadan yeniden işe çağrıldı. Böylece aralıksız 29 saat 15 dakika çalıştırıldı. Haftanın geriye kalan kısmındaki çalışma saatleri şöyleydi: Çarşamba günü 15 saat, Perşembe günü 15 saat 35 dakika, Cuma günü 14 saat 30 dakika, Cumartesi günü 14 saat 10 dakika; haftalık toplam 88 saat 30 dakika. Şimdi, bu adamın sadece 6 iş günlük ücret tutarını aldığı andaki şaşkınlığını düşünün. Adam işte yeniydi ve bir günlük işten ne anlaşıldığını sorduğunda aldığı karşılık şu olmuştu: 13 saat, yani haftada 78 saat. Peki, fazladan çalıştığı 10 saat 30 dakika ne olmuştu? Uzun bir didişmeden sonra kendisine tazminat olarak 10 peni verildi." (l.c, 4 Şubat 1866 sayısı.)

96 Krş. F. Engels, l.c. s. 253, 254.

boğucu odalardan birinde, tahtalarla ayrılmış bir bölmede bulunuyordu.[97] Ve üstelik bu da Londra'nın en iyi modaevlerinden biriydi. Mary Anne Walkley cuma günü hastalandı ve öncesinde elindeki son işi de bitiremeden, Bayan Elise'i şaşkın bırakarak pazar günü ölüp gitti. Ölüm döşeğine çok geç çağrılmış olan hekim, Dr. Keys, *"coroner's jury"* (şüpheli ölüm soruşturması jürisi) önünde kuru bir dille tanıklık etti:

> "Mary Anne Walkley, aşırı kalabalık bir odada çok uzun saatler boyunca çalışmaktan ve yatak odasının son derece dar ve havasız olmasından ötürü ölmüştür."

Bunun üzerine, *"Coroner's jury"*, doktora görgü dersi vermek için şu açıklamayı yaptı:

> "Müteveffanın ölümü inmeden kaynaklanmıştır; ancak, aşırı kalabalık bir iş yerinde uzun saatler çalışmanın vb. ölümü çabuklaştırmış olmasını düşündürecek sebepler vardır."

Serbest ticaret savunucuları Cobden ve Bright'in organı olan "Morning Star", "Bizim beyaz kölelerimiz mezara girinceye kadar durup dinlenmeden çalışırlar, eriyip tükenirler ve sessiz sedasız ölüp giderler" diye yazıyordu.[98]

---

97 Sağlık Müdürlüğü'nde çalışan Dr. Letheby o sırada şu açıklamada bulunmuştu: "Yetişkin bir kimsenin asgari hava ihtiyacı yatak odasında 300 ayak küp, oturma odasında 500 ayak küptür." Bir Londra hastanesinin başhekimi olan Dr. Richardson: "Kadın şapkası dikiminde, giysi dikiminde ve olağan dikiş işlerinde çalışan dikiş işçisi kadınlar üç başlı bir felâketin, aşırı çalışma, havasızlık ve beslenme yetersizliği veya sindirim bozukluğunun pençesinde kıvranır. Genel olarak bakıldığında, bu iş türü, her koşulda, erkeklerden çok kadınlara uygundur. Bu iş kolunun hastalığı, özellikle başkentte, sermayeden kaynaklanan (*that spring from capital*) gücüyle emekten zorla tasarruf sağlayabilen (*force economy out of labour*; emek gücünü israf ederek masraflardan yapılan tasarrufu kastediyor) 26 kadar kapitalistin tekelinde olmasıdır. Bunların gücü, işçi kadınların meydana getirdiği bu sınıfın bütün katları arasında duyulur. Küçük işler yapan terzi kadın küçük bir müşteri çevresi yaratabilecek olsa, rekabet onu, bu çevreyi koruyabilmek için, evinde ölesiye çalışmak ve yardımcılarını da öldüresiye fazla çalıştırmak zorunda bırakır. İşi kötüye gitse veya kendi kendini ayakta tutabilecek bir duruma gelemese, bu küçük işletmenin sahibi, işin hiç de daha az olmadığı fakat hiç değilse ücretin garantili olduğu büyük kuruluşlardan birine katılır. Artık tam bir köle haline gelmiş olur ve toplumda kendini gösteren her değişiklik ve dalgalanma ile oradan oraya fırlatılır; kâh evinde bir odanın içinde açlıktan ölecek hale gelmiştir ya da buna yakın bir durumdadır; kâh 24 saatin 15, 16 ve hatta 18 saatini havasına dayanılmaz iş yerlerinde ve kendisi iyi olsa bile, havasızlık yüzünden sindirilmesine imkân olmayan bir gıda ile çalışmaktadır. Havasızlığın sebep olduğu bir hastalıktan başka bir şey olmayan verem bu kurbanlarla beslenir ve yaşar." (Dr. Richardson, "Work and Overwork", "Social Science Review", 18 Temmuz 1863.)

98 "Morning Star", 23 Haziran 1863. "Times" bu olaydan Bright ve benzerlerine karşı Amerikan köle sahiplerini savunmak için yararlanmıştı: "Pek çoğumuz o kanıdayızdır ki, biz kendi genç kadınlarımızı, kırbaç darbeleri altında değil de açlığın kamçısı altında öldüresiye çalıştırdığımız sürece, doğuştan köle sahibi olan ve kölelerini, hiç değilse, iyi besleyen ve dayanılabilir şekilde çalıştıran ailelere veryansın etmeye hemen hemen hiçbir hakkımız olmaz." ("Times", 2 Temmuz 1863.) Bir Tory organı olan "Standard" gazetesi de aynı şekilde Rahip Newman Hall'u ayıplıyordu: "O köle sahiplerini aforoz

"Ölesiye çalıştırma, yalnızca elbise dikicilerinin çalıştığı atölyelerde değil, daha binlerce iş yerinde, işlerin iyi gittiği her yerde olağan bir şeydir. ... Örnek olarak bir demirciyi alalım. Şairlere inanmak gerekirse, dünyada demirciden daha canlı, daha neşeli kimse yoktur. Demirci erkenden kalkar ve güneşten önce kıvılcımlar saçmaya başlar; yemesi, içmesi ve uyuması diğer hiç kimseninkilere benzemez. Sırf fiziksel bakımdan düşünülürse, orta karar iş yapan bir demirci, gerçekten, işi en iyi olan insanlardan biridir. Ama, demircimizi şehre kadar bir izleyelim, bu güçlü kuvvetli adamın nasıl bir iş yükü altında ezildiğini ve ülkedeki ölüm oranı açısından durumunu görelim. Marylebone'da" (Londra'nın en büyük mahallelerinden biri) "demircilerin yıllık ölüm oranı binde 31'dir, ve bu oran, İngiltere'nin ortalama yetişkin erkek ölüm oranından binde 11 daha yüksektir. İnsanlığın neredeyse içgüdüsel bir sanatı olan ve kendi başına hiç de kötü sayılmayacak bu iş, sırf öldüresiye çalıştırma yüzünden insanı mahveden bir iş haline gelir Demirci bir günde o kadar çok çekiç sallar, o kadar çok adım atar, o kadar çok nefes alır, o kadar çok emek harcar ki, ömrü ortalama 50 yılı ya bulur ya bulmaz. Yaşamını her gün dörtte bir oranında daha fazla harcaması için, çok daha fazla çekiç sallamaya, çok daha fazla adım atmaya, çok daha fazla nefes almaya ve diğer her şeyi çok daha fazla yapmaya zorlanır. O bu, gayreti gösterir; istenilen sonuç alınır, belli bir zaman aralığında dörtte bir oranında fazla iş çıkar ve 50 yerine 37 yaşında ölür gider."[99]

4. Gündüz ve Gece Çalışması. Vardiya Sistemi

Değerlenme süreci açısından bakıldığında, değişmez sermaye, yani üretim araçları, yalnızca, emeği ve emeğin her zerresi ile birlikte onunla orantılı bir artık emeği yutmak için vardır. Değişmez sermaye bu işi yapmadığı sürece, sadece var olması bile kapitalist için negatif bir kayıptır; çünkü, atıl kaldığı zaman boyunca yararsız bir sermaye yatırımını temsil eder; bunun yanında, işe verilen ara, işe yeniden başlanması için ek bir harcamayı gerekli kılar kılmaz, bu kayıp pozitif bir kayıp haline gelir. İş gününün, doğal gündüz sınırlarını aşıp geceye doğru uzatılması, yalnızca geçici bir etkide bulunur ve canlı emeğe duyulan vampir susuzluğunu pek az giderir. Bundan dolayı, günün 24 saatinde emeğe el koy-

---

eder, ama bir yandan da, Londra'nın araba sürücülerini ve biletçilerini ve başkalarını köpeğe bile yakışmayacak bir ücretle, günde 16 saat çalıştıran sayın baylarla bir arada, içi sızlamadan dua eder." Nihayet, daha 1850'de kendisi hakkında "dehanın canı cehenneme, ama yarattığı efsane hâlâ yaşıyor" (*Zum Teufel ist der Genius, der Kultus ist geblieben*), dediğim kâhin Thomas Carlyle da konuştu. Zamanımızın biricik büyük olayı olan Amerikan İç Savaşı'nı kısacık bir öyküye indirgedi: Kuzeyli Peter, bütün gücüyle Güneyli Paul'ün kafasını kırmak ister, çünkü Kuzeyli Peter işçisini "günlük olarak", Güneyli Paul ise "ömür boyu kiralar". ("Macmillan's Magazine". Ilias Americana in nuce. 1863 Ağustos sayısı.) Böylece, Tory'lerin kentlerdeki işçilere (kır işçileri kesinlikle hariç!) sempati beslediği balonu sonunda patlar. Bütün bunların özü: Kölelik!

99 Dr. Richardson, 1.c.

mak, kapitalist üretiminin temel dürtüsüdür. Ama bu fiziksel bakımdan imkânsız olduğundan, yani aynı emek gücü gece ve gündüz devamlı olarak yutulamayacağından, bu fiziksel engeli aşmak için, gündüz kullanılan emek gücü ile gece kullanılan emek gücünü değişimli olarak kullanmak gerekir. Değiştirme çeşitli şekillerde olabilir; örneğin bir kısım işçi ve personel bir hafta gündüz, bir hafta gece işi görür vb. Bilindiği gibi bu vardiya sistemi, bu posta değiştirme sistemi, İngiliz pamuklu sanayisinin hızla palazlandığı gençlik döneminde en yaygın şekilde uygulanmıştı; bugün de, diğer birçok yerde olduğu gibi Moskova dolaylarındaki pamuk ipliği sanayisinde de geliştiği görülmektedir. Bu 24 saatlik üretim süreci, Büyük Britanya'nın şimdiye kadar "serbest" olagelmiş birçok sanayi kolunda bugün hâlâ sistem olarak uygulanır; İngiltere, Galler ve İskoçya'daki yüksek fırınlar, demir fabrikaları, haddehaneler ve diğer madenî eşya fabrikaları, diğer birçokları arasında, sistemin bugün de uygulandığını gördüğümüz iş yerleridir. Burada emek süreci çoğu salah 6 iş gününün 24'er saatlerinin yanı sıra pazar günlerinin 24 saatlerini de kapsar. İşçiler, yetişkin erkek ve kadınlarla, her iki cinsten çocuklardan meydana gelir. Çocukların ve daha büyükçe kimselerin yaşları 8 (bazı hallerde 6) ile 18 arasında değişir.[100] Bazı iş kollarında kızlar ve kadınlar geceleri erkek işçilerle bir arada çalışır.[101]

Gece işinin genel kötü etkileri bir yana,[102] üretim sürecinin aralıksız

---

100 "Children's Employment Commission. Third Report", Lond. 1864, s. IV, V, VI.

101 "Staffordshire'da olsun, Güney Galler'de olsun genç kızlar ve kadınlar kömür ocaklarında ve kok kömürü elde etme işinde çalıştırılır; hem de yalnızca gündüzleri değil, geceleri de çalışırlar. Parlamentoya sunulan raporlarda, bunun büyük ve apaçık fenalıkları olan bir uygulama olduğuna sık sık değinilmiştir. Erkeklerle bir arada çalışan, giyimleri ile onlardan hemen hemen hiç ayırt edilmeyen, pislik ve dumandan tanınmaz hale gelen bu kadınlar, kadınlığa yaraşmaz bu işin kaçınılması hemen hemen imkânsız bir sonucu olarak, kendilerine saygılarını kaybetmelerinin sebep olduğu bir karakter soysuzlaşmasına uğrar." (l.c. 194, s. XXVI. Krş. "Fourth Report" [1865] 61, s. XIII.) Cam fabrikalarında durum aynıdır.

102 Gece işinde çocuk işçi çalıştıran bir çelik fabrikatörü şunu belirtmişti: "Geceleri çalışıp da gündüz uyuyamayan, uygun ve gerekli bir şekilde dinlenemeyen çocukların ertesi gün gelişigüzel orada burada dolaşmaları doğal bir şeydir." (l.c. "Fourth Rep.", 63, s. XIII.) Vücut sağlığının korunması ve vücudun gelişmesi için güneş ışığının taşıdığı önem üzerine bir hekim başka şeylerin yanında şunları belirtir: "Güneş ışığı vücuttaki dokular üzerinde, bunlara sertlik ve esneklik kazandırarak, doğrudan doğruya etki yaratır. Normal miktarda ışıktan yoksun kalmış hayvanlarda dokular, gevşek ve esneklikleri gelişmemiş olarak kalır, uyarım yetersizliği nedeniyle sinir gücü uyumluluğunu yitirir, büyüme sırasında gelişmesi gereken her şey güdük kalır. ... Devamlı, bol güneş ışığı ve günün bir kısmında güneş ışınlarına doğrudan doğruya maruz kalma, çocukların sağlığı için son derece gereklidir. Işık, gıdaların plastisitesi yüksek kana dönüşmesine yardımcı olur, oluşan lifleri sağlamlaştırır. Işık, görme organları üzerinde uyarıcı etki yapar ve bu yoldan beynin çeşitli işlevlerinin daha fazla kullanılmasını sağlar." Bu pasajı "Sağlık" hakkındaki çalışmasından (1864) aldığımız Worcester "General Hospital" Başhekimi W. Strange, soruşturma komisyonu üyesi White'a yazdığı bir mektupta şunları kaydediyor: "Bir süre önce Lancashire'da gece işinin çocuk işçiler üzerindeki etkilerini görmek fırsatını buldum; bazı işverenlerin ısrarla belirtmekten pek hoşlandık-

24 saat devam etmesi, örneğin, son derece yorucu olan ve her işçi için resmî iş gününün, gece ve gündüz, en fazla 12 saat olduğu, daha önce sözünü ettiğimiz sanayi kollarında, tanımlı iş günü sınırını aşma fırsatını sağladığı için son derece memnuniyetle karşılandı. Şurası var ki, bu sınırı aşan aşırı çalıştırma, birçok hallerde, İngiliz resmî raporlarındaki sözlerle ifade edecek olursak,"gerçekten dehşet verici"dir (*"truly fearful"*):[103]

"Aşağıdaki tanık ifadelerinden," denir, "9 ile 12 yaşları arasındaki çocuklara yaptırılan işi görüp de, ister istemez, anne ve babalarla patronların ellerindeki güç ve yetkileri böylesine kötüye kullanmalarına artık daha fazla göz yumulmaması gerektiği sonucuna varmayacak bir insan aklı düşünülemez"[104]

"Çocukların, işlerin sıkışık olduğu zamanlarda olduğu gibi normal zamanlarda da, gece ve gündüz vardiyalarında çalıştırılmaları iş gününün utanç verici bir şekilde uzatılmasına yol açıyor. Bu uzatma, birçok örnekte, yalnızca zalimce değil, tam anlamıyla inanılmaz ölçüdedir. Çalıştırılan çocuklar arasından bir ya da birkaçının şu ya da bu nedenle işe gelmemesi seyrek görülen bir şey değil. Böyle zamanlarda, kendi işlerini bitirmiş bir ya da daha fazla çocuğa, işe gelmemiş çocukların eksik kalan işleri tamamlatılıyor. 'İşe gelmeyen çocukların eksik kalan işlerini nasıl tamamlıyorsunuz?' diye sorduğum bir haddehane müdürünün buna verdiği cevap, bu sistemin herkesçe bilindiğini açıkça gösterir: 'Bunu benim kadar bildiğinizi biliyorum' dedi ve gerçeği itiraf etmekten kaçınmadı."[105]

"Tanımlı iş gününün sabah saat 6'dan akşam 5½'a kadar sürdüğü bir haddehanede, bir oğlan her hafta 4 gece, en az ertesi günün akşam saat 8½'una kadar çalışmıştı ... ve 6 ay boyunca bu böyle devam etmişti." "Bir diğer çocuk 9 yaşında iken, zaman zaman, birbiri peşi sıra 12'şer saatlik üç vardiyada çalışmış, yaşı 10'a basınca, çalışması birbiri peşi sıra iki gün ve iki geceye çıkmıştı." "Şimdi 10 yaşında olan bir üçüncüsü, üç gece sabahları saat 6'dan gece 12'ye, diğer geceler de akşam 9'a kadar çalışmıştı." "Şimdi 14 yaşında olan bir dördüncüsü, bütün bir hafta boyunca akşam saat 6'dan ertesi gün öğle vakti 12'ye kadar, zaman zaman da birbiri peşi sıra üç vardiyada, örneğin pazartesi sabahından salı gecesine kadar çalışmıştı." "Şimdi 12 yaşında olan bir beşinci çocuk, Stavely'de bir demir dökümhanesinde 14 gün boyunca sabahları saat 6'dan gece saat 12'ye kadar çalışmıştı ve artık çalışamayacak durumda." George Allinsworth, 9 yaşında: "Buraya geçen cuma geldim. Ertesi gün gece yarısından sonra saat 3'te işe başlayacaktık. Bunun için bütün gece burada kaldım. Evim buradan 5 mil uzakta. Altıma

---

ları iddialarının aksine, şunu tereddütsüz belirtmek isterim ki, gece işinde çalıştırılan çocukların sağlığı bundan zarar görmüştür. ("Children's Employment Commission, Fourth Report" 284, s. 55.) Bu tür şeylerin ciddi görüş ayrılıklarına konu olması, kapitalist üretimin, kapitalistlerin ve *retainer*'larının (hizmetlilerinin) "beyin fonksiyonlarını" nasıl etkilediğini gösteriyor.

103 l.c. 57, s. XII.

104 l.c. ("4 th. Rep.", 1865), 58, s. XII.

105 l.c.

önlüğümü, üstüme de ceketimi çekip yerde uyudum. Diğer iki gün sabah saat 6'da buradaydım. Evet! Burası sıcak bir yer! Buraya gelmeden önce, tam bir yıl boyunca bir yüksek fırında çalıştım. Taşradaki çok büyük bir fabrikaydı. Orada da cumartesi günleri sabahın 3'ünde kalkardım, ama hiç değilse eve gidip uyuyabilirdim; evimize yakındı. Diğer günler sabahları saat 6'dan akşamları 6 veya 7'ye kadar çalışırdım" vb.[106]

Şimdi, bir de, bizzat sermayenin bu 24 saat sistemi üzerine neler dediğini dinleyelim. Sistemin aşırılıkları, iş gününü "zalimce ve inanılmaz derecede" uzatmaya âlet edilmesi, doğal olarak sessizlikle geçiştirilir. Sermaye, sistemin sadece "normal" biçiminden söz eder.

---

106 l.c. s. XIII. Bu "emek gücünün" eğitim düzeyi, doğal olarak, bir soruşturma komisyonu üyesinin taraf olduğu aşağıdaki diyaloglarda görüldüğü gibi olmak zorundadır! Jeremiah Haynes, 12 yaşında: "... Dört kere dört sekizdir; ama, dört tane dört (*4 fours*) 16 eder. ... Kral, bütün paraların ve altınların sahibi olan kimsedir. (*A king is him that has all the money and gold.*) Bizim bir kralımız var, onun bir kraliçe olduğu söyleniyor, ona Prenses Alexandra diyorlar. Onun kraliçenin oğlu ile evlendiğini söylüyorlar. Bir prenses, bir erkektir." Wm. Turner, on iki yaşında: "İngiltere'de yaşamıyorum. Sanırım, böyle bir ülke var, eskiden hiç bilmiyordum." John Morris, on dört yaşında: "Dünyayı Tanrı'nın yarattığını ve bütün insanların, biri hariç, boğulduğunu söylerlerken duydum; bu kalanın küçük bir kuş olduğunu işittim." William Smith, on beş yaşında: "Tanrı erkeği yarattı, erkek de kadını." Edward Taylor, on beş yaşında: "Londra hakkında hiçbir şey bilmiyorum." Henry Matthewman, on yedi yaşında: "Ara sıra kiliseye giderim. ... Vazlarda geçen bir isim vardı, İsa denilen biri; ama, bir başka isim söyleyemem ve onun üzerine de hiçbir şey söyleyemem. O öldürülmedi, herkes gibi öldü. O bazı bakımlardan diğer insanlar gibi değildi; çünkü, o bazı bakımlardan dindardı, başkaları değil." (*He was not the same as other people in some ways, because he was religious in some ways, and others isn't.*) (l.c. 74, s. XI.) "Şeytan iyi bir insandır. Nerede yaşadığını bilmiyorum. İsa kötü bir herifti." (*"The devil is a good person. I don't know where he lives. Christ was a wicked man."*) "Bu kız çocuğu (10 yaşında) *God'*ı (Tanrı) *dog* (köpek) diye telaffuz ediyor ve kraliçenin adını bilmiyordu." ("Ch. Empl. Comm V. Rep.", 1866, s. 55, n. 278.) Madenî eşya sanayisindeki sistem, cam ve kâğıt fabrikalarında da görülür. Kâğıdın makinelerle yapıldığı bütün kâğıt fabrikalarında, kırpıntıların tasnifi hariç, diğer bütün işler gece yapılır. Bazı örneklerde, vardiya sisteminin yardımıyla, gece işi bütün hafta boyunca ve genellikle pazar gecesi başlayıp izleyen haftanın cumartesi gününün gece yarısına kadar olmak üzere aralıksız devam eder. Her hafta, gündüz vardiyasında çalışanlar 5 gün 12 saat, 1 gün 18 saat, gece vardiyasının işçileri 5 gece 12 saat, 1 gece 6 saat çalışır. Diğer bazı örneklerde her vardiya, gün değiştirerek, birbiri peşi sıra 24'er saat çalışır. 24 saati tamamlamak için bir vardiya pazartesi günü 6 saat, cumartesi günü 18 saat çalışır. Bazı örneklerde de karma bir sistem uygulanır; burada kâğıt makinelerinin başında çalışan kimseler haftanın her günü 15-16 saat çalıştırılır. Soruşturma komitesi üyesi Lord, bu sistemin, 12 saatlik ve 24 saatlik vardiya sistemlerinin bütün kötülüklerini bir araya getirmiş göründüğünü söyler. 13 yaşından küçük çocuklar, 18 yaşın altındaki gençler ve kadınlar bu gece vardiyasında çalıştırılır. Bazen, 12 saatlik vardiya sisteminde, kendilerinden vardiyayı devralacak işçiler gelmediğinde, arka arkaya iki vardiya, yani 24 saat çalışmak zorunda kalıyorlardı. Tanık ifadelerinin ortaya koyduğuna göre, erkek ve kız çocuklar çoğu zaman aşırı çalıştırılıyor, bu aşırı iş saatlerinin aralıksız 24 ve hatta 36 saate kadar çıkması hiç de ender olmuyordu. "Devamlı ve değişmez" bir iş olan cam temizleme ve parlatma işinin yapıldığı yerlerde, bütün ay boyunca günde 14 saat çalışan 12 yaşındaki kız çocukların, "iki veya en fazla üç defa verilen yarım saatlik yemek araları dışında, düzenli hiçbir dinlenme arası ya da mola verilmeksizin" çalıştırıldıkları görülür. Düzenli gece çalışmasının tamamen bırakıldığı bazı fabrikalarda fazla çalıştırma çok daha korkunç ölçülere ulaşıyor ve "bunlar çoğu zaman en pis, en sıcak ve en sıkıcı süreçler oluyor." (Children's Employment Commission. Report IV, 1865, s. XXXIII ve XXXIX.)

Aralarında sadece % 10'u 18 yaşından küçük, bunun da sadece 20'si gece işinde çalışan erkek çocuk olan, 600 ile 700 kişi arasında işçi çalıştıran iki çelik fabrikatörü, Bay Naylor ve Bay Vickers görüşlerini şöyle belirtirler:

"Sıcaklık çocuklara hiç zarar vermez. Sıcaklık herhalde 86° ile 90° arasında (Fahrenheit). ... Demirhanede ve haddehanede işçiler vardiya sistemi ile gece ve gündüz çalışır; ama bunun yanında, diğer bütün işler gündüz işidir ve sabah saat 6'dan akşam 6'ya kadar çalışılır. Demirhanedeki işçiler gündüz saat 12'den gece 12'ye kadar çalışır. Bazı işçiler, gece ile gündüz çalışmaları arasında değişim yapmadan, hep geceleri çalışır. ... Gündüz ya da gece çalışmanın sağlık açısından" (Naylor ve Vickers beylerin sağlıkları açısından mı?) "herhangi bir fark doğurduğunu görmüyoruz ve muhtemeldir ki işçiler, vardiya değişimi olmadan hep aynı saatlerde dinlendiklerinde, daha iyi uyuyorlar. 18 yaşından küçük yaklaşık 20 çocuk gece postasında çalışır. ... Gece, 18 yaşından küçük çocuk çalıştırmasak işlerimiz yürümezdi (*not well do*). İtirazımız, üretim masraflarının artacak olmasıyla ilgili. Usta işçi ve kısım şefleri bulmak zordur; oysa, istediğiniz kadar çocuk bulabilirsiniz. ... Kuşkusuz, çalıştırdığımız küçüklerin oranı düşük olduğundan, gece çalışmasının sınırlandırılması bizim için çok büyük bir önem taşımaz ve bizi çok ilgilendirmezdi."[107]

3000 oğlan ve yetişkin erkek çalıştıran ve bunların bir kısmının ağır demir ve çelik işlerinde"vardiyalar halinde gece ve gündüz"çalıştırıldığı John Brown and Co. demir ve çelik firmasından Bay J. Ellis, ağır çelik işlerinde iki yetişkin erkeğe bir veya iki küçük çocuğun düştüğünü söyler. Bu işletmede 18 yaşın altında 500 kişi vardır, bunların $^1/_3$'ü yani 170'i 13 yaşından küçüktür. Bay Ellis'in önerilen yasa değişikliği hakkındaki görüşü şudur:

"18 yaşından küçük hiç kimsenin 24 saatte 12 saatten fazla çalıştırılmasına izin verilmemesinin çok itiraz edilebilir (*very objectionable*) bir şey olduğunu sanmıyorum. Ama, gece çalıştırılmayacak çocuk yaşının 12'nin üstünde bir yaş olabileceği kanısında da değilim. 13 ve hatta 15 yaşından küçük çocukların çalıştırılmalarını büsbütün yasaklayan bir yasayı bile, çalıştırmakta olduğumuz çocukların geceleri çalıştırılmasının yasaklanmasına tercih ederiz. Gündüz vardiyasında çalışan çocukların gece vardiyasında da çalışmaları gerekir; çünkü, yetişkin erkekler durmadan gece işi yapamazlar: bu onların sağlığını mahveder. Bununla beraber, haftalık nöbetlerle yürütülürse, gece işinin zararlı olacağını sanmıyoruz."

(Naylor ve Vickers, kendi işlerinin çıkarıyla uyumlu olarak, bunun tersine inanıyor, muhtemelen sürekli gece çalışmasının değil dönüşümlü çalışmanın zararlı olduğunu söylüyorlardı.)

107 "Fourth Report etc", 1865, 79, s. XVI.

"Dönüşümlü olarak gece işinde çalışan kimselerin, sadece gündüz çalışanlar kadar sağlıklı olduklarını görüyoruz. ... Bizim, 18 yaşından küçük kimselerin gece çalıştırılmaması konusundaki itirazımız, masrafların artması yüzündendir; biricik sebep de budur." (Ne sinik bir saflık!) "Masraflardaki bu artışın, işin (*the trade*) başarılı bir şekilde yürütülmesi açısından, kaldırılamayacak kadar büyük olacağı kanısındayız. (*As the trade with due regard to etc. could fairly bear!*)" (Ne bulanık bir anlatım biçimi!) "Burada emek kıttır ve böyle bir düzenleme altında yetersiz hale gelebilir."

(Yani, Ellis, Brown ve ortakları, emek gücünün tam karşılığını ödemek gibi zor bir durumla karşı karşıya kalabilir!)[108]

Cammell and Co."Cyclops Demir ve Çelik"şirketi, biraz önce gördüğümüz John Brown and Co. gibi, büyük bir işletmedir. Bunun sorumlu müdürü, hükümet komiseri White'a ifadesini yazılı olarak vermişti. Sonradan, kendisine gözden geçirmesi için geri verilmiş olan müsveddeyi yok etmeyi uygun bulmuştu. Ama, Bay White'in kuvvetli bir hafızası var. Çok iyi hatırladığına göre, çocukların ve gençlerin gece çalıştırılmaları yasağı Kikloplar için, "imkânsız, işletmelerini kapatmaktan farksız bir şey"di; ama çalıştırdıkları kimseler arasında 18 yaşından küçük olanların oranı % 6'dan biraz fazla, 13 yaşından küçük olanların oranıysa yalnızca % 1'di![109]

Attercliffe'deki Sanderson, Bros. and Co. Demir-Çelik Haddeleme şirketinden E. F. Sanderson aynı konuda şunları söylemiştir:

"18 yaşından küçük kimseleri geceleri çalıştırma yasağı büyük güçlükler doğuracaktır, çocuk emeğinin yerini yetişkin erkek emeği ile doldurmanın yol açacağı masraf artışı bunların başında gelir. Bunun ne kadar olacağını söyleyemem; ama, herhalde, fabrikatörün çelik fiyatını yükseltebilmesine imkân verecek kadar fazla olmayacak ve yetişkin erkekler" (ne garip kafalı insanlar!) "bunu yüklenmeyi şüphesiz reddedeceklerinden, zarar onların sırtında kalacaktır."

Bay Sanderson, çocuklara ne ücret verdiğini bilmiyor, ama

"herhalde haftada çocuk başına 4 veya 5 şilin olmalı. ... Çocukların işleri genellikle" ("generally", tabii ki her zaman "özellikle" değil) "çocukların kuvvetlerinin yettiği türden işlerdir; dolayısıyla, uğranılacak kaybı telafi etmek için, yetişkin erkeklerin daha büyük olan güçlerinden herhangi bir kazanç elde edilemez ya da ancak, metallerin çok ağır olduğu örneklerde kazanç sağlanabilir. Erkekler, emirlerinde çocukların olmamasından pek hoşnut olmayacaktır, çünkü erkekler daha az söz dinler. Bundan başka, işi öğrenmek için, çocukların erken yaşta işe başlamaları gerekir. Çocukların çalışması sırf gündüz işi ile sınırlandırılırsa bu amaç gerçekleştirilemez."

---

108 l.c. 80, s. XVI, XVII.

109 l.c. 82, s. XVII.

Niye gerçekleşmesin? Çocuklar zanaatı gündüz niye öğrenemez? Buna ne gibi bir neden gösterebilirsin?

"Yetişkin erkekler, vardiyaları değiştikçe, kâh gündüz kâh gece çalıştıkları için, her değişmede kendi yanlarında çalışan çocuklardan ayrı düşerler, bu yüzden de onlardan sağladıkları kârın yarısını kaybedebilirler. Yetişkinlerin çocuklara iş öğretmeleri, çocukların ücretlerinin bir kısmı sayılır, bundan ötürü de yetişkinlerin çocuk emeğini ucuza elde etmelerini sağlar. Her yetişkin, bu yoldan sağladığı kârın yarısını kaybeder."

Diğer bir deyimle, Sanderson'lar, yetişkinlerin ücretlerinin bir kısmını çocukların gece çalışması olarak ödemek yerine kendi keselerinden ödemek zorunda kalabilirdi. Bu yüzden Sanderson'ların kârı bir miktar düşerdi; bu da, Sanderson'lar açısından, çocukların işi gündüz öğrenememeleri için yeterli bir nedendir.[110] Bundan başka, bu durumda çocuklardan arta kalacak gece işleri yetişkinlerin omuzlarına yüklenirmiş ki, onlar da bunu kaldıramazmış. Sözün kısası, doğacak güçlükler o derece büyük olurmuş ki, muhtemelen, gece işinin toptan bırakılmasına yol açarlarmış. E. F. Sanderson der ki, *"Çelik üretiminin kendisi bakımından bu en küçük bir fark yaratmaz, fakat!"* Fakat Sanderson'lar çelikten daha fazla bir şey yapmak zorundadır. Çelik yapımı, yalnızca para yapmanın bahanesidir. Eritme fırınları, haddehaneler vb., binalar, makineler, demir, kömür vb., çeliğe dönüşmekten daha fazla bir şey yapmak zorundadır. Bütün bu şeyler, artık emek yutmak için elde tutulur ve şüphesiz, 24 saatte, 12 saatte olduğundan daha fazla artık emek yutarlar. Tanrının ve yasanın inayetiyle, bunlar, gerçekte, Sanderson'lara belli bir sayıda işçinin emek-zamanı üzerine günün tam 24 saati için kesilmiş bir çek verirler ve emek emme işlevlerinde bir kesinti olur olmaz, sermaye olma niteliklerini kaybeder, dolayısıyla da Sanderson'lar için net bir kayıp olurlar.

"Hem de, bu derece pahalı makinelerin günün yarısında atıl kalmaları yüzünden kayba uğranır; ve, bizim şimdiki sistemde elde edebildiğimiz ürün kütlesini üretebilmek için, masrafları iki misline çıkaracak iki misli bina ve iki misli makine kullanmamız gerekir."

Peki ama, Sanderson'lar, yalnızca gündüzleri işçi çalıştırmalarına izin verilen ve dolayısıyla binaları, makineleri, ham maddeleri geceleri "atıl" kalan diğer kapitalistlere göre ayrıcalık sahibi olmayı neye dayanarak talep ediyor?

110 "Bizim düşünce zengini ve akıl yürüten çağımızda her şey için, ne kadar kötü ya da abes olursa olsun, iyi bir neden gösteremeyen bir kimsenin fazla değeri yoktur. Dünyada bozulmuş ne varsa, bunların hepsi iyi nedenlerle bozulmuştur." (Hegel, l.c. s. 249.)

"Doğru," diyor bütün Sanderson'lar adına E. F. Sanderson, "makinelerin atıl kalmasından kaynaklanan zararın, yalnızca gündüzleri çalışılan bütün sanayi kolları için söz konusu olduğu doğru. Ne var ki, bizim iş kolumuzda eritme fırınları kullanma zorunluluğu fazladan bir kayba yol açar. Bunlar çalışır halde tutulacak olursa, bizim durumumuzda, yakıt israf edilmiş olur;" (şu anda olduğu gibi işçilerin yaşamlarını israf etmek yerine) "çalışır halde tutulmayacak olsalar, tekrar ateşleme ve gerekli sıcaklık derecesinin elde edilmesi için, bu kez de zaman kaybına uğranılır." (Oysa, 8 yaşındakiler dahil çocukların uyku zamanlarından kayıpları, Sanderson soyu için bir emek-zaman kazancıdır). "Ayrıca fırınlar ısı değişiminden zarar görür." (Oysa, aynı fırınlar, emekteki gece-gündüz değişimlerinden hiçbir zarar görmez.)[111]

5. Normal Bir İş Günü Sağlama Mücadelesi. 14. Yüzyılın Ortasından 17. Yüzyılın Sonuna Kadar İş Gününü Uzatmak Amacıyla Çıkarılan Zorlayıcı Yasalar

"BİR iş günü nedir?" Sermayenin, günlük değerini ödediği emek gücünü tüketebileceği zaman ne uzunluktadır? İş günü, emek gücünün

111 "Children's Employment Commission. Fourth Report", 1865, 85, s. XVIII. Cam fabrikatörlerinin, çocuklar için "düzenli yemek saatleri" ayırmanın imkânsız olduğu, çünkü, bu takdirde fırınlardan çıkan belli bir miktar ısının "tamamen kaybedileceği" yani "israf olacağı" gibi endişelerine soruşturma komisyonu üyesi White cevap verir. White'ın cevabı, kapitalistlerin paralarını harcarken sergiledikleri "kanaatkarlık"tan, "el çekme"den "tutumluluk"tan ve insan hayatını Timur'a özgü bir hovardalıkla "harcamalarından" duygulanan Ure, Senior vb. ile bunların ardından gelen Roscher vb. küçük çaplı Alman yardakçıların verdikleri cevaba hiç benzemez: "Saatleri ve süreleri belli yemek aralarının verilmesi halinde, şimdikinden belli bir miktarda fazla bir ısı kaybına uğranabilir; ne var ki, cam yapımevlerinde çalıştırılmakta olan ve yemeklerini, bir kere bile olsun, rahatlıkla yiyemeyen ve sindirim için kısacık bir dinlenme süresinden yoksun bırakılan gelişme halindeki çocuklar dolayısıyla uğranılan ve şu anda bütün krallıkta sürüp giden yaşam gücü israfı ile karşılaştırılacak olursa, bu kayıp, parasal değeri açısından bile, bir hiçtir." (l.c.s. XLV.) Bu sözler, "ilerleme yılı" olan 1865 yılı için söyleniyor! Kaldırma ve taşıma işleri için gereken güç harcaması bir yana, şişe ve kristal eşya yapılan atölyelerde, böyle bir çocuk, işini yaparken her 6 saatte 15-20 millik (İngiliz mili) bir yol yürür! Ve bu çalışma, çoğu zaman 14-15 saat devam eder! Bu cam yapımevlerinin birçoğunda, Moskova iplik fabrikalarındaki gibi, 6 saatlik vardiya sistemi uygulanır. "Haftalık iş süresi boyunca aralıksız olarak elde edilebilen en uzun dinlenme zamanı 6 saattir; bunun da bir kısmı, fabrikadan eve, evden fabrikaya gidip gelmeye, her biri bir miktar zaman alan yıkanmaya, giyinmeye ve yemek yemeye harcanır. Böylece, dinlenmek için, gerçekte, pek kısa bir süre kalır. Uykudan fedakârlık etmedikçe, oyun oynamaya ve temiz hava almaya zaman kalmaz; oysa bunlar, böylesine sıcak bir ortamda böylesine yorucu işlerde çalıştırılan çocuklar için vazgeçilmez şeylerdir. ... Bu kısacık uyku da kesintisiz olsa iyi; çocuk, geceleri kendini uyandırmak, gündüzleri sokağın gürültüsü ile uyanmak zorundadır." Bay White'ın verdiği örneklere göre, bir oğlan durmaksızın 36 saat çalıştırılmıştı; 12 yaşında çocuklar gece yarısından sonra saat 2'ye kadar çalıştırılmışlar ve sabaha karşı işe yeniden başlamak üzere saat 5'e kadar (3 saat) atölyede uyumuşlardı! Genel raporun redaksiyonunu yapmış olan Tremenheere ve Tufnell şöyle diyorlar: "Oğlan çocukların, kız çocukların ve kadınların bir günlük veya bir gecelik çalışma nöbetlerinde (*spell of labour*) çıkardıkları iş miktarı olağanüstüdür." (l.c. s. XLIII ve XLIV.) Bu arada, belki de, akşamın geç saatlerinde, "dünya nimetlerinden elini çekmiş" sayın camcı kapitalist, kafası porto şarabı ile dumanlı, kulüpten çıkmış, dilinde aptalca bir mırıltı, evinin yolunu tutmuştur: "Britons never, never shall be slaves!" ("Britonlar hiçbir zaman ve asla köle olmayacak!")

kendisini yeniden üretmek için gerekli olan emek-zamanın ne kadar ötesine uzatılabilir? Bu sorulara, görülmüş olduğu gibi, sermaye şöyle cevap verir: İş günü, 24 saatlik tam günün, emek gücünün yeniden işe koşulabilmesi için mutlak gerekli birkaç dinlenme saati çıktıktan sonraki kısmıdır. Şurası, daha baştan, apaçık bellidir: işçi bütün hayatı boyunca emek gücünden başka bir şey değildir; bunun için de, kendisinin kullanılabilir bütün zamanı, hem doğal nedenlerle hem de hukuken emek-zamandır, yani sermayenin değerlenmesine aittir. İnsanın insan haline gelmesi, ruhen gelişmesi, toplumsal işlevlerini yerine getirmesi, fiziksel ve ruhsal yaşam güçlerini özgürce kullanması için gereken zaman ve hatta pazar gününün dinsel tören zamanı -haftanın bir gününün dinlenmeye ayrılmasının kutsal sayıldığı bir ülkede bile olunsa-[112] tam anlamıyla safsatadır! Ama sermaye, ölçü tanımayan hırsıyla, artık emeğe duyduğu kurtlara özgü açlıkla, iş gününün manevi üst sınırını aşmakla kalmaz, fiziksel üst sınırını da aşıp geçer. İnsan bedeninin büyümesi, gelişmesi ve sağlıklı tutulması için gereken zamanı gasp eder. Sermaye, temiz hava alması ve güneş ışığı görmesi için gereken zamanı işçinin elinden zorla alır. Sermaye, yemek saatlerinden tırtıkladığı zamanları her fırsatta üretim sürecine katar; öyle ki, sadece bir üretim aracı durumunda bulunan işçiye, yemeği, buhar kazanına kömür, makineye yağ verir gibi verilir. Yaşam gücünün toplanması, yenilenmesi ve zindelik kazanması için gereken sağlıklı uyku, mutlak olarak tükenmiş bir organizmanın canlılığını tekrar kazanabilmesi için zorunlu olan süreye indirilip dondurulmuştur. İş gününün sınırı burada, emek gücünün normal biçimiyle korunması göz önünde tutularak belirlenmez; tersine, işçinin dinlenme zamanının sınırı, ne kadar kahredici ve ne kadar ıstıraplı olursa olsun, emek gücünün bir günde mümkün olabilecek en yüksek harcanma miktarı ile belirlenir. Emek gücünün hayatının ne kadar süreceği sermayenin umurunda bile değildir. Onu ilgilendiren biricik şey,

---

112 Örneğin, İngiltere'de bugün bile, zaman zaman, bir işçinin, taşradaki evinin önündeki küçük bahçede çalıştığı için, dinsel tatil gününün kutsallığına saygı göstermemesi nedeniyle hapis cezasına çarptırıldığı olur. Aynı işçi, metal eşya, kâğıt veya cam fabrikalarındaki işine pazar günü gelmemesi halinde, bu dinsel bir nedenle olsa bile, sözleşmeyi ihlâl ettiği gerekçesiyle cezaya çarptırılır. Geleneğe bağlı parlamento, sermayenin "değerlenme süreci" söz konusu ise, pazar gününün kutsallığına gösterilen saygısızlığa kulağını tıkar. Balıkçı ve tavukçu dükkânlarında çalışan gündelikçilerin pazar günleri çalışmanın yasaklanmasını istedikleri (Ağustos 1863 tarihli) bir dilekçede, haftanın ilk 6 günü ortalama 15 saat, pazar günleri 8-10 saat çalıştıkları belirtiliyor. Gene bu dilekçeden, Exeter Hall'ün riyakâr aristokratları arasındaki oburların "pazar günü çalışmayı" özellikle teşvik ettiklerini öğreniyoruz. *In cute curanda* (bedensel zevklerini gözetmek) konusunda böylesine gayretli olan bu "kutsal kişiler", Hristiyanlıklarını, üçüncü kişilerin fazla çalışmasına, yoksunluklarına ve açlıklarına katlanmak konusundaki tevekkülleriyle gösteriyor. *Obsequium ventrisistis* (den Arbeiter) *perniciosius est*. (Boğazına düşkünlük onlar [işçiler] için çok daha zararlıdır.)

bir günde harekete geçirilebilecek azami emek gücüdür. Sermaye, bunu elde etme hedefine, emek gücünün yaşam süresini kısaltarak varır; tıpkı, aç gözlü bir çiftçinin daha fazla ürün almak için toprağın verimliliğini sömürmesi örneğinde olduğu gibi.

Şu halde, özünde artık değer üretmek, artık emek yutmak demek olan kapitalist üretim, iş gününü uzatarak, normal manevi ve fiziksel gelişme ve işleme koşullarından yoksun bırakılan emek gücünün körelmesine yol açmakla kalmaz. Bizzat emek gücünün zamanından önce tükenmesine ve ölümüne de sebep olur.[113] İşçinin belli bir zaman aralığındaki üretim süresini, onun yaşam süresini kısaltarak uzatır.

Ne var ki, emek gücünün değeri, işçinin yeniden üretimi ya da işçi sınıfının soyunu sürdürmesi için gerekli olan metaların değerini içerir. Sermayenin ölçü tanımaz değerlenme dürtüsüyle zorunlu olarak harcadığı çaba doğrultusunda iş gününün doğaya aykırı şekilde uzatılması, tek tek işçilerin ömürlerini ve dolayısıyla onların emek güçlerinin ömürlerini kısalttığında, tükenen emek gücünün daha hızlı bir şekilde yenilenmesi gerekir ve emek gücünü yeniden üretmenin maliyeti artar; tıpkı, ne kadar çabuk aşınırlarsa, makinelerin yeniden üretilmesi gereken değer kısımlarının o kadar artması örneğinde olduğu gibi. Bundan ötürü, sermayenin kendi öz çıkarı, normal bir iş gününe işaret ediyor gibi görünür.

Köle sahibi, atını nasıl satın alıyorsa işçisini de aynı şekilde satın alır. Kölesini kaybederse, köle pazarında yeniden harcama yaparak yerine konması gereken bir sermayeyi kaybetmiş olur. Fakat,

> "Georgia'nın pirinç tarlaları ve Missisipi'nin bataklıkları insan bünyesinde ölümcül etkiler yaratabilir; böyle olmakla beraber, buradaki insan hayatı israfı, Virginia ve Kentucky'deki dolup taşan kamplardan telafi edilemeyecek kadar büyük değildir. Kölenin korunmasını efendinin çıkarlarıyla özdeşleştirdikleri sürece, kölenin insanca muamele görmesinin bir tür güvencesi olabilen iktisadi kaygılar, köle ticaretinin başlamasından sonra, kölenin en ölçüsüz şekilde sömürülmesinin nedenleri haline gelir; çünkü, kölenin yerini yabancı zenci kamplarından getirileceklerle doldurma olanağı bir kere doğunca, kölenin ömrünün uzunluk veya kısalığı, yaşadığı süredeki üretkenliğinden daha az önemli hale gelir. Bundan dolayı, köle ithal eden ülkelerdeki köle ekonomisinin bir ilkesi, köle sürüsünden (human chattel) mümkün olan en kısa zamanda mümkün olabilecek en fazla miktarda emeği sızdırmanın en iktisadi yaklaşım olduğudur. Zenci hayatının en acımasızca kurban edildiği yer, yıllık kârın çoğu zaman plantasyonların toplam sermayesine eşit olduğu tropikal tarım kuşağıdır. Karayipler'deki

113 "Daha önceki raporlarımızda bazı tecrübeli fabrikatörlerin saptamalarını aktardık; bunlar, fazla saatlerin ... insan emek gücünün vaktinden önce tükenmesi tehlikesini beraberlerinde getirdiklerini anlatır." (l.c. 64, s. XIII.)

tarım, yüzyıllardır efsanevi zenginliklerin beşiği ve milyonlarca Afrika zencisinin mezarı olmuştur. Bugün, gelirleri milyonları bulan ve plantasyon sahiplerinin prensler olduğu Küba'da, köle sınıfının en kötü şekilde beslendiğini, en tüketici ve sonu gelmez acılara katlandığını, büyük bir kısmının aşırı çalıştırma, uyku ve dinlenme yetersizliği sonucu her yıl tamamen yok olup gittiğini görüyoruz."[114]

Mutato nomine de te fabula narratur! (Sadece bir isim değişikliğiyle hikâye seni anlatıyor!) Köle ticaretinin yerine işçi piyasasını, Kentucky ile Virginia'nın yerine İrlanda ile İngiltere'nin, İskoçya'nın ve Galler'in tarım bölgelerini, Afrika'nın yerine Almanya'yı koyarak okuyun! Aşırı çalıştırmanın Londra'daki fırıncıların saflarını nasıl zayıflattığını, ama, yine de Londra işçi piyasasının, fırınlarda çalışmak için Almanya'dan ve diğer ülkelerden gelen ölüm adaylarıyla durmadan nasıl dolup taştığını gördük. Görmüş olduğumuz gibi, çömlekçilik, işçi ömrünün en kısa olduğu iş kollarından biridir. Böyledir diye çömlekçi sıkıntısı mı çekiliyor? Kendisi da alaylı bir işçi olan, modern çömlekçiliğin mucidi Josiah Wedgwood, 1785 yılında Avam Kamarası önünde, bütün sektörün 15.000 ile 20.000 arasında insan çalıştırmakta olduğunu söylemişti.115 1860 yılında Büyük Britanya'da çömlekçilik sektöründe çalışan sadece şehirli nüfus 101.302'yi bulmuştu.

"Pamuklu sanayisi kurulalı 90 yıl oluyor. ... Bu sanayi İngiliz ırkının üç kuşağında pamuk işçilerinin dokuz kuşağını yiyip tüketmiştir."[116]

Şüphesiz, işlerin son derece kızıştığı dönemlerde işçi piyasasında önemli açıklar görülmüştür. Örneğin, 1834 yılında böyle bir durum olmuştu. Ama o zaman da, fabrikatör beyler, Yoksullar Yasası Komiserlerine, tarım bölgelerindeki "fazla nüfusu"u, "fabrikatörlerin onları soğuracağı ve tüketeceği"[117] açıklamasını yaparak kuzeye göndermelerini teklif etmişti. Bunlar onların kendi sözleriydi.

"Yoksullar Yasası Komiserlerinin rızasıyla Manchester'a temsilciler atandı. Tarım işçilerinin listeleri hazırlandı ve bu temsilcilere gönderildi. Fabrikatörlerin bürolara gidip kendilerine uyanları seçmesinden sonra, Güney İngiltere'de yaşamakta olan aileler gönderilmeye başlandı. Bu insan paketleri, meta balyaları gibi etiketlenerek kanallar yoluyla veya kamyonlarla sevk edildi; bazıları tabana kuvvet yürümek zorunda kaldı; birçokları yollarını şaşırdı ve sanayi bölgelerinin etrafında yarı aç dolaştılar. Bu iş gerçek bir ticaret dalı haline geldi. Avam Kamarası buna inanamıyordu.

---

114 Cairnes, l.c. s. 110, 111.

115 John Ward, "History of the Borough of Stoke-upon-Trent etc.", London 1843, s. 42.

116 Ferrand'ın "Avam Kamarası"ndaki 27 Nisan 1863 tarihli konuşması.

117 *"That the manufacturers would absorb it and use it up. Those were the very words used by the cotton manufacturers."* (Imalatçıların bunu soğuracak ve tüketecek oluşu. Bunlar, pamuk imalatçılarının kendi sözleriydi.) (l.c.)

Bu düzenli ticaret, insan eti üzerinde yapılan bu bezirgânlık devam etti; bu insanlar Manchester'lı temsilciler tarafından satın alınıp Manchester'lı fabrikatörlere satıldı; Amerika'nın güney eyaletlerindeki zenci ticaretinde görülene benzer bir düzenliliğe ulaştı. ... 1860 yılı pamuklu sanayisinin doruk noktasıdır. ... Tekrar işçi kıtlığı baş gösterdi. Fabrikatörler tekrar et tüccarlarına başvurdu ... ve Dorset çayırlarının, Devon tepelerinin ve Wilts düzlüklerinin altını üstüne getirdiler, ama fazla nüfus çoktan bitirilmişti."

Bury Guardian gazetesi İngiliz-Fransız ticaret anlaşmasıyla birlikte 10.000 ilâve işçinin daha soğurulabileceğini ve çok geçmeden 30.000 ya da 40.000 işçinin daha gerekebileceğini sızlanarak belirtiyordu. Et ticareti temsilcileri ve alt temsilcileri 1860 yılında tarım bölgelerinden elleri boş dönünce,

"bir fabrikatörler heyeti, yoksul çocuklarının, yetim ve öksüzlerin, çalıştırıldıkları ve bakıldıkları iş yerlerinden çıkarılmalarına izin verilmesi ricasıyla, Yoksullar Yasası Kurulu Başkanı Bay Villiers'e başvurdu."[118]

---

118 l.c. Villiers, bütün iyi niyetine rağmen, fabrikatörlerin dileklerini "yasal olarak" reddetmek durumundaydı. Bununla beraber bu beyler amaçlarına Yoksullar Yasası'nın uygulanmasıyla görevli yerel yürütme organlarının yumuşak başlılıklarından yararlanarak ulaştı. Fabrika müfettişi Bay A. Redgrave , bir olayda, "İskoçya'nın tarım bölgelerinden Lancashire ve Cheshire'a getirilmiş olan genç kızlar ve genç kadınlarla ilgili olarak sistemin kötüye kullanılması" söz konusu olsa da, kimsesiz ve yoksul çocukların "yasal olarak" ***apprentice*** (çırak) sayıldıkları bir sistemin bu kez "eskisi gibi kötüye kullanılmadığını" (bu "kötüye kullanılmalar" üzerine bkz. Engels l.c.) temin eder. Bu "sistem"de fabrikatör, yoksullar yurdu idarecileri ile belli bir süre için bir sözleşme yapar. Fabrikatör, çocukları besler, giydirir ve barındırır ve kendilerine para olarak küçük bir harçlık verir. İrlanda'da nüfusun azaldığı, İngiltere ve İskoçya'nın tarım bölgelerinden Avustralya ve Amerika'ya şimdiye kadar eşi görülmemiş ölçüde göçler olduğu, bazı İngiliz tarım bölgelerinde nüfusun, kısmen işçinin hayat gücünün dumura uğratılmasında elde edilen başarılı sonuç nedeniyle, kısmen kullanılabilir nüfusun daha önce köle tacirlerinin marifetiyle yok edilmesi sonucu olarak, doğal ve fiili bir azalma gösterdiği bir zamanda, emek talebinde olağanüstü bir artma olduğu için, 1860 yılının İngiliz pamuklu sanayisinin refah yılları arasında bile başlı başına bir yer tuttuğu ve bundan başka, işçi ücretlerinin çok yükseldiği göz önünde tutulursa, Bay Redgrave'in aşağıdaki değerlendirmesi, özellikle garip bir şey olmaktadır. Bütün bu belirtilenlere rağmen, Redgrave der ki: "Ne var ki, bu tür emek (yoksullar yurdundaki çocukların emeği) ancak, başka türden emek bulunamadığı zaman aranır; çünkü, bu pahalı bir emektir. 13 yaşında bir çocuğa ödenen ücret haftada normal olarak 4 şilin kadar bir şey tutar; oysa, bu yaşlarda 50 veya 100 kadar çocuğun barındırılması, yedirilip içirilmesi, giydirilmesi, gerekli hekim bakımından geçirilmesi ve genel olarak kendilerine göz kulak olunması için yapılan masraflar ve ayrıca her birine para olarak küçük bir harçlık verilmesi ile yüklenilen giderler çocuk başına haftada 4 şilinle karşılanamaz." ("Rep. of the Ins. of Factories for 30th April 1860", s. 27.) Redgrave'in bize söylemeyi unuttuğu bir nokta var: bütün bunları, bir arada barındırdığı, yedirip giydirdiği, bir arada tutup göz-kulak olduğu 50 veya 100 çocuk için fabrikatör haftada çocuk başına 4 şilinle sağlayamazsa, işçinin kendisi, hafta sonunda aynı parayı getiren kendi çocukları için bu parayla nasıl sağlayabilir? Metinden yanlış sonuçlar çıkarılabileceği ihtimaline karşı, burada şunu da belirtmeliyim ki, İngiliz pamuklu sanayisinin, çalışma sürelerini vb. bir düzene bağlayan 1850 tarihli Fabrika Yasası'nın hükmü altına sokulduğundan beri, diğer sanayiler arasında örnek sanayi olarak görülmesi gerekir. Pamuklu sanayisinde çalışan İngiliz işçisi, kıta Avrupa'sındaki kader arkadaşlarından her bakımdan daha iyi durumdadır. "Prusyalı fabrika işçisi İngiliz rakibinden haftada en azından 10 saat daha fazla çalıştırılır: işçi, evinde kendi tezgâhı ile çalışıyorsa, çalışma süresi bu ek saatleri

Tecrübelerin kapitaliste genel olarak gösterdiği, sürekli bir fazla nüfustur; yani, kırık dökük, kısa ömürlü, yeri çabucak boşalan, deyim yerindeyse dalından zamansız koparılmış meyve gibi zamansız harcanan insan kuşaklarıyla besleniyor olsa bile, sermayenin anlık değerlenme ihtiyacına oranla sürekli bir nüfus fazlası vardır.[119] Şüphesiz aynı tecrübeler anlayışlı bir gözlemciye madalyonun öteki yüzünü göstermekten geri kalmaz. Dün başlamış gibi değil de tarih açısından bakıldığında, kapitalist üretimin halkın yaşam gücünü çok geçmeden şah damarından sıkı sıkıya nasıl kavradığını, taşradan gelen gürbüz ve sağlam unsurların devamlı karışmaları ile sanayide çalışan nüfustaki soysuzlaşmada nasıl ancak bir yavaşlama olduğunu, temiz havaya ve üzerlerinde olanca ağırlığıyla etkisini gösteren *principle of natural selection'*a (doğal seçilim ilkesine) rağmen, bizzat tarım işçilerinin nasıl çoktan yok olmaya başladıklarını gösteren de bu tecrübelerdir.[120] Çevresindeki işçi kuşaklarının acılarını inkâr edebilmek için son derece "güzel nedenler"e sahip olan sermaye, pratik hareketi sırasında, insanlığın gelecekte çürümesi ve sonunda durdurulamayacak şekilde nüfus kaybına uğraması olasılığını, ancak, Dünya'nın bir gün Güneş'in üzerine düşmesi olasılığını gözettiği kadar gözetir. Her hisse senedi düzenbazlığında, er ya da geç fırtınanın bir gün mutlaka kopacağını herkes bilir; ama herkes, onun, kendisi altın yağmuruna tutulduktan ve kendisini güven altına aldıktan sonra, bir sonraki kişinin başında patlamasını ümit eder. *Après moi le déluge!* (Benden sonra tufan!) Her kapitalistin ve her kapitalist ülkenin parolası budur. Bundan dolayı, toplumdan gelen bir zorlama olmadığı sürece, sermaye, işçinin sağlığına ve ömrünün uzunluk veya kısalığına

---

bile aşar." (Rep. of Insp. of Fact. 31 st. Oct. 1855", s. 103.) Yukarıda adı geçen fabrika müfettişi Redgrave, fabrikaların oralardaki durumunu incelemek için, 1851 yılındaki sanayi sergisinden sonra, özellikle Fransa ve Prusya'da geziler yapmıştı. Prusya'daki fabrika işçileri üzerine şunları yazıyor: "Prusya işçisi alışmış bulunduğu ve yeter bulduğu basit hayatını ve pek sınırlı konforu kendisine sağlamaya yeten bir ücret alıyor. ... İşçi orada İngiliz rakibinden daha güç koşullar altında çalışıyor ve daha kötü bir hayat yaşıyor." ("Rep. of. Insp. of Fact 31st Oct. 1853", s. 85.)

119 Aşırı çalıştırılan işçiler anormal bir hızla ölüyor; ama, ölenlerin yerleri derhal dolduruluyor ve kişilerin bu derece sık değişmesi sahnede hiçbir değişiklik meydana getirmiyor." "England and America", London 1833, t. I, s. 55 (Yazar: E. G. Wakefield.)

120 Bkz.: "Public Health. Sixth Report of the Medical Officer of the Privy Council. 1863". 1864'te Londra'da yayınlanmıştır. Bu rapor özellikle tarım işçileri üzerinde duruyor. "Sutherland'ın, çok geliştiği söylenir; ne var ki, yakın zamanlarda yapılmış olan bir inceleme, buranın bir zamanlar erkeklerinin güzelliği, askerlerinin yiğitliğiyle ün salmış bölgelerinde bile, halkın yozlaşarak kavruk ve güdük bir soya dönüşmüş olduğunu ortaya koymuştur. Sağlığa en uygun yerlerde, denize bakan tepelerde yaşayan insanların çocuklarının yüzleri, ancak Londra'nın kötü havalı dar sokaklarında yaşayan çocukların yüzlerinin olabileceği kadar sağlıksız ve solgundur." (Thornton, l.c. s. 74, 75. Bunlar, gerçekte, Glasgow'un, sokak ve avlularında fahişeler ve hırsızlarla koyun koyuna yatırdığı 30.000 "gallant highlander"a (yiğit dağlıya) benzer.

karşı kayıtsızdır.[121] İşçinin beden ve ruhça bozulduğu, zamansız öldüğü, aşırı çalışma işkencesi altında kıvrandığı yolundaki yakınmaya onun cevabı şudur: Bu acılar keyfimizi (kârımızı) artırdığına göre, niye bizi dertlendirsin? Ancak bu şeyler bütün yönleriyle ele alındığında, meselenin tek tek kapitalistlerin iyi veya kötü niyetlerine bağlı olmadığı da görülür. Serbest rekabet, kapitalist üretimin içinde yatan yasaları tek tek kapitalistlerin karşısına, bunların kendi dışlarında ve hepsinin boyun eğmek zorunda oldukları yasalar olarak çıkarır.[122]

Normal bir iş gününün saptanması, kapitalistle işçi arasında yüzlerce yıllık bir mücadelenin sonucudur. Ve bu mücadelenin tarihinde birbirine zıt iki akım görülür. Örneğin, zamanımızdaki İngiliz fabrika mevzuatı ile 14. yüzyıldan 18. yüzyılın ortalarına uzanan çalışma statüleri karşılaştırılabilir.[123] Modern fabrika yasası iş gününü zorla kısaltırken, bu statüler iş gününü zorla uzatmaya çalışır. Şüphesiz, sermayenin, embriyo halinde iken, yani yeter miktarda artık emeği yutma hakkını sırf iktisadi ilişkilerin doğurduğu bir zor gücü ile değil aynı zamanda devlet gücünün yardımı ile sağladığı oluşum döneminde peşinde olduğu talepler, homurdanarak ve direnmeyle karşılaşarak elde ettiği olgunluk çağı ayrıcalıkları ile karşılaştırılacak olursa, son derece mütevazı kalır. "Özgür" işçinin, gelişmiş kapitalist üretim tarzının ürünü olarak, alışageldiği geçim araçları

121 "Halkın sağlığının, ulusal sermayenin bu denli önemli bir unsuru olmasına rağmen, korkarız, kapitalistlerin bu hazineyi koruma ve geliştirme işinde hiç yardımcı olmadıklarını itiraf etmek zorundayız. ... İşçilerin sağlığının gözetilmesi fabrikatörlere zorla kabul ettirilmiştir." ("Times", 5 Kasım 1861). "West Riding'in erkekleri insanlığın kumaşçıları haline geldi. ... çalışan halkın sağlığı feda edildi ve birkaç kuşak içinde ırk soysuzlaşacaktı, fakat bir tepki doğdu. Çocuk işçilerin çalışma saatleri sınırlandırıldı vb." ("Twenty-second annual Report of the Registrar-General", 1861).

122 Bundan dolayı, örneğin 1863 yılı başında, Staffordshire'da büyük çömlek imalathanelerine sahip olan, aralarında J. Wedgwood ve Oğulları'nın da bulunduğu 26 firmanın, "devletin zorla müdahalesi" için bir dilekçeye imza attıklarını görüyoruz. "Diğer kapitalistlerle sürdürmek zorunda kaldıkları rekabet" onlara çocukların çalışma sürelerini "kendi istekleriyle" sınırlandırma imkânını bırakmıyordu vb. "Bundan dolayı, yukarıda sözü edilen kötülükler bizi ne kadar üzse de, bunları, fabrikatörler arasında varılabilecek herhangi bir anlaşmayla önlemek mümkün değildir. ... Bütün bu noktaları göz önünde tutarak, bir yasanın zorunlu olduğu kanısına varmış bulunuyoruz." ("Children's Emp. Comm. Rep. 1", 1863, s. 322.) Pek yakın bir geçmişten çok daha çarpıcı bir örnek gösterebiliriz. İşlerin yoğunlaştığı bir dönemde pamuk fiyatlarındaki yükselme Blackburn'deki pamuklu dokuma fabrikalarının sahiplerinin ortak bir anlaşmaya vararak, belli bir süre için, fabrikalarındaki çalışma sürelerini kısaltmalarına yol açtı. Bu süre takriben Kasım (1871) sonunda son buldu. Bu arada, iplik eğirme ile kumaş dokumayı birleştiren daha zengin fabrikatörler, bu anlaşma sonucunda üretimin azalmasından kendi işlerini büyütmek için yararlandılar ve böylece küçük ustaların aleyhine olmak üzere büyük kârlar sağlamanın yolunu bulmuş oldular. Bu küçük ustalar, çaresizlik içinde işçilere döndü, onları 9 saatlik iş günü mücadelesini ciddi olarak yürütmeye çağırdılar ve bunun için para vaat ettiler!

123 Aynı dönemde Fransa'da, Hollanda'da vb. görülen bu çalışma statüleri, İngiltere'de ancak 1813 yılında, üretim ilişkileri tarafından aşılmalarından çok sonra resmen kaldırıldı.

karşılığında tüm aktif yaşam süresini, çalışma yeteneğinin kendisini, bir mercimek çorbasına ilk oğulluk hakkını satmayı gönüllü olarak kabul etme noktasına gelmesi, yani toplumsal olarak bunu yapmaya zorlanması yüzlerce yıl almıştı. Bundan dolayı, sermayenin, yetişkin işçilere 14. yüzyılın ortalarından 17. yüzyılın sonlarına kadar devlet zoruyla kabul ettirmeye çalışmış olduğu iş gününü uzatma çabalarının, 19. yüzyılın ikinci yarısında, çocuk kanından sermaye yaratma yolunu tıkamak amacıyla, iş gününe şurada burada devlet zoruyla kayıtlar konduğu bir zamanda da görülmesi doğaldır. Örneğin, kısa bir süre öncesine kadar Kuzey Amerika Cumhuriyeti'nin en özgür eyaleti olan Massachusetts eyaletinde bugün 12 yaşından küçük çocukların çalıştırılmasıyla ilgili olarak ilan edilen yasal sınır, İngiltere'de, daha 17. yüzyılın ortasına kadar, kanlı canlı zanaatçının, gürbüz çiftlik yanaşmasının ve sağlam yapılı demircinin normal iş günüydü.[124]

İlk *"Statute of Labourers"* (İşçiler Statüsü) (23 Edward III 1349) için dolaysız bahaneyi (sebep değil, çünkü bu tür mevzuat hiçbir bahane olmadan yüzyıllar boyunca devam edip gitti), halkı kırıp geçirmiş olan büyük veba salgını sağladı; öyle bir durum doğmuştu ki, bir muhafazakâr yazarın dediği gibi, "işçiyi makul fiyatlarla" (yani, onu çalıştıranlara makul bir miktarda artık emek sağlayacak fiyatlarla) "işe koşmak, gerçekten, tahammül edilmez bir güçlük halini almıştı."[125] Bundan ötürü, iş gününün sınırı gibi, makul işçi ücretleri de zorlayıcı yasalarla dikte edildi. Burada ilgilendiğimiz tek konu olan iş gününün uzatılmasını, VII. Henry döneminde çıkarılan 1496 tarihli statüde de görüyoruz. Hiçbir zaman uygulanmamış olsa da, mart ile eylül ayları arasında, iş günü, bütün zanaatçılar (*artificers*) ve tarım işçileri için, sabahları saat 5'te başlayıp akşamları saat 7 ile 8 arasında son bulacaktı; ama, yemek süreleri kahvaltı için 1

124 "12 yaşından küçük hiçbir çocuk bir fabrikada günde 10 saatten fazla çalıştırılamaz." ("General Statutes of Massachusetts", ch. 60, § 3. Statüler 1836 ile 1858 yılları arasında çıkarıldı.) "Bütün pamuklu dokuma, yünlü dokuma, ipekli dokuma, kâğıt, cam ve keten dokuma fabrikalarında veya demir ve diğer metalleri işleyen işletmelerde günde 10 saatlik bir zaman aralığında yapılan iş, yasanın kabul ettiği anlamda bir günlük iş sayılır. Ayrıca, herhangi bir fabrikada çalıştırılmakta olan küçük yaştaki hiç kimse, bundan böyle, günde 10 saatten veya haftada 60 saatten fazla işte alıkonamaz, kendisinden bundan fazla çalışması istenemez; ve gene, 10 yaşından küçük hiç kimse, bundan böyle, bu eyaletin sınırları içinde bulunan bir fabrikada işçi olarak çalıştırılamaz." ("State of New Jersey. An act to limit the hours of labour etc." 18 Mart 1851 tarihli yasanın 1. ve 2. maddeleri.) "12-15 yaşları arasındaki hiçbir çocuk bir fabrikada günde 11 saatten fazla veya sabahları saat 5'ten önce veya akşamları saat 7½'tan sonra çalıştırılamaz." ("Revised Statutes of the State of Rhode Island etc.", ch. 139, § 23. 1 Temmuz 1857.)

125 [J. B. Byles,] "Sophisms of Free Trade", 7th edit., Lond. 1850, s. 205. Aynı Tory, bundan başka şunu da teslim eder: "İşçi ücretlerini işçilerin zararına, patronların çıkarına olacak şekilde düzenlemiş olan parlamento yasaları 464 yıl gibi uzun bir süredir yürürlüktedirler. Nüfus çoğalmıştır. Bu yasalar gereksizleşmiş ve bir yük haline gelmişlerdir." (l.c. s. 206.)

saat, öğle yemeği için 1½ saat, ikindi kahvaltısı için ½ saatti, yani bugün yürürlükte olan fabrika yasasında öngörülenin tam iki katıydı.[126] Kışın, aralar aynı kalmak üzere, sabahları saat 5'ten hava kararıncaya kadar çalışılacaktı. Elizabeth döneminde "günlük veya haftalık ücretle tutulmuş" bütün işçiler için çıkarılan 1562 tarihli bir statü, iş gününün uzunluğuna dokunmaz; ama araları yazın 2½ saate, kışın 2 saate indirmeye çalışır. Öğle tatili sadece bir saat olacak ve "yarım saatlik öğle uykusu"na sadece mayıs ortası ile ağustos ortası arasında izin verilecekti. İş başında bulunmayan her bir saat başına ücretten bir peni (yaklaşık 8 fenik) kesilecekti. Ama, uygulamada, işçilerin durumu statülerde öngörülenden çok daha uygundu. Ekonomi politiğin babası ve bir ölçüde de istatistiğin kurucu olan William Petty, 17. yüzyılın son üçte birlik döneminde yayınladığı bir eserde, şunları söyler:

> "İşçiler" (*labouring men*; o dönemde tarım işçileri anlamında) "günde 10 saat çalışır ve iş günlerinde üç ve pazar günleri iki kez olmak üzere haftada 20 kez yemek arasına çıkarlar; buradan açıkça görülür ki, cuma akşamları oruç tutsalar ve öğle yemeğine şimdi olduğu gibi 11'den 1'e kadar iki saat harcamak yerine, bir buçuk saatle yetinseler, yani $^1/_{20}$ oranında daha fazla çalışıp, $^1/_{20}$ oranında daha az yeseler, yukarda sözü edilen verginin onda biri elde edilebilirdi."[127]

Dr. Andrew Ure, 1833 tarihli On İki Saatlik Çalışma Yasası'nı karanlık çağlara dönüş diye kötülerken haksız mıydı? Evet, statülerde bulunan ve Petty'nin sözünü etmiş olduğu koşullar, *"apprentices"* (çıraklar) için de geçerliydi. Ama daha 17. yüzyılın sonlarında çocuk işçiliğinin ne halde olduğu aşağıdaki yakınmadan anlaşılır:

> "Bizim küçüklerimiz, İngiltere'de, çırak olana kadar hiçbir şey yapmazlar ve sonrasında yetkin bir zanaatçı olmak için doğal olarak daha fazla zamana -yedi yıla- ihtiyaç duyarlar."

Buna karşılık Almanya, orada çocukların daha beşikteyken en azından "birazcık iş yaptırılarak eğitilmesi"[128] nedeniyle övülüyor.

---

126 J. Wade, bu statü hakkında, haklı olarak şunları söyler: "1496 tarihli statüden anlaşıldığına göre, beslenme giderleri, bir zanaatçının gelirinin 1/3'üne, bir tarım işçisinin gelirinin ½'sine denkti ve bu, işçilerin bağımsızlık derecesinin şimdikinden büyük olduğunu gösterir; oysa bugün, sanayi işçileri de, tarım işçileri de ücretlerinin çok daha büyük bir kısmını beslenme gideri olarak harcamaktadır." (J. Wade, l.c. s. 24, 25 ve 577.) Bu farkın şimdi de, o zamanlar da, besin maddeleri fiyatları ile giyim eşyası fiyatları arasındaki farktan ileri geldiği görüşü, Piskopos Fleetwood'un "Chronicon Preciosum etc." (1st edit., London 1707, 2nd edit., London 1745) eserine şöyle bir göz gezdirmekle çürütülebilir.

127 W. Petty, "Political Anatomy of Ireland 1672", edit. 1691, s. 10.

128 A Discourse on the Necessity of Encouraging Mechanick Industry", London 1690, s. 13. İngiliz tarihini Whig'lerin ve burjuvazinin yararına tahrif etmiş olan Macaulay şunları belirtir: "Çocukları vaktinden önce, küçük yaşta işe sürme olayı, 17. yüzyılda sanayinin

Büyük sanayi çağına kadar, 18. yüzyılın çok büyük bir kısmında, İngiltere'de sermaye henüz emek gücünün bir haftalık değerini vererek işçinin haftasının tamamina el koyabilecek duruma gelememişti (tarım işçileri hariç). Dört günün ücretiyle bütün bir hafta yaşayabilmeleri, işçilere, diğer iki gün günde de kapitaliste çalışmaları için yeterli bir neden gibi görünmüyordu. Sermayenin hizmetindeki bir kısım İngiliz iktisatçısı, bu dik başlılığı en şiddetli bir dille yeriyor, diğer bir kısım iktisatçı, işçileri savunuyordu. Örneğin, o dönemde, yazdığı ticaret sözlüğü, MacCulloch ve MacGregor'un bugünkü benzer çalışmalarının gördüğü kadar itibar görmüş olan Postlethwayt ile daha önce alıntı yaptığımız *"Essay on Trade and Commerce"*[129] adlı eserin yazarı arasında geçmiş olan polemiği dinleyelim.

Postlehwayt şunları da söyler:

> "Bu birkaç gözlemi, birçoklarının ağızlarında geveleDiklerini gördüğümüz bazı saçmalıklara dokunmadan sona erdiremem. Deniyor ki, işçi (*industri-*

o zamanki durumu için hemen hemen inanılmaz derecede yaygın bir uygulama haline gelmiş bulunuyordu. Yünlü dokuma sanayisinin merkezi olan Norwich'te 6 yaşındaki bir çocuk işe ehil sayılırdı. O devirde yaşamış çeşitli yazarlar ve bunlar arasında son derece iyi kalplilikleri ile ün salmış bazıları, kendi geçimlik giderleri çıktıktan sonra yılda 12.000 sterlini bulan bir serveti bu şehirde yalnız başına oğlan ve kız çocukların yarattıkları olgusunu *'exultation'*la (coşkuyla) belirtir. Geçmiş tarih ne kadar dikkatle incelenirse, bizim çağımızın yeni sosyal kötülüklere gebe olduğu görüşünde olanlardan ayrılmak için, o kadar fazla neden bulunmuş olacaktır. Yeni olan, kötülüğü keşfeden zekâ ve onu düzelten insanlıktır" ("History of England", v. I, s. 417.) Macaulay devam edip, 17. yüzyılın "son derece iyi kalpli" *amis du commerce*'inin (ticaret dostlarının), Hollanda'da bir yoksullar yurdunda 4 yaşında bir çocuğun nasıl çalıştırıldığını *"exultation"*la nakletmekte olduklarını ve bu *"vertu mise en pratique"* (uygulamalı erdem) örneğinin A. Smith'e gelinceye kadar *à la* Macaulay (Macaulay tarzı) insan-severlerin bütün eserlerinde model olarak yer almış bulunduğunu da kaydedebilirdi. Manifaktürün doğuşuyla birlikte, zanaatçılıktan farklı olarak, çocuk sömürüsünün izlerine rastlanmaya başlar; çocuk sömürüsü, belli bir dereceye kadar, köylüler arasında her zaman mevcut olmuştur ve köylünün boynuna geçirilen boyunduruk ne kadar sıkı olmuşsa o kadar gelişmiştir. Sermayenin eğilimi herhangi bir yanılmaya yer vermeyecek derecede belirgindir, ama olgular, henüz, iki başlı çocuk doğumları gibi tek tük görülüyor. Bu nedenle de uzağı gören *"amis du commerce"*, *"exultation"*la, bunları bugün ve gelecek için fazlasıyla dikkat çekici ve hayranlık uyandırıcı olgular diye tarif etmiş ve örnek alınmalarını tavsiye etmiştir. İskoçyalı dalkavuk ve laf cambazı Macaulay, şöyle der: "Bugün sadece gerilemenin sözünü duyarken, gördüğümüz sadece ilerleme oluyor." Ne gözler ve özellikle de ne kulaklar!

129 İşçileri itham edenler arasında en öfkelisi metinde sözü edilen "An Essay on Trade and Commerce: containing Observations on Taxation etc." (Lond. 1770) adlı eserin ismi bilinmeyen yazarıdır. Aynı kişi daha önce "Consideration on Taxes" (Lond. 1765) eserinde bu konu üzerinde durmuş bulunuyordu. İstatistikler kullanarak eşine ender rastlanır bir laf ebeliği yapan Polonius Arthur Young da aynı yolu izler. İşçileri savunanlar arasında şu kimseler ön safta yer alır: Jacob Vanderlint "Money answers all things" (London 1734) eseriyle, Rev. Nathaniel Forster, D. D. "An Inquiry into the Causes of the Present [High] Price of Provisions" (London 1767) eseriyle, Dr. Price, ve özellikle de Postlethwayt "Universal Dictionary of Trade and Commerce" eserine yazdığı bir ekle ve "Great Britain's Commercial Interest explained and improved" (2nd edit., Lond. 1759) eseriyle. Olguların kendileri, dönemin diğer birçok yazarı tarafından teyit edilir; bunlar arasında Josiah Tucker anılmaya değer.

ous poor), 5 günlük kazancı geçimini karşılamaya yeterse, 6 tam gün çalışmak istemezmiş. Bunun için de bu gibi kimseler, işçi olarak çalışan zanaatçıyı ve manifaktür işçisini haftada 6 tam gün çalışmaya mecbur bırakmak için, gerekli geçim araçlarının vergilerle ya da herhangi bir başka yolla pahalılaştırılması gerektiği sonucuna varıyor. Bu krallığın çalışan nüfusunun kalıcı köleliğinden (*the perpetual slavery of the working people*) yana olan bu büyük politikacılardan farklı düşündüğüm için özür dilemeliyim; şu halk deyimini unutuyorlar: *"all work no play"* (hep çalışmak hiç oynamamak) aptallaştırır. İngilizler, zanaatçılarının ve manifaktür işçilerinin, şimdiye kadar Britanya metalarına genel bir saygınlık ve ün sağlamış olan deha ve beceriklilikleriyle övünmüyor mu? Bunu neye borçluyuz? Herhalde, sadece, işçi halkımızın kendine göre eğlenip dinlenmeyi bilmesine. Haftanın 6 günü durmadan aynı işi tekrarlamak üzere bütün yılı çalışarak geçirmeye zorlanmaları, onların yaratıcılığını köreltmez mi? Onları neşeli ve becerikli kılmak yerine aptallaştırmaz mı? Böyle bir ebedi kölelik sonucunda, işçilerimiz, kazanmış oldukları ünü korumak yerine kaybetmez mi? ... Böylesine kaba davranılan hayvanlardan (*hard driven animals*) ne gibi bir zanaat becerisi beklenebilir? ... Onların pek çoğu, bir Fransızın 5 veya 6 günde yaptığı işi 4 günde yapar. Ama, İngilizler ebedi ağır işçiler olacaksa, Fransızların da gerisine düşecek kadar soysuzlaşmalarından (*degenerate*) korkulmalı. Halkımız savaştaki cesaretiyle ünlüyse, bunun, bir yandan midelerindeki kaliteli İngiliz dana eti ile puding, diğer yandan, daha az önemli olmamak üzere, yapısal özgürlük ruhumuz sayesinde olduğunu söylemiyor muyuz? Zanaatçılarımızın ve manifaktür işçilerimizin sahip bulundukları bu büyük yaratıcılık, enerji ve beceriklilik, niçin kendilerine göre dinlenip eğlenmelerini sağlayan özgürlüğün ürünü olmasın? Onların bu ayrıcalıklarını da, işteki ustalıkları ve beceriklilikleri kadar cesaretlerinin de kaynağı olan bu güzel hayat biçimini de hiçbir zaman kaybetmemelerini umuyorum."[130]

"Essay on Trade and Commerce" yazarı buna şöyle cevap verir:

"Haftanın yedinci gününü dinlenerek geçirmek kutsal bir kurumdur diye alırsak, bu haftanın diğer günlerinin işe" (biraz sonra görüleceği gibi, sermayeye demek istiyor) "ait olmasını gerektirir; ve Allah'ın bu emrinin zorla uygulatılması, gaddarlık diye eleştirilemez. ... İnsanlığın genel olarak rahatına düşkün ve tembelliğe eğilimli olduğunu, geçim araçları pahalılaşmadıkça, haftada ortalama 4 günden fazla çalışmayan işçi halkımızın davranışına bakarak kaçınılmaz şekilde öğrenmiş bulunuyoruz. ... Diyelim, bir bushel buğday, işçinin bütün geçim araçlarını temsil etmektedir ve fiyatı 5 şilindir; işçi bir günlük çalışmasıyla bir şilin kazanıyor olsun. Bu durumda haftada yalnızca 5 gün çalışması gerekir; bir bushel 4 şilin etse, sadece 4 gün çalışması yeter. ... Ama, bu krallıkta işçi ücretleri, geçim araçlarına oranla, çok fazla yüksek olduğu için, 4 gün çalışan işçi, haftanın geriye kalan kısmını boş geçirmesini sağlayan bir para fazlası elde eder. ... Haftanın 6 günü ortalama güçlükte bir işte çalışmanın kölelik olmadı-

130 Postlethwayt, l.c, "First Preliminary Discourse", s. 14.

ğını açıklamak için, sanırım, yeteri kadar söz etmiş bulunuyorum. Bizim tarım işçilerimizin yaptıkları budur ve bütün işaretler, işçiler (*labouring poor*) arasında en mutlu olanların bunlar olduğunu gösteriyor;[131] aynı şeyi Hollandalılar manifaktürde de yapıyor ve çok mutlu bir halk olduklarını görüyoruz. Araya giren çok sayıdaki tatil günü dışında, Fransızların da yaptıkları budur.[132] ... Ama, bizim halkımız, İngiliz olarak hayata gelmekle, Avrupa'nın herhangi bir ülkesinde" (işçi halkın) "olduğundan daha özgür ve daha bağımsız olmak gibi bir ayrıcalıklarının bulunduğu sabit fikrini kafasına yerleştirmiştir. Şimdi bu fikir, askerlerimizin cesaretleri üzerinde etkide bulunduğu sürece, bir dereceye kadar yararlı olabilir; ne var ki, bu fikir manifaktür işçilerinin kafalarında ne kadar az yer ederse, bunların kendileri ve devlet için o kadar iyi olur. İşçiler hiçbir zaman kendilerini üstlerinden bağımsız (*independent of their superiors*) saymamalıdır. Bizimki gibi, toplam nüfusunun belki 8'de 7'sinin ya pek az mülke sahip olduğu ya da hiçbir mülke sahip olmadığı bir ticaretçi devlette ayak takımını cesaretlendirmek, son derece tehlikelidir.[133] ... Sanayi işçisi yoksullarımız, bugün 4 günde kazanmakta oldukları parayı 6 gün çalışarak elde etmeye razı oluncaya kadar, tedavi mükemmel olmayacaktır.[134]

Hem bu amaç doğrultusunda, hem de "tembelliğin, sefahatin ve romantik hürriyet budalalığının kökünün kazınması" ve "yoksullar vergisinin azaltılması, çalışma ruhunun teşviki ve manifaktürlerde emek fiyatının düşürülmesi" için, sermayeye sadık Eckart'ımız, şu denenmiş çareyi önerir: Kamu refahı için bir yük oluşturan bu tür işçiler, bir kelime ile sefiller, bir "ideal çalışma yurdu"na (*an ideal workhouse*) kapatılmalıdır." Bu türdeki çalışma yurdu bir dehşet yurdu (*house of terror*) yapılmalıdır."[135] Bu "dehşet yurdu"nda, bu "ideal çalışma yurdu"nda, "geriye 12 tam iş saatinin kalması için uygun yemek araları dahil günde 14 saat" çalışılmalıdır.[136]

131 "An Essay etc." Kendisi, 96. sayfada, daha 1770 yılında İngiliz tarım işçisinin "mutluluk"unun ne olduğunu anlatır. "Bunların emek güçleri (*their working powers*) her zaman son noktasına kadar gerilmiştir (on the stretch); bugünkünden ne daha kötü yaşayabilir (*they cannot live cheaper than they do*), ne de daha sıkı çalışabilirler (*nor work harder*)."

132 Protestanlık, neredeyse bütün geleneksel tatil günlerini iş gününe çevirmesiyle bile, sermayenin doğumunda, daha baştan itibaren, önemli bir rol oynar.

133 "An Essay etc.", s. 41, 15, 96, 97, 55, 56, 57.

134 l.c. s. 69. Jacob Vanderlint daha 1734'te kapitalistlerin işçi nüfusun tembelliğinden yakınmalarının sırrını açıklamıştı: Aynı ücret karşılığında 4 yerine 6 günlük emek talep ediyorlardı.

135 "An Essay etc", s. 242, 243: "*Such ideal workhouse must be made a 'House of Terror'* (Bu türdeki ideal çalışma yurdu bir 'Dehşet Yurdu' yapılmalıdır) ve yoksullar için, bol bol yenip içilen, sıcak ve temiz giyinilen, ama pek az çalışılan bir barınak olmamalıdır."

136 "*In this ideal workhouse the poor shall work 14 hours in a day, allowing proper time for meals, in such manner that there shall remain 12 hours of neat labour.*" (Bu ideal çalışma yurdunda yoksullar günde 14 saat çalışmalı, yemek için uygun süreler, geriye 12 saatlik düzenli çalışmanın kalacağı şekilde verilmelidir." (l.c. [s. 260.]) "Fransızlar," diyor, "bizim özgürlük hakkındaki coşkulu düşüncelerimize gülüyor". (l.c. s. 78.)

1770 yılının *"ideal workhouse"*unda, bu dehşet yurdunda, günde 12 iş saati! 63 yıl sonra, 1833 yılında, İngiliz parlamentosu dört iş kolunda iş gününü 13-18 yaşlarındaki çocuklar için 12 tam iş saatine indirdiği zaman, İngiliz sanayisi için kıyamet günü gelip çatmış gibi olmuştu! 1852'de Louis Bonaparte, burjuvaziyle olan ilişkisini, yasal iş gününe el atarak sağlamlaştırma girişiminde bulunduğunda, Fransız halkı bir ağızdan haykırmıştı: "İş gününü 12 saatte indiren yasa, Cumhuriyet yasalarından bize kalmış olan biricik varlıktır!"[137] Zürich'te 10 yaşından büyük çocukların çalışma süresi 12 saatle sınırlandı; Aargau'da, 1862 yılında, 13 ile 16 yaşları arasındaki çocukların çalışma süresi 12½ saatten 12 saate indirildi; Avusturya'da, 1860'ta, 12 ile 16 yaşları arasındaki çocuklar için gene 12 saatlik iş günü kabul edildi.[138] Macaulay, "1770'den beri ne gelişme" diye "coşkuyla" haykırırdı!

1770 yılında kapitalistin henüz ancak rüyasını gördüğü, sefiller için "dehşet yurdu", kısa bir zaman içinde, bizzat manifaktür işçisinin kendisi için dev bir "çalışma yurdu" halinde büyüyüp azmanlaştı. Bunun adı fabrikaydı. Ve bu kez, ideal, gerçek karşısında solup gitti.

6. Normal İş Günü İçin Mücadele. Çalışma Süresinin Zorlayıcı Yasalarla Sınırlanması. 1833-1864 Döneminin İngiliz Fabrika Yasaları

Sermaye, iş gününü, normal üst sınırına kadar götürmek ve sonra bunu da aşarak, 12 saatlik doğal günün sınırına kadar uzatmak için[139]

137 "Onlar günde 12 saatten fazla çalışılmasına, özellikle, çalışma saatlerini düzenleyen yasanın Cumhuriyet döneminden kendilerine arta kalan biricik varlık olması nedeniyle karşı çıktı." ("Rep. of Insp. of Fact. 31st Octob. 1855", s. 80) 5 Eylül 1850 tarihli Fransız On İki Saatlik Çalışma Yasası, ki Geçici Hükümetin 2 Mart 1848 tarihli kararnamesinin burjuvalaştırılmış kopyasıdır, hiçbir ayrım gözetilmeksizin bütün atölyeleri kapsar. Bu yasadan önce Fransa'da iş günü sınırlanmamıştı. Fabrikalarda 14 saat, 15 saat ve daha fazla sürerdi. Bkz. "Des classes ouvrières en France, pendant l'année 1848. Par M. Blanqui". Devrimci olanı değil, iktisatçı Bay Blanqui, hükümet tarafından işçilerin durumları hakkında bir araştırma yapmakla görevlendirilmişti.

138 Belçika, iş gününü düzenlemesi bakımından da örnek bir burjuva devleti olmayı bilmiştir. Brüksel'deki tam yetkili İngiliz Büyükelçisi Lord Howard de Walden 12 Mayıs 1862'de Dışişleri Bakanlığı'na şunları bildirir: "Bakan Rogier bana, çocuk çalıştırmanın ve çocuk işinin ne genel bir yasayla ne de yerel yönetmeliklerle herhangi bir şekilde sınırlandırılmadığını; hükümetin son üç yıldır her oturumda meclise bu konu hakkında bir tasarı getirmeye niyetlendiğini; fakat her defasında, tam çalışma özgürlüğü ilkesiyle çelişecek herhangi bir yasaya karşı kıskanç bir direnme ile karşılaşıldığını ve bunun aşılmaz bir engel oluşturduğunu açıkladı"!

139 "Herhangi bir sınıftan insanların günde 12 saat çalışmak zorunda olması, gerçekten, pek esef edilecek bir şeydir. Yemek tatilleri ve evden fabrikaya, fabrikadan eve gidip gelme zamanları da hesaba katıldığında bu aslında 24 saatin 14 saatini bulur. ... Sağlık sorunu bir yana, ahlâk açısından bakıldığında, 13 yaş gibi küçük bir yaştan, hatta 'serbest' sanayi kollarında daha da erken yaşlardan başlayarak çalışan sınıfların bütün

yüzyıllarca uğraştıktan sonra, 18. yüzyılın son üçte birinde büyük sanayinin doğumundan itibaren, artık, çığı andıran şiddetli ve ölçüsüz bir saldırganlık başladı. Töreden ve doğadan, yaştan ve cinsiyetten, gündüzden ve geceden kaynaklanan her tür engel yok edildi. Eski statülerin son derece basit gündüz ve gece kavramları bile öylesine çapraşık bir hale geldi ki, daha 1860 yılında, bir İngiliz yargıcı, gecenin ve gündüzün ne olduğunun "hukuki" açıklamasını yapmak için, gerçekten Talmud'a yaraşır bir keskin zeka sergilemek zorunda kaldı.[140] Sermaye, cümbüş yapıyordu.

Üretimin gürültü ve patırtısından şaşkına dönen işçi sınıfı, bir ölçüde tekrar kendine gelir gelmez direnmeye başladı; ve bu ilk önce, büyük sanayinin doğum yeri olan İngiltere'de oldu. Ne var ki, işçi sınıfı tarafından büyük çabalarla koparılan ödünler, 30 yıl boyunca tümüyle kâğıt üzerinde kaldı. Parlamento, 1802 ile 1833 yılları arasında, 5 çalışma yasası çıkardı; ama bunların zorlayıcı şekilde uygulanması, gerekli memurlar vb. için metelik ayırmayacak kadar kurnazdı.[141] Yasalar, ölü doğmuş metinler olarak kaldı.

> "Gerçek şu ki, 1833 yasasından önce, çocuklar ve gençler, bütün gün, bütün gece veya *ad libitum* (keyfe göre) gece de gündüz de çalıştırılıyordu (*were worked*)."[142]

Modern sanayi için normal bir iş günü, pamuklu, yünlü, keten ve ipekli dokuma sanayilerini kapsayan 1833 tarihli Fabrika Yasası ile başlar. Sermayenin ruhunu, hiçbir şey, 1833-1864 arasındaki İngiliz fabrika yasaları tarihinden daha iyi anlatamaz!

---

zamanlarının böylesine aralıksız bir şekilde yutulmasının son derece zararlı olduğunu ve korkunç bir fenalık oluşturduğunu itirafta, sanırım, hiç kimse tereddüt etmeyecektir. ... Kamu ahlakını korumak, güçlü ve becerikli bir nüfus yetiştirmek ve halkın büyük kitlesinin hayattan akla uygun bir ölçüde tat almasını sağlamak için, bütün iş kollarında her iş gününün bir kısmının dinlenme ve eğlenme zamanı olarak ayrılmasının mecburiyet haline getirilmesi pek yerinde bir iş olacaktır." (Leonard Horner, "Reports of Insp. of Fact. 31st Dec. 1841".)

140 Bkz. "Judgment of Mr. J. H. Otway, Belfast, Hilary Sessions, County Antrim 1860."

141 Onun döneminde çıkmış biricik fabrika yasası olan 22 Mart 1841 tarihli yasanın hiçbir zaman uygulanmamış olması, *des roi bourgeois* (burjuvazinin kralı) Louis Philippe'in rejimi için, pek karakteristik bir şeydir. Ve bu yasa yalnızca çocukların çalıştırılması üzerine hükümler getiriyordu. Bu yasada, 8-12 yaşları arasındaki çocukların çalışma süreleri 8 saat, 12-16 yaşları arasındaki çocukların çalışma saatleri 12 saat olarak saptanıyordu vb; ama, 8 yaşındaki çocukların bile gece çalıştırılmalarına izin veren birçok istisnaya yer verilmişti. Farelerin bile polisin yönetimi altında bulunduğu bir ülkede, yasanın uygulanması ve bunun denetimi *"amis du commerce"*in (ticaret dostlarının) iyi niyetlerine bırakılmıştı. Ancak 1853'ten bu yana, o da bir tek bölgede (*Departement du Nord*), ücretli bir hükümet müfettişi vardır. Louis Philippe'in yasasının, 1848 Devrimine kadar, her işe ve her yere el atan Fransız yasa fabrikası tarafından dokunulmadan bırakılması, genel olarak Fransız toplumunun geçirdiği gelişme bakımından daha az karakteristik değildir!

142 "Rep. of Insp. of Fact. 30th April 1860", s. 50.

1833 tarihli yasa, olağan fabrika iş gününün sabahları saat 5 buçukta başlayıp akşamları 8 buçukta son bulacağını; bu sınırların, yani 15 saatlik zaman diliminin aşılmaması koşuluyla, küçük yaştaki kimselerin (yani 13 ile 18 yaşları arasındaki kişilerin), özel olarak belirtilmiş bazı istisnalar dışında aynı kişinin bir günde 12 saatten fazla çalıştırılmaması koşuluyla, günün herhangi bir saatinde kullanılmasının yasaya uygun olacağını söyler. Yasanın 6. Kesiminde, "çalışma zamanları sınırlandırılmış olan bu gibi kişilere, gün içinde yemek araları için en az 1½ saat verilmesi" öngörülmüştür. 9 yaşından küçük çocukların çalıştırılması, daha sonra belirtilen istisnalar dışında, yasaklanmıştı; 9 ile 13 yaşları arasındaki çocukların çalışma süreleri günde 8 saat olarak sınırlandırılmıştı. Gece çalışması, yani bu yasaya göre akşamları 8 buçuk ile sabahları 5 buçuk arasında çalışma, 9 ile 18 yaşları arasındaki herkes için yasaklanmıştı.

Yasa koyucular sermayenin yetişkin işçi emeğini yutma özgürlüğüne veya kendi deyimleriyle "çalışma özgürlüğü"ne karışmaktan o kadar uzaktı ki, Fabrika Yasasının bu tür tüyler ürpertici sonuçlar doğurmasını önlemek için özel bir sistem yarattılar.

> "Bugünkü biçimiyle fabrika sisteminin büyük kötülüğü," deniyor Komisyon Merkez Kurulu'nun 25 Haziran 1833 tarihli ilk raporunda, "çocuk çalışmasını yetişkinlerin son derece uzun olan iş günü saatlerine uzatma zorunluluğunu yaratmış olmasıdır. Göründüğü kadarıyla, bu kötülüğün biricik tedavi yolu, yetişkinlerin çalışma sürelerine dokunmadan -çünkü böyle bir şey önlemek istenilenden daha büyük bir kötülüğün doğmasına yol açabilir- çocukları iki posta halinde çalıştırma planıdır."

Dolayısıyla bu "plan", posta değiştirme sistemi adı altında ("system of relays"; relay, hem İngilizcede hem de Fransızcada aynı anlama gelir: posta atlarının belirli istasyonlarda değiştirilmesi) yürürlüğe kondu; böylece, örneğin 9 ile 13 yaşları arasındaki çocuklardan oluşan bir takım, sabahları saat 5 buçuktan öğleden sonraları saat 1 buçuğa kadar, bir ikinci takım saat 1 buçuktan akşam saat 8 buçuğa kadar işe koşulacaktı, vb.

Ama, son 22 yıl boyunca çocukların çalıştırılmaları ile ilgili olarak çıkarılmış bütün yasaları en saygısız şekilde yok saymış olan fabrikatörleri ödüllendirmek üzere, yasa onlar için daha katlanılabilir bir şekle sokuldu. Parlamento, 1 Mart 1834'ten itibaren 11 yaşından küçüklerin, 1 Mart 1834'ten itibaren 12 yaşından küçüklerin 1 Mart 1836'dan itibaren 13 yaşından küçüklerin bir fabrikada 8 saatten fazla çalıştırılamayacağına karar verdi! Dr. Farre, Sir A. Carlisle, Sir B. Brodie, Sir C. Bell, Mr. Guthrie vb.'nin, kısacası Londra'nın en önemli doktor ve cerrahlarının Avam Kamarası önünde tanık olarak verdikleri ifadelerde *periculum in mora*

(gecikmesinde zarar var) dedikleri bir sırada, "sermaye" için böylesine koruyucu olan bu "liberalizm" daha da değer kazanmış oluyordu. Dr. Farre bu konudaki görüşünü daha bir kaba şekilde açıklamıştı:

> "Zamansız ölümlere yol açabilen her şeyin önlenmesi için yasa çıkarılması aynı derecede gereklidir; ve bu" (fabrika yöntemi) "buna sebep olan en zalim yöntemlerden biri olarak görülmelidir."[143]

Fabrikatörlere karşı beslediği ince duygularla 13 yaşından küçük çocukları daha yıllar boyunca haftada 72 saatlik fabrika çalışması cehennemine mahkûm etmiş olan aynı "reforma tabi tutulmuş" parlamento, diğer yandan, özgürlüğü de damla damla vermiş olan Kölelikten Kurtuluş Yasası ile, plantasyoncuların herhangi bir zenci köleyi haftada 45 saatten fazla çalıştırmasını daha baştan yasaklamıştı!

Ama hiçbir şekilde yatışmamış olan sermaye, uzun yıllar sürecek gürültülü bir karşı hareket başlattı. Bu hareket, esas olarak, çalıştırılmaları 8 saatle sınırlandırılmış ve belli bir süre zorunlu öğretim görmeleri öngörülmüş, çocuk ismi altında toplanan yaş kategorilerine yönelmişti. Kapitalist antropolojiye göre çocukluk çağı 10 yaşında ya da en fazla 11 yaşında sona eriyordu. Fabrika Yasasının eksiksiz olarak uygulanacağı 1836 yılı yaklaştıkça, fabrikatörler çetesi azgınlığını artırdı. Gerçekten de, hükümeti, 1835 yılında çocuk yaşının 13'ten 12'ye indirilmesini teklif etmesine yol açacak ölçüde korkutmayı başardılar. Bu arada, *pressure from without* (dıştan gelen baskı) tehlikeli bir şekilde büyüdü. Avam Kamarası gerekli cesareti kendinde bulamadı. On üç yaşındaki çocukların, sermayenin Juggernaut tekerleğinin altına günde 8 saatten fazla atılmasını reddetti; ve 1833 Yasası bütün hükümleriyle yürürlüğe girdi. Yasa Haziran 1844'e kadar değişikliğe uğramadı.

Yasanın fabrika çalışmasını önce kısmen sonra bütünü ile düzenleyip yönettiği on yıl boyunca, fabrika müfettişlerinin resmî raporları yasanın uygulanmasının imkânsızlığı hakkındaki şikâyetlerle dolup taştı. 1833 Yasası, sermaye ağalarını, sabahları saat 5 buçukta başlayıp akşamları saat 8 buçuğa kadar devam eden 15 saatlik sürede "her genci" 12 ve "her çocuğu" 8 saat olmak üzere, canının istediği zaman işe koşmakta, işine ara vermekte ve işini bıraktırmakta ve farklı kimselere farklı saatlerde yemek arası vermekte serbest bıraktığı için, bu baylar çok geçmeden yeni bir "posta değiştirme sistemi" keşfettiler; buna göre iş beygirleri belirli durak yerlerinde değiştirilmiyor, değişen durak yerlerinde yeni baştan işe koşuluyordu. İleride tekrar ele almak zorunda kalacağımız için,

143 "Legislation is equally necessary for the prevention of death, in any form in which it can be prematurely inflicted and certainly this must be viewed as a most cruel mode of inflicting it."

bu sistemin güzelliği üzerinde daha fazla durmayacağız. Ancak şu kadarı daha ilk bakışta apaçık görülür: bu sistem, yalnız ruhuyla değil lafzıyla da, Fabrika Yasasının tümünü hükümsüz hale getiriyordu. Her bir çocuk ve genç için böylesine karışık hesaplar tutulurken, fabrika müfettişleri, yasanın belirlediği çalışma sürelerine uyulmasını ve yemek aralarının verilmesini nasıl sağlayacaktı? Fabrikaların büyük bir kısmında eski vahşice aşırılıklar çok geçmeden tekrar kendilerini gösterdi ve cezasız olarak sürüp gittiler. İçişleri bakanı ile yaptıkları bir görüşmede (1844) fabrika müfettişleri yeni icat edilmiş posta değiştirme sistemi üzerinde herhangi bir kontrolün imkânsız olduğunu gösterdi.[144] Ama bu arada koşullar çok değişmişti. Fabrika işçileri, özellikle 1838'den beri, *Charter*'ı siyasi seçim sloganları olarak benimsedikleri gibi, On Saat Tasarısını da iktisadi seçim sloganları olarak benimsemişti. Fabrikalarını 1833 Yasasına uygun şekilde işleten bazı fabrikatörler, parlamentoyu, cüretkârlıkları ya da yer bakımından daha şanslı oluşları sayesinde yasayı ihlal edebilen "sahte biraderler"inin ahlaka aykırı "rekabet"i hakkındaki muhtıralarla bombardımana tutmuştu. Ayrıca, tek tek fabrikatörler eski kazanç hırslarıyla serbestçe at oynatma sevdalarını korusa bile, fabrikatörler sınıfının sözcüleri ve siyasi öncüleri, işçilere karşı bir tutum ve ağız değişikliğine gidilmesini emretmişti. Tahıl Yasalarının kaldırılması kampanyasını başlatmışlardı zafere ulaşmak için işçilerin yardımına ihtiyaçları vardı! Bu nedenle, işçilere sadece daha fazla ekmek vaat etmiyor, aynı zamanda, bin yıllık *Free Trade* (Serbest Ticaret) imparatorluğunda On Saat Tasarısının kabul edileceği sözünü veriyorlardı.[145] Dolayısıyla, 1833 Yasasını hayata geçirmekten başka amacı olmayan bir önleme karşı mücadele etmemeleri gerekiyordu. Son olarak, en kutsal çıkarları olan toprak rantı tehdit edilince, Tory'ler, düşmanlarının "alçakça uygulamaları"na[146] karşı öfkeli bir insan severlikle gürledi.

7 Haziran 1844 tarihli ek Fabrika Yasası bu şekilde ortaya çıktı. Bu yasa 10 Eylül 1844 tarihinde yürürlüğe girdi. Bu yasayla, yeni bir işçi kategorisi, 18 yaşın üzerindeki kadınlar koruma altına alındı. Bu kadınlar her açıdan gençlerle eşit kılındı, çalışma süreleri 12 saatle sınırlandırıldı, gece çalıştırılmaları yasaklandı vb. Böylece, yasa koyucu, ilk kez kendisini yetişkinlerin çalışmasını da doğrudan doğruya ve resmen denetlemek zorunda görüyordu. 1844/1845 Fabrika Raporu'nda alaycı bir ifadeyle şöyle denmekteydi:

---

144 "Rep. of Insp. of Fact. 31st October 1849", s. 6.

145 "Rep. of Insp. of Fact. 31st October 1848", s. 98.

146 Ayrıca, Leonard Horner, "nefarious practices" (alçakça) ifadesini resmî raporlarında kullanır. ("Reports of Insp. of Fact. 31st October 1859", s. 7.)

"Yetişkin kadınların haklarına bu şekilde müdahale edilmiş olmasından şikâyet ettiklerine bir kere bile tanık olmadık:"[147]

13 yaşından küçük çocukların çalışma süresi, belli koşullar altında 7 saat olabilmek üzere, günde 6½ saate indirildi.[148]

Sahte "posta değiştirme sistemi"nin kötüye kullanılmasını önlemek için, yasa, aşağıdaki önemli ayrıntılı hükümleri de getirdi:

"Çocukların ve gençlerin iş günü, herhangi bir çocuğun ya da gencin fabrikada sabahleyin işe başlama saati başlangıç alınarak hesaplanır."

Öyle ki, örneğin A sabahları saat 8'de, B saat 10'da işe başlasalar, iş günü A için hangi saatte sona eriyorsa B için de aynı saatte sona ermek zorundadır. İş gününün başlama saati, resmî bir saate göre, örneğin en yakın demir yolu saatine göre olacak, fabrika çanları ona göre ayarlanacaktı. Fabrika sahibi, fabrikada, iş gününün başlama, sona erme ve ara saatlerini gösteren, büyük harflerle yazılmış bir levha asacaktı. Sabahları saat 12'den önce işe başlayan çocuklar öğleyin saat 1'den sonra tekrar işe koşulamayacaktı. Yani, öğleden sonraki postada, öğleden önceki postada çalışan çocuklar çalıştırılamayacaktı. Koruma altındaki bütün işçilere, günün aynı zaman aralıklarında, her gün 1½ saat yemek zamanı verilecekti ve bunun en az bir saati öğleden sonra saat 3'den önce verilmiş olacaktı. Çocuklar ve gençler kendilerine en az yarım saatlik bir yemek arası verilmeden, öğleyin saat 1'den önce 5 saatten fazla çalıştırılamayacaktı. Çocuklar, gençler ve kadınlar, hiçbir yemek zamanı sırasında, fabrikanın herhangi türden bir çalışma sürecinin devam etmekte olduğu bir yerinde kalmayacaklardı vb.

Daha önce görüldüğü üzere, işin ne kadar süreceğini, ne zaman başlayıp ne zaman sona ereceğini, iş sırasında ne zaman ve ne kadar ara verileceğini saat vuruşlarına göre bu derece askerî bir şaşmazlıkla düzenleyen ayrıntılı hükümler, hiçbir şekilde, parlamentonun kafa yormasının ürünleri değildi. Bunlar yavaş yavaş, modern üretim biçiminin doğal yasaları olarak, mevcut koşullardan doğup gelişti. Bunların formüle edilmesi, resmen tanınması ve devletçe ilan edilmesi uzun süreli sınıf mücadelelerinin sonuçlarıydı. Üretim süreçlerinin büyük bir kısmında çocukların, gençlerin ve kadınların yetişkin erkeklerle el birliği içinde çalıştırılması kaçınılmaz olduğundan, bu düzenlemelerin ilk sonuçlarından biri, yetişkin erkek işçilerin iş gününün de uygulamada aynı şekilde sınırlanması olmuştu. Bundan dolayı, genel olarak bakıldığında, 1844-1847 yılları arasında on iki saatlik iş gününün, fabrika yasalarına

147 "Rep. etc, for 30th Sept. 1844", s. 15.

148 Yasa, iki gün üst üste değil birer gün arayla çalışıyor olmaları koşuluyla, çocukların 10 saat kullanılmasına izin verir. Bu hüküm, esas itibariyle, etkisiz kalmıştır.

tabi olan bütün sanayi kollarında genel ve standart bir uygulama olduğu görülür.

Ne var ki, fabrikatörler bu "ilerleme"ye, telafi edici bir "gerileme" sağlanmadan göz yummadı. Bunların gayretleriyle, Avam Kamarası, sermayeye Tanrı'nın ve hukukun verdiği "ek fabrika işçisi çocuk temini" hakkının güvence altına alınması için, çalıştırılabilecek çocukların en düşük yaş sınırını 9'dan 8'e indirdi.[149]

1846-1847 yılları İngiltere'nin iktisat tarihinde çağ açıcı yıllar oldu. Tahıl Yasaları geri çekildi, pamuk ve diğer ham maddelerden alınan ithalat vergileri kaldırıldı, serbest ticaret yasama faaliyetlerinin yol gösterici yıldızı ilan edildi! Kısacası, bin yıllık imparatorluk dönemi başlamıştı. Diğer yandan, aynı yıllarda Chartist hareket ve on saatlik iş günü mücadelesi en yüksek noktalarına ulaştı. Bunlar, müttefik olarak, intikam ateşi ile yanan Tory'leri buldu. Başlarında Bright ile Cobden'in bulunduğu sözünde durmayan serbest ticaretçiler ordusunun fanatikçe direnmelerine rağmen, uğrunda bunca zamandır savaşılan On Saat Tasarısı parlamentodan geçti.

8 Haziran 1847 tarihli yeni Fabrika Yasası, "genç kişiler"in (13 ile 18 yaşları arasındaki kimseler) ve bütün kadın işçilerin iş gününü 1 Temmuz 1847 tarihinden itibaren geçici olarak 11 saate, 1 Mayıs 1848 tarihinden itibaren kesin olarak 10 saate indiriyordu. Yasa, bunun dışında, 1833 ve 1844 Yasalarını düzeltmek ve tamamlamakla yetiniyordu.

Sermaye, yasanın 1 Mayıs 1848 tarihinde tam olarak yürürlüğe konmasını önlemek için, bir ön kampanyaya girişti. Onlara bakılırsa, deneyimleri sayesinde gözleri açılan işçiler, kendi eserlerinin tahrip edilmesine yardımcı olacaktı. Zamanlama kurnazcaydı.

> "Birçok fabrikanın ancak kısa süreler boyunca çalışabilmesi ve diğerlerinin işleri tamamen durdurması nedeniyle, fabrika işçilerinin, korkunç 1846-1847 bunalımı sonucunda, büyük acılar çekmiş oldukları hatırlanmalı. Çok sayıda işçi bu yüzden zor duruma düştü, pek çoğu borca battı. Bundan dolayı, geçmişteki zararlarını telafi etmek, belki borçlarını ödemek ya da mobilyalarını rehinden kurtarmak ya da satmış oldukları öteberileri yeniden tedarik etmek ya da kendileri ve aileleri için yeni giyim eşyası satın almak için daha uzun çalışma sürelerini tercih edecekleri, büyük bir güvenle varsayılabilmişti."[150]

Fabrikatörler, bu koşulların doğal etkisini % 10'luk genel bir ücret indirimi ile artırmaya çalıştı. Bu, deyim yerindeyse, yeni serbest ticaret döneminin açılış kutlamasıydı. Arkadan, iş günü 11 saate indirilir indi-

149 "Çalışma süreleri indirildiğinde çalıştırılacak olanların" (çocukların) "sayısı artacağından, artan talebin, 8 ve 9 yaşlarındaki çocuk arzındaki artışla karşılanabileceği düşünülmüştü." (l.c. s. 13.)

150 "Rep. of Insp. of Fact. 31st Oct. 1848", s. 16.

rilmez % $8^1/_3$'lük bir ücret indirimi ve iş günü kesin olarak 10 saate indirildiğinde de bunun iki katı bir ücret indirimi geldi. Böylece, koşulların elverdiği yerlerde, ücretlerde, en azından % 25'lik bir düşme oldu.[151] İşçiler arasında 1847 Yasasını kaldırma propagandasına, bu ölçüde uygun hale getirilmiş koşullar altında başlandı. Bu arada, kullanılmadık aldatma, baştan çıkarma ve tehdit aracı bırakılmadı; ama hepsi boşunaydı. "Yasanın kendilerini ezdiği"iddiasını içeren dilekçeyi imzalamak zorunda kalan yarım düzine işçi, sözlü ifadelerinde, imzalarının zorla alındığını açıkladı. "Eziliyorlarmış, ama Fabrika Yasası tarafından değil, başka biri tarafından."[152] Ne var ki, fabrikatörler, işçileri istedikleri gibi konuşturmayı başaramasalar da, basında ve parlamentoda işçiler adına olanca gürültüyü bizzat koparmaktan geri kalmadılar. Fabrika müfettişlerini Fransız Ulusal Konvansiyonu üyelerine benzettiler ve dünyayı düzeltme hevesleri uğruna bahtsız işçileri acımasızca feda etmekle suçladılar. Bu manevra da para etmedi. Fabrika müfettişi Leonard Horner, hem bizzat hem de ona bağlı müfettişler aracılığıyla Lancashire'daki fabrikalarda sayısız tanığın ifadesine başvurdu. Dinlenen işçilerin yaklaşık % 70'i 10 saatten, çok daha küçük bir bölümü 11 saatten ve çok küçük bir azınlığı da eskisi gibi 12 saatten yana olduklarını açıkladı.[153]

"Dostça" görünen bir başka manevra, yetişkin erkek işçileri 12 ile 15 saat arasında çalıştırmak ve bu olguyu işçi sınıfının en yürekten isteği olarak ilan etmek oldu. Ama, "merhametsiz" fabrika müfettişi Leonard Horner'ı yine karşılarında buldular. "Fazla çalışanların" çoğu demişlerdi ki,

> "daha düşük bir ücret alarak 10 saat çalışmayı fazlasıyla tercih ederlermiş; ama seçim yapacak durumda değillermiş; aralarında o kadar çok işsiz var ve o kadar çok iplik işçisi parça başı ücretle çalışıyormuş ki, daha uzun süreler boyunca çalışmayı reddetseler, diğerleri hemen yerlerini alırmış; bu durumda cevaplandırmaları gereken soru şu oluyormuş: daha uzun bir süre boyunca çalışmak mı yoksa sokağa atılmak mı?"[154]

---

151 "Haftada 10 şilin almakta olan kimselerin % 10'luk genel ücret indirimiyle 1 şilin ve süre kısalması nedeniyle de bir diğer 1 şilin 6 peni, yani toplamda 2 şilin 6 peni kaybedecekleri belli iken, çoğunluğun, bütün bunlara rağmen, On Saat Tasarısından yana olduğunu gördüm." (l.c.)

152 "Dilekçeyi imzalarken, aynı zamanda, böyle yapmakla kötü bir şey yaptığımı açıklamıştım. - Peki, o halde niye imzaladınız? - Çünkü imzalamasaydım sokağa atılacaktım. - Dilekçe sahibi, gerçekten kendisini 'ezilmiş' hissetmişti; ne var ki, bu ezilme, pek de Fabrika Yasası'ndan ileri gelen bir şey değildi" (l.c. s. 102.)

153 l.c. s. 17. Bay Horner'ın görev bölgesinde 181 fabrikada 10.270 kadar yetişkin erkek işçi ile konuşulmuştu. Bunların ifadeleri Ekim 1848 tarihini bitiş tarihi olarak alan 6 aylık fabrika raporunun sonuna eklenmiştir. Bu tanık ifadeleri başka bakımlardan da çok değerli bir malzeme kaynağıdır.

154 l.c. Ekte bizzat Leonard Horner tarafından alınmış 69, 70, 71, 72, 92, 93 numaralı ifadelerle yardımcı müfettiş A. tarafından alınmış 51, 52, 58, 59, 62, 70 numaralı ifadelere bakınız. Bir fabrikatör de gerçeği açıkça ifade etmişti. Bkz. 14 ve 265 no'lu ifadeler. l.c.

Sermayenin ön kampanyası başarısızlıkla sonuçlandı ve On Saat Yasası 1 Mayıs 1848'de yürürlüğe girdi. Ne var ki, bu arada, liderleri hapse tıkılan ve örgütü dağılan Chartist partinin uğradığı fiyasko İngiliz işçi sınıfının kendine olan güvenini sarsmış oldu. Paris'teki Haziran Ayaklanmasından ve bunun kanlı bir şekilde bastırılmasından hemen sonra, kıta Avrupa'sında olduğu gibi İngiltere'de de, egemen sınıfların bütün grupları, toprak sahipleri ve kapitalistler, borsa kurtları ve küçük dükkân sahipleri, korumacılar ve serbest ticaretçiler, hükümet ve muhalefet, rahipler ve hür düşünceliler, genç fahişeler ve ihtiyar rahibeler, aynı çağrıda ortaklaştı: mülkiyetin, dinin, ailenin, toplumun kurtarılması! İşçi sınıfı her yerde haklarından yoksun bırakıldı. Aforoz edildiler, *"loi des suspects"* (şüpheliler yasası) kapsamına sokuldular. Demek ki, fabrikatör efendilerin çekinecekleri bir şey kalmamış oluyordu. Yalnızca On Saat Yasasına karşı değil, emeğin "serbestçe" yutulmasını bir dereceye kadar dizginleme amacını güden, 1833'ten bu yana çıkarılmış bütün yasalara karşı açık bir ayaklanma hareketine giriştiler. Bu, iki yıl boyunca sinik bir aldırmazlık ve teröristçe bir enerjiyle yürütülen ve isyancı kapitalistin, işçisinin derisinden başka hiçbir şeyi tehlikeye atmaması ölçüsünde ucuza mal olan küçük ölçekli bir *proslavery rebellion*'du (kölelik yanlısı isyandı).

Bundan sonra olanları anlamak için, 1833, 1844 ve 1847 Fabrika Yasalarının, biri diğerini değiştirmediği ölçüde, hep birlikte yürürlükte olduklarını hatırlatmak gerekir: bunlardan hiçbiri 18 yaşın üstündeki erkek işçilerin iş gününü sınırlandırmıyordu; 1833'ten bu yana sabahları 5 buçuktan akşamları 8 buçuğa kadarki 15 saatlik süre yasal "gün" olarak kalmıştı ve küçük yaştaki kimselerle kadınlar başlangıçta 12 saat, sonrasında 10 saat boyunca, öngörülen koşullar altında olmak üzere, bu 15 saatlik zaman aralığında çalıştırılabiliyordu.

Fabrikatörler, bazı yerlerde, çalıştırmakta oldukları küçüklerin ve kadın işçilerin bir kısmını, bazen yarısını işten atmakla işe başladılar ve buna karşılık, yetişkin erkek işçiler arasında hemen hemen unutulmuş olan gece işini tekrar ihya ettiler: On Saat Yasası bize bir başka çıkar yol bırakmıyor, diye haykırıyorlardı![155]

Atılan ikinci adım, yasal yemek aralarına yönelmişti. Fabrika müfettişlerini dinleyelim:

> "Çalışma süresinin 10 saatle sınırlandırılmasından bu yana, fabrikatörler, görüşlerini henüz nihai pratik sonuçlarına vardırmamış olsalar da, örneğin sabah saat 9'dan akşam saat 7'ye kadar çalışılıyor olsa, yemek zamanı olarak sabahları saat 9'dan önce bir saat, akşamları saat 7'den sonra yarım saat, yani toplam olarak bir buçuk saat ayırarak, yasanın hükümlerini yerine getirebileceklerini ileri sürmüştür. Şu anda bazı örneklerde öğle yemeği

155 "Reports etc. for 31st October 1848", s. 133, 134.

için yarım veya bir tam saat tatil veriyorlar; ama, aynı zamanda, 1½ saatin herhangi bir kısmını on saatlik iş günü içinde vermekle hiçbir şekilde yükümlü olmadıklarında ısrar ediyorlar.[156]

Yani, fabrikatörler, 1844 Yasasının yemek zamanları hakkındaki kılı kırk yaran kesin hükümlerinin, işçilere, yalnızca, fabrikaya adımlarını atmadan önce ve fabrikadan çıktıktan sonra, yani kendi evlerinde yeme ve içme izni verdiğini iddia ediyordu! İşçiler de öğle yemeklerini sabahları saat 9'dan önce yiyemez miydi yani? Ne var ki, kraliyet hukukçularının vardığı karara göre, öngörülmüş olan yemek zamanları,

"gerçek iş günü sırasındaki aralarda verilmek zorundadır ve sabahları saat 9'dan akşamları saat 7'ye kadar aralıksız olarak arka arkaya 10 saat çalıştırmak yasaya aykırıdır."[157]

Sermaye, bu huzurlu gösterilerden sonra, ayaklanmasını, 1844 Yasasının lafzına uygun, yani yasal bir adımla başlattı.

1844 Yasası, öğleyin saat 12'den önce çalıştırılan 8 ile 13 yaşları arasındaki çocukların öğleyin saat 1'den sonra tekrar çalıştırılmalarını, şüphesiz yasaklıyordu. Ne var ki, aynı yasa, öğleyin saat 12'den önce ya da sonra çalıştırılan çocukların 6½ saatlik çalışmalarını hiçbir şekilde düzenlememişti! Bundan dolayı, sekiz yaşındaki çocuklar, işe öğleyin saat 12'de başlamışlarsa, 12'den 1'e kadar 1 saat, öğleden sonra saat 2'den 4'e kadar 2 saat ve saat 5'ten akşam 8 buçuğa kadar 3½ saat, yani yasaya uygun olarak toplam 6½ saat çalıştırılabilirdi! Ya da daha iyisini yapabilirlerdi. Bunların çalışma zamanını yetişkin erkeklerin akşam saat 8 buçuğa kadar devam eden çalışma zamanlarına uydurmak için, öğleden sonra saat 2'den önce hiçbir iş verilmez ve böylece saat 2'den akşam 8 buçuğa kadar aralıksız olarak fabrikada tutulmaları sağlanabilirdi!

"Ve şimdi açıkça itiraf edilmektedir ki, fabrikatörlerin makinelerini 10 saatten daha uzun bir süre boyunca çalıştırma hırslarının sonucu olarak, bütün gençler ve kadınlar fabrikayı terk ettikten sonra, sekiz ile on üç yaşları arasındaki kız ve erkek çocukları, yetişkin erkeklerle birlikte akşamları saat 8 buçuğa kadar çalıştırmak, son zamanlarda İngiltere'de yaygın bir uygulama haline gelmiştir."[158]

İşçiler ve fabrika müfettişleri bu durumu sağlık ve ahlâk açısından protesto etti. Ama, sermayenin cevabı şu oldu:

"Verdiğim sözlerin başımın üzerinde yeri var!
Yasadan, elimdeki senedin cayma tazminatı ve gecikme cezasını talep ederim."[†]

156 "Reports etc. for 30th April 1848" s. 47.

157 "Reports etc. for 31st Oct. 1848", s. 130.

158 "Reports etc." l.c. s. 142.

† Shakespeare, *Venedik Taciri*. Bir sonraki alıntı da aynı eserdendir. –*çev.*

Gerçekten, 26 Temmuz 1850 tarihinde Avam Kamarası'na sunulan istatistiklere göre, bütün protestolara rağmen, 15 Temmuz 1850 tarihinde 257 fabrikada 3742 çocuk bu "uygulama"ya tabi bulunuyordu.[159] Bu kadarı da yetmemişti! Sermayenin pek keskin gözleri, 1844 Yasasının, öğleden önceki beş saatlik çalışmanın en azından 30 dakikalık bir dinlenme arası verilmeden yürütülmesine izin vermediğini, ama, öğleden sonraki çalışmanın nasıl yürütüleceği üzerine hiçbir hüküm getirmemiş olduğunu keşfetmişti. Bundan dolayı, sermaye, sekiz yaşındaki işçi çocukları saat 2'den akşam 8 buçuğa kadar sadece aralıksız çalıştırmanın değil, aynı zamanda aç bırakmanın zevkini talep etmiş ve ele geçirmişti.

> "Evet, onun kalbi,
> Senette böyle yazılı."[160]

Çocuk çalışmasını düzenleyen hükümleri söz konusu olduğunda 1844 Yasasının lafzına Shylock'a özgü bir şekilde sıkı sıkıya bağlı kalındı, ama sıra "gençlerle kadınların" çalışmalarını düzenleyen hükümlere gelince aynı yasaya açıktan açığa baş kaldırıldı. Bu yasanın asıl amacının ve içeriğinin "sahte posta değiştirme sistemi"ni kaldırmak olduğu hatırlanacaktır. Fabrikatörler ayaklanmalarını şu basit açıklamayla başlattı: 1844 Yasasının, küçük yaştaki kimselerle kadınların on beş saatlik iş gününün istenilen kısa bölümlerinde istenildiği gibi kullanılmalarını yasaklayan kısımları,

> "çalışma süresi 12 saatle sınırlanmış olduğu sürece, görece zararsız (*comparatively harmless*) olmuştu. On Saat Yasası ile, bunlar, dayanılmaz bir insafsızlık (*hardship*) halini aldı.[161]

Bundan dolayı, fabrikatörler, fabrika müfettişlerine, yasanın lafzını dikkate almayacaklarını ve eski sistemi kendi başlarına tekrar uygulayacaklarını en soğuk şekilde bildirdi.[162] Bu iş, kafalarına yanlış şeyler sokulmuş işçilerin de yararlarına olacaktı;

---

159 "Reports etc. for 31st Oct 1850", s. 5, 6.

160 Sermayenin doğası, gelişmiş biçimlerinde ne ise gelişmemiş biçimlerinde de odur. Amerikan İç Savaşı'nın patlamasından kısa süre önce New Mexico topraklarında köle sahiplerinin nüfuzunu egemen kılan yasada denir ki: İşçi, kapitalistin emek gücünü satın alması ölçüsünde, "onun (kapitalistin) parasıdır." (*"The labourer is his (the capitalist's) money."*) Romalı patrisyenler arasında da aynı görüş geçerli idi. Patrisyenlerin, borçlu pleplere vermiş oldukları para, geçim maddeleri aracılığıyla, borçluların vücudunda et ve kan haline gelirdi, İşte bundan ötürü de, bu "et ve kan", "onların paraları" idi. Shylock'un 10 levha kanunu buradan gelir. Linguet'nin, patrisyen alacaklıların zaman zaman Tiber Irmağı'nın beri yakasında borçlu pleplerin etleriyle ziyafetler düzenledikleri hipotezi, Daumer'in, Hristiyanların şarap ve ekmekle yaptıkları ayin hakkındaki hipotezi gibi, karara bağlanmamış durumdadır.

161 "Reports etc. for 31st. Oct. 1848", s. 133.

162 Diğerlerinin yanı sıra, hayırsever Ashworth'un Leonard Horner'a Quaker üslubuyla yazdığı olumsuz bir mektup da böyledir. ("Rep. Apr. 1849", s. 4.)

> "çünkü, daha yüksek ücretler almaları mümkün olabilecekti". "İngiltere'nin sanayideki üstünlüğünü, On Saat Yasasına rağmen, devam ettirmek için uygulanabilecek tek plan buydu."[163] "Posta değiştirme sistemindeki usulsüzlükleri bulup çıkarmak, belki, biraz zor olabilir; ama, bu zorluktan ne çıkar? (*what of that?*) Fabrika müfettişleri ve müfettiş yardımcılarının birazcık daha fazla çaba (*some little trouble*) harcamalarını önlemek için, ülke sanayisinin büyük çıkarları ikincil bir şey mi sayılsın?"[164]

Bütün bu uydurma bahaneler doğal olarak hiçbir işe yaramadı. Fabrika müfettişleri mahkeme yolunu tuttu. Ama çok geçmeden, fabrikatör dilekçeleri ortalığı öyle bir toza dumana kattı ki, İçişleri Bakanı Sir George Grey, bunların baskısı altında, fabrika müfettişlerine 5 Ağustos 1848 tarihli bir sirkülerle, "posta değiştirme sistemi küçük yaştaki kimseleri ve kadınları 10 saatten fazla çalıştırmak için kanıtlanabilecek ölçüde kötüye kullanılmadıkça, genel olarak, yasanın lafzının ihlâl edilmekte olduğu gerekçesiyle müdahale yoluna gidilmemesi" hususunda talimat verdi.

Bunun üzerine, fabrika müfettişi J. Stuart, fabrikadaki iş gününün 15 saatlik süresi boyunca vardiya sistemi denilen sistemin uygulanmasına bütün İskoçya'da izin verdi; ve çok geçmeden, sistem burada eskisi gibi gelişip yayıldı. Buna karşılık, İngiliz fabrika müfettişleri, bakanın, yasayı kaldırmasını sağlayacak diktatörce bir kudrete sahip olmadığını ilan etti ve *proslavery-rebel*'lara (kölelik yanlısı isyancılara) karşı dava açmaya devam etti.

Ama mahkemeler, yani *county magistrates* (bölge sulh yargıçları)[165] beraat kararları verirken, kapitalistleri mahkeme önünde toplamanın ne faydası olacaktı? Fabrikatör efendiler bu mahkemelerde kendi kendilerinin yargıçlarıydı. Bir örnek: Kershaw, Leese & Co. firmasından, iplik fabrikatörü Eskrigge adlı biri, kendi bölgesinin fabrika müfettişine kendi fabrikası için tasarlanmış posta değiştirme sisteminin bir şemasını vermişti. Ret cevabı alınca, ilk önce sesini çıkarmadı. Birkaç ay sonra, Eskrigge'in Cuma gibi bir adamı değilse de, akrabası olan, Robinson isminde bir başka iplik fabrikatörü Eskrigge'in tasarlamış olduğu posta değiştirme sisteminin aynısı olan bir sistemi uyguladığı için Stockport'da sulh yargıçlarının önüne getirildi. Mahkemede 4 yargıç vardı, bunların üçü iplik fabrikatörüydü, başkan da, işe bakın ki, Eskrigge'di. Eskrigge, Robinson'u beraat ettirdi ve Robinson için hak olan şey artık kendisi için

163 "Reports etc. for 31st Oct. 1848", s. 138.

164 l.c. s. 140.

165 Bu *"county magistrates"* (bölge sulh yargıçları), W. Cobbett'in ifadesiyle *"great unpaid"* (büyük ücretsizler), bölge ileri gelenleri arasından seçilen bir tür maaşsız sulh yargıçlarıdır. Bunlar, aslında, egemen sınıfların senyör mahkemeleriydi (*Patrimonialgerichte*).

de hakkaniyete uygun bir şey olur diye düşündü. Kendi verdiği, yasal olarak geçerli karara dayanarak, sistemi hemen kendi fabrikasında da uygulamaya başladı.[166] Şüphesiz, bizzat bu mahkemenin bileşimi yasanın açık bir ihlâli idi.[167]

"Bu tür mahkeme soytarılıklarının" diye feryat eder Müfettiş Horwell, "derhal ıslah edilmeleri gerekir. ... Ya yasa bu tür mahkeme kararlarına uyacak hale getirilmeli, ya da yasanın yürütülmesi ... bütün bu gibi durumlarda, ... kararları yasaya uygun düşecek, daha az yanılma ihtimali olan bir mahkeme tarafından sağlanmalıdır. İnsan maaşlı yargıç özlemini duyuyor!"[168]

Kraliyet hukukçuları 1848 Yasasının fabrikatörler tarafından yapılan yorumunu saçma bulduklarını ilan etti; ama, toplumun kurtarıcılarını yanıltıp yollarından döndüremediler.

"Yasanın hükümlerini yerine getirtmek için," diyor Leonard Horner bir raporunda, "7 ayrı mahkemede 10 dava açıp sulh yargıçlarının bunlardan ancak birinde desteğini gördükten sonra, ... yasanın ihlâli veya uygulanmaması nedeniyle kovuşturma yolunda daha fazla direnmenin faydasızlığına karar verdim. Yasanın çalışma saatlerinde tekbiçimlilik sağlamak amacı ile getirilmiş hükümleri, artık Lancashire'da yürürlükte değil. Kendim de, emrimdeki diğer görevliler de, posta değiştirme sistemi denilen sistemin uygulandığı fabrikalarda küçük yaştaki kimselerle kadınların 10 saatten fazla çalıştırılmadıklarından emin olmanın hiçbir yoluna sahip değiliz. ... Daha 1849 yılının Nisan ayı sonunda benim bölgemde 114 fabrika bu sistemle çalışıyordu, ve son zamanlarda bunların sayısı hızla artmaktadır. Bunlar şimdi, genel olarak, sabahları saat 6'dan akşamları saat 7 buçuğa kadar, 13½ saat çalışıyor; bazı hallerde, bu, sabahları saat 6'dan akşamları 8 buçuğa kadar olmak üzere, 15 saati buluyor."[169]

Daha Aralık 1848'de, Leonard Horner'in elinde, bu posta değiştirme sistemi ile son derece yaygın bir hal almış olan aşırı çalıştırmanın, hiçbir kontrol sistemi ile önlenemeyeceğini oybirliğiyle açıklamış olan 65 fabrikatör ve 29 fabrika gözcüsünün isimlerinden meydana gelen bir liste vardı.[170] 15 saat boyunca aynı çocuklar ve gençler kâh iplikhaneden alınıp dokumahanede çalıştırılıyor, kâh bir fabrikadan alınıp bir diğerine kaydırılıyordu (*shifted*).[171] Nasıl olacaktı da, "sonsuz çeşitlilik gösteren işçileri,

166 "Reports etc. for 30th April 1849", s. 21, 22. Krş. benzer örnekler, ibid., s. 4, 5.

167 Sir John Hobhouse'un Fabrika Yasası diye bilinen I ve II William IV., c. 29. s. 10 tarafından, herhangi bir pamuk ipliği veya dokuma fabrikası sahibinin veya babasının, oğlunun veya kardeşinin Fabrika Yasası'nı ilgilendiren bir anlaşmazlıkta sulh yargıcı olarak görev alması yasaklanmıştı.

168 "Reports etc. for 30th April 1849" [s. 22.]

169 "Reports etc. for 30th April 1849", s. 5.

170 "Rep. etc. for 31st Oct. 1849", s. 6.

171 "Rep. etc. for 30th April 1849", s. 21.

oyun kartları gibi birbirine karıştırarak, aynı işçi grubuna hiçbir zaman aynı yerde ve aynı zamanda bir arada çalışma olanağı bırakmayacak şekilde, farklı işçilerin çalışma ve dinlenme saatlerini her gün değiştirmek için vardiya sözünü kötüye kullanan"[172] bir sistem kontrol altına alınacaktı!

Ama gerçek fazla çalışma bir yana, posta değiştirme sistemi denilen bu sistem, sermayenin fantezisinden doğmuş bir şeydi; Fourier'in mizahi kısa öyküleri "courtes séances"ta ("Kısa Seanslar"da) hiçbir zaman aşamadığı bir fanteziydi bu; yalnız, çalışmanın çekiciliğinin yerine sermayenin çekiciliği konmuştu. Saygıdeğer basının "makul derecede bir dikkatle ve yöntemle nelerin başarılabileceğine" (*"what a reasonable degree of care and method can accomplish"*) örnek diye gösterdiği bu fabrikatör planlarını şöyle bir görelim. Çalıştırılan kimseler bazen 12-15 kategoriye ayrılıyor, bu kategorilerin bileşenleri de sürekli olarak değiştiriliyordu. 15 saatlik süre boyunca, sermaye işçiyi kâh 30 dakika, kâh bir saat işten çekiyor veya işe sokuyor, yeniden işe koşmak veya işten çekmek için, onu bölük pörçük zaman aralarında av köpeği gibi oraya oraya koşturuyor, ve bu, işçinin üzerindeki kontrolü bir an kaybetmeksizin, on saatlik çalışma tamamlanıncaya kadar böyle devam ediyordu. Tıpkı aynı kişilerin, tiyatro sahnesinde, farklı perdelerin farklı sahnelerinde sıra ile görünmek zorunda olmaları gibi. Ne var ki, bir aktörün dramın devamı boyunca sahneye ait olması gibi, şimdi işçiler de, 15 saatlik süre boyunca, fabrikaya geliş ve gidiş zamanları hariç, fabrikaya ait oluyordu. Böylece dinlenme saatleri, genç erkek işçileri meyhaneye, genç kadın işçileri kerhaneye sürükleyen zoraki aylaklık zamanları haline geliyordu. Kapitalistin çalıştırdığı kimselerin sayısını artırmadan makinelerini 12 veya 15 saat işler halde tutabilmek için, her gün yeni bir şey icat etmesi nedeniyle, işçi, yemeklerini sürekli farklılaşan zaman aralıklarında tıkınmak zorunda kalıyordu. 10 saatlik iş günü için verilen mücadele sırasında fabrikatörler, işçi güruhunun 10 saatlik iş karşılığında 12 saatlik ücret elde etmek umuduyla dilekçe topladığını haykırmıştı. Şimdi madalyonu tersine çevirmiştiler. Emek gücünü 12 veya 15 saat boyunca el altında bulundurma karşılığında 10 saatlik ücret ödüyorlardı![173] İşin özü buydu, kapitalistlerin On Saat Yasası'ndan anladıkları buydu! *Anti-Corn Law* (Tahıl Yasası karşıtı) gösteriler sırasında, tam on yıl boyunca, işçilere, kuruşu kuruşuna hesaplayarak, tahılın serbestçe ithal edilmesi halinde 10 saatlik çalışmanın İngiliz sanayisinin sahip bulunduğu imkânlarla,

---

172 "Rep. etc. 31st Oct. 1848", s. 95.

173 Bkz. "Reports etc. for 30th April 1849", s. 6 ve fabrika müfettişleri Howell ile Saunders'ın "Reports etc. for 31st Oct. 1848"de bulunan *"shifting system"* (vardiya sistemi) hakkındaki ayrıntılı açıklamaları. Ayrıca bkz. Ashton ve çevresi din adamlarının *"shift system"*e karşı 1849 baharında kraliçeye sundukları dilekçe.

kapitalistlerin zenginleşmeleri için pekâlâ yeteceğini anlatanlar, üzerlerinden insan sevgisi damlayan aynı samimiyetsiz serbest ticaretçilerdi.[174]

Sermayenin iki yıllık ayaklanması, nihayet, İngiltere'nin en yüksek dört mahkemesinden birinin verdiği bir kararla taçlandı. Bu mahkeme (*Court of Exchequer*), 8 Şubat 1850 tarihinde önüne getirilen bir olay dolayısıyla şöyle bir hüküm verdi: fabrikatörler, gerçi, 1844 Yasasının ruhuna aykırı hareket etmişlerdir; ne var ki, bu yasanın kendisi de onu anlamsızlaştıran birtakım sözlere yer verir. "Bu kararla On Saat Yasası ilga edilmiş oluyordu."[175] Posta değiştirme sistemini şimdiye kadar henüz gençlere ve kadın işçilere uygulamaktan çekinmiş olan bir sürü fabrikatör buna şimdi dört elle sarıldı.[176]

Ne var ki, sermayenin bu kesin görünen zaferi ile birlikte, ters yönde bir hareket başladı. Şimdiye kadar işçilerin direnişi, sağlamlığını korumakla ve her gün yenilenmekle birlikte, pasif bir direniş olarak kalmıştı. Artık, protestolarını, Lancashire ve Yorkshire'daki tehditkâr mitinglerle dile getiriyorlardı. Göstermelik On Saat Yasası dalavereden, parlamenter aldatmacadan başka bir şey değildi ve hiçbir zaman var olmamıştı! Fabrika müfettişleri, sınıflar arası düşmanlığın inanılmaz derecede yüksek bir gerginlik doğuracağı konusunda hükümeti hemen uyardı. Bizzat fabrikatörlerin bir kısmı homurdanıyordu:

> "Mahkemelerin çelişik kararları ortaya tamamen anormal ve anarşik bir durum çıkarıyormuş. Yorkshire'da başka, Lancashire'da başka, Lancashire sınırları içinde bir kasabada başka, bunun hemen bitişiğinde diğer bir yerde bir başka yasa hüküm sürüyormuş. Büyük şehirlerdeki fabrikatör yasanın etrafından dolanabiliyormuş; oysa, taşradaki fabrikatör posta değiştirme sistemi için gerekli personeli bulamazmış; işçilerin bir fabrikadan diğerine aktarılması için gerekli personeli bulması daha da zormuş vb."

Oysa, emek gücünü sömürüsünde eşitlik, sermayenin birinci insan hakkıdır.

Bu koşullar altında fabrikatörler ile işçiler arasında, 5 Ağustos 1850 tarihli yeni ek fabrika yasasıyla parlamento tarafından da onaylanan bir uzlaşmaya varıldı. "Gençler ve kadınlar" için iş gününün uzunluğu haftanın ilk 5 günü için 10 saatten 10½ saate çıkarıldı, cumartesi günleri için 7½ saate indirildi. Sadece sabahları saat 6 ile akşamları saat 6 arasındaki

174 Krş. örneğin R. H. Greg, "The Factory Ouestion and the Ten Hours Bill".

175 F. Engels, "Die englische zehnstundenbill" (benim yayınladığım "Neuen Rh. Zeitung. Politisch-ökonomische Revue", 1850 Nisan sayısı, s. 13). Aynı "yüksek" mahkeme, Amerikan İç Savaşı sırasında, gene buna benzer bir şekilde, korsan gemilerinin silahlandırılmasına karşı çıkarılan yasanın anlamını tam tersine çeviren bir anlam belirsizliği keşfetmişti.

176 "Rep. etc. for 30th April 1850."

zaman diliminde çalışılacaktı,[177] herkes için aynı zamanda olmak üzere ve 1844 Yasasının hükümlerine uygun olarak yemekler için 1½ saatlik ara verilecekti vb. Böylece, posta değişimi sistemine nihai olarak son verilmiş oluyordu.[178] Çocukların çalışması konusunda, 1844 Yasasının hükümleri yürürlükte kalıyordu.

Bu kez, belirli bir fabrikatör grubu, geçmişte olduğu gibi, proleterlerin çocukları üzerinde özel senyörlük haklarına sahip olmuştu. Bunlar, ipek fabrikatörleriydi. 1833 yılında, "her yaştan çocukları günde 10 saat çalıştırma özgürlüğünün ellerinden alınması halinde fabrikalarında işin duracağını" (*"if the liberty of working children of any age for 10 hours a day was taken away, it would stop their works"*) tehditkâr bir şekilde haykırmışlardı. Yeterli sayıda 13 yaşından büyük çocuk satın almanın kendileri için imkânsız olduğunu söylemişlerdi. Arzuladıkları ayrıcalığı baskı yoluyla sağladılar. İleri sürdükleri bahanenin düpedüz yalan olduğu daha sonra yapılan inceleme ile ortaya çıkmıştı.[179] Ne var ki, on yıllık bir süre boyunca, işin yapılması için iskemlelerin üzerinde oturtulmaları gereken çocukların kanıyla günde 10 saat ipekli dokumaktan alıkonamamışlardı.[180] 1844 Yasası, 11 yaşından küçük çocukları 6½ saat çalıştırma "özgürlük"lerini "gasp etmiş" olsa bile, onlara 11 ile 13 yaşları arasındaki çocukları günde 10 saat çalıştırma ayrıcalığını sağlamış ve fabrikalarda çalıştırılan diğer çocuklar için öngörülen okula gitme zorunluluğundan muaf tutulmuşlardı. Bu seferki bahane şuydu:

> "Dokunan kumaşın narinliği, ancak fabrikaya erken yaşlarda girmekle kazanılabilen bir parmak hassasiyetini gerektirir."[181]

Çocuklar, narin parmakları yüzünden, güney Rusya'da derileri ve yağları için boğazlanan boynuzlu hayvanlar gibi boğazlandı. Sonunda, 1844'te tanınmış olan ayrıcalık 1850'de yalnızca ipek ipliği bükme ve sarma işleriyle sınırlandı; ama burada, "özgürlüğü" gasp edilen sermayenin kaybını telafi etmek için, 11 ile 13 yaşları arasındaki çocukların çalışma süreleri 10 saatten 10½ saate çıkarıldı. Bahane: "ipek fabrikalarında çalışmak diğer fabrikalarda olduğundan daha kolaydı ve sağlık için

---

177 Kışın bunun yerini sabahları saat 7 ile akşamları saat 7 arasındaki zaman aralığı alabilir.

178 "Şimdi yürürlükte olan" (1850 tarihli) "yasa bir uzlaşmaydı; şöyle ki, çalışma saatleri sınırlandırılan işçiler, herkes için aynı olan işe başlama ve işi bırakma saatlerine kavuşmaları avantajı karşılığında, On Saat Yasasının nimetlerinden vazgeçmişti." ("Reports etc. for 30th April. 1852", s. 14.)

179 "Reports etc. for 30th Sept. 1844", s. 13.

180 l.c.

181 "The delicate texture of the fabric in which they were employed requiring a lightness of touch, only to be acquired by their early introduction to these factories." ("Rep. etc. for 31st Oct. 1846", s. 20.)

hiçbir şekilde o kadar zararlı değildi."[182] Daha sonra hekimler tarafından yapılan resmî incelemelere göre, tam tersine,

> "ipek sanayisi bölgelerinde ortalama ölüm oranı istisnai şekilde yüksektir; nüfusun kadın kısmı arasında ise Lancashire'ın pamuk sanayisi bölgelerindekinden daha yüksektir."[183]

Fabrika müfettişlerinin altı ayda bir yinelenen protestolarına rağmen mevcut kötülük bugüne kadar devam etmiştir.[184]

1850 Yasası, sadece "gençler ve kadınlar" için, sabahları saat 5 buçuktan akşamları saat 8 buçuğa kadar süren on beş saatlik zaman dilimini, sabah saat 6'dan akşam saat 6'ya kadar süren on iki saatlik zaman dilimine çevirmişti. Yani, toplam çalışma sürelerinin 6½ saati aşmasına izin verilmese bile, söz konusu zaman diliminin başlamasından yarım saat öncesine ve sona ermesinden 2½ saat sonrasına kadar çalıştırılabilen çocuklar için bir değişiklik getirmemişti. Yasanın tartışılması sırasında, parlamentoya, fabrika müfettişleri tarafından, bu anormalliğin yol açtığı pek çirkin suiistimaller hakkındaki bir istatistik sunulmuştu. Ama boşunaydı. Arka planda, yetişkinlerin iş gününü refah yıllarında çocukların yardımıyla tekrar 15 saate çıkarıp mıhlama niyeti saklıydı. İzleyen üç yılın tecrübeleri, böyle bir girişimin yetişkin erkek işçilerin direnişi karşısında başarısızlığa uğramak zorunda olduğunu gösterdi.[185] Bundan

182 "Reports etc. 31st. Oct. 1861", s. 26.

183 l.c. s. 27. Genel olarak Fabrika Yasası'nın uygulandığı iş yerlerinde çalışan işçi nüfusunun fiziksel durumu çok iyileşmiştir. Bütün hekim tanıkların bu konudaki görüşleri birleşmektedir ve farklı zamanlara ait kendi gözlemlerim de bende bu kanıyı uyandırmıştır. Buna karşın ve erken yaşlardaki çocuk ölümlerinde görülen korkunç yüksek oran hesaba katılmamak üzere, Dr. Greenhow'un resmi raporları, "sağlık koşullarının normal olduğu tarım bölgeleri" ile karşılaştırıldığında, sanayi bölgelerindeki sağlık durumunun uygunsuzluğunu ortaya koyar. Kanıtları arasında, 1861 tarihli raporundaki şu tablo da var:

Sanayide çalışan yetişkin erkeklerin yüzdesi	100.000 erkek başına akciğer hastalığından ölenlerin oranı	Bölge adı	100.000 kadın başına akciğer hastalığından ölenlerin oranı	Sanayide çalışan yetişkin kadınların yüzdesi	Kadınların çalıştığı işin türü
14,9	598	Wigan	644	18,0	Pamuklu
42,6	708	Blackburn	734	34,9	Pamuklu
37,3	547	Halifax	564	20,4	Yünlü
41,9	611	Bradford	603	30,0	Yünlü
31,0	691	Macclesfield	804	26,0	İpekli
14,9	588	Leek	705	17,2	İpekli
36,6	721	Stoke-upon-Trent	665	19,3	Toprakeşya
30,4	726	Woolstanton	727	13,9	Toprakeşya
-	305	Sekiz sağlıklı tarım bölgesi	340	-	

184 İngiliz "serbest ticaret taraftarları"nın ipekli mamullerden alınan koruyucu gümrük vergilerinin kaldırılmasına ne kadar güçlükle razı oldukları biliniyor. Fransa'dan yapılan ithalâta yönelik koruma önlemlerinin gördüğü işi, artık, İngiliz fabrikalarında çalışan çocukların korunmasızlığı görüyor.

185 "Reports etc. for 30th April, 1853", s. 30.

ötürü 1850Yasası, sonunda,"çocukları, gençler ve kadınlar sabahları fabrikaya gelmeden önce ve akşamları fabrikadan ayrıldıktan sonra çalıştırma"yasağıyla, 1853 yılında tamamlandı. Bu andan itibaren 1850 Fabrika Yasası, birkaç istisna dışında, uygulandığı bütün sanayi kollarında bütün işçilerin iş gününü düzenleyen bir yasa haline geldi.[186] İlk fabrika yasasının çıkarılışından bu yana yarım yüz yıllık bir süre geçmişti.[187]

Yasa koyucu, başlangıçtaki uygulama alanının dışında, ilk olarak, 1854 tarihli *"Printworks' Act"* (Basmahaneler vb. Hakkında Yasa) ile çıktı. Sermayenin bu yeni "aşırılık"tan duyduğu hoşnutsuzluk yasanın her satırından anlaşılır! Yasa, iş gününü, 8-13 yaşları arasındaki çocuklar ve kadınlar için, herhangi bir yasal yemek arası olmaksızın, sabahları saat 6'dan akşamları saat 10'a kadar olmak üzere, 16 saatle sınırlandırıyor. 13 yaşın üstündeki erkek işçilerin gece ve gündüz istenildiği gibi çalıştırılmasına izin veriyor.[188] Bu yasa, parlamenter bir çocuk düşürmedir.[189]

Böyle olmakla beraber, ilke, modern üretim tarzının asıl yaratığı olan büyük sanayi kollarındaki zaferiyle, mücadeleden galip çıkmıştı. Fabrika işçilerinin fiziksel ve moral bakımından yeniden doğuşu ile el ele olmak üzere, ilkenin 1853-1860 yılları arasında gösterdiği fevkalâde gelişme en kör gözleri bile kamaştırdı. Kendilerine iş gününün yasa yolu ile sınırlandırılmasının ve düzenlenmesinin yarım yüz yıllık bir iç savaşla adım adım kabul ettirildiği kapitalistler bile, göze çarpan bir gayretkeşlikle, henüz"serbest"olan sömürü alanları ile kendi durumları arasındaki karşıtlığa işaret ediyorlardı.[190] "Ekonomi politik" yobazları, şimdi, iş günü-

186 İngiliz pamuklu sanayisinin en parlak yılları olan 1859-1860'ta bazı fabrikatörler, aşırı çalışma karşılığında daha yüksek ücretler ödeyerek, yetişkin erkek işçileri iş gününün uzatılması için kandırmaya çalıştı. Elle işletilen iplik tezgâhlarıyla çalışan iplik işçileri ile otomatik tezgâhlarla çalışan iplik işçileri, bu deneye, patronlara verdikleri bir muhtırayla son verdi; bu muhtırada şunlar da söyleniyordu: "Açık konuşmak gerekirse, hayatlarımız bizler için bir yük haline gelmiştir; ve biz, diğer işçilere göre haftada neredeyse iki gün" (20saat) "daha fazla fabrikalara bağlı tutulduğumuz sürece, kendimizi Spartalı köleler gibi hissediyor ve gerek bize gerekse çocuklarımıza fiziksel ve manevi bakımdan zarar veren bir sistemi ebedileştirmek günahını kendi ellerimizle işlediğimizi görüyoruz. Bu nedenle, yılbaşından sonra, 1½ saatlik yasal aralar hariç saat 6'dan saat 6'ya kadar çalışacağımızı ve haftada 60 saatten bir dakika bile fazla çalışmayacağımızı saygılarımızla arz ederiz." ("Reports etc. for 30th April 1860", s. 30)

187 Bu yasanın kaleme alınış biçiminin, onun ihlâli için sağladığı olanaklar hakkında şu belgelere başvurulabilir: Parliamentary Return "Factories Regulation Acts" (9 Ağustos 1859) ve Leonard Horner'in buradaki "Suggestions for Amending the Factory Acts to enable the Inspectors to prevent illegal working, now become very prevalent" yazısı.

188 "Benim görevbölgemdeson altı ay boyunca" (1857) "8 yaşındaki ve daha yukarı yaşlardaki çocuklar, gerçekten, sabahın saat 6'sından akşamın saat 9'una kadar çalıştırıldı." ("Reports etc. for 31st Oct. 1857", s. 39.)

189 "Basmahaneler hakkındaki yasanın gerek eğitim, gerekse koruma ile ilgili hükümlerinin hiçbir işe yaramadığı itiraf edilmiştir." ("Reports etc. for 31st Oct. 1862", s. 52.)

190 Örneğin, B. E. Potter'ın 24 Mart 1863 tarihli *Times*'da çıkan mektubu. *Times*, Potter'a, fabrikatörlerin On Saat Yasasına yönelik isyanını hatırlatır.

nün yasayla düzenlenmesinin zorunlu olduğu görüşünü, "bilim"lerinin karakteristik yeni buluşu ilan ediyordu.[191] Kolayca anlaşılacağı gibi fabrika kodamanları kaçınılmaz olana boyun eğip onunla uzlaştıktan sonra, sermayenin direnme gücü yavaş yavaş zayıfladı; aynı sırada, işçi sınıfının saldırı gücü, sorunla doğrudan doğruya ilgili olmayan toplum katmanlarındaki müttefiklerinin sayısıyla birlikte arttı. 1860'tan bu yana ilerlemenin hızlanmış olması da bundan kaynaklanıyor.

1860 yılında boyama ve ağartma iş yerleri,[192] 1861'de dantel fabrikaları ve çorap imalathaneleri, 1850 tarihli Fabrika Yasasının uygulama alanına alındı. "Çocukların Çalıştırılması Hakkındaki Komisyon"un birinci raporunun (1863) sonucu olarak, bütün toprak eşya (yalnızca çömlekçilik değil), kibrit, tüfek kapsülü, fişek, halı imalat işleri, pamuklu kadife biçiciliği (*fustian cutting*) ve son "finishing" (son apre) başlığı altında toplanan çok sayıda süreç aynı kaderi paylaştı. 1863 yılında "açık havada yapılan ağartmacılık işi"[193] ile fırıncılık için özel yasalar çıkarıldı; bunlardan ilki, diğer

---

191 Bunu, diğer kimseler yanında Tooke'un "History of Prices" eserinin yazılmasında yardımcı olmuş ve bu eserin editörlüğünü yapmış bulunan W. Newmarch'ta görürüz. Kamuoyuna korkakça ödünler vermek bilimsel ilerleme midir?

192 Ağartma ve boyama işleri üzerine 1860 yılında çıkarılan yasa, iş gününün 1 Ağustos 1861 tarihinde geçici olarak 12 saate, 1 Ağustos 1862 tarihinde ise kesin olarak 10 saate, yani haftanın ilk beş günü günde 10½ saate, cumartesi günleri 7½ saate indirileceği hükmünü getirmiştir. Ne var ki, uğursuz 1862 yılına gelinince, eski komedi tekrarlandı. Fabrikatör baylar parlamentoya başvurarak küçük yaştaki kimselerin ve kadınların 12 saat çalıştırılmalarına bir senecik daha göz yumulmasını diledi. ... "İşlerin şimdiki durumunda" (pamuk kıtlığı çekildiği sırada) "günde 12 saat çalışmalarına izin vermek ve böylece mümkün olduğu kadar fazla ücret almalarını sağlamak işçiler için çok iyi olacaktır. ... Böyle bir tasarı Avam Kamarası'na daha önce getirilebilmişti. Bu tasarı, İskoçya'da ağartma işlerinde çalışan işçilerin eylemleri yüzünden kabul edilmemişti." ("Reports etc. for 31st Oct. 1862", s. 14, 15.) Adlarına konuştuğu havasını yaratmaya çalıştığı işçiler tarafından bu şekilde yenilgiye uğratılmış bulunan sermaye, şimdi, hukukçu gözlüklerinin yardımıyla, "emeğin korunması" amacıyla çıkarılmış bütün parlamento yasaları gibi değişik anlamlarda yorumlanabilecek biçimde kaleme alınmış olan 1860 yasasının, *"calenderers"* (perdahçılar) ile *"finishers"*ı (aprecileri) kapsam dışı bırakmak için bir bahane sunduğunu keşfetti. Her zaman sermayenin sadık bir hizmetçisi olan İngiliz yargısı, "Common Pleas" (Medeni Hukuk) Mahkemesi aracılığıyla bu hileye hukukilik kazandırdı. "Yasa koyucunun apaçık olan niyetinin, açık bir tanım bulunmaması bahanesiyle hükümsüz hale getirilmesi işçiler arasında büyük bir hoşnutsuzluğa yol açtı ve çok üzüntü verici." (l.c. s. 18.)

193 "Açık havada iş gören ağartıcılar", "ağartma işi" hakkındaki 1860 tarihli yasadan, geceleri kadın işçi çalıştırmadıkları yalanı ile kurtulmuştu. Bu yalan, fabrika müfettişleri tarafından açığa çıkarıldı ve aynı zamanda, işçilerin verdikleri dilekçeler, parlamentonun, "açık havada ağartma işi" hakkındaki serin çayır havası hayallerini elinden aldı. Bu açık hava ağartmacılığında 90-100 Fahrenheit sıcaklık derecesindeki kurutma odaları kullanılır ve bu odalarda daha çok kızlar çalıştırılır. *"Cooling"* (serinleme), kurutma odasından fırsat buldukça açık havaya kaçış için kullanılan teknik bir terimdir. "Kurutma odalarında on beş kız çalışır. Keten bezi için gerekli sıcaklık 80-90°, patiska için gerekli sıcaklık 100° ve üzeridir. Ortasında kapalı bir soba bulunan 10 ayak-kare büyüklüğündeki küçücük bir odada on iki kız çocuğu ütü ve dürüp katlama işlerini yapar. Kızlar sobanın etrafında halkalanır, sobadan dehşetli bir ısı yayılır ve patiskalar ütücülere gitmek üzere hızla kurur. Bu kız işçiler için çalışma saatlerinin bir sınırı yoktur. İş olduğu sürece, arka arkaya pek çok gece 9 saatten az olmamak üzere 12 saate kadar çalıştıkları

şeyler arasında, çocukların, gençlerin ve kadınların gece (akşam saat 8'den sabah saat 6'ya kadar) çalıştırılmalarını, ikincisi 18 yaşından küçük fırıncı kalfalarının akşam saat 9'dan sabah saat 5'e kadar çalıştırılmalarını yasakladı. Adı geçen komisyonun, İngiliz sanayisinin tarım, madencilik ve taşımacılık dışında kalan bütün önemli kollarını "özgürlük"lerinden yoksun bırakmakla tehdit eden daha sonraki tekliflerine ileride döneceğiz.[194]

7. Normal İş Günü İçin Mücadele. İngiliz Fabrika Yasalarının Başka Ülkelere Etkisi

Emeğin sermayenin egemenliği altına girmesi nedeniyle bizzat üretim tarzında meydana gelebilecek her türlü değişiklik bir yana bırakılırsa, artık değer üretmenin ya da artık emek elde etmenin, kapitalist üretimin özgül içeriğini ve amacını oluşturduğunu, okuyucu hatırlayacaktır. Okuyucu yine hatırlayacaktır ki, buraya kadarki incelemelerimize göre, yalnızca bağımsız ve dolayısıyla da yasal olarak reşit işçi, meta satıcısı olarak kapitalistle sözleşme yapabilir. O halde, bizim ana hatları ile çizdiğimiz tarihsel çerçeve içinde, bir yanda modern sanayi, diğer yanda bedensel ve hukuki bakımdan ergin olmayan kimselerin emeği başrolleri oynuyorsa, bunların bizim için emeğin yutulması olayı açısından önemi, birincisinin sırf özel bir alan, diğerinin özellikle göze batan bir örnek oluşturmasından ileri gelir. Ama, incelemelerimizi daha ileriye

olur." (Reports etc. 31st Oct. 1862", s. 56.) Bir hekim şu açıklamayı yapmıştır: "Serinlemek için herhangi bir saat yoktur; ama sıcaklık dayanılmaz bir hale gelince veya işçi kızların elleri terden kirlenince, birkaç dakikalığına dışarıya çıkmalarına izin verilir. ... Bu işçi kızların hastalıklarını tedavi sırasında görüp öğrendiklerim beni şunu açıklamaya zorlar: Bunların sağlık durumları iplik dokuma işinde çalışan işçi kızlarınkinden çok kötüdür" (ve sermaye, parlamentoya sunduğu dilekçelerde bu kızları Rubens üslubuyla aşırı sağlıklı olarak tasvir etmişti!). "Bunlarda en çok görülen hastalıklar verem, bronşit, rahim hastalıkları, en ileri biçimiyle histeri ve romatizmadır. Benim kanaatim odur ki, bütün bu hastalıklar, doğrudan doğruya veya dolaylı olarak, çalışma yerlerindeki havanın dayanılmaz derecede sıcak olmasından ve kış aylarında evlerine dönerken kendilerini soğuktan ve rutubetten koruyacak giyecekleri olmamasından ileri gelir." (l.c. s. 56, 57.) Fabrika müfettişleri, şen şakrak "açık hava ağartmacıları"nın daha sonra zorla elde ettikleri 1863 tarihli yasayla ilgili olarak şunları belirtir: "Bu yasa, işçilere sağlar göründüğü korumayı sağlamak şöyle dursun, ... öyle bir biçimde kaleme alınmıştır ki, kadın ve çocukların akşam saat 8'den sonra çalıştırıldıkları tespit edilmedikçe korumadan söz edilemez ve bu halde bile yasanın öngördüğü ispat yöntemi öyle bir ifadeye büründürülmüştür ki, cezalandırma neredeyse olanaksızdır." (l.c. s. 52.) "İnsani ve eğitsel amaçları olan bu yasa, tam bir başarısızlığa uğramıştır. Kadınların ve çocukların, hiçbir yaş sınırı olmadan, hiçbir cinsiyet farkı gözetilmeden ve ağartma tesislerinin bulunduğu çevrelerdeki ailelerin hiçbir toplumsal alışkanlığına aldırış edilmeden, durumuna göre, yemek arası kâh verilip kâh verilmeden, günde 14 saat çalışmalarına izin vermenin ya da aynı anlama gelmek üzere onları bu şekilde çalışmaya zorlamanın insani sayılması pek kolay olmasa gerek." ("Reports etc. for 30th April 1863", s. 40.)

194 İkinci basıma not. Yukarıdaki pasajları yazmış olduğum 1866 yılından itibaren yeni bir tepki başlamış bulunmaktadır.

götürmeden, yalnızca tarihsel olgular arasındaki bağlantılardan aşağıdaki sonuçları çıkarabiliriz:

Birincisi: sermayenin iş gününü sınırsız ve hiçbir kayıt tanımayan bir şekilde uzatma hırsı ilk önce, su, buhar ve makinelerle devrimci değişikliklere ilk uğratılmış sanayilerde, pamuk, yün, keten, ipek iplikçiliği ve dokumacılığı gibi, modern üretim tarzının ilk yaratıkları olan alanlarda tatmin edilmiştir. Üretim tarzında meydana gelen maddi değişmeler ve bunlara uygun olarak üreticiler arasındaki toplumsal ilişkilerin uğradığı değişiklikler,[195] ilk önce ölçüsüz aşırılık yaratır; daha sonra bunlara tepki olarak iş gününü ve bunun içinde verilecek araları yasa yoluyla sınırlayan, düzenleyen ve tekbiçimli hale getiren toplumsal bir denetime yol açar. Bundan dolayı, 19. yüzyılın ilk yarısı boyunca, bu denetim yalnızca istisnai yasalar biçiminde görünür.[196]Yeni üretim tarzının ilk yayıldığı alan toplumsal denetime tabi olur olmaz, aradan geçen sürede, diğer birçok üretim kolunun gerçek fabrikalı üretim sistemine geçmiş olmakla kalmadığı, ama az ya da çok eski yöntemlerle çalışan çömlekçilik, camcılık vb. gibi manifaktürlerin, fırıncılık gibi eski moda zanaatların ve nihayet iğne yapımı vb. gibi ev sanayisi denilen dağınık işlerin bile,[197] çoktan, fabrika gibi, kapitalist sömürünün pençesine düştüğü görüldü. Bundan ötürü, yasama, istisnai olma özelliğinden adım adım sıyrılmak ya da Roma'ya özgü içtihatçılığa dayandığı İngiltere gibi yerlerde, iş yapılan herhangi bir evi, keyfi olarak, fabrika (*factory*) saymak zorunda kaldı.[198]

İkincisi: İş gününün bazı üretim dallarında düzenlenmesinin tarihi ve diğer üretim dallarında bu düzenleme için hâlâ sürmekte olan mücadele, yalıtık durumdaki işçinin, kendi emek gücünün "özgür" satıcısı olarak işçinin, kapitalist üretimin belli bir olgunluk aşamasında, direnme gücünden yoksun şekilde boyun eğeceğini elle tutulur şekilde kanıtlar. Bundan dolayı, normal bir iş gününün yaratılması, kapitalistler sınıfı ile işçi sınıfı arasındaki çok uzun sürmüş ve az ya da çok saklı kalmış bir iç savaşın ürünüdür. Savaş, modern sanayi arenasında başlatıldığından, ilk önce, bunun

195 "Bu sınıfların" (kapitalistler ve işçiler) "her birinin tutumları, bunların içine sokuldukları o andaki durumun sonucu olagelmiştir." ("Reports etc. for 31st Oct. 1848", s. 113.)

196 "Sınırlandırmalara tabi olanlar, buhar ya da su gücü yardımıyla tekstil ürünleri üretimiyle bağlantılı faaliyetlerdi. Bir mesleki faaliyetin fabrika denetiminin sağlayacağı korumadan yararlanabilmesi için iki koşul vardı: buhar ya da su kuvvetinden yararlanmak ve tanımlanmış belirli lifleri işlemek." ("Reports etc. for 31st October 1864", s. 8.)

197 "Children's Employment Commission"ın son raporlarında, ev sanayisi denilen bu sanayinin durumu hakkında bol miktarda malzeme vardır.

198 "Son toplantı döneminin" (1864) "yasaları ... çok çeşitli alışkanlıkların hüküm sürdüğü ve makineleri işletmek için mekanik güç kullanımının, eskiden olduğu gibi, bir işletmeyi yasanın kabul ettiği anlamda fabrika saymak için gereken koşullar arasında yer almadığı, çok farklı türden iş kollarını kapsar." ("Reports etc. for 31st Oct. 1864", s. 8.)

yurdu olan İngiltere'de yürütüldü.[199] İngiliz fabrika işçileri yalnızca İngiliz işçi sınıfının değil, genel olarak modern işçi sınıfının dövüşçüsüydü; sermaye teorisini düelloya davet etmek için yere ilk eldiven atanlar da, İngiliz işçi sınıfının teorisyenleri olmuştu.[200] Bundan ötürüdür ki, fabrika filozofu Ure, "emeğin eksiksiz özgürlüğü" için erkekçe savaşan sermayeye karşı, kendi bayrağına "Fabrika Yasalarının köleliği" diye yazmasını, İngiliz işçi sınıfının silinmez bir yüz karası olarak yerin dibine batırmıştı.[201]

Fransa, ağır aksak, İngiltere'nin peşinden gider. İngiltere'deki aslından çok daha eksik bir on iki saat yasasının[202] doğumu için orada Şubat Devrimi gerekti. Buna rağmen, Fransız devrimci yönteminin kendine özgü avantajları var. Tek bir darbeyle, hiçbir farka yer vermeden, bütün atölye ve fabrikalarda iş gününü aynı şekilde sınırlıyor; oysa, İngiliz yasaları kâh bu kâh şu noktada, koşulların baskısı karşısında istemeden de olsa yumuşuyor ve yeni bir hukuki kördüğüm yaratma yolunda ilerliyor.[203] Diğer yandan Fransız yasası, İngiltere'de sadece çocuklar, reşit ol-

---

199 Kıta Avrupa'sındaki liberalizmin cenneti olan Belçika'da da bu hareketin izine rastlanmaz. Belçika'da kömür ve maden ocaklarında bile her iki cinsten ve her yaştan işçiler, saat ve süre sınırlaması olmaksızın eksiksiz bir "özgürlük"le tüketilir. Buralarda çalıştırılan her 1000 kişiden 733'ü erkek, 88'i kadın, 135'i 16 yaşından küçük erkek ve 44'ü 16 yaşından küçük kızdır; yüksek fırınlar vb.'de her 1000 kişiden 668'i erkek, 149'u kadın, 98'i 16 yaşından küçük erkek ve 85'i 16 yaşından küçük kızdır. Buna bir de yetişkin işçilerle küçük yaştaki işçilerin emek güçlerinin muazzam sömürüsü karşılığında verilen ücretlerin düşüklüğü eklenir; ortalama günlük ücretler erkekler için 2 şilin 8 peni, kadınlar için 1 şilin 8 peni, çocuklar için 1 şilin 2½ penidir. Bunun içindir ki, Belçika daha 1863 yılında, demir, kömür vb. ihracatını miktar ve değer olarak 1850 yılına göre hemen hemen iki katına çıkarmış bulunuyordu.

200 Robert Owen bu yüzyılın ilk on yılından kısa bir süre sonra iş gününün sınırlandırılması zorunluluğunu sadece teorik bakımdan benimsemekle kalmayıp on saatlik iş gününü New-Lanark'daki kendi fabrikasında fiilen uyguladığı zaman, bu uygulamayla komünist bir ütopya diye alay edildi. Tıpkı onun önerdiği "üretici çalışmayla çocuk eğitiminin birleştirilmesi" ve tıpkı onun tarafından hayata geçirilen işçi kooperatifleri için olduğu gibi. Bugün, birinci ütopya bir fabrika yasası, ikincisi tüm *"Factory Act"*larda (Fabrika Yasalarında) resmî ifade olarak yer almış bulunuyor, üçüncüsü ise şimdiden gerici dolandırıcılıklar için örtü hizmeti görüyor.

201 Ure (Fransızca çeviri), "Philosophie des Manufactures", Paris 1836, t. II, s. 39, 40, 67, 77 vb.

202 1855'te Paris'te toplanmış olan "Uluslararası İstatistik Kongresi"nin *Compte Rendu*'sünde (tutanaklarında) şunlar da belirtiliyor: "Fabrika ve iş yerlerinde günlük çalışmayı 12 saatle sınırlandıran Fransız yasası, bu çalışmayı sabit saatlerle" (zaman aralıkları ile) "sınırlandırmaz; sabah saat 5 ile akşam saat 9 arasında çalışılması sadece çocuk işçiler için öngörülmüştür. Bundan dolayı, fabrikatörlerin bir kısmı, bu vahim suskunluğun verdiği haktan yararlanır, işçileri, belki pazar günü hariç, her gün aralıksız olarak çalıştırır. Bunun için iki grup işçi kullanırlar, bu gruplardan hiçbiri iş yerinde 12 saatten fazla alıkonulmaz, ama işletmedeki çalışma gece gündüz kesilmeden devam eder. Yasanın gerekleri yerine getiriliyor, ama ya insanlığın gerekleri?" "Gece çalışmasının insan organizması üzerindeki tahrip edici etkisi"nin dışında, "her iki cinsten işçilerin kötü aydınlatılan iş yerlerinde geceleri birlikte çalıştırılmalarının meşum etkisi" de dile getiriliyor.

203 "Örneğin, benim görev bölgemde, aynı fabrika tesislerindeki aynı fabrikatör, 'Ağartma ve Boyama İşleri Yasası'na göre ağartmacı ve boyamacı, *'Printworks' Act*'a (Basmahaneler Yasasına) göre basmacı ve 'Fabrika Yasası'na göre aprecidir..." (Report of Mr. Baker in "Reports etc. for 31st Oct. 1861", s. 20.) Bu yasaların farklı hükümlerini sıraladıktan

mayanlar ve kadınlar adına kazanılmış olup, genel bir hak olduğu ancak pek yenilerde iddia edilen bir şeyi, ilke olarak ilan ediyor.[204]

Kuzey Amerika Birleşik Devletleri'nde, kölelik kurumu cumhuriyetin bir bölümünü çirkinleştirmeye devam ettiği sürece, her bağımsız işçi hareketi kötürüm kaldı. Siyah derili emeğin damgalandığı yerde, beyaz derili emek kendisini kurtaramaz. Ama köleliğin ölümünden yepyeni bir yaşam doğuverdi. İç savaşın ilk meyvesi, lokomotifin dev adımlarıyla Atlantik'ten Pasifik'e, New England'dan Kaliforniya'ya uzanan sekiz saat mücadelesi oldu. Baltimor'da (Ağustos 1866'da) toplanan Genel İşçi Kongresi şunu ilan etti:

> "Bu ülkenin emeğini kapitalist kölelikten kurtarmak için şu anda ihtiyaç duyulan ilk ve en önemli şey, Amerikan Birliği'nin bütün eyaletlerinde normal iş gününün 8 saat olmasını sağlayacak bir yasanın çıkarılmasıdır. Bu şanlı sonuca ulaşılıncaya kadar bütün gücümüzü harcamaya kararlıyız."[205]

Aynı dönemde (1866 Eylülü'nün başında), Cenevre'de toplanan "Uluslararası İşçi Kongresi", Londra Genel Konseyi'nin teklifi üzerine şu kararı aldı: "İş gününün sınırlandırılmasının, o olmadan kurtuluş yolunda harcanan tüm diğer çabaların kaçınılmaz olarak başarısızlığa uğrayacağı bir ön koşul olduğunu ilan ediyoruz. ... 8 çalışma saatini, iş gününün yasal sınırı olarak öneriyoruz."

Böylece, Atlantik Okyanusu'nun her iki yakasında bizzat üretim ilişkilerinden içgüdüsel bir şekilde doğup gelişmiş olan işçi hareketi, İngiliz fabrika müfettişi R. J. Saunders'ın sözlerini doğruluyor:

> "Öncesinde iş günü sınırlandırılmaz ve belirlenmiş sınıra uyulması kararlı bir şekilde dayatılmazsa, toplumda reform yolunda atılacak diğer adımların başarıya ulaşması hiçbir şekilde beklenemez."[206]

---

ve bunlardan doğan karışıklıkları belirttikten sonra Bay Baker şöyle diyor: "Fabrika sahibinin yasadan kaçınmak istemesi halinde, bu üç yasanın hükümlerinin yerine getirilmesini sağlamanın ne kadar güç bir iş olacağı görülüyor." [l.c. s. 21.] Ama bu yolla hukukçulara dava dosyaları sağlanıyor.

204 Böylece fabrika müfettişleri sonunda şunu söylemeye cesaret ediyor: "Bu itirazlar," (sermayenin çalışma süresinin yasa zoruyla sınırlandırılmasına karşı öne sürdükleri) "emeğin hakları yüksek ilkesi önünde yenilgiye uğramak zorundadır ... belirli bir andan sonra, girişimcinin, işçinin emeği üzerindeki hakkının son bulması ve işçinin, henüz tükenmiş olmasa bile, kendi zamanına hükmedebilmesi gerekir." ("Reports etc. for 31st Oct. 1862", s. 54.)

205 "Biz Dunkirk'lü işçiler ilan ediyoruz ki, şimdiki sistemde çalışma süresi çok uzundur ve işçiye dinlenmesi ve kendini geliştirmesi için hiç zaman bırakmamakta; onu, kölelikten yalnızca biraz daha iyi olan bir uşaklığa (*a condition of servitude but little better than slavery*) mahkum etmektedir. Bundan dolayı da, 8 saatin bir iş günü için yeterli olduğuna ve bunun yasal olarak yeterli sayılması gerektiğine; güçlü bir araç olarak basını bize yardımcı olmaya davet etmeye ... ve bizden bu yardım ve desteği esirgeyen herkesi çalışma reformunun ve işçi haklarının düşmanı kabul etmeye karar vermiş bulunuyoruz." (Dunkirk'lü işçilerin kararları, New York Eyaleti, 1866.)

206 "Reports etc. of 31st Oct. 1848", s. 112.

İtiraf etmek gerekir ki, işçimiz, üretim sürecinden, ona girdiği sırada olduğundan farklı bir şekilde çıkar. Piyasada, diğer meta sahiplerinin karşısına,"emek gücü" metasının sahibi olarak çıkmıştı. Meta sahibinin karşısında meta sahibi. Emek gücünü kapitaliste satarken iki taraf arasında yapılan sözleşme, işçinin kendisi üzerinde serbestçe tasarrufta bulunduğunun deyim yerindeyse yazılı kanıtıydı. Alışveriş işlemi tamamlandıktan sonra keşfedilir ki, işçi,"başına buyruk kimse" değildir; emek gücünü satmakta serbest olduğu süre, onu satmak zorunda olduğu süredir;[207] gerçekte, onun kan emicisi, "henüz sömürülebilecek bir kas, bir sinir, bir damla kan kaldığı sürece"[208], kendisini bırakmaz. İşçilerin, kendi acılarının yılanından "korunmak" için yapmak zorunda oldukları şey, kafa kafaya vermek ve bir sınıf olarak, bizzat işçilerin sermayeyle gönüllü olarak sözleşme yapma yoluyla hem kendilerini hem de soylarını ölüm ve kölelik pahasına satmalarını engelleyecek bir devlet yasasını, olağanüstü güçlü bir toplumsal engeli zorla çıkarttırmaktır.[209] Cafcaflı "devredilemez insan hakları" kataloğunun yerini, yasayla sınırlandırılan bir iş gününün,"işçinin sattığı zamanın ne zaman sona erdiğini, kendisine ait zamanın ne zaman başladığını, sonunda, açıkça gösteren"[210] mütevazi Magna Carta'sı alır. *Quantum mutatus ab illo!* (Ne kadar değişmiş!)

207 "Bu hileli usuller" (örneğin sermayenin 1848-1850'deki manevraları) "bunun ötesinde, işçilerin hiçbir korumaya ihtiyaçlar duymadığı, aksine, tek varlıkları olan ellerinin emeği ve alınlarının teri üzerinde serbestçe tasarrufta bulunan kimseler olarak görülmeleri gerektiği yolundaki pek sık gündeme getirilen iddianın ne kadar yanlış olduğunu karşı çıkılamaz bir şekilde kanıtlamış bulunuyor." ("Reports etc. for 30th April 1850", s. 45.) "Özgür emek (eğer bu adla anılması mümkünse), özgür bir ülkede bile, kendini koruyabilmek için yasanın güçlü koluna muhtaçtır." (Reports etc. for 31st Oct. 1864", s. 34.) "Yemek arası kâh verilip kâh verilmeden, günde 14 saat çalışmalarına izin vermenin ya da aynı anlama gelmek üzere onları bu şekilde çalışmaya zorlamanın ..." ("Reports etc. for 30th April 1863", s. 40.)

208 Friedrich Engels, "Die englische Zehnstundenbill", l.c. s. 5.

209 On Saat Yasası, kapsamına giren sanayi kollarında, "işçileri tamamıyla soysuzlaşmaktan kurtardı ve fiziksel durumlarını korudu." ("Reports etc. for 31st Oct. 1859", s. 47) "Sermaye," (fabrikalarda) "makineleri sınırlı bir zaman aralığından daha uzun bir süre boyunca işler halde tuttuğunda, çalıştırılan işçilerin sağlıklarına ve morallerine zarar gelmemesi kesinlikle mümkün değildir; işçilerse, kendi kendilerini koruyabilecek durumda değildir." (l.c. s. 8.)

210 "İşçinin kendisine ait olan zaman ile kendisini çalıştıran girişimciye ait olan zamanın sonunda açık bir şekilde birbirinden ayrılması daha büyük bir avantaj anlamına gelmektedir. İşçi, artık, sattığı zamanın ne zaman, kendisine ait olan zamanın ne zaman başlayıp bittiğini bilmektedir; ve bunu önceden kesin olarak bildiği için de, kendisine ait dakikalar üzerinde önceden kararlaştırdığı şekilde istediği gibi tasarrufta bulunabilir." (l.c. s. 52) "Bunlar" (Fabrika Yasaları) "onları kendi zamanlarının efendisi haline getirirken, nihai olarak siyasal iktidara el koymaya yönlendiren manevi bir enerji de vermiştir." (l.c. s. 47.) Fabrika müfettişleri, kontrol altında tutmaya çalıştıkları bir alaycılıkla ve özenle seçilmiş ifadelerle şuna işaret eder: Şimdiki On Saat Yasası, kapitalisti de, kişileşmiş sermaye olarak kendisini kaptırmaktan alıkoyamadığı birtakım insanlığa aykırı davranışlardan kurtarmış ve ona da bir nebze 'kültür' edinmek için gerekli zamanı sağlamıştır. Daha önce, "girişimcinin paradan başka hiçbir şeye, işçinin çalışmaktan başka hiçbir şeye zamanı yoktu". (l.c. s. 48.)

Bölüm

9

Artık Değer Oranı ve Kütlesi

★ ★ ★

Şimdiye kadar olduğu gibi, bu bölümde de, emek gücünün değeri, yani, iş gününün, emek gücünün yeniden üretimi ve korunması için gerekli olan kısmı, veri olan, değişmez bir büyüklük olarak kabul edilecektir.

O halde, bu varsayımla, artık değer oranı verilmiş olunca, aynı zamanda, tek başına bir işçinin belli bir zaman aralığında kapitaliste sağladığı artık değerin kütlesi de verilmiş olur. Örneğin bir günlük gerekli emek, 3 şilin = 1 taler değerinde bir altın kütlesi ile ifade edilen, 6 saatlik bir zaman aralığı olsa, bu durumda 1 taler, bir emek gücünün bir günlük değeri ya da bir emek gücünün satın alınması için yatırılan sermayenin değeri olur. Bundan başka, artık değer oranı % 100 ise, bu 1 talerlik değişir sermaye, 1 talerlik bir artık değer kütlesi üretir veya işçi bir günde 6 saatlik bir artık emek kütlesi sağlar.

Ne var ki, değişir sermaye, kapitalistin aynı anda kullandığı bütün emek güçlerinin para ile ifadesidir. O halde, bunun değeri, bir emek gücünün ortalama değeriyle, kullanılan emek güçlerinin sayısının çarpımına eşittir. Demek ki, emek gücünün değeri veri olduğunda değişir sermayenin büyüklüğü aynı anda çalıştırılan işçilerin sayısı ile doğru orantılıdır. Bir emek gücünün bir günlük değeri = 1 taler ise, her gün 100 emek gücünü sömürmek için 100 talerlik, her gün n emek gücünü sömürmek için n talerlik sermaye yatırılmalıdır.

Aynı şekilde: 1 talerlik bir değişir sermaye, yani bir emek gücünün bir günlük değeri, her gün 1 talerlik bir artık değer üretiyorsa, 100 talerlik bir değişir sermaye günde 100 talerlik ve n talerlik bir değişir sermaye de n x 1 talerlik bir artık değer üretir. Demek oluyor ki, üretilen artık değer kütlesi, bir işçinin iş gününün sağladığı artık değer ile çalıştırılan işçi sayısının çarpımına eşittir. Ama bunun ötesinde, bir işçinin ürettiği artık değer kütlesi, emek gücünün değeri veri olmak koşuluyla artık değer oranı ile belirlendiği için, buradan şu birinci yasayı elde ederiz: Üretilen artık değerin kütlesi, yatırılan değişir sermayenin büyüklüğü ile artık değer oranının çarpımına eşittir ya da kapitalist tarafından aynı anda sömürülen emek güçlerinin sayısı ile tek bir işçinin sömürülme derecesinin çarpımı ile belirlenir.*

O halde, artık değer kütlesini M, bir tek işçinin bir ortalama günde sağladığı artık değeri s, bir tek emek gücünü bir günlüğüne satın almak için yatırılan değişir sermayeyi v, toplam değişir sermayeyi V, ortalama bir emek gücünün değerini k, bunun sömürülme derecesini $\frac{a'}{a}$ $\left(\frac{\text{artık emek}}{\text{gerekli emek}}\right)$ ve çalıştırılan işçilerin sayısının ile gösterirsek, şunları elde ederiz:

$$M = \begin{cases} (s/v) \times V \\ k \times (a'/a) \times n \end{cases}$$

Buradaki tartışma boyunca, sadece ortalama bir emek gücünün değerinin değişmez bir büyüklük olduğu değil, aynı zamanda bir kapitalist tarafından kullanılan işçilerin ortalama işçiye indirgenmiş oldukları varsayılmaktadır. Üretilen artık değerin, sömürülen işçilerin sayısı ile doğru orantılı olarak artmadığı istisnai durumlar vardır; ama, bu gibi hallerde emek gücünün değeri de değişmez bir büyüklük olarak kalmaz.

Bu nedenle, belli bir artık değer kütlesinin üretimi sırasında bir faktördeki azalma, diğerindeki çoğalma ile telafi edilebilir. Değişir sermaye azalırsa ve artık değer oranı aynı zamanda ve aynı oranda olmak üzere yükselirse, üretilen artık değer kütlesi değişmemiş olur. Kapitalistin, önceki varsayımlarımız doğrultusunda, her gün 100 işçiyi sömürmek için 100 taler yatırması gerekiyorsa ve artık değer oranı da % 50 ise, bu 100 talerlik değişir sermaye 50 talerlik, yani 100 x 3 iş saatlik bir artık değer sağlar. Artık değer oranı iki katına çıkarsa veya iş gününün uzunluğu 6 saatten 9 saate yükseltilmek yerine 6 saatten 12 saate yükseltilirse, yarı yarıya azaltılmış olan 50 talerlik değişir sermaye gene 50 talerlik veya 50 x 6 iş saatlik bir artık değer sağlar. Demek ki, değişir sermayedeki azal-

* Almanca baskı editörünün notu: Onaylı Fransızca basımda bu cümlenin ikinci bölümü şöyledir: "ya da bir emek gücünün değeri çarpı onun sömürülme derecesi çarpı aynı anda sömürülen emek güçlerin sayısı işleminin sonucuna eşittir."

ma, emek gücünün sömürülme derecesindeki orantılı bir yükselişle veya çalıştırılan işçilerin sayısındaki azalma, iş günündeki orantılı uzamayla telafi edilebilir. O halde, sermaye tarafından sömürülebilecek emek arzı, belli sınırlar içinde, işçi arzından bağımsızdır.[211] Tersine, değişir sermayenin büyüklüğü veya çalıştırılan işçilerin sayısı orantılı bir şekilde artarsa, artık değer oranındaki bir düşme, üretilen artık değerin kütlesinde değişikliğe yol açmaz.

Ancak, işçi sayısındaki veya değişir sermaye büyüklüğündeki eksilmenin, artık değer oranındaki artışla veya iş gününün uzatılmasıyla telafi edilmesinin, aşılamayacak sınırları vardır. Emek gücünün değeri ne olursa olsun, yani işçinin varlığını sürdürmesi için gerekli emek-zaman ister 2 saat ister 10 saat olsun, bir işçinin bir günde üretebileceği toplam değer, 24 iş saatinde nesnelleşen değerden, bu nesnelleşmiş 24 iş saatinin para ile ifadesi 12 şilin ya da 4 taler ise, 12 şilin ya da 4 talerden her zaman daha küçük olur. Önceki bir varsayımımıza göre, işçinin emek gücünü yeniden üretmesi ya da onun satın alınması için yatırılan sermaye değerini yerine koyması için günde 6 iş saati gerekiyordu; aynı varsayımla, 500 işçiyi % 100'lük bir artık değer oranı ya da 12 saatlik bir iş günü ile çalıştıran 500 talerlik bir değişir sermaye, günde 500 talerlik veya 6 x 500 iş saatlik bir artık değer üretir. % 200'lük bir artık değer oranı yani 18 saatlik bir iş günü ile 100 işçi çalıştıran 100 talerlik bir sermaye, sadece 200 talerlik veya 12 x 100 iş saatlik bir artık değer kütlesi üretir. Ve bunun, yatırılan değişir sermaye ile artık değerin toplamına eşit olan toplam değer-ürünü, hiçbir zaman bir günde 400 talerlik veya 24 x 100 iş saatlik bir büyüklüğe ulaşamaz. Ortalama iş gününün, doğal olarak 24 saatten daima küçük olan mutlak sınırı, değişir sermayedeki azalmanın yükseltilmiş artık emek oranıyla veya sömürülen işçi sayısındaki eksilmenin emek gücünün yükseltilmiş sömürü derecesiyle telafi edilmesinin önünde mutlak bir sınır oluşturur. Elle tutulur somutluktaki bu ikinci yasa, daha sonra incelenecek olan ve sermayenin, mümkün olduğu kadar büyük bir artık değer kütlesi üretme eğilimiyle çelişkili olarak, kendisi tarafından çalıştıran işçi sayısını veya emek gücüne çevrilen değişir kısmını mümkün olduğu kadar azaltma eğiliminden kaynaklanan çok sayıdaki görüngünün açıklanması için önemlidir. Tersini ele alalım. Kullanılan iş güçlerinin kütlesi veya değişir sermayenin büyüklüğü artar, ama bu artış artık değer oranındaki düşüş oranında olmazsa, üretilen artık değer kütlesi azalır.

Üretilen artık değer kütlesinin iki faktörle, yani artık değer oranı ve

---

211 Emeğin piyasa fiyatının arz ve taleple belirlenmesinde, dünyayı oynatmanın değil, onu durdurmanın dayanak noktasını bulduklarına inanan bayağı iktisatçı beyler, bu başları yerde, ayakları havada Arşimet'ler, bu temel yasadan habersiz görünüyor.

yatırılmış olan değişir sermayenin büyüklüğü ile belirlenmesinden, bir üçüncü yasa elde edilir. Artık değer oranı veya emek gücünün sömürü derecesi ile emek gücünün değeri veya gerekli emek-zamanın büyüklüğü veri olduğunda, pek apaçıktır ki, değişir sermaye ne kadar büyük olursa, üretilen değer ve artık değer kütlesi o kadar büyük olur. Hem emek gücünün sınırı hem de onun gerekli kısmının sınırı verilmişse, tek bir kapitalist tarafından üretilen değerin ve artık değerin kütlesinin, yalnızca, onun tarafından harekete geçirilen emek kütlesine bağlı olacağı açıktır. Ne var ki bu kütle de, verili varsayımlar altında, kapitalistin sömürdüğü emek gücü kütlesine veya işçi sayısına bağlıdır; bu sayı ise onun tarafından yatırılmış olan değişir sermayenin büyüklüğüyle belirlenir. Demek ki, artık değer oranı ve emek gücü değeri veri olunca, üretilen artık değer kütleleri ile yaratılan değişir sermayelerin büyüklükleri ile aynı yönde değişir. Şimdi, biliyoruz ki, kapitalist sermayesini iki kısma ayırır. Bir kısmını üretim araçlarına yatırır; bu, sermayesinin değişmez kısmıdır. Diğer kısmını canlı emek gücüne çevirir; bu kısım değişir sermayesini oluşturur. Aynı üretim tarzı temelinde, farklı üretim kollarında sermayenin farklı oranlarda değişmeyen ve değişir sermaye kısımlarına bölündüğü görülür. Aynı üretim kolunda bu oran, üretim sürecinin teknik temelinin ve toplumsal bileşiminin değişmesiyle birlikte değişikliğe uğrar. Ama belli bir sermaye, değişmeyen ve değişen kısımlarına nasıl bölünürse bölünsün, değişen kısmın değişmeyen kısma oranı ister 1:2 ister 1:10 veya 1:x olsun, bunun biraz önce belirtilmiş olan yasa üzerinde hiçbir etkisi olmaz; çünkü, daha önceki tahlilimizin gösterdiği gibi, değişmez sermayenin değeri, gerçi ürün değerinde tekrar görünür, ama yeni yatırılan değer-ürüne girmez. 1000 iplik işçisi çalıştırmak, şüphesiz, 100 işçi çalıştırmaya göre daha fazla ham madde, iğ vb. gerektirir. Eklenmesi gereken bu üretim araçlarının değeri yükselebilir, düşebilir, değişmeden kalabilir, büyük ya da küçük olabilir; ama bunun, onları harekete getiren emek güçlerinin değerlenme süreci üzerinde yine hiçbir etkisi olmaz. Buna göre, yukarıda saptanmış olan yasa şu biçimi alır: Farklı sermayeler tarafından üretilen değer ve artık değer kütleleri, emek gücünün değeri veriliyse ve sömürü derecesi aynı büyüklükteyse, bu sermayelerin değişir kısımlarının, yani canlı emek gücüne çevrilen kısımlarının büyüklüğü ile aynı yönde hareket eder.

Bu yasa, görünüşe dayanan bütün tecrübelerle açıkça çelişir. Kullandığı toplam sermayesini yüzde olarak hesaplayan bir pamuk iplikçisinin görece çok değişmez sermaye ve görece az değişir sermaye kullandığını, ama bundan ötürü, görece çok değişir sermayeyi ve az değişir sermayeyi harekete geçiren bir fırıncıdan hiçbir zaman daha az kazanç veya ar-

tık değer elde etmediğini herkes bilir. $^{0}/_{0}$'ın gerçek bir büyüklüğü temsil edebildiğini anlamak için basit cebirde bulunmayan birçok ara terimin gerekli olması örneğinde olduğu gibi, bu görünüşteki çelişkinin çözümü için de daha birçok ara terimin elimizde olması gerekir. Klasik iktisat, bu yasayı hiçbir zaman formüle etmemiş olmamakla beraber, bu yasa genel olarak değer yasasının zorunlu bir sonucu olduğundan, ona içgüdüsel bir şekilde bağlı kalır. Bu yasayı, görünüşteki çelişkilerden, zorlama bir soyutlamayla kurtarmaya çalışır. Ricardo okulunun bu taşa çarptığında nasıl tökezlendiği ileride görülecektir.[212] "Gerçekten de hiçbir şey öğrenmemiş olan" bayağı iktisat, her yerde olduğu gibi burada da, görüngünün yasası yerine görüntüye sarılır. Bayağı iktisat, Spinoza'nın tersine "cehaletin yeterli bir neden olduğuna" inanır.

Bir toplumun toplam sermayesi tarafından her gün harekete geçirilen emek, tek bir iş günü olarak ele alınabilir. Örneğin, işçilerin sayısı bir milyon ve bir işçinin ortalama iş günü 10 saat ise, bu durumda toplumsal iş günü 10 milyon saatten meydana geliyor demektir. Sınırları ister fiziksel isterse toplumsal olarak çizilmiş olsun, bu iş gününün uzunluğu verilmiş iken, artık değerin kütlesi ancak işçi sayısının, yani işçi nüfusunun artması yoluyla artırılabilir. Nüfus artışı burada toplumsal toplam sermaye tarafından gerçekleştirilen artık değer üretimi için matematiksel sınırı oluşturur. Tersini ele alalım. Nüfusun büyüklüğü verilmiş iken, bu sınır, iş gününün ne kadar uzatılabileceğiyle belirlenir.[213] Bundan sonraki bölümde, bu yasanın ancak şimdiye kadar gözden geçirilmiş olan artık değer biçimi için geçerli olduğu görülecektir.

Artık değer üretimi ile ilgili buraya kadarki incelememizden anlaşılır ki, elimizdeki bir parayı veya değeri her istediğimiz zaman sermayeye dönüştüremeyiz; aksine, bu dönüşümün gerçekleşebilmesi için, tek bir para veya meta sahibinin elinde, belli bir asgari miktarda para veya mübadele değeri olması gerekir. Değişir sermayenin asgari miktarı, bütün yıl boyunca artık değer elde etmek için her gün kullanılan tek bir emek gücünün maliyet fiyatıdır. Bu işçi kendi üretim araçlarının sahibi olsaydı ve bir işçi olarak yaşamaktan memnun bulunsaydı, kendi geçim araçlarının yeniden üretimi için gerekli emek-zaman, diyelim bu günde 8 saattir, ona yeterdi. Aynı zamanda, yalnızca 8 iş saati için gerektiği kadar üretim aracına ihtiyacı olurdu. Buna karşılık, işçiye bu 8 saat dışında 4

212 Bu konuda daha ayrıntılı bilgi "Dördüncü Kitap"ta verilecek.

213 "Bir toplumun emeği, yani ekonomide kullanılan zamanı, belli bir büyüklüğü, diyelim bir milyon insanın her günkü 10 saatini, yani 10 milyon saati temsil eder. ... Sermayenin büyümesinin sınırları vardır. Bu sınır, her belirli dönemde, ekonomide kullanılan zamanın gerçek hacmidir." ("An Essay on the Political Economy of Nations", London 1821, s. 47, 49.)

saat da artık emek harcatacak olan kapitalist, ek üretim araçlarının tedariki için, bir miktar ek paraya ihtiyaç duyar. Ne var ki, varsayımımıza göre, kapitalistin her gün kendisine mal ettiği artık değerle, bir işçi gibi yaşamak, yani zorunlu ihtiyaçlarını tatmin edebilmek için, iki işçi çalıştırması gerekirdi. Bu durumda kapitalistin üretim faaliyetinin amacı zenginliğini çoğaltmak değil, sırf hayatını sürdürmek olurdu; oysa kapitalist üretim demek, bunlardan ilki demektir. Herhangi bir işçiden sadece iki kat daha iyi bir hayat yaşamak ve üretilen artık değerin yarısını sermayeye dönüştürmek için, kapitalistin, işçi sayısı ile birlikte yatırılacak asgari sermaye miktarını sekiz katına çıkarması gerekirdi. Şüphesiz kendisi de, çalıştırdığı işçi gibi, üretim sürecine doğrudan doğruya katılabilir; ama, o bu durumda ne işçi ne de kapitalisttir; ikisi arası bir şey, bir "küçük usta"dır. Kapitalist üretimin belli bir gelişme düzeyi, kapitalistin, kapitalist olarak, yani kişileşmiş sermaye olarak, iş gördüğü bütün zamanı yabancı emek elde etmek ve dolayısıyla yabancı emeği kontrolü altında tutmak ve bu emeğin ürünlerini satmak için kullanabilecek durumda olmasını gerektirir.[214] Orta Çağın lonca sistemi, zanaat ustasının kapitalist haline gelmesini, tek bir ustanın çalıştırabileceği işçilerin sayısının üst sınırını çok düşük tutarak, zorla önlemeye çalışmıştı. Para veya mal sahibinin ilk defa fiilen bir kapitalist haline gelmesi, üretim faaliyeti için yatırılan asgari meblağın Orta Çağın azami meblağını büyük ölçüde aştığı hallerde olur. Hegel'in *Mantık*'ında keşfetmiş olduğu yasa, doğruluğunu, doğa bilimlerinde olduğu gibi, burada da gösterir: sırf nicel değişiklikler, belli bir noktada, nitel farklılıklara dönüşür.[215]

---

214 "Çiftçi kendi emeğine güvenememelidir; güvenecek olursa, bence bundan zararlı çıkar. Onun faaliyeti işin bütününe gözcülük etmek olmalıdır: çiftçi harmancısını izlemek zorundadır; aksi halde, harmanlanmayan tahılı için ödediği ücret çok geçmeden sokağa atılmış olur; aynı şekilde orakçılarını, biçicilerini vb. denetlemesi gerekir; çitlerini devamlı kontrol etmelidir; hiçbir şeyin ihmal edilmediğinden emin olmalıdır; kendisi bir noktada bağlanıp kalırsa, durum bu olur." ([J. Arbuthnot,] "An Enquiry into the Connection between the Price of Provisions, and the Size of Farms etc." By a Farmer, London 1773, s. 12.) Bu eser pek ilginçtir. Burada *"capitalist farmer"*ın (kapitalist çiftçinin) veya açıkça anıldığı adla *"merchant farmer"*ın (tüccar çiftçinin) doğuşu incelenebilir *ve* esas itibariyle ancak fiziksel varlığını devam ettirebilmek durumunda olan *"small farmer"*ın (küçük çiftçinin) karşısında kendini yüceltmesi görülebilir. "Kapitalistler sınıfı kendisini başlangıçta adım adım ve sonunda kesin olarak el emeğine dayanma zorunluluğundan kurtardı." ('Textbook of Lectures on the Polit. Economy of Nations." By the Rev. Richard Jones, Hertford 1852, Lecture III. s. 39.)

215 Modern kimyada uygulanmakta olup bilimsel olarak ilk defa Laurent ve Gerhardt tarafından geliştirilmiş olan molekül teorisi bundan başka bir yasaya dayanmaz. (3. basıma ek.) - Kimyaya yabancı bir kimse için anlaşılması oldukça güç olan bu ifadeyi açıklamak amacıyla şunu belirtmeyi yararlı buluyoruz: Yazar burada ilk defa 1843 yılında C. Gerhardt'ın "homolog diziler" adını verdiği karbon bileşiklerinden söz etmektedir; bu bileşiklerden her birinin kendine özgü bir cebirsel bileşim formülü vardır. Böylece, parafin dizisi: $C_n H_{2n}+_2O$ normal alkol dizisi: : $C_n H_{2n}+_2O$; normal yağ asidi dizisi: : $C_n H_{2n}+_2O_2$'dir ve böyle devam eder. Yukarıdaki örneklerde molekül formüllerine yalnızca nicel olarak CH2 eklendiğinde, her defasında nitelikçe farklı bir cisim meydana gelir.

Para veya meta sahibi bir bireyin kapitalist haline gelmek için elinde bulundurmak zorunda olduğu asgari değer miktarı, kapitalist üretimin farklı gelişme aşamalarında farklılaşır ve belli bir gelişme aşamasında, farklı üretim alanlarında, bu alanların özel teknik koşullarına bağlı olarak yine farklılaşır. Belli üretim alanları, daha kapitalist üretimin başlangıcında, henüz tek tek bireylerin ellerinde bulunmayan bir asgari sermayeyi gerektirir. Bu durum, kısmen, Colbert dönemi Fransa'sında ve bugüne kadar gelmek üzere bazı Alman eyaletlerinde olduğu gibi, bu gibi bireylere devletin yardım etmesine, kısmen de, belli sanayi ve ticaret kollarında[216] yasal tekel olarak faaliyet gösteren şirketlerin, yani modern hisse senetli şirketlerin öncülerinin oluşumuna yol açar.

Üretim sürecinin devamı boyunca kapitalist ve ücretli emekçi ilişkisinin uğramış olduğu değişiklikler ve dolayısıyla bizzat sermayenin diğer oluşum koşulları üzerinde ayrıntılı olarak durmuyoruz. Burada yalnızca birkaç ana nokta belirtilecektir.

Üretim süreci sırasında, görmüş olduğumuz gibi, sermaye emeğe, yani faaliyet halindeki emek gücüne veya işçinin kendisine kumanda edecek hale gelmişti. Kişileşmiş sermaye, yani kapitalist, işçinin işini düzenli bir şekilde ve uygun bir yoğunluk derecesinde yapmasına dikkat eder.

Bunun ötesinde, sermaye, işçi sınıfının, kendi dar ihtiyaçlar toplamının zorunlu kıldığından daha fazla emek harcamasını gerektirecek bir zorlama ilişkisine dönüşmüştü. Başkalarının çalışkanlıklarının üreticiliği, artık emek yutuculuğu ve emek gücü sömürücülüğü söz konusu olduğunda, sermaye, enerji, ölçü tanımazlık ve etkililik açısından, doğrudan doğruya angaryaya dayanan geçmişteki bütün üretim sistemlerini çok gerilerde bırakır.

Sermaye, emeği ilk önce onu tarihsel olarak içinde bulduğu teknik koşullara dayanarak hükmü altına alır. Dolayısıyla, üretim biçimini hemen değiştirmez. Bu nedenle, buraya kadar incelediğimiz biçimiyle, yani basitçe iş gününün uzatılmasıyla gerçekleştirilen artık değer üretimi, üretim tarzının kendisindeki her tür değişimden bağımsız görün-

Bu önemli olgunun tespiti olayında Laurent ve Gerhardt'ın Marx tarafından olduklarından önemli görülmüş katkıları üzerine krş. Kopp, "Entwicklung der Chemie", München 1873, s. 709 ve 716. ve Schorlemmer, "Rise and Progress of Organic Chemistry", London 1879, s. 54. –F. E.

216 Martin Luther bu tür kurumlara "Die Gesellschaft Monopolia" adını veriyor.

müştü. Artık değerin bu elde ediliş biçimi, eski moda fırıncılıkta, modern pamuk iplikçiliğinde olduğundan daha az etkili değildi.

Üretim sürecini emek süreci açısından ele aldığımızda, işçi, üretim araçlarını, sermaye olarak değil, yalnızca, belirli bir amaç doğrultusundaki üretici faaliyetinin araçları ve malzemesi olarak görmüştü. Söz gelişi, bir tabakhanede, işçi, deriyi yalnızca kendi emek nesnesi olarak görür. Deriyi kapitalist için tabaklamaz. Üretim sürecine değerlenme açısından baktığımız anda işler değişti. Üretim araçları hemen başkalarının emeğini emme araçlarına dönüştü. Artık, işçi üretim araçlarını kullanmamakta, üretim araçları işçiyi kullanmaktadır. Bunlar, işçinin üretici faaliyetinin maddi unsurları olarak işçi tarafından tüketilmek yerine, işçiyi kendi yaşam süreçleri için gerekli bir maya olarak tüketir ve sermayenin yaşam süreci, kendi kendini değerlendiren değer olarak hareketinden ibarettir. Geceleri çalıştırılmayan ve bu yüzden canlı emek yutamayan eritme fırınlarındaki ve iş yerlerindeki boş zamanlar, kapitalist için bir "net kayıp" ("mere loss") oluşturur. Eritme fırınları ve iş yerleri işte bu nedenle emek güçlerinin "gece çalıştırılması hakkı"nı ortaya çıkarır. Paranın, üretim sürecinin nesnel faktörlerine, üretim araçlarına dönüşmesi, tek başına, bu sonuncuları, başkalarının emekleri ve artık emekleri üzerindeki haklara ve zorlama araçlarına dönüştürür. Kapitalist üretime özgü olan ve onu nitelendiren bu tersine dönüşün, ölü emekle canlı emek, değerle değer yaratıcı güç arasındaki ilişkinin bu tam tersine çevrilişinin, kapitalistlerin bilinçlerinde nasıl yansıdığını, konuya son verirken, bir örnekle gösterelim. İngiliz fabrikatörlerinin 1848-1850 yılları arasındaki ayaklanmaları sırasında, "Batı İskoçya'nın en eski ve en saygıdeğer firmalarından bir olan ve 1752'den beri faaliyet halinde olup kuşaktan kuşağa aynı aile tarafından yürütülen Paisley'deki Carlile Sons & Co. keten ve pamuk ipliği fabrikasının başı" olan bu son derece zeki ve kavrayışlı centilmenin 25 Nisan 1849 tarihli *Glasgow Daily Mail*'de "Posta Değiştirme Sistemi" başlıklı bir mektubu[217] çıkmıştı; bu mektupta aşağıdaki acayipçe saf pasajı da görüyoruz:

> "Çalışma süresinin 12 saatten 10 saate indirilmesinden doğacak kötülükler üzerinde durmamıza izin verin. ... Böyle bir şey, fabrikatörün ümitlerinin ve mülkünün en ciddi zararlara uğramasına yol açacaktır. O" (yani onun işçisi) "daha önce 12 saat çalışırken çalışma süresi 10 saate indirilirse, bu durumda fabrikatörün tesisinin her 12 makinesi veya iği 10'a iner (*then every 12 machines or spindles, in his establishment, shrink to 10*) ve fabrikatör fabrikasını satmaya kalksa, bunlara artık yalnızca 10 olarak değer biçilir ve

217 "Reports of Insp. of Fact for 30th April 1849", s. 59.

böylece bütün ülkedeki fabrikaların her biri şimdiki değerinin altıda birini kaybeder."[218]

Kuşaklar boyu birikmiş kapitalist niteliklerin mirasçısı olan bu Batı İskoçyalı burjuvanın kafasında, üretim araçlannın, tezgâhlann vb. değerleri, bunlann sermaye olarak kendi kendilerini değerlendirme veya her gün belli bir miktarda yabancı emeği karşılığını ödemeden yutma özelliği ile öylesine aynlmaz bir şekilde kanşmış bulunur ki, Carlile & Co. firmasının şefinin gerçekte hayal ettiği şey, fabrikasını satarken kendisine sadece tezgâhlannın değerinin değil, buna ek olarak, bunlann artık değer yutma güçlerinin karşılığının ödenmesidir; sadece bu şeylerde saklı bulunan ve aynı tip tezgahlann yapımı için gerekli olan emeğin karşılığının verilmesi değil, Paisley'li uysal İskoçlardan her gün sızdınlmasına yardımcı olduklan artık emeğin karşılığının da verilmesidir; ve işte bu nedenle, bu kişi, iş gününün iki saat kısaltılmasıyla, 12 makinenin satış fiyatının 10 makinenin satış fiyatına düşeceğini düşünebiliyor!

218 ibid., s. 60. Kendisi de bir İskoç ve (İngiliz fabrika müfettişlerinden farklı bir biçimde) kapitalist düşünce tarzına tümüyle tutsak olan Fabrika Müfettişi Stuart, raporuna kattığı bu mektup üzerine açıkça şu yorumu getirir: "Bu mektup, posta değiştirme sistemi ile çalışanfabrika sahiplerinden sektör ilgililerine gönderilen en yararlı iletilerden biridir: İş saatleri düzenlemesindeki herhangi bir değişiklikten kaygılananların önyargılarını giderecek, çok iyi düşünülmüş bir iletidir bu."

Dördüncü Kısım

Göreli Artık Değerin Üretimi

★

Bölüm

10

Göreli Artık Değer Kavramı

★ ★ ★

İş gününün, yalnızca kapitalistin karşılığını ödeyerek satın aldığı emek gücünün değerine eş bir değer üreten kısmını, şimdiye kadar, değişmez bir büyüklük saydık; gerçekten de, bu kısım, toplumun belirli bir iktisadi gelişme aşamasındaki verili üretim koşulları altında, değişmez bir büyüklüktür. İşçi, bu gerekli emek-zamanın ötesinde 2, 3, 4, 6 vb. saat çalışmaya devam edebiliyordu. Artık değer oranı ve iş gününün büyüklüğü bu uzatmanın büyüklüğüne bağlı bulunuyordu. Gerekli emek-zaman değişmez bir büyüklük olmakla beraber, iş gününün bütünü değişir bir büyüklüktü. Şimdi büyüklüğü ve gerekli emek ve artık emek olarak bölünme oranı veri olan bir iş günü düşünelim. Örneğin, a__________b__c şeklindeki bir ac çizgisi, 12 saatlik bir iş gününü gösteriyor olsun; bunun ab kısmı 10 saatlik gerekli emeği, bc kısmı 2 saatlik artık emeği temsil etsin. Şimdi, artık değer üretimi nasıl büyütülebilir, yani ac'yi daha fazla uzatmadan veya böyle bir uzamadan bağımsız olarak artık emek nasıl artırılabilir?

ac uzunluğundaki iş gününün sınırlarının veri olmasına rağmen, artık emeği gösteren bc, aynı zamanda ac iş gününün uç noktası olan c uç noktasının ötesine uzatılarak değilse bile, başlangıç noktası olan b'yi a'ya doğru kaydırarak uzatılabilir gözükür. a__________b´_b __c çizgisindeki b´_b'nin, bc'nin yarısına, yani bir iş saatine eşit olduğunu

varsayalım. Böylece 12 iş saatlik ac iş gününde b noktası b´ noktasına kaydırılacak olursa, iş günü eskisi gibi 12 saat kalmakla beraber, bc şimdi b´c olacak şekilde uzamış, artık emek yarı yarıya artmış, 2 saatten 3 saate çıkmıştır. Artık emeğin bc halinden b´c haline getirilmesinin, 2 saatten 3 saate çıkarılmasının, aynı zamanda gerekli emek ab yerine ab´ haline gelmeden, 10 saatten 9 saate inmeden mümkün olmayacağı da apaçık bir şeydir. Artık emekteki uzama gerekli emekteki kısalmaya eşit olur; veya işçinin şimdiye kadar fiilen kendisi için harcamakta olduğu bir kısım emek-zaman, kapitalist için harcanan emek-zaman haline gelir. Burada meydana gelen değişiklik, iş gününün uzunluğu olmayıp, bunun gerekli emek ile artık emek arasındaki bölünme oranıdır.

Diğer yandan, iş gününün büyüklüğü ile emek gücünün değeri verilince artık emeğin büyüklüğünün de verilmiş olacağı açık bir şeydir. Emek gücünün değeri, yani kendisinin üretimi için gerekmiş olan emek-zaman, kendisinin yeniden üretimi için gerekli emek-zamanı da belirler. Bir iş saati yarım şilinlik yani 6 penilik bir altın miktarı ile temsil edilmekte olsa ve emek gücünün bir günlük değeri de 5 şilin ise, bu durumda, kapitalistin karşılığını kendisine ödediği emek gününün bir günlük değerini yerine koymak veya kendisinin bir günlük gerekli geçim araçlarının değerine eş bir değeri üretmek için, işçinin bir günde 10 saat çalışması zorunlu olur. Bu geçim araçlarının değeri bilinince işçinin emek gücünün değeri,[1] emek gücünün değeri bilinince gerekli emek-zamanın büyüklüğü bilinmiş olur. Artık emeğin büyüklüğü ise, iş gününün bütününden, gerekli emek süresinin çıkarılmasıyla elde edilir. On iki saatten on saat çıkarılırsa geriye iki saat kalır; ve veri olan koşullar altında artık emeğin iki saatin ötesine nasıl uzatılabileceği kolayca görülemez. Şüphesiz, kapitalist, işçiye 5 şilin yerine sadece 4 şilin 6 peni verebilir, veya bundan da az bir şey ödeyebilir. 4 şilin 6 penilik bu değerin yeniden üretimi için 9 iş saati yeter, dolayısıyla da on iki saatlik iş gününden kapitalistin payına düşen artık emek 2 saat yerine 3 saat olur ve artık değer 1 şilinden 1 şilin 6 peniye yükselir. Ne var ki, bu sonuç

1 Günlük ortalama ücretin değeri, işçinin "yaşamak, çalışmak ve neslini devam ettirmek için" neye ihtiyacı varsa onunla belirlenir. (William Petty, "Political Anatomy of Ireland", 1672, s. 64.) "Emeğin fiyatı daima gerekli geçim araçlarının fiyatıyla belirlenir." "Bir işçinin ücreti, işçi olarak, kalabalık ailesini -ki işçilerin pek çoğunun kaderidir bukendi düşük durumunda ve hayat seviyesinde beslemeye yetmediği zaman," işçi uygun bir ücret almıyor, demektir. (J. Vanderlint, l.c. s. 15.) "Kolundan ve çalışmasından başka hiçbir şeyi olmayan basit bir işçinin, emeğini bir başkasına satabilmesi halinde elde edeceğinden başka hiçbir şeyi yoktur. ... Emeğin bu türlüsü için işçi ücretinin, işçinin yaşamak için neye ihtiyacı varsa onunla sınırlı olması gerekir ve gerçekte de bu böyle olur." (Turgot, "Réflexions etc.", "Oeuvres", éd. Daire, t. I, s. 10.) "Geçim araçlarının fiyatı, gerçekte, emeğin üretim maliyetine eşittir." (Malthus, "Inquiry into etc. Rent", Lond. 1815, s. 48. Not.)

ancak işçinin ücretini, işçinin emek gücünün değerinin altına düşürmek suretiyle elde edilmiş olurdu. İşçi, 9 saatte ürettiği 4 şilin 6 peniyle şimdi eskisinden $^1/_{10}$ oranında daha az geçim aracı sağlar ve dolayısıyla emek gücü ancak eksikli bir şekilde yeniden üretilirdi. Bu durumda artık emek yalnızca kendi normal sınırlarının aşılmasıyla uzatılmış, artık emeğin alanı sadece gerekli emek-zamanın alanının bir kısmının gasp edilmesiyle genişletilmiş olurdu. Bu yöntemin işçi ücretlerinin gerçek hareketinde önemli bir rol oynamasına karşın, metaların ve dolayısıyla emek gücünün tam değerleri üzerinden alınıp satıldığını varsaydığımızdan, burada onu konu dışı bırakıyoruz. Bu varsayım altında, emek gücünün üretimi ya da emek gücünün değerinin yeniden üretimi için gerekli emek-zaman, işçinin ücretinin emek gücünün değerinin altına düşmesi nedeniyle değil, ancak bu değerin kendisi düştüğü zaman azalabilir. İş gününün uzunluğu veri olunca, artık emeğin büyümesi, ister istemez, gerekli emek-zamanın kısaltılmasıyla olur; ve bunun tersi doğru değildir: gerekli emek-zamandaki kısalma, artık emekteki büyümeden ileri gelmez. Örneğimizde gerekli emek-zamanın $^1/_{10}$ azalması, 10 saatten 9 saate düşmesi ve dolayısıyla da artık emeğin 2 saatten 3 saate çıkması için, emek gücü değerinin gerçekten $^1/_{10}$ oranında düşmesi gerekir.

Ama, emek gücü değerindeki böyle bir $^1/_{10}$'luk düşüş, daha önce 10 saatte üretilen aynı miktardaki geçim araçları kütlesinin şimdi 9 saatte üretilmesini gerektirir. Ancak, emeğin üretkenliğinde (*Produktivkraft*) bir yükselme olmadıkça, bu, olanaksızdır. Örneğin, bir kunduracı bir çift çizmeyi, belli araçlarla, 12 saatlik bir iş gününde yapıyor olabilir. Aynı zaman aralığında iki çift çizme yapması için, emeğinin üretici gücünün iki katına çıkması gerekir; ne var ki, kunduracının emek araçlarında veya çalışma yönteminde ya da bunların her ikisinde bir değişiklik olmadan üretici gücü iki katına çıkamaz. Dolayısıyla, kunduracının emeğinin üretim koşullarında, yani onun üretim tarzında ve dolayısıyla da emek sürecinin kendisinde bir devrimin olması gerekir. Biz burada, emeğin üretkenliğindeki yükselmeden, emek sürecinde meydana gelen ve bir metanın üretimi için toplumsal olarak gerekli emek-zamanı kısaltan bir değişikliği, yani belli bir emek miktarının daha büyük bir miktarda kullanım değeri üretme gücünü kazanmasını anlıyoruz.[2] Şimdiye kadar gözden geçirilen şekli ile artık değer üretiminde, üretim tarzını veri olarak almıştık, oysa, gerekli emeğin artık emeğe çevrilmesi yoluyla

2 "İş kolu mükemmelleşmişse, bunun anlamı, bir ürünün eskisinden daha az insanla veya (aynı şey demek olan) daha kısa zamanda yapılmasını sağlayan yeni yolların bulunmuş olmasından başka bir şey değildir." (Galiani, l.c. s. 153, 159.) "Üretim maliyetlerinde sağlanan tasarruf, üretim sırasında harcanan emek miktarında sağlanan tasarruftan başka bir şey olamaz." (Sismondi, "Études etc.", t. I, s. 22.)

artık değer üretimi için, sermayenin emek sürecine geçmişten devralınan veya o günkü biçimiyle egemen olması ve yalnızca onun süresini uzatması kesinlikle yetmez. Emeğin üretkenliğini yükseltmek, emeğin üretkenliğini yükselterek emek gücünün değerini düşürmek ve böylece bu değerin yeniden üretimi için gerekli olan iş günü parçasını kısaltmak için, sermaye, emek sürecinin teknik ve toplumsal koşullarını ve dolayısıyla da üretim tarzının kendisini kökten değiştirmek zorundadır.

İş gününün uzatılması yoluyla elde edilen artık değere mutlak artık değer adını veriyorum; buna karşılık, gerekli emek-zamanın kısaltılmasından ve bunun sonucu olarak iş gününün iki kısmının büyüklükleri arasındaki oranın değişiminden kaynaklanan artık değere, göreli artık değer diyorum.

Emek gücünün değerini düşürmek için, emeğin üretkenliğindeki yükselmenin, ürünleri emek gücünün değerini belirleyen, yani ürünleri ya alışılagelmiş geçim araçları kümesi içinde yer alan ya da bunların yerine geçebilecek olan sanayi dallarını etkilemesi gerekir. Ama bir metanın değeri, yalnızca ona son biçimini veren emek miktarı ile değil, bunun kadar o metanın üretimi sırasında kullanılan üretim araçlarında içerilmiş bulunan emek kütlesi ile de belirlenir. Örneğin, bir çift çizmenin değeri, sadece kunduracının harcadığı emekle değil, fakat deri, balmumu, iplik vb.'nin değeriyle de belirlenir. Demek oluyor ki emeğin üretkenliğindeki yükselmeyle gerekli tüketim araçlarının üretimi için kullanılan değişmez sermayenin maddi unsurlarını, emek araçlarını ve iş malzemelerini sağlayan sanayilerin metalarında bunu izleyen bir ucuzlama, aynı zamanda, emek gücünün değerini de düşürür. Buna karşılık, ne gerekli geçim araçları üreten ve ne de bunların elde edilmeleri için gerekli olan üretim araçlarını sağlayan sanayi kollarında emeğin üretkenliğinin yükselmesi, emek gücünün değeri üzerinde etkide bulunmaz.

Ucuzlayan meta, emek gücünün değerini, doğal olarak yalnızca *pro tanto* (o miktarda), yani emek gücünün yeniden üretimine katıldığı oranda düşürür. Söz gelişi, gömlek, gerekli bir tüketim aracıdır, ama birçok tüketim aracından yalnızca bir tanesidir. Gömleğin ucuzlaması, işçinin sadece gömlek için yapacağı harcamayı azaltır. Oysa, gerekli geçim araçlarının toplamı, her biri ayrı sanayilerin ürünleri olan farklı metalardan meydana gelir ve bu metaların her birinin değeri, emek gücünün değerinin bir kesrini oluşturur. Bu değer, emek gücünün yeniden üretimi için gerekli emek-zaman ile birlikte azalır; emek-zamandaki toplam azalma ise, sözü edilen özel üretim kollarında görülen emek-zaman kısalmalarının toplamına eşit olur. Burada bu genel sonucu, tek tek her örnekte, dolaysız bir sonuç ve dolaysız bir amaçmış gibi ele alıyoruz. Bir

kapitalist, kendi başına, emeğin üretkenliğindeki yükselmeden yararlanarak örneğin gömlekleri ucuzlattığında, emek gücünün değerini ve dolayısıyla gerekli emek-zamanı *pro tanto* düşürmek, hiçbir şekilde bu kapitalistin amacı olmak zorunda değildir; yalnızca, sonunda bu sonucun doğmasına yardımcı olduğu ölçüde, genel artık değer oranının yükselmesine yardım etmiş olur.[3] Sermayenin genel ve zorunlu eğilimleri ile bunların görünüm biçimleri birbirlerine karıştırılmamalıdır.

Kapitalist üretimin özünde saklı yasaların, sermayenin görünen hareketleri sırasında kendilerini nasıl ortaya koyduklarını, rekabetin zorlayıcı yasaları olarak kendilerini nasıl gösterdiklerini ve dolayısıyla bireysel kapitalistlerin bilinçlerinde itici dürtüler olarak nasıl yer ettiklerini burada ele almayacağız; ancak şurası şimdiden açık ki, rekabetin bilimsel olarak çözümlenmesi, ancak sermayenin iç doğası kavrandığında mümkün olabilir; tıpkı, uzay cisimlerinin görünüşteki hareketlerinin, sadece, bunların gerçek ama duyularla algılanamayan hareketlerini bilen bir kimse için anlaşılır olması gibi. Bununla beraber, göreli artık değer üretiminin daha iyi anlaşılabilmesi için ve sırf buraya kadar elde edilmiş bulunan sonuçlara dayanarak, aşağıdaki açıklamaları eklemek yerinde olacaktır.

Bir iş saati 6 penilik ya da ½ şilinlik bir altın miktarı ile temsil ediliyorsa, 12 saatlik bir iş gününde 6 şilinlik bir değer üretilir. Emeğin belli bir üretici gücü ile bu 12 iş saatinde 12 parça meta imal edildiğini varsayalım. Her bir parçanın üretimi için kullanılan üretim aracı, ham madde vb.'nin değeri 6 peni olsun. Bu koşullar altında her bir meta, 6 peni üretim araçlarının değeri için, 6 peni bunun yapımı sırasında eklenen yeni değer için harcanmış olacağına göre, 1 şiline mal olur. Şimdi, diyelim, bir kapitalist, emeğin üretkenliğini iki katına çıkarmanın ve 12 saatlik bir iş gününde bu meta türünden 12 yerine 24 parça üretmenin yolunu bulmuş olsun. Üretim araçlarının değeri değişmemişse, metanın bir parçasının değeri şimdi 9 peniye düşer, yani şimdi üretim araçlarının değeri için 6 peni, son olarak yapılan iş sırasında katılan yeni değer için 3 peni harcanır. Emeğin üretkenliğinin iki katına çıkmasına rağmen, bundan böyle de, bir iş günü eskisi gibi ancak 6 şilinlik bir yeni değer yaratır; yalnızca, bu değer şimdi eskisinin iki katı kadar ürüne bölünmüş bulunur. Bundan dolayı, her bir metaya artık bu toplam değerin $^{1}/_{12}$'si yerine $^{1}/_{24}$'ü, yani 6 peni yerine 3 peni düşer; bunu şöyle ifade edebiliriz: her bir parça metanın üretimi bakımından, ürün haline dönüşen üretim araçla-

3 "Fabrikatör, makineleri iyileştirerek ürünü iki katına çıkardığı zaman, ... (sonunda) sırf bu yoldan işçiyi daha ucuza giydirip kuşatmayı ... ve böylece işçiye toplam kârın küçük bir kısmının gitmesini başarabildiği ölçüde ve sürece kârını artırabilir." (Ramsay, l.c. s. 168, 169.)

nna eskiden tam bir iş saati (tam bir saatlik emek) katılırken şimdi sadece yarım iş saati (yarım saatlik bir emek) katılır. Bu tek metanın değeri şimdi toplumsal değerinin altında olur, yani bu meta aynı nesnenin toplumsal ortalama koşullar altında üretilen büyük bir yığınına göre daha az bir emek-zamana mal olur. Bir parça ortalama olarak 1 şiline mal olur, yani 2 saatlik toplumsal emeği temsil eder; değişen üretim yöntemi ile elde edildiğinde ise 9 peniye mal olur, yani 1½ iş saati (1½ saatlik emek) içerir. Ne var ki, bir metanın gerçek değeri, onun bireysel değeri değil, toplumsal değeridir; yani bu değer, metanın bireysel kapitalist için ne kadar emek-zamana mal olduğuyla değil, üretimi için toplumsal olarak gereken emek-zamanla ölçülür. Demek ki, yeni yöntemi uygulayan kapitalist, metasını bu metanın toplumsal değeri olan 1 şilinden sattığında, metayı kendi değerinden 3 peni fazlasına satmış ve böylece fazladan 3 penilik bir değer ele geçirmiş olur. Ama diğer yandan, 12 saatlik iş günü onun için eskiden 12 parça meta ile temsil edilirken şimdi 24 parça meta ile temsil edilmektedir. Demek ki, bir günlük ürününü elden çıkarmak için kapitalist, bundan böyle eskisinin iki katı bir arzda bulunabilmeli veya eskisinin iki katı büyüklüğünde bir taleple karşılaşabilmelidir. Diğer bütün koşullar aynı kaldığı takdirde, onun metaları, daha büyük bir piyasaya, ancak fiyatı düşürülerek hâkim olabilir. Bunun için de meta kendi değerinin üstünde, fakat toplumsal değerinin altında olan bir fiyatla, diyelim parça başına 10 peniye satılır. Kapitalist, böylece, parça başına 1 penilik bir ekstra artık değeri cebine indirir. Metası gerekli geçim araçları arasında yer alsın ya da almasın, dolayısıyla emek gücünün genel değeri içinde yeri olsun ya da olmasın, kapitalist için bu artık değer yükselmesi gerçekleşir. Şu halde, bu son belirtilen konudan bağımsız olarak, her kapitalistte, metayı emeğin yükselen üretici gücüyle ucuzlatma dürtüsü vardır.

Ama, bu durumda bile, artmış artık değer üretimi, gerekli emek-zamanın kısaltılmasından ve artık emekteki buna karşılık gelen uzamadan ileri gelir.[4] Gerekli emek-zaman 10 saat veya emek gücünün bir günlük değeri 5 şilin, artık emek 2 saat, dolayısıyla da üretilen artık değer 1 şilin olsun. Ama, kapitalistimiz şimdi bir tanesini 10 peniye veya tamamını 20 şiline sattığı 24 parça meta üretmektedir. Üretim araçlarının değeri 12 şilin olduğu için, $14^2/_5$ parça meta, sadece harcanmış olan değişmez sermayeyi yerine koyar. 12 saatlik iş günü geriye kalan $9^3/_5$ parça meta

4 "Bir insanın kârı, başkalarının emeklerinin ürünleri üzerindeki kumanda kudretine değil fakat bizzat emek üzerindeki kumanda kudretine bağlıdır. Bu kimse, işçilerinin ücretleri aynı kalırken, mallarını daha yüksek bir fiyattan satabilse, onun bundan kârlı çıkacağı açık bir şeydir. ... Ürettiği şeylerin küçük bir kısmı sözü geçen emeği harekete geçirmeye yeter, ve bunun sonucu olarak daha büyük bir kısmı o kimsenin kendisine kalır." ([J. Cazenove,] "Outlines of Polit. Econ.", London 1852, s. 49, 50.)

ile temsil edilir. Emek gücünün fiyatı = 5 şilin olduğu için, 6 parça ürün, gerekli emek-zamanı ve $3^3/_5$ parça ürün de artık emeği temsil eder. Gerekli emek ile artık emek arasındaki, toplumsal ortalama koşullar altında 5:1 olan oran, şimdi ancak 5:3 olur. Aynı sonuca şöyle de varılabilir: 12 saatlik iş gününün ürün değeri 20 şilindir. Bunun 12 şilini metada sadece yeniden beliren üretim araçları değerine aittir. O halde geriye kendisinde iş gününün temsil edildiği değerin para ifadesi olarak 8 şilin kalır. Bu para ifadesi, kendisinin 12 saati ancak 6 şilinle ifade edilen, aynı türden toplumsal ortalama emeğin para ifadesinden daha yüksektir. İstisnai üretici güce sahip bulunan emek, niteliği yükselmiş emek olarak iş görür veya aynı zaman aralığında aynı tür toplumsal ortalama emekten daha fazla değer yaratır. Ne var ki, kapitalistimiz emek gücünün bir günlük değeri için gene eskisi gibi sadece 5 şilin öder. Bundan ötürü, işçi bu değerin yeniden üretimi için eskiden 10 saat çalışırken şimdi sadece 7½ saat çalışmak durumundadır. Dolayısıyla artık emeği 2½ saat artmış, kendisi tarafından üretilen artık değer 1 şilinden 3 şiline çıkmıştır. Bunun içindir ki, iyileştirilmiş üretim yöntemini kullanan kapitalist, aynı sanayide faaliyet gösteren öbür kapitalistlere oranla, iş gününün daha büyük bir kısmını artık emek olarak kendisine mal eder. Onun tek başına yaptığı şey, bir bütün olarak sermayenin artık değer üretiminde yaptığı şeydir. Ama diğer yandan, yeni üretim yöntemi genelleşir genelleşmez ve böylece ucuza üretilen metanın bireysel değeri ile bunun toplumsal değeri arasındaki fark ortadan kalkar kalkmaz, sözü edilen bu ekstra artık değer yok olur. Kendisini yeni üretim yöntemini kullanan kapitaliste metasını toplumsal değerin altında bir değerle satması zorunluluğu biçiminde duyuran aynı yasa, yani değerin emek-zaman ile belirlenmesi yasası, rekabetin zorlayıcı yasası olarak kapitalistimizin rakiplerini yeni yöntemi kendi iş yerlerinde uygulamaya sevk eder.[5] Demek ki, genel artık değer oranı, bütün bu süreçten, ancak en sonunda, emeğin üretkenliğindeki yükselme üretim dallarına egemen olduğunda, yani gerekli geçim araçları arasında yer alan ve dolayısıyla emek gücünün değerini oluşturan metaları ucuzlattığında etkilenir.

Metaların değerleri emeğin üretkenliğiyle ters orantılıdır. Meta değerleriyle belirlendiği için, emek gücünün değeri de böyledir. Buna karşılık, göreli artık değer, emeğin üretkenliğiyle doğru orantılıdır. Göreli

5 "Komşum, az emekle çok şey üreterek ucuza satabilirse, ben de onun kadar ucuza satmaya çalışmak zorunda kalırım. Böylece, daha az işçinin emeği ile yapılan veya çalıştırılan ve dolayısıyla daha ucuza iş çıkaran her hüner, her usul veya her makine, diğer yerlerde de, herkes aynı hizaya gelsin ve komşulardan hiçbiri diğerlerinden daha ucuza satamasınlar diye, ya aynı hüneri, aynı usulü veya aynı makineyi kullanmak ya da bunların benzerlerini bulmak gibi bir zorunluluk ve bir yarışma yaratır." ("The Advantages of the East-India Trade to England", Lond. 1720, s. 67.)

artık değer, emeğin üretkenliği yükselirse artar, düşerse azalır. Paranın değerinin sabit kaldığı varsayılırsa, 12 saatlik bir ortalama toplumsal iş günü, her zaman 6 şilinlik aynı değer-ürünü üretir; bu değer toplamı, emek gücü değerinin eş değeri ile artık değere ne şekilde bölünüyor olursa olsun. Ama, üretim gücündeki yükselmenin sonucu olarak bir günlük geçim araçlarının değeri ve dolayısıyla de emek gücünün bir günlük değeri 5 şilinden 3 şiline düşerse, bu durumda artık değer 1 şilinden 3 şiline yükselir, emek gücünün değerini yeniden üretmek için eskiden 10 iş saati gerekirken artık sadece 6 iş saati gerekir. Dört iş saati kurtarılmıştır ve artık değer alanına dahil edilebilir. Bundan dolayı, metaları ve metaların ucuzlatılması yoluyla da bizzat işçinin kendisini ucuzlatmak için, emeğin üretkenliğini yükseltmek, sermayenin içsel bir dürtüsü ve devamlı bir eğilimidir.[6]

Metanın mutlak değeri, onu üreten kapitalist için, kendi başına, önemi olan bir şey değildir. Kapitalistin ilgilendiği şey, sadece, metada saklı ve metanın satışı ile gerçekleşebilecek olan artık değerdir. Artık değerin gerçeklik kazanması, kendiliğinden, yatırılmış bulunan değerin yerine konmasını içerir. Şimdi, metaların değerleri emeğin üretkenliğindeki gelişme ile ters orantılı iken, göreli artık değer bu gelişme ile doğru orantılı olduğu ve gene aynı süreç, metaların ucuza elde edilmesini sağladığı ve metalarda içerilmiş bulunan artık değeri artırdığı için, sadece mübadele değeri üretimiyle ilgilenen kapitalistin, metaların mübadele değerlerini durmadan düşürme çabası içinde olması bilmecesi çözülmüş olur; ekonomi politiğin kurucularından biri olan Quesnay'nin hasımlarını terletmek için kullandığı ve cevabını veremedikleri bir çelişkidir bu.

> "Sanayi ürünlerinin imalatı sırasında" der Quesnay, "üretime zarar vermeden, masraflardan veya masraflı işlerden ne kadar fazla tasarruf sağlanırsa, nihai ürünün fiyatı bu yoldan azaltılmış olacağı için, bu tasarrufların o kadar yararlı olacağını kabul ediyorsunuz. Ama buna rağmen, çalışanların emeğinin ürünü olan zenginlik üretiminin, yaptıkları şeylerin mübadele değerlerinin artışından meydana geldiğine inanıyorsunuz".[7]

---

6 "Bir işçinin masrafları hangi oranda azalırsa, sanayiyi bağlayan sınırlamaların aynı zamanda kaldırılmaları halinde, ücreti de aynı oranda azalır." ("Consideration concerning taking off the Bounty on Corn exported etc." Lond. 1753, s. 7.) "Sanayinin çıkarları, tahılın ve diğer bütün tüketim araçlarının mümkün olduğu kadar ucuz olmalarını gerektirir; bunları pahalılaştıran her şey emeği de pahalılaştırır. ... Sanayinin kısıtlanmadığı bütün ülkelerde, geçim aracı fiyatının emeğin fiyatı üzerinde etki yapması gerekir. Gerekli geçim araçları ucuzladığında bu fiyat da hep düşecektir." (l.c. s. 3) "Ücretler, üretici güçlerin büyümesi oranında düşer. Makine, gerekli geçim araçlarını ucuzlatır, ama bunun dışında işçiyi de ucuzlatır." ("A Prize Essay on the comparative merits of Competition and Cooperation", London 1834, s. 27.)

7 "Ils conviennent que plus on peut sans préjudice, épargner de frais ou de travaux dispendieux dans la fabrication des ouvrages des artisans, plus cette épargne est profitable par la diminution des prix de ces ouvrages. Cependant ils croient que a production de

Demek oluyor ki, emeğin üretkenliğindeki gelişmeyle sağlanan emek tasarrufu,[8] kapitalist üretimde, kesinlikle iş gününün kısaltılmasını amaçlamaz. Bu tasarrufla güdülen amaç, sadece, belli bir meta miktarının üretimi için gereken emek-zamanı kısaltmaktır. İşçinin, emeğinin üretici gücünün yükselmesi sonucunda, örneğin, bir saatte eskiden elde edilenin 10 katı kadar meta üretmesi ve dolayısıyla her bir parça meta için eskisinin onda biri kadar emek-zaman harcaması, onun eskisi gibi 12 saat çalıştırılmasına ve ona 12 saatte eskiden olduğu gibi 120 parça yerine 1200 parça meta ürettirilmesine kesinlikle engel olmaz. Dahası, aynı zamanda iş günü uzatılabilir ve böylece 14 saatte 1400 parça üretebilir vb. Bundan dolayı, MacCulloch, Ure, Senior ve *tutti quanti* (benzerleri) ayarındaki iktisatçıların eserlerinin bir sayfasında, emeğin üretkenliğindeki gelişmenin gerekli emek-zamanı kısaltması nedeniyle işçinin kapitaliste teşekkür borçlu olduğu, bir sonraki sayfada, işçinin bu minnettarlığını, 10 saat yerine bundan böyle 15 saat çalışarak kanıtlamak zorunda olduğu okunabilir. Kapitalist üretim tarzında emeğin üretkenliğindeki gelişmenin amacı, iş gününün, işçinin kendisi için çalışmak zorunda olduğu kısmını kısaltmaktır, ki böylece işçinin kapitalist için karşılıksız olarak çalışacağı iş gününün geriye kalan kısmı uzayabilsin. Bu sonuca metalarda bir ucuzlama olmadan ne ölçüde varılabileceğini, göreli artık değerin, incelenmesine şimdi girişeceğimiz özel üretim yöntemleri gösterecek.

---

richesse qui résulte des travaux des artisans consiste dans l'augmentation de la valeur vénale de leurs ouvrages." (Quesnay, "Dialogues sur le Commerce et sur les Travaux des Artisans", s. 188, 189.)

8 "İşçinin, karşılığını ödemek zorunda oldukları emeğinden bu kadar çok tasarruf sağlayan bu spekülatörler." (J. N. Bidaut, "Du Monopole qui s'établit dans les arts industriels et le commerce", Paris 1828, s. 13. "Girişimci, zaman ve emekten tasarruf sağlamak için, daima elinden gelen her şeyi yapar." (Dugald Stewart, "Works" ed. by Sir W. Hamilton, v. VIII, Edinburgh 1855, "Lectures on Polit. Econ.", s. 318.) "Onlar," (kapitalistler) "çalıştırdıkları işçilerin üretme güçlerinin mümkün olduğu kadar büyük olmasına bakar. Dikkatlerini, hem de neredeyse yalnızca, üzerinde topladıkları konu, bu gücü artırmaktır." (R. Jones, l.c., Lecture III.)

Bölüm

11

El Birliği

★ ★ ★

Kapitalist üretim, görmüş olduğumuz gibi, gerçekte ancak, aynı bireysel sermayenin daha çok sayıda işçiyi eş zamanlı olarak çalıştırdığı, yani emek sürecinin kapsamını genişlettiği ve nicel açıdan daha yüksek düzeyde ürün sağladığı yerde başlar. Aynı tür metanın üretimi için daha çok sayıda işçinin aynı anda, aynı mekanda (aynı iş alanında da denebilir), aynı kapitalistin kumandası altında faaliyet göstermesi, tarihsel ve kavramsal açıdan, kapitalist üretimin başlangıç noktasını oluşturur. Üretim tarzının kendisi bakımından, örneğin, başlangıç dönemindeki manifaktür ile loncalara bağlı zanaat kolları arasında, aynı anda aynı sermaye tarafından daha çok sayıda işçi çalıştırılmasından başka hemen hemen hiç fark yoktur. Lonca ustasının atölyesi yalnızca daha geniştir.

Demek ki, ilk olarak, yalnızca nicel bir fark söz konusudur. Görülmüş olduğu gibi, belli bir sermayenin ürettiği artık değer kütlesi, bir tek işçinin sağladığı artık değerin, eş zamanlı olarak çalıştırılan işçilerin sayısıyla çarpımına eşittir. Bu sayı, kendi başına, artık değer oranı veya emek gücünün sömürülme derecesi üzerinde hiçbir etki yapmaz; ve genel olarak meta değeri üretimi bakımından da, emek sürecindeki her tür nitel değişiklik önemsiz görünür. Bu, değerin doğasından çıkan bir sonuçtur. On iki saatlik bir iş günü 6 şilinde nesnelleşiyorsa, bu tür 1200 iş günü 6 x 1200 şilinde nesnelleşir. Bir halde 12 x 1200, diğer halde 12 iş saati ürüne dahil olmuştur. Değer üretimi söz konusu olduğunda, çok sayıda kişi, her zaman, çok sayıda tek kişi demektir. Dolayısıyla, değer üretimi

açısından, 1200 işçinin kendi başlarına üretimde bulunmaları ile aynı sermayenin kumandası altında birlikte üretimde bulunmaları arasında herhangi bir fark yoktur.

Böyle olmakla beraber, belli sınırlar içinde bir değişiklik gerçekleşir. Değerde nesnelleşmiş emek, ortalama toplumsal nitelikte emektir ve dolayısıyla ortalama bir emek gücünün harcanmasıdır. Ne var ki, ortalama bir büyüklük, her zaman, aynı türdeki çok sayıda farklı bireysel büyüklüklerin ortalamasıdır. Her sanayi kolunda, bireysel işçi, Ali veya Veli, ortalama işçiden az ya da çok sapma gösterir. Matematikte "hata" denen bu bireysel sapmalar, çok sayıda işçi bir arada ele alınır alınmaz, birbirlerini dengeler ve ortadan kalkarlar. Meşhur sofist ve dalkavuk Edmund Burke bile, bir çiftçi olarak kendi pratik deneyimlerine göre bilir ki, 5 tarım işçisinden meydana gelen "pek küçük bir takımda" dahi emeğin bütün bireysel farkları yok olur ve dolayısıyla da yetişkin herhangi beş tarım işçisi, bir arada çalıştırıldıklarında, aynı zaman aralığında, diğer herhangi beş tarım işçisi kadar iş çıkarır.[9] Fakat ne olursa olsun, şurası açıktır ki, aynı zamanda çalıştırılan büyük sayıda işçinin toplam iş gününden, bu büyüklük işçi sayısına bölünerek, bizzat, ortalama toplumsal emeğin bir günü bulunur. Tek bir işçinin iş günü, diyelim, on iki saattir. Bu durumda, aynı zamanda çalıştırılan 12 işçinin iş günü 144 saatlik bir toplam iş günü meydana getirir ve bu bir düzine işçiden her birinin emeği toplumsal ortalama emekten az ya da çok sapma gösterse ve bu nedenle aynı işi yapmak için az çok farklı uzunlukta bir zamanı harcama durumunda olsa bile, her bir işçinin iş günü, 144 saatlik toplam iş gününün on ikide biri olarak, ortalama toplumsal niteliğe sahip bulunur. Bu bir düzine işçiyi çalıştıran kapitalist içinse, iş günü, bir düzine işçinin toplam iş gününden ibarettir. Her bir işçinin iş günü, toplam iş gününün sadece bir kesridir ve bu 12 kişinin birbirlerine yardım ederek mi yoksa aynı kapitalist için çalışmaktan başka hiçbir ilişkileri olmadan mı çalıştıklarından tümüyle bağımsızdır. Buna karşılık, bu 12 işçi, altı çift halinde birer küçük usta tarafından çalıştırılıyor olsa, her bir ustanın aynı büyüklükte bir değer kütlesi üretip üretemeyeceği ve dolayısıyla genel artık değer oranını gerçekleştirip gerçekleştiremeyeceği tamamen

9 "Bir kimsenin emeğinin değeri ile diğer bir kimsenin emeğinin değeri arasında güçlülük, maharet ve dürüst çalışma bakımından, hiç şüphesiz, önemli farklar olur. Fakat dikkatle yaptığım gözlemler sonucunda ulaştığım sarsılmaz kanı odur ki, herhangi beş adam bir arada, belirtmiş bulunduğum yaş dönemindeki diğer beş adamın çıkardıkları miktarda iş çıkarır. Yani, bu beş adamdan biri iyi bir işçinin bütün özelliklerine sahiptir, biri kötü bir işçidir, diğer üçü birinciye ve sonuncuya yaklaşan ortalama nitelikte işçilerdir. Böylece, beş adamın meydana getirdiği böylesine küçük bir grupta bile, beş adamın sağlayabilecekleri şeylerin tamamı görülebilir." (E. Burke, l.c. s. 15, 16.) Ortalama birey konusunda Quételet ile karşılaştırınız.

tesadüfe bağlı bir şey olur. Ortaya bireysel sapmalar çıkar. Bir işçi, bir metanın üretimi için toplumsal olarak gerekli olandan önemli miktarda daha fazla zaman harcarsa, bu nedenle bireysel olarak bu işçi için gereken emek-zaman toplumsal olarak gerekli emek-zamandan, yani ortalama emek-zamandan önemli miktarda sapacak olursa, bu işçinin emeği ortalama emek, emek gücü de ortalama emek gücü sayılmaz. Bu emek gücü ya hiç satılamaz ya da ancak ortalama emek gücü değerinden azına satılabilir. Demek ki, emek gücünün belli bir asgari etkinliğe sahip bulunduğu varsayılır; kapitalist üretimin bu asgariyi ölçecek araçları bulduğunu ileride göreceğiz. Emek gücünün ortalama değerinin ödenmesi zorunlu olsa bile, bu asgari, her ne olursa olsun, ortalamadan sapma gösterir. Bundan dolayı, altı küçük ustadan biri genel artık değer oranından daha yüksek oranda artık değeri cebine indirirken bir diğeri bundan daha küçük oranda artık değer elde eder. Bütün toplum göz önüne alınırsa, bu eşitsizlikler birbirini yok eder, ama bu söylenen tek tek ustalar için geçerli olmaz. O halde, değerlenme yasasının bireysel üretici için eksiksiz şekilde gerçekleşmesi, ancak, bu kimse kapitalist gibi üretimde bulunduğu, aynı zamanda çok sayıda işçi çalıştırdığı ve daha işin başından itibaren ortalama toplumsal emeği harekete geçirdiği zaman mümkün olur.[10]

Çok sayıda işçinin aynı zamanda çalıştırılması, çalışma tarzı aynı kaldığında bile, emek sürecinin nesnel koşullarında bir devrime yol açar. Çok sayıda işçinin çalıştığı binalar, ham madde vb. depoları, aynı zamanda ya da dönüşümlü olarak kullanılan kaplar, araç ve gereçler vb., kısaca üretim araçlarının bir kısmı, şimdi emek sürecinde birlikte tüketilir. Bir yandan, metaların ve dolayısıyla da üretim araçlarının mübadele değeri, bunların kullanım değerlerinin daha fazla sömürülmesinden dolayı asla yükselmez. Diğer yandan, birlikte kullanılan üretim araçlarının ölçeği büyür. 20 dokuma tezgâhı ile 20 işçinin çalıştığı bir oda, iki kalfası bulunan bağımsız bir dokumacının odasından daha geniş olmalıdır. Ama 20 kişilik bir atölyenin üretilmesi, iki kişilik 10 atölyenin üretilmesinin gerektireceğinden daha az emeğe mal olur ve yığın halinde bir yere toplanmış ve bir arada kullanılan üretim araçlarının değeri, bunların kapsam ve yararlılıklarındaki artışla doğru orantılı olarak artmaz. Birlikte kullanılan üretim araçları her bir ürüne daha küçük bir değer parçası aktarır; bunun nedeni, kısmen, aktardıkları toplam değerin aynı

10 Sayın Profesör Roscher, bir terzi kadının, Bayan Roscher tarafından çalıştırıldığı iki günde, Bayan Roscher'in aynı günlerde çalıştırdığı iki terzi kadından daha fazla iş çıkardığını keşfettiğini iddia eder. Sayın Profesör, kapitalist üretim süreci hakkındaki gözlemlerini, fidanlıkta yapılan üretime veya başroldeki kişinin, yani kapitalistin bulunmadığı durumlara dayandırmamalı.

zamanda daha büyük bir ürün kütlesine dağılıyor olması, kısmen de, bunlann, üretim sürecinde, ayn ayn kullanılmalan halindekine oranla, gerçi mutlak olarak daha yüksek, fakat, etki alanlan göz önünde tutulduğunda, göreli olarak daha küçük bir değerle yer alıyor olmalandır. Böylece, değişmez sermayenin bir kısmının değeri düşer; bu düşmenin büyüklüğü ile orantılı olarak, metanın toplam değeri de düşer. Bu etki, metanın üretimi için kullanılan üretim araçlarının daha ucuza elde edilmesi halinde görülecek olanın aynısıdır. Üretim araçlannın kullanımında sağlanan bu tasarruf, sadece, bunların emek sürecinde çok sayıda işçi tarafından birlikte tüketilmelerinden kaynaklanır. Ve, çok sayıda işçinin yalnızca aynı mekanda toplandığı ama birlikte çalışmadığı zaman bile, üretim araçları, kendi başlarına bağımsız olarak çalışan işçilerin veya küçük ustalann dağınık ve görece pahalı üretim araçlanndan farklı olarak, toplumsal emeğin koşulları veya emeğin toplumsal koşullan olarak, bu karakteri kazanır. Emek araçlannın bir kısmı, bu toplumsal karaktere, emek sürecinin kendisinin bu karakteri kazanmasından önce sahip olur.

Üretim araçlannda sağlanan tasarrufun, genel olarak, iki bakımdan incelenmesi gerekir. İlk olarak, metalan ucuzlatması ve böylece emek gücünün değerini düşürmesi bakımından. İkinci olarak, artık değerin yatınlmış bulunan toplam sermayeye, yani sermayenin değişmeyen ve değişen kısımlannın değer toplamına oranını değiştirmesi bakımından. Bu son nokta bu eserin Üçüncü Kitabının Birinci Kısmında ele alınacak; şu anda üzerinde durduğumuz konuyla da ilgili olan bazı noktalan, aralanndaki ilişkiden dolayı oraya bırakıyoruz. Çözümlememizin akışı konunun bu şekilde bölünmesini gerekli kılıyor ve bu bölünme aynı zamanda kapitalist üretimin ruhuna da uygun düşüyor. Burada çalışma koşullan işçinin karşısına bağımsız şeyler olarak çıktıklanndan, bunlarda sağlanan tasarruf da, işçiyi hiç ilgilendirmeyen ve bundan ötürü de onun kişisel üretkenliğini yükselten yöntemlerden ayn olan özel bir işlem gibi görünüyor.

Aynı üretim sürecinde veya farklı ama birbirleriyle bağlantılı üretim süreçlerinde planlı olarak yan yana ya da birlikte çalışanların çalışma biçimine el birliği denir.[11]

Bir süvari taburunun saldın gücü veya bir piyade alayının savunma gücü, süvarilerin veya piyadelerin her birinin tek başlanna ortaya koyabilecekleri saldın veya savunma güçlerinin toplamından nasıl esaslı şekilde farklı ise, işçilerin tek başlanna ortaya koyabilecekleri mekanik güçlerin toplamı da, birçok işçinin aynı zamanda, bölünmemiş aynı işi birlikte yapması, söz gelişi, bir ağırlığı kaldırması, bir manivelayı çevir-

11 "Concours de forces." (Destutt de Tracy, l.c. s. 80.)

mesi veya karşılaşılan bir engeli bertaraf etmesi sırasında ortaya çıkan toplumsal güç potansiyelinden aynı şekilde farklıdır.[12] Birleştirilmiş emeğin yarattığı etki burada tek başına işçiler tarafından ya hiç yaratılamazdı ya da ancak çok daha uzun bir zaman aralığında veya pek küçük bir ölçüde sağlanabilirdi. Burada söz konusu olan şey, sadece, el birliği yoluyla bireysel üretici gücün yükseltilmesi değil, temelde kitlesel güç olmak zorunda olan bir üretici gücün yaratılmasıdır.[13]

Çok sayıda gücün bir toplam güç halinde eriyip kaynaşmasından doğan yeni güç potansiyeli bir yana, yalnızca toplumsal temas, üretken faaliyetlerin çoğunda, bireylerin kişisel iş çıkarma yeteneklerini artıran öyle bir rekabet duygusu ve canlılık *(animal spirits)* yaratır ki, 144 saatlik tek bir iş gününde bir arada çalışan bir düzine kişi, her biri kendi başına 12 saat çalışan 12 işçinin veya arka arkaya 12 gün çalışan tek bir işçinin sağlayacağından çok daha büyük bir toplam ürün sağlar.[14] Bunun nedeni, insanın, doğası gereği, Aristo'nun düşündüğü gibi politik[15] değilse bile, her durumda toplumsal bir hayvan olmasıdır.

Birçok kimsenin aynı şeyi veya aynı türden şeyleri birlikte ve aynı zamanda yapıyor olmasına rağmen, bunlardan her birinin bireysel emeği, toplam emeğin bir parçası olarak, el birliği sayesinde emek nesnesinin daha hızlı bir şekilde geçtiği farklı emek süreci evrelerini temsil edebilir. Söz gelişi, bir duvarcı, taşları bir merdivenin dibinden tepesine çıkarmaları için işçileri basamaklara dizse, bu işçilerin her biri aynı şeyi yapar;

12 "Küçük parçalara ayrılmalarına imkân olmayan, böyle olmakla beraber gene de ancak bir arada çalıştırılan işçilerin el birliği ile yapılabilen son derece basit sayısız iş türü vardır. Büyük bir ağaç gövdesinin bir arabaya yüklenmesi böyle bir iştir. ... Kısaca, çok sayıda işçi bir arada ve aynı zamanda, bölünmemiş aynı işte birbirlerine yardımcı olacak şekilde çalıştırılmadan yapılamayacak her şey böyledir." (E. G. Wakefield, "A View of the Art of Colonization", London 1849, s. 168.)

13 "Bir tonluk bir yükü bir adamın kaldırması imkânsız iken ve aynı şeyi yapmak için 10 adamın kendilerini zorlaması gerekirken, 100 adam bunu yalnızca birer parmaklarının kuvvetiyle yapabilir." (John Bellers, "Proposals for raising a colledge of industry", London 1696, s. 21.)

14 "Çalıştırılan tarım işçilerinin göreli sayısı ile de" (aynı sayıda işçi, her biri 30 acre toprağa sahip 10 çiftçi tarafından çalıştırılacakları yerde, 300 acre toprağı olan bir çiftçi tarafından çalıştırılsalar) "işadamları dışında kalan kimselerin kolayca görüp anlayamayacağı bir avantaj sağlanır. Doğal olarak, 1:4'ün 3:12'den farksız olduğu söylenir; ama bu, çalışma hayatında doğru değildir. Çünkü, ürün kaldırma zamanında ve ürün kaldırma işinde olduğu gibi hız gerektiren daha pek çok işte, birçok işçinin birlikte çalıştırılmasıyla iş daha iyi ve daha hızlı yapılıp bitirilir. Söz gelişi, ürün kaldırma sırasında 2 araba sürücüsü, 2 yükleyici, 2 tırmıkçı, 2 boşaltıcı ve samanlık veya ambarda birlikte çalışan işçiler, aynı sayıda işçinin çeşitli gruplara ve çeşitli çiftliklere dağılmış halde çıkaracakları işin iki katı iş çıkarır." ([J. Arbuthnot,] "An Inquiry into the Connection between the present price of provisions and the size of farms." By a Farmer, London 1773, s. 7, 8.)

15 Aristo'nun tanımı, tam olarak, insanın doğası gereği kent yurttaşı olduğudur. Franklin'in, insanın doğası gereği alet yapan hayvan olduğu şeklindeki tanımı Yankee'ler için ne kadar karakteristik ise, bu tanım da klasik Eski Çağ için o kadar karakteristiktir.

ama bunların tek tek yaptıkları işler bir toplam işin devamlı parçaları, her bir taşın emek süreci sırasında geçmek zorunda olduğu özel evreleri oluşturur ve tüm işçilerin 24 eli, taşları, merdivenden çıkıp inerek iş görecek olan her bir işçinin iki eline göre daha hızlı bir şekilde çıkarır.[16] Emek nesnesi, aynı yolu daha kısa zamanda alır. Diğer yandan, örneğin, bir binanın farklı cephelerinin yapımına aynı zamanda girişilecek olsa, el birliği içindeki işçiler aynı veya aynı türdeki şeyleri yapıyor olsa bile, burada emeğin birleşmesi (*Kombination*) söz konusu olur. Emek nesnesinin mekansal açıdan farklı yanlarına el atan 144 saatlik birleşik iş günü, birleşik işçinin veya toplam işçinin, hem önünde hem de arkasında gözlerinin ve ellerinin bulunması ve bir dereceye kadar, her yerde hazır bulunma özelliğine sahip olması nedeniyle, toplam ürünü, işlerine tek bir yanından girişmek zorunda olan, şu ya da bu ölçüde kendi başlarına çalışan işçilerin 12 saatlik iş günlerine göre, daha çabuk ortaya çıkarır. Ürünün mekansal açıdan farklı kısımları aynı zaman aralığı içinde olgunlaşır.

Birbirlerini tamamlayan çok sayıda kimsenin, aynı veya aynı türden şeyleri yaptıklarını belirttik; çünkü, ortak çalışmanın bu en basit şekli, el birliğinin en gelişmiş halinde bile büyük bir rol oynar. Emek süreci karmaşıklaştığında, yalnızca çok sayıda işçinin aynı yer ve zamanda bir arada bulunmaları, çeşitli işlerin farklı işçiler arasında dağıtılmasını, dolayısıyla eş zamanlı olarak yapılmalarını ve böylece toplam ürünün elde edilmesi için gerekli emek-zamanın kısaltılmasını mümkün kılar.[17]

Birçok üretim dalında, kritik önem taşıyan uğraklar, yani emek sürecinin kendi doğası tarafından belirlenen ve belirli çalışma sonuçlarının hedeflenmesini zorunlu kılan zaman aralıkları vardır. Örneğin, bir koyun sürüsünün yünlerinin kesilmesi veya bir tarladaki ürünün biçilip harmanlanmasının gerektiği hallerde, ürünün nicelik ve niteliği, işin belli bir zamanda başlatılıp belli bir zamanda bitirilmesine bağlı olur. Emek sürecini kabul edebilecek zaman aralığı, burada, ringa balığı avında olduğu gibi, önceden bilinir. Tek bir işçi, bir günden, ancak, diyelim 12 saatlik bir iş günü çıkarabilir; oysa, el birliği içinde çalışan örneğin

---

16 "Ayrıca saptanması gerekir ki, bu kısmi iş bölümü, işçilere benzer işler yaptırıldığında da kendini gösterebilir. Örneğin, duvarcılar tuğlaları elden ele geçirerek yüksek bir iskelenin üstüne çıkarır, bu sırada hepsi aynı işi yapar, ama bunlar arasında gene de, tuğlaları belirli bir yere, her birinin kendi tuğlasını kendi başına iskelenin tepesine çıkarması halindekinden daha çabuk ulaştırmalarına dayanan bir tür iş bölümü mevcuttur." (F. Skarbek, "Théorie des richesses sociales", 2ème éd., Paris 1839, t. I, s. 97, 98.)

17 "Karmaşık bir işin yapılması söz konusu olduğu zaman, farklı şeylerin aynı zamanda yapılmaları zorunlu olur. Birisi bir şey yaparken, bir başkası diğer bir şeyyapar ve meydana gelmesine herkesin birlikte yardımcı olduğu sonuç, tek başına bir kimsenin yaratabilmesine imkan olmayan bir şey olur. Birisi kürek çeker, diğeri dümeni idare eder, bir üçüncüsü ağı atar veya balığı zıpkınlar ve böylece bu el birliği olmadan imkansız olan balık avı, başarı ile sonuçlanır." (Destutt de Tracy, l.c. s. 78.)

100 işçi, 12 saatlik bir iş gününü 1200 saatlik bir iş gününe uzatır. Çalışma döneminin kısalığı, can alıcı anda üretim alanına sokulan emek kütlesinin büyüklüğü ile telafi edilir. İşin gerektiği zamanda tamamlanması burada çok sayıda birleşik iş gününün aynı zamanda kullanılmasına, varılmak istenilen sonucun ne ölçüde gerçekleşeceği ise işçi sayısına bağlı bulunur; yine de, bu işçilerin sayısı, aynı iş alanında aynı zaman aralığında tek başlarına çalışacak olan işçilerin sayısından daima daha küçük olur.[18] İşte bu el birliğinin olmayışı yüzündendir ki, Amerika Birleşik Devletleri'nin batısında büyük miktarda tahıl, Doğu Hindistan'ın İngiliz egemenliğinin eski toplum düzenini tahrip ettiği kısımlarında büyük miktarda pamuk her yıl heba edilir.[19]

El birliği, bir yandan, çalışma alanının genişletilmesini mümkün kılar ve bundan dolayı, emek nesnesinin mekansal bağlantıları nedeniyle bile, arazinin kurutulması, suların bent ve arklarla kontrol altına alınması, sulama, su kanalı, karayolu ve demir yolu inşası vb. gibi, belirli emek süreçlerini gerekli kılar. Diğer yandan, el birliği, üretimin boyutlarındaki büyümeye oranla, üretim alanının mekansal açıdan daraltılmasına imkân verir. Pek çok ek harcamadan (*faux frais*) kaçınılmasını sağlayan bu daralma, işçilerin bir araya toplanması, çeşitli emek süreçlerinin birbirlerini tamamlayacak biçimde birleştirilmesi ve üretim araçlarının yoğunlaşması sayesinde olur.[20]

Ayrı ayrı çalışılan iş günlerinin aynı büyüklükteki toplamı ile karşılaştırıldığında, birleşik iş günü daha büyük miktarlarda kullanım değeri üretir ve dolayısıyla belli bir yararlı etkinin üretimi için gereken emek-zamanı kısaltır. Birleşik iş gününün belli bir durumda bu yükselmiş üretme gücünü kazanması onun ister emeğin mekanik güç potansiyelini

18 "Bunun" (tarım işinin) "belirleyici anda yapılması çok daha etkili olur." ([J. Arbuthnot,] "An Inquiry into the Connection between the present price etc.", s. 7.) "Tarımda zaman faktöründen daha önemli bir faktör yoktur." (Liebig, "Über Theorie und Praxis in der Landwirtschaft", 1856, s. 23.)

19 "Belki Çin ve İngiltere hariç, dünyanın diğer herhangi bir ülkesinden daha fazla emek ihraç eden bir ülkede karşılaşılması pek beklenmeyecek buna çok yakın bir kötü durum, pamuk ürününü tarladan kaldırmaya yetecek kadar işçi bulmanın olanaksızlığıdır. Bu yüzden büyük miktarda pamuk tarlada kalır; diğer bir kısım pamuk, ürün toprağa düşüp kaçınılmaz olarak rengi bozulduktan ve kısmen çürüdükten sonra toplanır; böylece, tam gerekli mevsiminde yeterli miktarda işçi bulunamaması nedeniyle, ekici, Ingiltere'nin son derece sabırsızlıkla beklediği bu ürünün büyük bir kısmının kaybına fiilen razı olmak zorunda kalır." ("Bengal Hurkaru, Bi-Monthly Overland Summary of News", 22nd July 1861.)

20 "Tarım alanındaki gelişmenin sonucu olarak, eskiden 500 acre'lik toprağa dağılmış olarak kullanılan ve harcanan sermaye ve emek miktarı, belki de bu miktardan fazlası, şimdi daha iyi ekilip işlenen 100 acre'lik bir toprakta toplanmış bulunuyor. Kullanılan sermaye ve emek miktarına oranla ekim alanı daralmış" olmakla beraber, "bu alan, gene de, eskiden bir tek bağımsız üreticinin elinin altında bulunan veya onun tarafından işlenmiş olan üretim alanına oranla genişlemiş bir üretim alanı demektir". (R. Jones, "An Essay on the Distribution of Wealth", "On Rent", London 1831, s. 191.)

yükseltmesi, ister emeğin mekan bakımından etkinlik alanını genişletmesi, ister üretimin boyutlarındaki büyümeye oranla yürütüldüğü alanı daraltması, ister kritik zamanlarda büyük miktarda emeği kısa zamanda harekete getirebilmesi, ister çalışanların şevklerini kamçılaması, ister birçok kimse tarafından yapılan benzer işlere devamlılık ve çok yönlülük damgasını vurması, ister farklı işlerin aynı anda yapılmasını sağlaması, ister ortak kullanılma yolu ile üretim araçlarında tasarruf sağlaması, ya da isterse bireysel emeğe ortalama toplumsal emek niteliğini kazandırması sayesinde olsun, bütün bu hallerde birleşik iş gününün özgül üretici gücü, emeğin toplumsal olarak üretici gücü veya toplumsal emeğin üretkenliğidir. Bu üretici güç doğrudan doğruya el birliğinin kendisinden doğar. Başkalarıyla planlı bir şekilde birlikte çalışması sayesinde işçi kendi bireysel sınırlarını aşar ve kendi türünün yeteneklerini geliştirir.[21]

İşçiler, bir arada olmadan, doğrudan doğruya birlikte çalışamayacaklarına ve bundan dolayı belli bir mekanda toplanmaları el birliğinin koşulu olduğuna göre, aynı sermaye, aynı kapitalist, aynı zamanda çalıştırmak üzere emek güçlerini aynı zamanda satın almadan ücretli işçiler el birliği içinde çalışamaz. Bundan ötürü, bu emek güçlerinin toplam değeri veya işçilerin bir günlük, bir haftalık vb. ücret toplamları, işçiler üretim sürecinde birleştirilmeden önce, kapitalistin kesesinde toplanmış olmalıdır. 300 işçiye birden ücret ödemek, yalnızca bir günlük ücret bile söz konusu olsa, az sayıda işçiye bütün yıl boyunca haftadan haftaya ödenen ücret tutarından daha fazla sermaye harcamasını gerektirir. Demek ki, el birliği içinde çalıştırılan işçilerin sayısı veya el birliğinin derecesi, her şeyden önce, bir kapitalistin emek gücü satın alımında kullanabileceği sermayenin büyüklüğüne, yani tek başına bir kapitalistin çok sayıda işçinin geçim araçlarından ne kadarını sağlayabileceğine bağlıdır.

Değişir sermaye için söz konusu olan şeyler, değişmez sermaye için de söz konusudur. Söz gelişi, 300 işçi çalıştıran bir kapitalistin ham madde için harcayacağı para, her biri 10 işçi çalıştıran 30 kapitalistin her birinin aynı şey için harcayacakları paradan 30 kez daha büyük olur. Gerçi, birlikte kullanılan emek araçlarının değer ve kütlesi, çalıştırılan işçi sayısı ile aynı derecede artmaz, ama gene de önemli miktarda artar. Demek ki, büyük bir üretim araçları kütlesinin tek bir kapitalistin elinde yoğunlaşması ücretli işçilerin el birliği içinde çalıştırılmalarının temel koşuludur ve el birliğinin derecesi veya üretimin ölçeği, bu yoğunlaşmanın derecesine bağlıdır.

21 "Tek başına bir kimsenin gücü çok azdır, ama bu çok az güçlerin bir araya gelmesiyle, bu parça güçlerin toplamından büyük olan bir toplam güç doğar; böylece, güçlerin sadece bir araya getirilmesiyle gerekli zaman kısaltılabilir ve bunların etki alanları genişletilebilir." (G. R. Carli, Note zu P. Verri, l.c, t. XV, s. 196.)

Başlangıçta, eş zamanlı olarak sömürülen işçi sayısının ve dolayısıyla üretilen artık değer kütlesinin, işçi çalıştıran kimsenin kendisini el işinden kurtarmasına, küçük bir usta iken bir kapitalist haline gelmesine ve böylece sermaye ilişkisinin biçimsel olarak kurulmasına yetmesi için, belirli bir asgari büyüklükteki bireysel sermayenin varlığı gerekli görünmüştü. Bu asgari büyüklükteki sermaye, şimdi, dağınık ve birbirinden bağımsız olarak yürütülen bireysel emek süreçlerinin birleşik bir toplumsal emek süreci haline gelmesinin maddi koşulu olarak görünüyor.

Yine başlangıçta, sermayenin emeğe komuta etmesi, sadece, işçinin kendisi yerine kapitalist için ve dolayısıyla kapitalistin emrinde çalışmasının biçimsel bir sonucu olarak görünmüştü. Çok sayıda ücretli işçinin el birliği içinde çalıştırılmaya başlaması ile birlikte sermayenin emek üzerindeki komutası, bizzat emek sürecinin yürütülebilmesi için bir zorunluluğa, gerçek bir üretim koşuluna dönüşür. Kapitalistin üretim alanındaki komuta gücü, şimdi, generalin savaş alanındaki komuta gücü kadar vazgeçilmez olur.

Büyük boyutlara ulaşmış, doğrudan doğruya toplumsal olarak veya bir arada çalışılarak yapılan bütün işler, az ya da çok, bireysel faaliyetler arasında uyum sağlayacak ve parçaların bağımsız hareketlerinden doğanlardan farklı olarak toplam üretim mekanizmasının kendi hareketinden doğan genel işlevleri yerine getirecek bir yönetimi gerektirir. Tek başına çalan bir kemancı kendini yönetebilir, bir orkestra ise yönetmene ihtiyaç duyar. Emek, sermayenin emrine girip el birliği içinde harcanmaya başlar başlamaz, yönetim, denetim ve eşgüdüm işlevi, sermayenin işlevi olur. Yönetim işlevi, sermayenin özgül işlevi olarak, özgül nitelikler kazanır.

Her şeyden önce, sermayenin kendisini mümkün olduğu kadar fazla değerlendirmesi,[22] yani mümkün olduğu kadar fazla artık değer üretilmesi, dolayısıyla emek gücünün kapitalist tarafından mümkün olduğu kadar çok sömürülmesi, kapitalist üretim sürecinin itici dürtüsü ve belirleyici amacıdır. Aynı zamanda çalıştırılan işçi kitlesi ile birlikte bu kitlenin direnme gücü ve bununla birlikte zorunlu olarak sermayenin bu direnme gücünü alt etmeye yönelik baskısı artar. Kapitalistin yönetimi, yalnızca toplumsal emek sürecinin doğasından kaynaklanan ve ona ait olan özel bir işlev olmayıp, aynı zamanda, toplumsal bir emek sürecinin sömürüsü için gerekli ve dolayısıyla de sömüren ile sömürüsünün ham maddesi arasındaki kaçınılmaz karşıtlığın zorunlu kıldığı bir işlevdir. Aynı şekilde, işçinin karşısına yabancı bir mülkiyet olarak çıkan üretim araçlarının ölçeği büyüdükçe, bunların amaca uygun bir biçimde kul-

22 "Kâr ... işin biricik amacıdır." (J. Vanderlint, l.c. s. 11.)

lanılmasını denetleme zorunluluğu da artar.[23] Ayrıca, ücretli işçilerin el birliği içinde çalışmaları, yalnızca, bu işçileri eş zamanlı olarak kullanan sermayenin yarattığı bir sonuçtur. Bunların işlevleri arasındaki bağlantılar ve üretici bir toplam gövde olarak birlikleri, onların değil, kendilerini bir araya getiren ve bir arada tutan sermayenin işidir. Bundan dolayıdır ki, yaptıkları işler arasındaki ilişki, işçilerin karşısına, düşünce düzeyinde plan olarak, pratik düzeyde kapitalistin otoritesi olarak, onların faaliyetlerini kendi amacının boyunduruğu altına alan yabancı bir iradenin iktidarı olarak çıkar.

Bundan ötürü, kapitalist yönetim, içeriği bakımından, yönetilecek üretim sürecinin iki yönlülüğü dolayısıyla (bu süreç bir yandan bir ürünün yapımı için yürütülen toplumsal bir emek süreci, diğer yandan sermayenin kendisini değerlendirme sürecidir), iki yönlü bir işlevse, biçimi bakımından da despotçadır. El birliğinin daha büyük ölçeklere ulaşmasıyla birlikte bu despotluk kendine özgü biçimlere bürünür. Sermayesi gerçek kapitalist üretime başlamasına elverecek asgari bir miktara ulaşır ulaşmaz, ilk önce kendini el işinden kurtarmış olan kapitalist, şimdi de, tek tek işçilerin ve işçi gruplarının doğrudan doğruya ve devamlı şekilde kontrol edilmesi görevini, özel bir türdeki ücretli işçilere bırakır. aynı sermayenin emri altında bir arada çalıştırılan bir işçi kitlesi, askeri bir ordu gibi, sınai subaylara (yöneticiler) ve astsubaylara (ustabaşları, nezaretçiler) ihtiyaç duyar; bu kimseler emek süreci boyunca sermaye adına komutanlık yapar. Denetim ve gözetim işi bunların tek işlevi olarak yerleşiklik kazanır. Bağımsız köylülerin ve kendi başlarına çalışan zanaatçıların üretim biçimini köleliğe dayanan plantasyon sistemi ile karşılaştırırken, politik iktisatçı, bu denetim ve gözetim işini *faux frais de production* (ek üretim harcamaları) arasında sayar.[24] Buna karşılık, aynı

23 Sığ bir İngiliz gazetesi olan *Spectator*'ın 26 Mayıs 1866 günlü sayısındaki habere göre, *"Wirework Company of Manchester"*'ın (Manchester Tel Şirketinin) patronları ile işçileri arasında bir çeşit ortaklığın kurulmasından sonra "alınan ilk sonuç, malzeme israfının birdenbire azalması oldu; çünkü işçiler, kendi mallarına karşı kapitalistlerin mallarına karşı davrandıkları gibi dikkatsiz değildi; malzeme ziyanı, fabrikalar için, tahsil edilmeleri zor alacaklardan sonra, belki de en büyük zarar kaynağıdır." Aynı gazete, Rochdale *cooperative experiments*'ın (kooperatif deneylerinin) temel eksiği olarak gördüğü şeyi şöyle belirtiyor: *"They showed that associations of workmen could manage shops, mills, and almost all forms of industry with success, and they immensely improved the condition of the men, but then they did not leave a clear place for masters."* ("Bu denemeler, işçi birliklerinin dükkân ve mağazaları, fabrikaları ve hemen hemen bütün sanayi biçimlerini başarı ile yönetebileceklerini gösterdi; bunlar insanların durumunu çok büyük ölçüde iyileştirdi, fakat, kapitalistlere hiçbir gözle görülür yer bırakmadılar." *Quelle horreur!* [Ne korkunç şey!])

24 Profesör Cairnes, Kuzey Amerika'nın güney eyaletlerinde *"superintendence of labour"*'ın (emeğin denetiminin) köle emeği ile yürütülen üretim faaliyetinin başlıca özelliklerinden biri olduğunu belirttikten sonra, şöyle devam eder: "Mal sahibi köylü (kuzeyde) toprağının bütün ürününe kendisi sahip olduğu için, çaba harcamasını sağlayacak bir

kişi, kapitalist üretim tarzını incelerken, bir arada çalışılarak yürütülen emek sürecinin doğasından kaynaklandığı kadarıyla yönetim işlevini, bu sürecin kapitalist ve dolayısıyla da karşıtlık doğurucu niteliğinin gerekli kıldığı yönetim işleviyle özdeşleştirir.[25] Kapitalist, sınai yönetici olduğu için kapitalist değildir; tersine, kapitalist olduğu için sınai komutan olur. Nasıl ki feodalite döneminde savaşın ve yargının başkomutanlığı toprak mülkiyetinin ayırt edici bir özelliğiydi, sanayinin başkomutanlığı da sermayenin ayırt edici bir özelliği haline gelir.[26]

İşçi, emek gücünün sahibi olarak kapitalistle pazarlık ettiği süre boyunca, kendi emek gücünün sahibidir ve neye sahipse ancak onu, yani bireysel, yalıtık emek gücünü satabilir. Kapitalistin bir yerine 100 emek gücü satın alması veya bir tek işçi yerine birbirlerinden bağımsız 100 işçi ile sözleşme yapması bu ilişkiyi hiçbir şekilde değiştirmez. Kapitalist, 100 işçiyi, bunları el birliği içine sokmadan çalıştırabilir. Bundan dolayı, kapitalist 100 bağımsız emek gücünün değerini öder; ama bu yüz kişinin birleşik emek gücü için ödeme yapmaz. İşçiler, bağımsız kişiler olarak aynı sermaye ile ilişkiye girişen, fakat kendi aralarında ilişki bulunmayan bireylerdir. Bunlar arasındaki el birliği, ancak emek sürecinde meydana gelir; ama, emek sürecine girerken, kendi kendilerine ait olmaktan çıkmışlardır. Emek sürecine adımlarını attıkları andan itibaren sermayenin bir parçası olurlar. El birliği yapan kimseler olarak, faaliyet halindeki bir organizmanın organları olarak, sermayenin özel bir varlık tarzından başka bir şey değildirler. Bu nedenle, işçinin, toplumsal işçi olarak geliştirdiği üretici güç, sermayenin üretici gücüdür. İşçiler belirli koşullara tabi olur olmaz, emeğin toplumsal üretim gücü parasız olarak gelişir ve sermaye işçileri bu koşullara tabi kılar. Emeğin toplumsal üretici gücü, kapitalist için hiçbir maliyeti bulunmadığından, diğer yandan işçinin kendisi sermayeye ait olmadan önce işçi tarafından geliştirilmediğinden, bu üretici güç, sermayenin doğası gereği sahip olduğu, onda içkin bir üretici güç gibi görünür.

Eski Asyalıların, Mısırlıların, Etrüsklerin vb. devasa eserlerinde basit el birliğinin ne muazzam bir etki gücüne sahip olduğunu görürüz.

---

başka dürtüye ihtiyacı yoktur. Burada denetim tümüyle gereksizleşir." (Cairnes, l.c. s. 48, 49.) [Cairnes'in eserinde "toprağının ürünü" değil "emeğinin ürünü" yani "... produce of his soil" değil fakat "... produce of is toil" deniyor. Biz burada çeviriye esas aldığımız Almanca metindeki gibi "toprak" olarak çevirdik; İngilizce metinde "emek" olarak verilmektedir. *–çev.*]

25 Çeşitli üretim biçimleri arasındaki karakteristik-toplumsal farkları hemen görüp kavramasıyla gerçekten dikkate değer bir yazar olan Sir James Steuart diyor ki: "Büyük manifaktür işletmelerinin ev sanayisini yok etmesinin nedeni, köle emeğinin basitliğine yaklaşmaları değilse nedir?" ("Princ. of Pol. Econ." London 1767, v. I, s. 167, 168.)

26 Dolayısıyla, Auguste Comte ve okulu, sermaye beyleri gibi feodal beylerin de ebedi bir zorunluluk olduğunu aynı şekilde kanıtlayabilirdi.

"Eski zamanlarda, bu Asyalı devletlerin, sivil ve askeri harcamalarını yaptıktan sonra, kendilerini, muhteşem ve yararlı eserlerin yapımı için harcayabilecekleri bir tüketim araçları fazlasına sahip buldukları oluyordu. Tarım işlerinde çalışamayan ahalinin hemen hemen tamamının el ve kolları üzerindeki komuta güçleri ve monarklarla rahiplerin bu fazla üzerindeki münhasır tasarruf hakları onlara, ülkeyi bir baştan bir başa donatan bu muazzam anıtları dikmek için gerekli olan araçları sağlıyordu. ... Bir yerden bir yere taşınmaları insanı hayrete düşüren bu muazzam heykellerin ve dev yapılı kütlelerin hareket ettirilmesi için, neredeyse yalnızca, hovardaca harcanan insan emeğinden yararlanılıyordu. İşçilerin sayısı ve bunların bir arada harcadıkları güç yetiyordu. Her bir tortu bırakıcı unsurun küçücük, zayıf ve önemsiz olmasına karşın, okyanusun derinliklerinden yükselen göz alıcı mercan kayalıklarının da adalara dönüştüğünü ve sağlam kara parçaları oluşturduğunu görürüz. Bir Asya monarşisinde tarımla uğraşmayan işçilerin bedensel çabaları dışında bir işe katabilecekleri çok az şey vardır: ama bunların gücü, sayılarındadır ve bu kitleler üzerindeki yönetim kudreti bu muazzam eserlerin doğmasına imkan vermişti. Bu da işçilerin beslenmesini sağlayan gelirlerin, bu tür girişimleri mümkün kılmış olan bir veya birkaç elde toplanması sayesinde oluyordu."[27]

Asyalı ve Mısırlı krallarının ya da Etrüsk teokratlarının vb. bu kudretleri, modern toplumda, ister tek başına bir kapitalist olarak, ister hisse senetli şirketlerde olduğu gibi birleşik bir kapitalist olarak ortaya çıkmış olsun, kapitaliste geçmiştir.

Emek sürecinde sağlanan el birliği, insanlık tarihinin başlangıç döneminde, avcı topluluklarda[28] ya da örneğin Hint topluluklarının tarımsal faaliyetlerinde egemen olduğunu gördüğümüz şekliyle, bir yandan üretim araçlarının ortak mülkiyetine, diğer yandan, tıpkı arı bireyinin arı sürüsünden kopup ayrılmaması örneğinde olduğu gibi, bireyin, kabile veya toplulukla arasındaki göbek bağını henüz kesmemiş olmasına dayanır. Bunların her ikisi de onu kapitalist el birliğinden ayırır. Eski Çağda, Orta Çağda ve modern sömürgelerde zaman zaman uygulanan büyük ölçekli el birliği, doğrudan doğruya hükmeden-hükmedilen ilişkilerine ve çoğunlukla da köleliğe dayanır. Buna karşılık el birliğinin kapitalist biçimi, daha başından itibaren, emek gücünü sermayeye satan özgür ücretli işçinin varlığını gerektirir. Ne var ki, kapitalist el birliği, tarihsel bakımdan, köylü ekonomisiyle ve lonca örgütlenmesine sahip olsun ya da olmasın bağımsız olarak yürütülen zanaatlarla karşıtlık içinde geliş-

27 R. Jones "Textbook of Lectures etc.", s. 77, 78. Londra ve Avrupa'nın diğer başkentlerindeki eski Asur, Mısır vb. koleksiyonları bizi el birliği içinde yürütülen bu emek süreçlerinin görgü tanıkları haline getirmektedirler.

28 Linguet, "Théorie des Lois civiles" adlı eserinde, avı el birliğinin ilk biçimi ve insan avını (savaşı) avın ilk biçimlerinden biri saymakta belki de haksız değildir.

miştir.[29] Kapitalist el birliği, bunların karşısına özel bir tarihsel el birliği biçimi olarak çıkmaz; fakat el birliğinin kendisi, kapitalist üretim tarzına özgü ve onu özgül olarak ayırt eden bir tarihsel biçim olarak görünür.

Emeğin, el birliği yoluyla gelişmiş olan toplumsal üretici gücü nasıl sermayenin üretici gücü olarak kendini gösterirse, el birliğinin kendisi de, kendi başına faaliyet gösteren bağımsız işçinin ve hatta küçük ustanın üretim sürecine karşıt düşen, kapitalist üretim sürecinin özgül bir biçimi olarak görünür. Fiili emek sürecinin sermayenin egemenliğine girmesiyle birlikte geçirdiği ilk değişiklik budur. Bu değişiklik kendiliğinden olur. Bu değişmenin ön koşulu olan, çok sayıda ücretli emekçinin aynı emek sürecinde aynı zamanda çalıştırılması, kapitalist üretimin başlangıç noktasını oluşturur. Bu nokta, sermayenin kendisinin doğuşuyla çakışır. Bundan dolayı, bir yandan, kapitalist üretim tarzı, kendisini, emek sürecinin toplumsal bir sürece dönüşmesinin tarihsel gereği olarak ortaya koyarken, diğer yandan, emek sürecinin bu toplumsal biçimi de, kendisini, emek sürecinin üretici gücünü artırarak onu daha kârlı bir şekilde sömürmek için sermaye tarafından kullanılan bir yöntem olarak ortaya koyar.

Şimdiye kadar incelenmiş olan basit şekliyle el birliği, üretimin büyük ölçekli hale gelmesiyle birlikte görülen bir şeydir; fakat, kapitalist üretim tarzının özel bir gelişme dönemine sıkı sıkıya bağlı karakteristik bir biçim oluşturmaz. El birliğinin bu karakteristik duruma, o da ancak yaklaşık olarak, en çok sahip göründüğü zaman ve yerler, manifaktürün henüz zanaatlara benzer biçimde olduğu başlangıç dönemleri[30] ile manifaktür dönemine denk düşen, köylü ekonomisinden yalnızca aynı zamanda çalıştırılan işçilerin sayısıyla ve yoğunlaştırılan üretim araçlarının ölçeğiyle ayrılan her tür büyük tarım işletmesiydi. Basit el birliği, hâlâ, iş bölümünün veya makinenin henüz önemli bir rol oynamadığı fakat sermayenin büyük ölçeklerle iş gördüğü üretim kollarında her zaman egemen olan biçimdir.

El birliği, basit şekli, daha gelişmiş biçimlerinin yanında özel bir biçim olarak görünse bile, kapitalist üretim tarzının temel biçimi olarak kalır.

---

29 Her ikisi de feodal üretim biçiminin temelini oluşturmuş ve bunun çözülüşünden sonra da kapitalist işletmenin yanı sıra varlıklarını devam ettirmiş olan küçük köylü ekonomisi ve bağımsız el zanaatı işletmesi, aynı zamanda, doğunun ilkel ortak toprak mülkiyeti ortadan kalktıktan sonra ve köleliğin üretim faaliyetinde sıkı sıkıya yer etmesinden önce, en iyi çağlarında klasik toplulukların iktisadi temelini oluşturmuştur.

30 "Bir işi geliştirip ilerletmenin yolu, birçok kimsenin hünerlerini, çalışkanlıklarını ve daha iyisini başarma hırslarını aynı işte bir araya getirmek değil midir? Yünlü dokuma sanayisini böyle bir mükemmellik derecesine ulaştırmak İngiltere için başka bir yoldan mümkün olabilir miydi?" (Berkeley, "The Querist," Lond. 1750, s. 56, § 521.)

Bölüm

12

İş Bölümü ve Manifaktür

★★★

1. Manifaktürü Doğuran İki Kaynak

İş bölümüne dayanan el birliği, klasik şekline manifaktürde bürünür. Kapitalist üretim sürecinin karakteristik biçimi olarak, kabaca 16. yüzyılın ortalarından başlayıp 18. yüzyılın son 30 yılına kadar süren asıl manifaktür dönemi boyunca egemen biçim olmaya devam eder.

Manifaktür iki şekilde ortaya çıkar.

Bunun bir yolu, çeşitli bağımsız zanaatlardan işçilerin, bir atölyede, aynı kapitalistin komutası altında birleştirilmesidir; ürün, son aşamasına gelene kadar, onların ellerinden geçmek zorunda olacaktır. Söz gelişi bir binek arabası, geçmişte, tekerlek yapıcısı, saraç ustası, terzi, tesviyeci, kemer yapımcısı, tornacı, kaytan, kordon ve püskül yapımcısı, camcı, boyacı, cilacı, yaldızcı vb. gibi çok sayıda bağımsız zanaatçının emeklerinin toplam ürünüydü. Binek arabası manifaktürü, bütün bu farklı zanaatçıları birbirlerini tamamlayacak biçimde çalışacakları bir iş yerinde toplar. Gerçi, henüz yapılmamış bir binek arabasını yaldızlamak mümkün değildir. Ama, aynı anda çok sayıda binek arabası yapılıyorsa, bunlardan bir kısmı üretim sürecinin önceki evrelerinden geçerken, bir kısmı sürekli olarak yaldızlanabilir. İşler bu şekilde yürüdüğü sürece, henüz, malzemesi insan ve eşyadan ibaret olan basit el birliği alanında

bulunuyoruz demektir. Fakat çok kısa bir süre sonra önemli bir değişiklik olur. Artık yalnızca binek arabası yapımı işinde çalışır hale gelen terzi, tesviyeci, kemer yapımcısı vb., yavaş yavaş alışkanlıkları ile birlikte eski zanaatlarını bütünlükleri içinde icra etme yeteneklerini de yitirir. Diğer yandan, zanaatçının tek yönlü hale getirilmiş faaliyeti, daraltılmış etki alanı içinde, amaca en uygun biçimini kazanır. Binek arabası manifaktürü, başlangıçta, bağımsız zanaatların bir birleşmesi gibi görünmüştü. Bu manifaktürde, binek arabası yapımının, zamanla, her biri belli bir işçinin tek görevi şeklinde kristalleşen ve toplamı, bu parça-işçilerin (*Teilarbeiter*) bütünü tarafından yapılan, farklı özel süreçlere bölündüğü görülür. Kumaş manifaktürü ve bir dizi başka manifaktür, aynı şekilde, çeşitli zanaatların aynı sermayenin komutası altında birleştirilmelerinden doğmuştu.[31]

Ama manifaktür, bunun tam tersi olan bir şekilde de doğabilir. Bu ikinci şekilde, söz gelişi kâğıt, matbaa harfi ya da iğne imal etmek gibi, aynı veya benzer işleri yapan çok sayıda zanaatçı, aynı sermaye tarafından aynı anda aynı atölyede çalıştırılır. Bu, el birliğinin en basit biçimidir. Bu zanaatçıların her biri (belki bir iki çırakla birlikte) metanın tamamını yapar ve dolayısıyla metanın üretilmesi için gerekli olan farklı işlemleri sırayla gerçekleştirir. Zanaatçı, eski zanaat yöntemleriyle çalışmaya devam eder. Fakat çok geçmeden, dış koşullar, işçilerin aynı yerde toplanmalarından ve çalışmalarının eş zamanlı oluşundan, başka türlü faydalanılmasına yol açar. Örneğin, belli bir zaman aralığında daha büyük miktarda metanın teslim edilmesi gerekebilir. Bundan dolayı işin bölünmesi yoluna gidilir. Farklı işlemleri sırasıyla aynı zanaatçıya yaptırmak yerine, bu işlemler birbirlerinden ayrılır, yalıtılır, mekânsal olarak yan yana konur, her biri başka bir zanaatçıya verilir ve hepsi, el birliği yapan kişiler tarafından eş zamanlı olarak gerçekleştirilir. Bu tesadüfi bölünme tekrarlanır, kendine özgü avantajları ortaya çıkar ve yavaş yavaş sistematik bir iş bölümü halinde katılaşır. Meta, pek çok iş yapan

---

31 Manifaktürün bu oluşum şekline daha modern bir örnek vermek için izleyen alıntıyı yapıyoruz. Lyon ve Nimes ipek iplikçiliği ve dokumacılığı, "tümüyle ataerkildir; çok sayıda kadın ve çocuk istihdam eder; ama onları aşırı yormaz ve helak etmez; onları ipek böceği yetiştirmeleri ve kozalarını açmaları için güzel Drôme, Var, Isère ve Vaucluse vadilerinde bırakır; hiçbir zaman gerçek bir fabrika işletmesi haline gelmez. İş bölümü, buna rağmen geniş ölçüde uygulanabilmek için ... burada özel bir nitelik kazanmıştır. Gerçi çıkrıkçılar, iplik bükücüler, boyamacılar, çirişleyiciler, ayrıca dokumacılar vardır; ama bunlar aynı iş yerinde toplanmamıştır ve aynı patrona bağlı değildir; hepsi bağımsızdır." (A. Blanqui, "Cours d'Écon. Industrielle", Recueilli par A. Blaise, Paris 1838-1839, s. 79.) Blanqui'nin bunları yazmasından bu yana çeşitli bağımsız işçiler, bir ölçüde, fabrikalarda toplanmış bulunmaktadırlar. [Dördüncü Almanca basıma ek: Marx'ın yukarıdaki satırları yazmasından bu yana mekanik dokuma tezgâhları bu fabrikaları istila etti ve hızla el tezgâhlarının yerlerini aldı. Krefeld ipekli sanayisinin de bu konuda başından hayli iş geçmiştir. –F. E.]

bağımsız bir zanaatçının bireysel ürünü olmaktan çıkar; her biri devamlı olarak yalnızca bir ve aynı parça-işlemi (*Teiloperation*) yapan bir zanaatçılar topluluğunun toplumsal ürününe dönüşür. Lonca düzeninde faaliyet gösteren Alman kâğıt yapımcısının birbirini izleyen faaliyetler olarak iç içe geçen işlemleri, Hollanda kâğıt manifaktüründe, el birliği içinde çalışan çok sayıda işçinin yan yana yürüyen parça-işlemleri olarak bağımsızlaşmıştır. Lonca düzeninde faaliyet gösteren Nürnbergli iğne yapımcısı, İngiliz iğne manifaktürünün temel taşını oluşturur. Ama, Nürnberg'te bir iğne yapımcısı belki 20 ayrı işlemi birbiri peşi sıra kendisi yaparken, İngiltere'de, çok geçmeden, 20 iğne ustası, her biri 20 işlemden yalnız birini yapmak üzere, yan yana çalışır hale gelmişler ve bu 20 işlem, kazanılan tecrübeler sonucu olarak daha da bölünmüş, bunların her biri ayrı bir işlem olmuş ve tek bir işçinin tek görevi haline gelecek şekilde bağımsızlaşmıştır.

Demek ki, manifaktürün doğuşu, bunun zanaatlardan meydana gelişi, iki ayrı yoldan olur. Birinde, manifaktür, bir ve aynı metanın üretim sürecinde artık yalnızca bu sürecin birbirini tamamlayan parça-işlemlerini oluşturma noktasına varmak üzere bağımsızlıklarını yitiren ve tek yönlü hale getirilen bağımsız zanaatların birleşmesinin sonucu olur. Diğerinde, aynı türden zanaatçıların el birliğinin sonucu olur, aynı zanaatı farklı özel işlemlerine ayırır ve bu işlemleri, her biri tek bir özel işçinin tek işlevi haline gelinceye kadar yalıtır ve bağımsızlaştırır. Dolayısıyla, manifaktür, bir yandan, bir üretim sürecine iş bölümünü sokar veya bu onu daha da geliştirir; diğer yandan, daha önce ayrılmış bulunan zanaatları birleştirir. Fakat özel hareket noktası ne olursa olsun, son biçimi aynıdır - organları insanlar olan bir üretim mekanizması.

Manifaktürdeki iş bölümünün doğru anlaşılabilmesi için şu noktaların unutulmaması önemlidir: İlk olarak, üretim sürecinin özel evrelerine ayrışması, burada, bir zanaat faaliyetinin farklı parça-işlemlerine ayrılmasıyla tam olarak çakışır. Birleşik olsun basit olsun, yapılan iş bir zanaat faaliyeti olarak kalır ve dolayısıyla yalıtık işçinin aletini kullanmaktaki güç, hüner, çeviklik ve güvenine bağımlı olmaya devam eder. Bu dar teknik temel, üretim sürecinin gerçekten bilimsel bir çözümlemesini olanaksızlaştırır; çünkü, ürünün geçtiği her bir parça-süreç, zanaatçılığa özgü parça-iş olarak yürütülebilir olmak zorundadır. Tam da, zanaatçılığa özgü hüner, üretim sürecinin temeli olarak kaldığından, her bir işçi yalnızca tek bir parça-işleve uygun hale gelir ve onun emek gücü bu parça-işlevin ömür boyu organına dönüşür. Son olarak, bu iş bölümü el birliğinin özel bir türüdür ve bunun bazı avantajları, el birliğinin bu özel biçiminden değil, genel niteliğinden kaynaklanır.

2. Parça-İşçi ve Onun Aleti

Şimdi ayrıntılara daha yakından bakacak olursak, daha işin başında şunu açık olarak görürüz: ömrü boyunca bir ve aynı basit işi yapan bir işçi, bütün vücudunu bu işin otomatik olarak çalışan tek yönlü organına dönüştürür ve bu nedenle, bir dizi işlemi dönüşümlü olarak gerçekleştiren zanaatçıya göre daha az zaman harcar. Ne var ki, manifaktürün canlı mekanizmasını oluşturan birleşik toplam işçi, bir yığın böyle tek yönlü parça-işçiden oluşur. Bundan dolayı, bağımsız zanaatçıyla karşılaştırıldığında, daha az zamanda daha fazla ürün elde edilir veya emeğin üretkenliğini yükseltilir.[32] Parça-iş bir kişinin tek işlevi olarak bağımsızlaştıktan sonra, bunun yöntemi de mükemmelleşir. Aynı sınırlı faaliyetin devamlı tekrarı ve dikkatin bu sınırlı faaliyet üzerinde yoğunlaşması, tecrübe sayesinde, amaçlanan yararlı etkiye daha az güç harcayarak ulaşmayı öğretir. Ama farklı işçi kuşakları bir arada yaşadığından ve aynı manifaktürlerde bir arada çalıştıklarından, bu şekilde kazanılan teknik beceriler kısa sürede oturur, birikir ve aktarılır.[33]

Gerçekten de manifaktür, zanaatların toplumda hazır bulduğu doğal farklılaşmasını atölyenin içinde yeniden üreterek ve sistematik bir şekilde uç noktasına götürerek, bütünün bir parçasını yapan işçinin ustalaşmasını sağlar. Diğer yandan, manifaktürün parça-işi bir insanın ömrü boyunca yaptığı bir iş haline getirmesi, daha önceki toplumların, zanaatları, kastlar içinde taşlaştırarak veya belli tarihsel koşulların bireyde kast düzeni ile çatışan bir farklılaşma eğilimini doğurduğu hallerde loncalar içinde katılaştırarak, veraset yoluyla sahip olunur şeyler haline getirme eğilimlerine tekabül eder. Belli bir gelişme derecesinde kastlardaki verasetin veya loncalardaki mensubiyet tekelinin toplumsal yasa hükmünü alması istisna edilirse, kastlar ve loncalar da, bitki ve hayvanların türler ve alt türler şeklinde farklılaşmasını düzenleyen aynı doğa yasasına göre vücut bulur.[34]

---

32 "Bir iş ne ölçüde çok bölünür ve farklı parça-işçilerin yaptıkları bir iş haline gelirse, bu işin, zaman ve emekten daha az kayba uğranarak, o ölçüde daha iyi ve çabuk yapılması gerekir." ("The Advantages of the East India Trade", Lond. 1720, s. 71.)

33 "Elle kolayca yapılan iş, geçmişten gelen hünerdir." (Th. Hodgskin, Popular Political Economy, s. 48.)

34 "Mısır'da ... sanatlar da ... gerekli mükemmellik derecesine ulaşmıştı. Çünkü zanaatçıların başka bir yurttaş sınıfının işlerine hiçbir şekilde karışmayıp yalnızca yasal miras olarak kendi klanlarına ait olan mesleği yürütmelerine izin verilen tek ülke budur. ... Diğer ülkelerde zanaat erbabının dikkatini pek çok konuya dağıttığı görülür. ... Bunların kâh tarım yaptıkları, kâh ticaretle uğraştıkları, kâh aynı anda iki ya da üç sanatı birden yürüttükleri olur. Bu gibi kimseler özgür ülkelerde çoğunlukla halk meclisi toplantılarına katılır. ... Buna karşılık Mısır'da devlet işlerine karışan ya da aynı anda birden fazla sanatı yürüten her zanaatçı ağır cezalara çarptırılır. Böylece onların mesleklerindeki çalışkanlıklarını hiçbir şey bozamaz. ... Ayrıca, atalarından gelen birçok kuralın mirasçısı oldukları gibi, yeni yeni avantajlar bulmak için de kafa yorarlar." (Diodorus Siculus: "Historische Bibliothek", I I, c. 74.)

"Dakka muslinleri zarafetleri bakımından, Koromandel pamukluları da göz alıcı ve parlak renkleri bakımından, hiçbir zaman aşılamamıştır. Ve buna rağmen, bunlar, sermayeden, makinelerden, iş bölümünden ve Avrupa sanayisine bunca avantaj sağlayan diğer araçlardan hiçbiri olmadan üretilir. Dokumacı, kumaşı müşterinin siparişi üzerine yapan ve son derece basit yapılı, bazen birbirine kabaca tutturulmuş tahta çubuklardan ibaret bir tezgâhla çalışan tek başına bir bireydir. İplikleri saracak bir şeyi bile yoktur; bu yüzden tezgâhın boylu boyunca uzatılması gerekir, ve bu o derece hareket olanağı bırakmayacak şekilde büyür ki, dokumacı kulübesinde adım atacak yer kalmadığı için, işini açık havada yapmak zorunda kalır, burada ise her hava değişikliği ile iş kesilir."[35]

Hindu'ya bu ustalığı kazandıran şey, örümcek için olduğu gibi, yalnızca, kuşaktan kuşağa biriken ve babadan oğula geçen bu özel hünerdir. Ve böyle olduğu halde, böyle bir Hintli dokumacının yaptığı iş, birçok manifaktür işçisinin işlerine oranla, çok karmaşık bir iştir.

Bir nihai ürünün üretimi sırasında farklı parça-süreçleri arka arkaya yürüten bir zanaatçı, kâh yerini kâh aletlerini değiştirmek zorundadır. Bir işlemden diğerlerine geçiş, işinin akıcılığını keser ve iş gününde bir kısım zamanın boşa gitmesine sebep olur. Bu zaman kayıpları, zanaatçı bütün gün devamlı olarak bir ve aynı işi yapmaya başlar başlamaz azalır veya yürüttüğü işlemlerdeki değişmelerin azalması ölçüsünde azalır. Üretkenlikteki yükselme burada ya belli bir zaman aralığında harcanan emek gücünün artırılması, yani iş yoğunluğunun yükselmesi veya emek gücünün verimsiz şekilde tüketilmesinde sağlanan bir azalma sayesinde olur. Hareketsizlik halinden hareket haline her geçişin gerektirdiği fazladan güç harcaması, bir kere ulaşılmış normal hızın daha uzun süre korunması durumunda telafi edilir. Diğer yandan, sürekli aynı işi yapmak, faaliyetin kendisindeki değişme sayesinde yenilenen ve canlanan yaşama gücünün dayanıklılığına ve diriliğine zarar verir.

Emeğin üretkenliği sadece işçinin ustalığına değil, aynı zamanda aletlerinin mükemmelliğine bağlıdır. Kesme, delme, kakma, vurma vb. araçları gibi aynı türden aletler farklı emek süreçlerinde kullanılır ve aynı araç, aynı emek sürecinde farklı amaçlara hizmet eder. Ama bir emek sürecinin farklı işlemleri birbirlerinden ayrılır ayrılmaz ve parça-işçinin elinde her parça-süreç mümkün olabilecek en uygun ve dolayısıyla da en kendine özgü biçimi alır almaz, daha önceleri farklı amaçlar için yararlanılan aletlerde değişikliklerin yapılması gerekli olur. Bunlarda meydana gelecek biçim değişmelerinin yönünü, değişmemiş eski biçimin yol açtığı özel güçlükler hakkındaki deneyimler gösterir. Aynı türden araç-

35 "Historical and descriptive Account of Brit. India etc." By Hugh Murray, James Wilson etc, Edinburgh 1832, v. II, s. 449, 450. Hint dokuma tezgâhı yukarı doğrudur, yani çözgü dikey olarak gerilmiştir.

ların her özel kullanım amacı için özel ve belli bir biçimi kazanmalarını sağlayan emek araçlarındaki bu farklılaşma ve emek araçlarındaki, bu türlü her özel aletin sırf özgül parça-işçinin elinde kullanılmak suretiyle tam etkinliğiyle iş görmesini sağlayan bu özelleşme, manifaktürü karakterize eden gelişmelerdir. Yalnızca Birmingham'da, her biri sadece özel bir üretim sürecinde kullanılan ve dahası bazı tipleri sadece aynı sürecin içindeki farklı işlemlerde kullanılan 500 kadar farklı tipte çekiç yapılır. Manifaktür dönemi, parça-işçinin üzerindeki tek özel işleve uygun hale getirme yoluyla iş aletlerini basitleştirir, iyileştirir ve çoğaltır.[36] Böylece, manifaktür, aynı zamanda, basit araçların bir bileşiminden oluşan makinelerin maddi koşullarından birini yaratır.

Parça-işçi ve onun aracı, manifaktürün basit unsurlarıdır. Şimdi manifaktürü bütünü ile inceleyelim.

3. Manifaktürün İki Temel Biçimi - Heterojen Manifaktür ve Organik Manifaktür

Manifaktürün, zaman zaman birbirine karışmış olarak bulunmalarına rağmen, esas itibariyle farklı türler oluşturan ve özellikle de manifaktürün daha sonra makineli büyük sanayiye dönüşmesi sırasında tamamıyla farklı roller oynayan iki temel biçimi vardır. Bu ikili karakter bizzat üretilen şeyin doğasından kaynaklanır. Üretilen nesne ya sadece bağımsız parça-ürünlerin mekanik bir şekilde birleştirilmesiyle elde edilir ya da ürün son biçimini birbirleriyle ilişkili bir süreçler ve işlemler dizisine borçlu bulunur.

Söz gelişi bir lokomotif, 5000'den fazla bağımsız parçadan oluşur. Ne var ki lokomotif büyük sanayinin bir ürünü olduğu için, asıl manifaktüre birinci dereceden bir örnek olamaz. Ama, William Petty'nin de iş bölümünün manifaktüre uyan biçimini açıklayıp göstermek için yararlandığı saat, bu işi pekâlâ görebilir. Saat, Nürnbergli bir zanaatçının bireysel işi olmaktan çıkıp zemberek ustası, kadran yapımcısı, helezonik zemberek yapımcısı, mücevher yeri veya manivela yapımcısı, akrep ve yelkovan ustası, çerçeve ve kutu ustası, vida ustası, madenî kaplama ustası gibi ana işleri ve çark yapımcısı (bu da pirinç ve çelik diye tekrar ikiye ayrılır), mil yapımcısı, hareketi sağlayan mekanizmayı yapan usta, *acheveur de pignon* (çarkları millere bağlar ve küçük yüzeyleri parlatır vb.), mil ve

36 Darwin, çığır açan eseri *Türlerin Kökeni*'nde, bitki ve hayvanların doğal organları ile ilgili olarak şunları belirtir: "Bir ve aynı organ farklı işler yapmak zorunda olduğunda, bunun değişebilirliğinin bir nedeni belki de şurada yatmaktadır: doğal seçilim her küçük biçim değişikliğini, aynı organın tek bir özel amaca hizmet etmesi durumunda olacağından daha az özenle korur veya bastırır. Bu nedenle, her türlü şeyi kesmeye yarayan bıçaklar genellikle tek biçimli olurken, yalnızca bir tek iş için kullanılabilen bir alet, her farklı kullanım için farklı bir biçime sahip olmak zorundadır."

mihver yapımcısı, *planteur de finissage* (çarkları ve yayları yerlerine yerleştirir), *finisseur de barillet* (çarklardaki dişleri açar, yuvaları doğru büyüklüklerine getirir, ayar ve durdurma mandalını sertleştirir), durdurma mandalı yapımcısı, silindir durmasına karşı silindir yapımcısı, kurucu ustası, susturucu ustası, saat anahtarı ustası, *planteur d'échappement* (asıl durdurucu ustası) gibi daha sonra gelen işleri, ve daha sonra *repasseur de barillet* (zemberek kutusuna ve ayara son biçimini verir), çelik parlatıcısı, çark parlatıcısı, vida parlatıcısı, rakam ve şekilleri yapan ressam, kadran yapımcısı (emayeyi bakır üzerine döker), *fabricant de pendants* (saat kutusunun asıldığı halkayı yapar), *finisseur de charnière* (pirinç menteşeyi kutunun içine yerleştirir vb.), *faiseur de secret* (kapağın açılmasını sağlayan yayları kutuya yerleştirir), kakmacı, oymacı, *polisseur de boîte* (kutu cilacısı) vb. vb., en sonunda da saati bir bütün ve işleyen bir makine haline getiren kimselerin işlerini yapan sayısız parça-işçilerin toplumsal bir ürünü haline gelmiştir. Saatin yalnızca az sayıda parçası farklı ellerden geçer ve bütün bu *membra disjecta* (dağınık elemanlar) en sonunda kendilerini mekanik bir bütün halinde bir araya getirecek elde ilk defa olarak toplanır. Nihai ürünün kendisini meydana getiren unsurlarla olan dışsal ilişkisi burada ve benzer ürünlerin üretiminde, parça-işçilerin bir araya gelip birlikte çalışmalarını tesadüfe bağlı kılar. Parça-işlerin kendileri, Waadt ve Neuchâtel kantonlarında olduğu gibi, birbirlerinden bağımsız zanaatlar olarak yürütülebilir; oysa, örneğin Cenevre'de büyük manifaktürleri ortaya çıkar, yani bir sermayenin komutası altında parça-işçilerin dolaysız el birliği gerçekleşir. Bu son durumda bile kadran, zemberek ve kutu ender olarak manifaktürün kendi içinde yapılır. Kendi evlerinde çalışmak isteyen işçiler arasında çok aşırı bir rekabet hüküm sürdüğü, üretimin bir dizi heterojen süreçlere parçalanması emek araçlarının ortak kullanımına pek az olanak verdiği ve kapitalist, üretimi yaygın ve dağınık bir biçimde yürütme yoluyla iş yeri binaları vb. için yapacağı masraflardan tasarruf sağladığı için, birleşik manifaktür işletmesi, burada, ancak istisnai hallerde kârlı olur.[37] Her durumda, evde ve

37 Cenevre 1854 yılında 80.000 saat üretmiştir; bu, Neuchâtel kantonunun saat üretiminin beşte biri bile değildir. Tek bir saat manifaktürü sayılabilecek olan Chaux-de-Fonds tek başına Cenevre'nin yıllık üretiminin iki katını sağlar. 1850-1861 yılları arasında Cenevre'de 720.000 saat yapıldı. Bkz. "Report from Geneva on the Watch Trade" in "Reports by H.M.'s Secretaries of Embassy and Legation on the Manufactures, Commerce etc", Nr. 6. 1863. Parçalarının birleştirilmesiyle elde edilen bir nihai ürünün üretim süreçlerinin birbirleriyle bağlantısız olması, bu tür manüfaktürlerin büyük sanayinin makineli işletmeleri haline gelmesini zaten çok zorlaştırır. Saat üretiminde buna iki güçlük daha eklenir: saat parçalarının çok küçük ve nazik şeyler olması ve saatin lüks ve dolayısıyla çeşit çeşit yapılması gereken bir nesne olması. Saatler o kadar çok çeşitte yapılır ki, örneğin Londra'nın üstün kaliteli mal satan mağazalarında bütün bir yıl boyunca birbirine benzeyen bir düzine saat hemen hemen görülmez. Makineleri başarılı bir şekilde kullanan Vacheron & Constantin saat fabrikası da büyüklük ve şekil bakımından en çok 3-4 farklı tip yapabilmiştir.

fakat bir kapitalist (fabrikatör, établisseur) hesabına çalışan bu parça-işçinin durumu da kendi müşterilerinin siparişlerini yerine getirmek için çalışan bağımsız zanaatçının durumundan tamamıyla farklıdır.[38]

Manifaktürün ikinci tipi, bunun tamamlanmış biçimi, birbirleriyle bağlantılı gelişme evrelerinden, bir ara süreçler dizisinden geçen nihai ürünler üretir; örneğin, dikiş iğnesi manifaktüründe tel, 72, hatta bazen 92 ayrı parça-işçinin elinden geçer.

Bu tür bir manifaktür, başlangıçta, dağınık haldeki el zanaatlarını bir araya getirerek, nihai ürünün özel üretim evreleri arasındaki mekânsal uzaklığı azaltır. Bir durumdan diğerine geçişin aldığı zaman kısalır; bunun gibi, bu geçişlere aracılık eden işler için harcanan emek miktarı azalır.[39] Zanaatçılığa oranla, böylece, üretici güç kazanılmış olur; aslında bu kazanç manifaktürün el birliğine dayanan genel karakterinden kaynaklanır. Diğer yandan, manifaktürün kendine özgü iş bölümü ilkesi, elle yapılan çok sayıda parça-iş olarak birbirlerinden bağımsızlaşan farklı üretim evrelerinin yalıtılmasını gerektirir. Yalıtık işlevler arasındaki bağlantıların kurulması ve korunması, nihai ürün haline gelecek şeyin devamlı olarak bir elden diğer ele geçirilmesini ve bir süreçten alınıp diğer sürece sokulmasını zorunlu kılar. Bu zorunluluk, büyük sanayi açısından karakteristik, masraflı ve manifaktür ilkesinin özünde saklı bir sınırlılık olarak kendini gösterir.[40]

Belli bir miktarda ham madde, söz gelişi kâğıt manifaktüründe paçavra veya iğne manifaktüründe tel, gözden geçirilecek olsa, bu ham maddenin, son şeklini alıncaya kadar çeşitli parça-işçilerin ellerinde zaman içinde birbirini adım adım izleyen bir dizi üretim aşamalarından geçtiğini görürüz. Buna karşılık, iş yeri bir bütün mekanizma olarak ele alınacak olsa, ham maddenin, aynı anda, bütün üretim aşamalarında birden bulunduğu görülür. Parça-işçilerin birleşmesiyle oluşan toplam işçi (*Gesamtarbeiter*), araçlarla donanmış çok sayıdaki ellerinin bir kısmıyla teli çeker, aynı sırada başka ellerle ve araçlarla bunu gerer, diğeriyle keser, sivriltir vb. Çeşitli ara süreçler zaman içinde birbirlerini izleyen süreçler olmaktan çıkar, mekânsal olarak yan yana yürütülen süreçler haline gelir. Bu nedenle aynı zaman aralığında daha fazla bitmiş

38 İş aletlerindeki, yukarıda sözü edilen ve zanaat faaliyetlerinin alt bölümlere ayrılmasından kaynaklanan farklılaşma ve özelleşme, heterojen manifaktürün klasik örneği olan saatçilikte büyük bir kesinlikle incelenebilir.

39 "İnsanlar bu kadar sıkışık bir şekilde yan yana çalışıyorsa, ulaştırma, zorunlu olarak, daha az olmalı." ("The Advantages of the East India Trade", s. 106.)

40 "El emeği kullanılması yüzünden manifaktürde farklı üretim evrelerinin birbirlerinden ayrılması, üretim masraflarını muazzam şekilde artırır; uğranılan kayıp, asıl olarak, bir emek sürecinden diğerine geçişten kaynaklanır." ("The Industry of Nations", Lond. 1855, part II, s. 200.)

meta elde edilir.[41] Gerçi, bu sözü geçen eş zamanlılık toplam sürecin el birliğine dayalı genel biçiminden kaynaklanır; ne var ki, manifaktür, el birliğinin koşullarını sadece hazır bulmakla kalmaz, elle yapılan faaliyeti parçalama yoluyla bunları, bir ölçüde, kendisi de yaratır. Diğer yandan, manifaktürde emek sürecinin bu toplumsal örgütlenmeye ulaşması aynı işçinin aynı parça-işin başına perçinlenmesiyle mümkün olur.

Her parça-işçinin parça-ürünü, aynı zamanda, aynı nihai ürünün meydana gelişi sırasında sadece özel bir evre olduğu için, bir işçi diğerine veya bir işçi grubu diğer bir işçi grubuna üzerinde çalışacakları ham maddeyi sağlar. Birinin işinin sonucu olan şey, diğerinin işinin başlangıç noktasını oluşturur. Her parça-süreçte varılmak istenen sonucun elde edilmesi için gerekli emek-zaman, geçirilen tecrübelerden edinilen bilgilere göre belirlenir; ve manifaktürün bütün olarak mekanizması, belli bir emek-zamanda belli bir sonucun elde edileceği varsayımına dayanır. İşte ancak bu varsayım sayesinde, birbirlerini tamamlayan çeşitli emek süreçleri kesilmeden, aynı zamanda ve mekân bakımından yan yana yürütülebilir. Şurası açık bir şeydir ki, işler ve dolayısıyla da işçiler arasındaki bu dolaysız bağımlılık, bunlardan her birini kendi işini yaparken sadece gerekli olduğu kadar emek-zaman harcamaya mecbur bırakır, ve böylece, yapılan işlerde, bağımsız zanaatlarda ve hatta basit el birliğinde görülenden bambaşka bir süreklilik, eşbiçimlilik, kurallara bağlılık, düzen[42] ve hatta iş yoğunluğu elde edilir. Bir metaya sadece bunun yapımı için toplumsal olarak gerekli emek-zaman kadar zaman harcanması, meta üretiminde, genel olarak rekabetten gelen bir dış zorunluluk olarak görünür; çünkü, yüzeysel bir biçimde ifade edilecek olursa, kendi başına faaliyette bulunan her bir üretici, metasını piyasa fiyatından satmak zorundadır. Buna karşılık manifaktürde belli bir ürün miktarının belli bir emek-zaman içinde üretilmesi, bizzat üretim sürecinin teknik yasası olur.[43]

Bununla beraber, farklı işler değişik zaman uzunluklarına ihtiyaç gösterir ve bundan dolayı aynı zaman aralıklarında aynı olmayan miktarlarda parça-ürünler sağlarlar. Demek oluyor ki, aynı işçi devamlı ola-

---

41 "O," (iş bölümü) "işi anda yürütülebilen çeşitli kollarına ayırarak, bir zaman tasarrufu da sağlar. ... Tek bir kişinin ayrı ayrı yürütmek zorunda kalacağı farklı emek süreçlerinin aynı anda yürütülmesiyle, örneğin, ancak bir tek iğnenin kesilebileceği veya sivriltilebileceği bir sürede bir yığın iğnenin yapılması mümkün olur." (Dugald Stewart, l.c. s. 319.)

42 "Her manifaktürde uzman işçiler ne kadar çeşitli ise, ... her iş o kadar düzenli ve kurallara uygun şekilde yapılır; aynı işin, zorunlu olarak, daha az zamanda yapılması ve harcanan emeğin daha az olması gerekir." ("The Advantages etc", s. 68.)

43 Bununla beraber, manifaktür tipi işletme bu sonuca birçok iş kolunda ancak eksikli bir şekilde ulaşır, çünkü, bu tip işletme üretim sürecinin genel kimyasal ve fiziksel koşullarının güvenle nasıl denetlenebileceğini bilmez.

rak ve her gün aynı işi yapacak olsa, bu durumda, farklı işler için farklı sayıda işçi çalıştırılması zorunlu olur; örneğin, matbaa harfi manifaktüründe bir tesviyeciye karşılık iki dökümcü ve dört kırıcı vardır; bir saatte dökümcü 2000 harf döker, kırıcı 4000 harf kırar, tesviyeci 8000 harf tesviye eder. Burada el birliği ilkesi, en basit biçimiyle geri gelir: Çok sayıda işçi aynı zamanda çalışır, aynı veya benzer işler yapar; ne var ki, bu şimdi organik bir ilişkinin ifadesidir. Demek ki, manifaktüre uyan iş bölümü, toplumsal toplam işçinin nitelikçe birbirinden farklı organlarını basitleştirmekle ve çoğaltmakla kalmaz, fakat aynı zamanda bu organların sayıları için, yani her bir özel işte çalıştırılacak göreli işçi sayıları veya işçi gruplarının göreli büyüklükleri için, sabit bir matematiksel oran da yaratır. Bu iş bölümü, toplumsal emek sürecinin nitel parçalanmasıyla birlikte nicel kural ve orantılılığını da geliştirir.

Belli bir üretim hacmi için çeşitli parça-işçi gruplarının en uygun oranlarının neler olduğu tecrübelerden edinilen bilgilere dayanılarak belirlendiğine göre, bu üretim hacmi, ancak, her özel işçi grubu için bir çarpan kullanılarak genişletilebilir.[44] Şunun da eklenmesi gerekir ki, aynı birey, birtakım işleri, üretim hacminin büyümesi halinde, bu hacmin daha küçük olduğu zamandaki kadar iyi yapar; gözcülük işi, parça-ürünlerin bir üretim evresinden diğerlerine taşınması vb. bu gibi işlere örnektir. Bu işlerin bağımsızlaşmaları veya belli ve özel işçilerin işleri haline gelmeleri, demek ki, ancak çalıştırılan işçilerin sayıları büyüdüğü zaman avantajlı olur; fakat bu büyümenin orantılı olarak tüm gruplarda gerçekleşmiş olması gerekir.

Aynı parça-işlevi yerine getiren tek bir işçi grubu, homojen unsurlardan meydana gelir ve mekanizmanın bütününün özel bir organını oluşturur. Böyle olmakla beraber, farklı manifaktürlerde, mekanizmanın bütünü, bu temel üretici organizmaların kendilerini tekrarlamaları ve çoğalmaları ile meydana gelirken, grubun kendisi de kendi içinde örgütlenmiş bir iş ünitesidir. Söz gelişi, şişe manifaktürünü ele alalım. Bu manifaktür birbirinden esaslı şekilde farklı üç evreye ayrılır. Birinci evre hazırlık evresidir: camı meydana getiren unsurların hazırlanması, kum, kireç vb.'nin karıştırılması ve bu bileşimin akıcı bir cam kütlesi haline gelecek şekilde eritilmesi bu evrede olur.[45] Bu ilk evrede çeşitli

---

44 "Deneyimler, her bir manifaktürün ürünlerinin özel niteliğine göre, imalat sürecinin en işi şekilde nasıl parçalara ayıracağını ve bunlar için gereken işçi sayısını öğrettiğinde, bu sayının tam bir katı olmayan sayıda işçi çalıştıran bütün kurumlar daha büyük bir maliyetle üretimde bulunuyor olacaktır. ... Sanayi kurumlarının çok büyük ölçülerde genişlemesinin nedenlerinden biri budur." (Ch. Babbage, "On the Economy of Machinery", Lond. 1832, ch. XXI, s. 172, 173.)

45 İngiltere'de eritme fırını, camın işlendiği cam fırınından ayrıdır; örneğin Belçika'da aynı fırın her iki iş için de kullanılır.

parça-işçiler çalışır; şişelerin kurutma fınnlarından çıkarılması, boy ve türlerine göre ayrılması, ambalajlanması gibi işlerin yapıldığı son evrede de aynı durum görülür. Bu ikisi arasında orta yerde asıl camcılık işi veya akıcı haldeki cam kütlesinin işlenmesi evresi yer alır. Bir fırının aynı ağzında, ki buna İngiltere'de *"hole"* (delik) denilir, bir grup işçi çalışır; bunlar, bir *bottle maker* (şişe yapıcı) veya *finisher* (şişeye şekil verici), bir *blower* (üfleyici), bir *gatherer* (toplayıcı), bir *putter up* (istifçi) veya *whetter off* (soğutucu) ve bir *taker*'dan (taşıyıcıdan) meydana gelir. Bu beş parça-işçi, ancak bütün olarak ve dolayısıyla ancak bu beş kişinin dolaysız el birliği ile iş görebilen tek bir iş organizmasının çok sayıdaki özel organlarını meydana getirir. Bu beş kişilik grubun bir üyesi eksik kalsa, bütün grup felce uğrar. Fakat bir fırının birkaç ağzı vardır (örneğin, İngiltere'de 4-6 arasında); bunların her birinin önünde içi eritilmiş akıcı cam kütlesi ile dolu, topraktan yapılma eritme potaları bulunur; her bir potanın başında beş kişilik bir grup çalışır. Her grubun kendi içindeki örgütlenişi iş bölümüne dayanır; çeşitli benzer gruplar arasındaki bağ ise, üretim araçlarından birini, burada fırını, birlikte kullanmayı sağlamakla daha iktisadi bir tüketime olanak veren basit el birliğidir. 4-6 gruplu böyle bir cam fırını bir cam imalathanesi meydana getirir ve bir cam manifaktüründe, başlangıç evresi ile son evre için gerekli tesisler ve işçilerle birlikte bunlar gibi birçok imalathane bulunur.

Son olarak, manifaktür, kısmen çeşitli zanaatlarının birleşmesiyle meydana geldiği gibi, çeşitli manifaktürlerin birleşmesi halinde de gelişir. Örneğin, İngiltere'de büyük cam imalathaneleri topraktan yapılma eritme potalarını kendileri imal eder; çünkü ürünlerinin başarılı ya da başarısız olması esas itibariyle bu potaların iyi ya da kötü olmalarına bağlıdır. Burada bir üretim aracının manüfaktürü, ürünün manüfaktürüne bağlanmış olur. Bunun tersine, ürün manifaktürü, ürünün kendisinin ham madde olarak iş göreceği veya sonradan kendilerinin ürünleri ile karıştırılıp birleştirileceği manifaktürlere bağlanabilir. Örneğin, kristal manifaktürünün cam tıraşçılığı ve pirinç dökümcülüğü ile birleşmesi böyle olmuştur; bu sonuncu manifaktür çeşitli cam eşyanın metalden yapılan kısımlarını imal eder. Bu şekilde birleştirilmiş çeşitli manifaktürler, daha büyük bir manifaktürün mekân itibariyle birbirlerinden az çok ayrılmış departmanlarını oluşturur; ama bunlar, aynı zamanda, her biri kendi iş bölümüne sahip, birbirlerinden bağımsız üretim süreçleri olarak kalır. Böyle bir manifaktür, birleşik manifaktürün sağlayacağı birtakım avantajlara rağmen, bu yapısı ile, gerçek bir teknik birlik kazanamaz. Bu yolda bir gelişme ancak manifaktürün makine ile çalışan bir sanayi haline gelmesiyle olur.

Meta üretimi için gerekli emek-zamanın azaltılmasını bilincine varılmış bir prensip olarak ifade eden manifaktür dönemi,[46] özellikle büyük ölçekli ve büyük ölçüde güç kullanılarak yürütülen birtakım basit ilk süreçler için olmak üzere, orada burada makine kullanımını da geliştirir. Böylece, örneğin, kâğıt manifaktüründe paçavralar kâğıt değirmenleriyle yırtılıp ufalanır; madenî eşya imalathanelerinde cevher maden değirmenleriyle parçalanıp ufalanır.[47] Bütün makinelerin ilk ve basit biçimi Roma İmparatorluğu'ndan devralınan su değirmenidir.[48] Zanaatçılık dönemi bize pusula, barut, matbaacılık ve otomatik saat gibi büyük buluşlar armağan etmişti. Bununla beraber genel ve bütün olarak bakıldığında makine, Adam Smith'in iş bölümünün yanında ona verdiği ikinci dereceden rolü oynamıştı.[49] 17. yüzyılda makinenin orada burada kullanılışı çok büyük bir önem taşır; çünkü, makine o zamanın büyük matematikçilerine modern mekaniğin yaratılması işinde dayanak noktaları sağlamış ve özendirici olmuştu.

Manifaktür döneminin özgül makinesi, bizzat çok sayıda parça-işçinin birleşmesinden meydana gelen toplam işçinin kendisidir. Bir meta üreticisi tarafından sıra ile yapılan ve emek sürecinin bütünü içinde birbirine karışıp eklenen çeşitli işlemler, üreticinin farklı şeyleri yapmasını gerektirirdi. Üretici, bir işte daha çok güç harcamak, diğerinde daha çok hüner ve ustalık göstermek, bir başka işte daha çok dikkat göstermek zorunda kalırdı vb.; ve aynı birey bu özelliklere aynı ölçüde sahip bulunmaz. Farklı işlemler birbirlerinden ayrıldıktan, bağımsızlaştıktan ve kendi başlarına yapılır hale geldikten sonra, işçiler sahip bulundukları özelliklerin hangileri daha ağır basıyorsa ona göre bölünür, sınıflandırılır ve gruplara ayrılır. Bir yandan işçilerin doğal özellik ve yetenekleri iş bölümünün üzerine kurulduğu temeli meydana getiriyorsa, diğer yan-

46 Bu, başkaları yanında, W. Petty, John Bellers, Andrew Yarranton, "The Advantages of the East-India Trade" ve J. Vanderlint'de görülebilir.

47 Fransa'da cevheri ufalamak ve yıkamak için 16. yüzyılın sonuna doğru hâlâ havan ve kalburdan yararlanılıyordu.

48 Makinenin bütün gelişme tarihini tahıl değirmenlerinin tarihinde izleyebiliriz. İngilizcede fabrikaya hâlâ *mill* (değirmen) denir. 19. yüzyılın ilk on yılından kalma Almanca teknik eserlerde sadece doğa kuvvetleriyle işletilen bütün makineler için değil, fakat aynı zamanda makinemsi araçlar kullanan bütün manifaktürler için de hâlâ *Mühle* (değirmen) ifadesinin kullanılmakta olduğu görülür.

49 Bu eserin Dördüncü Kitabında daha yakından görüleceği üzere, A. Smith, iş bölümü hakkında tek bir yeni cümle kurmamıştır. Ama manifaktür döneminin toparlayıcı politik iktisatçısı olarak onu ayırt eden şey, iş bölümüne yaptığı vurgudur. Makineye atfettiği daha aşağı rol, büyük sanayinin başlangıç döneminde Lauderdale'nin, daha sonraki bir dönemde Ure'nin kendisiyle polemiğe girişmelerine yol açmıştı. A. Smith, bizzat manifaktürün parça-işçilerinin pek faal bir rol oynadıkları âletlerin farklılaştırılması işi ile yeni makine icat etme işini de birbirine karıştırır. Bu sonuncuda rolü olanlar manifaktür işçileri değil, fakat bilginler, zanaatçılar, hatta köylüler (Brindley) vb.'dir.

dan manifaktür de, bir kere başlatılınca, doğaları gereği tek yönlü özel işlevlere yatkın emek güçleri geliştirir. Toplam işçi, şimdi, aynı mükemmellik derecesinde olmak üzere, üretim faaliyetinin gerektirdiği bütün özelliklere sahip bulunur ve aynı zamanda özel işçiler veya işçi grupları halinde bireyselleşmiş bütün organlarına yalnızca kendi özgül işlevlerini gördürerek, en ekonomik şekilde kullanır.[50] Parça-işçinin tek yönlülüğü ve eksikliği bile, toplam işçi içinde yer aldığında onun mükemmelliği haline gelir.[51] Tek yönlü bir işleve alışması, işçiyi hiç şaşmayan bir alet durumuna sokar; işçinin mekanizmanın bütünüyle bağlantısı ise onu bir makinenin parçalarında görülen uyumla çalışmaya zorlar.[52]

Toplam işçinin, basit veya karmaşık, yüksek veya düşük düzeyli farklı işlevleri, bunun organları olan bireysel emek güçlerinin çok farklı düzeylerde eğitim almış olmalarını gerektirir ve dolayısıyla bunların değerleri de farklılaşır. Demek oluyor ki, manifaktür emek güçleri arasında bir hiyerarşiye yol açar; işçi ücretleri bu hiyerarşiye uygun bir kademelenme gösterir. Bireysel işçi bir yandan tek yönlü bir işleve uygun hale getirilir ve ömür boyu bağlanıyorsa, diğer yandan böyle bir hiyerarşi içinde yer alan çeşitli işler, işçiler arasında doğal ve edinilmiş becerilere göre dağıtılır.[53] Bu arada her üretim süreci, herkesin yapabileceği birtakım basit el işlerini gerekli kılar. Şimdi bu gibi işler de faaliyetin daha ağırlıklı uğrakları ile olan bağlarını koparır ve bağımsız işlevler halinde katılaşırlar.

Bundan dolayı manifaktür, el attığı her zanaatta, zanaatçılığın kesin olarak dışladığı, niteliksiz işçiler denilen bir sınıf yaratır. Manifaktür tamamıyla tek yönlü ve sınırlı bir uzmanlaşmayı, bir kimsenin çalışma güç ve yeteneğinin aleyhine olarak bir ustalık, bir mükemmellik derecesine

---

50 "Manifaktür patronu, yapılan işi farklı derecelerde hüner ve güç gerektiren farklı işlemlere bölmek suretiyle, her işleme tam uygun düşecek miktarda güç ve hüner satın alabilir. Buna karşılık bütün iş bir tek işçi tarafından yapılacak olsaydı, bu bireyin en hassas işlemlerin gerektirdiği hünere ve en yorucu işlemlerin gerektirdiği güce sahip olması gerekecekti." (Ch. Babbage, l.c. ch. XIX.)

51 Örneğin bazı adalelerin tek yanlı gelişmesi, kemik eğrilmeleri vb.

52 Soruşturma komisyonu üyesinin gençlerin işlerinin başında nasıl dikkatli ve uyanık tutulabildikleri sorusuna bir cam manifaktürünün *general manager*'i (genel müdürü) olan Wm. Marshall şu çok doğru cevabı veriyor: "Bunlar işlerini asla ihmal edemezler; bir kere işe başlayınca buna devam etmek zorundadırlar, tıpkı bir makinenin parçaları gibidirler." ("Child. Empl. Comm., Fourth Report", 1865, s. 247.)

53 Dr. Ure büyük sanayiyi yücelttiği eserinde manifaktürün kendine özgü niteliklerini, bu meseleye onun duyduğu polemikçi ilgiyi duymamış olan kendinden önceki iktisatçılardan ve hatta kendi çağdaşlarından, örneğin, bir matematikçi ve teknisyen olarak ondan çok üstün olduğu halde, büyük sanayiyi yalnızca manifaktür açısından incelemiş olan Babbage'den daha keskin bir şekilde hisseder ve ortaya koyar. Ure şunları belirtir: "Her bir özel işlem için işçilere sahip olunması iş bölümünün esasını oluşturur." Diğer yandan o iş bölümünü "işlerin farklı bireysel yeteneklere uyarlanması" diye tanımlar ve son olarak bütün manifaktür sistemini "hüner derecelerine göre bir derecelenme sistemi", "işin farklı hüner derecelerine göre bölünmesi" olarak niteler. (Ure, "Philos. Of Manuf", s. 19-23 passim.)

getirirken, tam bir gelişmeden yoksunluğu da bir özelleşme, bir uzmanlaşma haline getirmeye başlar. Hiyerarşik kademelenmenin yanı sıra işçiler arasında nitelikli ve niteliksiz olanlar diye basit bir ayrım kendini gösterir. Bu sonuncular için öğrenim ve eğitim masrafları hiç söz konusu olmaz; birinciler içinse, yapılan işin basitleşmesi sonucunda, zanaatlara oranla, bu masraflarda azalma olur. Her iki halde de emek gücünün değeri düşer.[54] Bunun istisnaları, emek sürecinin uğradığı bölünmenin, zanaatçılıkta hiç görülmemiş ya da aynı ölçüde görülmemiş birtakım yeni ve kapsamlı işlevleri yaratması ölçüsünde ortaya çıkar. Öğrenim ve eğitim masraflarının ortadan kalkmasının veya azalmasının ürünü olarak emek gücü görece değer yitirmesi, sermayenin doğrudan doğruya daha fazla değerlenmesi demektir; çünkü, emek gücünün yeniden üretimi için gereken emek-zamanı kısaltan her şey artık emeğin alanını genişletir.

4. Manifaktür İçinde İş Bölümü ve Toplum İçinde İş Bölümü

Biz ilk önce manifaktürün nasıl meydana geldiğini, sonra bunun basit unsurları olan parça-işçiyi ve onun aletini, en sonra da toplam mekanizmasını inceledik. Şimdi kısaca manifaktür içindeki iş bölümü ile toplumsal iş bölümü arasındaki, her tür meta üretiminin genel temelini oluşturan ilişkiye değineceğiz.

Sırf işin kendisini göz önünde tutarsak, toplumsal üretimin, tarım, sanayi vb. gibi büyük türlerine ayrılmasını genel iş bölümü (*Teilung der Arbeit im allgemeinen*), bu üretim türlerinin tiplere ve alt-tiplere ayrılmasını özel iş bölümü (*Teilung der Arbeit im besonderen*), bir atölyenin içinde meydana gelen iş bölümünü tekil iş bölümü (*Teilung der Arbeit im einzelnen*) diye isimlendirebiliriz.[55]

Toplum içindeki iş bölümü ve buna uygun olarak bireylerin belli özel meslek alanlarına bağlanmaları, tıpkı manifaktürde meydana gelen iş

54 "Tek bir noktada pratik yaparak kendisini mükemmelleştiren ... her zanaatçı... daha ucuz bir işçi haline geldi." (Ure, l.c. s. 19.)

55 "İş bölümü birbirinden son derece farklı mesleklerin birbirlerinden ayrılmaları ile başlar, birçok işçinin, manifaktürde olduğu gibi, bir ve aynı ürünün üretilmesi sırasında bölünmelerine kadar uzanır." (Storch, "Cours d'Écon. Pol.", Paris basımı, t. I, s. 173.) "Belli bir uygarlık aşamasına ulaşmış halklarda üç tür iş bölümüne rastlıyoruz: genel iş bölümü dediğimiz birincisine göre üreticiler tarım üreticileri, zanaat erbabı ve ticaret erbabı diye üçe ayrılır; bu bölünme ulusal emeğin üç ana koluna karşılık düşer; özel iş bölümü denilebilecek olan ikincisi, bu üç ana kolun alt kollara ayrılmasıdır; ... nihayet, işlerin bölünmesi veya asıl anlamında iş bölümü diye isimlendirilmesi yerinde olacak olan iş bölümüdür; bu sonuncu, tek tek zanaat ve mesleklerde meydana gelen ... ve manifaktürlerin ve atölyelerin çoğunda yerleşip tutunan iş bölümüdür." (Skarbek, l.c. s. 84, 85.)

bölümü gibi, birbirlerine karşıt hareket noktalarından kalkarak gelişir. Bir aile içinde, ve daha sonraki bir gelişme aşamasında bir klan içinde, cins ve yaş farklılıklarına, yani sırf fizyolojik bir temele dayanan doğal bir iş bölümü meydana gelir; bu iş hölümü, topluluğun genişlemesi, nüfusun artması ve özellikle farklı klanlar arasındaki çatışmaların artması ve bir klanın bir diğeri tarafından boyunduruk altına alınması olaylarının çoğalması ile birlikte alanını genişletir. Öte yandan, daha önce de belirttiğim gibi ürün mübadelesi, farklı ailelerin, klanların ve toplulukların birbirleriyle karşılaştıkları noktalarda kendini gösterir; çünkü, uygarlığın başlangıç döneminde birbirlerinin karşısına bağımsız olarak çıkanlar, özel kişiler değil, aileler, klanlar vb.'dir. Farklı topluluklar kendi doğal çevrelerinde farklı üretim araçları ve farklı geçim araçları bulur. Bu nedenle bunların üretim biçimleri, yaşayış biçimleri ve ürünleri farklı olur. Toplulukların birbirleriyle karşılaştıkları temas noktalarında ürünlerini karşılıklı olarak değiştirmelerine ve dolayısıyla da bu ürünlerin yavaş yavaş metaya dönüşmesine yol açan, işte bu doğal farklılıktır. Üretim alanları arasındaki farklılıkları yaratan mübadele değildir; zaten farklılaşmış bulunan alanlar arasında mübadele ile ilişki kurulur ve böylece bunlar toplumsal toplam üretimin az çok birbirine bağlı dalları haline gelirler. Burada toplumsal iş bölümü; ortaya çıkışları farklı ve birbirinden bağımsız üretim alanları arasındaki ürün mübadelesi ile doğar. Fizyolojik iş bölümünün başlangıç noktasını oluşturduğu halde ise, bütünün özel organları kendilerini bu bütüne sımsıkı bağlayan bağları koparır, birbirlerinden ayrılırlar; bunda yabancı topluluklarla yapılan meta mübadelesi başlıca etken olur; bu organlar, farklı emekler arasındaki bağlantının, ürünlerin meta olarak mübadelesi aracılığıyla kurulduğu noktaya kadar bağımsızlaşır. Bir halde daha önce bağımsız olanların bağımsız olmaktan çıkmaları, diğer halde, daha önce bağımsız olanların bağımsızlaşmaları söz konusu olur.

Kent ile kırın ayrılması, her tür gelişkin ve meta mübadelesinin aracılık ettiği iş bölümünün temelidir.[56] Toplumun bütün iktisadi tarihinin, bu karşıtlığın hareketinde özetlendiği söylenebilir. Ama burada bu konu üzerinde daha fazla durmayacağız.

Nasıl ki manifaktür içindeki iş bölümünün maddi koşulu, belirli sayıda işçinin eş zamanlı olarak çalıştırılmasıysa, nüfusun büyüklüğü ve yoğunluğu, ki burada çok sayıda işçinin aynı iş yerinde toplanmasına

56 Sir James Steuart bu noktayı en iyi incelemiş olan iktisatçıdır. Steuart'ın "Wealth of Nations"dan ("Ulusların Zenginliği") 10 yıl önce yayınlanmış olan eserinin bugün bile ne kadar az bilindiği, şundan da anlaşılabilir: Malthus hayranları, Malthus'un "nüfus" üzerine yazdığı eserinin birinci basımında, düpedüz duygusal olan kısımlar bir yana bırakıldığında, papaz efendiler Wallace ve Townsend dışında, neredeyse yalnızca Steuart'ı kopyaladığını bile bilmiyorlar.

tekabül eder, toplumun içindeki iş bölümünün maddi koşulunu oluşturur.[57] Bununla beraber bu yoğunluk, oldukça göreli bir şeydir. Görece seyrek nüfuslu bir ülke, gelişmiş ulaşım araçlarına sahipse, daha fazla nüfuslu fakat ulaşım araçları gelişmemiş olan bir ülkeden daha yoğun bir nüfusa sahip olur; ve örneğin, Amerikan Birliği'nin kuzey eyaletleri, bu şekilde, Hindistan'dan daha yoğun bir nüfusa sahiptir.[58]

Meta üretimi ve meta dolaşımı kapitalist üretim tarzının genel koşulu olduğu için, manifaktür biçimindeki iş bölümü, iş bölümünün toplum içinde önceden belli bir gelişme derecesine kadar olgunlaşmış bulunmasını gerekli kılar. Diğer taraftan, manifaktür tipi iş bölümü, gerisin geriye bu toplumsal iş bölümünü geliştirir ve karmaşıklaştırır. Emek araçlarının farklılaşması ile birlikte, bu araçları üreten iş kolları da gittikçe artan ölçüde farklılaşır.[59] Manifaktür sistemi, o zamana kadar ana iş kolu veya bir yan iş kolu olarak diğer iş kollarına bağlı bulunan ve aynı üreticiler tarafından yürütülen bir iş koluna el attığında, bu iş kolları arasında derhal bir ayrılma ve karşılıklı bağımsızlaşma yaşanır. Manifaktür sistemi bir metanın özel bir üretim evresine el attığında, bu manifaktür içinde yürütülen üretim faaliyetinin farklı evreleri, farklı ve bağımsız iş kolları haline gelir. Daha önce de belirtilmiş olduğu gibi, nihai ürünün parça-ürünlerin sırf mekanik bir şekilde bir araya getirilmesiyle meydana gelen bir bütün olduğu hallerde, parça-işlerin kendileri tekrar kendilerine özgü zanaatlar haline gelebilir, iş bölümünü bir manifaktür içinde daha tam bir şekilde yerleştirip yürütebilmek için, aynı üretim dalı, ham maddelerinin çeşitliliğine veya aynı ham maddenin alabildiği değişik şekillere göre, çeşitli ve kısmen de tamamıyla yeni birtakım manifaktürlere bölünür. Böylece, daha 18. yüzyılın ilk yarısında, tek başına Fransa'da 100'den fazla çeşit ipekli kumaş dokunuyordu; ve örneğin Avignon'da "her çırağın kendini yalnız bir çeşit kumaşın yapımını öğrenmeye vermesi ve birden fazla kumaşın yapımını aynı zamanda öğrenmesine izin verilmemesi" yasa hükmü idi. Özel üretim dallarını ülkenin özel bölgelerine bağlı kılan bölgesel iş bölümü, her türlü özel durumu sömüren manifaktür sistemi ile yeni

57 Hem toplumsal ilişkiler hem de emeğin verimini yükseltici bir güçler bileşimi için uygun düşen belli bir nüfus yoğunluğu vardır." (James Mill, l.c. s. 50.) "İşçilerin sayısı büyüdüğü zaman, toplumun üretici gücü, bu büyüme ile iş bölümünün etkisinin çarpımıyla orantılı olarak yükselir." (Th. Hodgskin, l.c. s. 120.)

58 1861'den bu yana, pamuk talebinin yüksekliği nedeniyle, Doğu Hindistan'ın normalde yoğun nüfuslu olan bazı bölgelerinde pamuk üretimi, pirinç üretimini azaltmak pahasına artırıldı. Bundan ötürü, kısmi bir kıtlık baş gösterdi; çünkü, ulaşım araçlarının yetersizliği ve dolayısıyla fiziksel bağlantı yetersizliği yüzünden bir bölgedeki pirinç kaybı diğer bölgelerden tedarik yoluyla dengelenemedi.

59 Böylece, mekik yapımı Hollanda'da daha 17. yüzyılda özel bir sanayi dalı meydana getirmiş bulunuyordu.

bir dürtü kazanır.[60] Manifaktür döneminin genel varoluş koşulları arasında yer alan dünya piyasasının büyümesi ve sömürgecilik sistemi, toplum içindeki iş bölümüne bol miktarda malzeme sağlar. İş bölümünün, iktisadi alanın ötesinde, toplumun diğer bütün alanlarını nasıl sardığını, her yerde uzmanlaşmanın, özelleşmenin ve insanın, A. Smith'in hocası olan A. Ferguson'un "Bir köle ulusu yaratıyoruz ve hiçbirimiz özgür değiliz"[61] diye çığlık atmasına yol açacak ölçüde parçalanmasının temellerini nasıl attığını incelemenin yeri burası değil.

Bununla beraber, sayısız benzerliklere ve toplum içindeki iş bölümü ile bir atölye içindeki iş bölümü arasındaki bağlantılara rağmen, bunlar birbirlerinden sadece derece bakımından değil fakat temelden farklı şeylerdir. Benzerliğin en tartışma götürmez göründüğü haller, bir iç bağın farklı iş kollarını kaynaştırdığı hallerdir. Söz gelişi, hayvan yetiştiricisi ham deri üretir, sepici ham deriyi işlenmiş deriye, kunduracı işlenmiş deriyi çizmeye dönüştürür. Bunların her biri burada bir ara ürün üretir ve son biçim, bunların özel işlerinin birleşik ürünüdür. Ayrıca, hayvan yetiştiricisine, sepiciye ve kunduracıya üretim araçları sağlayan daha bir sürü iş kolu vardır. Şimdi A. Smith'le birlikte düşünülebilir ki, toplumdaki iş bölümü ile manifaktürdeki iş bölümü arasındaki fark sadece öznel bir farktır; gözlemci, bir yerde çok sayıda parça-işi tek bir mekanda topluca görürken, bir başka yerde bunlar geniş bir alana dağılır ve her bir özel dalda çalıştırılanların sayısının yüksekliği, aralarındaki bağlantıyı karanlıkta bırakır.[62] Peki ama, hayvan yetiştiricisinin, sepicinin, kunduracının bağımsız emekleri arasındaki bağlantıyı kuran şey nedir? Bunlardan her birinin ürününün bir meta olması. Buna karşılık manifaktürdeki iş bölümünün karakteristik özelliği nedir? Parça-işçinin

60 "İngiltere'nin yünlü dokuma imalatçılığı, belirli yerlere yerleşen ve buralardaki tek ya da en önemli yünlü dokumacılık faaliyetine dönüşen farklı kısımlara ya da dallara bölünmedi mi? Zarif kumaşlar Somersetshire'da, kaba kumaşlar Yorkshire'da, çift enli kumaşlar Exeter'da, ipekli kumaşlar Sudbury'de, krepler Norwich'te, yarı yünlü kumaşlar Kendal'da, battaniyeler Whitney'de dokunur vb.!" (Berkeley, "The Querist", 1750, § 520.)

61 A. Ferguson, "History of Civil Society", Edinb. 1767, part IV, sect. II, s. 285.

62 Ona göre, asıl manifaktürlerde iş bölümü daha gelişmiş gözükür, çünkü, "her bir iş dalında çalıştırılanlar çoğu zaman aynı iş yerinde toplanabilir ve bir gözcünün denetimi altında tutulabilirler. Buna karşılık, büyük halk kitlesinin temel ihtiyaçlarını gidermeye yönelmiş büyük manifaktürlerde (!) her bir iş dalında o kadar çok işçi çalıştırılır ki, bunların aynı iş yerinde toplanmaları olanaksızdır. ... iş bölümü açık olmanın çok uzağındadır." (A. Smith, "Wealth of Nations", b. I, ch. I.) Aynı bölümdeki "Uygar ve gelişmekte olan bir ülkedeki sıradan bir zanaatçının veya gündelikçinin sahip bulunduğu şeylere bakınız vb." sözleri ile başlayan ve sonra sıradan bir işçinin ihtiyaçlarını gidermek için sayısız çeşitlilikteki sanayilerin nasıl hep birden faaliyet gösterdiklerini tasvir ederek devam eden meşhur pasaj neredeyse kelimesi kelimesine B. de Mandeville'nin "Fable of the Bees, or, Private Vices, Publick Benefits" adlı eserine eklediği notlardan kopya edilmiştir. (Notsuz birinci baskı 1705, notlu baskı 1714).

meta üretmiyor olması.[63] Meta haline gelen şey, ancak, parça-işçilerin ortak ürünüdür[64] Toplumdaki iş bölümü farklı iş kollannın ürünlerinin alınıp satılmalanyla meydana gelir; manifaktürdeki parça-işler arasındaki bağlantı ise farklı emek güçlerinin, bunlan birleşik emek gücü olarak kullanan aynı kapitaliste satılmalanyla kurulur. Manifaktürdeki iş bölümü üretim araçlannın bir kapitalistin elinde toplanması anlamını taşır; toplumsal iş bölümü ise üretim araçlannın birbirinden bağımsız birçok meta üreticisi arasında dağılmış olması demektir. Gerek meta üreticilerinin gerekse bunların üretim araçlarının farklı toplumsal iş kollan arasındaki dağılımı, manifaktürde belli işlerde belli sayı ve oranda işçi çalıştınlmasını zorunlu kılan orantılılığın tunç yasası ile düzenlenmek yerine, tam bir tesadüfilik ve keyfilik içinde olur. Gerçi, bir yandan, her meta üreticisinin bir kullanım değeri üretmek, yani özel bir toplumsal ihtiyacı tatmin etmek zorunda olması, ama bu ihtiyaçlar kümesinin miktar itibariyle farklı bulunması ve bu farklı ihtiyaç kütlelerini doğal bir sistem meydana getirecek şekilde birbirine bağlayan bir iç bağın mevcut olması dolayısıyla; diğer yandan, toplumun her bir özel meta türünün üretimi için elinin altındaki emek-zamanın ne kadannı harcayabileceğini nihai olarak belirleyen metalann değer yasası nedeniyle, farklı üretim alanlan, devamlı şekilde denge haline gelme eğilimindedir. Ne var ki, çeşitli üretim alanlannın denge durumuna gelme yolundaki bu devamlı eğilimi ancak bu dengede meydana gelen devamlı bozulmalara karşı bir tepki şeklinde kendini gösterir. Atölye içindeki iş bölümünde kendisine *a priori* (önsel) ve planlı olarak uyulan kural, toplum içindeki

63 "Ama artık, tek bir kişinin emeğinin doğal karşılığı olarak tarif edilebilecek hiçbir şey bulunmuyor. Her işçi bütünün ancak bir kısmını üretir; ve bu kısım kendi başına bir değer ya da yarar taşımadığı için, işçinin alabileceği ve 'bu benim ürünüm, bunu kendime alıkoyacağım' diyebileceği bir şey yoktur ortada." ("Labour defended against the claims of Capital", Lond. 1825, s. 25.) Bu değerli eserin yazarı, daha önce de anılmış olan Th. Hodgskin'dir.

64 İkinci basıma not: Toplumsal iş bölümü ile manifaktür içi iş bölümü arasındaki bu ayrım, Yankee'ler için pratik olarak görüp öğrendikleri bir şey olmuştu. İç savaş sırasında Washington'un koyduğu yeni vergilerden biri, "bütün sınai ürünlerden" alınacak olan % 6'lık tüketim vergisiydi. Soru: Sınai ürün nedir? Yasakoyucunun cevabı: Bir şey, "yapılmışsa" (*when it is made*), üretilmiştir; ve, satışa hazırsa, yapılmıştır. Şimdi birçokları arasından bir örnek alalım. New York ve Philadelphia'daki manifaktürlerde eskiden şemsiyeler her tür eklentileriyle birlikte "yapılırdı". Ama, bir şemsiye son derece heterojen unsurların bir *mixtum compositum*'u (karmaşık bileşimi) olduğundan, eklentiler, giderek, birbirlerinden bağımsız şekilde ve farklı yerlerde yürütülen iş kollarının ürünleri haline geldi. Artık, bunların parça-ürünleri, onları tam bir ürün haline getirmek üzere birleştirmekten başka bir şey yapmayan şemsiye manifaktürüne, bağımsız metalar olarak giriyordu. Yankee'ler, bu tür parçaları, *assembled articles* (toplanmış parçalar) olarak vaftiz etmiştir; vergilerin toplanma yeri oldukları için gerçekten hak ettikleri bir isimdir bu. Böylece, şemsiye, önce kendisini meydana getiren unsurların her birinin fiyatı üzerinden % 6'lık tüketim vergisi ve sonra kendi toplam fiyatı üzerinden yine % 6'lık vergi "topluyordu".

iş bölümünde ancak içsel, sessiz, piyasa fiyatlarının barometrik dalgalanmalarında kendisini duyuran, meta üreticilerinin kural tanımayan keyfiliklerini hükmü altına alan bir doğal zorunluluk olarak, *a posteriori* (sonsal) bir etki doğurur. Manifaktürdeki iş bölümü, kapitalistin, sahibi bulunduğu bir toplam mekanizmanın parçalarından başka bir şey olmayan insanlar üzerinde kayıtsız ve koşulsuz bir otorite kurmuş olmasını gerektirir; toplumsal iş bölümü ise, hayvanlar âleminde *bellum omnium contra omnes*'in (herkesin herkese karşı savaşının) az çok bütün türlerin varoluş koşullarını içermesine benzer şekilde, rekabetten, karşılıklı çıkarların kendi üzerlerindeki baskısının ürünü olan zorunluluktan başka hiçbir otorite tanımayan bağımsız meta üreticilerini birbirlerinin karşısına çıkarır. Manifaktür tipi iş bölümünü, işçinin ömrü boyunca tek bir parça-işe bağlanmasını ve parça-işçinin kayıtsız koşulsuz sermayenin hükmü altına alınmasını, emek üretkenliğini yükselten bir iş örgütlenmesi olarak göklere çıkaran aynı burjuva kafası, bundan dolayı, toplumsal üretim süreci ile ilgili her toplumsal kontrol ve düzenleme çabasını dokunulmaz mülkiyet hakkına, özgürlüğe ve bireysel kapitalistin, kerameti kendinden menkul "dehası"na bir müdahale diye yerin dibine batırır. Fabrika sisteminin heyecanlı özürcülerinin, toplumsal emeğin her tür genel örgütlenmesine karşı çıkarken söyleyebildikleri en kötü şeyin, bunun bütün toplumu bir fabrikaya dönüştüreceği olması, son derece tipik bir durumdur.

Kapitalist üretim tarzına dayanan bir toplumda toplumsal iş bölümündeki anarşi ile manifaktürdeki iş bölümünün despotizmi birbirlerini koşullandırıyorsa; iş kollarının özelleşmesinin kendiliğinden geliştiği, sonra bu durumun kristalleştiği ve en sonunda yasalarla belirlenip katılaştığı daha önceki toplumlar da, bir yandan toplumsal emeğin plan ve otoriteye dayanan bir örgütlenmesini sunarken, diğer yandan, atölye içindeki iş bölümünü tümüyle dışlar veya yalnızca çok sınırlı ölçüde ya da dağınık ve tesadüfi olarak geliştirir.[65]

Bazıları bugüne kadar ulaşan çok eski ve küçük Hint toplulukları toprağın ortak mülkiyetine, tarım ile zanaatçılığının dolaysız bağına ve yeni bir topluluk kurulurken hazır bir plan ve çerçeve hizmetini gören katılaşmış bir iş bölümüne dayanır. Bu topluluklar, üretim alanları 100 ile birkaç 1000 acre arasında değişen, kendine yeterli üretim bütünleri oluştururr. Ürünlerin büyük kısmı meta olarak değil, topluluğun kendi ihtiyaçları için üretilir ve bundan dolayı Hint toplumunun bütününde,

65 "Genel bir kural olarak şu söylenebilir: İş bölümünün toplumdaki otoritesi ne kadar zayıf olursa, atölyenin içindeki iş bölümü o kadar gelişir ve bu iş bölümü tek bir bireyin otoritesine o kadar tabi olur. Buna göre, atölyedeki otorite ile toplumdaki otorite arasında, iş bölümü bakımından, ters orantılı bir ilişki vardır." (Karl Marx, l.c. 130, 131.)

üretimin kendisi, meta mübadelesinin meydana getirdiği iş bölümünden bağımsızdır. Yalnızca ürün fazlası metaya dönüşür; bu da, kısmen, bilinmeyecek kadar eski zamanlardan beri ürünün belirli bir miktarının ayni rant olarak aktarıldığı devletin elinde gerçekleşir. Hindistan'ın farklı kesimlerinde farklı topluluk biçimleri görülür. Bunların en basitinde, topluluk, toprağı birlikte işler ve elde edilen ürün topluluğun üyeleri arasında bölüşülür; aynı zamanda her aile tamamlayıcı bir ev içi üretim faaliyeti olarak iplik eğirme, kumaş dokuma vb. işleri yapar. Aynı biçimde çalışan ve aynı işleri yapan bu kitlenin yanı sıra yargıçlık, polislik ve vergi toplayıcılığı görev ve yetkilerini kendisinde toplayan bir "önder kişi"; tarım faaliyeti ile ilgili hesapları tutan ve gerekli her türlü işlem ve kayıtlarla uğraşan bir muhasebeci; yasaya karşı gelenleri izleyip cezalandırılmalarını sağlayan, dışarıdan gelenleri koruyan ve diğer köye kadar onlara eşlik eden bir üçüncü memur; topluluğun sınırlarını komşu topluluklardan koruyan bir sınır bekçisi; suyu, topluluğa ait su depolarından tarlalara dağıtan bir su denetim memuru; din işlerini yöneten bir Brahman; topluluğun çocuklarına kum üzerinde okuyup yazma öğreten bir öğretmen; astrolog olarak ekim, hasat zamanlarını ve tüm diğer tarımsal faaliyetler için iyi ve kötü olan saatleri bildiren takvimci Brahman; her türlü tarım araçlarını yapan ve tamir eden bir demirci ve bir marangoz; köyün ihtiyacı olan her türlü kap kacağı yapan bir çömlekçi; bir berber, elbise ve çamaşırları yıkayan bir çamaşırcı; gümüş işleyen bir kuyumcu; bazı yerlerde de, bazı topluluklarda kuyumcunun, diğer bazı topluluklarda öğretmenin yerine geçen bir şair görülür. Bu bir düzine insana topluluğun bütünü bakar. Nüfus artarsa, ekilmeyen topraklar üzerinde, eski örneğe göre yeni bir topluluk kurulur. Topluluk, faaliyetlerini planlı bir iş bölümü içinde yürütür; fakat bunun manifaktür biçiminde bir iş bölümü olması imkânsızdır; çünkü demirci, marangoz vb.'nin pazarı aynı kalır ya da en fazla, köylerin büyüklük farkına göre değişmek üzere, bir demirci, bir çömlekçi vb. yerine iki veya üç demirci, çömlekçi vb. olur.[66] Topluluktaki iş bölümünü düzenleyen yasa, burada, bir doğa yasasının karşı konulmaz otoritesine sahiptir; demirci vb. gibi her bir zanaatçı kendi mesleğinin gerektirdiği bütün işlemleri geleneksel biçimde, ama bağımsız olarak ve kendi atölyesinde hiçbir otorite tanımaksızın yapar. Kendilerini devamlı olarak aynı şekilde yeniden üreten ve tesadüfen dağıtıldıklarında, aynı yerde, aynı isim altında yeniden kurulan bu kendine yeterli kapalı toplulukların basit üretim organizması,[67] Asya

66 Lieut. Col. Mark Wilks, "Historical Sketches of the South of India", Lond. 1810-1817, v. I, s. 118-120. George Campbell'in "Modern India" (London 1852) eserinde Hint topluluklarının farklı biçimlerinin iyi bir tasviri mevcuttur.

67 "Ülkenin yerlileri, hatırlanmayacak kadar eski zamanlardan beri ... bu basit biçim altında

devletlerinin durmadan yok olmaları ve yeniden kurulmaları ve ardı arkası kesilmeyen hanedan değişmeleri karşısında bu derece göze batıcı bir tezat oluşturan Asya toplumlarındaki değişmezliğin sırrının çözülmesi konusunda bir anahtar sağlar. Toplumun temel iktisadi unsurlarının yapısı, siyaset bulutlarının yarattığı fırtınalardan etkilenmez.

Daha önce belirtilmiş olduğu gibi lonca yasaları, bir lonca ustasının çalıştırabileceği kalfa ve çırakların sayısını sıkı sıkıya sınırlayarak, onun bir kapitalist haline gelmesini önlüyordu. Ayrıca, lonca ustası, kalfa ve çırakları yalnızca kendisinin ustası olduğu zanaat kolunda çalıştırabilirdi. Loncalar, karşılarında yer alan ve sermayenin biricik serbest biçimi olan tüccar sermayesinin her tür tecavüzüne kıskançlıkla karşı durmuştu. Tüccar her tür metayı satın alabiliyordu, ama meta olarak emek satın alamıyordu. Tüccarın varlığına zanaat ürünlerinin satışına aracılık eden bir kimse olarak göz yumuluyordu. Dış koşullar iş bölümünde daha ileri gelişmelere yol açtıkça, mevcut loncalar kendi içlerinde bölünüp yeni loncalar doğuyor ya da eski loncaların yanında yepyeni loncalar türüyordu; ama bu, çeşitli farklı zanaatların bir atölyede toplanmasına yol açmıyordu. Bundan dolayı, her ne kadar iş kollarını özelleştirerek, yalıtarak ve oluşturarak manüfaktür döneminin varlık koşullarını yaratmış olsa bile, lonca sistemi, manifaktür tipi iş bölümünü dışlıyordu. Genel olarak bakıldığında, işçi ile üretim araçları, sümüklü böcekle kabuğu gibi, birbirlerine bağlı kalmışlardı; dolayısıyla, manifaktürün ilk temel koşulu, üretim araçlarının işçi karşısında sermaye olarak bağımsızlaşması gerçekleşmemişti.

Bir toplumun bütünündeki iş bölümü, meta mübadelesinin meydana getirdiği bir şey olsun olmasın, çok farklı iktisadi toplumsal biçimlenmelerde görülürken, manifaktürdeki iş bölümü, kapitalist üretim tarzının yarattığı tamamıyla özgül bir iş bölümüdür.

5. Manifaktürün Kapitalist Karakteri

Daha çok sayıda işçinin aynı sermayenin komutası altında bulunması, genel olarak el birliği gibi, manüfaktürün de kendiliğinden ortaya çıkan hareket noktasıdır. Buna karşın, manifaktürdeki iş bölümü, çalıştırılan işçi sayısındaki artışı teknik bir zorunluluk haline getirir.

... yaşamıştır. Köy alanının sınırları ancak ender olarak değişmiştir; köyler, savaşlar, kıtlıklar ve salgın hastalıklar yüzünden zaman zaman perişan olmuş ve hatta baştan sona yakılıp yıkılmış olmakla beraber, aynı isim altında, aynı sınırlar içinde, aynı çıkarlara sahip olarak ve hatta aynı ailelerle kuşaklar boyu var olmaya devam etmiştir. Krallıkların parçalanıp bölünmeleri ahaliyi hiç ilgilendirmez; köye dokunulmadığı sürece, köyün hangi iktidara bırakıldığı veya hangi hükümdarın eline geçtiği, köy halkının hiç umurunda değildir. Köyün iç iktisadi yapısı olduğu gibi, hiç değişmeden, devam eder." (Th. Stamford Raffles, late Lieut. Gov. of Java, "The History of Java", Lond. 1817, v. I, s. 258.)

Tek başına bir kapitalistin çalıştırmak zorunda olduğu asgari işçi miktarı, artık, mevcut iş bölümü tarafından belirlenir. Diğer yandan, iş bölümünü ilerletmenin avantajlarından yararlanmak, işçi sayısını daha da artırmayı gerektirir ve bu da ancak öncekilerin katları olacak şekilde artırılabilir. Ama değişir sermaye ile birlikte sermayenin değişmeyen kısmının da büyümesi gerekir; gerekli binalar, fırınlar vb. gibi birlikte kullanılan üretim araçlarındaki artışın yanı sıra özellikle de kullanılan ham madde artar ve bu artış, işçi sayısındaki artıştan çok daha hızlı olur. Belli bir emek miktarı tarafından belli zaman aralığında tüketilen ham madde kütlesi, emeğin iş bölümü dolayısıyla yükselen üretici gücü ile doğru orantılı olarak büyür. Demek oluyor ki, her bireysel kapitalistin elindeki sermayenin asgari miktarının gittikçe artması ya da toplumsal geçim araçları ile üretim araçlarının gittikçe artan ölçüde sermayeye dönüşmesi, manifaktürün teknik karakterinden doğan bir yasadır.[68]

Basit el birliğinde olduğu gibi manifaktürde, faal durumdaki toplam işçi, sermayenin bir varoluş biçimidir. Çok sayıda bireysel parça-işçiden meydana gelen toplumsal üretim mekanizması, kapitaliste aittir. Bundan dolayı, emeklerin birleştirilmesinden doğan üretici güç, sermayenin üretici gücü gibi görünür. Gerçek manifaktür, geçmişte bağımsız olan işçiyi sermayenin komuta ve disiplini altına sokmakla kalmaz, aynı zamanda işçilerin kendi aralarında da hiyerarşik bir kademelenme yaratır. Basit el birliği, bireysel işçinin çalışma biçimini genel olarak değiştirmeden bırakırken, manifaktür bunu temelden dönüştürür ve bireysel emek gücünü kökünden başlayarak ele geçirir. Manifaktür, işçinin bir yığın üretken içgüdü ve eğilimini baskı altında tutma yoluyla tek bir parça-işteki hünerini seradaki gibi geliştirerek, onu bir hilkat garibesi haline sokar; tıpkı La Plata devletlerinde kürk veya yağını almak için koca bir hayvanın boğazlanması gibi. Sadece özel parça-işler farklı bireyler arasında dağılmakla kalmaz, bireyin kendisi de bölünür, bir parça-işin otomatik motoru haline gelir,[69] ve Menenius Agrippa'nın insanı kendi vücudunun bir parçası olarak gösteren saçma masalı gerçeklik kazanmış

---

68 "Zanaatların kendi içlerinde alt bölümlere ayrılmaları için gerekli sermayenin" (bu iş için gerekli geçim ve üretim araçlarının, denmeliydi) "toplumda mevcut olması yetmez; bundan başka, sermayenin, işlerini daha büyük boyutlar içinde yürütebilmeleri için, girişimcilerin elinde yeterli büyüklükte birikmiş olması gerekir. ... Bölünme ne kadar fazla olursa, bu, aynı sayıdaki işçileri devamlı olarak çalıştırabilmek için alet, ham madde vb. şeklinde o kadar daha fazla sermaye yatırılmasını gerektirir." (Storch, "Cours d'Écon. Polit". Paris basımı, t. I, s. 250, 251.) "Politika alanında kamu gücünün merkezileşmesi ile özel çıkarların bölünmesi nasıl biri ötekinden ayrılamaz şeylerse, bunun gibi, üretim aletlerinin yoğunlaşması ile iş bölümü de birbirlerinden ayrılamaz şeylerdir." (Karl Marx, l.c. s. 134.)

69 Dugald Stewart manifaktür işçileri için "parça-işler için kullanılan ... canlı otomatlar" der. (l.c. s. 318.)

olur.[70] İşçi, başlangıçta, emek gücünü sermayeye, bir metanın üretimi için gerekli maddi araçlara sahip olmadığı için satıyorsa, şimdi, onun bireysel emek gücü, sermayeye satılmadığı anda iş görmez hale gelir. Artık, emek gücü, yalnızca, satılmasından sonra ve kapitalistin atölyesinde var olan bir ortamda işlev görür. Kendi yaratılışına göre bağımsız olarak bir şey yapmak yeteneğini yitirdiği için, manifaktür işçisi artık üretici faaliyetini ancak kapitalistin sahibi bulunduğu atölyenin bir eklentisi olarak sürdürür.[71] Jehova'nın malı olduğu nasıl seçilmiş kavmin alnında yazılı ise, iş bölümü de manifaktür işçisine sermayenin malı olduğunu gösteren bir damga vurur.

Vahşinin bütün savaş sanatını kişisel kurnazlığı olarak görmesi örneğinde olduğu gibi, bağımsız köylünün veya zanaatçının, küçük çapta da olsa, kendi kendine geliştirdiği bilgiler, kavrayış ve irade, artık yalnızca atölyenin bütünü için gereklidir. Üretimin düşünsel güçlerinin bir yönde ölçek büyütmesinin nedeni, diğer pek çok yönde ortadan kalkmalarıdır. Parça-işçilerin kaybettikleri, sermayede yoğunlaşmış olarak karşılarına çıkar.[72] Maddi üretim sürecinin düşünsel güçlerinin, işçilerin karşısında bir yabancının mülkü ve kendilerine hükmeden bir kudret olarak yer alması, manifaktür tipi iş bölümünün bir sonucudur. Bu ayrılma süreci, kapitalistin, tek tek işçilerin karşısında, toplumsal toplam işçinin birliğini ve iradesini temsil ettiği basit el birliği aşamasında başlar. Bu süreç, işçiyi parça-işçi şeklinde güdükleştiren manifaktürde gelişir, bilimi bağımsız bir üretim gücü olarak emekten ayıran ve sermayenin hizmetine sokan büyük sanayide tamamlanır.[73]

Manifaktürde, toplam işçinin ve dolayısıyla de sermayenin toplumsal üretici güç bakımından zenginleşmesi, işçinin bireysel üretici güç bakımından yoksullaşmasını gerekli kılar ve bunun sonucu olur.

> "Cehalet, boş inançlar gibi sanayinin de anasıdır. Düşünce ve hayal gücü insanı hataya sürükleyebilir; ama, ayak ya da eli hareket ettirme alışkanlığı bunlardan ne birini de diğerini gerektirir. Dolayısıyla, manifaktürler, en

70 Mercanlarda her birey, aslında, bütün grubun midesidir; ama, birey gruba besin maddesi sağlar, yoksa Romalı patrisyen gibi ondan besin maddesi çekmez.

71 "Bir zanaatın bütününe hakim olan işçi her yerde iş bulabilir ve ekmeğini kazanabilir; diğeri" (manifaktür işçisi) "ise, sadece tamamlayıcı bir parça olup, iş arkadaşlarından ayrıldığında yeteneği de bağımsızlığı da kalmayan ve bundan dolayı da başkalarının onun sırtına yüklemeyi uygun buldukları yasayı kabul etmek zorunda kalan bir kimsedir." (Storch, l.c., édit. Petersb. 1815, t. I, s. 204.)

72 A. Ferguson, l.c. s. 281: "Birinin kaybettiğini diğeri kazanmış olabilir."

73 "Bilim adamı ile üretken işçi arasında büyük bir uzaklık var ve bilim, işçinin elinde, onun üretici güçlerini onun için çoğaltacak yerde, neredeyse her yerde işçinin karşısında yer alıyor. ... Bilgi, emekten ayrılabilen ve onun karşısına çıkarılabilen bir alet haline geliyor." (W. Thompson, "An Inquiry into the Principles of the Distribution of Wealth", London 1824, s. 274.)

büyük gelişme olanaklarına, akla en az başvurulan ve atölyenin, parçaları insanlar olan bir makine gibi ele alınabildiği yerlerde kavuşur."[74]

Gerçekten de, 18. yüzyılın ortalannda bazı manifaktürde basit fakat iş sırrı sayılan belli işlerde tercihen yarı aptal kimseler çalıştırılmıştı.[75]

"İnsanların büyük kısmının akıl ve anlayışları," diyor A. Smith, "zorunlu olarak, yaptıkları her günkü işlerle ve o işlerin içinde gelişir. Bütün ömrünü birkaç basit işi yapmakla tüketen bir kimse, ... aklını kullanma fırsatını bulamaz. ... Böyle bir kimse, genel olarak, insan şeklindeki bir yaratık için mümkün olabileceği kadar aptal ve cahil olur."

Parça-işçinin akıl ve kavrayış gücünde meydana gelen körleşmeyi anlattıktan sonra, A. Smith şöyle devam eder:

"Durağan hayatının tekdüzeliği, doğal olarak işçinin aklının atılganlığını da bozar. ... Bu, onun vücudunun enerjisine bile zarar verir ve onu bağlanmış olduğu parça-işin dışında gücünü canlı ve azimli bir şekilde kullanma yeteneğinden yoksun bırakır. Onun kendi özel işindeki becerikliliği, böylece, kendisinin zihinsel, sosyal ve mücadeleci özelliklerinin körelmesi pahasına kazanılmış görünür. Ne var ki, bu, sanayileşmiş ve uygarlaşmış her toplumda çalışan yoksulların (*the labouring poor*), yani nüfusun büyük kitlesinin, zorunlu olarak içine yuvarlanması gereken bir durumdur."[76]

İş bölümü yüzünden halk yığınının tümüyle kötürümleşmesinin engellenmesi için, A. Smith, pek dikkatli bir şekilde ayarlanmış dozlarda da olsa, devlet tarafından sağlanacak halk eğitimini salık verir. A. Smith'in eserini Fransızca'ya çeviren ve yorumlayan G. Garnier -ki Birinci Fransız İmparatorluğu döneminde pek doğal olarak senatörlüğe yükselmişti- bu noktada doğal olarak ona karşı çıkar. Garnier'ye göre, halk eğitimi iş bölümünün temel yasalarına aykırıdır ve iş bölümü ile birlikte "bütün toplumsal sistemimizi ortadan kaldırabilir."

"Diğer tüm iş bölümü örneklerinde olduğu gibi" demişti Garnier, "el işi ile kafa işi[77] arasındaki iş bölümü, toplum" (sermaye, toprak mülkiyeti

74 A Ferguson, l.c. s. 280.

75 J. D. Tuckett, "A. History of the Past and Present State of the Labouring Population", London 1846, v. I, s. 148.

76 A. Smith, "Wealth of Nations", b. V, ch. I, art. II. İş bölümünün dezavantajlı sonuçlarını açıklamış olan A. Ferguson'un öğrencisi olarak A. Simth bu nokta üzerinde son derece açıktı. A. Smith, eserinin, iş bölümünün *ex professo* (açıkça) övüldüğü giriş kısmında, bunun toplumsal eşitsizliklerin kaynağı oluşuna sadece şöyle bir dokunur. Ferguson'u, ancak devlet gelirleri hakkındaki 5. Kitaba geldiğinde hatırlar. Ben, *"Misère de la Philosophie"*de ("Felsefenin Sefaleti"nde), iş bölümü hakkındaki eleştirileri bakımından Ferguson, A. Smith, Lemontey ve Say arasındaki tarihsel ilişki üzerine gerekli açıklamaları yapmış ve yine aynı eserde manifaktür tipi iş bölümünü, ilk kez, kapitalist üretim tarzının özgül biçimi olarak sunmuştum. (l.c. s. 122 vd.)

77 Ferguson şunu ifade etmiş bulunuyordu (l.c. s. 281): "Ve düşünmenin kendisi, bu iş bölünmeleri çağında, özel bir meslek haline gelebilir."

ve bunların devleti için doğru olarak bu terimi kullanıyor) "zenginleştiği oranda daha bir belirgin ve daha bir can alıcı hale gelir. Bu iş bölümü, diğer her iş bölümü gibi, geçmişteki gelişmenin bir sonucu olup gelecekteki gelişmenin bir sebebidir. ... Öyleyse, hükümet bu iş bölümüne karşı olacak bir iş yapabilmeli ve bu iş bölümünü, doğal gelişimi içinde devam edip giderken, durdurabilmeli midir? Bölünmek ve ayrılmak isteyen iki farklı türdeki işi birbirlerine katmak ve karıştırmak için, devlet gelirlerinin bir kısmını harcamasına izin verilmeli midir?"[78]

Belli bir derecede zihinsel ve bedensel kötürümleşme, bir bütün olarak toplumdaki iş bölümünden bile ayrılamayacak bir şeydir. Ama, manifaktür dönemi iş kollarındaki bu toplumsal bölünmeyi çok daha ileriye götürdüğü ve diğer yandan, kendine özgü iş bölümüyle bireyin tam can damarına saldırdığı için, sınai patolojiye ilk malzeme sağlayan ve onu ilk başlatan da odur.[79]

"Bir insanı bölümlere ayırmak, ölüm cezasını hak ediyorsa onu idam etmek, hak etmiyorsa onu suikasta kurban etmek demektir. İşin bölümlere ayrılması bir ulusun suikasta kurban edilmesidir."[80]

İş bölümüne dayanan el birliği ya da manifaktür, başlangıç dönemlerinde kendiliğinden gelişen bir biçimdir. Bir dereceye kadar kararlılık ve genişlilik kazanır kazanmaz, kapitalist üretim tarzının bilinçli, planlı ve sistematik biçimi haline gelir. Gerçek manifaktürün tarihi bize, manifaktüre özgü iş bölümünün, en uygun biçimlerini, ilk önceleri, ticari ilişkiler kuran insanların bilgisi dışında, tecrübeler sayesinde nasıl kazandığını, fakat sonra, tıpkı lonca sistemindeki zanaatlar gibi, bir kere bulunmuş şekli nasıl olduğu gibi devam ettirmeye çalıştığını ve bazı hallerde yüzyıllarca devam ettirdiğini gösterir. Bu biçimin geçirdiği her

---

78 G. Garnier, A. Smith çevirisi, t. V, s. 4-5.

79 Padua'da pratik tıp profesörü olan Ramazzini, *"De morbis artificum"*'u 1713'te yayınladı; eser, 1777'de Fransızcaya çevrildi, 1841 yılında "Encyclopédie des Sciences Médicales. 7me Div. Auteurs Classiques" içinde tekrar basıldı. Büyük sanayi dönemi, Ramazzini'nin işçi hastalıkları kataloğunu, doğal olarak, çok genişletti. Diğerleri arasında bkz. "Hygiène physique et morale de l'ouvrier dans les grandes villes en général, et dans la ville de Lyon en particulier". Par le Dr. A. L. Fonteret, Paris 1858, ve [R. H. Rohatzsch,] "Die Krankheiten, welche verschiednen Ständen, Altern und Geschlechtern eigenthümlich sind", 6 Bände, Ulm 1840. *Society of Arts*, 1854 yılında sınai patoloji üzerinde incelemeler yapmak üzere bir araştırma komisyonu görevlendirdi. Bu komisyon tarafından toplanan belgelerin listesi *"Twickenham Economic Museum"*'un kataloğunda mevcuttur. Ayrıca bkz. Eduard Reich, M. D., "Über die Entartung des Menschen", Erlangen 1868.

80 "To subdivide a man is to execute him, if he deserves the sentence, to assassinate him, if e does not ... the subdivision of labour is the assasination of a people." (D. Urquhart, "Familiar Words", London 1855, s. 119.) Hegel'in iş bölümü üzerine pek sapkın görüşleri vardı. "Rechtsphilosophie" (Hukuk Felsefesi) adlı eserinde der ki: "Eğitimli insanlar dendiği zaman, her şeyden önce, başkalarının yaptığı her şeyi yapabilen insanlar anlaşılır."

değişme, önemsiz şeyler dışında, daima iş aletlerinde meydana gelen bir devrimin sonucu olmuştur. Modern manifaktür -burada makinelere dayanan büyük sanayiden söz etmiyorum- ya doğduğu büyük şehirlerde *disjecta membra poetae*'yi (şairin dağılmış dizelerini), elbise manifaktürü örneğinde olduğu gibi, önünde hazır bulmuş ve bunları sadece toplayıp bir araya getirmiş ya da örneğin ciltçiliğin manifaktür haline getirilmesinde olduğu gibi, bir zanaatın çeşitli işlerini basit bir şekilde yalnızca bazı özel işçilerin faaliyetleri haline sokarak kolay bir yoldan iş bölümü ilkesini uygulamıştır. Bu gibi durumlarda her bir işlev için gerekli olan işçilerin sayıları arasındaki oranları bulmak için bir haftalık tecrübe bile gerekmez.[81]

Zanaatçılık faaliyetlerini parçalarına ayırma, emek araçlarını özelleştirme, parça-işçiyi oluşturma, bunları bir toplam mekanizma içinde gruplara ayırma ve birleştirme yoluyla, manifaktür tipi iş bölümü, toplumsal üretim sürecinde nitel bir düzen ve nicel bir orantılılık oluşturmuş ve dolayısıyla toplumsal emeğe belli örgütlenme kazandırmış ve böylece aynı zamanda toplumsal emeğe yeni bir üretici güç sağlamıştır. Manifaktür, toplumsal üretim sürecinin özgül kapitalist biçimi olarak -ve kendisinden önce atılmış bulunan temeller üzerinde kapitalist biçimden başka bir şekilde gelişmezdi- göreli artık değer yaratmanın veya işçilerin sırtından olmak üzere, sermayenin`öz değerlenmesinin -ki buna toplumsal zenginlik, *"Wealth of Nations"* (Ulusların Zenginliği) vb. adı verilir- özel bir yönteminden başka bir şey değildir. Manifaktür, emeğin toplumsal üretici gücünü, işçinin kendisi yerine kapitalist için geliştirmiş olmakla kalmaz, aynı zamanda bunu bireysel işçiyi kötürümleştirerek yapar. Manifaktür, sermayenin emek üzerindeki egemenliğinin yeni koşullarını üretir. Bundan dolayı, manifaktür bir yandan, toplumun iktisadi oluşum süreci içinde tarihsel bakımdan bir ilerleme ve zorunlu bir gelişme uğrağı olarak görünürken, diğer yandan da, uygarlaştırılmış ve inceltilmiş bir sömürü aracı olarak kendini gösterir.

Bağımsız bir bilim olarak ilk defa manifaktür döneminde ortaya çıkmış olan ekonomi politik, toplumsal iş bölümünü sadece manifaktürde gelişen iş bölümü[82] açısından, yani aynı emek miktarı ile daha fazla me-

81 Bireysel kapitalistin iş bölümünde *a priori* (önsel) bir yaratıcılık dehası gösterdiği yöndeki huzurlu inanca bugün ancak Bay Roscher gibi Alman profesörleri arasında rastlanır. Roscher, Jüpiter'i andıran kafasından iş bölümünü hazır şekilde fırlatan kapitaliste, şükran ifadesi olarak, "çeşitli ücretler" (*diverse Arbeitslöhne*) ithaf eder. İş bölümünün geniş ya da dar sınırlar içinde uygulanması dehanın büyüklüğüne değil kesenin uzunluğuna bağlıdır.

82 Eski yazarlar (örneğin Petty ve "Advantages of the East India Trade"in adsız yazarı) manifaktüre uygulanan iş bölümünün kapitalist karakterini Adam Smith'ten çok daha açıkça ortaya koymuşlardır.

tanın üretilmesini, dolayısıyla da metaların ucuzlatılmasını ve sermaye birikiminin hızlanmasını sağlayan bir araç olarak ele alır. Miktara ve mübadele değerine bu şekilde ağırlık verilmesinin tam tersine, klasik Eski Çağların yazarları, yalnızca niteliğe ve kullanım değerine önem vermiştir.[83] Toplumsal üretim dallarının birbirlerinden ayrılmaları sonucunda metalar daha iyi yapılır, insanların farklı eğilim ve yetenekleri kendilerine en uygun gelen etki alanlarını seçer[84] ve bazı sınırlamalar olmadan hiçbir yerde anlamlı sonuçlar üretilemez.[85] Demek ki, iş bölümü aracılığıyla, ürünler de üreticiler de iyileşir. Zaman zaman ürün kütlesinin büyüdüğünden de söz ediliyorsa, bu yalnızca kullanım değerlerinin daha fazla bollaşması ile ilgilidir. Mübadele değeri, metaların ucuzlaması üzerine söylenmiş bir tek söze rastlanmaz. Kullanım değerini esas alan bu görüş, iş bölümünü toplumsal sınıfların birbirlerinden ayrılmasının temeli olarak gören Platon'da[86] olduğu gibi, sahip bulunduğu karakteristik

83 İş bölümü üzerine olan düşünceleri hemen hemen sırf eskilere dayanan Beccaria ve James Harris gibi bazı 18. yüzyıl yazarları modern yazarlar arasında istisna oluşturur. Beccaria şöyle der: "Herkes kendi tecrübesiyle bilir ki, el ve kafa daima aynı tür işler ve ürünler için kullanılacak olursa, bu işler ve ürünler, herkesin ihtiyaç duyduğu şeyi kendi kendine yapması durumuna göre daha kolay, daha çok ve daha iyi yapılır. ... Bu şekilde insanlar herkesin yararına ve kendilerinin çıkarına olmak üzere çeşitli sınıf ve katmanlara ayrılır." (Cesare Beccaria, "Elementi di Econ. Publica", ed. Custod, Part. Moderna, t. XI, s. 28.) Petersburg'daki elçiliği sırasında kaleme aldığı *"Diaries"* (Günlükler) ile tanınan ve daha sonra *Earl of Malmesbury* (Malmesbury kontu) olan James Harris, "Dialogue concerning Happiness", London 1741, (bu eser daha sonra "Three Treatises etc.", 3. ed., Lond. 1772 içinde tekrar basılmıştır) adlı eserine yazdığı bir notta der ki: "Toplumun doğal bir varlık olduğu"nu (yani "işlerin bölünmesi" sonucu) "ispatlayan her şey, Platon'un *Devlet*'inin ikinci kitabından alınmıştır".

84 Odysseia, XIV, 228: "Çünkü bir başka kimse başka işlerle de oyalanır" ve Sextus Empiricus'ta Arkhilokhos şunu söyler: "Herkes zihnini bir başka işle canlandırır."

85 "Πολλ' ηπιστατο εργα, κακως δ' ηπιστατο παντα"("Pek çok işi yapabiliyordu, ama hepsini de kötü yapıyordu.") Atinalı, mal üreticisi olarak, kendini Spartalıdan üstün görüyordu; çünkü Spartalı, bir savaş sırasında insanlara kumanda edebilir, fakat paraya kumanda edemezdi, tıpkı Tukidides'in, Atinalıları Mora Yarımadası savaşına kışkırtmak için verdiği söylevde Perikles'e söylettiği gibi: "Kendi kendilerine yeten bir iktisadi hayat sürdürenler savaşı bedenleriyle yürütmeye parayla yürütmekten daha hazır olur." (Thuk, l. I, c. 141.) Böyle olmakla beraber, maddi üretimde bile, iş bölümünün karşısında yer alan αυταρκεια (otarşi) Atinalıların ideali olarak kaldı; "çünkü, birinde refah varken, diğerinde aynı zamanda bağımsızlık da vardır." Burada şunu da belirtmek gerekir ki, 30 Tiranın yıkıldığı sırada toprak sahibi olmayan 5.000 Atinalı bile yoktu.

86 Platon, toplum içindeki iş bölümünü bireylerin ihtiyaçlarının çeşitliliği ve yeteneklerinin sınırlılığı ile açıklar. Görüşünü dayandırdığı temel nokta, işin işçiye değil, işçinin işe göre uyması gerektiğidir ve ona göre, işçinin farklı sanatları bir arada yürütmesi, yani bunlardan birini ya da bir başkasını yan iş olarak yapması durumunda işin işçiye uydurulması kaçınılmazdır. "Çünkü iş, kendisini yapacak olan işçinin boş zamanın olmasını beklemez, işçinin işin başında olması gerekir; ama aklı havada bir şekilde değil. -Bu zorunlu bir şeydir.- Buradan şu sonuç çıkar: bir kimse, kendi doğal yeteneğine uygun olarak, uygun ve gereken zamanda ve diğer işlerle hiçbir bağlantısı olmadan, yalnızca bir şey yaparsa, hem daha güzel ve hem de daha kolay olmak üzere, her şeyden daha fazla yapılır." ("De Republica", II. 2. ed. Baiter, Orelli etc.) Tukidides'in görüşü de buna benzer, l.c. c. 142: "Denizcilik, diğer işler gibi bir iştir ve durumun gerektirmesine göre, bir yan iş olarak yürütülemez; aksine, denizciliğin yanında yan iş olarak hiçbir

burjuva içgüdüsüyle daha o zaman iş yerindeki iş bölümüne daha fazla yaklaşmış olan Ksenofon'da da[87] egemen görüştür. Platon'un Cumhuriyeti, iş bölümünün devletin kurucu ilkesi olması ölçüsünde, Mısır'ın kast sisteminin Atina'ya özgü bir şekilde idealleştirilmesinden başka bir şey değildir; Platon'un diğer çağdaşları ve bu arada örneğin İsokrates[88] de, Mısır'ı örnek sanayi ülkesi olarak görmüşlerdi; Mısır'ın Yunanlılar için taşıdığı bu önem Roma İmparatorluğu zamanında da devam etmiştir.[89]

Asıl manifaktür dönemi boyunca, yani manifaktürün kapitalist üretim tarzının egemen biçimi olduğu dönem boyunca, manifaktürün kendine özgü eğilimlerinin tam olarak hayata geçirilmesinin önüne çok yönlü engeller çıkar. Manifaktür, daha önce görmüş olduğumuz gibi, işçileri hiyerarşik olarak kademelendirmenin yanı sıra nitelikli ve nitelik-

---

iş yapılamaz." Platon der ki, iş, işçiyi beklemek durumunda olursa, çok kere üretimin kritik anı geçirilmiş, nihai ürün bozulmuş ve "ergou cairon diollutai" ["iş için doğru olan zaman kaybedilmiş"] olur. Bu Platoncu düşünce, Fabrika Yasası'nın bütün işçiler için belli bir yemek saatini öngören hükmüne karşı İngiliz ağartma atölyesi sahiplerinin protestosunda tekrar karşımıza çıkar. Onların işleri işçilere uydurulamazmış, çünkü, "hafif alevden geçirerek fitilleme, yıkama, ağartma, ütüleme, presleme ve boyama gibi çeşitli işlemlerin hiçbiri, belli bir anda, bozulma tehlikesi olmadan kesilemez. ... Bütün işçiler için aynı yemek saatinin zorunlu hale getirilmesi, emek sürecinin tamamlanmamış olması yüzünden, değerli malları zaman zaman tehlikeye sokabilir." *Le platonisme où va-t-il se nicher!* (Platonculuk daha nerelere yerleşecek!)

87 Ksenofon, Pers kralının sofrasında yemek yemenin sadece şerefli bir şey olmakla kalmadığını, aynı zamanda bu yemeklerin başka yemeklerden çok daha lezzetli olduğunu anlatır. "Bunda şaşılacak bir şey yoktur; çünkü, büyük şehirlerde diğer bütün sanatlar nasıl özel bir mükemmelleşme derecesine ulaşıyorsa, kral sofrasının yemekleri de, bunun gibi, bambaşka bir şekilde hazırlanır. Çünkü, küçük şehirlerde aynı kimse yatak kereveti, kapı, saban, masa yapar; çok kere ev de inşa eder ve böylece kendi geçimini sağlamaya yetecek kadar bir müşteri çevresi edinince hayatından memnun olur. Bu kadar çok şey yapan bir kimsenin bunların hepsini iyi yapması tümüyle olanaksızdır. Ama, herkesin çok sayıda müşteri bulabildiği büyük şehirlerde, tek bir zanaat, onu yürüten kimseyi doyurmaya yeter. Hatta çok kere bir kimsenin bir zanaatın tamamını yürütmesi bile gerekmez; kunduracının biri erkek ayakkabısı yaparken bir diğeri kadın ayakkabısı yapar. Şurada burada bir kimsenin ayakkabı dikiciliği ile, bir diğerinin kösele ve deri kesiciliği ile geçindiği; bir kimsenin sırf biçkicilik (kumaş) bir başkasının sadece parçaları bir araya getirme işi ile hayatını kazandığı görülür. Şimdi buradan zorunlu olarak şu sonuç çıkar: son derece basit bir iş yapan bir kimsenin bu işi en iyi yapan kimse olacağı şüphesizdir. Bu, aşçılık sanatı için de doğrudur." (Ksenofon, "Cyrop.", l. VIII, c. 2.) İş bölümünün gelişme derecesinin pazarın büyüklüğüne bağlı olduğunu pekâlâ bildiği halde, Ksenofon burada yalnızca kullanım değerinde sağlanacak mükemmelliğe ağırlık verir.

88 "O" (Busiris) "onların hepsini özel kastlara ayırmıştı, ... aynı kimselerin daima aynı işlerde çalışmalarını emretmişti; çünkü, biliyordu ki, işlerini değiştirenler hiçbir işte hüner sahibi olamaz; buna karşılık devamlı olarak bir işe bağlanıp çalışanlar bu işte en yüksek mükemmelliğe ulaşır. Gerçekten, sanat ve zanaatlarla ilgili olarak, bunların, rakiplerini, bir ustanın beceriksiz bir çırağa üstün olmasından çok daha ötede bir üstünlükle, geride bıraktıklarını görüyoruz; gene görüyoruz ki, bunlar, krallığı ve devletin diğer kurumlarını ayakta tutan sistem ve yapı bakımından da takdire şayan bir düzeye ulaşmış bulunuyor. Bu konu ile uğraşan ünlü filozoflar, Mısır devletinin anayasasını diğer bütün ülkelerin anayasalarından üstün buluyor." (Isokr., "Busiris", c. 8.)

89 cf. Diod. Sic.

siz işçiler ayrımını yaratmış olsa bile, bu sonuncuların sayısı, birincilerin ağır basan etkisi yüzünden pek sınırlı kalır. Manifaktürün, özel işlemleri canlı iş organlarının farklı olgunluk, güç ve gelişme derecelerine uygun hale getirmesine ve dolayısıyla kadınların ve çocukların üretici bir şekilde sömürülmesini zorlamasına karşın, bu eğilim, bir bütün olarak alındığında, alışkanlıklar ve erkek işçilerin direnişi karşısında başarısızlığa uğrar. Elle yürütülen faaliyetlerin parçalanması, işçinin eğitim masraflarını ve dolayısıyla da değerini düşürmekle beraber, zor olan parça-işlerin öğrenilmesi için gereken süre yine de uzundur ve gerektiğinden fazla hale geldiğinde bile, işçiler tarafından kıskançlıkla korunur. Örneğin, yedi yıllık bir çıraklık süresini öngören *laws of apprenticeship*'in (çıraklık yasalarının) İngiltere'de manifaktür döneminin sonuna kadar yürürlükte kaldığını ve ancak büyük sanayi tarafından bir yana itildiğini görürüz. Zanaatçılık hüneri manifaktürün temeli olarak kaldığı ve manifaktürü yürüten mekanizmanın bütünü işçilerden bağımsız bir nesnel iskelete sahip olmadığı için, sermaye sürekli olarak işçilerin itaatsizlikleri ile uğraşmak zorunda kalır.

> "İnsan doğası o kadar zayıftır ki," diye seslenir dostumuz Ure, "işçi ne kadar hünerli ise o kadar dik başlı ve başa çıkılması o kadar zor olur ve bunun sonucu olarak dik kafalılığıyla mekanizmanın bütününe büyük zarar verir."[90]

Bundan ötürü bütün manifaktür dönemi boyunca işçilerin disiplin tanımadıklarından şikâyet edilmiştir.[91] Ve elimizde o zamanlar yaşamış olan yazarların tanıklıkları olmasaydı bile, 16. yüzyıl ile büyük sanayinin başlangıcı arasındaki dönemde sermayenin manifaktür işçilerinin bütün kullanılabilir emek-zamanı üzerinde egemenlik kurmakta başarısızlığa uğramış olması, manifaktürlerin kısa ömürlü olmuş olmaları ve dışarıdan gelen ve dışarıya giden işçilerin hareketlerine bağlı olarak kuruluş yerlerini bir ülkeden kaldırıp bir diğerine götürmüş olmaları gibi basit olgular ciltler doldurabilirdi. "*Essay on Trade and Commerce*" adlı eserin sık sık andığımız yazarı 1770 yılında "düzen şu ya da bu şekilde kurulmalıdır" diye feryat ediyordu. Düzen feryadı, 66 yıl sonra, Dr. Andrew Ure'nin ağzından tekrar yankılanıyordu: "Skolastik iş bölümü dogması"na dayanan manifaktürde "düzenden eser yoktu ve düzeni Arkwright yaratmıştı."

Aynı zamanda, manifaktür, toplumsal üretimi ne bütün genişliği içinde kavrayabilmiş ne de kökünden değiştirebilmişti. Manifaktür, ik-

---

90 Ure, l.c. s. 20.

91 Metinde söylenen, Fransa'dan çok İngiltere için ve Hollanda'dan çok Fransa için geçerlidir.

tisadi bir yapı olarak, şehirlerdeki zanaatlar ile taşradaki ev sanayilerinin birlikte meydana getirdikleri genel temel üzerinde yükselmişti. Manifaktürün dayandığı kendine özgü dar teknik temel, belli bir gelişme aşamasında yine kendisi tarafından yaratılmış olan üretim ihtiyaçları ile çatışır hale gelmişti.

Manifaktürün en mükemmel yaratıklarından biri, bizzat emek araçlarının ve özellikle de zaten kullanılmakta olan karmaşık mekanik araçların üretilmesi için meydana getirilmiş olan atölyeydi.

> "Böyle bir atölye" diyor Ure, "çok katlı bir iş bölümünü gözler önüne serer. Eğeleme, delme, torna işlerinin her birini hüner derecelerine göre hiyerarşik olarak kademelenmiş işçiler yapar."

Manifaktür tipi iş bölümünün bu ürününün ürettiği şey de makinelerdi. Elle yürütülen faaliyetin toplumsal üretimin düzenleyicisi ilkesi olmasına son veren de bunlardır. Böylece, bir yandan, işçinin bir parça-işe ömrü boyunca bağlanmasına yol açan teknik temel kaldırılır, diğer yandan da, aynı ilkenin sermayenin egemenliğinin önüne çıkarmaya devam ettiği engeller ortadan kalkar.

Bölüm

13

Makineler ve Büyük Sanayi

★★★

1. Makinelerin Gelişmesi

John Stuart Mill *Ekonomi Politiğin İlkeleri* adlı eserinde şöyle der:

> "Şimdiye kadar yapılmış bütün mekanik buluşların, herhangi bir insanın günlük zahmetini hafifletmiş olup olmadığı tartışmalıdır."[92]

Ne var ki, böyle bir şey, makinelerin kapitalist tarzda kullanımının hiçbir biçimde amacı değildir. İşçinin iş gününün karşılığını almadan kapitaliste bıraktığı kısmının büyümesi için, emeğin üretkenliğini artıran diğer her araç gibi, makinelerin metaları ucuzlatması ve iş gününün işçinin kendisi için harcadığı kısmını kısaltması gerekir. Makine, artık değer üretiminin aracıdır.

Üretim tarzındaki köklü değişmenin hareket noktası, manifaktürde emek gücü, büyük sanayide emek aracıdır. O halde, ilk olarak, emek aracının bir alet olmaktan çıkıp bir makine haline nasıl geldiğini veya makinenin bir zanaat aletinden nasıl farklılaştığını incelememiz gerekir. Burada sadece göze çarpan ve genel özellikler söz konusu edilecektir;

92 "It is questionable, if all the mechanical inventions yet made have lightened the day's toil of any human being." Mill, *"of any human being not fed by other people's labour"* (başka insanların emeğiyle beslenmeyen herhangi bir insanın) demeliydi, çünkü makineler işleri yolunda olan aylakların sayısını hiç şüphesiz çok artırmıştır.

çünkü, yerkürenin tarihinde olduğu gibi toplum tarihinde de, dönemleri birbirinden ayıran soyut ve kesin sınır çizgileri yoktur.

Matematikçiler ve mekanikçiler (ve yer yer İngiliz iktisatçılar) alet için basit bir makine, makine için karmaşık bir alettir der. Bunlar arasında hiçbir temel fark görmezler ve hatta kaldıraç, eğik düzlem, vida, kama vb. basit mekanik güçlere makine ismini verirler.[93] Gerçekte her makine, nasıl kılık değiştirmiş ve nasıl bir araya getirilmiş olurlarsa olsunlar, bu gibi basit güçlerden oluşur. Ne var ki, ekonomik bakış açısından bu açıklama hiçbir işe yaramaz; çünkü, bunda tarihsel unsur yer almamaktadır. Diğer bir açıklama, alet ile makine arasındaki farkı, aletin kullanımında hareket gücünün insandan, makine kullanımında ise hayvan, su, rüzgar vb. gibi insan dışındaki bir doğa gücünden geliyor olmasında görür.[94] Buna göre, öküzün çektiği ve çok farklı üretim dönemlerinde kullanılan sabanı bir makine, bir tek işçinin eliyle hareket ettirilen ve dakikada 96.000 ilmik atan Claussen'in *Circular Loom*'unu (yuvarlak dokuma tezgahını) yalnızca bir alet saymak gerekirdi. Dahası, aynı dokuma tezgâhı, elle çalıştırılınca alet, buhar gücü ile çalıştırılınca makine olurdu. Hayvan gücü kullanımı insanlığın en eski buluşlarından biri olduğundan, aslında, makineli üretim, zanaat üretimini öncelemiş olurdu. 1735 yılında John Wyatt iplik eğirme makinesini ve onunla birlikte 18. yüzyılın sanayi devrimini duyururken, makineyi insan yerine eşeğin çalıştıracağı üzerine tek bir söz bile etmemişti ve buna rağmen bu rol eşeğin sırtında kaldı. Wyatt'ın hedefi, "parmak olmadan eğiren" bir makine yapmaktı.[95]

93 Örneğin bkz. Hutton, "Course of Mathematics".

94 "Bu görüş açısından hareket ederek aletle makine arasında keskin bir sınır çizilebilir: bel, çekiç, yontucu kalemi vb., kol ve vidadan meydana gelme şeyler, ne kadar ince ve karmaşık olurlarsa olsunlar, kendilerini harekete getiren gücü insan sağlar... bütün bu şeyler alet kavramı altında toplanır; buna karşılık, hayvan gücü ile hareket ettirilen sabanın, yel değirmenlerinin vb. makine sayılmaları gerekir." (Wilhelm Schulz, "Die Bewegung der Produktion", Zürich 1843, s. 38.) Bazı açılardan övgüye değer bir eser.

95 Onun zamanından önce bile, muhtemelen ilk olarak İtalya'da, pek az gelişmiş olmakla beraber, iplik eğirme işinde makine kullanılmıştı. Eleştirel bir teknoloji tarihi, 18. yüzyılın herhangi bir buluşunda tek bir bireye ait olan kısmın ne kadar küçük olduğunu gösterirdi. Şimdiye kadar böyle bir eser yazılmamıştır. Darwin, ilgimizi doğal teknoloji tarihi, yani bitki ve hayvan organlarının bitki ve hayvan hayatı için üretim araçları olarak oluşumları üzerinde toplamıştır. Toplumsal insanın üretim organlarının, yani her tür toplumsal örgütün maddi temeli olan bu organların oluşum tarihi aynı derecede dikkate değer değil midir? Ve böyle bir tarih, Vico'nun dediği gibi, insanlık tarihi, bunu insanların kendilerinin yapmalarıyla, kendilerinin dışında oluşan doğa tarihinden ayrıldığı için, daha kolay ortaya konulamaz mı? Teknoloji, insanın doğa ile arasındaki aktif ilişki tarzını, insan yaşamının dolaysız üretim sürecini ve dolayısıyla da aynı zamanda onun toplumsal yaşamının ilişkilerini ve bunlardan kaynaklanan zihinsel tasarımlarını açığa çıkarır. Bu maddi temeli hesaba katmayan her din tarihi de eleştirel olmayan bir tarihtir. Analiz yoluyla dinin puslu varlıklarının bu dünyadaki özlerini bulmak, gerçekte, ters yoldan giderek, yaşamın her zamanki gerçek ilişkilerinden hareketle bunların doğaüstüleştirilmiş biçimlerine ulaşmaktan çok daha kolaydır. Bu ikinci yol, biricik maddeci ve dolayısıyla da bilimsel yöntemdir. Tarihsel süreci dışarıda

Bütün gelişkin makineler, temelden farklı üç kısımdan meydana gelir: hareket makinesi (motor), iletim mekanizması ve son olarak işleme makinesi veya iş makinesi. Hareket makinesi, tüm mekanizmanın hareket ettirici gücü olarak iş görür. Kendi hareket gücünü buhar makinesi, ısıl makine, elektromanyetik makine, vb. örneklerinde olduğu gibi kendisi yaratır ya da itici gücünü, şelalelerdeki su çarkları, rüzgar değirmenleri vb. örneklerde olduğu gibi, kendisi dışındaki hazır bir doğa gücünden alır. Volanlar, miller, dişli çarklar, kasnaklar, şaftlar, halatlar, kayışlar ve birbirinden son derece farklı küçük çark ve dişlilerden meydana gelen iletim mekanizması, hareketi düzenler, gerektiği hallerde hareketin biçimini değiştirir, örneğin doğrusal hareketi dairesel harekete dönüştürür, onu iş makineleri arasında böler ve bunlara aktarır. Toplam mekanizmanın bu ilk iki kısmı yalnızca iş makinesine hareket sağlamak ve iletmek için mevcuttur; böylece harekete geçirilen iş makinesi, iş nesnesini kavrar ve onu istenen şekilde değiştirir. 18. yüzyılda Sanayi Devrimini başlatan, makinelerin işte bu kısmı, iş makinesidir. Bugün bile, zanaat veya manifaktür işletmeleri günden güne makineli işletmelere dönüştükçe, iş makinesi yeniden başlangıç noktasını oluşturur.

Şimdi, işleme makinesini yani asıl iş makinesini daha yakından incelersek, çoğu zaman biçimleri büyük değişikliklere uğramış olsa bile, genel olarak ele alındıklarında, zanaatçıların ve manifaktür işçilerinin kullanmış oldukları araç ve gereçleri gene karşımızda buluruz; ancak bunlar, eskiden insanoğlunun araç ve gereçleri iken şimdi bir mekanizmanın araç ve gereçleridir, mekanik araç ve gereçlerdir. Bütün makine şimdi ya mekanik dokuma tezgâhı örneğinde olduğu gibi[96] eski zanaat aletinin sadece az ya da çok değişmiş mekanik bir kopyasıdır veya iş makinesinin iskeletine yerleştirilmiş faal organlar, iplik makinesindeki iğler, çorap dokuma tezgâhındaki iğneler, bıçkı makinesindeki testereler, kıyma makinesindeki bıçaklar vb. gibi, eskiden bilinen şeylerdir. Bu aletlerle iş makinesinin asıl gövdesi arasındaki fark bunların doğuşuna kadar uzanır. Şöyle ki, bunlar hâlâ büyük ölçüde zanaat veya manifaktür ürünü olarak elde edilir ve makine ürünü olarak elde edilen iş makinesinin gövdesine ancak sonradan monte edilir.[97] Demek oluyor ki, iş makinesi, harekete

bırakan soyut doğa bilimleri materyalizminin yetersizliği, bunun sözcülerinin, kendi uzmanlık alanlarının dışına çıkar çıkmaz benimsedikleri soyut ve ideolojik düşüncelerden hemen anlaşılır.

96 Özellikle mekanik dokuma tezgâhının ilk şeklinde, eski dokuma tezgâhını daha ilk bakışta fark ederiz. Bu, modern biçiminde, temel değişikliklere uğramış görünür.

97 İngiltere'de ancak 1850'den bu yana iş makinelerindeki aletlerin gittikçe artan bir kısmı makinelerle yapılmaktadır; bunları yapanlar, makinelerin kendilerini üreten fabrikatörler olmasa bile, durum böyledir. Bu türden mekanik aletlerin üretiminde kullanılan makineler arasında örneğin ***automatic bobbin-making engine*** (otomatik bobin yapma ma-

geçirildikten sonra, kendi aletleri ile daha önce işçinin benzer aletlerle yaptığı aynı işlemleri yapan bir mekanizmadır. Hareketi sağlayan gücün insandan mı yoksa yine bir makineden mi geldiği, konunun özünde herhangi bir değişikliğe yol açmaz. İnsanoğlunun kullandığı bir aracın onun elinden çıkıp bir mekanizma içinde yer almasıyla birlikte sırf alet olan bir şeyin yerine bir makine geçmiş olur. İnsanoğlunun kendisi hâlâ ilk motor olmaya devam etse bile aradaki fark hemen göze çarpar. İnsanın aynı zamanda kullanabildiği emek araçlarının sayısı, onun doğal üretim araçlarının, yani kendi vücudunun organlarının sayısı ile sınırlıdır. Almanya'da başlangıçta bir iplik işçisini iki iplik tezgahı ile, yani aynı anda iki eli ve iki ayağı ile çalıştırmayı denediler. Bunun çok zor olduğu görüldü. Daha sonra iki iğli iplik makinesi yapıldı; ama, aynı anda iki ipliği eğirebilen iplik ustaları hemen hemen iki başlı insanlar kadar ender bulunur kimselerdi. Buna karşılık, *Jenny* daha başından itibaren 12-18 iğle işliyor, çorap makinesi 1000'den fazla iğne ile çalışıyor, vb. Aynı iş makinesinin aynı anda işlettiği aletlerin sayısı, işçinin elle kullandığı aletler için geçerli olan organik sınırdan daha işin başından itibaren kurtulmuştur.

Pek çok el aletinde, sırf hareket gücü sağlayan insanla, aleti asıl işleten işçi olarak insan arasındaki fark elle tutulur bir varlığa sahiptir. Örneğin, bir iplik çıkrığının başındaki bir kimsenin ayağı sırf hareket gücü sağlar; oysa, iğlerle uğraşan el, çekmek, çevirip bükmek gibi işleri yaparak gerçek anlamdaki iplik eğirme işini yürütür. Sanayi Devrimi ilk olarak elle çalıştırılan araçların işte bu son anılan kısımlarına el atar ve insana, makineyi gözleri ile kontrol etme ve makinenin hatalarını elleriyle düzeltme biçimindeki yeni işin yanı sıra, işin başında hâlâ sırf hareket gücü olmaktan ibaret bir rol oynatır. Buna karşılık, örneğin, bir değirmenin manivela kolunu döndürme,[98] bir körüğü doldurup boşaltma, kolunu aşağı yukarı indirip kaldırma, havan dövme vb. işlerinde olduğu gibi, insanın başlangıçtan itibaren kendileri için sadece hareket gücü sağladığı araç ve gereçler, gerçekte, hareket gücü kaynakları olarak hayvanların, suyun ve rüzgârın[99] kullanılmasına ilk yol açan şeylerdir.

---

kinesi), *card-setting engine* (pamuk tarağı makinesi), dokuma tezgâhı teli yapan makineler, *mule* ve *throstle* iğlerinin yapımında kullanılan makineler vardır.

98 Mısırlı Musa, "Harman döven öküzün ağzını bağlamayacaksın" der. Buna karşılık, Almanya'daki Hristiyan insanseverler tahıl öğüten serflerin boyunlarına, elleriyle ağızlarına un götüremesinler diye, büyük bir yuvarlak tahta levha geçirmişlerdi.

99 Kısmen güçlü şelalelerden yoksun olmaları, kısmen başka bakımlardan bol olan sularla mücadeleleri, Hollandalıları hareket gücü kaynağı olarak rüzgardan yararlanmaya zorlamıştı. Hollandalılar yel değirmenini Almanya'dan almışlardı; yel değirmeninin icadı, bu ülkede asiller, papazlar ve imparator arasında, rüzgârın bu üçünden hangisine "ait olduğu" konusunda, komik bir dalaşmaya sebep olmuştu. Rüzgar Hollanda'yı özgürleştirirken, Almanya'da, hava köleleştirir, deniyordu. Rüzgârın Hollanda'da köleleştirdiği, Hollandalı değil, Hollandalının toprağıydı. Ülkenin üçte ikisinin tekrar bataklığa

Daha manifaktür döneminden çok önce şurada burada ve sınırlı bir ölçüde olmak üzere bu araç ve gereçlerin makine haline geldikleri olmuştur; ne var ki, üretim tarzı bunlarla kökten bir değişikliğe uğramamıştır. Bunların daha el aletleri biçiminde iken bile makine olduklarını, büyük sanayi döneminde görüyoruz. Söz gelişi, 1836-1837'de Hollandalıların Harlem gölünü boşaltmak için kullandıkları tulumbalar, bilinen tulumbaların yapılış ilkesine göre yapılmışlardı; yalnız bunların pistonlarını insan elleri yerine dev cüsseli buhar makineleri işletiyordu. İngiltere'de bildiğimiz basit demirci körüğü bugün bile ara sıra sırf kollarını bir buhar makinesine bağlayarak mekanik bir hava pompasına dönüştürülür. Manifaktür döneminde, 17. yüzyılın sonunda icat edildiği ve 18. yüzyılın '80'li yıllarının başına kadar koruduğu biçimiyle[100] buhar makinesi bile herhangi bir sanayi devrimine yol açmamıştı. Aksine, köklü değişiklik geçirmiş buhar makinesini gerekli kılan şey, iş makinelerinin icadı olmuştu. İnsan, bir emek nesnesi üzerinde bir aletle çalışmak yerine, artık bir iş makinesinin hareket gücünü sağlamaktan öteye bir iş yapmaz hale gelir gelmez, bu hareket gücünün insan adalesi kılığına bürünmesi sırf bir tesadüften ibaret olur ve rüzgar, su, buhar, vb. adalenin yerini alabilir. Bu, kuşkusuz, böyle bir değişikliğin, başlangıçta yalnızca insanın hareket ettireceği düşünülerek kurulmuş olan mekanizmada çoğu zaman büyük teknik değişimleri gerekli kılmasını dışlamaz. Dikiş makineleri, ekmek yapma makineleri, vb. gibi ilk kez ortaya çıkıp tutunmak durumunda olan bütün makineler, günümüzde, küçük ölçekli olmalarını başından itibaren engelleyen karakteristik özellikleri bulunmadıkça, aynı zamanda hem insan gücü ile hem de sırf mekanik güçle işletilebilecek tarzda yapılmaktadır.

Sanayi devriminin başlangıç noktasını oluşturan makine, aynı anda bir sürü aynı veya benzer aleti işleten ve biçimi ne olursa olsun, tek bir hareket sağlayıcı güçle işleyen bir mekanizmayla, tek bir alete kumanda eden işçinin yerine geçer.[101] Şimdi, elimizde olan makinedir, ama bu henüz makineli üretimin basit bir unsuru durumundadır.

İş makinesinin boyutlarının büyümesi ve aynı anda işlettiği aletlerin sayısının artması, kendisine hareket gücü sağlayacak çok daha büyük bir mekanizmayı gerektirir; ve bu mekanizma, insanın tekdüze ve devamlı

---

dönmesini önlemek için, Hollanda'da 1836 yılında bile 6.000 beygir gücünde 12.000 yel değirmeni kullanıyordu.

100 Gerçi bu makine, Watt'ın tek tepkili ilk makinesi ile daha o zaman çok ıslah edilmişti; ama bu şekliyle yalnızca suyu ve tuzlu suyu yukarı çıkarmak için kullanılan bir makine olarak kaldı.

101 "Bir tek motorla harekete geçirilen bütün bu basit aletlerin birleşmeleri, bir makine oluşturur." (Babbage, l.c. [s. 136.])

bir hareket sağlamada pek yetersiz bir üretim aracı olması bir yana, kendi direncini yenmek için, insanın sağlayacağından çok daha büyük bir hareket gücünü zorunlu kılar. İnsanın artık yalnızca basit bir güç kaynağı olması, yani kullandığı aletin yerini bir iş makinesinin alması durumunda, doğal güçler, güç kaynağı olarak da onun yerini alabilir. Kısmen beygirin de kendine göre bir kafası olması, kısmen bakımının pahalılığı ve fabrikalarda kullanım alanının sınırlılığı dolayısıyla beygir gücü, manifaktür döneminden devralınan büyük güçler arasında en kötüsüydü.[102] Buna rağmen, dönemin tarım uzmanlarının yakınmaları gibi mekanik güç için bugüne kadar beygir gücü ifadesinin kullanılmasının da gösterdiği üzere, büyük sanayinin çocukluk çağında beygir geniş ölçüde kullanılmıştır. Rüzgâr çok kararsızdı ve kontrolü imkânsızdı; bunun dışında, büyük sanayinin doğum yeri olan İngiltere'de su gücü kullanımı daha manifaktür döneminde ağır basmıştı. Daha 17. yüzyılda, tek bir su çarkı ile iki değirmen taşını hareket ettirmenin yolları aranmıştı. Ama iletim mekanizmasının boyutlarında görülen büyüme, artık yetersiz hale gelmiş olan su gücüyle çelişkiye düştü ve bu da, sürtünme yasalarının daha ayrıntılı bir şekilde incelenmesinin nedenleri arasında yer aldı. Aynı şekilde, bir manivelanın çekilip itilmesiyle işletilen değirmenlerde tek biçimli bir hareket gücünün sağlanamaması, sonradan büyük sanayide çok önemli bir rol oynayacak olan volanın teorik planda geliştirilmesine ve pratik alanda uygulanmasına yol açtı.[103] Manifaktür dönemi, bu biçimde, büyük sanayinin ilk bilimsel ve teknik unsurlarını geliştirmiş oluyordu. Arkwright'ın geliştirdiği iplik eğirme sistemi, daha, başından itibaren su ile işletilmişti. Böyle olmakla beraber, egemen hareket gücü olarak su

102 John C. Morton, Aralık 1859'da *Society of Arts*'da "tarımda kullanılan güçler" konulu bir yazı okudu. Bu yazıda şunlar da söyleniyordu: "Toprağın tek biçimliliğini geliştiren her iyileştirme, buhar makinesini sırf mekanik güç elde etmekte gittikçe daha yararlanılır hale getirmektedir. ... Gelişigüzel çalılıklardan meydana gelen çitlerin ve diğer engellerin tek biçimli bir faaliyeti önlediği yerlerde beygir gücü gereklidir. Bu engeller her geçen gün biraz daha ortadan kalkmaktadır. Fiili güçten çok iradeye ihtiyaç duyulan işlemlerde tek uygulanabilir güç, saniyesi saniyesine aklın kontrolü altında faaliyet gösteren insan gücüdür." Ardından, Bay Morton, buhar gücünü, beygir gücünü ve insan gücünü buhar makinelerinin gücünü ölçmekte kullanılan bir birime, yani, 33.000 librelik bir ağırlığı dakikada bir ayak yüksekliğe kaldırabilen miktarda bir güce indirgiyor ve bir buhar beygir gücünün, bir saat için, buhar makinelerinde 3 peniye, atlarda 5,5 peniye mal olduğunu hesaplıyor. Bundan başka, at, sağlığına zarar verilmeden, günde ancak 8 saat çalıştırılabilir. Buhar gücü kullanarak, bir yıl boyunca, toprak işlemekte kullanılan 7 atın en az üçünden tasarruf etmek mümkündür; ve bu, artık kendilerinden yararlanılmayan atların 3 veya 4 ay kullanılmaları halinde gerektirecekleri bakım masrafından büyük olmayan bir giderle sağlanır. Buhar gücünün kullanılabileceği tarım işlerinde buhar gücü, bütün bunlardan başka, beygir gücüne oranla, nihai ürünün kalitesini iyileştirir. Bir buhar makinesinin yaptığı işi yaptırabilmek için saati toplam 15 şilinden 66 işçinin, bir atın yaptığını yaptırabilmek için saati toplam 8 şilinden 32 işçinin çalıştırılması gerekir.

103 Faulhaber, 1625; De Cous, 1688.

gücü kullanımında da birtakım güçlüklerle karşılaşılmıyor değildi. Su ve su gücü, istenildiği gibi artınlamıyordu; yılın bazı mevsimlerinde iyiden iyiye azalıyordu ve her şeyden önce de tamamen yereldi ve bölgeye bağlı bulunuyordu.[104] Ancak, ilk defa olarak Watt'ın ikinci ve "çift etkili" denilen buhar makinesi ile kendi hareket gücünü kömür ve sudan gene kendisi sağlayan, gücü insanın kontrolü altında bulunan, taşınabilir ve taşınmaya araçlık edebilir, su çarkı gibi taşralı değil şehirli olan, üretim araçlarının şehirlerde toplanmasına imkân veren, bunları su çarkının yaptığı gibi taşranın farklı yerlerine dağıtmayan,[105] teknolojik uygulama ve kullanım bakımından her yere yatkın, bulunduğu yerin yerel koşullarının görece az etkisinde kalan bir ilk motor bulunmuş oluyordu. Watt'ın dehasının büyüklüğünü 1784 yılında almış olduğu patentin tanımında görürüz; icat ettiği buhar makinesi özel bir amaca hizmet eden bir buluş olarak değil, büyük sanayinin bir genel aracı olarak tanımlanmıştır. O, böylece, söz gelişi buharla işleyen çekiç gibi, bazılarından ancak yarım yüzyıldan daha uzun bir süre sonra yararlanılabilecek olan birçok uygulamayı ima etmiş oluyordu. Bununla beraber, Watt, buhar makinesinin denizcilikte kullanılabilirliğinden şüphe etmişti. Onun ardından gelen Boulton ve Watt'un firması, *ocean steamers* (transatlantikler) için yaptığı devasa buhar makinelerini 1851 yılında Londra Sanayi Sergisi'nde gösterdi.

Aletlerin, insan elinin kullandığı aletler olmaktan çıkıp mekanik bir cihazın, iş makinesinin aletleri haline gelmelerinden sonra, hareket gücü sağlayan makine de bağımsızlık kazandı, insan gücünün sınırlılığından tamamıyla kurtuldu. Böylece, şimdiye kadar incelemekte bulunduğumuz tek tek iş makineleri, makineli üretimde sadece birer unsur durumuna düşer. Artık birçok iş makinesini, aynı anda, tek bir hareket makinesi işletebiliyordu. Aynı anda işletilen iş makinelerinin sayısı ile birlikte hareket makinesi büyür ve iletim mekanizması, alanı genişlemiş bir cihaz haline gelir.

Şimdi iki şeyin birbirinden ayırt edilmesi gerekir: aynı türden çok sayıda makinenin iş birliği ve makine sistemi.

---

104 Modern türbinlerin icadı, su gücünün sanayide kullanılması sırasında daha önce karşılaşılan birçok engeli ortadan kaldırır.

105 "Tekstil manifaktürünün ilk zamanlarında fabrikanın kuruluş yeri bir su çarkını döndürmeye yetecek bir şelalesi olan bir akarsuyun varlığına bağlı bulunuyordu; ve su değirmenlerinin kurulması ev sanayisi sisteminin çözülüşünün başlangıcı anlamına gelmekle beraber, zorunlu olarak akarsu boylarında yerleşmek durumunda kalan ve çoğu zaman birbirlerinden hayli uzak mesafelerde bulunan bu değirmenler kentsel bir sistemden çok kırsal bir sistemin bir parçasını oluşturuyordu; ancak, buhar gücünün su gücünün yerine geçmesinden sonradır ki, fabrikalar şehirlerde ve buhar elde etmek için gerekli olan kömür ve suyun yeterli miktarlarda bulunduğu yerlerde toplanmışlardır. Buhar makinesi sanayi şehirlerinin anasıdır." (A. Redgrave, "Reports of the Insp. of Fact. 30th April 1860", s. 36.)

Bir örnekte, nihai ürünün bütünü aynı iş makinesi tarafından yapılır. Bir zanaatçının kendi aletiyle, örneğin, dokumacının dokuma tezgâhı ile yaptığı veya ister kendi başlarına ister bir manifaktüre bağlı olarak çalışmakta olsunlar çeşitli zanaatçıların çeşitli aletlerle bir sıra içinde yürüttükleri çeşitli işlerin hepsini şimdi bu iş makinesi yapar.[106] Örneğin modern mektup zarfı manifaktüründe bir işçi kâğıdı katlardı, diğeri tutkal sürerdi, bir üçüncüsü amblemin basılacağı kapağı çevirirdi, bir dördüncüsü amblemi basardı vb. ve her zarf, bu işlemlerin her biri için el değiştirmek zorunda kalırdı. Şimdi bir tek zarf makinesi, bu işlemlerin hepsini bir kerede başarır ve saatte 3000'den fazla zarf yapar. 1862 Londra Sanayi Sergisi'nde sergilenen Amerika'dan gelme bir kese kâğıdı yapma makinesi, kâğıdı kesiyor, tutkallayıp yapıştırıyor, katlıyor ve dakikada 300 tanesini tamamlayıp bitiriyor. Manifaktürde bölünmüş olarak ve biri diğerini izleyen işler halinde yürütülen toplam süreç, burada, çeşitli aletlerin bir arada doğurdukları sonucu tek başına meydana getiren bir iş makinesi tarafından tamamlanır. Şimdi, böyle bir iş makinesi ister sadece karmaşık bir el aletinin mekanikleşmiş olarak yeniden doğmuşu olsun, isterse manifaktürün özelleştirdiği çeşitli basit aletlerin bir araya getirilmesiyle meydana gelmiş olsun, her iki halde de, fabrikada, yani işlerin makine ile yapıldığı bir iş yerinde, tekrar basit iş birliğiyle karşılaşırız ve şimdilik işçiyi bir yana bırakırsak, bu iş birliği, her şeyden önce, aynı türden ve aynı anda çalışan iş makinelerinin mekân itibarıyla bir yerde toplanmaları biçiminde karşımıza çıkar. Böylece, bir dokuma fabrikası aynı iş binasında çok sayıda mekanik dokuma tezgâhının yan yana sıralanmasıyla, bir dikiş fabrikası aynı binada çok sayıda dikiş makinesinin yan yana sıralanmasıyla meydana getirilmiş olur. Ama burada sistemin bütününde teknik bir birlik vardır; çok sayıdaki aynı türden iş makinesi aynı anda ve aynı derecede olmak üzere, ortak bir ilk motor ile harekete geçirilir, kendilerini harekete geçiren gücü onlara aktaran iletim mekanizması da kısmen ortaktır ve her biri için kollara ayrılır. Tıpkı çok sayıda aletin bir iş makinesinin organlarını oluşturması gibi, birçok iş makinesi de, şimdi, aynı hareket makinesinin henüz sadece aynı türdeki organlarını oluşturur.

Gerçek makine sisteminin bu her biri bağımsız makinelerin yerini alması ise, ancak, emek nesnesinin, bir dizi farklı ama birbirlerini ta-

---

106 Manifaktür tipi iş bölümü açısından dokumacılık basit olmayıp, aksine, karmaşık bir el işidir; bunun gibi mekanik dokuma tezgahı da çok karmaşık işleri gören bir makinedir. Modern makinenin başlangıçta manifaktür tipi iş bölümünün basitleştirmiş olduğu işlemlere el atmış olduğu düşüncesi tamamen yanlış bir düşüncedir, iplik eğirmeciliği ve kumaş dokumacılığı manifaktür döneminde yeni alt dallara ayrıldı ve bu iş kollarında kullanılan aletler geliştirilip çeşitlendi; ama, emek sürecinin kendisi, hiçbir biçimde bölünmeyip, bir el işi olarak kaldı. Makinenin hareket noktası olan şey, iş değil emek aracıdır.

mamlayan iş makinelerinin yürüttüğü bir dizi farklı ama birbiriyle ilişkili ara süreçlerden geçtiği hallerde olur. İş bölümünün yol açtığı manifaktüre özgü iş birliği burada gene karşımıza çıkar; ancak bu kez parça-iş makinelerinin bir araya gelmesi biçiminde bir iş birliğidir bu. Çeşitli parça-işçilerin, söz gelişi yünlü dokuma manifaktüründe yün atıcısının, tarayıcısının, kırpıcısının, eğiricisinin vb. özgül aletleri şimdi özgülleşmiş iş makinelerinin aletleri haline gelmiş bulunur; bu iş makinelerinden her biri, birleşik bir alet mekanizması olan sistemin bütünü içinde belli bir işi gören özel bir organ durumundadır. Makine sisteminin ilk girdiği iş kollarında, genel olarak üretim sürecinin bölünmesinin ve dolayısıyla örgütlenmesinin kendiliğinden temelini bizzat manifaktür sağlar.[107] Bununla beraber, esaslı bir fark hemen kendini gösterir. Manifaktürde işçiler, tek başlarına veya grup halinde, her bir özel parça-işi kendi el aletleriyle yapmak zorundadır. İşçi sürece uygun hale getiriliyor olsa bile, öncesinde, süreç de işçiye uygun hale getirilmiştir. İş bölümünün bu öznel ilkesi, makineli üretimde ortadan kalkar. Toplam süreç burada nesnelleşmiştir; aslında ne ise o olarak ele alınıp incelenir; bütün, kendisini oluşturan evrelere ayrılır; her bir parça-sürecin nasıl yürütüleceği ve çeşitli parça-süreçler arasındaki bağın nasıl kurulacağı sorunu mekanik, kimya vb. bilimlerinden sağlanan teknik uygulamalar yardımı ile çözülür;[108] ve, doğal olarak, teorik kavrayışın bu durumda da, eskiden olduğu gibi, daha geniş ölçüde biriken pratik deneyimlerle mükemmelleştirilmesi gerekir. Her bir parça-makine, kendisinden sonra gelen parça-makineye ham maddesini sağlar ve parça-makinelerin hepsi aynı anda çalıştıkları için, ürün, bir yandan devamlı olarak toplam üretim sürecinin farklı aşamalarında bulunurken, bir yandan da devamlı olarak bir üretim evresinden diğerine geçer. Parça-işçiler arasındaki dolaysız el birliği

---

107 Büyük sanayi döneminden önce yünlü dokuma manifaktürü İngiltere'nin hakim manifaktürü idi. Bundan ötürü 18. yüzyılın ilk yarısı boyunca yapılmış olan deneylerin çoğunluğu bu manifaktürde yapılmıştır. Mekanik biçimde işlenişi daha az zahmetli hazırlık işlemleri gerektiren pamuk, yün üzerinde kazanılan tecrübelerden yararlandı; tıpkı daha sonra, tersine olarak, mekanik yünlü dokumacılığının mekanik pamuk iplikçiliği ve dokumacılığının esasları üzerinde gelişmiş olması gibi. Yünlü dokuma manifaktürünün tekil unsurlarının, örneğin yün tarama işinin, fabrika sistemine dahil olması ancak son on yıllarda gerçekleşmiştir. "Mekanik gücün yün tarama sürecine uygulanması, ... 'tarak makinesi'nin ve özellikle de Lister tipi makinenin kullanılmaya başlamasından sonra geniş ölçüde artarak, ... hiç şüphesiz çok büyük sayıda işçinin işten atılması sonucunu doğurmuştu. Yün, eskiden, çoğu kez tarakçının *cottage*'ında (kulübesinde) olmak üzere, elle taranırdı. Yün, şimdi, çok yaygın bir biçimde fabrikalarda taranıyor; elle taranmış yünün hâlâ tercih edildiği birkaç özel iş türü bir yana bırakıldığında, el işinin yerini makine işi alıyor. Elle yün tarayanların birçoğu fabrikalarda iş buldular; ama, el tarakçısının emek ürünü makinenin ürününe oranla o kadar küçüktür ki, çok büyük sayıda tarakçı işsiz kaldı." ("Rep. of Insp. of Fact. for 31st Oct. 1856", s. 16.)

108 "Fabrika sisteminin ilkesi, demek ki, ... işin tek tek zanaatçılar arasında bölünmesi veya derecelenmesi yerine emek sürecinin temel unsurlarına bölünmesidir." (Ure, l.c. s. 20.)

manifaktürde özel işçi grupları arasında nasıl belli bir oranlar yaratırsa, bir bütün olan makine sisteminde de parça-makinelerin birbirlerini devamlı işler halde tutmaları, bunların sayıları, büyüklükleri ve hızları arasında belli oranların ortaya çıkmasını sağlar. Şimdi, çeşitli türden tek tek iş makinelerinin ve bunların oluşturduğu grupların meydana getirdiği yapılandırılmış bir sistem olan birleşik iş makinesi, yürüttüğü toplam süreç ne kadar sürekli olursa, yani ham madde ilk evreden son evreye ne kadar az kesintiyle ulaşırsa, bir başka deyişle, ham maddenin bir üretim evresinden diğerine aktarılmasında mekanizmanın kendisi insan elinin yerini ne kadar alırsa, o kadar mükemmelleşir. Manifaktürde özel süreçlerin bağımsızlaşması iş bölümünün kendisinden kaynaklanan bir ilkeyken, gelişmiş fabrikada, özel süreçlerin sürekliliği belirleyicidir.

İster dokumacılıkta olduğu gibi sırf aynı türden iş makinelerinin iş birliğine isterse iplikçilikte olduğu gibi farklı türden iş makinelerinin bir birleşimine dayanıyor olsun, bir makine sistemi, kendi kendine hareket eden bir ilk motor tarafından işletilmeye başlar başlamaz, bizzat büyük bir otomat meydana getirir. Bu arada, *self-acting mule*'un (otomatik iplik eğirme makinesi) bulunmasından önce iplik sarma makinesini kullanmak için olduğu ya da ince iplik yapımında hâlâ gerektiği üzere, tek tek bazı iş makinelerinin belirli hareketler için işçilere gereksinim duymasına ya da *slide rest*'in (bir torna cihazı) bağımsız bir aktöre dönüşmesine kadar makine yapımında geçerli olduğu üzere makinenin belli parçalarının işlerini yapabilmeleri için işçi tarafından bir alet gibi kullanılmalarının gerekmesine rağmen, sistemin bütünü, örneğin buhar makinesi tarafından çalıştırılabilir. İş makinesi ham maddenin işlenmesi için gerekli bütün hareketleri insanın yardımı olmadan yapabilecek ve insana sırf kontrol bakımından ihtiyaç duyuracak hale gelir gelmez, ayrıntıları gittikçe mükemmelleştirilmeye yatkın bir otomatik makine sistemi elde etmişiz demektir. Örneğin, bir tek atkı ipliği kopar kopmaz iplik makinesini kendi kendine durduran cihaz, buharla işleyen dokuma tezgâhını makarada atkı ipliği biter bitmez durduran *self-acting stop* (otomatik durdurucu) tamamıyla modern buluşlardır. Hem üretimin sürekliliğini hem de otomatizm ilkesinin uygulanışını görmek için bir modern kâğıt fabrikasını örnek olarak ele alabiliriz. Kâğıt üretimi, genel olarak farklı üretim tarzları arasındaki ayrımın farklı üretim araçları temelinde incelenmesi konusunda da, toplumsal üretim ilişkileri ile bu üretim tarzları arasındaki ilişkilerin incelenmesi konusunda da avantaj sağlar, çünkü Almanya'daki eski tarz kâğıt yapımı bu alandaki zanaat üretimi örneğini, 17. yüzyıl Hollanda'sı ve 18. yüzyıl Fransa'sı gerçek manifaktür örneğini ve modern İngiltere otomatik üretim örneğini su-

nar; ayrıca, Çin'de ve Hindistan'da, aynı sanayinin iki farklı eski Asya tipi hâlâ mevcuttur.

Hareketini yalnızca iletim makineleri aracılığıyla merkezi bir otomattan alan yapılandırılmış iş makineleri sistemiyle, makineli üretim, en gelişmiş biçimini alır. Burada tek tek makinelerin yerini, gövdesi bütün fabrika binasını dolduran, azmanlaşmış parçalarının ağır ve ölçülü hareketlerinin başlangıçta gizlediği şeytani gücünü sayısız asıl iş organlarının baş döndüren hızlı hareketleriyle açığa vuran mekanik bir dev alır.

Tek işleri buhar makineleri, iplik sarma makineleri vb. yapmak olan işçiler mevcut değilken de iplik sarma makineleri, buhar makineleri vb. vardı; tıpkı terzilerin ortaya çıkmasından önce de insanların elbise giymiş olmaları gibi. Bununla beraber, Vaucanson, Arkwright, Watt ve diğerlerinin buluşlarının uygulanabilmesi, ancak, bunların her birinin, manifaktür döneminin yetiştirdiği önemli miktarda hünerli mekanik işçisini hazır bulmaları sayesinde oldu. Bu işçilerin bir kısmı, çeşitli iş kollarında çalışan bağımsız zanaatçılardan oluşuyordu; diğer bir kısmı, daha önce belirtildiği gibi, belirli sıkılıktaki bir iş bölümünün hüküm sürdüğü manifaktürlerde bir araya gelmiş bulunuyordu. Buluşların çoğalmasıyla ve yeni bulunan makinelere talebin artmasıyla birlikte, bir yandan makine sanayisinin çeşitli bağımsız kollara ayrılması, diğer yandan makine yapan manifaktürlerin kendi içlerindeki iş bölümü giderek daha hızlı bir şekilde gelişti. Demek ki, burada, manifaktürde, büyük sanayinin dolaysız teknik temelini görüyoruz. Manifaktür makineleri yapıyor, bunlar da ilk ele geçirdikleri üretim alanlarında zanaat ve manifaktür tipi işletmelerin hayatına son veriyordu. Dolayısıyla, makineli işletme, kendisine uygun olmayan bir maddi temel üzerinde, kendiliğinden bir şekilde yükselmişti. Makineli işletme, belli bir gelişme derecesine gelindiğinde, başlangıçta hazır bulduğu ve arada geçen süre boyunca eski biçimi içinde gelişmeye devam etmiş olan bu temeli kökünden değiştirmek ve kendi üretim tarzına uygun yeni bir temel yaratmak zorunda kaldı. Tek başına makine sadece insan gücüyle işletildiği sürece nasıl güdük kalırsa, makine sistemi hazır bulunan hareket güçlerinin, yani hayvanın, rüzgarın ve hatta suyun yerini buhar makinesi almadan önce nasıl gerektiği gibi gelişemezse, büyük sanayi de, kendi karakteristik üretim aracının, yani makinenin, varlığını kişisel güce ve kişisel maharete borçlu bulunduğu ve dolayısıyla, manifaktürde parça-işçinin, bunun dışında zanaatçının çelimsiz aletini kullanırken yararlandıkları adale gücüne, keskin görüşlülüğe ve el ustalığına bağlı kaldığı süre boyunca, ne kadar gelişmiş olursa olsun kötürümlükten kurtulamadı. Bu ortaya çıkış biçiminin sonucu olarak makinelerin pahalı olmaları (sermayenin hiç aklından

çıkmayan bir husustur bu) bir yana, makineli üretime geçmiş olan sanayinin genişlemesi ve makinelerin yeni üretim kollarına girişi, tümüyle, işin yarı zanaat olma özelliği nedeniyle sayıları ancak zamanla artan, yerden mantar bitercesine çoğaltılamayan bir işçi kategorisinin büyümesiyle belirlenir. Ancak büyük sanayi, belli bir gelişme aşamasında, kendisinin zanaatlar ve manifaktür tarafından atılmış temeli ile teknik bakımdan da çatışma haline girmiştir. Hareket gücü sağlayan makinelerin, iletim mekanizmasının ve iş makinelerinin boyutlarında meydana gelen büyüme; başlangıçta yapısını belirleyen zanaatçılığa dayalı modelden uzaklaştığı, serbest ve yalnızca mekanik göreviyle belirlenen bir biçim kazandığı oranda iş makinesinin parçalarında kendini gösteren karmaşıklık, çeşitlilik ve daha sıkı düzenlilik;[109] otomatik sistemin gelişmesi ve örneğin kereste yerine demir kullanılması örneğinde olduğu gibi, işlenmesi güç malzemelerin kullanımının gittikçe daha kaçınılmaz bir hal alması gibi kendiliğinden ortaya çıkan tüm sorunların çözümleri, her yerde, manifaktürün birleşik işçisinin bile öz açısından değil yalnızca derece açısından kırabildiği kişisel sınırlarla karşılaştı. Söz gelişi, modern hidrolik pres, modern buharlı dokuma tezgâhı ve modern tarama makinesi gibi makineler manifaktür tarafından sağlanamazlardı.

Sanayinin bir alanındaki üretim tarzında meydana gelen köklü bir değişiklik, diğer alanlarda da köklü değişiklikleri gerektirir. Bu söylenen, ilk önce, toplumsal iş bölümü nedeniyle her birinin bağımsız bir meta üreteceği şekilde birbirlerinden yalıtılmış olmalarına karşın, yine de bir toplam sürecin evreleri olarak birbirine bağlanan sanayi kollarında geçerli olur. Bu şekilde, makineli iplik yapımı, makineli kumaş dokumacılığını ve ikisi birlikte ağartmacılıktaki, baskıcılıktaki ve boyamacılıktaki mekanik-kimyasal devrimi bir zorunluluk haline getirmişti. Yine bu şekilde, pamuk ipliği yapımında meydana gelen devrim, diğer yandan, çekirdeği pamuk lifinden ayırmak için çırçır makinesinin icadına yol açmıştı; artık gerekli hale gelen büyük ölçekli pamuk üretimi ancak bu buluş sayesinde mümkün oldu.[110] Ne var ki, sınai ve tarımsal

---

109 Mekanik dokuma tezgâhı, başlangıçta, esas itibarıyla, tahtadan yapılmıştır; geliştirilmiş modern biçimi demirden yapılır. Bir üretim aracının eski biçiminin yeni biçimini başlangıçta ne kadar çok etkilediği, diğer şeylerin yanında, buharla çalıştırılan dokuma tezgâhı ile eski dokuma tezgâhı arasındaki, demir dökümhanelerindeki modern körükle bilinen demirci körüğünün fazla bir etkinliği olmayan ilk mekanik kopyası arasındaki en üstünkörü bir karşılaştırma ve belki de bunların hepsinden daha göze batacak bir biçimde olmak üzere, şimdiki lokomotiflerden önce, her birini bir at gibi sırayla yerden kaldıran iki ayaklı bir lokomotif yapma çabaları ile gösterilebilir. Ancak mekanik bilimindeki önemli gelişmelerden ve pratik deneyimlerin birikmesinden sonradır ki, biçim tamamıyla mekanik ilkeleri ile belirlenir hale gelmiş ve dolayısıyla makineye dönüşen aletin geleneksel maddi biçiminden tamamıyla kurtulmuştur.

110 Amerikalı Eli Whitney'in çırçır makinesi, çok yakın zamanlara kadar, 18. yüzyılın diğer makinelerine oranla, en az esaslı değişiklik geçirmiş bir makinedir. Ancak son on yıl

üretim tarzlarında meydana gelen devrim, özellikle toplumsal üretim sürecinin genel koşullarında, yani haberleşme ve ulaştırma araçlarında da bir devrimi zorunlu kıldı. Eksenini, Fourier'in bir ifadesini kullanarak söyleyecek olursak, yan ev sanayisi ile birlikte küçük tarım ve şehir zanaatlarının oluşturduğu bir toplumun haberleşme ve ulaştırma araçları, toplumsal iş bölümünü yaygınlaştıran, emek araçlarını ve işçileri bir araya toplayan ve sömürge pazarlarına sahip olan manifaktür döneminin üretim koşulları için nasıl tümüyle yetersiz kalmışlarsa ve bundan dolayı nasıl köklü bir değişikliğe uğratılmışlarsa, manifaktür döneminden devralınan haberleşme ve ulaştırma araçları da, çok geçmeden, üretimin baş döndürücü bir hız kazandığı, yığınsal bir düzeye ulaştığı, sermaye ve işçi kitlelerinin devamlı biçimde bir alandan çekilip bir başka üretim alanına sokulduğu ve dünya piyasalarında yeni ilişkilerin ortaya çıktığı büyük sanayi için tahammül edilmez ayak bağları olmuştu. Bundan dolayı, baştan sona köklü bir değişikliğe uğramış olan gemi yapımı sanayisi bir yana bırakılırsa, haberleşme ve ulaştırma araçları, nehir vapurlarından, demir yollarından, transatlantiklerden ve telgraflardan meydana gelen bir sistemle yavaş yavaş büyük sanayinin üretim tarzına uyduruldu. Ne var ki, şimdi, dövülüp işlenmeleri, kaynakla birbirine tutturulmaları, kesilip parçalanmaları, delinmeleri ve biçim verilmeleri gereken muazzam demir kitleleri öylesine dev boyutlu makineleri gerektiriyordu ki, bunların yapımı manifaktürün imkânları ile üstesinden gelinebilecek bir iş değildi.

Dolayısıyla, büyük sanayi, kendi karakteristik üretim aracını, yani makineyi, bizzat ele almak ve makineleri makinelerle üretmek zorunda kaldı. Ancak bunu yaptığında, kendisi için uygun olan teknik temeli yaratmış ve kendi ayakları üzerinde doğrulmuş oldu. 19. yüzyılın ilk on yıllarında makineli üretim yapan işletmelerin artmasıyla birlikte makine, iş makinelerinin üretimi işini yavaş yavaş fiilen eline geçirdi. Ne var ki, ilk motorların üretimi için kullanılan dev makineler, ancak son on yıllarda, muazzam demir yollarının inşası ve transatlantikler sayesinde ortaya çıktı.

Makinelerin makinelerle yapımı için temel üretim koşulu, istenilen miktarda güç sağlayabilen ve aynı zamanda da tam kontrol altında tutulabilen bir hareket gücü sağlayıcı makine idi. Bu koşul buhar makinesi ile zaten sağlanmış bulunuyordu. Ne var ki, aynı zamanda tek tek makine parçaları için gerekli olan doğru, düzlem, daire, silindir, koni ve küre gibi tam geometrik biçimlerin makineyle üretilebilmesi gerekiyordu. Bu

içinde (1867'den önceki) diğer bir Amerikalı, Albany'li (New York) Bay Emery, basit olduğu kadar etkin bir iyileştirme ile Whitney'in makinesini modası geçmiş bir makine haline getirdi.

problemi Henry Maudslay 19. yüzyılın ilk on yılında *slide rest*'i (bir torna cihazı eklentisi) icat ederek çözdü; cihaz çok geçmeden otomatik hale getirildi ve ilk yapılırken torna tezgâhı için düşünülmüş olan biçiminde değişiklik yapılarak alet ve makine yapımında kullanılan diğer makinelere de uygulandı. Bu mekanik cihaz herhangi bir özel aletin yerini almıyordu; kesici aletleri vb. işlenen ham madde, örneğin demir üzerinde veya karşısında tutup, hareketlerini ayarlayıp yönlendirerek belli bir biçim elde eden insan elinin yerini alıyordu. Böylece, makine parçalarının yapımında gerekli olan geometrik biçimlerin "en hünerlisi bile olsa, hiçbir işçi elinin birikmiş tecrübe ve alışkanlığının sağlayamadığı derecede bir kolaylık, doğruluk ve hızla elde edilmesi"[111] artık mümkün oluyordu.

Şimdi, makine yapımında kullanılan makinenin gerçek anlamda iş makinesini oluşturan kısmını ele alacak olursak, zanaatçılıkta kullanılan aleti tekrar karşımızda buluruz; ama, bu kez devasa bir büyüklüktedir. Örneğin delme makinesinin iş gören kısmı, bir buhar makinesi ile işletilen çok büyük bir matkaptır ve diğer taraftan, bu olmadan, büyük buhar makinelerinin ve hidrolik preslerin silindirleri üretilemez. Mekanik torna tezgâhı, bildiğimiz ayakla çalıştırılan torna tezgâhının devleşmiş bir kopyasıdır; freze makinesi, marangozun tahta işlediği aletlerle demir işleyen, demirden bir marangozdur; Londra rıhtımlarında ince kaplama tahtalarını kesmekte kullanılan alet, azınanlaşmış bir usturadır; demir kesme makinesinin aleti, terzi makasının kumaş kestiği gibi demir kesen dev bir makastır; buhar gücüyle işleyen şahmerdan, bildiğimiz çekiç başı ile iş görür, ancak bu o kadar ağırdır ki, *Thor* bile yerinden oynatamaz.[112] Örneğin, Nasmyth'in buluşu olan buharla işleyen şahmerdanlardan her biri 6 tondan fazla ağırlıkta olup 36 ton ağırlığında bir örsün üzerine 7 ayak yükseklikten diklemesine iner. Bir granit bloğunu parçalayıp toza çevirmek onun için çocuk oyunu kadar basit bir iştir ve aynı zamanda yumuşak bir tahtaya birbiri peşi sıra gelen hafif vuruşlarla bir çivi çakmak konusunda daha az yetenekli değildir.[113]

---

111 "The Industry of Nations", Lond. 1855, Part II, s. 239. Bu eserde şöyle söyleniyor: "Torna tezgâhına yapılan bu ek ne kadar basit ve görünüşte ne kadar önemsiz olursa olsun, bunun, makinelerin iyileştirilmeleri ve kullanım alanlarının genişlemesi üzerindeki etkisinin Watt'ın buhar makinesinde yaptığı iyileştirmeler kadar büyük ve önemli olduğunu ifade etmekle çok ileri bir iddiada bulunmuş olmadığımız kanısındayız. Bu ek ile birlikte, çok geçmeden, bütün makinelerin daha mükemmelleştiği ve ucuzladığı görüldü ve yeni icatlar ve düzeltmeler için bir dürtü sağlanmış oldu."

112 Londra'da yan çark şaftlarını dövme işinde kullanılan bu makinelerden birine *"Thor"* adı verilir. Bu makine 16,5 ton ağırlığındaki bir şaftı demircinin nal dövmesindeki rahatlıkla döver.

113 Ahşap işleme işinde kullanılan ve küçük ölçeklerde de kullanılabilen makinelerin çoğu Amerikan icadıdır.

Emek aracı, makine haline geldiğinde, insan gücünün yerine doğa güçlerinin ve deneyimlere dayalı alışkanlıkların yerine doğa bilimlerinin bilinçli şekilde kullanımının konmasını gerektiren bir maddi varoluş biçimi kazanır. Toplumsal emek sürecinin manifaktürdeki yapılanması tümüyle özneldir, parça-işçilerin bir araya getirilmelerinden ibarettir; makine sisteminde ise büyük sanayi, tamamen nesnel bir üretim organizmasına sahiptir; işçi, bunu, üretimin son biçimini almış maddi koşulu olarak karşısında hazır bulur. Basit el birliğinde ve hatta iş bölümü aracılığıyla özgülleştirilmiş el birliğinde, tek tek işçilerin yerini toplumsallaşmış işçinin alması, hâlâ az çok tesadüfe bağlı görünür. Makineler, ileride belirtilecek bazı istisnalar dışında, yalnızca, dolaysız olarak toplumsallaşmış ya da ortaklaşa emekle işletilebilir. Demek ki, emek sürecinin iş birliğine dayalı karakteri, artık, bizzat emek aracının doğasının dikte ettiği teknik bir zorunluluktur.

2. Makineden Ürüne Aktarılan Değer

El birliğinden ve iş bölümünden doğan üretici güçlerin, sermaye için bir maliyetinin bulunmadığını görmüştük. Bunlar toplumsal emeğin doğal güçleridir. Bunun gibi, üretim süreçlerine dahil edilen buhar, su vb. doğa güçlerinin de maliyeti yoktur. Ama insanın, nefes almak için nasıl ciğere ihtiyacı varsa, doğa güçlerini üretken bir tarzda tüketebilmek için de "insan elinin eseri olan bir şey"e ihtiyacı vardır. Suyun sağladığı hareket gücünden yararlanmak için bir su çarkının, buharın sahip bulunduğu esneklikten yararlanmak için bir buhar makinesinin varlığı gereklidir. Doğa güçleri için geçerli olan bilim için de geçerlidir. Mıknatıslı iğnenin bir elektrik akımının etki alanı içinde sapması yasası veya çevresinden bir elektrik akımı geçirilen bir demirin mıknatıslanacağı yasası, bir kere keşfedilince, bir metelik masrafa bile neden olmaz.[114] Ama bu yasalardan telgrafçılıkta vb. yararlanmak için çok pahalı ve karmaşık bir cihaza ihtiyaç duyulur. Makine, görmüş olduğumuz gibi, alet denilen şeyi ortadan kaldırmaz. Alet, insan organizmasının cüce bir aracı olmaktan çıkar, büyüyerek ve çoğalarak insan tarafından yaratılmış bir mekanizmanın aleti haline gelir. Sermaye şimdi işçiyi elle kullanılan bir aletle değil, kendi

114 Bilimin kapitaliste "hiçbir" maliyeti yoktur; ama bu, onun bilimden yararlanmasını kesinlikle engellemez. "Başkalarının" bilimi de, başkalarının emeği gibi, sermayeye bağlanır. İster bilim isterse maddi zenginlik söz konusu olsun, "kapitalist biçimde" sahip oluşla "kişisel biçimde" sahip oluş birbirinden tamamıyla farklı şeylerdir. Bizzat Dr. Ure, makine kullanan pek sevgili fabrikatörlerinin mekanik konusundaki kaba cehaletlerinden yakınıyordu; kimya sanayisinde faaliyet gösteren İngiliz fabrikatörlerinin kimya alanındaki tüyler ürpertici bilgisizlikleri üzerine Liebig'in söyleyeceği çok şey vardır.

aletini kendisi yönetip işleten bir makine ile çalıştırır. Bundan dolayı, büyük sanayinin muazzam doğa güçlerini ve doğa bilimini üretim sürecine katarak emeğin üretkenliğini olağanüstü bir derecede artırmak zorunda olması daha ilk bakışta apaçık görülebilse bile, bu artmış üretici gücü elde etmek için fazladan bir emek harcaması gerekmediği kesinlikle aynı açıklıkla görülmez. Değişmez sermayenin bütün diğer unsurları gibi makine de yeni değer yaratmaz; üretimine hizmet ettiği ürüne ancak kendi değerini katar. Makine, bir değere sahip olduğu ve dolayısıyla ürüne değer aktardığı sürece, bu ürünün bir değer unsurunu oluşturur. Ürünü ucuzlatmak yerine, kendi değeri ile orantılı olarak pahalılaştırır. Makinelerin ve gelişmiş makine sisteminin, büyük sanayinin bu kendine özgü emek araçlarının, zanaatçılık ve manifaktürde kullanılan emek araçları ile karşılaştırıldıklarında, kıyaslanamayacak ölçüde daha fazla değerle yüklü oldukları gün gibi açıktır.

İlk olarak belirtmemiz gerekir ki, makine emek sürecine daima bütün olarak, değerlenme sürecine ise her zaman kısmi olarak katılır. Ürüne aktardığı değer, hiçbir zaman, yıpranması yoluyla ortalama olarak kaybettiği değerden fazla olmaz. Bundan ötürü, makinenin değeri ile düzenli aralıklarla ürüne aktardığı değer parçası arasında büyük bir fark olur. Değer oluşturan bir unsur olarak makine ile ürün oluşturan bir unsur olarak makine arasında büyük bir fark vardır. Aynı makinenin aynı emek sürecinde tekrar ve tekrar iş gördüğü süre ne kadar uzun olursa, bu fark o kadar büyük olur. Her gerçek emek aracının veya üretim aletinin emek sürecine her zaman bütünü ile girdiğini, değerlenme sürecine ise kendi günlük ortalama yıpranması oranında olmak üzere her zaman yalnızca kısmen katıldığını, daha önce görmüştük. Ne var ki, bütün olarak kullanım ile günlük yıpranma arasındaki bu fark, makinede aletteкinden çok daha büyüktür; çünkü makine, daha dayanıklı malzemeden yapıldığı için daha uzun ömürlüdür; çünkü kullanımı sıkı sıkıya bilimsel yasalarla düzenlenip yönetildiği için kendi parçalarının yıpranmasında olsun, tükettiği malzemede olsun daha büyük bir tasarruf sağlanmasına olanak verir ve çünkü üretim alanı, aletin üretim alanı ile kıyaslanamayacak kadar büyüktür. Bunların her ikisi için, yani gerek makine ve gerekse alet için yapılan günlük ortalama masrafları veya günlük ortalama yıpranmaları ile yağ, kömür vb. gibi yardımcı malzeme tüketimleri nedeniyle ürüne aktardıkları değer parçasını düşecek olursak, tıpkı insan emeğinin hiçbir katkısı olmadan hazır bulunan doğa güçleri gibi, bedava iş görürler. Makinenin üretken iş görme gücü aletin üretken iş görme gücünden ne kadar büyük olursa, parasız olarak sağladığı hizmetlerin kapsamı da aletin sağladıklarına oranla o kadar büyük olur. İnsanoğlu,

geçmişte harcanmış ve nesnelleşmiş bulunan emeğinin ürününe, büyük ölçekli olarak, tıpkı bir doğa gücü gibi bedavaya iş gördürmeyi ancak büyük sanayide öğrenir.[115]

El birliği ve manifaktür incelenirken görülmüş olduğu gibi, binalar vb. gibi bazı genel üretim koşullarında, birlikte tüketilmeleri yoluyla, tek başlarına çalışan işçilerin dağınık üretim koşullarıyla karşılaştırıldığında, bir tasarruf sağlanır; bu nedenle, bunlar, ürünü daha az pahalılaştırır. Makine sisteminde, yalnızca bir iş makinesinin gövdesi onun sayısız aletleri tarafından birlikte kullanılmakla kalmaz, aynı zamanda, aynı hareket gücü sağlayıcı makine de, iletim mekanizmasının bir kısmı ile birlikte, çok sayıda iş makinesi tarafından birlikte kullanılır.

Makinenin değeri ile makinenin günlük ürüne aktardığı değer parçası arasındaki fark veri olsa, bu sonuncunun ürünü pahalılaştırma derecesi her şeyden önce ürünün büyüklüğüne, yani kapladığı alana bağlı olur. Blackburn'lu Baynes 1857'de yayınlanan bir konuşmasında, her bir gerçek[116] mekanik beygir gücünün, yardımcı cihazlarla birlikte, 450 *self-acting mule* iğini veya 220 *throstle* iğini ya da çözgüyü çekme, düzeltme vb. cihazları ile birlikte, *40 inch cloth* (40 inçlik kumaş) dokuyan 15 dokuma tezgâhını işleteceğini tahmin etmiştir.

Bir beygir güçlük buhar gücünün günlük masrafı ile bunun harekete geçirdiği makinelerin yıpranmaları, birinci durumda 450 *mule* iğinin

115 Ricardo, başka yerlerde emek süreci ile değerlenme süreci arasındaki genel ayrımdan daha fazla önem atfetmediği makinenin bu etkisine bazen o derece ağırlık verir ki, zaman zaman makinelerin ürüne aktardıkları değer unsurunu unutur ve makineleri doğa güçleriyle tamamen aynı kefeye koyar. Örneğin: "Adam Smith doğa güçlerinin ve makinelerin bize sağladıkları hizmetlerin değerlerini takdir etmekten hiçbir zaman geri durmaz, ama o, bunların metalara kattıkları değerin doğasını çok doğru olarak birbirlerinden ayırır. ... Bunlar, gördükleri işleri maliyetsiz olarak yaptıklarından, bize yardımları sırasında mübadele değerine hiçbir şey katmazlar." (Ricardo, l.c. s. 336, 337.) Ricardo'nun bu sözü, makinelerin, "kâr"ın bir kısmını oluşturan değeri yaratma "hizmet"ini sağladığı yönünde gevezelikler yapan J. B. Say karşısında kuşkusuz doğrudur.

116 Üçüncü Basıma not: Bir "beygir gücü", dakikada 33000 ayak-librelik, yani dakikada 33000 libreyi bir ayak yüksekliğe ya da bir libreyi 33000 ayak yüksekliğe kaldıran bir güçtür. Metinde kastedilen beygir gücü budur. Günlük konuşmalarda ve yine bu kitabın şurasında burasında başka yazarlardan aktarılan pasajlarda, aynı makinenin "nominal" ve "ticari" ya da "gösterge" beygir güçleri arasında ayrım yapıldığı görülür. Eski veya nominal beygir gücü, yalnızca pistonun hareket aralığına ve silindir çapına göre hesaplanır ve buhar basıncı ile piston hızı hiç dikkate alınmaz. Bunun pratik anlamı şudur: bu makineler, sanki Boulton ve Watt zamanındaki aynı zayıf buhar basıncı ve aynı düşük piston hızı ile işletiliyorlarmış gibi, söz gelişi, 50 beygir gücündedirler, denir. Oysa anılan son iki faktör o günden bu yana muazzam biçimde gelişmişlerdir. Bir makine tarafından bugün gerçekten sağlanan mekanik gücü ölçmek için, buhar basıncını gösteren bir gösterge icat edilmiştir. Silindir hızını saptamak kolaydır. Dolayısıyla, bir makinenin "gösterilmiş" veya "ticari" beygir gücünün ölçüsü, silindir çapını, pistonun hareket aralığını, piston hızını ve buhar basıncını aynı zamanda hesaba katan ve makinenin dakikada 33.000 ayak-libreyi fiilen kaç kez gerçekleştirdiğini gösteren bir matematik formülüdür. Bu nedenle, bir nominal beygir gücü, üç, dört ve hatta beş gösterge ya da gerçek beygir gücünü temsil ediyor olabilir. Bu açıklama, bundan sonraki farklı alıntılar içindir. –F. E.

günlük ürününe, ikinci durumda 220 *throstle* iğinin günlük ürününe, üçüncü durumda 15 mekanik dokuma tezgâhının günlük ürününe dağılır ki, böylece, bir libre ipliğe veya bir yarda kumaşa ancak pek küçük bir değer parçası aktarılmış olur. Yukarıda sözü geçen buhar gücüyle işleyen şahmerdan için de aynı şey söz konusudur. Bunun her günkü yıpranması ile kömür vb. tüketimi her gün dövdüğü muazzam miktardaki demir kütlesine dağıldığı için yüz kilo demire ancak pek küçük bir değer eklenmiş olur; oysa bu dev yapılı araç küçük çivileri çakmak için kullanılacak olsaydı bu değer çok büyük olurdu.

Bir iş makinesinin iş görme kapasitesi, yani bunun aletlerinin sayısı, ya da, güç söz konusuysa, büyüklüğü verilmiş olsa, elde edilen ürünün kütlesi, onun işleme hızına, örneğin, iğin dönüş hızına ya da çekicin bir dakikadaki vuruş sayısına bağlı olur. Dev yapılı çekiçlerin bazıları dakikada 70 vuruş, iğ yapımında kullanılan daha küçük boyutlu buharlı çekiçleri olan Ryder'in patentli dövme makinesi dakikada 700 vuruş yapar.

Makinenin ürüne değer aktarma oranı verilmiş olsa, bu değer parçasının büyüklüğü makinenin kendi toplam değerinin büyüklüğüne bağlı olur.[117] Makine, ne kadar az emek içeriyorsa, ürüne o kadar az değer katar. Ne kadar az değer aktarırsa, o kadar üretken olur ve sunduğu hizmet doğa güçlerinin hizmetine o kadar yaklaşır. Ve makinenin makineyle üretilmesi, makinenin değerini, büyüklük ve etkisine oranla azaltır.

Zanaatçılık veya manifaktür aracılığıyla elde edilen metaların fiyatlarıyla, aynı metaların makine ürünleri olarak fiyatlarının karşılaştırmalı bir analizi, genel olarak, şu sonucu ortaya koyar: ürünün makineyle yapılması halinde emek aracından gelen değer parçası göreli olarak büyür ama mutlak olarak küçülür. Yani, bunun mutlak büyüklüğü azalır, ama ürünün, örneğin bir libre ipliğin toplam değerine oranla büyüklüğü artar.[118]

117 Kafası kapitalist kavramlarla dolu okuyucu burada doğal olarak makinenin, sermaye değeriyle orantılı olarak ürüne kattığı "faiz"i arayacaktır. Ancak şurası kolayca görülebilir ki, değişmez sermayenin diğer herhangi bir unsuru ne kadar yeni değer yaratırsa makineler de o kadar yeni değer yarattıkları için, makineler "faiz" adı altında böyle bir değer katamaz. Ayrıca şurası da açıktır ki, artık değer üretiminin söz konusu olduğu bir yerde, bunun hiçbir kısmı "faiz" adı altında *a priori* (önsel olarak) varsayılamaz. *Prima facie* (ilk bakışta) saçma ve değer oluşumu yasalarına aykırı görünen kapitalist hesaplama tarzı, bu eserin Üçüncü Kitabında açıklanıyor.

118 Makinelerin, atların ve genel olarak, madde değiştirme makineleri olarak değil, yalnızca hareket gücü olarak kullanılan hayvanların yerlerine geçtiği durumlarda, makineler tarafından katılan bu değer unsuru mutlak ve göreli olarak düşer. Burada şu da belirtilebilir: hayvanları düpedüz makine olarak tanımlayan Descartes, hayvanı, daha sonra Bay v. Haller'in "Restauration der Staatswissenschaften" adlı eserinde tekrar karşılaşıldığı gibi, insanın yardımcısı olarak gören Orta Çağdan farklı olarak, manifaktür dönemine özgü bir gözle görür. Descartes'ın da Bacon gibi, üretimin değiştirilmiş bir biçimini ve doğanın pratik olarak insanın egemenliği altına alınışını değiştirilmiş düşünme yönteminin sonucu olarak gördüğü, *"Discours de la Méthode"* eserinden anlaşı-

Şurası açıktır ki, bir makinenin üretilmesi için, bunun kullanımı ile tasarruf edilen miktarda emek gerekmesi halinde, emek yalnızca yer değiştirmiş olur, yani bir metanın üretimi için gerekli emeğin toplam miktarında bir azalma veya emeğin üretkenliğinde bir artma olmaz. Ne var ki, makinenin mal olduğu emekle, tasarruf ettirdiği emek arasındaki fark, bir başka deyimle, bununla sağlanan üretkenliğin derecesi, bunun kendi değeri ile yerini aldığı aletin değeri arasındaki farka bağlı değildir. Makinenin yapımının neden olduğu emek harcaması ve dolayısıyla kendisinin ürüne kattığı değer parçası, işçinin aleti ile emek nesnesine kattığı değerden daha küçük kaldığı sürece, fark devam eder. Bundan dolayı, makinenin sağladığı üretkenliğin derecesi, yerini makineye bırakan insan emek gücünün miktarı ile ölçülür. Baynes'e göre, yardımcı cihazları dahil bir beygir gücüne eşit buhar gücüyle işletilen 450 *mule* iğine 2½ işçi düşer[119] ve her *self-acting mule* iği ile on saatlik bir iş gününde 13 ons (ortalama kalınlık) iplik eğrilir ve dolayısıyla 2½ işçi tarafından haftada 365⅝ libre iplik eğrilir. O halde, yuvarlak hesap, 366 libre pamuk (basit olsun diye fireyi hesaba katmıyoruz), ipliğe dönüşmesi sırasında sadece 150 iş saati, yani on saatlik 15 iş günü soğurur; oysa iplik çıkrığıyla bir iplik işçisi 60 saatte 13 ons iplik eğiriyorsa, aynı miktardaki pamuk 10 saatlik 2.700 iş günü veya 27.000 iş saati soğurur.[120] Keten bezi (basma) basımcılığında el işine dayanan ve eskiden beri uygulanan blok baskı yönteminin yerini makineli basımcılığa bıraktığı yerlerde bir tek makinenin, bir tek adamın veya gencin yardımı ile bir saatte bastığı mik-

lır; bu eserde şöyle denilmektedir: "Hayat için son derece yararlı bilgilere" (felsefeye kendisi tarafından getirilen yöntemle) "ulaşmak mümkündür. Okullarda öğretilmekte olan spekülatif felsefe yerine, kendisinin yardımıyla ateşin, suyun, havanın, gök cisimlerinin ve çevremizdeki diğer bütün cisimlerin güç ve etkinliklerini, zanaatçılarımızın farklı zanaatları öğrenmelerinde olduğu gibi, tam olarak öğrenirken, aynı zamanda, onları en uygun oldukları yerlerde ve amaçlar için kullanmayı öğrenmemizi ve böylece doğanın efendisi ve sahibi haline gelmemizi" ve böylece "insan hayatının mükemmelleşmesine katkıda bulunmamızı sağlayacak pratik bir felsefe bulunabilir." Sir Dudley North'un "Discourses upon Trade" (1691) adlı eserinin önsözünde, Descartes'in yönteminin ekonomi politiğe uygulanmasıyla, ekonomi politiğin para, ticaret vb. ile ilgili eski masallardan ve boş düşüncelerden kurtulmaya başladığı ifade edilir. Bununla beraber, ilk İngiliz iktisatçıları, genellikle, kendi filozofları olarak Bacon ve Hobbes'u benimsemişlerdir; daha sonraki dönemde de Locke, İngiltere, Fransa ve İtalya'da ekonomi politiğin "kat exochn" (asıl) "filozofu" haline gelmiştir.

119 Essen Ticaret Odası'nın yıllık raporuna (Ekim 1863) göre, 1832 yılında, Krupp dökme çelik fabrikası, 161 büyük fırın, 32 buhar makinesi (1800 yılında Manchester'da kullanılan buhar makinelerinin toplam sayısı yaklaşık olarak bu kadardı) ve hepsi bir arada 1236 beygir gücünü temsil eden 14 buharlı şahmerdan, 49 demirci ocağı, 203 iş makinesi ve yaklaşık 2.400 işçiyle, 13 milyon libre dökme çelik üretmişti. Burada 1 beygir gücüne 2 işçi bile düşmüyordu.

120 Babbage'ın hesaplamasına göre, Java'da yalnızca iplik eğirme işi pamuğun değerine % 117 değer katmaktadır. Aynı dönemde (1832) İngiltere'de makinelerin ve ince iplikçilik kolundaki pamuk işleme işinin bir arada kattıkları toplam değer, yaklaşık olarak ham madde değerinin % 33'ü kadardı. ("On the Economy of Machinery", s. 165, 166.)

tarda dört renkli basma, eskiden ancak 200 adamla basılabiliyordu.[121] Eli Whitney'in 1793'te çırçır makinesini bulmasından önce, bir libre pamuğun çekirdeğinden ayrılması bir ortalama iş gününe mal oluyordu. Onun bu icadı sayesinde bir zenci kadının günde 100 libre pamuk ayıklaması mümkün oldu ve çırçırın etkinliği ilk günden itibaren durmadan artırıldı. Geçmişte 50 sente elde edilen çekirdeğinden ayrılmış bir libre pamuk, sonrasında daha büyük bir kârla, yani karşılığı ödenmemiş daha fazla emek içermek üzere, 10 sentten satıldı. Hindistan'da pamuk lifini çekirdeğinden ayırmak için "çurka" isimli yarı yarıya makineye benzer bir alet kullanılır; bununla bir erkek ve bir kadın günde 28 libre pamuk ayıklar. Birkaç yıl önce Dr. Forbes tarafından icat edilen çurka ile, bir adam ve bir genç günde 250 libre pamuk ayıklıyor; hareket gücü kaynağı olarak öküz, buhar veya su kullanılan yerlerde, yalnızca *feeder* (makineye malzeme veren yardımcı) olarak çalışacak bir iki oğlan ve kız çocuk gerekmektedir. Öküzlerle çalıştırılan bu tür 16 makineyle, bir günde, eskiden 750 kişinin bir günde çıkardığı ortalama iş çıkarılır.[122]

Belirtilmiş olduğu gibi, bir buharlı pulluk bir saatte 3 peniye ya da ¼ şiline 66 kişinin bir saatte 15 şiline yapacağı kadar iş çıkarır. Bu örneğe, bir yanlış düşünceyi açıklığa kavuşturmak için, geri dönüyorum. 15 şilin hiçbir biçimde 66 kişi tarafından bir saatte harcanmış bütün emeğin para ifadesi değildir. Artık emeğin gerekli emeğe orana % 100 idiyse, bu durumda, bu 66 işçi, bir saatte, ellerine geçen 15 şilinlik ücretin ancak 33 iş saatinin eş değeri olmasına rağmen, 30 şilinlik bir değer yaratmışlardır. O halde, bir makinenin yerini aldığı 150 işçinin yıllık ücretleri tutarına mal olduğunu bunun da 3000 sterlin tutuğunu varsaysak, 3000 sterlin asla 150 işçi tarafından harcanan ve üzerinde çalışılan şeye eklenen emeğin para ifadesi olmaz, ancak yıllık emeklerinin ücret olarak ellerine geçen kısmının para ifadesi olur. Buna karşılık, 3000 sterlinlik makinenin para değeri, makinenin üretimi sırasında harcanmış bulunan bütün emeği ifade eder; bunun ne kadarının işçinin eline geçen ücreti ve ne kadarının kapitalistin cebine giren artık değeri oluşturduğunun bir önemi yoktur. O halde, makinenin maliyeti, yerine geçtiği emek gücüne eşit olsa bile, makinede maddeleşmiş emek, yerini aldığı canlı emekten her zaman çok daha küçük olur.[123]

Yalnızca ürünü ucuzlatma aracı olarak bakılırsa, makine kullanımı şu biçimde sınırlanır: makinenin yapımı için harcanan emek, bunun kul-

---

121 Makineli baskıcılıkta ayrıca boyadan tasarruf edilir.

122 Krş. "Paper read by Dr. Watson, Reporter on Products to the Government of India, before the Society of Arts", 17. April 1860,

123 "Bu dilsiz yardımcılar" (makineler) "aynı para değerine sahip olsalar bile, her zaman, yerine geçtikleri emekten çok daha az bir emeğin ürünüdür." (Ricardo, l.c. s. 40.)

lanımı ile yol verilen emekten daha az olmalıdır. Ancak, sermaye için kullanım sınırları daha dardır. Sermayenin karşılığını ödediği şey harcanan emek değil, kullanılan emek gücünün değeri olduğu için, makine kullanımı, sermaye için, makinenin değeri ile makinenin yerine geçtiği emek gücünün değeri arasındaki farkla sınırlanır. Emek gününün gerekli emeğe ve artık emeğe bölünüşü değişik ülkelerde farklı olduğu ya da aynı ülkede farklı dönemlerde veya aynı dönemde farklı iş kollarında başkalık gösterdiği, dahası, işçinin gerçek ücreti kâh işçinin emek gücünün değerinin altına düştüğü kâh üstüne çıktığı için, makinenin üretimi için gerekli emek miktarı ile makinenin yerini aldığı emeğin toplam miktarı arasındaki fark aynı kalsa bile, makinenin fiyatı ile yerine geçeceği emek gücünün fiyatı arasındaki fark değişebilir.[124] Ne var ki, kapitalist için metanın üretim maliyetini belirleyen ve onu rekabetin zorlayıcı yasaları ile etkileyen yalnızca birinci tür farktır. Bundan dolayı, günümüzde İngiltere'de, sadece Kuzey Amerika'da kullanılan makineler icat ediliyor; tıpkı 16. ve 17. yüzyılda Almanya'da sadece Hollanda'da kullanılan makinelerin icat edilmiş ve 18. yüzyıldaki bazı Fransız buluşlarından sadece İngiltere'de yararlanılmış olması gibi. Daha erken gelişmiş ülkelerde, bazı iş kollarında kullanıldıkları zaman, makinelerin kendileri ekonominin diğer kollarında öyle bir emek fazlası (Ricardo buna *redundancy of labour* der) yaratırlar ki, ücretlerin emek gücünün değeri altına düşmesi buralarda makine kullanımını önler ve kârı kullanılan emeğin azalmasından değil, karşılığı ödenen emeğin azalmasından doğan kapitalist için bu kullanımı gereksiz, pek çok durumda da olanaksız kılar. Son yıllarda, İngiliz yünlü dokuma manifaktürünün bazı dallarında, çocukların çalıştırılması çok azalmış, bazı yerlerde tamamen ortadan kalkmıştır. Neden? Fabrika Yasası, çocukların iki posta halinde çalıştırılması zorunluluğunu getirmişti; ya bunlardan biri 6 diğeri 4 saat ya da ikisi de 5'er saat çalışacaktı. Ama ebeveynler, *half-times*'ı (yarı zamanlıları), geçmişte *full-times*'ı (tam zamanlıları) sattıklarından daha ucuza satmak istemiyordu. Bundan dolayı, *half-times*'ın yerini makineler aldı.[125] Kadınların ve (10 yaşın altın-

---

124 İkinci Basıma not: Bundan dolayı komünist bir toplumda makinelerin kullanım alanı burjuva toplumundakinden tümüyle farklı olurdu.

125 "İşverenler 13 yaşından küçük iki takım çocuğu gereksiz yere işe almak istemez. ... Bir grup fabrikatör, yün ipliği yapımcıları, bugün gerçekten de 13 yaşından küçük çocukları, yani yarı zamanlıları çok seyrek olarak kullanıyor. Bunlar, farklı türdeki iyileştirilmiş ve yeni makineleri kullanıma soktu; bu makineler sayesinde çocuk işçi" (yani 13 yaşından küçük çocuk) "çalıştırılması tamamen gereksizleşmiş bulunuyor; çalıştırılan çocuk sayısındaki bu azalmayı göstermek için örnek olarak bir emek sürecinden söz edeceğim; bu emek sürecinde mevcut makinelere, uzatma makinesi *(piecing machine)* denilen bir araç eklenmiştir; bu araç sayesinde, her bir makinenin özelliğine göre, 6 ya da 4 yarı zamanlı işçi tarafından yapılan iş, bir genç" (13 yaşından büyük) "tarafından yapılabilmektedir. ... Yarı zamanlı çalıştırma sistemi, uzatma makinesinin icadı için" dürtü olmuştu. ("Reports of Insp. of Fact. for 31st Oct. 1858", [s. 42, 43].)

daki) çocukların madenlerde çalıştırılmaları yasaklanmadan önce, sermaye çıplak kadınları ve genç kızları pek çok örnekte erkeklerle birlikte kömür madenlerinde ve diğer madenlerde çalıştırmayı kendi ahlak ilkeleriyle ve özellikle de muhasebe defterleriyle öylesine bağdaşır bulmuştu ki, ancak bunun yasaklanmasından sonra makineye el attı. Yankee'ler taş kırma makineleri icat etti. İngilizler bunları kullanmıyor; çünkü, bu işi yapan "zavallı" (İngiliz ekonomi politiğinin tarım işçisi için kullandığı teknik terim "*wretch*"tir), emeğinin o kadar küçük bir kısmının karşılığını alır ki, makine kullanılması üretimi kapitalistler için pahalılaştırırdı.[126] İngiltere'de kanallarda kullanılan tekneleri çekmek vb. işler için zaman zaman hâlâ beygirler yerine kadınlar çalıştırılır,[127] çünkü, beygirlerin ve makinelerin üretimleri için gerekli emek miktarı belli bir matematiksel büyüklüktür; oysa, *surplus-population* (artık nüfus) içindeki kadınların ayakta tutulmaları için gereken emek miktarı her türlü hesabın altında kalır. Bundan ötürü, insan gücü, hiçbir yerde, en değersiz işler için, makineler ülkesi İngiltere'de olduğundan daha utanmazca çarçur edilmez.

3. Makineye Dayanan Üretim Sisteminin İşçi Üzerindeki İlk Etkileri

Emek aracında meydana gelen devrim, görülmüş olduğu gibi, büyük sanayinin hareket noktasını oluşturur ve köklü bir değişikliğe uğrayan emek aracı, en gelişmiş biçimine, fabrikanın yapılandırılmış makine sisteminde ulaşır. Bu nesnel organizmaya insan unsurunun nasıl katıldığını görmeden önce, bu devrimin bizzat işçinin kendisi üzerindeki bazı genel etkilerini gözden geçireceğiz.

a. Ek emek güçlerine sermaye tarafından el konulması. Kadınların ve çocukların çalıştırılması

Makineler, adale gücünü vazgeçilmez olmaktan çıkardıkları ölçüde, adale gücü olmayan veya vücut gelişmesi tamamlanmamış, ama organları daha kolay biçim alabilen işçiler, işe koşulacak araçlar haline gelir. Bu nedenle, makinelerin kapitalist tarzda kullanımının ilk sonucu, kadın ve çocuk emeğidir! Bu muazzam yedek emek ve işçi kaynağı, çok geçmeden, işçi ailelerinin bütün üyelerini, yaş ve cinsiyet farkına bakmaksızın, doğrudan doğruya sermayenin egemenliği altına alarak ücretli işçi sayısını artırmakta yararlanılan bir araç haline gelir. Kapitalist için çalış-

126 "Makine ... çoğu zaman emek" (ücret demek istiyor) "yükselmediği sürece kullanılmayabilir." (Ricardo, l.c. s. 479.)

127 Bkz. "Report of the Social Science Congress at Edinburgh, Octob. 1863".

ma zorunluluğu, çocukların oyun zamanlarına el koymakla kalmaz; ev içinde, geleneksel sınırlar dahilinde, ailenin kendisi için özgürce harcanabilecek emeğe de el koyar.[128]

Emek gücünün değeri, yalnızca bireysel yetişkin işçinin ayakta tutulması için değil, fakat işçi ailesinin ayakta tutulması için gerekli olan emek-zaman ile belirleniyordu. Makine, işçi ailesinin bütün üyelerini emek piyasasına çıkararak, yetişkin erkeğin emek gücünün değerini işçinin bütün ailesine dağıtır ve dolayısıyla onu değersizleştirir. Söz gelişi, 4 emek gücüne bölünmüş bir ailenin satın alınması, belki, daha önce aile reisinin emek gücünün satın alınması için yapılandan daha büyük bir harcama gerektirir; ama bu kez 1 iş günü yerine 4 iş günü söz konusudur ve bu 4 iş gününün fiyatı, 4 iş günü ile sağlanan artık emeğin 1 iş günü ile elde edilen artık emeği aşması oranında düşer. Artık, ailenin yaşayabilmesi için, dört kişinin kapitaliste sadece emek değil ama aynı zamanda artık emek sağlamaları zorunlu hale gelir. Böylece, makine daha başından itibaren sermayenin asıl sömürü alanı olan[129] beşerî sömürü malzemesini çoğaltmakla kalmaz, aynı zamanda sömürü derecesini de yükseltir.

Bunun gibi, makine, işçi ile kapitalist arasındaki ilişkiyi biçimsel olarak kuran sözleşmeyi de kökünden değiştirir. Meta mübadelesi temelin-

128 Dr. Edward Smith, Amerikan İç Savaşı ile birlikte gelen pamuk bunalımı sırasında, pamuklu sanayisi işçilerinin sağlık koşulları üzerinde incelemeler yapıp bir rapor hazırlamak üzere İngiliz hükümeti tarafından Lancashire, Cheshire ve diğer yörelere gönderilmişti. Raporda şunlar da kaydedilmektedir: İşçilerin fabrika atmosferinden zorla uzak kalmaları bir yana, bunalımın hijyenik bakımdan daha birçok faydaları olmuştur. İşçi kadınlar şimdi çocuklarını *Godfrey's Cordial* (afyonlu bir ilaç) ile zehirleyecek yerde, kucaklarına alıp emzirecek boş vakti buluyorlar. Yemek pişirmesini öğrenecek zamana sahipler. Ama ne yazık ki, yemek pişirmede kazanılan bu ustalık yiyeceğin olmadığı bir zamanda kazanılıyor. Fakat biz burada aile içinde harcanması gereken emeğe kendini büyütme amacıyla sermaye tarafından nasıl el konulduğunu görüyoruz. Bunun gibi, bunalım, bazı okullarda işçi kızlarının dikiş öğrenmeleri için de yararlı olmuştur. Bütün dünya için iplik eğiren işçi kızların dikiş öğrenmeleri için bir Amerikan Devrimi ve bir dünya bunalımı gerekmiştir!

129 "Gittikçe artan ölçüde erkek işçilerin yerine kadın işçiler ve her şeyden önce de yetişkin işçilerin yerine çocuk işçiler geçtiği için, işçilerin sayısı çok artmış bulunuyor. 13 yaşında üç kız çocuğu, 6-8 şilin arasında haftalık bir ücretle, haftada 18-45 şilin arasında ücret alan yetişkin bir erkek işçiyi işinden eder." (Th. de Quincey, "The Logic of Politic. Econ.", Lond. 1844. s. 147'deki not). Ailenin belirli işlevleri, söz gelişi çocukların bakımı ve beslenmeleri vb., tamamıyla baskı altına alınamayacağından, kendilerine sermaye tarafından el konulmuş anne durumundaki işçiler, bunların yerini tutacak bazı şeyler bulmak zorunda kalır. Dikiş, sökük ve yırtık tamiri vb. gibi aile hayatının gerekli kıldığı bazı işlerin yerine hazır metaların konması zorunlu olur. Demek oluyor ki, bir taraftan evdeki emek harcaması azalırken, diğer taraftan para harcaması artar. Bundan dolayı, işçi ailesinin üretim masrafları artar ve gelir fazlasını alıp götürür. Buna ek olarak, geçim araçlarının kullanımında ve hazırlanmasında tasarruf ve amaca uygunluk olanaksız hale gelir. Resmî ekonomi politiğin gizlediği bu olgular hakkında fabrika müfettişlerinin, *"Children's Employment Commission"*ın (Çocuk İstihdamı Komisyonu) *"Report"*larında (raporlarında) ve özellikle de *"Reports on Public Health"*te (Halk Sağlığı Raporlarında) zengin malzeme mevcuttur.

de yapılan ilk varsayım, kapitalist ile işçinin birbirlerinin karşısına özgür kişiler olarak, biri para ve üretim aracı sahibi, diğeri emek gücü sahibi olan bağımsız meta sahipleri olarak çıktıklarıydı. Ne var ki, sermaye şimdi söz sahibi olmayanları ya da yarı söz sahibi olanları satın alır. İşçi, daha önce, üzerinde biçimsel açıdan özgür bir kimse olarak tasarrufta bulunduğu kendi emek gücünü satıyordu. Şimdi, karısını ve çocuğunu satıyor. Köle tüccarı oluyor.[130] Çocuk işçi aranırken verilen ilanlar, çoğu zaman, biçimsel olarak da, daha önce zenci köle arayanların Amerikan gazetelerinde görülen ilanlarını andırır.

> "Dikkatim", diyor örneğin bir İngiliz fabrika müfettişi, "bölgenin en önemli sanayi şehirlerinden birinde yayınlanan bir gazetede çıkan bir ilana yönelmişti; burada bunun bir kopyasını veriyorum: 12 ile 20 yaşlar arasında genç işçi aranıyor; 13 yaşından küçük görünmemeleri şarttır. Ücret haftada 4 şilindir. Müracaat vb."[131]

"13 yaşından küçük görünmemeleri şarttır" ifadesi Fabrika Yasası ile ilgilidir; bu yasaya göre, 13 yaşından küçük çocuklar günde yalnızca 6 saat çalıştırılabilmektedir. İşçinin yaşını, resmi yetkili bir hekimin (*certifying surgeon*) saptaması zorunludur. Fabrikatör, bu nedenle, 13 yaşında görünen çocuklar bulmak ister. Fabrikatörler tarafından çalıştırılan 13 yaşından küçük çocukların sayılarında son yirmi yıllık İngiliz istatistiklerinde görülen şaşkınlık verici ve bazen sıçramalı gerileme, bizzat fabrika müfettişlerinin ifadelerine göre, büyük ölçüde, kapitalistlerin sömürü hırslarına ve ana ve babaların bezirganca ihtiyaçlarına uygun olarak, çocukların yaşlarını yüksek gösteren *certifying surgeon*'ların marifetidir. Londra'nın meşhur Bethnal Green mahallesinde, her pazartesi ve salı sabahı, her iki cinsiyetten 9 yaşında ve daha büyük çocukların kendilerini Londralı ipek fabrikatörlerine kiraladıkları bir açık pazar kurulur. "Genellikle haftalık ücret (ana ve babalara giden) 1 şilin 8 peni ve çayla

---

130 İngiliz fabrikalarında kadın ve çocuk işçilerin çalışma saatlerinin sınırlandırılmasının, yetişkin erkek işçilerin mücadelesiyle sermayeden koparılmış bir hak olmasına karşın, *"Children's Employment Commission"*ın en yeni raporlarında, işçi ana ve babaların çocuklar üzerindeki bezirgânlıkları ile ilgili gerçekten dehşet verici ve tümüyle köle ticaretini andıran izlere rastlanmaktadır. Ne var ki, yine aynı *"Report"*larda görülebileceği üzere, iki yüzlü kapitalist, bizzat kendisi tarafından yaratılan, devamlı hale getirilen ve yararlanılan ve üstelik yine onun tarafından "çalışma özgürlüğü" diye vaftiz edilen bu canavarlığı yerer. "Küçücük çocuklar yardıma çağrılmıştı ... hatta kendi günlük ekmekleri karşılığında çalışmak üzere. Her tür ölçüyü aşan bu derece ağır işleri yapacak güçleri olmadan ve daha sonraki hayatlarında kendilerine rehberlik edecek hiçbir eğitim almaksızın, bu çocuklar fiziksel ve manevi bakımdan pis bir ortamın içine atılmışlardır. Kudüs şehrinin Titus tarafından yıkılması üzerine Yahudi tarihçi, insanlığını yitirmiş bir ananın doymak bilmeyen açlığını gidermek için kendi yavrularını feda etmeye başladığı zaman, şehrin yerle bir edilmesinde, evet bu biçimde taş üstünde taş kalmamacasına yok edilmesinde, şaşılacak bir şey yoktur, demişti." ("Public Economy Concentrated", Carlisle, 1833, s. 66.)

131 A. Redgrave, "Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1858," s. 40, 41.

birlikte kendim için olan 2 penidir." Sözleşmeler sadece bir haftalığına yapılır. Bu pazarın açık kaldığı süre boyunca görülen manzara ve işitilen sözler gerçekten tiksindiricidir.[132] Kadınların "çalışma yurtlarındaki çocukları alıp bunları isteyen her alıcıya haftalığı 2 şilin 6 peniden kiralamaları" İngiltere'de hâlâ görülen bir şeydir.[133] Mevcut yasalara rağmen, Büyük Britanya'da hâlâ en az 2.000 çocuk canlı baca temizleme makinesi olarak (bunların yerini alacak makinelerin bulunmasına rağmen) ana ve babaları tarafından satılır.[134] Makinelerin, emek gücü alıcısı ile satıcısı arasındaki hukuki ilişkide, işlemin bir bütün olarak özgür kişiler arasında yapılan bir sözleşme olması görüntüsünü bile yok eden bir değişiklik yaratması, daha sonra parlamentoya devletin fabrikalara müdahale etmesinin hukuki mazeretini sağladı. Fabrika Yasası, ne zaman daha önce müdahale edilmemiş sanayi kollarında çocukların çalışmasını 6 saatle sınırlasa, fabrikatörlerin feryatları yeniden duyuluyor: ana ve babaların bir bölümü, çocuklarını, henüz "çalışma özgürlüğü"nün hüküm sürdüğü, yani 13 yaşından küçük çocukların yetişkinler gibi çalışmaya zorlandıkları ve dolayısıyla de daha yüksek bir fiyatla elden çıkarılabildikleri sanayi kollarına satmak için, yasanın kapsamına sokulmuş bulunan sanayi kollarından çekiyordu. Ama, sermaye doğası itibarıyla bir düzleyici olduğundan, yani bütün üretim alanlarında emeği sömürme koşullarının eşitliğini doğuştan gelen bir hak olarak talep ettiğinden, çocuk çalışmasının bir sanayi kolunda yasayla sınırlandırılması, başka kollarda da sınırlandırılmasının nedeni olur.

Makinelerin, önce doğrudan doğruya kendilerinin oluşturduğu temel üzerine kurulan fabrikalarda ve sonra dolaylı olarak diğer bütün sanayi kollarında sermayenin sömürüsüne tabi kıldığı kadın işçilerin ve çocuklar ile gençlerin uğradıkları fiziksel bozukluklara daha önce değinilmişti. Bu nedenle, burada yalnızca bir nokta üzerinde, işçi çocukları arasında hayatlarının ilk yıllarında görülen korkunç yükseklikteki ölüm oranı üzerinde duracağız. İngiltere'de bir yaşından küçük çocuklardan 100.000'i için yıllık ortalama ölüm sayısının sadece 9.095 (yalnızca bir bölgede 7.047) olduğu 16 nüfus kayıt bölgesi vardır; bu sayı, 24 bölgede 10.000'in üstünde ama 11.000'in altında, 39 bölgede 11.000'in üstünde ama 12.000'in altında, 48 bölgede 12.000'in üstünde ama 13.000'in altında, 22 bölgede 20.000'in üstünde, 25 bölgede 21.000'in üstünde, 17 bölgede 22.000'in üstünde, 11 bölgede 23.000'in üstünde, Hoo, Wolver-

132 "Children's Employment Commission, V. Report", London 1866, s. 81, n. 31. [4. Basıma not: Bethnal Green ipekli sanayisi şu anda hemen hemen yok olmuş bulunuyor. –F. E.]

133 "Child. Employment Comm., III. Report", Lond. 1864, s. 63, n. 15.

134 l.c. "V. Report", s. XXII, n. 137.

hampton, Ashton-under-Lyne ve Preston'da 24.000'in üstünde, Nottingham, Stockport ve Bradford'da 25.000'in üstünde, Wisbeach'de 26.001 ve Manchester'da 26.125'tir.[135] 1861 yılında yapılan resmî bir sağlık araştırmasının ortaya koyduğuna göre, ölüm oranlarının yüksek olmasının başlıca nedeni, annelerin dışarıda çalışmaları ve bunun ürünü olarak, başka şeylerin yanında yetersiz beslenmeye, uygun olmayan gıdalarla beslenmeye, afyonlu mamalarla beslenmeye vb. yol açan ihmal ve kötü davranışlardır; bunlara bir de, annelerde çocuklarına karşı gelişen doğal olmayan* yabancılaşma ve bunun sonucu olan bilerek aç bırakma ve zehirleme eklenir.[136] "Kadınların çalışmasının minimum düzeyde olduğu" tarım bölgelerinde, "buna karşılık, ölüm oranı en düşük düzeydedir."[137] Bununla beraber, 1861 yılında araştırma komisyonu beklenmedik bir sonuçla karşılaştı: Kuzey Denizi kıyılarında yalnız tarımla uğraşan bazı bölgelerde bir yaşından küçük çocuklar arasındaki ölüm oranı, hemen hemen en kötü sanayi bölgelerindeki ölüm oranı düzeyine ulaşmış bulunuyordu. Bundan dolayı, Dr. Julian Hunter bu durumu yerinde incelemekle görevlendirildi. Verdiği rapor "VI. Report on Public Health"e (Halk Sağlığı Hakkında VI. Rapor) eklenmiştir.[138] O zamana kadar, çocukları sıtma ile alçak ve bataklık bölgelere özgü diğer hastalıkların kırıp geçirdiği düşünülmüştü. İnceleme, bunun tam aksini ortaya koydu; şöyle ki, "sıtmayı ortadan kaldıran neden, yani toprağın kışın bataklık yazın cılız bir çayır toprağı olmaktan çıkarılıp verimli bir tahıl toprağı haline sokulması, bebekler arasındaki ölüm oranını olağanüstü artırmıştı."[139]

Dr. Hunter'ın bu bölgelerde görüştüğü 70 pratisyen hekim bu nokta üzerinde "tam bir görüş birliği" içindeydi. Çünkü, toprağı işleme biçiminde meydana gelen devrimle birlikte, tarıma sanayi sistemi sokulmuştu.

> "Kız ve oğlan çocuklarla birlikte gruplar halinde çalışan evli kadınlar, 'grup başı' denilen ve bütün grubu kiralayan bir adam tarafından belli bir para karşılığında çiftçinin hizmetine verilir. Bu gruplar çoğu zaman köylerinden millerce uzaklara giderler; bunlara sabah ve akşamları yollarda rastla-

135 "Sixth Report on Public Health", Lond. 1864, s. 34.

* Almanca 3. ve 4. basımlarda "doğal". –Almanca Baskı Editörünün Notu

136 "O," (1861 yılı soruşturması) "... ayrıca şunu da gösterir: belirtilen koşullar altında bebekler, annelerinin dışarıda çalışmalarının sonucu olarak, ihmal ve kötü bakım yüzünden mahvolurken, anneler yavrularına karşı korkunç derecede vahşileşmekte, çoğunlukla çocuklarının ölümlerine pek fazla aldırış etmemekte ve bazen ... çocuklarının ölümünü garantilemek için doğrudan önlemler almaktadırlar." (l.c.)

137 l.c. s. 454.

138 l.c. s. 454-462. "Reports by Dr. Henry Julian Hunter on the excessive mortality of infants in some rural districts of England."

139 l.c. s. 35 ve s. 455, 459.

nır; kadınların kısa iç eteklik, gömlek ve çizme ve bazen pantolon giymiş oldukları görülür; çok güçlü ve sağlıklı görünürler; ama alışkanlık haline gelmiş hafiflik ve ahlâk düşkünlüğü ile bozulmuş, bu faal ve bağımsız yaşama tarzına olan tutkunluklarının evlerinde perişanlık ve bakımsızlık içinde kıvranan yavrular üzerindeki meş'um etki ve sonuçları karşısında vurdumduymaz bir halleri vardır."[140]

Sanayi bölgelerindeki tüm görüngüler burada yeniden üretilir; üstelik gizli çocuk öldürme ve çocuklara afyon verilmesi burada daha yüksek bir dereceye varmıştır.[141]

"Yetişkin kadınların sanayi işlerinde geniş ölçüde çalıştırılması" der, *Privy-Council*'in (Özel Danışma Kurulu) hekim üyesi ve *"Public Health"* (Halk Sağlığı) raporunun başyazarı Dr. Simon, "karşısında duyduğum derin endişe ve korkuyu, bunun yol açtığı kötülükler üzerindeki bilgilerim, haklı ve mazur gösterecek niteliktedir."[142] "Aile sahibi bütün evli kadınların" diye seslenir fabrika müfettişi R. Baker resmi bir raporda, "herhangi bir fabrikada çalışmaları yasak edildiği gün, bu, İngiltere'nin manifaktür bölgeleri için gerçekten bir mutluluk olacaktır."[143]

Kadın ve çocukların kapitalist sömürü elinde uğradıkları ahlaki soysuzlaşma, *"İngiltere'de Emekçi Sınıfın Durumu"* (*"Lage der arbeitenden Klasse Englands"*) adlı eserinde F. Engels tarafından ve diğer yazarlarca öylesine çıplak bir biçimde gözler önüne serilmiş bulunuyor ki, burada konuyu sadece anmakla yetiniyorum. Ama küçük yaştaki, henüz olgunlaşmamış insanların yalnızca artık değer üretimine yarayan makineler haline getirilmelerinin yapay olarak ürettiği ve aklı, kendi gelişme yeteneğine, kendi doğal üretkenliğine zarar vermeden atıl tutan bildiğimiz doğal cehaletten tümüyle farklı olan zihinsel yıkım, en sonunda, İngiliz parlamentosunu bile, Fabrika Yasasına tabi bütün sanayilerde ilköğretimi 14 yaşından küçük çocukların "üretici" şekilde kullanılmalarının yasal koşulu yapmak zorunda bıraktı. Kapitalist üretime egemen olan ruh, fabrika yasalarının "eğitim hükümleri"nin gelişigüzel bir biçimde kaleme alınışlarında, bu öğretim zorunluluğunun büyük ölçüde gene hayalden ibaret bir şey kalmasına yol açan yönetim mekanizması yeter-

140 l.c. s. 456.

141 İngiliz fabrika bölgelerinde olduğu gibi tarım bölgelerinde de afyon tüketimi, yetişkin erkek ve kadın işçiler arasında günden güne artmaktadır. "Afyonlu ilaçların satışını artırmak ... bazı girişimci toptancı tüccarların büyük amacıdır. Bunlar, eczacılarca en çok sürüm bulan madde olarak görülmektedir." (l.c. s. 459.) Afyonlu ilaçlarla beslenen bebekler, "küçücük yaşlı adamlar halinde güdükleşmekte ya da küçük maymunlar gibi buruşup kartlaşmaktadırlar." (l.c. s. 460.) Hindistan ve Çin'in İngiltere'den nasıl öç aldığı görülüyor.

142 l.c. s. 37,

143 "Reports of Insp. of Fact. for 31st Oct. 1860," s. 59. Bu fabrika müfettişi daha önce hekimdi.

sizliğinde, bizzat fabrikatörlerin kendilerinin bu öğretim yasasına karşı gösterdikleri muhalefette ve bunun üstesinden gelmek için pratikte bulup uyguladıkları hile ve hurdada pırıl pırıl parlıyordu.

> "Bütün kabahat yasa koyucudadır; çünkü, çocukları eğitme görünüşü altında, bu öngörülen amacın sağlanmasına yarayabilecek bir tek hüküm içermeyen bir hayali yasa (*delusive law*) çıkarmıştır. Yasa, çocukların günde belli bir süre" (3 saat) "okul adı verilen dört duvardan ibaret bir yerde kapalı tutulmasından ve çocuğu çalıştıran kimsenin her hafta, öğretmen olarak imzasını atan bir kişiden bir belge almasından başka hiçbir hüküm getirmemektedir."[144]

1844 tarihli değiştirilmiş Fabrika Yasasının çıkarılmasından önce, öğretmenler tarafından, kendileri de okuma yazma bilmedikleri için, bir çarpı işareti ile imzalanan okul devam belgeleri hiç de ender görülen şeyler değildi.

> "Bu türlü belgeler veren bir okula yaptığım ziyaret sırasında öğretmenin cehaleti karşısında öylesine şaşırdım ki, kendimi tutamadım, sordum: 'Affedersiniz efendim, okuma yazma biliyor musunuz?' Aldığım cevap şu oldu: 'Kim, ben mi? Eh şöyle böyle'. Sonra da kendisini haklı göstermek için ekledi: 'Her durumda, öğrencilerimin ilerisindeyim.' "

1844 tarihli yasanın hazırlandığı sırada fabrika müfettişleri, verdikleri belgeleri yasal olarak geçerli saymak zorunda kaldıkları okul denilen bu yerlerin utanç verici durumlarını yerin dibine batırmışlardı. Ama bütün başarabildikleri sadece şu oldu: 1844 yılından itibaren "okul belgelerindeki rakamlar öğretmenin el yazısıyla yazılmak ve aynı şekilde öğretmen, adını ve soyadını da kendisi yazmak zorundadır."[145]

İskoçya için fabrika müfettişi olan Sir John Kincaid, bunlara benzer şeyler anlatır:

> "İlk ziyaret ettiğimiz okul, Ann Killin adında bir hanım tarafından yönetiliyordu. Soyadını hecelemesini istemem üzerine, C ile başlayarak daha baştan bir yanlış yaptı, ama derhal düzeltip soyadının K ile başladığını söyledi. Ne var ki, okul belge defterlerindeki imzalarına baktığım zaman farklı farklı yazılmış olduklarını gördüm; el yazısı ise onun öğretmenlik yeteneğinden yoksunluğu hakkında hiçbir şüphe bırakmıyordu. Kayıtları kendisinin tutamadığını da kendisi itiraf etti. ... Bir başka okulda, dersliğin 15 ayak uzunluğunda 10 ayak genişliğinde olduğunu gördüm ve bu kadarcık bir yerde ağızlarında birtakım anlaşılmaz şeyler geveleyen tam 75 çocuk saydım."[146] "Ne var ki, çocukların yalnızca okula devam belgeleri alıp öğretimin zerresini alamadıkları bu sefil yerlerde değil, öğretmeni yetenekli olan birçok okulda da öğretmenin çabaları, üç yaşından itibaren her yaşta-

---

144 Leonard Horner, "Reports of Insp. of Fact. for 30th April 1857", s. 17.

145 id., "Reports of Insp. of Fact. for 31st Oct. 1855", s. 18, 19.

146 Sir John Kincaid, "Reports of Insp. of Fact. for 31st Oct. 1858", s. 31, 32.

ki çocukların kopardıkları gürültü içinde heba olur gider. Öğretmenin en iyi durumda sefalet düzeyinde olan geçim durumu, tamamen, bir odaya tıkılabilecek olan en fazla sayıda çocuktan alınan penilerin sayısına bağlıdır. Bunlara ek olarak, okullarda pek az eşya vardır; kitaplar ve diğer öğretim malzemesi yetersizdir; kapalı ve pis havanın zavallı çocuklar üzerinde çok zararlı bir etkisi olur. Bu türden pek çok okulda bulundum ve kesinlikle hiçbir şey yapmayan bir sürü çocuk gördüm; ve bu durum okula devam diye belgelenmektedir, ve bu çocuklar resmî istatistiklerde eğitim görmüş (*educated*) olarak gösterilir."[147]

İskoçya'da fabrikatörler okula gitmek zorunda olan çocukları mümkün olduğu ölçüde işe işe almamaya çalışır.

"Bu durum, fabrikatörlerin, eğitim hükümlerinden ne kadar büyük bir rahatsızlık duyduklarını kanıtlamaya yeter."[148]

Bu söylenen, kendine özgü bir Fabrika Yasası ile düzenlenen keten bezi vb. basımcılığı iş kolunda korkunç derecede acayip bir hal alır. Bu yasanın hükümlerine göre,

"her çocuk, böyle bir baskı iş yerinde çalıştırılmaya başlamadan önce, çalışmaya başladığı günden hemen önce gelen 6 ay boyunca en az 30 gün ve 150 saatten az olmamak üzere, okula devam etmek zorundadır. Baskı iş yerinde çalışmaya başladıktan sonra ve çalıştığı süre sırasında, çocuğun, her 6 aylık dönemde gene 30 gün ve 150 saatlik bir süre boyunca okula gitmesi zorunludur. ... Okul saatleri sabahleyin saat 8 ile öğleden sonra saat 6 arasında olacaktır. Aynı gün içinde 2½ saatten az veya 5 saatten fazla olan devam süreleri 150 saatten düşülmez. Normal koşullar altında, çocuklar okula öğleden önceleri ve öğleden sonraları, 30 gün, günde 5 saat gider; 30 günün bitiminden sonra, yasada öngörülen 150 saatlik toplam süre dolmuş ve kendi dillerindeki kitaplarını bitirmişlerse, iş yerine dönerler; burada 6 ay kalırlar; sonra yeni bir okul dönemi gelir ve tekrar okula başlarlar ve kitabı bir kere daha hatmedinceye kadar okulda kalırlar. ... Yasada öngörülen 150 saati okulda geçirip 6 ay basımhanede çalıştıktan sonra tekrar okula dönen pek çok çocuk her şeye en baştaki kadar yabancı olur. ... Daha önceki okul dönemleri sırasında öğrendikleri her şeyi, arada geçen süre içinde, doğal olarak, unutmuş bulunurlar. Diğer baskı iş yerlerinde çocukların okula devamları tamamıyla fabrikanın iş ihtiyaçlarına bağlıdır ve bunlara göre ayarlanır. Her altı aylık süredeki gerekli saat sayısı, her defa 3 ile 5 saat arasında değişen ve belki de 6 aya dağılan taksitlerle tamamlanır. Örneğin okulda bir gün sabahleyin 8'den 11'e kadar, başka bir gün öğleden sonra 1'den 4'e kadar kalınır; bundan sonra çocuk birçok gün okuldan uzak kalır ve bir gün birdenbire tekrar saat 3'ten 6'ya kadar okulda olduğu görülür; bu birbiri peşi sıra belki 3-4 gün veya bir hafta sürer, sonra tekrar 3 hafta veya tam bir ay okula gittiği görülmez; işlerin gevşek olduğu birkaç gün, işverenin ona tesadüfen ihtiyacı olmadığı bir zamanda birkaç saatli-

147 Leonard Horner, "Reports etc. for 30th Apr. 1857", s. 17, 18.

148 Sir J. Kincaid, "Rep. Insp. Fact. 31st Oct. 1856", s. 66.

ğine tekrar okula gider; böylece, çocuk, 150 saat doluncaya kadar, fabrika ile okul arasında, deyim yerindeyse oradan oraya itilip kakılır (*buffeted*)."[149]

Birleşik çalışanlar topluluğuna çok büyük sayıda çocuğun ve kadının eklenmesiyle, makine, erkek işçinin sermayenin despotizmine karşı manifaktür döneminde gösterebildiği direnci sonunda kırar.[150]

b. İş gününün uzatılması

Makine, emeğin üretkenliğini yükseltmenin, yani bir metanın üretimi için gerekli emek-zamanı kısaltmanın en güçlü aracıysa, sermayenin taşıyıcısı olarak, öncelikle doğrudan doğruya el attığı sanayilerde, iş gününü her türlü doğal sınırın ötesine uzatmaya yarayan en güçlü araç haline gelir. Makine, bir yandan sermayeye kendisinin bu sürekli eğiliminin dizginlerini serbest bırakan yeni koşullar yaratırken, diğer yandan da onun başkalarının emeğine duyduğu doymak bilmez iştahı daha da artıran yeni nedenler yaratır.

Her şeyden önce, makinelerle birlikte emek aracının hareketi ve işleyişi işçiden bağımsızlaşır. Emek aracının kendisi, insan yardımcılarının bedensel zayıflıkları ve dik başlılıkları gibi belirli doğal engellerle karşılaşmasa, kesintisiz olarak üretimde bulunacak olan bir sınai *perpetuum mobile* (sürekli hareket makinesi) haline gelir. Bundan dolayı, otomat, sermaye olarak ve sermaye olması dolayısıyla kapitalistin kişiliğinde bilinç ve iradeye sahip olduğu için, direnme gücü olan ama gene de esneklik gösterebilen beşeri doğal engelleri asgari direnme düzeyine indirme güdüsüyle donanmıştır.[151] Bu direnme, ayrıca, makine başında çalışmanın

149 A. Redgrave, "Reports of Insp. of Fact. for 31st Oct. 1857", s. 41-43. Asıl Fabrika Yasasının (metinde adı geçen *Print Works Act* değil) uzunca bir zamandır yürürlükte olduğu İngiliz sanayi kollarında eğitim hükümlerinin karşılaştığı engeller son yıllarda bir dereceye kadar aşılmış bulunuyor. Fabrika Yasasına tabi olmayan sanayilerde henüz geniş ölçüde cam fabrikatörü J. Geddes'ın görüşleri hüküm sürüyor. Bu zat soruşturma komisyonu komiseri White'a bu konuda şunları söylemiştir: "Görebildiğim kadarıyla, işçi sınıfının bir kısmının son yıllarda yararlandığı daha büyük miktardaki eğitim rahatsız edici. Bu eğitim, onları bağımsızlaştırdığı için tehlikeli." ("Children's Empl. Commission, IV. Report", Lond. 1865, s. 253.)

150 "Bir fabrikatör olan Bay E. bana, mekanik dokuma tezgâhlarının başında yalnızca kadın işçi çalıştırdığını; evli kadınları ve özellikle ailelerinin geçimine destek olan aile sahibi evli kadınları tercih ettiğini; bunların evli olmayan kadın işçilerden çok daha dikkatli ve uysal olduklarını; gerekli geçim araçlarını tedarik edebilmek için güçlerini son zerresine kadar harcamak zorunda kaldıklarını anlattı. Böylece birtakım erdemler, kadın karakterine özgü erdemler, kadınlara zarar vermeye başlıyor; kadın doğasındaki ahlak ve incelikle ilgili her şey kadının köleleşmesine ve acı çekmesine yol açan araçlar haline getiriliyor." ("Ten Hours' Factory Bill. The Speech of Lord Ashley, 15th March", Lond. 1844, s. 20.)

151 "Pahalı makinelerin yaygın bir biçimde kullanılmaya başlamasından bu yana, insan doğası ortalama gücünü çok aşan bir derecede zorlanmıştır." (Robert Owen, "Observations on the effects of the manufacturing system", 2nd ed., London 1817, [s. 16].)

görünürdeki kolaylığı ve kadın ve çocuk işçilerin eğilip bükülmeye daha yatkın unsurlar olmaları ile daha da azalır.[152]

Makinenin üretkenliği, daha önce görülmüş olduğu gibi, nihai ürüne aktardığı değer parçasının büyüklüğü ile ters orantılıdır. Makinenin faaliyet gösterebildiği süre ne kadar uzun olursa, kendi tarafından katılan değerin dağıldığı ürün kitlesi o kadar büyük, tek bir metaya kattığı değer parçası o kadar küçük olur. Makinenin faal ömrünün ise iş gününün uzunluğu veya emek sürecinin günlük süresi ile bunun tekrarlandığı günlerin sayısının çarpımı ile belirleneceği açık bir şeydir.

Bir makinenin aşınması, onun kullanılma süresiyle tam bir matematiksel denkliğe kesinlikle sahip değildir. Ve bunun böyle olduğu varsayılsa bile, 7½ yıl boyunca günde 16 saat çalıştırılan bir makine, aynı makinenin 15 yıllık süre boyunca günde yalnızca 8 saat çalıştırılması halinde kapsayacağı büyüklükte bir üretim dönemini kapsar ve toplam ürüne bu ikinci haldekinden daha fazla değer aktarmaz. Ancak, makinenin değeri, birinci örnekte, ikinci örnektekinin iki katı hızla yeniden üretilirdi ve kapitalistin 7½ yılda yutacağı artık emek, 15 yılda yutacağına eşit olurdu.

Bir makinenin maddi aşınması iki boyutludur. Biri, tıpkı sikkelerin dolaşım sırasında aşınmaları gibi kullanılmasından; diğeri, kullanılmadan kınında tutulan kılıcın paslanması gibi kullanılmamasından ileri gelir. İkincisi, makinenin yapıldığı unsurların yıpranmasıyla ilgilidir. Birinci türdeki aşınma kullanım ile az ya da çok doğru orantılı iken, ikinci tür aşınma belli bir ölçüde ters orantılıdır.[153]

Ama makine, maddi olanının yanı sıra, deyim yerindeyse manevi bir aşınmaya da uğrar. Ya aynı tür makinelerin daha ucuza üretilmeleri ya da daha iyi makinelerin rakip olarak karşısına çıkmaları ölçüsünde, makine,

---

152 Bir şeyin ilk ampirik görünüm biçimini o şeyin varlık nedeni olarak görmeye pek yatkın olan Ingilizler, fabrika sisteminin başlangıç yıllarında sermayenin yoksul ve yetim yurtlarında gerçekleştirdiği ve bu yolla kendisine tamamıyla savunmasız bir insan malzemesi sağladığı büyük ölçekli çocuk hırsızlığını, çoğu zaman, fabrikalardaki uzun çalışma saatlerinin nedeni olarak görür. Dolayısıyla, örneğin, kendisi de bir İngiliz fabrikatörü olan Fielden şöyle der: "Şurası açıktır ki, çalışma süresinin uzaması, ülkenin farklı yerlerinden bu kadar çok sayıda terk edilmiş çocuğun sağlanmış olmasının sonucudur; fabrika sahipleri, bu sayede, işçilere bağımlı olmaktan çıkmış ve bu biçimde çalıştırılan zavallı insan malzemesinin yardımıyla, uzun çalışma süresi bir kere yerleşiklik kazandıktan sonra, bunu komşularına da daha kolay bir şekilde dayatabilmişti." (J. Fielden, "The Curse of the Factory System," Lond. 1836, s. 11.) Fabrika müfettişi Saunders kadınların çalıştırılması ile ilgili olarak 1844 tarihli fabrika raporunda şunları kaydediyor: "Kadın işçiler arasında öyleleri var ki, bunlar, ancak birkaç günlük bir istisna ile, sabah saat 6'dan gece saat 12'ye kadar, kendilerine bütün gün 2 saatten daha az bir yemek saati verilerek, birbiri peşi sıra haftalarca çalıştırılır; evden gelip eve dönmek ve yatakta geçirilmek için onlara kalan zaman, böylece, haftanın 5 gününde, günün 24 saatinin ancak 6 saatidir."

153 "Metalden yapılma mekanizmanın hassas hareketli kısımlarının zarar görmesinin nedeni ... hareketsizlik olabilir." (Ure, l.c. s. 281.)

mübadele değeri yitirir.[154] Makine ne kadar yeni ve ne kadar hayat gücü ile dolu olursa olsun, her iki durumda da, değeri, artık kendisinde fiilen nesnelleşmiş bulunan emek-zaman ile değil, kendisinin veya daha iyi makinenin yeniden üretimi için gereken emek-zaman ile belirlenir. Bu nedenle az ya da çok değer yitirir. Toplam değerinin yeniden üretildiği süre ne kadar kısa olursa, manevi aşınma tehlikesi o kadar az ve iş günü ne kadar uzun olursa bu yeniden üretim süresi o kadar kısa olur. Makine herhangi bir üretim koluna ilk kez girdiğinde, yeniden üretimini ucuzlatıcı yeni metotlar[155] ve sadece bireysel parçaları veya cihazları değil fakat makinenin bütün yapısını etkileyen iyileştirmeler birbirini kovalarlar. Bundan dolayı, iş gününü uzatma yönündeki bu özel güdüsü, makinenin ömrünün ilk döneminde kendini en şiddetli biçimde hissettirir.[156]

Diğer bütün koşullar aynı kalmak üzere ve veri olan bir iş gününde, sömürülen işçilerin sayısı iki katına çıkacak olsa, makineler ve binalara yatırılmış bulunan değişmez sermaye miktarı gibi, ham maddelere, yardımcı maddelere vb. yatırılan değişmez sermayenin de iki katına çıkarılması gerekir. Makinelere ve binalara yatırılan sermaye değişmeden kalırken, iş günü uzatılacak olsa, üretimin hacminde bir büyüme olur.[157] Bu nedenle artık değer artmakla kalmaz, aynı zamanda bunun elde edilmesi için gereken harcamalar azalır. Gerçi iş gününün uzatıldığı bütün durumlarda böyle bir şey az ya da çok görülür; ama burada daha belirleyici bir ağırlığa sahiptir, çünkü genel olarak sermayenin emek araçlarına dönüştürülen kısmı daha fazla ağırlık kazanır.[158] Makineli üretim sis-

154 Daha önce adı geçmiş olan "Manchester'li iplikçi" ("Times", 26 Nov. 1862) makinenin sebep olduğu masraflar arasında şunu da anar: "Bu" (yani "makinelerdeki yıpranma için ayrılan fon") "aynı zamanda, makinelerin, yıpranmadan önce, daha yeni ve daha iyi yapılmış başka makineler tarafından kullanım dışı bırakılmalarıyla durmadan ortaya çıkan kayıpları karşılama amacını da gözetir."

155 "Kaba bir tahmine göre, yeni bir makine modelinin yapım maliyeti, aynı modeldeki bir ikincisinin yapım maliyetinin beş katıdır." (Babbage, l.c. s. 211, 212.)

156 "Tül yapımı alanında son yıllarda öylesine anlamlı ve çok sayıda iyileştirme oldu ki, yapıldığı zaman 1200 sterline mal olmuş ve iyi durumda bulunan bir makine, birkaç yıl sonra 60 sterline satıldı. ... İyileştirmeler öyle bir hızla olmuştur ki, makineler tamamlanmadan yapımcılarının ellerinde kalmıştır; zira bunlar son biçimlerini almadan daha yeni icatlarla eskitilmişlerdir." Bundan dolayı, bu fırtına ve atılım döneminde tül fabrikatörleri, çok geçmeden, iki misli adam kullanarak, başlangıçtaki 8 saatlik iş gününü 24 saate çıkardı. (l.c. s. 233.)

157 "Binalar ve makineler için ek bir gidere yol açmaksızın, ek ham madde miktarlarının işlenebildiği durumlarda ... piyasadaki gelgitlerin ve talepte biri diğerinin peşi sıra gelen genişleme ve daralmaların, fabrikatöre, ek sabit sermaye kullanmaksızın ek dolaşır sermaye kullanma fırsatları sunduğu açıktır." (R. Torrens, "On Wages and Combination", Lond. 1834, s. 64.)

158 Buna burada yalnızca bütünlüğü sağlamak amacıyla değiniyorum; yoksa kâr oranını, yani artık değerin yatırılmış toplam sermayeye oranını, Üçüncü Kitapta ele alıyorum.

teminin gelişmesi ile birlikte özellikle sermayenin gittikçe büyüyen bir unsurunu, bir yandan durmadan değerlenebileceği, diğer yandan canlı emekle olan teması kopar kopmaz hem kullanım değeri hem de mübadele değeri yitirdiği bir biçime bağlar. İngiliz pamuklu sanayisinin önde gelen patronlarından biri olan Ashworth, Profesör Nassau W. Senior'e şöyle anlatmıştı:

> "Bir tarım işçisi çapasını elinden bıraktığı zaman, bu süre için 18 penilik bir sermayeyi faydasız bırakmış olur; oysa, adamlarımızdan" (yani fabrika işçilerinden) "biri fabrikayı terk ettiği zaman, 100.000 sterline mal olmuş bir sermayeyi faydasızlaştırır."[159]

Şimdi bir düşünün! 100.000 sterline mal olmuş bir sermayeyi bir an için bile olsa "faydasız" bırakmak! İşçilerimizden birinin bile fabrikayı terk etmesi gerçek bir felâkettir! Makinenin kullanım alanının gittikçe genişlemesi, Ashworth'tan aldığı dersten Senior'ün de öğrendiği gibi, iş gününün durmadan uzatılmasını "arzu edilir" bir şey haline getirir.[160]

Makinenin göreli artık değer üretmesi, sadece, emek gücünün değerini doğrudan doğruya düşürmesiyle ve emek gücünün yeniden üretimi için gerekli olan metaları ucuza mal edip emek gücünü dolaylı yoldan ucuzlatmasıyla değil, aynı zamanda, dağınık olarak ilk kez kullanıma sokulduğu yerlerde, makine sahibi tarafından kullanılan emeği, potansiyeli daha yüksek emeğe dönüştürmesiyle, elde edilen ürünün toplumsal değerini bunun bireysel değerinin üstüne çıkarmasıyla ve kapitaliste, günlük ürünün daha küçük bir bölümü ile emek gücünün günlük değerini yerine koyma olanağını kazandırmasıyla gerçekleşir. Bundan dolayı, makineli üretimin bir tür tekel olarak kaldığı bu geçiş döneminde olağanüstü kârlar elde edilir ve kapitalist, iş gününü mümkün olduğu kadar uzatarak, bu "yeni aşkın ilk dönemi"nden son saniyesine kadar yararlanmaya çalışır. Kârın büyüklüğü, daha çok kâra duyulan doymak bilmez açlığı daha da artırır.

---

159 "When a labourer" said Mr. Ashworth, "lays down his spade, he renders useless, for that period, a capital Worth 18 d. When one of our people leaves the mill, he renders useless a capital that has cost 100.000 pounds." (Senior, "Letters on the Factory Act", Lond. 1837, s. 14.)

160 "Sabit sermayenin dolaşır sermayeye oranının çok yüksek oluşu ... uzun çalışma saatlerini arzulanır bir şey haline getiriyor." Makinelerin vb. gittikçe daha fazla kullanılmasıyla "iş saatlerini uzatma dürtüsü daha da kuvvetlenecektir; çünkü büyük bir sabit sermaye kitlesini kârlı hale getirebilmenin biricik yolu budur." (l.c. s. 11-14) "Bir fabrikada, fabrikanın çok veya az çalışmasına bağlı olmayan, aynı kalan bazı belli giderler vardır; örneğin, binalar için ödenen kiralar, yerel ve genel vergiler, yangın sigortası, sürekli çalışan çeşitli işçilerin ücretleri, makinelerde meydana gelen bozulma ve bunlarla birlikte işletmenin yüklenmek durumunda olduğu, kâra oranları üretimin düşmesi oranda yükselen diğer giderler." ("Rep. of Insp. of Fact. for 31st Oct. 1862", s. 19.)

Aynı üretim kolunda makine kullanımının genelleşmesiyle birlikte, makineyle elde edilen ürünün toplumsal değeri bireysel değerine geriler ve artık değerin, kapitalistin yerlerine makine koyduğu emek güçlerinden değil, tersine, makinenin başında çalıştırdığı emek güçlerinden kaynaklanması yasası kendisini gösterir. Artık değer, sermayenin sadece değişen kısmından elde edilir ve görmüş olduğumuz gibi, artık değerin kütlesi iki faktörle belirlenir: artık değer oranı ve aynı anda çalıştırılan işçilerin sayısı. İş gününün uzunluğu verilmiş ise, artık değer oranı, iş gününün gerekli emek ile artık emek arasındaki bölünme oranıyla belirlenir. Aynı anda çalıştırılan işçi sayısı ise değişir sermayenin değişmez sermayeye oranına bağlıdır. Şimdi şurası açıktır ki, makineli üretim, emeğin üretkenliğinde meydana gelen artışla artık emeği gerekli emek aleyhine ne kadar büyütmüş olursa olsun, bu sonucu ancak, belli bir sermaye tarafından çalıştırılan işçilerin sayısını azaltarak sağlar. Makineli üretim, sermayenin daha önce değişir nitelikte olan, yani canlı emek gücüne çevrilmiş bulunan bir bölümünü makineye, yani artık değer üretmeyen değişmez sermayeye dönüştürür. Söz gelişi, 24 işçiden sızdırıldığı kadar artık değeri 2 işçiden sızdırmak imkânsızdır. 24 işçinin her biri 12 saatte sadece bir saat artık emek sağlasa, hepsi birlikte 24 saatlik artık emek sağlamış olur; oysa, iki işçinin toplam emekleri ancak 24 saat eder. O halde, artık değer üretimi için makine kullanılması bir çelişkiyi de beraberinde getirmektedir; şöyle ki, belli büyüklükte bir sermayenin sağladığı artık değerin iki faktöründen biri olan artık değer oranı, makine kullanımı ile, ancak, diğer faktör olan işçi sayısı küçültülerek, büyütülür. Bir sanayi kolunda makine kullanmanın genelleşmesiyle birlikte, makineyle üretilen metanın değeri, aynı türden bütün metaların düzenleyici toplumsal değeri haline gelir gelmez, makine kullanımının özünde yatan bu çelişki kendini gösterir ve sömürülen işçilerin göreli sayısındaki azalmayı, sadece göreli artık emek artışıyla değil, aynı zamanda mutlak artık emek artışıyla dengelemek için, sermayeyi, kendisi bunun bilincine sahip olmadığı halde,[161] iş gününü zorla uzatmaya yönelten dürtü, işte bu çelişkidir.

Demek oluyor ki, makinenin kapitalist biçimde kullanımı, bir yandan iş gününün ölçüsüz bir biçimde uzatılınası için güçlü yeni dürtüler yaratır ve toplumsal emek gövdesinin karakteri gibi çalışma biçiminin kendisini de, bu eğilim karşısındaki direnci kıracak biçimde köklü değişikliklere uğratırken, diğer yandan, kısmen işçi sınıfının daha önce el atamadığı katmanlarını sermayenin hizmetine sunarak, kısmen makineyle yerlerinden edilen işçilerin açıkta kalmalarına yol açarak, sermayenin yasası-

161 Kapitalistin ve dolayısıyla ufku onun görüşleri ile sınırlı bulunan ekonomi politiğin işin özünde yatan bu çelişkinin bilincine niçin varamadıklarını Üçüncü Kitabın ilk kısımlarında göstereceğiz.

na boyun eğmek zorunda bulunan bir artık işçi nüfusu[162] meydana getirir. İş gününün her tür geleneksel ve doğal sınırının makine tarafından silinip yok edilmesi olgusunun, modern sanayi tarihinin dikkat çeken bir görüngüsü olması bundandır. Emek-zamanı kısaltabilecek en güçlü aracın, sermayenin değerlenmesi için, işçinin ve ailesinin bütün ömrünü kapitalistin tasarrufu altında bulunan emek-zamana dönüştüren hiç şaşmaz bir araç haline gelmesi iktisadi paradoksu da bundandır. Eski çağların en büyük düşünürü olan Aristo şunu hayal etmişti:

> "Her alet, zorunluluk gereği olarak ya da Daedalus'un yaratıklarının kendi kendilerine hareket etmeleri gibi, kendiliğinden, veya Hephaestos'un üç ayaklılarının kutsal görevlerinin başına kendiliklerinden gitmeleri gibi, kendisine uyan işi yapabilseydi ve böylece mekikler kendi kendilerine işleyip kumaş dokusalardı, ne ustaların çıraklara ve ne de efendilerin kölelere ihtiyacı olurdu."[163]

Çiçero zamanında yaşamış Yunan şairi Antipatros, tahıl öğütmek için icat edilmiş olan su değirmenini, üretim işinde kullanılan bütün makinelerin bu ilk basit biçimini, kadın kölelerin kurtarıcısı ve altın çağın başlatıcısı olarak selamlamıştı![164] "Evet, evet o Allahsızlar!" Âlim Bastiat'nın ve ondan önce ondan da daha âlim MacCulloch'un keşfetmiş oldukları gibi, ekonomi politikten ve Hristiyanlıktan hiç haberleri yoktu bunların. Başka şeylerin yanında, makinenin, iş gününü uzatmanın en güvenilir aracı olduğunu da anlamamışlardı. Onlar, birinin köleliğini, diğerinin tam insanca gelişmesinin aracı olarak, bir ölçüde mazur görmüşlerdi. Ne var ki, birkaç sonradan görme, *"eminent spinner"* (mümtaz iplik sanayicisi) *"extensive sausage maker"* (büyük salam ve sosis üreticisi) ve *"influential shoe black dealer"* (etkili kundura boyası tüccarı) haline gelsinler diye kitlelerin köleliğini öğütlemek için gereken Hristiyanlığa özgü vasıflardan yoksundular.

---

162 Makineyi sadece meta üretim aracı olarak değil, aynı zamanda *"redundant population"* (ihtiyaç fazlası nüfus) üretim aracı olarak kavramak, Ricardo'nun büyük hizmetlerinden biridir.

163 F. Riese, "Die Philosophie des Aristoteles", Zweiter Band. Berlin 1842, s. 408.

164 Daha önce yapmış olduğumuz alıntılar gibi, iş bölümü üzerine antik görüşle modern görüş arasındaki karşılığı belirgin çizgileriyle ortaya koyması nedeniyle, bu şiirin Stolberg tarafından yapılmış çevirisini aktarıyorum.

"Ey değirmenci kızlar, tahıl döven eller yorulmasın ve tatlı tatlı uyuyunuz!
Horoz, sabahı sizlere boş yere haber versin!
Deo, kızların işini Nimfeler yapsın buyurdu;
Ve şimdi bunlar tekerleklerin üzerinde sekiyorlar,
Böylece sarsılan dingiller tekerlekleriyle dönüyor,
Dönen taşların ağırlığını döndürüyor.
Gelin atalarımızın hayatını yaşayalım, ve gelin işten elimizi çekelim
Tanrıçaların bize lütfettikleri şeylerin tadını çıkaralım."
("Gedichte aus dem Griechischen übersetzt von Cristian Graf zu Stolberg", Hamburg 1782.)

c. Çalışmanın yoğunlaşması

Makinenin kapitalistin elinde iş gününü ölçüsüz bir biçimde uzatma aracı olarak kullanılması, daha önce görmüş olduğumuz gibi, sonradan, ana hayat damarında tehlikeyle yüz yüze kalan toplumun tepkisine yol açar ve böylece sınırları yasayla saptanan normal bir iş gününe varılır. Normal iş gününe ulaşılması ile birlikte, daha önce karşılaşmış bulunduğumuz bir görüngü son derece önem kazanır: emeğin yoğunlaşması. Mutlak artık değeri analiz ederken, ilk önce, emeğin genişliği veya uzunluğu üzerinde durulmuş, emeğin yoğunluk derecesinin değişmediği varsayılmıştı. Şimdi, belirli bir genişlik veya uzunluktaki emeğin yerini yoğunlaştırılmış veya derecesi yükseltilmiş emeğe bırakmasını incelememiz gerekiyor.

Makine kullanımının gelişmesiyle ve makinelerle çalışan belli bir işçi sınıfının deneyimlerinin birikmesiyle, hızın ve dolayısıyla emek yoğunluğunun kendiliğinden artacağı, apaçık bir şeydir. Böylece, İngiltere'de, yarım yüzyıl boyunca, iş gününün uzatılması ile fabrika işinin gittikçe yoğunluk kazanması el ele yürümüştür. Bununla beraber, geçicilik ve gelişigüzelliğin değil, aynı şeyin her gün tekrarlanmasına ve düzenli bir biçimde yapılmasına dayanan bir tek biçimliliğin söz konusu olduğu bir işte, iş gününün uzatılması ile emeğin yoğunluk derecesindeki artışın birbirlerini dışlayacakları, iş günündeki uzamanın ancak düşük bir emek yoğunluğuyla veya tersine yüksek emek yoğunluğunun ancak iş gününün kısalmasıyla bağdaşabileceği bir düğüm noktasına gelip dayanmanın kaçınılmaz olduğu görülebilir. İşçi sınıfının giderek büyüyen başkaldırısı, devleti, iş gününü zorla kısaltmak ve ilk önce gerçek anlamdaki fabrikalarda normal iş gününü yasal iş günü haline getirmek zorunda bırakır bırakmaz ve bunun ürünü olarak artık değer üretimini iş gününü uzatarak artırmanın yolları kesinlikle tıkanınca, sermaye, o andan itibaren, bütün gücüyle ve bilinciyle, makine sisteminin gelişmesini gittikçe daha fazla hızlandırarak, göreli artık değer üretmeye koyuldu. Aynı zamanda, göreli artık değerin karakterinde bir değişme meydana geldi. Genel olarak söylenecek olursa, göreli artık değerin üretilmesi yöntemi, emeğin artan üretkenliği ile işçiyi aynı zaman aralığında aynı miktarda emek harcayarak, daha fazla üretimde bulunabilecek hale getirmekten ibarettir. Bu aynı emek-zaman, toplam ürüne, mübadele değerinin şimdi daha fazla kullanım değeri ile temsil ediliyor olmasına ve dolayısıyla tek bir metanın değerinin düşmüş bulunmasına rağmen, gene eskiden kattığı kadar değer katar. Böyle olmakla beraber, iş günü yasa zoru ile kısaltılır kısaltılmaz, bir başka gelişme olur. Bu, üretkenliğin geliştirilmesi ve üretim araçlarında tasarruf sağlanması yönünde muazzam bir

dürtü sağlar. Aynı zamanda, işçi, aynı zaman aralığında harcadığı emeği artırmaya, emek gücünün gerilimini yükseltmeye, emek-zamanın her zerresini işle doldurmaya, yani emeğin yoğunluğunu artırmaya, ancak kısaltılmış bir iş gününde ulaşılabilecek bir noktaya kadar zorlanır. Veri olan bir zaman aralığına sıkıştırılıp yerleştirilen daha büyük bir emek kitlesi, şimdi, aslında ne ise o, yani daha büyük bir emek miktarı olarak hesaba katılır. Emek-zamanın uzunluk ölçüsünün yanına şimdi yoğunluk derecesi ölçüsü eklenir.[165] On saatlik bir iş gününün yoğun saatleri şimdi on iki saatlik iş gününün daha az yoğun saatleri kadar ya da bunlardan daha fazla emek, yani harcanmış emek gücü içerir. Bundan dolayı, yoğun bir saatin ürünü, $1^1/_5$ gevşek saatin ürünü kadar ya da bundan daha fazla değere sahip olur. Göreli artık değerin üretiminde emeğin artan üretici gücü dolayısıyla elde edilen yükselme bir yana bırakılırsa, şimdi, söz gelişi $3^1/_3$ saatlik artık emek ve $6^2/_3$ saatlik gerekli emek, kapitaliste, eskiden 4 saatlik artık emek ve 8 saatlik gerekli emekle sağlanan bir değer kütlesi sağlar.

Şimdi sormamız gerekiyor: Emek nasıl yoğunlaştırılır?

Kısalan iş gününün ilk etkisi apaçık bir yasaya dayanır: emek gücünün etkinliği, harcandığı sürenin uzunluğu ile ters orantılıdır. Bundan ötürü, belli sınırlar içinde, emek gücünün harcanma süresinin kısalması dolayısıyla uğranılan kayıp, harcanma derecesindeki artışla kazanılır. Ama kapitalist, işçinin fiilen daha fazla emek gücü harcamasını, ücret ödeme yöntemiyle sağlar.[166] Makinenin hiçbir rol oynamadığı veya rolünün pek önemsiz olduğu manifaktürlerde, söz gelişi çömlekçilikte, Fabrika Yasasının uygulanmaya başlamasıyla birlikte, sırf iş gününün kısalması sonucu olarak, yapılan işte intizamın, tek biçimliliğin, düzenin, sürekliliğin ve enerjinin fevkalade yükseldiği çarpıcı bir biçimde görülmüştür.[167] Bununla beraber, bu sonucun gerçek anlamdaki fabrikada da doğup doğmayacağı kuşkulu görünüyordu; çünkü işçinin makinenin sürekli ve tek biçimli hareketine bağımlılığı burada zaten çoktan disiplinin en sıkısını yaratmıştı. Bundan dolayı 1844 yılında iş gününün 12 saatin altına indirilmesi sorunu tartışılırken, "iş gözcülerinin farklı çalışma yerlerinde işçilerin zaman kaybetmemesine dikkat ettiğini", "işçiler bakımından uyanıklık ve dikkatlilik derecesini (*the extent of vigilance and*

---

165 Çeşitli üretim dallarındaki emek yoğunluklarında, doğal olarak, her zaman farklılıklar olur. Ne var ki, bu farklılıklar, Adam Smith'in de gösterdiği gibi, her işin kendine özgü ikinci derecedeki birtakım özellikleriyle, bir ölçüde, birbirlerini telafi ederler. Ama bunun değer ölçüsü olarak çalışma süresi üzerinde etkide bulunması, burada, yalnızca, emeğin yoğunluğu ile süresinin aynı emek miktarının karşıt ve birbirlerini dışlayan ifadelerini temsil etmesi ölçüsünde gerçekleşir.

166 Özellikle parça başına ücretle; bu biçimi altıncı kısımda inceleyeceğiz.

167 Bkz. "Reports of Insp. of Fact. for 31st Oct. 1865".

attention on the part of the workmen) yükseltmenin hemen hemen imkansız olduğunu" ve makinelerin işleme hızı vb. diğer bütün koşulların aynı kalacağı varsayıldığında, "iyi yönetilen fabrikalarda işçilerin artacak dikkatleri vb. sayesinde önemli sayılabilecek herhangi bir sonuç beklemenin, bundan ötürü, saçma olduğunu,"[168] fabrikatörler hemen hemen oy birliğiyle ilan etmişti.

Bu iddia deneylerle çürütüldü. Bay R. Gardner, Preston'daki iki büyük fabrikasında 20 Nisan 1844'ten itibaren işçilerini günde 12 saat yerine 11 saat çalıştırmıştı. Aşağı yukarı bir yıllık süre sonunda elde edilen sonuç şu oldu:

> "Aynı miktarda ürün aynı maliyetle elde edilmiş ve işçiler, toplam itibarıyla, 11 saatte, eskiden 12 saatte aldıkları kadar ücret kazanmışlardı."[169]

Şimdi eğirme ve tarama atölyelerinde yapılan deneylere değineceğim, çünkü buralarda makinelerin hızında % 2 artış görülmüştür. Buna karşılık, olağan kumaşların yanında pek çeşitli türden hafif ve desenli fantezi kumaşların dokunduğu dokuma alanında, üretimin nesnel koşullarında en küçük bir değişiklik olmamıştı. Sonuç şuydu:

> "1844 yılında 6 Ocak'tan 20 Nisan'a kadar iş günü 12 saat, işçi başına haftalık ortalama ücret 10 şilin 1½ peni, 20 Nisan'dan 29 Haziran 1844'e kadar iş günü 11 saat, işçi başına haftalık ortalama ücret 10 şilin 3½ peniydi."[170]

Burada, tümüyle işçilerin daha büyük bir tek biçimlilikle çalıştırılmaları ve zamandan tasarruf sağlanması sonucunda, 11 saatte, eskiden 12 saatte üretildiğinden daha fazla ürün elde edilmişti. İşçiler aynı ücreti alır ve bir saatlik serbest zaman kazanırken, kapitalist de aynı ürün kütlesini elde ediyor ve bir saatlik kömür, gaz vb. masrafını tasarruf etmiş oluyordu. Benzer deneyler Horrocks ve Jacson'ın fabrikalarında da yapıldı ve aynı başarılı sonucu verdi.[171]

İlk önce emeğin harcanma yoğunluğunu artırmanın öznel koşulunu, yani işçinin belli bir zaman aralığında daha fazla güç harcama yeteneğini yaratan iş günü kısalması, yasaya dayanan bir zorunluluk haline gelir gelmez, makine, kapitalistin elinde, aynı zaman aralığında sistematik olarak daha fazla emek sızdırmaya yarayan nesnel bir araç haline gelir. Bu, iki biçimde olur: bir yandan makinelerin hızındaki ar-

---

168 "Reports of Insp. of Fact. for 1844 and the quarter ending 30th April 1845", s. 20, 21.

169 l.c. s. 19. Parça başına ücret aynı kaldığı için haftalık ücretin yüksekliği ürün miktarının büyüklüğüne bağlıydı.

170 l.c. s. 20.

171 l.c. s. 21. Yukarıda sözü edilen deneylerde manevi unsur önemli bir rol oynamıştı. İşçiler fabrika müfettişine demişlerdi ki: "Bizler şevkle çalışırız, akşamları işten daha önce ayrılma ödülü her zaman aklımızdadır ve en genç işçiden en yaşlı işçiye kadar bütün fabrikada canlı ve neşeli bir hava hüküm sürer; çalışırken birbirimize çok yardım edebiliriz." l.c.)

tışla, diğer yandan aynı işçinin kontrolündeki makinelerin sayısının artması veya işçinin iş alanının genişlemesiyle. Makinenin yapımının gittikçe iyileştirilmesi, kısmen, işçiyi daha fazla baskı altına alabilmek için gereklidir, kısmen de emek yoğunluğunun artışına kendiliğinden eşlik eder, çünkü iş gününün sınırlandırılması kapitalisti üretim masraflarında en yüksek tasarrufu sağlayacak biçimde hareket etmeye zorlar. Buhar makinesinde meydana gelen iyileşme, pistonun bir dakikadaki hareket sayısını arttırır ve aynı zamanda daha büyük bir enerji tasarrufu sağlayarak daha büyük bir mekanizmayı aynı motorla aynı miktarda, hatta daha az kömürle işletmeyi de mümkün kılar. İletim mekanizmasında meydana gelen iyileşme sürtünmeyi azaltır ve modern makineleri eskilerden bu derece ayıran bir özellik olarak, irili ufaklı şaftların çap ve ağırlıklarını gittikçe küçülen bir minimuma indirir. Nihayet, iş makinesinde meydana gelen iyileşmeler, buharla işleyen modern dokuma tezgâhlarında olduğu gibi hızı artırır ve etkinliği yükseltirken boyu küçültür veya iplik yapma makinesinde olduğu gibi kendisi tarafından yönetilen aletlerin boy ve sayılarını büyütür ya da ayrıntılarda yapılan fark edilemeyecek kadar küçük değişikliklerle bu aletlerin hareketliliğini arttırır; bu sonuncu türden değişiklikler sayesinde örneğin, *self-acting mule* (kendi kendine işleyen iplik makinesi) iğlerinin hızı 1850'lerin ortalarında $^{1}/_{5}$ oranında artırılmıştı.

İngiltere'de iş gününün 12 saate indirilmesinin tarihi 1832'dir. Daha 1836'da bir İngiliz fabrikatörü şöyle diyordu:

> "Makinelerin önemli derecede artan hızı nedeniyle işçinin göstermek zorunda kaldığı daha büyük dikkat ve daha fazla çaba sayesinde, fabrikalarda yapılan iş eskiye oranla çok arttı."[172]

1844 yılında, şimdi Shaftesbury kontu olan, Lord Ashley, Avam Kamarası'nda belgelere dayanan şu açıklamaları yapmıştı:

> "Fabrika süreçlerinde çalıştırılan kimselerin yapmakta oldukları iş, şimdi bu işlemlerin ilk ortaya çıktıkları zamana göre üç katına çıkmış bulunuyor. Makineler, hiç şüphesiz, duyu ve adaleleri ile çalışan milyonlarca insan tarafından yapılabilecek bir işi yapmış bulunmaktadır, ne var ki makine, korkunç hareketi ile hükmü altına aldığı insanların işini de hayret edilecek bir derecede (*prodigously*) artırmıştır. ... 1815 yılında, 40 numara iplik eğiren bir çift iplik makinesinin 12 saatte yaptıkları hareketi takip işi 8 millik bir mesafeyi kat etmeye eşitti. 1832'de, aynı numara ipliği eğiren bir çift makinenin 12 saatte yaptığı hareketin takibi ile alınan yol 20 mili buldu ve çok kere bunu da aştı. 1825 yılında, bir iplik işçisinin 12 saatte bir makinenin başında 820, iki makine için toplam olarak 1640 çekip germe hareketi yapması gerekiyordu. 1832'de işçi, 12 saatlik bir iş gününde her makine

172 John Fielden, l.c. s. 32.

için 2200, toplam olarak 4400, 1844'te her makine için 2400, toplam olarak 4800 hareket yapmak zorundaydı; bazı örneklerde gerekli emek kütlesi (*amount of labour*) daha da büyüktü. ... Elimde 1842 tarihli bir başka belge daha var; burada, sadece kat edilen mesafenin gittikçe uzaması yüzünden değil, fakat çalıştırılan işçi sayısı düzenli olarak azalırken üretilen meta miktarının artmakta olması ve çok kere de daha fazla emek harcanmasını gerektiren kötü pamuğun işlenmesi dolayısıyla, harcanan emek miktarının gittikçe artmakta olduğu ifade ediliyor. ... Tarama atölyesinde yapılan işte de büyük bir artma olmuştur. Şimdi bir kişi, eskiden iki kişi arasında paylaştırılan işi yapmaktadır. ... Çoğu kadın olmak üzere büyük sayıda işçi çalıştırılan dokumacılıkta makinelerin hızlarındaki artış sonucunda, son bir yıl içinde işte tam % 10'luk bir artma olmuştur. 1838 yılında bir haftada eğrilen *hank* (çile) sayısı 18.000 idi; bu sayı 1843'te 21.000'e yükseldi. 1819 yılında buharla işleyen dokuma tezgâhının dakikadaki *pick* (atkı) sayısı 60 iken, 1842'de 140'a yükseldi ki, bu, yapılan işte büyük bir artış demekti."[173]

On İki Saat Yasasının hüküm sürdüğü bir sırada, daha 1844 yılında ulaşılmış bulunan bu dikkate değer yoğunlaşma karşısında, İngiliz fabrikatörlerinin, bu yönde daha fazla bir gelişmenin mümkün olmadığı ve dolayısıyla çalışma süresindeki her azalmanın üretimde bir azalma demek olacağı yolunda yönündeki açıklamaları haklı gibi görünmüştü. Fabrikatörlerin muhakemelerinin görünüşteki doğruluğunu, en iyi biçimde, amansız takipçileri fabrika müfettişi Leonard Horner'in aynı tarihlerde yapmış olduğu aşağıdaki açıklamalar gösteriyor:

"Üretilen miktar, esas itibarıyla, makinelerin hızına bağlı olduğu için, makineleri mümkün olabilecek en yüksek hızla çalıştırmak fabrikatörün çıkarınadır. Makinenin en yüksek hızla çalıştırılması, bazı koşulların yerine getirilmiş olmasını gerektirir; bunlar, makinenin hızlı yıpranmasına engel olunması, üretilen malların kalitesinin korunması, işçinin, sürekli olarak gösterebileceği çabadan daha fazla çaba harcamadan hareketi izleyebilmesidir. Hareketi hızlandırmak konusunda fabrikatörün fazla acele etmesiyle sık karşılaşılır. Bu durumda, kesintiler ve nihai üründe görülen bozukluklar hız artışına ağır basar ve fabrikatör makinenin hızını düşürmek zorunda kalır. Aktif ve aklı başında bir fabrikatör, varılabilecek en yüksek hıza ulaştığından, 11 saatte 12 saatteki kadar üretimde bulunulabilmesin mümkün olmadığı sonucuna varmıştım. Ayrıca, parça başına ücret alan bir işçinin, aynı çalışma düzeyine sürekli olarak katlanabileceği ölçüde, kendisini en son noktaya kadar zorladığını varsaymıştım."[174]

Horner, bundan dolayı, Gardner ve diğerlerinin deneylerine rağmen, iş gününün 12 saatten daha da kısa hale getirilmesiyle ürün miktarının zorunlu olarak azalacağı sonucuna varmıştır.[175] İş gününün yasa zoruyla

173 Lord Ashley, l.c. s. 6-9 passim.

174 "Reports of Insp. of Fact. to 30th April 1845", s. 20.

175 l.c. s. 22.

kısalmasından sonra her ikisi de sonuna kadar kullanılmış olan, makinelerin ve insan emek gücünün esnekliğini, zamanında ne kadar az kavramış olduğunu göstermek için, 1845 yılındaki kaygılarını 10 yıl sonra kendisi aktarır.

On Saat Yasasının İngiliz pamuklu, yünlü, ipekli ve keten dokuma fabrikaları için yürürlüğe girdiği 1847 yılından sonraki döneme gelelim.

> "İğ hızı, *throstle* tipi makinelerde dakikada 500, *mule* tipi makinelerde 1000 devir artmıştır; yani, *throstle* tipi makinenin iği 1839'da dakikada 4500 devirlik bir hıza sahipken, şimdi" (1862) "5000 devirlik hıza, *mule* tipi makinenin iği ise 5000 devirlik bir hıza sahipken, şimdi dakikada 6000 devirlik bir hıza sahiptir; bu, birinci örnekte $^1/_{10}$, ikinci örnekte $^1/_6$ oranında ek bir hız demektir."[176]

Manchester-Patricroft'lu tanınmış mühendis James Nasmyth 1852 yılında Leonard Horner'e gönderdiği bir mektupta buharlı makinelerde 1848-1852 yılları arasında yapılan iyileşmeleri açıklamıştı. Resmî istatistiklerde sürekli olarak benzer makinelerin 1828 yılındaki güçlerine göre tahmin edilen[177] buhar makinelerinin beygir güçlerinin nominal olduklarını ve gerçek gücün ancak bir endeksi olarak işe yarayabileceklerini belirttikten sonra, Nasmyth, şunları da söylüyordu:

> "Aynı ağırlıktaki ve çoğu zaman üzerlerinde yalnızca modern iyileştirmeler yapılmış olan aynı makineleri işleten buhar makineleri ile eskisine oranla ortalama olarak % 50 fazla iş yapıldığına ve birçok örnekte, dakikada 220 ayaklık sınırlı bir hızla işledikleri günlerde 50 beygir gücü sağlayan aynı buhar makinelerinin, daha az kömür tüketerek bugün sağladıkları gücün 100 beygir gücünden fazla olduğuna hiç şüphe yoktur. ... Aynı nominal güçteki modern buhar makineleri, yapılışlarındaki iyileşmeler, buhar kazanlarının vb. boy ve yapıca küçülmeleri sonucu, eskisine göre daha büyük bir güçle işletilir. ... Bundan dolayı, işçi sayısının nominal beygir gücüne oranı değişmese bile, iş makinelerine oranla daha az işçi çalıştırılır."[178]

1850 yılında Birleşik Krallık'taki fabrikalar, 25.638.716 iğ ve 301.445 dokuma tezgâhını işletmek için 134.217 nominal beygir gücü kullanmıştı. 1856'da iğ ve tezgâh sayıları, sırasıyla, 33.503.580 ve 369.205 oldu. Gerekli beygir gücü 1850'deki düzeyinde kalmış olsaydı, 1856'daki gücün 175.000 beygir gücü olması gerekirdi. Oysa, bu sayı, resmî istatistiklere göre, sa-

---

176 Reports of Insp, of Fact. for 31st Oct. 1862. s. 62.

177 Bu, 1862 yılındaki *"Parliamentary Return"*'le değişti. Burada nominal beygir gücünün yerini modern buhar makinelerinin ve su çarklarının fiili beygir gücü almıştır (Bkz. Not 109a, S. 352). Katlama iğleri de artık (1839, 1850 ve 1856 yıllarının *"Return"*'lerindeki gibi) asıl iğlerle bir arada yer almamaktadır; bundan başka, yünlü dokuma fabrikaları için *"gig"* (kabartma tezgâhı) sayısı eklenmiş, bir yandan jüt ve kenevir, diğer yandan keten fabrikaları arasında ayrım yapılmış ve nihayet ilk defa olarak çorap dokumacılığı raporda yer almıştır.

178 "Reports of Insp. of Fact. for 31st Oct. 1856", s. 14, 20.

dece 161.435 idi, yani 1850 yılı temel alınarak hesap edildiğinde, 10.000 beygir gücünden daha yüksek bir noksanlık gösteriyordu.[179]

"1856 yılında alınan son sonuçlarla" (resmî istatistikler) "şu olgular saptanmaktadır: fabrika sistemi hızla gelişmekte, makinelere oranla çalıştırılan işçi sayısı azalmakta, harcanan güçte sağlanan tasarruf ve diğer yöntemler sayesinde buhar makinesi daha büyük bir makine ağırlığını işletmekte ve iş makinelerinde yapılan iyileştirmeler, fabrikasyon yöntemlerinde yapılan değişiklikler, makinelerin hızındaki artışlar ve diğer birçok şeyin sonucu olarak, daha büyük miktarlarda nihai ürün elde edilmektedir."[180] "Her türlü makinede yapılan büyük iyileştirmeler bunların üretme güçlerini çok artırmıştır. Hiç şüphe yoktur ki, iş günündeki kısalma ... bu iyileştirmelere yol açan dürtü oldu. İyileştirmelerle birlikte işçilerin daha yoğun bir biçimde çaba harcaması sonucunda" (iki saat ya da $^1/_6$ kadar) "kısaltılmış iş gününde en azından uzun iş günündeki kadar ürün elde edilir."[181]

Emek gücünü daha yoğun bir biçimde sömürerek fabrikatörlerin zenginliklerini nasıl artırdıklarını göstermek için bir olgu yeter: İngiliz pamuklu dokuma vb. fabrikalarının ortalama artış sayısı 1838-1850 arasında yılda 32, 1850-1856 arasında ise yılda 86'ydı.

İngiliz sanayisindeki gelişme, on saatlik iş gününün hüküm sürdüğü bir sırada, 1848-1856 yılları arasındaki 8 yıllık bir sürede bu derece büyük olmakla beraber, bundan sonra gelen 1856-1862 yılları arasındaki 6 yıllık süredeki gelişmenin hayli gerisinde kalacaktı. Örneğin, ipekli fabrikalarında 1856'da 1.093.799 iğ varken, 1862'de 1.388.544 iğ vardı; 1856'daki tezgâh sayısı 9.260 iken, 1862'de 10.709 idi. Buna karşılık, 1856'da 56.137 işçi çalıştırılırken, 1862'de 52.429 işçi çalıştırılıyordu. İğ sayısı % 26,9, tezgâh sayısı % 15,6 artarken aynı süre içinde işçi sayısı % 7 azalmıştı. Yünlü fabrikalarındaki iğ sayısı 1850'de 875.830 iken 1856'da 1.324.549 (artış oranı: % 51,2), 1862'de 1.289.172 (azalma oranı: % 2,7) oldu. Ama 1856 yılı sayısında görülen fakat 1862 yılı sayısında görünmeyen katlama iğlerini düşersek, iğ sayısında 1856'dan bu yana hemen hemen hiç değişme olmadığı görülür. Buna karşılık, 1850'den itibaren çoğu örnekte iğ ve tezgâhların hızları iki katına çıkmıştır. Yünlü fabrikalarındaki buharla işleyen dokuma tezgâhı sayısı 1850'de 32.617, 1856'da 38.956 ve 1862'de 43.048 idi. Çalıştırılan işçi sayısı 1850'de 79.737, 1856'da 87.794 ve 1862'de 86.063 idi; bunlar arasındaki 14 yaşından küçük çocuk sayısı ise şu gelişmeyi göstermişti: 1850'de 9.956; 1856'da 11.228 ve 1862'de 13.178; 1856'dakine oranla 1862'de tezgâh sayısının çok artmış olmasına

179 l.c. s. 14, 15.

180 l.c. s. 20.

181 "Reports etc. for 31st Oct. 1858", s. 10. Krş. "Reports etc. for 30th April 1860", s. 30 vd.

rağmen, demek ki, çalıştırılan toplam işçi sayısı azalmış, sömürülen çocuk sayısı artmıştır.[182]

Parlamento üyesi Ferrand 27 Nisan 1863'te Avam Kamarasında şunları açıklamıştı:

> "Burada şimdi adlarına konuştuğum Lancashire ve Cheshire'ın 16 bölgesinden gelen işçi delegelerinden, makinelerdeki iyileşme sonucunda, fabrikalarda yapılan işin durmadan artmakta olduğunu öğrenmiş bulunuyorum. Eskiden bir işçi iki yardımcısıyla iki tezgaha bakarken, şimdi hiç yardımcı olmadan üç tezgâha bakmaktadır ve bir işçinin dört tezgâha birden bakması hiç de görülmedik bir şey değildir. Aktarılan olgulardan anlaşıldığına göre, 12 saatte yapılan iş şimdi, 10 saatten daha az bir zamanda sağlanmaktadır. Dolayısıyla, fabrika işçisinin katlanmakta olduğu zahmetin son yıllarda ne muazzam ölçüde artmış olduğu açıktır."[183]

Fabrika müfettişlerinin, 1844 ve 1850 Fabrika Yasalarının yararlı sonuçlarını durmadan ve haklı olarak övmüş olmalarına rağmen, iş günündeki kısalmanın çoktandır işçinin sağlığını ve dolayısıyla da bizzat emek gücünün kendisini tahrip eden bir emek yoğunlaşmasına yol açtığını itiraftan geri durmamaları da bundandır.

> "Pamuklu, yünlü ve ipekli fabrikalarının çoğunda görülen ve son yıllarda hareketleri bu derece olağanüstü bir hız kazanmış olan makinelerin başında çalışabilmek için gereken yıpratıcı tempo, Dr. Greenhow'ın çok değerli son raporunda işaret etmiş olduğu akciğer hastalıklarından ileri gelen aşırı ölümlerin nedenlerinden biri olsa gerektir."[184]

Sermayenin, iş gününü uzatmak yasal açıdan tümüyle olanaksız hale gelir gelmez, bunu telafi etmek için, işin yoğunluğunu sistematik bir biçimde artırma ve makinelerde yapılan her iyileştirmeyi emek gücünü daha büyük ölçüde emebilmek için daha mükemmel bir araca dönüştürme eğiliminin, çok geçmeden, iş gününde yeni bir kısaltmanın kaçınılmaz olacağı bir dönüm noktasına varmak zorunda kalacağı konusunda en küçük bir kuşkuya bile yer yoktur.[185] Diğer yandan, yıldırım hızıyla gelişen İngiliz sanayisinin 1848 ile bugün arasındaki, yani on saatlik iş

---

182 "Reports of Insp. of Fact. for 31st Oct. 1862", s. 100, 103, 129, 130.

183 Bir dokuma işçisi iki modern buharlı dokuma tezgâhı ile şimdi 60 saatlik bir haftada belli uzunluk ve genişlikte 26 parça dokuyor; eski buharlı dokuma tezgâhı ile ancak 4 parça dokuyabiliyordu. Böyle bir parçanın dokunma maliyeti daha 1850'lerin başlarında 2 şilin 9 peniden $5^1/_8$ peniye düşmüş bulunuyordu.

İkinci Basıma ek: "Otuz yıl önce" (1841) "bir yün iplikçisinden üç çırakla birlikte ancak 300-324 iğli bir çift tezgâha bakması istenirdi. İplik işçisi 5 çırakla birlikte şimdi" (1871 sonu) "iğ sayısı 2.220 olan ve 1841'dekinin en azından yedi kat fazlasını üreten tezgâhlara bakmak zorundadır." (Alexander Redgrave, fabrika müfettişi, "Journal of the Soc. of Arts." Jan. 5. 1872.)

184 "Reports of Insp. of Fact. for 31st Oct. 1861", s. 25, 26.

185 Sekiz saatlik iş günü hareketi şimdi (1867) Lancashire'da fabrika işçileri arasında başlamış bulunuyor.

gününün geçerli olduğu dönemdeki gelişme hızı, on iki saatlik iş gününün yürürlükte olduğu 1833-1847 dönemindeki gelişme hızını geride bırakmıştır ve bu iki dönem arasındaki fark, 1833-1857 dönemi ile onun öncesindeki, fabrika sisteminin başlangıcından itibaren yarım yüzyıl süren sınırsız iş günü dönemi arasındaki farktan daha büyük olmuştur.[186]

4. Fabrika

Bu bölümün başında fabrikanın gövdesini, makine sisteminin yapılanmasını incelemiştik. Makinelerin, kadınların ve çocukların çalışma alanına sokulmasıyla sermaye için beşeri sömürü malzemesini nasıl art-

186 Aşağıdaki birkaç sayı Birleşik Krallık'ta gerçek *"factories"*in (fabrikaların) 1848'den bu yana kaydettikleri ilerlemeyi göstermektedir:

İhracat: Miktar

	1848	1851	1860	1865
Pamuklu				
Pamuk ipliği (libre)	135.831.162	143.966.106	197.343.655	103.751.455
Dikiş ipliği (libre)		4.392.176	6.297.554	4.648.611
Pamuklu kumaş (yarda)	1.091.373.930	1.543.161.789	2.776.218.427	2.015.237.851
Keten ve Kenevir				
İplik (libre)	11.722.182	18.841.326	31.210.612	36.777.334
Kumaş (libre)	88.901.519	129.106.753	143.996.773	247.012.329
İpekli				
Çözgü ipliği, ip, iplik (libre)	(1846) 466.825	462.513	897.402	812.589
Kumaş (yarda)		(libre) 1.181.455	(libre) 1.307.293	2.869.837
Yünlü				
Yün ipliği ve kamgarn (libre)		14.670.880	27.533.968	31.669.267
Kumaş (yarda)		151.231.153	190.371.537	278.837.418

İhracat: Değer (sterlin)

	1848	1851	1860	1865
Pamuklu				
Pamuk ipliği	5.927.831	6.634.026	9.870.875	10.351.049
Pamuklu kumaş	16753369	23.454.810	42.141.505	46.903.796
Keten ve Kenevir				
İplik	493.449	951.426	1.801.272	2.505.497
Kumaş	1.802.789	4.107.396	4.804.803	9.155.358
İpekli				
Çözgü ipliği, ip, iplik	77.789	196.380	826.107	768.064
Kumaş		1.130.398	1.587.303	1.409.221
Yünlü				
Yün ipliği ve kamgarn	776.975	1.484.544	3.843.450	5.424.047
Kumaş	5.733.828	8.377.183	12.156.998	20.102.259

(Bkz. The Bluebooks: "Statistical Abstract for the U. Kingd.", No. 8 ve 13, Lond. 1861 ve 1866.) Lancashire'da fabrika sayıları 1839-1850 arası sadece % 4, 1850-1856 arası % 19, 1856-1862 arası % 33 kadar arttı, her iki 11 yıllık dönemde çalıştırılan kişilerin sayısı mutlak olarak artmakla beraber göreli olarak azaldı. Cf. "Reports of Insp. of Fact. for 31st, Oct. 1862", s. 63. Lancashire'da pamuklu dokuma fabrikaları ağır basar. Buradaki fabrikaların iplik ve kumaş üretiminde genel olarak sahip bulundukları göreli önemi şu sayılardan anlayabiliriz: İngiltere, Galler, İskoçya ve İrlanda'daki bu tür fabrikalarının % 45,2'si, bütün iğlerin % 83,3'ü, bütün buharlı dokuma tezgâhlarının % 81,4'ü, kullanılan bütün buhar beygir gücünün % 72,6'sı ve çalıştırılan bütün işçilerin % 58,2'si burada toplanmıştır. (l.c. s. 62, 63.)

tırdığını, iş gününü ölçüsüz bir biçimde genişleterek işçinin bütün ömrüne nasıl el koyduğunu, muazzam biçimde artan bir ürünün gittikçe kısalan sürelerde elde edilmesine olanak tanıdığını ve son olarak her an daha fazla emeği harekete geçiren, yani emek gücünün gittikçe daha yoğun bir biçimde sömürülmesini sağlayan sistematik bir araç olarak nasıl işe yaradığını incelemelerimiz boyunca görmüştük. Şimdi en gelişmiş biçimiyle fabrikanın bütününü ele alacağız.

Otomatik fabrikanın Pindar'ı Dr. Ure, fabrikayı, bir yandan "merkezi bir güçle (bir ilk motorla) aralıksız bir biçimde işler halde tutulan bir üretken makineler sisteminin işleyişine hüner ve gayretle gözcülük eden yetişkinlerden ve yetişkin olmayanlardan oluşan çeşitli işçi sınıflarının el birliği" olarak, bir yandan da, "bir ve aynı nesnenin üretimi için uyum içinde ve kesintisiz bir biçimde işleyen sayısız mekanik ve bilinçli organdan meydana gelen ve bütün bu organları kendi kendine hareket eden bir hareket gücüne tabi bulunan muazzam bir otomat" olarak tanımlar.

Bu iki ifade kesinlikle özdeş değildir. Birinde birleşik toplam işçi veya toplumsal işçi gövdesi egemen özne, mekanik otomat ise nesne olarak görünür; diğerinde bizzat otomat öznedir, işçiler ise, sadece bilinçli organlar olarak, bilinçsiz organlar ile aynı durumdadır ve onlarla birlikte merkezi hareket gücüne tabi bulunurlar. Birinci tanım genel olarak makinelerin olası bütün kullanımları için geçerlidir; ikincisi, makinenin kapitalist biçimdeki kullanımını ve dolayısıyla de modern fabrika sistemini karakterize eder. Bu nedenle Ure, harekete kaynaklık eden merkezi makineyi sadece bir otomat olarak değil, fakat bir otokrat olarak göstermeyi de sever.

> "Buharın hayırsever gücü, bu büyük atölyelerde sayısız kulu kendi çevresinde toplar."[187]

İş aleti ile birlikte işçinin bunu kullanırken gösterdiği hüner de makineye geçer. Aletin iş yapma yeteneği, beşeri emek gücünün kişisel sınırlarından kurtulur. Böylece, manifaktürdeki iş bölümünün üzerine kurulduğu teknik temel ortadan kalkar. Uzmanlaşmış işçiler arasındaki manifaktürü karakterize eden hiyerarşinin yerini, otomatik fabrikada, makinelerin yardımcıları olan işçilerin yapmak durumunda oldukları işlerin eşitlenmesi veya aynı düzeye indirilmesi eğilimi,[188] parça-işçiler arasında yapay olarak üretilmiş farklılıkların yerini, özellikle yaş ve cinsiyetten ileri gelen doğal farklılıklar alır.

İş bölümü, otomatik fabrikada tekrar kendini gösterdiği ölçüde, her şeyden önce, işçilerin özelleşmiş makineler arasında ve artık yapılan-

187 Ure, l.c. s. 18.

188 l.c. s. 30. Krş. Karl Marx, "Misère etc.", s. 140, 141.

dırılmış gruplar oluşturmayan işçi kitlelerinin fabrikanın çeşitli departmanları arasında, her bir departmanda yan yana dizilmiş aynı türden iş makinelerinin başında çalışmak üzere dağılmaları biçiminde olur; demek oluyor ki, bunlar arasında yalnızca basit el birliği söz konusudur. Manifaktürün yapılandırılmış grubu, yerini, baş işçi ile birkaç yardımcısı arasındaki bağlantıya bırakmıştır. İşçiler arasındaki temel ayrım, fiilen iş makinelerinin başında çalışan işçiler (hareket makinesini kontrol etme ya da besleme gibi işleri yapan işçiler de bunlar arasında yer alır) ile bu makine işçilerinin çırakları (neredeyse yalnızca çocuklar) arasındaki ayrımdır. İşleri, işlenecek maddeyi makinelere vermekten ibaret olan hemen hemen bütün *"feeders"* (besleyiciler) çırak sayılır. Bu ana sınıfların yanında işleri makinelerin tamamını kontrol etmek ve sürekli olarak bunları onarmak olan mühendisler, teknisyenler, marangozlar vb. gibi sayıca önemsiz bir personel yer alır. Bu, kısmen bilimsel eğitim görmüş kısmen zanaatçı olarak yetişmiş kimselerden meydana gelen, diğerlerinin dışında ve onlara sadece eklenen, daha üstün bir sınıftır.[189] Bu iş bölümü, tümüyle teknik bir iş bölümüdür.

Makinelerin başında yapılan bütün işler, işçinin kendi hareketini bir otomatın tek biçimli ve sürekli hareketine uydurmayı öğrenmesi için çırak olarak erken yaşlarda işe başlamasını gerektirir. Makine sistemi bir bütün olarak aynı anda ve uyum içinde işleyen çok sayıda makinenin birleşmesiyle oluşan bir sistem olduğu ölçüde, buna dayanan iş birliği de çeşitli işçi gruplarının farklı makineler arasında dağılmalarını gerektirir. Ama ne var ki, makineli üretim, manifaktürde olduğu gibi aynı işçiyi sürekli olarak aynı işleve bağlama yoluyla bu dağılımın sabitlenmesi zorunluluğunu ortadan kaldırır.[190] Fabrikanın bütün olarak hareketi işçiden değil makineden başladığı için, personelin, emek sürecinde bir kesinti olmadan, her zaman değiştirilmesi mümkündür. İngiliz fabrikatörlerinin 1848-1850 ayaklanmaları sırasında uygulanmaya başlamış olan posta değiştirme sistemi, bize bunun en açık ka-

---

189 Parlamento tarafından yayınlanan *"Return"*lerde, açık bir şekilde sadece mühendisler, teknisyenler vb. değil, fabrika idarecileri, satış memurları, haberciler, mağaza kontrol memurları, ambalajcılar vb., kısaca fabrika sahibinin kendisinden başka herkes fabrika personeli kategorisine alınırken, İngiliz Fabrika Yasası metninde son anılan işçilerin açıkça fabrika işçisi sayılmayarak kapsam dışı tutulması, başka durumlar için de ayrıntılı olarak ortaya konulabilecek olan, kasıtlı bir istatistiksel hile örneğidir.

190 Ure bunu teslim eder. İşçiler "gerektiğinde idarecinin alacağı karara göre bir makineden alınıp bir diğer makineye verilebilir," der ve zafer sevinciyle şöyle haykırır: "Böyle bir değiştirme, işi bölen ve bir işçiye iğnenin başını yapma, diğerine ucunu sivriltme görevini veren eski rutin iş düzeni ile açık bir çelişki halindedir." Ure'nin kendisine asıl sorması gereken soru, bu "eski rutin"in otomatik fabrikada niçin yalnızca "gerektiğinde" terk edildiği.

nıtını sağlar. Son olarak, makine başında yapılan işin küçük yaşlardan itibaren öğrenilmesi nedeniyle işçide gelişen çalışma hızı, aynı biçimde, sırf makine işçileri olmak üzere özel bir sınıf işçi yetiştirme zorunluluğunu da ortadan kaldırır.[191] Çırakların yaptıkları işlere gelince, fabrikada bunların yerini kısmen makineler alabilir,[192] kısmen de, pek basit işler oldukları için, bu zahmeti yüklenmiş kişileri hızla ve sürekli olarak değiştirmek mümkündür.

Eski iş bölümü sistemi, teknik bakımdan makine tarafından bir yana itilmesine karşın, bir süre sonra emek gücünü sömürme aracı olarak sermaye tarafından daha iğrenç bir biçimde biçimlendirilmek ve yerleştirilmek üzere, manifaktürden arta kalan bir gelenek olarak, başlangıçta fabrikaya da taşınır. Aynı parça-aleti ömür boyu kullanma uzmanlığı, aynı parça-makineye ömür boyu hizmet etme uzmanlığı haline gelir. İşçinin kendisini küçük yaşından itibaren bir parça-makinenin parçasına dönüştürmek için makine kötüye kullanılır.[193] Böylece, yalnızca işçinin kendisinin yeniden üretimi için gerekli masraflar önemli miktarda azaltılmış olmaz, aynı zamanda işçinin fabrikanın bütününe, yani kapitaliste, çaresiz bir biçimde tam olarak bağımlı hale gelmesi de sağlanır. Her yerde olduğu gibi, burada, da, toplumsal üretim sürecinin gelişmesinin

191 Örneğin Amerikan İç Savaşı sırasında olduğu gibi, adam kıtlığıyla karşılaşılan hallerde, fabrika işçisi, istisnai olarak, burjuvazi tarafından, yol yapımı vb. gibi, en kaba işlerde çalıştırılır. İngiltere'de işsiz kalmış pamuklu dokuma sanayisi işçileri için açılan 1862'deki ve izleyen yıllardaki *"ateliers nationaux"* (ulusal atölyeler), Fransa'da 1848 yılında kurulanlardan, işçilerin Fransa'dakinde karşılığını devletin ödediği üretken olmayan işlerde, İngiltere'dekinde ise burjuvazinin yararına olmak üzere üretken belediye işlerinde çalıştırılmaları ve bu sonuncu halde bu gibi işlerde çalıştırılan işçilerin diğer normal işçilerden daha düşük ücret almaları ve onlarla rekabet durumuna sokulmuş olmaları ile ayırt edilir. "Pamuklu dokuma işçisinin maddi görünüşü, şüphesiz, düzeliyor. Ben bunu, ... işçiler bakımından, kamu işlerinin açık havada yapılmasına bağlıyorum." (Burada sözü edilenler, *"Preston Moor"*da [Preston düzlüğünde] çalıştırılmış olan Preston'lu fabrika işçileridir.) ("Rep. of Insp. of Fact. Oct. 1863", s. 59.)

192 Örnek: 1844 tarihli yasadan itibaren çocuk emeğinin yerini almak üzere yünlü dokuma fabrikalarında kullanıma sokulan çeşitli mekanik cihazlar. Fabrikatör bayların kendi çocuklarının, fabrikanın niteliksiz işçileri olarak "kendi okullarından" geçmek zorunda kalacağı gün, henüz neredeyse hiç işlenmemiş bir alan olan mekanik, çok geçmeden, göz alıcı bir gelişme gösterecektir. *"Self-acting mule"*'ler de, herhalde, diğer herhangi bir makine kadar tehlikeli makinelerdir. Kazaların çoğu küçük çocukların başına geliyor, bunlar da çok kere çocukların, makineler hareket halinde iken, yeri süpürmek için makinelerin altına girmeleri yüzünden oluyor. Birçok *"minder"* (*mule* işçisi) "yasanın bu biçimde ihlâl edilmesi nedeniyle" (fabrika müfettişleri tarafından) "mahkemeye verilmiş ve para cezasına çarptırılmıştır; ama, bundan herhangi bir genel fayda doğmamıştır. Makine yapımcıları, bu küçücük çocukların makinelerin altlarına sürünüp girmeleri zorunluluğunu ortadan kaldıracak, kendi kendine işleyen bir süpürge icat etmiş olsalardı, bu, bizim korunma önlemlerimize pek mutluluk verici bir katkı olurdu." ("Reports of Insp. of Factories for 31st October 1866", s. 63.)

193 Proudhon'un muhteşem görüşünün kıymeti bilinmeli: ona göre, makineler, emek araçlarının bir sentezi olarak değil, bizzat işçinin yararına olmak üzere, parça-işlerin bir sentezi olarak "algılanır".

sonucu olarak artmış üretkenliğin, bu gelişmenin kapitalist tarzdaki sömürüsünden doğan artmış üretkenlikten ayrılması gerekir.

Manifaktürde ve zanaatçılıkta işçi aletten yararlanır, fabrikada ise işçi makineye hizmet eder. İlk ikisinde emek aracının hareketi işçiden başlar; sonuncuda ise, işçi emek aracının hareketini izlemek zorundadır. Manifaktürde işçiler canlı bir mekanizmanın organlarını oluşturur. Fabrikada işçilerden bağımsız bir cansız mekanizma vardır ve işçiler buna canlı eklentiler olarak katılır.

> "Tekrar ve tekrar, durmadan aynı mekanik işi yapmanın doğurduğu sonu gelmez acının kahır yüklü tekdüzeliği, Sisyphus'un işine benzer; sırtlanılan iş yükü, bitip tükenmiş haldeki işçinin durmadan gerisin geriye üzerine yuvarlanan kayayı andırır."[194]

Makine işi, sinir sistemini en ölçüsüz bir biçimde zorlarken, aynı zamanda adalelerin farklı şekillerde hareket etmelerini olanaksızlaştırır ve beden ile aklın her tür özgürce etkinliğini ortadan kaldırır.[195] Makine işçiyi işten değil, işini içeriğinden kurtardığı için, işin hafiflemesi bile bir tür işkence haline gelir. İşçinin emek aracını değil, tersine, emek aracının işçiyi kullanması, her türlü kapitalist üretim için, bu üretim tarzı yalnızca bir emek süreci olmayıp, aynı zamanda sermayenin değerlenmesi süreci olduğu ölçüde, ortak bir niteliktir; ne var ki, bu tersine dönüş ilk kez makineyle teknik bakımdan somut bir gerçeklik kazanır. Emek aracı bir otomat haline gelerek, emek sürecinde işçinin karşısına sermaye olarak, canlı emeğe hükmeden ve onu yutan ölü emek olarak çıkar. Üretim sürecinin zihinsel güçlerinin el emeğinden ayrılması ve bunların, sermayenin emek üzerindeki güçleri haline gelmesi, daha önce görülmüş olduğu gibi, makineler oluşturduğu temel üzerinde kurulan büyük sanayide tamamlanır. Yaptığı iş içeriksizleşmiş olan bireysel makine işçisinin özel hüneri, makine sisteminde bir araya gelip birleşen ve bu sistemle birlikte "patron"un (*master*) kudretini meydana getiren bilim, muazzam doğa güçleri ve yığınsal toplumsal çalışma karşısında, küçücük bir yan unsur halinde kaybolur. Beyninde makineler ile bunlar üzerindeki tekelinin ayrılmaz bir biçimde bağlanmış bulunduğu bu patron, bundan ötürü, çatışma

194 F. Engels, "Lage etc.", s. 217. Molinari gibi sıradan ve iyimser bir serbest ticaret taraftarı biri bile şöyle diyor: "Günde 15 saat bir mekanizmanın aynı hareketini gözlemek durumunda olan bir kimse, aynı süre içinde kendi fiziksel gücünü kullanması halindekinden daha hızlı tükenir. Çok uzun bir süre devam etmemek koşuluyla zihin için belki de yararlı bir jimnastik hizmeti görebilecek olan bu gözcülük işi, sürenin uzunluğu halinde, aşırılığı ile zihne de bedene de zarar verir." (G. de Molinari, "Études Économiques", Paris 1846, [s. 49].)

195 F. Engels, l.c. s. 216.

durumlarında "işçiler"in yüzlerine küçümseyici bir ifadeyle şöyle haykırır:

> "Fabrika işçileri, yaptıkları işin gerçekte çok az hüner gerektirdiğini, bundan daha kolay öğrenilebilecek ve kalitesi göz önünde bulundurulduğunda daha iyi ücret ödenen bir işin olmadığını, en az deneyimli kişilerin bile kısa bir eğitimle bu kadar kısa bir sürede bu kadar fazlasıyla yapabileceği başka hiçbir işin bulunmadığını akıllarından hiç çıkarmamalı. Patronun makineleri, gerçekte, üretim işinde, emekten ve 6 aylık bir eğitimle öğretilebilen ve her sıradan işçinin öğrenebileceği işçi hünerinden çok daha önemli bir rol oynar."[196]

İşçinin teknik bakımdan emek aracının tekdüze işleyişine tabi oluşu ve her iki cinsiyetten ve çeşitli yaşlarda işçilerden meydana gelen işçi organizmasının kendine özgü bileşimi, bir kışla disiplini yaratır; bu disiplin, eksiksiz fabrika rejimine dönüşür ve daha önce sözü edilmiş olan gözcülük işini ve aynı zamanda el işçileri ile iş gözcüleri arasındaki bölünmeyi, sıradan sanayi erleri ile sanayi astsubayları arasındaki bölünme düzeyine ulaştırır.

> "Otomatik fabrikanın karşılaştığı en önemli zorluk, insanları iş sırasında gelişigüzel alışkanlıklarından vazgeçirecek ve onları büyük otomatın hiç şaşmayan düzenliliğiyle özdeşleştirecek disiplini yerleştirmek olmuştu. Ama otomatik sistemin ihtiyaçlarına ve hızına uygun bir disiplin yönetmeliği meydana getirmek ve bunu başarı ile uygulamak Herkül'e özgü bir işti ve Arkwright'ın yaptığı soylu iş buydu! Sistemin mükemmel biçimde örgütlenmiş bulunduğu bugün bile, ergenlik dönemini geride bırakmış işçiler arasında otomatik sistem için yararlı olacak yardımcılar bulmak neredeyse olanaksızdır."[197]

Sermayenin, başka alanlarda burjuvaların pek sevdiği güçler ayrılığı ilkesini ve bundan da fazla sevdikleri temsilî sistemi hiç işe karıştırmadan, özel bir yasa olarak ve kendi keyfine göre formüle ettiği ve çalıştırdığı işçiler üzerindeki otokrasisini kuran fabrika yönetmeliği, büyük boyutlu el birliğinin ve emek araçlarının, özellikle makinelerin, ortak kullanımının emek sürecinde gerekli kıldığı toplumsal düzenlemenin

---

196 "The factory operatives should keep in wholesome remembrance the fact that theirs is really a low species of skilled labour; and that there is none which is more easily acquired or of its quality more amply remunerated, or which, by a short training of the least expert can be more quickly as well as abundantly acquired ... The master's machinery really plays a far more important part in the business of production than the labour and the skill of the operative, which six months' education can teach, and a common labourer can learn." ("The Master Spinners' and Manufacturers' Defence Fund. Report of the Committee", Manchester 1854, s. 17.) Daha ilerde görüleceği gibi, "patron", "canlı" otomatlarını kaybetmek tehlikesiyle karşılaşır karşılaşmaz, bir başka hava tutturur.

197 Ure, l.c. s, 15. Arkwright'ın yaşam öyküsünü bilen bir kimse, bu dâhi berber için "soylu" sıfatını asla kullanmaz. 18. yüzyılın bütün büyük mucitleri arasında o, hiç şüphesiz, başkalarının icatlarını çalan en büyük hırsız ve en aşağılık bir adamdır.

kapitalistçe bir karikatüründen başka bir şey değildir. Köle güdücülerinin kırbaçlannın yerini gözcülerin ceza kitabı aldı. Bütün cezalar, doğal olarak sonunda para cezalan ve ücret kesintileri biçimini alıyordu ve bu fabrika Likurgus'u, yasa koyuculuktaki ince zekâsı ile cezalan öyle düzenliyordu ki, mümkün olduğu ölçüde, yasalannın ihlal edilmesi, kendisi için, bunlara uygun hareket edilmesinden daha da kârlı oluyordu.[198]

198 "Burjuvazinin proletaryayı içine soktuğu kölelik durumu hiçbir yerde fabrika sisteminde olduğu kadar gün ışığına çıkmaz. Burada bütün özgürlükler hukuken de fiilen de son bulur. İşçi sabahleyin saat 5 buçukta fabrikada olmak zorundadır; birkaç dakika geç kalsa, cezalandırılır, 10 dakika geç gelse, kahvaltı sona erinceye kadar içeriye alınmaz ve günlük ücretinin dörtte birini kaybeder. İşçi emre göre yemek, içmek ve uyumak zorundadır. ... Despot çan, onu yatağından çağırır, kahvaltıdan ve öğle yemeğinden çağırır. Peki, fabrikanın içinde işler nasıl gider? Burada fabrikatör, mutlak yasa koyucudur. Fabrika kurallarını keyfinin istediği gibi saptar; dilediği zaman bunları değiştirir ve kendi yönetmeliğine eklemelerde bulunur; saçmalığını son haddine vardırdığı zaman da mahkemeler işçiye şöyle der: siz bu sözleşmeyi kendi iradenizle yaptığınıza göre, şimdi ona uymak zorundasınız. ... Bu işçiler dokuz yaşından itibaren ölünceye kadar bu ruhsal ve bedensel işkence altında yaşamaya mahkumdur." (F. Engels, l.c. s. 217 vd.) "Mahkemelerin söylediklerini" iki örnekle göstermek istiyorum. Örneklerden biri, 1866 yılının sonlarında Sheffield'de geçer. Orada bir işçi 2 yıllığına bir metal fabrikasına girer. Fabrikatörle arasında geçen bir tartışma üzerine işçi fabrikayı terk eder ve bundan böyle hiçbir biçimde onun için çalışmak istemediğini patrona bildirir. Sözleşmeye aykırı hareket ettiği için mahkemeye verilir ve iki ay hapis cezasına çarptırılır. (Fabrikatör sözleşmeyi ihlal etse, onun hakkında ancak özel hukuk davası açılabilir ve yüz yüze kalabileceği tek tehlike para cezasıdır.) Cezasını çektikten sonra fabrikatör işçiyi çağırır ve eski sözleşmeye göre fabrikaya dönüp çalışmasını ister. İşçinin cevabı: Hayır. Sözleşmeyi ihlal etmenin cezasını çekmiştir. Fabrikatör yeniden dava açar, yargıçlardan biri olan Bay Shee'nin, bu kararı, bir kimsenin bütün ömrü boyunca aynı kabahat ya da suç yüzünden tekrar tekrar cezalandırılmasına olanak veren hukuki bir canavarlık olarak açıkça yerin dibine batırmasına rağmen, mahkeme, yeniden mahkûmiyet kararı verir. Bu hüküm, *"Great Unpaid"* (Büyük Ücretsizler), taşralı Dogberry'ler (akılsız memurlar) tarafından değil, Londra'daki en yüksek mahkemelerden biri tarafından verilmişti. [Dördüncü Almanca Basıma ek: Bugün bu durum ortadan kalkmıştır. Örneğin kamusal gaz tesisleri gibi az sayıda istisna dışında, bugün İngiltere'de sözleşme ihlali bakımından işçi ile çalıştıran arasında hiçbir fark yoktur; her ikisine karşı da ancak özel hukuk davası açılabilir. –F. E.] - İkinci örnek, 1863 yılı sonlarında Wiltshire'da geçmiştir. Westbury Leigh'de bulunan Leower's Mill'deki bir kumaş fabrikatörü olan Harrupp adlı birinin işinde çalışan 30 kadar dokuma işçisi kadın, bu kişi işçilerin sabahleyin geç kalışlarını, 2 dakika için 6 peni, 3 dakika için 1 şilin ve 10 dakika için 1 şilin 6 peni olmak üzere ücret kesintileri ile cezalandırma alışkanlığına sahip olduğundan, bir grev yapmıştı. 10 dakikası 1 şilin 6 peniden 1 saat 9 şilin, 1 gün ise 4 sterlin 10 şilin eder; oysa, yıl boyunca işçilerin aldıkları ortalama haftalık ücret, hiçbir zaman, 10-12 şilini geçmez. Harrupp iş borusunu çalmak için bir de genç tutmuştu. Bu genç, boruyu bazen sabahleyin saat 6'dan önce öttürürdü; boru sustuğu anda kapılar kapatılır, o sırada henüz dışarıda bulunan işçiler cezalandırılırdı; kaldıkları binalarda saat bulunmayan talihsiz işçiler, ilhamını Harrupp'tan alan genç borucunun insafına bırakılmıştı. *"Strike"*a (greve) çıkan işçiler, anneler ve kızlar, borucu yerine saat kullanılması ve daha makul bir ceza tarifesi uygulanması koşuluyla işe dönmek istediklerini bildirdi. Harrupp, sözleşmeyi ihlal nedeniyle 19 kadın ve kızı mahkeme önüne getirtti. Öfkeli izleyiciler önünde, 6'şar peni ceza ile 2'şer şilin 6'şar peni masraf ödemeye mahkûm edildiler. Mahkemeden sonra bir halk kitlesi Harrupp'un peşine takıldı ve onu yuhaladı. Kendi sağladıkları malzemedeki kusurlar yüzünden işçileri ücret kesintileri ile cezalandırıp terbiye etmek fabrikatörler arasında pek revaçta olan bir tutumdur. Bu yöntem 1866 yılında İngiliz çömlekçilik bölgelerinde genel grevlere yol açmıştı. "Ch. Employm. Commiss."ın raporlarında (1863-1866), işçinin, ücret almak şöyle dursun, çalışması dolayısıyla ve ceza yönetmeliği sayesinde yüce "patronuna" borçlu duruma gelişinin örnekleri verilmektedir. En son

Biz sadece fabrika işinin içinde yürütüldüğü maddi koşullara değiniyoruz. Bütün duyu organları, yapay olarak yükseltilmiş sıcaklık, ham madde atıklarıyla yüklü hava, sağır edici gürültü vb. yüzünden aynı derecede zarar görürler; pek dar aralıklarla yan yana dizilmiş makinelerin arasında yüz yüze kalınan ölüm ve yaralanma tehlikesini burada hesaba katmıyoruz; bunun sonuçlarını, yılın mevsimlerindeki gibi bir düzenlilikle çıkarılan, sınai savaş alanının ölü ve yaralı listelerinde görürüz.[199] Toplumsal üretim araçlarında ilk defa fabrika sisteminde gösterilen özen sayesinde sağlanmış olan tasarruf, sermayenin elinde aynı zamanda sistematik bir soygunculuk haline gelir; işçiye çalışırken gerekli olan hayat koşulları üzerinde, yani mekân, hava, ışık ve işçiyi emek sürecinin tehlikelerine veya sağlığa

pamuk bunalımı da fabrika otokratlarının ücret kesme konusundaki keskin zekâları ile ilgili olarak insanı duygulandıran örnekler sağlamıştı. Fabrika müfettişi R. Baker şöyle diyor: "Yasanın ancak 3 penilik bir kesintiye izin vermesine ve geleneğe göre hiç kesinti yapılmamasına rağmen, kendisine sadece 6 peniye mal olan hekim imzalı yaş belgesi masrafı olarak, çalıştırdığı 'gençlerin' " (on üç yaşından büyükler) "bazılarından böyle zor ve sıkıntılı bir dönemde 10 peni kesmesi dolayısıyla bir pamuklu dokuma fabrikatörünü daha, kısa bir süre önce, mahkemeye vermek zorunda kalmıştım. ... Bir başka fabrikatör, yasayla çatışmadan aynı amaca ulaşmak için, çalıştırdığı yoksul çocuklardan, bunların bu işte çalışabilecek yaşa geldikleri hekim belgesi ile onaylanır onaylanmaz, iplik eğirme sanat ve sırrını öğrenme parası olarak kişi başına 1 şilin alıyordu. İçinde bulunduğumuza benzer dönemlerdeki grevler gibi olağanüstü görüngülerin" (dokuma işçilerinin Haziran 1863'te Darwen'deki bir fabrikada yaptıkları grevden söz ediliyor) "anlaşılabilmesi, bunların gerisindeki birtakım nedenlerin bilinmesini gerektirir." ("Reports of Insp. of Fact. for 30th April 1863", s. 50, 51.) (Fabrika raporları her zaman resmî tarihlerinin ötesine uzanır.)

199 Tehlikeli makinelere karşı korunmayı sağlamak için çıkarılmış olan yasalar olumlu etkiler yaratmıştır. "Ne var ki, ... bugün 20 yıl önce mevcut olmayan yeni felaket kaynakları ortaya çıkmıştır; bunların en önemlisi, makinelerin yükselmiş olan hızlarıdır. Tekerlekler, silindirler, iğler ve dokuma tezgâhları, artmış olan ve durmadan artmaya devam eden bir güçle hareket ettiriliyor; parmakların kopan iplikleri daha hızlı ve daha ustalıklı bir şekilde tutup bağlamaları gerekiyor; çünkü, tereddüt ve dikkatsizlik gösterilmesi halinde, olan parmaklara olur. ... Kazaların çok büyük bir kısmı işçilerin işlerini çabuk bitirme telaşından ileri gelir. Makineleri aralıksız olarak hareket halinde tutmanın, yani iplik ve kumaş üretmenin, fabrikatörler için son derece önemli bir şey olduğu hatırlamak gerekir. Her bir dakikalık durma, sadece hareket gücünden bir kayıp değil, üretim bakımından da bir kayıptır. Bundan ötürü, bütün derdi elde edilecek ürün miktarı olan iş gözcüsü, işçileri, makineleri hareket halinde tutmaya zorlar; ağırlık ya da parça hesabına göre ücret alan işçiler için makinelerin hareket halinde tutulmaları daha az önemli bir şey değildir. Bundan ötürü, fabrikaların çoğunda, makinelerin hareket halinde iken temizlenmelerinin resmen yasak olmasına rağmen, bu, genel bir uygulamadır. Sırf bu nedenle geçen 6 ay içinde 906 kaza oldu. ... Temizleme işi her gün yapılan bir iş olmakla beraber, çoğu zaman, cumartesi günü genel temizlik günü olarak kullanılır ve bu iş büyük ölçüde makineler hareket halindeyken yapılır. ... Temizlik işi bedava yapılan bir iştir, bu yüzden işçiler bunu mümkün olduğu kadar çabuk bitirmeye çalışır. Bu nedenle, kaza sayısı cuma günleri ve özellikle de cumartesi günleri haftanın diğer günlerine oranla çok yükselir. Cuma günleri meydana gelen kazaların sayısı, haftanın ilk 4 günündeki ortalamadan yaklaşık % 12, cumartesi günleri meydana gelen kazaların sayısı, haftanın diğer 5 günündeki ortalamadan % 25 oranında daha fazladır; diğer yandan, haftanın öteki günlerinde 10½ saat çalışılırken cumartesi günleri 7½ saat çalışıldığı da hesaba katılırsa, kazalardaki fazlalığın % 65'den daha yüksek bir orana ulaştığı görülür." ("Reports of Insp. of Factories for etc. 31st October 1866", London 1867, s. 9, 15, 16, 17.)

zarar veren etkilerine karşı alınması gereken koruyucu tedbirler üzerinde yapılan bir soygundur bu; işçiye konfor sağlayacak düzenlemeler üzerinde yapılan soygunculuğu hiç anmıyoruz.[200] Fourier, fabrikalar için "koşulları hafifletilmiş çalışma kampları" derken haksız mı?[201]

5. İşçi ile Makine Arasındaki Mücadele

Kapitalistle ücretli işçi arasındaki mücadele, sermaye ilişkisinin kendisiyle başlar. Bütün manifaktür dönemi boyunca olanca şiddetiyle devam eder.[202] Ama işçi, sermayenin maddi varlık biçimi olan emek aracının kendisiyle mücadele etmeye, makinenin ortaya çıkışından sonra başladı. İşçi, bu özel üretim aracı biçimine karşı, bu biçim kapitalist üretim tarzının maddi temeli olduğu için başkaldırır.

17. yüzyıl boyunca hemen hemen bütün Avrupa'da kurdele ve şerit dokumakta kullanılan bir makine olan kurdele tezgâhına (buna Almanya'da Bandmühle, Schnurmühle veya Mühlenstuhl isimleri verilir) karşı, işçi ayaklanmaları olmuştur.[203] 17. yüzyılın ilk üçte birinin sonun-

---

200 Fabrika Yasasının tehlikeli makineler karşısında işçilerin korunması ile ilgili hükümlerine karşı İngiliz fabrikatörlerinin giriştikleri en son kampanya üzerinde Üçüncü Kitabın birinci kısmında duracağım. Burada fabrika müfettişi Leonard Horner'in resmî bir raporundan şu pasajı aktarmakla yetineceğim: "Bazı fabrikatörlerin bazı kazalardan affedilemez bir hafiflikle söz ettiklerini kulaklarımla duydum; söz gelişi bir parmağın kaybı, üzerinde durulmaya değmeyecek şeylerdendir. Oysa, bir işçinin hayatı ve hayattan bekledikleri parmaklarına öylesine bağlıdır ki, bunların birinin kaybı onun için son derece ciddi bir olaydır. Ben böylesine düşüncesizce bir konuşmayı duyduğum zaman, şu soruyu sorarım: Diyelim ek bir işçiye ihtiyacınız var; iki kişi başvurdu, diğer her bakımdan birbirleriyle aynılar, ancak birinin baş veya işaret parmağı yok, bunlardan hangisini seçersiniz? Hiçbir zaman, parmakları eksiksiz olanı seçmekte bir an bile tereddüt etmediler. ... Bu fabrikatör baylar, yalancı-insansever dedikleri yasa koyucu hakkında yanlış önyargılara sahiptir." ("Reports of Insp, of Fact. for 31st Oct. 1855", s. 6, 7.) Bu beyler "akıllı adamlar"dır ve köle sahiplerinin isyanı konusunda heyecana kapılmaları nedensiz değildir!

201 İş saatlerini zorla sınırlandıran ve diğer birtakım kayıtlayıcı hükümler getirmiş olan Fabrika Yasasına en uzun zamandan beri tabi bulunan fabrikalarda, eskiden görülen bazı uygunsuzluklar ortadan kalktı. Bizzat makinelerdeki iyileşmeler, belli bir ölçüde, "fabrika binalarının" işçilerin de yararına olmak üzere, "daha iyi yapılmalarını" gerektirir. (cf. "Reports etc. for 31st Oct. 1863", s. 109.)

202 Diğerleri yanında bkz. John Houghton, "Husbandry and Trade Improved", Lond. 1727. "The Advantages of the East India Trade," 1720. John Bellers, l.c. "Patronlar ve işçiler, maalesef, birbirlerine karşı ebedi bir savaş halinde bulunuyor. Patronların değişmeyen amaçları, işlerini mümkün olduğu kadar ucuza yaptırmaktır; ve bu amaca ulaşmak için hiçbir hileye başvurmaktan geri durmazlar; diğerleri de her fırsattan yararlanarak patronları kendi yüksek taleplerini karşılamaya zorlamak için aynı derecede gayretlidirler." ("An Inquiry into the Causes of the Present High Prices of Provisions", 1767, s. 61. 62. Eserin yazarı Rahip Nathaniel Forster tamamıyla işçilerden yanadır.)

203 Şerit ve kurdele dokuma tezgâhı Almanya'da icat edilmişti. İtalyan Abbé Lancellotti, 1636 yılında Venedik'te yayınlanmış olan bir eserinde şunları anlatıyor: "Danzig'li Anton Müller 50 yıl kadar önce" (L. 1629'da yazmıştı) Danzig'de 4-6 parça kumaşı aynı anda dokuyan pek marifetli bir makine görmüştü; ne var ki, belediye başkanı bu icat yüzünden bir sürü işçinin işsiz kalabileceğinden endişelendiği için, icadın uygulanmasına engel olmuş ve mucidini gizlice elle ya da suda boğdurmuştur."

da, bir Hollandalı'nın Londra yakınlarında kurduğu rüzgârla işleyen bir bıçkıhane, halkın taşkınlıklarına maruz kalmış ve yıkılmıştı. İngiltere'de su gücüyle işleyen bıçkı makineleri, 18. yüzyılın başına gelindiğinde bile, halkın parlamento tarafından da desteklenen direncini ancak güçlükle yenebilmişti. Everett, 1758 yılında, su gücü ile işletilen ilk yün kırpma makinesini yaptığı zaman, makine, işlerinden olan 100.000 kişi tarafından ateşe verilmişti. O zamana kadar geçimlerini yapağı tarama işiyle kazanmakta olan 50.000 işçi Arkwright'ın *scribbling mill*'lerine ve tarama makinelerine karşı parlamentoya dilekçeler vermişti. İngiltere'nin manifaktür bölgelerinde 19. yüzyılın ilk 15 yılında görülen ve özellikle buharla işleyen dokuma tezgâhlarının kullanılmaya başlamasının neden olduğu Luddite hareketi diye bilinen kitlesel makine yıkıcılığı, Sidmouth'un, Castlereagh'in ve benzerlerinin anti-Jakoben yönetimlerine en gerici baskı önlemleri için bahane sunmuştu. İşçinin makine ile bunun kapitalistçe kullanımı arasındaki farkı görmesi ve dolayısıyla saldırılarını maddi üretim araçlarının kendilerine değil, bunların toplumsal sömürü aracı olarak kullanılmalarına yöneltmeyi öğrenmesi, zaman ve deneyim gerektirdi.[204]

Manifaktürde ücret için yapılan mücadeleler, manifaktürün varlığını ön koşul olarak alır ve asla manifaktürün varlığına yöneltilmez. Manifaktürlerin kuruluşlarına karşı mücadeleler olmuşsa, bu, ücretli işçilerin değil, lonca ustalarının ve ayrıcalıklı kentlerin işi olmuştur. Bundan dolayı, manifaktür dönemi yazarları, iş bölümünü, ağırlıklı olarak, sanal işçinin yerini alan, ama gerçek işçiyi işinden etmeyen bir araç olarak

---

Aynı makine Leyden'de ilk olarak 1629 yılında kullanılmıştı, Şerit ve kurdele dokumacıları şehir meclisini bu makinenin kullanımını yasaklamaya zorladı; 1623, 1639 vb. yıllarda Hollanda meclisi tarafından çıkarılan çeşitli kararnamelerle bunun kullanımı sınırlandı; sonunda, 15 Aralık 1661 tarihli kararnameyle, bazı belli koşullar altında kullanımına izin verildi. Şerit ve kurdele makinesinin Leyden'e getirilişi üzerine Boxhorn ("Inst. Pol.", 1663) şunları yazıyor: "Bazı kimseler 20 yıl kadar önce bu şehirde bir dokuma makinesi icat etmişti; bu makine ile bir kişi, eski yöntem ve araçlarla çalışan birçok kimsenin aynı süre içinde elde edebileceklerinden daha fazla kumaşı daha kolay üretebiliyordu, bu yüzden dokumacılar arasında huzursuzluklar ve şikâyetler baş gösterdi, bunlar makinenin kullanımının şehir meclisi tarafından yasaklanmasına kadar devam etmişti." Aynı makine 1676 yılında Köln'de yasaklandı; bu tarihlerde İngiltere'ye getirilen makine orada işçiler arasında huzursuzluklara yol açtı. 19 Şubat 1685 tarihli imparatorluk emri ile makinenin kullanımı bütün Almanya'da yasak edildi. Makine Hamburg'da şehir meclisinin emriyle resmen yakıldı. VI. Karl, 9 Şubat 1719'da, 1685 tarihli emri yeniledi; makinenin kullanımına Saksonya'da resmen ancak 1765 yılında izin verildi. Dünyada bu kadar gürültüye sebep olan bu makine gerçekte iplik ve kumaş makinelerinin ve dolayısıyla da 18. yüzyılın Sanayi Devriminin öncüsüydü. Bu makine dokumacılıkta hiç bilgi ve tecrübesi olmayan bir gencin yalnızca bir hareket kolunu ileri geri hareket ettirerek tezgâhı bütün mekikleri harekete geçirerek çalıştırmasını ve daha iyi bir biçimde olmak üzere, 40-50 parça kumaşın bir kerede elde edilmesini mümkün kılıyordu.

204 Eski tip fabrikalarda işçilerin makinelere karşı başkaldırıları, 1865 yılında Sheffield'li eğecilerin başkaldırısının da gösterdiği gibi, bugün bile zaman zaman kaba bir şekle bürünebiliyor.

ele alır. Buradaki fark apaçıktır. Söz gelişi, şimdi makinelerle 500.000 kişinin işleyip iplik haline getirdiği pamuğu eski iplik çıkrığı ile işleyebilmek için İngiltere'de 100 milyon insanın olması gerekirdi, dendiği zaman, doğal olarak, makinenin zaten hiçbir zaman mevcut olmamış olan bu milyonların yerini aldığı söylenmiş olmaz. Bu, yalnızca, iplik makinelerinin yaptığı işi insanlara yaptıracak olsak şu kadar milyon işçi gerekirdi demektir. Buna karşılık, buharla işleyen dokuma makineleri İngiltere'de 800.000 dokuma işçisini kapı dışarı etmiştir dendiği zaman, söz konusu olan, yaptıkları işi belli bir sayıda işçiye yaptırmak zorunda kalacağımız mevcut makineler değil, makinelerin fiilen yerlerini aldığı veya işlerinden ettiği mevcut bir işçi kitlesidir. Manifaktür dönemi boyunca, işler parçalanmış olsa bile, el işçiliği, temeli oluşturmaya devam etti. Yeni sömürge pazarları, Orta Çağdan devralınan görece az sayıdaki şehirli işçilerle sağlanacak üretimle doyurulamazdı ve asıl manifaktür, aynı zamanda, feodalitenin çözülmesiyle topraktan sürülmüş bulunan köylülere yeni üretim alanları açmıştı. Demek ki o zamanlar, iş yerlerindeki iş bölümünün ve el birliğinin olumlu yönü, çalıştırılan işçilerin daha üretken olmalarını sağlayan tarafı ağır basıyordu.[205] Gerçi, iş birliği ve emek araçlarının az sayıda elde toplanması, bu yöntemlerin tarımda uygulandığı birçok ülkede, büyük sanayi döneminden çok önce, üretim tarzında ve dolayısıyla kır halkının yaşam koşullarında ve istihdam araçlarında, büyük, ani ve şiddetli devrimlere yol açmıştı. Ama bu mücadele, başlangıçta, sermaye ile ücretli işçi arasında olmaktan çok, büyük ve küçük toprak sahipleri arasında olur; diğer yandan, işçilerin emek araçları, koyunlar, beygirler vb. tarafından işlerinden ve yerlerinden sürülüp atılmaları ölçüsünde, buradaki zora dayanan dolaysız hareketler, ilk aşamada, sanayi devriminin ön koşulunu oluşturur. İlk olarak işçiler topraklardan sürülüp çıkarılır ve sonra koyunlar gelir. İngiltere'deki biçimiyle büyük çaplı toprak gaspı, büyük boyutlu tarım için gerekli alanın

205 Sir James Steuart da makinelerin etkisini tam bu anlamda anlıyor. "Yani ben, makineleri, kendilerini daha fazla beslemek zorunda kalmaksızın, faal insan sayısını (etkide bulunma güçleri açısından) artırıcı araçlar olarak görüyorum. ... Bir makinenin etkisi, bir yere yeni gelip yerleşenlerin etkisinden ne bakımdan ayrılır?" (Fr. çev., t. I, l. I, ch. XIX.) Makinenin "poligami"nin yerini aldığını söyleyen Petty çok daha saftır. Bu görüş, olsa olsa, ABD'nin bazı kısımları için geçerli olabilir. Buna karşılık: "Makinenin bir bireyin harcadığı emeği azaltacak biçimde başarı ile kullanılabilmesi ender görülen bir şeydir; makinenin yapımı için kullanımı ile tasarruf edilenden daha fazla zaman kaybedilmiş olabilir. Makine, ancak, büyük kitlelere etkide bulunduğu, binlerce işçinin emeğine yardımcı olacak biçimde kullanıldığı zaman, gerçekten yararlı olabilir. Bundan dolayı, makine, en geniş ölçüde, en çok işsize sahip bulunan en yoğun nüfuslu ülkelerde kullanılır. ... Makine işçi kıtlığı dolayısıyla değil, fakat bu işsizleri kitle halinde işe sokabilme kolaylığı dolayısıyla kullanılır." (Piercy Ravenstone, "Thoughts on the Funding System and its Effects," Lond. 1824, s. 45.)

yaratılmasında ilk adım olur.[206] Bundan dolayı, tarımda meydana gelen bu köklü dönüşüm, ilk başladığı zamanlar, daha çok bir politik devrim görünüşünde olur.

Emek aracı makine biçimini alır almaz, işçinin kendisinin rakibi olur.[207] Sermayenin makine aracılığıyla kendini değerlendirmesi ile varlık koşullarını yok ettiği işçilerin sayısı doğru orantılıdır. Bütün kapitalist üretim sistemi, işçinin emek gücünü meta olarak satmasına dayanır. İş bölümü bu emek gücünü, tam bir uzmanlaşmaya tabi tutarak, bir tek parça-aleti kullanacak özel bir hüner haline getirir. Aletin kullanımı makine ile yapılan bir iş haline gelir gelmez, emek gücünün kullanım değeri ile birlikte mübadele değeri de yok olur. İşçi, dolaşımdan çekilmiş kâğıt para gibi, kendini satamaz olur. Makinenin bu şekilde fazla nüfusa, yani sermayenin kendini değerlendirmesi için hemen gerekli olmayan nüfusa dönüştürdüğü işçi sınıfının bu kısmı, bir yandan eski zanaat ve manifaktür işletmelerinin makineli işletmelere karşı eşitsiz koşullarda yürüttükleri mücadele içinde yok olup gider, diğer yandan kolay girilebilen sanayi kollarına akar, emek piyasasını doldurur ve dolayısıyla de emek gücünün fiyatını değerinin altına düşürür. Kısmen acılarının yalnızca "geçici" olmasının *("a temporary inconvenience")*, kısmen de makinelerin bütün bir üretim alanını ancak adım adım ele geçirebilir olması nedeniyle yıkıcı etkilerinin kapsam ve yoğunluğunun sınırlanmasının, sefalete itilen işçiler için büyük bir teselli olduğu iddia edilir. Bu tesellilerden biri diğerini ortadan kaldırır. Makine, bir üretim alanını yavaş yavaş ele geçirdiği zaman, onunla rekabet halindeki işçi katmanlarında kronik bir sefalet yaratır. Geçiş hızlı olduğunda, makinenin etkisi kitlesel ve anidir. Dünya tarihi, İngiliz el dokuma işçilerinin yavaş yavaş, on yıllarca devam eden, sonunda 1838 yılında tescil edilen yok olma sürecinden daha korkunç bir dram sunmaz. Bunların pek çoğu açlıktan ölmüş, pek çoğu da aileleriyle birlikte uzun bir süre boyunca günde 2½ peniyle hayatta kalmaya çalışmıştı.[208]

---

206 Dördüncü Almanca Basıma not: Bu, Almanya için de geçerlidir. Bizde bu ancak tarımın büyük boyutlar içinde yapıldığı yerlerde, yani özellikle doğuda, 16. yüzyıldan itibaren, fakat özellikle de 1648'den bu yana, köylülerin "büyük malikaneler"den uzaklaştırılması ile mümkün olabilmiştir. –F. E.

207 "Makineler ve emek sürekli rekabet halindedir." (Ricardo, l.c. s. 479.)

208 İngiltere'de, el dokumacılığı ile makine dokumacılığı arasındaki rekabet, 1834 tarihli Yoksullar Yasasının yürürlüğe girmesinden önce, asgarinin hayli altında kalan ücretlerin kilise yardımlarıyla desteklenmesi dolayısıyla uzayıp gitmişti. "Rahip Turner, bir sanayi bölgesi olan Cheshire'daki Wilmslow'da 1827 yılında görevli bulunuyordu. Yabancı ülkelere göç komitesinin soruları ve Turner'ın cevapları el işçiliği ile makineler arasındaki rekabetin nasıl devam edip gittiğini göstermektedir. Soru: 'Buhar gücü ile çalışan tezgâh elle işletilen tezgâhın yerini almadı mı?' Cevap: 'Şüphesiz aldı; el dokuma işçileri ücret indirimine boyun eğecek duruma getirilmemiş olsalardı, buhar gücü

Diğer yandan, İngiliz pamuk makinelerinin Doğu Hindistan'daki etkisi aniydi. Buranın genel valisi 1834/35'te şunları bildiriyordu:

> "Buradakine benzer bir sefalete ticaret tarihinde hemen hemen rastlanamaz. Hindistan ovaları, pamuklu dokumacılarının kemikleriyle bembeyaz oldu."

Şüphesiz bu dokumacılar bu fani dünyadan göçüp giderlerken, makine onlar için "geçici rahatsızlıklardan" fazla bir şey hazırlamış değildi. Ayrıca, makine durmadan yeni üretim alanlarına el attığı için, "geçici" etkisi kalıcıdır. Dolayısıyla, genel olarak kapitalist üretim tarzının, işçinin karşısındaki emek araçlarına ve emek ürününe verdiği bağımsız ve yabancılaşmış biçim, makine ile birlikte tam bir karşıtlık halini alıyor.[209] Bunun için de, makine ile birlikte, ilk kez, işçinin emek aracına karşı şiddetle başkaldırdığı görülür.

Emek aracı işçiyi yere serer. İkisi arasındaki bu doğrudan karşıtlık, kuşkusuz, en somut biçimde, kullanıma yeni sokulan makinelerin eskiden kalma zanaatlar ya da manifaktürlerle rekabet ettiği zamanlarda görülür. Ama büyük sanayide de makinelerde yapılan sürekli iyileştirmeler ve otomatik sistemin geliştirilmesi buna benzer bir etki yapar.

> "Makinelerin iyileştirilmesinin hiç değişmeyen amacı, el işçiliğini azaltmak ya da fabrikanın üretim zincirindeki bir halkayı, beşeri cihazın yerine demirden bir cihaz koyarak tamamlamaktadır."[210] "Bugüne kadar elle işletilen makinelere buhar ve su güçlerinin uygulanması günlük olaylardandır. ... Makinelerde yapılan ve amaçları enerjiden tasarruf sağlamak, nihai ürünü iyileştirmek, belli bir sürede daha fazla ürün alınmasını mümkün kılmak veya bir çocuğun, bir kadının ya da erkek işçinin yerini almak olan

---

ile çalışan tezgâhların bunların yerini alması, şimdi olduğundan daha geniş ölçüde olabilirdi.' Soru: 'Ama el dokuma işçisi, bu boyun eğmeyle, geçimine yetmeyen bir ücrete razı olmuş oluyor ve geçiminin geriye kalanı için gerekli kısmı kilise yardımı olarak istemiyor mu?' 'Evet istiyor; işin aslına bakılırsa, el dokuma tezgâhı ile buhar gücü ile çalışan dokuma tezgâhı arasındaki rekabet yoksullara yapılan yardımlar dolayısıyla sürdürülüyor.' Böylece, makine kullanılmaya başlamasının iş sahibi insanlara sağladığı yarar da alçaltıcı bir yoksulluk veya dış göç oluyor; bu insanlar saygın ve bir ölçüde de bağımsız zanaatçılar olmaktan çıkıp merhametin aşağılatıcı ekmeği ile beslenen sürüngen zavallılar haline geliyor. Geçici bir rahatsızlık denen şey işte bu." ("A Prize Essay on the comparative merits of Competition and Co-operation," Lond. 1834, s 29.)

209 "Ülkenin net gelirini" (yani Ricardo'nun aynı yerde açıkladığı gibi, *the revenues of landlords and capitalists* [toprak sahiplerinin ve kapitalistlerin gelirleri], onların *wealth*'i [zenginliği], ekonomik açıdan bakıldığında, genel olarak = *Wealth of the Nation* [Ulusun Zenginliği]) "büyüten aynı neden, aynı zamanda gereksiz fazla nüfus meydana getirebilir ve işçinin durumunu kötüleştirebilir." (Ricardo, l.c. s. 469.) "Makinelerde meydana gelen her mükemmelleşmenin değişmeyen amaç ve eğilimi, aslında, yetişkin erkek işçi emeğinin yerine kadın ve çocuk işçi emeğini koyarak ya da hünerli emek yerine kaba emek çalıştırarak, insan emeğinden tamamen kurtulmak ya da bunun fiyatını düşürmektir" (Ure.[l.c. s. 23].)

210 "Reports of Insp. of Fact. 31st. Oct. 1868", s. 43.

küçük iyileştirmeler, sürekli şeyler olup, fazla ağırlıkları yokmuş gibi görünmelerine rağmen, yine de önemli sonuçlar doğurur."[211] "Bir işlemin özel bir hüneri ve hata yapmayan güvenilir bir eli gerektirdiği bütün durumlarda, bu işlem, mümkün olduğu kadar kısa zamanda, çok hünerli ama çoğu zaman her türlü düzensizliğe eğilimli işçinin işi olmaktan çıkarılıyor ve bir mekanizmanın işi haline getiriliyor; bu mekanizma kendi kendini, bir çocuğun bile kontrol edebileceği kadar iyi düzenleyen bir mekanizma oluyor"[212] "Otomatik sistemde işçinin yeteneği gittikçe önemini yitirir."[213] "Makinelerdeki iyileştirmeler, yalnızca belli bir sonuca ulaşmak için çalıştırılan yetişkin işçileri sayıca azaltmakla kalmaz, aynı zamanda, bir türdeki bireylerin yerine bir başka türdeki bireyleri, daha hünerli olanların yerine daha az hünerli olanları, yetişkinlerin yerine çocukları, erkeklerin yerine kadınları geçirir. Bütün bu değişmeler işçi ücretlerinde sürekli dalgalanmalara neden olur."[214] "Makine, yetişkinleri durmadan fabrikadan dışarı atar."[215]

Birikmiş pratik deneyimlerin, el altında bulunan mekanik araçların ve tekniğin sürekli ilerlemesinin sonucu olarak makine sisteminin ne kadar olağanüstü bir esneklik kazandığını, iş günündeki kısalmanın baskısı altında sistemin dev adımlarıyla ilerlemiş olması bize göstermişti. Ne var ki, Amerikan İç Savaşı'nın dürtüsü ile, birbirini izleyen üç yıl içinde makinelerde bu derece hızlı iyileştirmelerin olacağını ve bu gelişmeye uygun olarak el işçilerine aynı ölçüde yol verileceğini, İngiliz pamuklu sanayisinin en parlak yılı olan 1860'da kim düşünebilirdi? Burada İngiliz fabrika müfettişlerinin resmî raporlarından alacağımız bu konuyla ilgili birkaç örnek yetecektir. Manchester'lı bir fabrikatör şu açıklamayı yapmıştır:

"Bugün, 75 tarama makinesi yerine yalnızca 12 makine yetiyor; bunlarla, daha kaliteli değilse bile aynı kalitede olmak üzere eskiden tarandığı kadar pamuk taranıyor. ... İşçi ücretlerinden yaptığımız tasarruf haftada 10 sterlini buluyor, pamuktan verilen fire ise % 10 azaldı."

---

211 "Reports etc. 31st. Oct. 1856", s. 15.

212 Ure, l.c. s. 19. "Tuğla yapımında kullanılan makinelerin sağladığı büyük yarar, bunun kullanıcısını hünerli işçilerden tümüyle bağımsızlaştırmasıdır." ("Ch. Empl. Comm. V. Report", Lond. 1866, s. 130, n. 46.)

2. Basıma ek: Great Northern Railway'in makine departmanı müdürü olan Bay A. Sturrock makine (lokomotif vb.) yapımı ile ilgili olarak şunları söylüyor: "Pahalı (*expensive*) İngiliz işçileri her geçen gün biraz daha az kullanılmaktadır. Üretim, iyileştirilmiş aletler kullanılarak artırılıyor; bu araçlar ise düşük bir emek türü (*a low class of labour*) gerektiriyor. ... Daha önce buhar makinesinin bütün parçaları zorunlu olarak hünerli emekle yapılıyordu. Aynı parçalar şimdi düşük hünerli emekle, ama iyi araçlarla yapılıyor. ... Aletlerden kastım, makine yapımında kullanılan makinelerdir." ("Royal Commision on Railways. Minutes of Evidence", n. 17862 ve 17863, London 1867.)

213 Ure, l.c. s. 20.

214 l.c. s. 321.

215 l.c. s. 23.

İnce iplik yapan bir diğer Manchester fabrikasında

> "hareket hızının artması ve çeşitli *self-acting* (otomatik) süreçlerin uygulanması sayesinde, işçi sayısında bir departmanda ¼ oranında, bir departmanda ½'den yüksek oranda azalma olmuştur; diğer yandan, ikinci tarama makinelerinin yerine tarak makinelerinin kullanılması daha önce tarama işinde çalıştırılmakta olan işçilerin sayısını çok azaltmıştır."

Bir başka iplik fabrikası genel"işçi"tasarrufunu % 10 olarak tahmin eder. Manchester'lı iplik imalâtçılanndan Gilmore'lar şu açıklamayı yaparlar:

> "Yeni makineler sayesinde işçilerde ve işçi ücretlerinde sağlanmış olan tasarrufu, *blowing* (üfleme) departmanı için tam üçte bir olarak ... *jack frame* ve *drawing frame room*'da (ipliklerin gerilip yumak yapıldığı departman) harcamaların ve işçilerin yaklaşık olarak $^1/_3$ oranında azaldığını tahmin ediyoruz; iplikhane için yaptığımız masraflarda yaklaşık $^1/_3$ oranında azalma var. Ve hepsi bu kadar da değil; yeni makineler sayesinde şimdi elde edilen iplik o kadar iyileşmiştir ki, dokumacı bununla eski makine ipliği ile dokuduğundan hem daha fazla hem de daha kaliteli kumaş dokur."[216]

Fabrika müfettişi A. Redgrave bu konuda şunlan belirtir:

> "Üretimdeki artışa karşılık, çalıştırılan işçilerin sayısı hızla azalmaya devam ediyor; yünlü dokuma fabrikalarındaki işçi sayısında geçenlerde yeni bir azalma daha oldu ve bu devam etmektedir; Rochdale'de yaşayan bir öğretmen, birkaç gün önce, bana, kız okulundaki öğrenci sayısında görülen azalmanın yalnızca bunalımın baskısı yüzünden olmadığını, aynı zamanda yünlü dokuma fabrikasında kullanılan makinelerdeki değişikliklerden ileri geldiğini söyledi. Bu değişiklikler sonucunda ortalama olarak yarı zamanlı çalışan 70'er işçiye yol verilmiştir."[217]

Aşağıdaki tablo, İngiliz pamuklu dokuma sanayisinde Amerikan İç Savaşı sayesinde gerçekleşen mekanik iyileştinnelerin toplam sonucunu göstermektedir:

---

216 "Reports of Insp. of Fact, 31st Oct. 1863", s. 108 vd.

217 l.c. s. 109. Pamuk bunalımı süresince makinelerde yapılan hızlı iyileştirmeler, Amerikan İç Savaşı'nın bitiminden hemen sonra, İngiliz fabrikatörlerinin dünya pazarlarını yeniden metalarla doldurmasını mümkün kıldı. 1866 yılının son 6 ayında kumaş sürümü hemen hemen durmuştu. Bunun üzerine, Çin ve Hindistan'a konsinye mal sevkıyatı başladı; doğal olarak bu, "bolluğu" daha da yoğunlaştırdı. 1867 yılı başlarında fabrikatörler, güçlükten kurtulmanın klasik yolu olarak, ücretleri % 5 oranında düşürmeye kalkıştı. İşçiler karşı koydu ve teorik bakımdan pek doğru olarak, biricik çarenin kısa çalışma süresi olduğunu, haftada 4 gün çalışılması gerektiğini söylediler. Oldukça uzun süren bir direnmeden sonra, kendi kendilerini yetkilendiren sanayi kaptanları, ücretleri bazı yerlerde % 5 oranında düşürerek ve diğer yerlerde aynı bırakarak, çalışma süresini kısaltmak zorunda kaldılar.

Fabrikaların Sayısı	1856	1861	1868
İngiltere ve Galler	2.046	2.715	2.405
İskoçya	152	163	131
İrlanda	12	9	13
Birleşik Krallık	2.210	2.887	2.549

Buharlı Dokuma Tezgâhlarının Sayısı	1856	1861	1868
İngiltere ve Galler	275.590	367.125	344.719
İskoçya	21.624	30.110	31.864
İrlanda	1.622	1.757	2.746
Birleşik Krallık	298.847	399.992	379.329

İğlerin Sayısı	1856	1861	1868
İngiltere ve Galler	25.818.576	28.352.125	30.478.228
İskoçya	2.041.129	1.915.398	13.97.546
İrlanda	150.512	119.944	124.240
Birleşik Krallık	28.010.217	30.387.467	32.000.014

Çalıştırılan Kişilerin Sayısı	1856	1861	1868
İngiltere ve Galler	341.170	407.598	357.052
İskoçya	34.698	41.237	39.809
İrlanda	3.345	2.734	4.203
Birleşik Krallık	379.213	451.569	401.064

Görüldüğü gibi, 1861 yılından 1868 yılına kadar 338 pamuklu dokuma fabrikası yok olmuştur; bir başka deyimle, daha üretken ve daha büyük boyda makineler daha az sayıda kapitalistin ellerinde toplanmıştır. Buhar gücü ile işleyen tezgâhların sayısında 20.663 adetlik bir azalma olurken bunların ürettikleri ürün artmaya devam etmiştir; iyileştirilmiş bir dokuma tezgâhı şimdi eski tezgahtan daha fazla iş çıkarıyordu. Son olarak, iğ sayısında 1.612.547 adetlik bir artış olurken, çalıştırılan işçi sayısında 50.505 kişilik bir azalma olmuştur. Demek oluyor ki, pamuk bunalımının işçiler için yarattığı "geçici" sefalet, makinelerdeki hızlı ve kalıcı gelişmelerle artmış ve yerleşiklik kazanmıştı.

Ne var ki, makine, ücretli işçinin karşısına onu hep yenen ve "fazlalık" haline getiren aşırı güçlü bir rakip olarak çıkmakla kalmaz. Sermaye, onu yüksek sesle işçi düşmanı bir güç ilan eder ve bundan kendi çıkarı yönünden yararlanır. İşçilerin sermayenin otokrasisine karşı belirli ara-

lıklarla girıştikleri ayaklanma, grev vb. hareketlerini ezmekte, makine, en güçlü savaş aracı olur.[218] Gaskell'e göre, buhar makinesi, daha ilk andan itibaren, kapitaliste, işçilerin gittikçe artan ve yeni doğan fabrika sistemini bunalıma sürükleme tehdidi yaratan taleplerini yerle bir etme olanağını sağlamış bir "insan gücü" düşmanıydı.[219] 1830'dan bu yana yalnızca işçi ayaklanmalarına karşı sermayenin savaş aracı olarak kullanılmak amacıyla yapılmış icatlar üzerine koca bir tarih yazmak mümkündür. Otomatik sistemde yeni bir dönemi başlattığı için, hepsinden önce *self-acting mule* geliyor aklımıza.[220]

Buharla işleyen şahmerdanın mucidi olan Nasmyth, *Trades Unions Commission* (İşçi Sendikaları Komisyonu) önünde yaptığı bir konuşmada, makine işçilerinin 1851'deki büyük ve uzun süren grevi sonucunda makinelerde kendisi tarafından yapılmış bulunan iyileştirmelerle ilgili olarak şu açıklamalarda bulunmuştur:

> "Bizim yaptığımız modern mekanik iyileştirmelerin belirgin özelliği, kendi kendine işleyen iş makinelerinin sisteme eklenmesidir. Şimdi bir mekanik işçisinin yapması gereken ve neredeyse her gencin yapabileceği şey, kendi başına çalışmak değil, güzelce çalışan makineye gözcülük etmektir. Yalnızca hünerlerine yaslanan işçilerin tümü artık devre dışı bırakılmıştır. Ben eskiden teknisyen başına dört oğlan çocuk çalıştırırdım. Bu yeni mekanik birleşimler sayesinde yetişkin işçi sayısını 1500'ten 750'ye indirdim. Sonuç, kârımda önemli bir artıştı."

Ure, pamuklu basmacılıkta renkli basım için kullanılan bir makine üzerine şunları söyler:

> "Kapitalistler, sonunda, bu dayanılmaz kölelikten" (yani işçilerle yaptıkları sözleşmelerin kendilerine ağır gelen koşullarından) "bilimin sağladığı olanakları yardımlarına çağırarak kurtulmayı denedi ve çok geçmeden meşru haklarına, kafanın vücudun diğer organlarının üzerinde olması hakkına yeniden sahip oldular."

Yine Ure, icadı hemen bir greve yol açmış olan bir ilmik düzeltme makinesi ile ilgili olarak şöyle der:

> "İş bölümünün eski siperleri gerisinde kendilerini yenilmez bir biçimde tahkim etmiş olduklarını sanan hoşnutsuzlar sürüsü, modern mekaniğe dayanan taktikle çevrelerinin sarıldığını ve savunma araçlarının yok edildiğini gördüler ve ister istemez teslim oldular."

---

218 "Kristal ve şişe camı üfleme atölyelerinde patronlarla işçiler arasındaki ilişki kronik bir grev halidir." Asıl işlemlerin makine ile yapıldığı, basınçtan yararlanılan cam manifaktüründeki gelişmenin nedeni budur. Eskiden nefesle yılda 350.000 libre kristal camı üreten Newcastle'lı bir firma, basınç kullanarak bunun yerine şimdi 3.000.500 libre cam üretiyor. ("Ch. Empl. Comm. IV. Rep.", 1865, s. 262, 263.)

219 Gaskell, "The Manufacturing Population of England", Lond. 1833, s. 11, 12.

220 Kendi makine fabrikasındaki grevler sonucunda, Bay Fairbairn, makine yapımı işinde makine kullanılması ile ilgili bazı çok önemli icatlarda bulunmuştur.

Ure'nin *self-acting mule*'ün icadı ile ilgili olarak söyledikleri şunlardır:

"Bu, sanayi işçileri arasında düzeni yeniden kurma görevi olan bir buluştu. ... Bu buluş, sermayenin, bilimi hizmetine sokarak, söz dinlemez işçiyi her zaman uysallıkla hareket etmek zorunda bırakacağı yönündeki, bizim tarafımızdan geliştirilmiş olan doktrini doğruluyor."[221]

Ure'nin eseri, 1835 yılında, yani fabrika sisteminin görece az gelişmiş olduğu bir zamanda yayınlanmış olmakla beraber, sadece içten sinizmi dolayısıyla değil, aynı zamanda sermaye beyninin saçma sapan çelişkilerini ortaya koyan saflığıyla da fabrika ruhunun klasik ifadesi olmaya devam ediyor. Örneğin, sermayenin, ücretini ödeyerek hizmetine aldığı bilimin yardımıyla "söz dinlemez işçiyi her zaman uysallıkla hareket etmek zorunda bırakacağı" "doktrinini" geliştirdikten sonra, "bazı çevrelerin mekanik-fizik bilimini zengin kapitalistlerin despotizmine hizmet etmekle ve yoksul sınıfların ezilmelerine araç olmakla itham etmeleri" karşısında Ure'nin tepesi atar.

Ure, makinelerdeki hızlı gelişmenin işçiler için ne kadar yararlı olduğu üzerine uzun uzun vaaz verdikten sonra, karşı koymak, grevlere girişmek vb. yoluyla makinelerin gelişmesini hızlandırdıklarını söyleyerek işçileri uyarır.

"Şiddete dayanan bu tür başkaldırılar," der, "kendi kendisinin celladı olmak gibi alçaltıcı bir karaktere sahip olan insanın dar görüşlülüğünü gösterir."

Oysa birkaç sayfa önce bunun tersini söyler:

"İşçilerin saçma fikirlerinin neden olduğu şiddetli çatışmalar ve kesintiler olmasa, fabrika sistemi çok daha hızlı gelişir ve ilgili bütün taraflar için çok daha yararlı olurdu."

Ve sonra tekrar feryat eder:

"Mekanikteki iyileştirmelerin adım adım gerçekleşmesi Büyük Britanya'nın fabrika bölgelerindeki halk için bir şans olmuştur." "Haksız bir şekilde" der, "makineler, yetişkinlerin bir bölümünü işsiz bırakarak ve böylece sayılarını emek ihtiyacının üzerine çıkararak ücretlerini azaltmakla suçlanır. Oysa, makineler, çocuk emeği talebini artırır ve böylece *onların* ücretlerini yükseltir."

Diğer yandan, aynı teselli dağıtıcısı, "ebeveynlerin çocuklarını çok erken yaşlarda fabrikalara göndermelerini önlesin" diye, çocuklara verilen ücretlerin düşük tutulmasını savunur. Bütün kitabı, sınırsız iş gününün özürcülüğünden ibarettir ve yasa koyucunun 13 yaşındaki çocukların günde 12 saatten fazla çalıştırıp helak edilmesini yasaklaması, onun liberal ruhuna Orta Çağın en karanlık günlerini hatırlatır. Bu, onu, fabrika

221 Ure, l.c. s. 367-370.

işçilerini, makineler aracılığıyla kendilerine "ölümsüz çıkarlarını düşünecek boş zaman sağlamış olan" kader için şükran duasına çağırmaktan alıkoymaz.[222]

6. Makinelerin İşsiz Bıraktığı İşçilerle İlgili Telafi Teorisi

James Mill, MacCulloch, Torrens, Senior, J. Stuart Mill vb. gibi bir dizi burjuva iktisatçısı, işçileri işlerinden eden bütün makinelerin aynı zamanda ve zorunlu olarak, işsiz kalan aynı işçileri çalıştırmaya yetecek miktarda bir sermayeyi de serbest bıraktığını ileri sürer.[223]

Şimdi, bir kapitalistin, bir halı fabrikasında 100 işçi çalıştırmakta ve adam başına yılda 30 sterlin harcamakta olduğunu varsayalım. Bu durumda kapitalistin yıllık değişir sermaye olarak yatırdığı para 3000 sterlin olur. Kapitalist, 50 işçiye yol veriyor ve geriye kalan 50 işçiyi kendisine 1500 sterline mal olan makinelerle çalıştırmaya başlıyor olsun. Binaları, kömürü vb., işimiz basitleşsin diye, bir yana bırakalım. Ayrıca, bir yılda tüketilen ham maddenin maliyetinin eskisi gibi yine 3000 sterlin olduğunu varsayalım.[224] Bu başkalaşım ile "serbest kalan" bir sermaye olur mu? Eski işletme biçiminde 6000 sterlinlik yatırılmış toplam sermayenin yarısı değişmez sermaye, diğer yarısı değişir sermayeydi. Aynı sermaye şimdi 4500 sterlinlik değişmez sermaye (3000 sterlinlik ham madde ve 1500 sterlinlik makine) ile 1500 sterlinlik değişir sermayeden oluşmaktadır. Toplam sermayenin yarısı değişir sermaye veya canlı emek gücüne yatırılmış sermaye iken, değişir sermaye şimdi toplam sermayenin ancak ¼'ü kadardır. Burada sermayenin serbest kalması yerine bağlanması söz konusu olur; emek gücü ile değiştirilen sermaye, değişir sermaye, bu biçiminden çıkar, bir başka biçime, değişmez sermaye biçimine girer. 6000 sterlinlik sermaye, diğer koşullar değişmiyorsa, şimdi hiçbir biçimde 50'den fazla işçi çalıştıramaz. Makinelerde meydana gelen her iyileşmeyle birlikte, bunların çalıştırdığı işçilerin sayısı azalır. İşletmeye yeni sokulan makineler, işlerine son verdikleri emek gücünün ve kullanılmaz hale getirdikleri iş aletlerinin mal olduğundan daha az bir paraya mal olsaydı, yani, söz gelişi, bu sonuncular 1500 sterlin iken makineler 1000 sterline alınsaydı, bu durumda, 1000 sterlinlik bir değişir sermaye

222 Ure, l.c. s. 368, 7, 370, 280, 321, 281, 475.

223 Ricardo başlangıçta bu görüşteydi; ama daha sonra bu görüşü, kendisinin belirgin özelliği olan bilimsel tarafsızlığı ve gerçek severliği ile açıkça reddetmiştir. Bkz. l.c. ch. XXXI "On Machinery".

224 Nota bene. Verdiğim örnek, yukarıda sözü edilen iktisatçılar tarafından verilenlere tam uyan bir biçimdedir.

değişmez sermaye dönüşmüş ya da bağlanmış olurdu ve 500 sterlinlik bir sermaye serbest kalırdı. 500 sterlin, işçi ücreti değişmiyor denirse, yuvarlak hesap 16 işçi için bir çalıştırma fonu oluşturur; oysa 50 işçiye yol verilmiştir; dahası, bu fonla çalıştınlabilecek işçilerin sayısı 16'dan daha azdır, çünkü, 500 sterlin sermayeye dönüşürken, bunun bir kısmının yeniden değişmez sermayeye çevrilmesi zorunlu olduğundan, emek gücüne çevrilecek kısım da ancak geriye kalan kısım olabilir.

Bu arada, diyelim, yeni makinelerin yapımı işinde daha fazla sayıda tekniker çalıştınlmaya başlasın; bu, kapı dışarı edilen halı işçileri için bir telafi olabilir mi? Bunların yapımı, en iyi durumda, kullanımlannın işsiz bıraktığından daha az işçiye iş sağlar. 1500 sterlin, sadece yol verilmiş olan halı işçilerinin ücretlerini temsil etmekte iken, şimdi, makine biçiminde, temsil ettikleri şunlardır: 1. Bu makinelerin üretimi için gerekli üretim araçlarının değeri; 2. Bu makineleri yapan işçilerin ücretleri; 3. "Patron"un cebine inen artık değer. Ayrıca, makine, bir kere yapılıp bitirilince, ölümüne kadar bir daha yenilenmez. Demek ki, başka işlerde çalışanlara ek olarak makine yapımı işinde çalıştınlan teknisyenlerin sayısının korunabilmesi için, halı fabrikatörlerinin birbiri peşi sıra makine kullanmaya başlayarak, işçilerine yol vermesi gerekir.

Aslında sözü geçen özürcüler de sermayenin bu şekilde serbest kalmasını kast etmiyor. Onlann anlatmak istedikleri, serbest bırakılan işçilerin geçim araçlandır. Biraz önce sözü edilen durumda, makinelerin sadece 50 işçiyi serbest bırakmakla ve böylece onlan başka işlerde ve başkalan tarafından "kullanılabilir" hale getirmekle kalmadığı, aynı zamanda 1500 sterlin değerindeki geçim araçlan ile ilişkilerini ortadan kaldırdığı ve dolayısıyla bu geçim araçlannı "serbest bıraktığı" inkâr edilemez. Yani, makinenin, işçileri geçim araçlanndan koparması biçimindeki basit ve hiçbir yenilik içermeyen olgunun iktisadi ifadesi, makinenin geçim araçlannı işçiler için serbest hale getirmesi veya işçilerin kullanılması için sermayeye dönüştürmesidir. Görüldüğü gibi, her şey gelip ifade tarzına dayanıyor. *Nominibus mollire licet mala* (kötülüğü sözlerle yumuşatmak yerinde olur).

Bu teoriye göre, 1500 sterlin değerindeki geçim araçlan, kendilerine yol verilmiş 50 halı işçisinin emekleriyle değerlenmiş bir sermaye idi. Bu sermaye, elli işçi tatile çıkanlır çıkanlmaz işini yitirmiş olur ve söz konusu elli kişinin onu yeniden üretici bir şekilde tüketebilecekleri yeni bir "yatınm alanı" buluncaya kadar huzur ve rahat bulamaz. Demek ki, sermaye ve ile işçiler er ya da geç yeniden buluşmak zorundadır ve bunun gerçekleşmesiyle telafi de gerçekleşmiş olur. O halde, makine yüzünden işsiz kalan işçilerin acıları da bu dünyanın zenginlikleri gibi geçicidir.

1500 sterlin tutarındaki geçim araçları, işten atılmış olan işçilerin karşısına hiçbir zaman sermaye olarak çıkmamıştı. Onların karşısında sermaye olarak yer almış olan şey, şimdi makineye dönüşmüş bulunan 1500 sterlindi. Daha yakından bakıldığında görülecektir ki, kendilerini kullananlardan ayni olarak değil para biçiminde aldıkları bu 1500 sterlin, işten çıkarılmış olan 50 işçi tarafından bir yıl içinde üretilen halıların yalnızca bir kısmını temsil ediyordu. İşçiler, 1500 sterline dönüşmüş olan halılarla aynı değerde geçim araçları satın alıyordu. Bunun içindir ki, bu geçim araçları onlar için sermaye değil metaydı; ve onlar bu metalar için ücretli işçi değil alıcıydılar. Makinelerin bu miktarda parayı satın alma aracı olmaktan "çıkarması" olgusu, işçileri alıcı olmaktan çıkarıp alıcı olmayan kişiler haline sokar. Bu yüzden bu metalar için talep azalır. *Voilà tout* (hepsi bu kadar). Talepteki bu azalma bir başka taraftaki talep artışıyla telafi edilmezse, bu durumda metaların piyasa fiyatı düşer. Bu, uzun bir süre devam eder ve daha büyük ölçekte gerçekleşirse, bu metaların üretimi için çalıştırılan işçilerin bir kısmına yol verilmesi sonucunu doğurur. Geçmişte gerekli geçim araçlarını üreten sermayenin bir kısmı, bir başka biçimde yeniden üretilir. Piyasa fiyatları düşer ve sermayenin kullanım yeri değişirken, gerekli geçim araçları üretimi için çalıştırılan işçilere ödenmekte olan ücretlerin bir kısmı de "serbest" kalır. Demek ki, bay özürcü, makinelerin, işçilerin geçim araçları ile bağlarını kopararak, aynı zamanda, geçim araçlarını işçilerin çalıştırılmaları için kullanılacak sermayeye dönüştürdüğünü kanıtlayacak yerde, her derde deva arz ve talep yasasıyla, tersine, makinenin, sadece kullanılmaya başladığı üretim kolunda değil, henüz kullanılmadığı üretim kollarında da işçilerin işten atılmasına neden olduğunu kanıtlar.

İktisatçıların iyimserlikleri yüzünden gülünçleşen gerçek olgular şunlardır: makinelerin işlerine son verdiği işçiler iş yerlerinden çıkarılıp emek piyasasına fırlatılır ve orada kapitalistçe sömürülmek için beklemekte olan emek güçlerinin sayısını artırır. Yedinci Bölümde görüleceği üzere, makinenin bize burada işçi sınıfı için bir telafiymiş gibi gösterilen bu etkisi, tam tersine, işçinin karşısına en korkunç bir kırbaç olarak çıkar. Burada şu kadarını belirtmekle yetinelim: Bir sanayi kolundan atılan işçiler, şüphesiz, bir başka sanayi kolunda iş arayabilir. İş bulunur ve böylece işçilerle serbest kalmış geçim araçları arasındaki bağ tekrar kurulursa, bu, yatırım peşinde olan yeni, ek bir sermaye aracılığıyla gerçekleşir; yoksa, asla, daha önce onları çalıştırmış olup şimdi makineye dönüşmüş bulunan sermayenin eseri olmaz. Ve bu gerçekleşse bile, işçilerin hayal edebilecekleri şeyler o kadar sınırlıdır ki! İş bölümünün güdükleştirmiş olduğu bu zavallıcıklar, kendi eski işlerinin dışında o kadar düşük değerlidir ki, ancak, aşağı türden ve

dolayısıyla her zaman işçi ile dolup taşan ve emeğe değerinin altında ücret ödenen birkaç iş koluna girebilirler.[225] Bundan başka, her sanayi kolu her yıl normal olarak boşalan yerleri doldurur ve normal genişleme ihtiyacının gerektirdiği sayıda bir miktar yeni işçiyi kendisine çeker. Belli bir sanayi kolunda o zamana kadar çalıştırılmakta olan bir kısım işçiye makine kullanılması yüzünden yol verilir verilmez, yedek durumundaki işçilerin dağılımında da değişiklik olur ve bunlar diğer iş kolları tarafından soğurulur; bu sırada ilk kurbanların büyük bir kısmı, geçiş dönemi boyunca, sefil ve perişan olur.

İşçilerle geçim araçlan arasındaki bağın kopuşundan aslında makinelerin sorumlu olmadığı, hiç şüphe götürmeyen bir olgudur. Makineler, kullanılmaya başladıklan kolda ürünü ucuzlatır ve artırır ve başlangıçta, diğer sanayi kollannda üretilmekte olan geçim araçlan kütlesini değiştirmezler. Bundan dolayı, yıllık ürünün çalışmayanlar tarafından heba edilen kısmını tamamen bir yana bıraksak bile, işten atılmış işçiler için toplumun sahip bulunduğu geçim araçlan miktarı, makine kullanılmaya başladıktan sonra, makine kullanılmadan önce olduğu kadar ya da bundan fazla olur. Ve iktisadi özürcülüğün dayandığı nokta işte budur! Makinenin kapitalist tarzda kullanımından ayrılamayacak olan çelişkiler ve karşıtlıklar mevcut değildir, çünkü bunlar, makinenin kendisinden değil, onun kapitalist tarzda kullanımından kaynaklanır! Yani, makine aslında çalışma süresini kısalttığı halde, kapitalist tarzda kullanıldığında iş gününü uzattığı; aslında işi kolaylaştırdığı halde, kapitalist tarzda kullanıldığında emeğin yoğunluğunu artırdığı; aslında insanın doğa güçleri üzerindeki zaferi demek olduğu halde, kapitalist tarzda kullanıldığında insanı doğa güçlerinin boyunduruğuna soktuğu; aslında üreticilerin zenginliğini artırdığı halde, kapitalist tarzda kullanıldığında bunlan sefilleştirdiği için vb., burjuva iktisatçısı, basitçe, makinenin, bizzat makine olarak ele alınması halinde, bütün bu somut çelişkilerin sırf sıradan gerçekliğin görünümünden ibaret olduğunu, ama aslında ve dolayısıyla aynı zamanda teoride mevcut olmadıklannı mutlak bir kesinlikle kanıtladığını açıklar. Burjuva iktisatçısı, böylece, başını daha fazla ağrıtmaktan kurtulur ve üstelik, makinenin kapitalist tarzda kullanımına karşı değil, makinenin kendisine karşı savaşmak gibi bir aptallığın günahını hasmının sırtına yükler.

---

225 Bir Rikardocu, J. B. Say'nin saçmalıklarına karşı, bu konuda şunları belirtiyor: "İş bölümünün iyice gelişmiş olduğu hallerde, işçilerin hüneri, ancak, bunun işçilere öğretildiği belli iş kollarında kullanılabilir; işçilerin kendileri bir tür makinedir. Bundan dolayı, şeylerin kendi düzeylerini bulmak gibi bir eğilime sahip olduğunu papağan gibi tekrarlamak, mutlak olarak hiçbir şeye yaramaz. Etrafımıza baktığımızda, şeylerin uzun süre düzeylerini bulamadığını, bulduğu zaman da bu düzeyin sürecin başlangıcındaki düzeyden daima daha aşağı bir yerde olduğunu görürüz." ("An Inquiry into Those Principles Respecting the Nature of Demand etc.", Lond. 1821, s. 72.)

Burjuva iktisatçısı, makinenin kapitalist tarzda kullanılması yüzünden geçici rahatsızlıkların doğacağını kesinlikle inkâr etmez; ama, diğer yüzü bulunmayan bir madalyon olmazmış! Onun açısından, makinenin kapitalist tarzdan başka bir tarzla kullanılması olanaksızdır. Yani, ona göre, işçinin makine tarafından sömürülmesi ile makinenin işçi tarafından sömürülmesi özdeştir. Dolayısıyla, her kim, makinenin kapitalist tarzda kullanımının gerçek yüzünü ortaya koyuyorsa, bunların kullanılmasını hiç istemiyordur ve toplumsal ilerlemenin bir düşmanıdır![226] Tam da meşhur cani Bill Sikes'ın akıl yürütmesi gibi:

> "Jürinin sayın üyeleri, bu gezgin tacirlerin boyunları, şüphesiz, kesilmiş bulunuyor. Ama bu benim suçum değil, bıçağın suçudur. Bu tür geçici münasebetsizlikler oluyor diye bıçak kullanımına son mu verelim? Düşününüz bir kere! Bıçak olmasaydı tarım ve zanaatlar bugün nerede olurdu? Bıçak, anatomide öğretildiği üzere cerrahide de yararlı bir araç değil midir? Ayrıca, neşeli sofralarının gönüllü yardımcısı değil midir? Bıçağı ortadan kaldırırsanız, bizi gerisin geriye barbarlığın en derin uçurumlarına yuvarlarsınız."[227]

Makine, kullanılmaya başladığı iş kollarında işçilere zorunlu olarak yol verdirmekle beraber, gene de, başka iş kollarında bir istihdam artışına yol açabilir. Ne var ki, bu etkinin telafi teorisi denilen teori ile hiçbir ilişkisi yoktur. Makine ile elde edilen her ürün, söz gelişi makine ile dokunan bir yarda kumaş, makinenin yerini aldığı işçinin elle dokuduğu aynı üründen daha ucuza mal olduğu için, şu mutlak yasaya ulaşırız: makine ile üretilen nesnenin toplam miktarı makinenin ortadan kaldırdığı zanaat veya manifaktür tarzı işletmede elde edilen ürünün toplam miktarına eşit olacak olsa, bu durumda, harcanan emeğin toplam miktarı azalmış olur. Bizzat emek araçlarının, yani makinelerin, kömürün ve benzer şeylerin üretimleri için gerekli emek miktarındaki artışın, makine kullanımının yol açtığı emek azalmasından daha küçük olması zorunludur. Aksi halde, makine ile elde edilen ürün elle yapılan ürün kadar ve hatta ondan daha pahalı olurdu. Oysa, daha az sayıda işçinin makine ile elde ettiği ürünün toplam kütlesi, yerini aldığı el ürününün toplam kütlesi kadar olmaz, gerçekte onu çok aşar. Diyelim ki, makine ile dokunan 400.000 yarda kumaş,

226 Başkalarının yanı sıra MacCulloch da bu gösterişli budalalığın ustasıdır. Örneğin, 8 yaşındaki bir çocuğa yaraşır yapmacık bir saflıkla söyle diyor: "İşçinin hünerini, işçiyi, aynı ya da daha az miktarda emekle, gittikçe artan miktarda meta üretebilir hale gelmesini sağlamak üzere, durmadan geliştirmek avantajlı ise, bu sonuca ulaşmak için kendisine en etkin bir biçimde yardımcı olacağı için, işçinin böyle bir makinenin yardımından yararlanması da avantajlı olmak zorundadır." (MacCulloch, "Princ. of Pol. Econ.," Lond. 1830, s. 182.)

227 "İplik makinesinin mucidi Hindistan'ı mahvetti; ama bu bizi fazla ilgilendirmez." (A. Thiers, "De la Propriété", [s. 275].) Thiers burada iplik makinesi ile mekanik dokuma tezgâhını birbirine karıştırmaktadır; "ama bu bizi fazla ilgilendirmez."

elle dokunan 100.000 yarda kumaşa göre daha az sayıda işçiyle üretiliyor olsun. Dört katına çıkmış üründe dört kat fazla ham madde bulunur. Dolayısıyla ham madde üretiminin dört katına çıkarılması gerekir. Oysa, binalar, kömür, makineler ve benzerleri gibi emek araçlarının tüketimleri bakımından farklı bir durum söz konusu olur; bunların üretimleri için gerekli ek emek miktarı, makine kullanılarak elde edilen ürünün kütlesi ile aynı sayıda işçi tarafından, makine kullanılmadan, elle yapılabilecek ürünün kütlesi arasındaki farka göre değişen sınırlar içinde artabilir.

Demek oluyor ki, bir sanayi kolunda makineli üretimin yayılmasıyla birlikte, ilk olarak, bu sanayi koluna üretim araçlarını sağlayan diğer sanayi kollarının üretimi artmaktadır. Çalıştırılan işçi kitlesinin bu yolla ne kadar büyüyeceği, iş gününün uzunluğu ve emeğin yoğunluğu veri ise, kullanılmakta olan sermayenin bileşimine, yani sermayenin değişmez ve değişir unsurlarının oranına bağlıdır. Bu oran, sözü edilen iş kollarına makinenin ne ölçüde girmiş veya girmekte olduğuna bağlı olarak büyük değişiklikler gösterir. Kömür ve maden ocaklarında çalışmaya mahkûm insanların sayısı, madencilik alanında yeni makinelerin kullanılması sonucu son on yıllarda bu sayıdaki artış yavaşlamış olmakla beraber, İngiliz fabrika sistemindeki ilerlemelerle birlikte muazzam bir büyüme göstermiştir.[228] Makinelerle birlikte yeni bir işçi tipi ortaya çıkmıştır: makine yapımcısı. Makineli üretimin bizzat makine üretiminin kendisini gittikçe büyüyen bir ölçüde hükmü altına aldığını görmüş bulunuyoruz.[229] Ham maddeye gelince,[230] örneğin, pamuk ipliği üretimindeki çok hızlı ilerlemenin, Amerika Birleşik Devletleri'nde pamuk üretiminde çok büyük bir gelişmeye yol açtığına ve bu gelişme ile birlikte kaynağı Afrika olan köle ticaretini sadece muazzam bir biçimde artırmakla kalmayıp aynı zamanda zenci üretimini sınır köle eyaletleri diye bilinen eyaletlerin başlıca işi haline getirdiğine hiç şüphe yoktur. 1790 yılında Amerika Birleşik Devletleri'nde ilk köle sayımı yapıldığı zaman, kölelerin sayısı 697.000'di; buna karşılık 1861 yılında bu sayı yaklaşık dört milyonu bulmuştu. Diğer

---

228 1861 sayımına göre (Vol. II., Lond. 1863) İngiltere ve Galler'de kömür ocaklarında çalışan işçilerin sayısı 246.613'ü buluyordu; bunların 73.546'sı 20 yaşın altında, 173.067'si 20 yaşın üstündeydi. Birinciler arasında 5-10 yaşları arasında 835 kişi, 10-15 yaşları arasında 30.701 kişi, 15-19 yaşları arasında 42.010 kişi vardı. Demir, bakır, kurşun, kalay ve diğer maden ocaklarında çalışanların sayısı 319.222 idi.

229 1861 yılında İngiltere ve Galler'de makine yapımında çalışan insanların sayısı 60.807 idi; bu sayı içinde fabrikatörlerin kendileri, ofis personeli vb. ve bu iş kolu ile ilgili bütün ticaret erbabı yer alıyor; buna karşılık, dikiş makinesi vb. gibi küçük makinelerin üreticileri ve gene iş makinelerinde araç olarak kullanılan, iğ vb. gibi şeylerin üreticileri bu sayıya dahil bulunmuyor. Toplam mühendis sayısı 3.329'du.

230 Demir en önemli ham maddelerden biri olduğu için, 1861 yılında İngiltere ve Galler'de demir döküm fabrikalarında, 123.430'u erkek, 2.341'i kadın olmak üzere 125.771 işçi çalışmakta olduğunu, erkeklerin 30.810'unun 20 yaşın altında, 92.620'sinin 20 yaşın üstünde bir yaşta bulunduğunu belirteyim.

taraftan, mekanik yünlü dokuma üretiminin büyümesinin, tarım topraklarının giderek koyun yetiştirilen meralar haline dönüştürülmesiyle birlikte, tarım işçilerinin yığınlar halinde topraktan kovulmalarına ve "fazlalık" durumuna getirilmelerine yol açtığı daha az bilinen bir şey değildir. 1845'ten bu yana nüfusu hemen hemen yarıya inmiş bulunan ve kendi toprak sahipleri ile İngiliz yünlü dokuma fabrikatörlerinin ihtiyaçlarına tam olarak uyacak bir sayıya inmek üzere nüfusu hâlâ azalmakta olan İrlanda, şu anda bu sürecin içinde bulunuyor.

Bir emek nesnesinin son biçimini alıncaya kadar geçtiği ön ve ara aşamalarda makine kullanılmaya başladığı zaman, henüz el zanaatları veya manifaktür tipi işletmelerin yaygın bulundukları ve makineyle üretilen ürünü işleyen iş kollarında, iş malzemesi ile birlikte emeğe duyulan talep de artar. Örneğin, makineli iplik sanayisi o kadar ucuz ve o kadar bol iplik sağlamıştı ki, elle çalışan dokumacılar, başlangıçta, giderlerinde bir artma olmadan, hiç durmadan çalışma olanağını bulmuştu. Böylece gelirleri artmıştı.[231] Bundan dolayı, örneğin İngiltere'de *Jenny, Throstle* ve *Mule* gibi makinelerin yünlü dokuma sanayisine çekmiş olduğu 800.000 dokuma işçisi en sonunda buharla işleyen dokuma tezgâhının darbesini yiyinceye kadar, bu alana insan akımı devam etmişti. Aynı şekilde, makine ile üretilen elbise kumaşlarının bollaşmasıyla birlikte, dikiş makinesi ortaya çıkana kadar, terzilerin, elbise dikimcilerinin, dikişçilerin vb. sayısı artar.

Makineye dayanan işletmelerin görece daha az sayıda işçi ile sağladıkları ham maddelerin, yarı işlenmiş maddelerin, emek araçlarının vb. miktarlarında meydana gelen artışa uygun olarak, bu ham maddelerin ve yarı işlenmiş maddelerin işlenmesinde sayısız alt biçim ortaya çıkar ve dolayısıyla toplumsal üretim kolları çeşit ve sayıca artar. Makineli işletme, girdiği iş kollarının üretici gücünü o zamana kadar görülenlerden çok daha yüksek düzeylere çıkardığı için, toplumsal iş bölümünü manifaktüre göre çok daha ileri noktalara taşır.

Makinelerin doğurduğu diğer sonuç, artık değeri ve aynı zamanda bunu temsil eden ürün kütlesini, yani eklentileriyle birlikte kapitalistler sınıfının tükettiği şeyleri artırmak ve bu toplum katmanlarını büyütmektir. Bu kimselerin artan zenginliği ve gerekli geçim araçlarının üretimi için çalıştırılması gereken işçilerin sayıca azalması, yeni lüks ihtiyaçlarla birlikte ve aynı zamanda, bunların karşılanmalarını sağlayacak yeni araçları da doğurur. Toplumsal ürünün daha büyük bir kısmı artık ürüne dönüşür; artık ürünün daha büyük bir kısmı daha incelmiş ve çeşitlenmiş biçimler-

231 "Dört yetişkin kişi (pamuklu dokumacısı) ile çileci olarak çalışan iki çocuktan meydana gelme bir aile geçen yüzyılın sonlarında ve içinde bulunduğumuz yüzyılın başlarında günde 10 saatlik bir çalışma karşılığında haftada 4 sterlin kazanıyordu; işler hızlandığı zaman, daha da fazla kazanırlardı. ... Daha önce, bunlar hep iplik sıkıntısı çekerdi." (Gaskell, l.c. s. 34, 35.)

de yeniden üretilir ve tüketilir. Bir başka deyimle: Lüks şeylerin üretimi artar.[232] Ürünlerin incelmesi ve çeşitlenmesi, büyük sanayinin dünya piyasasında yarattığı yeni ilişkilerden de ileri gelir. Yerli ürünler karşılığında sadece daha fazla yabancı lüks mallar alınmakla kalmaz, yerli sanayide üretim aracı olarak kullanılmak üzere daha fazla miktarda yabancı ham madde, yarı işlenmiş madde ve diğer çeşitli maddeler alınır. Dünya piyasası ile olan bu ilişkilerin artmasıyla birlikte ulaştırma sanayisinde emek talebi yükselir ve bu sanayinin kendisi sayısız yeni kollara bölünür.[233]

Çalıştırılan işçi sayısında göreli bir azalma olurken üretim ve geçim araçlarının artması, kanallar, doklar, tüneller, köprüler vb. gibi, meyveleri daha ileriki bir zamanda alınacak olan ürünlerin üreticisi olan sanayi dallarındaki işlerin büyümesine yol açar. Ya doğrudan doğruya makinelerin meydana getirdiği temel üzerinde ya da genel sınai değişmenin gerekli kıldığı bir sonuç olarak, yepyeni üretim kolları ve dolayısıyla yeni iş alanları oluşur. Bununla beraber, bunların toplam üretim içinde işgal etmekte oldukları yer, en gelişmiş ülkelerde bile önemli olmaktan uzaktır. Bu sanayi kollarında çalıştırılan işçilerin sayısı, en kaba biçiminde el emeğine duyulan ihtiyacın artması oranında yükselir. Gaz üretimi ve dağıtımı, telgrafçılık, fotoğrafçılık, buharlı teknelerle yapılan deniz nakliyatı ve demir yolculuk günümüzde bu tür sanayilerin en önemlileri olarak sayılabilir. 1861 yılında (İngiltere ve Galler için) yapılmış olan bir sayım, gaz sanayisinde (gaz üretimi ve dağıtımı, bu iş kolunda kullanılan cihazların üretimi, gaz şirketlerinin acenteleri vb. bir arada) 15.211, telgrafçılıkta 2.399, fotoğrafçılıkta 2.366, buharlı deniz ulaştırmasında 3.570 ve demir yollarında 70.599 kişinin çalıştırılmakta olduğunu ortaya koymuştu; bunların da aşağı yukarı 28.000'ini işleri az çok devamlılık gösteren "hünersiz" demir yolu ve kanal işçileri ile büro işlerini ve ticari işleri yürüten personel meydana getiriyordu. Demek ki, bu beş yeni sanayide çalışan kişilerin toplam sayıları 94.145'i buluyordu.

Son olarak, büyük sanayinin kollarını meydana getiren alanlardaki olağanüstü üretkenlik artışı, geriye kalan bütün üretim alanlarında emek gücünün hem yoğunluk hem genişlik itibarıyla daha fazla sömürülmesi sonucunu da beraberinde getirerek, işçi sınıfının gittikçe büyüyen bir kısmının üretken olmayan işlerde kullanılmasına ve böylece, özellikle de eskiden ev işlerini yapan kölelerin, (erkek ve kadın hizmetçiler, uşaklar vb. gibi kimselerden meydana gelen) "hizmetçiler sınıfı" adı altında sürekli olarak büyüyen bir ölçekte yeniden üretimine olanak vermiştir.

232 F. Engels, "Lage usw."de bu lüks malların üretiminde çalışan işçilerin büyük bir kısmının acınası durumunu gösterir; "Child. Empl. Comm."'un raporlarında bu konuda sayısız yeni belge mevcuttur.

233 1861 yılında İngiltere ve Galler'de 94.665 denizci, deniz ticareti işlerinde çalışıyordu.

1861 yılında yapılmış olan sayıma göre İngiltere ve Galler'in toplam nüfusu, 9.776.259'u erkek ve 10.289.965'i kadın olmak üzere 20.066.224 kişiydi. Çalışmak için yaşları çok küçük ve çok büyük olan kimseleri, "üretici olmayan" bütün kadınları, gençleri ve çocukları; sonra hükümet memurları, papazlar, yargıçlar, askerler vb. "ideolojik" katmanları; daha sonra tek işleri rant, faiz vb. biçimler altında başkalarının emeğini tüketmek olan kimseleri; ve nihayet sefalet içindeki işsizleri, serserileri, suçluları vb. bu toplamdan düşersek, geriye her iki cinsten ve çok farklı yaşlardan yuvarlak hesap 8 milyon insan kalır; üretim, ticaret, finans vb. alanlarda bir şekilde faaliyet göstermekte olan kapitalistler de bu son sayı içinde yer almaktadır. Bu 8 milyon kendi içinde şöyle bölünür:

Tarım işçileri (çobanlar, çiftçilerin yanında yaşayan erkek ve kadın hizmetkârlar dahil)	1.098.261 kişi
Pamuklu, yünlü, Worsted-yünlü, keten, kenevir, ipekli, jüt fabrikaları ile mekanik çorap ve dantel yapımı işlerinde çalışan herkes	642.607 kişi[1]
Kömür ve maden ocaklarında çalışan herkes	565.835 kişi
Her türlü metal işletmelerinde (yüksek fırınlar, haddehaneler vb.) ve her türlü metal eşya yapımı işlerinde çalışanlar	396.998 kişi[2]
Hizmetçiler sınıfı	1.208.648 kişi[3]

1 Yalnızca 177.596'sı 13 yaşından büyük erkek.

2 30.501'i kadın.

3 137.447'si erkek. Özel evlerde çalışmayanlar, 1.208.648 sayısı içinde yer almamaktadır.

2. Basıma ek. 1861-1870 yılları arasında erkek hizmetçilerin sayısı hemen hemen iki katına çıktı. Bunların sayısı 267.671'i buldu. 1847'de 2.694 av alanı (aristokratlara ait) bekçisi vardı, 1869'da bunların sayısı 4.921 oldu. Londra'da alt orta sınıftan kimselere hizmet eden genç kızlara halk dilinde *"little slaveys"*, küçük köleler deniyordu.

Bütün tekstil fabrikalarında çalışanlarla kömür ve maden ocaklarında çalışanlar bir arada 1.208.442 kişi ediyor; metalle ilgili bütün işletme ve fabrikalarda çalışanlarla bir arada alırsak 1.039.605 kişi oluyor; her iki sayı da, modern ev kölelerinin sayısından küçük. Makinelerin kapitalist tarzda sömürülmesiyle ulaşılan ne muhteşem bir sonuç!

7. Makineye Dayanan Fabrika Sisteminin Gelişmesiyle İşçilerin İtilmesi ve Çekilmesi. Pamuklu Sanayisinin Bunalımları

Ekonomi politiğin aklı başında bütün temsilcileri, kullanıma yeni sokulan makinelerin, rekabet içine girdikleri eskiden kalma zanaatlardaki ve manifaktürlerdeki işçiler üzerinde veba gibi bir etki yaptığını itiraf eder.

Hemen hemen hepsi fabrika işçisinin girmiş bulunduğu kölelik durumundan yakınır. Peki, hepsinin oynadığı büyük koz nedir? Makinenin, ilk başlangıç ve gelişme döneminin dehşeti yatıştıktan sonra, iş kölelerinin sayısını azaltacak yerde, uzun dönemde bunların sayısını artırması! Evet, makineli üretime dayanan fabrika sisteminin, belli bir büyüme döneminden sonra, kısa veya uzun bir "geçiş döneminden" sonra, başlangıçta sokağa atılanlardan daha fazla işçiyi pençesine alıp kıvrandıracağı yolundaki çirkin teori, kapitalist üretim tarzının ebedî bir doğal zorunluluk olduğuna inanan her "insan-sever" için çirkin olan bu teori, ekonomi politiğin, içindeki sevinci coşkunlukla açığa vurduğu teori olmuştur![234]

Gerçi, daha önce gördüğümüz birkaç örnekte bile, örneğin İngiliz yünlü (Worsted) ve ipekli dokuma fabrikalarında, fabrika sisteminde görülen olağanüstü bir genişlemenin, sistemin belli bir gelişme aşamasında, çalıştırılan işçi sayısında sadece göreli bir azalmayı değil, mutlak bir azalmayı da beraberinde getirebileceği görülmüştü. Parlamentonun emri ile Birleşik Krallık'taki bütün fabrikalarla ilgili olarak özel bir sayımın yapıldığı 1860 yılında, Lancashire, Cheshire ve Yorkshire'ın fabrika bölgelerinin fabrika müfettişi R. Baker'ın görev alanı olan kısmında 652 fabrika sayılmıştı; bunların 570'inde, buharla işleyen 85.622 dokuma tezgâhı, (katlama iğleri hariç) 6.819.146 iğ, 27.439 beygir gücüne sahip buhar makineleri, 1.390 beygir gücüne sahip su çarkları, 94.119 çalışan kişi olduğu saptanmıştı. Buna karşılık 1865 yılında aynı fabrikalarda, 95.163 dokuma tezgâhı, 7.025.031 iğ, 28.926 beygir gücüne sahip buhar makineleri, 1.445 beygir gücüne sahip su çarkları, 88.913 çalışan kişi olduğu görülmüştü. Demek ki, bu fabrikalarda 1860 ile 1865 yılları arasında tezgâh sayısında % 11, iğ sayısında % 3, beygir gücü miktarında % 5 artış olurken, aynı süre içinde çalıştırılan personel sayısında % 5,5'lik

234 Buna karşılık Ganilh, makineli işletme sisteminin nihai sonucu olarak, sayıları artmış bir *"gens honnêtes"* (saygın kişiler) grubunun sırtından geçindiği ve ünlü *"perfectibilité perfectible"*'ini (mükemmelleştirilebilir mükemmelliklerini) sırtından geliştirdiği iş kölelerinin sayılarındaki mutlak azalışı görmektedir. Ganilh üretim hareketini o kadar az anlıyor ki, en azından, makinenin kullanılmaya başlamasıyla iş güç sahibi işçiler sefilleşiyor ve makinenin gelişmesi ile ortadan kalkan iş kölelerinden daha fazlası yaratılıyorsa, makinenin çok ölümcül bir şey olması gerektiği duygusuna kapılıyor. Onun bu görüşündeki eblehlik ancak onun kendi sözleri ile ifade edilebilir: "Üretmeye ve tüketmeye mahkum edilmiş sınıflar küçülüyor, işi yöneten, bütün nüfusa aydınlık, umut ve bilgi sağlayan sınıflar büyüyor ... ve iş giderlerinin azalışından, üretimin artışından ve tüketim metaları fiyatlarının düşüklüğünden doğan bütün avantajları kendilerine mal ediyorlar. Bu oluşum içinde insan soyu dehanın en yüce eserlerine yükseliyor, dinin esrarengiz derinliklerine nüfuz ediyor" ("bütün avantajları kendine mal etmek vb."den ibaret olan) "sağlam ahlak ilkeleri geliştiriyor, özgürlüğün" ("üretmeye mahkum edilmiş sınıflar"ın yararlanacağı özgürlüğün mü?) "ve iktidarın, itaatin ve adaletin, ödevin ve insanlığın korunması için yasalar koyuyor." Bu anlaşılmaz laflar için bkz. "Des Systèmes d'Économie Politique etc." Par M. Ch. Ganilh, 2ème éd., Paris 1821, t. I, p. 224, cf. ib s. 212.

bir azalma olmuştu.[235] 1852 ile 1862 yılları arasında İngiliz yünlü dokuma üretiminde önemli bir büyüme meydana gelirken, bu süre boyunca çalıştırılan işçi sayısı hemen hemen aynı kalmıştı.

> "Yeni makinelerin kullanılması ile daha önceki dönemlerde çalıştırılan işçilere ne büyük ölçüde yol verilmiş olduğunu bu gelişme bize göstermektedir."[236]

Bazı somut örneklerde, çalıştırılmakta olan fabrika işçilerinin sayılarındaki artış sadece görünüştedir; yani, makineli üretim üzerine kurulu bulunan fabrikaların genişleyip büyümeleri sonucu değil, komşu üretim kollarının yavaş yavaş ele geçirilip aynı üretim kolu içine alınmaları sonucu olan bir artıştır. Örneğin, 1838-1858 yılları arasında (Britanya'da) pamuklu dokuma fabrikalarında kullanılan dokuma tezgâhları ve çalıştırılan fabrika işçileri sayısındaki artış, yalnızca bu iş kolunun genişlemesinin sonucudur; buna karşılık, diğer fabrikalarda görülen artış, daha önce işçinin adale gücüyle işletilen halı, kurdele, keten bezi vb. tezgâhlarına buhar gücü uygulanmasının eseridir.[237] Bundan dolayı, bu fabrika işçilerinin sayısında meydana gelen artış, çalıştırılmakta olan işçilerin toplam sayısındaki bir azalmanın ifadesinden başka bir şey değildi. Son olarak şunu da belirtelim ki, burada, (18 yaşından küçük) genç işçilerin, kadınların ve çocukların, metal fabrikaları hariç her yerde, fabrika personelinin fazlasıyla ağırlıklı bir unsurunu oluşturması hesaba katılmıyor.

Yine de, makinenin fiilen sokağa attığı ve yerini aldığı işçi kitlesine rağmen, aynı türdeki fabrikaların sayılarının artmasının ya da mevcut fabrikaların boyutlarını büyütmelerinin gösterdiği gibi, makineli üretimin gelişmesi ile birlikte fabrika işçilerinin, sonunda, işlerinden atılan manifaktür ve zanaat işçilerinden sayıca nasıl daha kalabalık olabilecekleri anlaşılabiliyor. Diyelim, bir hafta içinde kullanılan 500 sterlin tutarındaki bir sermaye eski bir işletmede $^2/_5$ oranında değişmez ve $^3/_5$ oranında değişir sermayeden oluşmuş bulunmaktadır, yani 200 sterlin üretim araçlarına, 300 sterlin emek gücüne yatırılmış bulunmaktadır; ve yine diyelim ki, işçi

235 "Reports of Insp. of Fact. 31st Oct. 1865", s. 58 vd. Aynı zamanda, 11.625 buharlı dokuma tezgâhına, 628.576 iğe ve 2.695 beygir gücünde buhar ve su gücüne sahip 110 yeni fabrikada daha fazla sayıda işçi çalıştırabilmenin maddi temeli de atılmış bulunuyordu.

236 "Reports etc. for 31st Oct. 1862", s. 79.

2. Basıma ek: Bradford'da "New Mechanics' Institution"da, 1871 yılı Aralık ayı sonunda verdiği bir konferansta fabrika müfettişi A. Redgrave şunları söylemişti: "Bir zamandan beri yünlü dokuma fabrikalarının değişen görünüşleri dikkatimi çekmektedir. Bunlar eskiden kadın ve çocuklarla dolu olurdu, şimdi, öyle görünüyor ki, bütün iş makinelerle yapılıyor. Bunun nedeninin ne olabileceğini sorduğum bir fabrikatör bana şu cevabı verdi: eski sistemde 63 kişi çalıştırıyordum: iyileştirilmiş makineler kullanmaya başladıktan sonra işçilerimin sayısını 33'e indirdim ve son zamanlarda sağlanmış olan büyük iyileşmelerle bunları 13'e indirmem mümkün oldu."

237 "Reports etc. for 31st Oct. 1856", s. 16.

başına haftalık ücret 1 sterlindir. Makineli üretime geçilince toplam sermayenin bileşiminde bir değişiklik olur. Toplam sermaye, şimdi, diyelim, $^4/_5$ oranında değişmez, $^1/_5$ oranında değişir sermaye olarak bölünüyor ve böylece emek gücüne sadece 100 sterlin yatırılmış bulunuyor olsun. Demek ki, daha önce çalıştırılmakta olan işçilerin üçte ikisine yol verilir. Bu işletme genişleyecek ve üretim koşullarında bir değişme olmadan, sermaye 500 sterlinden 1500 sterline çıkacak olsa, şimdi, sanayi devriminden önce çalıştırılmakta olan sayıda, yani 300 işçi çalıştırılabilir. Kullanılan sermaye daha da artıp 2000 sterlin olsa, 400 işçi, yani eski işletmede çalıştırılmakta olanlardan $^1/_3$ oranında daha fazla işçi çalıştırılabilir. Çalıştırılan işçi sayısındaki mutlak artış 100'dür; oysa, çalıştırılan işçi sayısında göreli olarak, yani yatırılmış toplam sermayeye oranla, 800'lük bir düşme olmuştur; çünkü, 2000 sterlinlik sermaye eski işletmede 400 yerine 1200 işçi çalıştırırdı. Demek ki, çalıştırılan işçi sayısındaki göreli azalma, bu sayıdaki mutlak artışla uyumludur. Yukarıda, üretim koşullarında değişiklik olmadığı için, toplam sermayenin artması ile sermayenin bileşiminde bir değişiklik olmadığı varsayılmıştı. Ama görmüş bulunuyoruz ki, makinelerde ve makine kullanımında kendini gösteren her ilerleme ile birlikte değişmez, yani makinelerden, ham maddelerden vb. meydana gelen sermaye büyür; bu sırada, değişir, yani emek gücüne yatırılan sermaye küçülür; ve yine biliyoruz ki, diğer hiçbir işletme biçiminde iyileştirmeler bu kadar devamlı, dolayısıyla da toplam sermayenin bileşimi bu kadar değişken değildir. Ne var ki, bu devamlı değişme de hiç kesintisiz değildir; araya böyle bir değişmenin olmadığı ve mevcut teknik temel değişmeksizin, sırf nicel büyüme ve genişlemelerin meydana geldiği dönemler girer. Bu dönemler sırasında çalıştırılan işçilerin sayıları artar. Böylece, Birleşik Krallık'taki pamuklu, yünlü (Worsted), keten ve ipekli dokuma fabrikalarında çalıştırılmakta olan işçilerin sayısı 1835 yılında sadece 354.684 iken, 1861 yılında yalnızca buharlı dokuma tezgâhları başında çalışanların sayısı (her iki cinsiyetten ve 8 yaşından başlayarak her yaşta insanlardan meydana gelmek üzere) 230.654'ü bulmuştu. El tezgâhları ile çalışan dokuma işçilerinin, kendileriyle birlikte çalışan aileleri de dahil olmak üzere, 1838 yılında hâlâ 800.000 kişi olduklarını göz önüne alırsak, bu büyüme, şüphesiz daha az önemli görünecektir.[238] Asya ve Avrupa'da işlerini kaybetmiş olanları ise burada hiç hesaba katmadık.

---

238 "El dokumacılarının (pamuk ve pamukla karışmış maddeler yüzünden) çektikleri, bir kraliyet komisyonu tarafından soruşturma konusu yapılmıştı; ne var ki, çekilen acılar teslim edilmekle ve bunlardan üzüntü duyulmakla beraber, bu insanların durumlarının düzelmesi (!) tesadüfe ve zamanın değişmesine terk edilmişti; bugün" (20 yıl sonra!) "bu acıların neredeyse yok oldukları, ümit edilebilir; buharlı dokuma tezgâhlarının şimdiki geniş yayılışının bu sonucun doğmasında herhalde katkısı olmamış değildir." ("Rep. Insp. Fact., 31st Oct. 1856", s. 15.)

Bu nokta hakkında yapacağım birkaç açıklamada, kısmen, buraya kadarki teorik sunuşumuzun henüz ortaya çıkarmamış bulunduğu tümüyle olgusal bazı ilişkiler üzerinde duracağım.

Makineli üretim bir sanayi kolunda eskiden kalma zanaatlar veya manifaktür aleyhine gelişip yayıldığı sürece, makineli üretimin başarıya ulaşacağı, ateşli silâhlarla donatılmış bir ordunun, silâhları ok ve yaydan ibaret olan bir ordu karşısında başarıya ulaşacak oluşu kadar kesindir. Makinenin, faaliyet göstereceği alanı ilk kez ele geçirdiği bu ilk dönem, elde edilmelerine yardımcı olacağı olağanüstü kârlar dolayısıyla, can alıcı bir önem taşır. Bu kârlar, sadece hızlandırılmış bir birikimin kaynağını oluşturmakla kalmaz, aynı zamanda durmadan birikmekte olan ve yeni yatırım alanları arayan ek toplumsal sermayenin büyük bir kısmını elverişli üretim alanına çeker. Bu ilk atılım döneminin özel avantajları makinenin yeni girdiği her üretim kolunda kendilerini gösterir. Ne var ki, makineli üretim belli bir büyüme ve olgunluk derecesine ulaşır ulaşmaz ve özellikle de kendi teknik temeli olan makinenin kendisi makine ile üretilmeye başlar başlamaz; kömür ve demir üretimi, metal işleme ve ulaştırma işlerinde olduğu gibi, köklü değişikliklere uğratılır uğratılmaz; kısaca, büyük sanayinin gerekli kıldığı genel üretim koşulları yaratılır yaratılmaz, bu işletme biçimi sadece ham madde ve sürüm pazarları temininden başka hiçbir engelle karşılaşmayan bir esneklik, ani ve sıçramalı bir yayılma yeteneği kazanır. Makine, bir yandan, örneğin çırçır makinesinin pamuk üretimini artırmasında olduğu gibi, doğrudan doğruya ham maddeleri çoğaltıcı bir etki yapar.[239] Diğer yandan, makine ile elde edilen ürünlerin ucuzluğu ve köklü değişmelerle iyileştirilmiş olan ulaştırma ve haberleşme sistemi, yabancı piyasaların ele geçirilmesi için kullanılan silâhlar olur. Makineli üretim, diğer ülkelerin el emeğine dayanan üretim sistemlerini yıkarak, bu ülkeleri zorla kendisinin ihtiyaç duyduğu ham maddeleri üreten tarlalar haline getirir. Doğu Hindistan, bu biçimde, Büyük Britanya için pamuk, yün, kenevir, jüt, indigo vb. üretmek zorunda bırakılmıştı.[240] Büyük sanayinin, kök saldığı ülkelerde işçi nüfusunu durmadan "fazla" hale getirmesi büyük çapta dış göçlere ve yabancı ülkelerin sömürgeleştirilmesine yol açar; bu ülkeler

239 Makinelerin, ham maddelerin üretimleri üzerindeki diğer etkide bulunma yöntemleri Üçüncü Kitapta anılacaktır.

240 Doğu Hindistan'dan Büyük Britanya'ya pamuk ihracatı

1846	34.540.143 libre	1860	204.141.168 libre	1865	445.947.600 libre

Doğu Hindistan'dan Büyük Britanya'ya yün ihracatı

1846	4.570.581 libre	1860	20.214.173 libre	1865	20.679.111 libre

sanayici ülkenin ihtiyaçlarını karşılayan ham madde plantasyonları haline getirilir; örneğin, Avusturalya'nın bir yün plantasyonu haline getirilmesi gibi.[241] Böylece, başlıca modern sanayi merkezlerinin ihtiyaç ve çıkarlarına uygun bir yeni uluslararası iş bölümü doğar; dünyanın bir kısmı, esas itibarıyla sınai üretim alanı olarak kalan diğer kısmına ham madde sağlamak üzere, esas itibarıyla tarımsal üretim yapan bir alan haline çevrilir. Bu devrim, tarım alanında meydana gelen ve burada üzerlerinde daha fazla durulması gerekmeyen köklü değişikliklerle ilişkilidir.[242] Gladstone'un talebi üzerine, Avam Kamarası 18 Şubat 1867 tarihinde, 1831-1866 yılları arasında Birleşik Krallık'a ithal edilen ve Birleşik Krallık'tan ihraç edilen her tür tahıl, taneli ürün ve unun toplam miktarını gösteren bir istatistik hazırlattı. Aşağıda bu istatistiğin özet sonucunu veriyorum. Un miktarları, *quarter* cinsinden tahıla indirgenmiştir.

241 Güney Afrika'dan Büyük Britanya'ya yün ihracatı

1846	2.958.457 libre	1860	16.574.345 libre	1865	28.820.623 libre

Avustralya'dan Büyük Britanya'ya yün ihracatı

1846	21.789.346 libre	1860	59.166.616 libre	1865	109.734.261 libre

242 Bizzat Amerika Birleşik Devletleri'nin iktisadi gelişmesi Avrupa'nın, özellikle İngiliz büyük sanayisinin bir ürünüdür. Bugünkü durumlarında (1866) Amerika Birleşik Devletlerini hâlâ bir Avrupa sömürgesi saymak gerekir.

4. Basıma ek: O zamandan beri ABD, bu gelişme dolayısıyla sömürge karakterini tümüyle kaybetmeksizin, dünyanın ikinci büyük sanayi ülkesi haline gelmiş bulunuyor. –F. E.

ABD'nin Büyük Britanya'ya pamuk ihracatı (libre)

1846	401.949.393	1852	765.630.544
1859	961.707.264	1860	1.115.890.608

ABD'den Büyük Britanya'ya tahıl vb. ihracatı (1850 ve 1862)

Buğday cwt	1850	16.202.312	1862	41.033.503
Arpa cwt	1850	3.669.653	1862	6.624.800
Yulaf cwt	1850	3.174.801	1862	4.426.994
Çavdar cwt	1850	388.749	1862	7.108
Buğday unu cwt	1850	3.819.440	1862	7.207.113
Esmer buğday cwt	1850	1.054	1862	19.571
Mısır cwt	1850	5.473.161	1862	11.694.818
Bere veya Bigg (arpa türleri) cwt	1850	2.039	1862	7.675
Bezelye cwt	1850	811.620	1862	1.024.722
Fasulye cwt	1850	1.822.972	1862	2.037.137
Toplam ithalat cwt	1850	35.365.801	1862	74.083.441

(cwt = 112 libre, 50,8 kg)

Yıllık Dönemler ve 1866 Yılı

	1831-1835	1836-1840	1841-1845	1846-1850	1851-1855	1856-1860	1861-1865	1866
rtalama								
(Qrs)	1.096.373	2.389.729	2.843.865	8.776.552	8.345.237	10.913.612	15.009.871	16.457.340
rtalama								
(Qrs)	225.263	251.770	139.056	155.461	307.491	341.150	302.754	216.218
İhracat Farkı	871.110	2.137.959	2.704.809	8.621.091	8.037.746	10.572.462	14.707.117	216.218
dönemdeki yıllık na nüfus	24.621.107	25.929.507	27.262.569	27.797.598	27.572.923	28.391.544	29.381.760	29.935.404
üretimi hariç kişi yıllık ortalama . tüketimi (Qrs)	0,036	0,082	0,099	0,310	0,291	0,372	0,501	0,543

Makineli üretimin muazzam bir şekilde ve sıçramalarla yayılma yeteneği ile dünya piyasasına olan bağımlılığı, hummalı bir üretim faaliyetine yol açar ve bunu pazarların dolup taşması izler; sürüm alanlarının daralması üretimi felce uğratır. Sanayi yaşamı, orta karar canlılık, refah, aşırı üretim, bunalım ve durgunluk gibi birbirini izleyen dönemlerin bir bütünü haline gelir. Makineli üretimin işçilerin çalışma ve dolayısıyla de yaşama koşullarında meydana getirdiği güvensizlik ve kararsızlık, sınai çevrimdeki bu dönemsel değişmeler yüzünden, normal görülen şeyler olurlar. Refah dönemleri dışında, piyasada kendilerine bir yer sağlamak için, kapitalistler arasında kıyasıya bir mücadele olur. Kapitalistin piyasada kendisine sağlayabileceği alanın genişliği, ürününün ucuzluğu ile doğru orantılıdır. Emek gücünün yerini alacak daha iyi makine kullanma ve daha yeni üretim yöntemleri uygulama yönündeki bu mücadelenin doğurduğu rekabet dışında, her sınai çevrim sırasında, ücretleri emek gücü değerinin zorla altına düşürerek, metaları ucuzlatma çabalarının gösterildiği bir noktaya gelinir.[243] Demek oluyor ki, fabrika işçilerinin sayısındaki artış, fabrikalarda yatırılmış bulunan toplam sermayede, görece çok daha hızlı bir büyümeyi gerektirir. Ne var ki, bu süreç ancak sınai çevrimin gelgit dönemleri sırasında cereyan eder. Ayrıca, kâh eski işçilerin yenileri ile değiştirilmesine yol açan, kâh eski işçilere yol verdiren teknik ilerleme yüzünden bu süreçte devamlı kesilmeler olur. Makineye dayanan işletmede kendini gösteren bu nitel değişme, işçileri devamlı olarak fabrikadan uzaklaştırır veya fabrikanın kapısını yeni işçi akımına karşı kapar; di-

243 Bir *"lock out"*la (lokavt) sokağa atılmış Leicester'li kundura fabrikası işçileri "Trade Societies of England"a yaptıkları bir başvuruda şunları da ifade ediyordu: "20 yıl kadar önce dikişin yerini çivinin alması ile Leicester'de kunduracılık iş kolunda bir devrim oldu. O zamanlar iyi ücret alınırdı. Çok geçmeden bu yeni iş yayıldı. En zevkli ayakkabıları yapabilen firmalar arasında büyük bir rekabet baş gösterdi. Ne var ki, bundan kısa bir süre sonra, kötü bir rekabet biçimi ortaya çıktı: firmalar fiyatları düşürerek birbirlerini piyasadan sürüp çıkarmaya koyuldular. Bunun zararlı sonuçları çok geçmeden ücret düşürülmesi şeklinde ortaya çıktı; emek fiyatındaki düşme o kadar yaygın ve hızlı oldu ki, birçok firma şimdi başlangıçtaki ücretlerin ancak yarısını ödüyor. Ve, ücretler gittikçe daha aşağılara düşmekle beraber, ücret tarifesindeki her değişiklikle birlikte, kârların yükseldiği görülüyor." Ücretleri haddinden fazla düşürerek, yani işçinin en gerekli geçim araçlarını düpedüz gasp ederek, olağanüstü kârlar sağlamak için, fabrikatörler sanayinin kötü zamanlarından bile yararlanır. Bir örnek. Coventry'deki ipekli dokumacılık bunalımından söz ediliyor: "Hem fabrikatörlerden hem de işçilerden aldığım bilgiler, ücretlerin, yabancı üreticilerin rekabetlerinin ya da diğer koşulların gerektirdiğinden daha büyük ölçüde düşürülmüş olduğunu, şüpheye yer bırakmayacak biçimde ortaya koyuyor. Dokumacıların çoğu % 30-40 oranında düşük bir ücretle çalışıyor, işçinin beş yıl önce karşılığında 6 veya 7 şilin aldığı bir parça şerit, şimdi ancak 3 şilin 3 peni ya da 3 şilin 6 peni getiriyor; eskiden 4 şilin ya da 4 şilin 3 peniye yapılan bir başka iş şimdi sadece 2 şilin ya da 2 şilin 3 peni sağlamaktadır. Ücretlerdeki düşme, talebi canlandırmak için gerekenden daha büyüktür. Gerçekte, birçok şerit çeşidinde görülen ücret düşmesine, malların satış fiyatındaki herhangi bir düşme eşlik etmiyor." (Komisyon üyesi P. D. Longe'un "Ch. Emp. Comm., V. Rep. 186" içindeki raporu, s. 114, n. 1.)

ğer yandan, fabrikalarda meydana gelen sırf nicel genişleme, yalnızca işlerinden atılmış olan işçileri değil bazı yeni işçi gruplarını da yutar. Böylece, işçiler, durmadan işten çıkarılır, tekrar işe alınır, oradan oraya atılır; işe alınan kimselerin cinsiyet, yaş ve hünerleri, bu sırada, durmadan değişir.

Fabrika işçilerinin kaderi, en iyi biçimde, İngiliz pamuklu sanayisinin kaderini hızlıca gözden geçirerek ortaya konabilir.

1770'den 1815'e kadar pamuklu sanayisinde işler sadece beş yıl kötü gitmiş veya durgunlaşmıştır. Bu ilk 45 yıllık dönem boyunca İngiliz fabrikatörleri, makine ve dünya piyasası tekelini ellerinde tuttular. 1815-1821 yılları arasında işler kötü gitti; 1822 ve 1823 yılları refah yılları oldu; 1824'te işçi sendikalarına karşı çıkarılmış olan yasalar kaldırıldı, fabrikalar her yerde büyük bir yayılma gösterdi; 1825'te bunalım baş gösterdi; 1826'da pamuklu dokuma işçileri büyük bir sefalet içinde kaldılar ve işçi ayaklanmaları oldu; 1827'de hafif bir iyileşme görüldü; 1828'de buharla işleyen tezgâh sayısında ve ihracatta çok büyük bir artış oldu; 1829'da ihracat, özellikle Hindistan'a yapılan ihracat, daha önceki yılları geride bırakıp zirveye ulaştı; 1830'da piyasalar aşırı doldu, durum çok kötüleşti; 1831-1833 yıllarında işler kötü gitmeye devam etti; Doğu Asya (Hindistan ve Çin) ile yapılan ticaretin tekeli Doğu Hint Kumpanyası'nın elinden alındı, 1834'te makine ve fabrika sayısında büyük bir artış oldu, işçi kıtlığı baş gösterdi. Yeni Yoksullar Yasası, tarım işçilerinin fabrika bölgelerine göçmelerini hızlandırdı. Tarım bölgelerinde çocuk diye bir yaratık kalmadı. Beyaz köle ticareti başladı. 1835'te büyük bir refah. Aynı yıl el tezgâhları ile çalışan dokuma işçileri açlıktan kırıldı. 1836'da büyük bir refah. 1837 ve 1838 yıllarında depresyon ve bunalım. 1839'da yeniden canlanma. 1840'ta büyük depresyon, ayaklanmalar, askerî birliklerin müdahalesi. 1841 ve 1842'de fabrika işçilerinin korkunç acılar çekmeleri. 1842'de Tahıl Yasalarının kaldırılmasını zorla sağlamak için fabrikatörlerin bütün işçileri kapı dışarı etmesi. Binlerce işçinin Lancashire ve Yorkshire'a akını ve bunların askerî birlikler tarafından geriye püskürtülmeleri, işçi önderlerinin Lancashire'da yargılanmaları. 1843'te büyük bir sefalet. 1844'te yeniden canlanma. 1845'te büyük bir refah. 1846'da ilk önce devam eden bir iyileşme, sonra gerileme belirtileri; Tahıl Yasalarının kaldırılması. 1847'de bunalım. Ücretlerde *"big loaf"* (büyük somun)'un şerefine % 10 ve üzerindeki oranlarda indirim. 1848'de devam eden depresyon. Manchester'ı askerî birlikler koruyor. 1849'da yeniden canlanma. 1850'de refah. 1851'de fiyatlarda düşme, düşük ücretler, grevlerde sıklaşma. 1852'de düzelme başlangıcı. Grevler devam ediyor. Fabrikatörlerin yabancı işçi ithal etme tehditleri. 1853'te ihracatta

yükselme. Preston'da sekiz ay devam eden grev ve büyük sefalet. 1854'te refah, piyasaların aşırı dolması. 1855'de Amerika Birleşik Devletleri, Kanada ve Doğu Asya piyasalarından dalgalar halinde gelen iflâs haberleri. 1856'da büyük bir refah. 1857'de bunalım. 1858'de düzelme. 1859'da büyük bir refah, fabrika sayısında artma. 1860'da İngiliz pamuklu dokuma sanayisi en parlak noktasında. Hindistan, Avustralya ve diğer pazarlar metayla o kadar dolu ki, bunlar metaların tamamını 1863'e kadar bile yutamayacaktır. Fransa ile ticaret anlaşması. Fabrika ve makine sayılarında muazzam artış. 1861'de büyüme bir süre devam ediyor, gerileme, Amerikan İç Savaşı, pamuk krizi. 1862 ve 1863'te tam bir çöküş.

Pamuk kıtlığının tarihi o kadar karakteristiktir ki, buna değinilmeden geçilemez. Dünya piyasasının 1860 ve 1861 yıllarındaki durumu ile ilgili belirtilerden de anlaşılabileceği gibi, pamuk kıtlığı fabrikatörler için tam zamanında gelmiş ve kısmen de yararlarına olmuştu; Manchester Ticaret Odası'nın raporlarında teslim edilmiş, Parlmerston ve Derby tarafından parlamentoda ilan edilmiş ve gelişmelerle de doğrulanmış bir olgudur bu.[244] Birleşik Krallık'ta 1861 yılında mevcut olan 2887 pamuklu dokuma fabrikası arasında, şüphesiz, birçok küçük fabrika vardı. 2887 fabrikanın 2109'u kendi görev bölgesinde bulunan fabrika müfettişi A. Redgrave'in raporuna göre, 2109 fabrikadan 392'si veya toplam fabrikaların % 19'u 10 beygir gücünden az, 345'i veya % 16'sı 20 beygir gücünden az, geriye kalan 1372'si 20 beygir gücü ya da daha fazlasını kullanıyordu.[245] Küçük fabrikaların çoğunluğu dokumacılık sektöründeydi; bunların çoğu, 1858'den sonraki refah döneminde, bir kısmı iplik, diğer bir kısmı makine ve bir başka kısmı bina sağlamış olan spekülatörler tarafından kurulmuş olup, daha önceki yıllarda gözcülük yapmış ya da fazla bir varlığı olmayan başka kimselerin yönetiminde bulunuyordu. Bu küçük fabrikatörlerin çoğu battı. Pamuk kıtlığının ertelediği ticaret krizi onları aynı akıbete uğratırdı. Bunlar toplam fabrikatörlerin $^{1}/_{3}$'ünü oluşturmakla beraber, fabrikalarında yatırılmış bulunan sermaye, pamuklu sanayisindeki toplam sermayenin, sayıları ile kıyaslanamayacak kadar küçük bir kısmını meydana getiriyordu. İşlerin ne ölçüde felce uğradığına gelince, Ekim 1862'de yapılan resmî tahminlere göre, iğlerin % 60,3'ü ve dokuma tezgâhlarının % 58'i durmuştu. Bu oranlar sanayinin bütünü için söz konusudur; çeşitli bölgelerde durum elbette farklıydı. Ancak pek az fabrika, faaliyetini aksatmadan (haftada 60 saat) çalışabilmişti; geriye kalanlar ise faaliyetlerine ara vererek devam etmişlerdi. Çalışma süreleri ve parça başına aldıkları ücret aynı kaldığı halde, bu pek az sa-

244 Krş. "Reports of Insp. of Fact. for 31st Oct. 1882", s. 30.

245 l.c. s. 18, 19.

yıda fabrikada çalışmakta olan işçilerin haftalık ücretleri, iyi pamuk yerine kötü pamuk, yani, Sea Island pamukları yerine Mısır pamuğu (ince iplikçilikte), Amerikan ve Mısır pamuğu yerine Surat (Doğu-Hindistan) pamuğu ve temiz pamuk yerine pamuk kırıntıları ile karıştırılmış Surat pamuğu işlenmesi yüzünden, zorunlu olarak azalmıştı. Surat pamuğunun kısa lifli oluşu, pisliği, ipliğinin çok kolay ve sık kopması, atkıları tutturmak için un yerine türlü ağır maddeler kullanmak zorunda kalınması vb. makinelerin hızını düşürdü veya bir işçinin bakabileceği tezgâh sayısını azalttı; makinelerden kusurlu çıkan işin düzeltilmesi için harcanan emeği artırdı ve ürün kütlesi ile birlikte parça başına ücreti azalttı. Surat pamuğu işlenmesi halinde işçinin uğradığı kayıp, belli bir süre için, eskisine oranla % 20, % 30 hatta daha yüksek bir orana çıkıyordu. Bundan başka fabrikatörlerin çoğunluğu da parça başına ücretleri % 5, % 7,5 ve % 10 oranında düşürmüşlerdi. Bundan dolayı, haftada ancak 3 gün, 3½ gün, 4 gün veya günde sadece 6 saat çalışabilmiş olan işçilerin içine düşmüş oldukları durumu anlamak mümkün. Göreli bir iyileşme başladıktan sonra bile, 1863 yılında, bir dokuma işçisinin, bir iplik işçisinin ve bunlara benzer kimselerin ellerine geçen haftalık ücretler 3 şilin 4 peni, 3 şilin 10 peni, 4 şilin 6 peni, 5 şilin 1 peni vb. idi.[246] Fabrikatörlerin yenilik yaratıcı ruhları bu acıklı durumda bile boş durmamış, ücretleri indirmenin yollarını arayıp bulmuştu. Fabrikatör, ücret indirimlerini, kısmen, nihai üründe kendi kötü pamuğu, yetersiz makineleri vb. yüzünden meydana gelen kusurlardan işçiyi sorumlu tutup cezalandırarak sağladı. Bundan başka, işçilerin oturdukları kulübelerin fabrikatörlere ait olduğu durumlarda, fabrikatör alacağı kirayı nominal ücretlerden yaptığı kesintilerle kendi kendine tahsil ediyordu. Fabrika müfettişi Redgrave *self-acting minders*'dan (bir çift *self-acting mule* ile çalışanlar) bahsederken der ki:

> "[Bunlar] tam çalışma ile geçen iki haftanın sonunda 8 şilin 11 peni kazanıyordu, bu tutardan ev kirası düşülüyordu; bununla beraber, fabrikatör kiranın yarısını hediye olarak işçiye geri veriyordu; böylelikle bunların evlerine götürebildikleri para tam 6 şilin 11 peni oluyordu. 1862 yılının sonlarında, bu dokuma işçilerinin haftalık ücretleri 2 şilin 6 peniden başlıyordu."[247]

Ancak kısa süreler çalışabildikleri zamanlarda bile, sıklıkla, işçilerin ücretlerinden ev kirası kesilmekteydi.[248] Lancashire'ın bazı kısımlarında bir tür açlık hummasının baş göstermiş olmasına hayret edilmemelidir!

246 "Reports of Fact. for 31st Oct. 1863", s. 41-45, 51.

247 "Reports etc. 31st Oct. 1863", s. 41, 42.

248 l.c. s. 57.

Ama, üretim sürecinde işçi aleyhine meydana getirilen köklü değişiklik bunların hepsinden daha karakteristikti. İşçiler, anatomi uzmanlarının deneylerinde kurbağaları kullanmaları gibi, *experimenta in corpore vili* (üzerlerinde deneyler yapılan değersiz bedenler) haline getirilmişlerdi.

> "Birçok fabrikadaki" diyor fabrika müfettişi Redgrave, "işçilerin gerçek gelirlerini vermiş olmama bakılarak, işçilerin haftadan haftaya aynı miktar parayı kazandıkları sanılmamalıdır. İşçiler, fabrikatörlerin yapmakta oldukları devamlı deneyler (experimentalizing) yüzünden, büyük dalgalanmalarla yüz yüze kalıyordu. ... gelirleri pamuk karışımının niteliği ile yükselip alçalıyordu; ellerine geçen para bazen daha önceki gelirlerden % 15 kadar düşük olurken, bir veya iki hafta sonra düşme % 50'yi veya % 60'ı buluyordu."[249]

Bu deneyler sadece işçinin tüketim araçları üzerinde yapılmakla kalmıyordu. Duyu organlarının beşi de nasiplerini alıyordu.

> "Pamuk balyalarını açma işinde çalıştırılan işçiler, bana, balyalardan kendilerini hasta eden dayanılmaz bir koku çıktığını söyledi. ... Kırpma, ufalama ve paçal işlerinde çalışanların bütün ağız, burun, kulak ve gözleri, çıkan toz ve pisliklerle doluyor, işçiler aksırık ve öksürükten bunalıyor, nefes almakta güçlük çekiyorlar. Liflerin çok kısa olması yüzünden kumaşın buruşukluğunu gidermek (haşıllamak) için çok fazla madde kullanılır; eskiden un kullanılırken şimdi bunun yerini her çeşit madde almıştır. Bu yüzden işçilerin mideleri bulanır, iştahları kesilir, hazımsızlıktan mustarip olurlar. Toz ve toprak bronşite ve boğaz iltihaplarına sebep olur; ayrıca, Surat pamuğundan çıkan pislik deriyi tahriş eder ve bir deri hastalığına yol açar."

Diğer yandan un yerine kullanılan maddeler, ipliğin ağırlığını artırarak fabrikatör baylar için bir servet kaynağı oldu. Bu maddeler sayesinde "15 libre ham madde, işlendikten sonra, 20 libre çekiyordu".[250] Fabrika müfettişlerinin 30 Nisan 1864 tarihli raporunda şunlar yazılıdır:

> "Sanayi, bu yardımcı maddelerden, şimdi gerçekten namus ve ahlâka aykırı ölçülerde yararlanıyor. Bu işleri çok iyi bilen bir kimse, bana, 8 libre kumaşta 5¼ libre pamuk ile 2¾ libre haşıl olduğunu, söyledi. 5¼ librelik bir başka kumaşın 2 libresi haşıldı. Bunlar, ihraç edilmek üzere dokunmuş bildiğimiz gömleklik kumaşlardı. Diğer türden kumaşlarda haşıl miktarı bazen % 50'yi buluyordu. Bu sebeple fabrikatörler, kumaşları, bunlarda nominal olarak bulunan ipliğin kendilerine mal olduğu fiyattan daha aşağı bir fiyata satarak para kazanıp zengin olmakla övünebilirler ve övünüyorlar da."[251]

Ne var ki, işçilerin acısı, sadece fabrikalarda fabrikatörlerin, fabrikalar dışında belediyelerin deneylerinin kurbanı olmak, sadece ücret indi-

---

249 l.c. s. 50, 51.

250 l.c. s. 62, 63.

251 "Reports etc. 30th April 1864", s. 27.

rimlerinin ve işsizliğin yarattığı güçlüklere göğüs germek, ihtiyaç içinde kıvranmak, sadaka ile yaşamanın acısına katlanmak, Lordların ve Avam Kamarası üyelerinin methiyeler dolu nutuklarını dinlemekten ibaret kalmıyordu.

> "Pamuk kıtlığı yüzünden işlerini kaybeden kadınlar toplumun dışına atıldı ve öylece kaldılar. ... Genç fahişelerin sayısı son 25 yıl içinde olduğundan daha fazla arttı."[252]

Görüldüğü gibi, İngiliz pamuklu sanayisinin 1770-1815 yılları arasındaki ilk 45 yıllık döneminde geçirdiği bunalım ve duraklamalar sadece 5 yıl sürmüştür; ne var ki, bu dönem İngiliz pamuklu sanayisinin tekel dönemi idi. Bundan sonra gelen 1815-1863 yılları arasındaki 48 yıllık dönemin sadece 20 yılı yeniden canlanma ve refah yılı olup geriye kalan 28 yıl depresyon ve durgunluk yılları olmuştur. 1815-1830 yılları arasında kıta Avrupa'sının ve Amerika Birleşik Devletleri'nin rekabeti başlamıştır. 1833'ten itibaren Asya pazarları,"insan soyu tahrip edilerek" zorla genişletilmiştir. Tahıl Yasalarının kaldırılmasından bu yana, 1846-1863 yılları arasında, 8 yıl orta karar canlılık ve refahla geçmiş, geriye kalan 9 yıl depresyon ve durgunluk yılları olmuştur. Yetişkin erkek işçilerin, refah yılları dahil, içinde bulundukları durum aşağıda yer alan nottan anlaşılabilir.[253]

---

252 Bolton'lu Başkomiser Harris'in bir mektubundan, "Reports of Insp. of Fact., 31st Oct. 1865," s. 61, 62.

253 Dış ülkelere göçü örgütlemek amacıyla bir dernek kurulması ile ilgili olarak pamuklu dokuma işçileri tarafından yapılan bir çağrıda (1863 baharı) şunlar da ifade edilmektedir: "Bugün fabrika işçilerinin büyük ölçüde dış ülkelere göçmelerinin mutlak bir zorunluluk olduğunu pek az kimse inkâr edebilir. Ne var ki, sürekli bir dışarı göç akımının her zaman gerekli olduğunu ve böyle bir şey olmadan, normal koşulların hüküm sürdüğü zamanlardaki durumumuzu korumamızın mümkün olmadığını aşağıdaki olgular göstermektedir. 1814 yılında ihraç edilmiş olan pamuklu eşyanın resmî değeri 17.665.378 sterlin, reel piyasa değeri 20.070.824 sterlindi. 1858 yılında ihraç edilmiş olan pamuklu eşyanın resmi değeri 182.221.681 sterlin iken, reel piyasa değeri sadece 43.001.322 sterlindi ki, bu, satılan miktar on misline çıkarken bunun karşılığında iki mislinden biraz daha fazla bir fiyatın ele geçmesi demekti. Genel olarak ülke için özel olarak da fabrika işçileri için bu derece kötü olan bir sonuç, bir arada etki gösteren çeşitli nedenlerin eseriydi. Bu nedenlerin en göze batanlarından biri devamlı emek bolluğudur; yok olma tehlikesi karşısında, piyasasını devamlı genişletmek zorunda olan bu iş kolu için devamlı emek bolluğu vazgeçilmez bir şeydir. Pamuklu dokuma fabrikalarımız iş hayatında meydana gelen ve bugünkü kuruluş içinde ölüm kadar kaçınılmaz olan dönemsel durgunluklar yüzünden faaliyetlerini durdurmak zorunda kalabilir. Ne var ki, insanın buluş peşinde olan araştırıcı beyni durmuyor. Son 25 yılda 6 milyon insan (gerçek rakam her halde bundan büyüktür) bu memleketi terk etmiş olduğu halde, gene de ürünü ucuza elde etmek kastıyla işçilere devamlı yol verilmesi sonucu, yetişkin erkeklerin büyük bir kısmı için, en yüksek refah zamanlarında bile, fabrikalarda, hangi koşullar altında ve nasıl bir iş olursa olsun, iş bulmak mümkün olmuyor." ("Reports of Insp. of Fact., 30th April 1863", s. 51, 52.) Fabrikatör bayların pamuk felaketi süresince, devlet müdahalesi dahil her çareye başvurarak, fabrika işçilerinin dış ülkelere göçlerini nasıl önlemeye çalıştıkları daha sonraki bir bölümde görülecektir.

8. Büyük Sanayinin Manifaktürde, Zanaatlarda ve Ev Sanayisinde Neden Olduğu Köklü Değişiklikler

a. El işçiliğine ve iş bölümüne dayanan el birliğinin ortadan kaldırılması

Makinenin el işçiliğine dayanan el birliğini ile el işleri arasındaki iş bölümüne dayanan manifaktürü nasıl ortadan kaldırdığını görmüş bulunuyoruz. Bunlardan ilki için örnek, ekin biçme makinesidir; bu makine ekin biçicilerin el birliğinin yerini almıştır. Diğeri için göz alıcı bir örnek, iğne yapma makinesidir. Adam Smith'e göre, onun zamanında 10 erkek, iş bölümüne göre çalışarak, bir günde 48.000 dikiş iğnesi yapıyordu. Buna karşılık, bir tek makine, 11 saatlik bir iş gününde 145.000 iğne yapar. Bir kadın veya genç kız, ortalama olarak, böyle dört makineye bakar ve günde 600.000'e yakın, haftada 3.000.000'dan fazla dikiş iğnesi üretir.[254] El birliğinin veya manifaktürün yerini tek bir iş makinesi aldığı zaman, bizzat bu makine gene el işçiliğine dayanan bir işletmenin temeli olabilir. Bununla beraber, el işçiliğinin makine temeli üzerinde yeniden üretilmesi, makineyi hareket ettirmek için insan adalesi yerine buhar veya su gücü gibi mekanik bir güç kullanılmaya başlar başlamaz bir kural olarak gündeme gelen fabrika tipi üretimin geçiş sürecinden başka bir şey değildir. Orada burada ve her durumda geçici bir süre için olmak üzere, küçük bir işletme, Manchester'ın bazı manifaktürlerinde görüldüğü gibi buhar gücü kiralanarak, bazı dokumacılık kollarında olduğu gibi, küçük ısıl makinelerin kullanılmasıyla sağlanan mekanik güçle işletilebilir.[255] Coventry'deki ipek dokumacılığı sanayisinde kendiliğinden, "kulübe fabrikalar" denemesi yapılmıştı. Etrafı dizi dizi kulübelerle çevrilen bir meydanın ortasına buhar makinesi için bir *engine house* (makine dairesi) yapılıyor ve kulübelerdeki dokuma tezgâhları bu buhar makinesine bağlanıyordu. Her durumda, buhar, kiralanıyordu; kira, örneğin, tezgâh başına 2½ şilin oluyordu. Bu buhar kirası haftalık olup, tezgâhlar çalışsın çalışmasın ödeniyordu. Her kulübede sayıları 2-6 tezgâh vardı; bunların bazıları işçinin kendisine aitti; bazısı kredi ile alınmış ya da kiralanmış olurdu. Kulübe-fabrikalar ile asıl fabrikalar arasındaki mücadele 12 yıl devam etti. Mücadelenin sonunda 300 kulübe-fabrikanın hepsi yok ol-

254 "Ch. Empl. Comm., III. Report", 1864, s. 108, n. 447.

255 Makinenin oluşturduğu temel üzerinde zanaatların bu biçimde yeniden ortaya çıkışı, Amerika Birleşik Devletleri'nde sık görülen bir olaydır. Bundan dolayı da, kaçınılması olanaksız bir şey olan fabrikalı işletmeye geçişin günü geldiği zaman, yoğunlaşma, Avrupa'ya ve hatta İngiltere'ye oranla, orada dev boyutlarda oluyor.

du.[256] Üretim sürecinin doğası gereği daha baştan itibaren büyük ölçekli olmadığı durumlarda, örneğin mektup zarfı, çelik kalem ucu vb. sanayileri gibi, son birkaç 10 yılda ortaya çıkmış olan yeni sanayiler, fabrikalı üretim sistemine ulaşmak için, genel bir kural olarak iki evreden geçer; işletmeler ilk önce zanaat işletmesi biçiminde başlar, daha sonra manifaktür biçimini alırlar. Bu her iki evre, kısa ömürlü geçiş evreleridir. Nihai ürünün elde edilmesi için gerekli süreçlerin birbirine bağlı ve birbirini izleyen süreçler olmayıp, çok sayıda ayrı süreç oluşturdukları manifaktür tiplerinde bu başkalaşım çok güç olur. Bu durum, örneğin, çelik kalem ucu fabrikalarının kurulmasının önünde büyük bir engel oluşturmuştu. Bununla beraber, 15 yıl kadar önce, bir anda 6 ayrı işi yapan bir makine icat edildi. İlk 12 düzine çelik kalem ucunu, zanaat sistemi 1820 yılında 7 sterlin 4 şiline, manifaktür 1830 yılında 8 şiline sağlamıştı; bugün fabrika, toptancılara 2 şilin ile 6 peni arasında değişen fiyatlarla sağlamaktadır.[257]

b. Fabrika sisteminin manifaktür ve ev sanayisi üzerindeki etkisi

Fabrika sistemi gelişir ve tarımda bu gelişmeye eşlik eden köklü değişiklikler olurken, diğer bütün sanayi kollarında yapılan üretimin sadece boyutları büyümekle kalmaz, aynı zamanda karakteri de değişir. Üretim sürecinin bütün evrelerini bir bir inceleme ve bu incelemeler sonunda ortaya çıkan sorunları mekanik, kimya gibi bilimlerle diğer bütün doğa bilimlerinin sağladığı bilgilerden yararlanarak çözme ilkesi, sırf makineli üretim sistemine özgü bir ilke olmaktan çıkar; her yerde gözetilen ve izlenen bir ilke haline gelir. Bundan dolayı, makine, manifaktürlere bugün bu yarın şu parça-süreç için girer. Böylece, manifaktürün eski iş bölümüne dayanan kaskatı yapısı dağılmaya başlar ve sürekli değişmelerin yolu açılmış olur. Bundan ayrı olarak, toplam işçinin veya birleşik işçi personelin bileşiminde köklü bir değişiklik olur. Manifaktür döneminin tersine, bundan böyle iş bölümü, mümkün olan her yerde, kadın emeği, her yaştan çocuk emeği, hünersiz işçi emeği, kısaca İngilizlerin karakteristik bir ifadeyle *"cheap labour"* (ucuz emek) dedikleri emek kullanımına dayanır. Bu, sadece, makine kullanılsın veya kullanılmasın, büyük boyutlu bütün üretim faaliyetleri için geçerli olmakla kalmaz; aynı zamanda, ister işçinin özel meskeninde ister küçük iş yerlerinde yürütülüyor olsun,

---

256 Krş. "Reports of Insp. of Fact., 31st Oct. 1865", s. 64.

257 Bay Gillott, Birmingham'da büyük ölçekli ilk çelik kalem ucu fabrikasını kurdu. Bu işletme, daha 1851 yılında, 180 milyondan fazla kalem ucu üretmiş ve tükettiği çelik miktarı yılda 130 tonu bulmuştu. Birleşik Krallık'ta bu sanayinin tekelini elinde tutan Birmingham, bugün her yıl milyarlarca kalem ucu üretmektedir. 1861 sayımına göre, bu iş kolunda çalışanların sayısı 1.428 olup, bunların da 1.268'i 5 ve daha yukarı yaştaki kız ve kadın işçilerdi.

ev sanayisi denilen üretim faaliyeti için de doğrudur. Modern ev sanayisi denilen bu sanayinin, şehirlerde bağımsız zanaatların, tarımda bağımsız köylü işletmeciliğinin ve her şeyden önce de işçi ve ailesinin içinde yaşadıkları bir evin varlığını şart kılan eski tarz ev sanayisiyle, isimlerinin aynı olmasından başka, hiçbir ortak yanı yoktur. Bu eski tarz ev sanayisi, şimdi fabrikanın, manifaktürün veya meta ve eşya deposunun bir dış departmanı haline gelmiş bulunuyor. Sermaye, büyük kitleler halinde bir yerde topladığı ve doğrudan doğruya kumandası altında bulundurduğu fabrika işçilerinden, manifaktür işçilerinden ve zanaatçılardan başka, şimdi görünmeyen iplerle bir diğer işçi ordusunu da hareket ettiriyor: bunlar büyük şehirlerde olanlarla birlikte bütün ülke sathına yayılmış bulunan ev sanayisi işçileridir. Bir örnek: İrlanda'da Londonderry'de Tillie'lerin gömlek fabrikası; bu fabrika 1000 fabrika işçisi ile birlikte ülkenin dört bir tarafına dağılmış ve kendi evlerinde çalışan 9.000 ev işçisi çalıştırır.[258]

Küçük ve genç yaştaki kimselerle emek güçleri ucuza alınan kimselerin modern manifaktürde sömürülmeleri, gerçek fabrikada olduğundan daha yüz kızartıcıdır; çünkü fabrikanın teknik temeli olan şey, yani adale gücünün yerini makineye bırakmış ve yapılan işin hafiflemiş olması, manifaktürde hemen hemen hiç söz konusu olmaz; aynı zamanda kadınlar ve küçücük çocuklar zehirli ve türlü biçimlerde zararlı maddelerin etkileri ile yüz yüze bırakılır ve en vicdansız biçimde harcanırlar. Aynı insanların ev sanayisinde uğradıkları sömürü ise manifaktürdekinden de yüz kızartıcıdır; çünkü, bunlar dağınık oldukları için direnme güçleri zayıftır; çünkü, kendileri ile asıl işverenler arasında bir sürü soyguncu asalak yer almış bulunur; çünkü, ev sanayisi her zaman ve her yerde makineli üretimle veya en azından aynı üretim kolundaki manifaktürlerle rekabet etmek zorundadır; çünkü, yoksulluk ve sefalet işçiyi yer, ışık, havalandırma vb. gibi en gerekli çalışma koşullarından yoksun bırakır; çünkü, burada yapılan işle sağlanan istihdam gün geçtikçe düzensizleşir; ve çünkü, büyük sanayi ve tarımın "fazlalık" haline getirdiği kimselerin son sığınakları olan bu yerlerde işçiler arası rekabet zorunlu olarak doruğuna ulaşır. Üretim araçlarında ilk defa sistematik olarak fabrika sisteminde gerçekleştirilen tasarruf, ki daha baştan itibaren emek gücünün en insafsız biçimde israfı ve işçinin en normal çalışma koşullarından yoksun bırakılması sonucunu beraberinde getirmişti, şimdi, antagonistik ve öldürücü yüzünü açığa vurur; ve bir sanayi kolunda emeğin toplumsal üretkenliği ve birbirine bağlı bir bütün oluşturan emek süreçlerinin teknik temeli ne kadar az gelişmiş olursa, sözü edilen bu tasarrufun bu yönü o kadar açığa çıkar.

258 "Ch. Empl. Comm., II Rep.", 1864, s. LXVIII, n. 415.

c. Modern manifaktür

Yukarıda belirtilen ilkeleri şimdi bazı örneklerle açıklamak istiyorum. Okuyucu, bu konuyla ilgili bir yığın örnek ve belgeyi, aslında, daha iş günü üzerinde durulurken görmüş bulunuyor. Birmingham ve dolaylarındaki metal eşya manifaktürlerinde, çoğunluğu çok ağır işlerde olmak üzere, 10.000 kadınla birlikte 30.000 çocuk ve genç çalıştırılır. Bunların, sağlığa son derece zararlı koşullar altında, pirinç dökümhanelerinde, düğme fabrikalarında, emaye, kaplama ve cilalama işlerinde çalıştırıldıkları görülür.[259] Yetişkin veya küçük, bütün işçilerini aşırı biçimde çalıştıran bazı Londra gazete ve kitap matbaaları çok hak ettikleri uğursuz bir isimle anılırlar: "Mezbaha".[260] İşçilerin aşırı biçimde çalıştırıldığı bir başka iş, ciltçiliktir; ciltevlerinin kurbanları daha çok kadınlar, genç kızlar ve çocuklardır. Halat ve urgancılıkta, küçüklere ağır işler yaptırılır; tuz ocaklarında, mum ve diğer kimyasal madde yapan yerlerde gece işinde çalıştırılırlar; ipekli dokuma işlerinde küçük yaştakiler, mekanik gücün kullanılmadığı yerlerde, tezgâhları döndürme işinde öldüresiye çalıştırılır ve telef edilir.[261] En rezil, en pis ve en düşük ücret ödenen işlerden biri, paçavra ayıklamaktır; bu işte, tercihen, genç kızlar ve kadınlar çalıştırılır. Bilindiği gibi Büyük Britanya, kendi çok büyük paçavra stokları bir yana, bütün dünyadaki paçavra ticaretinin merkezidir. Japonya'dan, Güney Amerika'nın en uzak ülkelerinden ve Kanarya Adaları'ndan Büyük Britanya'ya paçavra akar. Ama paçavranın ana kaynakları Almanya, Fransa, Rusya, İtalya, Mısır, Türkiye, Belçika ve Hollanda'dır. Paçavra, gübre elde etmekte, yatak içi ve yapay yün yapmakta işe yarar ve kâğıt ham maddesi olarak kullanılır. Paçavra ayıklayıcı kadınlar çiçek ve diğer bulaşıcı hastalıkların taşıyıcı ve yayıcılarıdır; bunların ilk kurbanları da kendileri olur.[262] Aşırı çalıştırmanın, ağır ve kötü koşullar içinde yapılan işin ve bunun işçi üzerinde çocukluk çağından itibaren yarattığı dehşet verici etkilerinin, maden ve kömür ocaklarında görülenlerin dışında bir diğer klasik örneğini tuğla ve kiremit sanayisinde görürüz; İngiltere'de bu iş kolunda yeni icat edilmiş olan makine henüz yaygınlaşmamış olup orada burada kullanılmaktadır (1866). Burada mayıs ve eylül ayları arasında sabahları saat 5'ten akşamları saat 8'e kadar çalışılır; kurutmanın açık havada yapıldığı yerlerde, sıklıkla, sabah saat 4'ten akşam saat 9'a kadar çalışılır. Sabah saat 5'ten akşam saat 7'ye kadar devam eden iş

---

259 Ve şimdi Sheffield'de törpücülük işinde gerçekten çocuklar çalıştırılıyor!

260 "Ch. Empl. Comm., V. Rep.", 1866, s. 3, n. 24; s. 6, n. 55, 56; s. 7, n. 59, 60.

261 l.c. s. 114, 115, n. 6-7. Kural olarak makine insanın yerini almakla beraber, burada gençlerin kelimenin tam anlamı ile makinelerin yerini aldığını komisyon üyesi doğru olarak belirtiyor.

262 Paçavra ticareti hakkındaki rapor ve sayısız belge için bkz. "Public Health, VIII. Report", Lond. 1866. Appendix, s. 196-208.

günü "kısaltılmış", "ölçülü" iş günü sayılır. Burada yaşları 6'ya, hatta 4'e kadar inen oğlan ve kız çocuklar çalıştırılır. Bu çocuklar yetişkinlerle aynı saatlerde ve çoğu zaman daha uzun süreler boyunca çalışır. Yaptıkları iş çok ağırdır; yazın sıcağı, bitkinliği ve yorgunluğu daha da artırır. Örneğin, Mosley'deki bir kiremit ocağında 24 yaşında bir kız, kendisine çamur taşıyan ve kiremitleri istifleyen iki küçük yardımcısıyla birlikte, günde 2.000 kiremit yapardı. Bu küçük çırak kızlar, 210 ayak ötedeki 30 ayak derinlikte kaygan çamur kuyusundan her gün 10 ton çamur çıkarır ve taşırdı.

> "Bir kiremit ocağından manevi soysuzlaşmaya uğramadan çıkabilmek bir çocuk için olanaksızdır. ... En narin oldukları yaşlardan itibaren kulaklarını dolduran pek düzeysiz konuşmalar, en küçük bir eğitim ve terbiye görmeden yarı vahşi yaratıklar halinde büyürlerken edindikleri çirkin, adi ve yüz kızartıcı alışkanlıklar, bunları hayatlarının daha sonraki dönemlerine yasa ve nizam tanımaz, ahlâksız, sefih bir serseriler güruhu olarak hazırlar. ... Korkunç bir ahlâksızlaşma kaynağı da buradaki yaşam tarzıdır. Her *moulder* (kiremitçi ustası)" (asıl hünerli işçi budur ve bir işçi grubunun başıdır) "7 kişilik grubunu kendisine ait bir kulübede besler ve barındırır. Kendi ailesinden olsun olmasın erkekler, oğlan ve kız çocuklar bu kulübede uyur. Bu kulübelerde genellikle iki, ender olarak da üç oda bulunur; hepsi zemin kattadır ve çok az hava alırlar. Bu insanlar son derece ağır olan günlük işten sonra o derece yorgun ve halsiz düşerler ki, bunlar arasında sağlık, temizlik ve ahlâk kurallarına en asgari biçimde bile uyulduğu görülmez. Bu kulübelerin pek çoğu gerçek bir düzensizlik, pislik ve toz toprak yuvasıdır. ... Genç kız ve çocukları böylesine bir işte kullanan bu sistemin en büyük fenalığı şuradadır: bu insancıklar çocukluk çağından itibaren daha sonraki bütün hayatları boyunca içinden çıkamayacakları bir sefihler ve ahlâksızlar güruhuna bağlanırlar. Bu kızcağızlar, doğa kendilerine kadın olduklarını öğretmeden önce, kaba, ağzı bozuk oğlan çocukları gibidir. Sırtlarında elbise diye pislik içinde birkaç paçavra vardır; bacakları dizlerinin çok yukarılarına kadar meydandadır; burada her türlü edep ve ar duygusuyla alay etmeyi, bunları hiçe saymayı öğrenirler. Yemek zamanlarında çayırlara sere serpe yatarlar veya yakındaki bir kanalda yüzen oğlanları seyrederler. Günün yorucu işi sonunda tamamlanınca, biraz daha iyi olan elbiselerini giyerler ve erkeklerle birlikte meyhanelere yollanırlar."

Çocuklar arasındaki içki düşkünlüğünün en çok bu sınıfta egemen olması doğaldır.

> "İşin en kötü tarafı, kiremitçilerin kendilerini iflah olmaz bir ümitsizliğe kaptırmış olmalarıdır. İyicelerinden bir kiremitçi Southall Field'li bir papaz yardımcısına demişti ki: bir kiremitçiyi kötülüklerden sıyırıp iyi bir insan haline getirebildiğiniz zaman, şeytanı da bir kiremitçi olarak düzeltip yüceltmeyi deneyebilirsiniz, efendim!" ("You might as well try to raise and improve the devil as a brickie, Sir!")[263]

263 "Child. Empl. Comm., V. Report", 1866, s. XVI-XVIII n 86-97 ve s. 130-133, n. 39-71. Ayrıca krş. ib., III Report, 1864, s. 48, 56.

Modern manifaktürde (modern manifaktür derken, asıl fabrikalar dışında kalan büyük ölçekli bütün atölyeleri kastediyorum) kapitalist işletmeciliğin emekten sağladığı tasarruf ile ilgili olarak 1861 ve 1864 yıllarında yayınlanmış olan IV. (1861) ve VI. (1864) *"Public Health Report"*larda son derece zengin resmî malzeme mevcuttur. Bu raporlarda *workshops* (atölyeler) ve özellikle de Londra matbaaları ve terzihaneleri üzerinde yazılanlar, roman yazarlarımızın en tiksindirici fantezilerini bile geride bırakacak kadar iğrençtir. Böyle bir durumun işçilerin sağlığı üzerinde nasıl bir etki yapacağı açıktır. *Privy Council*'deki en yetkili sağlık görevlisi ve *"Public Health Report"*ların resmî yayıncısı Dr. Simon, şunları da belirtmektedir:

> "Dördüncü raporumda (1861), işçilerin birinci sağlık hakları konusunda ısrarcı olmalarının fiilen olanaksız olduğunu göstermiştim; bu hak, işveren işçileri hangi iş için bir araya getirmiş olursa olsun, yapılması gereken şey işverene bağlı olduğu ölçüde, işin sağlık için zararlı ama kaçınılması mümkün her tür koşuldan arındırılmış bir ortam içinde yürütülmesi hakkıdır. Yine göstermiştim ki, işçiler bu sağlık adaletini kendi kendilerine sağlayacak durumda olmadıkları gibi, sağlık politikasının ücretli yöneticilerinden de etkili bir yardım görememektedirler. ... Şu anda, binlerce erkek ve kadın işçinin yaşamları, sırf yaptıkları işin doğurduğu sonu gelmez fiziksel acılar yüzünden, boş yere, işkence altında geçiyor ve kısalıyor."[264]

Atölyelerin sağlık durumu üzerindeki etkisini göstermek için, Dr. Simon aşağıdaki ölüm oranları listesini veriyor:[265]

Bu tabloda yer alan sanayi kollarında çalışan personel sayısı (bütün yaş grupları itibarıyla)		Sağlık durumu bakımından karşılaştırılan sanayiler	Bu sanayilerde 100.000 erkek başına ölüm oranı (gösterilen yaş grupları itibarıyla)		
			25-35	35-45	45-55
958.265		İngiltere ve Galler'de tarım	743	805	1.145
22.301	Erkek	Londra'da terzilik	958	1.262	2.093
12.377	Kadın				
13.803		Londra'da matbaacılık	894	1.747	2.367

---

264 "Public Health, VI. Rep.", Lond. 1864, s. 29, 31.

265 l.c. s. 30. Dr. Simon'un belirttiğine göre, Londra'da 25-35 yaşları arasındaki terziler ve matbaa işçileri arasında ölüm oranı gerçekte çok daha yüksektir; çünkü, Londralı işverenler, 30 yaşına kadar olan çok sayıda genci "çıraklar" ve kendi işinde ustalığını artırmak isteyen *"improver"*lar olarak taşradan sağlar. Bu kimseler sayımlarda Londralı olarak görünür; bu gibi kimseler, sayılarına oranla Londra ölüm sayısına katılmaksızın, ölüm oranı hesaplamalarına giren kişi sayısını kabartır. Bunlardan büyük bir kısmı, özellikle de ağır hastalık hallerinde, taşraya döner. (l.c.)

d. Modern ev sanayisi

Şimdi"ev sanayisi"ne geçiyorum. Büyük sanayinin gerisinde yer alan bu kapitalist sömürü alanı ve buradaki dehşet verici durum hakkında bir fikir edinebilmek için, örneğin İngiltere'nin oraya buraya serpilmiş bazı köylerinde yürütülmekte olan ve görünüşte pek şairane bir izlenim yaratan çivi yapımcılığı işi incelenebilir.[266] Burada, henüz hiç makine kullanmayan veya fabrika ve manifaktür tipi işletmelerle rekabet etmeyen dantelcilik ve hasırcılık kollarından bazı örnekler vermek yeterli olacaktır.

İngiltere'de dantel üretiminde çalışan 150.000 kişiden yaklaşık 10.000'i 1861 tarihli Fabrika Yasasının kapsamı içinde bulunmaktadır. Geriye kalan 140.000 kişinin çok büyük bir kısmı kadınlar, gençler ve her iki cinsiyetten çocuklardır; bu sonuncular arasında da erkekler ancak küçük bir azınlık oluşturur. Nottingham *General Dispensary* (Genel Dispanseri) hekimlerinden Dr. Trueman'ın hazırlamış olduğu aşağıdaki tablo bu "ucuz" sömürü malzemesinin sağlık durumunu ortaya koymaktadır. Muayeneye gelen çoğu 17-24 yaşlarındaki dantel işçisi 686 kadından vereme tutulmuş olanlarının sayıları şöyleydi:

1852	45'te	1	1857	13'te	1
1853	28'de	1	1858	15'te	1
1854	17'de	1	1859	9'da	1
1855	18'de	1	1860	8'de	1
1856	15'te	1	1861	8'de	1[267]

Verem artış hızındaki bu ilerlemenin, en iyimser ilerlemecilere ve Alman serbest ticaret bezirganlarının en kurnazca yalan söyleyebilenlerine bile yeterli gelmesi gerekir.

İngiltere'de yerleşiklik kazanmış olduğu üzere makineyle yapıldığı ölçüde, asıl dantelcilik, 1861 Fabrika Yasasına tabidir. Bu sanayinin bizim burada kısaca gözden geçireceğimiz kolları, işçilerin manifaktürlerde, depolarda vb. bir araya getirilmediği, "ev işçileri" olarak çalıştıkları kollardır; ve bunlar da ikiye ayrılır: 1. *Finishing* işindekiler (makine ile yapılan danteller burada son bir kere elden geçirilir, bu iş de kendi içinde sayısız alt bölümlere ayrılır), 2. Dantel onarımı yapanlar.

Lace finishing (danteli son kez elden geçirme) işi, ya *"mistresses' houses"* (patroniçe evleri) denilen yerlerde ya da kendi başlarına veya çocukları ile birlikte çalışan kadınlar tarafından kendi evlerinde yapılır. *"Mistresses' houses"* denilen iş yerlerini işleten kadınlar da yoksul insanlardır.

266 Burada söz konusu olanlar, kesilerek ve makinelerle yapılanlardan ayrı olarak çekiçle dövülerek yapılan çivilerdir. Bkz. "Child. Empl. Comm., III. Report", s. XI, s. XIX, n. 125-130; s. 52, n. 11; s. 113-114, n. 487; s. 137, n. 674.

267 "Child. Empl. Comm., II. Report", s. XXII, n. 166.

Bunlar, oturdukları yerin bir kısmını atölye olarak kullanılır; fabrikatörlerden, mağaza sahiplerinden vb. sipariş alırlar ve odalarının büyüklüğünün ve dalgalanmalar gösteren iş talebinin elverdiği ölçüde, kadın, genç kız ve küçük erkek çocuk çalıştırırlar. Bu atölyelerin bazılarında çalıştırılan kadın işçi sayısı 20 ile 40 arasında, diğer bazılarında 10 ile 20 arasında değişir. Çocukların ortalama asgari işe başlama yaşı 6'dır; bununla beraber, bazıları 5 yaşın altınadır. Günlük çalışma zamanı, genel olarak, sabah saat 8 ile akşam saat 8 arasıdır; bu arada 1½ saatlik yemek tatili verilir; ancak yemek zamanlarının belli bir saati yoktur, yemekler gelişigüzel saatlerde ve sıklıkla pislik içinde yüzen çalışma odalarında yenir. İşlerin iyi gittiği zamanlar işe sabah 8'de (bazen 6'da) başlanır, gece 10, 11 veya 12'ye kadar çalışılır. İngiliz kışlalarında asker başına düşen mekânın 500-600 ayak küp olması yasa gereğidir; askerî hastanelerde bu miktar kişi başına 1200 ayak küpü bulur. Sözü edilen odalarda ise kişi başına 67-100 ayak küp düşer. Ayrıca, havanın oksijeni, gaz lambaları tarafından yutulur. Yerlerin taş veya tuğla ile döşenmiş olmasına rağmen, dantelleri temiz tutmak için, çocuklar, kışın bile, ayakkabılarını çıkarmak zorundadır.

> "15-20 çocuğun, her halde 12 ayak kareden daha geniş olmayan küçük bir odaya tıkılıp 24 saatin 15 saatinde, usanç vericiliği ve tekdüzeliği ile insanı bitirip tüketen bir işte ve üstelik sağlık için mümkün olabilecek en kötü koşullar altında çalıştırılmaları Nottingham'da hiç de ender görülen bir şey değildir. ... Küçücük çocuklar bile insanı hayrette bırakan gergin bir dikkat ve hızla çalışmakta, parmaklarını hemen hemen hiç durdurmamakta veya hareketlerini yavaşlatmamaktadır. Kendilerine bir şey soracak olsanız, tek bir saniyelik zamanı bile kaybetmeme endişesiyle, gözlerini işten ayırmazlar."

İş saatleri uzadıkça, "*mistress*"lerin işçileri uyanık tutmak için "uzun sopa"dan yararlanmaları da gittikçe sıklaşır.

> "Çocuklar yavaş yavaş bitkinleşir ve böylesine tekdüze, böylesine göz yorucu, vücudu hep aynı biçimde tutmayı gerektirdiği için böylesine helak edici bir işin başında geçirilen uzun saatlerin sonuna doğru kuşlar gibi huzursuzlaşırlar. Bu tam anlamıyla köle çalışması." ("Their work is like slavery.")[268]

Kadınların çocukları ile birlikte evde (bu, zamanımızda kira ile tutulmuş bir oda ve sıklıkla çatı katında bir oda demektir) çalıştıkları durumlarda, koşullar, daha ne kadar mümkün olabilirse o kadar kötüdür. Bu türden işler, Nottingham merkez olmak üzere 80 mil yarıçaplı bir daire meydana getiren bir alan içinde dağıtılır. Meta ve eşya depolarında çalı-

---

268 "Child. Empl. Comm., II. Report", 1864, s. XIX, XX, XXI.

şan çocuklar gece saat 9 veya 10'da işten ayrılırken ellerine, çoğu zaman, evde işlenmek üzere bir çıkın dantel tutuşturulur. Sermayecinin çıkarlarını kollamakla görevli ücretli uşaklardan birinin ağzı ile çocuğa, çıkın eline tutuşturulurken, "bu annen için" demek şüphesiz ihmal edilmez; ama çocuğu kollarmış gibi görünen bu davranış aslında bir ikiyüzlülüktür; çünkü pekâlâ bilinir ki, zavallı çocuk oturmak ve annesine yardım etmek zorunda kalacaktır.[269]

Tığ dantelciliği İngiltere'de başlıca iki tarım bölgesinde yaygındır; bunlardan biri, Devonshire'in 20-30 millik güney kıyıları ve Kuzey Devon'un birkaç yerini içine alan Honiton dantelcilik bölgesi; diğeri, Buckingham, Bedford, Northampton'ın büyük bir kısmı ile Oxfordshire ve Huntingdonshire'ın bir kısım dolaylarını kapsayan bölgedir. Atölye olarak kullanılan yerler, genellikle, tarım işçilerinin kulübeleridir. Bazı manifaktür patronları böyle 3000'den fazla işçi çalıştırır; bunların çoğu çocuklar ve küçüklerdir ve aralarında hiç yetişkin erkek olmaz. Daha önce *lace finishing* işi için söylenenler, aynen burada da görülür. Yalnız "mistresses' houses"ın yerini burada *"lace schools"* (dantel okulları) denilen yerler alır; buraları birtakım yoksul kadınların kendi kulübelerinde açıp işlettikleri atölyelerdir. Çocuklar bu okullarda 5 yaşından, bazen daha da erken bir yaştan itibaren 12 veya 15 yaşına kadar çalışır; çok küçüklerin çalışma saatleri ilk yıl 4-8 saat arasında değişir; daha sonraları sabah 6'dan akşam 8 veya 10'a kadar çalışmaya başlarlar.

> "Odalar, genellikle, küçük kulübelerin oturma odalarıdır; şömine, hava girmesin diye, kapalı tutulur; odadakiler bazen kışın bile sadece kendi vücut ısıları ile ısınırlar. Bazı hallerde okul odası olarak, diğerlerinin büyüklüğünde, ocağı bulunmayan kilerler kullanılır. ... Bu izbe ve daracık yerlere haddinden fazla insan doldurulur ve bu yüzden kötüleşen hava çoğu kez dayanılamayacak bir hale gelir; buna ek olarak, lağım sularının, helaların, çürüyüp bozulan maddelerin ve bu tür kulübelerin civarlarında genellikle görülen diğer çeşitli pisliklerin zararlı etkileri ile yüz yüze bulunulur."

Mekânın büyüklüğüne gelince:

> "Bir dantel okulunda 18 kız ve bir kadın hoca vardı; kişi başına düşen mekân 33 ayak küptü; havası dayanılmayacak derecede pis kokan bir diğer okulda 18 kişi vardı ve kişi başına düşen mekân 24½ ayak küptü. Bu sanayi kolunda 2 ve 2½ yaşlarında çocukların çalıştırıldıkları görülür."[270]

Buckingham ve Bedford'un kırsal kesimlerinde tığ dantelciliğinin bittiği yerlerde hasır örücülüğü başlar. Bu işin yayıldığı alan Hertfordshire'ın büyük bir kısmını içine alarak Essex'ın batı ve kuzey kısımlarına kadar

---

269 l.c. s. XXI, XXII.

270 l.c. s. XXIX, XXX.

uzanır. 1861 yılında hasır örgü ve hasır şapka yapımı işlerinde 48.043 kişi çalışıyordu; bunlann 3.815'i her yaştan erkek, geriye kalanlan kadındı; kadınlann 14.913'ü yirmi yaşından küçüktü bunlann da 7.000'i çocuktu. Dantelcilik okullan yerine burada *"straw plait schools"* (hasır örgü okullan) vardır. Çocuklar bu okullarda hasır örücülüğü öğrenimine genellikle 4 yaşında, bazen de 3-4 yaş arasında başlar. Şüphesiz herhangi bir eğitim görmeleri söz konusu değildir. Çocuklar, yan aç yan tok bir ömür süren analannın kendilerine ayırdıkları işi -ki bu çoğu zaman günde 30 yardadan aşağı düşmez- tamamlamak için işe koşulduklan bu kan emme kurumlanndan ayırt etmek için, ilkokullara kendi aralannda *"natural schools"* (normal okullar) adını verirler. Bu sözümona okullarda geçirilen saatlerden sonra aynı analar çocuklannı evde gece saat 10, 11, 12'ye kadar çalıştırır. Hasır, çocukların parmaklarını ve onu ıslatmak için sürekli olarak kullandıklan ağızlannı keser. Londra sağlık memurlannın Dr. Ballard tarafından ifade edilen ortak görüşlerine göre, bir yatak veya çalışma odasında kişi başına düşen asgari hacim 300 ayak küp olmalıdır. Ne var ki, hasır örücülüğü okullannda kişi başına düşen mekân dantelcilik okullanndakinden de azdır; kişi başına 22 ayak küpten daha az, 18½, 17 ve $12^2/_3$ ayak küp düşer.

> "Bu sayıların en küçüğü" diyor komisyon üyesi White, "bir çocuğun 3x3x3 ayaklık bir kutuya konmuş olan çocuğun kaplayacağının yarısından azını temsil etmektedir."

Çocuklann 12 veya 14 yaşlanna kadar yaşama zevki diye tattıklan şey budur. Yoksul, yan aç yan tok ana ve babalann düşündükleri tek şey, çocuklanndan mümkün olduğu kadar fazla yararlanmaktır. Yaşlan büyüyünce, çocuklar ana ve babalarına, doğal olarak, on paralık ilgi göstermezler ve onlan terk ederler.

> "Böyle yetişen bir nüfusta cehaletin, ahlâksızlık ve fenalıkların diz boyu olması şaşılacak bir şey olamaz. İnsanların ahlâkları, ahlâkın düşebileceği en alçak düzeydedir. Çok büyük bir sayıda kadının evlilik dışı ilişki ürünü çocukları vardır ve bunlar o kadar genç yaşlarda çocuk ediniyor ki, suç istatistikleriyle en fazla meşgul olanlar bile bunun karşısında hayretten donakalıyor."[271]

Ve bu örnek ailelerin yurdu, Avrupa için örnek bir Hristiyan ülke oluyor; Hristiyanlık üzerinde yetkili bir otorite olduğu şüphe götürmeyen Kont Montalembert söylüyor bunu!

Yukanda gözden geçirilen sanayi kollannda zaten acınacak bir düzeyde olan işçi ücretleri (hasır örgü okullanndaki çocuklann azamî ücretleri pek ender durumlarda 3 şilini bulur), genel olarak her yerde ve

---

271 l.c. s. XL, XLI.

özellikle de dantelcilik bölgelerinde yaygın bulunan ayni ödeme sistemi ile nominal tutarının daha da altına düşürülür.[272]

e. Modern manifaktür ve ev sanayisinden büyük sanayiye geçiş. Fabrika Yasalarının bu işletme biçimlerine uygulanmasıyla söz konusu devrimin hız kazanması

Emek gücünün, yalnızca kadınları ve çocukları kötü şekillerde kullanarak, her türlü normal çalışma ve yaşama koşulunu ortadan kaldırarak ve aşırı çalıştırma ile geceleri çalıştırma vahşetiyle ucuzlatılması, en sonunda gelir, artık aşılmaları mümkün olmayan doğal sınırlara dayanır; bu duruma gelindiğinde, aynı zamanda, metaların bu temelde ucuzlatılmasının ve genel olarak kapitalist sömürünün de sınırına varılmış olur. Sonunda bu noktaya ulaşılır ulaşılmaz -bu iş uzun yıllar alır- makine kullanma ve bununla da oraya buraya dağılmış bulunan ev sanayisinin (ve hatta manifaktürün) fabrikalı sanayiye dönüşme saati çalmış demektir.

Bu hareketin en muazzam örneğini *"wearing apparel"* (giyim eşyası) üretimi alanında görürüz. *"Child. Empl. Comm."*un (Çocuk İstihdamı Komisyonu'nun) yaptığı sınıflandırmaya göre bu sanayi hasır şapka yapımcılarını, kadın şapkacıları, berecileri, terzileri, *milliners* ve *dressmakers*'ı (kadın giyim eşyası yapımcılarını),[273] gömlekçileri, korsecileri, eldiven yapımcılarını, kunduracıları ve bunların yanında kravat, yaka vb. yapımı gibi daha birçok iş kollarını içine alır. İngiltere ve Galler'de bu sanayilerde çalışan kadın personel 1861 yılında 586.298 kişiydi; bunun, en azından 115.242'si 20 yaşından, 16.560'ı 15 yaşından küçüktü. Bütün Birleşik Krallık'ta aynı sanayilerde çalışan kadınların sayısı ise 1861 yılında 750.334'ü buluyordu. Aynı dönemde İngiltere ve Galler'de şapkacılık, kunduracılık, eldiven yapımı ve terzilik işlerinde çalışan erkek işçilerin sayısı 437.969'du; bunlardan 14.964'ü 15 yaşın altında, 89.285'i 15-20 yaşları arasında, 333.117'si 20 yaşın üstünde bulunuyordu. Bu sanayi içinde yer alan daha küçük birçok iş kolu bu sayıların dışında kalmıştır. Ama sayıları oldukları gibi alacak olursak, 1861 sayımına göre, yalnızca İngiltere ve Galler için 1.024.267 kişilik bir toplam elde ederiz ki, bu, yaklaşık olarak, tarım ve hayvancılığın bir arada çalıştırdığı kadar kişi demektir. Böylece, makinelerin, bir mucize yaratırcasına, bu derece muazzam ürün kitlesinin yaratılmasına ve bu derece muazzam işçi kitlesinin "serbest hale gelmesine" niye yol açtığını anlamaya başlıyoruz.

---

272 "Child. Empl. Comm., I. Rep.", 1863, s. 185.

273 *Millinery* asıl olarak baş tuvaleti ve giyimi ile ilgili olsa da bazen kadın mantolarını kapsar; *dressmakers*, bizdeki moda giyim eşyası yapanlarla aynıdır.

"Wearing apparel" üretiminin bir kısmı, parçaları dağınık bir biçimde zaten hazır bulunan bir iş bölümünü kendilerinde yeniden biçimlendirmekten başka bir yenilik getirmeyen manifaktür atölyelerinde yapılır; diğer bir kısmı, eskiden olduğu gibi bireysel tüketiciler için değil, artık manifaktürler ve mağazalar için çalışan küçük zanaat ustaları tarafından yürütülür; öyle ki, bazı şehirlerde ve kırsal bölgelerde, örneğin kunduracılık vb. gibi işler, çoğu zaman, bölgeyi bütünü ile içine alan uzmanlık alanları haline gelmiştir; ve son olarak, sözü edilen üretim, büyük ölçüde, manifaktürlerin, mağazaların ve hatta küçük zanaat ustalarının kendi iş yerleri dışındaki uzantılarını oluşturan ev sanayisi işçileri tarafından sağlanır.[274] Kullanılan iş malzemesini, ham maddeyi, yarı işlenmiş maddeyi vb. büyük sanayi sağlar; lütuf ve inayete terk edilmiş (*taillable à merci et miséricorde*) ucuz insan malzemesi ise büyük sanayinin ve tarımın "serbest bıraktığı" kimselerden oluşur. Bu alandaki manifaktürler, başlangıçta, esas itibarıyla, talepte herhangi bir hareket olması halinde kapitalistin hemen kullanabileceği donatılmış bir orduyu el altında hazır bulundurma ihtiyacından doğmuştu.[275] Her durumda, bu manifaktürler, dağınık zanaat işletmeleri ile ev sanayisi işletmelerinin, geniş bir temel oluşturacak şekilde varlıklarını kendilerinin yanı sıra sürdürmelerine engel olmamıştı. Bu iş kollarında sağlanan büyük artık değer miktarı ve aynı zamanda üretilen nesnelerin fiyatlarında meydana gelen devamlı ucuzlama, esas itibarıyla, ölmeyecek kadar yaşamaya ancak elverecek bir alt sınıra düşürülmüş ücretler ve bununla birlikte, insan olarak daha fazlasına dayanılmayacak bir üst sınıra çıkarılmış çalışma süreleri sayesinde mümkün olmuştu ve olmaktadır. Piyasayı ve bu arada özellikle İngiltere için söz konusu olmak üzere, İngiliz zevk ve alışkanlıklarının hüküm sürdüğü sömürge piyasalarını, şimdiye kadar durmadan genişletmiş ve bugün de genişletmekte bulunan şey, aslında, metaya dönüştürülen insan kanının ve alın terinin fiyatında sağlanmış olan ucuzluktan başka bir şey değildi. En sonunda kritik noktaya varıldı. Az çok sistematik biçimde gelişen bir iş bölümü ile birlikte de olsa, eski yöntemlerin dayandığı temel ve insan malzemesinin açıkça ve düpedüz sömürülmesi, büyümekte olan piyasaların ve bundan da hızlı büyüyen kapitalistler arası rekabetin doğurduğu ihtiyaçlara artık cevap veremiyordu. Makinenin günü gelip çatmıştı. Elbisecilik, terzilik, kunduracılık, şapkacılık vb. gibi sayısız üretim alanlarına aynı derecede el atan, kesin biçimde devrim yaratan bu makine, dikiş makinesidir.

274 İngiltere'de *millinery* ve *dressmaking* genellikle işçi çalıştıran kişiye ait yapılarda, kısmen orada oturan ve sürekli çalışan işçi kadınlar, kısmen de başka yerde oturan gündelikçi kadınlar tarafından yapılır.

275 Komisyon üyesi White, hemen hemen hepsi kadın olan 1.000-1.200 işçi çalıştıran bir askerî giyim eşyası fabrikasını, neredeyse yarısı çocuk ve genç vb. olan 1300 kişilik bir ayakkabı fabrikasını ziyaret etmişti. ("Child. Empl. Comm., II. Rep.", s. XLVII. n. 319.)

Büyük sanayi döneminde yeni iş kollarını ele geçiren diğer bütün makinelerin işçiler üzerindeki etkileri ne idiyse dikiş makinesinin işçiler üzerindeki dolaysız etkisi de aşağı yukarı o olmuştur. En küçük yaşlardaki çocuklar uzaklaştırılır. Makine ile çalışan işçilerin ücretleri, çoğu "yoksulların en yoksulları" (*"the poorest of the poor"*) arasında yer alan ev sanayisi işçilerinin ücretlerine oranla yükselir. Makinelerin kendilerine rakip olduğu daha iyi durumdaki zanaatçıların ücretleri düşer. Makine ile çalışan yeni işçiler yalnızca genç kızlardan ve genç kadınlardan oluşur. Bu işçiler, mekanik güç yardımı ile, erkek işçilerin daha ağır işlerdeki tekeline son verir ve daha hafif işlerde çalışmakta olan yaşlı kadınların ve küçük yaştaki çocukların yerlerine geçer. Çok güçlü rekabet karşısında zanaatçıların en güçsüzleri ezilip perişan olur. Son on yıl boyunca Londra'da açlıktan ölenlerin (*death from starvation*) sayısındaki korkunç artış, dikişle ilgili iş kollarında makine kullanımının yayılması ile el ele gitmiştir.[276] Dikiş makinelerinin başında çalıştırılan yeni genç kız ve kadın işçiler, ağırlık, büyüklük ve yapısındaki özelliğe göre makineyi, bazen oturarak ve bazen ayakta olmak üzere, el ve ayakları ya da yalnızca elleri ile işletir ve bu sırada çok fazla emek gücü harcar. Bunların işleri, çalışma süresinin (sıklıkla eski sistemdekinden kısa olsa bile) uzunluğu yüzünden, sağlığa zarar verici işlerdir. Kunduracılık, korsecilik, şapkacılık vb. gibi iş kollarında zaten dar ve haddinden fazla kalabalık iş yerlerine giren dikiş makinesi buralardaki sağlığa aykırı iş koşullarını daha da ağırlaştırır.

> Komisyon üyesi Lord bu konuda şunları belirtiyor: "Sayıları 30'u 40'ı bulan ve hepsi bir arada makine ile çalışan işçilerin basık tavanlı iş yerlerine girdiğiniz anda, dayanılmaz bir etkiyle karşılaşıyorsunuz. ... Kısmen ütülerin kızdırılması için kullanılan gaz sobalarının yarattığı korkunç sıcaklık yüzünden ... işin süre bakımından hafiflediği, yani sabah 8'den akşam 6'ya kadar olduğu zamanlarda bile, bu tür iş yerlerinde düzenli olarak her gün 3 veya 4 kişi bayılıyor."[277]

Toplumsal işletme biçiminde üretim araçlarındaki değişmenin zorunlu bir sonucu olarak kendini gösteren değişiklik, bir dizi karmakarışık geçiş biçimleri ile gerçekleşir. Bu biçimler, dikiş makinesinin bir ya da diğer sanayi koluna ne derecede girmiş bulunduğuna, ne kadar zamandır o iş kolunda kullanılmakta olduğuna, işçilerin daha önceki durumlarına, o sanayideki manifaktür işletmelerinin, zanaat işletmelerinin veya ev sanayisi işletmelerinin sahip bulundukları ağırlığa, iş yerleri

276 Bir örnek: Registrar General'in (nüfus idaresi) 26 Şubat 1864 tarihli haftalık ölüm raporunda 5 açlık nedeniyle ölüm vakası vardı. Ayni günkü *"Times"* da bir başka açlıktan ölüm olayını haber veriyordu. Bir hafta içinde 6 açlık kurbanı!

277 "Child. Empl. Comm., II. Rep.", 1864, s. LXVII, n. 406-409; s. 84, n. 124; s. LXXIII, n. 441; s. 68, n. 6; s. 84, n. 126; s. 78, n, 85; s. 76, n. 69; s. LXXII, n. 438.

için ödenen kiraların miktarına[278] vb. göre değişiklik gösterir. Örneğin, işin esas itibarıyla basit el birliği yolu ile geniş ölçüde organize edilmiş bulunduğu elbisecilik iş kolunda dikiş makinesi, başlangıçta yalnızca manifaktür biçimindeki işletme için yeni bir unsur oluşturur. Terzilik, gömlekçilik, kunduracılık vb. gibi iş kollarında bütün biçimler birbirine karışmış halde bulunur. Bir yerde gerçek anlamda bir fabrika işletmesi vardır. Bir başka yerde ham maddeyi baş (*en chef*) kapitalistten alan ve "oda"veya"tavan aralarında"10-50 arasında ya da daha fazla sayıda kadın işçiyi kendilerine ait dikiş makinelerinin başına toplayıp çalıştıran aracılar görülür. Son olarak, yapılandırılmış bir sistem oluşturmayan ve tam gelişmemiş, güdük bir biçimde de uygulanabilen bütün makineler için olduğu gibi, zanaatçılar veya ev işçileri, kendi aileleriyle veya dışardan sağlanan az sayıda yabancı işçiyle, kendilerine ait dikiş makinelerini kullanır.[279] Bugün İngiltere'de fiilen ağır basan sistem ise şudur: kapitalist, çok sayıda makineyi kendisine ait binalarda toplar; buralarda makinelerle elde edilen ürünü, gerekli olan daha sonraki işlemler için ev işçileri arasında dağıtır.[280] Bununla beraber, geçiş biçimlerinin çeşitliliği ve karmaşıklığı gerçek fabrika işletmesine dönüşüm yolundaki eğilimi gözlerden saklamamaktadır. Çok çeşitli işlerde kullanılabilme özelliği ile daha önce birbirlerinden ayrı olarak yürütülen iş kollarının aynı çatı altında toplanmalarına ve aynı sermayenin kumandası altına girmelerine yol açan dikiş makinesinin bu özelliği; zaman zaman yapılan iğne işleri ile diğer bazı işlerin, makinelerin bulundukları yerde en uygun biçimde yapılmaları ve son olarak kendi makineleriyle çalışan zanaatçıların ve ev işçilerinin bağımsızlıklarını kaçınılmaz bir biçimde yitirmiş ve yitirmekte olmaları, bu eğilimi besler. Bu, onların kısmen daha şimdiden kaderi haline gelmiş bulunuyor. Dikiş makinelerine yatırılan sermayenin durmadan büyümesi[281] üretimi artırır ve piyasada tıkanıklık yaratır; bu gelişme, ev sanayisi işçilerinin ellerindeki makineleri satışa çıkarmaları için harekete getirici bir işaret olmuştur. Bizzat bu makinelerin üretiminde meydana gelen aşırı üretim, bunların sürüm zorluğu içinde kıvranan üreticilerini ellerindeki makineleri haftalık sürelerle kiraya vermeye zorlamış ve böylece makine sahibi küçük işletmeciler için

278 "Bu sorunda can alıcı önemde olan unsurun iş yerlerinin kira bedeli olduğu görülüyor; bunun sonucu olarak, işi küçük girişimcilere ve ailelere vererek yaptırma esasına dayanan eski sistemin en uzun sürdüğü ve bu sisteme en kolay dönülen yer başkent olmuştur." (l.c. s. 83, n. 123.) Bu ifadenin son kısmı yalnızca kunduracılıkla ilgilidir.

279 İşçilerle sefil durumdaki yoksullar arasındaki farkın çok az olduğu eldivencilikte vb. böyle bir şey görülmez.

280 l.c. s. 83, n. 122.

281 Daha 1864 yılında, yalnızca Leicester'de, toptancı tüccarlar için iş yapan çizme ve kunduracılık iş kolunda 800 dikiş makinesi kullanılıyordu.

öldürücü bir rekabetin doğmasına yol açmıştır.[282] Makinelerin durmadan değişikliğe uğraması ve gittikçe daha ucuza mal edilmesi, aynı zamanda makinelerin eski tiplerinin değerini durmadan düşürür; bundan böyle bu eski tip makineler artık ancak yığınlar halinde ve gülünç denecek fiyatlarla büyük kapitalistlere satılır; bunları kârlı bir biçimde işletebilecek olan kimseler şimdi sadece büyük kapitalistlerdir. Son olarak, insanın yerini buhar makinesinin alması, buna benzer bütün dönüşüm süreçlerinde olduğu gibi burada da son darbeyi indirir. Buhar gücü uygulanması, başlangıçta, makinelerin işleyişleri sırasında meydana gelen sarsıntı ve sallanma, hızlarının kontrol edilmesi güçlüğü, hafif makinelerin çabuk aşınıp yıpranmaları vb. gibi sırf teknik engellerle karşılaşır; ne var ki, bunlar, nasıl yenilecekleri edinilen deneyimlerle çok geçmeden öğrenilebilecek türden engellerdir.[283] Bir yandan çok sayıda iş makinesinin büyük manifaktürlerde bir araya getirilip toplanması buhar gücü kullanımına yol açarken, diğer yandan buharla insan adalesi arasındaki rekabet işçilerin ve iş makinelerinin büyük fabrikalarda toplanmasını hızlandırır. Böylece, bugün İngiltere'de, diğer iş kollarının çoğunda olduğu gibi, *"wearing apparel"* üreten muazzam üretim alanlarında manifaktür, zanaat ve ev sanayisi tipi işletmelerin fabrika tipi işletmeye dönüştüğü bir dönem yaşanıyor; bu dönüşüm, büyük sanayinin etkisi altında baştanbaşa değişmiş, dağılmış, bambaşka kılığa girmiş bütün bu üretim tarzlarının (manifaktür, zanaatçılık ve ev sanayisi), fabrika sistemi ile birlikte gelen bütün kötülükleri, bu sistemin olumlu gelişme güçlerinden yararlanamadan, daha çok önce kendi içlerinde yaratmalarından ve hatta bunları geride bırakmalarından sonra olmaktadır.[284]

Bu kendiliğinden başlayıp gelişen sanayi devrimi, Fabrika Yasalarının kadın, genç ve çocuk işçi çalıştırılan bütün sanayi dallarına uygulanmasıyla yapay olarak hızlandırılır. İş gününün süre, yemek ve dinlenme araları, başlama ve son bulma saatleri açısından yasal bir düzene sokulması, çocuklar için uygulanan vardiya sistemi, belli bir yaşın altındaki çocukların çalıştırılması yasağı vb. bir yandan daha

---

282 l.c. s. 84, n. 124.

283 Örneğin Pimlico (Londra) Ordu Elbise Deposu, Londonderry'de Tillie ve Henderson gömlek fabrikası, Limerick'te yaklaşık 1.200 [illegible] ılıştıran Tait firmasının elbise fabrikası.

284 "Fabrika sistemine yönelik eğilim." (l.c. s. LXVII.) "Bütün iş kolu şu anda bir geçiş aşamasında bulunuyor ve iplik sanayisinin, dokumacılığın vb. daha önce geçirmiş bulunduğu değişiklikleri geçiriyor." (l.c. n. 405.) "Tam bir devrim." (l.c. s. XLVI, n. 318.) 1840 yılının *"Child. Empl. Comm."*unun görevli bulunduğu sıralarda, çorapçılık henüz bir el işiydi. 1846'dan bu yana çeşitli makineler bulundu ve kullanıldı; çorap makineleri bugün buharla işletilmektedir. 1862 yılında İngiltere'de çorap yapımında çalıştırılan her iki cinsiyetten ve 3 yaşından başlayarak her yaştan kişilerin toplam sayısı yaklaşık 120.000'di. Ancak, 11 Şubat 1862 tarihli *Parliamentary Return*'e göre, bunların yalnızca 4.063'ü Fabrika Yasasına tabiydi.

fazla makine kullanılmasını[285] ve buharın hareket sağlayıcı güç olarak adalenin yerini almasını zorunlu kılar.[286] Diğer yandan, zaman bakımından uğranılan kaybı mekân bakımından telafi etmek için, topluca kullanılan üretim araçlarında, yani fırınlarda, binalarda vb. de bir genişleme olur; kısaca ifade etmek gerekirse, üretim araçlarında daha büyük bir yoğunlaşma ve buna uygun olarak aynı yerde çalıştırılan işçilerin sayısında bir büyüme meydana gelir. Fabrika Yasasının tehdit ettiği her manifaktür adına hararetle ve tekrar tekrar ileri sürülen baş itiraz, aslında, işi eski büyüklüğüyle devam ettirebilmek için daha fazla sermaye yatırma zorunluluğu ile ilgilidir. Manifaktür ile ev sanayisi arasındaki ara biçimlerle bizzat ev sanayisinin kendisi bakımından söz konusu olan şeyse şudur: iş gününün ve çocuk işçi çalıştırmanın sınırlandırılması, bunların yıkımı demektir. Ucuz emek gücünün sınırsız bir biçimde sömürülmesi bunların rekabet güçlerinin biricik temelini oluşturur.

Fabrika sisteminin varlığının temel koşulu, özellikle iş günü yasayla belirlenen bir uzunlukla sınırlandığı zaman, elde edilmek istenen sonucun normal olarak güvenle beklenebilmesi, yani belli bir zaman aralığında belli bir miktarda metanın ya da varılmak istenen sonucun üretilmesidir. Bundan başka, iş günü boyunca verilecek yasal dinlenme ve yemek araları, işte meydana gelecek ani ve düzenli aralıklı kesilmelerin üretim süreci içinde bulunan nihai ürüne herhangi bir zarar vermeyeceği varsayımına dayanır. Varılmak istenen sonucun güvenliliği ve işin kesintilerden zarar görmeden yürütülebilmesi, yalnızca mekanik bir işin yapıldığı sanayilerde, şüphesiz, çömlekçilik, ağartmacılık, boyamacılık, fırıncılık ve metal eşya manifaktürlerinin çoğunda olduğu gibi, kimyasal ve fiziksel süreçlerin rol oynadığı sanayilere oranla daha kolay sağlanabilir. Sınırsız bir iş gününün ve gece çalışmasının bulunduğu ve insanların serbestçe harap edildiği çalışma koşulları altında, kendiliğinden ortaya çıkan her engel, çok geçmeden üretim için ebedi bir "doğal sınır" haline gelir. Haşaratı yok etmek için kullanılan hiçbir zehir, bu tür "doğal sınır"ların kökünü kazımakta Fabrika Yasası kadar etkili olamaz. "Olanaksızlıklar" konusunda hiç kimsenin feryadı, çömlekçi patronlarınınki kadar gürültülü olmamıştı. 1864 yılında Fabrika Yasası bunlara uy-

285 Örneğin, çömlekçilik iş kolu için "Britannia Pottery, Glasgow"dan Cochrane beyler şunları ifade etmiştir: "Üretim düzeyimizi korumak için şimdi makineleri geniş ölçüde kullanıyoruz; bu makinelerin başında hünersiz işçiler çalıştırılır; ve her geçen gün şuna biraz daha inanıyoruz ki, eski yönteme göre elde ettiğimizden daha büyük bir miktarı elde edebiliriz." ("Reports of Insp. of Fact., 31st Oct. 1865", s. 13.) "Fabrika Yasası daha fazla makine kullanılması yolunda bir etki yaratmaktadır." (l.c. s. 13, 14.)

286 Böylece, çömlekçilik iş kolu Fabrika Yasası kapsamına alındıktan sonra, *hand-moved jiggers*'ın (elle çevrilen çömlekçi çarklarının) yerini alan *power jiggers*'ın (buharlı çömlekçi çarklarının) sayısında büyük artış olmuştur.

gulanmaya başlamış ve yalnızca 16 ay içinde ileri sürülen olanaksızlıkların hepsi ortadan kalkmıştı. Fabrika Yasası'nın bulunmasına yol açtığı

"buharlaştırma yerine basınç kullanılmasına dayanan geliştirilmiş çamur (*slip*) yapma yöntemi, yeni yapılmış olan kurutma ve pişirme fırınları, çömlekçilik sanayisinde son derece önemli olaylar olup her biri bu alanda geçen yüz yılda eşi görülmedik bir gelişmeyi temsil eder. ... Fırınlardaki sıcaklık önemli derecede düşürülmüş, kullanılan kömür önemli miktarda azalmış ve malzemenin işlenme hızı artmıştır."[287]

Tüm kehanetlerin aksine, topraktan yapılan eşyanın maliyet fiyatı yükselmemiş, fakat üretim miktarı artmıştır: Öyle ki, 1864 Aralık'ı ile 1865 Aralık'ı arasındaki 12 aylık dönemdeki ihracat, değer olarak, daha önceki üç yılın ihracat ortalamasını 138.628 sterlin aşmıştır. Kibrit yapımı işinde oğlan çocukların, öğle yemeklerini gelişigüzel yedikleri sırada bile, kibrit çöplerini, çıkardığı zehirli buhar yüzlerine kadar yükselen, sıcak bir fosfor eriyiğine daldırmaları doğal bir yasa hükmünde idi. Fabrika Yasası (1864), zamandan tasarruf sağlama zorunluluğunu doğurmakla, buharları işçiye kadar ulaşamayan bir *"dipping machine"*in (daldırma makinesinin) bulunmasına yol açtı.[288] Dantel manifaktürünün henüz Fabrika Yasası kapsamına sokulmamış kollarında, şu sıra, çeşitli türden dantellerin kurutulması için farklı uzunlukta zaman gerekmesi ve bu zamanın üç dakika ile bir saat ya da daha uzun bir süre arasında değişmesi dolayısıyla, düzenli yemek aralan verilemeyeceği ileri sürülmektedir. *"Children's Employment Comm."* üyeleri buna şu karşılığı vermektedir:

"Buradaki koşullar, duvar kâğıdı sanayisindeki koşullarla aynıdır. Bu iş kolunda faaliyet gösteren bazı belli başlı fabrikatörler, kullanılan malzemenin doğası ve bunun geçirdiği işlemlerin çeşitliliği dolayısıyla, işi, yemek tatili için, büyük bir zarara uğramadan, birdenbire durdurmanın mümkün olmadığını hararetle savunmuşlardı. ... *Factory Acts Extension Act*'ın" (Fabrika Yasalarının Uygulama Alanını Genişletme Yasası'nın, 1864) "6. Kesimindeki 6. Madde ile bunlara yasanın yürürlük tarihinden itibaren 18 aylık bir süre verildi; bu sürenin bitiminde bunlar, Fabrika Yasasının öngördüğü yemek aralarına kendilerini uydurmak zorundaydılar."[289]

Yasa yürürlüğe henüz yeni girmişti ki, fabrikatör dostlarımız aşağıdaki keşifte bulundu:

287 "Rep. Insp. Fact. 31st Oct. 1865", s. 96 ve 127.

288 Bu ve başka makinelerin kibrit fabrikalarında kullanılmaya başlamasıyla birlikte, bir departmanda çalışmakta olan 230 genç işçinin yerine 14-17 yaşları arasındaki 32 oğlan ve kız çocuk çalıştırılması yetti. 1865 yılında buhar gücünden yararlanılarak işçi sayısında sağlanan bu tasarruf daha da ileriye götürüldü.

289 "Child. Empl. Comm., II. Rep.", 1864, s. IX, n. 50.

"Fabrika Yasasının yürürlüğe girmesiyle birlikte kendilerini göstereceklerini sandığımız güçlük ve uygunsuzlukların hiçbiri ortaya çıkmadı. Üretimin hiçbir biçimde aksadığını görmüyoruz. Aksine, aynı süre içinde daha fazla üretimde bulunuyoruz."[290]

Görüldüğü gibi, herhalde kimsenin dehası nedeniyle suçlamayacağı İngiliz yasa koyucusu, tecrübelerden geçerek şu görüşe ulaşmıştı: iş gününün sınırlandırılmasına ve bir düzene sokulmasına karşı, üretim sürecinin doğasından ileri geldiği iddia edilen bütün engeller bir yasayla bir çırpıda yok edilebilir. Bundan dolayı, bir sanayi kolu Fabrika Yasası kapsamına sokulduğu zaman, 6 ay ile 18 ay arasında bir süre verilir; bu süre içinde teknik engelleri kaldırıp kaldırmamak fabrikatörlerin kendi bilecekleri iştir. Mirabeau'nun *"Impossible? Ne me dites jamais ce bête de mot!"* (Olanaksız mı? Bir daha karşıma bu budalaca sözle gelmeyin!) sözü özellikle modern teknoloji için geçerlidir. Fabrika Yasası, böylece manifaktür tipi işletmelerin fabrika tipi işletmeler haline dönüşmesi için gerekli maddi unsurları yapay olarak olgunlaştırırken, aynı zamanda, daha büyük sermaye yatırımlarını zorunlu kılarak bir yandan da küçük patronların çöküşünü ve sermayenin yoğunlaşmasını hızlandırır.[291]

Tümüyle teknik olan ve teknik yollarla bertaraf edilebilecek engeller bir yana, iş gününün düzene sokulması çabası bizzat işçilerin gelişigüzel alışkanlıklarının neden olduğu güçlüklerle karşılaşır. Bu, özellikle, parça başına ücret ödeme usulünün egemen olduğu, günün ya da haftanın bir kısmında uğranılan zaman kaybının daha sonra normalden fazla çalışılarak veya gece işi ile telafi edilebildiği durumlarda söz konusu olur. Bu, yetişkin işçileri vahşileştiren, karısı ve çocukları için yıkıcı bir yöntemdir.[292] Emek gücünün harcanması sırasında karşılaşılan bu düzensizlik, hiçbir değişiklik göstermeden yürütülmesi gereken ağır ve yorucu işin yarattığı bıkkınlığa karşı kendiliğinden doğan kaba bir tepki olmakla beraber, üretimin kendisindeki anarşi, kıyaslanamayacak kadar daha büyük bir

290 "Reports of Insp. of Fact., 31st Oct. 1865", s. 22.

291 "Eski fabrikaların birçoğunda bugünkü sahiplerinin olanaklarını aşan ölçüde sermaye yatırılmadıkça ... gerekli iyileştirmeler ... yapılamaz. ... Fabrika Yasasının yürürlüğe girmesi geçici bir düzen bozulmasını da zorunlu olarak beraberinde getirmektedir. Bu düzen bozulmasının kapsamı, düzeltilecek bozuklukların büyüklüğüyle doğru orantılıdır." (l.c. s. 96, 97.)

292 Örneğin yüksek fırınlarda "iş süresi, işçilerin pazartesi ve ara sıra da, kısmen ya da tamamen olmak üzere, salı günlerini boş geçirme alışkanlıkları yüzünden, haftanın sonuna doğru genellikle çok artmaktadır." ("Child. Empl. Comm., III. Rep.", s. VI.) "Küçük patronlar, genellikle, süre bakımından pek bozuk düzen çalışır. Bunlar 2 ya da 3 günü hiç iş yapmadan geçirir, sonra bu kaybı telafi etmek için bütün gece çalışır. ... Kendi çocukları varsa, onları da her zaman çalıştırırlar." (l.c. s. VII.) "İşe başlama saatlerindeki gelişigüzellik, zaman kaybını fazla çalışarak telafi etmek olanağı ve uygulaması ile teşvik edilmektedir." (l.c. s. XVIII.) "Birmingham'da ... zamanın çok büyük bir kısmı boş geçirilerek kaybedilirken ... geriye kalan zamanda köleler gibi çalışılıyor." (l.c. s. XI.)

düzensizlik kaynağıdır; üretimin kendisi de, diğer taraftan, emek gücünün sermaye tarafından dizginsiz bir biçimde sömürülmesi koşuluna dayanır. Sınai çevrim sırasında görülen genel dönemsel değişmelerle her sanayi kolu için söz konusu olan özel piyasa dalgalanmalarının yanı sıra, deniz ulaştırmasına uygun mevsimlerin çevrimsel değişmelerine, modaya veya mümkün olabilecek en kısa süre içinde karşılanmaları istenen büyük siparişlerin beklenmedik bir anda gelip gelmelerine bağlı olan ve *"saison"* (sezon) denilen değişmeler de görülür. Demir yolları ve telgraf kullanımının gelişmesiyle birlikte bu tür siparişler verme alışkanlığı da gelişmektedir.

> "Demir yollarının bütün ülkeye yayılması," diyor örneğin, Londralı bir fabrikatör, "kısa süreli siparişler verme alışkanlığını çok artırmıştır; alıcılar şimdi iki haftada bir ya da buna yakın bir sürede Glasgow, Manchester ve Edinburgh'dan şehirdeki bizim meta verdiğimiz toptancı mağazalarına geliyor ve eskiden olduğu gibi stoktaki metaları alacak yerde, hemen yerine getirilmeleri gereken siparişler veriyorlar. Yıllar önce biz gelecek sezonun talebini, işlerin durgunlaştığı zamanlardaki çalışmalarımızla her zaman karşılayabilecek durumda olurduk; ama bugün talebin ne olacağını kimse önceden söyleyebilecek durumda değildir."[293]

Henüz Fabrika Yasası kapsamına sokulmamış fabrikalarda ve manifaktürlerde beklenmedik bir anda gelen siparişlerin işleri kızıştırdığı bu dönemler boyunca, düzenli aralarla, en korkunç aşırı çalıştırma durumlarıyla karşılaşılır. Fabrikaların, manifaktürlerin ve mağazaların dış uzantıları olan ev sanayisi alanında çalışan ve işleri hiçbir istikrar göstermeyen işçiler, kullanacakları ham maddeler ve alacakları siparişler bakımından tamamıyla kapitalistin keyfine tabi bulunur; kapitalistin burada bina, makine vb. amortismanı diye bir derdi yoktur, işin durması onun değil, işçinin derdidir; böylece burada her zaman kullanıma hazır bir yedek sanayi işçisi ordusu meydana getirilmiş olur; bu ordu yılın bir kısmında en insanlık dışı koşullar altında çalışarak perişan olurken diğer kısmında da işsizlikten kırılır.

> "Ev sanayisi alanında işverenler," diyor *"Child. Empl. Comm."*, "çalışmanın âdet hükmüne gelmiş düzensizliğinden diledikleri gibi yararlanırlar; ekstra işin gerekli olduğu samanlarda işçiler gece saat 11'e, 12'ye ve gece yarısından sonra 2'ye kadar ya da genellikle ifade edildiği gibi bütün saatler çalışmak sorunda kalır," üstelik bu çalışma "insanı yere serecek derecede pis kokulu işyerlerinde olur. Belki kapıya kadar gider ve onu açarsınız, ama bir

---

293 "Child. Empl. Comm., IV. Rep.", s. XXXII. "Demir yolu sisteminin genişlemesi, ani siparişler verme alışkanlığını fazlasıyla teşvik etmiştir; işçiler açısından bunun sonuçları, aşırı yüksek çalışma temposu, yemek saatlerinin ihmal edilmesi ve fazla çalışmadır." (l.c. s. XXXI.)

adım daha atmaya gücünüz yetmez."[294] Kendileriyle görüşülen tanıklardan biri, bir kunduracı, patronlar için şöyle demiştir: "Acayip adamlar bunlar; yılın bir yarısında hemen hemen işsiz geziyor diye, diğer yarısında öldüresiye çalıştırılmakla çocuğa hiçbir zarar gelmeyeceğini düşünebiliyorlar."[295]

Teknik engeller gibi "iş yapma alışkanlıkları" da (*"usages which have grown with the growth of trade"*) ilgili kapitalistler tarafından üretimin doğasından ileri gelen "doğal sınırlar" olarak görülmüştür ve görülmektedir. Fabrika Yasası kendilerini ilk defa tehdit ettiği zaman pamuklu sanayisi patronlarının dört elle sarıldıkları bir feryat olmuştu bu. Bunların faaliyet gösterdikleri sanayi, diğer herhangi bir sanayiden daha fazla dünya piyasasına ve dolayısıyla da deniz ulaştırmasına dayandığı halde, olaylar kendilerini yalancı çıkarmıştır. Bundan sonra ortaya atılan sözde "iş alanıyla ilgili engel"lere İngiliz fabrika müfettişleri hiç kulak asmamıştır.[296] *Child. Empl. Comm.*'un ayrıntılı ve dürüst incelemeleri, gerçekte, şunları ortaya koymuştur: iş gününün bir düzene bağlanmasıyla, bazı sanayilerde daha önce harcanmakta olan emek kütlesi bütün bir yıla daha eşit bir biçimde dağıtılmıştır;[297] iş gününün düzen altına alınması, modanın öldürücü etkileri olan anlamsız ve büyük sanayi sistemi ile bağdaşmayan kaprislerini dizginleyen ilk akılcı hareket olmuştur;[298] kıtalararası deniz ulaşımı ile haberleşme araçlarındaki gelişme mevsimlik işlerin asıl teknik temelini, genel olarak ortadan kaldırmıştır;[299] ve yeni binalar, ek makineler, birlikte çalıştırılan artmış sayıdaki işçiler[300] ve bü-

294 "Child. Empl. Comm., IV. Rep.", s. XXXV, n. 236 ve 237.

295 l.c. s. 127, n. 56.

296 "Alınan siparişlerin zamanında tamamlanıp gönderilememesi yüzünden ticaretin uğradığı kayba gelince, bunun, 1832 ve 1833 yıllarında fabrikatörlerin dillerinden düşürmedikleri bir iddia olduğunu hatırlıyorum. Bu konuda şimdi ileri sürülebilen hiçbir şey o sıralar, yani henüz bütün mesafelerin yarıya indirilmediği ve ulaştırma işlerinin yeni bir düzene sokulmadığı zamanlarda sahip olabileceği kadar bir ağırlıkta olamaz. Gerçek hayattan alınan örneklerle karşılaştırılmak suretiyle, bu iddianın doğru olmadığı daha o zaman ortaya konmuştu; iddia bugün de gerçeklerle karşılaştırılacak olsa sonucun aynı olacağı kesindir." ("Reports of Insp. of Fact., 31st Oct. 1862", s. 54, 55.)

297 "Child. Empl. Comm., III. Rep.", s. XVIII, n. 118.

298 John Bellers daha 1699'da şunları yazmıştı: "Modanın belirsizliği ihtiyaç içinde kıvranan yoksulların sayısını artırır. Moda iki büyük kötülüğün kaynağıdır: 1. Kalfalar kışın işsizlik yüzünden perişan olur; çünkü, pahalı giyim eşyası ticareti ile uğrasan kimseler ve dokumacı patronlar, bahar gelmeden ve modanın ne olacağı üzerinde bir fikir edinmeden, kalfalarını çalıştırmak için sermaye yatırmaya cesaret edemezler; 2. Bahar geldiğinde yeterli miktarda kalfa bulunamaz; dokumacı patronlar, Birleşik Krallık'ta yılın dörtte biri ya da yarısı kadar bir süre içinde ihtiyaç duyulan nesneleri sağlayabilmek için, birçok çırağı civardan bulmak zorunda kalırlar; böylece, kırda sabanlar elsiz, toprak insansız kalırken, şehirler büyük ölçüde dilencilerle dolar, şehirde olup da dilenecek kadar yüzlerini kızartamayan kimseler kışın açlıktan ölür." ("Essays about the Poor, Manufactures etc.", s. 9.)

299 "Child. Empl. Comm., V. Rep.", s. 171, n. 34.

300 Örneğin, Bradford'lu ihracat tüccarlarının bazılarının ifadelerinde şöyle deniliyor: "Bu

tün bu söylenilenlerin toptan ticaret sistemi üzerindeki kendiliğinden etkileri,[301] sözde kontrol altına alınamaz diğer bütün güçlük ve koşulları silip yok etmiştir. Bununla beraber, temsilcilerinin ağzından tekrar ve tekrar açıklandığı gibi, sermayenin, kendisini bu tür değişikliklere uydurması ancak iş gününü zorunlu bir düzene bağlıyan"bir genel yasanın baskısı"[302] ile olmuştur.

9. Fabrika Mevzuatı. (Sağlık ve Eğitim ile İlgili Hükümler.) İngiltere'de Bunların Genelleştirilmesi

Toplumun kendi kendine biçimlenen üretim sürecine karşı ilk bilinçli ve yöntemli tepkisi olan fabrika mevzuatı, görülmüş olduğu gibi, büyük sanayinin pamuk ipliği, *self-actors* (otomatik makineler) ve elektrikli telgraf kadar zorunlu bir ürünüdür. Fabrika mevzuatının İngiltere'de genelleşmesini incelemeye girişmeden önce, İngiliz Fabrika Yasalarının iş günü saatlerine ilişkin olmayan diğer bazı hükümlerini kısaca gözden geçireceğiz.

Kapitalistin öngörülen hükümlerden kaçınmasını kolaylaştıracak biçimde kaleme alınmış olmaları bir yana, yasaların sağlıkla ilgili hükümleri son derece az olup duvarların badanalanması ve diğer bazı temizlik önlemleri, havalandırma ve tehlikeli makinelere karşı korunma ile ilgili hükümlerden ibarettir. İşçilerinin kollarını ve bacaklarını tehlikelerden korumak için çok küçük bir masrafa katlanma yükümlülüğünü getiren hükme karşı fabrikatörlerin açmış oldukları fanatik mücadeleye Üçüncü Kitapta tekrar döneceğiz. Karşıt çıkarların bulunduğu bir toplumda, herkesin, ortak çıkarları, kendi özel çıkarlarını gözeterek destekleyeceği yönündeki serbest ticaret dogması, burada kendini parıltılı bir tarzda yeniden açığa vuruyor. Burada bir örnek yetecektir. Bilindiği gibi, son

---

koşullar altında, oğlan çocukların depolarda sabahın 8'inden akşamın 7 veya 7½'una kadar çalıştırılmalarının gerekli bir şey olmadığı açık bir şeydir. Söz konusu olan şey, sadece, ekstra harcama ve ekstra işçidir. Bazı işverenler bu kadar kâr düşkünü olmasalardı, çocukların geceleri böylesine geç vakitlere kadar çalıştırılmaları gerekmezdi; bir ekstra makine sadece 16 veya 18 sterline mal olur. ... Bütün güçlükler tesislerin yetersiz olmasından ve mekân darlığından doğuyor." (l.c. s. 171. n. 35, 36 ve 38.)

301 l.c. [s. 81, n. 32.] İş gününün yasa zoruyla bir düzene bağlanmasını, diğer bakımlardan, işçilerin fabrikatörler karşısında ve fabrikatörlerin de toptan ticaret erbabı karşısında yararlandıkları bir korunma aracı olarak gören bir Londralı fabrikatör şöyle demiştir: "Bizim iş kolunda duyulan baskı, söz gelişi meta, gideceği yere belli bir mevsimde ulaşmış olsun ve aynı zamanda yelkenli gemi ile buharlı gemi arasındaki nakliye ücreti farkı kendi cebinde kalsın diye yelkenli gemi ile ya da metayı yabancı piyasalarda rakiplerininkinden önce satışa çıksın diye iki buharlı gemiden önce kalkacak olanı ile göndermek arzusunda olan ihracatçılar yüzünden doğar."

302 Bir fabrikatör şunu ifade etmiştir: "Bir genel yasanın baskısı altında, tesislerdeki bir genişleme pahasına bundan kaçınılabilirdi." (l.c. s. X, n. 38.)

yirmi yıl içinde İrlanda'da keten sanayisi çok gelişmiş ve onunla birlikte *scutching mill*'lerin (keten dövme ve kırma fabrikalarının) sayıları çok artmıştır. 1864 yılında orada bu fabrikalardan 1.800 tane vardı. Esas itibarıyla civardaki küçük çiftçilerin oğulları, kızları, karıları olan ve makinelere hiçbir alışkanlıkları olmayan küçük yaşta kimseler ve kadınlar sonbahar ve kış mevsimlerinde tarla işlerinden alınır, merdanelere keten vermek üzere *scutching mill*'lere getirilir. Buralardaki kazalar, kapsam ve yoğunlukları açısından makinelerin tarihinde tümüyle benzersizdir. Cork yakınlarındaki Kildinan'da bir tek *scutching mill*'de 1852-1866 yılları arasında ölümle sonuçlanan 6 ve ağır sakatlanmalara neden olan 60 kaza oldu; bu kazaların hepsi birkaç şilinlik bir masrafa yol açacak son derece basit usul ve araçlarla önlenebilirdi. Downpatrick'teki fabrikaların *certifying surgeon*'u (yetkili doktoru) Dr. W. White 16 Aralık 1865 tarihli resmî bir raporda şunları belirtiyor:

> "*Scutching mill*'lerde görülen kazalar, en korkunç türden kazalardır. Birçok örnekte vücudun dörtte biri gövdeden kopuyor. Bunun sonucu ya ölüm ya da sakatlık ve acı içinde geçirilecek bir hayat oluyor. Memlekette fabrikaların çoğalışı, doğal olarak, bu korkunç sonuçları gittikçe artırıyor. Ben o kanıdayım ki, *scutching mill*'ler üzerinde sağlanacak uygun bir devlet denetimiyle ölüm ve sakatlıkla sonuçlanan kazaların çok büyük bir kısmı önlenebilir."[303]

Kapitalist üretim tarzının doğasını, bu üretim tarzında en basit temizlik ve sağlık önlemlerinin alınmasını sağlamak için devletin çıkardığı zorlayıcı yasalara dayanılması zorunluluğundan daha iyi ne ortaya koyabilirdi?

> "1864 tarihli Fabrika Yasası çömlekçilik iş kolunda, ya yirmi yıldan beri ya da hiç el sürülmemiş" (sermayenin "kaçınma"sı denilen şey işte bu!) "200'den fazla iş yerini badanalattı ve temizletti; bu iş yerlerinde çalıştırılmakta olan 27.878 işçi şimdiye kadar çok uzun iş saatleri boyunca, çoğu zaman geceleri de olmak üzere, bunaltıcı bir havayı soluyarak çalışıyordu; bir başka durumda görece zararsız olabilecek bir iş, bu yüzden, hastalık ve ölüm saçan bir iş haline gelmiş bulunuyordu. Yasa, havalandırma durumunu geniş ölçüde iyileştirdi."[304]

Fabrika Yasasının bu kısmı, aynı zamanda, şunu da açıkça ortaya çıkarmıştır: kapitalist üretim tarzı, özü gereği, belli bir noktanın ötesindeki her tür akılcı iyileştirmeyi dışlar. Tekrar tekrar belirtilmiş olduğu gibi, sürekli olarak çalışılan bir yerde kişi başına sağlanması gerekli hava hacminin en az 500 ayak küp olduğunda İngiliz hekimleri birleşmişlerdir.

303 l.c. s. XV, n. 72 vd.

304 "Reports of Insp. of Fact, 31st Oct. 1865", s. 127.

Güzel! Fabrika Yasası, getirdiği uygulanması zorunlu hükümlerle, küçük iş yerlerinin fabrikalara dönüşmelerini dolaylı olarak hızlandırmakta ve bu nedenle yine dolaylı olarak küçük kapitalistlerin mülkiyet hakkına müdahale etmekte ve büyük kapitalistlerin tekelci konumlarını güvence altına almaktaysa, bütün iş yerlerinde her işçiye gerekli miktarda havanın sağlanmasının yasal bir yükümlülük haline getirilmesi, binlerce küçük sermayecinin ekonomik varlığına, tek bir darbeyle, doğrudan doğruya son verilmesi sonucunu doğururdu! Kapitalist üretim tarzının temeline, yani, ister büyük, ister küçük olsun, sermayenin emek gücünü "serbestçe" satın alıp tüketme yoluyla kendisini değerlendirmesine yöneltilmiş bir saldırı olurdu. Bundan ötürü, bu 500 ayak küplük hava söz konusu olduğunda Fabrika mevzuatının soluğu kesiliyor. Sağlık yetkilileri, sınai inceleme komisyonları ve fabrika müfettişleri 500 ayak küplük havanın zorunluluğunu ve bunu sermayeye dayatmanın olanaksızlığını tekrar tekrar dile getiriyor. Böylece bunlar, aslında, işçilerin tutuldukları verem ve diğer göğüs hastalıklarının sermayenin varoluş koşulu olduğunu açıklamış oluyor.[305]

Fabrika Yasasının eğitime ilişkin hükümleri, bir bütün olarak zavallı bir durumda olmakla beraber, yine de, çocuk işçilere ilk öğretimin sağlanmasını çalışmanın ön şartı olarak ilan etmektedir.[306] Bu hükümlerin başarısı, ilk olarak, eğitim ve jimnastiği[307] el işiyle birleştirmenin ve dolayısıyla da el işini eğitim ve jimnastikle birleştirmenin mümkün olduğunu kanıtlamıştı. Çok geçmeden fabrika müfettişleri, öğretmenlerden sağlanan bilgilere dayanarak, fabrikalarda çalışan çocukların okula düzenli devam eden çocukların ancak yarısı kadar eğitim aldıkları halde, öğrendiklerinin onlarınkiler düzeyinde ve sıklıkla daha fazla olduğunu ortaya koymuştu.

---

305 Ortalama yoğunlukta her nefes alışta sağlıklı bir ortalama birey tarafından yaklaşık olarak 25 inç küp hava tüketildiği ve dakikada yaklaşık olarak 20 nefes alındığı deneylerle bulunmuştur. Buna göre, bir bireyin 24 saatteki hava tüketimi yaklaşık olarak 720.000 inç küp ya da 416 ayak küptür. Ama, bilindiği gibi, bir kere ciğerlere giren havadan, doğanın büyük atölyesinde temizlenmeden, bir daha aynı süreç için yararlanılamaz. Valentin ve Brunner'in deneylerine göre, sağlam bir kimse saatte havaya yaklaşık olarak 1.300 inç küp karbondioksit verir; bu, ciğerlerden 24 saatte yaklaşık olarak 8 ons katı karbon atılması demektir. "Herkese en azından 800 ayak küp düşmelidir." (Huxley.)

306 İngiliz Fabrika Yasasına göre ebeveynler 14 yaşından küçük çocukları, bunlara aynı zamanda ilk eğitim sağlanmadan, bu yasaya tabi fabrikalara gönderemez. Yasa hükümlerinin yerine getirilmesinden fabrikatör sorumludur. "Fabrikanın sağlayacağı eğitim zorunludur ve bu çalışma koşullarından biridir." (Reports of Insp. of Fact., 31st Oct. 1865", s. 111.)

307 Fabrika işçisi çocuklarla yoksul çocukların zorunlu eğitimleri ile jimnastiğin (oğlan çocuklar için askerlik eğitimlerinin) birlikte yürütülmesinin verdiği son derece olumlu sonuçlar üzerine, bkz. "National Association for the Promotion of Social Science"ın 7. yıllık kongresinde N. W. Senior'ın yaptığı konuşma, "Report of Proceedings etc." içinde, Lond. 1863. s. 63, 64; ve yine, fabrika müfettişlerinin 31 Ekim 1865 tarihli raporu, s. 118, 119, 120, 126 vd.

"Mesele basit. Okulda ancak yarım gün kalan çocuklar, her zaman uyanık ve söylenilenleri kavramaya neredeyse her zaman hazır ve istekli oluyor. Yarım gün çalışma ve yarım gün okulda eğitim görme sisteminde bu işlerden her biri diğerinin verdiği yorgunluk ve bıkkınlığı giderici bir etki yapıyor; bunun sonucu olarak, her iki iş de çocuğa, bunlardan devamlı olarak sadece birini yapmak zorunda olması durumuna göre, çok daha makul geliyor. Sabahleyin erkenden okula gelip oturan bir çocuğun, özellikle sıcak bir havada, işten gelen uyanık ve canlı bir çocukla yarışması olanaksızdır."[308]

1863 yılında Edinburgh'da toplanan Sosyal Bilimler Kongresi'ndeki konuşmasında Senior bu konuda daha başka bilgiler de ortaya koymuştur. Senior bu konuşmasında, diğer şeyler yanında, yukarı ve orta sınıfların çocuklannın tek yönlü, üretkenlikten uzak ve uzatılmış okul saatlerinin öğretmeninin işini yok yere ağırlaştırdığını, "öğretmenin ise çocuklara zaman, sağlık ve enerjilerini yalnızca yararsız değil, mutlak olarak zararlı şekilde harcattığını" gösterir.[309] Robert Owen'ın ayrıntıları ile göstermiş olduğu gibi, gelecekteki eğitimin tohumu fabrika sistemi içinde atıldı ve ilk sürgünlerini vermeye başladı: bu eğitim sisteminde belli bir yaşın üstündeki bütün çocuklar için üretici faaliyet ile eğitim ve jimnastik birleştirilmiş olacaktır; bu yöntem, sadece toplumsal üretimi artırmaya yarayan bir yöntem olarak kalmayacak, aynı zamanda bütün yönleri ile gelişmiş bir insan üretmenin de biricik yöntemi olacaktır.

Görmüş olduğumuz gibi, büyük sanayi, bir insanı bütün ömrü boyunca tek bir parça-işe bağlayan manifaktür tipi iş bölümünü teknik olarak ortadan kaldırmakta, ama aynı zamanda bu sanayinin kapitalist biçimi, aynı iş bölümünü çok daha büyük boyutlarda yeniden üretmektedir; bu sonuncusu, gerçek fabrikalarda, işçilerin, makinelerin et ve kemikten yapılı parçalan haline getirilmeleriyle, fabrikalar dışındaki

308 "Reports of Insp. of Fact.", l.c. s. 118, 119. Saf bir ipekli dokuma fabrikatörü *Child Empl. Comm.* üyelerine şu açıklamada bulunmuştur: "Benim kesin kanım odur ki, becerikli işçiler yaratmanın gerçek sırrı işle eğitimin çocukluk çağından itibaren bir arada yürütülmesinde yatar. Doğal olarak, işin çok yorucu, bıktırıcı ve sağlığa zararlı olmaması gerekir. Ben kendi çocuklarımın, okul dışında, değişiklik için, hem çalışmalarını hem de oyun oynamalarını isterdim." ("Child. Empl. Comm., V. Rep.", s. 82, n. 36.)

309 Senior, l.c. s. 66. N. W. Senior'ın 1863 yılındaki konuşması ile yine onun 1838 tarihli Fabrika Yasasına karşı yapmış olduğu zehir zemberek konuşma arasında ya da yukarıda anılan kongrede ileri sürülmüş olan görüşlerle İngiltere'nin bazı kır bölgelerinde ebeveynlerin açlık tehdidi karşısında çocuklarına eğitim sağlamaktan alıkonulmuş olmaları olgusu arasında yayılacak bir karşılaştırma, büyük sanayinin belli bir gelişme düzeyinde, maddi üretim tarzını ve toplumsal üretim ilişkilerini köklü değişikliklere uğratırken, kafalarda da nasıl devrim yarattığını açıkça gözler önüne serer. Örneğin, Snell, Somersetshire'da, yoksul bir kişinin kilise yardımı için başvurması durumunda, çocuklarını okuldan çekmek zorunda bırakılmasına epey sıkça rastlandığını bildirmektedir. Aynı şekilde, Feltham'lı Rahip Wollaston, bazı ailelerin, "çocuklarını okula gönderdikleri için" her tür yardımdan yoksun bırakılmasının örneklerinden söz eder!

her yerde, kısmen orada burada makine kullanılması ve makine kullanan işçi çalıştırılması,[310] kısmen de kadınların, çocukların ve hünersiz işçilerin, iş bölümüne yeni bir temel oluşturmak üzere, üretim alanına sokulması ile gerçekleşmektedir. Manifaktür tipi iş bölümü ile büyük sanayinin özü arasındaki karşıtlık kendisini zorla ortaya koyuyor. Bu karşıtlık, şu korkunç olguyla da kendini açığa vuruyor: modern fabrikalarda ve manifaktürlerde çalıştırılan çocukların büyük bir kısmı, küçücük yaşlardan itibaren son derece basit bir işin başında tutularak yıllarca sömürülür; bunlar bu süre boyunca kendilerini hiç değilse çalıştırıldıkları manifaktür veya fabrikalarda olsun işe yarayacak kimseler haline getirebilecek herhangi bir iş öğrenmez. Örneğin, İngiltere'de kitap basımı iş kolunda eskiden manifaktür ve zanaatçılığa uygun bir sistem uygulanırdı: çıraklar, zamanla, daha basit işlerden daha karmaşık işlere geçerdi. Tam bir matbaa ustası oluncaya kadar bir öğrenme sürecinden geçerlerdi. Okuyup yazabilmek, bu iş kolunda çalışan her işçi için zanaatın bir gereğiydi. Baskı makinesi ortaya çıkınca bütün bunlar değişti. Makine ile birlikte bu iş kolunda iki tür işçi çalıştırılmaya başladı: yetişkin işçiler ve genç işçiler. Yetişkinlerin işi makinenin işlemesini gözetlemekti; çoğunlukla 11-17 yaşları arasında olan genç işçilerin bütün yaptıkları, kâğıt tabakalarını makinenin altına yaymak ya da basılan kâğıtları makineden çekmekten ibaretti. Bunlar, bu son derece yorucu ve usanç verici işte, özellikle Londra matbaalarında, haftanın birkaç günü aralıksız 14, 15 ve 16 saat çalıştırılır; sıklıkla, sadece 2 saatlik bir yemek ve uyku tatili verilerek, durmaksızın 36 saat çalıştırıldıkları olur.[311] Büyük bir kısmı okuma ve yazma bilmeyen bu gençler, genellikle, son derecede vahşileşmiş anormal yaratıklardır.

> "Bunları yapacakları işe hazırlamak için hiçbir biçimde bir entelektüel eğitim gerekmez; yaptıkları iş hünere ihtiyaç göstermez; işin bunlara bağımsız karar aldırmayı gerektirmesi diye bir şey daha da az söz konusudur. Aldıkları ücret, bu yaştaki işçiler için oldukça iyi olmakla beraber, yaşları

---

310 İnsan gücüyle hareket ettirilen zanaat makinelerinin, dolaylı ya da dolaysız olarak, gelişkin ve mekanik hareket gücünü gerektiren makinelerle rekabet etmek durumunda olduğu durumlarda, makineyi işleten işçi bakımından büyük bir değişiklik kendini gösterir. Başlangıçta buhar gücüyle işleyen makine bu işçinin yerini almıştı; şimdi, işçi buharlı makinenin yerini almak zorundadır. Bundan dolayı, işçinin temposu ve emek gücü harcaması korkunç bir dereceye yükselir; ve bu, özellikle de, böylesine bir işkenceye mahkûm edilmiş bulunan yetişkin olmayan işçiler için böyledir! Komisyon üyesi Longe, Coventry ve çevresinde, daha küçük boyutlu tezgâhları çevirme işinde çalıştırılan daha küçük yaşlardaki çocuklar bir yana, 10-15 yaşları arasındaki çocukların şerit ve kurdele tezgâhlarını çalıştırmakta kullanıldıklarını görmüştü. "Bu, olağanüstü yorucu bir iştir. Çocuk, buhar gücü yerine kullanılan bir güç aracından başka bir şey değildir." ("Child. Empl. Comm., V. Report 1866", s. 114, n. 6.) Resmi rapordaki deyimle "bu kölelik sisteminin" korkunç sonuçları hakkında bkz. l.c, s. 114 vd.

311 l.c. s. 3. n. 24.

büyüdükçe artmaz. Bunların büyük çoğunluğunun, ileride daha iyi ücret alan ve daha fazla sorumluluk üstlenen bir makine operatörü olma ümidi yoktur; çünkü, her makineye bir operatör ve çoğu zaman 4 genç işçi düşmektedir."[312]

Çocuk işi için fazla sayılacak yaşa gelir gelmez, yani en geç 17'sinde, çocuk işçiye yol verilir. İşten atılan gençler, suçlular takımına yazılır. Bazıları bir başka yerde iş bulmaya çalışır; fakat, cehaletleri, kabalıkları, maddi ve manevi düşkünlükleri buna olanak vermez.

İş yerindeki manifaktür tipi iş bölümü için söylenenler, toplumdaki iş bölümü için de geçerlidir. Zanaatçılık ve manifaktür toplumsal üretimin genel temelini oluşturduğu sürece, üreticinin tek bir üretim koluna bağlı kalması, yaptığı işlerin başlangıçtaki çok yönlülüğünün ortadan kalkması,[313] gelişmenin zorunlu bir uğrağıdır. Böyle bir temele dayanarak, her özel üretim kolu, ampirik bir yoldan, kendisine uyan teknik biçimi bulur, bunu yavaş yavaş mükemmelleştirir; belli bir olgunluk derecesine varılır varılmaz bu biçim hızla kristalleşir. Ticaretin sağladığı yeni iş malzemesi dışında, şurada burada bir değişikliğe yol açan tek şey iş aletinde zamanla meydana gelen değişmedir. Deneyimlere dayanılarak uygun biçim bir kere bulununca, bir kuşaktan diğerine çoğu zaman binlerce yıl süren geçişlerinin de ortaya koyduğu gibi, bu biçim katılaşır, artık kolay kolay değişmemeye başlar. Daha 18. yüzyıla kadar özel zanaatların sırlar (mystères)[314] olarak adlandırılmış olmaları karakteristiktir; bunların karanlık dünyasına yalnızca pratik ve mesleki olarak kabul edilen insanlar girebiliyordu. Büyük sanayi, insanlardan kendi toplumsal üretim süreçlerini saklamış olan ve kendiliğinden farklılaşmış çeşitli üretim dallarını sadece kendi dışlarında kalan kimselerden değil, kendi içlerine kabul edilmiş kimselerden de bir bilmece gibi saklamış olan örtüyü yırttı. Büyük sanayinin, her bir üretim sürecini kendi başına ele alma ve ardından insan elini hiç göz önünde bulundurmaksızın onu kurucu un-

312 l.c. s. 7, n. 60.

313 "Kuzey İskoçya'nın bazı kısımlarında ... karıları ve çocuklarıyla pek çok çoban ve *cotter* (tarım işçisi), *Statistical Account*'a (İskoçya istatistiklerine) göre, kendilerinin yaptığı deri ayakkabılar, koyunlardan kırktıkları yünler ve ekip biçtikleri ketenlerden kendilerinden başka kimsenin eli değmeden yapılmış elbiseler kullanır. Bunların yapımı için, tığ, iğne, yüksük ve dokuma işinde kullanılan demir aletin bir iki parçası dışında, dışardan hemen hemen hiçbir şey alınıp kullanılmaz. Kullanılan boyalar kadınların kendileri tarafından ağaçlardan, bitki ve otlardan elde edilir vb." (Dugal Stewart, "Works", ed. Hamilton, vol. VIII, s. 327, 328.)

314 Etienne Boileau'nun ünlü *"Livre des métiers"*inde bir kalfanın ustalar arasına katılması sırasında "kardeşlerini kardeşçe bir sevgi ile seveceğine, onlara işlerinde destek olacağına, meslek sırlarını bilerek ve isteyerek açığa vurmayacağına ve hatta ortak çıkarları gözeterek, müşterilerin dikkatlerini başkalarının mallarındaki kusurlara çekerek kendi metalarını tavsiye etmeyeceğine" yemin ettiği anlatılır.

surlarına ayırma ilkesi, tümüyle modern olan teknoloji bilimini ortaya çıkarmıştır. Toplumsal üretim sürecinin çizgileri kesinlikle belirli olmayan, görünüşte birbirleriyle ilişkisiz ve katılaşmış biçimlerinin yerini, bilinçli bir plana göre ve varılmak istenen yararlı sonuca götürecek biçimde yürütülen doğa bilimi uygulamaları almıştır. Tıpkı mekaniğin, makinelerin en karmaşıklaşmış biçimlerinde bile basit mekanik güçlerin devamlı bir tekrarını görmesi gibi, teknoloji de, kullanılan aletlerin bütün çeşitliliğine rağmen, insan vücudunun tüm üretici faaliyetlerinde kaçınılmaz olarak yer alan az sayıdaki önemli temel hareket biçimlerini keşfetti. Modern sanayi, bir üretim sürecinin mevcut biçimini hiçbir zaman kesin bir biçim olarak görmez ve böyle ele almaz. İşte bu nedenle, önceki tüm üretim tarzlarının özleri açısından tutucu olmasına karşın, onun teknik temeli devrimcidir.[315] Makineler, kimyasal süreçler ve diğer yöntemler aracılığıyla, sürekli olarak, üretimin teknik temeli ile birlikte işçilerin işlevlerini ve emek sürecinin toplumsal bileşimlerini değişikliğe uğratır. Böylece toplumun içindeki iş bölümünde de sürekli dönüşümlere yol açar; sermaye ve işçi kitlelerini durup dinlenmeksizin bir üretim kolundan çekip bir başka üretim koluna fırlatır. Bundan ötürü büyük sanayi, doğası gereği, bir yandan iş için değişmeyi, işlevler için akıcılığı, emek için tam bir hareketliliği gerekli kılarken, bir yandan da kendi kapitalist biçimi içinde, eski iş bölümünü, bunun katılaşmış özellikleriyle birlikte, yeniden üretir. Bu mutlak çelişkinin, işçinin hayatında huzur ve sükûndan, kararlılık ve güvenden nasıl eser bırakmadığını; işçiyi emek araçlarından yoksun bırakarak devamlı bir biçimde nasıl geçim araçlarından da yoksun bıraktığını;[316] işçiyi bir bütünün ancak bir parçasını yapan bir kimse haline sokarak işçileri mevcut işlere oranla nasıl bollaştırdığını görmüş bulunuyoruz. Yine görmüş olduğumuz gibi, bu çelişki işçi sınıfının ardı arkası kesilmeksizin kurbanlar vermesinde, insan emek gücünün ölçüsüz bir biçimde israf edilmesinde ve nedeni olduğu toplumsal anarşinin

315 "Burjuvazi üretim araçlarını, dolayısıyla üretim ilişkilerini ve bunlarla birlikte bütün toplumsal ilişkileri durmadan devrimcileştirmeksizin var olamaz. Oysa eski üretim tarzının olduğu gibi korunması daha önceki bütün sanayici sınıfların ilk varoluş koşuluydu. Üretimin durmadan altüst edilmesi, bütün toplumsal koşulların aralıksız sarsılışı ve bitmek bilmeyen bir belirsizlik ve çalkantı burjuva dönemini önceki bütün dönemlerden ayırt eder. Bütün kemikleşmiş, donmuş ilişkiler arkaları sıra gelen eskiden beri saygıdeğer tasavvur ve görüşlerle birlikte silinip gider; yeni oluşanlar ise daha kemikleşmeye fırsat bulamadan eskir. Katı olan her şey buharlaşıyor, kutsal olan her şey ayaklar altına alınıyor ve insanlar nihayet hayattaki konumlarına, karşılıklı ilişkilerine soğukkanlı bir gözle bakmaya zorlanıyorlar." (F. Engels ve Karl Marx. "Manifest der Kommunistischen Partei", Lond. 1848, s. 5.) [Karl Marx-Friedrich Engels, *Komünist Manifesto ve Hakkında Yazılar*, Yordam Kitap, İstanbul 2008, s. 24-25.]

316 "Geçim araçlarımı aldığında
Canımı almış oluyorsun."
(Shakespeare)

yol açtığı yıkımlarda olanca çılgınlığı ile kendini gösterir. Bu, bu gelişmenin olumsuz yönüdür. Ama, işin uğradığı değişiklik, bir taraftan, hükmüne boyun eğilen bir doğa yasası olarak ve her yerde dirençle karşılaşan bir doğa yasasının gözü kapalı yıkıcılığı ile kendini ortaya koyuyorsa,[317] diğer taraftan, büyük sanayi, kendi yarattığı felaketler sonucunda, işlerin değişmesinin ve dolayısıyla işçilerin mümkün olduğu kadar çok yönlü olmalarının toplumsal üretimin genel yasası olarak kabul edilmesini ve mevcut üretim koşullarının bu yasanın normal biçimde işlemesini sağlayacak bir biçim almalarını bir ölüm kalım meselesi haline getiriyor. Sermayenin değişen sömürü ihtiyacını karşılamak için yedekte tutulan, her an kullanıma hazır, sefil durumdaki işçi nüfusunun yerini değişen iş ihtiyaçlarına uygun olarak her an mutlak olarak kullanılabilir durumdaki insanların alması; yaptığı iş bütünün ancak küçük bir parçası olan parça-bireyin yerini bütün yönleriyle gelişmiş, farklı toplumsal işlevleri birinden diğerine kolaylıkla geçerek yapabilen bir bireye bırakması, büyük sanayi ile ölüm kalım meselesi haline gelmiş bulunuyor. Politeknik okullar ve tarım okulları, bu değişme sürecinin büyük sanayi ile birlikte kendiliklerinden ortaya çıkan bazı ürünleridir; bir diğeri, işçi çocuklarına bazı teknoloji derslerinin verildiği ve farklı üretim araçlarını kullanma yeteneğinin kazandırıldığı *"écoles d'enseignement professionnel"*dir (meslek okullarıdır). Fabrika mevzuatı, sermayè tarafından zorla koparılan ilk ödün olarak yalnızca temel eğitimi fabrika çalışmasıyla bağlantılı hale getiriyorsa, hiç kuşku yok ki, kaçınılmaz olduğu üzere siyasal gücün işçi sınıfı tarafından ele geçirilmesiyle, teknolojik eğitim de, hem teorik hem de pratik olarak, işçi okullarındaki yerini alacaktır. Yine hiç kuşku yok ki, üretimin kapitalist biçimi ile işçilerin bunlara karşılık düşen iktisadi koşulları, bu tür köklü dönüşüm dinamikleriyle ve bunların hedefi olan eski iş bölümünün ortadan kaldırılmasıyla tam bir çelişki içindedir. Ne var ki, bir tarihsel üretim biçiminin çelişkilerinin gelişimi, bunların çözülmesinin ve yeniden biçimlenmesinin tek tarihsel yoludur. *Ne sutor ultra crepidam!* (kunduracı çizmeden yukarı çıkma!) öğüdü, zanaatçılığa özgü bilgeliğin bu *nec plus ultra*'sı (en yüksek doruğu), saatçi Watt'ın buhar makinesini, berber Arkwright'ın çözgü tezgâhını, kuyumcu işçisi

317 Bir Fransız işçisi San Francisco'dan döndüğünde şunları yazmıştır: "Kaliforniya'da yaptığım onca işi yapabileceğimi daha önce asla düşünemezdim. Matbaacılık dışında hiçbir işe yaramayacağımdan emindim. ... İşlerini gömlek değiştirmekten daha kolay değiştiren bu maceracılar dünyasının bir kere ortasına düşünce, ister istemez, ben de başkaları gibi yaptım. Baktım madencilik işi iyi para getirmiyor, onu bırakıp şehre taşındım ve orada sırasıyla matbaacı, çatı kaplamacısı, lehimci vb. olarak çalıştım. Bütün bu işlere yatkın olduğumu görmem sonucunda, kendimi bir yumuşakça gibi hissetme duygum azaldı ve insan olduğumu daha fazla hissediyorum." (A. Corbon, "Der l'enseignement professionnel", 2ème éd. s. 50.)

Fulton'un buharlı gemiyi icat ettikleri andan itibaren düpedüz saçma bir söz haline geldi.[318]

Fabrika mevzuatı, fabrikalardaki, manifaktürlerdeki vb. çalışmayı düzenlediği ölçüde, bu, başlangıçta, yalnızca sermayenin sömürü hakkına bir müdahale olarak görünür. Buna karşın "evde çalışma"ya[319] yönelik her tür düzenleme, kendisini hemen *patria potestas*'a (babanın iktidarına), yani modern ifadesiyle ebeveynlerin otoritesine yönelik bir doğrudan saldırı olarak gösterir; bu, yufka yürekli İngiliz parlamentosunun uzun süre atmaktan kaçındığı bir adım olmuştur. Ama en sonunda, gerçeklerin baskısı altında, büyük sanayinin, eski aile biçiminin ekonomik temeli ve buna karşılık düşen aile çalışması ile birlikte eski aile ilişkilerini de çözdüğünü kabul etmek zorunda kalındı. Çocuk haklarının ilan edilmesi gerekiyordu.

> "Ne yazık ki", deniyor "Child. Empl. Comm.'un 1866 tarihli son raporunda, "tanık ifadelerinin bütününden şu sonuç çıkmaktadır: her iki cinsten çocukların kendilerine karşı korunmaya muhtaç oldukları kimseler, herkesten önce kendi ana ve babalarıdır." Genel olarak çocuk emeğinin, özellikle de ev sanayisinde harcanan emeğin, ölçüsüz bir biçimde sömürülmesini sağlayan sistem, "ana ve babaların küçücük ve narin çocukları üzerinde, hiçbir sınırlama ve kontrole bağlı olmaksızın, keyfî olarak ve kötüye kullanılan bir kudrete sahip olmaları sayesinde ayakta tutulmaktadır. ... Ana ve babaların çocuklarını, şu ya da bu kadar bir haftalık ücret elde etmek için, düpedüz bir makine gibi kullanmalarına olanak sağlayan mutlak bir güçleri olamamalıdır. ... Çocuklar ve gençler, ana baba haklarının, fiziksel kuvvetlerini zamanından önce tahrip edecek, manevi ve zihinsel kişiliklerini soysuzlaştıracak biçimde kötü kullanılmasına karşı yasama organı tarafından korunma hakkına sahiptir."[320]

Ancak, ergin olmayan emek güçlerinin sermaye tarafından dolaylı veya dolaysız olarak sömürülmelerini sağlayan şey, ana baba haklarının kötüye kullanılması değildir; tersine, ana baba haklarını, bunlara uygun

---

318 Ekonomi politik tarihindeki gerçek bir fenomen olan John Bellers, toplumun iki karşıt ucunda aşırı gelişmişlik ve çelimsizliğe yol açan bugünkü eğitim ve iş bölümünün kaldırılması zorunluluğunu daha 17. yüzyılın sonunda bütün açıklığı ile kavramıştı. Yazar, şunları da belirtiyor: "Aylakça öğrenmek, aylaklığı öğrenmekten çok da iyi bir şey değildir. ... Bizzat Tanrı, bedensel çalışmayı en başta düzenledi. ... Bedenin yaşaması için yemek ne kadar gerekli ise, sağlığı için de çalışmak o kadar gereklidir; çünkü, tembellikle sakınılan acılar, hastalıkla çekilir. ... Çalışmak, yaşam lambasına yağ ekler, düşünmekse onu tutuşturur. ... Çocuklara özgü aptalca bir iş" (bu, Basedow'lara ve onların modern taklitçilerine karşı önseziyle yapılmış bir uyarıdır) "çocukları zihinsel olarak aptal bırakır." ("Proposals for raising a Colledge of Industry of all useful Trades and Husbandry," Lond. 1696, s. 12, 14, 16, 18.)

319 Ayrıca bu tür çalışma, dantelcilik ve hasır örgücülüğü iş kollarında görmüş olduğumuz gibi ve özellikle de Sheffield'in Birmingham'ın vb. metal eşya manifaktürlerinde daha ayrıntılı olarak gösterilebileceği gibi, büyük ölçüde, küçük atölyelerde de söz konusudur.

320 "Child. Empl. Comm., V. Rep.", s. XXV, n. 162 ve II. Rep., s. XXXVIII, n. 285, 289, s. XXV, XXVI, n. 191.

düşen iktisadi temeli ortadan kaldırarak kötüye kullanılır hale getirmiş olan, kapitalist sömürü tarzıdır. Eski aile ilişkilerinin kapitalist sistem içinde uğradığı çözülme ne derece korkunç ve iğrenç görünürse görünsün, büyük sanayi, kadınlara, gençlere ve her iki cinsten çocuklara ev alanı dışındaki toplumsal olarak örgütlenmiş üretim süreçlerinde belirleyici roller verdiği kadar, ailenin ve cinsler arası ilişkinin daha yüksek bir biçiminin yeni ekonomik temelini de yaratır. Ailenin Hristiyan-Cermen biçimini mutlak kabul etmek, kuşkusuz, her biri tarihsel gelişimin bir evresini oluşturan eski Roma veya eski Yunan ya da Doğu aile biçimini mutlak kabul etmek kadar saçmadır. Aynı şekilde, her iki cinsiyetten ve her yaştan bireylerden birleşik bir işçi topluluğunun oluşmasının, üretim sürecinin işçiye değil işçinin üretim sürecine hizmet ettiği, kendiliğinden gelişmiş, vahşi, kapitalist biçim altında, çürümenin ve köleliğin veba benzeri kaynağı olsa bile, uygun koşullar altında, tersine, insanca gelişmenin kaynağına dönüşmek zorunda olduğu açıktır.[321]

Fabrika Yasasının makineli işletmelerin ilk görüldüğü üretim alanları olan iplik ve kumaş dokumacılığı alanlarını düzenleyen istisnai bir yasa olmaktan çıkarılıp toplumsal üretimin bütününü düzenleyen genel bir yasa haline getirilmesi zorunluluğu, görmüş olduğumuz gibi, büyük sanayinin tarihsel gelişim tarzından doğmuştur. Bu büyük sanayinin gerisinde geleneksel manifaktür, zanaatçılık ve ev sanayisi biçimleri baştan başa değişmiştir, manifaktürler durmadan fabrika, zanaat işletmeleri durmadan manifaktür haline gelmiştir; ve son olarak, zanaatçılık ve ev sanayisi alanları, hayret edilecek görece kısa bir zaman içinde, kapitalist sömürünün en vahşi azgınlıklarını serbestçe gösterdiği sefalet yuvaları haline getirilmiştir. Bu sürece damga vuran son iki unsur şunlardır: birincisi, tekrar ve tekrar görülmüştür ki, sermaye, toplumsal üretim alanının yalnızca bazı noktalarında devlet denetimi altına sokulur sokulmaz, uğradığı kaybı diğer noktalardaki çok daha ölçüsüz bir sömürüyle telafi etmektedir;[322] ikincisi, bizzat kapitalistlerin kendileri, rekabet koşullarında eşitlik, yani emeğin sömürüsü konusunda uyulacak sınırlarda eşitlik için feryat eder hale gelmektedir.[323] Bu konuda iki sayın fabrikatörün içten feryatlarını dinleyelim. W. Cooksley'ler (Bristol'de çivi, zincir vb. fabrikatörleri), fabrika düzenlemelerini iş yerlerinde kendi istekleriyle uygulamıştı.

> "Eski, düzene bağlanmamış sistem komşu iş yerlerinde devam etmekte olduğu için, çalıştırdıkları gençlerin saat 6'dan sonra bir başka yerde çalışmak için ayartılmaları (*enticed*) yüzünden zarara uğruyor. Doğal olarak,

321 "Fabrika işi, ev işi kadar temiz ve mükemmel, ve belki daha iyi olabilir." (Reports of Insp. of Fact., 31st Oct. 1865", s. 129.)

322 l.c. s. 27, 32.

323 Bu konuda sayısız belge için bkz. "Rep. of Insp. of Fact."

'bu bizim için bir haksızlık ve kayıp demektir; çünkü, çocuklar güçlerinin bir kısmını orada tüketiyor; oysa, bunun tamamından bizim yararlanmamız gerekir' diyorlar."[324]

Bay J. Simpson (*Paper-Box Bag maker* [karton kutu ve kese kâğıdı üreticisi], Londra) *"Children Empl. Comm."* üyelerine,

"Fabrika Yasalarının uygulanması için verilecek her dilekçeyi imzalamaya hazır olduğunu; ancak, iş yerini kapadıktan sonra, başkalarının kendisinden daha fazla çalıştığını ve kendisine gelecek siparişleri aldıklarını düşünerek, geceleri daima huzursuzluk içinde kaldığını (*he always felt restless at night*)"[325] açıklıyor. Komisyon bu konuda özetle şunları belirtiyor: "Aynı iş kolundaki küçük işletmeler çalışma süresi bakımından hiçbir yasal sınırlamaya tabi tutulmazken, büyük işverenlerin fabrikalarını yasal hükümlerle bağlamak bunlar için bir haksızlık olurdu. Çalışma saatleri bakımından küçük iş yerleri lehine yaratılmış bulunan eşit olmayan rekabet koşullarının neden olduğu adaletsizliğin yanı sıra büyük fabrikatörler için bir başka sakınca daha söz konusu olur: bunların sağladığı gençler ve kadın işçiler yasa hükümlerinden muaf tutulmuş işyerlerine akar. Bütün bunlardan başka sağlık, huzur, eğitim ve halkın genel gelişimi için, istisnasız, son derece uygunsuz olan küçük iş yerlerinin çoğalması böylece teşvik edilmiş olur."[326]

Komisyon son raporunda, yaklaşık yarısı küçük işletmeler ve ev işletmeleri tarafından sömürülmekte olan 1.400.000 çocuk, genç ve kadın işçinin Fabrika Yasası kapsamına alınmasını teklif etmiştir.[327]

"Parlamento," diyor komisyon, "teklifimizi olduğu gibi kabul edecek olsa, bununla ilgili olarak çıkarılacak yasanın, herkesten önce kendileri için uygulanacağı gençler ve korunmaya muhtaç kimseler üzerinde yararlı etkiler yapmakla kalmayıp, aynı zamanda doğrudan doğruya" (kadınlar) "ve dolaylı olarak" (erkekler) "etki alanına giren büyük yetişkin işçi kitleleri üzerinde de hayırlı etkileri olacağı şüphesizdir. Yasa, bunların çalışma saatlerini düzene sokacak ve dayanılır bir uzunlukta olmasını sağlayacaktır; bu yasayla işçilerin refahlarının ve ülkenin refahının bu derece bağlı bulunduğu fiziksel güç kaynağı, bakılma ve geliştirilme olanağına kavuşmuş olacaktır:

---

324 "Child. Empl. Comm., V. Rep.", s. X, n. 35.

325 l.c. s. IX, n. 28.

326 l.c. s. XXV, n. 165-167. Cüce işletmelerle karşılaştırıldıklarında büyük ölçekli işletmelerin sağladıkları avantajlar üzerine bkz. "Child. Empl. Comm., III. Rep.", s. 13, n. 144; s. 25, n. 121; s. 26, n. 125; s. 27, n. 140 vb.

327 Yasa kapsamına sokulacak sanayi dalları şunlardır: Dantelcilik, çorap dokumacılığı, hasır örgücülüğü, çeşitli türden giyim eşyası manifaktürü, yapay çiçekçilik, kunduracılık, şapkacılık, eldivencilik, terzilik, yüksek fırınlardan iğne fabrikalarına vb. kadar bütün metal fabrikaları, kâğıt fabrikaları, cam manifaktürü, tütün manifaktürü, lastik atölyeleri, (dokumacılık için) şerit ve sırma yapımı, el halı dokumacılığı, şemsiye yapımı, iğ ve masura yapımı, matbaacılık, çiftçilik, yazı malzemesi yapımı (kese kâğıdı, kart, renkli kâğıt vb. yapımı bunun içinde yer alır), halat ve urgan yapımı, kehribar süs eşyası yapımı, kiremit ve tuğlacılık, el işçiliğine dayanan ipek yapımı, Coventry dokumacılığı, tuzlalar, iç yağından mum yapımı, çimento üretimi, şeker rafinerileri, bisküvi yapımı, çeşitli tahta ve ağaç işleri ve diğer işler.

yasa, yeni yetişmekte olan kuşağın küçük yaşlardan itibaren aşırı gayret sarf etmesine engel olarak, onu yapıca bozulmaktan ve zamanından önce çökmekten koruyacaktır; son olarak yasa, hiç değilse 13 yaşına kadar, ilk eğitim fırsatını sağlayacak ve böylece komisyon raporlarında son derece doğrulukla ortaya konan ve insanda derin bir acı ve derin bir ulusal utanç duygusu doğuran inanılmaz derecedeki cehalete bir son verilmiş olacaktır."[328]

Tory Hükümeti 5 Şubat 1867 tarihli Kraliyet Söylevinde Sınai Soruşturma Komisyonunun önerilerinin[329] *"bills"* (tasarılar) halinde formüle edildiğini duyurdu. Bu noktaya ulaşabilmek için, bir yirmi yıl daha alan *experimentum in corpore vili* (değersiz bir cisim üzerinde deneyler) gerekmişti. Daha 1840 yılında çocuk istihdamı hakkında bir parlamento soruşturma komisyonu görevlendirilmişti. Bu komisyonun 1842 tarihli raporu, N. W. Senior'ın sözleriyle,

> "kapitalistlerin ve ebeveynlerin aç gözlülüklerinin, bencilliklerinin, insafsızlık ve zulümlerinin, çocukların ve gençlerin dünya dünya olalı görülmedik derecedeki sefaletlerinin, alçalışlarının ve uğramış bulundukları tahribatın en korkunç tablosunu" ortaya koymuştu. "Raporun ortaya koyduğu dehşet verici durumun, belki de, geçmiş bir çağa ait olduğu sanılabilir. Ne yazık ki, bu dehşet verici durumun, olanca yoğunluğu ile devam etmekte olduğunu gösteren kanıtlar mevcuttur. İki yıl önce Hardwicke tarafından yayınlanmış olan bir broşürde 1842 yılında şikâyet edilen kötülüklerin bugün de" (1863) "doludizgin gittikleri ifade edilmektedir. ... Bu rapor" (1842 tarihli) "yirmi yıl boyunca dikkate alınmadı ve bu süre boyunca, ahlâk dediğimiz şeyden de, eğitim, din ve aile sevgisinden de hiç haberleri olmadan yetişmiş bulunan bu çocukların, bugünkü kuşağın ana babaları olmalarına izin verildi."[330]

Bu arada toplumsal koşullar değişti. Parlamento, 1842 yılında o zamanki komisyonun taleplerini reddetmişken, 1863 komisyonunun taleplerini reddetmeye cesaret edemedi. Bundan ötürü, daha 1864 yılında, yani henüz komisyon raporunun henüz yalnızca bir kısmının yayınlandığı bir sırada, (çömlekçilik dahil) topraktan mamul eşya sanayisi, duvar kâğıdı, kibrit, fişek, kapsül sanayileri ve kadifeciler, tekstil sanayisi için geçerli olan yasalara tabi kılındı. 5 Şubat 1867 tarihli Kraliyet Söylevi ile zamanın Tory Hükümeti daha başka tasarıların hazırlanmış olduğunu

---

328 l.c. s. XXV, n. 169.

329 *Factory Acts Extension Act* (Fabrika Yasalarının Uygulama Alanını Genişletme Yasası) 12 Ağustos 1867'de kabul edildi. Bu yasa bütün dökümhaneleri, metal dövme ve makine fabrikaları dahil metal işleme yerlerini, cam, kâğıt, gütaperka, kauçuk, tütün manifaktürlerini, matbaaları, ciltçilik atölyelerini ve nihayet 50'den fazla işçi çalıştıran bütün iş yerlerini düzenler. *Hours of Labour Regulation Act* (Çalışma Saatleri Düzenlemesi Yasası), 17 Ağustos 1867'de kabul edilmiştir ve küçük iş yerlerini ve ev sanayisi denilen iş kolunu düzenler. Bu yasalara ve 1872 tarihli yeni *Mining Act*'a (Madencilik Yasasına) vb. II. Ciltte döneceğim.

330 Senior, "Social Science Congress", s. 55-58.

ilan etti; bu tasarılar, görevini 1866 yılında tamamlamış olan komisyonun nihai önerilerine dayandırılmıştı.

15 Ağustos 1867'de *Factory Acts Extension Act* (Fabrika Yasalarının Uygulama Alanını Genişletme Yasası), 21 Ağustos'ta *Workshops' Regulation Act* (Atölyeler Düzenlemesi Yasası) kral tarafından onaylandı; birinci yasa büyük iş kolları, ikincisi küçük iş kolları için düzenlemeler getiriyor.

Factory Acts Extension Act yüksek fırınlara, demir ve bakır fabrikalarına, dökümhanelere, makine fabrikalarına, metal eşya fabrikalarına, gütaperka, kâğıt, cam, tütün fabrikalarına, matbaa ve cilt evlerine ve genel olarak aynı anda 50 ve daha fazla kişiyi yılda en az 100 iş günü çalıştıran bunlara benzer bütün sınai iş yerlerine uygulanır. Bu yasanın kapsadığı alanın genişliği hakkında bir fikir vermiş olmak için yasada yer alan tanımlardan bazılarını aşağıya alıyoruz:

> "*Zanaat*, herhangi bir nesnenin veya bunun bir kısmının satış amacıyla yapılması, değiştirilmesi, süslenmesi, onarılması ya da son haline getirilmesi için bir meslek olarak ya da kazanç amacıyla yapılan herhangi bir el işidir."

> "*Atölye*, içinde bir 'zanaat'ın, bir çocuk, bir genç ya da bir kadın tarafından yürütüldüğü, böyle bir çocuğu, genci ya da kadını çalıştıran kimsenin girip çıkmak ve kontrol etmek hakkına sahip bulunduğu, kapalı veya üstü açık herhangi bir mekân ya da yerdir."

> "*Çalışan*, bir 'zanaat' işinde, bir ücret karşılığı olsun olmasın, bir ustanın ya da aşağıda tanımlandığı şekliyle ebeveynlerden birinin idaresi altında faaliyet gösterendir."

> "*Ebeveynler*, baba, ana, vasi ya da herhangi bir çocuğun veya gencin vesayeti ya da gözetimi kendisine verilmiş olan bir kişidir."

Çocukların, genç işçilerin ve kadınların bu yasanın yasakladığı biçimlerde çalıştırılması halinde uygulanacak cezayı gösteren 7. madde, ebeveynlerden biri olsun olmasın, sadece atölyenin işleticisi değil, aynı zamanda "bir çocuğun, gencin ve kadının ebeveynini veya bunların çalışmalarından kendisine doğrudan doğruya bir çıkar sağlayan veya bunlar üzerinde kontrol yetkisi olan kişileri" de para cezasına çarptırır.

Büyük kurumlara uygulanan bu *Factory Acts Extension Act* getirdiği bir sürü sefil istisna hükümleri ve kapitalistlerle yapılmış korkakça uzlaşmalarla Fabrika Yasasının güç ve etkisini azaltmıştır.

Ayrıntılarının tümüyle zavallı bir halde olan *Workshops' Regulation Act*, uygulanmasını sağlamakla görevli kent ve yerel yönetim yetkililerinin ellerinde ölü bir metin olarak kaldı. Parlamento 1871'de bu yetkiyi bunlardan alıp fabrika müfettişlerine verdiğinde, bu sonuncuların denetimleri altındaki kurumların sayısı, bir kalemde, 100.000'den fazla atölye ve 300 kiremit ocağı miktarında artarken, müfettişlerin emri altın-

daki yardımcı personele, lütfedilip, sadece sekiz müfettiş yardımcısı eklenmişti; oysa, bu yardımcı kadro o zamana kadar zaten gerekenin çok altında kalan sayıda bir personelle çalışıyordu.[331]

Demek ki, 1867 tarihli İngiliz yasalarının dikkat çeken özellikleri, bir yandan egemen sınıfların parlamentosuna, ilkesel düzeyde, kapitalist sömürünün aşırılıklarına karşı bu derece olağanüstü ve geniş önlemleri alma zorunluluğun kabul ettirilmesi, diğer yandan, alınan önlemleri uygulamaktaki tereddüt, isteksizlik ve *mala fides'tir* (kötü niyettir).

1862 tarihli soruşturma komisyonu madencilik sanayisi için de yeni düzenlemeler önermişti. Madencilikte arazi sahipleri ile sanayici kapitalistlerin çıkarları el ele gider; bu özelliği ile madencilik diğer bütün sanayilerden ayrılır. Bu iki çıkar arasındaki çatışma Fabrika Yasalarının çıkarılmasını kolaylaştırmıştı; burada bu çatışmanın olmayışı, madencilik sanayisini düzene bağlayacak yasaların çıkarılmasında niye yavaş hareket edildiğini ve niye hileli yollara sapıldığını açıklamaya yeter.

1840 tarihli soruşturma komisyonu öylesine şaşırtıcı, öylesine müthiş bir tabloyu gözler önüne serdi ve bütün Avrupa'da öylesine büyük bir skandal yarattı ki, parlamento, vicdanını huzura kavuşturmak için, 1842 tarihli Maden Yasasını kabul etmek zorunda kaldı; yasa, kadınların ve 10 yaşından küçük çocukların yer altında çalıştırılmalarını yasaklamakla yetiniyordu.

Bundan sonra 1860 tarihli *Mines' Inspection Act* (Madenleri Denetleme Yasası) çıkarıldı; bu yasaya göre, maden işletmeleri özel olarak görevlendirilmiş resmî memurlar tarafından denetlenecek ve 10-12 yaşları arasındaki çocuklar, ellerinde okul belgeleri olmadıkça ya da belli bir süre okula devam etmedikçe, madenlerde çalıştırılmayacaktı. Bu yasa, görevlendirilen müfettişlerin gülünç denecek derecede az sayıda olmaları, yetkilerinin darlığı ve incelemelerimiz boyunca daha iyi görülecek diğer nedenler yüzünden ölü bir belge olarak kaldı.

Madencilik hakkındaki en yeni parlamento raporlarından biri, *"Report from the Select Committee on Mines, Together with ... Evidence, 23 July 1866"*dır. Rapor, Avam Kamarası üyelerinden oluşan, tanık davet etme ve sorguya çekme yetkisi ile donatılmış bir komitenin eseridir. Kocaman bir cilt meydana getiren eserde *"Report"*un kendisi sadece beş satırlık bir yer tutmaktadır ve şundan ibarettir: komitenin söyleyeceği bir şey yoktur ve daha fazla tanığın dinlenmesi gerekmektedir!

---

331 Fabrika denetleme personeli, 2 müfettiş, 2 müfettiş yardımcısı ve 41 alt dereceli müfettişten oluşuyordu. 8 alt dereceli müfettiş de 1871 yılında atandı. Fabrika Yasalarının İngiltere, İskoçya ve İrlanda'da uygulanması ile ilgili olarak yapılan toplam harcama 1871/72 döneminde sadece 25.347 sterlindi; buna, yasayı ihlal edenlere karşı açılan davaların giderleri de dahildir.

Tanıkları dinleme ve sorguya çekme sırasında uygulanan yöntemi, İngiliz mahkemelerindeki *cross examination* (çapraz sorgu) yöntemini hatırlatır; bu sorgu yönteminde avukat, tanığı yüzsüzce, birbirleri ile ilgisi olmayan çapraşık ve akıl karıştırıcı sorunlarla zıvanadan çıkartıp aldığı cevaplara zoraki ve yakıştırma anlamlar verdirmeye çalışır. Burada avukatlar, soruşturma işiyle görevlendirilmiş parlamento üyelerinin kendileridir; bunlar arasında maden sahipleri ve maden işletmecileri de bulunmaktadır; tanıklar, çoğu kömür ocaklarında çalışan maden işçileridir. Sermayenin sahip bulunduğu zihniyeti göstermek bakımından bütün bu komedi o derece karakteristiktir ki, raporun bazı kısımlarını buraya aktarmak yerinde olacaktır. Araştırma sonuçlarının daha kolay görülebilmesi için maddeler halinde aktarıyorum. Sorular ve bunlara verilmiş olan cevapların İngiliz *Blue Book*'larında (parlamento raporlarında) numaralanmış bulunduğunu, burada ifadeleri aktarılan tanıkların kömür ocaklarında çalışan işçiler olduğunu belirteyim.

1. 10 yaşında ve daha büyük çocukların maden ocaklarında çalıştırılması. Maden ocaklarında iş, iş yerine varış ve oradan dönüş için geçen süre dahil, kural olarak, 14-15 saati bulur; istisnai hallerde daha uzun olur: gece yarısından sonra saat 3'te, 4'te, 5'te başlayıp akşam üzeri saat 4'e veya 5'e kadar devam eder. (n. 6, 452, 83). Yetişkin işçiler iki vardiya halinde ya da 8 saat çalışır; masraflardan tasarruf sağlamak amacıyla çocuklar için böyle bir değişme uygulanmaz. (n. 80, 203, 204). Küçük çocuklar daha çok maden ocağının çeşitli kısımlarındaki havalandırma kapılarını açıp kapama işinde, daha büyük çocuklar daha ağır işlerde, kömür taşıma vb. işlerinde çalıştırılır. (n. 122, 739, 740). Çocukların yer altında bu biçimde saatlerce çalışmaları 18-22 yaşına kadar devam eder; bu yaşlara gelindiğinde asıl maden işçileri safına katılırlar. (n. 161.) Çocuklar ve gençler bugün daha önceki herhangi bir dönemdekinden çok daha kötü koşullar içinde ve çok ağır işler yapmaktadır. (n. 1663-1667). Maden işçileri hemen hemen oy birliği ile 14 yaşına kadar olan çocukların madenlerde çalıştırılmalarını yasaklayan bir yasanın çıkarılmasını talep etmektedir. Ve (kendisi de bir maden işletmecisi olan) Hussey Vivian şimdi soruyor:

> "Bu talep ebeveynlerin az çok yoksul olmasına bağlı değil midir?" - Bay Bruce'un sorusu da şu: "Babanın ölü, hasta ya da yaralı vb. olduğu hallerde ailenin bu gelir kaynağından yoksun bırakılması yanlış ve aile için ağır bir şey olmaz mı? Bütün bu hallerde uygulanacak genel bir kural olmalı mı? Bütün bu gibi durumlarda 14 yaşına kadar çocukların yer altında çalıştırılmalarının yasaklanmasından yana mısınız?" Cevap: "Evet, bütün durumlarda." (n. 107-110). Vivian: "Çocukların 14 yaşından önce maden ocaklarında çalıştırılmaları yasaklansa, ebeveynler onları fabrikalara veya

başka işlere göndermez mi?" - "Genel olarak hayır" (n. 174). İşçi: "Kapıları açıp kapamak çok kolay bir işmiş gibi görünür. Aslında çok ıstıraplı bir iştir. Sürekli hava cereyanı bir yana, çocuk burada karanlık bir hapishane hücresine kapatılmış gibidir." Burjuva Vivian: "Bir ışık olsa, çocuk kapının başında çalışırken kitap okuyamaz mı?" - "Bir kere mumu kendisinin satın alması gerekirdi. Ama böyle bir şeye izin vermezler zaten. Onu oraya iş yapsın diye koymuşlardır, yapmak zorunda olduğu bir görev vardır. Şimdiye kadar kuyuda kitap okuyan hiçbir çocuk görmedim." (n. 139, 141-160).

2. Eğitim. Maden işçileri de, fabrikalarda olduğu gibi, çocuklan için ilköğretim zorunluluğu getiren bir yasa istemektedir. 1860 Yasasının 10-12 yaşlan arasındaki çocuklann çalıştınlabilmeleri için eğitim belgelerine sahip olmalannı öngören hükümlerini işçiler düpedüz bir hayal, bir aldatmaca olarak nitelemişlerdir. Kapitalist sorgu yargıçlannın "titiz" sorgu yöntemleri burada gerçekten komiktir.

(n. 115) "Yasa işverenlere karşı mı yoksa ebeveynlere karşı mı daha gereklidir? - İkisine de." (n. 116) "Bunlardan hangisine karşı daha gereklidir? - Buna nasıl cevap vereyim?" (n. 137) "İşverenlerin çocukların iş saatlerini okul saatlerine uydurmak yolunda bir arzu gösterdikleri oluyor mu? - Asla." (n. 121) "Maden işçileri gördükleri eğitimi daha sonra ilerletiyor mu? - Genellikle kötüleşiyorlar; kötü alışkanlıklar ediniyorlar; içki, kumar ve bunlara benzer şeylere tutuluyor ve tümüyle yoldan çıkıyorlar." (n. 454) "Çocuklar niçin akşam okullarına gönderilmesin? - Kömür bölgelerinin çoğunda akşam okulu yoktur. Fakat asıl neden başkadır; çok yorucu uzun bir çalışmadan sonra çocuklar o kadar bitkinleşir ki, yorgunluktan gözlerini açacak halleri kalmaz." Burjuva bundan şu sonucu çıkarır: "O halde siz eğitime karşı mısınız? - Şüphesiz hayır, ama vb." (n. 443) "Maden sahipleri, 10-12 yaşları arasındaki çocuklara iş verirlerken onlardan okul belgesi istemeye 1860 tarihli yasaya göre mecbur değil mi? - Yasaya göre mecburdurlar, ama işverenler bunu yapmaz." (n. 444) "Sizce bu yasa hükmü genelde uygulanmıyor mu? - Yasanın bu hükmü hiç uygulanmıyor." (n. 717) "Maden işçileri eğitim sorununa çok ilgi duyar mı? - Evet, büyük çoğunluğu duyar." (n. 718) "İşçiler, yasanın uygulandığını görmeyi gerçekten istiyor mu? - Evet, çoğunluğu istiyor." (n. 720) "O halde yasanın uygulanmasını sağlamak için niye baskı yapmıyorlar? - Birçok kimse okul belgeleri olmayan çocukların çalıştırılmasına karşı çıkmak ister, ama böyle biri damgalanmış bir adam (*a marked man*) olur." (n. 721) "Kim tarafından damgalanır? - Patron tarafından." (n. 722) "İşverenlerin yasaya uygun hareket eden bir kimseyi, bundan dolayı, kusurlu görebileceklerini düşünmüyorsunuz herhalde? - Düşünüyorum, görürler." (n. 723) "İşçiler bu gibi çocukları kullanmayı niye reddetmiyor? - Onların tercihine bırakılmış değil." (n. 1634) "Parlamento müdahalesi mi istiyorsunuz? - Madenci çocuklarının eğitimleri için gerçekten yararlı bir şey yapılacaksa bunun yasa gücü ile zorlayıcı bir biçimde yapılması gerekir." (n. 1636) "Bu, Büyük Britanya'daki bütün işçi çocukları için mi yoksa yalnızca maden işçilerinin çocukları için mi geçerli olmalı? - Ben buraya maden işçileri adına konuşmaya geldim." (n. 1648). "Madenci

çocukları diğer çocuklardan niye farklı olsun? -Çünkü bunlar kuralın istisnasını oluşturur." (n. 1639) "Ne bakımdan? - Fiziksel bakımdan." (n. 1640) "Eğitim bunlar için diğer sınıfların çocuklarından niye daha değerli olsun? - Eğitimin onlar için daha değerli olduğunu söylemiyorum; ama kuyularda aşırı biçimde yorulmaları nedeniyle gündüz ve pazar okullarında eğitim alma şansları daha azdır." (n. 1644) "Bu türlü sorulara mutlak cevaplar vermek olanaksızdır, değil mi?" (n. 1646) "Yeterli sayıda okul var mı? - Hayır." (n. 1647) "Devlet her çocuğun okula gönderilmesini isteyecek olsa bütün bu çocuklar için gereken okullar nereden bulunacak? - Koşullar gelişmeye başlar başlamaz, okulların da kendiliklerinden ortaya çıkacağına inanıyorum." "Yalnız çocukların değil yetişkin işçilerin de büyük çoğunluğu okuma yazma bilmemektedir." (n. 705, 726)

3. Kadınlann çalıştınlması. Kadın işçiler, 1842'den bu yana yerin altında çalıştınlmıyor olsa bile, kömür vb. yükleme, küfeleri kanallara ve tren vagonlarına sürükleme, kömür vb. ayıklama gibi işlerde yer üstünde pekâlâ çalışmaktadır. Son 3-4 yıl içinde bu işlerde çalıştınlan kadınlann sayısında büyük artış olmuştur. (n. 1727). Bunlann çoğu maden işçilerinin karılan, kızlan ve dullan olup yaşları 12 ile 50 veya 60 arasında değişir. (n. 647, 1779, 1781).

(n. 648). "Kadınların maden ocaklarında çalıştırılmaları hakkında maden işçileri ne düşünüyor? - Bunu genel olarak lanetliyorlar." (n. 649). "Niye?" - Bu işi kadınlar için alçaltıcı buluyorlar. ... Kadınlar bu işte erkekler gibi giyinir. Birçok örnekte kendilerinde utanma duygusundan eser kalmaz. Bazı kadınlar sigara içer. Bunların yaptıkları işler de kuyulardaki işler kadar pistir. Aralarında pek çok evli kadın vardır; bunlar evdeki görevlerini yerine getiremez." (n. 651 vd., 701) (n. 709). "Dullar bu kadar iyi ücretli (haftada 8-10 şilin) bir işi başka bir yerde bulabilir mi? - Bu konuda bir şey diyemem." (n. 710). "Ve buna rağmen" (ey taş yürekli!) "bu kadınların hayatlarını bu yoldan kazanmalarına engel olunması fikrinde misiniz? - Evet, hiç şüphesiz." (n. 1715). "Bunun sebebi ne? - Biz maden işçilerinin kadınlara, onları maden kuyularında lânetli yaratıklar gibi görmeye dayanamayacak kadar, saygımız vardır. Bir tür işler son derece ağırdır; kızların birçoğu günde 10 tonluk bir ağırlık kaldırır." (n. 1732). "Madenlerde çalışan kadın işçilerin fabrikalarda çalışanlardan ahlâkça daha düşük oldukları kanısında mısınız? - Madenlerde çalışanlar arasında kötülerin yüzdesi fabrikalardaki işçi kızlarınkinden daha yüksektir." (n. 1733). "Ama, fabrikalardaki ahlâk durumundan da pek memnun değilsiniz, değil mi? - Evet." (n. 1734). "Kadınların fabrikalarda çalışmalarının da yasaklanmasını mı istiyorsunuz? - Hayır, istemiyorum." (n. 1736). "Peki, niye? - Fabrika işi kadınlar için daha saygıdeğer ve uygun bir iştir." (n. 1736). "Ama gene de ahlâk için zararlıdır diyorsunuz, değil mi? - Hayır, madenlerdeki işler kadar değil. Hem ben meseleyi sadece ahlâk açısından görmüyorum; fiziksel ve sosyal bakımlardan da düşünüyorum. Kızların uğradığı toplumsal alçalma acı verici ve çok fazla. Bu kızlar maden işçilerinin karıları oldukları zaman, kocalar bu alçalmadan derinden etkilenir ve evden uzaklaşıp içmeye gi-

derler." (n. 1737.) "Ama aynı şey demir fabrikalarında çalışan kadınlar için de geçerli değil mi? - Diğer iş kolları için bir şey söyleyemem." (n. 1740.) "Peki, demir fabrikalarındakilerle madenlerde çalışan kadınlar arasında ne gibi bir fark var? - Bununla hiç ilgilenmedim." (n. 1741.) "Biriyle diğeri arasında, bunları birbirinden ayıran bir fark görüyor musunuz? - Bunu hiç düşünmedim; ama ev ziyaretlerinden biliyorum ki, bizim bölgemizde durum yürekler acısıdır." (n. 1750.) "Alçaltıcı olduğu her yerde kadın çalıştırılmasına son verildiğini görmekten memnun olmaz mısınız? - Evet, olurum. ... Çocuklarda en iyi duygular anne bakımının eseridir." (n. 1751.) "Ama bu, tarım işlerinde çalışan kadınlar için de doğrudur, öyle değil mi? - Öyle, ama tarım işi sadece iki mevsim devam eder; bizde ise kadınlar bütün yıl, bazen gece gündüz, iliklerine kadar su içinde çalışır; bünyeleri zayıflar, sağlıkları bozulur." (n. 1753.) "Bu konuyu" (kadınların çalıştırılmasını) "genel olarak incelemediniz, öyle mi? - Etrafımda olanları gördüm ve şu kadarını söyleyebilirim: hiçbir yerde kadınların madenlerde yaptıkları işleri andıran işler görmedim. [n. 1793, 1794, 1808.] Maden işi erkek işidir, hem de güçlü erkeklerin işidir. Maden işçilerinin kendilerini yükseltmek ve insanlaştırmak çabasında olan daha iyice kısmı karılarından herhangi bir destek görecek yerde onlar tarafından daha da alçaltılır."

Bu çapraz sorguya bir süre daha devam ettikten sonra burjuvaların dullara, yoksul ailelere vb. yönelik"acıma duygusu"nun sırrı, en sonunda, ortaya çıkar:

"Kömür madeni sahibi, gözcü diye bazı kimseler tayin eder; bunlar, takdir toplamak için, her şeyi mümkün olabilecek en ekonomik biçimde yapma gayretindedir ve erkek işçi çalıştırılması halinde erkek işçiye 2 şilin 6 penilik bir günlük ücret verilmesi gerekecek işlerde kızlar 1 şilin ile 1 şilin 6 peni arasında bir ücretle çalıştırılır." (n. 1816.)

4. Ölüm nedeni soruşturma kurulları.

(n. 360) "Sizin bölgelerinizdeki *coroner's inquests* (kuşkulu ölüm soruşturmaları) ile ilgili olarak, işçiler, kaza hallerinde, soruşturma sırasında uygulanan yöntemlerden memnun mu? - Hayır, değiller." (n. 361, 375) "Niçin değiller? - Esas itibarıyla madencilik üzerine hiçbir şey bilmeyen kimselerin kurul üyesi olmasından. İşçiler hiçbir zaman kurul üyesi olmaz, sadece tanık olurlar. Genel olarak civardaki dükkân sahipleri ve ticaret erbabı kurul üyesi olur; bu kimseler, müşterileri olan maden sahiplerinin etkileri altında oldukları gibi, tanıkların teknik terim ve ifadelerinden de hiçbir şey anlamaz. Biz kurul üyelerinin bir kısmının maden işçileri olmasını istiyoruz. Genellikle verilen hükümler tanık ifadeleri ile çelişme halinde oluyor." (n. 378.) "Kurul üyelerinin tarafsız olması gerekmez mi? - Evet." (n. 379). "İşçiler tarafsız olabilir mi? - Tarafsız olmamaları için hiçbir neden görmüyorum. Konu hakkında bilgililer." (n. 380.) "Ama işçilerin çıkarlarını kollamak üzere, haksız biçimde ağır hükümler verme eğiliminde olmazlar mı? - Hayır, sanmam."

5. Hileli ölçüler ve tartılar vb. İşçiler, ücretlerinin **14** günde bir yerine haftada bir ödenmesini, küfelerin hacimlerine göre değil ağırlıklarına göre ölçülmesini, hileli tartıların kullanılmasına karşı korunmalarını vb. talep etmektedir.

> (n. 1071.) "Küfeler hileli bir biçimde büyütüldüğü zaman, bir kimse 14 gün önceden haber verme koşuluyla işten ayrılabilir, değil mi - Evet, ama gittiği yerde de aynı şeyle karşılaşır." (n. 1072.) "Ama işçi haksızlık yapıldığını gördüğü bu yeri de terk edebilir, öyle değil mi? - Her yerde durum aynıdır." (n. 1073). "Ama işçi 14 gün önce haber vererek her girdiği işten ayrılabilir, değil mi? - Evet."

Ve yine de memnun değiller!

6. Madenlerin denetlenmesi. İşçiler yalnızca gaz patlamalarının neden olduğu kazalara uğramakla kalmaz.

> (n. 234 vd.) "Kömür kuyularındaki kötü havalandırmadan da çok şikâyetçiyiz; havalandırma o kadar kötü ki, işçi son derece güçlükle nefes alıyor; işçiler böylece hiçbir iş yapamayacak hale geliyor. Örneğin, madenin benim çalıştığım kısmında birçok işçi pis hava yüzünden haftalardır hasta yatıyor; ana geçitler, genellikle, yeterli miktarda hava alır; ama bizim çalıştığımız yerlerde yeteri kadar hava yoktur. Birisi müfettişe havalandırmadan şikâyette bulunacak olsa işten atılır başka bir yerde de kendisine iş verilmeyen 'damgalı' bir adam haline gelir. 1860 tarihli *'Mining insecting act'* (Maden denetleme Yasası) düpedüz ölü bir belge. Sayıları çok az olan müfettişler, belki yedi yılda bir kere bir resmî ziyarette bulunabilmektedir. Bizim müfettişimiz yetmişin üstünde, son derece aciz bir kimse; üstelik 130'dan fazla madeni teftiş etmekle görevli. Daha fazla müfettişin yanı sıra müfettiş yardımcılarına da ihtiyaç var." (n. 280). "Hükümet, istediklerinizin hepsini, işçilerin haberi olmadan yapabilecek bir müfettişler ordusu mu kursun? - Bu olanaksız; ama, müfettişlerin madenlere gelip gerekli bilgiyi kendiliklerinden toplamaları gerekir." (n. 285) "Böyle bir şeyin, havalandırma vb. sorumluluğunun (!) maden sahibinin sırtından alınıp hükümet memurlarının sırtına yüklenmesi sonucunu doğuracağını düşünmüyor musunuz? - Kesinlikle hayır; zaten mevcut olan yasaların uygulanmasını sağlamak, memurların işi olmalıdır." (n. 294.) "Yardımcı müfettiş veya alt dereceli müfettiş derken, maaş ve yetkileri şimdiki müfettişlerden daha az olan kimseleri mi kastediyorsunuz? - Başka türlüsü mümkün olsa, bunların daha aşağı durumda olmalarını kesinlikle istemezdim." (n. 295.) "Daha çok müfettiş mi istiyorsunuz, yoksa müfettiş olarak daha düşük düzeyli kimseler mi olsun diyorsunuz? - Bizim, sık sık madenlere gelecek ve işlerin yolunda gidip gitmediğine bakacak, korkusu olmayan adamlara ihtiyacımız var." (n.297.) "Müfettiş arzunuz aşağı dereceli müfettişler tayin edilerek karşılanacak olursa, bunların ehliyetsizlikleri tehlikeli olmaz mı? - Hayır; işe uygun adam bulmak hükümetin görevidir."

Sorgunun bu türlüsü, sonunda, soruşturma komitesi başkanına bile fazla gelir.

"Sizler," diye araya girer, "madenleri bizzat inceleyerek müfettişe rapor verecek ve böylece onun da yüksek bilgi birikimini kullanmasını sağlayacak pratik insanlar istiyorsunuz." (n. 531.) "Bütün bu eski madenlerin havalandırılmaları çok fazla masrafa sebep olmaz mı? - Evet, masraflar artabilir; ama insanların hayatları korunmuş olur."

(n. 581.) Bir kömür madeni işçisi 1860 tarihli yasanın 17. Kesimini protesto ediyor:

"Bugün, bir maden müfettişi, bir madenin herhangi bir kısmını işletilebilecek durumda bulmadığı zaman, bunu maden sahibine ve içişleri bakanına bildirmek zorundadır. Bundan sonra maden sahibine yirmi günlük bir düşünme süresi verilir; bu sürenin bitiminde maden sahibi herhangi bir değişiklik yapmayı reddedebilir. Böyle hareket ettiği takdirde, onun, bunu içişleri bakanına yazılı olarak bildirmesi ve bakanın aralarından hakemleri seçmek zorunda olduğu beş maden mühendisi teklif etmesi gerekir. Biz iddia ediyoruz ki, böyle bir durumda, maden sahibi, fiilen kendi yargıcını atamaktadır."

(n. 586.) Kendisi de bir madenci olan burjuva soruşturmacı:

"Bu, tümüyle spekülatif bir itirazdır." (n. 588.) "Anlaşılıyor ki maden mühendislerinin namusları hakkında pek de iyi bir kanıya sahip değilsiniz, öyle mi? - Bu, pek insafsız ve haksız bir şey olur, derim." (n. 589.) "Maden mühendisleri, kararlarını sizin korktuğunuz tarafgirliğin üstünde tutacak, bir tür kamusal kişi karakterine sahip değil mi? - Bu insanların kişisel karakterleri hakkındaki soruları cevaplandırmayacağım. Ben, bu kimselerin birçok örnekte son derece tarafgirce davrandıkları ve insan hayatının söz konusu olduğu bir durumda böyle bir gücün ellerinden alınması gerektiğine inanıyorum."

Aynı burjuva, aşağıdaki soruyu sorabilecek kadar utanmazdır:

"Patlamalar yüzünden maden sahiplerinin de zarara uğradığını düşünmüyor musunuz?"

Ve son olarak (n. 1042):

"Siz işçiler çıkarlarınızı, hükümet yardımı olmadan, kendiniz kollayıp savunamaz mısınız? - Hayır."

1865 yılında Büyük Britanya'da 3217 kömür madeni ve 12 müfettiş vardı. Yorkshire'lı bir maden sahibinin yaptığı hesaba göre (*"Times"*, 26 Ocak 1867), müfettişlerin bütün zamanını yutan büro işlerini bir yana bıraktığımızda, her bir maden ancak 10 yılda bir kere incelenebilirdi. Son yıllarda (özellikle de 1866 ve 1867 yıllarında) patlama ve kazaların gerek sayı gerekse büyüklük açısından (bazı hallerde ölen işçi sayısı 200-300'ü buluyor) gittikçe artmakta olmaları, hiç de şaşılacak bir şey değildir. "Serbest" kapitalist üretimin güzellikleridir bunlar!

1872 tarihli yasa, son derece yetersiz olmakla beraber, maden ocaklarında çalıştırılan çocukların çalışma saatlerini düzenleyen ve maden sahip ve işleticilerini bu gibi kazalardan belli bir ölçüde sorumlu tutan ilk yasadır.

Çocukların, gençlerin ve kadınlann tarım işlerindeki çalışma durumunu incelemekle görevlendirilmiş 1867 tarihli Kraliyet Komisyonu çok önemli bazı raporlar yayınladı. Fabrika Yasalarının ilkelerini, değişik bir biçimde, tarıma da uygulamak için çeşitli girişimler olmuş ama bugüne kadar bunların hepsi tam bir başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Benim burada dikkat çekmek istediğim şey, bu ilkelerin genel bir uygulamaya kavuşturulması yönünde karşı konulmaz bir eğilimin varlığıdır.

İşçi sınıfının maddi ve manevi korunma aracı olarak fabrika mevzuatının genelleştirilmesi, yani bütün üretim kollarına uygulanması, kaçınılmaz hale gelirken, daha önce görmüş olduğumuz gibi, aynı gelişme, bir yandan da, küçük boyutlu ve dağınık halde bulunan emek süreçlerinin büyük boyutlu ve birleşik emek süreçlerine dönüşmesini ve dolayısıyla da sermayenin yoğunlaşmasını ve fabrika sisteminin tek başına egemenliğini genelleştirmiş ve hızlandırmıştır. Bu genelleşme, sermayenin egemenliğinin henüz kısmen arkalarında saklı halde bulunduğu eski biçimlerin ve geçiş biçimlerinin hepsini tahrip edip bunların yerine sermayenin doğrudan ve apaçık egemenliğini getirmiştir. Böylece, aynı zamanda, bu egemenliğe karşı yürütülen doğrudan mücadeleyi de genelleştiriyor. Bir yandan, tek tek iş yerlerinde tek biçimlilik, kurallara uygunluk, düzen ve tasarrufu zorunlu kılarken, bir yandan da, iş gününün sınırlandırılması ve düzene bağlanması sonucu, teknik gelişmeleri hızlandıran muazzam dürtü ile kapitalist üretimin yol açtığı anarşi ve yıkımları her yerde ve alabildiğine çoğaltıyor, emek yoğunluğunu artırıyor ve makinenin işçi ile rekabetini şiddetlendiriyor. Küçük işletmeler ve ev sanayisi ile birlikte, "fazla nüfusun" son sığınaklarını ve böylece bütün toplum mekanizmasının bugüne kadarki emniyet supaplarını yok ediyor. Üretim sürecinin maddi koşulları ve toplumsal birliği ile birlikte, bunun kapitalist biçiminin çelişki ve karşıtlıklarını ve dolayısıyla da aynı zamanda yeni bir üretim sürecinin kurucu unsurlarını ve eski toplumu devirecek güçleri olgunlaştırıyor.[332]

---

332 Kooperatif fabrikalarının ve mağazalarının babası olan, ama daha önce belirtildiği gibi, kendisini izleyenlerin bu birbirleriyle ilişkisiz dönüşüm unsurlarının menzili hakkındaki hayallerine katılmamış bulunan Robert Owen, sadece kendi deneylerinde fiilen fabrika sisteminden hareket etmekle kalmamış, bu sistemi teorik olarak da toplumsal devrimin hareket noktası olarak açıklamıştır. Leyden Üniversitesi Ekonomi Politik Profesörü Vissering, baştan sona bayağı iktisadın basmakalıp görüşleriyle dolu olan "Handbock von Praktische Staathuishoudkunde" (1860-1862) adlı eserinde, büyük sanayiye karşı el zanaatlarını kuvvetle desteklerken, bundan kuşkulanmış görünüyor.

10. Büyük Sanayi ve Tarım

Büyük sanayinin tarımda ve tarım üreticilerinin toplumsal ilişkilerinde yol açtığı devrim ancak daha sonra ortaya konabilir. Burada önceden görülebilmesi mümkün bazı sonuçlara değinmek yeterli. Makine kullanımının fabrika işçisi üzerindeki zararlı fiziksel etkilerinin pek çoğu tarım işçisi üzerinde görülmüyorsa[333] da, daha sonra ayrıntılı olarak görüleceği gibi, makine kullanımı yüzünden işçilerin buradaki "fazlalaşması" daha yoğun ve engelsiz olur. Örneğin Cambridge ve Suffolk'ta işlenen tarım alanı son yirmi yıldan beri çok genişlediği halde, aynı süre içinde tarım nüfusunda yalnız göreli değil, mutlak bir azalma olmuştur. Amerika Birleşik Devletleri'nde tarım makinelerinin işçilerin yerini alması, şimdilik sanaldır; yani tarım üreticisinin daha geniş bir alanı işlemesine olanak veriyor, ama fiilen çalıştırılmakta olan işçilere yol verilmesine neden olmuyorlar. Tarım makineleri yapımında çalışan kişilerin sayısı İngiltere ve Galler'de

---

Dördüncü Almanca Basıma ek: İngiliz yasa koyucusunun birbirleriyle çelişen *Factory Acts* (Fabrika Yasaları), *Factory Acts Extension Act* (Fabrika Yasalarının Uygulama Alanını Genişletme Yasası) ve *Workshops Act* (Atölyeler Yasası) dolayısıyla meydana gelen "yeni hukuki kördüğüm" (s. 264) en sonunda katlanılmaz hale geldi ve böylece bu alandaki bütün mevzuat 1878 tarihli *Factory and Workshop Act*'da (Fabrika ve Atölye Yasası'nda) bir araya getirildi. İngiltere'nin şu anda yürürlükte olan sanayi kodeksinin burada ayrıntılı bir eleştirisini yapmak elbette mümkün değildir. Bundan dolayı aşağıdaki kısa açıklamalarla yetinilecektir. Yasa şu alanları kapsamaktadır: 1. Tekstil fabrikaları. Burada her şey hemen hemen eskisi gibi bırakılmıştır: 10 yaşından büyük çocuklar günde 5½ saat çalıştırılabilecek ya da 6 saat çalıştırılacak ve cumartesi günleri çalışmayacaktır; gençler ve kadınlar haftanın ilk beş günü günde 10 saat, cumartesi günleri en fazla 6½ saat çalıştırılabilecektir. 2. Tekstil fabrikası olmayan fabrikalar. Burada işle ilgili hüküm ve kayıtlar 1. maddedekilere çok yaklaştırılmıştır; ama yine de kapitalistler için, bazı durumlarda İçişleri Bakanlığının özel izinleriyle daha da genişletilebilen uygun istisnalar mevcuttur. 3. Aşağı yukarı eski yasadaki gibi tanımlanmış olan atölyeler. Çalıştırdıkları çocuklar, genç işçiler ve kadınlar bakımından atölyeler, yaklaşık olarak, tekstil fabrikaları dışında kalan fabrikalarla bir tutulmuştur; bununla beraber ayrıntılarda koşullar yine uygunlaştırılmıştır. 4. Çocuk ve genç işçi çalıştırmayıp yalnızca her iki cinsten 18 yaşından büyük işçi çalıştırılan atölyeler. Bu kategori için daha fazla kolaylık söz konusudur. 5, Yalnızca aile üyelerinin, aile evinde çalıştırıldığı *Domestic Workshops* (Ev Atölyeleri). Buraları için daha da esnekleştirilmiş hükümler getirilmiş ve aynı zamanda müfettişin, özel bir bakanlık ya da mahkeme izni olmadan, yalnızca aynı anda oturma yeri olarak kullanılmayan yerlere girebileceği kaydı konmuş ve nihayet aile çerçevesi içinde yürütülen hasır örgücülüğü, dantelcilik ve eldiven yapımı işleri için sınırsız bir serbestlik tanınmıştır. Bütün bu kusurlarına rağmen bu yasa, 23 Mart 1877 tarihli İsviçre Federal Fabrika Yasası ile birlikte, hâlâ bu alanda şimdiye kadarki en iyi yasadır. Bu yasanın anılan İsviçre Federal Yasası ile karşılaştırılması özellikle ilginçtir; çünkü, böyle bir karşılaştırma ile her iki yasa koyma yönteminin -olaylar gerektirdikçe işe karışma ilkesine dayanan İngiliz "tarihsel" yöntemi ile, Fransız Devriminin yarattığı geleneğe dayanan, daha genelleyici kıta Avrupa'sı yönteminin- iyi ve kötü yönleri çok açık bir biçimde ortaya konabilir. Ne yazık ki, denetleme personelinin yetersizliği yüzünden, İngiliz kodeksi, atölyelere uygulanması bakımından, büyük ölçüde hâlâ ölü bir belgedir. –F. E.

333 İngiltere'de tarım alanında kullanılan makineler hakkında ayrıntılı bilgiler şu eserde mevcuttur: Dr. W. Hamm, "Die Landwirtschaftlichen Geräthe und Maschinen Englands", 2. Aufl., 1856. İngiliz tarımının gelişme seyri üzerine olan kısımlarda Hamm, eleştirellikten yoksun bir şekilde Léonce de Lavergne'i izlemektedir. Dördüncü Almanca Basıma ek: Bu söylenenler, doğal olarak, bugün için eskimiş bulunuyor. –F. E.

1861 yılında 1034, aynı yıl tarımda kullanılan buharlı makineleri ve iş makinelerini işletmek için çalıştırılan kişilerin sayısı ise yalnızca 1.205'ti.

Büyük sanayinin en devrimci etkiyi tarım alanı üzerinde göstermesi, eski toplumun kalesi olan "köylüyü" yok etmesi ve onu ücretli işçi durumuna indirmesi ölçüsündedir. Toplumsal dönüşme ihtiyacı ve sınıflar arası çıkar çatışmaları, böylece, kırda da şehirlerdeki düzeye yükselir. Alışkanlıkların ötesine geçemeyen ve akıl dışı tarım yöntemlerinin yerini bilimin bilinçli, teknolojik kullanımı alıyor. Tarımın da manifaktürün de çocukluk çağlarının ötesinde bir gelişme göstermelerine olanak vermeyen ve bunları bir arada tutan eski bağların kopuşu, kapitalist üretim tarzıyla tamamlanır. Ama kapitalist üretim tarzı, aynı zamanda, gelecekteki yeni ve daha yüksek bir sentezin, yani tarım ve sanayinin birbirlerinden ayrı ve birbirlerine karşıt bir biçimde geliştikleri sırada ulaşmış oldukları daha mükemmel biçimlerin meydana getirdiği temel üzerinde kurulacak bir tarım ve sanayi birliğinin maddi koşullarını da yaratır. Kapitalist üretim tarzı, büyük merkezlerde toplanmasına yol açtığı şehirli nüfusun toplam nüfus içindeki ağırlığını durmadan artırması ile birlikte, bir yandan, toplumun tarihsel hareket gücünün yoğunlaşmasını sağlarken, diğer yandan, insanla toprak arasındaki madde alışverişini, yani insanın topraktan alıp besin maddesi ve giyim eşyası olarak yararlandığı unsurların toprağa dönüşünü ve dolayısıyla topraktaki verim gücünün devamı için gerekli olan ebedî koşulu ihlal eder. Böylece, kapitalist üretim tarzı, aynı zamanda, kentli işçinin fiziksel sağlığını ve toprak işçisinin zihinsel hayatını tahrip eder.[334] Ne var ki, kapitalist üretim tarzı sözü edilen madde alışverişinin sürekliliğini sağlayan ve kendiliğinden ortaya çıkan koşulları tahrip etmekle, aynı zamanda, bu madde alışverişinin, bir sistem, toplumsal üretimi yöneten bir yasa olarak ve insanlığın tam anlamıyla gelişimine uygun bir biçim içinde tekrar kurulmasını zorunlu kılar. Üretim sürecinin kapitalist tarza dönüşmesi, manifaktürde olduğu gibi, tarım alanında da, üreticinin yok olması; emek aracının işçi için kölelik, sömürü ve yoksulluk aracı haline gelmesi; emek süreçleri arasında meydana gelen toplumsal birleşmenin, işçiye karşı onun bireysel canlılığını, özgürlüğünü ve bağımsızlığını ezip yok eden örgütlenmiş bir güç halini alması demektir. Kır işçilerinin geniş alanlara dağılmış olmaları, aynı zamanda bunların direnme güçlerini kırar; buna karşılık, toplu halde bu-

334 "Siz halkı iki düşman kampa ayırıyorsunuz, bir yanda kaba saba köylüler, diğer yanda çıtkırıldım cüceler. Tanrım! Bir ulus ki, tarım ve ticaret çıkarları yüzünden ikiye bölünmüş, kendisini sağlıklı sayıyor; dahası var, sadece bu korkunç ve doğaya aykırı bölünmeye rağmen değil, ama bu bölünmenin sonucu olarak kendisini aydınlanmış ve uygar sayıyor." (David Urquhart. l.c. s. 119.) Bu pasaj, aynı zamanda, içinde bulunulan dönemi yargılamayı ve mahkum etmeyi bilen, ama onu nasıl anlayabileceğinden habersiz bir eleştiri türünün hem güçlü hem de zayıf yönlerini gösteriyor.

lunmaları, şehirli işçilerin direnme güçlerini artırır. Şehir sanayilerinde olduğu gibi modern tarımda da emeğin üretkenliğinin ve hareketliliğinin artması bizzat emek gücünün israfı ve kemirilip tüketilmesi pahasına olur. Ayrıca, kapitalist tarımdaki her ilerleme, sadece işçiyi soyma sanatında bir ilerlemeden ibaret olmayıp, aynı zamanda toprağı soyma sanatında da bir ilerlemedir; belli bir zaman aralığı için toprağın verimliliğinin yükseltilmesinde kaydedilen her ilerleme, aynı zamanda, bu verimliliğin sürekli kaynaklarının mahvedilmesi yolunda da bir ilerlemedir. Bir ülkenin, örneğin Amerika Birleşik Devletleri'nin, gelişmesini büyük sanayi ile başlatması ölçüsünde bu tahrip süreci hızlanır.[335] Bundan dolayı, kapitalist üretim, tekniği ve toplumsal üretim süreçlerinin birleşmesini, ancak, bütün zenginliğin iki kaynağını, toprağı ve işçiyi kurutarak ilerletir.

335 Krş. Liebig, "Die Chemie in ihrer Anwendung auf Agrikultur und Physiologie", 7. Auflage, 1862, özellikle de Birinci Ciltte "Einleitung in die Naturgesetze des Feldbaus" başlıklı bölüm. Modern tarımın olumsuz yönünü doğa bilimlerinin bakış açısıyla incelemiş olması, Liebig'in ölümsüz hizmetlerinden biridir. Tarımın tarihi hakkında sunduğu özet yorumlar bile, kaba hatalardan arınık olmamakla beraber, yer yer aydınlatıcıdır. Bu arada Liebig'in şimdi aktaracağımız türden gelişigüzel kanaatler ileri sürebilmesi esef edilecek bir şeydir: "Toprağın daha iyi ufalanması ve daha sık sürülmesi ile gözenekli toprağın içinde hava dolaşımı kolaylaştırılmış ve toprağın havanın etkisini alması gereken yüzeyi genişletilmiş ve yenilenmiş olur; ancak, şurası açktır ki, topraktan elde edilen fazla ürün toprağa uygulanan emekle orantılı olamaz, ama çok daha küçük bir oranda olur." Liebig şunu da ekliyor: "Bu yasa ilk olarak J. St. Mill tarafından 'Princ. of Pol. Econ.', v. I, s. 17'de şu biçimde ifade edilmiştir: "Toprağın ürününün, *caeteris paribus* (diğer koşullar aynı kalmak kaydıyla) çalıştırılan işçilerin sayısındaki artışa oranla azalan bir oranda artması" (Mill burada Ricardo okulu tarafından ileri sürülmüş olan yasayı yanlış bir biçimde tekrarlıyor: çünkü *"the decrease of the labourers employed"*, çalıştırılan işçilerin azalması, İngiltere'de tarımdaki ilerleme ile her zaman el ele gitmiş olduğu için, İngiltere için ve İngiltere'de bulunan bu yasa, en azından İngiltere'ye uygulanamaz) "tarımın evrensel yasasıdır'; bu, pek dikkate değer bir şeydir, çünkü Mill bunun nedeninden haberdar değildi." (Liebig, l.c, Bd. I, s. 143 ve Not.) Liebig'in ekonomi politiğin anladığından farklı bir şey anladığı, "emek" sözcüğünü yanlış yorumlaması bir yana, kendisinin, ilk defa James Anderson tarafından A. Smith zamanında ortaya atılmış olan ve 19. yüzyılın başlarına kadar çeşitli eserlerde tekrarlanagelmiş bulunan, genellikle bir aşırmacılık ustası olan Malthus'un (nüfus teorisi bütünüyle utanmazca bir aşırma örneğidir) 1815'te kendisine mal ettiği, aynı günlerde West'in Anderson'dan bağımsız olarak geliştirdiği, 1817'de Ricardo'nun genel değer teorisi ile birleştirdiği ve o andan itibaren Ricardo'ya ait bir teori olarak bilinir hale gelen, 1820'de James Mill (J. St. Mill'in babası) tarafından herkesin bildiği bir şey haline getirilen, ve nihayet, çoktan ağızlarda sakız olmuş ve her okul çocuğunun bildiği bir dogma olarak, diğer birçok kimse gibi J. St. Mill'de de tekrarlanan bir teorinin ilk ortaya atıcısının J. St. Mill olduğunu söylemesi de, herhalde, "pek dikkate değer" bir şeydir. J. St. Mill'in, herhalde, "dikkate değer" otoritesini hemen hemen yalnızca böylesine yanlış anlamalara borçlu olduğu inkâr edilemez.

Beşinci Kısım

Mutlak ve Göreli Artık Değerin Üretimi

Bölüm

14

Mutlak ve Göreli Artık Değer

★★★

Emek süreci ilk önce soyut, yani tarihsel biçimlerinden bağımsız şekilde, insanla doğa arasındaki süreç olarak ele alınmıştı (bkz: Beşinci Bölüm). Orada şöyle denmişti: "Sürecin bütününü onun sonucu, yani ürün açısından ele alacak olursak, hem emek aracı hem de emek nesnesi, üretim aracı olarak ve emeğin kendisi de üretici emek olarak görünür."Ve 7 numaralı dipnotta şu eklenmişti:"Üretici emeğin ne olduğunu yalnızca başına basit emek süreci açısından belirlemeye yarayan bu yöntem, kapitalist üretim sürecini kapsamaya hiçbir şekilde yeterli değildir." Şimdi bu konuyu daha geniş bir biçimde inceleyeceğiz.

Emek süreci tümüyle bireysel bir süreç olduğu sürece, aynı işçi, sonradan birbirlerinden ayrılan bütün işlevleri kendisinde birleştirir. Kişi, doğal nesnelere kendi geçimini sağlamak üzere el koyarken, kendini kendisi denetler. Sonrasında denetim altına girer. Tek bir insan, kendi beyninin denetimi altında kaslarını harekete geçirmeden doğa üzerinde etkide bulunamaz. Doğal sistemde kafa ile el nasıl bir bütün oluşturuyorsa, emek süreci de kafa emeği ile el emeğini birleştirir. Daha sonra bunlar birbirlerinden ayrılır, bu ayrılma bunlar arasında düşmanca bir karşıtlığın doğacağı noktaya kadar devam eder. Ürün, genel olarak, bireysel üreticinin dolaysız ürünü olmaktan çıkar, bir toplam işçinin, üyeleri emek nesnesi üzerine uygulanan işin ancak büyük veya küçük bir

parçasını yapan bir bileşik işçinin ortak ürünü haline gelir. Bundan dolayı bizzat emek sürecinin el birliğine dayanan bir nitelik kazanmasıyla birlikte zorunlu olarak üretici emek ve bunun taşıyıcısı, yani üretici işçi kavramı genişlik kazanır. Üretici tarzda çalışmak için artık bizzat elle çalışmak bile gerekmez. Toplam işçinin organı olmak, bunun alt işlevlerinden herhangi birini yapmak yeter. Üretici emeğin yukarıda sözü edilen ve maddi üretimin doğasından türetilen ilk tanımı, bir bütün olarak ele alındığında, toplam işçi için her zaman geçerlidir. Ama tek başlarına alındıklarında, bu toplam işçiyi oluşturan bireysel işçilerin her biri için artık geçerli değildir.

Ama diğer yandan, üretici emek kavramı daralır. Kapitalist üretim, yalnızca meta üretimi değil, özünde artık değer üretimidir. İşçi, kendisi için değil, sermaye için üretir. Bundan dolayı, artık genel olarak üretimde bulunması yetmez. Artık değer üretmek zorundadır. Yalnızca, kapitalist için artık değer üreten ya da sermayenin değerlenmesine hizmet eden işçi, üreticidir. Maddi üretim alanı dışından bir örnek alacak olursak, bir öğretmen, öğrencilerin kafalarını işlemekle kalmadığı, ama aynı zamanda girişimcinin zenginleşmesi için çalıştığı durumda üretici işçidir. Girişimcinin sermayesini bir sucuk fabrikasına yatıracak yerde bir eğitim fabrikasına yatırması, bu ilişkide herhangi bir değişikliğe yol açmaz. Bundan dolayı, üretici işçi kavramı, kesinlikle, faaliyet ile yararlı etki arasındaki, işçi ile emek ürünü arasındaki bir ilişkiden ibaret değildir; aynı zamanda, işçiyi, sermayenin dolaysız değerlenme aracı olarak damgalayan, özgül, toplumsal, tarihsel gelişimin ürünü bir üretim ilişkisidir. Üretici işçi olmak, bundan ötürü, bir şans değil şanssızlıktır. Bu eserin teori tarihini ele alan Dördüncü Kitabında daha yakından görüleceği gibi, klasik ekonomi politik yazarları, artık değer üretimini, her zaman, üretici işçinin belirleyici özelliği haline getirmişlerdir. Bunun içindir ki, bunların artık değerin doğası hakkındaki kavrayışları ile birlikte üretken işçi tanımları da değişir. Bu şekilde, fizyokratlar, yalnızca tarımsal emeğin üretici olduğunu, çünkü yalnızca onun artık değer sağladığını söyler. Ama fizyokratlar için artık değerin tek varoluş biçimi toprak rantıdır.

İş gününün işçinin tam kendi emek gücünün değerine eşit bir değeri ürettiği noktanın ötesine uzatılması ve bu artık emeğe sermaye tarafından el konması: mutlak artık değer üretimi denilen şey budur. Kapitalist sistemin genel temelini ve göreli artık değer üretiminin hareket noktasını bu oluşturur. Kapitalist sistemde iş günü daha baştan iki kısma bölünmüştür: gerekli emek ve artık emek. Artık emek-zamanı uzatmak için, gerekli emek-zaman, ücretin eş değerini daha az zamanda üretmeyi sağlayan yöntemlerle kısaltılır. Mutlak artık değer üretimi sadece

iş gününün uzunluğuna bağlıdır; göreli artık değer üretimi, işin teknik süreçlerini ve toplumun bileşimini giderek köklü değişikliklere uğratır.

Demek oluyor ki, göreli artık değer üretimi, kendine özgü yöntemleri, araçları ve koşullarıyla birlikte, ancak işçinin sermayeye biçimsel olarak bağımlı hale gelmesiyle sağlanmış bir temel üzerinde kendiliğinden ortaya çıkan ve gelişen özgül bir üretim tarzını, yani kapitalist üretim tarzını gerektirir. İşçinin sermayeye biçimsel bağımlılığı, zamanla yerini gerçek bağımlılığa bırakır.

Artık emeğin üreticiden doğrudan doğruya zor yoluyla sızdırılmasının söz konusu olmadığı ve üreticinin sermayenin biçimsel boyunduruğu altına girmiş bulunmadığı ara biçimlere burada şöyle bir değinmekle yetineceğiz. Bu ara biçimlerde sermaye, emek sürecini henüz doğrudan doğruya denetimi altına almış değildir. Zanaatlarını ya da tarımsal faaliyetlerini geleneksel tarzlarda yürüten bağımsız üreticilerin yanında, bunları asalakça sömürerek beslenen tefeci veya tüccar, tefecilik sermayesi veya ticaret sermayesi vardır. Bir toplumda bu sömürü biçiminin egemen olması durumunda, burada kapitalist üretim tarzına yer olmaz; öte yandan, Orta Çağın sonlarına doğru görülmüş olduğu gibi, bu sömürü biçimi, köprü işlevi görebilir. Son olarak, modern ev sanayisi örneğinin de gösterdiği gibi, büyük sanayinin gerisinde, tamamıyla değişik bir çehre ile olmakla beraber, bazı ara biçimler yer yer yeniden ortaya çıkmıştır.

Bir yandan, mutlak artık değer üretimi için emeğin sermayeye sadece biçimsel olarak tabi olmasının, örneğin daha önce kendi başlarına veya bir lonca ustasının kalfaları olarak çalışan zanaatçıların şimdi kapitalistin doğrudan denetimi altına girmelerinin yettiğini, öte yandan, göreli artık değer üretme yöntemlerinin aynı zamanda mutlak artık değer üretme yöntemleri olduklarını da görmüştük. Dahası, iş gününün ölçüsüz bir biçimde uzatılması, kendisini büyük sermayenin en kendine özgü ürünü olarak ortaya koymuştu. Kapitalizme özgü üretim tarzı, bütün bir üretim koluna ve bundan da ileri olarak, bütün önemli üretim kollarına egemen olur olmaz, genel olarak, yalnızca bir göreli artık değer üretme aracı olmaktan çıkar. Bu üretim tarzı, artık, üretimin genel, toplumsal açıdan egemen biçimi haline gelir. Göreli artık değer üretiminin özel bir yöntemi olarak işlev görmesi, artık yalnızca, birincisi, şimdiye kadar sermayeye sadece biçimsel olarak tabi olan sanayi kollarını ele geçirmesi, yani yayılması ölçüsünde, ikincisi, halen yerlerini almış bulunduğu sanayileri üretim yöntemlerinde değişiklikler yaparak köklü dönüşümlere uğratması ölçüsünde söz konusu olur.

Belli bir açıdan bakıldığında, mutlak artık değer ile göreli artık değer arasındaki fark, tamamıyla aldatıcı görünür. Göreli artık değer mutlaktır;

çünkü iş gününün, işçinin kendi varlığı için gerekli olan emek-zamanın ötesine uzatılmasını gerektirir. Mutlak artık değer görelidir; çünkü emeğin üretkenliğinde gerekli emek-zamanı iş gününün bir kısmıyla sınırlamaya olanak veren bir gelişme olmasını gerektirir. Ne var ki, artık değerin hareketini göz önünde tuttuğumuzda, bu özdeşlik görünümü yok olur gider. Kapitalist üretim tarzı bir kere yer edip genelleşir genelleşmez mutlak artık değer ile göreli artık değer arasındaki fark, artık değer oranını yükseltme sorununun söz konusu olduğu her zaman ve yerde kendisini duyurur. Emek gücüne değerinin ödendiğini varsayacak olsak, şu alternatifle karşı karşıya kalırız: emeğin üretkenliği ve normal kullanım yoğunluğu veri ise, artık değer oranı ancak iş gününün mutlak olarak uzatılması ile yükseltilebilir; diğer yandan, iş gününün sınırları belli ve veri ise, artık değer oranı ancak unsurlarında, yani gerekli emek ve artık emekte meydana gelecek bir göreli büyüklük değişmesiyle yükseltilebilir ki, bu da, eğer ücret emek gücünün değerinin altına düşmeyecek olursa, emeğin üretkenliğinde veya yoğunluğunda bir değişme olmasını gerektirir.

İşçi, kendisinin ve soyunun hayatta kalabilmesi için gereken geçim araçlarını elde etmek üzere sahip bulunduğu bütün zamanını harcamak durumunda ise, üçüncü kişiler için parasız olarak çalışmasına zaman kalmaz. Emek belli bir üretkenlik derecesine ulaşmadan, işçinin bu biçimde kullanabileceği zamanı olmaz; böyle bir artık zaman olmadan, artık emek olmaz; dolayısıyla, kapitalistler de olmaz; ama ayrıca, köle sahipleri, feodal beyler de olmaz; kısaca, büyük mülk sahipleri sınıfı olmaz.[1]

Böylece, artık değerin doğal bir temelinden söz edilebilir; ancak bu, bir kimsenin kendi varlığı için gereken çalışmayı kendi sırtından başkasının sırtına yüklemesini önleyecek hiçbir mutlak doğal engel olmadığı biçiminde, çok genel bir anlamda alınmalıdır; örneğin, bir kimseyi, kendisini doyurmak için, bir başka insanı yemekten alıkoyacak mutlak doğal engellerin olmaması gibi.[2] Emeğin bu kendiliğinden gelişen üretkenliği, hiçbir biçimde, orada burada görüldüğü gibi, mistik düşüncelerle ilişkilendirilmemelidir. Ancak insanların kendilerini başlangıçtaki hayvan durumlarının üstüne yükseltmelerinden ve dolayısıyla emeklerini belli bir derecede toplumsallaştırmalarından sonradır ki, bir kimsenin artık emeğinin bir başkasının varoluş koşulu haline geldiği durumlar doğ-

---

1 "Kapitalist haline gelmiş ustaların ayrı bir sınıf olarak varlıkları, emeğin üretkenliğine bağlıdır." (Ramsay, l.c. s. 206.). "Herkesin emeği ancak kendi yiyeceğini üretmeye yetecek kadar olsaydı, mülkiyet diye bir şey olamazdı." (Ravenstone, l.c. s. 14, 15.)

2 Yakın geçmişte yapılan bir hesaplamaya göre, yalnızca yeryüzünün keşfedilmiş kısımlarında henüz en azından dört milyon yamyam yaşamaktadır.

muştur. Uygarlığın başlangıç döneminde emeğin edinilmiş üretici güçleri sınırlıdır; ama, tatminlerini sağlamakta yararlanılan araçlarla birlikte gelişen ihtiyaçları da azdır. Bundan başka, bu ilk dönemde toplumun başkalarının emekleri ile yaşayan kısmı, doğrudan doğruya üreticilerin oluşturduğu kitle karşısında, yok denecek kadar küçüktür. Emeğin toplumsal üretici gücünde meydana gelen ilerleme ile birlikte bu oran hem mutlak ve hem de göreli olarak büyür.[3] Ayrıca, beraberinde getirdiği ilişkilerle birlikte sermaye, kaynağını uzun bir gelişme sürecinin ürünü olan bir ekonomik temelden alır. Sermayenin temeli ve hareket noktası hizmetini gören mevcut emek üretkenliği bir armağandır; ancak bu, doğanın değil, binlerce yüzyılı kucaklayan bir tarihin armağanıdır.

Toplumsal üretimin az ya da çok gelişmişlik düzeyi bir yana, emeğin üretkenliği doğal koşullara bağlı kalır. Bunların hepsi, bizzat insanın kendi doğasına (ırk vb. gibi) ve doğal çevresine indirgenebilir. Dış doğal koşullar ekonomik bakımdan iki büyük sınıfa ayrılır: birincisi, verimli topraklar, balık dolu sular vb. gibi geçim araçları biçimindeki doğal zenginlik; ikincisi, güçlü şelaleler, ulaştırmaya uygun nehirler, odun, madenler, kömür vb. gibi emek araçları biçimindeki doğal zenginlik. Uygarlığın başlangıç döneminde birinci, daha yukarı gelişme aşamalarında ikinci tür doğal zenginlik daha ağır basar. Söz gelişi, İngiltere ile Hindistan, ya da Eski Çağda, Atina ve Korint ile Karadeniz'in kıyı ülkeleri karşılaştırılabilir.

Mutlak olarak tatmin edilmeleri gereken ihtiyaçlar ne kadar az ve toprağın doğal verimliliği ile iklimin uygunluğu ne kadar yüksek olursa, üreticinin yaşaması ve devamı için gerekli emek-zaman o kadar kısa olur. Ve dolayısıyla, emeğinin kendisi için harcadığı kısmını aşan ve bir başkası için harcanacak parçası o kadar büyük olabilir. Diodorus, eski Mısırlılarla ilgili olarak daha o zamanlar şunları yazmıştı:

> "Çocuklarını yetiştirmek için katlandıkları zahmet ve masraf inanılamayacak kadar az. Onlara en basit yiyecekleri pişiriyorlar; bir de ateşte kızartabildikleri kadar papirüs sapını veriyorlar; bataklık bitkilerinin kök ve saplarını çiğ, haşlanmış ya da kızartılmış olarak yediriyorlar. Çocukların çoğu, hava çok yumuşak olduğu için yalın ayak ve çıplak dolaşıyor. Bunun için, bir çocuk yetişip büyüyünceye kadar ana ve babasının katlandığı bütün masraf yirmi drahmiyi geçmiyor. Mısır'da nüfusun niye bu kadar büyük olduğu ve dolayısıyla bunca büyük eserin nasıl meydana getirilebildiği esas itibarıyla bu durumla açıklanabilir."[4]

3 "Amerika'da Kızılderililerde hemen hemen her şey işçiye aittir. Yüzün 99'u emeğin hesabına yazılır. İngiltere'de işçi belki bir kere bile 2/3 almamıştır." ("The Advantages of the East India Trade etc.", s. 72, 73.)

4 Diodorus, l.c, 1.I, c. 80.

Böyle olmakla beraber, eski Mısır'ın büyük yapıları nüfusun büyüklüğünden çok bunun serbestçe kullanılabilen kısmının büyüklüğü sayesinde ortaya çıkabilmiştir. Bir bireysel işçi, kendisi için gerekli emek-zaman ne kadar kısa olursa, o kadar fazla artık emek sağlayabilir; aynı şekilde, çalışan nüfusun, zorunlu geçim araçlarının üretimi için gerekli olan kısmı ne kadar küçük olursa, bunun başka işler için kullanılabilecek kısmı o kadar büyük olur.

Kapitalist üretim bir kere varsayılınca, artık işin büyüklüğü, diğer bütün koşullar aynı kalmak ve iş günü verilmiş bir uzunlukta olmak kaydı ile işin doğal koşullarına ve özellikle de toprağın verimliliğine bağlı olarak değişir. Ne var ki, bu olgudan bunun tersinin de doğru olduğu sonucu asla çıkarılamaz; yani, kapitalist üretim tarzının gelişmesi için en uygun toprak en verimli topraktır, diye düşünmek yanlıştır. Kapitalist üretim tarzı, insanın doğa üzerindeki egemenliğine dayanır. Fazla cömert bir doğa, "insanı, yürümeyi öğrenmesi için kayışlarla bağlanmış çocuk gibi, denetimi altında tutar". İnsan için, kendi gelişimini doğal bir zorunluluk haline getirmez.[5] Sermayenin anayurdu, gür ve yoğun bitki doğurma gücüne sahip tropik iklim kuşağı değil, ılıman kuşaktır. Toplumsal iş bölümünün doğal temelini oluşturan ve insana doğal çevresindeki doğal değişmelerle, ihtiyaçlarını, yeteneklerini, emek araçlarını ve çalışma tarzlarını çok yönlüleştirmeye teşvik eden, toprağın mutlak verimliliği değil nitel farklılığı, doğal ürünlerinin çeşitliliğidir. Sanayi tarihinde en belirleyici rolü, bir doğa gücünün toplumun denetimi altına alınması, onun idareli bir şekilde kullanılması, insan elinin eserleriyle ona ilk kez büyük ölçüde sahip ya da egemen olunması zorunluluğu oynar. Mısır'da,[6] Lombardiya'da, Hollanda'da suyun denetim altına alın-

5 Doğal zenginliğin "ilki, son derece soylu ve kârlı olduğu için, insanları vurdumduymaz, mağrur yapar ve her tür aşırılığa sevk eder; buna karşılık ikincisi, insanları tedbirli, bilgili, ince duygulu, iş ve hareketlerinde hesaplı olmaya zorlar." ("England's Treasure by Foreign Trade. Or the Balance of our Foreign Trade is the Rule of our Treasure. Written by Thomas Mun, of London, Merchant, and now published for the common good by his son John Mun", Lond. 1669, s. 181, 182.) "Bir halkın bütünü için, üzerinde beslenme ve giyim ihtiyaçlarını karşılayan şeylerin kendiliklerinden ürediği ve iklimin giyinme ve barınma için pek az şeye ihtiyaç duyurduğu ya da izin verdiği bir toprak parçasına bırakılmış olmaktan daha uğursuz ve lânetlik bir durum hayal edemiyorum. ... şüphesiz, bunun tam karşıtı olan bir durum da mümkündür. Üzerinde emek harcandığı halde ürün vermeyen bir toprak, hiç emek gerektirmeden bol ürün veren bir toprak kadar kötüdür." ([N. Forster.] "An Inquiry into the present High Price of Provisions", Lond. 1767, s. 10.)

6 Nil'in yükselip alçalma zamanlarını hesaplayıp bulmak zorunluluğu Mısır astronomisini doğurdu ve bununla birlikte rahipler sınıfını tarımın yöneticileri olarak egemen duruma getirdi. "Gündönümü, Nil'in yükselmeye başladığı an idi ve bunun için de Mısırlılar bu gündönümünü bütün dikkatleriyle gözlemek zorundaydı. ... Onların tarım faaliyetlerini ayarlamak için tespit etmek zorunda kaldıkları gündönümü yılı bu idi. Bundan ötürü, Mısırlılar gökyüzünde onu gösterecek açık bir işaret aramak zorunda kalmışlardı." (Cuvier, "Discours sur les révolutions du globe", éd. Hoefer, Paris 1863, s. 141.)

ması örneğinde olduğu gibi. Ya da, Hindistan'da, İran'da vb., insan eseri olan kanalların, yalnızca toprak için vazgeçilmez olan suyu değil, aynı zamanda dağların tepelerinden sürükleyip bıraktıkları tortularla mineral gübreleri de sunması gibi. İspanya ve Sicilya'da Arap egemenliği sırasında sanayinin serpilip gelişmesinin sırrı sulama kanallarının inşasıydı.[7]

Uygun doğa koşullarının varlığı, her zaman, artık emeğin, yani artık değerin ya da artık ürünün fiilen ortaya çıkmasını değil, yalnızca ortaya çıkabilir olmasını sağlar. Çalışmanın farklı doğal koşulları, aynı miktarda emeğin farklı ülkelerde farklı büyüklükteki ihtiyaç kütlelerini tatmin etmesine,[8] dolayısıyla, başka açılardan benzer olan koşullar altında, gerekli emek-zamanın farklı olmasına neden olur. Bu koşullar artık emek üzerinde doğal sınırlar olarak etkide bulunur, yani emeğin başkaları için harcanmaya başlayabileceği noktayı belirlerler. Sanayileşmenin ilerlemesi oranında bu doğal sınırlar geriye çekilir. İşçinin, kendi varlığı için çalışma iznini, ancak artık emek karşılığında elde ettiği Batı Avrupa toplumunun ortasında, bir artık ürün sağlamanın, insan emeğinin özünde bulunan bir nitelik olduğu kolayca düşünülebiliyor.[9] Ama örneğin, ormanlarında sago palmiyesinin kendi kendine yetiştiği, Asya Takımadaları'nın doğusundaki adalarda yaşayan bir yerliye bakalım:

> "Yerliler, ağaçta bir delik açarak özsuyunun olgunlaşmış olduğunu gördükleri zaman, gövde, kökünden kesilir ve küçük parçalara ayrılır, öz suyu alınır, suyla karıştırılır ve süzülür; bundan kullanılmaya hazır sago unu artık eldedir. Bir ağaç genellikle 300 libre verir, bazen 500-600 libre elde edildiği olur. Görüldüğü gibi, insanlar orada ormana gidip yiyecek ekmeklerini kesiyorlar; tıpkı bizim yakacak odunlarımızı kesmemiz gibi."[10]

---

7 Hindistan'da birbirleriyle ilişkisiz küçük üretim organizmaları üzerindeki devlet iktidarının maddi temellerinden biri, su kullanımının düzenlenmesiydi. Hindistan'ın Müslüman yöneticileri bunu İngiliz haleflerinden daha iyi anlamışlardı. Biz burada sadece Bengal Başkanlığı sınırları içindeki Orissa adlı bölgede bir milyondan fazla Hindunun hayatına mal olmuş olan 1866 kıtlığını hatırlatmakla yetiniyoruz.

8 "Yeryüzünde, aynı sayıdaki gerekli geçim araçlarını aynı bollukta ve aynı miktarda emek harcayarak sağlayan iki ülke yoktur. İnsanların ihtiyaçları içinde yaşadıkları iklimin sertlik ya da ılımlılığına göre çoğalır ya da azalır; bunun sonucu olarak, farklı ülkelerin insanlarının zorunlu biçimde yürütmek durumunda oldukları iktisadi faaliyetlerin göreli büyüklükleri aynı olamaz; farklılık derecesinin ise sıcaklık ve soğukluk derecelerinin sebep olacağından daha büyük olması düşünülemez. Bundan dolayı şu genel sonuca varabiliriz: belli bir sayıda insanın yaşaması için harcanması gerekli emek miktarı, soğuk iklimlerde en yüksek, sıcak iklimlerde en alçak düzeyde olur; soğuk iklim bölgelerinin sıcak iklim bölgelerinden farkı, sadece birincilerde insanların daha fazla giyim eşyasına ihtiyaç duymalarından ibaret değildir, bunlarda toprağın da ikincilere oranla daha fazla işlenmesi gerekir." ("An Essay On the Governing Causes of the Natural Rate of Interest", Lond. 1750, s. 69.) Bu çığır açan isimsiz eserin yazarı, J. Massie'dir. Hume, faiz teorisini bu eserden almıştı.

9 "Her iş" (bu, aynı zamanda, *droits und devoirs du citoyen* [yurttaşın hakları ve ödevleri] arasında gibi görünüyor) bir fazla bırakmak zorundadır." (Proudhon)

10 F. Schouw, "Die Erde, die Pflanzen und der Mensch", 2. Aufl., Leipzig 1854, s. 148.

Şimdi, diyelim, böyle bir ada insanı olan ekmek kesicimizin bütün ihtiyaçlarını karşılayabilmesi için haftada 12 saat çalışması gerekmektedir. Doğanın ona doğrudan doğruya verdiği armağan, bol boş zamandır. Onun, bu boş zamanı üretken bir biçimde kendisi için kullanması bir dizi tarihsel koşulun, onu artık emek biçiminde başkaları için harcaması bir dış zorlamanın varlığını gerektirir. Buraya kapitalist üretim girecek olsa, günahsız dostumuz, kendisine bir iş gününün ürünü olan şeyi sağlayabilmek için haftada belki 6 gün çalışmak zorunda kalabilirdi. Doğanın cömertliği, onun artık haftada 6 gün çalışmasının ya da 5 gün artık emek sağlamasının nedenini açıklamaz. O, yalnızca, gerekli emek-zamanın niçin haftanın bir günüyle sınırlı olduğunu açıklar. Ama, hiçbir durumda, onun artık ürünü, insan emeğinin özünde saklı, gizli bir niteliğinden doğmaz.

Böylece, emeğin tarihsel olarak gelişmiş, toplumsal üretici güçleri gibi, doğal koşullara bağlı üretici güçleri de, parçası haline geldikleri sermayenin üretici güçleri gibi görünür.

Ricardo, artık değerin kaynağı ile hiçbir zaman ilgilenmez. O, bunu, kapitalist üretim tarzının, toplumsal üretimin onun gözünde doğal biçimi olan bu biçimin, özünde yatan bir şey diye görmüş ve böyle ele almıştır. Ricardo, emeğin üretkenliğinden söz ettiği zaman, bunda artık değerin varlık nedenini aramaz; yalnızca, artık değerin büyüklüğünü belirleyen nedeni arar. Buna karşılık, adını taşıyan okul, emeğin üretkenliğini, açıkça, kârı (artık değeri diye okuyun) doğuran neden olarak ilan eder. Ne olursa olsun, bu, ürünün fiyatının üretim maliyetini aşan kısmının mübadeleden; ürünün, değerinin üzerinde bir fiyatla satılmasından ileri geldiğini düşünmüş olan merkantilistlere oranla gene de bir ilerlemedir. Ne var ki, Ricardo'nun okulu da problemin sırf etrafında gezinmiş ama bir çözüm getirmemiştir. Aslında, artık değerin kaynağının ne olduğu ile ilgili yakıcı sorunun cevabını ararken çok derinlere inmenin pek tehlikeli bir şey olduğunu bu burjuva iktisatçıları isabetli bir içgüdü ile sezmişti. Peki, Ricardo'yu ilk basitleştirenlerin zavallı kaçamaklarını beceriksizce tekrarlayarak, ondan yarım yüzyıl sonra, merkantilistlere üstün olduğunu büyük bir ciddiyetle iddia eden John Stuart Mill'e ne demeli?

Mill der ki:

> "Kârın nedeni, emeğin, kendi geçinmesi için gerekli olandan fazlasını üretmesidir."

Bu kadarıyla, bu, eski hikâyedir; ne var ki, Mill, kendisinden de bir şey katmak sevdasındadır; devam eder:

"Teoremin biçimini değiştirmek istersek şöyle de denilebilir: sermayenin bir kâr sağlamasının nedeni, besinlerin, giyim eşyasının, ham madde ve emek araçlarının, üretimleri için gerekenden daha uzun süre dayanmalarıdır."

Mill burada emek-zamanın süresi ile bunun ürünlerinin dayanma sürelerini birbirine karıştırır. Bu görüşe göre, ürünü sadece bir gün dayanan bir fırıncı, ürünü yirmi yıl ya da daha uzun bir süre dayanan bir makine yapımcısının işçilerinden elde edebildiği miktardaki bir kârı kendi işçilerinden asla sızdıramayacaktır. Kuşkusuz, kuş yuvaları, kendi yapımları için gereken süreden daha uzun bir süre dayanmasalardı, kuşlar başlarının çaresine yuvasız bakmak zorunda kalırdı.

Bu temel gerçeği ortaya çıkarmış bulunan Mill, arkasından merkantilistlere üstünlüğünü gösterir:

"O halde, görülüyor ki, kâr, mübadele olayından değil, emeğin üretkenliğinden doğar; bir ülkenin toplam kârı, mübadele ister olsun ister olmasın, her zaman emeğin üretkenliği ile belirlenir. İşler arasında hiçbir bölünme olmasaydı, ne alış ne de satış olurdu, ama gene de kâr elde edilirdi."

Burada da mübadele, alım ve satım, kapitalist üretimin bu genel koşulları, herhangi bir olaydan ibarettir ve emek gücü alım ve satımı olmasa da kâr yine de her zaman mevcut olur!

Dahası var:

"Bir ülkenin işçileri hep birlikte kendilerine ödenen ücretler toplamının % 20 fazlasını ürettiklerinde, meta fiyatlarının durumu ne olursa olsun, kârlar % 20 olur."

Bu, bir yandan, eşine ender rastlanır bir totolojidir; çünkü işçiler, kapitalistleri için % 20'lik bir artık değer ürettiklerinde, kârların işçilere verilen ücretler toplamına oranı 20:100 olur. Diğer yandan, kârların "% 20 olacağı" mutlak olarak yanlıştır. Kârlar, yatırılmış bulunan sermayelerin toplamına göre hesaplandıkları için, her zaman daha küçük olmak zorundadır. Kapitalist, örneğin, 400 sterlini üretim araçlarına, 100 sterlini işçi ücretlerine olmak üzere, toplam olarak 500 sterlin yatırmış bulunuyor olsun. Artık değer oranı, varsayıldığı gibi % 20 ise, bu durumda kâr oranı 20:500, yani % 4 olur, % 20 olmaz.

Bunun ardından toplumsal üretimin farklı tarihsel biçimlerini Mill'in nasıl ele aldığını gösteren muhteşem bir örnek gelir:

"Ben, az sayıda istisna dışında her yerde hüküm süren bugünkü durumun -işçiler ve kapitalistler bugün ayrı sınıflar halinde kümelenmişlerdir- evrensel olduğunu, yani, işçilere yapılan ödemelerin tamamı dahil, bütün harcamaların kapitalist tarafından yapıldığını, varsayıyorum."

Bugün yeryüzünde henüz istisnai bir biçimde hüküm sürmekte olan bir durumu her yerde mevcut görmek garip bir görüş aldanmasıdır! Biz yine de devam edelim. "Mill, bunun böyle olmasının mutlak bir zorunluluk olmadığını" teslim edecek kadar iyidir.* Aksine, der ki:

> "İşçi, iş bitene kadar geçecek süre içinde kendi geçimini sağlaması için gerekli olan araçlara sahip olsaydı, bütün ücretinin iş bittikten sonra ödenmesi için bekleyebilirdi. Ama bu durumda işçi, belli bir ölçüde, işe sermaye yatırmış ve işin yürütülmesi için gerekli fonların bir kısmını sağlamış bir kapitalist olurdu."

Mill, pekâlâ şöyle de diyebilirdi: kendi kendisine sadece tüketim araçlarını avans olarak vermekle kalmayan, ama kendisine kullandığı emek araçlarını da avans olarak veren işçi, gerçekte, kendi kendisinin ücretli işçisidir. Ya da, yabancı bir efendi için değil, yalnızca kendisi için angarya işi yapan bir Amerikan köylüsü, kendi kendisinin kölesidir.

Böylece Mill bize, kapitalist üretimin, mevcut olmuş olmasa bile gene de mevcut olabileceğini açık bir biçimde kanıtladıktan sonra, bunun, mevcutken bile, mevcut olmadığını kanıtlayacak kadar tutarlılık gösterir:

> "Ve bir önceki durumda" (işçiye gerekli tüketim araçlarının tamamını kapitalistin verdiği durumda) "bile, işçiye aynı bakış açısından" (yani bir kapitalist olarak) "bakılabilir. Çünkü, emeğini piyasa fiyatının altında (!) bir fiyatla vermekte olduğu için, işçinin aradaki farkı (?) girişimcisine borç olarak verdiği söylenebilir vb."[11]

Aslında işçi, emeğini kapitaliste, bu sürenin sonunda bunun piyasa fiyatını elde etmek üzere, bir hafta vs. boyunca, hiçbir karşılık almadan, yani bedava olarak, avans verir; işte bu, Mill'e göre, işçiyi kapitalist haline getirir! Düzlüklerde küçük tümsekler de tepe gibi görünür; bugünkü burjuvazimizin yavan düzlüğü, "büyük kafaları"nın çapıyla ölçülebilir.

---

* Marx, N. F. Danielson'a 28 Kasım 1878'de yazdığı bir mektupta, bu son paragrafın şu şekilde değiştirilmesini önermişti: "Bay Mill, bunun böyle olmasının, işçiler ile kapitalistlerin birbirlerinin karşısına sınıflar olarak çıktıkları bir ekonomik sistemde bile mutlak bir zorunluluk olmadığını teslim etmeye hazırdır" –Almanca baskı editörünün notundan.

11 J. St. Mill, "Principles of Political Economy", Lond, 1868, s. 252-253, passim. - [Yukarıdaki bölümler "*Kapital*"in Fransızca basımına göre çevrilmiştir. –F. E.]

Bölüm

15

Emek Gücü Fiyatında ve Artık Değerde Büyüklük Değişmeleri

★★★

Emek gücünün değeri, ortalama işçinin alışılagelmiş düzeydeki gerekli geçim araçlarının değeriyle belirlenir. Bu geçim araçlarının kütlesi, biçimleri değişebilse bile, belli bir toplumun belli bir döneminde veri olan bir büyüklüktedir ve bundan dolayı değişmez bir büyüklük olarak ele alınabilir. Değişikliğe uğrayan, bu kütlenin değeridir. Emek gücünün değerinin belirlenmesinde ayrıca diğer iki faktör daha rol oynar. Bunlardan biri, emek gücünün, üretim tarzı ile birlikte değişen yetişme ve gelişme giderleri; diğeri, emek gücünün erkek ya da kadın, yetişkin ya da yetişkin olmayan bir kimsenin emek gücü oluşu ile ilgili doğal farklılıktır. Bu farklı emek güçlerinin kullanımı, ki bu da üretim tarzına bağlıdır, işçi ailesinin yeniden üretim maliyetinde ve yetişkin erkek işçinin emek gücü değerinde büyük bir fark yaratır. Bununla beraber, aşağıdaki incelemelerimiz sırasında bu son iki faktör hesaba katılmayacaktır.[12]

Şimdi girişeceğimiz inceleme sırasında, 1. metaların değerleri üzerinden satıldıklarını, 2. emek gücü fiyatının zaman zaman kendi değerinin üstüne çıktığını, ama hiçbir zaman altına düşmediğini varsayacağız.

12 Üçüncü Almanca basıma not: 281. sayfada incelenen durum da burada doğal olarak dışarıda bırakılmıştır. –F. E.

Bir kere bu varsayımlar yapılınca, emek gücü fiyatının ve artık değerin göreli büyüklüklerinin üç şeye bağlı oldukları görülmüştü; bunlar, 1. iş gününün uzunluğu veya emeğin genişliğine (*extensive*) büyüklüğü; 2. emeğin normal harcanma yoğunluğu veya derinliğine (*intensive*) büyüklüğü; belli bir zaman aralığında belli miktarda emek harcanmasını sağlayan yoğunluk; 3. son olarak, emeğin üretkenliği; üretim koşullarının gelişme derecesine bağlı olarak, aynı miktarda emeğin aynı uzunluktaki zaman aralığında daha fazla ya da daha az miktarda ürün sağlamasını belirleyen unsur. Üç faktörden birinin değişmez ve diğer ikisinin değişir veya ikisinin değişmez ve üçüncünün değişir, ya da son olarak üçünün de aynı zamanda değişir şeyler olmasına göre, çok farklı durumların mümkün olduğu açıktır. Bu farklı faktörlerin eş zamanlı değişmeleri sırasında değişmenin büyüklük ve yönünün farklı olabilmesine göre, bu durumların sayısı daha da artar. Aşağıdaki sadece başlıca durumlar ele alınacaktır.

I. İş Gününün Uzunluğu ve Emek Yoğunluğu Değişmez (Veri), Emeğin Üretkenliği Değişir

Bu varsayım altında emek gücünün değeri ve artık değerin büyüklüğü üç yasayla belirlenir.

Birincisi: Verilmiş uzunluktaki bir iş günü, emeğin üretkenliği ve onunla birlikte bireysel metanın ürün kütlesi ve dolayısıyla fiyatı nasıl değişirse değişsin, kendisini her zaman aynı değer-ürünle ortaya koyar. On iki saatlik bir iş gününün değer-ürünü, diyelim, 6 şilin olsa, üretilen kullanım değerlerinin kütlesi emeğin üretkenliği ile birlikte değişmiş olsa bile, 6 şilinle temsil edilen değer, şimdi daha çok ya da daha az sayıda metaya bölünür.

İkincisi: Emek gücünün değeri ve artık değer birbirine zıt yönlerde değişir. Emeğin üretkenliğindeki değişme, yükselme veya düşme, emek gücünün değeri üzerinde ters yönde, artık değer üzerinde aynı yönde etki yapar.

On iki saatlik bir iş gününün değer-ürünü değişmez bir miktar, diyelim, 6 şilin olsun. Bu değişmez miktar, artık değerin bütünü ile işçinin bir eş değerle ikame ettiği emek gücü değerinin toplamına eşittir. Değişmez bir büyüklük oluşturan iki parçadan biri küçülmeden diğerinin büyüyemeyeceği apaçıktır. Artık değer 3 şilinden 2 şiline düşmeden emek gücünün değeri 3 şilinden 4 şiline çıkamaz ve emek gücünün değeri 3 şilinden 2 şiline düşmeden artık değer 3 şilinden 4 şiline çıkamaz. Demek oluyor ki, bu koşullar altında, ne emek gücü değerinin ve ne de artık değerin mutlak büyüklüklerinde, bunların göreli, yani birbir-

lerine göre büyüklüklerinde aynı anda bir değişme olmadan herhangi bir değişiklik olabilir. Bunların aynı anda yükselmeleri ya da düşmeleri mümkün değildir.

Bundan başka, emeğin üretkenliği yükselmeden emek gücünün değeri düşemez ve dolayısıyla artık değer artamaz; örneğin, yukarıda sözü edilmiş olan durumda, emeğin üretkenliğinde, daha önce ancak 6 saatte üretilebilen aynı geçim araçları kütlesinin şimdi 4 saatte elde edilmesini mümkün kılacak bir yükselme olmadan, emek gücünün değeri 3 şilinden 2 şiline düşemez. Diğer taraftan, emeğin üretkenliğinde, daha önce 6 saatte üretilebilen aynı geçim araçları kütlesini elde edebilmek için şimdi 8 saat harcanmasını gerektiren bir düşme olmadan, emek gücünün değeri 3 şilinden 4 şiline çıkamaz. Buradan şu sonuca varıyoruz: emeğin üretkenliğindeki yükselme emek gücünün değerini düşürür ve böylece artık değeri artırır, bunun tersi, yani üretici güçteki düşme, emek gücünün değerini yükseltir ve artık değeri azaltır.

Ricardo, bu yasayı formüle ederken, bir noktayı gözden kaçırmıştır: artık değerin veya artık emeğin büyüklüğündeki değişme, emek gücünün veya gerekli emeğin büyüklüğünde ters yönlü bir değişmeye neden olmakla birlikte, bu, hiçbir biçimde, bunların aynı oranda değişeceği demek değildir. Bunlar aynı miktarda artar veya azalır. Ancak, değer-ürünün veya iş gününün her bir parçasının artış veya azalış oranı, bunların başlangıçtaki, yani emeğin üretkenliğinde bir değişme olmadan önceki büyüklüklerine bağlıdır. Emek gücünün değeri 4 şilin ya da gerekli emek-zaman 8 saat ve artık değer 2 şilin ya da artık iş 4 saat idiyse ve emeğin üretkenliğinin yükselmesi sonucunda, emek gücü değeri 3 şiline ya da gerekli emek 6 saate düşmüşse, bu durumda, artık değer 3 şiline ya da artık iş 6 saate yükselir. Bir durumda eklenen diğer durumda çıkarılan şey, 2 saatlik ya da 1 şilinlik aynı büyüklüktür. Ne var ki, göreli büyüklük değişmeleri bu iki durumda farklıdır. Emek gücünün değeri 4 şilinden 3 şiline, yani ¼ veya % 25 oranında düşerken, artık değer 2 şilinden 3 şiline, yani ½ veya % 50 oranında yükselir. Bundan dolayı şu sonuca ulaşırız: emeğin üretkenliğindeki belli bir değişikliğin sonucu olarak artık değerde meydana gelen göreli artma ya da azalma, iş gününün artık değerle temsil edilen kısmı başlangıçta ne kadar küçükse o kadar büyük, ne kadar büyükse o kadar küçük olur.

Üçüncüsü: Artık değerdeki artma veya azalma emek gücünün değerindeki buna karşılık gelen azalma veya artmanın her zaman sonucu olup asla nedeni değildir.[13]

---

13 Bu üçüncü yasaya MacCulloch, diğer şeyler yanında, şu saçma eklemede bulunmuştur: kapitalistin daha önce ödemek zorunda bulunduğu vergilerin kaldırılmasıyla, artık değer, emek gücünün değerinde düşme olmadan yükselebilir. Bu tür vergilerin kaldı-

İş günü değişmez bir büyüklükte olduğundan, değişmez büyüklükte bir değerle temsil edildiğinden, artık değerdeki her büyüklük değişmesine emek gücünün değerindeki ters yönlü bir büyüklük değişmesi karşılık geldiğinden ve emek gücünün değeri ancak emeğin üretkenliğindeki bir değişme ile değişebildiğinden, bu koşullar altında, artık değerdeki her büyüklük değişmesinin emek gücünün değerindeki bir büyüklük değişmesinden doğacağı açıktır. Dolayısıyla, görmüş olduğumuz gibi, emek gücünün ve artık değerin değerlerinde, bunların göreli değer büyüklüklerinde bir değişiklik olmadan, hiçbir mutlak büyüklük değişmesi olamıyorsa, şimdi ulaştığımız sonuca göre, emek gücünün mutlak değer büyüklüğünde bir değişme olmadan, bunların göreli değer büyüklüklerinde hiçbir değişiklik olamaz.

Üçüncü yasaya göre, artık değerin büyüklüğündeki bir değişme, emek gücünün değerinde, emeğin üretkenliğindeki bir değişmenin neden olduğu bir hareketi gerektirir. Artık değer büyüklüğündeki değişmenin sınırı, emek gücünün yeni değer sının ile belirlenir. Bununla beraber, koşullar yasanın işlemesine izin verse bile, birtakım ara hareketler gerçekleşebilir. Örneğin, emeğin üretkenliğinin yükselmesi sonucu emek gücünün değeri 4 şilinden 3 şiline veya gerekli emek-zaman 8 saatten 6 saate düşecek olsa, emek gücünün fiyatı sadece 3 şilin 8 peniye, 3 şilin 6 peniye, 3 şilin 2 peniye vb. düşebilir ve artık değer de dolayısıyla sadece 3 şilin 4 peniye, 3 şilin 6 peniye, 3 şilin 10 peniye vb. yükselebilir. En alt sının 3 şilin olan düşmenin derecesi, bir yandan sermayenin baskısının diğer yandan işçilerin dirençlerinin terazinin kefelerine koydukları göreli ağırlığa bağlıdır.

Emek gücünün değeri, belli bir miktardaki geçim araçlannın değeri tarafından belirlenir. Emeğin üretkenliği ile birlikte değişen, bu geçim araçlarının kütlesi değil değeridir. Bu kütle ise, emeğin üretkenliği artarken, emek gücünün fiyatı ile artık değer arasında herhangi bir büyüklük değişmesi olmadan, hem işçi hem de kapitalist için aynı zamanda ve aynı oranda artabilir. Başlangıçta emek gücünün değeri 3 şilin, gerekli emek-zaman 6 saat, artık değer de 3 şilin veya artık emek-zaman da 6 saat olsa, emeğin üretkenliği iki katına çıktığında, iş gününün bölünme oranı değişmezse, emek gücünün fiyatı ve artık değer aynı kalır. Yalnızca, bunlardan her biri, şimdi, eskisinin iki katı miktarda kullanım de-

---

rılması, sanayici kapitalistin, işçiden ilk elden sızdırdığı artık değer miktarında mutlak olarak hiçbir değişiklik yapmaz. Bu, ancak, onun kendi cebine atacağı artık değer miktarı ile üçüncü kişilere bırakacağı artık değer miktarının toplam artık değer miktarı içindeki oranlarını değiştirir. Bu, emek gücünün değeri ile artık değer arasındaki oranı da değiştirmez. Bundan ötürü, MacCulloch'un istisnası sadece kuralın yanlış anlaşıldığını kanıtlar; bu, onun Ricardo'yu basitleştirirken sık sık başına gelen ve A. Smith'i basitleştirirken J. B. Say'nin uğradığı türden bir talihsizliktir.

ğeri ile temsil edilir ve bu kullanım değerleri şimdi aynı oranda daha ucuzdur. Emek gücünün fiyatı, değişmemiş olmakla beraber, değerinin üstüne çıkmış olabilir. Emek gücünün fiyatı, düşmekle birlikte, kendisinin yeni değeri ile verilmiş bulunan 1½ şilinlik alt sınıra değil, 2 şilin 10 peniye, 2 şilin 6 peniye vb. düşmüş olsa, bu düşen fiyat hâlâ artan bir geçim araçları kitlesini temsil ederdi. Bu şekilde, emeğin üretkenliği yükselirken, bir yandan işçinin elde ettiği geçim araçları kütlesi sürekli olarak büyürken, aynı anda emek gücünün fiyatı sürekli olarak düşerdi. Ama göreli olarak, yani artık değere oranla, emek gücünün değeri devamlı olarak düşer ve dolayısıyla işçinin ve kapitalistin yaşam durumları arasındaki açıklık daha da büyürdü.[14]

Yukarıda sözü edilen üç yasayı ilk defa kesin bir şekilde formüle eden, Ricardo olmuştur. Onun sunumundaki hatalar şunlardır: 1. bu yasaların geçerlilik alanını belirleyen özel koşulları, kapitalist üretimin kendiliğinden anlaşılır, genel ve başka koşulları dışlayan koşulları olarak görmesi. Ne iş gününün uzunluğunda ve ne de çalışma yoğunluğunda değişme olabileceğini hesaba katmıştır; böylece, emeğin üretkenliği, onun sunumunda, kendiliğinden bir şekilde, biricik değişir faktör olur; 2. o da, artık değeri kâr, toprak rantı vb. özel biçimlerinden bağımsız olarak inceleme işinde diğer iktisatçıları aşan bir başarı göstermemiştir ve bu hata, analizine çok daha büyük ölçüde zararlı olmuştur. Bundan ötürüdür ki, Ricardo artık değer oranı ile ilgili yasaları dolaysız olarak kâr oranı ile ilgili yasalarla bir tutar. Daha önce belirtilmiş olduğu gibi, kâr oranı artık değerin yatırılmış bulunan toplam sermayeye, artık değer oranı ise artık değerin bu sermayenin yalnızca değişir kısmına oranı demektir. Diyelim, 500 sterlinlik bir sermayenin (C), 400 sterlini ham maddelere, emek araçlarına vb. (c); 100 sterlini işçi ücretlerine (v) yatırılmış ve artık değer de 100 sterlin (m) olsun. Bu durumda artık değer oranı, $\frac{m}{v} = \frac{100 \text{ sterlin}}{100 \text{ sterlin}}$ = % 100 olur. Ama kâr oranı, $\frac{m}{c} = \frac{100 \text{ sterlin}}{500 \text{ sterlin}}$ = % 20'dir. Bundan başka, kâr oranının artık değer oranı üzerinde hiçbir biçimde etkisi olmayan durum ve koşullara bağlı olabileceği de açıktır. Aynı artık değer oranının kendisini çok farklı kâr oranlarıyla ve farklı artık değer oranlarının, belirli koşullar altında, kendilerini aynı kâr oranıyla ifade edebileceklerini ileride, bu eserin Üçüncü Kitabında göstereceğim.

14 "Sanayinin üretkenliğinde, belli bir emek ve sermaye kütlesiyle daha az ya da daha çok üretimde bulunulmasına yol açan bir değişiklik olduğu zaman, ücret payını temsil eden miktar aynı kalırken bu payın değişebileceği ya da ücret payı aynı kalırken bunu temsil eden miktarın değişebileceği, açık bir şeydir." ([J. Cazenove.] "Outlines of Political Economy etc." s. 67.)

II. İş Günü Değişmez, Emeğin Üretkenliği Değişmez, Emek Yoğunluğu Değişir

Emeğin yoğunluğu, aynı zaman aralığında daha fazla emek harcanması demektir. Bundan dolayı, çalışma saatlerinin sayısı aynı kalırken, yoğun bir iş günü, daha az yoğun bir iş gününe oranla daha fazla üründe maddeleşir. Gerçi, aynı iş günü de, daha yüksek bir üretkenlikle daha fazla ürün sağlar. Ne var ki, bu ikinci durumda, eskisine oranla daha az emeğe mal olduğu için, bireysel ürünün değeri düşer; birinci durumda ise, ürün eskiden olduğu kadar emeğe mal olduğu için, değeri aynı kalır. Ürünlerin sayısı burada fiyatlarında düşme olmadan yükselir; bunların sayıları ile birlikte fiyatları toplamı da büyür; oysa, üretkenliğin yükselmesi durumunda aynı değerler toplamı daha büyük bir ürün kütlesi ile temsil edilir. Demek oluyor ki, daha yoğun bir iş günü, çalışma saatleri aynı kalırken, daha büyük bir ürün-değerde maddeleşir ve dolayısıyla, paranın değeri değişmemişse, daha büyük miktarda bir para ile temsil edilir. Yoğun iş gününün değer-ürünü, yoğunluğunun toplumsal ortalamadan sapmaları ölçüsünde değişir. Şu halde, aynı iş günü, şimdi, eskisi gibi değişmez bir değer-ürün ile değil, değişir bir değer-ürün ile temsil edilir; söz gelişi, daha yoğun on iki saatlik bir iş günü, normal yoğunluktaki on iki saatlik bir iş günü gibi 6 şilinle temsil edilecek yerde, 7 şilinle, 8 şilinle vb. temsil edilir. Şurası apaçıktır: iş gününün değer-ürünü değiştiğinde, söz gelişi 6 şilinden 8 şiline çıktığında, bu değer-ürünün her iki kısmı, yani emek gücünün fiyatı ve artık değer, aynı zamanda, eşit ya da eşit olmayan bir derecede büyüyebilir. Değer-ürün 6 şilinden 8 şiline yükseldiğinde emek gücünün fiyatı ile artık değerin ikisi birden aynı anda 3 şilinden 4 şiline çıkabilir. Emek gücünün fiyatındaki yükselme, burada, fiyatın zorunlu olarak emek gücünün değerini aşacağı anlamını taşımaz. Aksine, fiyattaki yükselmeye, emek gücü değerinin altına düşülmesi de eşlik edebilir. Emek gücü fiyatındaki yükselme, emek gücünün hızlandırılmış yıpranmasını telafi etmediğinde, her zaman böyle bir durum söz konusu olur.

Bilindiği gibi, geçici istisnalar bir yana, emeğin üretkenliğindeki bir değişiklik, emek gücünün değer büyüklüğünde ve dolayısıyla da artık değerin büyüklüğünde bir değişikliğe, ancak, ilgili sanayi kollarında elde edilen ürünlerin işçilerin alışılagelmiş tüketim nesneleri arasında bulunması halinde yol açar. Bu sınır burada söz konusu olmaz. Emeğin büyüklüğü ister genişlemesine ister derinlemesine değişsin, bu değişme, emeğin değer-ürününün büyüklüğündeki bir değişmeye karşılık gelir ve bu söylenen, söz konusu değeri temsil eden nesnenin doğasından bağımsızdır.

Emeğin yoğunluğu bütün sanayi dallarında aynı anda ve aynı derecede artacak olsa, daha yüksek olan bu yeni yoğunluk derecesi toplumsal normal yoğunluk derecesi haline gelir ve böylece ayrıca dikkate alınacak bir şey olmaktan çıkar. Bununla beraber, bu durumda bile emeğin ortalama yoğunluk dereceleri, farklı ülkelerde farklı olur ve bundan dolayı değer yasasının farklı ülkelerdeki iş günlerine uygulanışında değişik durumların doğmasına neden olabilirler. Bir ülkenin daha yoğun olan iş günü, bir başka ülkenin daha az yoğun olan iş gününe oranla, daha fazla miktarda para ile temsil edilir.[15]

III. Emeğin Üretkenliği ve Yoğunluğu Değişmez, İş Günü Değişir

İş günü iki yönde değişebilir: Kısaltılabilir veya uzatılabilir.

1. Verilmiş olan koşullar altında, yani emeğin üretkenliği ve yoğunluğu aynı kalırken, iş gününün kısaltılması, emek gücünün değerinde ve dolayısıyla gerekli emek-zamanda hiçbir değişiklik yapmaz. Bu kısalma artık emek-zamanın kısalması ve artık değerin azalması demektir. Bu sonuncunun mutlak büyüklüğü ile birlikte bunun göreli büyüklüğü, yani bunun emek gücünün aynı kalan değer büyüklüğüne oranla büyüklüğü de düşer. Ancak èmek gücü fiyatının emek gücü değerinin altına düşürülmesiyle, kapitalist bu kaybını telafi edebilir.

İş gününün kısaltılmasına karşı şimdiye kadar ileri sürülmüş iddialarda, kısalma olayının burada varsayılan koşullar altında gerçekleşeceği varsayılmıştır; oysa gerçekte bunun tam tersi olur, yani emeğin üretkenliği ile yoğunluğundaki değişmeler iş gününde yapılan bir kısaltmadan ya önce ya da hemen sonra kendilerini gösterir.[16]

2. İş gününün uzatılması: Gerekli emek-zaman 6 saat veya emek gücünün değeri 3 şilin ve aynı şekilde artık emek-zaman 6 saat ve artık değer 3 şilin olsun. Bu durumda toplam iş günü 12 saat olur ve 6 şilinlik bir değer-ürünle temsil edilir. İş günü 2 saat uzatılacak ve emek gücünün fiyatı aynı kalacak olsa, artık değerin mutlak büyüklüğü ile birlikte göreli büyüklüğü de artar. Emek gücünün değer büyüklüğü, mutlak olarak değişmemiş olmakla beraber, göreli olarak düşer. I. durumda varsayılan

15 "Diğer her şey aynı kalmak şartıyla, bir İngiliz fabrikatörü belli bir zaman aralığında bir yabancı fabrikatörün sağlayabileceğinden önemli miktarda daha fazla iş çıkarabilir; bu fazlalık, İngiltere'deki haftalık 60 saatlik işle bir başka yerdeki 72-80 saatlik iş arasındaki farkı telafi edecek bir büyüklükte olabilir." ("Reports of Insp. of Fact. for 31st Oct. 1855", s. 65.) Kıta Avrupa'sındaki fabrikalarda yürürlükte olan iş gününün yasa yoluyla daha fazla kısaltılması, Kıta Avrupa'sı ile İngiltere arasındaki iş saati başına üretkenlik farkını azaltmanın en sağlam aracı olurdu.

16 "On Saat Yasasının yürürlüğe konmasıyla birlikte gün ışığına çıkarılmış bulunan ... telafi edici koşullar vardır." ("Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1848", s. 7.)

koşullar altında, emek gücünün göreli değer büyüklüğü, bunun mutlak büyüklüğünde bir değişme olmadan değişemiyordu. Burada, yukarıdakinin aksine, emek gücünün değerindeki göreli büyüklük değişmesi, artık değerdeki mutlak bir büyüklük değişmesinin sonucu olmaktadır.

İş gününü temsil eden değer-ürün iş gününün uzaması ile birlikte arttığı için, emek gücünün fiyatı ve artık değer, eşit ya da eşit olmayan bir miktarda olmak üzere, aynı zamanda yükselebilir. O halde bu eş zamanlı artış iki halde mümkün olmaktadır: iş günü mutlak olarak uzatılmışsa ve bir de böyle bir uzatılma olmadan emeğin yoğunluğu yükseltilmişse.

İş gününün uzatılması durumunda emek gücünün fiyatı, bu fiyat nominal olarak değişmemiş ve hattâ yükselmiş olsa bile, emek gücünün değerinin altına düşebilir. Emek gücünün günlük değeri, hatırlanacağı gibi, işçinin normal dayanma süresi ya da normal yaşam süresi ile insan bedenindeki hayat cevherinin bu süreye karşılık gelecek, normal ve insan doğasına uygun ölçüde harekete geçirilmesine dayanılarak bulunur.[17] Emek gücündeki, iş gününün uzatılmasının kaçınılmaz bir sonucu olan daha büyük yıpranma, belli bir noktaya kadar, daha büyük bir karşılık verilerek telafi edilebilir. Bu noktanın ötesine geçildiğinde yıpranma geometrik olarak artar ve aynı zamanda emek gücünün her tür normal yeniden üretim ve faaliyet gösterme koşulu bozulur. Emek gücünün fiyatı ile bunun sömürü derecesi, aynı ölçü ile ölçülebilir büyüklükler olmaktan çıkar.

IV. Emeğin Harcanma Süresinde, Üretkenliğinde ve Yoğunluğunda Eş Zamanlı Değişiklikler

Burada çok sayıda değişik kombinasyonun mümkün olduğu açıktır. Üç faktörden herhangi ikisi değişiyor üçüncüsü değişmiyor ya da üç faktör aynı anda değişiyor olabilir. Bunlar aynı derecede ya da farklı derecelerde, aynı yönde ya da karşıt yönlerde değişiyor olabilir ve dolayısıyla gösterdikleri değişiklikler birbirlerini kısmen veya tamamen telafi edebilir. Her ne olursa olsun, mümkün olabilen bütün durumlar, I., II. ve III. durumlarda ulaşılan sonuçlara göre kolaylıkla incelenebilir. Her olası durumun sonucu, sıra ile faktörlerden biri değişir ve diğer ikisi o an için değişmez kabul edilerek bulunabilir. Bundan dolayı, biz burada kısaca yalnız iki önemli durum üzerinde duracağız.

---

17 "Maddedeki değişikliğe uğramış biçimler hareket gücünün daha önceki gerilim ve işleyişini gösterdikleri için, bir kimsenin 24 saat içinde harcamış olduğu emek miktarı, bu kimsenin vücudunda meydana gelmiş olan kimyasal değişikliklerin incelenmesiyle yaklaşık olarak bulunabilir." (Grove, "On the Correlation of Physical Forces". [s. 308, 309].)

1. Aynı anda iş günü uzatılırken emeğin üretkenliğinin azalması:

Burada emeğin üretkenliğindeki azalmadan söz ettiğimizde, ürünleri emek gücünün değerini belirleyen iş kollarını kastediyoruz; toprağın veriminin gittikçe azalmasının ve toprak ürünlerindeki buna karşılık gelen pahalılaşmanın sonucu olarak emeğin üretkenliğinin azalması örneğinde olduğu gibi. İş günü on iki saat, bunun değer-ürünü 6 şilin olsun; 6 şilinin yarısıyla emek gücünün değeri karşılanıyor, diğer yarısı da artık değeri oluşturuyor olsun. Demek ki, iş günü, 6 saatlik gerekli emek-zaman ile 6 saatlik artık emek-zamana bölünmektedir. Toprak ürünlerinin pahalılaşması yüzünden emek gücünün değeri 3 şilinden 4 şiline dolayısıyla gerekli emek-zaman 6 saatten 8 saate çıksın. İş günü değişmezse, artık emek-zaman 6 saatten 4 saate, artık değer 3 şilinden 2 şiline düşer. İş günü 2 saat uzatılır, yani 12 saatten 14 saate çıkarılırsa, artık emek-zaman 6 saat, artık değer 3 şilin olarak kalır; ne var ki, bunların büyüklüğü, emek gücünün, gerekli emek ile ölçülen değerine oranla düşer. İş günü 4 saat uzatılır, yani 12 saatten 16 saate çıkarılırsa, artık değer ile emek gücü değerinin, artık emek ile gerekli emeğin göreli büyüklükleri aynı kalır; ama artık değerin mutlak büyüklüğü 3 şilinden 4 şiline, artık emek-zaman mutlak büyüklük olarak 6 saatten 8 saate yükselir, yani $^1/_3$ veya %33$^1/_3$ oranında artarlar. Demek oluyor ki, emeğin üretkenliği düşerken aynı anda iş gününün uzaması halinde, artık değerin göreli büyüklüğü azalırken mutlak büyüklüğü değişmeden kalabilir; mutlak büyüklüğü artarken göreli büyüklüğü değişmeden kalabilir ve uzamanın derecesine göre bunların ikisi de artabilir.

1799 ile 1815 yılları arasındaki dönemde yükselen geçim araçları fiyatları, İngiltere'de, geçim araçları ile ifade edilen gerçek ücretler düşmüş olmakla beraber, ücretlerde nominal bir artışa yol açmıştı. West ve Ricardo buradan tarım alanında kullanılan emeğin üretkenliğindeki azalmanın artık değer oranında bir düşmeye sebep olduğu sonucunu çıkarmış ve ancak kendi hayallerinde geçerli olan bu varsayımı ücret, kâr ve toprak rantının göreli büyüklükleri hakkındaki önemli incelemelerinin hareket noktası yapmıştır. Ne var ki, emeğin yoğunluğunun artması ve iş gününün zorla uzatılması sayesinde, o zamanlar artık değer, hem mutlak hem göreli olarak, artmıştı. İş gününü ölçüsüz bir biçimde uzatmanın bir hak haline geldiği dönem bu dönemdir;[18] bu dönemin ayırt

18 "Tahıl ile emeğin birbirlerine tam uymaları ender görülür; fakat gözle görünen bir sınırdan sonra bunlar birbirlerinden ayrılamaz. Çalışan sınıfların pahalılık dönemlerinde katlandıkları ve ifadelerde" (1814/15'te parlamento soruşturma komisyonları önünde verilen ifadeler) "sözü edilen sıkıntı ve zorluklar, ücretlerin düşmesine sebep olmuştur; bu sıkıntı ve zorluklara katlanılması bireyler bakımından çok büyük bir erdemdir ve sermayenin büyümesini de elbette kolaylaştırmışlardır. Ancak, bunların karşılıksız kalmasını ve süreklileşmesini hiçbir insan isteyemez. Bu çabalar, geçici bir çare olarak,

edici özelliği, bir yanda sermayenin öte yandan sefaletin hızlandırılmış büyümesidir.[19]

2. Aynı anda iş günü kısalırken emeğin yoğunluğunun ve üretkenliğinin artması:

Emeğin üretkenliğinin ve yoğunluğunun artması aynı yönde ve biçimde etki doğurur. Her ikisi de belli bir zaman aralığında elde edilen ürün kütlesini büyütür. Bundan dolayı, bu iki artış, işçinin kendi tüketeceği geçim araçlarının veya bunların eş değerinin üretimi için harcamak zorunda olduğu iş günü parçasını kısaltır. İş gününün mutlak alt sınırı, iş gününün bu gerekli ama daraltılabilir unsuru ile belirlenir. İş gününün tamamı bu kısımdan ibaret olacak olsa, artık emek-zamanı yok olurdu ki, böyle bir şey sermayenin rejiminde olanaksızdır. Kapitalist üretim biçiminin ortadan kaldırılması, iş gününün gerekli emek-zamanla sınırlanmasına izin verir. Buna karşın, gerekli emek-zaman, başka koşullar aynı kalırken, kendi alanını genişletirdi, çünkü, bir yandan, işçinin yaşam koşulları zenginleşir ve yaşamdan beklentileri artardı, diğer yandan, bugünün artık emeğinin bir bölümü, yani bir toplumsal yedek fonun ve birikim fonunun oluşturulması için ihtiyaç duyulan emek, gerekli emek sayılırdı.

Emeğin üretkenliği ne kadar artarsa, iş günü o kadar kısaltılabilir ve iş günü ne kadar kısaltılırsa, emeğin yoğunluğu o kadar artırılabilir. Toplum açısından bakıldığında, emek üretkenliği, emeğin harcanmasında sağlanacak tasarrufla da artar. Buradaki tasarruf sadece üretim araçlarının kullanımında sağlanacak tasarruftan ibaret olmayıp, her tür gereksiz

---

son derece takdire layık şeylerdir; ama, sürekli olurlarsa, bir ülkenin halkının geçim ve beslenme bakımından düşülebilecek en alt sınıra kadar itilmesinden doğabileceklere benzer sonuçlar doğururlar." (Malthus, "Inquiry into the Nature and Progress of Rent", Lond. 1815, s. 48, not.). Ricardo ve başkaları, apaçık olgulara rağmen, iş gününün uzunluğunun değişmezliğini incelemelerine temel yaptıkları halde, Malthus'un kitapçığının bir başka yerinde de açıkça sözü edilen iş gününün uzatılması üzerinde ısrarla durmasının bütün şerefi ona aittir. Ne var ki, Malthus'un hizmetçisi olduğu tutucu çıkarlar, onu, iş gününde yapılacak ölçüsüz bir uzatmanın, aynı zamanda makinelerdeki olağanüstü gelişme ve kadın ve çocuk emeğinin sömürülmesi ile birlikte, özellikle de savaşın yarattığı yüksek talep ve İngiltere'nin dünya piyasasında sahip bulunduğu tekel durumu sona erer ermez, işçi sınıfının büyük bir kısmını, zorunlu olarak, "fazlalık" hale getireceğini görmekten alıkoymuştu. Bu "fazla nüfusu", yalnızca kapitalist üretimin tarihsel yasaları ile açıklamak yerine, doğanın ezelî ve ebedî yasaları ile açıklamak, elbette, çok daha rahat bir işti ve Malthus'un gerçek bir papaza yaraşır biçimde kul olup taptığı egemen sınıfların çıkarlarına çok daha uygun düşerdi.

19 "Sermayede savaş boyunca meydana gelen büyümenin temel bir nedeni, her toplumda sayıları son derece kalabalık olan çalışan sınıfların daha fazla çaba harcamaları ve belki aynı zamanda, daha büyük ölçüde sefalete düşmeleriydi. Bunların durumlarının perişanlığı daha fazla kadın ve çocuğun bir işe girip çalışmalarını zorunlu kılmıştı; ve daha önce çalışmakta olan kimseler, aynı nedenle, zamanlarının daha büyük bir kısmını üretimin artırılmasına hasretmek zorunda kalmıştır." ("Essays on Political Econ. in which are illustrated the Principal Causes of the Present National Distress", Lond. 1830, s. 248.)

işten kaçınılmasını da kapsar. Kapitalist üretim tarzı, tek tek her bir iş yerini tasarrufa zorlarken, bu üretim tarzının anarşik rekabet sistemi, bugün vazgeçilmez ama aslında gereksiz olan sayısız işlevin yanında, toplumsal üretim araçlarının ve emek güçlerinin kullanımında en ölçüsüz israfı üretir.

Emeğin yoğunluğu ve üretici gücü verilmiş kabul edildiğinde, çalışma, toplumun çalışabilir durumdaki tüm üyeleri arasında ne kadar eşit dağıtılırsa ve toplumun belli bir katmanı, doğal bir zorunluluk olan çalışma zorunluluğunu kendi sırtından atıp toplumun diğer bir katmanının sırtına yüklemeyi ne kadar az başarabilirse, toplumsal iş gününün maddi üretim için gerekli kısmı o kadar kısa ve dolayısıyla da bireylerin özgür, zihinsel ve toplumsal faaliyetleri için ele geçirilen zaman kısmı o kadar uzun olur. İş gününün kısaltılmasının bu yöndeki mutlak sınırı, çalışmanın genelliğidir. Kapitalist toplumda bir sınıfın serbestçe kullanabildiği zaman, kitlelerin bütün ömürlerini emek-zamana dönüştürerek üretilir.

Bölüm

16

Artık Değer Oranı İçin Çeşitli Formüller

★★★

Artık değer oranının aşağıdaki formüllerle gösterildiği daha önce görülmüştü:

$$\text{I.}\quad \frac{\text{Artık Değer}}{\text{Değişir Sermaye}}\left(\frac{m}{v}\right) = \frac{\text{Artık Değer}}{\text{Emek Gücü Değeri}} = \frac{\text{Artık Emek}}{\text{Gerekli Emek}}$$

İlk iki formülün değerler oranı olarak gösterdiği şeyi, üçüncü formül bu değerlerin üretimleri için harcanan zamanların oranı biçiminde göstermektedir. Biri diğerinin yerine konulabilecek olan bu formüller, kavramsal açıdan güçlüdür. Bundan dolayı, klasik ekonomi politikte bunların öz olarak işlenmiş, ama bilinçli olarak işlenmemiş olduklarını görürüz. Burada, aşağıdaki türetilmiş formüllerle karşılaşırız:

$$\text{II.}\quad \frac{\text{Artık Emek}^{*}}{\text{İş Günü}} = \frac{\text{Artık Değer}}{\text{Ürün Değeri}} = \frac{\text{Artık Ürün}}{\text{Toplam Ürün}}$$

Aynı oran burada sırasıyla emek-zamanlar, bu emek-zamanların kendilerinde maddeleşmiş olduğu değerler ve bu değerlerin maddi taşıyıcıları olan ürünler biçiminde ifade edilmiş olarak görünür. Doğal

---

* "Artık emek kavramı burjuva ekonomi politiğinde açık bir biçimde ifade edilmiş olmadığı için", Marx bu ilk formülü kendi denetiminden geçmiş Fransızca metinde parantez içinde yazmıştır. –Almanca baskı editörünün notu.

olarak, burada ürünün değeri derken sadece iş gününün değer-ürünü kastediliyor, ürün değerinin değişmez kısmı hesaba katılmıyor.

II alt başlığındaki bütün formüllerde emeğin gerçek sömürü derecesi veya artık değer oranı yanlış ifade edilmiş bulunuyor. İş günü 12 saat olsun. Daha önceki örneğimizin diğer varsayımlarıyla, emeğin gerçek sömürü derecesi şu oranlarla temsil edilir:

$$\frac{\text{6 saatlik artık emek}}{\text{6 saatlik gerekli emek}} = \frac{\text{3 şilinlik artık değer}}{\text{3 şilinlik değişir sermaye}} = \%\ 100$$

Buna karşılık II'deki formüllerle şunu elde ederiz:

$$\frac{\text{6 saatlik artık emek}}{\text{12 saatlik iş günü}} = \frac{\text{3 şilinlik artık değer}}{\text{6 şilinlik değer-ürün}} = \%\ 50$$

Bu türetilmiş formüller aslında iş gününün ya da bunun değer-ürününün kapitalist ile işçi arasındaki bölünme oranını ifade eder. Bundan ötürü, bunlar sermayenin kendi kendini değerlendirme derecesinin dolaysız ifadeleri sayılacak olursa, artık emek-zaman veya artık değer asla % 100'e ulaşamaz gibi yanlış bir yasanın geçerliliğini kabul etmek zorunda kalırız.[20] Artık emek-zaman her zaman iş gününün yalnızca bir parçası veya artık değer her zaman değer-ürünün yalnızca bir kısmı olabileceği için, artık emek-zaman iş gününden ya da artık değer değer-üründen zorunlu olarak her zaman daha küçük olur. Bunların $^{100}/_{100}$ oranında olabilmeleri için birbirlerine eşit olmaları gerekir. Artık emek-

20 Örneğin şurada: "Dritter Brief an v. Kirchmann von Rodbertus. Widerlegung der Ricardo'schen Theorie von der Grundrente und Begründung einer neuen Rententheorie", Berlin 1851. Toprak rantı teorisinin yanlışlığına rağmen, kapitalist üretimin özünü kavramış olan bu yazıya ileride tekrar döneceğim.

Üçüncü Almanca Basıma ek: Burada Marx'ın kendilerinde gerçek bir ilerleme ve doğru ve yeni bir fikir bulduğu anda kendinden önce gelmiş olanları nasıl bir hayırhahlıkla andığını görüyoruz. Rodbertus'un Rud. Mayer'e yazdığı mektuplar daha sonra yayınlandıkları zaman, Marx'ın yukarıdaki takdir içeren sözlerinin daha sınırlı olması gerektiği anlaşılmıştı. Mektuplarda şöyle deniyor: "Sermaye, sadece emekten değil, kendisinden de kurtarılmalıdır; ve bu da gerçek hayatta en iyi biçimde, girişimci kapitalistin yaptığı ve yürüttüğü işlere ona sermaye sahibi oluşu dolayısıyla görev olarak verilmiş ekonomik ve politik işlevler gözüyle bakılması ve kazancının bir maaş gibi görülmesi halinde başarılabilir; çünkü, biz bir başka sosyal kuruluşu henüz tanımıyoruz, ne var ki, maaşlar bir düzen ve denetim altına alınabilir; bunlar, ücretlerin payını çok azaltacak olurlarsa, eksiltilebilir. Böylece, Marx'ın topluma karşı girişmiş olduğu zorlu saldırı da -Marx'ın eserine bu adı verebilirim- defedilmiş olur. ... Bütünü ile alındığında, Marx'ın eseri, onun bizatihi sermaye kavramı ile karıştırmış bulunduğu, -ki hatalarının kaynağı da burada yatar- bugünkü sermaye biçimine karşı giriştiği polemikten öteye, sermaye üzerinde bir inceleme değildir." ("Briefe etc. von Dr. Rodbertus-Jagetzow," herausgg. von Dr. Rud. Meyer, Berlin 1881, I. Bd., s. 111, 48. Brief von Rodbertus.) - Rodbertus'un "Sosyal Mektuplar"ındaki gerçekten cüretkâr saldırıları, bu çeşit ideolojik bayağılıklar haline gelip yok olmuştur. –F. E.

zamanın iş gününün bütününü (burada sözü edilen herhangi bir haftanın veya yılın ortalama bir günüdür) yutabilmesi için, gerekli emek-zamanın sıfır olması gerekir. Ne var ki, gerekli emek ortadan kalkacak olsa, artık emek de yok olur; çünkü bu ikincisi, birincinin bir fonksiyonundan başka bir şey değildir. O halde, $\frac{\text{artık emek}}{\text{iş günü}} = \frac{\text{artık değer}}{\text{değer-ürün}}$ oranı $\frac{100}{100}$ sınırına hiçbir zaman ulaşamaz ve $\frac{100+x}{100}$'e ulaşması daha da olanaksızdır. Oysa artık değer oranı ya da emeğin gerçek sömürü derecesi için böyle bir olanaksızlık söz konusu değildir. Söz gelişi Bay L. de Lavergne tarafından yapılmış olan tahmini ele alalım; buna göre İngiliz tarım işçisi, ürünün[21] ya da bunun değerinin ancak $^1/_4$'ünü alıyor, geriye kalan ¾ kapitaliste (kiracı işletmeci) gidiyordu; ele geçirilen ganimetin sonradan kapitalist ile toprak sahibi vb. arasında nasıl bölüşüldüğünü burada bir yana bırakıyoruz. Bu durumda İngiliz tarım işçisinin artık emeğinin gerekli emeğine oranı 3:1 olur ki, bu % 300'lük bir sömürü oranı demektir.

İş gününü değişmez bir büyüklük olarak ele alan gözde yöntem, II'deki formüllerin uygulanmasıyla yerleşiklik kazandı; çünkü artık emek-zaman burada her zaman belli büyüklükteki bir iş günü ile karşılaştırılır. Yalnızca değer-ürünün bölünmesi göz önünde tutulduğu zaman da aynı şey söz konusu olur. Halen bir değer-üründe nesnelleşmiş bulunan iş günü her zaman belli sınırları olan bir iş günüdür.

Artık değerin ve emek gücü değerinin değer-ürünün kesirleri olarak gösterilmesi -kapitalist üretim tarzının kendisinden doğan ve önemi daha sonra açıklanacak olan bir gösterme yoludur bu- sermayeye özgül karakterini kazandıran asıl ilişkiyi, yani değişir sermayenin canlı emek gücü ile mübadele edilmekte olmasını ve buna uygun olarak işçinin ürünün dışında tutulmasını gizler. Bunun yerini, işçi ve kapitalistin, ürünü, onu oluşturan farklı unsurların oranına göre bölüştükleri biçimindeki bir çağrışımın aldatıcı görüntüsü alır.[22]

Ayrıca, II'deki formüller her zaman I'deki formüllere geri döndürülebilir. Söz gelişi, elimizde $\frac{\text{6 saatlik artık emek}}{\text{12 saatlik işgünü}}$ varsa, gerekli emek-zaman = 12 saat eksi 6 saatlik artık emek olur ver buradan şu çıkar: $\frac{\text{6 saatlik artık emek}}{\text{6 saatlik gerekli emek}} = \frac{100}{100}$.

21 Ürünün sadece yatırılmış bulunan değişmez sermayeyi yenileyen kısmı, kuşkusuz, bu hesap içinde yer almamıştır, İngiltere'nin körü körüne hayranı olan L. De Lavergne, kapitalistin payını çok yüksek görmek şöyle dursun, çok düşük tahmin etme eğilimindedir.

22 Kapitalist üretim sürecinin bütün gelişmiş biçimleri el birliğinin biçimleri oldukları için, Kont A. de Laborde'un "De l'Esprit de l'Association dans tours les intérêts de la Communauté", Paris 1818, eserinde yapmış olduğu gibi, bunları özgül antagonist karakterlerinden soyutlamaktan ve bir sihirli değnek vuruşuyla serbest el birliği biçimleri haline sokmaktan, doğal olarak, daha kolay bir şey olamaz. Amerikalı H. Carey, bu sihirli hileyi, benzer başarıyla, kölelik sisteminin ilişkileri için bile becerir.

Daha önce zaman zaman sözünü etmiş olduğum bir üçüncü formül şudur:

$$\text{III.}\ \frac{\text{Artık Değer}}{\text{Emek Gücünün Değeri}} = \frac{\text{Artık Emek}}{\text{Gerekli Emek}} = \frac{\text{Karşılığı Ödenmemiş Emek}}{\text{Karşılığı Ödenmiş Emek}}$$

$\frac{\text{Karşılığı Ödenmemiş Emek}}{\text{Karşılığı Ödenmiş Emek}} = \frac{100}{100}$ formülünün yol açabileceği, kapitalistin emek gücünün karşılığını değil emeğin karşılığını ödediği şeklindeki yanlış anlama, buraya kadarki açıklamalardan sonra gündemden düşüyor. $\frac{\text{Karşılığı Ödenmemiş Emek}}{\text{Karşılığı Ödenmiş Emek}}$, yalnızca, $\frac{\text{Artık Emek}}{\text{Gerekli Emek}}$'in daha popüler olan ifadesidir. Kapitalist, emek gücünün değeri ile fiyatı çakışmakta ise değerini, fiyat değerden sapma göstermekte ise fiyatını öder ve bunun karşılığında canlı emek gücünün kendisi üzerinde tasarrufta bulunma yetkisini elde eder. Kapitalistin bu emek gücünden yararlanması iki dönemde olur. Bu dönemlerden biri boyunca işçi yalnız kendi emek gücünün değerine eşit bir değer, yani ancak bir eş değer üretir. Böylece, kapitalist, emek gücünün fiyatı olarak yatırmış bulunduğu sermayeye karşılık olarak aynı fiyatta bir ürün elde eder. O, burada, ürünü piyasadan hazır olarak satın almış gibidir. Buna karşılık, artık emek döneminde emek gücünün kullanımı kapitaliste karşılığında bir şey ödemiş olmadığı bir değer yaratır.[23] Bu emek gücü harcaması kapitaliste havadan gelen bir şeydir. Bu anlamda olmak üzere, artık emeğe karşılığı ödenmemiş emek denilebilir.

Demek oluyor ki, sermaye, A. Smith'in dediği gibi, yalnızca emek üzerindeki kumanda gücü değildir. O, esas itibarıyla, karşılığı ödenmemiş emek üzerindeki kumanda gücüdür. Her tür artık değer, sonradan kâr, faiz, rant vb. gibi hangi özel biçimde billurlaşırsa billurlaşsın, özü itibarıyla, karşılığı ödenmemiş emeğin maddeleşmiş biçimidir. Sermayenin kendi kendini değerlendirmesinin sırrı, onun, başkalarının belli bir miktar karşılığı ödenmemiş emeği üzerindeki tasarruf yetkisi olarak kendini açığa vurur.

---

23 Fizyokratlar, artık değerin sırrını çözememiş olmakla beraber, gene de şu kadarını biliyorlardı: artık değer, sahibinin "satın almadığı ve sattığı, bağımsız ve üzerinde istenildiği biçimde tasarruf edilebilir bir zenginliktir." (Turgot, "Réflexions sur la Formation et la Distribution des Richesses", s. 11.)

Altıncı Kısım

Ücret

Bölüm

17

Emek Gücü Değerinin ya da Fiyatının Ücrete Dönüşmesi

★★★

İşçinin ücreti, burjuva toplumunun yüzeyinde, emeğin fiyatı olarak, belli bir miktarda emek için ödenen belli miktarda bir para olarak görünür. Burada emeğin değerinden söz edilir ve bunun parasal ifadesine emeğin gerekli ya da doğal fiyatı denilir. Öte yandan, emeğin piyasa fiyatlarından, yani bunun gerekli fiyatının üstünde veya altında oynamalar gösteren fiyatlarından bahsedilir.

Peki ama bir metanın değeri nedir? Bu metanın üretimi için harcanmış toplumsal emeğin nesnel biçimi. Bu değerin büyüklüğünü ne ile ölçeriz? İçerdiği emeğin büyüklüğü ile. Peki, söz gelişi on iki saatlik bir iş gününün değeri ne ile belirlenir? 12 saatlik bir iş gününün içerdiği 12 iş saati ile dememiz gerekir ki, bunun saçma bir totoloji olduğu söz götürmez.[1]

1 "Ricardo, ilk bakışta teorisine aykırı görünen bir güçlükten, yani değerin üretim sırasında harcanan emek miktarına bağlı olduğunu ifade etmekle doğacak güçlükten, ustalıkla sakınır. Bu ilkeye sıkı sıkıya sarılınacak olursa, emeğin değerinin kendi üretimi için harcanan emek miktarına bağlı olduğu sonucuna varılır ki, bu apaçık bir saçmalıktır. Bu nedenle, Ricardo, ustaca bir dönüşle, emeğin değerini ücretin üretimi için gerekli olan emek miktarına bağlar; ya da, onun kendi sözleriyle ifade edilecek olursa, emeğin değerinin ücretin üretimi için gereken emek miktarına göre belirleneceğini iddia eder ve onun burada kastettiği, işçiye verilecek olan para ya da metaların üretimleri için gerekli olan emek miktarıdır. Pekâlâ şöyle de denilebilirdi: kumaşın değeri, üretimi için harcanan emek miktarıyla değil, fakat bunun kendisiyle değiştirileceği gümüşün

Emek, piyasada meta olarak satılabilmek için, her durumda, satılmadan önce, mevcut olmak zorundadır. Ama işçi emeğine bağımsız bir nesnel varlık kazandırabilseydi, onun satacağı şey, emek değil, meta olurdu.[2]

Bu çelişkiler bir yana bırakılırsa, paranın, yani nesnelleşmiş emeğin, canlı emekle dolaysız mübadelesi, ya kapitalist üretimin meydana getirdiği temel üzerinde kendisini serbestçe geliştirmeye henüz yeni başlamış olan değer yasasını, ya da tam da ücretli emeğe dayanan kapitalist üretimin kendisini ortadan kaldırırdı. 12 saatlik bir iş günü, örneğin, 6 şilinlik bir para değeriyle temsil ediliyor olabilir. Olasılıklardan biri, eş değer şeylerin birbirleriyle değiştirilmesi ve işçinin 12 saatlik emeği için 6 şilin almasıdır. Burada emeğinin fiyatı ürününün fiyatına eşit olur. Bu durumda işçi emeğini satın alan kimse için artık değer yaratmaz, 6 şilin sermayeye dönüşmez, kapitalist üretimin temeli yok olur; oysa işçi emeğini bu temel üzerinde satmakta ve emek bu temel üzerinde ücretli emek haline gelmektedir. Diğer olasılık, işçinin 12 saatlik emeği için 6 şilinden, yani 12 saatlik emekten daha az bir şey elde etmesidir. 12 saatlik emek 10, 6 vb. saatlik emek ile mübadele edilir. Eşit olmayan şeylerin bu biçimde eşitlenişi, değerin belirlenmesini ortadan kaldırır. Kendi kendini ortadan kaldıran böylesine bir çelişkinin, herhangi bir biçimde, bir yasa olarak ifade edilmesi veya formüle edilmesi bile mümkün değildir.[3]

Bir miktar emeğin kendisinden daha az emekle mübadele edilmesini, bunlardan birinin nesnelleşmiş diğerinin canlı emek olması dolayısıyla, biçim farklılıklarına bağlamak hiçbir fayda sağlamaz.[4] Bu, bir metanın değeri, bunda fiilen nesnelleşmiş emeğin miktarı ile değil, bunun üretimi için gerekli canlı emeğin miktarı ile belirlenir, demek kadar saçma

---

üretimi için harcanan emek miktarıyla belirlenir." ([S. Bailey,] "A Critical Dissertation on the Nature etc. of Value", s. 50, 51.)

2 "Emek bir metadır denirse, bu, bir meta olsa bile, ilk önce mübadele amacıyla üretilen ve sonra o sırada piyasada bulunan diğer metalarla uygun oranlarda değiştirilmek üzere piyasaya getirilen bir metaya benzemez; emek, piyasaya getirildiği anda, yaratılmış olur; daha doğrusu, o, daha yaratılmadan, piyasaya getirilir." ("Observations on some verbal disputes etc", s. 75, 76.)

3 "Emek bir meta olarak, sermaye, yani emeğin ürünü, diğer bir meta olarak ele alınacak olursa, bu durumda, bu metaların değerleri aynı emek miktarlarıyla belirleniyorsa, belli bir miktarda emek ... aynı miktarda emekle üretilmiş bulunan bir sermaye ile değiştirilir; geçmişte harcanmış emek ... aynı miktardaki bugünkü emekle değiştirilmiş olur. Ne var ki, emeğin değeri, diğer metalara oranla, ... aynı olan emek miktarlarıyla belirlenmez." (E. G. Wakefield tarafından yayına hazırlanan şu çalışmada: A. Smith, "Wealth of Nations", Lond, 1835, v. I., s. 230, 231. Not.)

4 "Her zaman, yapılmış işin yapılacak işle mübadele edildiği, ikincisinin" (*le capitalist*) "birincisinden" (*le travailleur*) "daha yüksek bir değer elde etmesi gerektiği konusunda anlaşmaya varmak" ("*Contrat Social*"in [Toplumsal Sözleşme'nin] yeni bir basımı) "gerekiyordu." (Simonde (yani Sismondi), "De la Richesse Commerciale", Genève 1803, t. I, s. 37.)

bir şeydir. Bir meta 6 iş saatini temsil ediyor olsun. Bunun üretimi için gerekli zamanı 3 saate indirecek icatlar yapılsa, bu durumda daha önce üretilmiş bulunan metanın değeri de yarı yarıya düşer. Bu meta, eskiden 6 saatlik toplumsal olarak gerekli emeği temsil etmekte iken, şimdi 3 saatlik toplumsal olarak gerekli emeği temsil eder. Demek oluyor ki, metanın değer büyüklüğünü belirleyen şey, üretimi için gerekli olan emek miktarıdır, yoksa bu emeğin nesnelleşmiş biçimi değildir.

Meta piyasasında para sahibi ile doğrudan doğruya yüz yüze gelen, gerçekte, emek değil, işçidir. İşçinin sattığı şey kendi emek gücüdür. Çalışmaya, yani iş yapmaya veya emeği harcanmaya başlar başlamaz, artık, emeği işçiye ait olmaktan çıkmıştır ve dolayısıyla da artık onun tarafından satılamaz. Emek, değerin özü ve onun içkin ölçüsüdür, ama kendisinin bir değeri yoktur.[5]

"Emeğin değeri" ifadesinde değer kavramı yalnızca tümüyle silinmiş değil, aynı zamanda kendi karşıtına dönüşmüştür. Bu, yeryüzünün değeri gibi, hayalî bir ifadedir. Bununla beraber, bu hayalî ifadeleri doğuran, üretim ilişkilerinin kendileridir. Bunlar, temel ilişkilerin görünüş biçimleri için bulunmuş kategorilerdir. Görünümler düzeyinde şeylerin kendilerini çoğu kez ters dönmüş şekilde ortaya koydukları, ekonomi politik hariç, hemen hemen bütün bilimlerde bilinen bir şeydir.[6]

Klasik ekonomi politik,"emeğin fiyatı"kategorisini, üzerinde düşünmeye hiç gerek görmeden günlük hayattan olduğu gibi almış ve sonra da bu fiyatın nasıl belirlendiği sorusunu sormuştur. Arz ve talep arasındaki ilişkide meydana gelen değişmenin, emeğin fiyatı bakımından,

---

5 "Emek, değerin bu tek ölçüsü, ... bütün zenginliğin yaratıcısı, meta değildir." (Th. Hodgskin, l.c. s. 186.)

6 Buna karşılık, bu türlü ifadeleri tümüyle *licentia poetica* (şair özgürlüğü) gibi ele alıp açıklamak, sadece, analizin zayıflığını gösterir. Bundan ötürü, Proudhon'un, "Emek için, gerçek bir meta olarak değil, kendisinde potansiyel olarak mevcut bulunduğu varsayılan değerler bakımından bir değere sahip olduğu denir. Emeğin değeri mecazi bir ifadedir vb.", şeklindeki sözlerine karşı diyorum ki: "Korkunç bir gerçek olan emek metasında, yalnızca dilbilgisel bir eksik görür. Böylece emeğin bir meta olma özelliği üzerine kurulmuş bulunan mevcut toplumun bütünü, şairane başıbozukluk üzerine, mecazi bir ifade üzerine kurulmuş oluyor. Toplum, kendisine zarar veren 'bütün katlanılmaz şeyleri kaldırmak' istiyorsa, kulağa kötü gelen terimleri tasfiye etmeli, dili değiştirmeliymiş. Bu amaçla sadece akademiye başvurup sözlüğünün yeni basımının yapılmasını istemesi yeter." (K. Marx, "Misère de la Philosophie" (Felsefenin Sefaleti), s. 34, 35.) Bundan da rahatı, doğal olarak, değer deyince hiçbir şey düşünmemektir. Böyle yapılınca, hiçbir güçlükle karşılaşılmaksızın, her şeyi bu kategoriye koymak mümkün olur. Örneğin, J. B. Say böyle yapar. *"Valeur"* (değer) nedir?" Cevap: "Bir şey ne değerde ise odur". Peki *"prix"* (fiyat) nedir? Cevap: "Bir şeyin parayla ifade edilen değeridir." Peki, "Toprakta çalışan emeğin... bir değere sahip olmasının sebebi nedir?" "Ona bir fiyat biçilmesidir." Demek ki, bir şey ne değerde ise değer odur, toprak bir "değer"e sahiptir, çünkü bunun değeri "parayla ifade edilir". Bu, her durumda, şeylerin nedenini ve niçinini açıklamanın çok basit bir yöntemidir.

diğer metaların fiyatları bakımından olduğu gibi, bu fiyatın kendisindeki değişiklikler, yani piyasa fiyatının belli bir büyüklüğün üstünde veya altında gösterdiği oynamalar dışında hiçbir şeyi açıklamadığını klasik ekonomi politik çok geçmeden görmüştü. Arz ve talep dengelendiğinde, diğer her şey aynı kalmak koşuluyla, fiyat oynamaları sona erer. Ama bu durumda arz ve taleple herhangi bir şey açıklanamaz olur. Arz taleple dengede olduğu an, emeğin fiyatı, onun arz ve talepten bağımsız olarak belirlenen ve asıl inceleme konusunu oluşturan, doğal fiyatıdır. Ya da piyasa fiyatındaki oynamalar daha uzun bir dönem, söz gelişi bir yıl için ele alınırsa, sapma farklarının birbirini telafi etmesiyle fiyatların ortalama bir büyüklüğe, görece kararlı bir ortalamaya eşitlendiği görülür. Bu ortalama büyüklüğün ise, doğal olarak, kendisinden gerçekleşen ve kendi kendilerini telafi eden sapmalardan farklı biçimde belirlenmiş olması gerekir. Emeğin piyasadaki tesadüfi fiyatlarının üzerine çıkan ve onları düzenleyen bu fiyatı, emeğin "gerekli fiyatı" (fizyokratlar) veya "doğal fiyatı" (Adam Smith), diğer metalarda olduğu gibi, emeğin ancak para ile ifade edilmiş değeri olabilir. Ekonomi politik, bu biçimde, emeğin tesadüfi fiyatları aracılığıyla, emeğin değerine nüfuz edebileceğini sanmıştı. O zaman, diğer metalarda olduğu gibi, bu değer de üretim maliyeti ile belirleniyordu. Fakat üretim maliyeti neydi, işçinin üretim maliyeti, yani bizzat işçinin kendisini üretmek ya da yeniden üretmek için yapılması gereken masraflar mı? Bu soru, ekonomi politikte farkına varılmadan başlangıçtaki sorunun yerine geçti; çünkü, böyle bir emek üretim maliyeti ile ekonomi politik bir kısır döngü içinde kaldı ve bunun dışına çıkamadı. Emeğin değeri (*value of labour*) dedikleri, aslında, işçinin kişiliğinde mevcut olan ve onun işlevinden, yani emekten, bir makinenin kendi işlemlerinden farklı olması kadar farklı olan emek gücünün değeridir. Emeğin piyasa fiyatı ile onun değeri denilen şey arasındaki farkla, bu değerin kâr oranıyla, emek aracılığıyla üretilmiş meta değerleriyle vb. ilişkisiyle meşgul olunurken, yapılan analizin, emeğin piyasa fiyatlarından hareketle onun varsayılan değerine götürmekle kalmadığı, ama aynı zamanda emeğin bu değerinin de sonunda emek gücünün değerine indirgenmesi noktasına götürdüğü hiçbir zaman keşfedilemedi. Bizzat kendi analizinin sonucu hakkındaki bilinçsizliği, "emeğin değeri", "emeğin doğal fiyatı" vb. gibi kategorileri hiçbir eleştiri süzgecinden geçirmeden söz konusu değer ilişkisinin uygun ve nihai ifadeleri olarak kabul etmesi, klasik ekonomi politiği, daha ilerde görüleceği gibi, içinden çıkılmaz karışıklıklara ve çelişkilere sokup bırakmışken, aynı şeyler, ilke olarak yalnızca görüntüye tapan bayağı iktisada güvenli bir hareket temeli sağlamıştı.

Biz, ilk olarak, emek gücünün değerinin ve fiyatının, kendilerini, kılık değiştirmiş biçimleri içinde ücret olarak nasıl ortaya koyduklarını görelim.

Bilindiği gibi, emek gücünün günlük değeri işçinin belli bir uzunlukta olan ömrüne göre hesaplanır ve bu ömre belli bir uzunlukta iş günü karşılık gelir. Diyelim, alışılagelmiş iş günü 12 saat ve emek gücünün günlük değeri 3 şilin ve bu da kendisinde 6 iş saatinin temsil edildiği bir değerin parasal ifadesi olsun. İşçi, 3 şilin alırsa, 12 saat boyunca iş gören emek gücünün değerini elde etmiş olur. Şimdi, emek gücünün bu günlük değeri günlük işin değeri olarak ifade edilirse, şu formül ortaya çıkar: 12 saatlik emek 3 şilinlik bir değere sahiptir. Böylece, emek gücünün değeri emeğin değerini, ya da, para olarak ifade edilmek istenirse, gerekli fiyatını belirlemiş oluyor. Öte yandan, emek gücünün fiyatı değerinden sapacak olursa, emeğin fiyatı da emeğin değeri denilen şeyden aynı biçimde sapar.

Emeğin değeri, yalnızca, emek gücünün değerinin akla uygun olmayan bir ifadesi olduğundan, emeğin değerinin her zaman onun değer-ürününden daha küçük olması gerektiği apaçıktır; çünkü kapitalist, emek gücünü her zaman değerinin yeniden üretimi için gerekli olan süreden daha uzun süre çalıştırır. Yukarıdaki örnekte 12 saatlik bir süre boyunca faaliyet gösteren emek gücünün değeri 3 şilindir, yani kendisinin yeniden üretimi için 6 saat gereken bir değerdir. Buna karşılık, bu emek gücünün değer-ürünü 6 şilindir; çünkü, bu emek gücü fiilen 12 saatlik bir süre boyunca faaliyet göstermiştir ve değer-ürünü onun kendi değerine değil, faaliyet halinde bulunduğu zaman süresine bağlıdır. Böylece, ilk bakışta saçma görünen bir sonuçla karşılaşıyoruz: 6 şilinlik bir değer yaratan emek 3 şilinlik bir değere sahiptir.[7]

Bundan başka şunu da görüyoruz: iş gününün karşılığı ödenmiş kısmını, yani 6 saatlik emeği temsil eden 3 şilinlik değer, içinde karşılığı ödenmemiş 6 saat bulunan 12 saatlik toplam iş gününün değeri ya da fiyatı olarak görünür. Demek ki, ücret biçimi, iş gününün gerekli emek-zaman ve artık emek-zaman, karşılığı ödenmiş ve karşılığı ödenmemiş emek-zaman diye bölünüşü ile ilgili her türlü izi siler. Her tür emek, karşılığı ödenmiş emek olarak görünür. Angarya olarak yapılan işte, angaryaya katlanmak zorunda olan kimsenin kendisi için harcadığı emekle toprak sahibi için zor altında harcadığı emek birbirinden zaman ve mekân açısından, elle tutulur şekilde farklıdır. Köle emeği söz konusu

7 Krş. "Zur Kritik der politischen Ökonomie", s. 40; bu problemin sermayenin incelenmesi sırasında çözüleceğini söylediğim yer: "Tümüyle emek-zaman tarafından belirlenen mübadele temelindeki üretim, emeğin mübadele değerinin bunun ürününün mübadele değerinden küçük olması sonucuna nasıl ulaştırır?"

olduğunda, iş gününün kölenin sırf kendi tükettiği geçim araçlarının değerini yerine koymak için, yani aslında kendisi için çalıştığı kısmında harcadığı emek bile efendisi için harcanmış emek olarak görünür. Kölenin bütün emeği karşılığı ödenmemiş emek olarak görünür.[8] Buna karşılık ücretli emek söz konusu olduğunda, tersine, artık emek ya da karşılığı ödenmemiş emek bile karşılığı ödenmiş emek olarak görünür. Birinde, kölenin kendisi için harcadığı emek, mülkiyet ilişkisi ile, diğerlerinde ücretli işçinin karşılığını almadan harcadığı emek para ilişkisi ile gözlerden saklanır.

Emek gücünün değerinin ve fiyatının ücret biçimine veya bizzat emeğin değerine ve fiyatına dönüşmesinin ne kadar belirleyici bir önem taşıdığı böylece anlaşılmış oluyor. Hem kapitalistin hem de işçinin hukuk konusundaki bütün düşünceleri, kapitalist üretim tarzının bütün gizemlileştirmeleri, bütün özgürlük yanılsamaları, bayağı iktisadın bütün özürcü laf ebelikleri, gerçek ilişkiyi görünmez kılan ve tam karşıtını gösteren bu görünüm biçimine dayanır.

Ücreti saran gizemi açığa vurmak için dünya tarihi uzun zaman beklemiş olsa da, bu görünüş biçiminin zorunluluğunu ve *raisons d'être*'ini (varlık nedenlerini) anlamaktan daha kolay bir şey olamaz.

Sermaye ile emek arasındaki mübadele, ilk olarak, bütün öteki metaların alım satımları gibi algılanır. Alıcı belli bir miktarda para, satıcı paradan farklı bir nesne verir. Hukuk bilinci burada, olsa olsa, şu eş değer hukuki formülde ifadesini bulan maddi bir fark görür: *"Do ut des, do ut facias, facio ut des, facio ut facias."* (Vermen için veriyorum, yapman için veriyorum, vermen için yapıyorum ve yapman için yapıyorum.)

Ayrıca: Mübadele değeri ve kullanım değeri aslında ölçülemeyen şeyler oldukları için, "emeğin değeri", "emeğin fiyatı" ifadeleri "pamuğun değeri","pamuğun fiyatı" ifadelerinden daha akla aykırı görünmez. Dahası var: işçiye parası, o emeğini harcadıktan sonra ödenir. Ödeme aracı olma görevi ile para, karşılık olarak verilen nesnenin değerini veya fiyatını, yani burada harcanan emeğin değerini veya fiyatını, bir süre sonra gerçekleştirir. Son olarak, işçinin kapitaliste sağladığı "kullanım değeri", işçinin emek gücü değil, bunun işlevidir, işçinin bu emek gücüyle yaptığı, terzilik işi, kunduracılık işi, iplik eğirme işi gibi, belli bir faydası olan bir iştir. Aynı emeğin bir diğer açıdan değer oluşturan genel unsur oluşu

8 Serbest ticaret taraftarlarının Londra'da yayınlanan ve saflığı budalalığa kadar vardıran bir organı olan *"Morning Star"*, Amerikan İç Savaşı sırasında, bir insanın duyabileceği en dehşetli bir ahlaki hiddetle, *"Confederate States"*te (Konfederasyon Eyaletlerinde) zencilerin tamamen bedava çalıştırılmalarını tekrar tekrar protesto etmişti. Gazete, bunun yerine, böyle bir zencinin günlük maliyetini, örneğin, Londra'nın East End'indeki (doğusundaki) özgür işçinin günlük maliyetiyle karşılaştırmalıydı.

ve böylece kendisini diğer bütün metalardan ayırt eden bir özelliğe sahip bulunuşu, sıradan aklın sınırları dışındadır.

Soruna önce işçi açısından bakalım: işçimiz 12 saatlik emek karşılığında, söz gelişi, 6 saatlik emeğin değer-ürününü, bu da diyelim 3 şilindir, elde ediyorsa, işçimizin 12 saatlik çalışması kendisi için aslında 3 şilinlik bir satın alma aracı sağlıyor demektir. İşçinin emek gücünün değeri, kendisinin alışageldiği geçim araçlarının değeri ile birlikte değişebilir, örneğin 3 şilinden 4 şiline çıkabilir ya da 3 şilinden 2 şiline düşebilir veya emek gücünün değeri aynı kalırken fiyatı, arz ve talep arasındaki ilişkinin değişmesi sonucu, 4 şiline yükselebilir ya da 2 şiline düşebilir; ama, bütün bu hallerde işçi hep 12 saat çalışmış, 12 saat süresince emek harcamış, emek gücü 12 saat kullanılmıştır. Elde ettiği eş değerin büyüklüğündeki her değişme bundan dolayı, ona zorunlu olarak 12 saatlik emeğinin değerinde veya fiyatında meydana gelmiş bir değişme olarak görünür. Bu durum, iş gününü değişmez bir büyüklük olarak ele alan Adam Smith'in,[9] tersine, geçim araçlarının değeri değişse ve dolayısıyla aynı iş günü işçi için daha çok ya da daha az parayı temsil etse bile, emeğin değerinin değişmeyeceği gibi yanlış bir iddia ileri sürmesine sebep olmuştu.

Şimdi sorunu bir de kapitalist açısından görelim: aslında, kapitalist, mümkün olduğu kadar az para karşılığında mümkün olduğu kadar çok emek elde etmek ister. Bundan ötürü, pratik olarak onu yalnızca emek gücünün fiyatı ile bunun faaliyetinin yarattığı değer arasındaki fark ilgilendirir. Ama, kapitalist bütün metaları mümkün olduğu kadar ucuza almaya çalışır ve elde ettiği kârı, değerinden azına alıp fazlasına satma basit aldatmacasıyla açıklar. Bu nedenle de, emeğin değeri diye bir şey gerçekten olsa ve o bu değerin karşılığını gerçekten ödese, sermaye diye bir şeyin var olamayacağını, parasının sermayeye dönüşmeyeceğini anlayamaz.

Bunlara ek olarak, ücretin gerçek hareketi, emek gücünün değerinin değil, bunun işlevinin, yani emeğin kendisinin değerinin ödendiğini kanıtlar görünen görüngüler doğurur. Bunları iki büyük sınıfa indirgeyebiliriz. Birincisi: Ücretin, iş gününün uzunluğundaki değişme ile birlikte değişmesi. Bir makineyi bir haftalığına kiralayıp kullanmak bir günlüğüne kiralayıp kullanmaktan daha çok para ödemeyi gerektirdiğinden, makinenin değerinin değil, onun faaliyetinin karşılığının ödendiği de aynı şekilde düşünülebilir. İkincisi: Aynı işi yapan farklı işçilerin ücretlerindeki bireysel farklar. Bu bireysel farkları düpedüz ve apaçık olarak,

9 A. Smith iş günündeki değişmeye, yalnızca parça başına ücretten söz ederken, tesadüfen değinir.

hiçbir dolambaçlı yola sapmadan, bizzat emek gücünün satıldığı ve üstelik hiçbir yanılsamaya yer bırakmayan kölelik sisteminde de görürüz. Şu farkla ki, kölelik sisteminde ortalamanın üstündeki bir emek gücünden sağlanacak avantaj da ortalamanın altındaki bir emek gücünden dolayı katlanılacak dezavantaj da köle sahibini ilgilendirirken, ücretli emek sisteminde bunlar bizzat işçiyi ilgilendirir; çünkü işçinin emek gücü, bir durumda bizzat kendisi tarafından, diğer durumda bir üçüncü kişi tarafından satılır.

Ayrıca, tüm görünüş biçimleri ile bunların gizli arka planları arasında ne fark varsa, "emeğin değeri ve fiyatı" ya da "ücret" görünüş biçimi ile bunun arka planını oluşturan asıl ilişki, yani emek gücünün değeri ve fiyatı arasında da o fark vardır. Birinciler dolaysız olarak ve kendiliklerinden, günlük hayatın düşünce biçimleri olarak kendilerini yeniden üretir; diğerinin önce bilim tarafından keşfedilmesi gerekir. Klasik ekonomi politik, sorunun gerçek özüne yaklaşır; ama bunu bilinçli bir biçimde formüle etmez. O, sırtındaki burjuva postuna yapışık kaldığı sürece, bunu yapamaz.

Bölüm

18

Zamana Göre Ücret

★ ★ ★

Ücretin kendisi de çok çeşitli biçimler alır; bu, sorunun yalnızca maddi yönüne ilgi duydukları için`her türlü biçim farkını ihmal eden sıradan iktisat incelemelerinde fark edilmemiş bir durumdur. Ne var ki, bütün bu biçimlerin ortaya konması, ücretli emeği konu alan özel bir incelemenin konusudur ve dolayısıyla bu işin yeri burası değildir. Ama iki temel biçimin burada kısaca ele alınması gerekmektedir.

Emek gücünün satışı, hatırlanacağı gibi, her zaman belli bir zaman aralığı için olur. Emek gücünün günlük, haftalık vb. değerinin kendisini dolaysız olarak ortaya koyduğu dönüşmüş biçim, bundan dolayı,"zamana göre ücret"biçimi, yani günlük ücret vb.'dir.

Emek gücünün fiyatında ve artık değerde meydana gelen büyüklük değişmeleri ile ilgili olarak On Beşinci Bölümde ortaya konmuş bulunan yasaların basit bir biçim değişikliğiyle ücret yasalarına dönüştüklerini burada hemen belirtmemiz gerekir. Bunun gibi, emek gücünün mübadele değeri ile bu değerin kendisine çevrildiği geçim araçları kütlesi arasındaki fark şimdi nominal ve gerçek ücretler arasındaki fark olarak görünür. Daha önce temel biçimi içinde incelenmiş bulunan bir şeyi bir kere de görünüş biçimi içinde yeniden ele almak yararsız olurdu. Bundan ötürü, buradaki incelememizi zamana göre ücretin ayırt edici özelliklerini oluşturan birkaç nokta üzerinde toplayacağız.

İşçinin bir günlük, bir haftalık vb. çalışmasının karşılığı olarak aldığı para miktarı,[10] işçinin nominal ya da değere göre hesaplanan ücretinin tutarını oluşturur. Aynı günlük, haftalık vb. ücretin, iş gününün uzunluğuna, yani işçiden bir günde sağlanacak emek miktarına göre, çok farklı olabilecek emek fiyatlarını, yani aynı miktarda emek için çok farklı para miktarlarını temsil edebileceği ise açıktır.[11] Demek ki, zamana göre ücreti incelerken, günlük, haftalık vb. ücretin toplam tutarı ile emeğin fiyatı arasında tekrar bir ayrım yapmamız gerekmektedir. Öyleyse bu fiyat, yani belli bir miktardaki emeğin parasal değeri, nasıl bulunacaktır? Emeğin ortalama fiyatı, emek gücünün ortalama günlük değerini ortalama iş gününü oluşturan saat sayısına bölerek bulunur. Söz gelişi, emek gücünün günlük değeri 6 iş saatinin değer-ürünü olan 3 şilin ise ve iş günü 12 iş saatinden oluşuyorsa, bu durumda bir iş saatinin fiyatı, $^{3\text{ şilin}}/_{12}$ = 3 peni olur. Bir iş saatinin bu biçimde bulunan fiyatı, emeğin fiyatı için ölçü birimi hizmetini görür.

Bundan ötürü, buradan, emeğin fiyatının devamlı olarak düşmesine rağmen, günlük, haftalık vb. ücretin aynı kalabileceği sonucu çıkar. Söz gelişi, yerleşik iş günü 10 saat ve emek gücünün günlük değeri 3 şilin olsaydı, bir iş saatinin fiyatı $3^3/_5$ peni olurdu; bu fiyat, iş günü 12 saate çıkacak olsa 3 peniye, 15 saate yükselecek olsa $2^2/_5$ peniye düşerdi. Günlük veya haftalık ücret yine de aynı kalır. Bunun tersine, emeğin fiyatı değişmese ve hattâ düşse bile, günlük veya haftalık ücret yükselebilir. Söz gelişi, iş günü 10 saat ve emek gücünün günlük değeri 3 şilin olsaydı, bir iş saatinin fiyatı $3^3/_5$ peni olurdu. İşçi, işlerin canlı gitmesi dolayısıyla günde 12 saat çalışacak ve emeğin fiyatı aynı kalacak olsa, günlük ücreti, emeğin fiyatında hiçbir değişme olmadan, şimdi 3 şilin $7^1/_5$ peniye çıkardı. Emeğin büyüklüğü uzunluk olarak artacak yerde yoğunluk olarak artsaydı, aynı sonuç ortaya çıkabilirdi.[12] Bundan ötürü, günlük veya haftalık nominal ücret yükselirken, emeğin fiyatı aynı kalabilir ya da düşebilir. Aile reisi tarafından sağlanan emek miktarı aile üyelerinin emekleri ile artırılır artırılmaz, aynı şey işçi ailesinin geliri için

10 Buradaki tartışma boyunca, para değerinin değişmediği varsayılmaktadır.

11 "Emeğin fiyatı, belli bir emek kütlesi için ödenen tutardır." (Sir Edward West, "Price of Corn and Wages of Labour", Lond. 1826, s. 67.) West, ekonomi politik tarihinde çığır açan şu isimsiz eserin yazarıdır: "Essay on the Application of Capital to Land. By a Fellow of Univ. College of Oxford", Lond. 1815.

12 "Ücretler, emeğin fiyatına ve çıkarılan iş miktarına bağlıdır. ... Ücretlerde bir yükselme, zorunlu olarak, emeğin fiyatında bir yükselme olmasını gerektirmez. Daha uzun süre çalışıldığı ve daha fazla çaba harcandığı hallerde, işin fiyatı aynı kalabilirken, ücretler önemli miktarda artabilir." (West, l.c. s, 67, 68 ve 112.) Ne var ki, West, *"price of labour"* (emeğin fiyatı) nasıl belirlenir temel sorusunu birtakım bayağı söz oyunları ile geçiştirir.

de geçerli olur. Demek ki, emeğin fiyatını düşürmek için, günlük ya da haftalık nominal ücretin düşürülmesinden bağımsız yöntemler vardır.[13]

Ama buradan, şu genel yasayı elde ediyoruz: Günlük, haftalık vb. emek miktarı verilmiş bir büyüklük ise, günlük ya da haftalık ücret, emek gücünün değeriyle ya da emek gücü fiyatının emek gücü değerinden sapmalarıyla birlikte değişen emek fiyatına bağlıdır. Buna karşılık emeğin fiyatı verilmiş bir büyüklük ise, günlük ya da haftalık ücret, günlük ya da haftalık emek miktarına bağlı olur.

Zamana göre ücretin ölçü birimi olan iş saati fiyatı, emek gücünün değerinin alışılagelmiş iş gününün saat sayısına bölünmesiyle elde edilen sonuçtur. Diyelim, iş günü 12 saat, emek gücünün günlük değeri 3 şilindir ve 3 şilin 6 iş saatinin değer-ürünüdür. Bu koşullar altında iş saatinin fiyatı 3 peni, bunun değer-ürünü 6 peni olur. Şimdi, işçi, günde 12 saatten (ya da haftada 6 günden) daha az, söz gelişi 6 veya 8 saat çalıştırılacak olsa, bu emek fiyatı ile elde edeceği günlük ücret sadece 2 veya 1½ şilin olurdu.[14] İşçi, sırf kendi emek gücünün değerine karşılık gelen bir günlük ücreti üretmek için, varsayımımıza göre, günde ortalama olarak 6 saat çalışmak zorunda olduğundan ve aynı varsayıma göre her bir saatin ½'sinde kendisi, diğer ½'sinde kapitalist için çalıştığından, 12 saatten daha az çalıştırılması halinde, 6 saatin değer-ürününün tamamına işçinin sahip olamayacağı açıktır. Daha önce aşırı çalıştırmanın zararlı sonuçlarını görmüştük; burada ise az çalıştırmanın işçi için yarattığı acı kaynaklarını görmüş oluyoruz.

Saat başına ücret, kapitalistin, günlük ya da haftalık bir ücreti ödeme yükümlülüğü altına girmeden, sadece, ne kadar olacağı onun keyfine bağlı olan çalışma saatlerinin karşılığını ödemekle yetinebileceği biçim-

---

13 Konuyu karışık bir biçimde ortaya koysa bile, 18. yüzyıl sanayi burjuvazisinin en fanatik temsilcisi olan ve kendisinden sık sık bahsettiğimiz "Essay on Trade and Commerce" adlı eserin yazarı bunu doğru şekilde anlamıştır: "Besin maddelerinin ve diğer gerekli şeylerin fiyatıyla belirlenen şey, emeğin fiyatı" (o, bununla günlük ya da haftalık nominal ücreti kasteder) "değil, fakat emeğin kütlesidir; gerekli şeylerin fiyatını çok düşük bir düzeye indirdiğinizde, buna uygun olarak, elbette, emeğin miktarını düşürmüş olursunuz. ... Fabrikatör baylar bilirler ki, emeğin fiyatını yükseltmenin veya düşürmenin, bunun nominal tutarında değişiklik yapılması dışında farklı yolları vardır." (l.c. s. 48 ve 61). West'in eserinden, adını hiç anmadan yararlandığı "Three Lectures on the Rate of Wages", Lond. 1830, eserinde N. W. Senior şöyle der: "İşçi asıl olarak ücretin yüksekliğiyle ilgilenir." (s. 15.) Yani, işçi asıl olarak eline geçene, ücretin nominal tutarına bakar, yoksa kendisinin ne verdiğine, verdiği emeğin miktarına aldırmaz!

14 Bu tür anormal istihdam azalmasının etkisi, iş gününde yasa yoluyla yapılan genel bir kısaltmanın doğuracağı etkiden tümüyle farklı olur. Birinci durumda, iş gününün mutlak uzunluğunu ilgilendiren bir şey söz konusu değildir ve böyle bir durum, iş günü 15 saatken olabileceği gibi, 6 saatken de olabilir. Emeğin normal fiyatı, birinci durumda işçinin 15 saat çalışıyor olmasına, ikinci durumda günde ortalama olarak 6 saat çalışıyor olmasına göre hesaplanır. Bunun içindir ki, işçinin, bir durumda sadece 7½ saat, diğerinde sadece 3 saat çalıştırılmasının etkisi de aynı olur.

de saptanırsa, bu durumda, kapitalist, işçiyi, saat başına ücretin veya emek fiyatının ölçü biriminin hesaplanması sırasında başlangıçta temel olarak alınan süreden daha kısa bir süre çalıştırabilir. Bu ölçü birimi, $\frac{\text{Emek Gücünün Günlük Değeri}}{\text{Belli Sayıda Saatten Oluşan İş Günü}}$ oranıyla belirlendiği için, iş günü belli bir sayıda iş saatini kapsayan bir şey olmaktan çıkar çıkmaz, sözü edilen ölçü birimi, doğal olarak bütün anlamını kaybeder. Karşılığı ödenmiş emekle karşılığı ödenmemiş emek arasındaki bağlantı ortadan kalkar. Kapitalist şimdi işçiden, ona kendi varlığını sürdürebilmesi için gerekli olan emek-zamanı bırakmadan, belli bir artık emek miktarını sızdırabilir. Kapitalist, çalışmada söz konusu olabilecek her türlü düzeni ve belirliliği yok edebilir, kendisine uygun gelişine, keyfine ve o andaki çıkarlarının gereklerine bağlı olmak üzere, korkunç derecede aşırı çalıştırma ile göreli ya da mutlak işsiz bırakma uçları arasında istediği gibi hareket edebilir, bir anda bir uçtan diğer uca geçebilir. Kapitalist, "emeğin normal fiyatı"nı ödediği bahanesiyle, işçiye karşılığında herhangi bir ek ödemede bulunmaksızın, iş gününü anormal bir biçimde uzatabilir. Bundan ötürü, inşaat işlerinde çalıştırılan Londralı işçilerin saat başına hesaplanan bu tür bir ücreti kendilerine zorla kabul ettirmek isteyen kapitalistlere karşı girişmiş oldukları başkaldırma hareketi (1860) son derece akla uygundu. İş gününün yasayla sınırlandırılması, makinelerin neden olduğu rekabete, çalıştırılmakta olan işçilerin niteliklerinde meydana gelen değişikliklere ve kısmi ve genel bunalımlar yüzünden doğan eksik istihdama olmasa bile, bu şekildeki kötüye kullanıma son verir.

Günlük veya haftalık ücret artarken, emeğin fiyatı nominal olarak aynı kalabilir ve hattâ normal düzeyinin altına düşebilir. Emeğin iş saati başına hesaplanan fiyatı değişmezken, iş gününün alışılagelmiş süresinin aşılması halinde, böyle bir durum kendini gösterir. $\frac{\text{Emek Gücünün Günlük Değeri}}{\text{İş Günü}}$ oranında payda büyürse pay daha hızlı büyür. Emek gücünün değeri, emek gücünün yıpranmasından dolayı kendi faaliyet süresi ile birlikte ve bu faaliyet süresindeki artıştan daha hızlı bir oranda artar. Çalışılan zamana göre hesaplanan ve ödenen ücret sisteminin hüküm sürdüğü ve çalıştırma süresinin yasayla sınırlandırılmış olmadığı birçok sanayi kolunda, bundan ötürü kendiliğinden bir şekilde iş gününü ancak belli bir noktaya kadar, örneğin onuncu saatin bitimine kadar, normal (*"normal working day", "the day's work", "the regular hours of work"* [normal iş günü, günlük çalışma, normal iş saatleri]) sayma alışkanlığı yer etmiştir. Bu sınırın ötesinde çalışılan süre fazla mesaiyi (*overtime*) oluşturur ve bunun için, ölçü birimi saat olmak üzere, çoğu kez gülünç derecede küçük bir oranda olmakla birlikte, daha iyi bir kar-

şılık ödenir.[15] Burada, normal iş günü gerçek iş gününün bir parçası durumundadır ve gerçek iş günü çoğu kez bütün yıl boyunca normal iş gününden daha uzun olur.[16] Emeğin fiyatında iş gününün belli bir normal sınırın ötesine uzatılması ile birlikte söz konusu olan artış Britanya'da çeşitli sanayi kollarında öyle bir biçim alır ki, işçi eğer yeterli bir ücret elde etmek istiyorsa, normal denilen çalışma süresi için ele geçen düşük emek fiyatı, işçiyi karşılığında daha iyi para verilen fazla mesai yapmak zorunda bırakır.[17] İş gününün yasayla sınırlandırılması bu tatlı duruma bir son verir.[18]

Bir sanayi kolunda iş günü ne kadar uzun olursa ücretin o kadar düşük olduğu genellikle bilinen bir olgudur.[19] Fabrika müfettişi A. Redgrave bunu 1839-1859 arasındaki yirmi yıllık dönemi karşılaştırmalı bir

---

15 Dantel manifaktüründe "fazla mesai için ödenen karşılık o kadar küçüktür ki (½ peni vb.), bu fazla mesainin işçilerin sağlıklarına ve hayat güçlerine verdiği muazzam zararın karşısında acı bir tezat teşkil eder. ... Ayrıca, bu biçimde kazanılan küçücük fazlanın çoğu kez ek besin maddeleri almak için hemen harcanması gerekir." ("Child. Empl. Comm. II. Rep.", s. XVI, n. 117.)

16 Örneğin, yakın geçmişte Fabrika Yasasının kapsamına girmeden önce, duvar kâğıdı baskıcılığında. "Bizler yemek tatili yapmaksızın çalışırız; 10½ saatlik günlük işimiz öğleden sonra saat dört buçukta biter; bundan sonraki zaman, ki akşam saat 6'dan önce bitmesi enderdir, fazla mesaidir; böylece, biz, aslında, bütün yıl fazla mesai yaparız." (Mr. Smith's Evidence in "Child. Empl. Comm. I. Rep.", s. 125.)

17 Örneğin, İskoçya'da ağartmacılık iş kolunda. "İskoçya'nın bazı kısımlarında bu iş kolunda" (1862 tarihli Fabrika Yasasının yürürlüğe girmesinden önce) "bir fazla mesai sistemi uygulanırdı; yani, normal iş günü 10 saatti. Bir normal iş günü için işçi 1 şilin 2 peni alırdı. Normal iş gününe her gün 3 ya da 4 saatlik bir fazla mesai eklenir, her fazla saat için işçiye 3 peni verilirdi. Sistemin sonucu şuydu: bir işçi sadece normal saatlerde çalıştığı zaman haftada 8 şilinden fazla kazanamazdı. ... Fazla mesai olmadan ücret yeterli olmazdı." ("Reports of Insp. of Fact., 30th April 1863", s. 10.) "Fazla mesai için yapılan ek ödeme, işçilerin karşı koyamadıkları bir baştan çıkarmadır." ("Rep. of Insp. of Fact, 30th April 1848", s. 6.) Londra Şehri'nde (*City of London*) ciltçilik iş kolunda, kendileriyle belli sayıda çalışma saatini öngören çıraklık sözleşmesi yapılarak, 14-15 yaşlarında pek çok kız çocuk çalıştırılır. Dahası, kendilerinden büyük işçilerle bir arada ve karmakarışık bir topluluk içinde olmak üzere, bunlar, her ayın son haftasında gece saat 10, 11, 12, ve 1'e kadar çalıştırılırlar. "Patronlar bunları ek ücret ve" civardaki meyhanelerde yiyecekleri "iyi bir akşam yemeği için kazanacakları parayla kandırır (*tempt*)." Bu "*young immortals*" (genç ölümsüzler) arasında bu şekilde üretilen büyük ahlaksızlığın ("Child. Empl. Comm. V. Rep., s. 44, n. 191) kefaretini, diğerleri yanında, pek çok İncil'in ve dua kitabının da onlar tarafından ciltlenmekte olması oluşturur.

18 Bkz. "Reports of Insp. of Fact. 30th April 1863", l.c. Londralı inşaat işçileri, 1860 yılındaki büyük grev ve lokavt sırasında durumu çok iyi kavrayarak, saat başına ücreti ancak iki koşulun yerine gelmesi halinde kabul edeceklerini ilân etmiştir: 1. bir saatlik işin fiyatı ile birlikte normal iş günü için 9 ve 10 saat olmak üzere iki büyüklük kabul edilecek ve on saatlik iş gününün her saatine dokuz saatlik iş günününkinden daha yüksek bir fiyat ödenecekti; 2. normal iş gününü aşan her saat fazla çalışma sayılıp buna daha yüksek oranda para ödenecekti.

19 "Çalışma süresinin kural olarak uzun olduğu yerlerde ücretlerin düşük olması, gerçekten pek dikkate değer bir olgudur." ("Rep. of Insp. of Fact., 31st Oct. 1863", s. 9.) "Yalnızca açlık sınırında yaşamaya yetecek kadar ücret getiren çalışma, çoğunlukla aşırı ölçüde uzundur." ("Public Health, Sixth Rep. 1863", s. 15.)

biçimde gözden geçirerek ortaya koymuştur: On Saat Yasası kapsamına alınmış olan fabrikalarda ücretler yükselirken, günde 14 veya 15 saat çalışılan fabrikalarda düşmüştür.[20]

"Emeğin fiyatı verilmişken günlük veya haftalık ücret harcanan emeğin miktarına bağlıdır" yasasından ilk çıkacak sonuç şu olur: emeğin fiyatı ne kadar düşük olursa, eline pek zavallı bir ortalama ücretin geçmesi için bile işçinin harcamak zorunda kalacağı emek miktarı o kadar büyük ya da çalışmak zorunda olacağı iş günü o kadar uzun olur. Emeğin fiyatının düşüklüğü burada çalışma süresini uzatmanın bir dürtüsü olarak işlev görür.[21] Ne var ki, iş süresinin uzatılması da tersine, emeğin fiyatında ve bununla birlikte günlük ya da haftalık ücrette bir düşmeye yol açar. Emeğin fiyatının $\frac{\text{Emek Gücünün Günlük Değeri}}{\text{Belli Sayıda Saatten Oluşan İş Günü}}$ oranıyla belirlenmekte olusu, bize, telafi edici bir artış söz konusu olmadan, yalnızca iş gününün uzatılması halinde, emeğin fiyatının düşeceğini gösterir. Ne var ki, kapitaliste iş gününü uzun dönemde uzatma olanağını veren aynı koşullar, onu ilk önce, emeğin fiyatını, sayıları artmış saatlerin toplam fiyatı ve dolayısıyla günlük veya haftalık ücret düşünceye kadar nominal olarak da düşürebilecek duruma getirir ve sonunda bunu yapmak zorunda bırakılır. Burada iki duruma işaret etmek yetecektir. Bir adam 1½ ya da 2 adamın yaptığı işi yapacak olsa, piyasada bulunan emek güçlerinin arzı değişmeden kalıyor olsa bile, emek arzı artar. Böylece, işçiler arasında doğan rekabet bir yandan kapitaliste emeğin fiyatını düşürme olanağını sağlarken, öte yandan, emeğin düşen fiyatı kapitalistin çalışma süresini daha da uzatmasını mümkün kılar.[22] Böyle olmakla beraber, karşılığı ödenmemiş emeğin anormal büyüklükteki, yani toplumsal ortalama düzeyi aşan miktarları üzerinde tasarrufta bulunmayı sağlayan bu durum, çok geçmeden bizzat kapitalistler arasında bir rekabet nedeni haline gelir. Metanın fiyatının bir kısmı, emeğin fiyatından meydana gelir. Emeğin fiyatının karşılığı ödenmemiş kısmının metanın fiyatı içinde yer alması gerekmez. Bu kısım metanın alıcısına hediye edilebilir. Reka-

---

20 "Reports of Insp. of Fact., 30th April 1860", s. 31, 32.

21 Örneğin, İngiltere'de, elle çivi yapımı işlerinde çalışanlar, emek fiyatlarının düşük olması yüzünden, pek acınacak düzeydeki bir haftalık ücreti sağlayabilmek için, günde 15 saat çalışmak zorundadır. "Bu, günün çok çok uzun bir süresidir ve 11 peni veya 1 şilin elde etmek için tüm bu süre boyunca çok sıkı çalışmak zorundadır; bunun da 2½-3 penisi aletlerin yıpranmasına, ateş için yapılan masrafa ve demir artıklarına gider." ("Child. Empl. Comm., III. Rep.", s. 136, n. 671) Kadınlar aynı çalışma süresi için haftalık ücret olarak ancak 5 şilin kazanır. (l.c. s. 137, n. 674.)

22 Örneğin, bir fabrika işçisi, alışılagelmiş sayıdaki iş saati kadar çalışmayı reddedecek olsa, "yerine derhal istenildiği kadar çalışmaya hazır olan bir başkası alınır ve o da işsiz kalır." ("Reports of Insp. of Fact., 31st Oct. 1848", Evidence, s. 39, n. 58.) "Bir kimse iki kişinin işini yapacak olsa, ... kâr oranları genel olarak yükselir, ... çünkü, bu ek emek arzı emeğin fiyatını düşürmüş olur. "(Senior, l.c. s.15.)

betin attırdığı birinci adımdır bu. Rekabetin zorunlu kıldığı ikinci adım, iş gününün uzatılması ile yaratılan anormal artık değerin hiç değilse bir kısmının gene metanın satış fiyatının dışında bırakılmasıdır. Bu yolla meta için ilk önceleri orada burada ortaya çıkan ama zamanla sabitlenen anormal derecede düşük bir satış fiyatı oluşur; bundan böyle bu fiyat, aşırı çalışma zamanının karşılığı olan acınacak derecede düşük bir ücretin değişmeyen temeli olur; nasıl ki, bu ücretin kendisi de başlangıçta bu koşulların doğurduğu bir ürün idi. Rekabet konusunu incelemenin yeri burası olmadığı için, burada bu harekete sadece şöyle bir değinmekle yetiniyoruz. Bununla beraber bir an için kapitalistin kendisi konuşabilir.

> "Birmingham'da patronlar arasında öylesine büyük bir rekabet hüküm sürüyor ki, içimizden bazıları bir başka durumda yapmaktan utanç duyacakları şeyleri şimdi işverenler olarak yapmak zorunda; ve bununla beraber daha fazla para kazanılmıyor (*and yet no more money is made*), burada tek kazançlı çıkan halk oluyor."[23]

Okuyucu Londra'da faaliyet gösteren iki tür fırıncıyı hatırlayacaktır; bunlardan biri ekmeği tam fiyatıyla (*the "full-priced" bakers*), diğeri normalin altındaki fiyatlarla (*"the underpriced", "the undersellers"*) satıyordu. *"Full-priced"* fırıncılar rakiplerini parlamento soruşturma komisyonu önünde kınıyor:

> "Bunlar, yalnızca, birincisi halkı dolandırarak" (metada hile yaparak) "ve ikincisi 12 saatlik ücret ödedikleri işçilerinden 18 iş saati sızdırarak varlıklarını sürdürür. ... İşçilerin karşılığı ödenmeyen emekleri (*the unpaid labour*) bunların rekabet güçlerinin temelidir. ... Gece işini ortadan kaldırmakta karşılaşılan güçlüğün nedeni fırıncı patronlar arasındaki rekabettir. Yaptığı ekmeği un fiyatına göre bulunacak bir maliyet fiyatından daha aşağı fiyatla satan bir düşük fiyatlı satıcı, zararını işçilerinden daha fazla emek sızdırma yoluyla telafi etmek zorundadır. Ben işçilerimden sadece 12 saatlik iş almakla yetinirken, komşum işçilerini 18 veya 20 saat çalıştırırsa, o beni satış fiyatı ile elbette yenebilir. İşçiler çalıştırıldıkları aşırı zamanın karşılığının kendilerine ödenmesinde ısrar edebilselerdi, bu manevranın derhal sonu gelirdi. ... Düşük fiyatla satan fırıncılar tarafından çalıştırılan kimselerin büyük bir kısmını yabancılar, yaşı küçük olanlar ve elde edebildikleri ücreti ne olursa olsun öpüp de başlarına koymak zorunda olanlar oluşturur."[24]

Bu feryat, kapitalistin beyninde üretim ilişkilerinin nasıl sadece yüzeysel yönlerinin yansımakta olduğunu göstermesi bakımından da il-

---

23 "Child. Empl. Comm., III. Rep.", Evidence, s. 66, n. 22.

24 "Report etc. relative to the Grievances complained of by the journeymen bakers", Lond. 1862, s. LII ve ib., Evidence, n. 479, 359, 27. Bu arada, daha önce görülmüş ve bunların sözcüleri olan Bennet'ın bizzat itiraf etmiş olduğu gibi, *fullpriced* fırıncılar da işçilerini "işe akşam saat 11'de ya da daha önce başlatır ve çoğu kez ertesi akşam saat 7'ye kadar çalıştırır". (l.c. s. 22.)

ginçtir. Emeğin normal fiyatında da karşılığı ödenmemiş belli bir miktar emek bulunduğunu ve işte bu karşılığı ödenmemiş emeğin kendi kazancının normal kaynağı olduğunu kapitalist bilmez. Artık emek-zaman diye bir kategori kapitalist için asla mevcut değildir; çünkü, bu, onun günlük ücretle karşılığını ödediğini sandığı iş gününe dahildir. Buna karşılık, aşırı çalışma zamanı, iş gününün emeğin normal diye kabul edilmekte olan fiyatına uyan sınırların ötesine uzatılması, kapitalistin çok iyi bildiği bir şeydir. Kapitalist, düşük fiyatla satış yapan rakipleri ile yüz yüze kalınca, bu aşırı çalışma zamanı için ek bir ödemede bulunulmasında ısrar bile eder. Onun burada da bilmediği gene aynı şeydir: bu ek ödemede, normal bir iş saatinin fiyatında olduğu gibi, karşılığı ödenmemiş emek vardır. Söz gelişi, 12 saatlik iş gününün 1 saatinin fiyatı 3 peni ve bu da diyelim ½ iş saatinin değer-ürünü iken, fazladan çalışılan bir iş saatinin fiyatı 4 peni yani $^2/_3$ iş saatinin değer-ürünü ise, kapitalist birinci durumda bir iş saatinin yarısını, ikinci durumda $^1/_3$'ünü, karşılığında hiçbir şey ödemeden kendisine mal eder.

Bölüm

19

Parça Başına Ücret

★ ★ ★

Parça başına ücret, zamana göre ücretin değişikliğe uğramış biçiminden başka bir şey değildir; tıpkı zamana göre ücretin emek gücünün değer veya fiyatının değişikliğe uğramış biçimi olması gibi. Parça başına ücrette, işçinin sattığı kullanım değeri, ilk bakışta, işçinin emek gücünün, canlı emeğinin işlevi değil, daha önce üründe nesnelleşmiş bulunan emekmiş gibi görünür; ve bu emeğin fiyatı, zamana göre ücrette olduğu gibi $\frac{\text{Emek Gücünün Günlük Değeri}}{\text{Belli Sayıda Saatten Oluşan İş Günü}}$ oranıyla değil, üreticinin iş çıkarma yeteneğiyle belirleniyormuş gibi görünür.[25]

Bu görünüşün uyandırdığı güven, her iki ücret biçiminin aynı iş kollarında yan yana uygulanan biçimler olması olgusuyla ilk şiddetli darbeyi yer. Örneğin,

> "Londra'daki mürettipler kural olarak parça başına ücret alarak çalışır, zamana göre ücret alarak çalışmak bunlar arasında istisna oluşturur. Taşrada bunun tersi olan bir durum vardır: burada mürettipler için zamana göre ücret alarak çalışmak kural, parça başına ücret alarak çalışmak istisnadır.

25 "Parça iş sistemi, işçilerin tarihinde bir çağı belirler; bu sistem, uzak olmayan bir gelecekte zanaatçıyı ve kapitalisti kendi kişiliğinde birleştirmeyi vaat eden lonca zanaatçısının durumu ile kendi arzu ve iradesiyle kapitaliste bağlanan basit gündelikçi işçinin durumu arasında yer alır. Parça başına iş gören işçiler, girişimcinin sermayesiyle çalışıyor olsalar bile, gerçekte kendi kendilerinin patronlarıdırlar." (John Watts, "Trade Societies and Strikes, Machinery and Cooperative Societies." Manchester 1865, s. 52, 53.) Bu küçük eserciği zikrediyorum, çünkü bu, çoktan bayatlayıp çürümüş, herkesin bildiği özürcü iddiaların biriktiği bir lâğım çukurudur. Aynı Bay Watts, daha önce Owen'cılık üzerinde de laf etmiş ve 1842 yılında, mülkiyeti hırsızlık ilân ettiği "Facts and Fictions of Polical Economy" adlı bir başka kitapçık yayınlamıştı. Aradan çok zaman geçti.

Londra limanında gemi inşaatı işçileri parça başına ücret alır, diğer bütün İngiliz limanlarında zamana göre ücret sistemi uygulanır."[26]

Londra'da aynı saraçhanelerde çoğu zaman aynı iş için Fransız işçilere parça başına, İngiliz işçilere zamana göre ücret ödenir. Parça başına ücret sisteminin genel bir uygulama bulduğu gerçek anlamdaki fabrikalarda bazı işler için teknik nedenlerle bu sistem uygulanmaz ve bundan dolayı bu gibi işleri yapan kimselere ödenen ücretler zamana göre hesaplanır.[27] Ne olursa olsun, kapitalist üretimin gelişimi için bir biçim diğerinden daha uygun olsa bile, ücretin ödenmesindeki bu biçim farkının, ücretin özünde hiçbir değişiklik yapmadığı aslında açıktır.

Alışılmış iş günü, 6'sının karşılığı ödenen ve 6'sının karşılığı ödenmeyen 12 saat olsun. Bu iş gününün değer-ürünü 6 şilin, dolayısıyla bir iş saatinin değer-ürünü de 6 peni olsun. Yoğunluk ve hüner açısından ortalama derecedeki bir işçinin, ortalama yoğunluk ve ortalama hünerle çalışan, yani bir nesnenin üretimi için fiilen yalnızca toplumsal olarak gerekli olan emek-zamanı harcayan bir işçinin, 12 saatte, deneyimlere göre, ister birbirlerinden ayrı ürünler isterse bir bütün oluşturan nihai ürünün ölçülebilir parçaları olarak, 24 parçalık iş çıkardığını varsayalım. Bu durumda bu 24 parçanın değeri, bunlarda yer almış bulunan değişmez sermaye kısmının değeri düşüldükten sonra, 6 şilin, ve her bir bireysel parçanın değeri 3 peni olur. İşçi, parça başına 1½ peni elde eder ve böylece 12 saatte 3 şilin kazanır. İşçinin 6 saati kendisi için, 6 saati kapitalist için harcadığının mı yoksa her bir saatin yarısını kendisi için, diğer yarısını kapitalist için çalıştığının mı kabul edildiği, zamana göre ücret bakımından nasıl önemsizse, burada da, her bir parçanın yarısının karşılığının ödenip diğer yarısının karşılığının ödenmediğinin mi, yoksa 12 parçanın fiyatı yalnızca emek gücünün değerini yerine koyarken diğer 12 parçada da artık değerin maddeleşmiş bulunduğunun mu söylendiği önemsizdir.

Parça başına ücret biçimi, zamana göre ücret biçimi gibi akla aykırıdır. Örneğin, iki parça meta, bunların üretimi sırasında tüketilen üretim araçlarının değeri çıktıktan sonra, bir iş saatinin ürünü olarak 6 peni

---

26 T. J. Dunning, "Trade's Unions and Strikes", Lond. 1860, s. 22.

27 Ücretin bu iki biçiminin aynı anda ve yan yana olmasının düzenbazlıklarını yürütmede kapitalistlerin işlerine nasıl yaradığı üzerine: "Bir fabrika, yarısı parça başına ücret alan ve daha uzun süre çalışmakta doğrudan doğruya çıkarı olan 400 işçi çalıştırıyor. Gün hesabıyla çalışan diğer 200 işçi de birincilerin çalıştıkları süre kadar çalışıyor, ama, çalıştıkları fazla zaman için hiç karşılık almıyorlar. Bu 200 kişinin bir günün yarım saatinde yaptıkları iş, bir kişinin 50 saatte yaptığı işe ya da bir haftalık işinin 5/6'sına bedeldir ve girişimci için elle tutulur bir kazanç oluşturur." ("Reports of Insp. of Fact., 31st October 1860", s. 9.) "Fazla mesai yaptırma, önemli bir ölçüde hâlâ uygulanıyor; ve çoğu örnekte, yasanın sahip olduğu saptama ve cezalandırma olanakları karşısında güven içinde yürütülüyor. Parça başına ücret esasına göre değil, haftalık ücret esasına göre çalışan bütün işçilere yapılan haksızlığı... bundan önceki birçok raporda göstermiş bulunuyorum." (Leonard Horner, "Reports of Insp. of Fact., 30th April 1859", s. 8, 9.)

iken, işçi bunlar için 3 penilik bir fiyat elde eder. Parça başına ücret aslında doğrudan doğruya bir değer ilişkisi ifade etmez. Burada, parçanın değerinin bu parçada maddeleşmiş olan emek-zaman ile ölçülmesi değil, bunun tersine, işçi tarafından harcanmış olan emeğin işçinin üretmiş bulunduğu parçaların sayısı ile ölçülmesi söz konusudur. Zamana göre ücrette emek doğrudan doğruya kendi devam süresi ile, parça başına ücrette ise belli bir süre içinde emeğin kendisinde maddeleştiği ürün miktarı ile ölçülür.[28] Emek-zamanın kendi fiyatı, en sonunda, Günlük Çalışmanın Değeri = Emek Gücünün Günlük Değeri, denklemiyle belirlenir. Demek ki, parça başına göre ücret, zamana göre ücretin değişik biçiminden başka bir şey değildir.

Şimdi, parça başına ücretin karakteristik özelliklerine biraz daha yakından bakalım.

İşin kalitesi, burada, parça başına fiyatın tam ödenmesi için ortalama kalite düzeyinde olması gereken nihai ürünün kendisiyle kontrol edilir. Parça başına ücret bu bakımdan ücret kesintilerinin ve kapitalist dolandırıcılığın en korkunç kaynağı haline gelir.

Parça başına ücret, emek yoğunluğunu ölçmek için kapitaliste mükemmel bir ölçü aracı olur. Yalnızca, önceden belirlenmiş ve deneylere dayanılarak yerleşiklik kazanmış belli bir meta miktarında maddeleşen emek-zaman, toplumsal olarak gerekli emek-zaman sayılır ve ancak bu miktarda emek-zamana, toplumsal olarak gerekli emek-zaman için ödenen ücret ödenir. Bundan ötürü, Londra'nın büyükçe terzihanelerinde belli bir iş parçası, örneğin bir yelek vb. bir saat, yarım saat vb. diye isimlendirilir ve bir saat 6 penidir. Bir saatte ne kadar ortalama ürün elde edileceği uygulama ile belirlenir. Yeni bir moda çıktığında, tamir işleri söz konusu olduğunda vb., belli bir iş parçasının ne kadar saat sayılacağı konusunda, patronla işçiler arasında anlaşmazlık çıkar; burada da son sözü deneyim söyler. Londra'daki mobilya atölyelerinde vb. aynı durumla karşılaşılır. İşçi, ortalama iş çıkarma yeteneğine sahip değilse, belli bir asgari günlük işi çıkaramayacağı için, kendisine yol verilir.[29]

Emeğin kalitesi ve yoğunluğu burada bizzat ücretin biçimi ile kontrol edildiğinden, bu ücret biçimi işe nezaret edilmesini büyük ölçüde gereksiz kılar. Bundan dolayı, bu ücret biçimi hem daha önce görülmüş olan

28 "Ücret iki şekilde hesaplanabilir: çalışmanın süresine veya ürününe göre." ("Abrégé élémentaire des principes de l'Écon. Pol.", Paris 1796, s 32.) Bu isimsiz eserin yazarı: G. Garnier.

29 İplik işçisine "belli bir miktarda pamuk verilir; o, bununla, belli bir süre içinde, belli bir incelik derecesinde, belli bir miktarda tire ya da iplik sağlamak zorundadır; ve işlediği her libre için eline belirli bir miktarda para geçer. Çıkardığı iş istenilen nitelikte olmazsa, bunun cezasını o çeker; işlediği miktar belli bir süre için belirlenmiş asgariden az olursa kendisine yol verilir ve yerine daha becerikli bir işçi alınır." (Ure, l.c. s. 316, 317.)

modern ev sanayisinin, hem de hiyerarşik olarak düzenlenmiş bir sömürü ve baskı sisteminin temelini oluşturur. İkincisinin başlıca iki biçimi vardır. Parça başına ücret, bir yandan, kapitalist ile işçi arasına asalakların girmesini, yani emeğin bir aracı tarafından kiralanmasını (*subletting of labour*) kolaylaştırır. Aradaki kişilerin kazancı, tümüyle, emeğin kapitalist tarafından ödenen fiyatı ile bu fiyatın fiilen işçinin eline geçmesine izin verdikleri kısmı arasındaki farktan doğar.[30] Bu sisteme İngiltere'de "*sweating-system*" (terletme sistemi) gibi karakteristik bir isim verilmiştir. Öte yandan, parça başına ücret, kapitaliste, bir işçi başı ile -manifaktürlerde bir grup başıyla, maden ocaklarında kömür çıkarıcısıyla vb. fabrikada asıl makine işçisiyle- sözleşme yapma olanağını sağlar; böyle bir sözleşme ile kapitalist, parça başına belli bir fiyat ödemeyi, işçi başı da yardımcılarını bulup çalıştırmayı ve bunlara ücretlerini ödemeyi taahhüt eder. İşçinin sermaye tarafından sömürülmesi, burada işçinin işçi tarafından sömürülmesi yoluyla gerçekleştirilir.[31]

Parça başına ücretin büyüklüğü verilmiş ise, doğal olarak, emek gücünü mümkün olduğu kadar yoğun bir şekilde kullanmak, işçinin kişisel çıkarı haline gelir; bu da kapitalistin normal yoğunluk derecesini yükseltmesini kolaylaştırır.[32] Aynı şekilde, iş gününün uzatılmasında da işçinin kişisel çıkarı vardır; çünkü, işçi bu yolla günlük ya da haftalık ücretini artırır.[33] Parça başına ödenen ücret değişmiyor olsa bile, bu, za-

---

30 "İşi yalnızca en sondaki bir çift el yaparken emeğin ürünü elden ele geçer, bunlardan her biri kârdan kendisine pay alırsa, sonunda işçi kadına yapılan ödeme acınası derecede orantısız olur." ("Child. Empl. Comm. II. Rep.", s. LXX, n. 424.)

31 Özürcü Watts bile şunu belirtiyor: "Bir iş için alınan işçiler hep birlikte sözleşme tarafı olsalar ve bir işçinin arkadaşlarından daha fazla çalışarak kendisi için bir avantaj sağlamayı düşünmesi yerine, herkes kendi yetenekleri uyarınca çalışacak olsa, bu, parça başına ücret sistemi için büyük bir iyileşme olurdu." (l.c. s. 53.) Bu sistemin bayağılıkları hakkında krş. "Child Empl. Comm. Rep. III", s. 66, n. 22; s. 11, n. 124; s. XI, n. 13, 53, 59 vb.

32 Kendiliğinden doğan bu sonuca, çoğu kez yapay olarak yardımda bulunulur. Söz gelişi, Londra'da *engineering trade*'de (makine sanayisinde) âdet halini almış bir hile vardır: "Kapitalist üstün kuvvetli ve eli çabuk birini, bir grup işçinin başı olarak seçer. İşçi başı, sadece normal ücret alarak çalışan arkadaşlarının bütün güç ve gayretlerini harcamalarına örnek ve dürtü olmak için, kendisi olanca gücü ile çalışacaktır. Bu hizmetinin karşılığı olarak kapitalistten üç ayda bir ya da başka aralıklarla ek bir para alır. ... Bu durum, kapitalistlerin, sendikalar tarafından "faaliyetin, üstün yeteneklerin ve çalışma gücünün kısıtlandığı" (stinting the action, superior skill and working power) yolundaki şikâyetlerin ne anlama geldiğini, başka bir yoruma gerek bırakmayacak şekilde gösteriyor." (Dunning, l.c. s. 22, 23.) Yazarın kendisi işçi ve bir *Trade's Union*'un (sendikanın) sekreteri olduğundan, bu söylenenler abartılı sayılabilirdi. Ama, aynı konu hakkında okuyucu J. Ch. Morton'un *"highly respectable"* (son derece saygın) tarım ansiklopedisindeki *"Labourer"* (emekçi) maddesine bakabilir; orada aynı yöntem, çiftçilere, denenmiş bir yöntem olarak öğütlenir.

33 "Parça başına ücret alan herkes, ... çalışmanın yasal sınırlarının ötesine geçilmesinden yararlanır. Fazla mesai yapma isteği, özellikle dokumacı ve çileci olarak çalıştırılan kadın işçiler arasında görülür." ("Rep. of Insp. of Fact., 30th April 1858", s. 9.) "Kapitalistler için bu derece avantajlı olan bu parça başına ücret sistemi ... doğrudan doğruya, 4 veya 5 yıl parça başına ve fakat pek düşük bir ücret alarak çalışan genç çömlekçiyi

manla, iş günündeki uzamayı bir yana bıraktığımızda, daha önce zamana göre ücretin incelenmesi sırasında görülen bir tepkiyi, emek fiyatında bir düşmeyi getirir.

Zamana göre ücrette aynı türden işler için, az sayıda istisna dışında, aynı ücret ödenir; buna karşılık, parça başına ücrette, emek-zamanın fiyatı her ne kadar belli bir ürün miktarı ile ölçülüyor ise de, günlük ya da haftalık ücret işçilerin bireysel farklılıklarına bağlı olarak değişir; belli bir zaman aralığında işçilerden biri ancak asgari miktarda, bir diğeri ortalama miktarda, bir üçüncüsü ortalamayı aşan miktarda ürün sağlar. Demek ki, burada fiilen ele geçen gelir bakımından, tek tek işçilerin farklı hüner, güç, enerji, dayanıklılık vb. düzeylerine göre büyük farklılıklar ortaya çıkar.[34] Bu, sermaye ile ücretli emek arasındaki genel ilişkiyi, doğal olarak, hiçbir biçimde değiştirmez. İlk olarak, bireysel farklar toplam atölyede birbirlerini dengelerler; toplam atölye belli bir çalışma süresi içinde ortalama ürünü sağlamış ve ödenen toplam ücret bu iş kolunun ortalama ücreti haline gelmiş olur. İkinci olarak, her bireysel işçi tarafından sağlanan artık değer kitlesi, bu işçinin bireysel ücretine karşılık geldiğinden, ücretle artık değer arasındaki oran aynı kalır. Ne var ki, parça başına ücretin bireyselliğe daha geniş bir hareket alanı sağlıyor olması, bir yandan işçilerin bireyselliklerini ve bununla birlikte de özgürlük duygularının, bağımsızlıklarının ve kendi kendilerini kontrol yeteneklerinin gelişmesi için bir dürtü olurken, öte yandan, işçilerin kendi aralarındaki ve birbirlerine karşı rekabetlerini körükler. Bundan dolayı, parça başına ücret, bireysel ücretleri ortalama düzeyin üzerine çıkarırken, bu ortalama düzeyin kendisini düşürme eğilimine sahiptir. Belli bir parça başına ücretin uzun süredir gelenek halinde yer ettiğinde ve dolayısıyla bunun indirilmesinde özel zorluklarla karşılaşıldığında, patronlar, istisnai biçimde de olsa, parça başına ücreti, zorla, zamana göre ücrete çevirmişti. Örneğin, 1860 yılında Coventry'li kurdele ve şerit dokuma işçilerinin giriştikleri büyük grev bu yüzden olmuştu.[35] Son

büyük ölçüde fazla mesai yapmaya teşvik eder. Çömlekçilerin uğradıkları fiziksel bozulmanın başlıca nedenlerden biri budur." ("Child. Empl. Comm., I. Rep.", s. XIII.)

34 "Emek karşılığında parça sayısına göre, her bir parça için belirli bir miktarda ödeme yapılan herhangi bir iş kolunda. ... ücret tutarları birbirlerinden son derece farklı olabilir. Oysa, günlük ücret için, genel olarak, ... o iş kolunda girişimcinin de işçinin de ortalama işçinin standart ücreti olarak kabul ettiği bir ücret olur." (Dunning. l.c. s. 17.)

35 "Kalfalara iş gününe ya da parça sayısı hesabına göre para ödenir (à la journée ou à la pièce). ... Ustalar, her *métier*'de (iş kolunda) bir günde işçilerin ne kadar iş çıkarabileceklerini yaklaşık olarak bilir; bunun için de onlara çoğu zaman çıkardıkları işe göre bir ücret öderler; böylece, kalfalar, kendi çıkarları doğrultusunda, gözetime gerek bırakmaksızın, çalışabildikleri kadar çalışır." (Cantillon, "Essai sur la Nature du Commerce en Général", Amst. Éd. 1756, s. 185 ve 202. Birinci baskı 1755'de yayınlanmıştı.) Quesnay, Sir James Steuart ve A. Smith'in geniş ölçüde yararlandıkları Cantillon, burada daha o zaman par-

olarak, parça başına ücret, bundan önce görülmüş olan saat sisteminin temel dayanaklarından biridir.[36]

Buraya kadarki açıklamalardan parça basma ücretin kapitalist üretim tarzına en uygun gelen ücret biçimi olduğu anlaşılmış oluyor. Parça başına ücret, asla yeni bir şey olmamakla beraber -başka yerler dışında, 14. yüzyıla ait Fransız ve İngiliz statülerinde zamana göre ücretin yanında görünür- daha büyük bir hareket alanına ilk kez ancak gerçek manifaktür döneminde kavuştu. Büyük sanayinin coşkunluk ve atılım döneminde, özellikle de 1797-1815 yılları arasında, çalışma süresini uzatma ve ücreti düşürme aracı olarak kullanıldı. Şu parlamento raporlarında, sözü edilen dönem boyunca ücretlerin gösterdiği dalgalanmalar üzerine çok zengin malzeme mevcuttur: *"Report and Evidence from the Select Committee on Petitions respecting the Corn Laws"* (parlementonun 1813/14 toplantı yılı) ve *"Reports form the Lords' Committee, on the state of the Growth, Commerce, and Consumption of Grain and all Laws relating thereto"* (1814/15 toplantı yılı). Bunlarda emek fiyatının Jakobenlere karşı girişilen savaşın başından bu yana devamlı düşme halinde olduğunu ortaya koyan belgeli kanıtlar bulunur. Örneğin, dokumacılıkta parça başına ücret o kadar düşmüştü ki, iş gününün çok büyük ölçüde uzatılmış olmasına rağmen, günlük ücret eskisinden daha düşük bir düzeyde bulunuyordu.

> "Dokumacının gerçek geliri, eskiden elde ettiğinden çok daha azdır; dokumacının sıradan işçiye karşı bir zamanlar sahip bulunduğu ve başlangıçta çok büyük olan üstünlüğü, bugün hemen hemen tamamıyla yok olmuş bulunuyor. Gerçekten, hünerli emek ile sıradan emeğin ücretleri arasındaki fark bugün daha önceki herhangi bir döneme göre çok daha önemsizdir."[37]

ça başına ücreti yalnızca zamana göre ödenen ücretin değişikliğe uğramış biçimi olarak göstermiştir. Cantillon'un Fransızca basımı, başlığına bakıldığında, İngilizceden çevrilmiş gibi görünür, ne var ki, "The Analysis of Trade, Commerce etc, by Philip Cantillon, late of the City of London, Merchant" ismini taşıyan İngilizce basımı, sadece daha sonraki bir tarihte (1759'da) yayınlanmış olmakla kalmaz, ama içeriğiyle de, daha sonra yapılmış ve gözden geçirilmiş bir basımı olduğunu ortaya koyar. Örneğin, Fransızca basımda Hume'un henüz hiç adı geçmezken, İngilizce basımda Petty'ye artık pek az rastlanır. İngilizce baskı teorik bakımdan daha önemsizdir; fakat, özellikle İngiliz ticareti, külçe ticareti vb. hakkında Fransızca basımda eksik olan bir sürü özgül ve ayrıntılı bilgi içerir. İngilizce basımın başlığında eserle ilgili olarak yer alan *"Taken chiefly from the Manuscript of a very ingenious Gentleman deceased, and adapted etc."* (Büyük ölçüde, çok zeki bir merhum beyefendinin elyazmasından alınmış ve uyarlanmıştır vb.) sözleri, bundan dolayı, yalnızca, o zamanlar pek moda olan bir uydurma gibi görünüyor.

36 "Belirli iş yerlerinde işin gerçekten gerektirdiğinden çok daha fazla işçinin çalıştırıldığını ne kadar sık gördük? Çoğu zaman işçiler henüz sonucu belirsiz, bazen de yalnızca hayalde mevcut olan bir iş için alınır: parça başına ücret ödendiği için, bununla hiçbir risk altına girilmediği ifade edilir; çünkü, denir, kaybedilen bütün zaman, zamanını işsiz geçirenlerin zararına olur, bunun zararını bu gibi kimseler çeker." (H. Gregoir, "Les Typographes devant le Tribunal Correctionnel de Bruxelles," Bruxelles 1865, s. 9.)

37 "Remarks on the Commercial Policy of Great Britain," Lond, 1815, s. 48.

Parça başına ücret tarafından yoğunluğu ve genişliği artan emekten tarım proletaryasının ne kadar az yararlanmış olduğunu toprak sahipleri ile çiftçilerden yana olan bir eserden aşağıya aldığımız pasaj ortaya koyar:

"Tarım işlerinin çok büyük bir kısmı, günlüğüne ya da yaptırılacak işe göre tutulan kimseler tarafından yerine getirilir. Bunların haftalık ücreti aşağı yukarı 12 şilini bulur; parça iş hesabına göre çalışan ve buna göre ücret alan bir kimsenin, daha sıkı çalışma dürtüsü ile, haftalık ücretle çalışan bir kimseden 1 şilin veya belki de 2 şilin fazla kazandığı düşünülebilirse de, bu kimsenin elde ettiği toplam gelir göz önüne alındığında, yıl boyunca işsiz kalmaktan dolayı uğradığı kaybın bu kazancını götürdüğü görülür. ... Bundan başka, genel olarak görülen bir şey daha vardır: bu gibi kimselerin ücretleri ile gerekli geçim araçlarının fiyatları arasında öyle bir ilişki mevcuttur ki, bu, iki çocuk sahibi bir kimsenin ailesini, kilise yardımına sığınmaya muhtaç olmadan geçindirmesini sağlar."[38]

Malthus, o zamanlar parlamento tarafından açıklanmış olan olgularla ilgili olarak şöyle demişti:

"Parça başına ücret uygulamasının büyük ölçüde artmış olmasına endişeyle baktığımı itiraf ederim. Bir günde 12 veya 14 saat ya da daha uzun bir süre boyunca yapılan gerçekten ağır bir iş, bir insan için çok fazladır."[39]

Fabrika Yasası kapsamına alınmış olan atölyelerde parça başına ücret genel kural haline gelmiştir; çünkü, bunlarda sermaye iş gününü ancak derinliğine büyütebilir.[40]

Emeğin değişen üretkenliği ile birlikte aynı ürün miktarı değişen bir emek-zamanı temsil eder. Bu durumda, belli bir emek-zamanın fiyat ifadesi olduğu için, parça başına ücret de değişir. Bizim yukarıdaki örneğimizde, 12 saatte 24 parça üretiliyordu; 12 saatin değer-ürünü 6 şilin ediyordu; emek gücünün günlük değeri 3 şilin, bir iş saatinin fiyatı 3 peni ve bir parça için ödenen ücret 1½ peni idi. Bir parçada ½ iş saati yutulmuş bulunuyordu. Şimdi, emek üretkenliğinin iki katına çıkması dolayısıyla aynı iş gününde 24 yerine 48 parça elde edilse, ve diğer bütün koşullar aynı kalsa, bu durumda, her bir parça şimdi ½ iş saati yerine ancak ¼ iş saatini temsil ediyor olacağı için, parça basma ücret 1½ peniden ¾ peniye düşer. 24 x 1½ peni = 3 şilin, ve yine 48 x ¾ peni = 3 şilindir. Diğer bir ifadeyle: parça başına ücret, aynı zaman aralığında elde edilen parça sayısındaki artış[41] ya da, aynı şey demek olan, aynı parça için

38 "A. Defence of the Landowners and Farmers of Great Britain", Lond. 1814, s. 4, 5.

39 Malthus, "Inquiry into the Nature etc. of Rent", London 1815, [s. 49, not].

40 "Parça başına ücret alan işçiler, fabrikalarda çalışan bütün işçilerin, muhtemelen, 4/5'ini oluşturmaktadır." ("Reports of Fact. for 30th April 1858", s. 9.)

41 "İplik makinesinin üretici gücü kesin olarak hesaplanır ve bununla yapılan işe öde-

harcanan emek-zamandaki azalış oranında düşmüş olur. Parça başına ücrette meydana gelen bu değişme, sırf nominal bir değişiklik olduğu sürece, kapitalist ile işçi arasında sürekli mücadelelere yol açar. Çünkü, ya kapitalist bunu emeğin fiyatını gerçekten düşürmek için bahane olarak kullanır, ya emeğin üretkenliğindeki artışa emeğin yoğunluğundaki artış eşlik eder, ya da işçi, sanki kendisine emek gücünün değil de ürününün karşılığı ödeniyormuş gibi, bir görünüşten ibaret olan parça başına ücreti ciddiye alır ve bu nedenle metanın satış fiyatındaki düşmeye karşılık gelmeyen bir ücret indirimine karşı ayaklanır.

> "İşçiler ham maddelerin ve imal edilen şeylerin fiyatlarını dikkatle izler ve böylece patronlarının kârlarını doğruluk ve kesinlikle tahmin edebilirler."[42]

Kapitalist, böylesi bir iddiaya, haklı olarak, ücretli emeğin doğası hakkındaki kaba bir yanılgı olarak yaklaşır.[43] Sanayinin ilerlemesinin önüne vergi koymak demek olan bu haksız iddia karşısında olanca gürültüyü koparır ve emeğin üretkenliğinin işçiyi hiçbir şekilde ilgilendirmediğini açıkça ilan eder.[44]

---

nen para, bunun üretici gücündeki artma ile *birlikte*, bu artma *kadar* olmasa bile, azalır. (Ure, l.c. s. 317.) Mazur gösterici bu son cümleyi, Ure'nin kendisi tekrar hükümsüz kılar. Örneğin, *mule*'nin uzatılması halinde, uzatmanın ek bir emek harcamasına neden olacağını itiraf eden gene kendisidir. Şu halde, emek, üretkenliğinin arttığı ölçüde daha az harcanmamaktadır. Dahası: "Bu uzatma ile makinenin üretici gücü beşte bir oranında yükselir. Bunun üzerine, iplik işçisine çıkardığı iş için artık eskisi kadar para verilmez; ama, şimdi verilen para beşte bir oranında azalmış olmadığı için, makinedeki iyileşme, işçinin belli sayıdaki iş saatine karşılık elde edeceği parayı artıracaktır" -ama- "bu saptamanın belli bir ölçüde değiştirilmesi gerekir. ... iplik işçisi kendisinin ek yarım şilininin bir kısmını ek genç yardımcı işçilere bırakmak zorundadır, ve ayrıca yetişkin işçilerin bir kısmına yol görünür" (l.c. s. 320, 321) ki, böyle bir durumda ücretin yükselmesi yolunda bir eğilim asla söz konusu olamaz.

42 H. Fawcett, "The Economic Position of the British Labourer", Cambridge and London 1865, s. 178.

43 Londra'da yayınlanan *"Standard"* gazetesinde, 26 Ekim 1861 günü, John Bright et Co. şirketinin Rochdale Sulh Mahkemesi'nde görülen bir davasına dair haber vardı: "Halı Dokuma İşçileri Sendikası'nın temsilcileri tehdit ve tedhiş hareketlerine giriştiklerinden dolayı mahkemeye verildi. Bright şirketinin hissedarları, daha önce 160 yarda halının üretimi için gerekli olan zaman ve emekle (!) şimdi 240 yarda halı dokuyacak yeni makineler almıştı. İşçilerin, girişimcilerinin mekanik iyileştirmeler için yaptıkları sermaye yatırımları dolayısıyla elde ettikleri kârdan bir pay talep etmeye kesinlikle hakları yoktu. Bu nedenle, Bright'lar, ücreti yarda başına 1½ peniden 1 peniye indirme teklifinde bulunmuştu; böyle bir durumda işçilerin yapacakları aynı miktarda iş için elde edecekleri para tamamıyla eskisi kadar olacaktı. Ne var ki, bu, nominal bir ücret indirimiydi ve iddiaya göre, işçiler, öncesinde açık şekilde uyarılmamıştı."

44 "İşçi sendikaları, ücretleri oldukları düzeyde tutma hevesiyle giriştikleri çabalar sırasında, makinelerin iyileştirilmesiyle sağlanmış kârlardan da pay almaya çalışıyor!" (Quelle horreur! {Ne korkunç!}) "... iş kısaldığı için daha yüksek ücret istiyorlar; ... bir başka ifadeyle, sınai iyileştirmeler üzerine bir vergi koyma çabası içinde bulunuyorlar." ("On Combination of Trades", New Edit., Lond. 1834, s. 42.)

Bölüm

20

Ülkeler Arasındaki Ücret Farkları

★★★

On Beşinci Bölümde emek gücünün mutlak ya da göreli (yani artık değere oranlanan) değer büyüklüğünde bir değişikliğe yol açabilen çeşitli kombinasyonları incelemiş, öte yandan emek gücünün fiyatının kendileriyle gerçeklik kazandığı geçim araçları miktarının da bu fiyatın uğradığı değişikliklerden bağımsız[45] ya da farklı dalgalanmalar gösterebileceğini görmüştük. Daha önce belirtilmiş olduğu gibi, emek gücünün değerinin ya da fiyatının basit bir biçimde kolayca görülebilen ücret biçimine çevrilmesiyle, buradaki bütün yasalar, ücretin hareketini yöneten yasalar haline gelir. Ücretin bu hareketinde tek bir ülke bakımından değişen kombinasyon olarak görünen şey, farklı ülkeler bakımından ulusal ücretler arasındaki eş zamanlı farklılık olarak görünebilir. Bundan ötürü, farklı ülkelerdeki ulusal ücretleri birbirleriyle karşılaştırırken, emek gücünün değer büyüklüğündeki değişmeleri belirleyen bütün faktörleri, doğal ve tarihsel olarak gelişmiş birincil yaşamsal ihtiyaçların fiyat ve kapsamlarını, işçinin eğitilme giderlerini, kadın ve çocuk emeğinin oynadığı rolü, emeğin üretkenliğini, emeğin genişliğine ve derinliğine büyüklüğünü hesaba katmamız gerekir. En üstünkörü bir karşılaştırma bile, ilk önce, farklı ülkelerdeki aynı iş kollarında ödenmekte olan orta-

45 "Daha ucuz bir nesneden daha fazla satın alabiliyorlar diye, ücretler" (burada emek gücünün fiyatından söz ediliyor) "yükselmiştir demek, doğru değildir." (David Buchanan, kendisinin hazırladığı A. Smith'in "Wealth etc." 1814 basımında, v. I. s. 417. Not.)

lama günlük ücretin aynı büyüklükte bir iş gününe indirgenmesini gerektirir. Günlük ücretler böyle bir indirgenme işleminden geçirildikten sonra, zamana göre hesaplanan ücretin şimdi bir de parça başına ücrete çevrilmesi gerekir; çünkü, emeğin hem üretkenliğinin hem de yoğunluğunun ölçüsü, ancak bu sonuncusudur.

Her ülkede emeğin belli bir ortalama yoğunluğu vardır; yoğunluğu ortalamadan düşük bir emek kullanıldığı zaman, bir metanın üretimi, toplumsal olarak gerekli olandan daha fazla zaman gerektirir ve bu yüzden bu emek normal nitelikte bir emek sayılmaz. Belirli bir ülkede, yalnızca ulusal ortalamanın üzerine çıkan bir yoğunluk derecesi, değerin ölçüsünü, sadece çalışma zamanının süresi aracılığıyla değiştirebilir. Tek tek ülkelerin hep birlikte meydana getirdikleri dünya piyasasında, böyle bir şey söz konusu olamaz. Emeğin ortalama yoğunluğu ülkeden ülkeye değişir; birinde daha büyük, diğerinde daha küçük olur. Böylece, bu ulusal ortalamalar, ölçü birimi evrensel emeğin ortalama birimi olan bir ölçek oluşturur. Bundan ötürü, daha yoğun bir ulusal emek, daha az yoğun bir ulusal emeğe oranla, aynı zaman aralığında, daha çok para ile ifade edilen daha fazla değer üretir.

Ama değer yasasının uluslararası kullanımında değişikliğe yol açan asıl neden, dünya pazarında, daha üretken ulus, rekabet tarafından, metalarının satış fiyatını bunların değerine indirmeye zorlanmadıkça, daha üretken ulusal emeğin aynı zamanda daha yoğun emek sayılmasıdır.

Bir ülkede kapitalist üretim ne kadar gelişmişse, orada emeğin ulusal yoğunluğu ve üretkenliği de uluslararası düzeyin o kadar üstüne çıkar.[46] Bu nedenle, farklı ülkelerde aynı uzunlukta emek-zaman harcanarak üretilen aynı türden metaların farklı miktarları, farklı fiyatlarla, yani uluslararası değerlere göre değişen farklı para tutarları ile ifade edilen, farklı uluslararası değerlere sahiptir. Dolayısıyla, paranın göreli değeri, kapitalist üretim tarzının daha fazla gelişmiş bulunduğu bir ülkede, bunun daha az gelişmiş olduğu bir ülkedekinden daha düşük olacaktır. Buradan aynı zamanda, nominal ücretin, yani emek gücünün para ile ifade edilen eş değerinin, bu ülkelerin ilkinde diğerinden daha yüksek olacağı sonucu da çıkar; ama bu, asla, sözü edilen yüksekliğin gerçek ücretler, yani işçinin kullanımına sunulan geçim araçları miktarı için de geçerli olması demek değildir.

Ne var ki, para değerinin farklı ülkelerdeki bu göreli farklılıkları bir yana bırakıldığında bile, çoğu kez, günlük, haftalık vb. ücretlerin bir ülkede öteki ülkedekinden daha yüksek olduğu, buna karşılık emeğin

46 Üretkenlik bakımından ne gibi hususların bu yasayı tek tek üretim kolları için değişikliğe uğratılabileceğini, bir başka yerde inceleyeceğiz.

göreli fiyatının, yani emeğin hem artık değere hem de ürünün değerine oranlanan fiyatının, ülkelerin ikincisinde birincisindekinden daha yüksek düzeyde bulunduğu görülür.[47]

1833 Fabrika Komisyonu üyelerinden J. W. Cowell iplik dokumacılığı alanında yapmış olduğu dikkatli incelemelerden sonra şu sonuca ulaşmıştı:

> "İngiltere'de ücretler işçiler için kıta Avrupa'sındakilere göre daha yüksek olsa bile, gerçekte, fabrikatörler için daha düşüktür." (Ure, s. 314.)

İngiliz fabrika müfettişi Alexander Redgrave, 31 Ekim 1866 tarihli fabrika raporunda, İngiltere ile kıta ülkeleri arasında istatistiklere dayanarak yapmış olduğu karşılaştırmalı inceleme ile, kıta Avrupası'ndaki daha düşük ücrete ve çok daha uzun çalışma süresine rağmen burada emeğin, ürüne oranla, İngiltere'dekinden daha pahalı olduğunu ortaya koymuştur. Oldenburg'ta bir pamuklu fabrikasının İngiliz müdürü (*manager*), iş gününün orada cumartesileri dahil, sabahları 5.30'da başlayıp akşamları saat 8'e kadar devam ettiğini, ve oradaki işçilerin, İngiliz iş gözcülerinin nezareti altında çalışırken, bu süre içinde İngiliz işçilerinin 10 saatte ürettikleri kadar ürün sağlamadıklarını, Alman iş gözcülerinin nezareti altında sağlanan ürününse çok daha az olduğunu açıklamıştır. Ücretler, bazı örneklerde % 50'ye varmak üzere İngiltere'dekinden çok daha düşük, buna karşılık makinelere oranla işçi sayısı çok daha büyükmüş ve bazı departmanlarda 5:3 oranındaymış. Bay Redgrave, Rus pamuklu fabrikaları hakkında da çok ayrıntılı bilgiler veriyor. Bu bilgiler ona yakın zamana kadar orada çalışmış olan bir İngiliz müdür tarafından verilmiştir. Her türlü kötülüğün kolayca boy attığı bu Rus toprağında İngiliz fabrikalarının çocukluk dönemine ait eski dehşeti de eksiksiz olarak hüküm sürmektedir. Yerli Rus kapitalisti fabrika işlerine yatkın olmadığı için yöneticiler doğal olarak İngilizdir. Aşırı çalıştırma gece ve gündüz devamlı biçimde uygulandığı halde ve işçilere utanılacak de-

---

47 James Anderson, A. Smith'e karşı giriştiği polemikte şunları belirtir: "Emek fiyatının, toprak ürünlerinin ve özellikle de tahılın ucuz oldukları ülkelerde, görünüşte genellikle düşük olmakla beraber, aslında, çoğunlukla diğer ülkelerdekinden gerçekte daha yüksek olduğu, aynı biçimde belirtilmeye değer. Çünkü, işçiye günlük olarak verilen ücret, her ne kadar emeğin görünüşteki fiyatı ise de, emeğin gerçek fiyatı değildir. Gerçek ücret, belli bir miktarda harcanmış emek girişimciye neye mal oluyorsa, odur; ve bu açıdan bakıldığında, emek, hemen hemen bütün durumlarda, zengin ülkelerde yoksul ülkelerden, her ne kadar tahıl ve diğer geçim araçlarının fiyatları genel olarak ikincilerde birincilere oranla büyük ölçüde daha düşük olsa da, daha ucuzdur. ... Emek, günlük ücret olarak, İskoçya'da İngiltere'dekinden çok daha ucuzdur. ... Emek, parça başına ücret olarak, genel olarak İngiltere'de daha ucuzdur." (James Anderson, "Observations on the means of exciting a spirit of National Industry, etc.", Edinb. 1777, s. 350, 351.) - Öte yandan, ücretlerin düşüklüğü de emeğin pahalı olmasına yol açar. "İrlanda'da emek İngiltere'dekinden daha pahalıdır... çünkü, orada ücretler çok daha düşüktür." (Nr. 2074, "Royal Comission on Railways, Minutes", 1867).

recede düşük ücret verilmesine rağmen, Rus fabrikatörü ancak yabancı rekabetinin yasaklanması sayesinde ayakta durabilmektedir. - Burada son olarak bir de çeşitli Avrupa ülkelerinde fabrika ve işçi başına düşen ortalama iğ sayısı hakkında Redgrave'in hazırlamış olduğu karşılaştırmalı bir tabloyu vereceğim. Redgrave'in kendisinin de belirtmiş olduğu gibi, o, bu sayıları birkaç yıl önce toplamış olup, o zamandan bu yana İngiltere'de fabrikaların büyüklükleri ve işçi başına düşen iğ sayısı artmış olabilir. Bununla beraber, o, adı geçen kıta Avrupa'sı ülkelerinde de aynı oranda bir ilerleme olduğunu varsaymaktadır; dolayısıyla aşağıdaki sayılar, bir karşılaştırma için işe yararlılıklarını hâlâ koruyor sayılabilir.

Fabrika Başına Ortalama İğ Sayısı

İngiltere'de fabrika başına iğ sayısı	12.600
İsviçre'de fabrika başına iğ sayısı	8.000
Avusturya'da fabrika başına iğ sayısı	7.000
Saksonya'da fabrika başına iğ sayısı	4.500
Belçika'da fabrika başına iğ sayısı	4.000
Fransa'da fabrika başına iğ sayısı	1.500
Prusya'da fabrika başına iğ sayısı	1.500

Kişi Başına Ortalama İğ Sayısı

Fransa'da	kişi başına 14 iğ
Rusya'da	kişi başına 28 iğ
Prusya'da	kişi başına 37 iğ
Bavyera'da	kişi başına 46 iğ
Avusturya'da	kişi başına 49 iğ
Belçika'da	kişi başına 50 iğ
Saksonya'da	kişi başına 50 iğ
Küçük Alman devletlerinde	kişi başına 55 iğ
İsviçre'de	kişi başına 55 iğ
Büyük Britanya'da	kişi başına 74 iğ

"Bu karşılaştırma," diyor Bay Redgrave, "diğer nedenler dışında, özellikle şu nedenle İngiltere için uygun değildir: İngiltere'deki fabrikaların çok

büyük bir kısmında makineli dokumacılık iplikçilikle birlikte yürütülen bir iştir; oysa, İngiltere için verilen sayılarda, dokuma tezgâhlarının başında çalışan dokuma işçilerinin sayıları düşülmemiştir. Buna karşılık diğer ülkelerdeki fabrikaların çoğunluğu iplik fabrikalarıdır. Tam olarak eşitler arasında bir karşılaştırma yapabilseydik, benim bölgemde bulunan ve bir tek adam (*minder*) ile iki yardımcısının 2.200 iğli *mule*'lere baktığı ve günde 220 libre ağırlığında, 400 (İngiliz) mili uzunluğunda iplik ürettikleri birçok pamuk ipliği fabrikası sayabilirdim." ("Reports of Insp. of Fact., 31st Oct. 1866", s. 31-37 passim.)

Bilindiği üzere, İngiliz kumpanyaları Asya'da olduğu gibi Doğu Avrupa'da da demir yolu yapımı alanında faaliyet gösterir ve bu işte yerli işçilerin yanı sıra belli bir miktarda İngiliz işçisi çalıştırırlar. Bunların bu yüzden emeğin yoğunluğundaki ulusal farkları hesaba katmak gibi pratik bir zorunluluk karşısında kalmaları kendilerine hiçbir zarar getirmemiştir. Bunların deneyimleri göstermiştir ki, ücret düzeyi az çok emeğin ortalama yoğunluğuna karşılık geldiği zaman bile, emeğin göreli fiyatı (ürüne oranla) genel olarak ters yönde hareket eder.

İktisat üzerine ilk yazılarından biri olan "Ücret Düzeyi Hakkında Deneme"[48] adlı çalışmasında H. Carey, farklı ulusal ücretlerin bu uluslara ait farklı iş günlerinin üretkenlik dereceleri ile doğru orantılı olduklarını kanıtlamaya çalışır. Onun bununla ulaşmak istediği şey, bu uluslararası ilişkiye dayanarak, ücretin her yerde emeğin üretkenliğiyle doğru orantılı olarak yükselip alçaldığını göstermektir. Carey, karmakarışık istatistik malzemesini, âdeti olduğu üzere, eleştirel bir gözle incelemeden ve üstünkörü bir biçimde içinden çıkılmaz bir karışıklık içinde kullanacağı yerde, öncüllerini kanıtlamış olsaydı bile, artık değer üzerine şimdiye kadar yapmış olduğumuz inceleme bu sonucun saçmalığını ortaya koyardı. Onun burada yaptığı en iyi şey, şeylerin gerçekte de onun teorisine göre ne olmaları gerekiyorsa o olduklarını iddia etmemiş olmasıdır. Öyle ya, devlet müdahalesi, doğal ekonomik ilişkileri bozmuştur. Bu nedenle, ulusal ücretlerin, bunların vergiler biçiminde devlete giden kısmının işçinin kendisine gidiyormuş gibi hesaplanmaları gerekir. Bu "devlet giderleri"nin de kapitalist gelişimin "doğal meyveleri" olup olmadıkları üzerinde Carey'in biraz daha kafa yorması gerekmez miydi? Bu akıl yürütme, sonradan İngiltere'nin dünya piyasası üzerindeki şeytani etkisinin (görünüşe göre, kapitalist üretimin doğal yasalarından ileri gelmeyen bir etkidir bu) zorunlu kıldığı devlet müdahalesini, yani doğanın ve aklın ürünü olan bu yasaların devlet eliyle korunmasını, nam-ı diğer korumacılık sistemini, keşfetmek üzere, işin başında, kapitalist üretim iliş-

48 "Essays on the Rate of Wages: with an Examination of the Causes of the Differences in the Conditions of the Labouring Population throughout the World", Philadelphia, 1835.

kilerini serbestçe ve uyum içinde işleyişleri ancak devletin müdahalesi ile bozulan ebedi ve ezeli doğa ve akıl yasaları diye ilân eden bir adamın tam harcı olan bir akıl yürütmedir. Carey, ayrıca, Ricardo ve diğerlerinin teoremlerinde formülleştirilmiş bulunan mevcut toplumsal karşıtlık ve çelişkilerin gerçek ekonomik hareketin düşünsel ürünü olmayıp, aksine, İngiltere'deki ve diğer yerlerdeki kapitalist üretimin gerçek karşıtlıklarının, Ricardo'nun ve diğer kimselerin ortaya attıkları teorilerin sonucu olduğunu da keşfetmişti! Son olarak, kapitalist üretim tarzının kendi özünde mevcut güzellikleri ve uyumlulukları yok eden şeyin son kertede ticaret olduğu keşfi de ona aittir. Bir adım daha atacak olsa, belki kapitalist üretim tarzında biricik kötülüğün sermayenin kendisi olduğunu da keşfedecektir. Bir Bastiat'nın ve günümüzdeki serbest ticaret yanlısı diğer bütün iyimserlerin uyumlu bilgeliklerinin gizli kaynağı olma şerefine, korumacılık yönündeki sapkınlığına rağmen, eleştiri yeteneğinden böylesine korkunç derecede yoksun ve böylesine düzmece bir bilgin olan bir adam layık olabilirdi.

Yedinci Kısım

Sermayenin Birikim Süreci

Bir miktar paranın üretim araçlarına ve emek gücüne dönüşmesi, sermaye olarak iş görecek bir miktar değerin yapacağı ilk harekettir. Bu dönüşüm piyasada, yani dolaşım alanında olur. Hareketin ikinci aşaması, yani üretim süreci, üretim araçları, değerleri kendilerini meydana getiren unsurların değerini aşan, yani başlangıçta yatırılmış bulunan sermaye ile birlikte bir artık değeri içeren metalara dönüşür dönüşmez tamamlanmış olur. Bu metaların da yeniden dolaşım alanına sokulmaları gerekir. Bu, bu metaların satılmaları, değerlerinin para olarak gerçeklik kazanması, bu paranın yeniden sermayeye dönüşmesi, bu hareketin durmadan yenilenmesi demektir. Sürekli birbirini izleyen aynı aşamalardan geçerek oluşan bu döngü sermayenin dolaşım hareketini oluşturur.

Birikimin ilk koşulu, kapitalistin metalarını satınayı ve bu yolla elde ettiği paranın büyük bir kısmını yeniden sermayeye çevirmeyi başarmış olmasıdır. Aşağıda, sermayenin dolaşım sürecini normal bir biçimde tamamladığı varsayılacaktır. Bu sürecin daha yakından analizi İkinci Kitapta yapılacaktır.

Artık değeri üreten, yani karşılığı ödenmemiş emeği doğrudan doğruya işçilerden emen ve bunu metalarda sabitleyen kapitalist, gerçi, bu artık değere ilk el koyan kimsedir, ama hiçbir biçimde bunun nihai sahibi değildir. O, bunu, sonradan toplumsal üretimin bütünü içinde başka işlevleri yerine getiren kapitalistlerle, toprak sahipleriyle vb. paylaşmak zorundadır. Bundan dolayı, artık değer çeşitli parçalara bölünür. Bu parçalar çeşitli kategoriler meydana getiren kimselerin payları olur ve kâr, faiz, ticari kâr, toprak rantı vb. gibi birbirinden bağımsız biçimlere bürünür. Artık değerin bu dönüşmüş biçimleri ancak Üçüncü Kitapta ele alınabilecektir.

Dolayısıyla, burada, bir yandan, metayı üreten kapitalistin, bunu değeri üzerinden sattığını varsayacağız ve kapitalistin meta piyasasına geri dönüşüyle, bu sırada sermayenin dolaşım alanında büründüğü yeni biçimlerle ve yeniden üretimin bu biçimlerin gerisinde örtülü bulunan koşullarıyla ilgilenmeyeceğiz. Diğer yandan, kapitalist üreticiyi, artık de-

ğerin bütününün sahibi, ya da, bir başka deyişle, bu ganimetten onunla birlikte pay alan diğer herkesin temsilcisi sayacağız. Dolayısıyla, birikimi ilk önce soyut olarak, yani yalnızca dolaysız üretim sürecinin bir unsuru olarak ele alacağız.

Birikim gerçekleştiği sürece, kapitalist, üretilen metaların satışını ve buradan elde ettiği paranın yeniden sermayeye çevrilmesi işini zaten başarıyla yürütüyor olacaktır. Bundan başka, artık değerin çeşitli parçalara bölünüşü, bunun ne kendi doğasında ne de birikimin bir unsuru haline gelmesi için gerekli olan koşullarda herhangi bir değişikliğe yol açar. Sanayici kapitalistin artık değerden kendisi için alıkoyduğu ya da başkalarına bıraktığı kısımlar hangi oranlarda olursa olsun, o, buna her zaman ilk elden sahip olan kimse olacaktır. Dolayısıyla, gerçekte olandan farklı ya da fazla bir şeyi varsaymış olmuyoruz. Öte yandan, artık değerin bölünmesi ve aracılık işlevi gören dolaşım hareketi, birikim sürecinin basit temel biçimini bulanıklaştırır. Bundan dolayı, birikim sürecinin saf analizi, bunun iç mekanizmasının işleyişini gözlerden saklayan bütün görüngülerin geçici olarak yok sayılmalarını gerektirir.

Bölüm

21

Basit Yeniden Üretim

★ ★ ★

Üretim sürecinin toplumsal biçimi ne olursa olsun, bu sürecin sürekli olması ya da periyodik olarak sürekli aynı aşamalardan yeniden geçmesi zorunludur. Bir toplum, tüketmekten nasıl vazgeçemezse, üretmekten de aynı şekilde vazgeçemez. Bu nedenle, bir bütün oluşu ve bir akış halinde durmadan yenilenişi açısından bakıldığında, her toplumsal üretim süreci aynı zamanda bir yeniden üretim sürecidir.

Üretimin koşulları aynı zamanda yeniden üretimin koşullarıdır. Hiçbir toplum, ürünlerinin bir kısmını sürekli olarak üretim araçlarına ya da yeni üretim unsurlarına dönüştürmeden, sürekli olarak üretimde, yani yeniden üretimde bulunamaz. Diğer her şey aynı kalmak koşuluyla, toplumun zenginliğini aynı düzeyde yeniden üretebilmesi veya tutabilmesi, ancak, örneğin bir yıl içinde harcanmış olan üretim araçlarının, yani emek araçlarının, ham maddelerin ve yardımcı maddelerin, yıllık ürün kütlesinden aynı cins ve miktarlarda ayrılıp yeniden üretim sürecine katılmaları yoluyla mümkün olur. Demek ki, yıllık ürünün belli bir miktarı üretime ayrılır. Daha en başta üretken tüketim için üretilmiş olan bu ürünlerin büyük bölümü, bireysel tüketimi kendiliğinden olanaksızlaştıran doğal biçimlere sahiptir.

Üretim kapitalist tarzda olursa, yeniden üretim de kapitalist tarzda olur. Kapitalist üretim tarzında emek süreci nasıl değerlenme sürecinin aracı olmaktan başka bir şey olarak görünmüyorsa, bunun gibi, yeniden üretim de yatırılmış değeri sermaye olarak, yani kendi kendini değerlen-

diren değer olarak, yeniden üretmenin aracından başka bir şey olarak görünmez. Bir kimse, yalnızca parası sürekli biçimde sermaye olarak iş gördüğü için, ekonomik bakımdan kapitalist sıfatını alır. Söz gelişi, 100 sterlin tutarında bir para bu yıl içinde sermayeye çevrilmiş ve 20 sterlinlik bir artık değer üretmiş olsa, bu paranın ertesi yıl ve ondan sonra gelecek yıllarda da aynı şeyi tekrar etmesi gerekir. Sermaye değerindeki dönemsel artış olarak, yani süreç içinde bulunan sermayenin dönemsel meyvesi olarak, artık değer, sermayeden doğan bir gelir biçimini alır.[1]

Bu gelir kapitalist tarafından yalnızca tüketim fonu olarak kullanılırsa ya da kazanıldığı gibi yine dönemsel olarak tüketilirse, diğer her şey aynı kalmak koşuluyla, basit yeniden üretim gerçekleşmiş olur. Basit yeniden üretim, her ne kadar üretim sürecinin aynı düzeyde yinelenmesinden ibaret olsa da, yalnızca bu yinelenme ve süreklilik, sürece bazı yeni karakterler kazandırır, veya daha doğrusu, bunun, kendi başına ve soyutlanmış bir süreç olarak sahip göründüğü bazı özelliklerinin ortadan kalkmasına yol açar.

Üretim süreci, emek gücünün belli bir süre için satın alınmasıyla başlatılır ve bu başlangıç, emeğin satış süresi doldukça ve böylece bir hafta, bir ay vb. gibi belli bir üretim dönemi sona erdikçe, durmadan yenilenir. Ne var ki, işçiye emek gücünün karşılığı, ancak emek gücü kullanıldıktan ve hem bunun kendi değeri, hem de artık değer metalarda gerçekleştikten sonra ödenir. Demek ki, işçi hem şimdilik yalnızca kapitalistin özel tüketim fonu saydığımız artık değeri hem de kendi ücret fonunu, değişir sermayeyi, üretir ve üstelik bunu kendisine ücret biçiminde geriye gelmesinden önce yapar; ve işçi, ancak bu fonu sürekli olarak yeniden ürettiği sürece çalıştırılır. İktisatçıların On Altıncı Bölüm, II'de sözü edilmiş olan ve ücreti bizzat üründen alınan bir pay olarak gösteren formüllerinin dayanağı işte budur.[2] Bu, bizzat işçi tarafından sürekli yeniden üretilen ürünün, ücret biçiminde sürekli ona geri dönen kısmıdır. Kuşkusuz, kapitalist, işçiye meta değerini para olarak öder. Ne var ki, bu para emeğin ürününün kılık değiştirmiş biçiminden başka bir şey değildir. İşçi, üretim araçlarının bir kısmını ürüne dönüştürürken, kendisinin daha önceki ürününün bir kısmı da gerisin geriye paraya dönüşür. İşçinin bu-

1 "Başkalarının emeklerinin ürünlerini tüketen zenginler bunları yalnızca mübadele yoluyla (meta satın alarak) elde eder. Bunun için de, bunların tüketim fonları kısa sürede bitip tükenecekmiş gibi görünür. ... Oysa, toplumsal düzen içerisinde zenginlik, başkalarının emekleriyle yeniden üretilmek gibi bir güce sahiptir. ... Zenginlik, emek gibi ve emek aracılığıyla, zengin yoksullaşmadan her yıl yok edilebilecek yıllık bir meyve verir. Bu meyve, sermayeden doğan gelirdir." (Sismondi, "Nouv. Princ. d'Écon. Pol." t. I, s. 81, 82.)

2 "Ücretler de kârlar da nihai ürünün parçaları olarak ele alınmalıdır." (Ramsay, l.c. s. 142.) "İşçinin eline *Salairs* (ücret) biçiminde geçen ürün payı." (J. Mill, "Elements etc.", çev: Parisot, Paris 1823, s. 33, 34.)

günkü ya da gelecek altı aylık emeğinin karşılığı ödenirken kullanılan şey onun geçen haftaki ya da geçen altı aylık emeğidir. Tek bir kapitalist ile tek bir işçiyi ele almak yerine kapitalistler sınıfı ile işçi sınıfını göz önüne aldığımızda, para biçiminin doğurduğu yanılsama hemen yok olur. Kapitalistler sınıfı, işçi sınıfına sürekli olarak, işçi sınıfı tarafından üretilen ve kapitalistler sınıfı tarafından el konulan ürünün bir kısmı üzerinde tasarruf olanağı sağlayan, para biçimindeki senetler verir. İşçiler bu senetleri aynı biçimde sürekli olarak kapitalistler sınıfına geri verir ve bu sınıftan kendi ürettikleri üründen kendi paylarına düşen kısmı alır. Ürünün meta biçimi ve metanın para biçimi, bu işlemi perdeler.

Demek ki, değişir sermaye, işçinin kendisinin ve ailesinin varlığını sürdürmek için muhtaç olduğu ve toplumsal üretim sisteminin biçimi ne olursa olsun, her zaman bizzat üretmek ve yeniden üretmek zorunda bulunduğu geçim araçları fonunun veya emek fonunun özel bir tarihsel görünüş biçimidir. Emek fonu işçiye sürekli olarak emeğinin karşılığı olan bir para biçiminde dönüyorsa, bu, onun kendi ürününün sermaye biçiminde sürekli olarak kendisinden uzaklaşması yüzünden böyle olmaktadır. Ne var ki, emek fonunun bu görünüş biçimi, işçiye kapitalist tarafından işçinin kendi nesnelleşmiş emeğinin verildiği olgusunu hiçbir biçimde değiştirmez.[3] Efendisi için angarya ile yükümlü olan bir köylüyü ele alalım. Bu köylü, söz gelişi haftanın üç günü kendi üretim araçları ile kendi tarlası üzerinde çalışır, geriye kalan üç gün ise efendisinin malikânesinde çalışmak zorundadır. Köylümüz kendi emek fonunu sürekli olarak kendisi üretir ve bu fon onun karşısında asla emeğinin karşılığı olarak bir üçüncü kişi tarafından ödenen para biçimini almaz. Ama buna karşılık, köylünün, karşılığı ödenmeyen emeği de asla kullanımı kendi iradesine bağlı ve karşılığı verilen bir emek biçimini almaz. Günün birinde efendinin aklına eser de bunlar benimdir diyerek tarlayı, hayvanları, tohumları, kısaca, köylünün üretim araçlarını kendisine mal ederse, o andan itibaren köylümüz emek gücünü efendiye satma zorunluluğu ile karşı karşıya kalır. Diğer her şey aynı kalmak koşuluyla, köylü, eskiden olduğu gibi, haftanın 6 günü, 3 gün kendisi için, geriye kalan 3 gün, şimdi ücret ödeyen efendi haline gelmiş olan eski haraççı efendiye çalışır. Köylümüz, bu durumda da, üretim araçlarını üretim araçları olarak kullanır ve bunların değerlerini ürüne aktarır. Ürünün belli bir kısmı eskiden olduğu gibi gene yeniden üretim için ayrılır. Ne var ki, angarya işi ücretli iş haline geldiği andan itibaren, eskiden olduğu gibi angarya işini yapan köylü tarafından üretilen ve yeniden üretilen emek

3 "Sermaye, işçiye ücretini önceden ödemek için kullanıldığı zaman, emeğin ayakta tutulmasına yönelik fona hiçbir şey katmış olmaz." (Cazenove, yayına kendisinin hazırladığı Malthus, "Definitions in Polit. Econ.", London 1853, basımına eklediği not, s. 22.)

fonu şimdi kendisine efendi tarafından avans verilen sermaye biçimine girer. Daracık kafası bir görünüş biçimi ile bu biçimde yansıyan asıl şeyi birbirinden ayırma yeteneğinden yoksun olan burjuva iktisatçısı, emek fonunun bugün bile yeryüzünde ancak istisnai olarak sermaye biçiminde boy verdiği olgusuna gözlerini kapatır.[4]

Kuşkusuz, değişir sermaye, kapitalistin kendi fonundan avans olarak verilen bir değer olma özelliğini,[5] ancak, kapitalist üretim sürecini onun sürekli bir akış halinde yenilenmesi olarak ele aldığımız anda yitirir. Ama bunun bir yerlerde ve bir tarihte başlamış olması gerekmez mi? Dolayısıyla, bizim buraya kadarki bakış açımıza göre, kapitalistin, geçmiş bir tarihte, bir biçimde karşılığı ödenmemiş emekten bağımsız olan bir ilk birikimle paraya ve dolayısıyla da piyasaya emek gücü satın alıcısı olarak gelebilecek bir duruma sahip olmuş olması muhtemeldir. Her ne olursa olsun, kapitalist üretim sürecinin sürekliliği ya da basit yeniden üretim, tek başına, yalnızca değişir sermayeyi değil, toplam sermayeyi etkileyen başka ilginç değişikliklere de yol açar.

1000 sterlinlik bir sermayeyle dönemsel olarak, örneğin her yıl, 200 sterlin tutarında bir artık değer elde edilse ve bu artık değer, elde edildiği yıl içinde tüketilecek olsa, aynı sürecin beş yıllık tekrarı ile tüketilmiş olacak artık değer tutarının 5 x 200'e, yani başlangıçta yatırılmış olan 1000 sterlinlik sermaye değerine eşit olacağı açıktır. Yıllık artık değerin sadece bir kısmı, örneğin sadece yarısı tüketilecek olsa, aynı sonuç, üretim sürecinin on yıllık bir tekrarı ile elde edilirdi: 10 x 100 = 1000. Genel olarak ifade edecek olursak: yatırılan sermaye değeri her yıl tüketilen artık değere bölündüğünde, başlangıçta yatırılan sermayenin kapitalist tarafından tamamen tüketilmiş ve dolayısıyla da yok olmuş olacağı yılların ya da yeniden üretim dönemlerinin sayısı elde edilir. Kapitalist, başkalarının karşılığı ödenmemiş emeğinin ürününü, artık değeri tükettiğini ve başlangıçta yatırılmış olan sermaye değerini korumakta olduğunu düşünse bile, bu, gerçekte olanı asla değiştirmez. Belli sayıdaki yılların sonunda onun sahip bulunduğu sermaye değeri, bu yıllar boyunca karşılığında eş değeri olan bir şey verilmeden sahip olunan artık değer toplamına ve gene aynı süre içinde kendisi tarafından tüketilmiş bulunan değer toplamı da başlangıçtaki sermaye değerine eşit olur. Gerçi, kapitalistin elinde, bir kısmı, daha işe giriştiği zaman, bina,

---

4 "İşçilerin geçim araçlarının kapitalistler tarafından önceden sağlandığı yerler henüz dünyanın dörtte birine bile ulaşmış değildir." (Richard Jones, "Textbook of Lectures on the Polit. Economy of Nations", Hertford 1852, s. 36.)

5 "İmalatçı" (yani manifaktür işçisi), "ücretini patrondan almakla beraber, gerçekte onun için bir maliyet kaynağı değildir; çünkü, ücretin değeri, bir kârla birlikte, işçinin emeğinin kendisi üzerinde harcandığı nesnenin artmış olan değerinde yeniden üretilmiş bulunur." (A. Smith, l.c. Book II, ch. III, s. 355.)

makine, vb. biçimini almış olan, büyüklüğü değişmemiş bir sermaye olduğu doğrudur. Ne var ki, burada söz konusu olan sermayenin değeridir, yoksa bunun maddi unsurları değildir. Bir kimse bütün mülklerini, bunların değerine eşit olan bir borç yükü altına girerek tüketecek olsa, bütün mülklerinin, yüklenmiş bulunduğu borçların toplamından başka bir şeyi temsil etmeyeceği açıktır. Aynı şekilde, bir kapitalist, yatırmış bulunduğu sermayenin eş değeri olan bir değer tutarını tükettiğinde, bu sermayenin değeri de, artık yalnızca, kendisi tarafından hiçbir karşılık verilmeksizin sahip olunan artık değerin toplamını temsil eder. Eski sermayesinin bir zerresi bile var olmaya devam etmez.

Demek ki, her türlü birikimi bir yana bıraksak bile, yalnızca üretim sürecinin sürekliliği ya da basit yeniden üretim, kısa ya da uzun bir süre sonra, her sermayeyi zorunlu olarak birikmiş sermayeye ya da sermayeleşmiş artık değere dönüştürür. Bu sermaye, üretim sürecine adımını attığı sırada, kullanıcısının kişisel emeğiyle sahip olduğu bir varlık olsa bile, er ya da geç, eş değeri verilmeksizin el konulmuş bir değer ya da başkalarının karşılığı ödenmemiş emeğinin, ister para biçiminde isterse başka biçimde olsun, maddeleşmiş biçimi olur.

Dördüncü Bölümde görmüş olduğumuz gibi, parayı sermayeye dönüştürmek için meta üretiminin ve meta dolaşımının varlığı yetmiyordu. Bir yanda değer, yani para sahibinin, öte yanda değer yaratan özün sahibinin; bir yanda üretim ve geçim araçlarına sahip bulunan bir kimsenin, öte yanda emek gücünden başka hiçbir şeyi olmayan bir kimsenin, birbirlerinin karşısında alıcı ve satıcı olarak yer almaları gerekiyordu. Yani, emeğin ürünü ile emeğin kendisinin, emeğin nesnel koşulları ile öznel emek gücünün birbirlerinden ayrılması, gerçekte, kapitalist üretim sürecinin asıl temeli, hareket noktasıydı.

Ne var ki, başlangıçta sadece bir hareket noktasından ibaret olan bu durum, yalnızca sürecin, yani basit yeniden üretimin sürekliliği aracılığıyla durmadan yeni baştan üretilir ve kapitalist üretimin kendine özgü bir sonucu olarak ebedileşir. Bir yandan, üretim süreci, maddi zenginliği sermayeye, yani kapitalistler için değer yaratma ve zevk aracına dönüştürür. Diğer yandan, işçi, bu süreçten sürekli olarak girdiği gibi, yani zenginliğin öznel kaynağı, ama bu zenginliğin kendisi için gerçekleşmesini sağlayacak her türlü araçtan yoksun olarak çıkar. İşçinin kendi emeği, sürece girmeden önce ondan yabancılaşmış, kapitalist tarafından mülk edinilmiş ve sermayenin parçası haline gelmiş olduğundan, süreç sırasında kendisini sürekli olarak yabancı üründe nesnelleştirir. Üretim süreci aynı zamanda emek gücünün kapitalist tarafından tüketilmesi süreci olduğu için, işçinin ürünü sürekli olarak metalara dönüşmekle

kalmaz, aynı zamanda sermayeye, değer yaratan gücü emen değere, kişileri satın alan geçim araçlarına, üreticileri kullanan üretim araçlarına dönüşür.[6] Bu nedenle, bizzat işçinin kendisi durmaksızın nesnel zenginliği sermaye olarak, kendisine yabancılaşmış, kendisine hükmeden ve kendisini sömüren bir güç olarak üretir; aynı şekilde kapitalist de yine durmadan, öznel, kendini nesnelleştirme ve kendine gerçeklik kazandırma araçlarından ayrılmış, soyut, yalnızca işçinin bedensel varoluşunda mevcut bulunan bir zenginlik kaynağı olarak emek gücünü; kısaca, ücretli işçi olarak işçiyi üretir.[7] İşçinin bu biçimde sürekli yeniden üretilmesi ya da ebedîleştirilmesi, kapitalist üretimin *sine qua non*'udur (vazgeçilmez koşuludur).

İşçinin tüketimi iki biçimde olur. Üretim sırasında işçi çalışarak üretim araçlarını tüketir ve bunları yatırılmış bulunan sermayenin değerinden daha yüksek değere sahip olan ürünlere dönüştürür. Bu, işçinin üretken tüketimidir. İşçinin tüketimi, aynı zamanda, onun emek gücünün, bunu satın almış olan kapitalist tarafından tüketilmesidir. Öte yandan, işçi, emek gücüne ödenmiş parayı geçim araçları satın almak için harcar: bu, onun bireysel tüketimidir. Demek ki, işçinin üretken tüketimi ile bireysel tüketimi tamamen farklı şeyleridir. Bunların ilkinde, işçi, sermayenin hareketli gücü olarak iş görür ve kapitaliste aittir; ikincisinde, kendi kendisine aittir ve üretim süreci dışında kendi hayat fonksiyonlarını yerine getirir. Bunlardan birinin sonucu kapitalistin yaşamı, diğerinin sonucu ise işçinin kendi yaşamıdır.

"İş günü"vb.'nin incelenmesi sırasında, işçinin çoğu kez kendi bireysel tüketimini üretim süreci içindeki bir olay haline getirmek zorunda kaldığı zaman zaman görülmüştü. Böyle bir durumda, işçi, tıpkı buhar makinesine kömür ve su, çarklara yağ verilmesi gibi, tüketim araçlarını emek gücünü işler halde tutmak için alır. Böylesi bir durumda, işçinin tüketim araçları, bir üretim aracının tüketim araçlarına, onun kişisel tüketimi, doğrudan doğruya üretken tüketime dönüşür. Ama bu durum, kapitalist üretim sürecinin özünden kaynaklanmayan bir kötüye kullanma gibi görünür.[8]

6 "Bu, üretken tüketimin özellikle dikkat çekici bir özelliğidir. Üretken olarak tüketilen şey sermayedir ve tüketim aracılığıyla sermaye haline gelir." (James Mill, l.c. s. 242.) Ne var ki, J. Mill, bu "özellikle dikkat çekici özellik"in izini sürebilmiş değildir.

7 "Bir manifaktürün ilk ortaya çıkışı sırasında birçok yoksulun iş bulduğu, ama bunların yoksul kalmaya devam ettiği ve manifaktürün devamı boyunca bunların sayılarının daha da arttığı, gerçekten doğrudur." ("Reasons for a limited Exportation of Wool", Lond. 1677, s. 19.) "Çiftçi, şimdi, yoksulları kendisinin ayakta tuttuğu gibi saçma bir iddiada bulunuyor. Gerçekte, sefalet içinde tutuluyorlar." ("Reasons for the late Increase of the Poor Rates: or a comparative view of the prices of labour and provisions", Lond. 1777, s. 31.)

8 Rossi, *"productive consumption"*ın (üretken tüketimin) sırrına gerçekten nüfuz etmiş olsaydı, buna bu derece şiddetle karşı çıkmazdı.

Birey olarak kapitalist ve birey olarak işçi açısından değil, kapitalist sınıf ve işçi sınıfı açısından bakar ve tek başına bir metanın üretim sürecini değil, sürekli akışı ve bütün toplumsal kapsamı içinde kapitalist üretim sürecini ele alırsak, farklı bir görünümle karşılaşırız. - Kapitalist, sermayesinin bir kısmını emek gücüne çevirdiği zaman, toplam sermayesinin değerlenmesini sağlar. Bir taşla iki kuş birden vurur. Yalnızca işçiden aldığından değil, işçiye verdiğinden de kâr eder. Emek gücünün karşılığı olarak yatırılan sermaye, tüketimleri mevcut işçilerin adale, sinir, kemik ve beyinlerinin yeniden üretimine ve yeni işçilerin meydana gelmesine hizmet eden geçim araçlarına çevrilir. Bundan dolayı, işçi sınıfının, mutlak gerekliliklerin sınırları içinde kalan bireysel tüketimi, sermaye tarafından emek gücünün karşılığında elden çıkarılan geçim araçlarının yeniden sermaye tarafından sömürülebilecek yeni emek gücüne dönüştürülmesi demektir. Bu tüketim, kapitalist için en vazgeçilmez üretim aracının, yani bizzat işçinin kendisinin üretilmesi ve yeniden üretilmesi demektir. O halde, işçinin bireysel tüketimi, ister atölye, fabrika ya da diğer bir iş yeri içinde veya dışında, ister emek sürecinin içinde veya dışında gerçekleşsin, sermayenin üretiminin ve yeniden üretiminin bir unsuru olarak kalır; tıpkı, emek süreci sırasında veya belirli aralarda makinelerin temizlenmesinin üretim ve yeniden üretim faaliyetinin kaçınılmaz bir gereği olması gibi. İşçinin bireysel tüketimini kapitalistin keyfi için değil kendisi için yapması hiçbir şeyi değiştirmez. Bir iş hayvanının tüketimi, hayvan yediğinden zevk alıyor diye, üretim sürecinin gerekli bir koşulu olma niteliğinden hiçbir şey yitirmez. İşçi sınıfının sürekli olarak mevcut tutulması ve yeniden üretilmesi, sermayenin yeniden üretimi için her zaman gerekli olmuş ve her zaman gerekli olacak bir koşuldur. Bunun yerine getirilmesini kapitalist iç rahatlığıyla işçinin kendini ve neslini devam ettirme içgüdüsüne bırakabilir. Kapitalist, sadece işçinin kişisel tüketimini en zorunlu sınırlarına indirmeye ve orada tutmaya dikkat eder. İşçiyi daha az besleyici yiyecekler yerine daha çok besleyici yiyecekler almaya zorlayan Güney Amerikalı maden sahiplerinin kabalığından dağlar kadar uzaktır.[9]

İşte bundan dolayı, kapitalist de onun ideolojik temsilcisi olan iktisatçı da, işçinin bireysel tüketiminin ancak işçi sınıfının ebedileştirilmesi için gerekli olan kısmını, daha doğrusu, sermayenin emek gücünü

9 "Güney Amerika'da maden ocaklarında çalışan ve her günkü işleri (bu, belki de, dünyanın en ağır işidir) 180-200 libre ağırlığındaki cevher kitlelerini 450 ayak derinlikten sırtlarında taşıyarak yeryüzüne çıkarmak olan işçiler sadece ekmek ve fasulye ile beslenir; yalnızca ekmek yemeyi tercih ederlerdi; ancak, yalnızca ekmek yiyerek o kadar sıkı çalışamayacaklarını gören patronları, onlara at gibi davranır ve fasulye yemeye zorlar; fasulye ise kemikleri güçlendirici madde bakımından ekmeğe oranla çok daha zengindir." (Liebig, l.c, 1. Teil, s. 194, not.)

tüketebilmesi için zorunlu olan kısmını üretken tüketim olarak görür; işçinin bunu aşan ve kendi zevki için yapacağı tüketimi, üretken olmayan tüketim sayarlar.[10] Sermaye birikimi, sermaye tarafından daha fazla emek gücü yutulması olanağını beraberinde getirmeden, ücretlerde bir yükselmeye ve dolayısıyla işçinin tüketiminde bir artışa yol açacak olsa, ek sermaye üretken olmayan bir biçimde tüketilmiş olurdu.[11] Aslında, işçinin bireysel tüketimi, onun kendisi için de üretken olmayan bir tüketimdir, çünkü ihtiyaç içindeki bireyden fazlasını üretmez; kapitalist ve devlet için üretken tüketimdir, çünkü başkaları için zenginlik üreten gücün üretimidir.[12]

Demek ki, toplumsal açıdan bakıldığında, işçi sınıfı, doğrudan doğruya emek sürecine katılıyor olmasa bile, sermayenin cansız iş aleti kadar tamamlayıcı bir parçasıdır. İşçinin belli sınırlar içinde kalan bireysel tüketimi bile sermayenin yeniden üretim sürecinin bir unsurundan başka bir şey değildir. Ve bu süreç, bu bilinçli üretim aletlerinin ürettikleri ürünleri hemen bunların bulundukları kutuptan alıp sermayenin bulunduğu kutba uzaklaştırma yoluyla, bu bilinçli aletlerin beklenmedik bir zamanda kendisini terk etmemesini güvence altına alır. Bireysel tüketim, bir yandan, bunların varlıklarını devam ettirmelerini ve yeniden üretimlerini, öte yandan, geçim araçlarını yok ederek, bunların emek piyasasında sürekli olarak el altında bulunmalarını sağlar. Romalı köle, sahibine zincirlerle bağlıydı; ücretli işçi görünmeyen iplerle bağlıdır. Ücretli işçinin görünüşteki bağımsızlığı kendisini çalıştıran efendilerinin sürekli değişmesiyle ve sözleşmenin *fictio juris*'iyle (hukuki sanallığı ile) ayakta tutulur.

Sermaye, geçmişte, özgür işçi üzerindeki mülkiyet hakkını, gerekli gördüğünde, yasa zoruyla geçerli kılardı. Örneğin makine işçilerinin göç etmeleri İngiltere'de 1815 yılına kadar ağır cezalarla yasaklanmıştı.

İşçi sınıfının yeniden üretimi aynı zamanda hünerlerin birikmesini ve bir kuşaktan diğerine aktarılmasını sağlar.[13] Böyle bir hünerli işçi

10 James Mill, l.c. s. 238 vd.

11 "Emeğin fiyatı, sermayedeki artışa rağmen daha fazla emek kullanılamayacak kadar yükselecek olsa, sermayedeki böyle bir artışın üretken olmayan bir biçimde tüketildiğini söylerdim." (Ricardo, l.c. s. 163.)

12 "Gerçek anlamıyla üretken olan biricik tüketim, zenginliğin yeniden üretim amacıyla kapitalistler tarafından tüketilmesi ya da yok edilmesidir" (üretim araçlarının kullanılmasını kastediyor) "... İşçi, ... kendisini çalıştıran kişi için ve devlet için üretken bir tüketicidir, ama, doğrusunu söylemek gerekirse, kendi kendisi için üretken bir tüketici değildir." (Malthus, "Definitions etc.", s. 30.)

13 "Saklandığı ve önceden hazırlandığı söylenebilecek tek şey, işçinin hüneridir. ... Hünerli emeğin birikimi ve saklanması, işçilerin büyük kitlesini ilgilendiren bu en önemli işlem, herhangi bir sermaye olmadan gerçekleştirilir." (Hodgskin, "Labour Defended etc.", s. 12, 13.)

sınıfının varlığını kapitalistin ne ölçüde kendisine ait üretim faktörleri arasında saydığı ve ona, aslında hangi ölçüde kendi değişir sermayesinin gerçek hayattaki biçimi gözüyle baktığı, onu bundan yoksun kalma tehlikesiyle karşı karşıya bırakan bir bunalım patlak verdiğinde hemen görülür. Amerikan İç Savaşı'nın ve onu izleyen pamuk kıtlığının sonucu olarak, bilindiği gibi, Lancashire ve diğer yerlerde pek çok pamuklu dokuma işçisi sokağa atılmıştı. Bizzat işçi sınıfının kendi bağrından ve toplumun diğer katlarından gelen "fazla işçiler"in İngiliz sömürgelerine ve Amerika Birleşik Devletleri'ne göç etmeleri sağlansın diye, devleti yardıma çağıran ya da bir ulusal gönüllüler hareketinin başlatılmasını gerekli gören feryatlar yükselmişti. O dönemde *"Times"*, (24 Mart 1863) Manchester Ticaret Odası'nın eski başkanlarından Edmund Potter'ın bir mektubunu yayınlamıştı. Bu mektuba Avam Kamarası'nda haklı olarak "fabrikatörlerin manifestosu" denmişti.[14] Bu mektuptan, sermayenin emek gücü üzerindeki mülkiyet hakkının yüzsüzce ifade edildiği bazı karakteristik pasajlar aktaracağız.

> "Pamuklu dokuma işçisine, işçi arzının çok büyük olduğu ... bunun belki üçte bir oranında azaltılması gerektiği ve bu azalmadan sonra geriye kalan üçte ikilik kısım için sağlıklı bir talebin olacağı anlatılabilir. ... Kamuoyu göç konusunda baskı yapıyor. ... İş sahibi" (yani pamuklu dokuma fabrikatörü) "emek arzının kendisini bırakıp gitmesine razı olmayabilir; bunun hem haksız hem de yanlış olduğunu düşünüyor olabilir. ... Göç, kamu fonlarıyla desteklenecek olursa, sesine kulak verilmesini isteme ve belki protestoda bulunma hakkı olur."

Aynı Potter daha sonra, pamuklu dokuma sanayisinin, ne kadar yararlı olduğunu, "İrlanda'nın ve İngiliz tarım bölgelerindeki nüfus fazlasını, kuşkuya yer bırakmayacak şekilde, buralardan nasıl çekmiş olduğunu", ne muazzam bir gelişmeye ulaştığını, İngiltere'nin toplam ihracatının $^5/_{13}$'ünü sağladığı 1860 yılında olduğu gibi nasıl önemli bir yer tuttuğunu, piyasanın ve özellikle de Hint piyasasının genişlemesi ve "libresi 6 peniden" yeterli "pamuk arzı"nın sağlanması ile birkaç yıl içinde yeniden nasıl canlanacağını anlatır ve şöyle devam eder:

> "Zamanla, ... belki de, bir, iki ya da üç yıl içinde, gerekli miktarı üretecektir. ... Şimdi sormak istediğim bir soru var: bu sanayi ayakta tutulmaya değer mi, makineleri" (yani canlı iş makinelerini) "düzen içinde tutmak, bunun için harcanacak çabaya değer mi, bunlardan vazgeçmeyi düşünmek deliliğin en büyüğü olmaz mı? Bence olur. İşçilerin mülk olmadıklarını, Lancashire'ın ve patronların mülkü olmadıklarını kabul ederim (*I allow that the workers are not a property*); ama, bunlar, her ikisinin gücünü oluş-

14 "Bu mektuba fabrikatörlerin manifestosu gözüyle bakılabilir." (Ferrand, pamuk kıtlığı hakkında önerge, H. o. C.'nin [Avam Kamarası'nın] 27 Nisan 1863 tarihli oturumu.)

turur; bunlar, yerine bir kuşakta yenisi konulamayacak, eğitimden geçmiş zihinsel güçtür; buna karşılık, bunların başında çalıştıkları diğer makinelerin (*the mere machinery which they work*) büyük kısmı, hem de kârlı olacak biçimde, on iki aylık bir zaman içinde yenilenebilir ve iyileştirilebilir.[15] Emek gücünün ülkeyi bırakıp gitmesini teşvik edelim ya da buna izin verelim (!), peki, kapitalist ne olacak? (*Encourage or allow the working power to emigrate, and what of the capitalist?*)"

Yürek paralayan bu sözler Saray Nazırı Kalb'i[†] hatırlatıyor.

"... İşçilerin kaymak tabakasını alırsanız, sabit sermaye değerini büyük ölçüde kaybeder ve dolaşır sermaye, düşük nitelikte bir emeğin sınırlı arzıyla, mücadele etmez. ... Bize, göçü isteyenlerin işçilerin kendileri olduğu söyleniyor. Onların istemesi çok doğal. ... Pamuk dokumacılığı iş kolunu, emek güçlerini elinden alarak (*by taking away its working power*), ücret harcamalarını azaltarak, diyelim $^1/_3$ oranında ya da 5 milyon tutarında daralttığınızda, bunların hemen üstünde yer alan küçük dükkân sahipleri sınıfının hali ne olacaktır? Arazi ve kulübe kiraları ne olacaktır? ... Küçük çiftçilerin, daha iyi durumdaki ev ve arazi sahiplerinin halleri ne olacaktır? Söyleyin, bu ülkenin bütün sınıflarının kendilerini kendi elleriyle öldürmeleri için, ülkenin sahip bulunduğu en iyi fabrika işçilerini ihraç ederek ulusu zayıflatmaktan ve en üretken sermayesinin ve zenginliğinin bir kısmının değerini yok etmekten daha etkin bir plan hayal edilebilir mi?" "Yardım görenlerin morallerini ayakta tutmak için, pamuklu dokuma sanayisinin bulunduğu yerlerde faaliyet göstermekte olan yoksullara yardım idarelerinin yanında çalışacak özel komisyon üyeleri tarafından yönetilecek, bir ölçüde zorunlu çalışmayı da sağlayan özel yasal hükümler altında kullanılacak ve uygulanması 2 veya 3 yıl sürecek 5-6 milyon tutarında bir fon kurulmasını öneriyorum. ... Arazi sahipleri veya patronlar için, en iyi işçilerinden vazgeçmekten ve bütün bir bölgeyi insansız bırakarak ıssızlaştıracak, değer ve sermayeden yoksun bırakacak ölçüde geniş bir göç yüzünden geriye kalanları moral çöküntüye ve ümitsizliğe uğratmaktan daha kötü bir şey olabilir mi?"

Pamuklu dokuma fabrikatörlerinin seçilmiş sözcüsü Potter, her ikisi de kapitaliste ait olan, biri kapitalistin kendi fabrikasında duran, diğe-

---

15 Ücretleri düşürme söz konusu olduğunda, aynı sermayenin, normal koşullar altında, bir başka hava tutturduğu hatırlanacaktır. Böyle bir durumda fabrikatörler bir ağızdan şöyle der (bkz. Dördüncü Kısım, s. 405): "Fabrika işçileri, yaptıkları işin gerçekte çok az hüner gerektirdiğini, bundan daha kolay öğrenilebilecek ve kalitesi göz önünde bulundurulduğunda daha iyi ücret ödenen bir işin olmadığını, en az deneyimli kişilerin bile kısa bir eğitimle bu kadar kısa bir sürede bu kadar fazlasıyla yapabileceği başka hiçbir işin bulunmadığını akıllarından hiç çıkarmamalı. Patronun makineleri," (şimdi, bunun, 12 ay gibi bir zaman içinde üstelik kârlı olacak biçimde, daha iyi yeni makinelerle yenilenebileceğini duyuyoruz) "gerçekte, üretim işinde, emekten ve 6 aylık bir eğitimle öğretilebilen ve her tarım işçisinin öğrenebileceği" (şimdi 30 yılda yenilenmelerine imkân olmayan) "işçi hünerinden çok daha önemli bir rol oynar."

† Schiller'in "Kabale und Liebe" isimli trajedisindeki kahramanlardan Saray Nazırı Kalb. *–çev.*

ri gecelerini ve pazar günlerini fabrikanın dışındaki bir kulübede geçiren iki tür"makine"arasında bir ayrım yapar. Bunların biri cansız, diğeri canlıdır. Cansız olanı sadece her geçen gün biraz daha kötüleşmekle ve değerinden kaybetmekle kalmaz, bunun mevcut kütlesinin büyük bir kısmı sürekli teknik ilerlemelerle o derece çabuk eskir ki, kârlı da olacak biçimde, birkaç ay içinde yeni makinelerle değiştirilir. Canlı makine, aksine, ömrü ve ne kadar uzun olursa o kadar iyileşir, kuşaklar boyunca kazanılan hüneri o kadar çok kendinde biriktirir. *"Times"*, pamuklu dokuma fabrikatörüne aşağıdaki cevabı vermişti:

> "Pamuklu dokuma fabrikatörlerinin olağanüstü ve mutlak önemleri E. Potter'ı o derece etkilemiş bulunuyor ki, bir sınıfı ayakta tutmak ve yaptıkları işi ebedileştirmek için, işçi sınıfının yarım milyonunun, arzu ve iradeleri hilâfına, manevi niteliği her şeyin üstünde tutulan büyük bir iş yerine kapatılmasını istiyor. Bay Potter, bu sanayi ayakta tutulmaya değer mi, diye soruyor. Biz, buna, saygıdeğer ve şerefli yollarla olmak koşuluyla, elbette diyoruz. Bay Potter'ın bir sorusu daha var: Makineleri düzen içinde tutmak, bunun için harcanacak çabaya değer mi? Burada duraklıyoruz. Makine derken, Bay Potter, insan makineleri anlıyor; çünkü, bunları mutlak mülkiyet konusu şeyler olarak görmediğini özellikle belirtiyor. Bizse, insan makineleri düzen içinde tutmanın, yani bunu, kendisine ihtiyaç duyuluncaya kadar, bir yere kapamanın ve yağlayıp saklamanın 'harcanacak çabaya değer' veya mümkün görmediğimizi itiraf etmek zorundayız. İnsan makinelerin bir özelliği vardır: ne kadar yağlasanız ya da ovsanız, hareketsizlik halinde paslanır. Ayrıca, insan makineler, biraz önce gördüğümüz gibi, kendiliğinden istim alıp bırakacak ya da büyük şehirlerimizde deliler gibi dönüp dolaşabilecek durumdadır. Bay Potter'ın dediği gibi, yeniden işçi yetiştirmek için uzunca bir zaman gerekebilir; ancak, elimizde makinistimiz ve paramız varken, biz her zaman tutumlu, azimli, çalışkan kimseler bulabiliriz ve bunlardan bizim ihtiyaç duyabileceğimizden daha fazla fabrika ustası çıkabilir. ... Bay Potter sanayiyi 1, 2, 3 yılda tekrar canlandırmaktan söz ediyor ve bizden işçilerin göçünü teşvik etmememizi ya da buna izin vermememizi istiyor! O, işçilerin göç etmek istemelerinin doğal olduğunu belirtiyor, fakat aynı zamanda ulusun, bu yarım milyon insanı, bunların yakınları 700.000 kişiyle birlikte, arzuları hilâfına, pamuklu dokuma sanayisi bölgelerinde tutup bırakmaması gerektiğini ve bunun zorunlu bir sonucu olarak da bütün bu kimselerin buna zorla razı edilmesini ve verilecek sadakalarla avutulmaları gerektiğini ileri sürüyor; çünkü fabrikatörlerin bir gün bunlara tekrar ihtiyaç duyabilmeleri ihtimali varmış. ... Bu 'emek gücünü', demir, kömür ve pamuk gibi kullanmak isteyenlerden kurtarmak için (to save this 'working power' from those who would deal with it as they deal with iron, coal and cotton), bu adaların büyük kamuoyunun bir şeyler yapması zamanı gelmiş bulunuyor."[16]

---

16 "Times", 24. March 1863.

*"Times"*ın makalesi sadece bir *jeu d'esprit* (zekâ oyunu) idi. "Büyük kamuoyu", aslında, Potter'ın kendisiydi: işçiler, fabrikaların taşınabilir tamamlayıcı parçalarıydı. İşçilerin göç etmelerinin önüne geçildi.[17] İşçiler, "moral yükseltici iş yerlerine", pamuklu dokuma sanayisi bölgelerine kapatıldılar ve eskisi gibi "Lancashire'ın pamuklu dokuma fabrikatörlerinin gücü (*the strength*)" olmakta devam ediyorlar.

Dolayısıyla, kapitalist üretim süreci, kendi seyri aracılığıyla, emek gücü ile emeğin koşulları arasındaki ayrılmayı yeniden üretir. Böylece, işçinin sömürülmesinin koşullarını yeniden üretir ve ebedileştirir. İşçiyi, sürekli olarak, yaşayabilmek için emek gücünü satmaya zorlar ve kapitalisti, sürekli olarak, zenginleşmek için bu emek gücünü satın alabilecek duruma getirir.[18] Kapitalist ile işçiyi meta piyasasında alıcı ve satıcı olarak birbirinin karşısına çıkaran şey artık sadece bir tesadüf değildir. İşçiyi durmadan kendi emek gücünün satıcısı olarak gerisin geriye meta piyasasına fırlatan ve onun kendi ürününü durmadan başkasının satın alma aracına dönüştüren, bizzat bu süreçtir. Aslına bakılırsa, işçi kendisini kapitaliste satmadan önce de sermayeye aittir. İşçinin kendi kendini satışının dönemsel olarak yenilenmesi, işçinin kendilerine ücret yoluyla bağlandığı efendilerinin değişmesi ve emeğin piyasa fiyatındaki oynamalar, işçinin ekonomik bağımlılığına[19]

17 Dış ülkelere göç için, parlamento, bir metelik bile tahsis etmedi; sadece, yerel yönetimlere, işçileri yarı aç yarı tok tutma ya da normal ücretlerini dahi ödemeksizin sömürme olanağını veren bazı yasalar çıkardı. Buna karşılık, üç yıl sonra hayvan hastalıkları salgını baş gösterdiği zaman aynı parlamento her tür usul ve geleneği kabaca bir yana iterek, çiftçi kiracıları yükselen et fiyatları sayesinde zarar etmemiş olan milyoner toprak sahiplerinin uğradıkları zararı telafi etmek için, milyonlarca sterlinlik bir tahsisatı çarçabuk kabul ediverdi. Parlamentonun 1866 açılışında, toprak sahiplerinin boğalar gibi böğürmeleri göstermişti ki, ne Sabala ineğine tapmak için Hindu, ne de öküzleşmek için Jüpiter olmaya gerek vardır.

18 "İşçi, yaşamak için geçim aracı, şef para kazanmak için emek istemişti." (Sismondi, l.c. s. 91.)

19 Bu bağlılığın kaba saba bir şekli Durham Kontluğu'nda mevcuttur. Burası, koşulların, çiftçiye, tarım gündelikçileri üzerinde tartışmasız bir mülkiyet hakkı sağlamadığı bir iki kontluktan biridir. Maden sanayisinin varlığı, işçilere bir dereceye kadar seçme hakkı sağlar. Bu nedenle, çiftçi burada, başka yerlerdekinin aksine, ancak üzerinde işçiler için kulübeler bulunan çiftlikleri kiralar. Kulübenin kirası, ücretin bir kısmını oluşturur. Bu kulübelere ***"hinds' houses"*** (ırgat evleri) denir. Bunlar işçilere kiralanırken işçiler birtakım feodal yükümlülükler altına girmeyi kabul eder; işveren çiftçi ile işçi arasında ***"bondage"*** (bağlanma) adı verilen ve işçiyi, örneğin, bir başka yer ya da işte çalıştırılması halinde yerine birisini, diyelim kızını, bırakma yükümlülüğü altına sokan bir sözleşme yapılır, işçinin kendisine ***"bondsman"*** (bağlanmış adam) adı verilir. Bu ilişki işçinin kişisel tüketimini, yepyeni bir açıdan, sermaye için yapılan bir tüketim ya da üretken tüketim olarak gösterir: "Hayretle görüldüğü gibi, yanaşmaların ve işçilerin dışkıları bile, kılı kırk yaran lordun bir yan geliri sayılır. ... Çiftçi patron, bütün o bölgede kendisininkinden başka bir hela olmasına izin vermez ve bu konuda kendi sahiplik ve efendilik haklarından bir zerresinin bile kaybına göz yummaz." ("Public Health. VII. Rep. 1864", s. 188.)

hem yol açar hem de bunu görünmez hale sokar.[20]

Şu halde, kapitalist üretim süreci, bir bütün olarak ele alındığında ya da bir yeniden üretim süreci olarak, sadece meta, sadece artık değer üretmekle kalmaz, sermaye ilişkisinin bizzat kendisini, bir tarafta kapitalisti, diğer tarafta ücretli işçiyi üretir ve yeniden üretir.[21]

---

20 Çocuk vb. emeği söz konusu olduğunda, iradi satış formalitesinin bile yok olup gittiği hatırlanacaktır.

21 "Sermaye, ücretli emeği, ücretli emek de sermayeyi gerektirir. Bunlar karşılıklı olarak birbirlerini gerektirir, karşılıklı olarak birbirlerini yaratır. Bir pamuk fabrikasındaki işçi, sadece pamuklu kumaşlar mı üretir? Hayır, sermaye üretir. Emeğinin yeniden kumanda altına alınmasına ve onun aracılığıyla yeni değerlerin yaratılmasına hizmet eden değerler üretir." (Karl Marx, "Lohnarbeit und Kapital", in "N[eue] Rh[einische] Z[eitung]" Nr. 266, 7. April 1849). "N. Rh. Z."da bu başlık altında yayınlanan makaleler, 1847 yılında Brüksel'deki Alman İşçi Derneği'nde aynı konuda yaptığım sunumların bölümleridir ve bunların basımı Şubat Devrimi yüzünden kesintiye uğramıştı.

Bölüm

22

Artık Değerin Sermayeye Dönüşmesi

★★★

1. Boyutları Gittikçe Büyüyen Kapitalist Üretim Süreci. Meta Üretimine Özgü Mülkiyet Yasalarının Kapitalist Mülk Edinme Yasaları Haline Gelişi

Buraya kadarki incelemelerimiz boyunca, sermayeden artık değerin nasıl çıktığını gördük, şimdi artık değerden sermayenin nasıl çıktığını göreceğiz. Artık değerin sermaye olarak kullanılmasına, yani elde edilen artık değerin yeniden sermayeye çevrilmesine sermaye birikimi denir.[22]

Sermaye birikimini ilk önce tek bir kapitalist açısından ele alalım. Diyelim, bir iplikçi 10.000 sterlinlik bir sermaye yatırmıştır; bunun beşte dördü ile pamuk, makine vb. satın alınmış, geriye kalan beşte biri ücret olarak kullanılmıştır. Bu iplikçi bir yılda 12.000 sterlin değerinde 240.000 libre iplik üretiyor olsun. Artık değer oranı % 100 olsa, brüt ürünün altıda biri olan ve satışı ile 2.000 sterlinlik bir değer elde edilen 40.000 librelik artık ürün ya da net ürün, artık değeri temsil eder. 2.000 sterlin tutarında bir değer, 2.000 sterlin tutarında bir değerdir. Bu paranın artık değer olduğu koklanarak ya da bakarak anlaşılamaz. Bir değerin artık değer olma özelliği, onun sahibinin eline nasıl geçtiğini gösterir, ama değerin ya da paranın doğasında hiçbir değişiklik yapmaz.

22 "Sermaye Birikimi: Gelirin bir kısmının sermaye olarak kullanılması." (Malthus, "Definitions etc.", ed. Cazenove, s. 11.) "Gelirin sermayeye dönüşmesi." (Malthus, "Princ. of Pol. Econ.", 2nd ed., Lond. 1836, s. 320.)

Dolayısıyla, yeni elde edilmiş olan 2.000 sterlin tutarındaki bu parayı sermayeye dönüştürmek için, bu iplikçi, diğer her şey aynı kalmak koşuluyla, bu paranın beşte dördünü pamuk vb. satın almak, geriye kalan beşte birini yeni iplik işçileri satın almak için harcayacaktır; işçiler, onun kendilerine vermiş olduğu parayla piyasadan geçim aracı alacaktır. 2.000 sterlinlik yeni sermaye bundan sonra iplik fabrikasında iş görmeye başlar ve 400 sterlinlik bir artık değer sağlar.

Sermaye değeri başlangıçta para biçiminde yatırılmıştı; buna karşılık, artık değer, işin başından itibaren brüt ürünün belli bir kısmının değeri olarak mevcut olur. Bu brüt ürün satılıp paraya çevrildiğinde, sermaye değeri yeniden kendisinin başlangıçtaki biçimini alırken, artık değerin başlangıçtaki varoluş biçimi değişmiş olur. Bu andan itibaren sermaye değeri de, artık değer de bir miktar paradır ve bunların yeniden sermayeye dönüşmeleri tam aynı biçimde olur. Bu kez üretimini, boyutları biraz daha büyümüş olarak yeniden başlatıp yürütme olanağını kendisine sağlayan metaları satın almak için kapitalist, bunların ikisini de aynı biçimde harcar. Ancak, onun bu metaları satın alabilmesi için, bunların piyasada var olması gerekir.

Diğer bütün kapitalistlerin yaptıkları gibi, iplikçi de yıllık ürününü piyasaya getirdiği için, ipliği piyasada dolaşır. Ne var ki, bu metalar, piyasaya getirilmeden önce, yıllık toplam ürünün, yani bireysel kapitalistler toplamının ya da bireysel kapitalistlerin ancak birer kısmını ellerinde bulundurdukları toplam toplumsal sermayenin yıl boyunca kendilerine dönüştürüldüğü her türden nesnenin toplam kütlesinin parçalarıydı. Piyasada gerçekleşen işlemlerle, sadece yıllık toplam ürünün tek tek unsurlarının birbirleriyle mübadeleleri, bunların bir elden diğer ele geçmeleri sağlanır; yoksa, ne yıllık toplam ürün büyütülebilir ve ne de üretilmiş bulunan nesnelerin doğası değiştirilebilir. Şu halde, yıllık toplam ürünün nasıl kullanılabileceği, bunun kendi bileşimine bağlıdır, kesinlikle dolaşıma bağlı değildir.

Yıllık üretim her şeyden önce sermayenin yıl boyunca kullanılmış olan maddi unsurlarını yenileyecek olan tüm nesneleri (kullanım değerlerini) sağlamak zorundadır. Bu kısım çıktıktan sonra, geriye artık değeri temsil eden net ürün ya da artık ürün kalır. Şimdi, bu artık ürün nelerden meydana gelir? Yalnızca kapitalist sınıfın ihtiyaç ve arzularını tatmine yarayan şeylerden mi? Böyle olsaydı, artık değer son kertesine kadar yenilip yutulur ve sadece basit yeniden üretim gerçekleşirdi.

Birikimin olabilmesi için artık ürünün bir kısmının sermayeye çevrilmesi gerekir. Ne var ki, bir mucize olmayacaksa, sermayeye dönüştürülebilecek şeyler ancak emek sürecinde kullanılabilen şeyler, yani üretim

araçları ve sonra da işçinin yaşamasını sağlayan şeyler, yani geçim araçlarıdır. O halde, yıllık artık emeğin bir kısmının, yatırılmış olan sermayenin yenilenmesi için gerekli olan miktarın ötesine geçen ek üretim ve geçim araçlarının üretimi için kullanılmış olması gerekir. Kısaca ifade etmek gerekirse: artık değer, yalnızca, değeri olduğu artık ürün, yeni bir sermayenin maddi unsurlarını zaten içerdiği için sermayeye dönüştürülebilir.[23]

Şimdi, bu unsurlara fiilen sermaye olarak iş gördürebilmek için, kapitalistler sınıfının ek emeğe ihtiyacı olur. Halen çalıştırılmakta olan işçiler üzerindeki sömürü genişliğine ya da derinliğine artırılamıyorsa, ek emek güçlerinin bulunması gerekir. Kapitalist üretim mekanizması bunun önlemini de daha baştan almış bulunmaktadır: işçi sınıfı bu mekanizma ile ücrete bağlanmış bir sınıf olarak yeniden üretilirken, ona verilen olağan ücret, bu sınıfın sadece kendi varlığını devam ettirmesine yetmekle kalmayıp, çoğalmasını da sağlar. Sermaye bakımından yapılması gereken şey, sadece, ona her yıl işçi sınıfı tarafından sağlanan çeşitli yaşlardaki ek emek güçlerini, yıllık üretimin bir kısmını oluşturan ek üretim araçları ile birleştirmektir; bu yapıldığı zaman artık değerin sermayeye dönüşümü tamamlanmış olur. Somut bakıldığında, birikim, sermayenin gittikçe büyüyen boyutlar içinde yeniden üretiminden ibarettir. Basit yeniden üretimin döngüsü değişir ve Sismondi'nin ifadesiyle, helezona dönüşür.[24]

Şimdi örneğimize dönelim. Hikâye eski hikâye: İbrahim, İshak'ın babasıydı; İshak, Yakup'un babasıydı vb.[†] Başlangıçtaki 10.000 sterlinlik sermaye, sermayeye çevrilen 2.000 sterlinlik bir artık değer doğurur. 2.000 sterlinlik yeni sermaye 400 sterlinlik bir artık değer doğurur; bu da sermayeye çevrilir, ikinci bir ek sermaye olur ve 80 sterlinlik yeni bir artık değer doğurur ve hikâye böylece devam eder gider.

Burada artık değerin kapitalistin kendisi tarafından tüketilen kısmını hesaba katmıyoruz. Bunun gibi, ek sermayeler başlangıçtaki sermayeye mi ekleniyor, yoksa bağımsız şekilde değerlenmek için ondan ayrılıyorlar mı, bizi şimdilik ilgilendirmiyor; bu sermayeler, kendilerini biriktirmiş olan aynı kapitalist tarafından mı kullanılıyor, yoksa o bunları

---

23 Bir ulusun, lüks eşyayı üretim veya geçim araçlarına çevirmesine ve bunun tersini yapmasına aracılık eden dış ticareti burada hiç hesaba katmıyoruz. Konuyu burada en saf haliyle, yani bozucu yan etkenlerin herhangi bir etkileri olmaksızın incelemek için, bütün ticaret dünyasına tek bir ulus gözüyle bakmak ve kapitalist üretimin her yerde yerleşmiş ve bütün sanayi dallarına egemen olduğunu varsaymak zorundayız.

24 Sismondi'nin birikim analizi, bu işlemin maddi koşullarını kavramadan "gelirin sermayeye çevrilmesi" ifadesiyle fazlasıyla yetinme büyük hatasını barındırır.

† İncil, Matta'ya göre, Bap 1, Cümle 2 vd. Burada, İsrailoğulları'nın babalarının babası olan İbrahim'in neslinin yavaş yavaş nasıl çoğaldığı ve sonunda bundan bütün Yahudi kavminin nasıl türediği anlatılır. *-çev.*

başkalarına mı devrediyor meselesiyle de ilgilenmiyoruz. Yalnız şunu da unutmamamız gerekir ki, kapitalist yeni meydana gelen sermayelerin yanı sıra durmadan yeniden üretimde bulunmakta ve artık değer üretmektedir ve aynı şey kendisi tarafından üretilen ek sermaye ile biriktirilmiş her sermaye için de geçerlidir.

Başlangıçtaki sermaye 10.000 sterlinin yatırılmasıyla oluşmuştu. Sahibi bu parayı nereden bulmuştur? Ekonomi politiğin sözcüleri, ağız birliğiyle, buna "bu para onun kendi çalışması ile baba ve dedelerinin çalışmalarının meyvesidir!" cevabını verir[25] ve onların bu varsayımı, gerçekten de, meta üretimi yasalarıyla uyuşan biricik varsayımmış gibi görünür.

Ancak, 2.000 sterlinlik sermaye bakımından durum bambaşkadır. Bunun ortaya çıkış sürecini çok iyi biliyoruz. Bu, sermaye haline getirilmiş artık değerdir. Bu artık değer, doğmaya başladığı ilk saniyeden itibaren, her zerresi, başkalarının karşılığı ödenmemiş emeğinden gelen bir değerdir. Ek emek gücünün kendileriyle birleştiği üretim araçları olsun, bu emek gücünün varlığını devam ettiren geçim araçları olsun, artık değerin, yani kapitalistler sınıfının işçi sınıfından her yıl aldığı haracın parçalarından başka bir şey değildir. Kapitalist sınıf, işçi sınıfından aldığı haracın bir kısmı ile ek emek gücü satın aldığı zaman, bunun tam fiyatını ödediği için, burada bir değer, tam eş değeri olan bir değerle değiştirilmiş olur; ne var ki, burada uygulanan yöntem hiç de yeni bir yöntem değildir: yenen, yenik düşenin mallarını, onun zorla elinden aldığı kendi parasıyla satın alır.

Ek sermaye kendisini üretmiş olan kimseyi çalıştıracak olursa, bu kimsenin, ilk önce, başlangıçtaki sermayenin değerini artırması ve ayrıca, mal oldukları emekten daha fazla emekle, kendisinin daha önce harcanmış emeğinin meyvelerini geri satın alması gerekir. Şimdiye kadar çalıştırılmakta olan işçilerin karşılığı ödenmeyen emekleriyle ek işçilerin çalıştırılması, buradaki işleme kapitalist sınıf ile işçi sınıfı arasında gerçekleşen bir işlem gözüyle bakılabileceği için, hiçbir değişiklik yaratmaz. Kapitalist, ek sermayesini de, bu ek sermayeyi meydana getiren kimseyi işsiz bırakan ve ondan boşalan yeri bir iki çocukla dolduran bir makineye çeviriyor olabilir. Her durumda, işçi sınıfı, bir yılın artık emeği ile ertesi yıl ek emek çalıştıracak olan sermayeyi yaratmış olur.[26] Sermayeyle sermaye yaratmak denen şey budur.

2.000 sterlinlik ilk ek sermayenin birikimi, kapitalistin, "başlangıçtaki emeği" sayesinde sahibi haline geldiği 10.000 sterlin tutarındaki bir de-

---

25 "Sermayesinin ortaya çıkışını borçlu olduğu, başlangıçtaki emek." (Sismondi, l.c. éd. Paris, t. I, s. 109.)

26 "Sermaye emeği kullanmadan önce emek sermayeyi yaratır." ("Labour creates capital, before capital employs labour.") (E. G. Wakefield, "England and America". London 1833, V. II. s. 110.)

ğeri yatırmasını gerektiriyordu. Buna karşılık, 400 sterlinlik ikinci ek sermaye, sadece, sermayeye çevrilmiş artık değer olan 2.000 sterlinin daha önce biriktirilmiş olmasını gerektirir. Daha önceki karşılığı ödenmemiş emek üzerindeki mülkiyet, şimdi, karşılığı ödenmeyen canlı emeğe bugün gittikçe büyüyen bir ölçüde sahip olabilmenin biricik koşulu olarak ortaya çıkıyor. Kapitalist, ne kadar çok biriktirmişse, o kadar çok biriktirebilecek durumda oluyor.

I numaralı ek sermayeyi oluşturan artık değer, başlangıç sermayesinin bir kısmı ile satın alınan emek gücünün -burada gerçekleşen alım-satım, meta mübadelesi yasalarına göre olur ve hukuk açısından, bir yanda işçinin kendi yetenekleri üzerinde, öte yanda para ya da meta sahibinin kendisine ait bulunan değerler üzerinde serbestçe tasarrufta bulunabiliyor olmalarından başka hiçbir koşulu gerektirmez- eseri olduğu; II numaralı ek sermaye vb., yalnızca I numaralı ek sermayenin ve dolayısıyla biraz önce sözü edilen koşulların eseri olduğu; kapitalist hep emek gücü satın alır ve işçi hep emek gücünü satarken, her bireysel işlem şaşmaz bir biçimde meta mübadelesi yasalarına uygun olarak gerçekleştiği sürece, ve emek gücünün gerçek değeri ile alınıp satıldığını varsayıyoruz, bütün bu söylenenlerin geçerli olması halinde, meta üretimine ve meta dolaşımına dayanan el koyma yasasının ya da özel mülkiyet yasasının kendi iç ve kaçınılmaz diyalektiği ile kendisinin tam karşıtına dönüştüğü açıkça görülür. Başlangıçta eş değer şeyler arasında gerçekleşir gibi görünmüş olan mübadele işlemi, şimdi, eş değer şeyler arasındaki mübadeleyi sadece görünüşten ibaret kılan bir dönüş yapmaktadır; şöyle ki: bir kere, emek gücünün karşılığı olarak verilen sermayenin kendisi, karşılık olarak eş değeri verilmeksizin ele geçirilmiş olan yabancı bir emek ürününün bir parçasıdır, ikinci olarak, üreticisinin, işçinin, bu sermayeyi sadece aynen yerine koyması yetmez, bunu yeni bir artıkla yenilemesi gerekir. Demek oluyor ki, kapitalist ile işçi arasındaki mübadele ilişkisi, içeriğin kendisine yabancı olan ve onu yalnızca mistikleştiren, dolaşıma ait bir görüntüden, biçimden ibaret hale gelir. Emek gücünün devamlı olarak alınıp satılması, biçimdir. İçerik, kapitalistin, bir eş değer karşılığını vermeksizin durmadan el koyduğu nesnelleşmiş yabancı emeğin bir kısmını elden çıkararak, durmadan daha büyük miktarda yeni yabancı canlı emek ele geçirmekte olmasıdır. Başlangıçta mülkiyet hakkı, bize insanın kendi çalışmasına dayanıyormuş gibi gelmişti. En azından, bir meta sahibi, ancak, kendisiyle aynı durumda ve aynı haklara sahip bir başka meta sahibiyle karşı karşıya geldiği, başkalarına ait metaların elde edilmesinin tek yolu insanın kendi metalarının elden çıkarılması olduğu ve bu metalar

ancak emek harcanarak yapılabilir şeyler oldukları için, bu varsayım geçerli olmalıydı. Şimdi ise mülkiyet, kapitalist bakımından karşılığı ödenmeyen yabancı emeğe ya da bunun ürününe el koyma hakkı, işçi bakımından kendi ürününe sahip olma olanaksızlığı olarak görünüyor. Mülkiyet ile emek arasındaki ayrılma, görünüşte bunların özdeşliğinden doğmuş olan bir yasanın zorunlu sonucu oluyor.[27]

Şu halde, kapitalistçe ele geçirme tarzı, meta üretiminin başlangıçtaki yasalarına ne kadar aykırı görünürse görünsün, bu yasaların ihlali ile değil, tam aksine uygulanması ile ortaya çıkar. Son noktası kapitalist birikim olan hareket evrelerinin sıralanışı kısaca gözden geçirilerek bu husus bir kere daha açıkça gösterilebilir.

İlk olarak gördük ki, bir miktar değerin başlangıçta sermayeye dönüşmesi tamamıyla mübadele yasalarına uygun olarak gerçekleşiyordu. Taraflardan biri kendi emek gücünü satıyor, diğeri de bunu satın alıyordu. Bunlardan birincisi metasının değerini alırken, böylece bunun kullanım değerini ikinciye bırakmış oluyordu. Bu ikinci, bundan sonra zaten kendisine ait bulunan üretim araçlarını aynı biçimde kendisine ait hale gelen emeğin yardımıyla hukuken gene kendisine ait olacak olan yeni bir ürüne dönüştürüyordu.

Bu ürünün değerinde, ilk olarak, kullanılıp tüketilen üretim araçlarının değeri yer alır. Yararlı emek, bu üretim araçlarını, bunların değerini yeni ürüne aktarmadan tüketemez; ne var ki, emek gücünün, satılabilir bir şey olabilmesi için, kullanılacağı sanayi kolunda yararlı iş görebilecek durumda olması gerekir.

Yeni ürünün değerinde, bundan başka, emek gücünün değerine eşit bir değer ve bir artık değer yer alır. Bunun da nedeni şudur: bir gün, bir hafta, vb. gibi belli bir zaman aralığı için satılan emek gücü, bu süre içinde kendisinin kullanımı ile yaratılan değerden daha küçük bir değere sahiptir. Ne var ki, işçi emek gücünün mübadele değerini elde etmiş, bunun karşılığı olarak o da bunun kullanım değerini elinden çıkarmış bulunur - diğer bütün alım-satımlarda da olduğu gibi.

Özel meta olan emek gücünün iş yapmak ve dolayısıyla değer yaratmak gibi kendine özgü bir kullanım değerine sahip olması, meta üretimini yöneten genel yasa üzerinde herhangi bir etkide bulunamaz. Şu halde, ücret olarak harcanmış bir miktar değeri, üründe sırf kendisi kadar bir değer biçiminde değil de belli bir artık değer miktarında artmış olarak görürsek, bunun nedeni, metasının değerini gerçekten almış

27 Kapitalistin yabancı emek ürünü üzerindeki mülkiyeti, "temel ilkesi, tersine, 'her işçi kendi emeğinin ürünü üzerinde tek başına mülkiyet hakkına sahiptir' şeklinde olan mülk edinme yasasının kesin sonucudur." (Cherbuliez, "Richesse ou Pauvreté", Paris 1841, s. 58; ne var ki, bu diyalektik dönüşüm burada doğru şekilde açıklanmamıştır.)

bulunan satıcının aldatılmış olması değil, bu metanın alıcısı tarafından kullanılıp tüketilmiş olmasıdır.

Mübadele yasası, eşitliği, sadece birbirleri karşılığında alınıp verilen metaların mübadele değerleri için gerektirir. Hatta aynı yasa daha baştan itibaren bu kullanım değerlerinin farklı olmalarını da gerektirir ve ancak bunların alım-satım işlemi yapılıp bittikten sonra söz konusu olan kullanımlarıyla hiçbir alışverişi yoktur.

Demek ki, paranın sermayeye başlangıçtaki ilk dönüşümü, meta üretiminin ekonomik yasaları ve bunlardan doğan mülkiyet hakkı ile tam bir uygunluk içinde gerçekleşmektedir. Böyle olmakla beraber, bu dönüşüm şu sonuçlara yol açmaktadır:

1. Ürün işçiye değil kapitaliste aittir;

2. Bu ürünün değerinde, yatırılmış bulunan sermayenin değerinden başka, işçiye emeğe, kapitaliste ise bedavaya mal olan, ama yine de kapitalistin hukuki mülkü haline gelen bir artık değer yer alır;

3. İşçi, emek gücünün devamını sağlamış ve alıcı buldukça, bunu yeni baştan satabilecek durumda olur.

Basit yeniden üretim bu birinci işlemin dönemsel tekrarından başka bir şey değildir; para, her seferinde yeni baştan sermayeye çevrilir. Böylece, yasa, ihlal edilmek şöyle dursun, tam tersine hükmünü devamlı olarak sürdürme olanağını bulmuş olur.

> *"Plusieurs échanges successifs n'ont fait du dernier que le représentant du premier".* (Birbiri peşi sıra gelen birden fazla mübadele işlemi ile sadece sonuncu işlem birincinin temsilcisi yapılmış olur.) (Sismondi, l.c. s. 70.)

Ama ne olursa olsun, basit yeniden üretimin bu ilk operasyona –bu, kendi başına oluşan bir süreç olarak alındığı ölçüde ve sürece– tamamıyla değişik bir karakter damgası vurmaya yettiğini görmüş bulunuyoruz.

> *"Parmi ceux qui se partagent le revenu national, les uns" (işçiler) "y acquièrent chaque année un nouveau droit par un nouveau travail, les autres" (kapitalistler) "y ont acquis antérieurement un droit permanent par un travail primitif."* ("Ulusal geliri aralarında paylaşanlardan bir grup" [işçiler] "her yıl yeniden yaptıkları işle bundan yeni bir pay alma hakkını elde eder, diğerleri" [kapitalistler] "ilk başta yapmış oldukları işle bundan devamlı bir pay alma hakkını zaten ve halen elde etmiş durumdadır.") (Sismondi, l.c. s. 110, 111.)

Büyük evladın pay hakkı önceliği sisteminin mucizeler yarattığı biricik alanın emek alanı olmadığını zaten herkes bilir.

Basit yeniden üretimin yerini birikimle boyutları gittikçe büyüyen yeniden üretim alacak olsa da hiçbir şey değişmez. Birinci durumda kapitalist, artık değerin tamamını yiyip bitirir, ikinci durumda bunun an-

cak bir kısmını tüketip geriye kalanı paraya çevirerek sahip bulunduğu burjuva erdemini kanıtlar.

Artık değer kapitalistin metasıdır; asla bir başkasının olmamıştır. O, bunu üretim için yatıracak olursa, tıpkı piyasaya ilk defa geldiği günkü gibi, yaptığı harcamalar onun kendi fonundan yapılmış olur. Bu kez bu fonun işçilerinin karşılığı ödenmemiş emeklerinden meydana geliyor olması, hiçbir şeyi değiştirmez. Bir A işçisinin üretmiş olduğu artık değerle bir B işçisi çalıştırılacak olsa, bir kere A, bu artık değeri, metasının hakkı olan fiyatını bir kuruş bile eksiği olmadan alarak sağlamıştır; sonra da işin bu yanı B'yi hiç ilgilendirmez. B'nin talep edeceği ve talepte haklı olduğu şey, kapitalistin kendisine emek gücünün değerini ödemesidir.

> *"Tous deux gagnaient encore; l'ouvrier parce qu'on lui avançait les fruits de son travail" (şöyle olmalı: du travail gratuit d'autres ouvriers) "avant qu'il fût fait;" (şöyle olmalı: avant que le sien ait porté de fruit) "le maître, parce que le travail de cet ouvrier valait plus que le salaire" (şöyle olmalı: produisait plus de valeur que celle de son salaire)."* "Her iki taraf gene kazançlı çıkıyordu: işçi kazançlıydı, çünkü, daha kendisi işini yapmadan," [şöyle olmalı: onun kendi işi meyvelerini vermeden önce] "ona emeğinin meyveleri" (şöyle olmalı: başkalarının karşılığı ödenmemiş emeklerinin meyveleri] "verilmişti; girişimci kazançlıydı, çünkü, bu işçinin emeği ona ödenen ücretten daha değerliydi" [şöyle olmalı: işçi kendisinin ücretinden daha büyük olan bir değer yaratıyordu].) (Sismondi, l.c. s. 135.)

Kapitalist üretimi kesintisiz bir akım halindeki yenilenişi açısından ele alır ve tek kapitalist ile tek işçi yerine, birbirleri karşısında yer almış olarak, kapitalistler sınıfı ile işçi sınıfını göz önünde tutarsak, meselenin bambaşka bir görünüş alacağı şüphesizdir. Ne var ki, böyle hareket ettiğimiz zaman meta üretimine tamamıyla yabancı bir ölçü uygulamış oluruz.

Meta üretiminde birbirlerinin karşısında yer alan kimseler, sadece, birbirlerinden bağımsız alıcılar ve satıcılardır. Bunların arasındaki ilişki, aralarındaki sözleşmenin sona erme tarihinde son bulur. İşlem yenilenecek olursa, bu, daha sonra yapılan ve daha önceki işlem ve sözleşme ile hiçbir ilişkisi olmayan yeni bir sözleşmenin sonucu olur; bu yeni sözleşme ile aynı alıcı ile aynı satıcının bir araya gelmesi sadece bir tesadüf eseridir.

Görülüyor ki, meta üretimini ya da buna ilişkin bir süreci kendi ekonomik yasalarına göre değerlendirmemiz gerektiği zaman, her mübadele işlemini kendi başına, yani bundan hem önce hem de sonra gelen mübadele işlemleriyle olan ilişkileri dışında ele almak zorundayız. Alım ve satımlar bireyler arasında gerçekleştiği için, birer bütün olarak toplumsal sınıflar arasındaki ilişkileri burada arayamayız.

Bugün iş görmekte olan sermayenin geçmiş bulunduğu dönemsel yeniden üretimlerin ve geçmişteki birikimlerin oluşturduğu dizi ne kadar uzun olursa olsun, sermaye, her zaman, başlangıçtaki bekâretini korur. Her mübadele işleminde -tek başına alındığında- mübadele yasalarına uyulduğu sürece, mülk edinme biçimi, meta üretimine göre biçim almış olan mülkiyet hakkında herhangi bir değişikliğe yol açmaksızın, tamamıyla değişebilir. Bu aynı hak, ürünün üreticisine ait olduğu, ve bu üreticinin, yalnızca eş değerler eş değerlerle mübadele edildiğinden, zenginliğini ancak kendi emeği ile artırabildiği başlangıç döneminde olduğu kadar, toplumsal zenginliğin, gittikçe artan ölçüde, başkalarının karşılığı ödenmeyen emeklerine durmaksızın ve her an yeni baştan el koyabilme durumunda olan kimselerin metası haline geldiği kapitalist dönemde de geçerlidir.

Emek gücü işçinin kendisi tarafından serbestçe satılabilir bir meta haline geldiği andan itibaren bu sonuç kaçınılmaz hale gelir. Ve gene ancak bu andan itibaren meta üretimi genelleşmeye ve üretimin tipik biçimi haline gelmeye başlar; ancak bu andan itibaren, her şey, daha baştan, satılmak için elde edileceği bilinerek üretilir ve üretilen bütün zenginlik dolaşım alanından geçer. Ancak ücretli emek kendi temeli haline geldiğinde, meta üretimi, kendini toplumun tamamına zorla kabul ettirir; ve ancak bundan sonra, gizli kalmış bütün güçlerini açığa vurur ve geliştirir. Ücretli emeğin araya girişinin meta üretimini bozduğunu söylemek, meta üretiminin, bozulmadan kalacaksa, gelişme gösteremeyeceğini söylemek demektir. Meta üretimi, kendi özünde yatan yasalara uygun olarak, ne oranda kapitalist üretim haline gelirse, meta üretiminin mülkiyet yasaları da o oranda kapitalist mülk edinme yasalarına çevrilir.[28]

Basit yeniden üretimde bile yatırılan bütün sermayenin, ilk defa nasıl ve hangi kaynaktan elde edilmiş olursa olsun, biriktirilmiş sermayeye veya sermayeleştirilmiş artık değere dönüştüğünü görmüş bulunuyoruz. Ne var ki, şimdi ister kendisini üretmiş olan kimsenin elinde ister başkalarının ellerinde iş görüyor olsun, doğrudan doğruya biriktirilmiş sermaye ile, yani gerisin geriye sermayeye dönüşen artık değer ya da artık ürünle karşılaştırıldığında, başlangıçta yatırılmış bulunan bütün sermaye, üretim deryası içinde gittikçe yok olan bir miktar (matematik anlamıyla, *magnitudo evanescens*) haline gelir. İşte bundan ötürü, ekonomi politik, sermayeyi, genel olarak, "yeniden artık değer üretimi için kullanılan biriktirilmiş zenginlik" (biçim değiştirmiş artık değer ya da

28 Bundan ötürü, meta üretimine dayanan ezelî ve ebedî mülkiyet yasalarını işleterek kapitalist mülkiyeti kaldırma sevdasında olan Proudhon'un keskin zekâsı karşısında, insan, ağzı bir karış açık kalır.

gelir) olarak,[29] kapitalisti de "artık ürünün sahibi" diye tanımlar.[30] Mevcut bütün sermaye biriktirilmiş veya sermayeye dönüştürülmüş faizdir, çünkü, faiz artık değerin bir parçasından ibarettir, dendiğinde, aynı yaklaşım tarzı bir başka biçimde ifade edilmiş olur.[31]

2. Boyutları Gittikçe Büyüyen Yeniden Üretimin Ekonomi Politik Tarafından Yanlış Anlaşılması

Burada birikimi ya da artık değerin yeniden sermayeye dönüşümünü daha yakından ele almadan önce, ekonomi politik tarafından yaratılmış olan bir karışıklığı bertaraf etmemiz gerekiyor.

Artık değerin bir kısmı ile kendi tüketimi için satın aldığı metalar, üretim ve sermayesini büyütme araçları olarak kapitaliste ne kadar hizmet ediyorsa, onun kendi doğal ve toplumsal ihtiyaçlarını tatmin etmek için satın aldığı emek de o kadar üretken bir emektir. Kapitalist, bu tür metaları ve bu emeği satın almakla, artık değeri sermayeye dönüştürmek yerine, gelir olarak tüketmiş ya da harcamış olur. Hegel'in doğru olarak belirttiği üzere, eski feodal soyluluğun "elde bulunanı tüketmekten ibaret olan" ve özellikle de yararlanılan kişisel hizmetlerin yarattığı lüksle beliren geleneksel yaşayış tarzı karşısında, sermaye birikimini en başta gelen vatandaşlık görevi olarak ilan etmek ve önemli bir kısmını kendisi için harcanandan daha fazlasını getiren ek üretici emek satın almakta kullanacak yerde, gelirin tamamını yiyip tüketmesi halinde, kimsenin sermaye biriktiremeyeceğini durup dinlenmeksizin tekrarlamak, burjuva iktisadı için son derece önemli bir işti. Öte yandan, burjuva iktisadı, kapitalist üretimi gömüleme ile karıştıran[32] ve dolayısıyla birikmiş zenginliğin, sahip bulunduğu doğal biçimi içinde yok edilmekten, yani tüketilmekten kurtarılmış ya da dolaşıma girmesi önlenmiş zenginlik olarak düşünülmesine yol açmış olan halk arasındaki yerleşik ön yargıya

29 "Sermaye, kâr sağlamak amacıyla kullanılan birikmiş zenginliktir." (Malthus, l.c. [s. 262].) "Sermaye, ... gelirden tasarruf edilen ve kâr elde etmek amacıyla kullanılan zenginlikten oluşur." (R. Jones, "Textbook of lectures on the Political Economy of Nations", Hertford 1852, s. 16.)

30 "Artık ürünün ya da sermayenin sahibi." ("The Source and Remedy of the National Difficulties. A Letter to Lord John Rusell", Lond. 1821 [s. 4.])

31 "Sermaye, tasarruf edilmiş sermayenin her parçasının bileşik faizini alarak, her şeye o kadar el atıp kendisine mal etmektedir ki, dünyanın, kendisinden gelir sağlanan bütün zenginliği çoktan sermaye faizi haline gelmiş bulunuyor." (London "Economist," 19. July 1851.)

32 "Bugün hiçbir iktisatçı tasarruf denilince yalnızca gömülemeyi anlayamaz; bu dar ve yetersiz kullanım biçimi bir yana bırakıldığında, ulusal zenginlik açısından, bu terimin, tasarruf edilmiş olan şeyin, kendi içerdiği farklı emek türleri arasındaki gerçek bir ayrım temelinde, farklı bir uygulamasından kaynaklanmak zorunda olan bir tasarruftan başka bir anlamda kullanılması düşünülemez.." (Malthus, l.c. s. 38, 39.)

karşı da çene yormak zorunda kalmıştı. Paranın, dolaşımın dışında tutulması, bunun sermaye olarak kendini değerlendirmesinin, kendini artırmasının, tam tersi demekti ve gömüleme anlamında bir meta birikimi, düpedüz bir budalalık olurdu.[33] Büyük kütleler halindeki meta birikimi dolaşımda meydana gelen bir tıkanmanın ya da aşırı üretimin sonucudur.[34] Halkın kafasında, şüphesiz, bir yandan, zenginlerin tüketim fonlarında toplanmış ve yavaş yavaş tüketilen bir nesneler kütlesi tasavvuru, öte yandan, bütün üretim tarzlarında görülen ve dolaşım sürecinin incelenmesi sırasında kısaca üzerinde duracağımız bir olay olan bir yedek oluşturulması düşüncesi yer etmiş bulunur.

Yani, klasik iktisat, artık ürünün üretici olmayanlar tarafından değil, üretici işçiler tarafından tüketilmesini birikim sürecinin karakteristik özelliği olarak gösterdiği ölçüde, haklıdır. Ne var ki, hatası da bu noktada başlar. Birikimi, sırf, artık ürünün üretici işçiler tarafından tüketilmesi olarak sunmak ya da artık değerin sermayeleştirilmesini, sırf, bunun emek gücüne çevrilmesi olarak sunmak, A. Smith'le moda haline gelmiştir. Örneğin, Ricardo'yu dinleyelim:

> "Anlaşılmış olmak gerekir ki, bir ülkenin bütün ürünleri tüketilir; ancak, bunların bir başka değeri yeniden üreten kimseler tarafından tüketilmesi ile böyle bir değeri yeniden üretmeyen kimseler tarafından tüketilmesi arasındaki fark, düşünülebilecek farkların en büyüğüdür. Biz, gelir tasarruf edilir ve sermayeye eklenir derken, gelirin sermayeye eklendiği söylenen kısmının üretici olmayanlar yerine üretici işçiler tarafından tüketileceğini kastediyoruz. Sermaye tüketimde bulunmamakla artırılır diye düşünmekten daha büyük bir hata olamaz."[35]

A. Smith'in ardından Ricardo ve ondan sonra gelen bütün iktisatçılar tarafından tekrarlanan "gelirin sermayeye eklendiği söylenen kısmı üretici işçiler tarafından tüketilir" görüşünden daha büyük bir hata olamaz. Bu düşünceye göre, sermayeye çevrilen bütün artık değer, değişir sermaye haline gelmiş olacaktır. Oysa, artık değer de, başlangıçta yatırılmış olan değer gibi, değişmez ve değişir sermayeye, üretim araçlarına ve emek gücüne ayrılır. Emek gücü, değişir sermayenin üretim süreci sırasındaki biçimidir. Bu süreç boyunca kapitalist tarafından tüketilir. Kendi işlevi -emek- aracılığıyla üretim araçlarını tüketir. Aynı zamanda, emek gücünün satın alınması sırasında ödenmiş olan para, "üretici emek" tarafından değil, "üretici işçi" tarafından tüketilen geçim araçlarına çevrilir.

---

33 Örneğin, tamahın her tür inceliğini derinliğine incelemiş bulunan Balzac, kocamış tefeci Gobseck'i, metaları yığarak bir hazine meydana getirmeye başladığında, ikinci çocukluk dönemine girmiş olarak tarif eder.

34 "Stokların birikmesi ... mübadelenin durması ... aşırı üretim." (Th. Corbet, l.c. s. 104.)

35 Ricardo, l.c. s. 163, not.

A. Smith temelinden bozuk bir analizle şu saçma sonuca ulaşır: her tekil sermaye her ne kadar değişmez sermaye ve değişir sermaye olarak iki kısma ayrılırsa da, toplumsal sermaye sadece değişir sermaye haline gelir ve sadece ücretlerin ödenmesi için harcanır. Bir örnek verelim: bir kumaş fabrikatörü 2.000 sterlini sermayeye dönüştürmüş olsun. O, bu paranın bir kısmını dokuma işçisi, diğer kısmını pamuk ipliği, pamuklu dokuma makinesi vb. almak için harcar. Onun ipliği ve makineyi kendilerinden aldığı kimseler de ellerine geçen paranın bir kısmını emek vb. satın almak için harcar; 2.000 sterlinin tamamı işçi ücreti olarak harcanıp bitinceye, ya da 2000 sterlin ile temsil edilen ürünün hepsi üretici işçiler tarafından kullanılıp tüketilinceye kadar, bu böylece devam eder. Görüldüğü gibi, iddianın bütün özü, oradan oraya oynatan"bu böylece devam eder" sözcüklerinde yatmaktadır. Aslında, A. Smith incelemeyi, tam da güçlüğün başladığı yerde terk etmiştir.[36]

Sadece toplam yıllık üretim fonu göz önünde tutulduğu sürece, yıllık yeniden üretim süreci kolay anlaşılır. Ne var ki, yıllık üretimin bütün unsurlarının piyasaya getirilmeleri gerekir ve güçlük de zaten burada başlar. Tek tek sermayelerin ve kişisel gelirlerin yaptıkları hareketler, birbirleriyle karşılaşır, birbirine girer ve genel yer değişimi sırasında, yani toplumsal zenginliğin dolaşımında gözden kaybolur. Bu durum izleyicinin kafasını karıştırır ve çözülmeleri gereken karmakarışık problemler yaratır. Bu eserin İkinci Kitabının Üçüncü Kısmında burada söz konusu olan ilişkilerin gerçek bağlantılarını inceleyeceğim. *"Tableau économique"*leriyle ilk defa olarak yıllık ürünü dolaşımdan geçmiş biçimiyle ortaya koyma yolundaki çabaları, fizyokratların yaptıkları en büyük hizmet olmuştur.[37]

Bunun dışında, ekonomi politiğin, A. Smith'in şu önermesini kapitalistler sınıfı yararına sömürmeyi ihmal etmemiş olması doğal: Net ürünün sermayeye dönüşen kısmının tamamı işçi sınıfı tarafından tüketilir.

36 J. St. Mill, "Logic"ine ("Mantık"ına) rağmen, kendinden önce gelenlerin, burjuva ufkunun sınırları içinde tutulan bir bilim açısından bile, elden geçirilip düzeltilmeleri gerektiği besbelli olan böylesine hatalı analizlerinin bile hiçbir zaman farkında olmamıştır. Üstatlarının fikir karışıklığına, o, her zaman bir çırağa yaraşır dogmatizmle sarılmış ve sahip çıkmıştır. Bunu şurada da görüyoruz: "Uzun dönemde sermayenin kendisi tamamıyla ücret haline gelir ve ürünün satışıyla yenilendiği zaman, tekrar ücrete dönüşür.".

37 A. Smith, yeniden üretim sürecini ve dolayısıyla da birikimi tarif ederken, yalnızca birçok bakımdan hiçbir ilerleme sağlamamakla kalmaz, kendinden önce gelenlere, özellikle de fizyokratlara göre geri adımlar atar. Metinde anılan yanılsama da ekonomi politiğe ondan miras kalmış, metaların fiyatının ücret, kâr (faiz) ve toprak rantından meydan geldiği, yani, yalnızca ücret ve artık değerden ibaret olduğu şeklindeki gerçekten masallara yaraşır dogmayla ilişkilidir. Bu temelden hareket eden Storch, en azından şu kadarını safça itiraf ediyor: "Gerekli fiyatı en basit unsurlarına indirgemek olanaksızdır." (Storch, l.c. Petersb., Édit. 1815, t. II, s. 141, not) Metaların fiyatlarını bunların en basit unsurlarına indirgemenin olanaksızlığını ilan eden bir iktisat bilimi, harika bir bilim doğrusu! Bu konuyu daha ayrıntılı olarak İkinci Kitabın Üçüncü Kısmı ile Üçüncü Kitabın Yedinci Kısmında inceleyeceğiz.

3. Artık Değerin Sermaye ve Gelir Olarak Ayrılması. Kaçınma Teorisi

Bundan önceki bölümde artık değeri ya da artık ürünü, sadece kapitalistin bireysel tüketim fonu olarak, bu bölümde de buraya kadar sadece bir birikim fonu olarak ele aldık. Oysa, artık değer, bunlardan ne yalnızca biri ne de yalnızca diğeridir; aynı zamanda her ikisidir. Artık değerin bir kısmı kapitalist tarafından gelir olarak tüketilir,[38] diğer bir kısmı sermaye olarak kullanılır ya da biriktirilir.

Artık değerin kitlesi belli bir büyüklükte iken, bu kısımlardan biri ne kadar küçükse diğeri o kadar büyük olur. Diğer her şey aynı kalmak koşuluyla, birikimin büyüklüğünü bunların bölünme oranı belirler. Bu bölme ise artık değerin sahibi olan kapitalist tarafından yapılır. Yani bu, yalnızca onun kendi bileceği bir iştir. Kapitalistin haraç olarak elde edip biriktirdiği kısmının, o bunu yiyip bitirmiyor, yani kapitalist olarak işlevini, yani kendi kendini zenginleştirme işlevini yerine getiriyor diye, kapitalist tarafından tasarruf edildiği söylenir.

Kapitalist, yalnızca kişileşmiş sermaye olduğu ölçüde, bir tarihsel değere sahiptir ve bu tarihsel var olma hakkı, nüktedan Lichnowski'nin dediği gibi, olmayan bir tarihi olmayan bir haktır. Kapitalistin kendi geçici varlığı, ancak kapitalist üretim tarzının geçici zorunluluğunun yarattığı bir zorunluluktur. Ama kişileşmiş sermaye olduğu ölçüde kapitalisti harekete geçiren şey, kullanım değeri ve zevk değil, mübadele değeri ve bunun çoğaltılmasıdır. Kapitalist, değerin çoğaltılmasının fanatik taraftarı olarak, insafsızca, insanlığı, sırf üretim için üretimde bulunmaya, dolayısıyla, toplumun üretici güçlerini geliştirmeye ve temel ilkesi bireyin tam ve özgür gelişimi olan daha üstün bir toplum biçiminin gerçek temelini oluşturan maddi üretim koşullarını yaratmaya zorlar. Kapitalist, yalnızca sermayenin kişileşmesi olarak, saygıya değerdir. O, bu özelliği ile, gömüleyicinin mutlak zenginleşme güdüsünü paylaşır. Ancak diğerinde bireysel bir tutku gibi görünen şey, kapitalistte, kendisinin sadece bir çarkı olduğu toplumsal mekanizmanın eseridir. Ayrıca, kapitalist üretimin gelişmesiyle birlikte bir sanayi girişimine yatırılmış bulunan sermayenin kendisini durmadan büyütmesi bir zorunluluk haline gelir ve rekabetin zoru ile tek tek bütün kapitalistler, kapitalist üretim tarzının kendi özünden doğan yasalara, dışarıdan gelme zorlayıcı yasalar

38 Okuyucu, *revenue* (gelir) sözcüğünün ikili bir anlamda kullanıldığını fark etmiş olmalıdır: bu sözcükle, ilk olarak, dönemsel bir biçimde sermayenin verdiği bir meyve olarak artık değer, ikinci olarak da, bu meyvenin kapitalist tarafından dönemsel bir biçimde tüketilen ya da kendi kişisel tüketim fonuna katılan kısmı ifade edilir. Ben, İngiliz ve Fransız iktisatçılarının sözcüğü kullanma biçimleriyle uyuşma halinde olduğu için, bu ikili anlamı koruyorum.

olarak boyun eğmek mecburiyetinde kalır. Bunlar, kapitalisti, varlığını devam ettirebilmesi için, sermayesini durmadan artırmak zorunda bırakır; kapitalist de bunu ancak gittikçe artan birikimle sağlayabilir.

Şu halde, kapitalistin faaliyet ve eylemlerinin, onun kişiliğinde irade ve bilinçle donanmış sermayenin işlevlerinden ibaret olması ölçüsünde, onun kendi özel tüketimi, kendisi için kendi birikmiş sermayesi üzerinden yapılmış hırsızlık gibi bir şey olur; tıpkı İtalyan muhasebe sisteminde kapitalistin özel giderlerinin sermayesinin karşısında borç hanesinde yer alması gibi. Birikim, toplumsal zenginlik dünyasının fethidir. Birikim, sömürülen insan malzemesi kitlesi ile birlikte, aynı zamanda, kapitalistin dolaylı ve dolaysız egemenliğini de artırır.[39]

Ne var ki, ilk günah, etkisini her yerde gösterir. Kapitalist üretim tarzının, birikimin ve zenginliğin gelişmesiyle birlikte, kapitalist, yalnızca sermayenin vücut bulmuş biçimi olmaktan çıkar. Kendi özü, kendi

39 Hükmetme hırsının zengin olma arzusunun bir unsuru olduğunu, Luther, kapitalistin eski moda, ama yine de durmadan yenilenen biçimi olan tefeciden söz ederken çok iyi bir biçimde ortaya koyar. "Tefecinin katmerli bir hırsız ve cani olduğunu putperestler akıl yoluyla anlayabiliyordu. Biz Hristiyanlar ise bu gibi kimseleri, kendilerine sırf paralarından dolayı düpedüz tapacak kadar, şerefli ve saygı değer görürüz. ... Bir kimse bir diğer kimsenin rızkını yer, çalar ve gasp ederse, bu kimse bir insanı açlıktan öldürmüş ve mahvetmiş kadar (yani bir kimsenin yapabileceği kadar) büyük bir cinayet işlemiş olur. Tefecinin yaptığı, işte, böyle bir şeydir; ve o, darağacında sallandırılmaya ve leşi, şayet kendisinde bu kadar karganın didikleyip parçalayabilecekleri kadar et olsaydı, çaldığı guldenler sayısınca karganın önüne atılmaya müstahak iken, rahat ve güven içinde bir ömür sürer. ... Küçük hırsızlar hapishanelerde çürütülür, büyük hırsızlar altın ve ipekler içinde debdebeli bir hayat sürer. ... Bundan ötürü, yeryüzünde bir para hastasından ve bir tefeciden (şeytandan sonra) daha büyük bir insan düşmanı da yoktur. Türkler, askerler ve tiranlar da kötü insanlardır, ama yine de insanları yaşamaktan alıkoyamazlar; kötü insanlar ve insan düşmanı olduklarını kendileri bilirler; ve bazılarına karşı merhamet duyabilirler, ve pekâlâ buna mecbur kalırlar. Ama, bir tefeci ve para delisi için aynı şey söylenemez; böyle bir kimse, bütün dünyayı, elinden geldiği ve gücü yettiği kadar, aç ve susuz, sefalet ve ihtiyaç içinde kıvrandırarak perişan ve helak eder, ve böylece her şeye kendisi sahip olmak, herkesin Tanrı'dan bekleyip alması gibi kendisinden bir şeyler bekleyip almasını ve herkesin kendisinin ebedî kölesi olmasını ister. Değerli, dindar bir adam gibi görünmek ve böyle bir nam salmak için, bu gibiler, kendilerini pisliklerinden arınık göstermeye yarayan zarif saatler, altın köstekler ve yüzükler taşır. ... Tefecilik, bir Cacus'un bir Gerion'un ya da bir Antus'un bile beceremeyeceği kadar, her şeyi yıkıp yok eden insan kılığına girmiş bir kurt gibi bir şey, büyük ve korkunç bir devdir. Yine de bu, kendisine çeki düzen verip süslenmeyi ve yakalayıp mağarasına sürüklediği öküzlerin nereye gittiklerini kimseler görmesin diye ehli dinden görünmeyi de ihmal etmeyen bir devdir. Ama Herkül öküzlerin ve diğer tutsaklarının böğürüşlerini ve çığlıklarını duyacak ve Cacus'u uçurumlar ve kayalar arasında da olsa arayacak ve öküzleri bu habis yaratığın elinden kurtaracaktır. Çünkü, Cacus, dindar bir tefeci olan bir habis yaratık demektir ve çalar, gasp eder, her şeyi yer yutar. Ve yaptığının ortaya çıkmasını istemez. Bunu kimse bilmemelidir; çünkü, mağarasına sürüklenip atılmış öküzler, bıraktıkları ayak izleriyle, dışarıya bırakılmışlar gibi bir görünüş yaratılır. Tefeci de âlemi böyle aldatır, yararlıymış ve dünyaya öküzler veriyormuş gibi gözükür, oysa o, bunları tek başına parçalar, yer yutar. ... Ve biz yol kesenleri, canileri ve ev soyanları tekerleğe bağlar, işkence eder ve kafalarını uçururuz; oysa, hepsi birden bütün tefeciler, tekerleğe bağlanıp işkenceler edilmeye ve çanlarına ot tıkanmaya, ... yakalanıncaya kadar peşleri bırakılmamaya, lânetlenmeye ve kafaları koparılmaya kaç misli daha müstahaktırlar." (Martin Luther, l.c.)

canı için kapitalist, artık"insanca duygular"beslemeye başlar ve çilecilik sevdasını eski moda gömüleyicinin ön yargısı olarak aşağılamasını sağlayacak şekilde eğitim alır. Klasik kapitalist, kişisel tüketimi, görevine karşı işlenmiş bir günah ve birikimden "kaçınma" diye damgalarken, modernleşmiş kapitalist, birikime, tadacağı zevklerden kendini "mahrum bırakma" diye bakabilmektedir. "Göğsünde iki can taşıyor; heyhat! Biri diğerinden kopmak istiyor!"

Kapitalist üretim tarzının tarihsel başlangıç dönemlerinde -sonradan olma her kapitalist, bireysel olarak, böyle bir başlangıç dönemini yaşar- zenginleşme hırsı ve arzusu, mutlak olarak hüküm süren tutkulardır. Ne var ki, kapitalist üretimin ilerlemesi, yalnızca bir zevkler dünyası yaratmakla kalmaz, spekülasyon ve kredi sistemiyle birlikte binlerce birdenbire zengin olma kaynağı da doğurur. Belli bir gelişme düzeyine gelindiğinde, aynı zamanda bir zenginlik gösterisi ve dolayısıyla itibar aracı olan ve herkesçe normal görülen derecede bir israf, bu "talihsiz" kapitalist için bir iş zorunluluğu haline bile gelir. Lüks, kapitalistin temsil giderleri arasında yer alır. Ayrıca, kapitalist, gömüleyici gibi kendi kişisel çalışması ve kendi kişisel kaçınması oranında zenginleşmez, başkalarının emek gücünü emdiği ve hayatın sağladığı her türlü zevkten işçiyi uzak tutabildiği oranda zenginleşir. Bundan ötürü, kapitalistin israfı, açık elli feodal beyin israfında görülen iyi niyete *(bona fide)* asla sahip olmadığı, aksine, gerisinde hırsın en kirlisi ve hesabın en korkulusu yattığı halde, yine de, biri diğerini zorunlu olarak çelmelemeden, birikimi arttıkça israfı artar. Böylece, kapitalist bireyin göğsünde aynı anda biriktirme hırsı ile hayatın tadını çıkarma arzusu arasında Faust'unki gibi bir çatışma gelişir.

> "Manchester'ın sınai gelişimi," der Dr. Aikin, 1795 yılında yayınlanmış bir eserinde, "dört döneme ayrılabilir. İlk dönemde fabrikatörler kendi geçimlerini sağlayabilmek için sıkı çalışmak zorundaydı."

Bu fabrikatörler, çocukları kendilerine *apprentices* (çıraklar) olarak bağlanmış olan ebeveynleri soyarak zenginleşti; çıraklar açlık çekerken, yetişkinler dayanılmaz acı ve güçlüklere katlanmak zorunda kaldılar. Öte yandan, ortalama kâr düşüktü ve birikim büyük ölçüde tutumluluğu gerektiriyordu. Bu fabrikatörler üç kuruşa yüz düğüm atan cimriler gibi yaşadılar ve kendilerini sermayelerinin faizlerini yemekten bile alıkoydular.

> "İkinci dönemde küçük servetlere sahip olmaya başladılar; ama yine de eskisi gibi sıkı çalışıyorlardı", çünkü, her köle güdücüsünün bildiği gibi, emeğin doğrudan doğruya sömürülmesi emeğe mal olur, "ve eskiden olduğu gibi basit bir hayat sürüyorlardı. ... Üçüncü dönemde lüks başladı ve

krallıktaki pazar yeri olan her şehre sipariş toplamak üzere atlıların çıkarılması ile işler büyüdü. 1690'dan önce bu sanayide kazanılmış 3.000-4.000 sterlin tutarında pek az sayıda sermaye olması ya da bu miktarı bulan sermaye olmaması muhtemeldir. Bu sıralar ya da biraz daha sonraları sanayiciler artık para biriktirmiş durumda olup ahşap evler yerine taştan evler yaptırmaya başlamıştı. ... Bir pint (0,568 litre) ithal malı şarabı misafirlerine sunan Manchester'lı fabrikatör, 18. yüzyılın ilk on yıllarında bile, bütün komşularının dikkatini üzerinde topluyor ve baş sallamalarına sebep oluyordu."

Makinenin ortaya çıkışından önce fabrikatörlerin akşamları bir araya geldikleri meyhanelerde bir akşam için harcadıkları para, hiçbir zaman, bir bardak punç için ödenen 6 peni ile bir tutam tütün için ödenen 1 peniyi geçmezdi. "Gerçekten iş adamı bir kimsenin, özel bir araba sahibi oluşu!" ilk olarak 1758 yılında görüldü ve bu yeni bir çığır açtı. 18. yüzyılın son üçte birini kapsayan "dördüncü dönem, işlerdeki gelişmeyle desteklenen büyük bir lüks ve israf dönemidir."[40] Dostumuz iyi yürekli Dr. Aikin, mezarından çıksa da Manchester'ın bugünkü halini görseydi, acaba ne derdi!

Biriktiriniz, biriktiriniz! İşte, Musa da bu, peygamberler de bu! "Sanayi, tutumluluğun biriktirdiği malzemeyi sağlar."[41] İşte bunun için, tasarruf ediniz, tasarruf ediniz, yani artık değer ya da artık ürünün mümkün olduğu kadar büyük kısmını gerisin geriye sermayeye çeviriniz! Birikim için birikim, üretim için üretim: klasik ekonominin burjuva döneminin tarihsel görevini ifade eden formülü işte buydu. O, zenginliğin doğum sancıları hakkında bir an bile yanılmamıştı;[42] ama, tarihsel bir zorunluluk hakkında sızlanmanın ne faydası vardı? Klasik ekonomi, proletere sadece artık değer üretimi için yararlanılan bir makine gözüyle bakıyorsa, onun gözünde kapitalist de, bu artık değerin daha fazla sermayeye çevrilmesi işinde kullanılan bir makineden başka bir şey değildir. Klasik ekonomi politik, kapitalistin tarihi görevini son derece ciddiye alır. Dünya zevklerinin tadını çıkarmak arzusu ve zenginleşme hırsı arasındaki şifa bulmaz çatışmayı kendi göğsünden bir sihirbaz marifetiyle uzak tutmak için, Malthus, bu yüzyılın yirmili yıllarının başlangıcında, birikim işinin üretim faaliyetini bilfiil yürüten kapitalistlere, harcama ve israf işinin toprak sahipleri, devletin ve kilisenin haracını yiyen yüksek me-

40 Dr. Aikin, "Description of Country from 30 to 40 miles round Manchester", Lond, 1795, s. [181], 182 vd., [188].

41 A. Smith, l.c, b. II, ch. III, [s. 367].

42 J. B. Say bile şöyle der: "Zenginlerin tasarrufları yoksulların sırtından yapılır." "Romalı proleterler neredeyse yalnızca toplumun sırtından geçinirdi. ... Hemen hemen denilebilir ki, modern toplum proleterin sırtından geçinir, bunların ücretlerinin üstünde ve ötesinde kalan ve ellerinden alınan kısımla yaşar." (Sismondi, "Études etc.", t. I, s. 24.)

murlar ve rahipler vb. gibi, artık değerden pay alan diğer kimselere ait işler olmasını öngören bir iş bölümünü savunmuştu. Malthus, "harcama tutkusu ile biriktirme tutkusunun (*the passion for expenditure and the passion for accumulation*) birbirinden ayrılmış olması" çok büyük önem taşır, der.[43] Çoktandır hayat ve dünya adamları haline gelmiş kapitalist beyler seslerini yükseltti. Bunların Ricardo'nun öğrencilerinden olan bir sözcüsü, vay canına, üretici olmayan tüketiciler sanayicilerin sırtında devamlı bir dürtü olsunlar diye, Bay Malthus, toprak rantının, vergilerin vb. yükseltilmesini salık veriyor, öyle mi, diyerek hayretini açığa vurmuştu. Parola, elbette, üretim, boyutları durmadan büyüyen üretimdir; ancak,

> "böyle bir süreç, üretim üzerinde geliştirici olmaktan çok daha fazla köstekleyici bir etki yapar. Çalışmaya zorlanacak olsalar, başarıyla iş görecekleri karakterlerine bakılarak söylenebilecek (*who are likely, from their characters*) olan bir sürü insan işsiz güçsüz ve başıboş yaşasınlar diye, sırf başkalarını zora koşmak, pek adil de olmaz (*nor is it quite fair*)".[44]

Sanayici kapitalisti ekmeğinden tereyağını alarak birikime zorlamayı bu derece adaletsiz bulurken, aynı kişi, "işçiyi gayretli tutmak için" ücretini mümkün olan en düşük düzeye indirmeyi aynı derecede gerekli görebilmektedir. Artık değerin sırrının karşılığı ödenmeyen emek ele geçirmek olduğunu da, dostumuz, hiç saklamaz.

> "Talebin işçiler yönünden artması, bunların kendi ürünlerinden kendileri için daha küçük bir pay almaya ve bunun daha büyük bir kısmını kendilerini çalıştıranlara bırakmaya razı olmalarından başka bir şey ifade etmez; şimdi, bu, tüketimdeki" (işçiler yönünden) "azalma yüzünden *glut*" (pazarın aşırı dolması, aşırı üretim) "yaratır, denirse, buna benim cevabım, ancak, *glut* yüksek kârla eş anlamlıdır, olabilir."[45]

Temmuz Devrimi karşısında, işçiden sızdırılan ganimetin, birikim için en yararlı olacak biçimde, sanayici kapitalist ile aylak toprak sahibi vb. arasında nasıl bölüşülmesi gerektiği hakkındaki bu bilgince tartışmayı yürütenlerin sesleri kesildi. Çok geçmeden Lyon'da kent proletaryası devrim çanını çaldı ve tarım proletaryası İngiltere'yi ateşe verdi. Kanalın bu yakasında Owen'cılık, öte yakasında St. Simon'culuk ve Fourier'cilik yayılıp kök salmaya başladı. Bayağı iktisadın son saati çalmıştı. Sermayenin (faiz dahil) kârının karşılığı ödenmeyen "sonuncu on ikinci saatin" ürünü olduğunu Manchester'da keşfetmeden tam bir yıl önce, Nassau W. Senior, dünyaya bir başka keşfini ilan etmişti. Azametli bir eda ile, "Ben," demişti, "sermaye sözünü, buna bir üretim aracı

---

43 Malthus, l.c. s. 319, 320.

44 "An Inquiry into those principles respecting the Nature of Demand etc.", s. 67.

45 l.c. s. 59.

gözüyle baktığım için, kaçınma sözüyle değiştiriyorum."[46] Bayağı iktisadın "keşifleri" arasında eşi ve benzeri olmayan bir örnektir bu! Bununla bir ekonomik kategori, yerini dalkavukluk timsali bir terime bırakmış olur. *Voilà tout!* (Hepsi bu!) Senior şu açıklamada bulunuyor: "Bir vahşi, yay yaparken, bir çaba harcar, bir iş yapar, ama, kaçınmada bulunmaz." Bununla, toplumun ilk zamanlarında emek araçlarının nasıl ve niçin kapitalistin "kaçınması olmadan" yapılmış olduklarını anlamış oluyoruz. "Toplum, ne kadar ilerlerse, o kadar çok kaçınmayı gerektirir,"[47] bu da, özellikle, başkalarının çabalarına ve ürünlerine el koyma yolunda çaba gösterenlerden beklenir. Emek sürecinin yürütülmesi ile ilgili bütün koşullar da bundan böyle kapitalistin katlanacağı pek çeşitli kaçınma fiillerine dönüşmüş olur. Tahılın hepsi yenmez de bir kısmı ekilirse, bu, kapitalistin kaçınması olur! Şarap, şarap olmak için zamanı gerektiriyorsa, bu, kapitalistin kaçınması demektir![48] "Üretim araçlarını işçiye borç olarak verdiğinde" (!), yani, buhar makinelerini, pamuğu, demir yollarını ve trenleri, gübreleri, iş hayvanlarını, vesaireyi yiyip tüketecek yerde, ya da, olayları sadece dış görünüşleri ile değerlendiren iktisatçının çocukça düşüncesindeki gibi, "bunların değerlerini" lükse ve diğer tüketim araçlarına yatırarak çarçur edecek yerde, bu üretim araçlarını emek gücüyle birleştirip sermaye olarak değerlendirmesi halinde, kapitalist, kendi özünden, kendi canından, kendi kendinden bir şeyler çalmış olacaktır.[49]

---

46 Senior, "Principes fondamentaux de l'Écon. Pol." trad. Arrivabene, Paris 1836, s. 309. Eski klasik okulun izinden gidenler için bu kadarı fazlaydı. "Bay Senior emek ve sermaye ifadesini kaldırıyor, yerine emek ve kaçınma ifadesini koyuyor. ... Kaçınma, yalnızca bir olumsuzlamadır. Kârın kaynağını oluşturan, kaçınma değil, üretici biçimde kullanılan sermayedir." (John Cazenove, l.c. s. 130, not.) Buna karşılık, John St. Mill, bir yandan Ricardo'nun kâr teorisini benimser, öte yandan Senior'un *"remuneration of abstinence"* (kaçınmanın ödüllendirilmesi) görüşüne sarılır. Hegel'deki, bütün diyalektiğin kaynağı olan "çelişki" kavramı ona o kadar yabancıdır, buna karşılık, düpedüz saçma çelişkiler karşısında o kadar rahat ve bunlara o kadar aşinadır ki!

2. Basıma ek. Bayağı iktisatçı hiçbir zaman şu basit şeyi düşünememiştir: insanın her hareketi bunun karşıtı bakımından bir "kaçınma" olarak görülebilir. Yemek oruç tutmaktan kaçınmaktır, yürümek durmaktan kaçınmaktır, çalışmak boş durmaktan kaçınmaktır, boş durmak çalışmaktan kaçınmaktır, vb. Bu beyler, Spinoza'nın şu sözü hakkında bir düşünseler iyi ederlerdi: *Determinatio est negatio* (sınırlama/belirleme olumsuzlamadır).

47 Senior, l.c. s. 342.

48 "Hiç kimse, ... ek değer elde etmeyi beklemedikçe, ... söz gelişi, buğdayını ya da şarabını veya bunların eş değerleri olan başka şeyleri hemen kullanıp tüketmek yerine, buğdayı bir yıl için toprağa gömmez ya da şarabını yıllar yılı bir mahzende tutmaz." (Scrope, "Polit. Econ.", edit. von A. Potter, New York 1841, s. 133.)

49 "Kapitalistin sahip bulunduğu değeri yararlı ya da hoş nesnelere çevirerek kendi kişisel kullanımına hasredeceği yerde üretim araçlarına dönüştürerek işçiye ödünç verip kullandırma yoluyla kendini tüketimin vereceği tatmin ve zevkten uzak tutması." (Kaba gerçeği ince sözlerle anlatmak için yararlanılan bu ifade tarzı, bayağı iktisadın denenmiş yöntemiyle, diğer borç veren kapitalistlerden borç para alan sanayici kapitalistin sömürdüğü işçiyi bizzat bu sanayici kapitalistle bir tutmak için kullanılır!) (G. de Molinari, l.c. s. 36.)

Kapitalistler sınıfının bunu nasıl becereceği, bayağı iktisadın bugüne kadar açıklamaktan inatla kaçındığı bir sırdır. Dünyanın, geçimini hâlâ yalnızca Vişnu'nun bu modern tövbekarının, kapitalistin, kendi kendisini cezalandırmasıyla sağlaması artık yeter. Yalnızca birikim değil, "bir sermayenin" basitçe "korunması, bunu yiyip tüketme ayartmasına direnebilmek için, devamlı bir çaba harcanmasını gerektirir."[50] Tıpkı Georgia'lı köle sahibinin, zenci kölelerden kırbaç darbeleri altında sızdırdığı artık ürün hakkındaki, olduğu gibi şampanyaya çevirip keyif yapmakla, bunun bir kısmı ile biraz daha köle ve biraz daha toprak edinme seçenekleri arasındaki kendisine acı veren çıkmazdan, köleliğin kaldırılması ile bu yakınlarda kurtulması gibi, kapitalistin de eza ve cefa çekmekten ve ayartılmaktan kurtarılması, açıkça, basit bir insanlık gereğidir.

En farklı iktisadi toplum biçimlerinde, sadece basit yeniden üretim değil, farklı derecelerde de olsa, boyutları gittikçe büyüyen bir yeniden üretim gerçekleşir. Gittikçe daha fazla üretilir ve daha fazla tüketilir, dolayısıyla da daha fazla ürün, üretim araçlarına dönüştürülür. Ne var ki, kendi üretim araçları ve bunlarla birlikte kendi ürünü ve geçim araçları, işçinin karşısında henüz sermaye biçiminde yer almadıkları sürece, bu süreç, sermaye birikimi ve dolayısıyla da kapitalistin işlevi olarak görünmez.[51] Ölümünden sonra Malthus'un Haileybury Koleji'ndeki ekonomi politik kürsüsünde halefi olan ve birkaç yıl önce ölmüş bulunan Richard Jones, bu noktayı iki önemli olgunun ışığı altında enine boyuna tartışır. Hint halkının büyük çoğunluğu kendi topraklarını işleyen çiftçiler olduğu için, bunların ürünleri, emek araçları ve geçim araçları hiçbir zaman "başkalarının gelirlerinden biriktirilmiş (*saved from Revenue*) ve bundan dolayı daha önceki bir birikim sürecinden (*a previous process of accumulation*) geçmiş bir fon biçiminde (*in the shape*) olmaz."[52] Öte yandan, İngiliz egemenliğinin eski sistemi en az çözdüğü bölgelerdeki tarım işçisi olmayan işçiler, doğrudan doğruya, tarımsal artık ürünün bir kısmını haraç ya da toprak rantı olarak ellerine geçiren büyük varlık sahipleri tarafından çalıştırılır. Bu ürünün bir kısmını bu varlık sahipleri, oldukla-

---

50 "La conservation d'un capital exige ... un effort ... constant pour résister a la tentation de le consommer." (Courcelle-Seneuil, l.c. s. 20.)

51 "Ulusal sermayenin ilerlemesine en fazla katkıda bulunan özel gelir sınıfları, gelişmelerinin farklı aşamalarında değişir ve bundan dolayı bu gelişme çizgisi üzerinde farklı konumlara sahip bulunan uluslarda tamamıyla farklı olur. ... Toplumun daha önceki aşamalarında, ücret ve rantlara oranla, birikim için önemli olmayan bir kaynak teşkil eden ... kârlar ... ulusal sanayinin güçlerinde fiilen hatırı sayılır bir ilerleme meydana gelmiş bulunduğu zaman, birikim kaynağı olarak görece daha büyük bir önem kazanır." (Richard Jones, "Textbook etc.", s. 16, 21.)

52 l.c. s. 36 vd.

4. Basıma not: Burada gözden kaçmış bir yanlışlık olsa gerek; yukarıdaki sözler, adı verilen eserde bulunamamıştır. –F. E.

rı gibi, doğal biçimleri içinde tüketir; bir diğer kısmı, işçiler tarafından, bunlar için, lüks ve diğer türden tüketim araçlarına çevrilir; geriye kalanı da, kullandıkları üretim araçlarının sahipleri kendileri olan işçilerin ücretini oluşturur. Üretim ve boyutları gittikçe büyüyen yeniden üretim burada, yoluna, şu garip azizin; şu acınacak durumdaki şövalyenin, yani "kaçınmacı" kapitalistin hiçbir müdahalesi olmaksızın devam eder.

4. Birikimin Miktarını, Artık Değerin Sermaye ve Gelire Oransal Bölünüşünden Bağımsız Olarak Belirleyen Koşullar: Emek Gücünün Sömürülme Derecesi - Emeğin Üretkenliği - Kullanılan Sermaye ile Tüketilen Sermaye Arasındaki Farkın Büyümesi - Yatırılmış Sermayenin Büyüklüğü

Artık değerin sermaye ve gelir olarak bölünme oranı verilmiş varsayılırsa, biriktirilecek sermayenin büyüklüğünü artık değerin büyüklüğünün belirleyeceği açıktır. Artık değerin % 80'inin sermayeye çevrildiği ve % 20'sinin tüketim için harcandığı varsayılacak olursa, toplam artık değerin 3.000 ya da 1.500 sterlin olmasına göre, biriktirilecek sermaye 2.400 ya da 1.200 sterlin olur. Böyle olunca, artık değerin kütlesini belirleyen bütün koşullar, birikimin büyüklüğünün belirlenişinde de aynı şekilde rol oynar. Bu koşulları burada bir kere daha toplu olarak gözden geçireceğiz; ancak, bu kez bunu yalnızca birikim bakımından yeni bakış açıları getirmeleri ölçüsünde yapacağız.

Hatırlanacağı gibi, artık değer oranı ilk olarak emek gücünün sömürülme derecesine bağlıdır. Ekonomi politik buna o derece yüksek bir değer verir ki, birikimin emeğin artan üretkenliği dolayısıyla hızlanışını, zaman zaman, bunun işçinin artan sömürülmesi dolayısıyla hızlanışı ile aynı şey olarak görür.[53] Artık değer üretiminin incelendiği kısımlarda devamlı olarak ücretin en azından emek gücünün değerine eşit olduğu varsayılmıştı. Böyle olmakla beraber, ücretin zorla bu değerin altına düşürülmesi günlük uygulamada o derece önemli bir rol oynar ki, bunun üzerinde hiç durmamamız mümkün değil. Ücretin bu biçimde düşü-

53 "Ricardo der ki: 'Toplumun farklı aşamalarında sermayenin ya da emeğin kullanımı'" (yani sömürüsü) "'için yararlanılan araçların birikimi az ya da çok hızlı olur ve bunun bütün durumlarda emeğin üretici güçlerine bağlı bulunması zorunludur. Verimli toprakların bol olduğu yerlerde, emeğin üretici güçleri, genel olarak, en yüksek düzeyde olur.' Birinci cümlede emeğin üretici güçleri ile bir ürünün bunu el emekleriyle üretmiş olan kimselerin payına düşen kısmının küçüklüğü ifade ediliyorsa, bu durumda cümle bir totolojiden ibarettir; çünkü, geriye kalan kısım, sahibinin canı isterse (*if the owner pleases*) sermaye birikimi için kullanılabilecek fondur. Ne var ki, toprakların en verimli olduğu yerlerde, genellikle, böyle bir durum görülmez." ("Observations on certain verbal disputes etc.", s. 74.)

rülmesi ile, gerçekte, işçinin gerekli tüketim fonu, belli sınırlar içinde, sermayenin birikim fonuna dönüştürülmüş olur.

"Ücretlerin" der J. St. Mill, "hiçbir üretici gücü yoktur; bunlar, bir üretici gücün fiyatlarıdır; ücretler; bizzat emeğin yanı sıra, metaların üretimine bir katkıda bulunmazlar, tıpkı makinelerin fiyatlarının bunların yanı sıra üretime bir katkıda bulunmamaları gibi. Emeğe, satın alma olmadan sahip olunabilseydi ücretler gereksiz olurdu."[54]

Ne var ki, işçiler havayla yaşayamayacaklarına göre, hiçbir fiyat ödemeden satın alınmaları da düşünülemez. Bundan dolayı, bunların sıfır maliyetleri, matematik anlamıyla, kendisine her zaman biraz daha yaklaşılabilen ama yine de hiçbir zaman ulaşılamayan bir limittir. Sermaye, emeğin maliyetini bu sıfır noktasına indirme eğilimini bir an bile terk etmez. Kendisinden sık sık söz ettiğim 18. yüzyıldan bir yazarın, *"Essay on Trade and Commerce"* adlı eserin yazarının, İngiltere'deki ücretleri Fransa ve Hollanda'daki ücretler düzeyine indirmeyi İngiltere'nin tarihsel görevi diye ilan ederken yaptığı şey, sadece, İngiliz kapitalizminin ruhundaki en gizli sırrı açığa vurmaktı.[55] Bu yazar, safça şunları da söyler:

"Fakat bizim yoksullarımız" (işçiler için kullanılan teknik terimdir bu) "lüks bir hayat yaşamak isterse ... emekleri doğal olarak pahalı olmak zorunda. ... Bizim manifaktür işçilerimizin tükettikleri brendi, cin, çay, şeker, ithal malı meyveler, bira, basma, enfiye, tütün vb. gibi gereksiz şeylerin meydana getirdiği insanı dehşete uğratan yığına (*heap of superfluities*) bakınız sadece."[56]

Aynı yazar, kollarını göğe açmış, inleyip figan eden Northamptonshire'lı bir fabrikatörün eserinden pasajlar aktarır:

"Fransa'da emek İngiltere'dekinden tam üçte bir daha ucuzdur; çünkü, onların işleri ağırdır, giyim ve beslenme bakımından geçimleri güçtür; onların yedikleri başlıca şeyler ekmek, meyve, ot, kök ve kurutulmuş balıktır; çünkü, onlar pek ender olarak et yer, buğday pahalılaştığı zamanlar yedikleri ekmek de pek azalır."[57] Yazar şöyle devam eder: "Buna, içtiklerinin

---

54 J. St. Mill, "Essays on some unsettled Questions of Polit. Economy", Lond. 1844, s. 90, 91.

55 "An Essay on Trade and Commerce", Lond. 1770, s. 44. Aynı biçimde *"Times"*, Aralık 1866 ve Ocak 1867'de İngiliz maden sahiplerinin içlerinden geçenleri dile getiren yazılar yayınlamıştı; bu yazılarda hayatlarını "patronları"na vakfedebilmek için gerekli olandan bir kuruş fazlasını istememiş ve almamış olan Belçikalı maden işçilerinin mutlu durumları gözler önüne seriliyordu. Belçikalı işçiler çok acı çekiyordu, ama, işte, *"Times"*da örnek işçiler olarak gösteriliyorlardı! Belçikalı maden işçilerinin (Marchienne'de) barut ve kurşunla bastırılan grevleri bu yazılara cevap olmuştu.

56 l.c. s. 44, 46.

57 Northhamptonshire'lı fabrikatör, kalbi böylesine dolu bir kimse için bağışlanabilecek bir *pia fraus* (dindarca sahtekârlık) yapıyor. O, güya, İngiliz ve Fransız manifaktür işçilerinin hayatlarını karşılaştırıyor; ama, daha sonra karmakarışık bir ifade ile kendisinin de itiraf ettiği üzere, yukarıya alınmış olan sözlerle Fransız tarım işçisinin durumunu ortaya koymuş oluyor!

su ya da sudan şeylerden ibaret olduğu ve böylece hayret edilecek kadar az para harcadıkları da eklenebilir. ... Böyle bir durumun yaratılması elbette ki güçtür, ama, gerek Fransa ve gerekse Hollanda'da mevcut oluşunun açıkça ortaya koyduğu gibi, bu, başarılamayacak bir şey değildir."[58]

Yirmi yıl sonra bir Amerikalı hilekâr, baron unvanlı bir Yankee, Benjamin Thompson (nam-ı diğer Kont Rumford), hem tannyı hem de kullarını hoşnut edecek bir tarzda aynı insancıl yolu izlemişti. Onun "*Essays*"i (Denemeler) işçinin, pahalı normal yemeklerinin yerine geçecek yemekler için her tür tarifle dolu bir yemek kitabıdır. Bu muhteşem "filozof"un özellikle başarılı bir tarifi şudur:

"Beş libre arpa unu, beş libre mısır, 3 penilik ringa balığı, 1 penilik tuz, 1 penilik sirke, 2 penilik karabiber ve koku verici otlarla -ki bunların hepsi 20¾ peni eder- 64 insanı doyuracak bir çorba elde edilir; ve bu çorbanın kişi başına maliyeti ortalama tahıl fiyatlarıyla ¼ peniye" (3 fenik bile değil) "düşürülebilir."[59]

Kapitalist üretimin ilerlemesiyle birlikte geliştirilen metaların niteliklerini bozma usulleri, Thompson'un idealini gereksiz kıldı.[60]

18. yüzyılın sonlarıyla 19. yüzyılın ilk on yıllarında İngiliz çiftçileri ve toprak sahipleri, tarım işçilerine asgariden az bir parayı ücret, bununla asgari arasındaki farkı da kilise yardımı biçiminde ödemek suretiyle, ücretleri zorla mutlak asgari ücret düzeyine indirdi. İngiliz *Dogberries*'in

---

58 l.c. s. 70, 71.

Üçüncü Basıma not: Bugün, o zamandan bu yana dünya piyasasında yer etmiş rekabet sayesinde, bir hayli yol almış durumdayız. Bir parlamento üyesi olan Stapleton seçmenlerine şunları söylemiştir: "Eğer Çin büyük bir sanayi ülkesi haline gelecek olsa, Avrupalı işçi nüfusunun, rakiplerinin düzeyine inmeden, mücadeleye nasıl dayanabileceğini hayal edemiyorum." ("Times", 3. Sept. 1873.) - İngiliz sermayesinin şimdi gönlünden geçirdiği hedef, artık kıta Avrupa'sındaki ücretler değil, Çin'deki ücretlerdir.

59 Benjamin Thompson, "Essays, political, economical, and philosophical etc.", 3 vol. Lond. 1796-1802, vol. I, s. 294. Sir F. M. Eden, "The State of the Poor, on an History of the Labouring Classes in England etc." adlı eserinde, iş yerlerindeki gözcülere Rumford'nun dilenci çorbasını şiddetle salık verir ve İngiliz işçilerine azarlayıcı bir eda ile şu yolda uyarıda bulunur: "İskoçya'da pek çok aile, buğday, çavdar ve et yerine, aylarca yalnızca tuz ve suyla karıştırılan yulaf ve arpa bulamacı yiyerek yaşar ve üstelik rahatları da pek yerindedir (*and that very comfortably too*)." l.c. v. I, b. II, ch. II, s. 503.) 19. yüzyılda benzer "işaretler" görülür. "İngiliz tarım işçileri," denir örneğin, "bu tahıl bulamaçlarını yemek istemedi. Eğitimin daha iyi olduğu İskoçya'da böyle bir ön yargı herhalde yoktur." (Charles H. Parry M. D., "The Question of the Necessity of the existing Cornlaws considered", Lond. 1816, s. 69.) Bununla beraber, aynı Parry, İngiliz işçisinin şimdi (1815) Eden zamanındakine göre (1797) çok daha kötü bir durumda oluşundan yakınır.

60 "Geçim araçlarının nitelik ve miktarları üzerinde yapılan sahtekârlıkları incelemekle görevlendirilmiş son parlamento soruşturma komisyonunun raporlarından görüleceği gibi, İngiltere'de ilâçlar üzerinde yapılan sahtekârlıklar bile istisna değil, kuraldır. Örneğin, Londra'nın mümkün olduğu kadar farklı eczanelerinden alınmış 34 afyonlu ilaç incelendiğinde bunlardan 31 tanesine haşhaş tohumu, buğday unu, zamk, kil, kum vb. maddelerin karıştırılmış olduğu görülmüştü. Birçoklarında afyonun zerresi bile yoktu.

(akılsız memurlarının), ücretleri "yasal" bir tarifeye bağlama işindeki soytarılıkları hakkında bir örnek:

"Norfolk eşrafı (*squires*), 1795 yılında Speenhamland için ücretleri saptamak üzere toplandıkları zaman, birlikte bir öğle yemeği yemişlerdi, ama aynı şeyi işçiler için açıkça gerekli görmemişlerdi ... 8 libre 11 onsluk bir somun ekmek 1 şilin iken adam başına haftalık ücretin 3 şilin olmasına ve ekmek 1 şilin 5 peni oluncaya kadar ücretin de buna uygun olarak artırılmasına karar vermişlerdi. Ekmek bu fiyatın üstüne çıkınca, ücret, ekmeğin fiyatı 2 şilin oluncaya kadar, buna uygun bir oran dahilinde azalacaktı ve bu durumda alınacak gıda, adam başına eskiden oranla $^1/_5$ kadar az olacaktı."[61]

1814 yılında Lordlar Kamarası Soruşturma Komitesi önüne çıkan, büyük çiftçi, yargıç, yoksullar yurdu yöneticisi ve ücret tespit komisyonu üyesi A. Bennet isimli birine şu soru sorulmuş ve ondan aşağıdaki cevap alınmıştı:

"İşçilerin günlük işlerinin değeri ile bunların kiliseden aldıkları yardım arasında bir oran bulunmasına dikkat edilir mi?" Cevap: "Evet. Her ailenin haftalık geliri kişi başına bir tam ekmek (8 libre 11 ons) ve 3 peni düşecek biçimde, nominal ücretine eklemede bulunularak artırılır. Biz, ailedeki her kişinin beslenmesi için haftada bir tam somun yeteceğini kabul etmişizdir; 3 peni giyim içindir; kilise, giyim eşyasını sağlamayı üstlenecek olursa, bu 3 peni verilmez. Bu uygulama, sadece Wiltshire'ın bütün batı kısmında görülmekle kalmaz, sanırım, bütün ülkede yaygındır."[62] O zamanlar yaşamış bir burjuva yazar bu durum karşısında sesini yükseltmiş ve demiştir ki: "Çiftçiler böylece, kendi yurttaşlarından meydana gelen saygıdeğer bir sınıfı, çalışma yurtlarına sığınmaya mecbur bırakarak, yıllar boyu alçaltmışlardır. ... Çiftçi, işçiler bakımından en vazgeçilmez olan tüketim fonunun meydana gelmesine bizzat engel olarak, kendi kazancını artırmıştır."[63]

Artık değerin ve dolayısıyla sermayenin birikim fonunun meydana gelişinde, doğrudan doğruya işçinin gerekli tüketim fonundan yapılan hırsızlığın bugün nasıl bir rol oynadığını, örneğin "ev sanayisi" (bkz: 15. Bölüm, 8. Kısım) göstermişti. Bu konu hakkında daha fazla bilgi bu kısmın devamında verilecek.

Bütün sanayi dallarında değişmez sermayenin emek araçlarından meydana gelen kısmının sayıları girişimin büyüklüğüyle belirlenen işçilere yetecek miktarda olması gerekmekle beraber, bu kısmın her za-

61 G. L. Newnham (barrister at law): "A Review of the Evidence before the Committees of the two Houses of Parliament on the Corn Laws", Lond. 1815, s. 20, not.

62 1.c. s. 19, 20.

63 Ch. H. Parry, l.c. s. 77, 69. Toprak sahibi efendiler, İngiltere adına yürütmüş oldukları Jakobenlere karşı savaş için kendilerine "tazminat" ödemekle kalmadı, zenginliklerini muazzam biçimde artırdı. "Bunların elde ettikleri rantlar, 18 yıl içinde, iki katına, üç katına, dört katına, bazı istisnai örneklerde altı katına çıkmıştı." (l.c. s. 100, 101.)

man çalıştırılan işçi sayısındaki artışla aynı oranda artması hiçbir şekilde gerekmez. Bir fabrikada 100 işçi 8 saat çalışarak 800 iş saati sağlamakta olsun. Kapitalist, bu miktarı yarısı kadar artırmak isterse, 50 yeni işçi çalıştırabilir; ama bu durumda sadece ücretler için değil, emek araçları için de yeni bir sermaye yatırmak zorunda kalır. Ama eski 100 işçiyi 8 saat yerine 12 saat çalıştırması da mümkün; bu durumda mevcut emek araçları ihtiyaca yeter ve yalnızca daha hızlı yıpranırlar. Böylece, emek gücünün daha yüksek bir zorlamayla harcanması sonucu olarak elde edilen ek emekle, sermayenin değişmez kısmında buna karşılık gelen aynı oranda bir artış olmaksızın, birikimin temeli olan artık ürünün ve artık değerin miktarı çoğaltılabilir.

İstihraç sanayisinde, örneğin madencilikte, ham maddeler, yatırılmış sermayenin bir parçası değildir. Burada emek nesnesi, yani üzerinde çalışılan şey, daha önce harcanmış bir emeğin ürünü olmayıp, doğa tarafından bedava sağlanır. Madenler, mineraller, kömür, taş vb. için böyle bir durum söz konusudur. Değişmez sermaye, burada, hemen hemen yalnızca, artırılmış bir emek miktarını (örneğin, işçilerin gece ve gündüz postaları biçiminde çalıştırılmaları ile) pekâlâ yutabilecek olan emek araçlarından ibarettir. Diğer her şey aynı kalmak koşuluyla, ürünün kütlesi ve değeri, burada, harcanan emekle doğru orantılı olarak artar. Üretimin ilk gününde olduğu gibi, asli ürün yaratıcıları olan ve şimdi sermeyenin artık maddi unsurlarının yaratıcıları haline de gelmiş bulunan insan ve doğa burada birlikte iş görürler. Emek gücünün esnekliği sayesinde, değişmez sermayede bundan önce herhangi bir artış olmaksızın, birikim alanı sınırlarını genişletmiştir.

Tarım alanında işlenmekte olan arazi ek tohum ve gübre kullanılmadan genişletilemez. Ama, bu ek tohum ve gübre yatırımı bir kere yapılınca, yalnızca toprağın mekanik olarak işlenmesiyle ürün miktarını artırma yönünde şaşılacak bir etki yaratır. Böylece, emek araçlarını artırmak için yeni yatırımda bulunmak zorunda kalınmaksızın, o zamana kadar çalıştırılmakta olan aynı sayıdaki işçilerden daha fazla miktarda emek sağlanması ile, verimlilik yükseltilmiş olur. Burada da yine, işe yeni bir sermaye karıştırılmaksızın, insanın doğa üzerindeki ve hemen daha fazla birikimin kaynağı haline gelen dolaysız etkisi söz konusudur.

Son olarak, asıl sanayide, ek olarak harcanacak her emek buna karşılık gelen ek bir ham madde harcamasını gerektirse de, emek araçları bakımından ek bir harcamayı zorunlu olarak gerekli kılmaz. Ve imalat sanayisine kullanacağı ham maddeleri ve emek araçlarını istihraç sanayisi ve tarım sağladığı için, bunların ek bir sermaye yatırımını gerektirmeksizin ürünlerinde sağladıkları artış da imalat sanayisinin yararınadır.

Genel sonuç: sermaye, zenginliğin asli yaratıcıları olan emek gücünü ve toprağı kendisine dahil ederek, kendi birikim unsurlarını, görünüşte kendi büyüklüğüyle ya da kendilerinde var olduğu, halen üretilmiş bulunan üretim araçlarının değer ve kütleleriyle belirlenen sınırların ötesine taşımasını mümkün kılan bir genişleme gücü kazanır.

Sermayenin birikiminde diğer önemli bir faktör toplumsal emeğin üretkenlik derecesidir.

Emeğin üretkenliği ile birlikte, belli bir değerin ve dolayısıyla da artık değerin kendisini cisimleştirdiği ürün kütlesi büyür. Artık değer oranının aynı kalması ve hattâ, yavaş olmak şartıyla, düşmesi halinde, emeğin üretkenliği yükseldiğinde, artık ürünün kütlesi büyür. Bundan dolayı, bunun gelir ve ek sermaye olarak bölünme oranı aynı kaldığında, kapitalistin birikim fonunda bir azalma olmadan, tüketim fonu büyüyebilir. Metaların ucuza elde edilmesi kapitaliste eskisi kadar ve hattâ eskisinden fazla keyif sürme olanağını sağlarken, birikim fonunun göreli büyüklüğü tüketim fonu aleyhine olmak üzere genişleyebilir bile. Ayrıca, daha önce görüldüğü gibi, reel ücretler aynı zamanda artsa bile, emeğin üretkenliği yükselirken işçi de ucuzlar ve dolayısıyla artık değer oranı da büyür. Reel ücret, emeğin üretkenliği ile asla aynı oranda artmaz. Şu halde, değişir sermaye biçimindeki aynı miktarda değerle daha fazla emek gücü ve dolayısıyla daha fazla emek harekete getirilir. Değişmez sermaye biçimindeki aynı miktarda değer, daha fazla üretim aracı ile, yani daha fazla emek aracı, iş malzemesi ve yardımcı maddeler ile temsil edilir ve dolayısıyla hem kullanım değeri ve hem de değer üretmek için kullanılacak, yani daha fazla emek yutmak için yararlanılacak, daha fazla unsur sağlar. Bundan dolayı, ek sermayenin değeri aynı kalırken ve hattâ düşerken bile, hızı artan bir birikim olur. Sadece yeniden üretimin boyutları maddi olarak genişlemekle kalmaz, ama aynı zamanda, artık değer üretimi ek sermayenin değerinden daha hızlı artar.

Emeğin üretkenliğindeki gelişme, başlangıçta yatırılmış ya da halen üretim sürecini yürütmekte bulunan sermaye üzerinde de etki yaratır. Kullanılmakta olan değişmez sermayenin bir kısmı, makine vb. gibi ancak daha uzun dönemlerde tüketilen ve dolayısıyla yeniden üretilen ya da aynı türden, yani benzerleriyle yenilenen emek araçlarından meydana gelir. Ne var ki, her yıl bu emek araçlarının bir kısmı ölür ya da üretken ömrünün sonuna gelir. Bundan dolayı, bu kısım, her yıl dönemsel yeniden üretilme ya da aynı türden yeni benzerleriyle yenilenme halinde bulunur. Yenilenmeleri gereken emek araçlarının kullanıldıkları süre içinde, bunların yapıldıkları yerlerde çalıştırılan emeğin üretken-

liği artmış ise ve bu üretkenlik kesintisiz bir akış halindeki bilimsel ve teknik ilerleme ile birlikte devamlı olarak gelişmekte bulunuyorsa, böyle bir durumda, daha etkin ve çıkardıkları iş açısından daha ucuz olan makineler, aletler, cihazlar vb. eskilerinin yerlerini alır. Mevcut emek araçlarında ayrıntılar üzerinde devamlı surette yapılan değişiklikler bir yana bırakılırsa, eski sermaye daha üretken bir tarzda yeniden üretilmiş olur. Değişmez sermayenin ham madde ve yardımcı maddelerden meydana gelen kısmının yeniden üretimi devamlı surette bir yıldan daha az zamanda olur; bunların tarımsal olanlarının yeniden üretimleri çoğunlukla bir yıllık zaman alır. Bu nedenle, uygulanan her yeni yöntem vb. burada ek sermaye ve halen iş görmekte olan sermaye üzerinde hemen hemen eş zamanlı etki yapar. Kimyada meydana gelen her ilerleme, yalnızca yararlı maddelerin sayısını ve halen bilinmekte olanlardan yararlanma yollarını çoğaltmakla kalmaz, böylece, sermayenin miktar olarak artmasıyla birlikte, yatırım alanlarını da genişletmiş olur. Kimya alanındaki ilerleme aynı zamanda üretim ve tüketim süreçleri sırasında dışarıya atılan döküntü ve artıkların yeniden üretim sürecinin kazanı içine gerisin geriye nasıl atılabileceğini öğretir, ve dolayısıyla, daha önce ayrıca bir sermaye yatırılmasını gerektirmeksizin, sermaye için yeni iş olanağı yaratır. Emek gücünün sırf daha yüksek bir baskı altında harcanması sayesinde doğal zenginliklerin sömürülmesinde nasıl bir artma sağlanıyorsa, bilim ve teknik de halen faaliyet halindeki sermaye için, bunun veri olan kendi büyüklüğünden bağımsız olarak, bir genişleme gücü sağlar. Bilim ve tekniğin sağladığı bu güç aynı zamanda başlangıçta yatırılmış sermayenin yenilenme evresine ulaşmış bulunan kısmı üzerinde de tepki yaratır. Bu kısım, kendi eski biçimi kullanılıp tükenir ve yeni bir biçime bürünürken, meydana gelmiş olan toplumsal ilerlemeyi, karşılığında hiçbir şey ödenmeksizin içerir. Üretkenlikteki bu gelişmenin aynı zamanda halen faaliyet halinde bulunan sermaye için kısmi bir değer kaybına yol açacağı, şüphesiz, doğrudur. Bu değer kaybı rekabet nedeniyle kendisini şiddetli bir şekilde duyurduğu ölçüde, asıl yük, kapitalistin uğradığı zararı kendisini daha fazla sömürerek telafi etmeye çalıştığı işçinin sırtında kalır.

Emek, kendisi tarafından tüketilen üretim araçlarının değerini ürüne aktarır. Öte yandan, veri olan bir emek kütlesi tarafından harekete geçirilen üretim araçlarının değer ve kütleleri, emeğin daha üretken hale gelmesi oranında artar. Aynı emek kütlesi, ürünlerine her zaman ve ancak aynı miktarda yeni değer katsa da, bu kütlenin bu ürünlere aynı zamanda aktardığı eski sermayenin değeri, emeğin üretkenliğindeki artışla birlikte artar.

Örneğin, bir İngiliz dokuma işçisi ile bir Çinli dokuma işçisi aynı yoğunluk derecesi ile aynı saat sayısınca çalışıyor ve bir haftada her ikisi de aynı miktarda değer yaratıyor olabilir. Bu eşitliğe rağmen, muazzam bir otomatın başında çalışan İngiliz işçisi ile bir iplik çarkından başka bir şeyi olmayan Çinli iplikçinin haftalık ürünlerinin değerleri arasında muazzam bir fark olur. Çinlinin bir libre pamuk işlediği sürede İngiliz yüzlerce libre pamuk işler. Yüzlerce defa daha büyük olan bir eski değerler toplamı, bu değerlerin kendilerinde yeni bir yararlı biçime büründükleri ve böylece yeniden sermaye olarak iş görebilecek hale geldikleri ürünlerinin değerini kabartır. F. Engels'ten şunu öğreniyoruz: "1782 yılında" (İngiltere'de) "daha önceki üç yılın bütün yün ürünü işçi yokluğu yüzünden işlenemeden olduğu gibi kalmıştı ve yeni icat edilen makine imdada yetişip bunları işlemiş olmasaydı, bunlar hâlâ el sürülmemiş olarak ortada kalmış olacaktı."[64] Makine biçiminde maddeleşmiş olan emek, doğal olarak, topraktan doğrudan doğruya bir tek adam bile bitirmemekle beraber, az sayıda işçinin, görece küçük miktarda bir canlı emeğin eklenmesiyle, sadece yünü üretken bir biçimde tüketmesine ve ona yeni değer katmasına olanak sağlamakla kalmaz, bunun eski değerinin iplik vb. biçiminde korunmasını da mümkün kılar ve böylece, aynı zamanda, yünün daha büyük ölçüde yeniden üretimi için gerekli olanak ve dürtüyü yaratmış olur. Yeni değer yaratırken eski değerin de korunmasını sağlamak, canlı emeğin doğal özelliğidir. Bundan dolayı, etkinliği artar, üretim araçlarının hacim ve değerleri büyür ve dolayısıyla üretkenliğindeki gelişmenin sonucu olarak birikim meydana gelirken, emek, gittikçe şişip kabaran bir sermaye değerini durmadan yenileşen bir biçim içinde korur ve kalıcılaştırır.[65] Emeğin bu doğal gücü, kendisine bağlandığı sermaye-

---

64 Friedrich Engels, "Lage der arbeitenden Klasse in England", s. 20.

65 Klasik iktisat, örneğin Ricardo'da görülebileceği gibi, emek ve değerlenme süreçleri üzerindeki yetersiz analizi dolayısıyla yeniden üretimin bu önemli yanını hiçbir zaman derli toplu bir biçimde kavrayamamıştır. Ricardo, örneğin şöyle der: Üretkenlikte ne gibi bir değişme olursa olsun, "bir milyon insan fabrikalarda her zaman aynı değeri yaratır." Emeğin genişliğine ve derinliğine harcanma derecesi veri ise, bu doğrudur. Ne var ki, bu, bir milyon insanın, emeklerinin üretkenlikleri farklı iken, çok farklı büyüklükteki üretim araçları kütlelerini ürün haline getirmelerine ve dolayısıyla ürettikleri ürünle çok farklı büyüklükte değer kütlelerini korumalarına ve bunun sonucu olarak bunlar tarafından sağlanan ürün değerlerinin çok farklı olmalarına engel değildir; bu nokta, Ricardo'nun çıkardığı bazı sonuçlarda gözden kaçırdığı bir husustur. Geçerken şunu da belirtelim ki, Ricardo, J. B. Say'ye kullanım değeri (o buna burada *wealth*, maddi zenginlik, der) ile mübadele değeri arasındaki farkı, aynı örneğe dayanarak, boş yere açıklamaya çalışmıştır. Say, şu karşılığı verir: "Ricardo'nun, bir milyon insan, geliştirilmiş bir yöntemle çalıştıkları zaman, daha fazla değer yaratmış olmadan, iki ile üç kat arasında daha fazla zenginlik meydana getirebilir, diyerek üzerine dikkati çektiği güçlüğe gelince, üretim olayına, olması gerektiği biçimde, bir kimsenin başka ürünler elde etmek için emeğinin, toprağının ve sermayesini temsil eden şeylerin üretici hizmetlerini, karşılık olarak elinden çıkardığı bir mübadele olayı gözüyle bakıldığında, bu güçlük ortadan kalkar. Yani, bu üretici hizmetler karşılığında biz yeryüzünde mevcut

nin kendi kendini koruyabilme gücü olarak görünür; tıpkı kendisinin toplumsal üretici güçlerinin sermayenin özellikleri ve tıpkı artık emeğe durmadan kapitalist tarafından el konulmasının sermayenin durmadan kendi kendini değerlendirmesi biçiminde görünmesi gibi. Nasıl metanın bütün değer biçimleri paranın biçimleriymiş gibi görünürse, emeğe ait bütün güçler de sermayenin güçleriymiş gibi görünür.

Sermayenin büyümesiyle birlikte işletilen sermaye ile tüketilen sermaye arasındaki fark büyür. Diğer bir ifadeyle, binalar, makineler, su boruları, iş hayvanları, her türden cihazlar gibi, az çok uzun dönemler boyunca durmadan yinelenen üretim süreçlerinde tam bütünlükleriyle yer alıp iş gören ya da belli bir yararlı sonucun sağlanmasına hizmet eden ve bu sırada ancak yavaş yavaş yıpranan, bundan dolayı değerlerini ancak parça parça yitiren ve dolayısıyla da değerlerini ürüne ancak parça parça aktaran emek araçlarının kütleleri değer ve madde olarak büyür. Bu emek araçları, ürüne değer katmaksızın, ürün yapıcısı ola-

---

her tür ürünü elde ederiz. ... Bundan dolayı, ... bunların, üretim denilen mübadeleye soktukları yararlı şey kütlesi ne kadar büyük olursa, sahip bulunduğumuz üretici hizmetlerin değeri o kadar büyük olur ve biz de o kadar zenginiz demektir." (J. B. Say, "Lettres à M. Malthus", Paris 1820, s. 168, 169.) Say'nin açıklamaya çalıştığı -onun için var olan, Ricardo için olmayan- *"difficulté"* (güçlük) şudur: emeğin artan üretkenliğinin sonucu olarak, kullanım değerlerinin miktarı arttığı zaman, değerleri niye artmaz? Cevap: Kullanım değerine keyfimize göre mübadele değeri diyerek güçlüğü çözüyoruz da ondan. Mübadele değeri, *one way or another* (şu ya da bu yoldan) mübadeleyle ilişkili bir şeydir. Demek oluyor ki, üretime, emek ve üretim araçlarının ürünle "mübadelesi" denecek olursa, bir kimsenin, üretim kendisine ne kadar fazla kullanım değeri sağlarsa, o kadar çok mübadele değeri elde edeceği, gün gibi açıktır. Bir başka deyişle: Bir iş günü ne kadar çok kullanım değeri, diyelim bir çorap fabrikatörüne ne kadar çok çorap sağlarsa, bu fabrikatör çorap bakımından o kadar zengin olur. Bununla beraber, Say birdenbire hatırlar ki, "daha büyük miktarda" çorap ortaya çıkınca bunların "fiyatı" düşer; (bu fiyatın, doğal olarak, bunların mübadele değeri ile hiçbir ilişkisi yoktur!) "çünkü, rekabet onları" (üreticileri) "ürünleri kendilerine neye mal oluyorsa o fiyattan satmaya zorlar." Peki, kapitalist metaları bunların kendisine mal olduğu fiyattan satıyorsa, kâr nereden gelir? Ama *never mind* (kafanıza takmayın). Say, yükselen üretkenliğin sonucu olarak herkesin verdiğinin karşılığında eskiden bir çift elde ederken şimdi iki çift çorap vb. elde ettiğini açıklar. Böylece Say'nin ulaştığı sonuç, tam da çürütmek istediği Ricardo'nun önermesidir. Bu muazzam düşünsel çabadan sonra, Say, zafer sevinci içinde, Malthus'a başvurur: "Bayım, diyorum ki, bu, ekonomi politiğin karşılaştığı en çapraşık sorulara ve özellikle, bir ulus, zenginlik değer demek olduğu halde, ürünleri değer itibarıyla küçülürken, nasıl olur da daha zengin olabilir, sorusuna ancak kendisiyle cevap bulabildiğimiz iyi temellendirilmiş bir öğretidir." (l.c. s. 170). Bir İngiliz iktisatçısı Say'nin "Lettres"indeki buna benzer büyücü kurnazlıkları üzerine şunları söylüyor: "Bu yapmacık ifade tarzları (*those affected ways of talking*) bütün olarak, Say'nin kendi öğretisi diye anmaya bayıldığı ve Malthus'a, bunun, *"dans plusieurs parties de l'Europe"* (Avrupa'nın pek çok yerinde) şimdiden olduğu üzere, Hertford'da okutulmasını içtenlikle önerdiği şeyleri oluşturur. Say diyor ki: 'Bütün bu önermelerde paradoksal bir karakter görürseniz, bunların ifade ettikleri şeyleri gözünüzün önüne getiriniz, bunu yaptığınız zaman, şunu cesaretle ifade edebilirim ki, bunların son derece basit ve son derece akla yatkın şeyler olduklarını göreceksiniz.' Hiç şüphesiz, ve aynı zamanda bu aynı sürecin sonucu olarak, bunlar, diğer her şey olarak görünebilir, ama orijinal ya da önemli bir şey olarak ortaya çıkmazlar." ("An Inquiry into those Principles respecting the Nature of Demand etc", s. 110.)

rak hizmet etmeleri, yani tam bütünlükleriyle kullanılıp da ancak parça parça tüketilmeleri oranında, daha önce de görüldüğü üzere, su, buhar, hava, elektrik vb. gibi doğal güçlerden sağlanıldığı biçimde, bedava hizmet sağlar. Geçmişte harcanıp maddeleşmiş emeğin bu bedava hizmeti, canlı emek kendisine el atıp canlandırdığında, birikimin boyutlarının büyümesi ile birlikte birikir.

Geçmişte harcanmış emek daima sermaye kılığına bürünmüş olduğu, yani A, B, C vb. gibi kimselerin emeklerinin pasifi, işçi olmayan X'in aktifi biçimine girmiş bulunduğu için, burjuvalar ve bunların sözcüleri olan iktisatçılar, geçmişte harcanmış emeğin, İskoçyalı dâhi MacCulloch'a göre faiz, kâr biçiminde bir karşılık bile almaları gereken hizmetlerini göklere çıkarır.[66] Bundan ötürü, canlı emek tarafından yürütülen emek sürecinde üretim araçları biçiminde canlı emekle birlikte iş gören geçmişte harcanmış emeğin bu süreçteki durmadan büyümekte olan ağırlığı, bu emeğin, onu geçmişte bizzat harcamış ve karşılığını almamış olan işçiye yabancılaşmış biçimine, yani sermaye biçimine atfedilir. Bir köle sahibinin işçinin kendisini onun içinde bulunduğu kölelik durumundan ayrı düşünmesi ne kadar olanaksızsa, kapitalist üretimi gerçek hayatta yürütenlerle bunların laf ebesi küçük ideologlarının, üretim araçlarını bugün bunların üstüne geçirilmiş antagonist toplumsal kisveden ayrı düşünmeleri de o kadar olanaksızdır.

Emek gücünün sömürülme derecesi veri iken, artık değerin kütlesi, aynı anda sömürülmekte olan işçilerin sayılarıyla belirlenir ve bu da, değişen oranlarda olmakla beraber, sermayenin büyüklüğüne uygun olur. Şu halde, sermaye birbiri peşi sıra gelen birikimlerle ne kadar büyürse, tüketim fonu ve birikim fonu olarak ayrılan değer toplamı da o kadar büyür. Bundan ötürü, kapitalist hem daha tatlı bir hayat sürebilir ve hem de aynı zamanda, daha fazla "kaçınma"da bulunabilir. Ve son olarak, yatırılıp işletilen sermayenin kütlesiyle birlikte üretimin ölçeği büyüdükçe, üretim mekanizmasının bütün çarklarının dönüş hızları da alabildiğine artar.

5. "Emek Fonu"

Sermayenin sabit bir büyüklük olmayıp toplumsal zenginliğin esnek ve artık değerin gelir ve ek sermaye olarak bölünmesi ile birlikte durmadan dalgalanan bir parçası olduğu bu inceleme boyunca görülmüş bulunmaktadır. Yine görüldüğü gibi, faaliyet halindeki sermayenin bü-

66 MacCulloch "wages of past labour"un (geçmişteki emeğin ücretlerinin) patentini, Senior "wages of abstinence"ın (kaçınma ücretlerinin) patentini almadan çok önce almıştı.

yüklüğü veri olduğu zaman bile, kendisiyle birleşen emek gücü, bilim ve toprak (bununla ekonomik anlamda insanın eylem ve hareketlerinden bağımsız olarak doğa tarafından sağlanan bütün emek nesneleri kastedilir), sermayeye belli sınırlar içinde onun kendi büyüklüğünden bağımsız bir hareket alanı sağlayan esnek güçler oluşturur. Bu inceleme sırasında, dolaşım sürecinin, aynı sermaye kütlesinin çok farklı derecelerde etkinlik göstermesine yol açan her tür etkisini yok saydık. Kapitalist üretimin kendi getirdiği sınırlar içinde kaldığımız için, yani toplumsal üretim sürecini tamamıyla kendi kendine gelişip oluşan şekli içinde ele alıp incelediğimiz için, mevcut üretim araçları ve emek güçleriyle doğrudan doğruya ve bir plana göre düşünülüp uygulanabilecek olan daha akla uygun herhangi bir durum üzerinde hiç durmadık. Klasik iktisat, toplumsal sermayeyi sabit bir etkinlik derecesine sahip sabit bir büyüklük olarak düşünmeyi her zaman pek sevimli bulmuştu. Ne var ki, bu ön yargı, ilk olarak, 19. yüzyılın alelade burjuva zekâsının temsilcisi, ukalâ ve yavan bir geveze kâhini, dar kafalılar şahı Jeremy Bentham tarafından bir dogma haline getirilmişti.[67] Şairler arasında Martin Tupper ne idiyse Bentham da filozoflar arasında odur. Bunların ikisi de ancak İngiltere'de imal edilebilirdi.[68] Onun dogmasına kalacak olursa, üretim sürecinin en yaygın olayları, örneğin üretim sürecinin beklenmedik genişlemeleri ve daralmaları, ve hattâ birikimin kendisi bile, tamamıyla kavranılıp açıklanamaz.[69] Bu dogma, Bentham'ın ken-

67 Başkaları dışında krş. J. Bentham, "Théorie des Peines et des Récompenses", trad. Et. Dumont. 3ème éd., Paris 1826, t. II, l. IV, ch. II.

68 Jeremy Bentham, katıksız bir İngiliz fenomenidir. Böylesine herkesin bildiği bir şeyle, böylesine kendinden emin bir tavırla caka satmak, hiçbir zaman ve hiçbir yerde görülmüş şey değildir; filozofumuz Christian Wolf bile burada bir istisna oluşturmaz. Yararlılık ilkesi, Bentham'ın buluşu değildi. O, Helvetius ile 18. yüzyılın başka Fransızlarının canlı bir şekilde söylediklerini kuru bir şekilde yinelemekten başka bir şey yapmamıştır. Örneğin, bir köpeğe neyin yararlı olduğunu öğrenmek istersek, köpek doğasını incelememiz gerekir. Bu doğanın kendisi, "yararlılık ilkesi"yle kurulabilecek bir şey değildir. İlke insana uygulandığında, bütün beşerî eylem, hareket, ilişkiler vb. yararlılık ilkesine göre incelenip bir hükme varılmak istendiğinde, ilk önce genel olarak insan doğasının, sonra da her tarih çağında değişikliğe uğramış olan insan doğasının incelenmesi söz konusu olur. Bentham işini kısa yoldan halleder. En kuru bir saflıkla modern dar kafalıyı (*Spießbürger*), özellikle İngiliz dar kafalısını normal insan olarak alır. Normal insanın bu garip temsilcisine ve bunun dünyasına yararlı olan şey, aslında yararlı olan şeydir. O, geçmişi, bugünü ve geleceği bu ölçüyle yargılar. Örneğin Hristiyan dini "yararlı"dır; çünkü o, ceza yasalarının hukuk adına lanetledikleri aynı kötü davranış ve fiilleri din adına yasaklar. Sanat eleştirisi "zararlı"dır; çünkü bu, Martin Tupper'den zevk alan soylu kişileri rahatsız eder vb. *"Nulla dies sine linea"* (bir tek de olsa çizgisiz bir gün geçmemeli) ilkesini benimsemiş olan korkusuz dostumuz, böylesine döküntü şeylerle doldurduğu dağlar boyu kitap yazmıştır. Eğer bende dostum H. Heine'nin cesareti olsaydı, Bay Jeremy için burjuva budalalığının bir dehasıdır, derdim.

69 "Politik iktisatçılar, belli bir miktarda sermayeyi ve belli bir sayıda işçiyi, tek biçimli güce sahip ya da tek biçimli belli bir yoğunlukla iş gören üretim aletleri olarak ele almaya pek eğilimlidir. ... Metaların, üretimin biricik yürütücüleri olduğunu iddia eden

disi kadar Malthus, James Mill, MacCulloch ve bunlara benzer kimseler tarafından da apaçık mazur gösterme çabaları için kullanılmış ve bundan özellikle de sermayenin bir kısmını, değişir ya da emek gücüne çevrilen sermayeyi, sabit bir büyüklük olarak gösterebilmek için yararlanılmıştır. Değişir sermayenin maddi varlığının, yani bunun işçiler için temsil etmekte olduğu geçim araçları kütlesinin ya da emek fonu denilen şeyin, toplumsal zenginliğin doğal zincirlerle sınırlanmış ve aşılması mümkün olmayan özel bir parçası olduğu yolunda bir masal uyduruldu. Toplumsal zenginliğin değişmez sermaye olarak ya da maddi yönüyle ifade edilecek olursa, üretim araçları olarak iş görecek kısmını harekete geçirmek için, belli bir miktarda canlı emeğe ihtiyaç vardır. Bu, teknik bakımdan veri olan bir şeydir. Ne var ki, ne bu emek kütlesini akıcı hale getirmek için gerekli olan sayıda işçi verilmiş bulunur (çünkü bu, bireysel emek gücünün sömürülme derecesine bağlı olarak değişir), ne de bu emek gücünün fiyatı veridir; verilmiş olan sadece bunun en alt sınırıdır ki, bu da, ayrıca, son derece esnek bir şeydir. Bu dogmanın temelinde yatan olgular şunlardır: Bir kere, toplumsal zenginliğin işçi olmayan kimselerin keyifleri için harcanacak kısmı ile üretim araçlarına dönüştürülecek kısmının hangi oranlarda olacaklarının belirlenmesinde işçinin hiçbir söz hakkı yoktur. Sonra da, işçi, "emek fonu" denilen şeyi, zenginlerin "gelirleri"nin aleyhine olmak üzere, ancak uygun ve istisnai hallerde genişletebilir.[70]

Emek fonunun kapitalist anlayış çerçevesi içindeki sınırlarını, bunun toplumsal doğal sınırları imiş gibi gösterme çabasının nasıl saçma bir totolojiye gelip dayandığı, diğerleri arasında, Profesör Fawcett'in aşağıdaki sözleriyle ortaya konabilir:

"Bir ülkenin dolaşır sermayesi,[71] o ülkenin emek fonudur. Bundan ötürü, her işçi tarafından elde edilen ortalama nakdi ücreti hesaplamak için, yapma-

kimseler, üretimin asla genişletilemeyeceğini kanıtlamış olur; çünkü, böyle bir genişleme için geçim araçlarının, ham maddelerinin ve aletlerin önceden çoğaltılmış olması gerekir ki, bu da aslında, kendisinde daha önce meydana gelmiş bir büyüme olmadan, üretimde hiçbir büyüme olamaz, ya da, bir başka deyişle, üretimde herhangi bir büyüme olanaksızdır, demeye gelir." (S. Bailey, "Money and its Vicissitudes", s. 58 ve 70.) Bailey, dogmayı esas itibarıyla dolaşım süreci açısından eleştirir.

70 J. St. Mill, "Principles of Political Economy" [b. II, ch. I, § 3] eserinde der ki: "Bugün emeğin ürünü, emekle ters orantılı olarak bölünür: en büyük pay hiçbir iş yapmayanlara, bundan sonra gelen en büyük pay kâğıt üzerinde bir iş yapanlara gider ve bu şekilde, ele geçen paylar işin ağırlığı ve tatsızlığı arttığı oranda küçülür ve sonunda, en yorucu ve en tüketici bedensel emekle, gerekli geçim araçlarını olsun sağlamaktan emin olunamayacak bir noktaya gelinir." Bir yanlış anlamayı önlemek için şunu belirtmeliyim: J. St. Mill ve ona benzer kimseleri, eski iktisadi dogmaları ile modern eğilimleri arasındaki çelişkiden dolayı azarlarken, onları, işleri mazur göstericilikten ibaret olan bayağı iktisatçılar sürüsüne katmak büyük bir haksızlık olurdu.

71 H. Fawcett, Prof. of Polit. Econ. at Cambridge: "The Economic Position of the British Labourer", Lond. 1865, s. 120.

mız gereken tek işlem, bu sermayeyi işçi nüfusun sayısına bölmekten ibarettir.[72]

Bu, şöyle hareket edeceğiz demektir: fiilen ödenmiş bireysel ücretleri ilk önce bir araya getirip bir toplam bulacağız ve sonra bu toplamın Tanrı ve doğa tarafından hesaplanıp üzerinde herhangi bir müdahalede bulunulması yasaklanmış "emek fonu"nu oluşturduğunu iddia edeceğiz. Daha sonra da kalkıp her işçinin payına ortalama olarak ne düştüğünü yeniden keşfedebilmek için, bu biçimde elde edilen toplamı işçi sayısına böleceğiz. Bir eşi ya da benzeri daha bulunamayacak derecede kurnazca düşünülmüş bir usuldür bu. Fawcett'i aynı zamanda şunları söylemekten de alıkoymamıştır:

> "İngiltere'de bir yıl içinde biriktirilen toplam zenginlik iki kısma ayrılır. Bunun bir kısmı, İngiltere'de bizim kendi sanayimizi ayakta tutup yürütmek için kullanılır. Diğer kısmı başka ülkelere ihraç edilir. ... Bunlardan bizim kendi sanayimiz için kullanılanı, bu ülkede bir yıl içinde biriktirilen zenginliğin önemli olmayan bir parçasını oluşturur."[73]

Demek oluyor ki, İngiliz işçilerinin ellerinden hiçbir karşılık ödenmeksizin alınan ve her yıl artan artık ürünün daha büyük bir kısmı, İngiltere'de değil, yabancı ülkelerde sermaye haline getirilmektedir. Ne var ki, bu biçimde ihraç edilen ek sermaye ile birlikte, Tanrı ve Bentham tarafından icat edilmiş olan "emek fonu"nun bir kısmı da ihraç edilmiş olur.[74]

---

72 Burada okuyucuya, değişir ve değişmez sermaye kategorilerinin ilk defa tarafımdan kullanılmış olduklarını hatırlatmak isterim. Ekonomi politik, A. Smith'ten bu yana, bunlarda mevcut temel farklılıkları dolaşım sürecinden ileri gelen sabit ve dolaşır sermayelerin biçim farklılıklarıyla bir araya getirerek karmakarışık bir durum yaratmıştır. Bu konu üzerinde daha ayrıntılı olarak İkinci Kitabın İkinci Kısmında durulacaktır.

73 Fawcett, l.c. s. 122, 123.

74 Denilebilir ki, İngiltere'den her yıl, sadece sermaye değil, fakat başka ülkelere göç seklinde, işçi de ihraç edilmektedir. Bununla beraber, büyük kısmı işçi olmayan göçmenlerin peculium'ları (özel mülkleri) metinde hiç söz konusu edilmemektedir. Bunların büyük bir kısmını çiftçilerin oğulları sağlar. Faiz getirmek üzere her yıl yabancı ülkelere gönderilen ek İngiliz sermayesinin yıllık birikim oranı, yıllık dışa göçün yıllık nüfus artışına oranından çok daha büyüktür.

Bölüm

23

Kapitalist Birikimin Genel Yasası

★★★

1. Sermayenin Bileşimi Aynı Kalırken, Birikimle Birlikte Emek Gücü Talebinin Artması

Bu bölümde, sermayedeki büyümenin işçi sınıfının kısmeti üzerindeki etkisini ele alacağız. Bu inceleme sırasında en önemli faktörler, sermayenin bileşimi ve birikim sürecinin akışı boyunca bunun uğradığı değişikliklerdir.

Sermayenin bileşimi ikili bir anlamda anlaşılmalıdır. Değer yönünden bakıldığında, bu bileşim, sermayenin değişmez sermaye ya da üretim araçlarının değeri ile değişir sermayeye ya da emek gücünün değerine, ücretlerin toplamına bölünme oranıyla belirlenir. Bu değerin üretim süreci sırasında iş görürken büründüğü maddi kılık açısından bakıldığında, her sermaye, üretim araçları ile canlı emek gücüne bölünür; bu ikinci bileşim, bir yandaki kullanılan üretim araçları kütlesi ile, diğer yandaki bunların kullanımı için gerekli emek kütlesi arasındaki ilişkiyle belirlenir. Ben bunlardan birincisine sermayenin değer bileşimi, ikincisine sermayenin teknik bileşimi adını veriyorum. Bu iki bileşim arasında sıkı bir karşılıklı ilişki vardır. Bunu ifade etmek için, sermayenin değer bileşimine, bu bileşiminin teknik bileşim tarafından belirlenmekte olmasını ve teknik bileşimde meydana gelen değişiklikleri yansıtmasını göz

önünde tutarak, sermayenin organik bileşimi diyorum. Kısaca sermayenin bileşimi dediğim hallerde, her zaman organik bileşim anlaşılmalıdır.

Belli bir üretim kolunda yatırılmış bulunan sayısız bireysel sermayeler şu ya da bu derecede farklı bileşimlere sahip bulunur. Bu bireysel bileşimlerin ortalaması bize bu üretim kolundaki toplam sermayenin bileşimini verir. Son olarak, bütün üretim kollarının ortalama bileşimlerinin toplam ortalaması, bize bir ülkenin toplumsal sermayesinin bileşimini verir ve aşağıda, son tahlilde, yalnızca bundan söz edeceğiz.

Sermayenin büyümesi, kendi değişir kısmının ya da emek gücüne çevrilen kısmının büyümesini içerir. Ek sermaye haline gelmiş artık değerin bir kısmı her zaman gerisin geriye değişir sermayeye ya da ek emek fonuna dönüşmek zorundadır. Diğer bütün koşullar aynı kalırken, sermayenin bileşiminin de aynı kaldığını, yani belli bir üretim araçları kütlesinin ya da değişmez sermayenin harekete geçirilmesi için her zaman aynı büyüklükte bir emek gücü kütlesinin gerekmekte olduğunu varsayarsak, bu durumda, emeğe duyulan talebin büyüyeceği ve işçilerin tüketim fonlarının sermaye ile aynı oranda artacağı ve bu artışın sermaye ne kadar hızlı büyürse o kadar hızlı olacağı açık bir şeydir. Sermaye, her yıl, bir kısmı başlangıçtaki sermayeye eklenen bir artık değer yarattığından; bu artışın kendisi, faaliyet halinde bulunan sermayenin büyümesi ile birlikte her yıl büyüdüğünden; ve son olarak, örneğin yeni piyasaların açılması, yeni gelişen toplumsal ihtiyaçlar nedeniyle sermaye için yeni yatırım alanlarının ortaya çıkması vb., zenginleşme arzusunu daha da canlandıran özel dürtülerin etkisiyle, birikimin boyutlarında, yalnızca artık değer ya da artık ürünün sermaye ve gelire bölünme oranındaki bir değişmeyle, ani bir büyüme olabileceğinden, sermayenin birikim ihtiyaçları, emek gücündeki ya da işçi sayısındaki büyümeyi, işçilere duyulan talebi, bunların arzının üzerine çıkarabilir ve bundan dolayı ücretler yükselebilir. Dahası, yukarıda varsayılan koşulların değişmeden korunması halinde, bu duruma ulaşılması zorunludur. Her yıl bir önceki yıldan daha fazla işçi çalıştırılacağı için, birikim ihtiyaçlarının normal emek arzını aşmaya ve dolayısıyla ücretlerin yükselmeye başlayacağı bir noktaya, er geç, zorunlu olarak gelinecektir. Bütün bir 15. yüzyıl ve 16. yüzyılın ilk yarısı boyunca İngiltere'de bu konuda büyük feryat koparılmıştı. Bununla beraber, işçilerin varlıklarını sürdürmelerinin ve çoğalmalarının daha az ya da daha çok uygun olan koşulları, kapitalist üretimin temel karakterinde hiçbir değişikliğe yol açmaz. Nasıl basit yeniden üretim, bir yanda kapitalistleri öte yanda ücretli işçileri toplayan sermaye ilişkisini sürekli olarak yeniden üretirse, boyutları gittikçe büyüyen yeniden üretim ya da birikim de, daha çok sayıda ya da daha

büyük kapitalistlerin bir kutupta, daha fazla ücretli işçinin öteki kutupta toplanmasını sağlayacak şekilde, sermaye ilişkisini daha büyük ölçekte yeniden üretir. Sermayenin değerlenme aracı olarak durmadan sermayenin parçası haline gelmek zorunda bulunan, sermayeden kendisini kurtaramayan ve sermayeye kölece bağlılığı, yalnızca, kendisini sattığı bireysel kapitalistlerin değişmesiyle gözlerden saklanan emek gücünün yeniden üretimi, gerçekte, bizzat sermayenin yeniden üretiminin bir unsurudur. Yani, sermaye birikimi proletaryanın çoğalması demektir.[75]

Klasik iktisat bu ilkeyi o kadar iyi kavramıştır ki, A. Smith, Ricardo ve başkaları, daha önce belirtilmiş olduğu gibi, birikimi, yanlış bir şekilde, artık ürünün sermayeye çevrilen kısmının tamamının üretici işçiler tarafından tüketilmesiyle ya da bunun ek ücretli işçilere dönüşmesiyle özdeşleştirmiştir. Daha 1696 yılında John Bellers şöyle diyordu:

> "Bir kimsenin 100.000 acre toprağı ve bir o kadar sterlin parası ve bir o kadar baş da hayvanı olsa, ama iş gördürecek işçi bulamasa, bu zenginin kendisi işçi olmazdı da ne olurdu? Ve zenginleri işçiler yarattıkları için, ne kadar çok işçi olursa o kadar zengin insan olur. ... Yoksulun emeği zenginin madenidir."[76]

Bunun gibi, Bernard de Mandeville de 18. yüzyılın başında şunları söylüyordu:

> "Mülkiyetin gerektiği kadar korunduğu bir yerde, parasız yaşamak yoksulsuz yaşamaktan daha kolay olurdu; çünkü, aksi halde, işleri kim yapardı? ... İşçilerin açlıktan ölmemelerine dikkat edilmeli, ama ellerine tasarruf edilmeye değer bir şey de geçmemelidir. Ara sıra en aşağı sınıftan bir kimse, alışılmadık bir çaba ve tutumluluk göstererek, içinde yetişmiş olduğu koşulların dışına ve üstüne çıkarsa, ona kimse engel olmamalıdır; ayrıca, tutumlu olmanın toplumdaki her özel kişi, her özel aile için en akıllıca yol olduğu da inkâr edilemez: ne var ki, yoksulların mümkün olduğu kadar büyük bir kısmının asla aylak bırakılmaması ve ayrıca bunların ellerine ne geçiyorsa bunu sürekli olarak harcamaları bütün zengin ulusların çıkarla-

75 Karl Marx, l.c. - "Bir ülke, kitleler üzerindeki baskı aynı kalırken, ne kadar çok proletere sahipse o kadar zengin olur." (Colins, "L'Économie Politique, Source des Révolutions et des Utopies prétendues Socialistes", Paris 1857, t. III, s. 331.) "Proleter" dendiği zaman, iktisadi anlamda, "sermaye"yi üreten ve değerlendiren ve Pecqueur'in deyimiyle "Monsieur Kapital"'in değerlenme ihtiyaçları bakımından gereksiz hale gelir gelmez sokağa atılan ücretli işçiden başka bir şey değildir. "İlkel ormanların hastalıklı proleteri" Roscher'in kafasından çıkma bir hayaldir. İlkel ormanların ilkel yaratığı, ilkel ormanların sahibidir ve ilkel ormanı, tıpkı bir orangutan gibi serbestçe, kendi malı olarak kullanır. Yani o bir proleter değildir. Onun proleter olması, ancak, onun ormanı değil de ormanın onu sömürmesi etmesi halinde söz konusu olur. Sağlık durumuna gelince, böyle bir insan, sadece modern proleter ile değil, frengili ve sıracalı yukarı sınıf insanı ile de pekâlâ karşılaştırılabilir. Öyle görünüyor ki, Bay Wilhelm Roscher, ilkel orman derken, kendi yurdu olan Lüneburg çalılıklarını kastediyor.

76 "As the labourers make men rich, so the more labourers, there will be the more rich men ... the Labour of the Poor being the Mines of the Rich." (John Bellers, l.c. s. 2.)

rına uygun olan bir şeydir. ... Hayatlarını günlük çalışmalarıyla kazanan kimseler, kendilerini işe yarar insanlar haline getirecek ihtiyaçlarından başka bir dürtüye sahip değildir; bunun için, onların bu ihtiyaçlarını hafifletmek akıllılık, tamamıyla tatmin edip yok etmek ise delilik olur. Çalışan bir kimseyi gayrete getirebilmenin biricik yolu, ona orta karar bir ücret vermektir. Çok düşük bir ücret onu, kendi mizacına göre, bezginleştirir ya da umutsuzluğa düşürür, çok fazla bir ücret ise küstah ve tembel yapar. ... Buraya kadar söylenenlerden anlaşılıyor ki, köleliğe yer vermeyen hür bir ülkede en güvenilir zenginlik, iş görür yoksullar kitlesinden oluşur. Bunların donanma ve ordunun hiç şaşmayan ve tükenmeyen insan kaynağını teşkil etmeleri de cabası; bunlar olmasaydı ne bir zevk ne de herhangi bir ülkenin ürünlerinin değeri olurdu. Toplumu" (doğal olarak işçi olmayan kimselerden meydana geliyor) "mutlu kılmak ve halkın kendisini kötü koşullar içinde hoşnut tutmak için, büyük çoğunluğun hem cahil ve hem de yoksul kalması gereklidir. Bilgi, arzularımızı hem büyütür hem çoğaltır; oysa, bir kimse ne kadar az şey arzu ederse, onun ihtiyaçlarının tatmin edilmesi o kadar kolay olur."[77]

Namuslu ve açık kafalı bir adam olan Mandeville'in o zamanlar henüz kavrayamamış olduğu şey şudur: birikim sürecinin kendi mekanizması, sermaye ile birlikte, "iş görür yoksullar" kütlesini, yani, emek güçlerini büyüyen sermayenin büyüyen değerlenme gücüne dönüştüren ve tam da bu yüzden, kapitalistte kişileşen kendi ürünlerine bağımlılık ilişkilerini ebedîleştirmek zorunda olan ücretli işçiler kütlesini büyütür. Sir F. M. Eden bu bağımlılık ilişkisiyle ilgili olarak, "Yoksulların Durumu ya da İngiltere'nin Çalışan Sınıfının Tarihi" adlı eserinde şöyle der:

"Bizim bulunduğumuz iklim kuşağı, ihtiyaçların karşılanabilmesi için çalışmayı gerektiriyor ve bundan dolayı hiç değilse toplumun bir kısmı bıkıp yorulmaksızın çalışmak zorunda. ... Hiçbir iş yapmadıkları halde, diğer bazı kimseler, çalışanların gayretlerinin ürünleri olan şeylere el koyar ve bunları kendilerine mal eder. Ne var ki, bu mülk sahipleri, bunu yalnızca uygarlığa ve düzene borçludur; bu insanlar, tümüyle burjuva kurumları tarafından yaratılmıştır.[78] Çünkü, bu kurumlar, emek ürünlerinin çalışmak dışındaki yollarla da mülk edinilebileceğini kabul etmiştir. Bağımsız servet sahibi kimseler, bu servetlerini, başkalarınınkinden kesinlikle daha iyi olmayan kendi yeteneklerine değil, neredeyse tamamıyla başkalarının emeğine borç-

77 B. de Mandeville, ("The Fable of the Bees", 5th ed., Lond. 1728, Remarks, s. 212, 213, 328.) - "Düzgün bir hayat ve devamlı çalışma yoksul insan için maddi mutluluğa" (bundan, iş gününün mümkün olduğu kadar uzun ve geçim araçlarının mümkün olduğu kadar az olmasını anlıyor) "ve devlet için" (yani toprak sahipleri, kapitalistler ve bunların üst düzey politikacıları ve temsilcileri için) "zenginliğe götüren yoldur." ("An Essay on Trade and Commerce," Lond. 1770, s. 54.)

78 Eden, bu durumda "burjuva kurumları" kimin yaratıklarıdır, diye sormalıydı. O, hukuki yanılsamalardan hareketle, yasayı maddi üretim ilişkilerinin ürünü olarak değil, üretim ilişkilerini yasanın ürünü olarak görüyor. Linguet, Montesquieu'nun "Esprit des Lois"sını ("Kanunların Ruhu"nu) bir fiske ile yıkmıştı: *"L'esprit des lois, c'est la propriété."* (kanunların ruhu mülkiyettir".)

ludur; zenginleri yoksullardan ayıran şey, arazi ve para sahibi olmak değil, emek üzerinde kumanda gücüne (*the command of labour*) sahip bulunmaktır. ... Böylece, yoksullar, sefil ve kölelere özgü bir durumda bırakılmıyor, rahat ve liberal bir bağımlılık ilişkisine (*a state of easy and liberal dependence*) sokuluyorlar, ve mülk sahiplerine, kendileri için çalıştırdıkları kimseler üzerinde yeteri kadar nüfuz ve otoriteye sahip olma olanağı sağlanmış oluyor. ... Böyle bir bağımlılık durumu, insan doğasını tanıyan herkesin bildiği gibi, bizzat işçinin kendi rahatı için gereklidir."[79]

Gerçekten şunu da belirtelim ki, Sir F. M. Eden, Adam Smith'in, 18. yüzyıl boyunca anılmaya değer önemde bir şeyler yapmış tek öğrencisidir.[80]

79 Eden, l.c, v. I, 1.I, ch. I, s. 1, 2 ve Preface, s. XX.

80 Okuyucu bana, "Essay on Population" adlı çalışması 1798 yılında yayınlanmış olan Malthus'u hatırlatacak olursa, ben de ona bu eserin ilk biçimi ile Defoe, Sir James Steuart, Townsend, Franklin, Wallace ve diğer kimselerden, ilkokul çocuklarına yaraşır bir yüzeysellikle ve papazlara has bir kötü ifade ile yapılmış bir aşırma olduğunu ve içinde kendisi tarafından düşünülmüş bir tek cümle bulunmadığını hatırlatırım. Bu kitapçığın uyandırdığı büyük sansasyon doğrudan doğruya parti çıkarları ile ilgilidir. Fransız Devrimi Britanya Krallığı'nda ateşli savunucular bulmuştu; yavaş yavaş 18. yüzyılda işlenmiş ve daha sonra büyük bir toplumsal bunalımın ortasında davul ve zurna ile Condorcet ve başkalarının öğretilerine karşı mutlak etkili bir panzehir diye ilan edilmiş olan "nüfus ilkesi", İngiliz oligarşisi tarafından insanlığın ilerleme yönündeki arzularının büyük tahripçisi olarak sevinçle karşılanmıştı. Başarısı karşısında büyük bir şaşkınlığa uğrayan Malthus, daha sonra kitabını.üstünkörü topladığı malzemeyle doldurma ve kendisinin keşfetmeyip sadece başkalarından aşırdığı birtakım yeni şeyleri buna ekleme işine koyuldu. - Şunları da belirtelim: Malthus, İngiliz Yüksek Kilisesi'ne mensup bir papaz olduğu halde, kendisini manastır hayatına adadı. Protestan Cambridge Üniversitesi'ne *fellowship*'liğin (üyeliğin) koşullarından biri de buydu: "Kolej üyelerinin evlenmelerine izin vermeyiz; evlenen bir kimse derhal kolej üyesi olmaktan çıkar." ("Reports of Cambridge University Commission", s. 172.) Bu durum, bir yandan işçilere "nüfus ilkesi"ni vazederken, bir yandan da Katolikliğin papazlar için koyduğu evlenme yasağını kendiliklerinden kaldırıp rafa koyan, "Doğurgan olun ve çoğalın" emrini kendileri için özellikle kutsal bir görev sayacak derecede benimseyip nüfusun çoğalmasına her yerde gerçekten rezalet derecesine varan bir ölçüde katkıda bulunan Protestan papazlar ile Malthus arasında, Malthus lehine bir fark yaratır. İktisadi dönüşüm geçirmiş ilk günahın, Adem Baba'nın elmasının, *"urgent appetite"*'in (şiddetli arzunun), papaz Townsend'in neşeli ifadesiyle *"the checks which tend to blunt the shafts of Cupid"* (Cupid'in oklarını körleştirmeye yönelik frenlemeler) diye bahsedilen bu nazik konunun Protestan teolojisi veya daha doğrusu kilise tarafından tekel altına alınmış ve alınmakta olması ilginç bir şeydir. Özgün ve akıllı bir yazar olan Venedikli rahip Ortes istisna edilirse, nüfus teorisyenleri çoğunlukla Protestan papazlar arasından çıkmıştır. Örneğin, modern nüfus teorisini bütünüyle incelemiş ve Quesnay ile öğrencisi Mirebeau arasındaki geçici tartışmanın kendisine aynı konu hakkında fikirler sağladığı "Théorie du Système animal", Leyde 1767, adlı eserin yazarı Bruckner, daha sonra papaz Wallace, papaz Townsend, papaz Malthus ve öğrencisi başpapaz Th. Chalmers; aynı doğrultuda kalem oynatan daha küçük papazları saymıyoruz. Ekonomi politik, başlangıçta, Hobbes, Locke, Hume gibi filozoflar; Thomas More, Temple, Sully, de Witt, North, Law, Vanderlint, Cantillon, Franklin gibi iş ve devlet adamları ve özellikle teorik olarak ve en büyük başarı ile de Petty, Barbon, Mandeville, Quesnay gibi hekimler tarafından incelenmiş ve geliştirilmişti. Daha 18. yüzyılın ortasında, zamanının önemli bir iktisatçısı olan papaz Tucker kendisini bu dünyanın zenginlikleri ile meşgul olmakta mazur görmüştür. Daha sonra, doğrusu istenirse işte bu sözü edilen "nüfus ilkesi" ile, Protestan papazların günü

Buraya kadar varsayılmış ve işçiler için en uygun düşmüş birikim koşulları altında, bunların sermayeye bağlılık ilişkileri, dayanılabilir ya da Eden'in dediği gibi,"rahat ve liberal"biçimlere bürünmüştür. Bu bağımlılık ilişkisi, sermayedeki büyüme ile birlikte, daha fazla yoğunlaşacağı yerde, sadece daha fazla genişlemiştir; yani, sermayenin sömürü ve egemenlik alanı sadece kendi boyutlarıyla ve egemenlik altına aldığı kimselerin sayısıyla birlikte büyür. Gittikçe büyüyen ve giderek artan ölçüde ek sermayeye dönüşen kendi artık ürünlerinin daha büyük bir kısmı, ödeme araçları biçiminde, egemenlik altındakilerin kendilerine döner; böylece, bunlar, zevklerinin alanını genişletebilecek, daha güzel elbise-

---

geldi. Nüfusu zenginliğin temeli sayan ve Adam Smith gibi açıkça bir papaz düşmanı olan Petty, onların bu beceriksizce müdahalelerini sanki sezmiş gibi, şöyle der: "Hak ve adaletin en iyi gerçekleştiği yer nasıl avukatların açlıktan nefeslerinin koktuğu yerse, din duygusunun en kuvvetli olduğu yer de papazların nefislerini en çok köreltttikleri yerdir." Bundan ötürü, Protestan papazlara, bundan böyle Havari Pavlus'un yolundan gitmek ve evlenme yasağı ile nefislerine "eza etmek" istemediklerine göre, "mevcut kilise vakıflarınızın geçimlerini sağlayabileceğinden daha fazla papaz üretmemelerini (*not to breed more Churchmen*)" salık verir. "Buna göre" der "İngiltere ve Galler'de 12.000 vakıf varsa, 24.000 papaz üretmek akılsızlık olur (*it will not be safe to breed 24.000 ministers*); Çünkü, kendilerine bir şey verilemeyen 12.000 tanesi bu durumda daima bir geçim yolu arayacaklardır; ve bunu da halkın arasına girip halkı vakıftan çöplenen 12.000 papazın ruhlarını zehirlediklerine ya da açlıktan öldürdüklerine ve onları cennete giden yoldan saptırdıklarına ikna etmekten daha kolay nasıl yapabilirler?" (Petty, "A Treatise on Taxes and Contributions", Lond. 1667, s. 57.) Kendi zamanındaki Protestan din adamlarına karşı Adam Smith'in nasıl bir tutum aldığını aşağıdakiler göstermektedir. Norwich Piskoposu Dr. Horne, "A Letter to A. Smith, L. L. D. On the life, Death and Philosophy of his Friend David Hume. By One of the People called Christians", 4th ed., Oxford 1784, adlı yazısında, A. Smith'i, Bay Strahan'a hitaben yazdığı bir açık mektupta, "dostu David"i (yani Hume'u) "mumyalaştırdığı" için, "Hume'un ölüm döşeğinde kendisini Lucian ve *Whist*'le" nasıl "eğlendirdiğini" cümle aleme duyurduğu için, "Ben Hume'u, gerek sağlığında gerek ölümünden sonra, insan doğasındaki zaafların olanak verdiği kadar, bilgelikte ve erdemde kusursuz ideal insanın çok yakın bir timsali olarak görmüşümdür" diyebilecek derecede fütursuz olduğu için azarlar. Bay Piskopos hiddetle kükrer: "şifa bulmaz bir antipatinin tutsağı olarak din denilen ne varsa karşı çıkmış ve dinin insanların hafızalarından adını dahi kazıyıp silmek için olanca gücünü harcamış olan birinin karakter ve davranışını mükemmel bir bilgelik ve fazilet örneği diye göstermeye ne hakkımız var bayım?" (l.c. s. 8.) "Fakat hakikat aşıkları, sizler umutsuzluğa, kapılmayın, ateizmin ömrü uzun olmayacaktır." (s. 17) Adam Smith "ateizmi bütün ülkeye yaymak gibi korkunç bir alçaklık (*the atrocious wickedness*) yoluna saptı" (özellikle "Theory of moral sentiments" adlı eseriyle). "... Oyununuzun farkındayız. Bay Doktor! Kötülük kastınız yok, Ama bu defa, sanırım, başarılı olamayacaksınız. Muhterem David Hume'u örnek göstererek, ateizmin hüzünlü ruhlar için biricik ferahlatıcı, ölüm korkusuna karşı biricik panzehir olduğuna bizlerin kanmamızı istiyorsunuz. ... Harabeye dönen Babil'e gülüyor ve taş kesilen alçak firavunu sadece kutluyor olmalısınızdır!" (l.c. s. 21, 22.) Kolej arkadaşlarından ortodoks biri A. Smith'in ölümünden sonra şunları yazmıştır: "Smith'in Hume'a duyduğu hayranlık, onun bir Hristiyan olmasını önledi. ... Hume ona Ay'ın yeşil bir peynir olduğunu söyleseydi, o buna inanırdı. Ona inandığı içindir ki, Tanrı ve mucize olmadığına da inandı. ... Politik prensiplerinde cumhuriyetçiliğe yaklaşmıştı." ("The Bee" by James Anderson, 18 vls., Edinb. 1791-1793, vol. 3, s. 165, 166.) Papaz Th. Chalmers A. Smith'in "üretici olmayan işçiler" kategorisini, sırf garezinden ötürü, özellikle Protestan papazları için icat ettiğinden kuşkulanmıştır; oysa bu insanlar Tanrı'nın bağında kutsal bir görevi yerine getirir.

ler giyebilecek, evlerini daha iyi mobilya vb. ile döşeyebilecek ve küçük bir yedek para fonu oluşturabilecek hale gelir. Ne var ki, daha iyi giyinme, daha iyi beslenme, daha iyi bakım ve daha büyük bir *peculium* (kölenin sahip olmasına izin verilen özel mülk) kölenin bağımlılık durumunu ve sömürülmesini ne derece ortadan kaldırırlarsa, ücretli işçininkini de o kadar kaldırır. Sermaye birikiminin sonucu olarak emek fiyatının yükselmesi, gerçekte, yalnızca, ücretli işçinin kendisinin yapıp boynuna geçirmiş bulunduğu altından zincirin uzunluk ve ağırlığının, onun daha gevşek bağlanmasını mümkün kılması demektir. Bu konu hakkında yürütülen tartışmalar sırasında asıl önemli olan konu, yani kapitalist üretimin *differentia specifica*'sı (ayırt edici farkı), çoğu zaman gözden kaçınlır. Emek gücü burada, sağladığı hizmet ya da ürünle kendisini satın alan kimsenin kişisel ihtiyaçları tatmin edilsin diye satın alınmaz. Alan kimsenin amacı, sermayesini değerlendirmek, kendisinin ödediğinden daha fazla emek içeren, dolayısıyla kendilerinde onun karşılık olarak hiçbir şey ödememiş olduğu ama yine de metaların satışı ile gerçekleşip cebine inen bir değer kısmı bulunan metalar üretmektir. Artık değer üretimi ya da kâr etme, bu üretim tarzının mutlak yasasıdır. Emek gücü, ancak, üretim araçlarını sermaye olarak tuttuğu, kendi değerini sermaye olarak yeniden ürettiği ve karşılığı ödenmemiş emekle bir ek sermaye kaynağı sağladığı sürece, satılabilir bir şeydir.[81] Bundan dolayı, emek gücünün durmadan yeniden satılma zorunluluğu ve zenginliğin boyutlarını gittikçe büyüten bir yeniden üretimle sermaye olarak yeniden üretilmesi, sözü edilen koşulların işçiler için uygunluk derecesi ne olursa olsun, emek gücünün satış koşulları içinde yer alır. Ücret, görülmüş olduğu gibi, doğası gereği, işçi tarafından her zaman belli bir miktarda karşılığı ödenmeyen emek sağlanmasını gerektirir. Emeğin fiyatı düşerken ücretin yükselmesi halini bir yana bıraktığımızda, ücretteki artma, olsa olsa, sadece işçinin sağlamak zorunda olduğu karşılığı ödenmeyen emekte, miktar itibarıyla bir azalma olduğu anlamına gelir. Bu azalma hiçbir zaman sistemin kendisini tehdit edeceği bir noktaya ulaşamaz. Ücret haddi ile ilgili şiddetli çatışmalar bir yana, -Adam Smith'in zaten göstermiş olduğu gibi, genel olarak ele alındığında, böyle bir çatışmada, patron her zaman patron olarak kalır- emeğin fiyatında sermaye birikiminden kaynaklanan bir yükselmenin gerçekleşmesi aşağıdaki alternatiflere bağlıdır.

---

81 2. Basıma not. "Ne var ki, sanayi işçisinin de, tarım işçisinin de istihdamında aynı sınır söz konusudur: yani, bunların emek ürününden işverenin bir kâr elde etmesi olanağı. Ücret haddi patronun kazancını ortalama kârın altına düşürecek kadar yükselecek olursa, işçi çalıştırılmaz olur, ya da bir ücret indirimine razı olması koşuluyla çalıştırılır. "(John Wade, l.c. s. 240.)

Bir alternatif, emek fiyatının, bunun yükselmesi birikimin ilerlemesine zarar vermediği için, artmaya devam etmesidir; A. Smith'e göre bunda bir olağanüstülük yoktur, çünkü,

> "kâr düştüğünde bile stoklar yine de büyür; hem de eskisinden daha hızlı büyürler. ... Büyük bir sermaye, küçük bir kârla bile, genel olarak, küçük bir sermayenin büyük bir kârla büyüyeceğinden daha hızlı büyür." (l.c. I, s. 189.)

Bu durumda, karşılığı ödenmeyen emekteki azalmanın sermayenin egemenlik alanını genişletmesine hiçbir biçimde zarar vermeyeceği açık bir şeydir. - Ya da, alternatifin diğer yüzüdür bu, emeğin fiyatındaki yükselmenin sonucu olarak, kazanma dürtüsü köreldiğinden, birikim duraklar. Birikim azalır. Ne var ki, birikimin azalmasıyla birlikte bu azalmanın nedeni, yani sermaye ile sömürülebilir emek arasındaki orantısızlık ortadan kalkar. Demek oluyor ki, kapitalist üretim sürecini yürüten mekanizma, geçici bir süre için kendi yarattığı engelleri yine kendisi bertaraf eder. Emeğin fiyatı tekrar sermayenin değerlenme ihtiyaçlarına uygun bir düzeye düşer; bu düzey şimdi, ücrette yükselme meydana gelmeden önce normal sayılmakta olan düzeyin altında, üstünde ya da tam ona eşit olabilir. Görülüyor ki: birinci durumda, sermayeyi bollaştıran şey, emek gücünün ya da çalışan nüfusun mutlak ya da göreli büyümesindeki azalma değildir; aksine, sömürülebilir emek gücünü yetersiz kılan, sermayedeki artıştır. İkinci durumda, sermayeyi yetersiz kılan, emek gücünün ya da çalışan nüfusun mutlak ya da göreli büyümesindeki artış değildir; aksine, sömürülebilir emek gücünü, ya da daha doğrusu bunun fiyatını aşırı hale getiren, sermayedeki azalmadır. Sömürülebilir emek gücü kütlesinin göreli hareketleri olarak yansıyan ve dolayısıyla da bu emek gücü kütlesinin kendi bağımsız hareketiyle doğuyormuş gibi görünen hareketler, sermaye birikimindeki işte bu mutlak hareketlerdir. Matematik diliyle ifade edilecek olursa: birikimin büyüklüğü bağımsız değişken, ücretin büyüklüğü bağımlı değişkendir; bunun tersi değil. Böylece, sınai çevrimin bunalım evresinde, meta fiyatlanndaki genel düşme, kendisini paranın göreli değerindeki yükselişle, refah evresinde, meta fiyatlarındaki genel yükselme, kendisini paranın göreli değerindeki düşmeyle ifade eder. *Currency School* (Para Okulu) diye anılan okul buradan, fiyatlar yükseldiği zaman çok fazla, düştüğü zaman çok az paranın dolaşımda bulunduğu sonucunu çıkarır. Cehaletleri ve gerçekleri tümüyle yanlış anlamaları, bunlarla,[82] yukarıda sözü edilen birikim görüngülerini, bir durumda çok az, diğer durumda çok

---

82 Krş. Karl Marx, "Zur Kritik der Politischen Oekonomie", s. 165 vd.

fazla ücretli işçinin bulunmasıyla açıklayan iktisatçılar arasında tam bir paralellik oluşturur.

Sözde "doğal nüfus yasası"nın temelini oluşturan kapitalist üretim yasası, basit olarak şundan ibarettir: Sermaye, birikim ve ücret haddi arasındaki ilişki, karşılığı ödenmeksizin sermayeye çevrilen emek ile ek sermayenin harekete geçirilmesi için gerekli ek emek arasındaki ilişkiden başka bir şey değildir. Yani, hiçbir biçimde, bir yanda sermayenin büyüklüğü, öte yanda işçi nüfusun sayısı olmak üzere birbirlerinden bağımsız iki büyüklük arasındaki bir ilişki değil, aksine, son tahlilde, yalnızca, aynı işçi nüfusunun karşılığı ödenmeyen emeği ile karşılığı ödenen emeği arasındaki bir ilişkidir. İşçi sınıfı tarafından sağlanan ve kapitalistler sınıfı tarafından karşılığı ödenmeksizin elde edilip sermayeye dönüştürülen emek miktarı, sermayeye dönüştürülmesi ancak karşılığı ödenen emeğe sıra dışı bir eklemede bulunulması ile mümkün olabilecek bir hızla artıyorsa, bu durumda, ücret yükselir; ve diğer her şey aynı kalmak koşuluyla, karşılığı ödenmeyen emek göreli olarak azalır. Ne var ki, bu azalma, sermayeyi besleyen artık emeğin artık normal miktarda arz edilmez olduğu noktaya ulaşır ulaşmaz, bir tepki meydana gelir: gelirin daha küçük bir kısmı sermayeye çevrilir, birikim yavaşlar ve ücretteki yükselme hareketi bir karşı darbe yer. Bundan ötürü, emek fiyatındaki yükselme, kapitalist sistemin temellerini sadece oldukları gibi bırakmakla kalmayan, ama aynı zamanda kapitalist sistemin gittikçe büyüyen boyutlarla yeniden üretimini de güvence altına alan sınırlar içinde tutulur. Şu halde, sözde bir doğa yasası biçimine sokulmuş kapitalist birikim yasasının aslında ifade ettiği şey ancak şudur: kapitalist birikimin doğası, emeğin sömürülme derecesindeki ya da fiyatındaki, sermaye ilişkisinin durmadan yeniden üretilmesini ve bunun gittikçe büyüyen boyutlarla yeniden üretilmesini ciddi şekilde tehdit edebilecek her tür düşme ya da yükselmeyi dışlar. Nesnel zenginliğin, işçinin gelişme ihtiyaçlarını karşılamak için var olmadığı, tersine, işçinin, mevcut değerlerin değerlenme ihtiyaçlarını karşılamak için var olduğu bir üretim tarzında, başka türlü olamaz. Din alanında insan nasıl kendi kafasının yarattığı şeylerin egemenliği altında ise, kapitalist üretimde de kendi eliyle yarattığı şeylerin egemenliği altında olur.[83]

83 "Şimdi, sermayenin kendisinin insan emeğinin ürününden başka bir şey olmadığını göstermiş olan ilk incelememize dönecek olursak, ... insanın kendi ürünü olan sermayenin hükmü altına girebileceği ve ona tabi hale gelebileceği anlaşılmaz bir şey gibi görünür; ve gerçekte her türlü şüphenin ötesinde söz konusu olan durum bu olduğu için, ister istemez şu soru ortaya çıkar: nasıl oluyor da işçi sermayenin -bunun yaratıcısı olarak- efendisi olmaktan çıkıp kölesi durumuna düşebilmiştir?" (Von Thünen, "Der isolirte Staat," Zweiter Theil, Zweite Abtheilung, Rostock 1863. s. 5, 6.) Thünen'in hizmeti bu soruyu sormuş olmasıdır. Cevabı düpedüz çocukçadır.

2. Birikim ve Ona Eşlik Eden Yoğunlaşma İlerlerken Sermayenin Değişir Kısmının Göreli Azalması

Bizzat iktisatçılara göre, bir ücret yükselmesine yol açan şey, toplumsal zenginliğin mevcut hacmi ya da halen sahip bulunulan sermayenin büyüklüğü değil, yalnızca birikimdeki sürekli büyüme ve bu büyümenin hızlılık derecesidir (A. Smith, I. Kitap, 8. Bölüm). Şimdiye kadar bu sürecin yalnızca özel bir evresini ele aldık, yani sermayedeki büyümeyi, sermayenin teknik bileşiminde bir değişme olmaması durumuna göre inceledik Ne var ki, süreç bu evrenin ötesine uzanır.

Kapitalist sistemin genel temelleri bir kere verilmiş olunca, birikimin devamı sırasında, her seferinde, toplumsal emeğin üretkenliğindeki gelişmenin, birikimin en güçlü kaldıracı haline geldiği bir noktaya ulaşılır.

> "Ücretleri yükselten aynı neden," der A. Smith, "yani sermaye artışı, emeğin üretken yeteneklerinin artmasına yol açar ve daha küçük bir emek miktarını, daha büyük bir miktarda ürün üretilebilecek duruma getirir."

Toprağın verimliliği vb. doğal koşulları, ve, bağımsız olarak ve kendi başlarına çalışan üreticilerin, kendisini nicel olarak yapılan şeylerin miktarında göstermekten çok nitel olarak bunların iyiliğinde gösteren hünerini bir yana bıraktığımızda, emeğin toplumsal üretkenlik derecesi, ifadesini, bir işçinin belli bir zaman aralığında, aynı kalan bir emek gücü yoğunluğu ile, ürüne dönüştürdüğü üretim araçlarının göreli büyüklüğünde bulur. İşçinin faaliyeti sırasında kullandığı üretim araçlarının kütlesi emeğinin üretkenliği ile birlikte büyür. Bu üretim araçları bu sırada ikili bir rol oynar. Bunlardan birindeki büyüme emek üretkenliğindeki artışın sonucu iken, diğerindeki büyüme emek üretkenliğindeki artışın koşuludur. Örneğin, manifaktür tipi iş bölümüyle ve makine kullanımıyla birlikte aynı zaman aralığında daha fazla ham madde işlenir ve dolayısıyla emek sürecine daha büyük bir ham madde ve yardımcı madde kütlesi girer. Bu, emeğin yükselen üretkenliğinin sonucudur. Öte yandan, kullanılan makinelerin, yararlanılan iş hayvanlarının, yapay gübrelerin, boşaltma borularının vb. oluşturduğu kütle, emeğin üretkenliğindeki yükselmenin koşuludur. Binalarda, dev fırınlarda, ulaşım araçlarında vb. yoğunlaşmış üretim araçları kütlesi için de aynısı geçerlidir. Ne var ki, ister bir koşul isterse bir sonuç olsun, emek üretkenliğindeki artışı ifade eden, üretim araçlarının büyüklüğünün, bunların parçası haline gelen emek gücüne göre artmasıdır. Yani, emek üretkenliğindeki artış, kendisini, emek kütlesinin, bu emek kütlesi tarafından harekete geçirilen üretim araçları kütlesine oranla azalmasıyla, ya da emek sürecine katılan öznel faktörün aynı süreçte yer alan nesnel faktörlere oranla büyüklük olarak azalmasıyla gösterir.

Sermayenin teknik bileşimindeki bu değişme, üretim araçları kütlesinde, bu kütleyi canlandıran emek gücü kütlesiyle karşılaştırmalı olarak gerçekleşen büyüme, sermayenin değer bileşiminde, sermayenin değişmez kısmının değişir kısmı aleyhine büyümesiyle yansır. Bir sermaye, söz gelişi, başlangıçta % 50'si üretim araçlarına ve diğer % 50'si emek gücüne yatırılmışken, daha sonra, emeğin üretkenlik derecesindeki gelişme ile birlikte, % 80'i üretim araçlarından % 20'si emek gücünden oluşacak biçimde değişebilir vb. Değişmez sermaye kısmının değişir sermaye kısmına oranla gittikçe artarak büyümesi yasası, ister bir tek ulusun farklı ekonomik dönemlerini isterse aynı dönem içinde farklı ulusları göz önüne alalım, meta fiyatlarının (daha önce yapmış bulunduğumuz) karşılaştırmalı analizleri ile her adımda teyit edilir. Sadece tüketilen üretim araçlarının ya da değişmez sermaye kısmının değerini temsil eden fiyat unsurunun göreli büyüklüğü birikimin ilerlemesiyle doğru orantılı, fiyatın emeğin karşılığı olan ya da değişir sermaye kısmını temsil eden diğer unsuru, birikimin ilerlemesiyle ters orantılı olarak değişir.

Bununla beraber, değişir sermaye kısmının değişmez sermaye kısmına oranla azalması, ya da sermaye değerinin değişmiş bileşimi, sermayenin maddi unsurlarının bileşimindeki değişikliği ancak yaklaşık olarak gösterir. Söz gelişi, iplikçilik iş koluna yatırılan sermayenin değeri, 18. yüzyılın başında ½'si değişmez ve ½'si değişir olarak ayrılmakta iken, bugün, $^7/_8$'i değişmez ve $^1/_8$'i değişir olarak ayrılmış bulunuyorsa, diğer yandan, iplikçilik işinde harcanan belli miktarda bir emeğin üretken bir tarzda tüketmekte bulunduğu ham madde, emek araçları vb. kütlesi 18. yüzyılın başındakinden yüzlerce kez daha büyüktür. Bunun basit bir nedeni var: emeğin artan üretkenliğiyle birlikte, yalnızca bu emek kütlesi tarafından kullanılan üretim araçlarının hacmi büyümez, aynı zamanda bunların hacimlerine oranla değerleri düşer. Yani, bunların değerlerinde mutlak bir artma olur, ama bu artma, hacimlerindeki büyüme ile orantılı değildir. Bu nedenle, değişmez sermaye ile değişir sermaye arasındaki farkta meydana gelen büyüme, değişmez sermayenin kendilerine çevrildiği üretim araçları kütlesi ile değişir sermayenin kendisine çevrildiği emek gücü kütlesi arasındaki farkta meydana gelen büyümeden çok daha küçük olur. Birinci fark ikinci farkla birlikte büyür, ama bu, daha küçük bir derecede olur.

Ayrıca, birikimin ilerlemesi değişir sermaye kısmının göreli büyüklüğünü küçültüyorsa, bununla, onun mutlak büyüklüğündeki artışı hiçbir şekilde dışlamaz. Diyelim, bir sermaye değeri başlangıçta % 50 değişmez, % 50 değişir sermaye şeklinde, sonradan, % 80 değişmez, % 20 değişir

sermaye şeklinde bölünsün. Arada geçen süre içinde başlangıçtaki sermaye, diyelim 6.000 sterlin iken 18.000 sterline çıkmışsa, bunun değişir kısmı da $^{1}/_{5}$ oranında artar. Bu kısım, 3.000 sterlindi, şimdi ise 3.600 sterlindir. Ama, emeğe olan talebi % 20 artırmak için, daha önce % 20'lik bir sermaye artışı yetmekte iken, aynı şey şimdi başlangıçtaki sermayenin üç katına çıkmasını gerektirir.

Emeğin toplumsal üretkenliğindeki gelişmenin boyutları gittikçe büyüyen bir iş birliğini bir ön koşul olarak nasıl gerektirdiği ve nasıl ancak bu ön koşul altında, işin bölünmesinin ve birleştirilmesinin örgütlenebildiği, yığınsal yoğunlaşma sayesinde üretim araçlarının daha ekonomik bir tarzda kullanılabildiği, yapıları itibarıyla ancak birlikte kullanılabilen, örneğin makine sistemi vb. gibi emek araçlarının ortaya çıkarılabildiği, muazzam doğa güçlerinin üretimin hizmetine sokulabildiği ve üretim sürecinin bilimin teknolojik uygulamasına dönüştürülebildiği, Dördüncü Kısımda gösterilmişti. Üretim araçlarının özel kişilerin malı olduğu ve bundan dolayı zanaatçının ya kendi başına ve bağımsız olarak meta ürettiği, ya da, kendi başına faaliyette bulunmak için gerekli araçlardan yoksun olması yüzünden, emek gücünü bir meta olarak sattığı, meta üretimi temeli üzerine kurulu bir sistemde, sözü edilen ön koşul, ancak, bireysel sermayelerin büyümesiyle, ya da toplumsal üretim ve geçim araçlarının kapitalistlerin özel mülkiyeti haline gelmesi oranında gerçekleşir. Meta üretiminin meydana getirdiği temel, boyutları gittikçe büyüyen üretimi, ancak kapitalist biçim içinde taşıyabilir. Bundan ötürü, bireysel meta üreticilerinin ellerinde belli bir sermayenin birikmiş olması, özgül kapitalist üretim tarzının ön koşulunu oluşturur. İşte bu nedenle, zanaatçılıktan kapitalist işletme biçimine geçilirken bunun bulunduğunu varsaymak zorunda kalmıştık. Kapitalizme özgü üretimin doğurduğu tarihsel bir sonuç olmadığı, aksine, kapitalizme özgü üretimin temelini oluşturduğu için, bu birikime ilk birikim adı verilebilir. Bunun kendisinin nasıl ortaya çıktığını burada şimdiden incelememiz gerekmiyor. Hareket noktasının bu olduğunu belirtmemiz yeter. Ancak, emeğin toplumsal üretkenliğini yükseltmeye yarayan ve bu temel üzerinde boy verip gelişen bütün yöntemler, aynı zamanda, kendisi de birikimin kurucu unsuru olan artık değerin ya da artık ürünün üretimini artırma yöntemleridir. Demek ki, bunlar aynı zamanda sermayenin sermaye ile üretimi yöntemleri, ya da sermayenin hızlı birikimini sağlayan yöntemlerdir. Artık değerin sürekli olarak yeniden sermayeye dönüşmesi, kendisini, üretim sürecinde yer alan sermayenin büyüklüğünü gittikçe büyütmesi biçiminde ortaya koyar. Öte yandan, bu büyüme de, üretimin daha büyük bir ölçeğe ulaşmasının ve buna eşlik eden, emeğin

üretkenliğini artırmanın ve artık değer üretimini hızlandırmanın yöntemlerinin temelini oluşturur. Demek ki, belli bir derecedeki sermaye birikimi, özgül kapitalist üretim tarzının koşulu olarak gözüküyorsa, bu sonuncusu da, diğer taraftan, sermayenin hızlandırılmış bir birikimine yol açar. Bundan ötürü, sermaye birikimi ile birlikte özgül kapitalist üretim tarzı, özgül kapitalist üretim tarzı ile birlikte de sermaye birikimi gelişmektedir. Her iki ekonomik faktör, karşılıklı olarak birbirlerinden aldıkları dürtünün bileşik oranına göre, sermayenin teknik bileşiminde, değişir kısmın değişmez kısma oranla gittikçe daha fazla küçülmesi sonucunu doğuran değişmelere yol açar.

Her bireysel sermaye, şu ya da bu büyüklükte bir üretim araçları yoğunlaşması olup, büyüklüğüne uygun olarak, şu ya da bu büyüklükte bir işçi ordusu üzerinde kumanda edebilme gücünü elinde tutar. Her birikim, yeni bir birikimin aracı olur. Birikim, sermaye olarak iş gören zenginliğin büyüyen kütlesiyle birlikte, bireysel kapitalistlerin ellerinde bu zenginliğin daha fazla toplanmasını ve böylece boyutları gittikçe büyüyen üretimin ve özgül kapitalist üretim yöntemlerinin temelinin daha fazla genişlemesini sağlar. Toplumsal sermayedeki büyüme, çok sayıdaki bireysel sermayelerin büyümeleriyle olur. Diğer bütün koşullar aynı kalmak üzere, bireysel sermayelerin ve bunlarla birlikte üretim araçlarının yoğunlaşması, bunlar toplumsal toplam sermayenin ne oranda parçaları iseler, o oranda büyür. Aynı zamanda başlangıçtaki sermayeden bazı kısımlar ayrılır ve bağımsız yeni sermayeler olarak iş görürler. Burada, diğer şeylerin yanında, sahip bulunulan servetin kapitalist aileler içindeki dağılımı da önemli bir rol oynar. Sermaye birikimi ile birlikte, bu nedenle, kapitalistlerin sayıları da şu ya da bu miktarda artar. Doğrudan doğruya birikime dayanan ya da daha doğrusu onunla aynı şey olan bu tür yoğunlaşmayı karakterize eden iki husus vardır. İlk olarak, toplumsal üretim araçlarının bireysel kapitalistlerin ellerinde gittikçe artan ölçüde toplanması, diğer her şey aynı kalmak koşuluyla, toplumsal zenginliğin büyüme derecesiyle sınırlanır. İkinci olarak, toplumsal sermayenin her bir özel üretim alanına yerleşmiş bulunan kısmı, birbirlerinin karşısına, bağımsız ve birbirlerine rakip meta üreticileri olarak çıkan çok sayıda kapitalist arasında bölünür. Bundan dolayı, birikimin ve ona eşlik eden yoğunlaşmanın çok sayıda noktaya bölünmesinin ötesinde, faaliyet halindeki sermayelerin büyümesi, yeni sermayelerin oluşumuyla ve eskilerin parçalanmasıyla engellenir. Bu nedenle, birikim, kendisini bir yandan üretim araçlarının ve emek üzerindeki kumanda gücünün gittikçe artan yoğunlaşması olarak ortaya koyuyorsa, öte yandan, çok sayıdaki bireysel sermayelerin birbirlerini geriye itmeleri olarak ortaya koyar.

Toplumsal toplam sermayenin çok sayıda bireysel sermayeye bölünmesi ya da bunun parçalarının birbirlerini geriye itmeleri, birbirlerini çekmeleri biçimindeki bir karşı tepkiye yol açar. Bu, artık, üretim araçlarının ve emek üzerindeki kumanda gücünün, birikimle özdeş olan basit yoğunlaşması değildir. Oluşmuş bulunan sermayelerin yoğunlaşması, bu sermayelerin bireysel bağımsızlıklarının kaldırılması, kapitalistin iktisadi varlığına bir diğer kapitalist tarafından son verilmesi, çok sayıdaki küçük sermayelerin az sayıdaki büyük sermayeler haline gelmesidir. Bu süreci ilkinden ayıran, mevcut ve faaliyet halinde bulunan sermayelerin dağılımının değiştirilmesinden başka bir ön koşulunun bulunmaması, dolayısıyla, hareket alanının, toplumsal zenginliğin mutlak büyümesiyle ya da birikimin mutlak sınırlarıyla sınırlanmış olmamasıdır. Sermaye bir yerde büyük kütleler halinde bir elde toplanmaktadır, çünkü başka yerde pek çok elden uzaklaşmaktadır. Bu, birikim ve yoğunlaşmadan farklı olarak, gerçek merkezîleşmedir.

Sermayelerin bu merkezîleşmesinin ya da sermayenin sermaye tarafından çekilmesinin yasalarını burada inceleyemeyiz. Bazı olgulara kısaca değinmek yeterli. Rekabet savaşı, metaları ucuzlatarak yürütülür. Metalarda ucuzluk sağlanması, *caeteris paribus* (diğer her şey aynı kalmak koşuluyla), emeğin üretkenliğine, ama bu da üretimin ölçeğine bağlıdır. Bu nedenle, büyük sermayeler, küçüklerin hakkından gelir. Dahası, hatırlanacağı üzere, kapitalist üretim tarzının gelişmesiyle birlikte, bir işi bunun normal koşullarına uygun olarak yürütebilmek için gereken bireysel sermayenin asgari hacmi büyür. Bundan dolayı, daha küçük sermayeler, büyük sanayinin ancak henüz yer yer ya da tam olmayan bir biçimde hükmü altına almış bulunduğu üretim alanlarına yığılır. Rekabet, bu gibi üretim alanlarında, rakip sermayelerin sayısıyla doğru orantılı, büyüklükleriyle ters orantılı bir güce sahiptir. Rekabet, her zaman, sermayeleri kısmen galibin eline geçen, kısmen yok olan, daha küçük boydaki birçok kapitalistin ortadan kalkmasıyla son bulur. Bu bir yana bırakıldığında, kapitalist üretimle birlikte tamamıyla yeni bir güç oluşur; bu yeni güç, ilk zamanlarında, birikimin mütevazı bir yardımcısı olarak, gizlice işin içine giren, toplumun yüzeyinde şu ya da bu büyüklükte kütleler halinde dağılmış bulunan paraları görünmeyen iplerle bireysel ya da ortaklık biçiminde birleşmiş kapitalistlerin ellerine çeken, fakat çok geçmeden rekabet savaşının yeni ve korkunç bir silahı haline gelen ve sonunda sermayelerin merkezîleşmesini sağlayan muazzam bir toplumsal mekanizmaya dönüşen kredi sistemidir.

Kapitalist üretim ve birikim ne ölçüde gelişirse, her ikisi de merkezîleşmenin en güçlü kaldıraçları olan rekabet ve kredi sistemi de

o ölçüde gelişir. Aynı zamanda, birikimin ilerlemesi, merkezîleşme konusu olabilecek malzemeyi, yani bireysel sermayeleri çoğaltır; bu sırada, kapitalist üretimde meydana gelen genişleme, bir yandan toplumsal ihtiyaç yaratırken, öte yandan, başarıyla yürütülmeleri daha önceki bir sermaye merkezîleşmesine bağlı bulunan muazzam sınai girişimler için gerekli olan teknik araçları sağlar. Bundan dolayı, bireysel sermayelerin karşılıklı çekim gücü ve merkezîleşme eğilimi, bugün her zamankinden daha kuvvetlidir. Merkezîleştirici hareketin genişlik ve enerjisi belli bir derecede kapitalist zenginliğin halen ulaşılmış bulunan büyüklüğü ve ekonomik mekanizmanın üstünlüğü ile belirleniyor olsa bile, merkezîleşmenin gösterdiği ilerleme hiçbir biçimde toplumsal sermayenin büyüklüğünde meydana gelen pozitif artışa bağlı değildir. Ve bu, merkezîleşmeyi, yalnızca daha büyük ölçekteki yeniden üretimin başka bir ifadesi olan yoğunlaşmadan ayıran özel bir farktır. Merkezîleşme, yalnızca mevcut sermayelerin dağılımındaki bir değişiklikle, toplumsal sermayenin unsurlarının nicel gruplaşmalarının basitçe değişmesiyle gerçekleşebilir. Sermaye bir yerde büyük kütleler halinde bir elde toplanabilmektedir, çünkü bir başka yerde tek tek birçok elden koparılmaktadır. Belli bir iş kolunda yatırılmış bulunan bütün sermayeler tek bir bireysel sermaye biçiminde eriyip kaynaşmış olsalardı, merkezîleşme bu iş kolunda ulaşabileceği en üst sınıra varmış olurdu.[84] Belli bir toplumda bu sınıra ancak, bütün toplumsal sermayenin, ister tek bir kapitalist isterse tek bir kapitalistler birliği olsun, tek bir elde toplandığı anda varılmış olurdu.

Merkezîleşme, sanayici kapitalistleri, yürüttükleri işlemlerin ölçeğini büyütebilir hale getirerek, birikimin işini tamamlar. Bu son sonuç ister birikimin isterse merkezîleşmenin ürünü olsun; ister merkezîleşme, zora dayanan ilhak yoluyla gerçekleşsin (böyle bir durumda bazı sermayeler diğerleri için öyle güçlü çekim merkezleri haline gelir ki, bunların bireysel bağlarını koparır ve kopmuş parçaları kendilerine çekerler), isterse oluşmuş veya oluşmakta olan sermayelerin bir yığınının kaynaşması, daha yumuşak bir yol olan hisse senetli şirketlerin kurulması yoluyla gerçekleşsin, bunların iktisadi etkisi değişmez. Sınai kuruluşların büyümüş olan boyutları, her yerde, çok sayıda kimsenin birlikte yapacakları işin daha kapsamlı bir düzen altına alınması için, bunların maddi hareket güçlerinin daha geniş ölçüde gelişmesi için, yani, kendi başlarına ve geleneksel tarzda yürütülmekte olan üretim süreçlerinin, toplumsal olarak birleştirilmiş ve bilimsel olarak düzenlenmiş üretim

84 4. Basıma Not. Halen, en yeni İngiliz ve Amerikan *"trust"*leri (tröstleri), bu hedefe, hiç değilse bir iş kolundaki bütün büyük girişimleri pratikte tekel oluşturacak bir anonim şirket halinde birleştirerek ulaşmaya çalışmaktadır. –F. E.

süreçlerine giderek daha fazla dönüştürülmesi için hareket noktasını oluşturur.

Ama, toplumsal sermayeyi meydana getiren parçaların kümelenişlerindeki nicel bir değişiklikten başka bir şey gerektirmeyen merkezîleşmeyle karşılaştırıldığında, birikimin, yani döngü biçiminden çıkıp spirale dönüşen yeniden üretim aracılığıyla sermayenin adım adım çoğalmasının, çok yavaş yol alan bir süreç olduğu açıktır. Dünya, birkaç bireysel sermayenin, bir demir yolu inşası işinin hakkından gelebilecekleri büyüklüğe ulaşıncaya kadar birikmelerini beklemek zorunda kalsaydı, demir yollarına hâlâ sahip olamazdı. Buna karşılık, merkezîleşme bunu, anonim şirketler aracılığıyla, kaşla göz arasında başarmasını bilmiştir. Ve merkezîleşme, böylece birikimin etkilerini artırır ve hızlandırırken, aynı zamanda, sermayenin teknik bileşimindeki, değişmez sermaye kısmını değişir sermaye kısmı aleyhine büyüten ve böylece emeğe olan göreli talebi azaltan köklü değişiklikleri genişletir ve hızlandırır.

Merkezîleşme yoluyla bir gecede birleştirilmiş olan sermaye kütleleri diğer sermayeler gibi yeniden ürer ve çoğalır; yalnızca üremeleri ve çoğalmaları daha hızlı olur ve böylece toplumsal birikimin yeni ve güçlü kaldıraçları haline gelirler. Bundan dolayı, toplumsal birikimin ilerlemesinden söz ettiğimizde, açıkça ifade etmesek bile, bunun içinde -bugün- merkezîleşmenin etkileri de vardır.

Normal birikimin akışı içinde oluşan ek sermayeler (bkz. Bölüm: 22, 1), özellikle yeni icat ve keşiflerin kullanılmasının, genel olarak da sınai mükemmelleşmenin araçları olarak hizmet görür. Ne var ki, eski sermaye de zamanla tepeden tırnağa yenilenmeyi gerektiren bir noktaya ulaşır; bu noktaya geldiğinde üzerindeki deriyi sıyırıp atar ve başkaları gibi mükemmelleştirilmiş teknik kılıkta yeniden dünyaya gelir; bu yeni biçim için de, daha büyük bir makine ve ham madde kitlesini harekete geçirmek için, daha küçük bir emek kütlesi yeterli olur. Bunun kaçınılmaz sonucu olan mutlak emek gücü talebindeki azalma, elbette, bu yenilenme sürecinden geçen sermayelerin merkezîleştirici hareket sayesinde daha önce bir araya yığılmış olmaları ölçüsünde, daha büyük olacaktır.

Demek ki, bir yandan, birikimin ilerlemesi sırasında oluşan ek sermaye, kendi büyüklüğüyle orantılı olarak, gittikçe daha az işçiyi kendisine çekerken, öte yandan, dönemsel olarak yeni bir bileşimle yeniden üretilen eski sermaye, daha önce kendisi tarafından çalıştırılmakta olan işçilerden gittikçe daha fazlasını kendisinden uzaklaştırır.

3. Bir Göreli Artık Nüfusun Gittikçe Artan Ölçüde Üretimi ya da Yedek Sanayi Ordusu

Sermayenin, başlangıçta yalnızca nicel bir genişleme olarak görünen birikimi, görmüş olduğumuz gibi, bileşiminin nitel olarak sürekli değişmesiyle, yani değişmeyen kısmının değişen kısmı aleyhine sürekli artmasıyla gerçekleşir.[85]

Özgül kapitalist üretim tarzı, emeğin üretkenliğindeki buna uygun düşen gelişme ve sermayenin organik bileşiminde bunun yol açtığı değişim, birikimdeki ilerlemeye ya da toplumsal zenginlikteki büyümeye ayak uydurmakla kalmaz. Basit birikime veya toplam sermayedeki mutlak genişlemeye, bu toplam sermayenin bireysel unsurların merkezîleşmesi ve ek sermayenin uğradığı köklü değişmeye, başlangıçtaki orijinal sermayenin geçirdiği köklü teknik değişme eşlik ettiğinden, bunlar çok daha büyük bir hızla yol alır. Bundan ötürü, birikimdeki ilerleme ile birlikte değişmez sermayenin değişir sermayeye oranı, başlangıçta 1:1 ise, 2:1, 3:1, 4:1, 5:1, 7:1 vb. haline gelirken, bunun toplam değerinin $^1/_2$'si yerine ancak $^1/_3$'ü, $^1/_4$'ü, $^1/_5$'i, $^1/_6$'sı, $^1/_8$'i vb. emek gücüne, buna karşılık $^2/_3$'ü, $^3/_4$'ü, $^4/_5$'i, $^5/_6$'sı, $^7/_8$'i vb. üretim araçlarına çevrilir. Emek talebi, toplam sermayenin büyüklüğüyle değil, bunun değişir kısmıyla belirlendiğinden, daha önce varsayılmış olduğu gibi toplam sermayedeki büyüme ile orantılı olarak büyümek şöyle dursun, toplam sermayenin büyümesiyle birlikte giderek daha fazla küçülür. Emek talebi, toplam sermayenin büyüklüğüyle orantılı olarak ve bu büyüklükteki büyüme ile birlikte giderek daha hızlı düşer. Toplam sermayedeki büyüme ile birlikte, gerçi, bunun değişen kısmı ya da kendi parçası haline gelen emek gücü de büyür, ancak bu büyüme, gittikçe küçülen bir oranda olur. Birikimin, yalnızca, veri olan bir teknik temel üzerinde üretimde bir genişlemeye yol açtığı zaman aralıkları kısalır. Belli bir sayıda ek işçiyi soğurabilmek, ya da, eski sermayenin sürekli olarak başkalaşım geçirmekte olması nedeniyle, halen çalışmakta olan işçileri çalıştırabilmek için bile, artık, hızlı bir toplam sermaye birikimi yetmez, birikimin artış hızının giderek artması gerekir. Öte yandan, bizzat bu büyüyen birikim ve merkezîleşme de yeniden sermayenin bileşiminde yeni bir değişmenin, yani sermayenin değişmez kısmına oranla değişir kısmında çok daha hızlı bir küçülmenin kaynağı olur. Değişir sermaye kısmında toplam sermayedeki büyüme ile birlikte hızlanan ve bu büyümeden daha hızlı olan göreli küçülme, diğer tarafta,

85 3. Basıma not. Marx'ın el yazması metninde burada şu kenar notu vardır: "Daha sonra ele alınacak: Genişleme sadece nicel olursa, aynı iş kolundaki büyük ve küçük sermayeler için kârlar yatırılan sermayelerin büyüklüklerine bağlı olur. Nicel genişleme nitel değişmeye neden olursa, aynı zamanda, daha büyük olan sermayenin kâr oranı yükselir." –F. E.

tam ters şekilde, işçi nüfusun sayısında, her zaman, değişir sermayedeki ya da bu nüfusa iş vermeyi sağlayan araçlann miktanndaki artıştan daha hızlı bir mutlak artış oluyormuş gibi gözükür. Aslında, sahip bulunduğu enerji ve genişlikle doğru orantılı bir şekilde, sürekli olarak bir göreli, yani sermayenin ortalama değerlenme ihtiyaçlan açısından aşın, bu nedenle de fazla ya da artık işçi nüfusu yaratan, kapitalist birikimin kendisinden başka bir şey değildir.

Toplumsal toplam sermaye göz önüne alındığında, bunun birikim hareketi, kâh dönemsel değişikliklere yol açar, kâh bunun evreleri eş zamanlı olarak farklı üretim alanlanna dağılır. Bazı üretim alanlannda, yalnızca yoğunlaşma sonucunda, mutlak büyüklüğünde artma olmadan sermayenin bileşiminde değişiklik olur; diğer bazı üretim alanlannda sermayedeki mutlak büyüme bunun değişir kısmında ya da kendisi tarafından soğurulan emek gücünün miktannda mutlak bir azalmayı beraberinde getirir; diğer bazılannda sermaye, kâh veri olan bir teknik temel üzerinde büyümeye devam eder ve kendisindeki büyüme ile orantılı olarak ek emek güçlerini kendisine çeker, kâh organik bir değişikliğe uğrar ve değişir kısmı küçülür; bütün üretim alanlannda değişir sermaye kısmındaki büyüme ve dolayısıyla çalıştınlan işçilerin sayısı her zaman şiddetli dalgalanmalara ve ister halen çalıştınlmakta olan işçilerin bir kısmının işten atılması gibi daha açık görülebilen bir biçimde isterse ek işçi nüfusunun alışılmış çekim kanallanyla soğurulmasının daha güç bir hale gelmiş olması gibi daha az açık olan, fakat hiç de daha az gerçek olmayan bir biçimde olsun, geçici bir artık nüfus üretimine bağlanmış bir durumdadır.[86] Halen faaliyet halinde bulunan toplumsal sermayenin büyüklüğü ve bundaki büyümenin derecesi, üretimin ölçeğinde ve harekete geçirilen işçilerin kitlesinde meydana gelen büyüme, bu işçilerin

86 İngiltere ve Galler'de yapılmış sayım şunları da gösterir: Tarımda faaliyet gösteren bütün kişiler (mal sahipleri, kiracı-kapitalist çiftçiler, bahçıvanlar, çobanlar vb. dahil): 1851'de 2.011.447, 1861'de 1.924.110 kişi; 87.337 kişilik bir azalma. Worsted sanayisi: 1851'de 102.714, 1861'de 79.242 kişi. İpekli dokuma sanayisi: 1851'de 111.940, 1861'de 101.678 kişi. Basma sanayisi: 1851'de 12.098, 1861'de 12.556 kişi; bu iş kolundaki muazzam genişlemeye rağmen bu sınırlı artış çalıştırılan işçi sayısında göreli olarak büyük bir azalış olduğu anlamına gelir. Şapkacılık: 1851'de 15.957, 1861'de 13.814 kişi. Hasır şapka ve başlık sanayisi: 1851'de 20.393, 1861'de 18.176 kişi. Malt sanayisi: 1851'de 10.566, 1861'de 10.677 kişi. Mum sanayisi: 1851'de 4.949, 1861'de 4.686 kişi; bu azalma, diğer şeylerin yanında, gazla aydınlanmanın artması sayesinde olmuştur. Tarak yapımcıları: 1851'de 2.038, 1861'de 1.478 kişi. Bıçkıcılar: 1851'de 30.552, 1861'de 31.647 kişi; burada bıçkı makinelerindeki artma sonucu sınırlı bir yükselme olmuştur. Çivi sanayisi: 1851'de 28.940, 1861'de 26.130 kişi; makinelerin rekabeti yüzünden bir azalma. Kalay ve bakır madenlerinde: 1851'de 31.360, 1861'de 32.041 kişi. Buna karşılık pamuklu iplik ve dokuma sanayisinde: 1851'de 371.777, 1861'de 456.646 kişi; kömür ocaklarında: 1851'de 183.389, 1861'de 246.613 kişi. "1851'den beri işçi artışı, genellikle, en fazla şimdiye kadar makinelerin henüz başarı ile uygulanamadığı iş kollarında olmuştur." ("Census of England and Wales for 1861", vol. III., Lond. 1863, s. 35-39)

emeklerinin üretkenliğindeki gelişme ve bütün zenginlik kaynaklarının daha geniş ve daha yoğun akımlar üretmesi ile birlikte, işçilerin sermaye tarafından daha fazla çekilmesinin ve buna bağlı olarak yine sermaye tarafından daha fazla geri itilmesinin ölçeği de büyür, sermayenin organik bileşimindeki ve teknik biçimindeki değişmenin hızı artar ve kendilerinde bu değişmenin aynı zamanda ya da birbiri peşi sıra meydana geldiği üretim alanlarının sayısı kabarır. Demek ki, işçi nüfusu, bizzat kendisi tarafından üretilen sermaye birikimi ile birlikte, giderek büyüyen bir ölçüde, kendisinin göreli artık nüfus haline getirilmesinin araçlarını da üretiyor.[87] Bu, kapitalist üretim tarzına özgü bir nüfus yasasıdır; gerçekten de, her özel tarihsel üretim tarzı, kendi özel, tarihsel olarak geçerli nüfus yasalarına sahiptir. Soyut bir nüfus yasası, yalnızca bitkiler ve hayvanlar için vardır; o da ancak, insanın tarihsel olarak müdahale etmemesi ölçüsünde...

Ama eğer bir artık işçi nüfusu, birikimin ya da kapitalist temel üzerinde zenginliğin gelişmesinin zorunlu bir ürünüyse, bu artık nüfus da, tersine, kapitalist üretimin kaldıracı, evet, kapitalist üretim tarzının bir varlık koşulu haline gelir. Bu artık nüfus, sanki üretilmesinin bütün masraflarını o karşılamış gibi mutlak olarak sermayeye ait olan bir kullanılmaya hazır yedek sanayi ordusu oluşturur. Artık nüfus, sermayenin değişen değerlenme ihtiyaçları için, gerçek nüfus artışının sınırlarından

87 Değişir sermayenin göreli büyüklüğünün gittikçe artan bir oranda azalması yasası ve bunun işçi sınıfının durumu üzerindeki etkileri Klasik Okul'un önde gelen bazı iktisatçıları tarafından, kavranmaktan çok, sezilmiştir. Bu konuda en büyük hizmeti, bütün diğerleri gibi, değişmez sermayeyi sabit sermayeyle, değişir sermayeyi dolaşır sermayeyle karıştırmış olmakla beraber, John Barton yapmıştır. Barton der ki: "Emek talebi, sabit sermayedeki artışa değil, dolaşır sermayedeki artışa bağlıdır. Bu iki tür sermaye arasındaki oranın her zaman ve bütün koşullar altında aynı kaldığı doğru olsaydı, buradan, şüphesiz, çalıştırılan işçi sayısının devletin zenginliği ile orantılı olduğu sonucu çıkardı. Ne var ki, böyle bir iddianın en küçük bir doğru olma olasılığı yoktur. Doğa bilimleri geliştiği ve uygarlık genişlediği ölçüde, sabit sermaye dolaşır sermayeye oranla gittikçe daha büyüyen bir artış gösterir. Bir parça Britanya muslinini üretmek için kullanılan sabit sermaye miktarı buna benzer bir Hint muslini parçasını elde etmek için kullanılan sabit sermaye miktarından en azından yüz, belki de bin kat daha büyüktür. Ve dolaşır sermayenin payı yüz veya bin defa daha küçüktür. ... Yıllık tasarrufların tamamı sabit sermayeye eklenecek olsa, bunun emek talebini artıracak yönde bir etkisi olmazdı." (John Barton, "Observations on the circumstances which influence the Condition of the Labouring Classes of Society", Lond. 1817, s. 16, 17.) "Ülkenin net gelirini artıran aynı neden, aynı zamanda, nüfusta bir bollaşmaya ve işçinin durumunun bozulmasına yol açabilir." (Ricardo, l.c. s. 469.) "Sermayedeki artışla birlikte talepte" (emek talebinde) "göreli bir azalma olur." (l.c. s. 480, not.) "Emeğin korunmasına ayrılan sermaye miktarı, sermayenin toplam miktarında meydana gelebilecek herhangi bir değişiklikten bağımsız olarak değişebilir. ... Sermayenin kendisinin bollaşması ölçüsünde, istihdam hacminde büyük dalgalanmalar ve sıkıntılar daha sık ortaya çıkabilir." (Richard Jones, "An Introductory Lecture on Pol. Econ.", Lond. 1833, s. 12.) "Talep" (emek talebi) "toplam sermayenin birikimiyle orantılı olarak ... yükselmez. ... Bundan dolayı, yeniden üretime ayrılan ulusal sermayedeki her artış, toplumsal ilerlemenin akışı içinde işçinin durumu üzerinde gittikçe azalan bir etki yapar." (Ramsay, l.c. s. 90, 91.)

bağımsız olarak, her an sömürülmeye hazır insan malzemesini yaratır. Birikim ve emeğin üretkenliğindeki buna eşlik eden gelişme ile birlikte, sermayenin ani genişleme gücü de büyür; bu büyüme, yalnızca, faaliyet halinde bulunan sermayenin esnekliğinin ve sermayenin ancak esnek bir kısmını oluşturduğu mutlak zenginliğin artmasından, yalnızca, kredi sisteminin, her tür özel dürtü altında, bu zenginliğin alışılmadık bir kısmını ek sermaye olarak birdenbire üretimin emrine vermesinden kaynaklanmaz. Bizzat üretim sürecinin teknik koşulları, makineler, taşımacılık araçları vb., artık ürünün en yüksek bir hızla ve en büyük ölçekte, ek üretim araçlarına dönüşmesini mümkün kılar. Birikimdeki ilerleme ile birlikte son derece büyüyen ve ek sermayeye dönüştürülebilir toplumsal zenginlik kütlesi, piyasaları birdenbire genişleyen eski üretim kollarına ya da eskilerinin gelişmesinden dolayı kendilerine ihtiyaç duyulan demir yolları vb. gibi, yeni açılmış üretim kollarına çılgınca bir coşkunlukla atılır. Bütün bu gibi durumlarda, büyük insan kitlelerinin, hemen ve diğer alanlardaki üretim faaliyetlerinde kesintiye yol açmaksızın, en önemli noktalara atılabilir olması gerekir. Aşırı nüfus bu kitleyi sağlar. Modern sanayinin karakteristik yaşam çizgisi, yani daha küçük dalgalanmalarla kesintiye uğrayan ortalama canlılık, yüksek baskı altında üretim, bunalım ve duraklama dönemlerinden oluşan on yıllık çevrim, yedek sanayi ordusunun ya da artık nüfusun durmadan oluşturulmasına, bunun şu ya da bu ölçüde soğurulmasına ve yeniden oluşturulmasına dayanır. Öte yandan, sınai çevrimin değişen evreleri de, artık nüfusu işe yerleştirir ve onun yeniden üretiminin en enerjik aracılarından biri olur.

Modern sanayinin, insanlığın daha önceki çağlarının hiçbirinde rastlamadığımız bu kendine özgü yaşam çizgisi, kapitalist üretimin kendi çocukluk çağında da olanaksızdı. Sermayenin bileşimi ancak çok yavaş değişebilmişti. Bu nedenle, sermayenin birikimi ile emek talebindeki göreli büyüme, genel olarak, el ele gitmişti. Modern dönemle karşılaştırıldığında birikiminin yavaş ilerlemesi gibi, sömürülebilir işçi nüfusu bakımından da, ancak daha sonra göreceğimiz zora dayanan yöntemlerle kaldırılabilecek olan doğal sınırlarla karşılaştı. Üretimin ölçeğindeki ani ve kesintili genişleme, ani daralmanın da ön koşulu olur; daralma tekrar genişlemeye yol açar, fakat el altında bulunan bir insan malzemesi olmadan, işçi sayısında nüfusun mutlak artışından bağımsız olan bir çoğalma meydana gelmeden, genişleme mümkün olamaz. İşçi sayısında böyle bir çoğalma, çalıştırılan işçilerin sayısını, artan üretime oranla azaltan yöntemlerden yararlanarak işçilerin bir kısmını sürekli olarak "serbest hale getiren" basit süreçle sağlanır.

Demek ki, modern sanayinin bütün hareket biçimi, işçi nüfusun bir kısmının sürekli olarak işsiz ya da yarı işsiz insanlara dönüştürülmesine dayanır. Ekonomi politiğin yüzeyselliği, kendisini, sınai çevrimin değişim dönemlerinin belirtilerinden ibaret olan kredi hacmindeki genişleme ve daralmaları bunların nedeni haline getirmesiyle de gösterir. Tıpkı kendilerine bir kez belli bir hareket verilince bunu durmadan tekrarlayan gök cisimleri gibi, toplumsal üretim de, birbiri peşi sıra gelen genişleme ve daralma hareketleri içine sokulur sokulmaz bunları durmadan tekrarlar. Sonuçların kendileri nedenler haline gelir ve kendi koşullarını durmadan yeniden üreten bütün sürecin durum değişmeleri periyodiklik biçimini alır.* Bu periyodiklik bir kez yerleşiklik kazanınca, göreli bir aşırı nüfusun, yani sermayenin kendi kendini değerlendirmesinin yol açtığı ortalama ihtiyaçlara göre fazla olan bir nüfusun yaratılmasını ekonomi politik bile modern sanayinin varlık koşulu olarak görür.

"Diyelim," der, daha önce Oxford'da ekonomi politik profesörü olup sonradan İngiliz Sömürgeler Bakanlığı'nda çalışmış olan H. Merivale, "ülke, bir bunalım dolayısıyla göç yolundan yararlanarak, birkaç yüz bin fazla yoksuldan kurtulmak için, alelacele bir çaba sarf etmeye kalkışmıştır, bunun sonucu ne olabilir? Emeğe olan talebin daha ilk geri gelişinde bir emek yetersizliği ile karşılaşılacaktır. İnsanların yeniden üretimi ne kadar hızlı olursa olsun, yetişkin işçilerin yerini doldurabilmek, her durumda bir kuşaklık bir zaman aralığını gerektirecektir. Şimdi, bizim fabrikatörlerimizin kârları, esas itibarıyla, talebin canlı olduğu uygun zamanlardan yararlanma ve böylece işlerin durgunlaştığı zamanları zarar görmeden atlatma güçlerine bağlıdır. Onlara bu gücü ancak makineler ve el emeği üzerindeki kumanda sağlar. Onlar, ellerinin altında kullanıma hazır işçiler bulabilmelidir; onlar, piyasanın durumuna göre, gerektiği zaman işçilerinin canlılığını artırabilecek ya da azaltabilecek bir durumda olabilmelidir; yoksa bu ülkenin zenginliğinin üzerinde kurulu bulunduğu rekabet yarışındaki üstünlüğü korumaları kesinlikle mümkün olmaz."[88]

---

* Eserin onaylı Fransızca basımında burada şu ek yer almaktadır: "Fakat makineleşmiş sanayinin ağırlığını bütün ulusal sanayi üzerinde duyuran bir etki yapabilecek derecede kök saldığı, sanayinin bu duruma gelmiş olması dolayısıyla dış ticaretin iç ticareti önem açısından geride bırakmaya başladığı, dünya piyasasının Yeni Dünya'da, Asya ve Avustralya'da birbiri peşi sıra gittikçe daha geniş alanlara el attığı ve son olarak dünya piyasasında boy gösteren sanayici ülkelerin yeterli bir sayıya ulaştıkları andan, ilk olarak işte bu andan itibaren, birbirini izleyen evreleri yıllar alan, her zaman genel bir bunalımla sonuçlanan, birinin sonu bir yenisinin başlangıcı olan ve durmadan yenilenen çevrimler görülmeye başlamıştır. Bugüne kadar bu çevrimlerin periyodik süreleri on veya on bir yıl oldu; ama bu sayıyı değişmez kabul etmek için hiçbir neden bulunmuyor. Aksine, kapitalist üretimin yukarıda incelemiş bulunduğumuz yasalarından, bunun değişken olduğu ve çevrim döneminin gitgide kısalacağı sonucunu çıkarmak gerekir." –Almanca baskı editörünün notu.

88 H. Merivale, "Lectures on Colonization and Colonies", Lond. 1841 and 1842, v. I, s. 146.

Malthus bile, nüfus fazlasını, kendi dar görüşlülüğüne uygun olarak işçi nüfusundaki göreli fazlalıkla değil bu nüfustaki mutlak aşırı artışla açıklamakla beraber, modern sanayi için bir zorunluluk olarak görür. Şöyle söyler:

"Varlığı esas itibarıyla sanayi ve ticarete bağlı bulunan bir ülkede evlilikle ilgili akla uygun alışkanlıklar, belli bir noktaya gelindiğinde, bu ülke için zararlı olabilir. ... Özel bir talep sonucunda işçi nüfusunda meydana gelen bir artış, nüfusun doğası gereği, 16 ya da 18 yıllık bir süre geçinceye kadar piyasaya getirilemez, oysa gelirin tasarruf edilerek sermayeye çevrilmesi çok daha çabuk olabilir; bir ülke, emek fonunun nüfustan hızlı büyümesi durumuyla her zaman karşı karşıya kalabilir."[89]

Ekonomi politik, sürekli olarak bir artık işçi nüfusunun üretilmesini böylece kapitalist birikim için bir zorunluluk olarak ortaya koyduktan sonra ve gayet uygun bir tarzda, yaşlı bir bakire kılığına bürünmüş olarak, kapitalistinin *"beau idéal"*inin (güzel idealinin) ağzından kendilerinin yaratmış oldukları ek sermaye tarafından sokağa atılan "fazlalar"a hitaben şunları söyler:

"Biz fabrikatörler, sizlerin hayatlarınızı sağlamak için var olması gereken sermayeyi çoğaltarak, sizler için elimizden geleni yapıyoruz; bundan sonrasını ise sayınızı geçim araçlarının miktarına uydurarak sizin yapmanız gerekiyor."[90]

Kapitalist üretim, nüfustaki doğal artış ile sağlanan kullanılabilir emek gücü miktarıyla asla yetinemez. Rahat bir biçimde faaliyet gösterebilmek için, kapitalist üretim bu doğal sınırlara bağlı olmayan bir yedek sanayi ordusunun varlığına ihtiyaç duyar.

Şimdiye kadar, değişir sermayedeki artış ya da azalış ile çalıştırılmakta olan işçilerin sayısındaki yükseliş ya da düşüş arasında tam bir uyuşma olduğu varsayılmıştı.

Oysa, bireysel işçi daha emek sağlarsa ve dolayısıyla emek fiyatının aynı kalmasına, hatta, emek kütlesindeki artıştan daha yavaş olmak üzere düşmesine rağmen, elde ettiği ücret artarsa, sermaye tarafından

89 "Prudential habits with regard to marriage, carried to a considerable extent among the labouring class of a country mainly depending upon manufactures and commerce, might injure it ... From the nature of a population, an increase of labourers cannot be brought into market, in consequence of a particular demand, till after the lapse of 16 or 18 years, and the conversion of revenue into capital, by saving, may take place much more rapidly; a country is always liable to an increase in the quantity of the funds for the maintenance of labour faster than the increase of population." (Malthus, "Princ. of Pol. Econ.", s. 215, 319, 320.) Bu eserde Malthus, Sismondi'nin yardımıyla, sonunda, kapitalist üretimin üç güzelini keşfeder: aşırı üretim - aşırı nüfus - aşırı tüketim; *three delicate monsters, indeed!* (gerçekten, pek nazik üç canavar!) Krş. F. Engels, "Umrisse zu einer Kritik der Nationalökonomie", l.c. s. 107 vd.

90 Harriet Martineau, "The Manchester Strike", 1832, s. 101.

kumanda edilen işçilerin sayısı aynı kalır ve hatta düşerken, değişir sermaye artar. Bu durumda değişir sermayedeki artış, daha fazla emeğin endeksi olur, ama çalıştırılan işçilerin endeksi olmaktan uzaklaşır. Belli büyüklükte bir emek miktarını, bunun için katlanılan masraf aynı kalır ya da hatta düşerken, daha çok sayıda işçi yerine daha az sayıda işçiden sızdırmak mutlak olarak her kapitalistin çıkarına olan bir şeydir. Değişmez sermaye harcaması, daha çok işçi çalıştırıldığı zaman harekete getirilen emeğin kütlesiyle orantılı olarak, aynı miktarda işçi daha fazla emek sağlayacak biçimde çalıştırıldığı zaman çok daha yavaş artar. Üretimin ölçeği ne kadar büyürse, bunu elde etme güdüsü o kadar güç kazanır. Bunun şiddeti sermayenin birikimi ile birlikte artar.

Görülmüş olduğu gibi, kapitalist üretim tarzının ve emeğin üretkenliğinin gelişmesi -birikimin aynı zamanda hem sebebi hem sonucudur-kapitalisti, aynı miktarda değişir sermaye harcamasıyla bireysel emek güçlerini genişliğine ya da derinliğine daha büyük ölçüde sömürerek, daha fazla emek gücünü harekete geçirebilecek duruma sokar. Ayrıca, yine görülmüş olduğu üzere, kapitalist, gittikçe artan ölçüde hünerli işçileri daha az hünerli olanlarıyla, olgun emek gücünü henüz olgunlaşmamış emek gücüyle, erkek işçileri kadın işçilerle, yetişkin işçileri gençlerle ya da çocuklarla değiştirerek, aynı miktarda sermaye ile daha fazla emek gücü satın alır.

Bundan dolayı, birikimdeki ilerlemeyle birlikte, bir yandan, daha büyük bir değişir sermaye, daha fazla sayıda işçiyi işe sokmaksızın, daha fazla emeği; öte yandan, aynı büyüklükteki değişir sermaye, aynı büyüklükteki emek gücü kütlesiyle daha fazla emeği ve son olarak, daha yüksek nitelikteki emek güçlerini işten çıkarma yoluyla, daha düşük nitelikteki emek güçlerini harekete geçirir.

Bu nedenle, göreli bir artık nüfusun üretilmesi ya da bir işçilerin serbest bırakılması, birikimdeki ilerlemeyle birlikte hızlanan üretim sürecindeki köklü teknik değişimden ve buna bağlı olarak sermayenin değişmez kısmına oranla değişir kısmında gerçekleşen azalmadan daha hızlı olur. Büyüklükleri ve etki güçleri artarken, üretim araçlarının işçileri çalıştırma araçları olma derecesi düşüyorsa, bu ilişkinin kendisi de, emeğin üretkenliğinin büyümesi ölçüsünde, sermayenin, emek arzını işçi talebinden daha hızlı yükseltmesiyle, bir kez daha değişikliğe uğrar. İşçi sınıfının çalışmakta olan kısmının aşırı çalışması, işçi sınıfının yedek kısmını büyütürken, diğer taraftan, yedekte bulunan kısmın rekabet yoluyla çalışmakta olan kısım üzerinde yarattığı baskının artması, çalışmakta olan işçileri aşırı çalışmak ve sermayenin diktasına boyun eğmek zorunda bırakır. İşçi sınıfının bir kısmının aşırı çalışması ile di-

ğer kısmının zorla işsizliğe mahkûm edilmesi ve bunun tersi, bireysel kapitalistin bir zenginleşme aracı haline gelir[91] ve aynı zamanda yedek sanayi ordusunun üretimini toplumsal birikimdeki ilerlemeye uyan bir ölçüde hızlandırır. Göreli artık nüfusun oluşumunda bu unsurun ne kadar önemli olduğunu, söz gelişi, İngiltere örneği ortaya koymaktadır. Bu ülkenin emekten "tasarruf" sağlayan teknik araçları muazzam ölçüdedir. Böyle olmakla beraber, çalışma, yarın, genel olarak akla uygun bir düzeye indirilecek ve işçi sınıfının farklı katmanları arasında yaş ve cinsiyete göre yeni baştan bölüştürülecek olsa, ulusal üretimi şimdiki ölçekte sürdürmek için şu anda elde bulunan işçi nüfusu mutlak olarak yetersiz kalırdı. Şimdiki "üretici olmayan" işçilerin büyük çoğunluğunun "üretici" işçilere dönüştürülmesi zorunlu olurdu.

Bir bütün olarak bakıldığında, işçi ücretlerinin genel hareketleri, yalnızca, sınai çevrimin dönemsel değişmelerine uygun olarak yedek sanayi ordusunda gerçekleşen genişleme ve daralmalar tarafından düzenlenir. Bundan dolayı, bu hareketler, işçi nüfusunun mutlak sayısındaki değişikliklerle değil, işçi sınıfının faal işçi ordusu ile yedek işçi ordusuna bölünmesinin değişen oranlarıyla, artık nüfusun göreli büyüklüğündeki artış ve azalışlarla, bu nüfusun kâh soğurulup kâh yeniden serbest bırakılmasının derecesiyle belirlenir. Birikimin ilerlemesiyle sürekli daha kısa aralıklarla birbirlerini izleyen düzensiz dalgalanmaların bozucu etkilerine de maruz kalan on yıllık çevrimi ve periyodik dalgalanmalarıyla modern sanayi için, emeğin arz ve talebini, sermayenin genişlemesine

---

91 1863 pamuk kıtlığı sırasında bile, Blackburn'lü pamuk ipliği işçilerinin bir broşüründe, Fabrika Yasaları yüzünden, doğal olarak yalnızca yetişkin erkek işçilerin maruz kaldığı aşırı çalıştırmadan şiddetli bir dille söz edildiği görülür. "Bu fabrikada yetişkin işçilerden günde on iki veya on üç saat çalışmaları isteniyordu; oysa ailelerinin geçimini sağlayabilmek ve işçi kardeşlerini aşırı çalışmanın sebep olduğu vakitsiz ölümden korumak için çalışma süresinin bir kısmında çalışmaya can atan yüzlerce işçi öte yanda zoraki bir aylaklığa terk edilmiş bulunuyordu." Broşür şöyle devam ediyor: "Sormak isteriz, bu aşırı çalıştırma uygulamasının patronlarla işçiler arasında iyi ilişkiler kurulmasında olumlu bir etkide bulunması mümkün müdür? Aşırı çalıştırılan işçiler de zoraki aylaklığa mahkûm edilmiş olanlar (*condemned to forced idleness*) kadar bu haksızlığın pençesinde kıvranmaktadır. Adil bir dağıtıma gidilse, bu bölgede herkesin günün bir parçasında çalışmasına yetecek kadar iş var. Bir kısım işçi sadaka ile geçinmek zorunda kalırken diğer bir kısım işçi aşırı derecede uzun saatler boyunca çalıştırılacak yerde, hiç değilse bugünkü durum geçinceye kadar, genel olarak, kısa süre ile herkesin iş bulacağı bir sistem uygulansın, derken, patronlardan sadece doğru ve adil olan bir şeyi istemiş oluyoruz. ("Reports of Insp. of Fact., 31st Oct. 1863", s. 8.) - Bir göreli artık nüfusun çalışmakta olan işçiler üzerindeki etkisini "Essay on Trade and Commerce" adlı eserin yazarı, kendisindeki genellikle yanılmayan burjuva içgüdüsüyle kavramış bulunuyor. "Bu krallıkta görülen aylaklığın (*idleness*) diğer bir nedeni yeterli sayıda işçi olmamasıdır. ... Mamul eşyaya olağanüstü bir talep olduğunda, emek kıtlaşır; işçiler önemlerini anlarlar ve bunu aynı biçimde patronlar da anlasın isterler; bu, harikulade bir şey olur; ama bu heriflerin düşünüş biçimi o kadar ahlaksızcadır ki, bu gibi durumlarda patronları güç durumda bırakmak için, bütün bir günü birlikte öldürmek üzere gruplar halinde birleşirler." ("Essay etc.", s. 27, 28.) Bu herifler, aslında, ücret artışı talep ediyordu.

ve daralmasına göre değil, yani, işçi piyasasının kâh sermaye kendisini genişlettiği için görece az dolu, kâh sermaye kendisini daralttığı için yeniden aşırı dolu görünmesine yol açacak şekilde sermayenin her seferindeki değerlenme ihtiyaçlarına göre düzenlemek yerine, tersine, sermayenin hareketini nüfus miktarının mutlak hareketine bağımlı kılacak bir yasa, gerçekten güzel bir yasa olurdu. Ne var ki, bu, iktisatçıların dogmasıdır. Buna göre, sermaye birikimi sonucunda ücretler yükselir. Yükselen ücretler nüfusun artan bir hızla çoğalmasına yol açan bir dürtü olur ve bu çoğalma emek piyasasının yeniden dolup taşmasına ve dolayısıyla sermayenin, emek arzına oranla yetersiz bir miktara düşmesine kadar devam eder. Bu durumda ücretler düşer ve madalyonun öteki yüzü görünür. Ücretlerin düşmesi sonucunda işçi nüfusu yavaş yavaş azalmaya başlar ve sermaye işçi nüfusuna oranla yeniden bollaşır; ya da, diğer bazılarının yaptıkları açıklamaya göre, düşük bir düzeyde bulunan ücretler aynı zamanda işçi nüfusunun büyümesine engel olurken, düşen ücretler ve buna uygun olarak işçilerin daha büyük ölçüde sömürülmeleri, birikimi yeniden hızlandırır. Böylece, yeniden, emek arzının emek talebinden daha düşük olacağı, ücretlerin yükselmeye başlayacağı vb. bir durum ortaya çıkar. Gelişmiş kapitalist üretim için güzel bir hareket biçimidir bu! Oysa, ücretlerdeki yükselme sonucunda gerçekten çalışabilir nüfusta herhangi bir pozitif büyüme kendini gösteremeden önce, sınai kampanyanın başlatılıp sonuçlandırılması, savaşa girişilip zaferle çıkılması gereken süre çoktan son bulmuş olurdu.

1849 ile 1859 yılları arasında İngiltere'nin tarım bölgelerinde ücretlerde, tahıl fiyatlarının düştüğü bir sırada, pratik açıdan ele alındığında yalnızca nominal bir yükselme oldu; örneğin, haftalık ücretler Wiltshire'da 7 şilinden 8 şiline, Dorsetshire'da 7 veya 8 şilinden 9 şiline yükseldi vb. Bu yükseliş, tarımsal aşırı nüfusun, savaşın yarattığı talep ve demir yollarının, fabrikaların, madenlerin vb. yığınsal genişlemesi yüzünden olağanüstü eksilmesinden kaynaklanmıştı. Ücretler ne kadar düşük olursa, bunlardaki böylesine önemsiz bir yükselme, yüzde olarak o kadar büyük bir artış gibi görünür. Söz gelişi, haftalık ücret 20 şilin olsa ve 22 şiline yükselse, % 10 artmış olur; buna karşılık haftalık ücret sadece 7 şilin olsa ve 9 şiline yükselse, kulağa pek hoş gelen % $28^{4}/_{7}$'lik bir artış göstermiş olur. Her durumda, işçiyi yarı aç yarı tok tutmaya ancak yeten bu ücretlerle ilgili olarak çiftçiler feryat etmiş ve hatta, *"London Economist"*, gayet ciddi bir biçimde, *"a general and substantial advance"* (genel ve hatırı sayılır bir yükselme) hakkında gevezelik etmişti.[92] Peki, çiftçiler ne yapmıştı? Dogmatik iktisadi beyinlerde gerçekleştiği gibi, ta-

---

92 "Economist", Jan. 21, 1860.

rım işçilerinin, bu parlak ücretler sonucunda ücretlerinin tekrar düşmek zorunda kalmasına kadar çoğalmasını mı beklemişlerdi? Çiftçiler daha fazla makine kullanmaya başladı ve işçiler bir anda çiftçiler için bile yeterli olacak oranda"fazla"hale geldi. Artık tarımda eskisinden"daha fazla sermaye"vardı ve bu sermaye daha üretken olan bir biçimde yatırılmış bulunuyordu. Böylece, emek talebi sadece göreli olarak değil, mutlak olarak da düşmüştü.

Yukarıda sözü edilen ekonomik kurgu, ücretlerin genel hareketini ya da işçi sınıfı, yani toplam emek gücü ile toplam toplumsal sermaye arasındaki oranı düzenleyen yasaları, işçi nüfusunu özel üretim alanları arasında dağıtan yasalarla karıştırır. Söz gelişi, uygun bir konjonktür dolayısıyla belli bir üretim kolunda birikim özel bir canlılık kazanacak olsa, kârlar burada ortalama kârdan yüksek olacağından, bu iş koluna ek sermayenin akmasına yol açılır ve bunun sonucunda emek talebi ve ücretler doğal olarak yükselmeye başlar. Daha yüksek bir düzeyde bulunan ücretler işçi nüfusun daha büyük bir kısmını, koşulları daha uygun alanlara çeker, bu durum bu alanların emek gücüne doydukları bir noktaya kadar devam eder; bu noktaya varıldıktan itibaren ücretler yeniden daha önceki ortalama düzeylerine iner ya da oluşan baskının çok büyük olması halinde, bu düzeyin altına düşer. Bundan sonra, işçilerin söz konusu iş koluna göç etmeleri son bulmakla kalmaz, onların bu iş kolunu terk etmelerine bile yol açan bir durum meydana gelmiş olur. Ekonomi politikçi, ücretler artınca işçi miktarında mutlak bir artış, işçi miktarında mutlak bir artış olunca ücretlerde mutlak bir azalma olduğuna bakarak, burada bu artış ve azalmaların "nerede ve nasıl"ını bulduğunu sanır; oysa aslında gördükleri belli bir üretim alanının emek piyasasının yerel dalgalanmalarından başka bir şey değildir; gerçekte onun gördüğü şey, işçi nüfusunun sermayenin değişen ihtiyaçlarına uygun olarak farklı yatırım alanlarına dağılmasına ilişkin görüngülerden ibarettir.

Yedek sanayi ordusu faal sanayi ordusu üzerinde durgunluk ve orta karar refah dönemlerinde bir baskı unsuru olur, aşırı üretim ve coşkunluk dönemleri sırasında faal sanayi ordusunun taleplerini dizginler. Yani, göreli artık nüfus, emeğin arz ve talebi yasasının dayandığı arka planı oluşturur. Göreli artık nüfus bu yasanın hareket alanını sermayenin sömürü ve hükmetme hırsına mutlak şekilde uygun düşen sınırlar içinde tutar. Burada, iktisadi özürcülüğün büyük marifetlerinden birini ele almamız gereken bir noktaya dönmüş bulunuyoruz. Yeni makinelerin kullanılmaya başlamasıyla ya da eskilerinin daha geniş ölçüde kullanılmasıyla değişir sermayenin bir kısmı değişmez sermayeye dönüştürüldüğünde, sermayeyi "bağlayan" ve böylece işçileri "serbest bırakan"

bu olayı, iktisadi özürcünün, tam tersine, işçiler için sermayenin serbest hale gelmesi diye yorumladığı hatırlanacaktır. Özürcünün yüzsüzlüğünü ancak şimdi tam olarak değerlendirebiliriz. Serbest bırakılanlar, yalnızca dolaysız olarak makinelerin yerlerini aldığı işçiler değildir; ileride bunların yerlerine geçecek ve henüz yetişme çağındaki işçilerle, işin eskisi gibi yürütülmesi halinde gerçekleşecek olan olağan büyümenin zamanla kararlı bir biçimde işe çekeceği ek işçiler de serbest bırakılır. Artık bunların hepsi "serbest bırakılmış"tır ve iş görmek isteyen her yeni sermaye bunları emri altına alabilir. Bu yeni sermayenin piyasadan makinelerin işsiz bırakıp emek piyasasına fırlattığı sayıda işçi çekmesi halinde, sermayenin bu yeni çektiği kimseler ister sözü edilen işçiler olsun, ister başkaları olsun, genel emek talebi üzerinde meydana gelecek etki sıfır olur. Yeni sermaye daha az sayıda işçiye iş sağlarsa, fazla işçilerin miktarı büyür; daha çok sayıda işçiye iş sağlayacak olursa, genel emek talebi, ancak iş bulanlar ile "serbest bırakılanlar" arasındaki fark oranında büyümüş olur. Demek ki, yatırım peşinde olan ek sermayelerin genel emek talebinde yaratabilecekleri canlılık, her durumda, bu sermayelerle makineler tarafından sokağa atılan işçilere yeniden iş sağlanması oranında etkisizleşmektedir. Yani, kapitalist üretim mekanizması, sermayenin mutlak büyümesine, genel emek talebinde buna uygun bir artışın eşlik etmesini sağlamamaktadır. Ve özürcünün, kendilerini yedek sanayi ordusunun safları arasında yer almaya mahkûm eden geçiş dönemi boyunca işlerini kaybetmiş bulunan kimselerin sefalet, acı ve olası ölümlerinin bir telafisi dediği şey budur! Emek talebi ile sermayedeki büyüme, emek arzı ile işçi sınıfındaki büyüme özdeş değildir; dolayısıyla, birbirlerinden bağımsız iki gücün birbirleri üzerinde etkide bulunması söz konusu değildir. *Les dés sont pipés.* (Zarlar hilelidir.) Sermaye aynı zamanda her iki tarafta iş görür. Birikimi, bir yandan emek talebini artırırken, öte yandan, kendilerini "serbest bırakarak" işçilerin arzını artırır; aynı sırada, işsiz kalanların iş bulanlar üzerindeki baskısı, bunları daha çok emek sağlamaya zorlar, yani emek arzını belli bir ölçüde işçi arzından bağımsız hale getirir. Emek arz ve talebini yöneten yasanın bu temel üzerindeki hareketi, sermayenin despotluğunu tamamlar. Bundan dolayı, işçiler, nasıl olup da, daha çok çalıştıkları ölçüde başkalarına ait olan daha çok zenginlik üretmekte olduklarını ve nasıl olup da, emeklerinin üretkenliği arttığı ölçüde sermayenin değerlenme aracı olarak gördükleri işlevin bile kendileri için gittikçe daha güvenilmez ve kararsız bir hal almakta olduğunu görür ve bunun püf noktasını kavrar kavramaz; kendi aralarındaki rekabetin yoğunluk derecesinin doğrudan doğruya ve tamamıyla göreli artık nüfusun yarattığı baskıya bağlı bulunduğu-

nu keşfeder keşfetmez ve bütün bunlardan ötürü, kapitalist üretimin bu doğal yasasının kendi sınıfları üzerindeki yıkıcı etkilerini kırmak ya da zayıflatmak için, iş bulabilenlerle açıkta kalanlar arasında *trade's unions* (işçi sendikaları) vb. yoluyla planlı bir iş birliği kurma yolunda harekete geçer geçmez, sermaye ve onun dalkavuğu olan politik iktisatçı, "ezelî ve ebedî" ve bir anlamda "kutsal" arz ve talep yasası ihlal ediliyor diye vaveylayı basar. Çünkü, çalışanlarla çalışmayanlar arasındaki her tür birliktelik, bu yasanın "saf" bir biçimde işlemesine engel olmaktadır. Öte yandan, örneğin sömürgelerdeki aykırı koşullar bir yedek sanayi ordusunun oluşturulmasını ve bununla birlikte işçi sınıfının kapitalistler sınıfına mutlak bağlılığını köstekler kösteklemez, sermaye, malûm Sancho Panza'sıyla birlikte, "kutsal" arz ve talep yasasına isyan eder ve bunun işine gelmeyen hareketini zorlayıcı araçlarla denetimi altına almaya çalışır.

4. Göreli Artık Nüfusun Farklı Varoluş Biçimleri. Kapitalist Birikimin Genel Yasası

Göreli artık nüfus mümkün olabilecek her biçimde karşımıza çıkar. Her işçi, yarı ya da tam işsiz olduğu süre boyunca bunun içinde yer alır. Sınai çevrim boyunca bir evreden diğerine geçilirken bürünmek zorunda kaldığı ve bu yüzden de bunalım zamanlarında şiddetli, işlerin durgunlaştığı zamanlarda kronik bir durum alan, büyük, periyodik biçimleri bir yana bırakılırsa, göreli fazla nüfusun her zaman karşılaşılan üç biçimi vardır: akıcı, saklı ve durgun.

Modern sanayinin merkezlerinde -fabrikalarda, manifaktürlerde, dökümhanelerde, madenlerde vb.- çalışanların sayılarında, üretimin ölçeğine göre gittikçe düşen bir oranda olmakla beraber, bütün olarak alındığında bir artış gerçekleşecek biçimde, işçilere kâh yol verilir, kâh büyük kitleler halinde tekrar işe alınırlar. Artık nüfus burada akıcı biçimde var olur.

Hem gerçek fabrikalarda hem de makinenin bir faktör olarak yer aldığı ya da yalnızca modern iş bölümünün uygulandığı bütün atölyelerde, gençlik çağı geride bırakılana kadar, yığınla erkek işçiye ihtiyaç duyulur. Bu noktaya gelinir gelinmez, ancak pek azı aynı iş kollarında kullanılabilir ve çoğu düzenli bir şekilde işten çıkarılır. Bunlar, akıcı artık nüfusun sanayideki büyüme ile birlikte büyüyen bir unsurunu oluşturur. Bir kısmı yabancı ülkelere göç eder; aslında yaptıkları şey, dışarıya giden sermayenin peşinden gitmektir. Bunun sonuçlarından biri, İngiltere'de görüldüğü gibi, kadın nüfusun erkek nüfustan daha hızlı artmasıdır. İşçi

kitlesindeki doğal artışın, sermayenin birikim ihtiyaçlarını karşılayamaması ve yine de her zaman bunlardan fazla olması, sermayenin kendi hareketinin özünde yatan bir çelişkidir. Sermaye, daha büyük sayıda olmak üzere olgunluk çağına gelmemiş işçiye, daha az miktarda da erkek işçiye ihtiyaç duyar. Bu çelişki, diğerinden daha çok göze batıcı değildir: binlerce kişinin, iş bölümü kendilerini belli bir iş koluna sıkı sıkıya bağlamış olduğu için, işsiz kitleleri halinde sokakları doldurduğu bir sırada, bir yandan da işçi yokluğundan şikâyet edildiği görülür.[93] Ayrıca, emek gücünün sermaye tarafından tüketimi o kadar çabuk olur ki, orta yaşta bir işçi daha o zaman ömrünü az çok tüketmiş bulunur. Böyle bir işçi, fazlaların arasına katılır, ya da işçiler merdiveninin daha yukarıdaki bir basamağından daha aşağıdaki bir basamağına indirilir. En kısa yaşam sürelerine tam da büyük sanayi işçileri arasında rastlanz.

"Manchester'daki sağlık görevlisi Dr. Lee, bu şehirde ortalama insan ömrünün varlıklı sınıf için 38, işçi sınıfı için 17 yıl olduğunu hesaplamıştır. Liverpool'da ortalama ömür ilk sınıf için 35, diğeri için 15 yıldır. Böylece görülüyor ki, ayrıcalıklı sınıfın işleri tıkırında olan insanları, kendilerinden daha az şanslı hemşerilerine göre iki kattan daha uzun bir süre yaşama hakkına sahip bulunuyor. (*have a lease of life*)"[94]

Bu koşullar altında, proletaryanın bu bölümündeki mutlak büyüme, bunu oluşturan unsurların hızla yıpranmasına rağmen sayılarını artıran bir biçimi gerekli kılar. Yani, işçi kuşaklarının hızla yenilenmeleri gerekir. (Aynı yasa nüfusun öteki sınıfları için geçerli değildir.) Bu toplumsal ihtiyaç, modern sanayi işçisinin içinde yaşamakta olduğu koşulların zorunlu bir sonucu olan erken yaşta evlenmelerle ve çocuk işçilerin sömürülmesinin bunların üretilmelerini kârlı bir iş haline getirmesiyle tatmin edilir.

Kapitalist üretim, tarım alanında yer eder etmez ya da bu alanı hükmü altına aldığı ölçüde, burada faaliyet gösteren sermayenin birikimi ile birlikte tarım işçisine duyulan talep mutlak olarak azalır ve burada işçilere yol verilmesi, tarım dışı sanayilerde olduğu gibi, daha sonra büyük sayıda işçinin tekrar işe alınmasıyla tamamlanmaz. Dolayısıyla, kır nüfusunun bir bölümü, sürekli olarak, kent ya da manifaktür proletaryasına dönüşmeye hazır ve bu dönüşme için uygun koşulları gözler

93 1866 yılının son altı ayı boyunca Londra'da 80.000-90.000 işçinin işten atıldığı belirtiliyor, aynı altı aylık dönemin fabrika raporunda: "Talebin her zaman tam gerektiği anda arzı yaratacağını söylemek mutlak olarak doğru görünmüyor. Emek söz konusu olduğu zaman bu böyle olmuyor; çünkü, emek gücü olmaması yüzünden, geçen yıl pek çok makine atıl kalmıştı" ("Report of Insp. of Fact. for 31st Oct. 1866", s. 81.)

94 14 Ocak 1875'te Birmingham'da toplanan Sağlık Konferansı'nda, o zamanlar bu kentin belediye başkanı, şimdi (1883) ticaret bakanı olan J. Chamberlain'in yaptığı açış konuşması.

bir halde bulunur. (Burada manifaktür, tarım dışında kalan diğer bütün sanayiler anlamında kullanılmaktadır.)[95] Göreli artık nüfusun bu kaynağı da sürekli akış halindedir. Ne var ki, bu göreli artık nüfusun kentlere doğru sürekli akışı, kırda, büyüklüğü ancak akış kanallarının olağanüstü bir genişleme gösterdiği durumlarda ortaya çıkan, sürekli olarak saklı bir artık nüfusun varlığını şart kılar. Bundan ötürü, tarım işçisi, ücretlerin en düşüğüne mahkûm edilir ve bir ayağı hep sefalet bataklığındadır.

Göreli artık nüfusun üçüncü kategorisi olan durgun artık nüfus, faal işçi ordusunun bir bölümünü oluşturur; ancak, tümüyle düzensiz şekilde çalıştırılır. Bu yüzden, göreli artık nüfusun bu bölümü sermayeye tükenmek bilmeyen bir kullanılabilir emek gücü kaynağı sağlar. Yaşam koşulları, işçi sınıfının ortalama normal düzeyinin altına düşer ve tam bu durum, onları sermayenin özel sömürü dallarının geniş temeli haline getirir. Maksimum çalışma süresi ve minimum ücret bunların ayırt edici özellikleridir. Ev sanayisi başlığı altında bunun asıl biçimiyle tanışmıştık. Ev sanayisi sürekli olarak büyük sanayi ile tarıma fazla gelen nüfusla ve özellikle de zanaatçılığa dayanan işletmenin manifaktür karşısında, manifaktürün makineli işletme karşısında ayakta duramadığı yerlerde çökmeye başlayan sanayi kollarından gelen güçlerle beslenir. Birikimin hacim ve enerjisinin artmasıyla birlikte "fazlalık haline getirme"nin ilerlemesi ölçüsünde, bu sanayi de genişler. Ne da var ki, burada çalışan nüfus, aynı zamanda, işçi sınıfı içinde, bu sınıfın toplam büyümesindeki payı diğer unsurlarınkilere göre daha yüksek olan, kendi kendini yeniden üreten ve kalıcılaştıran bir unsur oluşturur. Aslında yalnızca doğum ve ölümlerin sayıları değil, ailelerin mutlak büyüklükleri de ücretlerin yüksekliği ve dolayısıyla farklı işçi kategorilerinin sahip oldukları geçim araçları kütlesi ile ters orantılıdır. Kapitalist toplumun bu yasası, vahşiler ve hatta uygarlaşmış sömürge halkları arasında anlamsız görünürdü. Bu yasa, bireyleri daha zayıf olan ve durmadan kırılan hayvan türlerinin yığınsal yeniden üremelerini hatırlatır.[96]

---

95 1861 yılında İngiltere ve Galler'de yapılmış nüfus sayımında "781 kentte 10.960.998 kişi, buna karşılık köylerde ve diğer kırsal bölgelerde yalnızca 9.105.226 kişi sayıldı. ... 1851 sayımında kent sayısı 580'di ve bunlarda oturan nüfus, çevrelerindeki kırsal bölgelerde oturan nüfusa aşağı yukarı eşitti. Bundan sonra gelen on yıl boyunca kırsal bölgelerdeki nüfus ancak yarım milyon kadar artmışken, 580 kentteki nüfus 1.554.067 kişi artmıştı. Kırsal bölgelerdeki nüfus artış oranı % 6,5, kentlerdeki artış oranı % 17,3. Büyüme oranları arasında farkın nedeni kırdan kente göçtür. Nüfustaki toplam artışın dörtte üçü kentlerde olmuştur." ("Census etc.", v. III, s. 11, 12.)

96 "Göründüğü kadarıyla yoksulluk üremeyi kolaylaştırıyor." (A. Smith.) Dahası, bu, zarif ve cin fikirli Abbé Galiani'ye göre, Tanrı'nın son derece akla uygun olarak kurmuş olduğu bir düzenin gereğidir: "Tanrı, en yararlı işleri yapacak insanların bolca dünyaya gelmelerini sağlayan bir düzen kurmuştur." (Galiani, l.c. s. 78.) "Sefalet, en ileri derecede kıtlık ve salgın hastalıklar, nüfus artışını durduracak yerde hızlandırır." (S. Laing,

Son olarak, göreli artık nüfusun en dipteki tortusunu, sefalet alanının sakinleri oluşturur. Haydutlar, suçlular, fahişeler, kısaca gerçek lumpen proletarya bir yana bırakıldığında, toplumun bu katmanı üç kategoriden oluşur. Bunların birincisi, çalışabilecek durumda olan kimselerdir. Bu gibi kimselerin miktarının her bunalımla birlikte kabardığını ve işlerde görülen her canlanma ile birlikte azaldığını görmek için, yoksul halk hakkındaki İngiliz istatistiklerine şöyle bir bakmak yeter. İkinci kategori, yetim çocuklarla yoksul çocuklarıdır. Bunlar, yedek sanayi ordusunun adaylardır ve örneğin 1860 yılındaki gibi büyük refah dönemlerinde alelacele ve kitle halinde faal sanayi ordusunun erleri haline gelirler. Üçüncü kategori, ahlâk düşkünleri, serseriler, çalışabilecek halleri kalmamış kimselerdir. Bu kategori, esas itibarıyla, iş bölümü yüzünden hareket yeteneklerinden yoksun, çaresizlik içinde kıvrananlar, bir işçinin normal çalışma yaşını aşmış insanlar, ve son olarak, sayıları tehlikeli makinelerin, madenlerin, kimyasal maddeler imal eden fabrikaların ve bunlara benzer yerlerin çoğalmasıyla birlikte kabaran sakatlanmış, dul kalmış sanayi kurbanlarından vb. meydana gelir. Sefalet, faal sanayi ordusunun hastanesi ve yedek sanayi ordusunun safrasıdır. Göreli artık nüfus üretimi sefalet üretimini içerir; bu nüfusun varlığı ne kadar zorunlu ise onun da varlığı o kadar zorunludur; sefalet, göreli artık nüfusla bir arada, kapitalist üretimin ve zenginlik artışının bir varlık koşulunu oluşturur. Sefalet, kapitalist üretimin *faux frais*'si (ek harcamaları) arasında yer alır; ne var ki, sermaye bunu büyük ölçüde kendi sırtından atıp işçi sınıfının ve alt orta sınıfın omuzlarına yüklemesini bilir.

Toplumsal zenginlik, faaliyet halinde bulunan sermaye, bunun büyümesinin hacmi ve gücü ve dolayısıyla da proletaryanın mutlak büyüklüğü ve emeğinin üretici gücü ne kadar büyük olursa, yedek sanayi ordusu da o kadar büyük olur. Kullanıma hazır emek gücünün büyüklüğünü artıran nedenler, sermayenin genişleme gücünü artıran nedenlerle aynıdır. Yani, yedek sanayi ordusunun göreli büyüklüğü, zenginlik potansiyeli ile birlikte artar. Ama, bu yedek ordunun faal orduya oranı ne kadar büyükse, sefaletleri çalışma sırasında katlandıkları işkenceyle ters orantılı olarak artan artık nüfus o kadar yığınsal şekilde yerleşiklik kazanır. Son olarak, işçi nüfusunun düşkünler tabakası ve yedek sanayi ordusu ne kadar büyükse, resmî yoksulluk da o kadar büyük olur. *Bu, kapitalist birikimin mutlak, genel yasasıdır.* Diğer bütün yasalar gibi bu yasa da, gerçekleşmesi sırasında, burada inceleyemeyeceğimiz çok sayıda durum tarafından değişikliğe uğratılır.

"National Distress", 1844, s. 69.) Laing, bunu istatistiklerle gösterdikten sonra devam eder: "Bütün dünya rahat koşullar içinde yaşıyor olsaydı, dünya çok geçmeden ıssızlaşırdı." (*"If the people were all in easy circumstances, the world would be soon depopulated."*)

İşçilere, sayılarını sermayenin kendini değerlendirme ihtiyaçlarına uydurmaları vaazını veren iktisadi bilgeliğin saçmalığı ortaya çıkmış bulunuyor. Kapitalist üretim ve birikim mekanizması bu sayıyı sürekli olarak söz konusu ihtiyaçlara uydurur. Bu uydurma, bir göreli artık nüfusun ya da yedek sanayi ordusunun yaratılması ile başlar, faal sanayi ordusunun gittikçe büyüyen katmanlarının sefaleti ve yoksulluğun safrası ile son bulur.

Durmadan büyüyen bir üretim araçları kütlesinin, toplumsal emeğin üretkenliğindeki ilerleme sayesinde, gittikçe azalan bir insan gücü harcamasıyla harekete geçirilebileceğini ifade eden yasa, işçilerin üretim araçlarını değil, üretim araçlarının işçileri kullandığı kapitalist bir toplumda tam tersine çevrilir ve şöyle bir ifadeye büründürülür: emeğin üretkenliği ne kadar artarsa, işçilerin istihdam araçları üzerindeki baskı o kadar büyür, dolayısıyla bunların varoluş koşulları, yani sahip bulundukları gücün başkalarına ait zenginliğin çoğaltılması ya da sermayenin kendi kendini değerlendirmesi için satılması o kadar istikrarsızlaşır. Görülüyor ki, üretim araçları ile emeğin üretkenliğinin üretken nüfustan daha hızlı büyümesi, üzerine kapitalist bir kılıf geçirildiğinde, kendisinin tersi olan bir şeyi ifade ediyor: işçi nüfusu her zaman sermayenin değerlenme ihtiyacından daha hızlı artar.

Dördüncü Kısımda göreli artık değerin üretimini incelerken görmüş olduğumuz gibi, kapitalist toplumda, emeğin toplumsal üretkenliğini yükseltmeye yarayan bütün yöntemler, maliyetleri bireysel işçinin sırtına yıkılarak hayata geçirilir; üretimi geliştirmeye yönelik bütün araçlar, üreticinin egemenlik altına alınmasını ve sömürülmesini sağlayan araçlar haline gelir, onu bir parça-insan biçiminde güdükleştirir, makinenin eklentisi durumuna indirir, katlanmak zorunda kaldığı işkence yüzünden emeğinin içeriğini yok eder; bilimin bağımsız bir güç olarak emek sürecinin bir parçası haline gelmesi ölçüsünde onu emek sürecinin zihinsel güçlerine yabancılaştırır; içinde çalıştığı koşulları bozar, emek süresi sırasında en nefret edilecek bir despotluğa boyun eğmek zorunda bırakır, bütün ömrünü emek-zaman haline getirir, karısını ve çocuğunu sermayenin Juggernaut tekerleğinin altına atar. Ama, bütün artık değer üretme yöntemleri aynı zamanda birikim yöntemleridir ve birikimdeki her genişleme gerisin geriye bu yöntemlerin daha da geliştirilmesine yarayan bir araç olur. Bundan dolayı, buradan, aldığı ücret ne kadar yüksek ya da düşük olursa olsun, işçinin durumunun, sermayenin birikmesi oranında, kötüleşmek zorunda olduğu sonucu çıkar. Son olarak, göreli artık nüfusu ya da yedek sanayi ordusunu her zaman birikimin hacim ve enerjisi ile dengeli bir durumda tutan yasa, işçiyi sermayeye, Hephaistos'un çivilerinin Prometheus'u kayalara mıhladığından

daha sıkı bir şekilde bağlar. Sermaye birikimine karşılık gelen bir sefalet birikimini gerektirir. Şu halde, bir kutuptaki zenginlik birikimi, aynı zamanda, öteki kutuptaki, yani kendi emeğinin ürününü sermaye olarak üreten sınıfın yer aldığı karşı kutuptaki sefalet, acı, kölelik, cehalet, vahşileşme ve manevi bozulmanın birikimidir.

Kapitalizm öncesi dönemin üretim tarzlarının kısmen benzer olsalar da esas itibarıyla farklı görüngüleri ile karıştırılmış bir halde olmakla beraber, kapitalist birikimin bu antagonist karakteri[97] politik iktisatçılar tarafından farklı biçimlerde ifade edilmiştir.

18. yüzyılın büyük iktisat yazarlarından biri olan Venedikli rahip Ortes, kapitalist üretimin antagonizmini toplumsal zenginliğin genel doğa yasası olarak görür.

> "Bir ülkede iktisadi iyilik ile iktisadi kötülük her zaman birbirlerini dengeler (*il bene ed il male economico in una nazione sempre all'istessa misura*), bazıları için meta bolluğu her zaman başkaları için bunların yokluğuna denk olur (*la copia dei beni in alcuni sempre eguale alla mancanza di essi in altri*). Bazılarının büyük çaptaki zenginliği, her zaman, çok daha kalabalık olan başkalarının en gerekli şeylerden mutlak olarak yoksun bırakılmaları ile birlikte görülür. Bir ulusun zenginliği nüfusuna, sefaleti zenginliğine uygun olur. Bazılarının çalışkanlığı, başkalarını tembelliğe zorlar. Yoksullar ve tembeller, zenginlerin ve çalışanların zorunlu bir ürünüdür" vb.[98]

Ortes'ten yaklaşık 10 yıl sonra, İngiltere Kilisesi rahibi Townsend, yoksulluğu zenginliğin zorunlu bir koşulu olarak yüceltmişti.

> "Çalışmayı yasa zoruyla sağlamak pek çok zahmet, şiddet ve gürültüye yol açar; oysa açlık, sadece sakin, sessiz, sonu gelmeyen bir baskı olmakla kalmaz, gayret ve çalışmanın en doğal motifi olarak en güçlü biçimde çaba gösterilmesine yol açar."

Görülüyor ki, her şey açlığın işçi sınıfı arasında kalıcılaştırılmasına bağlı ve bunu da, Townsend'e göre, hükmünü özellikle yoksullar arasında yürüten nüfus ilkesi sağlıyor.

> "Öyle görünüyor ki, toplum hayatında en aşağılık, en pis ve en bayağı işlerin yapılabilmesi için her zaman bazı kimseler el altında bulunsun diye

97 "Burjuvazinin içinde hareket ettiği üretim ilişkilerinin tek biçimli, basit bir karakterinin değil, ikili bir karakterinin olduğu; zenginliğin üretildiği aynı ilişkiler içinde sefaletin de üretildiği; içinde üretici güçlerin geliştiği ilişkiler içinde bir baskı gücünün de geliştiği; bu ilişkilerin burjuva zenginliğini, yani burjuva sınıfının zenginliğini ancak bu sınıfın tek tek üyelerinin servetini durmadan yok ederek ve gittikçe büyüyen bir proletarya yaratarak ürettiği, her gün daha çok aydınlığa çıkar." (Karl Marx, "Misère de la Philosophie" [Felsefenin Sefaleti], s. 116.)

98 G. Ortes, "Della Economia Nazionale libri sei 1774", Custodi, Parte Moderna, t. XXI, s. 6, 9, 22, 25 etc. Ortes diyor ki (l.c. s. 32): "Ulusların mutluluğu için yararsız sistemler kurmak yerine, kendimi onların mutsuzluklarının nedenlerini araştırmakla sınırlamak istiyorum."

(*that there always may be some*), yoksulların belli bir derecede tedbirsiz (*improvident*)" (yani, ağızlarında altından bir kaşık olmadan dünyaya gelecek derecede tedbirsiz) "olmaları, bir doğa yasasıdır. Böylece, insan mutluluğunun hazinesi (*the fund of human happiness*) çok büyür, daha duyarlı (*the more delicate*) olanlar pis ve sıkıcı işlerden kurtulur ve rahatsız edilmeden daha yüksek düzeyli meslekleri sürdürebilir vb. ... Yoksullar Yasası, yeryüzünde Tanrı ve doğa tarafından kurulmuş bulunan bu sistemin uyum ve güzelliğini, simetri ve düzenini bozma eğilimindedir."[99]

Sefaleti ebedîleştiren mukaddesatta Venedikli rahip, nasıl Hristiyan hayırseverliğinin, evlilik yasağının, manastırlarn ve kutsal vakıfların varoluş nedenini bulduysa, kiliseden ödenek alan Protestan papaz, aynı mukaddesatta, yoksullara pek zavallı miktarda bir kamu yardımı alma hakkını sağlayan yasaları kötülemenin bahanesini bulur.

"Toplumsal zenginlikteki ilerleme," der, Storch, "en sıkıcı, en bayağı ve en iğrenç işleri yapan, bir kelime ile hayatta hoşa gitmeyen ve aşağılatıcı ne varsa kendi sırtına yüklenen ve böylece diğer sınıflara zaman, huzur ve geleneksel" (*c'est bon!* [işte bu güzel]) "karakter yüceliği vb. sağlayan bu yararlı sınıfı yaratır."[100]

Storch, o halde, kitlelerin sefaletine ve bozulmasına yol açan bu kapitalist uygarlığın barbarlığa göre üstünlüğünü aslında sağlayan nedir, diye kendine sorar.Ve buna ancak tek bir cevap bulur: güvenlik!

"Sanayi ve bilimin ilerlemesi sayesinde," der, Sismondi, "her işçi her gün kendi tüketimi için gerekli olandan çok daha fazlaşey üretebilir. Fakat aynı zamanda, zenginlik işçinin çalışmasıyla meydana gelirken, bu zenginlik, onun kendi tüketimine bırakılacak olsa, onu çalışmaya daha az uygun bir hale getirecektir." Sismondi'ye göre, "insanlar" (yani işçi olmayanlar) "sanatın her tür mükemmelleştirilmesini ve sanayinin kendilerine sunduğu bütün zevkleri işçiler gibi kendilerinin sürekli çalışmalarıyla elde etmek zorunda kalsalardı, herhalde bunlar olmadan yaşamayı tercih ederlerdi. ... Bugün, harcanan çabalar, ödüllerinden ayrılmış bulunuyor; ilk önce çalışıp sonra da dinlenen, aynı insan değildir: aksine, tam da birisi çalıştığı için diğeri dinlenmek zorundadır. ... Dolayısıyla, emeğin üretici güçlerindeki

---

99 "A Dissertation on the Poor Laws. By a Wellwisher of Mankind (The Rev. Mr. J. Townsend), 1786", republished Lond. 1817, s. 15, 39, 41. Kendisinin yukarıda andığımız eseri ile "Journey through Spain" adlı eserinin sayfalarını Malthus'un çoğu zaman bütünüyle kopya ettiği bu "ince" papazın kendisi de doktrininin en büyük kısmını Sir J. Steuart'tan almış fakat alırken aktardıklarını değiştirmiştir. Örneğin, Steuart, "Burada, kölelikte, insanlığı" (çalışmayanlar için) "gayrete getiren zorlayıcı bir yöntem vardı. ... İnsanlar, vaktiyle, başkalarının köleleri oldukları için zorla işe" (başkalarına bedava olarak yapılan işe) "koşulurdu; insanlar, bugün, kendi ihtiyaçlarının köleleri oldukları için, zorla işe" (yani çalışmayanlara bedava olarak yapılan işe) "koşulur" derken, o, buradan, besili bir vakıf yiyicisi gibi, ücretli işçinin her zaman oruç tutması gerektiği çıkarmaz. Aksine, onların ihtiyaçlarını çoğaltmak ve sayıları kabaran bu ihtiyaçların "daha ince yaradılışlılar" için çalışsınlar diye onlara dürtü olmasını ister.

100 Storch, l.c, t. III, s. 223.

sonu olmayan gelişme, aylak zenginlerin lükslerini ve hazlarını artırmaktan başka bir sonuç doğuramaz."[101]

Son olarak, ağırkanlı burjuva doktrincisi Destutt de Tracy, bunu kaba bir şekilde dile getirir:

"Yoksul ülkeler halkın iyi durumda olduğu, zengin ülkeler ise, genellikle, halkın yoksul olduğu ülkelerdir."[102]

5. Kapitalist Birikimin Genel Yasasının Örneklerle Gösterilmesi

a. 1846–1866 yılları arasında İngiltere

Kapitalist birikimin incelenmesi için modern toplumun hiçbir dönemi son yirmi yıllık dönemden daha uygun değildir. Bu dönem Fortuna'nın cüzdanını bulmuş gibidir. Bütün ülkeler arasında klasik örneği yine İngiltere vermektedir; çünkü İngiltere dünya piyasasında ilk sırayı tutmakta, kapitalist üretim ancak burada tam anlamıyla gelişmiş bulunmakta ve son olarak serbest ticaretin bin yıllık imparatorluğunun 1846'dan itibaren başlamasıyla bu ülkede bayağı iktisat son sığınağından kovulmuş durumdadır. Üretimin, bu yirmi yıllık dönem boyunca, ikinci yarısının birincisini fazlasıyla geride bırakmasını sağlayacak şekilde muazzam bir ilerleme gösterdiğini Dördüncü Kısımda yeterince belirtmiştik.

Son elli yılda İngiltere'de nüfusun mutlak artışı çok büyük olmakla beraber, 1861 resmî sayımından alınan aşağıdaki tablonun gösterdiği gibi, nüfusun göreli artışı ya da artış oranı sürekli olarak düşmüştür:

İngiltere ve Galler'de yüzde cinsiden yıllık nüfus artışları

1811-1821	% 1,533
1821-1831	% 1,446
1831-1841	% 1,326
1841-1851	% 1,216
1851-1861	% 1,141

Şimdi, diğer taraftaki zenginlik artışına bakalım. Burada en güvenilir dayanak noktası gelir vergisine tabi kârların, toprak rantlarının vb. hareketidir. Vergiye tabi kârlardaki artış (çiftçiler ve diğer bazı katego-

101 Sismondi, l.c. t. I., s. 79, 80, 85.

102 Destutt de Tracy, l.c. s. 231. "Les nations pauvres, c'est là où le peuple est à son aise; et les nations riches, c'est là où il est ordinairement pauvre."

riler bunun dışındadır) Büyük Britanya'da 1853-1864 yılları arasında % 50,47'ye (veya yıllık ortalama olarak % 4,58'e)[103] ulaşmıştır; oysa, aynı dönemde nüfustaki artış oranı yaklaşık olarak % 12'dir. Vergilenebilir toprak rantlarındaki artış (binalar, demir yolları, madenler, dalyanlar vb. bunun içindedir) 1853-1864 arasında % 38'e ya da yıllık olarak % $3^{5}/_{12}$'ye varmıştır. Bunda en büyük pay aşağıdaki kategorilere düşmektedir:

	1864'te 1853'e göre yıllık gelir fazlası	**Yıllık artış**
Binalar:	% 38,60	% 3,50
Taş ocakları:	% 84,76	% 7,70
Madenler:	% 68,85	% 6,26
Demirhaneler:	% 39,92	% 3,63
Dalyanlar:	% 57,37	% 5,21
Gaz işletmeleri:	% 126,02	% 11,45
Demir yolları:	% 83,29	% 7,57[104]

1853-1864 döneminin birbiri ardına gelen her dört yılını birbirleriyle karşılaştırırsak, gelirlerdeki artış oranının durmadan yükseldiğini görürüz. Bu oran, örneğin, kârdan doğan gelirler için 1853-1857 döneminde yılda % 1,73, 1857-1861 döneminde yılda % 2,74 ve 1861-1864 döneminde ise yılda % 9,30'dur. Birleşik Krallık'ta vergiye tabi gelirlerin toplamı 1856'da 307.068.898 sterlin, 1859'da 328.127.416 sterlin, 1862'de 351.745.241 sterlin, 1863'te 359.142.897 sterlin, 1864'te 362.462.279 sterlin, 1865'de 385.530.020 sterlindi.[105]

Sermaye birikimine aynı zamanda sermaye yoğunlaşması ve merkezîleşmesi eşlik ediyordu. İngiltere için resmî tarım istatistiklerinin bulunmamasına karşın (ama İrlanda için vardı), 10 kontluk bunları gönüllü olarak vermişti. Bu istatistiklerden çıkan sonuç şuydu: 100 acre'dan küçük olan çiftliklerin sayısı 1851-1861 yılları arasında

103 "Tenth Report of the Commissioners of H. M's Inland Revenue", Lond. 1866, s. 38.

104 ibidem.

105 Bu sayılar bir karşılaştırma için yeterlidir; fakat mutlak olarak alındıklarında yanlıştır; çünkü yılda belki 100 milyon sterlinlik bir gelir beyan dışı kalmaktadır. *Inland Revenue* kurul üyelerinin özellikle ticaret ve sanayi çevrelerinin yaptıkları sistematik vergi kaçakçılığı hakkındaki şikâyetleri bunların bütün raporlarında tekrarlanır. Bir örnek: "Bir anonim şirket vergilenebilir kâr olarak 6.000 sterlin beyan etmişti; bir değerleme uzmanı bunu 88.000 sterlin olarak saptadı ve sonunda vergi bu miktar üzerinden alındı. Vergilenebilir kârını 190.000 sterlin olarak beyan eden başka bir şirket sonunda gerçek kârının 250.000 sterlin olduğunu itiraf etmek zorunda kalmıştır." (ibid. s. 42.)

31.583'den 26.567'ye düşmüş, dolayısıyla 5.016 çiftlik daha büyüklerine katılmıştı.[106] 1815 ile 1825 arasında veraset vergisine tabi olup da 1 milyon sterlini aşan taşınabilir servet yoktu; buna karşılık 1825 ile 1855 arasında bu büyüklükte 8, 1855'ten Haziran 1859'a kadar, yani 4½ yıllık bir sürede ise 4 servet ortaya çıkmıştı.[107] Ama söz konusu merkezîleşme en iyi biçimde 1864 ve 1865 yıllarına ait D kategorisi (çiftlikler vb. hariç sanayi ve ticaret kârları) gelir vergisinin kısa bir analizi ile ortaya konabilir. Önceden şunu belirteyim ki, bu kaynaktan doğan gelirlerin ancak altmış sterlinden yukarı olanları *income tax*'a (gelir vergisine) tabidir. Vergiye tabi bu gelirler İngiltere, Galler ve İskoçya'da 1864 yılında 95.844.222 sterlin, 1865'de 106.435.787 sterlin tutmuştu.[108] Mükellef sayısı 1864 yılında 23.891.009'luk bir toplam nüfus içinde 308.416, 1865'de 24.127.003'lük bir toplam nüfus içinde 332.431 kişi idi. Aşağıdaki tablo bu yıllardaki gelirlerin dağılımını göstermektedir:

	Nisan 1864'te sona eren yıl		*Nisan 1865'te sona eren yıl*	
	Kâr geliri	**Kişi sayısı**	**Kâr geliri**	**Kişi sayısı**
Toplam gelir:	95.844.22 sterlin	308.416	105.435.787 sterlin	332.431
bunun içinde:	57.028.290 sterlin	22.334	64.554.297 sterlin	24.075
bunun içinde:	36.415.225 sterlin	3.619	42.535.576 sterlin	4.021
bunun içinde:	22.809.781 sterlin	822	27.555.313 sterlin	973
bunun içinde:	8.744.762 sterlin	91	11.077.238 sterlin	107

Birleşik Krallık'ta 1855 yılında 16.113.267 sterlin değerinde 61.453.079 ton, 1864 yılında 23.197.968 sterlin değerinde 92.787.873 ton kömür; yine 1855'te 8.045.385 sterlin değerinde 3.218.154 ton, 1864'te 11.919.877 sterlin değerinde 4.767.951 ton pik demir üretilmiştir. 1854 yılında Birleşik Krallık'ta işletilen demir yolları, 286.068.794 sterlin ödenmiş sermayeli 8.054 mil, 1864'te, 425.719.613 sterlin ödenmiş sermayeli 12.789 mil uzunluğundaydı. Birleşik Krallık'ın toplam ihracat ve ithalatı 1854 yılında 268.210.145 sterline, 1865'te 489.923.285 sterline ulaşmıştı. Aşağıdaki tablo ihracatın hareketini göstermektedir:

106 "Census etc.", l.c. s. 29. John Bright, İngiliz topraklarının yarısının 150, İskoç topraklarının yarısının 12 toprak sahibinin elinde olduğunu iddia etmişti; bu iddia çürütülmedi.

107 "Fourth Report etc. of Inland Revenue", Lond. 1860. s. 17.

108 Bunlar, yasal olarak geçerli indirimler yapıldıktan sonraki net gelirlerdir.

1847	58.842.377 sterlin
1849	63.596.052 sterlin
1856	115.826.948 sterlin
1860	135.842.817 sterlin
1865	165.862.402 sterlin
1866	188.917.563 sterlin[109]

Bu birkaç örneği gördükten sonra Britanya halkının nüfus müdürünün attığı zafer çığlığının nedenini kolayca anlarız:

"Nüfus her ne kadar hızlı artmışsa da, sanayinin ve zenginliğin ilerlemesine ayak uyduramamıştır.[110]

Şimdi bu sanayinin doğrudan doğruya kullandığı insanlara, bu zenginliğin yaratıcılarına, işçi sınıfına bakalım.

"Halkın tüketim gücünde bir azalma, işçi sınıfının yoksunluklarında ve sefaletinde bir artma olurken," diyor Gladstone, "üst sınıfların elinde sürekli bir zenginlik birikimi ve sürekli bir sermaye büyümesi meydana gelmesi bu ülkenin toplumsal durumunun inkâr edilemeyecek en hüzün verici özelliklerinden biridir."[111]

Bu sözde merhametli bakan 13 Şubat 1843'te Avam Kamarası'nda işte böyle konuşmuştu. Yirmi yıl sonra, 16 Nisan 1863'te bütçesini takdim ederken ise şöyle diyordu:

"1842-1852 yılları arasında ülkenin vergilenebilir gelirleri % 6 artmıştı. ... 1853 yılı başlangıç alındığında, sekiz yıllık 1853-1861 dönemindeki artış % 20'yi bulmuştu. Hemen hemen inanılmayacak derecede şaşırtıcı bir olgu ile karşı karşıyayız. ... Zenginlik ve kudretteki bu baş döndürücü artış ... olduğu gibi mülk sahibi sınıflara özgüdür; ama bu artış, genel tüketim mallarını ucuzlattığına göre, dolaylı olarak işçi nüfusunun yararına olmalıdır - zenginler zenginleşirken, her durumda, yoksullar daha az yoksul olmuştur. Bununla beraber, aşırı yoksulluğun hafiflemiş olduğunu söyleyemem."[112]

---

109 Şu anda, Mart 1867'de, Hindistan ve Çin piyasaları Britanya pamuklu dokuma fabrikatörlerinin ihraç ettikleri mallarla tekrar dolup taşmaktadır. 1866'da pamuklu dokuma sanayisi işçilerinin ücretlerinde % 5'lik bir indirim yapılmıştır. 1867'de benzer bir işlem nedeniyle Preston'da 20.000 kişilik grev yapıldı. [Dördüncü Almanca Basıma ek: Bu, hemen sonra patlak veren bunalımın habercisi olmuştu. -F. E.]

110 "Census etc", l. c. s. 11.

111 Gladstone'un Avam Kamarası'nda 13. Şubat 1843 tarihinde yaptığı konuşmadan: "It is one of the most melancholy features in the social state of this country that we see, beyond the possibility of denial, that while there is at this moment a decrease in the consuming powers of the people, an increase of the pressure of privations and distress; there is at the same time a constant accumulation of wealth in the upper classes, an increase in the luxuriousness of their habits, and of their means of enjoyment." ("Times," 14. Feb. 1843. - Hansard, 13. Febr.)

112 "From 1842 to 1852 the taxable income of the country increased by 6 per cent. ... In the 8 years from 1853 to 1861, it had increased from the basis taken in 1853, 20 per cent! The

Ne zavallı bir dönüş! İşçi sınıfı "yoksul" kaldıysa, yalnızca, mülkiyet sahibi sınıfa "baş döndürücü bir zenginlik ve kudret artışı" sağlaması oranında "daha az yoksul"sa, göreli olarak yine eskisi kadar yoksul kamıştır. Aşırı yoksulluk azalmadığına göre artmıştır, çünkü aşırı zenginlik artmıştır. Geçim araçlarındaki ucuzlamaya gelince, resmî istatistikler, örneğin Londra Yetimler Yurdunun verdiği rakamlar, 1851-1853 yıllarına göre 1860 ile 1862 arasındaki üç yılda ortalama % 20'lik bir pahalılaşma olduğunu göstermektedir. Bunu izleyen üç yılda, 1863-1865 arasında et, tereyağı, süt, şeker, tuz, kömür ve daha bir yığın zorunlu geçim aracı sürekli olarak pahalılaşmıştır.[113] Gladstone'un 7 Nisan 1864 tarihli bir sonraki bütçe konuşması, kâr yapmadaki ilerleme ve halkın "yoksulluk" yoluyla ölçülü hale gelmiş mutluluğu hakkındaki Pindar'ca bir ilahidir. "Sefaletin sınırında" yer alan kitlelerden, "ücretlerin yükselmediği" iş kollarından söz ediyor ve sonunda işçi sınıfının mutluluğunu kısaca şöyle ifade ediyordu:

> "İnsan yaşamı, on örneğin dokuzunda, hayatta kalmak için yürütülen bir mücadeleden ibarettir."[114]

Kendisi Gladstone gibi resmî kaygılar taşımayan Profesör Fawcett daha açık olarak şöyle der:

> "Ücretlerin sermayedeki bu artışla birlikte" (son on yıllarda) "yükseldiğini doğal olarak inkâr etmiyorum; fakat görünüşteki bu avantaj, çok sayıda zorunlu ihtiyaç maddesi gittikçe pahalılaştığı için" (o bunun değerli madenlerin değerindeki düşmeden ileri geldiğine inanır) "büyük ölçüde yok olmuştur. ... Çalışan sınıfların refahında hissedilebilir bir artış olmazken,

---

fact is so astonishing as to be almost incredible ... this intoxicating augmentation of wealth and power ... entirely confined to classes of property ... must be of indirect benefit to the labouring population, because it cheapens the commodities of general consumption - while the rich have been growing richer, the poor have been growing less poor! at any rate, whether the extremes of poverty are less, I do not presume to say." (Gladstone in H.o.C. 16. April 1863. "Morning Star", 17. April.)

113 Şu parlamento raporundaki verilere bakınız: "Miscellaneous Statistics of the Un. Kingdom. Part VI", Lond. 1866, s. 260-273 passim. Yetim yurtlarının, vb. istatistikleri yerine, kraliyet ailesinin çocukları için önerilen çeyizler hakkındaki kayıtlarından da belge olarak yararlanılabilirdi. Geçim araçlarının pahalılaşması bunlarda hiç unutulmaz.

114 "Think of those who are on the border of that region" (pauperism), "wages ... in others not increased ... human life is but, in nine cases out of ten, a struggle for existence." (Gladstone, H.o.C., 7. April 1864.) Bunun Hansard versiyonu ise şöyledir: "Again; and yet more at large, what is human life but, in the majority of cases, a struggle for existence." - Gladstone'un 1863 ve 1864 bütçe konuşmalarındaki devamlı ve apaçık çelişkileri, bir İngiliz yazarı, Boileau'dan aldığı aşağıdaki parça ile nitelendirmişti:

> "Böyledir insanoğlu; daldan dala sıçrar.
> Sabah başının tacı eder, akşam olur karalar.
> Zaafları umurunda değildir, başkasına dert olur;
> Kılık değiştirir gibi hükmünü değiştirir." ([aktaran H. Roy.] "The Theory of Exchange etc." Lond. 1864, s. 135.)

zenginler hızla zenginleşiyor (*the rich grow rapidly richer*). ... İşçiler neredeyse borçlandıkları esnafın köleleri haline geliyor."[115]

İngiliz işçi sınıfının mülk sahibi sınıflar için bu"baş döndürücü zenginlik ve kudret artışı"nı hangi koşullar altında yarattığı bu eserin iş günü ve makineler hakkındaki kısımlannda yeterince ortaya konmuştur. Ne var ki, o kısımlarda asıl olarak işçinin iş yerindeki işleviyle ilgilenmiştik. Kapitalist birikimin yasalannı tam olarak anlamak için, işçinin iş yeri dışındaki durumunun, beslenme ve bannma durumunun da ele alınması gerekir. Bu eserin boyutlan bizi burada her şeyden önce sanayi proletaryası ile tanm işçilerinin en düşük ücretle çalışan kısmı ilc, yani işçi sınıfının çoğunluğu ile ilgilenmek zorunda bırakıyor.

Ama daha önce resmî sefalet ya da işçi sınıfının varlık koşulunu, yani emek gücünü satma olanağını kaybeden ve ancak kamu kurumlanndan sağlanan sadakalarla canlı kalabilen bölümü hakkında birkaç söz eklememiz yerinde olacaktır. İngiltere'de[116] resmî yoksullar listesinde şu sayılan görürüz: 1855'te 851.369 kişi, 1856'da 877.767 kişi, 1865'te 971.433 kişi. Pamuk kıtlığı sonucunda 1863 ve 1864 yıllannda bu sayılar 1.079.382 ve 1.014.978 kişiye yükselmiştir. Etkisini en ağır biçimde Londra'da duyuran 1866 bunalımı dünya piyasasının İskoçya Krallığı'ndan daha kalabalık olan bu merkezinde yoksullann sayısında 1866'da 1865 yılına oranla % 19,5'lik, 1864'e oranla % 24,4'lük, 1867 yılının ilk aylannda 1866'ya oranla daha da büyük bir artış yaratmıştı. Sefalet istatistiklerinin analizinde iki noktaya dikkati çekmek gerekir. Bir yandan, yoksullar kitlesindeki artma ve azalma hareketi, sınai çevrimin dönemsel değişmelerini yansıtır. Diğer yandan, sermayenin birikimiyle birlikte sınıf mücadelesinin ve dolayısıyla işçilerin kendilerine güvenlerinin gelişmesi oranında, resmî istatistiklerin, sefaletin gerçek büyüklüğü hakkındaki aldatıcılık derecesi giderek artar. Yoksullara reva görülen ve son iki yıl boyunca İngiliz basınının (*"Times"*, *"Pall Mall Gazette"* vb.) hakkında bu derece gürültü kopardığı barbarlık, yeni bir şey değildir. Daha 1844'te F. Engels aynı vahşete ve "sansasyon edebiyatı"na özgü geçici ve yapmacık yaygaralara dikkat çekmişti. Ama Londra'da son on yılda açlıktan ölümlerde (*"deaths by starvation"*) görülen korkunç artış, işçilerin, sefaletin cezaevi olan çalışma yurdundaki[117] kölelikten duydukları artan dehşeti hiçbir kuşkuya yer bırakmayacak biçimde kanıtlar.

---

115 H. Fawcett, l.c, s. 67, 82. İşçinin bakkala gittikçe daha bağımlı hale gelmesine gelince, bu, istihdamdaki giderek artan dalgalanmaların ve kesintilerin sonucudur.

116 İngiltere denilince her zaman buna Galler dahildir; Büyük Britanya, İngiltere, Galler ve İskoçya'yı içine alır; Birleşik Krallık, bu üç ülke ve İrlanda demektir.

117 *Workhouse* (çalışma yurdu) kelimesinin Adam Smith tarafından zaman zaman hâlâ *manufactory* (iş yeri, atölye) kelimesi ile eş anlamda kullanılıyor olması, onun zamanından bu yana kaydedilen ilerlemeye ayrı bir ışık tutulmaktadır. Örneğin, eserinin iş bölümü üzerine olan bölümünün girişi şöyledir: "Farklı iş kollarında iş gören kimseler çoğu zaman aynı çalışma yurdunda (*workhouse*) toplanabilir."

b. Britanya sınai işçi sınıfının düşük ücret alan katmanları

Şimdi sınai işçi sınıfının düşük ücret alan katmanlarını ele alalım. 1862 pamuk kıtlığı sırasında Dr. Smith, *Privy Council* (Özel Danışma Kurulu) tarafından Lancashire ve Cheshire'daki zor duruma düşmüş pamuklu dokuma işçilerinin beslenme koşulları hakkında bir araştırma yapmakla görevlendirilmişti. Bundan önce yıllar boyu yapmış olduğu gözlemler onu şu sonuca vardırmıştı: "Açlık hastalıklarından (*starvation diseases*) sakınmak için," ortalama işçi kadının günlük gıdasında en az 3900 grain[+] karbon ve 180 grain azot, ortalama erkek işçininkinde ise en az 4300 grain karbon ve 200 grain azot bulunmalıdır. Bu kadar besleyici madde kadınlar için yaklaşık olarak iki librelik, erkekler için bundan $^{1}/_{9}$ kadar fazla iyi buğday ekmeğinden sağlanabilir. Yetişkin erkekler ve kadınlar için haftalık ortalama en az 28.600 grain karbon ve 1.330 grain azottur. Pamuklu dokuma işçilerinin tükettikleri gıda maddelerinin bunalım dolayısıyla düşmüş bulunduğu acınacak düzey ile Dr. Smith'in hesapları arasındaki tam uyuşma bu hesapları gerçek hayatta şaşılacak derecede doğrulamıştır. Aralık 1862'de bu işçiler haftada 29.211 grain karbon ve 1.295 grain azot alıyordu.

1863'te *Privy Council* İngiliz işçi sınıfının en kötü beslenen bölümünün durumu hakkında bir araştırma yapılmasını emretmişti. *Privy Council*'de görevli Dr. Simon bu işte kendisine yardımcı olarak yukarıda adı geçen Dr. Smith'i seçmişti. Araştırmaları, bir yandan tarım işçilerini öte yandan da ipekli dokuma işçilerini, terzileri, deri eldivencileri, çorapçıları, eldiven dokumacılarını ve kunduracıları kapsıyordu. Çorapçılar hariç, son sayılanların tümü kentlidir. Bu araştırmada kural, her kategorideki en sağlam ve görece iyi durumda olan aileleri seçmek olmuştu.

Genel olarak şu sonuca varılmıştı:

> "Kentli işçi sınıflarının yalnızca birinde, azot tüketimi, altına inildiği zaman açlık hastalıklarının görüldüğü mutlak asgari düzeyi pek az aşıyordu. Birinde çok büyük ölçüde olmak üzere, iki sınıfta azotlu ve karbonlu besin miktarı yetersizdi. Tarım işlerinde çalışan ailelerin $^{1}/_{5}$'inden fazlası tüketimi mutlak gerekli olan karbonlu besin miktarından az, $^{1}/_{3}$'ünden fazlası mutlak gerekli azotlu besin miktarından az tüketimde bulunuyor ve üç kontlukta (Berkshire, Oxfordshire ve Somersetshire) ortalama yerel diyet asgari azotlu besin miktarına ulaşmıyordu."[118]

Tarım işçileri arasında en kötü beslenenler Birleşik Krallık'ın en zengin kısmı olan İngiltere'deki işçilerdir.[119] Tarım işçileri arasında besin ye-

---

+ 1 grain = yaklaşık 0,065 gram. *-çev.*

118 "Public Health. Sixth Report etc. for 1863", Lond. 1864, s. 13.

119 l.c. s. 17.

tersizliği genellikle kadın ve çocukların payına düşer; çünkü "işini yapmak için erkek beslenmelidir". Araştırmaya konu olan kentli işçilerin bazı kategorilerini çok daha büyük bir besin yetersizliği kırıp geçiriyordu. "Bunlar öylesine kötü besleniyor ki, sağlıklarını harap eden dehşet verici yoksunlukların sayısı" (kapitalistin "kaçınması" işte bu! yani işçilerinin sadece canlı kalmaları için mutlak olarak gereken geçim araçlarını sağlayacak ücreti vermekten bile kaçınma!) "yüksek olmalıdır."[120]

Aşağıdaki tablo, yukarıda sözü geçen kentli işçi kategorilerinin beslenme durumunu ve pamuklu dokuma işçilerinin en büyük zorluk yıllarında tükettikleri besin miktarını Dr. Smith'in kabul ettiği asgarilerle karşılaştırma olanağını veriyor:

Her iki cinsiyet	**Haftalık karbon ortalaması**	**Haftalık azot ortalaması**
	grain	*grain*
Kentteki beş iş kolu	28.876	1.192
Lancashire'lı işsiz fabrika işçileri	29.211	1.295
Eşit sayıda erkek ve kadın için Lancashire'lı işçilere önerilen asgari miktar	28.600	1.3302[122]

İncelenen sınai işçi kategorilerinin yarısı, ya da $^{60}/_{125}$'i kesinlikle hiç bira içmiyor, % 28'i ise hiç süt içmiyordu. Sıvı besin maddelerinin haftalık ortalaması aile başına tığ işi yapan kadınlar için 7 ons ile çorapçılar için 24¾ ons arasında değişiyordu. Hiç süt içmeyenlerin çoğunluğunu Londra terzihanelerindeki kadın işçiler oluşturuyordu. Tüketilen haftalık ekmek miktarı, terzilerde 7¾ libre ile kunduracılarda 11¼ libre arasında oynuyor ve yetişkin işçi başına haftada 9,9 librelik bir toplam ortalamayı buluyordu. Şeker (şurup vb.) gene haftalık olarak deri eldivenciler için 4 ons ile çorapçılar için 11 ons arasında değişiyordu; bütün kategoriler için yetişkin başına toplam haftalık ortalama 8 onstu. Yetişkin başına toplam haftalık tereyağı (hayvansal yağ vb.) ortalaması 5 onstu. Yetişkin başına toplam haftalık et (domuz eti vb.) ortalaması ipek dokumacıları için 7¼ ons ile deri eldivenciler için 18¼ ons arasında oynuyordu; çeşitli kategoriler için toplam ortalama 13,6 onstu. Yetişkin başına haftalık beslenme giderleri şu genel ortalamaları veriyordu: ipek dokumacılarında 2 şilin 2½ peni, terzilerde 2 şilin 7 peni, deri eldivencilerde 2 şilin 9½ peni, kun-

---

120 l.c. s. 13.

121 l.c. Appendix, s. 232.

duracılarda 2 şilin 7¾ peni, çorapçılarda 2 şilin 6¼ peni. Macclesfield'in ipek dokumacıları için haftalık ortalama sadece 1 şilin 8½ peniden ibaretti. En kötü beslenen işçi kategorilerini terzihanelerde çalışan kadınlar, ipek dokumacıları ve deri eldivenciler oluşturuyordu.[122]

Dr. Simon genel sağlık raporunda bu beslenme durumu hakkında şunları söylüyor:

"Hastanelerde yatarak tedavi gören veya ayakta tedavi edilen yoksul hastalara bakmaya alışkın olan herkes, besin yetersizliğinin doğurduğu veya ağırlaştırdığı hastalıkların sayılmayacak kadar çok olduğunu teyit edecektir. ... Bununla beraber, sağlık bakımından burada başka bir çok önemli husus söz konusudur. ... Besinden yoksun kalışa ancak çok büyük güçlükle katlanıldığını ve zorunlu perhizin kural olarak ancak daha önceki bir dizi yoksunluktan sonra geldiğini hatırlamak gerekir. Besin yetersizliğinin sağlık bakımından önem kazanmasından çok önce, yaşam ile açlıktan ölüm sınırları arasında dalgalanan azot ve karbon miktarlarını saymayı fizyolojistin düşünmesinden çok önce, aileler konforun her türlüsünden tamamıyla yoksun hale gelmiş bulunur. Giyinme ve ısınma ihtiyaçlarını, beslenmeden de zor karşılarlar. Havanın sertliğine karşı kendilerini yeterince koruyamazlar, oturdukları yerler hastalıkları doğuracak veya ağırlaştıracak derecede darlaşmıştır; bir ev için gerekli mobilya ve eşyadan hemen hemen hiçbir iz yoktur; temizlik bile pahalı veya zor hale gelmiştir. Kendine saygı sonucu gene de temiz kalmaya kalkışırlarsa, bu yolda harcanan her çaba açlıktan duyulan acının artmasına sebep olur. Ev, barınmanın en ucuz olduğu yerdedir; bu gibi yerlerde sağlık gözetim hizmetleri en asgari düzeydedir; lâğımlar meydandadır; trafik yok denecek kadar azdır; pislikler ve çöpler toplanmaz; topluca yaşamanın rahatsızlıkları azamisine varır; su ya çok azdır ya da en kötü cinsindendir ve üstelik kentlerde ışık ve hava da son derece yetersizdir. Besin yetersizliği anlamına geldiği hallerde yoksulluğun sağlık bakımından kaçınılmaz bir biçimde karşılaştığı tehlikeler işte bunlardır. Bütün bu dertlerin toplamı hayat için çok büyük bir belâ olmakla beraber, başlı başına besin yetersizliği korkunç bir derttir. ... Özellikle bu yoksulluğun tembellikten ileri gelen bir yoksulluk olmadığı hatırlanırsa, bu düşünceler bir kat daha elem verici olur. Çalışan insanların sefaletidir bu. Hiç şüphe yoktur ki, kentli işçiler bir parçacık yiyecek elde etmek için çoğu zaman her tür ölçüyü aşan bir çalışma süresine katlanmak zorundadır. Böyle olmakla beraber ancak çok sınırlı bir anlamda bu işin insanı yaşatmaya yettiği söylenebilir. ... Çok büyük bir çoğunluk için bu sözde kendini yaşatabilme durumu ancak sefalete doğru şu ya da bu uzunlukta dolambaçlı bir gidiş olabilir."[123]

En çalışkan işçi katmanlarının çektiği açlık işkencesi ile zenginlerin kapitalist birikime dayanan kaba veya rafine savurgan tüketimleri arasındaki içsel bağlantıyı anlamak ancak iktisat yasalarını bilmekle

---

122 l.c. s. 232, 233.

123 l.c. s. 14, 15.

mümkündür. Barınma koşulları konusunda durum başkadır. Tarafsız her gözlemci şunu açıkça görür: üretim araçlarının merkezîleşmesi ne kadar yığınsal olursa, işçilerin aynı yerdeki yığılmaları o kadar büyük olur; bundan dolayı, sermaye ne kadar hızlı birikirse, işçilerin barınma koşulları o kadar sefilleşir. Kentlerdeki, zenginliğin ilerlemesine eşlik eden ve kötü inşa edilmiş mahallelerin yıkılması, bankalar, mağazalar vb. için sarayların inşası, ticari trafik ve lüks arabalar için yolların genişletilmesi, atlı tramvay hatlarının oluşturulması vb. yollarla gerçekleştirilen "iyileştirmeler" *(improvements)*, açıktır ki, yoksulları gittikçe daha kötü ve daha kalabalık yerlerde barınmak zorunda bırakmaktadır. Öte yandan herkes bilir ki, konutların pahalılığı kaliteleriyle ters orantılıdır ve sefalet madenleri, konut spekülatörleri tarafından Potosi madenlerinin hiçbir zaman gerektirmediği kadar az bir masrafla ve bunların sağladığından daha büyük bir kârla işletilir. Kapitalist birikimin antagonist karakteri ve dolayısıyla genel kapitalist mülkiyet ilişkileri[124] burada öylesine açıktır ki, bu konu hakkında yazılmış resmî İngiliz raporları bile "mülkiyet ve mülkiyet hakları" ile ilgili olarak geleneksel çizgiden ayrılan çıkışlarla doludur. Sanayinin gelişmesi, sermaye birikimi, kentlerin büyümesi ve "güzelleşmesi" ile birlikte bu dert öylesine büyümüştür ki, "saygınlık"ın koruma sağlamadığı bulaşıcı hastalıklar korkusu, başlı başına, 1847'den 1864'e kadar parlamentodan sağlıkla ilgili sayıları 10'dan az olmayan yasaların geçirilmesine neden olmuş ve dehşete uğrayan burjuvazi Liverpool, Glasgow vb. gibi bazı kentlerde belediyeleri kamu sağlığı önlemleri almaya zorlamıştı. Bununla beraber, Dr. Simon 1865 tarihli raporunda şöyle sesleniyor: "Genel olarak ifade edilecek olursa, İngiltere'de kötülükler kontrol altında değildir." *Privy Council*'in emri ile 1864'te tarım işçilerinin ve 1865'te kentlerdeki yoksul sınıfların barınma koşulları hakkında araştırmalar yapılmıştır. Dr. Julian Hunter'ın hayranlık uyandıran bu çalışmaları yedinci ve sekizinci *"Public Health"* (Kamu Sağlığı) raporlarında yer almaktadır. Tarım işçilerinin durumunu daha sonra ele alacağım. Kentlerdeki barınma koşulları için bir giriş olmak üzere Dr. Simon'un şu genel gözlemini aktarıyorum:

> "Benim resmî görüşüm sırf hekimlik açısından olmakla beraber, en basit insanlık duygusu, kötülüğün öteki yüzünü görmezden gelmeye olanak vermez. Bu kötülük belirli bir yükseklik derecesine varınca, her tür nezaketin yadsınmasına, bedenlerin ve bedensel işlevlerin iğrenç bir biçimde içice girmesine, insandan çok hayvana yaraşır bir bedensel ve cinsel çıplaklığın

124 "Birey haklarının mülkiyet hakkına feda edilmesinin, çalışan sınıfların barınma hakkının mülkiyet hakkına feda edilmesi kadar açık ve utanmazca bir başka örneği bulunmuyor. Her büyük kent insanların kurban edildiği bir yer, her yıl binlerce insanın hırs tanrısı için kesildiği bir sunaktır." (S. Laing, l.c. s. 150.)

ortaya serilmesine hemen hemen zorunlu olarak yol açar. Bu tür etkiler altında ne kadar uzun süre kalınırsa, bunun doğurduğu soysuzlaşma o kadar derin olur. Bu soysuzlaşmaya mahkûm olarak dünyaya gelen çocuklar rezalete vaftiz edilir *(baptism into infamy)*. Ve böylesi koşullar altında bulunan kişilerin başka bakımlardan, özü maddi ve manevi temizlik olan uygarlığa ulaşmak için çaba göstermelerini istemek, hiç gerçekleşmeyecek bir umuda kapılmak olur."[125]

Aşırı derecede kalabalık veya insanların oturmasına mutlak olarak elverişsiz barınma mekanları bakımından Londra başta gelir.

"Hiç kuşkuya yer bırakmayan iki nokta var," diyor Dr. Hunter. "Birincisi, Londra'da, sefalet koşulları İngiltere'nin başka yerlerinde gördüklerimin hepsini aşan ve her biri yaklaşık olarak 10.000 kişilik yaklaşık 20 büyük koloni bulunuyor. Bu durum da hemen hemen tamamıyla kötü konut koşullarının sonucudur. İkincisi, bu kolonilerdeki evler yirmi yıl öncesine göre bugün çok daha harap ve kalabalıktır."[126] "Londra ve Newcastle'ın birçok bölümünde hayatın cehennemi andırdığını söylersek, abartmış olmayız."[127]

"İyileştirmeler"ve onlarla birlikte eski cadde ve evlerin yıkımı ilerledikçe, metropoldeki fabrika sayısı ve buraya insan akımı arttıkça ve son olarak kentsel toprak rantlarıyla birlikte ev kiraları yükseldikçe, küçük esnaf ve aşağı orta sınıfın diğer unsurlarıyla birlikte, işçi sınıfının daha iyi durumdaki bölümü de Londra'da gittikçe artan ölçüde bu iğrenç barınma koşullarının içine düşme belâsına uğrar.

"Ev kiraları öylesine ölçüsüz yükselmiştir ki, bir odadan fazlası için kira ödeyebilecek çok az işçi vardır."[128]

Londra'da bir sürü *"middlemen"* (aracı) ile yüklü olmayan ev mülkiyeti yok gibidir. Her alıcı, aldığı arsayı er veya geç bir *jury price* (jüri fiyatı) (yeminli üyelerin saptadığı kamulaştırma fiyatı) ile tekrar elinden çıkarma düşüncesiyle ya da civarda birtakım büyük girişimlerin kurulması dolayısıyla olağanüstü değer artışından yararlanma hesabıyla spekülasyona giriştiğinden, Londra'da arsa fiyatları, sağladıkları yıllık gelire göre her zaman çok yüksek olur. Bunun sonucunda, süresi bitmek üzere olan kira sözleşmelerinin alım-satımı düzenli bir iş haline gelmiştir.

---

125 "Public Health. Eighth Report", Lond. 1866, s. 14, not.

126 l.c. s. 89. Bu kolonilerdeki çocuklarla ilgili olarak. Dr. Hunter şunları söylüyor: "Yoksulların yoğun kalabalıklar halinde toplanmasından önceki dönemde çocuklar nasıl yetiştiriliyorlardı, bilmiyoruz; gelecek günler için eğitimlerini, bugün, bu ülkenin geçmişinde herhalde benzeri olmayan koşullar altında, tehlikeli sınıflar olarak, yarı çıplak, ayyaş, ar ve hayadan yoksun kavgacı her yaştan insanla gece yarılarına kadar bir arada oturarak tamamlayan bu çocukların ilerideki davranışlarının ne olacağını bugünden söylemek isteyecek biri, cüretkâr bir kâhin olurdu." (l.c. s. 56.)

127 l.c. s. 62.

128 "Report of the Officer of Health of St. Martin's in the Fields, 1865."

"Bu işi kendilerine meslek edinmiş beylerden zaten başka bir şey beklenmez; kiracıları alabildiğine yolarlar, sonra da evi mümkün olan en berbat bir durumda daha sonra gelenlere teslim ederler."[129]

Kiralar haftadan haftaya ödenir ve bu beyler hiçbir risk altına girmez. Kent içinde demir yollannın inşası sonucunda,

"kısa süre önce Londra'nın doğu kesiminde bir cumartesi akşamı oturmakta oldukları evlerden çıkarılan bir sürü ailenin az sayıda dünya malı eşya sırtlarında, çalışma yurdu dışında sığınacak bir yerleri olmadan ortalarda dolaştıkları görülmüştü."[130]

Çalışma yurtlan zaten aşın doludur ve parlamentonun onaylamış bulunduğu "iyileştirmeler" henüz başlangıç aşamasındadır. Oturduklan evlerin yıkılması ile sokakta kalan işçiler, bulunduklan kilise bölgesinden ayrılmaz ya da olsa olsa buna mümkün olduğu kadar yakın bir yere yerleşir.

"Doğal olarak, iş yerlerinin mümkün olduğu kadar yakınında oturmak isterler. Bunun sonucu, iki odası olan bir ailenin tek bir odayla yetinmek zorunda kalmasıdır. Daha fazla kira ödeseler bile, yeni barınakları, kovuldukIarından daha da kötüdür. Strand'lı işçilerin yarısı, iş yerlerine kadar iki mil yürümek zorundadır."

Ana caddesi yabancılar üzerinde Londra'nın zenginliği hakkında çarpıcı bir etki uyandıran aynı Strand, insanlann Londra'da nasıl istiflendiklerinin bir örneği olabilir. Thames nehrinin yarısı bu hesaba dahil olduğu halde, Strand'ın tek bir kilise bölgesinde sağlık memurlan acre başına 581 kişinin düştüğünü hesaplamıştır. Açıktır ki, şimdiye kadar Londra'da görüldüğü üzere, oturulamaz haldeki evlerin yıkımını gerektirmiş olan her tür sağlık önlemi, işçilerin bir mahalleden çıkanlıp bir diğerinde üst üste yığılmalanndan başka bir şeye yaramaz. Dr. Hunter şöyle diyor:

"Ya bütün bu işlemleri bir saçmalık olarak değerlendirip mutlak olarak durdurmak gerekir ya da bugün hiç abartısız bir ulusal ödev diyebileceğimiz bir şeye, yani birikmiş paraları olmadığı için başlarını sokacakları bir yer edinemeyen, ama ev sahiplerine düzenli aralıklarla para ödeyebilen insanlara barınak sağlanmasına kamuoyunun sempatisi (!) uyanmalıdır."[131]

Şu kapitalist adalete hayran olmamak mümkün mü? Arsa sahipleri, ev sahipleri ve iş adamlan, gayrimenkulleri, demir yolu, yeni yol yapımı vb. gibi "iyileştirme" nedeniyle kamulaştırıldığında, yalnızca tam bir bedel almakla kalmaz. Bunlar, ilahi ve beşerî adaletin gereklerine uygun olarak katlanmak zorunda kaldıklan "kaçınma" karşılığında fahiş bir

129 "Public Health. Eighth Report", Lond. 1866, s. 91.

130 l.c. s. 88.

131 l.c. s. 89.

kârla teselli edilir. Oysa işçi, karısı, çocukları ve eşyasıyla sakağa atılır ve işçiler kentin belediye kurallarının sıkı sıkıya uygulandığı mahallerine büyük kitleler halinde doluşunca da, toplum sağlığı adına polis tarafından peşlerine düşülür!

19. yüzyılın başında İngiltere'de Londra'dan başka nüfusu 100.000'i bulan bir kent yoktu. Nüfusu 50.000'i aşan ancak beş kent vardı. Bugün, nüfusu 50.000'den fazla olan 28 kent var.

"Bu değişmenin sonucu, kentli nüfusta sadece muazzam bir artış olmakla kalmamış, aynı zamanda yoğun nüfuslu eski küçük kentler, şimdi, serbestçe hava almalarına olanak bırakmayacak biçimde, çepeçevre binalarla sarılmış merkezler haline gelmiştir. Bunları artık cazip bulmadıkları için, zenginler buraları terk edip daha güzel olan banliyölere yerleşir. Zenginlerden sonra gelenler, bunların bıraktıkları büyük evlere, çoğu zaman yanlarına başka kiracılar da alarak, her oda bir aile olmak üzere yerleşir. Böylece, belirli bir nüfus, onları barındırma amacıyla yapılmamış ve onlar için tümüyle uygunsuz olan, çevreleri yetişkinler için gerçekten alçaltıcı, çocuklar için bozucu koşullarla dolu olan bu evlere yığılmıştır."[132]

Bir sanayi veya ticaret kentinde sermaye ne kadar hızlı birikirse, sömürülebilir insan malzemesi buraya o kadar hızlı akar ve işçiler için çarçabuk sağlanan konutlar o kadar kötü olur. Verimliliği durmadan artan bir kömür ve maden bölgesinin merkezi olarak Newcastle-upon-Tyne, konut cehennemi olma bakımından Londra'dan sonra ikinci gelir. Burada 34.000'den az olmayan insan, tek odalı konutlarda oturur. Kısa süre önce Newcastle ve Gateshead'de önemli sayıda ev, yetkililer tarafından toplum için tehlikeli olmaları nedeniyle yıktırılmıştır. Yeni ev yapımı çok yavaş, ama işler çok hızlı yürümektedir. Bu yüzden kent 1865'te, öncesinde hiç olmadığı kadar aşırı dolmuştu. Hemen hemen kiralanacak bir tek oda yoktu. Newcastle Ateşli Hastalıklar Hastanesi'nden Dr. Embleton şöyle diyor:

"Tifüsün devamının ve yayılmasının nedeni, hiç şüphe yok ki, insanların üst üste yaşamaları ve konutlarının pis olmasıdır. İşçilerin oturdukları evler genellikle çıkmaz sokaklarda veya kapalı avlulardadır. Bunlar, ışık, hava, mekân ve temizlik bakımlarından gerçek yetersizlik ve sağlığa aykırılık örnekleridir; bu durum herhangi bir uygar ülke için yüz karasıdır. Erkekler, kadınlar ve çocuklar buralarda geceleri koyun koyuna yatar. Erkekler söz konusu olduğunda, gece vardiyası ve gündüz vardiyası hiç aralıksız peş peşe geldiğinden yataklar soğumaya bile vakit bulmaz. Su durumları kötü ve tuvaletleri daha da kötü olan evler kirli, havasız ve bulaşıcı hastalık yuvasıdır."[133]

---

132 l.c. s. 56.

133 l.c. s. 149.

Bu türlü inlerin haftalık kirası 8 peni ile 3 şilin arasında değişir.

> "Newcastle-upon-Tyne," diyor Dr. Hunter, "bize, yalnızca konut ve sokakların yarattığı dış etkilerle çoğu zaman hemen hemen vahşet derecesine varan bir soysuzlaşmaya uğramış taşralı insanlarımızın en güzel soylarından birini örnek olarak sunar."[134]

Sermaye ile emeğin gelgitleri sonucu, bir sanayi kentinde bugün katlanılabilir olan konut durumu yarın korkunçlaşabilir. Ya da kent yönetimi sonunda en göze batan kötülükleri ortadan kaldırmaya karar verebilir. Hemen arkasından perişan olmuş İrlandalılar veya yoksul düşmüş İngiliz tarım işçileri çekirge sürüleri gibi ortalığı kaplar. Bunlar bodrumlara ve tavan aralarına tıkılır ya da daha önce iyi durumda olan işçi evleri, Otuz Yıl Savaşlarının asker çadırları gibi, içindekilerin durmadan değiştiği meskenler haline gelir. Örnek: Bradford. Dar görüşlü belediye, burada tam o sırada kent reformuyla meşguldü. Ayrıca, 1861'de burada hâlâ 1751 boş ev vardı. Fakat şimdi, işler canlandı ve zenci dostu yumuşak liberal Bay Forster geçenlerde bu konuda pek ustalıklı laflar etti. İşler geliştikçe "yedek ordu" veya "göreli artık nüfus"un art arda gelen dalgaları doğal olarak ortalığı kapladı. Dr. Hunter'ın bir sigorta şirketi temsilcisinden aldığı listede[135] kayıtları bulunan korkunç durumdaki bodrum

---

134 l.c. s. 50.

135 Bradford'daki bir işçi sigorta şirketi temsilcisinin listesi

Vulcan Street (Sokak) No: 122	1 oda	16	kişi
Lumley Street No: 13	1 oda	11	kişi
Bower Street No: 41	1 oda	11	kişi
Portland Street No: 112	1 oda	10	kişi
Hardy Street No: 17	1 oda	10	kişi
North Street No: 18	1 oda	16	kişi
North Street No: 17	1 oda	13	kişi
Wymer Street No: 19	1 oda	8	yetişkin
Jowett Street No: 56	1 oda	12	kişi
George Street No: 150	1 oda	3	aile
Rifle Court, Marygate No: 11	1 oda	11	kişi
Marshall Street No: 28	1 oda	10	kişi
Marshall Street No: 49	3 oda	3	aile
George Street No: 128	1 oda	18	kişi
George Street No: 130	1 oda	16	kişi
Edward Street No: 4	1 oda	17	kişi
George Street No: 49	1 oda	2	aile
York Street No: 34	1 oda	2	aile
Salt Pie Street	2 oda	26	kişi
	Bodrum		
Regent Square 1	1 bodrum	8	kişi
Acre Street	1 bodrum	7	kişi
Robert's Court. No: 33	1 bodrum	7	kişi
Back Pratt Street; bakırcı atölyesi olarak kullanılıyor	1 bodrum	7	kişi
Ebenezer Street No: 27	1 bodrum	6	kişi

ve odalarda çoğunlukla iyi ücret alan işçiler oturuyordu. İşçiler, daha iyi evler bulabilecek olsalar, daha yüksek kira ödemeye hazır olduklarını söylüyordu. Bu arada, yumuşak liberal milletvekili Bay Forster serbest ticaretin sağladığı bolluk ile Bradford'lu mümtaz yünlü iplik sanayicilerinin muazzam kârlarından gözleri yaşararak söz ederken, işçilerin durumu gittikçe kötüleşmekte ve hastalık bunları kırıp geçirmekteydi. Bradford'un yoksullarına bakan hekimlerden biri olan Dr. Bell, 5 Eylül 1865 tarihli raporunda, bölgesindeki ateşli hastaların korkunç ölüm oranını bunların barınma koşullarıyla açıklıyor:

> "1500 ayak küplük bir bodrumda 10 kişi oturuyor. ... Vincent Street, Green Air Place ve Leys'de 435 yatağı ve 36 tuvaleti olan 223 evde 1450 kişi yaşıyor. Her yatakta -burada yatak deyimi her türlü pis paçavra ve talaş yığınını kapsar- ortalama 3,3 bazen de 4 veya 6 kişi yatar. Birçoğu çıplak yerde giysileriyle yatar; evli veya bekâr genç erkek ve kadınlar hepsi bir arada uyur. Bu konutların çoğunlukla karanlık, nemli, pis kokulu ve insanın barınmasına tamamen elverişsiz inler olduğunu eklemek bilmem gerekir mi? Bunlar, hastalık ve ölüm yayan ve kurbanlarını, bu veba çıbanlarının ortamızda irin toplamalarına izin veren iyi durumdakiler (*of good circumstances*) arasından da alan merkezlerdir."[136]

Bristol, konut sefaleti bakımından Londra'dan sonra üçüncü sırada yer alır.

"Avrupa'nın en zengin kentlerinden biri olan bu kentte en açık yoksulluğun *(blank poverty)* ve konut sefaletinin zirvesine ulaşılır."[137]

c. Göçebe nüfus

Şimdi, çıkış yeri taşra, yaptıkları işlerse büyük ölçüde sınai olan bir halk katmanını ele alacağız. Bu, sermayenin, ihtiyacına göre kâh oraya, kâh buraya attığı, hafif piyadesidir. Yürüyüş halinde olmadığı zaman "konaklar". Göçebe emek, çeşitli inşaat ve kanalizasyon işlerinde, tuğlacılıkta, kireç ocaklarında, demir yolu yapımında vb. kullanılır. Salgın hastalıkları dört bir tarafa götüren bu göçebe nüfus, konakladıkları yerlere ve dolaylarına çiçek, tifüs, kolera, kızıl vb. hastalıkları yayar.[138] Demir yolu inşası vb. gibi önemli miktarda sermaye yatırılan girişimlerde çoğu zaman girişimcinin kendisi çalıştırdığı işçi ordusuna tahta barakalar veya benzer konutlar sağlar; böylece, her türlü sağlık önleminden yoksun ve yerel görevlilerin denetimi dışında kalan, buna karşılık işçilerini hem

---

(l.c. s. 111.)

136 l.c. s. 114.

137 l.c. s. 60.

138 "Public Health: Seventh Report", Lond. 1865, s. 18.

sanayi eri hem de kiracı olarak iki kere sömüren müteahhit efendi için çok büyük bir kâr kaynağı olan birtakım köyler gelişigüzel ortaya çıkar. Barakalar, bir, iki veya üç delikli oluşlarına göre, bunlarda oturanlar, yani demir yolu işçileri vb., haftada 2, 3 veya 4 şilin ödemek zorundadır.[139] Bu konuda bir örnek yetecektir. Dr. Simon'un raporunda belirttiğine göre, Sevenoaks kilise bölgesi *Nuisances Removal Committee* (Sıkıntıları Giderme Komitesi) başkanı Eylül 1864'te İçişleri Bakanı Sir George Grey'e aşağıdaki protestoyu bildirmiştir:

> "Yaklaşık olarak 12 ay öncesine kadar bu bölgede, çiçek, bilinmeyen bir hastalıktı. Bu tarihten kısa süre önce Lewisham ile Tunbridge arasında bir demir yolu inşasına başlandı. En önemli işlerin bu kentin hemen yakınında toplanmasına ek olarak, bütün inşaatın ana deposu da buradaydı. Bundan dolayı çok sayıda personel burada çalışıyordu. Bunların hepsini kulübelere yerleştirmek mümkün olmadığından, müteahhit Bay Jay, işçileri barındırmak amacıyla, hat boyunca çeşitli noktalarda barakalar yaptırdı. Bu barakalarda havalandırma ve pis su tesisatı olmadığı gibi, her kulübenin sadece iki göz odası vardı; fakat buna rağmen, ailesi ne kadar kalabalık olursa olsun, her kiracı yanına başkalarını da almak zorundaydı. Bize gelen hekim raporuna göre, bu durumun doğurduğu sonuç şuydu: durgun ve pis suların ve pencerelerinin hemen altındaki lâğım birikintilerinin bunaltıcı kokularından kurtulmak için bu zavallı insanlar bütün gece boğucu bir havayı soluma işkencesine katlanmak zorundaydı. Son olarak, bu barakaları gezme fırsatını bulmuş olan bir hekim, bu durumla ilgili şikâyetleri komitemize bildirdi. Bu sözüm ona konutlar hakkında çok acı bir dil kullanmış ve hemen birkaç sağlık önlemi alınmayacak olursa, çok ciddi sonuçlarla karşı karşıya kalınacağı endişesini belirtmişti. Bir yıl kadar önce müteahhit Jay, çalıştırdığı insanlardan bulaşıcı hastalıklara tutulanların hemen tecrit edilebilmeleri için bir kulübe yaptıracağına söz vermişti. Verdiği sözü geçen Temmuz ayının sonunda tekrar etmiş olmasına ve o tarihten bu yana birçok çiçek vakası ve bunların sonucu olarak iki ölüm vakası görülmüş olmasına rağmen, Bay Jay bu yönde en küçük bir girişimde bile bulunmamıştır. Hekim Kelson 9 Eylül'de bana aynı barakalarda başka çiçek vakalarının da görüldüğünü haber verdi ve durumu korkunç olarak niteledi. Bilgilerinize" (bakanın bilgilerine) "şunu da arz etmek gerekir ki, kilise bölgemizde veba evi adı verilen ve bulaşıcı hastalıklara tutulanların bakıldığı tecrit edilmiş bir ev vardır. Bu ev şu sıralarda aylardan beri durmadan gelen hastalarla dolup taşmaktadır. Bir ailede beş çocuk çiçek ve ateşten ölmüştür. Bu yıl 1 Nisan'dan 1 Eylül'e kadar, dördü yukarıda sözü geçen bu veba yuvası barakalarda olmak üzere, sayısı 10'dan az olmayan çiçekten ölüm vakası görülmüştür. Bireyleri hastalığa tutulan aileler bunu mümkün olduğu kadar gizledikleri için, hastalık vakalarının kesin sayısını bilmek olanaksızdır."[140]

---

139 l.c. s. 165.

140 l.c. s. 18, not. Chapel-en-le-Frith-Union'ın yoksullara yardım memuru nüfus idaresi müdürüne şunları bildirmiştir: "Doveholes'da, kireç birikintisinden meydana gelme

Kömür ocaklarında ve diğer madenlerde çalışan işçiler Britanya proletaryasının en iyi ücret alan kategorileri arasında yer alır. Bu ücreti ne pahasına elde ettiklerini daha önce görmüştük.[141] Burada sadece barınma koşullarını kısaca gözden geçireceğim. Madeni işleten ister sahibi ister kiracısı olsun, kural olarak, işçileri için bir miktar kulübe yaptırır. İşçiler kulübeleri ve yakacak kömürü "parasız" olarak alır, yani bunlar, ücretlerinin ayni olarak ödenen bir bölümünü oluşturur. Bu biçimde barındırılamayan işçilere tazminat olarak yılda 4 sterlin ödenir. Maden bölgeleri, bizzat maden işçilerinden ve bunların çevresinde kümelenen zanaatçılardan, küçük esnaftan vb. oluşan büyük bir nüfus kitlesini hızla kendilerine çeker. Nüfusun yoğunlaştığı her yerde olduğu gibi burada da toprak rantı çok yüksektir. Bu yüzden, girişimci, çalıştırdığı işçilerin ve ailelerinin ancak sığışabileceği kadar kulübeyi ocakların ağzındaki mümkün olduğu kadar dar bir alana sıkıştırmaya çalışır. O civarda yeni ocaklar açıldıkça veya eski ocaklar yeniden işletilmeye başladıkça, sıkışıklık aşırı ölçüde artar. Bu kulübelerin yapımında bir tek düşünce egemendir: kapitalistin, mutlak olarak kaçınılmaz olmayan parasal harcamalardan "kaçınma"sı.

"Northumberland ve Durham'daki madenlerin ocaklarında çalışan işçilerin ve diğerlerinin konutları," diyor Dr. Julian Hunter, "Monmouthshire'ın benzer bölgelerindekiler istisna edilir ve konut durumu bütün olarak alınırsa, İngiltere'deki bu tür konutların ortalama olarak herhalde en kötü ve en pahalı olanlarıdır. Burada durumun kötülüğü azamisine varır; çünkü, çok sayıda insan bir tek odada istiflenmiştir; bir sürü ev dar bir alana sıkıştırılmıştır; su, ihtiyacı karşılamaktan çok uzaktır; tuvalet yoktur; ve sık sık uygulanan bir yönteme göre bir ev bir diğerinin üzerine yerleştirilmekte ya da *flats*'e" (çeşitli kulübelerin dikey olarak birbirlerinin üzerinde sıralandığı katlar oluşturacağı şekilde) "ayrılmaktadır. ... Girişimci, bütün koloniye, orada yaşamıyor, yalnızca kamp yapıyor gözüyle bakmaktadır."[142] "Aldığım talimata uyarak," diyor Dr. Stevens, "Durham Union'ın büyük madenci köylerinin çoğunu gidip gördüm. ... Çok az istisna ile, hepsinde nüfusun sağlığını korumak için gerekli olan her tür önlemin ihmal edildiği söylenebilir. ... Ocaklarda çalışan bütün işçiler 12 aylık bir süre için madeni kiralayana (*lessee*) veya sahibine bağlanır." (*"bound"* ifadesi, *bondage* gibi, serflik döneminden kalmadır). "İşçiler memnuniyetsizliklerini belirtmeye veya başlarındaki gözcüyü (*viewer*) herhangi bir biçimde rahatsız etmeye

---

büyük bir tepede birtakım inler açıldı. Bunlar o civardaki demir yolu yapımı ve başka demir yolu işlerinde çalışan işçileri barındırmak için kullanılıyor. Bu inler dar ve rutubetlidir; atıklar için tertibatları ve tuvaletleri yoktur; tavandaki, aynı zamanda baca olarak iş gören delik dışında, havalandırma tertibatı diye bir şey mevcut değildir. Çiçek salgın halinde olup" (mağara sakinleri arasında) "bir süredir ölümlere sebep olmaktadır." (l.c, 2. not.)

141 645. sayfada ve onu izleyen sayfalarda verilmiş olan ayrıntılar özellikle kömür ocaklarında çalışan işçilerle ilgilidir. Durumları daha da kötü olan maden işçileri için 1864 yılı Kraliyet Komisyonu'nun son derece özenli raporuna bakınız.

142 l.c. s. 180, 182.

kalkışacak olursa, gözcü bu gibi işçilerin isimlerini işaretler ya da isimlerinin yanına bir not düşer ve yıl sonunda bunların sözleşmeleri yenilenmez. ... Kanaatimce, malla ücret ödeme sisteminin hiçbir biçimi, bu kalabalık nüfuslu bölgelerde egemen olandan daha kötü olamaz. İşçi, ücretinin bir kısmına karşılık olarak, çepeçevre pislik içinde bulunan bir evi kabule zorlanır. Burada işçinin elinden bir şey gelmez; işçi her bakımdan bir serf durumundadır (*he is to all intents and purposes a serf*). Görünüşe göre, gerektiğinde sahibinden başka bir kimseye başvurabileceği şüphelidir; sahibi ise her şeyden önce bilançosuna bakar ve sonuç aşağı yukarı her zaman bellidir. İşçiye tüketeceği suyu da sahibi sağlar. Su ister iyi ister kötü olsun, verilsin veya verilmesin, işçi bunu ödemek zorundadır, daha doğrusu ücretinden bir su parası kesilir."[143]

"Kamuoyu" ile ya da sağlık yetkilileri ile çatışmaya düştüğü durumlarda, sermaye, işçiyi içinde çalışmaya ve yaşamaya mahkûm ettiği kısmen tehlikeli ve kısmen alçaltıcı koşulları, bunların onu kârlı şekilde sömürmek için gerekli olduğu şeklinde "haklı göstermekten" hiç utanmaz. Fabrikalarda makinelerden doğan tehlikelere karşı koruyucu önlemleri almaktan, madenlerde güvenlik ve havalandırma için gerekli tertibatı kurmaktan vb. kaçındığı gibi, maden işçilerinin barındırılması bakımından da aynı biçimde davranır.

"Kötü barınma koşullarına," diyor, *Privy Council*'de görevli hekim Dr. Simon, resmî raporunda, "madenlerin genellikle kirayla işletilmeleri, sözleşme süresinin (kömür ocaklarında genellikle 21 yıl) çok kısa olması mazeret olarak gösterilir; çünkü, kiracı girişimci bu kısa süre için işçi nüfusuna ve girişim etrafında toplanan başka mesleklerden kimselere iyi konutlar sağlamayı hesabına uygun bulmazmış. Girişimci bu konuda liberal davranma niyetinde olsa bile mülk sahibi onun bu niyetini kösteklermiş; yani, yeraltı servetini değerlendiren işçileri barındırmak için kendisine ait topraklar üzerinde düzgün ve konforlu bir köy kurma ayrıcalığına karşılık olarak hemen aşırı derecede yüksek bir ek rant istermiş. Bu cezalandırıcı fiyat, bir dolaysız ceza olmasa bile, normalde iyi konutlar inşa etmek isteyecek olanları da korkuturmuş. ... Ne bu mazeretin değeri üzerinde daha fazla duracağım ne de düzgün konut yapımının yol açacağı ek masrafın son olarak kimin, yani, mülk sahibinin mi, kiracı girişimcinin mi, işçilerin mi, yoksa halkın mı sırtına yükleneceğini araştıracağım. ... Fakat ilişikte sunulan raporların" (Dr. Hunter'ın, Stevens'ın vb. raporları) "ortaya koyduğu yüz kızartıcı olaylar karşısında bir çare bulmak zorunludur. ... Mülkiyet hakları büyük bir kamusal adaletsizlik yaratacak şekilde kullanılmaktadır. Arazi sahibi, madenin sahibi sıfatıyla bir sanayi kolonisini kendi topraklarında çalışmaya davet eder; sonra da toprağın üstünün sahibi sıfatıyla topladığı işçilere yaşamaları için gereken uygun konutları kendilerinin sağlamalarını bile olanaksız kılar. Madenin kiracısının" (kapitalist girişimcinin) "bu ikiyüzlü pazarlığa karşı çıkmakta hiçbir parasal çıkarı yoktur; çünkü, bu tür talepler çok aşırı olsalar bile, bunların sonuç-

143 l.c. s. 515, 517.

larına kendisinin değil işçilerin katlanacaklarını, işçilerin ise sağlıklarının korunması için gerekli önlemleri aldırma haklarını bilecek kadar eğitim görmemiş olduklarını ve son olarak en iğrenç konutların ve en pis içme suyunun bile onlar için hiçbir zaman bir *strike* (grev) nedeni olmayacağını pekâlâ bilir."[144]

d. Bunalımların işçi sınıfının en iyi ücret alan kesimi üzerindeki etkisi

Gerçek tarım işçilerini ele almadan önce, bunalımların işçi sınıfının en iyi ücret alan kesimini, yani işçi aristokrasisini bile nasıl etkilediklerini bir örnekle göstermek uygun olur. Hatırlanacağı gibi, 1857 yılında, her sınai çevrimin sonunda yaşanan büyük bunalımlardan biri patlak vermişti. Bir sonraki bunalım 1866'da geldi. Büyük miktarda sermayenin olağan yatırım alanlarını terk ederek, para piyasasının büyük merkezlerinde toplanmasına yol açan pamuk kıtlığı dolayısıyla fabrika bölgelerinde zaten beklenen bunalım bu kez ağırlıklı olarak mali bir karaktere büründü. Londra'nın dev bankalarından birinin iflası ve peşi sıra bir yığın düzenbaz mali şirketin toptan çökmesi Mayıs 1866'da bunalımın patlayacağının işareti olmuştu. Bunalımdan darbe yiyen Londra'daki büyük sanayi kollarından biri, sac gemi yapımcılığı oldu. Bu alanda faaliyet gösteren büyük iş adamları, işlerin iyi gittiği süre boyunca üretimi aşırı derecede artırmakla kalmayıp, kredi kaynaklarının aynı bollukta akmaya devam etmesi beklentisiyle spekülasyon yaparak, çok büyük sözleşmelere imza atmıştı. Bunların sonucu olarak, etkileri bu alanda ve Londra'nın diğer birçok sanayi kolunda[145] bugün (1867 yılı Mart sonu) hâlâ devam eden korkunç bir tepki doğdu. İşçilerin durumunu göstermek için, *"Morning Star"*ın 1867 başında bunalımdan zarar görenlerin toplandığı başlıca merkezleri gezen bir muhabirinin kapsamlı haberinden aşağıdaki parçayı buraya aktarıyorum.

---

144 l.c. s. 16.

145 "Londra'daki yoksulların kitle halinde açlıktan kırılması! (*Wholesale starvation of the London Poor!*) ... Son günlerde Londra'da duvarlara üzerlerinde şu dikkat çekici ibare bulunan büyük ilanlar yapıştırıldı: 'Yağlı öküzler, açlıktan kırılan insanlar! Açlıktan kıvranan insanlar acı yuvası inlerinde kahrolur ve ölürken, yağlı öküzler, lüks konutlarındaki zenginleri semirtmek için sırça köşklerinden ayrıldı.' Duvarlardaki bu uğursuz ilanlar sürekli yenileniyor. Yapıştırılmış bulunanlar silinir ya da örtülür örtülmez, aynı yere ya da aynı derecede görülebilir bir yere yenileri yapıştırılıyor. ... Bu, Fransız halkını 1789 olaylarına hazırlamış olan gizli devrimci örgütlerden birini hatırlatıyor. ... Şu anda, İngiliz işçileri karıları ve çocuklarıyla birlikte soğuktan ve açlıktan kırılırken, İngiliz işçisinin emeğinin ürünü olan milyonlar tutarındaki İngiliz altını Rusya'da, İspanya'da, İtalya'da ve diğer yerlerde yabancı girişimlere yatırılmaktadır." ("Reynolds' Newspaper", 20. Jan. 1867.)

"Londra'nın doğusunda, Poplar, Millwall, Greenwich, Deptford, Limehouse ve Canning Town bölgelerinde, aralarında 3.000'den fazla nitelikli makine işçisi bulunan en azından 15.000 işçi aileleriyle birlikte korkunç derecede ümitsiz bir durumda. Yedi sekiz aylık bir işsizlik, ellerinde avuçlarında ne varsa silip götürdü. ... Aç kalmış bir kalabalığın işgal ettiği çalışma yurdunun (Poplar) kapısına yaklaşmakta büyük güçlük çektim. Açlar yığını ekmek karnesi bekliyordu; fakat henüz dağıtım saati gelmemişti. Avlu dört bir yanı sundurmalarla çevrili büyük bir kare oluşturuyordu. Avlunun ortasındaki kaldırım taşları yer yer kalın bir kar tabakasıyla örtülüydü. Gene burada, erkeklerin daha iyi havalarda çalıştıkları, koyun ağıllarını andıran, hasırla çevrili birtakım küçük alanlar vardı. Benim gittiğim gün buraları karla öylesine kaplıydı ki, içlerinde oturmak olanaksızdı. Böyle olmakla beraber, erkekler, damın sundurmaları altında kaldırım taşlarını kırmakla meşguldü. Her biri büyük bir taş üzerine oturmuş ve elindeki çekiçle karla örtülü kayayı, bundan 5 bushel'lik† bir kısmı ayırana kadar kırıyordu. Böylece günlük işini bitirmiş oluyor ve bunun karşılığında 3 peni ve bir ekmek karnesi alıyordu. Avlunun diğer bir tarafında yıkık dökük ufak bir ahşap kulübe vardı. Kapıyı açınca, ısınmak için birbirine sokulmuş bir yığın erkekle dolu olduğunu gördük. Gemi halatlarını çözüyorlardı ve en az besin alarak kimin daha uzun süre çalışabileceği aralarında bir yarışma konusuydu; çünkü, işe dayanmak *point d'honneur*'du (onur sorunuydu). Yalnızca bu çalışma yurdunda, aralarında daha 6 ya da 8 ay önçesine kadar hüner gerektiren işlerde ülkenin en yüksek ücretlerini alan yüzlerce işçinin bulunduğu 7000 kişi himaye görmüştü. Bütün birikmiş paralarını tükettikten sonra bile, ellerinde rehin edilecek bir şeyleri bulunduğu sürece, kilisenin yardımına başvurmayı reddeden bunca insan olmasaydı, himaye görenlerin sayısı iki katını aşardı. ... Çalışma yurdundan ayrılınca, iki yanında çoğu tek katlı olan evlerin sıralandığı sokaklarda dolaştım. Poplar'da böyle tek katlı evler çoğunluktadır. Rehberim işsizler komitesi üyesiydi. Girdiğimiz ilk ev 27 haftadır işsiz olan bir demir işçisine aitti. Adamı arka odalardan birinde bütün ailesiyle birlikte oturur halde buldum. Odada henüz bir miktar eşya kalmıştı ve ocakta azıcık ateş yanıyordu. Küçük çocukların çıplak ayaklarını donmaktan korumak için, böylesine korkunç soğuk bir günde bu kadarcığı da şarttı. Ateşin karşısında bir tepsi içinde, kadın ve çocukların çalışma yurdundan ekmek alabilmek için liflere ayırdıkları bir miktar üstüpü duruyordu. Erkek yukarıda sözü edilen avlulardan birinde çalışıyor, günde 3 peni ve bir ekmek karnesi kazanıyordu. Evine öğle yemeği için yeni gelmişti ve acı bir gülümseme ile bize dediğine göre, çok açtı; yemeği domuz yağı sürülmüş birkaç dilim ekmek ve sütsüz bir bardak çaydan ibaretti. ... Çaldığımız ikinci kapıyı orta yaşlı bir kadın açtı ve tek kelime söylemeden bizi, bütün ailenin sessizlik içinde ve gözleri sönmek üzere olan ateşe dikilmiş olarak oturduğu ufak bir arka odaya aldı. Bu insanları ve küçük odalarını öylesine bir yalnızlık ve ümitsizlik havası sarmıştı ki, böyle bir manzarayı hayatımın sonuna kadar bir daha görmek istemem.

---

† 1 bushel = 36,369 litre. –*çev.*

Kadın, küçük yaştaki oğullarını göstererek, '26 haftadır hiçbir şey kazanmadılar, bayım, bütün paramız, babalarının ve benim biraz iyi günlerimizde, kötü günleri atlatmamıza yardımcı olacağını düşünerek bir köşeye koyduğumuz bütün paramız eriyip gitti' dedi. Sonra da, yatırılmış ve çekilmiş paraların düzenli kayıtlarının bulunduğu bir banka cüzdanını çıkararak, hemen hemen vahşi bir sesle 'işte bakın' diye bağırdı. Cüzdana bakınca, küçücük servetlerinin 5 şilinlik bir ilk yatırımla başlayıp yavaş yavaş 20 sterline nasıl yükseldiğini ve sonra sterlinlerin şilinlere, şilinlerin penilere düşerek bu servetin nasıl eridiğini ve sonunda cüzdanın nasıl değersiz bir kâğıt parçası haline geldiğini gördük. Bu aile çalışma yurdundan günde bir kez az bir yemek yardımı görüyordu. ... Bundan sonra tersane işçisi bir İrlandalının karısını ziyaret ettik. Kadını açlıktan bitap düşmüş bir halde, küçük bir halı parçasına bürünmüş ve üzerindeki elbiseleriyle çıplak yatağa serilmiş bulduk; zira bütün yatak takımı rehinde idi. Zavallı çocukları ona bakıyordu, oysa analarının bakımına muhtaç olan asıl bunlardı. 19 haftalık zorunlu tatil onları bu hale düşürmüştü; kadın geçmişinin acı hikâyesini anlatırken bir yandan da daha iyi bir gelecekten bütün ümitlerini kesmişçesine inliyordu. ... Evden çıktığımızda genç bir adam koşarak yanımıza geldi ve kendisi için elimizden belki bir şey gelir ümidiyle onun da evine girip görmemizi istedi. Bir genç kadın, iki sevimli çocuk, bir tomar rehin makbuzu ve tamtakır bir oda, bütün gösterebileceği işte bunlardı."

1866 bunalımını izleyen acılarla ilgili aşağıdaki pasajı Tory taraftan bir gazeteden aktarıyorum. Şurası unutulmamalıdır ki, burada üzerinde durduğumuz Londra'nın doğu kesimi, yalnızca yukarıda sözü edilen sac gemi yapımcılarının değil, aynı zamanda işçilerine her zaman asgarinin altında ücret ödenen "ev sanayisi"nin de toplandığı merkezdir.

"Metropolün bir kısmında dün korkunç bir manzara görülüyordu. Londra'nın doğu kesimindeki binlerce işsizin hepsi ellerinde siyah yas bayrakları ile sokaklara kitle halinde dökülmediği halde, insan seli yine de göreni etkiliyordu. Bu insanların çektikleri acıları hatırlayalım. Açlıktan ölüyorlar. Basit ve korkunç gerçek işte budur. Sayıları 40.000'i buluyor. ... Bu şahane metropolün bir mahallesindeki dünyanın şimdiye kadar gördüğü en muazzam zenginlik birikiminin yanında 40.000 insan gözlerimizin önünde çaresizlik içinde açlıktan kıvranıyor! Bugün bu binlerce insan yarı aç mideleriyle diğer mahallelere akın akın gelip sefaletlerini yüzümüze ve göğe haykırıyor; sefaletin perişan ettiği yuvalarından söz edip, iş bulmanın ve önlerine atılan kırıntılarla yaşamanın olanaksızlığından yakınıyorlar. Bu insanların bulundukları yerlerdeki yoksullar vergisi mükelleflerinin kendileri, kiliselerin talepleri yüzünden sefaletin sınırına itilmiş bulunuyor." (*"Standard"*, 5 Nisan 1867.)

İngiliz kapitalistleri arasında, "çalışma özgürlüğü"nün veya aynı şey demek olan "sermaye özgürlüğü"nün işçi sendikalarının despotluğuyla

da fabrika yasalarıyla da kısıtlanmadığı Belçika'yı işçilerin cenneti olarak tasvir etmek moda olduğundan, burada Belçika işçilerinin "mutluluğu" üzerine bir iki şey söyleyeceğiz. Bu mutluluğun sırrına herhalde kimse Belçika cezaevleri ve yardım kurumları genel müfettişi ve aynı zamanda Belçika İstatistik Merkez Komisyonu üyesi olan ve şimdi ölmüş bulunan Bay Ducpétiaux'dan daha fazla vakıf olamaz. Onun *"Budgets éonomiques des classes ouvrières en Belgique"*, Bruxelles 1855, eserini alalım. Burada, diğer şeyler yanında, yıllık gelir ve giderleri çok kesin verilere göre hesaplanmış ve beslenme koşulları askerlerin, donanma erlerinin ve tutukluların beslenme koşullarıyla karşılaştırılmış normal bir Belçikalı işçi ailesi ele alınmıştır. Bu aile "baba, anne ve dört çocuktan meydana gelmektedir". Bu altı kişiden "dördü bütün yıl boyunca yararlı bir biçimde çalıştırılabilir". "Bunlar arasında hasta veya sakat kimse olmadığı", "kilise sıraları için ödedikleri çok ufak bir tutar hariç, dinî, ahlaki ve entelektüel amaçlarla herhangi bir masrafta bulunmadıkları", "tasarruf sandıklarına, emekli sandığına vb. hiç para yatırmadıkları" ve "lüks ya da başka gereksiz harcamalar yapmadıkları" varsayılmaktadır. Bununla beraber baba ile en büyük oğlunun tütün kullandıkları ve pazar günleri meyhaneye gittikleri ve bunların haftada 86 santimlik bir masrafa yol açtığı kabul edilmektedir.

"Çeşitli iş kollarında çalışan işçilere ödenen ücretler toplu olarak ele alınınca şu sonuca varılır: ... günlük ücretin en yüksek ortalaması erkekler için 1 frank 56 santim, kadınlar için 89 santim, erkek çocuklar için 56 santim, kız çocuklar için 55 santimdir. Buna göre, ailenin gelirleri yılda en çok 1.068 frank olabilir. ... Örnek olarak ele alınan ailenin mümkün olabilecek bütün gelirleri hesaba katılmıştır. Fakat anneye de bir ücret atfedersek, karşımıza ailenin idaresi gibi bir sorun çıkar: Eve kim bakacak? Küçük çocuklarla kim meşgul olacak? Yemeği kim pişirecek, çamaşırı kim yıkayacak, yırtık ve sökükleri kim onaracak? İşçiler her gün bu açmazla karşı karşıyadır."

Buna göre ailenin yıllık bütçesi şöyledir:

Baba	300 iş gününde	1,56 frank	468,- frank
Anne		0,89 frank	267,- frank
Erkek çocuk		0,56 frank	168,- frank
Kız çocuk		0,55 frank	165,- frank
		Toplam	1.068,- frank

İşçi aşağıdaki kimseler kadar beslenseydi, ailenin yıllık giderleri ve bütçe açığı şu miktarlara vanrdı:

Donanma eri	1828,- frank	Açık (frank):	760,-
Er	1473,- frank	Açık (frank):	405,-
Tutuklu	1112,- frank	Açık (frank):	44,-

"Görüldüğü gibi, işçi ailelerinin çoğu, donanma erleri veya erler bir yana, tutuklular kadar bile beslenememektedir. Belçika'da 1847-1849 yıllarında bir tutuklunun bakım masrafı ortalama olarak günde 63 santimdi; bununla işçinin günlük bakım masrafı arasında 13 santimlik bir farkın olduğu görülür. Diğer taraftan, cezaevlerindeki yönetim ve kolluk giderleri, tutukluların kira ödememesiyle dengelenir. ... Öyleyse, çok sayıda işçi, hatta işçilerin büyük çoğunluğu diyebiliriz, nasıl oluyor da daha az masrafla yaşayabiliyor? Sadece işçinin sırrını bildiği birtakım yollara başvurarak: günlük tayınlarını kısarlar; beyaz buğday ekmeği yerine çavdar ekmeği yerler; eti ya pek az yerler ya da hiç yemezler; tereyağı ve baharat için de aynısı geçerlidir; oğlan ve kız çocuklar çoğu zaman aynı pis yatakta uyumak üzere, bütün aile bir veya iki göz odaya sıkışmış halde yaşar; elbise, çamaşır ve temizlik masrafından tasarruf ederler; pazar eğlencelerinden vazgeçerler, kısacası, en acı yoksunluklara katlanırlar. Bir kere bu son sınıra varılınca, besin maddelerinde en küçük bir fiyat artışı, bir işsizlik, bir hastalık işçinin sefaletini artırır ve onu tamamıyla yıkar. Borçları yığılır, kredileri kesilir, elbiseleri, en zorunlu eşyası rehine konur ve sonunda aile yoksullar listesine alınmasını ister."[146]

Gerçekten, bu "kapitalistler cennetinde" en gerekli besin maddelerinin fiyatlarında ufacık bir değişmenin peşi sıra ölüm ve suç sayılarında da bir değişme olur! (Bkz. *"Manifest der Maatschappij: De Vlamingen Vooruit!"*, Brüksel 1860, s. 12.) Bütün Belçika'da resmî istatistiklere göre 930.000 ailenin dağılımı şöyledir: 90.000 zengin aile (seçmenler) = 450.000 kişi; kent ve köylerde yaşayan ve büyük kısmı durmadan proleterleşen 390.000 alt orta sınıf ailesi = 1.950.000 kişi; son olarak, 450.000 işçi ailesi = 2.250.000 kişi. Bu ailelerin yukarıda sözü edilen örneğe uyanları Ducpétiaux'nun tasvir ettiği mutluluktan yararlanır. 450.000 işçi ailesinin 200,000'den fazlası yoksullar listesinde yer alır!

e. Britanya tarım proletaryası

Kapitalist üretim ve birikimin antagonist karakteri kendisini hiçbir yerde İngiliz tarımındaki (hayvancılık dahil) ilerleme ve İngiliz tarım işçisinin gerilemesinde olduğu kadar vahşi şekilde ortaya koymaz. Ta-

146 Ducpétiaux, l.c. s. 151, 154, 155, 156.

rım işçilerinin bugünkü durumuna geçmeden önce, hızlıca geçmişe bakalım. Değişikliğe uğrayan üretim tarzına temel olan toprak mülkiyeti ilişkilerindeki köklü dönüşüm çok daha eski bir tarihe uzandığı halde, İngiltere'de modern tarım 18. yüzyılın ortasında başlamıştır.

Yüzeysel bir düşünür ama dikkatli bir gözlemci olan Arthur Young'ın verdiği bilgilere göre,"bolluk içinde yaşayabilen ve servet biriktirebilen[147] 14. yüzyılın sonunda yaşamış tarım işçisiyle karşılaştırılınca, 1771'in tarım işçisi pek zavallı bir kişidir; burada"kentteki ve kırdaki İngiliz işçisinin altın çağı"olan 15. yüzyıldan bahsetmiyoruz bile. Bununla beraber o kadar da geriye gitmemize gerek yok. 1777'de yayınlanmış dikkate değer bir yazıda şunları okuyoruz:

> "Büyük çiftçi hemen hemen bir *gentleman* (beyefendi) düzeyine yükselmiştir; oysa, yoksul tarım işçisi tamamen yere serilmek üzeredir. Durumunun zavallılığını açıkça göstermek için, bugünkü halini kırk yıl öncesiyle karşılaştırmak yeter. ... Toprak sahibi ve kiracı çiftçi işçiyi ezmek için el ele çalışır."[148]

Bu yazıda, daha sonra, 1737-1777 yılları arasında kırda reel ücretin yaklaşık olarak ¼ veya % 25 oranında düştüğü ayrıntılı olarak ortaya konulmaktadır.

> "Modern politika," diyor Dr. Richard Price da, "halkın üst sınıflarını kayırıyor; er veya geç bu gidişin sonunda bütün krallık sadece beylerden ve dilencilerden, efendilerden ve kölelerden ibaret kalacaktır."[149]

Bununla beraber, İngiliz tarım işçisinin 1770-1780 yılları arasındaki durumu, beslenme ve barınma bakımından olduğu kadar kendine olan saygısı, hayattan zevk alma olanağı vb. bakımından da daha sonra asla erişilemeyen bir ideal olarak kalmıştır. Tarım işçisinin ortalama ücreti 1770-1771 yıllarında 90 pint[†] buğday, Eden döneminde (1797) sadece 65 pint buğday, 1808'de ise yalnızca 60 pint buğdaydı.[150]

---

147 James E. Th. Rogers (Prof. of Polit. Econ. in the University of Oxford): "A History of Agriculture and Prices in England", Oxford, 1866. v. I, s. 690. Özenli bir çalışmanın sonucu olan bu eserin şimdiye kadar yayınlanmış olan iki cildi, ancak 1259'dan 1400'e kadar olan dönemi kapsıyor. İkinci cilt yalnızca istatistiksel bilgiler içeriyor. Bu dönem hakkında sahip olduğumuz ilk gerçek *"history of prices"* (fiyatlar tarihi) budur.

148 "Reasons for the late Increase of the Poor-Rates, or a comparative view of the price of labour and provisions", Lond. 1777, s. 5, 11.

149 Dr. Richard Price, "Observations on Reversionary Payments", 6. ed. By W. Morgan, Lond. 1803, v. II, s. 158, 159. Sayfa 159'da Price şunları not ediyor: "İş gününün nominal fiyatı bugün 1514'tekine göre dört veya en fazla beş kat fazladır. Oysa, buğdayın fiyatı yedi kat, etin ve giyim eşyasının fiyatı ise yaklaşık olarak on beş kat artmıştır. Dolayısıyla emeğin fiyatı, artan geçim masraflarının o kadar gerisinde kalmıştır ki, bugün, bu masraflarla karşılaştırıldığında, geçmiştekinin yarısı kadar bile görünmüyor.

† 1 pint = 0,568 litre. –*çev.*

150 Barton, l.c, s. 26. 18. yüzyılın sonu için krş. Eden, l.c.

Tarım işçisinin, büyük toprak sahiplerini, kiracı çiftçileri, fabrikatörleri, tüccarları, bankerleri, borsa spekülatörlerini, orduya mal satanları ve benzerlerini olağanüstü biçimde zenginleştiren Jakobenlere karşı savaşın sonundaki durumunu daha önce göstermiş bulunuyoruz. Nominal ücret, kısmen banknotların değer kaybına uğraması, kısmen de en gerekli geçim araçlarının fiyatlarındaki bundan bağımsız artış sonucu yükselmişti. Oysa, reel ücretin hareketi, burada gereksiz ayrıntılara girmeden, çok basit bir biçimde ortaya konabilir. Yoksullar Yasası ve bununla ilgili uygulama 1795 ve 1814 yıllarında aynıydı. Bu yasanın kırda nasıl uygulandığını hatırlayalım: kilise, işçinin nominal ücreti ile sadece canını tende tutabilmesi için gerekli tutar arasındaki farkı sadaka biçiminde tamamlıyordu. Kiracı çiftçinin ödediği ücret ile kilisenin tamamladığı ücret açığı arasındaki oran bize, birinci olarak, ücretin asgarinin altına düştüğünü; ikinci olarak, tarım işçisinin ne oranda bir ücretli işçi ve dilenci karışımı olduğunu ya da ne derecede kilisenin yarı serfi haline geldiğini gösteriyor. Diğer bütün kontlukların ortalamasını temsil eden bir kontluğu alalım. 1795'te Northampton'da haftalık ortalama ücret 7 şilin 6 peni, 6 kişilik bir ailenin yıllık toplam gideri 36 sterlin 12 şilin 5 peni; toplam geliri 29 sterlin 18 şilin; kilisenin tamamladığı açık 6 sterlin 14 şilin 5 peniydi. 1814'te aynı kontlukta haftalık ücret 12 şilin 2 peni; 5 kişilik bir ailenin yıllık toplam gideri 54 sterlin 18 şilin 4 peni; toplam geliri 36 sterlin 2 şilin; kilisenin tamamladığı açık 18 sterlin 6 şilin 4 peniydi.[151] 1795'te tamamlanan açık, ücretin ¼'üne varmıyordu; 1814'te ise yarısını aşıyordu. Eden'in tarım işçisinin kulübesinde kendi zamanında gördüğü cüzi konforun 1814'te bu koşullar altında tamamen yok olduğu açıktır.[152] Kiracı çiftçinin beslediği bütün hayvanlar arasında işçi, *instrumentum vocale* (konuşan alet), bundan böyle en kötü muamele göreni, en kötü besleneni ve en kaba davranılanı olarak kalacaktı.

Aynı durum şu ana kadar sessizce sürüp gitti: "1830'daki Swing ayaklanmalarında ateşe verilen buğday yığınlarının çıkardığı alevlerin ışığı, sefaletin ve isyan ettirici hoşnutsuzluğun İngiltere'nin tarım bölgelerinde olduğu kadar sanayi bölgelerinde de için için aynı şiddetle kaynamakta olduğunu görebilmemiz için gözlerimizdeki" (yani egemen sınıfların gözlerindeki) "perdeyi kaldırdı."[153]

---

151 Parry, l.c. s. 80.

152 id., s. 213.

153 S. Laing, l.c. s. 62.

O tarihlerde Sadler, Avam Kamara'sında tarım işçilerine "beyaz köleler" *("white slaves")* adını vermiş, bir piskopos da bu deyimi Lordlar Kamarası'nda tekrar etmişti. O dönemin en önemli politik iktisatçısı E. G. Wakefield şöyle diyor:

> "Güney İngiltere'deki tarım işçisi ne köle ne de özgür bir insandır, o bir *pauper*'dır (yoksuldur)."[154]

Tahıl Yasalarının kaldırılmasından hemen öncesi, tarım işçilerinin durumuna yeni bir ışık tutmuştu. Bir yandan, bu koruma yasalarının gerçek tahıl üreticisini aslında ne kadar az koruduğunu göstermek burjuvazinin çığırtkanlarının çıkarınaydı. Öte yandan, toprak aristokratlarının fabrika sistemini açıkça kötülemeleri, iliklerine kadar çürümüş bu kalpsiz ve miskin soyluların fabrika işçilerinin acılarına gösterdikleri sözde yakınlık ve yine bunların fabrika mevzuatı lehinde giriştikleri "diplomatik çaba" karşısında sanayi burjuvazisi hiddetinden kuduruyordu. Eski bir İngiliz atasözü şöyle der: ne zaman iki hırsız birbirine düşse, namuslulara yararlı bir şey olur. Gerçekten de, egemen sınıfın iki kesimi arasında işçiyi kimin daha utanmazca ve daha çok sömürdüğü konusunda patlak veren gürültülü ve ihtiraslı çatışma gerçeğin bütün açıklığıyla ortaya çıkmasına yaramıştır. Shaftesbury Kontu, nam-ı diğer Lord Ashley, fabrikatörlere karşı giriştikleri insan severlik savaşında toprak aristokrasisine başkomutanlık etmişti. Bundan dolayı, *"Morning Chronicle"*ın 1844-1845 yıllarında tarım işçilerinin durumuyla ilgili olarak yaptığı teşhirlerde gözde hedef olmuştu. O zamanlar liberallerin en önemli organı olan bu gazete, tarım bölgelerine kendi muhabirlerini göndermiş ve bu muhabirler sadece genel bir tasvir ve istatistik verilerle yetinmeyip ziyaret ettikleri işçi ailelerinin olduğu kadar bunların efendilerinin de isimlerini yayınlamıştı. Aşağıdaki liste, Blanford, Wimbourne ve Poole yakınlarındaki üç köyde ödenen ücretleri gösteriyor. Bu köyler Bay G. Bankes ile Shaftesbury Kontu'nun malıdır. Şunu belirtelim ki, bu "low church" (alçak kilise) papası, İngiliz dindarlarının bu başı, tıpkı Bankes gibi, işçilerin sefil ücretlerinin önemli bir kısmını ev kirası adı altında cebine indirmektedir.

154 "England and America", Lond., 1833, v. I, s. 47.

Aile üyelerinin sayısı	Erkeklerin haftalık ücreti	Haftalık çocuk ücreti		Tüm ailenin haftalık geliri		Haftalık ev kirası		Ev kirası düşüldükten sonra toplam haftalık ücret		Kişi başına haftalık ücret
b	c	d		e		f		g		h
Birinci Köy										
	şilin	şilin	peni	şilin	peni	şilin	peni	şilin	peni	şilin
4	8	-	-	8	-	2	-	6	-	1
5	8	-	-	8	-	1	6	6	6	1
4	8	-	-	8	-	1	-	7	-	1
4	8	-	-	8	-	1	-	7	-	1
8	7	1	6	10	6	2	-	8	6	1
5	7	2	-	7	-	1	4	5	8	1
İkinci Köy										
8	7	1	6	10	-	1	6	8	6	1
8	7	1	6	7	-	1	3 1/2	5	8 1/2	-
10	7	-	-	7	-	1	3 1/2	5	8 1/2	-
6	7	-	-	7	-	1	6 1/2	5	5 1/2	-
5	7	-	-	7	-	1	6 1/2	5	5 1/2	1
Üçüncü Köy										
6	7	-	-	7	-	1	-	6	-	1
5	7	2	-	11	6	-	10	10	8	2
2	5	2	6	5	-	1	-	4	-	2

Tahıl Yasalarının kaldırılması İngiliz tarımına muazzam bir c
ı. En büyük ölçekli sulama tesisleri,[156] hayvanları ahırlarda besle
e yapay otlaklar kurmaya yarayan yeni sistem, mekanik gübre ci
nın kullanıma sokulması, killi toprağı daha iyi işleme yolları, y
renin daha büyük ölçüde kullanılması, buhar makinelerinin ve

"London Economist", 29 Mart 1845, s. 290.

Bu amaçla toprak aristokrasisi doğal olarak parlamento aracılığıyla devlet kasas
e çok düşük faizle kendi kendisine avans vermiş ve bunu iki katı olarak iade ed

türden iş makinelerinin vb. tarıma uygulanması ve genel olarak entansif tarım, bu dönemin özellikleridir. Kraliyet Tarım Derneği Başkanı Bay Pusey, yeni makinelerin kullanılmasıyla (göreli) işletme masraflarının hemen hemen yarıya düştüğünü iddia ediyor. Öte yandan, toprağın verimi hızla yükselmiştir. Acre başına daha büyük bir sermaye yatırımı ve bunun sonucunda çiftliklerin yoğunlaşmasının hızlanması yeni sistemin temel koşuluydu.[157] Aynı zamanda, işletmeye sokulan toprakların yüzölçümünde 1846-1856 yılları arasında 464.119 acre kadar bir genişleme olmuştur; burada, doğudaki kontlukların tavşan üreme alanlarından ve yoksul otlaklardan zengin tahıl tarlalarına dönüştürülen geniş düzlüklerini hesaba katmıyoruz. Bu gelişmeler olurken, tarımda çalıştırılan insanların toplam sayısının düştüğünü zaten biliyoruz. Her iki cinsiyetten ve her yaştan gerçek tarım işçilerine gelince, bunların sayıları 1851'de 1.241.269 iken 1861'de 1.163.227'ye düşmüştür.[158] Dolayısıyla, İngiliz nüfus idaresi müdürü haklı olarak, "1801'den bu yana kiracı çiftçilerin ve tarım işçilerinin sayılarındaki artış hiçbir biçimde tarım ürünlerindeki artış ile orantılı değildir"[159] diyorsa, bu orantısızlık özellikle 1846-1856 dönemi için geçerlidir. Bu dönem boyunca, tarımda çalışan nüfusta, işletilen toprakların genişlemesi, tarımın entansifleşmesi, toprağa yatırılan ve işletilmesine ayrılan sermayenin görülmemiş birikimi, İngiliz tarım tarihinde benzeri olmayan bir ürün artışı, toprak sahiplerine giden rantların muazzam ölçüde büyümesi ve kapitalist çiftçilerin servetlerinin aşırı gelişmesi ile el ele giden bir azalma olmuştur. Bütün bunların şehir piyasasının kesintisiz hızlı gelişimi ve serbest ticaretin egemenliği ile birlikte olduğu göz önünde tutulursa, tarım işçisi, *post tot discrimina rerum* (durumdaki bu kadar çok sayıda dönüm noktasından sonra), sonunda, onu *secundum artem* (sanatın kurallarına göre) mutluluktan deli edecek bir duruma gelmiş olmalıydı.

Ama Profesör Rogers'ın vardığı sonuç şudur: 14. yüzyılın ikinci yarısı ile 15. yüzyılın tamamını kapsayan dönemi hiç hesaba katmasak bile, 1770-1780 döneminin tarım işçisi ile karşılaştırıldığında bugünkü İngiliz tarım işçisi olağanüstü kötü bir duruma düşmüş ve "yeniden bir

---

157 Orta zenginlikteki çiftçilerin sayısındaki azalma nüfus sayımının şu başlıklarından anlaşılabiliyor: "Çiftçinin oğlu, erkek torunu, erkek kardeşi, erkek yeğeni, kızı, kız torunu, kız kardeşi, kız yeğeni", kısacası çiftçinin yanında çalıştırdığı aile bireyleri. Bu başlıklar altında 1851'de 216.851 kişi, 1861'de ise sadece 176.151 kişi vardı. 1851'den 1871'e kadar, 20 acre'ın altındaki çiftliklerin sayısı 900'den fazla azaldı; 50-75 acre arasındaki çiftliklerin sayısı 8.253'den 6.370'e düştü; 100 acre'ın altındaki diğer bütün çiftlikler için benzer bir durum söz konusu. Buna karşın aynı dönemde büyük çiftliklerin sayısı önemli ölçüde arttı; 300 ile 500 acre arasındakilerin sayısı 7.771'den 8.410'a yükseldi; 500 acre'ın üstündekiler 2.755'den 3.914'e, 1000 acre'ı aşanlar 492'den 582'ye çıktı.

158 Koyun çobanlarının sayısı 12.517'den 25.559'a yükseldi.

159 "Census, etc.", l.c. s. 36.

serf", hatta daha kötü beslenen ve daha kötü barınan bir serf "haline gelmiştir."[160] Tarım işçisinin barınma koşulları hakkındaki çığır açan raporunda Dr. Julian Hunter şöyle diyor:

> "Hind'in" (derebeylik zamanında köylüye verilen ad) "bakım masrafları, geçimin mümkün olabilecek en düşük düzeyde sağlanmasına elveren bir tutar olarak saptanır. ... Ücreti ve barınma gideri kendisinden sağlanan kâra göre hesaplanmaz. Çiftçinin hesaplarında köylü bir sıfırdır.[161] ... En gerekli geçim araçları her zaman sabit bir nicelik olarak görülür."[162] "Gelirinde daha da azalma olacak olsa, şöyle diyebilir: *nihil habeo, nihil curo* (malım yok, derdim yok). Yaşayabilmesi için mutlak gerekli olanın dışında üzerinde tasarrufta bulunduğu hiçbir şeyi olmadığı için, bir gelecek endişesi yoktur. Köylü, kapitalist çiftçinin hesaplarını başlattığı sıfır noktasına ulaşmış bulunmaktadır. Ne olursa olsun ona vız gelir, ne bolluktan ne de kıtlıktan payına düşecek bir şey kalmıştır."[163]

1863 yılında, sürgüne ve zorunlu çalışmaya mahkûm edilmiş olanların bakım ve çalışma koşulları hakkında resmî bir araştırma yapılmıştı. Sonuçlar iki kalın parlamento raporu halinde ortaya kondu. Burada şunlar da söyleniyor:

> "İngiltere'deki cezaevlerindeki suçluların beslenme durumu ile *workhouse*'lardaki (çalışma yurtlarındaki) *pauper*'ların (yoksulların) ve yine bu ülkenin özgür tarım işçilerinin beslenme durumları arasında yapılan dikkatli bir karşılaştırma hiç şüpheye yer bırakmayacak biçimde şunu ortaya koymaktadır: suçlular, diğer iki kategorinin her ikisinden de çok daha iyi beslenmektedirler",[164] oysa, "zorunlu kamusal çalışmaya mahkûm edilenlerden istenen emek kütlesi, sıradan tarım işçisinden sağlananın yaklaşık yarısı kadardır."[165]

Bu konuda, Edinburgh Cezaevleri Müdürü John Smith'in tanık olarak verdiği ifadeden şu birkaç karakteristik noktayı alıyoruz:

> No. 5056: "İngiliz cezaevlerindeki diyet sıradan tarım işçisininkinden çok daha iyidir." No. 5057: "İskoçyalı sıradan tarım işçilerinin hemen hemen

---

160 Rogers, l.c. s. 693. "The peasant has again become a serf." l.c. s. 10. Bay Rogers liberal ekole mensuptur; Cobden ile Bright'ın kişisel dostudur, yani *laudator temporis acti* (geçmiş zaman övgücüsü) değildir.

161 "Public Health. Seventh Report", Lond. 1865, s. 242. "The cost of the hind is fixed at the lowest possible amount on which he can live ... the supplies of wages or shelter are not calculated on the profit to ba derived from him. He is a zero in farming calculations." Dolayısıyla, evini kiraya veren kişinin, işçinin biraz daha fazla kazanmaya başladığını öğrenir öğrenmez kirayı artırması ya da çiftçinin, "karısı iş bulduğu için" işçinin ücretini indirmesi sıra dışı bir şey değildir. (l.c.)

162 l.c., s. 135.

163 l.c. s. 134.

164 "Report of the Commissioners ... relating to Transportation and Penal Servitude", Lond. 1863, s. 42, no 50.

165 l.c. s. 77. "Memorandum by the London Chief Justice."

hiçbir zaman et yemedikleri bir gerçektir." No. 3047: "Suçluların sıradan tarım işçilerinden çok daha iyi (*much better*) beslenmesini gerektiren herhangi bir neden biliyor musunuz? - Kuşkusuz hayır." No. 3048: "Zorunlu çalışmaya mahkûm edilenlerle özgür tarım işçisinin diyetlerini birbirlerine yaklaştırmak için daha fazla deney yapılmasının uygun olacağını düşünür müsünüz?[166] "Tarım işçisi," deniyor, "şöyle diyebilir: çok çalışıyorum ve yeterince beslenmiyorum. Cezaevindeyken bu kadar sıkı çalışmıyor ve doya doya yiyordum ve bu nedenle benim için cezaevinde olmak özgür olmaktan daha iyi."[167]

Raporun birinci cildine ekli tablolardan aşağıdaki karşılaştırmalı bilgileri derledik.

Haftalık Besin Miktarları[168]

	Azotlu bileşenler	**Azotsuz bileşenler**	**Mineral bileşenler**	**Toplam**
	Ons	*Ons*	*Ons*	*Ons*
Portland Hapisanesi'nde suçlu	28,95	150,06	4,68	183,69
Kraliyet Donanması'nda er	29,63	152,91	4,52	187,06
Er	25,55	114,49	3,94	143,98
Araba yapımcısı (işçi)	24,53	162,06	4,23	190,82
Dizgici	21,24	100,83	3,12	125,19
Tarım işçisi	17,73	118,06	3,29	139,08

1863 yılında hekimlerden kurulan araştırma komisyonunun halkın en kötü beslenen sınıflarının beslenme durumu hakkında vardığı genel sonucu okuyucu daha önce görmüş bulunuyor. Hatırlayacaktır ki, tarım işçisi ailelerinin büyük bir kısmının günlük besini"açlığın neden olduğu hastalıklardan korumak için" gerekli olan asgari miktarın altındadır. Bu, özellikle, Cornwall, Devon, Somerset, Wilts, Stafford, Oxford, Berks ve Herts'in yalnızca tarım yapılan bölgeleri için doğrudur.

"Tarım işçisinin aldığı besin," diyor Dr. Smith, "verdiğimiz ortalama miktarı aşar; çünkü, işçi çalışabilmek için ailenin diğer üyelerinden daha büyük bir pay alır; daha yoksul bölgelerde etin ve domuz pastırmasının hemen hemen hepsini kendisi yer. Annenin ve büyüme çağındaki çocukların payına düşen besin miktarı birçok örnekte ve gerçeği söylemek gerekirse

166 l.c. v. II, Evidence.

167 l.c. v. Appendix, s. 280.

168 l.c. s. 274, 275.

aşağı yukarı bütün kontluklarda, özellikle azot bakımından yetersizdir."[169]

Kapitalist çiftçilerin yanında yaşayan erkek ve kadın hizmetçiler çok iyi beslenir. Bunlann sayılan 1851'de 288.277 iken 1861'de 204.962'ye düşmüştü.

"Kadının tarlada çalışması," diyor Dr. Smith, "diğer yönlerden sakıncaları ne olursa olsun, bugünkü koşullar altında aile için büyük bir avantajdır; çünkü, bu çalışma, aileye ayakkabı, elbise alma, ev kirasını ödeme ve daha iyi beslenme olanaklarını sağlar."[170]

Bu incelemenin ortaya çıkardığı en dikkate değer sonuçlardan biri, aşağıdaki tablonun da gösterdiği gibi, İngiltere'deki tanm işçisinin, Birleşik Krallık'ın diğer bölümlerindekilere göre açık arayla en kötü beslenmekte (*"is considerably the worst fed"*) olduğuydu.[171]

---

169 "Public Health. Sixth Report, 1863", s. 238, 249, 261, 262.

170 l.c. s. 262.

171 l.c. s. 17. İngiliz tarım işçisi, İrlanda tarım işçisinin tükettiği sütün ancak ¼'ünü ve ekmeğin ½'sini elde eder. Daha bu yüzyılın başlangıcında "Tour through Ireland" adlı eserinde Arthur Young, İrlandalıların daha iyi beslendiğine işaret etmişti. Bunun pek basit sebebi, İrlandalı yoksul çiftçinin, İngiltere zenginine göre sonsuz derecede daha insani olmasıdır. Galler'e gelince, metinde söylenenler burasının güneybatısıyla ilgili değildir. "Ülkenin bu kısmının bütün hekimleri verem, sıraca vb. sebebiyle ölüm vakalarının, halkın fizik durumunun bozulmasına bağlı olarak hızlandığı konusunda görüş birliği içindedir ve hepsi bu bozukluğu yoksulluğa bağlar. Tarım işçisinin günlük bakım masrafı 5 peni olarak tahmin edilmiştir ve birçok bölgede" (kendisi de yoksul olan) "çiftçi bundan da az bir şey verir: maun gibi sert ve verdiği hazım zahmetine değmeyecek bir parça tuzlanmış et veya un ve pırasadan yapılma bir kazan çorbaya tat vermeye yarayacak bir parça domuz yağı veya yulaf bulamacı, kır işçisinin her günkü öğle yemeğidir. ... Bu sert ve nemli iklimde, sanayideki ilerlemenin işçi için sonucu, evinde dokuduğu sağlam yünlülerin yerini ucuz pamuklu kumaşların, kuvvetli içkilerin yerini ise "nominal" çayın alması olmuştur. ... Uzun saatler boyunca rüzgar ve yağmur altında kaldıktan sonra, tarım işçisi, kulübesine dönüp yer kömürü veya kömür döküntüsüyle karışık toprakla yakılan ve etrafa karbonik asit ve sülfürik asit buharları yayan bir ateşin yanına oturur. Kulübenin duvarları kerpiç ve taştan yapılmıştır; tabanı, inşaattan önceki topraktır ve damı, parçalanmış ve kabartılmış bir saman yığınıdır. Sıcaklığı korumak için her yarık tıkanmıştır ve işçi bu cehennemî pis koku içinde, ayakları çamura batmış durumda ve tek elbisesi sırtında kurumakta iken, karısı ve çocukları ile akşam yemeğini yer. Gecenin bir kısmını bu kulübelerde geçirmek zorunda kalan ebeler, ayaklarının toprağa battığını ve azıcık nefes alabilmek için zaten kolayca delinen duvarda bir delik açmak zorunda kaldıklarını bize anlatmıştır. Her sınıftan gelen birçok tanık, köylünün yeteri kadar beslenmediğini (*underfed*) ve her gece bu kötü etkilere ve benzerlerine maruz bulunduğunu söylüyor. Bunun sonucu ise herhangi bir kanıt gerektirmeyecek kadar ortada: hastalıklı ve sıracalı bir halk... Caermarthenshire ve Cardiganshire kilise yetkililerinin bildirdiklerine göre oraları da aynı durumdadır. Bütün bu felâketlere eklenen daha büyük bir felâket vardır: bönleşme salgını. Bir de iklim koşullarından bahsedelim. Yılın sekiz veya dokuz ayında güneybatıdan gelen son derece şiddetli rüzgârlar bütün bölgede eser ve rüzgârın arkasından, tepelerin özellikle batı yamaçlarını su içinde bırakan sel gibi yağmurlar gelir. Bitki örtülü yerler hariç, korunmayan yerlerde öylesine hasarlar meydana gelir ki, tanınmaz olurlar, Kulübeler bir dağın eteğine, çoğu zaman bir sel çukuruna veya bir taş ocağına yapılmıştır ve ülkenin ancak cüce koyunlarıyla boynuzlu hayvanları otlaklarda beslenebilecek bir şeyler bulabilir. ... Gençler doğuya, Glamorgan ve Monmouth'un maden bölgelerine doğru göç eder. Caermarthenshire, madenci halkın yetişme okulu ve onun

Ortalama Kır İşçisinin Haftalık Karbon ve Azot Tüketimi

	Karbon *Grain*	Azot *Grain*
İngiltere	40.673	1.594
Galler	48.354	2.031
İskoçya	48.980	2.348
İrlanda	43.366	2.434

"Dr. Hunter'ın raporunun her sayfası," diyor Dr. Simon, hazırladığı resmî sağlık raporunda, "tarım işçilerimizin konutlarının sayıca yetersizliğini ve sefil durumunu gösteriyor. Yıllardır da durumları bu bakımdan gittikçe kötüleşmektedir. Başlarını sokacak bir yer bulmaları şimdi çok daha güçtür; buldukları zaman da, barınma ihtiyaçlarını belki yüzyıllardır olduğundan da kötü bir biçimde tatmin ederler. Özellikle son 20-30 yılda bu dert aldı yürüdü ve bugün köylünün barınma koşulları yürekler acısı bir haldedir. Emeğiyle zenginleştirdiği kimselerin, kendisini, bir tür merhametle muamele etmeye değer buldukları durumlar dışında, bu konuda tamamen çaresizdir. İşlediği toprak üzerinde başını sokacak bir yer bulması, bunun insana veya domuza yaraşır olması, evinin önünde yoksulluğun yükünü hafifleten bir küçük bahçe bulunması, işte bütün bunlar, onun makul bir kira ödemeye istekli veya ödeyebilecek güçte olmasına değil, başkalarının "mülklerinden keyiflerince yararlanma haklarını" nasıl kullanacaklarına bağlıdır. Bir çiftlik ne kadar büyük olursa olsun, üzerinde ne belli bir sayıda işçi konutu olmasını, ne de bunların düzgün biçimde yapılmasını öngören bir yasa yoktur; bunun gibi, emeği toprak için yağmur ve güneş kadar gerekli olmasına rağmen, yasa işçiye bu toprak üzerinde en küçük bir hak tanımaz. ... İyi bilinen bir başka husus, terazinin kefesini yine onun aleyhine eğer: ... Yoksullar Yasasının yerleşme ve yoksullar vergisi mükellefiyeti ile ilgili hükümlerinin etkisi.[172] Bu yasanın etkisi altında, kendi bölgesinde oturan tarım işçilerinin sayısını asgari bir düzeyde tutmakta her yerel kilisenin parasal çıkarı vardır; zira, tarım işi, ne kadar ağır olursa olsun, işçiye ve ailesine güvenli ve sürekli bir bağımsızlık demek olacak yerde, ne yazık ki, çoğu zaman kısa veya uzun dolambaçlı bir yoldan onu ancak yoksulluğa götürür; işçi ömrü boyunca bu yoksulluğun eşiğindedir ve en küçük bir hastalık ya da geçici işsizlik onu hemen kilisenin yardımına avuç açmak zorunda bırakır. Böylece, bir kilise bölgesinde tarım işlerinde çalışan bir nü-

---

sakatlar yurdudur. ... Sayı bakımından bu nüfus ancak zorlukla kendini koruyabilmektedir. Cardiganshire buna örnektir:

	1851	1861
Erkek	45.155	44.446
Kadın	52.459	52.955
Toplam	97.614	97.401."

(Dr. Hunter's Report, "Public Health. Seventh Report, 1864", Lond. 1865, s. 498-502 passim.)

172 Bu yasa 1865'te bir parça düzeltildi. Tecrübe, kısa zamanda, bu tür yamaların hiçbir şeye yaramadığını gösterecektir.

fusun oturması yoksullar vergisi mükellefiyetini doğal olarak ağırlaştırır. ... Büyük toprak sahipleri[173] ... yalnızca çiftlikleri üzerinde işçi konutları yapılamayacağına karar vererek, bir anda yoksullara karşı olan sorumluluklarının yarısından kurtulmuş olur. Yasanın ve İngiliz anayasasının, toprak sahibine "malından keyfince yararlanacak" diye tarım işçilerine yabancı muamelesi yapma ve onları arazisinden atma yetkisini tanımayı, ne dereceye kadar istediği, tartışmasına girişmeyeceğim bir konudur. ... Bu dışarı atma kudreti teoride kalmaz. Çok büyük ölçüde gerçek hayatta uygulanmaktadır. Tarım işçisinin barınma koşullarına egemen olan hususlardan biri de budur. ... Son sayım, derdin büyüklüğünü ölçmemize imkân veriyor; buna göre, son on yılda, gittikçe artan yerel konut talebine rağmen, İngiltere'nin 821 ayrı yerleşim bölgesinde ev yıkımları artmıştır; öyle ki, çalıştıkları kilise bölgesinin dışında oturmaya zorlanmış kimseler hiç hesaba katılmasa bile, 1861 yılı 1851 yılıyla karşılaştırıldığında, % $5^1/_3$ oranında fazla bir nüfusun % 4½ oranında daha dar bir konut alanına sıkıştırılmış olduğu görülür. ... Dr. Hunter'a göre, nüfusun azalma süreci tamamlanınca, sonuç, kulübe sayısının çok azaldığı ve çobanlar, bahçıvanlar, korucular gibi lütufkâr efendileri tarafından genellikle iyi muamele gören hizmetkârlar dışında kimsenin yaşamasına izin verilmeyen göstermelik köylerin *(show-village)* ortaya çıkması olur.[174] Fakat toprağın işlenmesi gerekir ve bunu yapacak olan işçilerin toprak sahibinin arazisinde oturmayıp, evleri yıkıldıktan sonra sayısız küçük ev sahiplerinin kendilerini kabul ettiği ve belki de 3 millik mesafede bulunan açık köylerden geldikleri görülür. Durumun yukarıdaki sonuca yöneldiği hallerde, kulübelerin sefil görünüşleri mahkûm oldukları akıbet hakkında hiçbir şüpheye yer bırakmaz. Bunlar, zaten, farklı derecelerde olmak üzere, kendiliklerinden yıkılma yolundadır. Çatısı yıkılmadıkça, işçinin evi kiralamasına izin verilir; daha iyi bir konutun fiyatını ödemek zorunda kalsa bile, işçi çoğu zaman bu ayrıcalıktan büyük memnuniyet duyar. Meteliksiz kiracının yapabileceklerinin dışında hiçbir tamirat ve düzeltme söz konusu olmaz. En sonunda ev hiç oturulamaz hale geldiğinde, bu, sadece bir kulübenin daha yıkılması ve ileride ödenecek yoksullar vergisinin bu oranda azalması demektir. Böylece, büyük toprak sahipleri kendilerine ait topraklardaki nüfusu azaltarak yoksullar vergisinden kurtulurken, yerlerinden edilmiş işçiler en yakın kasabaya veya açık köye sığınır; en yakın dedimse, bu 'en yakın', işçinin ter dökmek zorunda olduğu çiftlikten 3 veya 4 millik bir mesafe anlamına gelebilir. Bu durumda, işçinin günlük ekmeğini kazanmak için yaptığı günlük işe her gün 6 veya 8 millik bir yolu yürüme

173 Anlaşılması için: Bir veya birkaç büyük toprak sahibine ait köylere *close villages* (kapalı köyler), arazinin birçok küçük mülk sahibine ait olduğu köylere ise *open villages* (açık köyler) deniyor. İnşaat spekülatörleri yalnızca ikinci türdeki köylerde kulübe ve ev inşa edebilir.

174 Bu tür bir göstermelik köy çok hoş görünür; ama II. Katerina'nın Kırım yolculuğunda gördüğü köylerden daha fazla bir gerçekliğe sahip değildir. Son zamanlarda çobanlar bile bu *show-village*'lerden kovuldu, örneğin Market Harborough'da yalnızca bir erkeğin emeğine ihtiyaç duyan yaklaşık 500 acre'lık bir mandıra bulunuyor. Bu geniş ovalarda, Leicester ve Northampton'ın bu güzel otlaklarında uzun yürüyüşlere katlanmasın diye çobana çiftlikte bir oda ayrılıyordu. Şimdi ise, çok uzak bir açık köyde bir ev kiralasın diye kendisine haftada on üçüncü bir şilin ödeniyor.

zorunluluğunu eklemek gerekir; oysa, hiçbir şey değilmiş gibi bunun hesapta yeri yoktur. Karısının ve çocuklarının yaptığı bütün tarım işi şimdi aynı koşullara tabidir. Ve oturduğu yerle çalıştığı yer arasındaki mesafenin işçinin başına açtığı bütün dert bundan ibaret değildir. Konut spekülatörleri açık köylerde mümkün olduğu kadar ucuza mal edilmiş ve mümkün olan en sıkışık biçimde inşa edilmiş her çeşit inle kapladıkları arsa parçaları satın alır. İngiliz tarım işçileri, açık arazide oldukları zaman bile en kötü kent konutlarının en korkunç özelliklerini paylaşan işte bu sefil barınaklarda ömürlerini çürütür.[175] Öte yandan, işçinin işlediği topraklar üzerinde oturduğu durumlarda bile çalışma ile geçen ömrünün hakkı olabilecek barınma koşullarını bulabildiği sanılmamalıdır. Muhteşem malikânelerde bile kulübesi çoğu zaman en sefil haldedir. İşçileri ve aileleri için bir ahırın pekâlâ yeteceğini düşünmekten ve bunlardan bile mümkün olduğu kadar yüksek kira almaktan utanmayan sürüyle mülk sahibi vardır.[176] Kulübe ocaksız, tuvaletsiz, penceresiz, bahçesiz, bir çukurda birikenin dışında akar susuz ve bir tek yatak odalı bir harabe olsa bile, işçi bu haksızlık karşısında çaresizdir. Sağlığı Koruma Yasalarımız *(The Nuisances Removal Acts)* ölü metinlerdir. Üstelik bunların uygulanması, böylesine inleri kiraya veren mülk sahiplerine bırakılmıştır. ... Göz boyayan birkaç istisnaya takılıp İngiliz uygarlığının yüz karası olan bu gerçeklerin ezici ağırlığını gözden kaçırmamak gerekir. Bugünkü barınma koşullarının apaçık korkunçluğuna rağmen, bütün yetkili gözlemciler konutların sayıca yetersizliğini, bunların genel

175 "İşçilerin evleri" (doğal olarak hep aşırı kalabalık olan açık köylerde) "genellikle sıra sıra inşa edilmiştir; en arka sıra, spekülatörün kendisine ait olduğunu söylediği arazi parçasının son sınırındadır. Dolayısıyla ön cephe dışında hava ve ışık girişi yoktur." (Dr. Hunter's Report, l.c. s. 135.) "Çoğu zaman köyün birahane sahibi veya bakkalı aynı zamanda ev kiraya verir. Bu halde o, tarım işçisi için çiftçinin yanı sıra ikinci bir efendi durumundadır. İşçi, hem kiracı hem de müşteri olmak zorundadır. "Haftada aldığı 10 şilinle, her yıl ödediği 4 sterlinlik kira çıktıktan sonra ... tükettiği azıcık çay, şeker, un, sabun, mum ve bira karşılığında bakkalın keyfine uygun bir fiyat ödeme zorundadır." (l.c. s. 132.). Bu açık köyler aslında, Ingiliz tarım proletaryasının "ceza kolonileridir". Bu kulübelerden birçoğu çevrenin bütün serserilerinin uğradığı açık evlerden başka bir şey değildir. En iğrenç koşullarda bile çoğu zaman gerçekten şaşırtıcı bir saflığı ve dürüstlüğü korumuş olan kır adamı ve ailesi burada tamamen bozulur. Kulübe spekülatörlerinden, küçük mülk sahiplerinden ve açık yerleşme alanlarından bahsedildiğinde aristokrat Shylock'ların ikiyüzlüce omuz silkmeleri usuldendir. Oysa, kendi "kapalı ve göstermelik köyler"inin, bu "açık köyler"in doğum yerleri olduğunu ve onlarsız var olamayacaklarını çok iyi bilirler. "Açık köylerin küçük mülk sahipleri olmasaydı tarım işçilerinin çok büyük kısmı çalıştıkları malikânelerin ağaçları altında uyumak zorunda kalırdı." (l.c. s. 136.) "Açık" ve "kapalı" köyler sistemi tüm *Midlands*'de (İngiltere'nin orta kesimindeki kontluklarda) ve İngiltere'nin tüm doğu kesiminde hüküm sürmektedir.

176 "Ev kiraya veren" (çiftçi veya toprak sahibi) "haftalığı 10 şiline çalıştırdığı bir adamın emeği sayesinde doğrudan doğruya veya dolaylı olarak zenginleşir; sonra da piyasada 20 sterlin etmeyecek bir ev için bu zavallıdan yılda 4 veya 5 sterlin koparır. Kiraların yapay yüksekliği mülk sahibinin 'Ya evimi tut ya da pılını pırtını topla ve benden imzalı herhangi bir çalışma belgesi beklemeden istediğin yerde barınmaya çalış' deme gücüne bağlıdır. Bir insan, durumunu iyileştirmek için bir taş ocağına gidip çalışmak veya bir demir yolunda ray yerleştirmek istiyorsa, aynı güç karşısına dikilir ve şöyle bağırır: 'Benim için düşük fiyatla çalış veya bir hafta içinde defol git. Eğer varsa domuzunu da beraberinde götür ve bahçende yetişmekte olan patateslerin ne kadarını söküp götürebileceğine bak.' Mülk sahibi" (veya çiftçi), "çıkarına uygun gelirse, hizmetini terk etmiş olanları cezalandırmak için daha yüksek bir kira ister." (Dr. Hunter, l.c. s. 132.)

olarak nitelikçe kötülüklerinden çok daha büyük bir dert olarak görmekte birleştiğine göre, durumun gerçekten tüyler ürpertici olması gerekir. Tarım işçilerinin konutlarının tıka basa dolu oluşu sadece sağlık konusunu dert edinenler için değil, düzgün ve ahlaklı hayata değer veren herkesin içini yıllardan beri kemiren derin bir üzüntü kaynağıdır. Tarım bölgelerinde salgın hastalıkların yayılmasını incelemekle görevli müfettişler yazdıkları raporlarda aynı kalemden çıkmışçasına birbirinin eşi olan ifadelerle konutların aşırı kalabalığına, salgının, bir defa başlayınca, yayılmasını durdurmak için girişilen her türlü mücadeleyi tamamıyla etkisiz bırakan bir neden olarak her zaman dikkat çekmişlerdir. Kır hayatının sağlık üzerindeki birçok olumlu etkisine rağmen bulaşıcı hastalıkların yayılmasını bu derece hızlandıran yığılmanın, bulaşıcı olmayan hastalıkların doğuşunu da kolaylaştırdığı binlerce kez kanıtlanmıştır. Bu durumu açığa çıkaran kimseler, bundan daha büyük kötülükler karşısında da susmamışlardır. Asıl görevlerinin durumu sağlık yönünden incelemek olduğu örneklerde bile, yasanın diğer yönlerine de değinmeye hemen hemen zorlanmışlardır. Bu kimseler raporlarında, her iki cinsten yetişkin insanların, evli olsunlar olmasınlar, daracık yatak odalarında çoğu zaman karmakarışık yattıklarını *(huddled)* ortaya koyarak, anlatılan koşullar altında her tür utanma duygusunun en kaba biçimde zedelendiği ve her tür ahlakın zorunlu olarak tahribe uğradığı yolunda bir kanaat uyandırmıştır.[177] ... Örneğin, Dr. Ord, son yıllık raporumun ekler bölümünde yer alan, Buckinghamshire'a bağlı Wing'de patlak veren bir ateşli hastalık salgını hakkındaki raporunda, oraya Wingrave'li bir gencin ateşler içinde geldiğini anlatır. Bu genç, hastalığının ilk günlerinde dokuz kişiyle aynı odada yatıyordu. Birkaç hafta içinde bunların beşi ateşlendi ve biri öldü! Salgın sırasında Wing'i ziyaret etmiş olan St. George Hastanesi hekimlerinden Dr. Harvey bana aynı günlerde benzer olaylardan bahsetti: 'Ateşlenmiş bir genç kadın, geceleri babası, annesi, gayri meşru çocuğu, kardeşleri olan iki genç adam ve gene her birinin bir piçi olan iki kız kardeşiyle, kısacası toplam on kişi, aynı odada yatıyordu. Birkaç hafta önce bu aynı odada on üç çocuk yatmıştı.' "[178]

Dr. Hunter, yalnızca tarım bölgelerinde değil, İngiltere'nin bütün kontluklarında yer alan 5.375 tarım işçisi kulübesini incelemişti. Bunların 2.195'inde yalnızca bir yatak odası (çoğu zaman aynı zamanda oturma odası), 2.930'unda yalnızca iki ve 250'sinde ikiden fazla yatak odası vardı. Bir düzine kontluk hakkında kısa bir derleme sunmak istiyorum.

---

177 "Genç evli çiftler, aynı odada yatan yetişkin erkek ve kız kardeşler için eğitici bir örnek oluşturmaz. Örneklerin kayıt altına alınmasına izin verilmese bile, kardeşleriyle cinsel ilişkide bulunan kadınların büyük acılar çektiğini ve kaderlerinin sık sık ölüm olduğunu ortaya koyan yeterince bilgi vardır." (Dr. Hunter, l.c. s. 137). Londra'nın en kötü mahallelerinde uzun yıllar boyunca dedektiflik yapan taşralı bir polis memuru, köyünün genç kızları hakkında şunları söylüyor: "Pek küçük yaşta başlayan kaba ahlâksızlıkları, terbiyesizlikleri ve hayâsızlıkları, Londra'da meslek hayatım boyunca gördüğüm bütün benzerlerini aşıyor. Genç adamlar ve kızlar, babalar ve analar, hepsi domuzlar gibi yaşayıp aynı odada beraber yatıyor." (Child. Empl. Comm. Sixth Report", Lond. 1867, Appendix, s. 77, n. 155.)

178 "Public Health, Seventh Report, 1864", s. 9-14, passim.

1) Bedfordshire.

Wrestlingworth: Yatak odası yaklaşık olarak on iki ayak uzunlukta ve on ayak genişliktedir; birçokları bundan da küçüktür. Tek katlı küçük kulübe çoğu zaman tahta perde ile iki yatak odasına bölünmüştür; çoğu zaman 5 ayak 6 inç yüksekliğinde bir mutfakta bir yatak bulunur. Kira yılda 3 sterlindir. Kiracı tuvaleti kendisi yapmak zorundadır, ev sahibi ancak çukuru sağlar. Biri tuvaletini inşa eder etmez, bütün komşular ondan faydalanır. Richardson soyadlı bir ailenin evi ulaşılmaz bir güzellikteydi. Sıvalı duvarları reverans yapan bir kadının elbisesi gibi dalgalanıyordu. Çatının bir ucu dışa, bir ucu içe dönüktü; içe dönük uçta, killi toprak ve tahtadan mamul fil hortumuna benzeyen eğri bir borudan ibaret zavallı bir baca vardı. Yıkılmasını önlemek için uzun bir kalasla desteklenmişti. Kapı ve pencereler baklava biçimindeydi. Ziyaret edilen 17 evden sadece 4'ünde 1'den fazla yatak odası vardı ve bunlar da tıka basa doluydu. Tek odalı kulübelerde bazen 3 çocuk 3 yetişkin, bazen 6 çocuk ve bir evli çift vb. barınıyordu.

Dunton: Ev kiraları çok yüksek; yılda 4-5 sterlin. Erkeklerin haftalık ücreti 10 şilin. Evde yapılan hasır örgü işiyle kirayı çıkarmayı ümit ediyorlar. Kira ne kadar yüksek olursa, bunu ödeyebilmek için, o kadar kalabalık olmak gerekiyor. 4 çocukla birlikte bir yatak odasında uyuyan 6 yetişkin yılda 3 sterlin 10 şilin ödüyor. Dıştan uzunluğu 15 ayak, genişliği 10 ayak olan ve Dunton'da kirası en ucuz olan eve 3 sterlin ödeniyor. Ziyaret edilen 14 evden yalnızca birinde 2 yatak odası vardı. Köyden biraz beride, içinde oturanlar tarafından dış duvarları pisliğe bulanmış bir ev var; kapının altından 9 inçlik bir kısım çürüyerek yok olmuş; geceleyin birkaç tuğla ile ustalıkla kapatılan ve bir hasır parçası ile örtülen bir açıklık. Çerçevesi ve camı gitmiş bir yarım pencere. Eşya diye bir şey bulunmayan bu eve 3 yetişkinle 5 çocuk yığılmıştı. Dunton, Biggleswade Union'ın geri kalan kısmından daha kötü durumda değildir.

2) Berkshire.

Beenham: 1864 Haziran'ında bir erkek, bir kadın, 4 çocuk tek katlı bir kulübede *(cot)* yaşıyordu. Kız çocuklardan biri kızıla tutulduğundan işini bırakıp eve dönmüş ve ölmüştü. Bir çocuk hastalanmış ve ölmüştü. Dr. Hunter çağrıldığında, anne ve çocuklardan bir diğeri tifüse tutulmuştu. Baba ve diğer bir çocuk dışarıda yatıyordu; fakat tecridi sağlamanın güçlüğü burada kendini gösteriyordu; zira, hastalığın kırıp geçirdiği evin çamaşırları yıkanmak üzere sefil köyün kalabalık meydanında duruyordu. - H'ye ait evin kirası haftada 1 şilin; tek yatak odasında bir çift ve 6 çocuk kalıyor. 6 ayak yüksekliğinde bir mutfağı olan 14 ayak 6 inç

uzunluğunda ve 7 ayak genişliğinde bir başka evin kirası haftada 8 peni; yatak odası penceresiz, ocaksız, kapısız, hole açılanın dışında çıkışı yok; bahçe diye bir şey mevcut değil. Kısa süre önce burada bir adam iki yetişkin kızı ve ergenlik çağındaki bir oğluyla birlikte kalıyordu; baba ve oğul yatakta, kızlar holde yatıyordu. Aile burada kalırken, kızların birer çocuğu vardı ama bunlardan biri doğurmak için çalışma yurduna gitmiş ve sonra dönmüştü.

3) Buckinghamshire.

30 kulübede -yaklaşık 1000 acre'lık bir alan üzerinde- yaklaşık olarak 130-140 kişi yaşıyor. Bradenham kilise bölgesi 1.000 acre'lık bir alan kaplar; 1851'de burada 36 ev, 84'ü erkek 54'ü kadın olan 138 kişilik bir nüfus vardı. 1861'de cinsiyetler arası sayı eşitsizliği azalmış, erkekler 98, kadınlar 87 kişi olmuşlardı: on yıl içinde erkeklerde 14, kadınlarda 33 kişilik bir artış olmuştu. Bu arada ev sayısında bir evlik eksilme olmuştu.

Winslow: Bu köyün büyük kısmı iyi bir tarzda yeni inşa edildi. Görünüşe göre, evlere olan talep yüksek, çünkü bazı zavallı tek katlı kulübeler haftalığı 1 şilin veya 1 şilin 3 peniye kiralanıyor.

Water Eaton: Burada, mülk sahipleri, nüfusun arttığını görünce mevcut evlerin hemen hemen % 20'sini yıktı. İşine gitmek için aşağı yukarı dört millik bir yol tepmek zorunda olan bir yoksul işçiye, daha yakın bir kulübe bulup bulamayacağı sorulduğunda alınan cevap şu olmuştu: "Hayır, olanaksız, benim gibi ailesi kalabalık bir adama ev vermezler."

Winslow yakınında, Tinker's End: 4 yetişkin ile 5 çocuğun sığıştığı bir yatak odasının uzunluğu 11 ayak, genişliği 9 ayak, yüksekliği ise en yüksek yerinde 6 ayak 5 inçti. 11 ayak 5 inç uzunluğunda 9 ayak genişliğinde ve 5 ayak 10 inç yüksekliğinde bir başka odada 6 kişi barınıyordu. Bu ailelerden her biri, bir kürek mahkûmuna gerekli olandan bile daha küçük bir alana sahipti. Hiçbir evde ne birden fazla yatak odası, ne de bir arka kapı vardı; su ender bulunurdu; haftalık kira 1 şilin 4 peni ile 2 şilin arasındaydı. Gezilen 16 hane halkı arasında haftada 10 şilin kazanan bir tek erkek vardı. Yukarıda anlatılan durumlarda kişi başına düşen hava miktarı, geceleyin 4 ayak küp hacminde bir kutuya hapsedilmiş bir insanın sahip olacağı hava miktarına eşittir. Kuşkusuz, eski kulübeler bir miktar doğal havalandırmaya sahiptir.

4) Cambridgeshire.

Gamlingay, çeşitli mülk sahiplerine aittir. Hiçbir yerde bulamayacağınız bu derece sefil ve harap olan kulübeleri burada görürsünüz: Çokça

hasır örgü yapımı. Öldürücü bir miskinlik ve pislik içinde yaşamaya çaresiz bir boyun eğiş her şeye egemen. Köyün merkezindeki bakımsızlık evlerin çürüyüp parça parça döküldükleri kuzey ve güney uçlarında bir işkence halini alıyor. Kendileri başka yerlerde yaşayan ev sahipleri, kiracıları olan bu zavallıların kanını posasına dek emiyor; kiralar son derece yüksek; 8-9 kişi bir tek yatak odasına sığışıyor. İki yerde, ufak bir odada, her biri 1 veya 2 çocuklu 6 yetişkinin birlikte yattıkları görülmüştür.

5) Essex.

Bu kontluktaki birçok kilise bölgesinde insan sayısındaki azalma ile kulübe sayısındaki azalma el ele gidiyor. Bununla beraber 22 bölgede evlerin yıkımı, ne nüfusun artışını durdurmuş ne de diğer her yerde olduğu gibi "kentlere göç" adı verilen zorunlu tahliyeye yol açmıştır. 3.443 acre'lık bir kilise bölgesi olan Fingringhoe'da, 1851'de 145 ev vardı; 1861'de sadece 110 evin kalmış olmasına rağmen, halk burayı terk etmediği gibi, bu koşullarda bile çoğalma yolunu bulmuştu. Ramsden Crays'de, 1851'de 61 evde 252 kişi yaşıyordu, 1861'de ise 261 kişi 49 eve tıkılmıştı. Basildon'da, 1851'de, 1.827 acre'lık bir alanda 35 evde 157 kişi yaşıyordu; on yıl sonra 180 kişi için ancak 27 ev kalmıştı. Fingringhoe, South Farnbridge, Widford, Basildon ve Ramsden Crags kilise bölgelerinde, 1851'de, 8.449 acre'lık bir alanda 316 evde 1.392 kişi yaşıyordu: 1861'de aynı alan üzerinde 1.473 kişiye 249 ev kalmıştı.

6) Herefordshire.

İngiltere'de "tahliye ruhu"nun en yıkıcı olduğu yer bu küçük kontluk oldu. Madley'de, çoğu 2 yatak odalı olan ve hepsi de dolup taşan kulübeler çoğunlukla kapitalist çiftçilere aittir. Bunlar haftada 9 şilin ücret verdikleri insanlara bu kulübeleri kolaylıkla yıllığı 3 veya 4 sterline kiralar!

7) Huntingdonshire.

Hartford'da, 1851'de 87 ev vardı; kısa bir süre sonra 1.720 acre'lık küçük kilise bölgesinde 19 kulübe yıkıldı. Nüfus, 1831'de 452, 1852'de 832 ve 1861'de 341 kişiydi. Her biri bir yatak odalı 14 kulübe ziyaret edildi. Birinde, 1 evli çift, 3 yetişkin oğul, 1 yetişkin kız ve 4 çocuk olmak üzere 10 kişi oturuyordu; bir diğerinde 3 yetişkin ile 6 çocuk. İçinde 8 kişinin barındığı böyle bir oda 12 ayak 10 inç uzunluğunda, 12 ayak 2 inç genişliğinde ve 6 ayak 9 inç yüksekliğindeydi. Çıkıntılar da hesaba katılmak koşulu ile kişi başına yaklaşık olarak 130 ayak küp düşüyordu. 14 yatak

odasında 34 yetişkin ile 33 çocuk kalıyordu. Bu kulübelerin nadiren bir bahçeciği bulunur, ama oturanlann birçoğu, rood'u (¼ acre) 10 ya da 12 şiline ufak toprak parçalan kiralayabiliyordu. Bu bahçeler evlerden uzaktır ve evlerin tuvaleti yoktur. Böyle olunca aile dışkılannı dökmek için parseline gitmek veya burada olduğu gibi, haşa huzurdan, bunlan bir dolabın çekmecesine doldurmak zorundadır. Çekmece dolunca da çıkanlıp içindekilerin yararlı olabileceği bir yere dökülürler. Japonya'da yaşam koşullannın döngüsü daha temiz bir şekilde ilerliyor.

8) Lincolnshire.

Langtoft: Burada, Wright'ın evinde bir adam, kansı, onun anası ve beş çocuğuyla birlikte oturuyor. Ev, bir mutfak, onun üstünde bir yatak odası ve bir bulaşıklıktan oluşuyor. İlk ikisi 12 ayak 12 inç uzunluğunda ve 9 ayak genişliğinde; toplam alan 21 ayak 2 inç uzunluğunda ve 9 ayak 5 inç genişliğinde; tepedeki yatak odası bir çatı arası olup duvarlan yukanya doğru birbirine yaklaşır ve köşede birleşir, cephede ufak bir pencere vardır. Bu adam burada niye oturur? Bahçe yüzünden mi? Bahçe yok denebilecek kadar küçük. Kirası için mi? Kira yüksek, haftada 1 şilin 3 peni. İşine mi yakın? Ne gezer, işi 6 mil uzakta, yani her gün gidiş-dönüş 12 millik bir yolu tepmek zorunda. Adamın burada kalmasının bir sebebi vardı: bu kulübe kiralıktı ve adam, yeri, fiyatı ve koşullan ne olursa olsun, kendi başlanna olacaklan bir kulübe istiyordu. Aşağıda, Langtoft'taki toplam 12 yatak odasında 38 yetişkin ile 36 çocuğun banndığı 12 eve ait istatistiği veriyoruz.

Langtoft'ta 12 Ev

Evler	Yatak odaları	Yetişkinler	Çocuklar	Kişi sayısı
1	1	3	5	8
1	1	4	3	7
1	1	4	4	8
1	1	5	4	9
1	1	2	2	4
1	1	5	3	8
1	1	3	3	6
1	1	3	2	5
1	1	2	0	2
1	1	2	3	5
1	1	3	3	6
1	1	2	4	6

9) Kent.

1859 yılında difteri belirdiğinde ve bölge hekimi yoksul sınıfın durumu hakkında bir resmî araştırma yapmakla görevlendirildiğinde, Kennington'ın nüfusu ciddi biçimde kalabalıktı. Hekim, her zaman çok iş bulunan bu yerleşme alanında, yerlerine yenileri inşa edilmeksizin, birçok kulübenin yıkılmış olduğunu gördü. Bir semtte *birdcages* (kuş kafesleri) adıyla bilinen dört ev vardı; her biri aşağıda boyutları ayak ve inç olarak verilmiş olan 4 bölüme ayrılmıştı:

Mutfak	9,5 x 8,11 x 6,6 (ayak, inç)
Bulaşıklık	8,6 x 4,60 x 6,6
Yatak odası	8,5 x 5,10 x 6,3
Yatak odası	8,3 x 8,40 x 6,3

10) Northamptonshire.

Brixworth, Pitsford ve Floore: Bu köylerde 20-30 erkek kışın işsiz kalır ve ortalarda dolaşır. Kapitalist çiftçiler, buğday veya köklü bitki yetişen toprakları her zaman yeteri kadar ekip biçtirmiyor ve mülk sahibi, kiraya verdiği tüm toprakları 2-3 çiftlikte birleştirmeyi tercih etmiş. Buradan işsizlik doğmuş. Duvarın bir tarafındaki toprak işlenmeyi beklerken, diğer tarafındaki dolandırılmış işçiler buna arzu dolu gözlerle bakıyor. Yazın canları çıkarcasına çalışan, kışın ise hemen hemen açlıktan ölen bu insanların kendi lehçelerinde *"the parson and gentlefolks seem frit to death at them"* (papaz ile soylular onları öldürmek için anlaşmış görünüyor) demelerine şaşmamak gerekir.

Floore'da, ufacık yatak odalarında 4, 5, 6 çocuklu çiftlerin, aynı şekilde 5 çocuklu 3 yetişkinin, aynı şekilde gene kızıla tutulmuş 6 çocuk ve büyük babaları ile bir çiftin vb. kaldığı görüldü; her biri 2 yatak odalı 2 evde, 8 ve 9 yetişkin üyeli iki aile oturuyordu.

11) Wiltshire.

Stratton: 8'i tek yatak odalı olmak üzere 31 ev gezildi; Pen Hill, aynı kilise bölgesindedir. Burada, 4 yetişkinle 4 çocuğa haftada 1 şilin 3 peniye kiralanan bir kulübede, kabaca yontulmuş taşlarla kaplı tabanından çürümüş hasır damına kadar, iyi duvarlar dışında iyi olan hiçbir şey yoktu.

12) Worcestershire.

Evlerin yıkımı çok büyük ölçüde olmamakla beraber, 1851-1861 arasında, hane başına düşen kişi sayısı 4,2'den 4,6'ya yükseldi.

Badsey: Burada kulübeler ve bahçecikler çok. Bazı kiracı çiftçilerin dediğine göre, kulübeler, *"a great nuisance here, because they bring the poor* (yoksulları çekmeleri yüzünden, burası için büyük bir dert oluyor). Beyefendinin biri şöyle diyor:

> "500 kulübe bile inşa edilse yoksulların durumu gene de iyileşmez; aslında ne kadar yapılırsa ihtiyaç o kadar artıyor"

bu beyefendiye göre, evler buraya yerleşenlerin sayısını artırıyor ve onlar da doğal olarak"barınma araçları"için baskı yapıyor - Dr. Hunter'ın dediği şu:

> "Şimdi, bu yoksulların bir yerlerden gelmiş olmaları gerekiyor ve Badsey'de kendilerini özellikle çeken ne bir yardım ne de başka bir şey olduğuna göre, daha da kötü bir yerden ayrılmak zorunda kalmış olmaları ve buraya kötünün iyisi olarak yerleşmiş olmaları gerekir. Eğer herkes iş yerinin yakınında bir kulübe ve bir parça toprak bulabilseydi, hiç şüphe yok ki, bunu, bir avuç toprağa kiracı çiftçinin ödediğinin iki misli bir fiyat ödediği Badsey'e tercih ederdi."

Kentlere sürekli göç, çiftliklerin yoğunlaşması, makineleşme, işlenebilir toprakların otlak haline getirilmesi vb. nedeniyle kırlarda sürekli olarak "fazlalık nüfus yaratılması", kulübelerin yıkılmasıyla kır nüfusunun durmadan yerinden edilmesi, bütün bu olaylar hep birlikte oluyor. Bir bölgenin nüfusu ne kadar az ise burada "göreli fazla nüfus" o kadar fazla ve iş olanakları üzerinde yarattığı baskı o kadar büyük olur; ve ayrıca tarım işçilerinin sayısı ile konut sayısı arasındaki fark da o ölçüde artarak köylerde tehlikeli bir yığılmaya yol açar. İnsanların dağınık köy ve kasabalarda sürüler halinde toplanmaları ile kır yüzeyinden zorla sürülüp çıkarılmaları birlikte olur. Sayılarının azalmasına ve aynı zamanda verimlerinin artmasına rağmen tarım işçilerinin, kendilerine gerek duyulmadığı için, durmadan "fazlalık haline getirilmeleri" bunların sefaletlerinin kaynağıdır. Onların bu durumu, bulundukları yerlerden atılmalarının bir nedeni ve aynı zamanda son direnme güçlerini kıran ve onları mülk sahipleri[179] ile kapitalist çiftçilerin tam köleleri haline geti-

179 "Tarım işçisinin kutsal meşgalesi, durumuna haysiyet katıyor. O, bir köle değil, barış dönemi eridir ve memleketin askerden istediğine benzer bir biçimde onu işe koşmak hakkına sahip bulunduğu iddiasında olan mülk sahibinin, evli erkekler için sağlamak zorunda olduğu bir yeri kendisine sunmasına hak kazanmıştır. Tıpkı bir asker gibi o da, hizmetinin karşılığını, piyasa fiyatı üzerinden almaz. Asker gibi, genç ve cahilken, sadece mesleğini bilir ve doğduğu yeri tanırken işe alınır. Askere alma ve askerî ceza yasaları asker için ne ise, tarım işçisi için de erken evlenme ve çeşitli yerleşme yasaları

ren konut sefaletinin baş sebebi olur. Böylece ücretlerin asgariye inmesi bir doğa yasası hükmü haline gelir. Öte yandan, bu "göreli fazla nüfus"a rağmen kırlar az nüfusludur. Bu azlığın etkisi, sadece yerel olarak kentlere, madenlere, demir yollarına vb. doğru hızlı bir insan akımının meydana geldiği noktalarda değil, hem hasat mevsiminde hem de İngiliz tarımının son derece düzenli ve yoğun bir faaliyet gösterdiği ve ek bir emek gücüne ihtiyaç duyduğu ilkbahar ve yaz aylarında da hissedilir. Tarımın ortalama ihtiyaçları için her zaman çok işçi, istisnai ya da geçici ihtiyaçları içinse her zaman az işçi bulunur.[180] Bundan dolayı, resmî belgelerde, aynı bölgelerin, emek gücünün hem yokluğundan hem bolluğundan aynı zamanda yakındıkları görülür. Geçici ve yerel emek gücü yetersizliği, ücretleri yükseltme yönünde etki yaratmaz. Ama kadınları ve çocukları zorunlu olarak tarım işine iterek, onların gitgide daha küçük bir yaşta sömürülmelerine yol açar. Kadınların ve çocukların sömürülmesi geniş ölçüde gerçekleşince, bu sefer, erkek işçiyi gereksiz kılmak ve ücretini asgaride tutmak için yeni bir neden oluşturur. İngiltere'nin doğusunda, bu *cercle vicieux*'nün (kısır döngünün) güzel bir meyvesi olarak, kısaca ele alacağımız *"gang-system"* (ekip ya da takım sistemi) oluşuyor.[181]

Lincolnshire, Huntingdonshire, Cambridgeshire, Norfolk, Suffolk ve Nottinghamhire'da neredeyse tek başına egemen olan ekip sistemine, komşu Northampton, Bedford ve Rutland kontluklarında da yer yer rastlanır. Lincolnshire'ı örnek olarak alalım. Bu kontluğun topraklarının büyük kısmı yenidir; eskiden bataklık olan toprak, doğunun diğer birçok

---

odur." (Dr. Hunter, l.c. s. 132.) Bazen, sıra dışı bir zayıf mizaçlı toprak sahibi kendi yarattığı ıssızlık karşısında yumuşar. Leicester kontu, Holkham şatosunun tamamlanması dolayısıyla kendisini kutlamaya gelenlere şöyle demişti: "Toprağı üzerinde yalnız olmak pek hüzün verici bir şey. Etrafıma bakınca kendiminkinden başka ev göremiyorum. Ben devler kulesinin deviyim ve bütün komşularımı yedim."

180 Son on yıllarda Fransa'da, kapitalist üretimin tarımı fethetmesi ve kır "fazla" nüfusunu şehirlere sürmesi ölçüsünde, buna benzer bir gelişme yaşanıyor. Aynı biçimde, bu ülkede de "fazla"nın kaynağındaki barınma koşulları ve diğer koşullar kötüleşti. Parseller sisteminin doğurduğu gerçek *"Prolétariat foncier"* (kır proletaryası) konusunda, diğer kaynaklar arasında, kendisine daha önce de atıfta bulunulan Colins'in yazısına ve şu esere bakınız: "Karl Marx, Der Achtzehnte Brumaire des Louis Bonaparte" {Louis Bonaparte'ın 18 Brumaire'i}, 2. Aufl. Hamburg 1869, s. 88 vd. 1846'da, Fransa'da kentli nüfusun toplam nüfus içindeki oranı % 24,42, kır nüfusunun oranı % 75,58'di; 1861'de birincisi yüzde 28,88, ikincisi ise ancak % 71,14'tü. Son 5 yılda kır nüfusunun oranı daha da düştü. Pierre Dupont daha 1848'de *"Ouvriers"* (İşçiler) şarkısında şunları söylüyordu:

Kılığımız hırpani, barınırız deliklerde,
Çatı altlarında, enkaz içinde,
Baykuşlarla ve karanlıkların dostu
Hırsızlarla yaşarız birlikte.

181 Child. Empl. Comm.'nun, Mart 1867 sonunda yayınlanan ve bütünüyle bu tarım ekiplerine ayrılan altıncı ve son raporu.

kontluğunda olduğu gibi denizden kazanılmıştır. Buharlı makinelerle drenaj mükemmel sonuç vermiş ve bugün bu bataklıklar ve kumluklar verdikleri bol ürünle çok yüksek toprak rantlarının altın kaynağı haline gelmiştir. Aynı şey, Axholme adasında ve Trent kıyılarının diğer kilise bölgelerinde görüldüğü gibi, insan eliyle kazanılan alüvyon alanları için de geçerlidir. Yeni çiftlikler doğdukça, yeni kulübeler inşa edileceği yerde eskiler de yıkılmış ve işçiler, kilometrelerce uzaktaki tepelerin yamaçlarında dolanan yollar boyunca sıralanan açık köylerden getirilmiştir. Halk, kış mevsiminin sürekli su baskınlarından korunabilmek için geçmişte ancak bu tepelere sığınabiliyordu. 400-1000 acre büyüklüğündeki çiftliklerde yaşayan işçiler (burada bunlara "confined labourers" [kapatılmış emekçiler] adı veriliyor) sürekli, ağır ve atlarla yapılan tarım işlerinde çalıştırılır. Yüz acre için ortalama olarak ancak bir kulübe vardır. Örneğin, bataklıkta arazi kiralamış olan bir çiftçi, araştırma komisyonuna şu beyanda bulunmuştur:

> "Çiftliğim, tahıl ekimine elverişli 320 acre'ı aşan bir alanı kapsar. Üzerinde hiç kulübe yok. Halen bir işçi yanımda oturuyor. Çevrede oturan dört at sürücüm var. Çok sayıda işçiyi gerektiren hafif işleri ekipler yapıyor."[182]

Toprak, zararlı otların sökülmesi, çapalama, bazı gübreleme çalışmaları, taşların toplanması vb. gibi zor olmayan birçok hafif işin yapılmasını gerektirir. Bunlar için açık yerleşme alanlarında oturan ekipler veya örgütlü takımlar kullanılır.

Kadınlardan, erkeklerin çoğu 13 yaşlarında ayrılsa da her iki cinsiyetten gençlerden (13-18 yaşlarında) ve son olarak her iki cinsiyetten çocuklardan (6-13 yaşlarında) oluşan ekipteki kişi sayısı 10 ile 40 ya da 50 arasında değişir. Başında bulunan *gangmaster* (ekip başı) çoğu zaman külhanbeyi denilen soydan, serseri, sefih, ayyaş, fakat girişken ve becerikli, basit bir tarım işçisidir. Çiftçiye değil, kendisine bağlı olarak çalışacak ekibi toplayan odur. Ekip başı işi götürü olarak yüklendiği için, ortalama olarak basit işçininkini pek fazla aşmayan geliri[183] hemen hemen tamamıyla ekibe mümkün olduğu kadar kısa zamanda mümkün olduğu kadar çok iş yaptırmak konusunda göstereceği becerikliliğe bağlıdır. Çiftçiler, kadınların ancak erkeklerin emrinde oldukları zaman düzenli çalıştıklarını ama işe bir girişince kadınların ve çocukların, Fourier'nin de bildiği gibi, şevkle çalıştıklarını ve olanca güçlerini harcadıklarını; buna karşılık, yetişkin erkek işçilerin de tam bir hinoğlu hinlikle işten mümkün olduğu kadar kaytarmaya çalıştıklarını tecrübe-

182 "Child. Empl. Comm. VI. Report", Evidence, s. 37, n. 173.

183 Bununla beraber bazı ekip başları 500 acre'ı aşan çiftlikler tutmayı veya dizi dizi evlerin sahibi olmayı başardı.

leriyle bilir. Çiftlik çiftlik dolaşan ekip başı, ekibini yılda 6-8 ay çalıştırır. Bundan dolayı, işçi aileleri, çocuklulara ancak zaman zaman iş veren tek tek çiftçilerle çalışmaktansa onunla çalışmayı tercih eder. Bu durum ekip başının etkisini öylesine artırmıştır ki, birçok açık bölgede onun aracılığı olmadan çalıştıracak çocuk bulmak genellikle mümkün değildir. Ekip başı, çocukları, çiftçilere zaman zaman ekipten ayırarak da kiralar, ama bu, onun için ikinci dereceden bir iştir.

Bu sistemin, çocukların ve gençlerin aşırı biçimde çalıştırılmasına neden olması, 5, 6 ve bazen 7 mil uzaktaki çiftliklere gidip gelmek için her gün muazzam bir yolun tepilmesi ve son olarak "ekip"in moral çöküntüye uğraması gibi kötülükleri vardır. Bazı yerlerde *"the driver"* (sürücü) adı verilen ekip başının elinde uzun bir sopanın bulunmasına rağmen, o, bunu nadiren kullanır ve kötü muameleden şikâyet edildiği enderdir. O, demokrat bir imparator, bir tür fareli köy kavalcısıdır. Uyrukları tarafından sevilmek zorundadır ve onları kendi himayesinde gelişen Çingene yaşamıyla bağlar. Kaba serbestlik, keyifli boş vermişlik ve en müstehcen arsızlık, ekibi kanatları altına alır. Ekip başı ücretleri çoğu zaman meyhanede kafalar çekilirken öder. Sonra da evin yolu tutulur. Yalpa vuran, sağdan soldan iri kıyım bir kadının desteğini gören başkan, ekibinin başında yürür, çocuklar ve gençler delice bir gürültü içinde, alaylı ve açık saçık şarkılar söyleyerek arkadan gelir. Fourier'nin "Phanerogamie" dediği şey bu dönüş yolculuklarının günlük olayıdır. On üç veya on dört yaşlarındaki kızların aynı yaşlardaki oğlan yoldaşlarından gebe kalmaları çok sık görülen bir durumdur. Bu ekiplerin kaynağı olan açık köyler, Sodom ve Gomora'lar haline gelir[184] ve buradaki gayri meşru çocuk doğumları, Birleşik Krallık'ın geri kalanındaki evlilik dışı çocuk doğumlarının iki katını bulur. Böyle bir okulda yetişen kızların, evli kadınlar olarak ne tür bir ahlaka sahip oldukları hakkında daha önce fikir edinmiştik. Bunların çocukları, bu arada afyon hesaplarını görmezse, bu ekiplerin müstakbel üyeleri olarak doğmuş olur.

Klasik biçimini biraz önce tarif ettiğimiz ekibe genel veya gezgin ekip *(public, common or tramping gang)* adı verilir. Bir de, daha az kalabalık olmakla beraber, bunlara benzer üyelerden oluşan ve bir ekip başkanının değil, efendisinin başka türlü kullanamadığı herhangi bir yaşlı çiftlik uşağının yönetiminde olan özel ekipler *(private gangs)* vardır. Bunlarda artık Çingene neşesi yoktur, ama, tüm tanık ifadelerine göre çocuklar daha az para alır, daha kötü muamele görür.

---

184 "Ludford kızlarının yarısı ekiplere katıldığı için perişan oldu." (l.c., Appendix, s. 6, n. 32.)

Son yıllarda durmadan gelişen[185] bu sistemin varlık nedeni, doğal olarak, ekip başkanının keyfi değildir. Bunun varlığı, büyük çiftçileri[186] ya da toprak sahiplerini[187] zenginleştirmesine bağlıdır. Kapitalist çiftçi için, kendi personelini normalin çok altındaki bir düzeyde tutarken fazladan işlerde çalıştırılabileceği fazladan bir emek gücünü her zaman el altında bulundurabilmek, mümkün olduğu kadar az para ile mümkün olduğu kadar çok emek elde etmek[188] ve yetişkin erkek işçileri"fazlalık"durumuna getirmek için bundan daha uygun bir yöntem yoktur. Bu açıklamalardan sonra, bir yandan, tarım işçisinin az ya da çok işsizlikle karşı karşıya bulunduğunun açıkça itiraf edilmesinin, öte yandan, aynı zamanda da erkek işçilerin azlığı ve bunların şehirlere göç etmeleri bahane edilerek ekip sisteminin "gerekli" ilan edilmesinin nedeni şimdi anlaşılmaktadır.[189] Linconshire vb. yerlerdeki çalı ve zararlı otlardan arınmış tarlalar ile yabanlaşmış insanlar, kapitalist üretimin karşıt kutuplarıdır.[190]

---

185 "Sistem son yıllarda çok gelişti. Birkaç yere ancak son zamanlarda girdi. Eskiden uygulandığı başka yerlerde, ekiplere daha çok sayıda ve daha küçük çocuklar alınıyor" (l.c. s. 79, n. 174.)

186 "Küçük çiftçiler ekiplere iş vermez." "Kadınlar ve çocuklar verimsiz topraklarda değil, acre başına 2 sterlin ile 2 sterlin 10 şilin arasında rant getiren topraklarda daha çok çalıştırılırlar." (l.c. s. 17 ve 14.)

187 Rantlarının tadı damağında kalan bu beylerden biri araştırma komisyonu önünde öfkeyle, bütün gürültünün sistemin adından kaynaklandığını söylüyor. "Ekip" yerine "gençliğin bağımsız sınai-tarımsal-kooperatif birliği" dense sorun kalmazmış.

188 Eski bir ekip başı şöyle diyor: "Ekip çalışması, diğer herhangi bir çalışma biçiminden daha ucuzdur; kullanılmasının sebebi budur." (l.c. s. 17, n. 14). Bir çiftçi ise şunları söylüyor: "Ekip sistemi çiftçiler için kesinlikle en ucuz ve çocuklar için de kesinlikle en zararlı sistemdir." (l.c. s. 16, n. 3.)

189 "Kuşkusuz, bugün ekiplerde çocuklar tarafından yapılan işlerin büyük kısmı, eskiden erkekler ve kadınlar tarafından yapılırdı. Çocukların ve kadınların çalıştırıldığı yerlerde bugün eskisine göre çok daha fazla işsiz erkek vardır (*more men are out of work*)". (l.c. s. 43, n. 202.) Buna karşın şunlar da söyleniyor: "Özellikle buğday üreten birçok tarım bölgesinde, göç ve büyük şehirlere gitmek isteyenlere demir yollarının sağladığı kolaylıklar yüzünden emek sorunu (*labour question*) öyle bir ciddiyet kazandı ki, çocukların sağladıkları hizmetleri mutlak olarak gerekli buluyorum." (Bu tanık, büyük bir mülk sahibinin kâhyasıdır.) (l.c. s. 80, n. 180.) Uygar dünyanın geri kalan kısmından farklı olarak, İngiliz tarım bölgelerinde *the labour question* (emek sorunu), *the landlord's and farmer's question*'dır (toprak sahipleriyle çiftçilerin sorunudur): kırlardaki insanların bulundukları yerleri gittikçe artan ölçülerde terk etmelerine rağmen, kırda yeterli bir "göreli fazla nüfus"u ve böylece tarım işçisi için "ücretin asgarisini" ebedileştirmek nasıl mümkün olabilir?

190 Daha önce anmış bulunduğum ve çocuk ölümleri vesilesiyle ekip sistemine de şöyle bir değinen "Public Health Report" basına ve dolayısıyla İngiliz kamu oyuna meçhul kalmıştı. Buna karşılık, "Child. Emp. Comm."un son raporu, gazetelerin memnunlukla karşıladıkları bir "sansasyon" kaynağı oldu. Liberal basın, dünyanın öbür ucuna misyonlar gönderip "Güney Denizi adalarındaki vahşilere ahlâk dersi veren", Linconshire'ın kendileriyle dolup taştığı asil *gentlemen* ve *ladies* ile Anglikan kilisesinin büyük çıkarcılarına, toprakları üzerinde ve gözlerinin önünde böylesi bir haksızlığın gelişmesine nasıl izin verdiklerini sorarken, asil basın, yalnızca, çocuklarını satacak kadar ahmaklaşmış ve alçalmış olan bu köylüler hakkında düşünceler ileri sürdü! Ne var

f. İrlanda

Bu kesimi tamamlamak üzere bir an için İngiltere'den İrlanda'ya geçmemiz gerekir. Önce hareket noktamızı oluşturan olgulara bir göz atalım.

İrlanda'nın nüfusu 1841'de 8.222.664'e varmıştı; 1851'de 6.623.985'e düşmüş, 1861'de 5.850.309'a ve 1866'da 5½ milyona, yani yaklaşık olarak 1801'deki düzeyine düşmüştü. Azalma 1846 kıtlığı ile başladı; öyle ki İrlanda, yirmi yıldan az bir zamanda nüfusunun $^{5}/_{16}$'sından fazlasını kaybetti.[191] Göçenlerin toplamı, Mayıs 1851'den Temmuz 1865'e kadar, 1.591.487 kişiydi. Bunların yarım milyondan fazlası son 5 yılda, 1861-1865 yılları arasında göç etti. Oturulan evlerin sayısı 1851-1861 arasında 52.990 kadar azaldı. Aynı zaman aralığında 15-30 acre büyüklüğündeki kiralanmış çiftliklerin sayısı 61.000 ve 30 acre'dan büyük kiralanmış çiftliklerin sayısı 109.000 kadar arttı. Oysa, bütün çiftliklerin toplam sayısı 120.000 kadar azalmıştı. Demek ki, bu, yalnızca 15 acre'dan küçük çiftliklerin ortadan kalkması, başka bir deyimle, merkezileşmesi yüzünden meydana gelen bir azalma idi.

Nüfustaki azalışı, doğal olarak, ürün kütlesindeki bir azalış izledi. Konumuz bakımından, göçmen sayısının ½ milyonu aştığı ve mutlak nüfusun $^{1}/_{3}$ milyondan fazla azaldığı 1861-1866 arasındaki beş yılı incelememiz yeter. (Bkz. Tablo A.)

---

ki, bu kır insanların "daha ince" insanlar tarafından içinde tutuldukları kahrolası koşullar bilinince, bunların çocuklarını kıtır kıtır yemeleri anlaşılır bir şey olur. Gerçekten şaşırtıcı olan, bu insanların büyük ölçüde koruyabildikleri karakter temizliğidir. Resmî raportörler, ekip sisteminin egemen olduğu bölgelerde bile ebeveynlerin bundan nefret ettiklerim belirtiyor. "Topladığımız ifadeler arasında, birçok örnekte ebeveynlerin, uğradıkları baskılara ve ayartılara karşı koymalarını sağlayacak zorlayıcı bir yasayı minnetle karşılayacaklarını gösteren sayısız kanıt vardır. Bazen kilise idaresinin memuru, bazen de onları işten atmakla tehdit eden patronları, çocuklarını okul yerine para kazanmaya göndermeye zorlar. ... Her türlü zaman ve güç kaybı; olağanüstü ve gereksiz bir yorgunluğun çiftçiye ve ailesine yüklediği her acı; ebeveynlerin çocuklarını ahlaken kaybını kulübelerin kalabalığına ve ekiplerin iğrenç etkisine bağlayabildikleri bütün durumlar, bu zavallı işçilerin kalbinde anlaşılmaları kolay ve ayrıntılarıyla açıklanması gereksiz duygular yaratır. Hiçbir biçimde kendilerinin sorumlu olmadıkları ve ellerinden gelse hiçbir zaman kabul etmeyecekleri, ama yine de karşı koyamadıkları birtakım şartlardan doğan maddi ve manevi belalara uğradıklarının bilincine sahiptirler." (l.c. s. XX, n. 82 ve XXIII, n. 96.)

191 İrlanda'nın nüfusu, 1801'de 5.319.867; 1811'de 6.084.996; 1821'de 6.869.544; 1831'de 7.828.347; 1841'de 8.222.664 kişiydi.

Tablo A: Hayvanlar

Yıllar	*Atlar*			*Sığırlar*		
	Toplam Sayı	**Azalış**		**Toplam Sayı**	**Azalış**	**Artış**
1860	619.811			3.606.374		
1861	614.232	5.579		3.471.688	134.686	
1862	602.894	11.338		3.254.890	216.798	
1863	579.978	22.916		3.144.231	110.659	
1864	562.158	17.820		3.262.294		118.063
1865	547.867	14.291		3.493.414		231.120

Yıl	*Koyunlar*			*Domuzlar*		
	Toplam Sayı	**Azalış**	**Artış**	**Toplam Sayı**	**Azalış**	**Artış**
1860	3.542.080			1.271.072		
1861	3.556.050		13.970	1.102.042	169.030	
1862	3.456.132	99.918		1.154.324		52.282
1863	3.308.204	147.928		1.067.458	86.866	
1864	3.366.941		53.737	1.058.480	8.978	
1865	3.688.742		321.801	1.299.893		241.413

Bu tablodan şu sonuçlar çıkar:[192]

Atlar	*Sığırlar*	*Koyunlar*	*Domuzlar*
Mutlak Azalış	**Mutlak Azalış**	**Mutlar Artış**	**Mutlak Artış**
71.944	112.960	146.662	28.821

Şimdi de, insanlann ve hayvanlann geçim araçlarını sağlayan tanma bakalım. Aşağıdaki tabloda her yıla özgü artış ve azalış bir önceki yıla göre hesaplanmıştır. Tahıllar, buğday, yulaf, arpa, çavdar, bakla ve bezelyeyi, yeşil bitkiler ise patates, şalgam, pancar, lahana, havuç, lahana, burçak vb. bitkileri kapsar (bkz. Tablo B).

192 Daha geriye gitseydik bu sonuç daha da kötü görünürdü: 1865'de 3.668.742, oysa 1856'da 3.694.294 koyun; 1865'te 1.299.893, buna karşılık 1858'de 1.409.883 domuz vardı.

Tablo B

Tarım Ürünleri Yetiştirmek İçin ve Çayır (ya da Otlak) Olarak Kullanılan Arazideki Acre Cinsinden Artış ya da Azalış									
	Tahıllar	Yeşil Bitkiler		Çayır ve Yonca		Keten		Tarım ve Hayvancılık İçin Kullanılan Toplam Alan	
Yıl	Azalış	Azalış	Artış	Azalış	Artış	Azalış	Artış	Azalış	Artış
1861	15.701	36.974		47.969			19.271	81.373	
1862	72.734	74.785			6.623		2.055	138.841	
1863	144.719	19.358			7.724		63.922	92.431	
1864	122.437	2.317			47.486		87.761		10.493
1865	72.450		25.421		68.970	50.159		28.218	
1861-65	428.041	108.013			82.834		122.850	330.860	

1865'te "otlak" başlığı altında 127.470 acre'lık bir artış oldu; bunun başlıca nedeni "kullanılmayan boş arazi ve bataklık (turbalık)" başlığı altındaki yüzölçümünün 101.543 acre kadar azalmasıydı. 1865'i 1864 yılıyla karşılaştırırsak, tahılların miktarında 264.667 quarter'lık† bir azalma görürüz; bunun 48.999'u buğday, 166,605'i yulaf, 28,892'si arpadır vb. 1865'te patates ekilen alan artmış olmasına rağmen, patates üretimi 446.398 ton azalmıştır, vb.

† 1 quarter = 17,7 kg. –*çev.*

Tablo C

Ekilen Toprak Alanındaki Artış ya da Azalış, Acre Başına Ürün ve Toplam Ürün. 1864'le Karşılaştırmalı 1865 Verileri[193]

	Ekilen Toprak (Acre)		1865'teki Artış ya da Azalış		Acre Başına Ürün		1865'teki Artış ya da Azalış		Toplam Ürün			
	1864	1865			1864	1865			1864	1865	1865'teki Artış ya da Azalış	
			+	-			+	-			+	-
					kental	*kental*	*kental*	*kental*	*quarter*	*quarter*	*quarter*	*quarter*
ay	276.483	266.989	-	9.494	13,3	13,0	-	0,3	875.782	826.783	-	48.999
	1.814.886	1.735.228	-	69.658	12,1	12,3	0,2	-	7.826.332	7.659.272	-	166.605
	172.700	177.102	4.402	-	15,9	14,9	-	1,0	761.909	732.017	-	29.892
}	8.894	10.091	1.197	-	16,4	14,8	-	1,6	15.160	13.989	-	
ar					8,5	10,4	1,9	-	12.680	18.364	5.684	1.171
					ton	*ton*	*ton*	*ton*	*ton*	*ton*	*ton*	*ton*
es	1.039.724	1.066.260	26.536	-	4,1	3,6	-	0,5	4.312.388	3.865.909	-	446.398
m	337.355	334.212	-	3.143	10,3	9,9	-	0,4	3.467.569	3.301.683	-	165.976
ar	14.073	14.389	316	-	10,5	13,3	2,8	-	147.284	191.937	44.653	-
na	31.821	33.622	1.801	-	9,3	10,4	1,1	-	297.375	350.252	52.877	-
n	301.693	251.433	-	50.260	34,2*	25,2*	-	9,0*	64.506	39.561	-	24.945
n	1.609.569	1.678.493	68.924	-	1,6	1,8	0,2	-	2.607.153	3.068.707	461.554	-

*Stone = 14 libre.

---

olo C, 1860 yılı ve sonrası için şu kaynaklardan malzeme toplanarak oluşturuldu: "Agricultural Statistics, Ireland. General Abstracts", Dublin, 1860 vd., ve gricultural Statistics, Ireland. Tables showing the Estimated Average Produce etc.", Dublin, 1867. Bu istatistiklerin resmî olduğu ve her yıl parlamentoya nuldukları bilinmektedir.

Basıma Ek. Resmî istatistikler, 1872'de ekilmiş toprakların yüzölçümü bakımından, 1871'e göre 134.915 acre'lık bir azalma gösteriyor. Şalgam, pancar yeşil bitkilerin üretiminde bir artış meydana gelmiş. Buna karşılık, ekilen toprağın genişliği bakımından şu azalmalar görülüyor: Buğday için 16.000 re; yulaf için 14.000 acre; arpa ve çavdar için 4.000 acre; patates için 66.632 acre; keten için 34.667 acre; otlak, yonca, burçak, küçük şalgam ve kolza için 000 acre. Buğday yetiştirilen toprak son beş yılda şöyle azalıyor: 1868'de 285.000 acre; 1869'de 280.000 acre; 1870'de 259.000 acre; 1871'de 244.000 acre. yarlanmış sayılarla, 1872 yılında atlar 2.600, sığırlar 80.000, koyunlar 68.609 artmış, domuzlar ise 236.000 azalmıştır.

İrlanda'nın nüfusunun ve tarımsal ürünlerinin hareketlerinden, toprak sahiplerinin, büyük çiftçilerinin ve sanayici kapitalistlerinin para cüzdanlarının hareketine geçelim. Bu hareketler gelir vergisinin artış ve azalışında yansır. Aşağıdaki Tablo D'yi anlamak için şunlara dikkat etmemiz gerekir: D kategorisine (kapitalist çiftçilerinkiler hariç, kârlar) "profesyoneller"in kârları, yani avukatların, doktorların vb. gelirleri de dahildir; memurlarının, subayların, rantiyelerin, devletten aylık alanların vb. kazançları, ayrıntılı olarak belirtilmemiş olan C ve E kategorilerine girer.

Tablo D: Gelir Vergisine Tabi Gelirler (sterlin)[198]

	1860	1861	1862	1863	1864	1865
A Kategorisi Toprak Rantı	12.893.829	13.003.554	13.308.938	13.494.091	13.470.700	13.801.616
B Kategorisi Çiftçi Kârları	2.765.387	2.773.644	2.937.899	2.938.823	2.930.874	2.946.072
D Kategorisi Sınai vb. Kârlar	4.891.652	4.836.203	4.858.800	4.858.800	4.546.147	4.850.199
A'dan E'ye Tüm Kategoriler	22.962.885	22.998.394	23.597.574	23.597.574	23.236.298	23.930.340

D Kategorisinde 1853–1864 arasında yıllık ortalama gelir artışı sadece % 0,93'tür; oysa aynı dönemde Büyük Britanya için bu oran % 4,58'dir. Aşağıdaki tablo, (kapitalist çiftçilerinki hariç), 1864 ve 1865 yıllarında kârların dağılışını gösteriyor.

194 "Tenth Report of the Commissioners of Inland Revenue", Lond., 1868.

195 Yasanın izin verdiği bazı indirimler yüzünden, D başlığı altında gösterilen yıllık toplam gelir, burada bir önceki tablodan farklıdır.

Tablo E: D Kategorisi. İrlanda'da Kâr Gelirleri (60 sterlin üzeri)[199]

	1864		1865	
	sterlin	Bölündüğü kişi sayısı	Sterlin	Bölündüğü kişi sayısı
Yıllık gelirlerin toplamı	4.368.610	17.467	4.669.979	18.081
60 sterlinin üzerindeki, 100 sterlinin altındaki yıllık gelirler	238.726	5.015	222.575	4.703
Yıllık gelirler toplamının bir bölümü	1.979.066	11.321	2.028.571	12.184
Yıllık gelirler toplamının geri kalanı	2.150.818	1.131	2.418.833	1.194
Bunların dağılımı	1.073.906	1.010	1.097.927	1.044
	1.076.912	121	1.320.906	150
	430.535	95	584.458	122
	646.377	26	736.448	28
	262.819	3	274.528	3

Gelişmiş bir kapitalist üretim ve her şeyden önce bir sanayi ülkesi olan İngiltere, İrlanda'nınki gibi bir nüfus kaybına uğrasaydı, herhalde kan kaybından ölürdü. Fakat bugün artık İrlanda, geniş bir kanalla ayrılmış bulunduğu İngiltere'ye tahıl, yün, hayvan, sanayi ve ordusu için asker sağlayan bir tarım bölgesinden ibarettir.

Nüfus kaybı geniş tarım topraklarının ekim dışı kalmasına yol açmış, tarım üretimini büyük ölçüde azaltmış,[196] ve hayvancılığa ayrılan arazinin genişlemesine rağmen, bu alanda bile bazı kesimlerde mutlak bir azalmaya, diğer bazı kesimlerde ise, sürekli gerilemeler yüzünden kesilmelere uğrayan, sözü edilmeye değmeyecek bir ilerlemeye sebep olmuştur. Bununla beraber, nüfus azaldıkça, toprak rantları ve kapitalist çiftçilerin kârları, -bu sonuncular birinciler kadar düzenli ve kararlı olmasa da- sürekli olarak artmıştır. Bunun nedenini anlamak kolaydır. Bir yandan, küçük çiftliklerin büyükleri tarafından yutulması ve işlenebilir toprakların otlak haline getirilmesi ile birlikte toplam ürünün daha büyük bir kısmı artık ürün haline geldi. Toplam ürün azaldığı halde, bunun bir kısmı olan artık ürün arttı. Öte yandan, İngiliz piyasasında son yirmi ve özellikle de son on yılda et, yün, vb. fiyatlarının yükselmesi nedeniyle, bu artık ürünün parasal değeri, kütlesinden daha hızlı büyüdü.

196 Acre başına hasıla da göreli olarak azalıyorsa, İngiltere'nin, 1½ yüzyıldan beri, onun için çiftçilik yapanlara toprağın tükenen unsurlarını yerine koymaları için gereken araçları bile çok görerek, İrlanda toprağını dolaylı olarak ihraç ettiğini unutmamak gerekir.

Kendi üreticisi tarafından tüketilen ürün nasıl meta sayılmazsa, başkalarının emeğiyle birleşip değerlerine değer katmayan, sahiplerinin kendileri tarafından iş ve geçim aracı olarak kullanılan dağınık haldeki üretim araçları da sermaye sayılmaz. Bu durumda, nüfusla birlikte tarım alanında kullanılan üretim araçlarının kitlesi de azalmış olmakla beraber, daha önce dağınık halde bulunan üretim araçlarının bir kısmı sermaye haline geldiği için, tarımda kullanılan sermayenin kütlesi artmıştır. İrlanda'da, tarım dışında, sanayi ve ticarete yatırılan toplam sermaye son yirmi yılda yavaş bir biçimde ve sürekli büyük dalgalanmalar göstererek birikmişti. Tek tek unsurlarının yoğunlaşması bu yüzden daha da hızlı olmuştur. Son olarak, toplam sermayedeki artış, her ne kadar mutlak olarak küçük kalmış ise de, azalan nüfusa oranla göreli olarak aşırı büyümüştü.

Demek ki, burada, gözümüzün önünde, büyük ölçekli olarak, ortodoks ekonominin, sefaletin mutlak nüfus fazlalığından kaynaklandığı ve dengenin nüfus kaybıyla kurulduğu şeklindeki ünlü dogmasını desteklemek için daha iyisini bulamayacağı süreç gelişiyor. Yine burada, iktisadi açıdan, on dördüncü yüzyılın ortasında gerçekleşen ve Malthus'çular tarafından göklere çıkarılan vebadan çok daha önemli bir deneye tanık oluyoruz. Şunu da belirtelim: 19. yüzyılın üretim ilişkilerine ve buna uyan nüfus koşullarına 14. yüzyıldan alınma bir ölçüyü uygulamaya kalkışmak aslında dar görüşlüce bir saflıkken, bunun da ötesinde, vebanın ve onunla birlikte gelen insan kırımının, kanalın bu yakasında, İngiltere'de, tarım nüfusunun bağımsızlaşmasını ve zenginleşmesini sağlarken, öte yakasında, Fransa'da, daha büyük ölçüde bağımlılaşmasına ve sefaletinin daha da artmasına yol açtığı, bu safların fark edemedikleri bir şeydi.[197]

1846 kıtlığı İrlanda'da bir milyondan fazla insanın ölümüne sebep oldu; ama, bunlar hep yoksul kişilerdi. Kıtlık, ülkenin zenginliğine en küçük bir zarar vermedi. Bunu izleyen yirmi yıl boyunca ve hâlâ daha da artarak devam eden göç insanları azaltmış, ama örneğin OtuzYıl Savaşları gibi, üretim araçlarını insanlarla birlikte azaltmamıştı. İrlanda dehası, zavallı bir halkı sefalete uğradığı yerlerden binlerce fersah öteye atmak için yepyeni bir yöntem keşfetmişti. Amerika'ya göç edenler her yıl evlerine bir miktar para gönderir; bu para geride kalanların yol masrafını karşılar. Giden her kafile bir yıl sonra peşinden yeni bir kafile sürükler.

197 İrlanda, "nüfus ilkesi"nin cenneti olarak görüldüğünden, Th. Sadler, nüfus hakkındaki eserinin yayınlanmasından önce, "Ireland, its Evils and their Remedies", 2nd ed., Lond., 1829, adlı ünlü eserini yayınlamıştı. Burada, İrlanda'nın tek tek eyaletlerinin ve her bir eyaletin tek tek kontluklarının istatistiklerini karşılaştırarak, sefaletin, Malthus'un ileri sürdüğü gibi nüfus yoğunluğuyla doğru orantılı olmadığını, aksine ters orantılı olduğunu kanıtlamıştır.

Böylece, göç, İrlanda'yı masrafa sokacağına, aksine, ihracatının en fazla kazanç sağlayan dallarından birini oluşturur. Son olarak, sistemli bir biçimde uygulanan bu süreç, halk kitlesini sadece geçici olarak azaltan bir süreç olmuyor, ama bu kitleden, yerleri doğum artışıyla doldurulabilecek olandan daha fazla insanı alıp götürdüğü için, nüfusun mutlak düzeyinin yıldan yıla düşmesine yol açıyor.[198]

Geride kalan ve fazla nüfusun baskısından kurtulmuş olan İrlandalı işçiler için bu göçün sonuçları ne olmuştur? Göreli fazla nüfus 1846'dan önceki büyüklüğündedir, reel ücret yine aynı derecede düşüktür, üstelik işin kahrediciliği daha da artmıştır ve kırdaki sefalet ülkeyi tekrar yeni bir bunalıma doğru götürmektedir. Bunun nedenleri basit. Tarım alanındaki devrim göçle aynı anda gerçekleşti. Nüfusun göreli fazlalığındaki büyüme, mutlak azalışından daha hızlı oldu. Tablo B'ye şöyle bir bakarsak göreceğimiz üzere, toprakların tarım faaliyetlerinden çekilip otlak haline getirilmesi İrlanda'da İngiltere'dekinden çok daha şiddetli etkilerde bulunmuş olmalı. Yeşil bitkiler tarımı İngiltere'de hayvancılıkla birlikte gelişmiş; buna karşılık İrlanda'da gerilemiştir. Bu ülkede, eskiden tarım toprakları olarak işlenen geniş araziler boş bırakılır veya kalıcı çayırlar haline getirilirken, eskiden işlenmeyen kıraç topraklar ve bataklıklar hayvancılığın gelişmesine yardımcı oluyor. Küçük ve orta çiftçiler -100 acre'dan fazla toprak ekmeyen bütün çiftçileri bu kategoriye dahil ediyorum- hâlâ toplam çiftçi sayısının $^{8}/_{10}$'unu oluşturuyor.[199] Bunlar, daha önce görülmemiş bir ölçüde, kapitalist tarım işletmelerinin rekabeti karşısında birbiri peşi sıra ezilir ve bu nedenle ücretli işçiler sınıfına sürekli yeni üyeler sağlar. İrlanda'nın tek büyük sanayisi olan keten dokuma sanayisi görece az sayıda yetişkin erkek çalıştırır ve pamuğun 1861-1866 yılları arasında pahalılaşmasından beri gösterdiği gelişmeye rağmen genellikle nüfusun ancak görece önemsiz bir kısmını kullanır. Diğer bütün büyük sanayiler gibi dokuma sanayisi de sürekli dalgalanmalarıyla, burada iş bulan insan kitlesi mutlak olarak artmakla beraber, göreli bir nüfus fazlalığı üretir. Öte yandan, kır nüfusunun sefaleti, çalıştırdıkları işçi ordusu büyük kısmı itibarıyla kırlara dağılmış bulunan muazzam gömlek vb. fabrikalarının üzerinde yükseldikleri temeli oluşturur. Burada daha önce görmüş olduğumuz ev sanayisi sistemi tekrar karşımıza çıkıyor; düşük ücret ve aşırı çalıştırma, bu sistemin "fazla işçi nüfusu yaratmak" için yararlandığı sistematik araçlardır. Son olarak, nüfus kaybı, İrlanda'da, gelişmiş

---

198 1851-1874 döneminde göç edenlerin toplam sayısı 2.326.922'yi bulmuştur.

199 2. Basıma Not. "Ireland, Industrial, Political and Social", 1870, adlı kitabında Murphy'nin verdiği bir tabloya göre; bütün çiftliklerin % 94,6'sı 100 acre'ın altında ve % 5,4'ü 100 acre'ın üstündeydi.

bir kapitalist üretim ülkesinde yaratacağı kadar zararlı sonuçlar doğurmamakla beraber, iç pazar üzerinde devamlı bir tepkiye yol açmaktan geri kalmaz. Göçün yarattığı boşluk, burada sadece yerel emek talebini düşürmekle kalmaz, bakkalların, perakendecilerin, küçük atölye sahiplerinin, zanaatçıların, genel olarak küçük iş sahiplerinin kazançlarını azaltır. 60-100 sterlin arası gelirlerin Tablo E'de görülen düşüşü bunun sonucudur.

İrlanda tarım işçilerinin içinde bulundukları durumun açık sözlü bir tasviri, İrlanda yoksullar idaresi müfettişlerinin 1870 yılında yayınlanmış raporlarında bulunur.[200] Bunlar, ancak süngü gücü ve açık veya gizli sıkıyönetimle iktidarda kalabilen bir hükümetin memurları olarak, yazılarında İngiliz meslektaşlarının tenezzül etmedikleri inceliklere başvurmak zorunda kalmalarına rağmen, efendilerine hayallerle aldanma fırsatını vermez. Bunlara göre, tarım ücretleri, hâlâ çok düşük olmakla beraber, son yirmi yılda yine de % 50-60 oranında artmış ve haftalık ortalama 6-9 şiline varmıştır. Ne var ki, bu görünüşteki artışın altında gerçek bir düşüş gizlidir; zira sözü edilen artış, bir İrlanda *workhouse*'unun (çalışma yurdunun) resmî hesaplarından çıkarılan aşağıdaki tablonun da gösterdiği gibi, gerekli geçim araçlarının pahalılaşmasını karşılayabilecek düzeyde değildir.

Kişi Başına Haftalık Geçim Masrafları Ortalaması

Yıl	Beslenme	Giyinme	Toplam
29 Eylül 1848 - 29 Eylül 1849	1 şilin $3^1/_4$ peni	0 şilin 3 peni	1 şilin $6^1/_4$ peni
29 Eylül 1868 - 29 Eylül 1869	2 şilin $7^1/_4$ peni	0 şilin 6 peni	3 şilin $1^1/_4$ peni

Demek ki, yirmi yıl öncesine göre birinci derecede gerekli besin maddelerinin fiyatı yaklaşık olarak iki katına, giyim eşyası fiyatları ise tam iki katına çıkmıştır.

Bu orantısızlık bir yana, bu iki dönemin parayla ifade edilen ücret hadlerini karşılaştırmakla yetinmek ciddi yanılmalara yol açabilir. Kıtlıktan önce tarım ücretlerinin büyük kısmı ayni olarak ödenir ve ancak küçük bir kısmı para olarak ödenirdi; oysa bugün parayla ödeme kuraldır. Dolayısıyla, reel ücret hareketi ne olursa olsun, parasal ücret haddinin yükselmesi kaçınılmazdı.

> "Kıtlıktan önce tarım işçisi, üzerinde patates yetiştirdiği ve domuz ve kümes hayvanları beslediği ufak bir toprağa sahipti. Bugünse, hem bütün

200 "Reports from the Poor Law Inspectors on the wages of Agricultural Labourers in Dublin", 1870. Krş. "Agricultural Labourers (Ireland) Return etc.", 8. March 1861.

besin maddelerini satın almak zorundadır, hem de eskiden domuz, kümes hayvanı veya yumurta satışından elde ettiği gelirleri kaybetmiştir."[201]

Gerçekten de eskiden tarım işçileri küçük çiftçilerden ayrılmıyordu ve çoğunlukla, iş buldukları büyük ve orta çiftliklerin bir tür artçılarını oluşturuyorlardı. Ancak 1846 felaketinden beri, patronlarla sadece parasal ilişkileri bulunan özel bir katman, yani gerçek ücretli işçiler sınıfının bir parçası haline gelmeye başladılar.

1846'daki barınma koşullarını biliyoruz. Bu koşullar o günden bu yana daha da kötüleşmiştir. Tarım işçilerinin durmadan küçülen bir kısmı, kapitalist çiftçilerin arazisinde, İngiliz kır bölgelerinde görmüş bulunduğumuz korkunçluğu çok geniş ölçüde aşan kalabalık barakalarda oturur. Ulster'in birkaç bölgesi dışında her yerde durum aynıdır. Ve bu durum genel olarak güneyde Cork, Limerick, Kilkenny vb. kontlukları; doğuda Wicklow, Wexford vb. kontlukları; merkezde King's ve Queen's County, Dublin vb.; kuzeyde Down, Antrim, Tyrone vb. kontlukları; batıda Sligo, Roscommon, Mayo, Galway vb. kontluklarda da geçerlidir. Bir müfettiş şöyle haykırıyor: "Tarım işçilerinin kulübeleri, bu ülkenin dini ve uygarlığı adına utanç vericidir".[202] Tarım işçilerinin bu inlerde barınmalarını tahammül edilebilir bir durum haline getirmek için, ezelden beri bunlara bağlı olan arazi parçacıklarına da sistemli bir biçimde el konulmaktadır.

"Toprak sahipleri ile temsilcileri tarafından mahkûm edildikleri bu kötü muamelelerin bilincine varmak, tarım işçilerinde, kendilerine aşağı ırk muamelesi yapanlara karşı düşmanlık ve kin duyguları yarattı."[203]

Tarım devriminin ilk sonucu, çiftlik arazilerine yayılmış barakaların yıkılması olmuştur. Bu yıkım faaliyeti, Tanrı buyruğu imiş gibi, mümkün olan en geniş ölçüde gerçekleştirilmiştir. Böylece birçok işçi köylere ve kentlere sığınmak zorunda bırakılmıştır. Buralarda ise ıskarta mal gibi tavan aralarına, deliklere, mahzenlere ve kötü mahallelerin kıyılarına, köşelerine atılmışlardır. Böylece, milli önyargılarla dolu İngilizlerin bile kabul ettiği üzere yuvalarına ender bir bağlılık duygusuyla bağlı, kalenderce neşelilikleri ve aile hayatlarıyla ilgili adetlerinin temizliği ile tanınan binlerce İrlanda ailesi, kendilerini birdenbire rezaletin son haddine vardığı bir ortamda buldular. Şimdi artık erkekler komşu çiftliklerde iş aramak zorunda kalıyor ve ancak gündelikçi olarak çalıştırılıyor, yani en güvensiz ücret biçimine tabi bulunuyorlar; ayrıca yine şimdi,

---

201 l.c. s. 29, 1.

202 l.c. s. 12.

203 l.c. s. 12.

> "Çiftliklere gidip gelmek için uzun yollar yürümek zorunda kalıyorlar, sık sık fareler gibi ıslandıkları ve daha birçok kötü koşullara maruz kaldıkları için çoğu kez güçsüz düşüyor, hastalanıyor ve böylece yoksullaşıyorlar."[204]

"Kır bölgeleri için fazla gelen işçi nüfusunu kentler her yıl kendilerine çekeceklerdi,"[205] ama hâlâ, "kent ve köylerde bir işçi nüfus fazlası, kır bölgelerinde ise işçi kıtlığı hüküm sürüyor!"[206] olmasına şaşılıyor. Gerçek şudur ki, bu eksiklik yalnızca "ilkbahar ve sonbahar mevsimlerinde acil tarım işlerinin yapıldığı zamanlarda" ortaya çıkar ve "yılın öteki mevsimlerinde birçok işçi işsiz kalır",[207] "hasattan sonra, yani ekim ayı ile ilkbahar arasında bu adamlar iş bulamazlar"[208] ve ayrıca iş buldukları zamanlarda da "sık sık gün kaybetme ve türlü türlü iş kesintilerine uğrama tehlikesiyle karşı karşıyadırlar."[209]

Tarım devriminin bu sonuçları, yani ekilebilir toprakların otlak haline çevrilmesi, makineleşme, emek gücünden en sıkı bir biçimde tasarruf etme vb., rantlarını yabancı ülkelerde israf edeceklerine İrlanda'da kendi malikanelerinde yaşamaya tenezzül eden örnek toprak sahipleri yüzünden, daha da ağırlaşır. Emek gücü arz ve talebi yasasının işlemesinde hiçbir kusur olmasın diye, bu beyler,

> "bugün artık, hemen hemen bütün emek gücü ihtiyaçlarını, mal sahiplerinin işlerini genellikle normal gündelikçiye ödenen ücretten daha düşük bir ücretle yapmak zorunda kalan kiracıları küçük çiftçilerden sağlarlar. Bunu da, küçük çiftçilerin ekim ve hasat gibi önemli zamanlarda kendi işlerine yeterince bakamamak yüzünden karşılaştıkları zorlukları ve uğradıkları kayıpları hiç hesaba katmadan yaparlar."[210]

Yani, işin güvensizliği ve düzensizliği, sık sık ve uzun süreler için kesilmesi, göreli bir nüfus fazlalığının bütün bu belirtileri, yoksullar idaresi müfettişlerinin raporlarında, İrlanda tarım proletaryasının yakınmaları olarak ortaya konulmuş bulunuyor. İngiliz tarım proletaryasını incelerken buna benzer görüngülerle karşılaştığımız hatırlanacaktır. Fakat arada şu fark var: İngiltere, bir sanayi ülkesi olduğundan, sanayinin ihtiyacı olan emek gücü kır bölgelerinden toplanır; oysa, bir tarım ülkesi olan İrlanda'da tarımın ihtiyacı kırlardan kovulanları barındıran kentlerden karşılanır. İngiltere'de tarım alanında iş bulamayan işçiler fabrika işçisi haline gelir; İrlanda'da ise kentlere sürülenler, buralarda aynı zamanda

204 l.c. s. 25.
205 l.c. s. 27.
206 s. 26.
207 s. l.
208 s. 32.
209 s. 25.
210 s. 30.

ücretler üzerinde bir baskı unsuru olurlarken, tarım işçisi olarak kalır ve iş bulmaları için sürekli kırlara geri gönderilirler.

Resmî raportörler tarım işçilerinin maddi durumunu şöyle özetliyor:

> "Aşırı tutumlu yaşamalarına rağmen ücretleri kendilerinin ve ailelerinin beslenme ve barınma ihtiyaçlarını ancak karşılar; giyim eşyası için başka gelir kaynakları bulmak zorundadırlar ... Konutlarının kötü havası, başka yoksunluklarla da birleşince, bu sınıfı vereme ve tifüse karşı özellikle güçsüz bir durumda bırakmıştır."[211]

Bu noktadan sonra, raportörlerin birbirine uyan ifadelerinde ortaya konulduğu gibi, koyu bir hoşnutsuzluğun bu sınıfın safları arasına sızmış, bu sınıfın geçmişi özleyip mevcut durumdan nefret eder hale gelmiş olmasına, gelecekten hiçbir şey beklememesine, "kendisini demagogların kötü etkilerine bırakmış," kafasına bir tek fikrin, Amerika'ya göç fikrinin bir sabit fikir olarak yerleşmiş olmasına şaşmamak gerekir. Malthus'un her derde deva nüfus kaybının yeşil Erin'de (İrlanda) yarattığı bolluk ülkesi işte budur!

İrlandalı fabrika işçilerinin içinde yüzdükleri bolluğa gelince, buna bir örnek yeter.

> "İrlanda'nın kuzeyindeki son teftişim sırasında," diyor İngiliz fabrika müfettişi Robert Baker, "mahir bir İrlanda işçisinin olanaklarının darlığına rağmen çocuklarına eğitim sağlamak için harcadığı çaba dikkatimi çekti. İyi bir işçi olduğu, Manchester piyasasında satılacak metaların yapımında çalıştırılmasından belli. Johnson: İşim, kenevir vb. ipliklerini ayıklamak; pazartesi ile cuma günleri arasında sabah saat 6'dan akşam saat 11'e kadar çalışıyorum; cumartesi günü, iş akşam saat 6'da biter ve dinlenmek ve yemeğimizi yemek için 3 saatimiz kalır. 5 çocuğum var. Bu iş için haftada 10 şilin 6 peni alıyorum. Karım da burada çalışıyor ve haftada 5 şilin kazanıyor. 12 yaşındaki büyük kızım eve bakar. Aşçımız ve tek yardımcımız odur. Küçükleri okula o hazırlar. Karım benimle birlikte kalkıp yola çıkar. Yolu evimizin önünden geçen bir genç kız, sabah 5 buçukta beni uyandırır. İşe gitmeden önce hiçbir şey yemeyiz. 12 yaşındaki çocuğum, diğer çocuklarıma bütün gün bakar. Saat 8'de yemek yemek üzere eve döneriz. Haftada bir çay içeriz; diğer günler olanaklarımıza göre ya yulaf unu, ya da mısır unu ile bulamaç yaparız. Kışın, mısır unumuza biraz şeker ve biraz su katarız. Yazın, işlediğimiz ufak bir toprak parçasından birkaç patates elde ederiz, bunlar bitince yine bulamaca döneriz. Yılın başından sonuna dek pazar günleri ve diğer günler durum aynıdır. Akşamları işim bittiğinde daima çok yorgun olurum. Bazen bir et parçası görürüz, ama pek nadiren. Çocuklarımızdan üçü okula gidiyor; her biri için haftada 1 peni ödüyoruz. Evimizin kirası haftada 3 peni. Isıtma için kullandığımız turba kömürü, on dört gün için, en az 1 şilin 6 peniye mal oluyor."[212]

---

211 s. 21, 13.

212 "Reports of Insp. of Fact. for 31st Oct. 1866", s. 96.

İşte İrlandalının ücreti, işte hayatı!

Gerçekten, İrlanda'nın sefaleti İngiltere'de yine günün konusu oldu. 1866 yılının sonunda ve 1867 başlarında İrlanda'nın büyük toprak sahiplerinden Lord Dufferin *"Times"* gazetesinde bu durumun çözümünü tarif etti."Ne insanlık, böyle ulu bir efendide ne insanlık!"

İrlanda'da, 1864'de gerçekleştirilen toplam 4.368.610 sterlinlik kânn 262.819 sterlinine üç kâr yapıcısının el koyduğunu, 1865'te ise yine bu üç "kaçınma" virtüözünün 4.669.979 sterlinlik bir toplamdan 274.528 sterlini ceplerine indirdiklerini Tablo E'de gördük. 1864 yılında, 646.377 sterlin 26 kişi arasında, 1865'te 736.448 sterlin 28 kişi arasında pay edilmişti. 1864'de 121 kişi 1.076.912 sterlini bölüşmüş, 1865'te ise 150 kişi 1.320.906 sterlini paylaşmıştı. 1864'de 1.131 kişi 2.150.818 sterlini, yani takriben yıllık kânn yarısını ceplerine indirmiş; 1865'te de 1.194 kâr yapıcısı 2.418.833 sterlini, yani bütün ülkede gerçekleşen kârların yarısından fazlasını kendilerine mal etmişti. İngiltere'de, İskoçya'da ve İrlanda'da toprağın sağladığı yıllık gelirden çok az sayıda büyük toprak sahibinin aldığı aslan payı öylesine korkunçtur ki, İngiliz devleti, bilgeliğine yaraşır bir tarzda, toprak rantının dağılımı hakkında, kârın dağılımı hakkında sağladığı istatistiksel verilerin aynılarını sağlamayı uygun bulmamaktadır. Lord Dufferin, bu büyük toprak sahiplerinden biridir. Toprak rantlarının, sanayi veya ticaret kârlannın, faizlerin vb. ölçüyü aşabileceklerini sanmak veya aşırı zenginliğin aşın yoksulluğa bağlı olduğunu düşünmek, ona göre, doğal olarak, "uygunsuz" olduğu kadar sağlıksız (*unsound*) bir düşüncedir. Olgulara bakalım, diyor. Olgu şudur: İrlanda'da nüfus azaldıkça, toprak rantının hacmi kabarıyor; nüfus kaybı toprak sahiplerine, dolayısıyla toprağa ve yine dolayısıyla bu toprakta sadece bir eklenti olan halka"iyi geliyor". Ona göre, İrlanda'da hâlâ çok fazla İrlandalı vardır ve göç akımı bunları yeterince azaltmamaktadır. Tamamen mutlu olmak için bu ülkenin daha en az $^{1}/_{3}$ milyon kadar işçiden kurtulması gerekir. Buradan, üstüne üstlük bir de şair olan bu lordun, hastası kötüleştikçe kan aldıran ve sonunda hastada ne hastalık ne de kan bırakan bir Sangrado Okulu hekimi olduğu sonucu çıkarılmasın. Lord Dufferin yaklaşık 2 milyon yerine sadece $^{1}/_{3}$ milyon yeni kurban istiyor; bu olmazsa, Erin'de bin yıllık altın çağın kurulmasından gerçekten vazgeçmek gerekecek. Bunun da ispatı hazır.

1864'te İrlanda'da Çiftliklerin Sayıları ve Genişlikleri

1		2		3		4	
1 acre'dan büyük olmayan çiftlikler		1 acre'dan büyük, 5 acre'dan büyük olmayan çiftlikler		5 acre'dan büyük, 15 acre'dan büyük olmayan çiftlikler		15 acre'dan büyük, 15 acre'dan büyük olmayan çiftlikler	
sayı	*acre*	*sayı*	*acre*	*sayı*	*acre*	*sayı*	*acre*
48.653	25.394	82.037	288.916	176.368	1.836.310	136.578	3.051.343

5		6		7		8
30 acre'dan büyük, 50 acre'dan büyük olmayan çiftlikler		50 acre'dan büyük, 100 acre'dan büyük olmayan çiftlikler		100 acre'dan büyük çiftlikler		Toplam alan
sayı	*acre*	*sayı*	*acre*	*sayı*	*acre*	*acre*
71.961	2.906.274	54.347	3.983.880	31.927	8.277.807	20.319.924[213]

Merkezileşme, 1851-1861 yılları arasında, esas itibarıyla, ilk üç kategoriyi oluşturan, yani 1 acre'ın altındaki ve 15 acre'ı aşmayan çiftlikleri yok etti. Her şeyden önce bunların ortadan kalkması gerekir. Bu, 307.058 "fazla" çiftçi demektir ve ailelerin kişi sayısı için 4 gibi düşük bir ortalama kabul edilse, 1.228.232 kişi eder. Tarım devrimi tamamlandıktan sonra bunların dörtte birinin yeniden tarım tarafından yutulabileceği gibi son derece iyimser bir hesapla bile, geriye göçe aday 921.174 kişi kalır. 4, 5 ve 6. kategorileri oluşturan 15-100 acre arası büyüklükteki çiftlikler, İngiltere'de çoktandır bilindiği gibi, kapitalist tarzda tahıl üretimi için çok küçüktür, koyunculuk içinse hemen hemen yok olmakta olan büyüklüklerdir. Bundan dolayı, daha önceki varsayıma göre, buradan da göçe aday diğer bir 788.761 kişi çıkar ve toplam göç edecek insan sayısı 1.709.532'yi bulur. Ve, *comme l'appétit vient en mangeant* (iştah yedikçe açıldığından), büyük toprak sahipleri, çok geçmeden, 3½ milyon nüfuslu İrlanda'nın gene de sefil olduğunu ve bunun bu ülkenin aşırı biçimde kalabalık olmasından ileri geldiğini keşfedecekler. Bu demektir ki, asıl alın yazısının, yani İngiltere için bir koyun otlağı ve sığır çayırı haline gelme durumunun gerçekleşebilmesi için insanların burayı daha da geniş ölçülerde terk etmeleri gerekecektir.[214]

213 "Turbalık ve kıraç arazi" de toplam alan içinde yer almaktadır.

214 Tarım devrimini zorla yürütmek ve İrlanda nüfusunu toprak sahiplerinin yeterli gördükleri miktara indirmek için, kıtlığın ve bunun beraberinde getirdiği sonuç ve koşulların gerek bireysel mülk sahipleri gerekse İngiliz yasa koyucusu tarafından planlı bir biçimde nasıl sömürüldüğünü, bu eserin III. Kitabında, toprak mülkiyetinin ele alınacağı kısımda ayrıntılı olarak göstereceğim. Küçük çiftçilerin ve tarım işçilerinin durumunu orada tekrar ele alacağım. Burada yalnızca bir alıntı yapacağım. Nassau W. Senior, ölümünden sonra yayınlanan çalışmasında şunları da söylüyor ("Journals, Conversations

Bu kârlı yöntemin, bu dünyadaki her iyi şey gibi, bir de kötü yanı vardır. İrlanda'daki toprak rantı birikimi ile aynı hızda olmak üzere Amerika'da İrlandalı birikimi gerçekleşir. Koyun ve öküz yüzünden yurdundan atılan İrlandalı Atlantik'in öbür kıyısında bir Fenian olarak ortaya çıkıyor. Ve kocamış denizler kraliçesinin karşısında genç cumhuriyet gittikçe daha tehditkâr hale gelen bir dev gibi yükseliyor.

Acerba fata Romanos agunt
Scelusque fraternae necis.

(Uğursuz bir kader Romalılara çullanıyor,
Ve kardeş kardeşi vuruyor.)

---

and Essays relating to Ireland", Lond., 1868, v. II, s. 282): "Dr. G.'nin isabetli bir biçimde belirttiği gibi, yoksullar hakkında bir yasaya sahibiz; bu da toprak sahiplerinin zaferini sağlamak için mükemmel bir araçtır. Göç de başka bir araçtır. İrlanda'nın hiçbir dostu" (toprak sahipleri ile küçük Kelt çiftçileri arasındaki) "savaşın uzamasını ve hele çiftçilerin zaferiyle sonuçlanmasını isteyemez. ..." (Bu savaş) "ne kadar çabuk biterse, İrlanda, o kadar kısa zamanda, bir otlak ülkesi (*grazing country*) ve bir otlak ülkesinin gerektirdiği şekilde görece az nüfuslu olacaktır; bu da bütün sınıfların hayrınadır." 1815 tarihli İngiliz Tahıl Yasaları, Büyük Britanya'ya serbest tahıl ithalatı tekelini İrlanda'ya garanti ediyordu. Böylece yapay olarak bu ülkede tahıl ekimini teşvik ediyorlardı. 1846'da Tahıl Yasalarını kaldırılınca bu tekel ansızın yok edilmiş oldu. Tüm diğer koşullar bir yana, yalnızca bu olay, işlenebilir toprakların otlak haline çevrilmesi, çiftliklerin yoğunlaşması ve çiftçilerin topraklarından atılması hareketine güçlü bir dürtü olmaya yetmiştir. Sonra da, 1815'den 1846'ya kadar tahıl üretiminin doğal ülkesi olarak İrlanda toprağının verimliliğini övmüş olan İngiliz tarım uzmanları, iktisatçıları ve politikacıları şimdi ansızın bu toprağın hayvan yemi üretmekten başka bir şeye yaramayacağını keşfediyordu. Bay Léonce de Lavergne aynı şeyi Manş'ın öbür kıyısında tekrarlamak için derhal harekete geçmiştir. Böylesi çocukça saçmalıklara ancak *à la Lavergne* (Lavergne gibi) "ciddî" bir adam kanabilirdi.

Bölüm

24

"İlk Birikim"

★ ★ ★

1. İlk Birikimin Sırrı

Paranın sermayeye nasıl dönüştüğünü, sermayeyle nasıl artık değer ve artık değerle nasıl daha fazla sermaye elde edildiğini görmüş bulunuyoruz. Ne var ki, sermaye birikimi artık değerin varlığını, artık değer kapitalist üretimin, bu ise meta üreticilerinin elinde önemli büyüklükte sermaye ve emek gücü kütlelerinin varlığını bir ön koşul olarak gerekli kılar. Dolayısıyla, bütün bu hareket, ancak kapitalist birikimi önceleyen ve kapitalist üretimin sonucu değil, onun çıkış noktası olan bir "ilk birikim"in (Adam Smith'te *"previous accumulation"*) varlığını kabul ederek kurtulabileceğimiz bir kısır döngünün içindeymiş gibi görünür.

İlk günahın teolojide oynadığı rolün aşağı yukarı aynısını, ekonomi politikte ilk birikim oynar. Adem Baba elmayı ısırdı ve insan ırkı günahı yüklendi. Günahın kaynağı, onu geçmişe ait bir öykü olarak anlatarak açıklanır. Evvel zaman içinde, bir tarafta çalışkan, akıllı ve her şeyden önce de tutumlu bir seçkinler grubu, diğer tarafta tembel, ellerine geçen her şeyi ve daha fazlasını har vurup harman savuran bir serseriler grubu vardı. Teolojinin ilk günah efsanesi bize, kuşkusuz, insanoğlunun ekmeğini alnının teriyle kazanmaya nasıl mahkûm edildiğini anlatır; ekonomik ilk günah tarihi ise, buna ihtiyaç duymayan insanların nasıl olup da var olabildiklerini açıklar. Aynı şekilde. Böylece, birinciler zenginlik biriktirdi ve ikincilerin elinde sonunda kendi derilerinden başka satacakları bir şey kalmadı. Ve olanca çalışmalarına rağmen, hâlâ

kendilerinden başka satacakları hiçbir şeyleri olmayan büyük kitlenin yoksulluğu ve çalışmayı çoktan bırakmış azınlığın buna rağmen sürekli büyüyen zenginliği işte bu ilk günahla başlar. Böylesine çocukça safsatalar, örneğin Bay Thiers tarafından, bir zamanlar çok esprili olan Fransızlar karşısında *propriété*'yi (mülkiyeti) savunmak için resmi devlet ciddiyetiyle hâlâ tekrarlanır. Ne var ki, mülkiyet sorunu gündeme gelir gelmez, çocuk kitaplarına özgü bir açıklamaya, her yaştan ve tüm gelişkinlik düzeylerindeki insanlar için tek uygun açıklama olarak sarılmak kutsal bir görev olur. Gerçek tarihte, en önemli rolü fethin, boyunduruk altına almanın, soygun için insan öldürmenin, kısacası zorun oynadığı bilinir. Ekonomi politiğin incelikle tutulmuş kayıtlarında ezelden beri saf ve temiz bir hava hüküm sürmüştür. Hak ve "emek", ezelden beri biricik zenginleşme araçlarıydı, ama elbette, "bu yıl", her zaman istisna oluşturmuştur. Gerçekte, ilk birikim yöntemleri her şey olabilir, ama saf ve temiz olmadıkları kesindir.

Üretim ve geçim araçları nasıl başından beri sermaye değilse, para ve meta da değildir. Bunların sermayeye dönüştürülmesi gerekir. Ne var ki, bu dönüşmenin kendisi ancak belli koşullar altında olabilir: birbirlerinden tamamıyla farklı iki meta sahibi karşı karşıya gelmeli ve bunlar arasında ilişki kurulmalıdır; bir yanda, sahip bulundukları değerler toplamını başkalarının emek güçlerini satın alarak artırmaya can atan para, üretim ve geçim aracı sahipleri, öte yanda, kendi emek güçlerini satan ve dolayısıyla emek satıcısı olan özgür işçiler yer almalıdır. İşçiler iki anlamda özgür olmalıdır; köleler, serfler vb. gibi, doğrudan doğruya üretim araçları arasında yer almamalı, ama bağımsız çalışan çiftçiler vb. gibi de üretim araçları kendilerine ait olmamalıdır; bu gibi şeylerden yoksun, serbest ve boş kimseler olmalıdırlar. Meta piyasasındaki bu kutuplaşma ile birlikte kapitalist üretimin temel koşulları yerine gelmiş olur. Sermaye ilişkisi, işçilerle, emeğin gerçekleşme koşullarını oluşturan mülkiyetin, birbirlerinden ayrılmış olmasını gerektirir. Kapitalist üretim, kendi ayakları üzerinde durabilecek hale gelir gelmez, bu ayrılmayı korumakla kalmaz, bunu giderek büyüyen bir ölçekte yeniden üretir. Dolayısıyla, sermaye ilişkisini yaratan süreç, işçiyi kendi çalışma koşullarının mülkiyetinden ayıran süreçten başka bir şey olamaz; bu, bir yandan, toplumsal geçim ve üretim araçlarını sermayeye, öte yandan, dolaysız üreticileri ücretli işçilere dönüştüren süreçtir. Demek oluyor ki, ilk birikim denilen şey, üreticileri üretim araçlarından ayıran tarihsel bir süreçten başka bir şey değildir. Bunun bir "ilk" süreç olarak görünmesi, sermayenin ve sermaye ile uyuşan üretim tarzının tarih öncesi dönemini oluşturmasından ileri gelir.

Kapitalist toplumun ekonomik yapısı, feodal toplumun ekonomik yapısından doğmuştur. Bu ikincisinin çözülmesiyle ilkinin unsurları serbest hale gelmiştir.

Dolaysız üretici, yani işçi, ancak, toprağa bağlı ve bir başka kimsenin serfi ya da kölesi olmaktan çıktıktan sonra, kendisi üzerinde tasarrufta bulunabilirdi. Ayrıca, metasını, bir pazarının bulunduğu her yere götürebilen özgür bir emek gücü satıcısı olabilmesi için, loncaların egemenliğinden, bunların çırak ve kalfalara uygulanan hükümlerinden ve kısıtlayıcı çalışma kurallarından kurtulması gerekiyordu. Bundan dolayı, üreticileri ücretli işçilere dönüştüren tarihsel hareket, bir yandan, bunların serflikten ve lonca zincirlerinden kurtarılmaları olarak görünür; ve bizim burjuva tarihçilerimiz için meselenin sadece bu yüzü mevcuttur. Ama öte yandan, bu yeni kurtarılmış insanlar, ancak, bütün üretim araçlarından ve eski feodal düzenin kendilerine sağladığı bütün yaşama güvencelerinden yoksun bırakıldıktan sonra, kendi kendilerinin satıcıları durumuna gelir. Ve onların mülksüzleştirilmesinin öyküsü, insanlık tarihine kandan ve ateşten harflerle yazılmıştır.

Sanayici kapitalistlere, bu yeni güçlere gelince, bunlar yalnızca lonca ustalarını değil, ama aynı zamanda zenginlik kaynaklarının sahipleri olan feodal beyleri de yerlerinden etmek zorundaydı. İktidara gelişleri, bu yanıyla, isyan ettirici ayrıcalıklarıyla birlikte feodal iktidara, öte yandan, üretimin serbestçe gelişmesine ve insanın insan tarafından serbestçe sömürülmesine engel olan zincirleriyle birlikte loncalar düzenine karşı girişilmiş ve zaferle sonuçlanmış bir savaşın ürünü olarak görünür. Bununla beraber, sanayi şövalyelerinin kılıç şövalyelerini alt etmesi, ancak, kendilerinin sorumlusu olmadıkları birtakım olaylardan yararlanmalarıyla mümkün olmuştu. Bunlar, bir zamanlar Roma'da azat edilenlerin kendi *patronus*'larının efendileri haline gelmek için kullandıkları yöntemler kadar aşağılık yöntemlerle başarıya ulaştı.

Hem ücretli işçiyi, hem de kapitalisti doğuran gelişmenin hareket noktası, işçinin köleliğiydi. İlerleme, yalnızca, bu kölelikteki bir biçim değişikliği, feodal sömürünün kapitalist sömürüye dönüşmesiydi. Bu süreci kavramak için çok fazla geriye gitmemiz gerekmez. Kapitalist üretimin ilk belirtileriyle dağınık olarak bazı Akdeniz kentlerinde daha 14. ve 15. yüzyıllarda karşılaşılmakla beraber, kapitalist dönem ancak 16. yüzyılla başlar. Kapitalist üretimin ortaya çıktığı her yerde, serfliğin ortadan kaldırılması çoktan başarılmış ve Orta Çağın en parlak ürünü olan egemen kentler düzeni çoktandır yok olma yolunu tutmuş bulunuyordu.

Gelişmekte olan kapitalist sınıfın ilerlemesine aracılık eden bütün köklü dönüşümler, ama hepsinden önemlisi, büyük insan kitlelerinin

geçim araçlarından birdenbire ve zorla koparılıp özgür ve korunmasız proleterler olarak emek piyasasına fırlatıldığı anlar, ilk birikim tarihinin çığır açıcılarıdır. Kır üreticisinin, köylünün topraktan yoksun bırakılması, bütün sürecin temelini oluşturur. Bu mülksüzleşmenin tarihi farklı ülkelerde farklı renklere bürünür, farklı aşamalarını farklı sıralarla ve farklı tarih dönemlerinde geçirir. Bunun klasik biçimine sahip olduğu tek yer İngiltere'dir. İngiltere'yi örnek alışımızın nedeni de budur.[215]

2. Kır Nüfusunun Topraktan Yoksun Bırakılması

İngiltere'de serflik 14. yüzyılın sonuna doğru fiilen ortadan kalkmıştı. O zamanlar nüfusun çok büyük bir çoğunluğunu,[216] 15. yüzyılda ise daha da büyük bir kısmını, mülkiyet haklarının üstüne geçirilmiş feodal kılıf ne olursa olsun, kendi topraklarını işleyen özgür köylüler oluşturuyordu. Derebeylerine ait büyük malikânelerde kendisi de bir serf olan eski *bailiff*in (kâhyanın) yerini özgür kiracı çiftçi almıştı. Ücretli tarım işçileri, kısmen boş zamanlarını büyük mülk sahiplerinin işlerinde çalışarak değerlendiren köylülerden, kısmen de bağımsız, göreli ve mutlak sayıları küçük bir kesim oluşturan asıl ücretli işçilerden oluşuyordu. Kendilerine ücretlerinin dışında 4 veya daha fazla acre büyüklüğünde ve üstünde bir de kulübesi bulunan tarlalar verildiğinden, bu sonuncular da aynı zamanda fiilen kendi topraklarını işleyen köylülerdi. Ayrıca, asıl köylülerle birlikte hayvanlarını otlattıkları ve aynı zamanda yakmak ve ısınmak için odun, yer kömürü vb. sağladıkları ortak araziden de yarar-

---

215 Kapitalist üretimin en erken geliştiği İtalya, serflik ilişkilerinin de en erken çözüldüğü yer oldu. Serf, burada, yaşamakta bulunduğu topraklar üzerinde kendisine zaman aşımı yoluyla herhangi bir hak sağlamaya vakit bulamadan, kurtulmuştu. Kurtulması ile özgür ve korunmasız proleter haline gelmesi ve çoğu Roma İmparatorluğu zamanından kalan kentlerde yeni efendilerin hükmü altına girmesi bir oldu. Dünya piyasasında 15. yüzyılın sonlarından itibaren meydana gelen köklü değişiklikler Kuzey İtalya'nın ticaretteki üstünlüğünü sona erdirince, karşıt yönde bir hareket başladı. Kentli işçiler kitleler halinde kırlara sürüldü ve buralarda, bahçecilik tarzında yürütülen küçük tarım faaliyetinin o zamana kadar görülmemiş bir gelişme göstermesini sağladılar.

216 "Kendi tarlalarını kendi elleriyle işleyip mütevazı bir refah içinde bulunan küçük mülk sahipleri ... o zamanlar ulusun bugünküne oranla daha büyük bir bölümünü oluşturuyordu. ... Hayatlarını kendilerine ait küçük toprakları" (*freehold* - tümüyle özgür mülk) "işleyerek kazanan mülk sahiplerinin sayısı 160.000'den az değildi ve bunlar, aileleri de hesaba katılırsa, toplam nüfusun herhalde $^{1}/_{7}$'den fazlasını oluşturuyordu. Bu küçük toprak sahiplerinin ortalama geliri ... yılda 60-70 sterlin olarak tahmin ediliyordu. Kendi toprağını işleyen insanların, başkalarının topraklarını kiralayanların sayısından fazla olduğu hesap edilmişti." (Macaulay, "Hist. of England", 10th ed., London 1854, I, s. 333-334.) - 17. yüzyılın son üçte birinde bile İngiliz halkının $^{4}/_{5}$'i tarımla uğraşıyordu (l.c. s. 413). Sistematik bir tarih tahrifçisi olarak bu türden olguları mümkün olduğu kadar "kırptığı" için Macaulay'den alıntı yapıyorum.

lanırlardı.[217] Bütün Batı Avrupa ülkelerinde feodal üretimin belirgin özelliği toprakların derebeylerine bağlı mümkün olduğu kadar çok sayıda insan arasında bölünmüş olmasıdır. Feodal beyin kudreti, diğer bütün kudret sahiplerininki gibi, mülklerinin sayısının büyüklüğüne değil, uyruklarının sayısına dayanıyor ve bu da kendi başlarına çalışan köylülerin sayısına bağlı bulunuyordu.[218] Bundan dolayı, İngiltere toprakları Norman fethinden sonra, her biri çoğu zaman 900 eski Anglo-Sakson senyörlüğünü kapsayan muazzam baronluklara bölünmüş olmakla beraber, ülke küçük köylü toprakları ile kaplı bulunuyor, büyük derebeyi malikânelerine şurada burada ender olarak rastlanıyordu. Bu koşullar, 15. yüzyılın belirgin özelliğini oluşturan kentlerin yükselişi ile birlikte, halkın, Şansölye Fortescue'nun *"Laudibus Legum Angliae"* adlı eserinde pek veciz bir biçimde tasvir ettiği bir zenginliğe ulaşmasını mümkün kılmıştı; ne var ki, halkın zenginleşmesi sermaye zenginliğini dışlıyordu.

Kapitalist üretim tarzının temellerini atan köklü dönüşüm 15. yüzyılın son otuz yılı ile 16. yüzyılın başlarında ilk belirtilerini gösterdi. Derebeylerin, Sir James Steuart'ın pek güzel belirttiği gibi, "evi ve şatoyu boş yere doldurmakta olan" hizmetkâr ve maiyet sürülerine yol vermeleri ile, özgür bir proleter kitlesi birdenbire emek piyasasına atılmış oldu. Bizzat kendisi burjuva gelişiminin bir ürünü olan krallık iktidarı, mutlak egemenliğe sahip olma çabasıyla bu zorla gerçekleştirilen çözülmeyi hızlandırmış olmakla beraber, kesinlikle bunun tek nedeni değildi. Asıl olarak, krallık ve parlamentoyla kararlı bir mücadeleye girişen büyük feodal beyler, bulundukları topraklar üzerinde kendileri gibi feodal haklara sahip olan köylüleri kovma ve ortak topraklara el koyma yoluyla, görülmedik büyüklükte bir proletaryanın doğmasına neden oldu. İngiltere'de bu durumun doğması, doğrudan doğruya Flaman yünlü manifaktürünün gelişmesi ve bunun sonucu olarak yün fiyatlarında meydana gelen yükselme ile ilgiliydi. Uzun süren feodal savaşlar sonunda eski feodal soylular yok oldu; şimdi ortaya çıkan ve parayı her türlü iktidarın kaynağı olarak gören yeni soylular, kendi devirlerinin çocuklarıydı. Bu nedenle, tarım topraklarının otlak haline getirilmesi parolalarıydı. Harrison, *"Description of England, Prefixed to Holinshed's Chronicles"* adlı eserinde,

---

217 Şurası asla unutulmamalıdır ki, serf bile, sırtında haraç ödeme yükümlülüğü olan bir sahip olmakla beraber, sadece evinin çevresindeki toprak parçasının sahibi olmakla kalmıyor, aynı zamanda ortak toprakların sahipleri arasında yer alıyordu. "Köylü orada" (Silezya'da) "serftir." Ama ne olursa olsun, bu serfler ortak mülklere sahiptir. "Ortak araziyi bölüp paylaşmak Silezyalılar için henüz mümkün olmadı; oysa, Neumark'da bu paylaşmanın büyük başarıyla gerçekleştirilmediği köy hemen hemen kalmamıştır." (Mirabeau, "De la Monarchie Prussienne", Londres 1788, t. II, s. 125, 126.)

218 Katıksız feodal toprak düzeni ve gelişmiş küçük köylü tarımı ile Japonya bize, Avrupa Orta Çağının, çoğu kez burjuva önyargılarıyla dolu tarih kitaplarımıza göre, aslına çok daha sadık bir tablosunu sunar. Orta Çağın sırtından "liberal" olmak çok kolay bir şeydir.

küçük köylülerin mülklerinden yoksun bırakılmasının ülkeyi nasıl harap ettiğini anlatır. *"What care our great incroachers!"* (Büyük gaspçılarımızın umurunda mı!) Köylülerin konutları ve işçilerin kulübeleri zorla yıkılmış veya yıkılmaya terk edilmişti.

> "Derebeylerine ait eski konakların sayım defterleri karşılaştırılırsa," diyor Harrison, "sayısız evin ve küçük köylü işletmesinin yok olduğu, ülkenin çok daha az insan beslediği, yeni kurulan ve gelişen bir ikisi dışında birçok kentin gerilemiş olduğu görülür. ... Koyun otlağı haline getirmek için tahrip edilen ve derebeyi şatoları dışında hiçbir binası kalmayan kentler ve köyler hakkında çok şey söyleyebilirdim."

Bu eski vakayiname yazarlarının şikâyetleri her zaman abartılı olmakla beraber, bunlar, üretim ilişkilerindeki devrimin çağdaşları üzerindeki etkisini tam olarak yansıtır. Şansölye Fortescue'nun yazılarıyla Thomas More'unkileri karşılaştırdığımızda, 15. yüzyılı 16. yüzyıldan ayıran uçurum ortaya çıkar. Thornton'un doğru olarak belirttiği gibi İngiliz işçi sınıfı bir ara dönemden geçmeksizin altın çağından birdenbire demir çağına yuvarlandı.

Bu köklü dönüşüm yasa koyucuyu dehşete uğrattı. Yasa koyucu, *wealth of the nation*'ın (ulusun zenginliğinin), yani sermaye oluşumunun ve halk kitlesinin insafsızca sömürülüp yoksullaştırılmasının, devlet yönetme sanatının *ultima Thule*'si (son sınırı) kabul edildiği bu yüksek uygarlık düzeyine henüz erişmemişti. Bacon, VII. Henry tarihinde şöyle der:

> "O zamanlarda" (1489) "tarım arazilerinin, birkaç çobanın kolaylıkla bekçilik edebildiği otlaklara; ve eskiden ya hayat boyu ya da yıllık kiralanan (büyük ölçüde küçük çiftçileri geçindiren) çiftlikler büyük malikânelere dönüştürülmesine ilişkin şikayetler gittikçe artıyordu. Bunun sonucu olarak nüfusun azalmasıyla birlikte birçok kent ve kilise kötü duruma düştü, aşar geliri azaldı vb. ... Bu kötü durumu düzeltmek için bulunan çareler kralın ve parlamentonun bilgeliklerini gösterir. ... Köy arazilerinin nüfusun azalmasına yol açan gaspına (*depopulating inclosures*) ve bunu izleyen nüfusun azalmasına yol açan meracılığa (*depopulating pasture*) karşı önlemler aldılar."

VII. Henry'nin 1489'da çıkardığı bir yasa (19. bölüm) asgari 20 acre'lık bir araziye sahip köylü evlerinin yıkımını yasaklıyordu. Bu yasak, VIII. Henry'nin 25. hükümdarlık yılında çıkarılan bir yasayla yenilenmiştir. Bu yasada şunlar da belirtiliyor:

> "birçok çiftlik ve büyük sürüler, özellikle koyun sürüleri az sayıda elde toplanıyor, bunun sonucu olarak toprak rantları yükseliyor; ama toprak daha az işleniyor *(tillage)*, birçok ev ve kilise yıkılıyor ve muazzam halk kitleleri kendilerinin ve ailelerinin geçimini karşılama imkânını bulamıyor."

Bundan dolayı yasa, yıkılan çiftlik evlerinin yeniden yapılmasını emrediyor, tahıl ekim alanlarıyla otlaklar arasındaki oranı tespit ediyor vb. 1533'te çıkan bir yasa, bazı kişilerin 24.000 koyun sahibi olduklarından yakınıyor ve sahip olunabilecek koyun sayısını 2.000 ile sınırlandırıyordu.[219] Halkın şikâyetleri gibi VII. Henry'den itibaren 150 yıl boyunca köylülerin ve küçük çiftçilerin mülksüzleştirilmelerine karşı çıkarılan yasalar da sonuç vermedi. Bacon, farkında olmadan, bu başarısızlığın sırrını bize açıklar.

> "VII. Henry'nin yasası," diyor, *"Essays, civil and moral"* adlı eserinde (sect. 29), "belli ve normal bir büyüklükte tarım işletmeleri ve kır evleri yaratması bakımından derin bir anlam taşır ve takdir edilecek bir yasadır. Bu yasa, çiftçilere, kul olmayan ve normal bir refah seviyesinde bulunan uyruklar yetiştirmeye ve sabanı yanaşmalar elinde değil, sahipleri elinde tutmaya (*to keep the plough in the hands of the owners, and not mere hirelings*) yetecek kadar toprak sağlamıştır."[220]

Kapitalist sistemin muhtaç olduğu şey, bunun aksine, kitlelerin kul durumunda olması, ücretli işçi haline getirilmesi ve emek araçlarının sermayeye dönüştürülmesiydi. Yasa koyucu, bu geçiş devresinde ücretli tarım işçisinin kulübesinin yakınındaki 4 acre'lık bir toprağa sahip olması usulünü de devam ettirmeye çalışmış ve işçinin kulübesine başkalarını kiracı olarak almasını yasaklamıştı. 1627'de bile, I. Charles döneminde, Fontmill'li Roger Crocker, Fontmill Malikânesi toprakları üzerinde, buna 4 acre'lık toprak parçasını süresiz olarak eklemeksizin bir kulübe inşa ettiği için mahkûm olmuştu; 1638'de bile, I. Charles döneminde, eski yasaları ve özellikle 4 acre yasasını uygulatmak için bir kraliyet komisyonu görevlendirilmişti. Cromwell bile, Londra'nın çevresindeki 4 millik bölgede, asgari 4 acre'lık tarlası olmayan evlerin inşasını yasaklamıştı. 18. yüzyılın ilk yarısında bile, hâlâ, tarım işçisinin kulübesine bağlı 1

---

219 Thomas More "Utopia"sında "koyunların insanları yediği" garip ülkeden bahseder. ("Utopia", transl. Robinson, ed. Arber, London 1869, s. 41.)

220 Bacon özgür ve refah içinde bir köylü sınıfının varlığının iyi bir piyade gücü için şart olduğunu çok iyi ortaya koyar. "Krallığın, iktidarı ve vurucu gücü bakımından, sağlam ve becerikli insanları refah içinde tutabilmek ve toprağın büyük kısmının mülkiyetini *yeomanry*'ye veya asillerle uşaklar (*cottagers*) arasındaki bir durumda bulunan insanlara vermek için yeteri kadar büyük çiftliklere sahip olması son derece önemlidir. ... Gerçekten de en yetkili savaş uzmanlarının görüşüne göre bir ordunun temel gücü piyadesinde, yani yürüyen askerlerindedir. Fakat iyi bir piyade gücü kurabilmek için hizmetkâr veya yoksul olarak değil, özgürlük ve belli bir refah içinde yetişmiş insanlar gereklidir. Dolayısıyla bir devlet, özellikle asilleri ve efendileri bakımından zenginse ve buna karşılık çiftçilerle toprağı işleyenler basit gündelikçi ve uşak veya besleme durumundaysa, o devletin iyi bir atlı gücü olabilir ama hiçbir zaman sağlam bir piyadesi olamaz. ... Bu durum sadece asillerle sefil köylüleri olan Fransa ve İtalya'da ve daha başka ülkelerde görülür. ... O kadar ki bu ülkeler piyadeleri için İsviçreli vb. ücretli askerler kullanmak zorundadır. Nüfuslarının çok, askerlerinin az olması, bunun sonucudur." ("The Reign of Henry VII etc. Verbatim Reprint from Kennet's England, ed. 1719", Lond. 1870, s. 308.)

veya 2 acre'lık bir toprak parçası olmaması halinde şikâyetler yükseldiği görülmektedir. Bugünse tarım işçisi, ufak bir bahçesi olunca veya hatırı sayılır bir uzaklıkta birkaç dönümlük bir tarla kiralayınca kendini pek mutlu saymaktadır.

> "Toprak beyleri ve çiftçiler" diyor Dr. Hunter, "burada el ele veriyor. Tarım işçisinin kulübesine katılacak birkaç acre'lık toprak işçiyi çok fazla bağımsızlaştırırmış."[221]

Reform hareketi ve bunun sonucunda kilise mallarının muazzam ölçüde yağmalanması, 16. yüzyılda halk kitlelerinin zora dayanan yöntemlerle mülksüz bırakılması hareketine yeni ve korkunç bir dürtü sağlamıştı. O dönemde Katolik Kilisesi, İngiltere topraklarının büyük bir kısmının feodal mülkiyetini elinde tutuyordu. Manastırların vb. baskı altına alınması, buralarda oturanları proletaryanın arasına itmişti. Kilise mülkleri, açgözlü saray gözdelerine hediye edilmiş ya da spekülatör çiftçilere ve kentlilere komik fiyatlarla satılmış, bunlar da, babadan oğula geçen oturma hakkına sahip eski sakinleri kitle halinde kapı dışarı edip, elde ettikleri toprakları birleştirmişti. Yoksulların kilise aşarının bir kısmı üzerindeki yasayla garanti edilmiş mülkiyet hakkına sesiz sedasız el konmuştu.[222] Kraliçe Elizabeth İngiltere'yi dolaştıktan sonra *"Pauper ubique jacet"* (yoksullar her yerde hor görülüyor) diye bağırmıştı. Saltanatının 43. yılında, sonunda yoksulluğu resmen kabul etmek ve bir yoksullar vergisi çıkarmak zorunda kalınmıştı.

> "Bu yasayı hazırlayanlar, gerekçelerini açıklamaktan utandıkları için, tüm geleneklere aykırı şekilde, onu herhangi bir *preamble*'ı (gerekçe içeren girişi) olmadan dünyaya getirdi."[223]

I. Charles'ın 16. hükümdarlık yılında çıkarılan bir yasayla (4) kalıcı olduğu ilan edilen bu yasa gerçekte ancak 1834'te yeni bir daha katı biçim aldı.[224] Reform hareketinin bu doğrudan etkileri, en kalıcı olanları

---

221 Dr. Hunter, l.c. s. 134. Eski yasalar tarafından "tahsis edilen arazi miktarı bugün tarım işçileri için fazla ve daha kötüsü onları küçük çiftçi haline getirmeye yol açabilecek bir şey olarak görülürdü." (George Roberts, "The Social History of the People of the Southern Counties of England in past centuries", Lond. 1856, s. 184.).

222 "Yoksulların kilise ondalıklarından pay alma hakkı eski nizamnamelere dayanır." (Tuckett, l.c., v. II, s. 804, 805.)

223 William Cobbett, "A History of the Protestant Reformation", § 471.

224 Protestanlık "ruhu" diğer şeyler yanında, aşağıya kaydedilenlerden anlaşılabilir. Güney İngiltere'de birtakım toprak sahipleri ve müreffeh çiftçiler kafa kafaya verirler ve Kraliçe Elizabeth'in Yoksullar Yasası'nın doğru yorumu üzerine on soru ortaya koyup bunları zamanın ünlü bir hukukçusu (daha sonra, I. James zamanında hakimliğe atanmış) olan Sergeant Snigge'nin değerlendirmesine sunarlar. "Dokuzuncu soru: kilise bölgesinin birkaç zengin çiftçisi, yasanın yürütülmesinde her türlü karışıklığı önleyecek akıllıca bir plan tasarladı. Kilise bölgesi dahilinde bir cezaevi inşa ettirmeyi teklif ediyorlar. Buraya hapsedilmeyi reddeden yoksullara yardım verilmeyecek. Sonra, biri bu kilise bölgesinin

değildi. Kilise mülkleri, geleneksel toprak mülkiyeti ilişkilerinin dinsel dayanağını oluşturuyordu. Bu dayanak yıkıldıktan sonra geleneksel düzenin uzun süre ayakta tutulması mümkün değildi.[225]

17. yüzyılın son on yıllarında bile, bir bağımsız köylü kitlesi olan *yeomanry* (küçük çiftçiler sınıfı), sayıca, çiftçiler sınıfından hâlâ büyüktü. Cromwell'in asıl gücünü bunlar oluşturmuştu; bunlarla, ayyaş taşra beyleri ve onların uşaklığını yapan, eski metreslerinin kocası olmak zorunda kalan taşra papazları arasında yapılacak bir karşılaştırma, Macaulay'in bile itiraf ettiği gibi, birinciler lehine sonuçlanıyordu. Ücretli tarım işçileri bile hâlâ ortak topraklarının sahipleri arasında bulunuyordu. Yaklaşık olarak 1750'de *yeomanry* yok olmuştu[226] ve 18. yüzyılın son on yıllarında

---

yoksullarını kiralamak isterse, yoksullardan bizi kurtarmak için ödeyebileceği en düşük fiyatı, önceden tespit edilecek bir tarihte, kapalı zarfla bize bildirmesi gerektiği civara haber yerilecek. Bu planı hazırlayanlar civar bölgelerde hiçbir biçimde çalışma isteğinde olmayan ve çalışmadan yaşayabilmek için (*so as to live without labour*) ya bir çiftlik ya da bir gemi alacak servet veya kredisi olmayan insanların bulunduğunu tahmin ediyor. Bu kimseler mahalli kilise idaresine herhalde çok elverişli teklifler yapmaya hazır olacaktır. Şurada veya burada yoksullar ölecek olursa, kilise idaresi yoksullarına karşı bütün vecibelerini yerine getirmiş olacağı için, suç bunları üstlenmiş olan kimsenin üstünde kalacaktır. Bununla beraber sözü geçen yasanın bu tür ihtiyat tedbirlerine (*prudential measures*) imkan vermemesinden korkulur. Fakat şunu da bilmeniz gerekir ki, bu kontluğun ve komşu kontlukların *freeholder*'ları (mülk sahipleri), hapsedilmeyi reddeden herkesin yardım görme hakkını kaybetmesini sağlamak için yoksulların hapsedilmesine ve çalışmaya zorlanmalarına olanak verecek bir yasa teklif etmek üzere Avam Kamarası'ndaki temsilcilerine çağrıda bulunmak amacıyla bize katılacaktır. Böylece sefillerin yardım görmeye ihtiyaç duymalarının önleneceğini (*will prevent persons in distress from wanting relief*) ümit ediyoruz." (R. Blakey, "The History of Political Literature from the earliest times", Lond. 1855, v. II, s. 84, 85.) - İskoçya'da serfliğin kaldırılması İngiltere'den birkaç yüzyıl sonra olmuştur. 1698'de bile Saltoun'lu Fletcher, İskoçya parlamentosunda şu açıklamayı yapmıştı: "İskoçya'da dilenci sayısının 200.000'in altında olmadığı tahmin ediliyor. Prensip itibarıyla bir cumhuriyetçi olarak benim bu durumu düzeltmek için düşünebildiğim tek çare, eski serflik sistemini tekrar ihya edip kendini geçindirmekten aciz olan herkesi köle haline getirmektir." Eden, l.c., b. I, ch. I, s. 60, 61'e göre: "Yoksulluk, tarım işçisinin özgürlüğüne kavuştuğu gün başlamıştır. ... Bizim ulusal yoksullarımızın gerçek ebeveynleri manifaktürler ve ticarettir." Eden, prensip itibarıyla cumhuriyetçi olan İskoçyalımız gibi, ancak bir noktada yanılıyor: çiftçileri proleter ya da *pauper* haline getiren şey, serflik sisteminin kaldırılması değil, çiftçinin toprak üzerindeki mülkiyetinin kaldırılmasıdır. - Mülksüzleştirmenin başka türlü gerçekleştirildiği Fransa'da 1566 tarihli Moulins Buyruğu ve 1656 Fermanı İngiltere'nin Yoksullar Yasası'na tekabül eder.

225 Protestan Ortodoksluğunun merkezi olan Oxford Üniversitesi'nin eski ekonomi politik Profesörü Bay Rogers bile, "History of Agriculture" (Tarım Tarihi) adlı eserinin önsözünde, halk kitlelerinin yoksullaşmasına Reform'un sebep olduğunu belirtiyor.

226 "A Letter to Sir T. C. Bunbury, Brt.: On the High Price of Provisions. By a Suffolk Gentleman", Ipswich 1795, s. 4. Büyük çiftlikler sisteminin mutaassıp savunucusu, "Inquiry into the Connection of large farms etc" (Lond. 1773, s. 139) adlı eserin yazarı [J. Arbuthnot] bile şöyle diyor: "En çok, *yeomanry*'mizin, gerçekte bu ulusun bağımsızlığını kendilerine borçlu olduğumuz bu insan topluluğunun yok olmasına yanıyorum. Bugün topraklarının tekelci lordlar tarafından küçük çiftçilere kiraya verilmesini görmekten elem duyuyorum; bu küçük çiftçiler, kira sözleşmelerinde yer alan koşullar yüzünden, yapılacak her kötülük için ilk çağrıya hemen cevap vermeye hazır vasallardan daha fazla bir şey değildir."

tarım işçisinin ortak tarım toprağı ile ilişkisinin son izi yok oldu. Burada tarım devriminin salt ekonomik nedenlerini bir yana bırakacak ve yalnızca bunu hızlandıran zor yöntemleri üzerinde duracağız.

Stuartlar'ın restorasyonu zamanında, toprak sahipleri, kıta Avrupası'nın her yerinde yasal formalitelere uyulmadan da gerçekleştirilen bir gaspı, hukuki yollarla sağlamayı başarmıştı. Feodal toprak düzenini kaldırmış, yani toprak sahipliği dolayısıyla devlete olan yükümlülüklerden kurtulmuş; devletin zararını köylülerin ve geriye kalan halk kitlelerinin sırtına yüklenen vergilerle "telafi etmiş"; üzerlerinde yalnızca feodal haklara sahip oldukları mülklerin modern özel mülkiyetini elde etmiş; ve son olarak, İngiliz tarım işçileri üzerindeki etkisi Tatar Boris Godunov tarafından çıkarılan fermanın Rus köylüsü üzerindeki etkisiyle *mutatis mutandis* (gerekli değişikliklerden sonra) aynı olan yerleşme yasalarını (*laws of settlement*) zorla çıkarttırmışlardı.

"Glorious revolution" (şanlı devrim), Orange Prensi III. William[227] ile birlikte, toprak sahibi ve kapitalist kâr yapıcılarını iktidara getirdi. Bunlar, o zamana kadar mütevazı bir biçimde yürütülmüş olan devlet toprakları yağmasını muazzam bir ölçeğe taşıyarak yeni bir dönem açtı. Devlet toprakları bol keseden eşe dosta peşkeş çekildi, komik fiyatlarla satıldı ya da doğrudan doğruya gasp yoluyla özel mülklere katıldı.[228] - Bütün bunlar en küçük bir yasal formaliteye aldırış etmeksizin yapıldı. Böylesine hileli yollarla el konan devlet toprakları ve kilise yağması, cumhuriyetçi devrim sırasında tekrar kaybedilmedikleri ölçüde, İngiliz oligarşisinin bugünkü muhteşem malikânelerinin temelini oluşturur.[229] Burjuva kapitalistler, diğer şeyler yanında, toprağı tümüyle ticari bir meta haline getirmek, tarımda büyük işletmeciliğin daha geniş bir alana yayılmasını sağlamak ve özgür ve korunmasız taşra proletaryası arzını artırmak vb. amaçlarla bu operasyonu kolaylaştırmıştı. Ayrıca, yeni toprak aristok-

---

227 Bu burjuva kahramanın kişisel ahlakıyla ilgili olarak, başka şeylerin yanında, şuna bakınız: "1695'te İrlanda'da geniş arazilerin Lady Orkney'e bağışlanması, kralın muhabbetinin ve Lady'nin etkisinin açık örneğidir. Lady Orkney'in sevgi uyandıran hizmetlerinin *foeda labiorum ministeria* (dudaklarıyla icra edilen adi hizmetler) olduğu varsayılıyor." (Sloane Manuscript Collection, British Museum, Nr. 4224 içinde. Elyazmasının başlığı: »The character and behaviour of King William, Sunderland etc. as represented in Original Letters to the Duke of Shrewsbury from Somers, Halifax, Oxford, Secretary Vernon etc.« Bu elyazması tuhaflıklarla doludur.)

228 "Satış yoluyla olsun, hibe yoluyla olsun taht mülklerinin yasadışı yollarla elden çıkarılması, İngiliz tarihinin rezil bir bölümünü oluşturur. ... Kurbanı ulus olan muazzam bir sahtekarlıktır (*gigantic fraud on the nation*)." (F. W. Newman, "Lectures on Political Econ.", Lond. 1851, s. 129, 130.) [Bugünkü İngiliz büyük toprak sahiplerinin mülklerine nasıl sahip oldukları hususunda ayrıntılı bilgi için bkz. (N. H. Evans,) "Our old Nobility. By Noblesse Oblige", London 1879. -F. E.]

229 Örneğin, son temsilcisi Lord John Russell olan Bedford düklüğü hakkında E. Burke'nin yazmış olduğu "the tomtit of liberalism" (liberalizmin çalıkuşu) broşürü okunabilir.

rasisi, yeni bankokrasinin, yeni boy veren yüksek finans çevrelerinin ve o zamanlar koruyucu gümrüklere dayanan büyük manifaktür sahiplerinin doğal müttefikiydi. İngiliz burjuvazisi, kendisininkinin tersine bir tutumla, iktisadi dayanakları olan köylülerle birlikte kraliyet topraklarının oligarşinin elinden zorla geri alınmasında kralları desteklemiş (1604 yılından itibaren, sonrasında X. Charles ve XI. Charles dönemlerinde) olan İsveç burjuvazisi kadar, kendi çıkarları için akılcı bir yol izlemişti.

Ortak mülkiyet -yukarıda sözünü ettiğimiz devlet mülkiyetinden tümüyle farklı olarak- feodalite kisvesi altında yaşamaya devam etmiş eski bir Cermen kurumuydu. Ortak mülkiyet konusu topraklara çoğu kez tarım topraklarının mera haline getirilmesiyle birlikte yürütülmüş olan zorla el koyma hareketinin 15. yüzyılın sonunda başlayıp 16. yüzyılda devam ettiğini görmüş bulunuyoruz. Ne var ki, o zamanlar bu zorla el koyma hareketleri, yasa koyucunun 150 yıl boyunca boş yere karşı koymaya çalıştığı bireysel olaylar olarak yürütülmüştü. 18. yüzyılın getirdiği ilerleme, yasanın kendisinin ortak toprakların yağma aracı haline gelmesiydi; bu arada, büyük çiftçiler de kendi küçük özel bağımsız yöntemlerini uygulamaktan geri kalmıyordu.[230] Yağmanın parlamenter biçimi, *"Bills for Inclosures of Commons"*dır (Ortak Toprakların Çevrilmesi İçin Yasa Tasarıları"dır); bunlar, diğer bir deyimle, toprak beylerinin halka ait toprakları kendi kendilerine hediye etmelerini sağlayan kararnameler, halkı mülksüzleştirme kararnameleridir. Sir F. M. Eden, ortak mülkiyeti, feodal beylerin yerini alan büyük toprak sahiplerinin özel mülkiyeti olarak göstermeye yönelik kurnazca iddiasını, "Ortak Toprakların Çevrilmesi İçin Genel Parlamento Yasası" çıkarılmasını isteyerek yine kendisi çürütmüş oluyordu; böylece, bunların özel mülkiyet konusu mülkler haline getirilebilesi için parlamento yoluyla bir darbenin gerekli olduğunu itiraf etmekle kalmıyor, ayrıca, yasa koyucudan mülksüzleştirilen yoksullara bir "tazminat" ödenmesini talep ediyordu.[231]

Bağımsız yeoman'lerin yerini uşak ruhlu, toprak sahibi efendilerinin keyif ve iradelerine tabi bir güruh teşkil eden ve sözleşmeleri yıllık olarak yenilenen *tenants-at-will* (mülk sahibinin keyfine tabi kiracılar) alırken, devlet topraklarının yağma edilmesinin yanı sıra, ortak toprakların sistematik bir biçimde yürütülen yağması, 18. yüzyılda sermaye çiftlikleri[232]

---

230 "Çiftçiler, çiftlik hayvanı veya kümes hayvanı beslemeleri durumunda çiftlik ambarlarından yem çalacakları bahanesiyle *cottagers*'a (kulübe sakinlerine) kendi dışlarında herhangi bir canlı beslemeyi yasak etmiştir. *Cottagers*'ın çalışkan kalmasını istiyorsanız onları yoksul tutun, demişlerdir. Gerçek olgu ise, çiftçilerin ortak topraklar üzerinde her türlü hakkı ele geçirmiş olmasıdır." (A Political Inquiry into the Consequences of enclosing Waste Lands", Lond. 1785, s. 75.)

231 Eden, l.c., Preface, [s. XVII, XIX].

232 "Capital farms". ("Two Letters on the Flour Trade and the Dearness of Corn. By a Person

veya tüccar çiftlikleri[233] adı verilmiş olan büyük çiftliklerin artmasına ve kır halkının sanayi proletaryası haline gelmek üzere"serbest kalmasına" özellikle yardımcı oldu.

Bununla beraber, 18. yüzyıl ulusal zenginlik ile halkın yoksulluğu arasındaki özdeşliği henüz 19. yüzyıl derecesinde kavrayamamıştı. Bu dönemin iktisat literatüründe yer alan *"enclosure of commons"* (ortak toprakların çevrilmesi) sorunu hakkındaki şiddetli tartışmanın nedeni budur. Durumu daha canlı bir şekilde sergilemek için, önümde duran muazzam malzeme yığınından bazı örnekler vereceğim.

> "Hertfordshire'in kilise bölgelerinin birçoğunda," diye yazıyor öfkeli bir kalem, "ortalama olarak 50-150 acre'lık 24 çiftlik, 3 çiftlikte birleştirilmiştir."[234] "Northamptonshire ve Lincolnshire'da ortak topraklar büyük ölçüde çevrilmiştir; ve bu şekilde ortaya çıkan yeni lordlukların çoğu otlak haline getirilmiştir, öyle ki eskiden 1.500 acre'ı sürülen toprakların şimdi ancak 50 acre'ı sürülüyor. ... Ev, ambar, ahır, vb. harabeleri", eskiden buralarda oturanlardan arta kalan bütün izler işte bunlar. "Birçok yerde, yüzlerce ev ve aile ... 8'e veya 10'a indi. ... Çitlerin ancak son 15 veya 20 yıl içinde çevrildiği kilise bölgelerinin çoğunda, tarlaların açık olduğu zamanlarda toprağı işleyenlere oranla pek az sayıda mülk sahibi kalmıştır. 4 veya 5 zengin hayvan yetiştiricisinin, yeni çevrilmiş ve eskiden 20-30 çiftçi ile çok sayıda küçük çiftçi ve köylünün elinde bulunan arazileri gasp etmiş oldukları ender görülen şeylerden değildir. Bütün bu insanlar ve aileleri, çalıştırdıkları ve geçindirdikleri diğer birçok aile ile birlikte mülklerinden atılmış bulunuyor."[235]

Komşu mülk sahiplerinin çevirme bahanesiyle el koydukları topraklar, sadece işlenmeyenler değil, fakat çoğu zaman yerel topluluğa belirli bir ödeme yaparak ya da birlikte ekilen topraklardı.

> "Burada açık arazilerin ve tarlaların çevrilmesinden bahsediyorum. Çevirmeyi savunan yazarlar bile bunun büyük çiftliklerin tekelini artırdığını, besin maddelerinin fiyatlarını yükselttiğini ve nüfusun azalmasına yol açtığını kabul ediyor. ... ve işlenmemiş topraklar söz konusu olsa bile bu haliyle bugünkü icraat yoksulun elinden geçim araçlarının bir kısmını alıyor ve zaten çok büyük olan çiftlikleri daha da büyütüyor."[236] Dr. Price

in Business", Lond. 1767, s. 19, 20.)

233 "Merchant-farms". ("An Inquiry into the Present High Prices of Provisions", Lond. 1767, s. 11. Not.) Üzerinde yazarının ismi olmaksızın yayınlanan bu iyi eser Rahip Nathaniel Forster tarafından yazılmıştır.

234 Thomas Wright, "A short address to the Public on the Monopoly of large farms", 1779, s. 2, 3.

235 Rev. Addington, "Enquiry into the Reasons for or againts enclosing öpen fields", Lond. 1772, s. 37-43 passim.

236 Dr. R. Price, l.c, v. II, s. 155, 156. Forster, Addington, Kent, Price ve James Anderson okunmalı ve dalkavuk MacCulloch'un "The Literature of Political Economy", Lond. 1845 adlı kataloğundaki zavallı laf ebeliği ile karşılaştırılmalı.

> şöyle diyor: "Toprak, az sayıda büyük çiftçinin eline düştüğü zaman, küçük çiftçiler" (bunları, daha önce bir başka yerde, "işledikleri toprağın ürünü ve ortak topraklarda otlamaya bıraktıkları koyunlar, kümes hayvanları, domuzlar, vb. ile kendilerini ve ailelerini geçindiren küçük mülk sahipleri ve işletmeciler" olarak tanımlar) "hayatlarını kazanmak için başkalarının yanında çalışmak ve ihtiyaçlarını gidip pazardan satın almak zorunda kalan insanlar haline gelecektir. ... Zorlama fazla olacağından belki daha fazla iş yapılacaktır. ... İş arayan daha çok insan buralara itileceği için kentler ve manifaktürler büyüyecektir. Çiftliklerin yoğunlaşmasının etkisi doğal olarak bu yoldadır ve uzun yıllardır bu krallıkta fiilen bu yolda etki doğurmaktadır."[237]

Dr. Price bunun genel sonucunu şöyle özetliyor:

> "Kısacası halkın aşağı sınıflarının durumu her bakımdan kötüleşti: küçük mülk sahipleri ve çiftçiler gündelikçi ve ücretli işçi durumuna düştü ve aynı zamanda bu koşullar altında hayatlarını kazanmaları zorlaştı."[238]

Gerçekten de, Eden'in bile kabul ettiği gibi, ortak toprakların gaspı ve bunu izleyen tarım devrimi, tarım işçileri arasında öylesine şiddetli bir şekilde hissedildi ki, 1765-1780 yılları arasında ücretleri asgarinin altına düşmeye başladı ve resmî yoksul yardımlarıyla bunları destekleme zorunluluğu doğdu. Eden şöyle diyor: "Ücretleri, artık, en gerekli ihtiyaçlarını karşılamaya yetmiyordu."

Bir an için Dr. Price'in hasmı olan bir *enclosure* (çevirme) savunucusunu dinleyelim:

> "Artık tarlalarda zamanlarını ve çabalarını boş yere harcayan o kadar insan görülmüyor diye ülkenin nüfusunun azaldığına hükmetmek hatalı olur. ... Eğer küçük çiftçilerin, başkaları için çalışmak zorunda olan gündelikçilere dönüşmelerinden sonra daha çok iş yapılıyorsa, bu, ulusça" (dönüşenler doğal olarak ulusun dışındadır) "ancak arzu edilmesi gereken bir şey değil midir? ... Bir tek çiftlikte bunların birleşmiş emeği kullanılırsa ürün daha

237 l.c. s. 147.

238 l.c. s. 159. Eski Roma'yı hatırlatıyor. "Zenginler, bölünmez toprakların büyük kısmını ellerine geçirmişti. O zamanki koşullara güvenerek bunların bir daha ellerinden alınmayacaklarını düşünmüşler ve civarlarındaki yoksullara ait olan toprakları ya bunların rızasıyla satın alarak ya da zorla kendi mülklerine katmışlar ve böylece tek tek tarlalar yerine şimdi geniş malikâneler işletecek duruma gelmişlerdi. Özgür insanlar savaş halinde askere alınıp işlerini terk edebileceklerinden, tarımda ve hayvancılıkta köleleri kullanmışlardır. Köle mülkiyeti onlar için daha da kârlı bir işti, çünkü köleler askere gitmediklerinden kolayca çoğalabilirdi; gerçekten de kitle halinde çocuk yapıyorlardı. Kudret sahipleri böylece bütün zenginliği kendilerinde topladı ve bütün ülke kölelerle doldu. İtalyanların sayısı ise aksine yoksulluktan, vergilerden ve askerlikten kırıla kırıla her geçen gün azaldı. Barış dönemlerinde bile tam bir işsizliğe mahkûm edilmiş bulunuyorlardı; çünkü, zenginler toprağı ellerinde tutuyor ve tarımda özgür insanlar yerine köleleri kullanıyorlardı." (Appian, "Römische Bürgerkriege", I, 7.) Bu pasaj Licinia yasalarından önceki döneme aittir. Romalı pleblerin mahvını böylesine hızlandıran askerlik, Şarlman'ın da Almanya'nın özgür köylülerini serf durumuna indirmek için özenle kullandığı başlıca araçtır.

büyük olacaktır: böylece ortaya manifaktürler için bir artık ürün çıkacak ve ülkemizin gerçek altın madenleri olan bu manifaktürler kendilerine sağlanan tahıl miktarı oranında gelişeceklerdir."[239]

Politik iktisatçının, kapitalist üretim tarzının temellerini atmak için gerekli hale gelir gelmez,"kutsal mülkiyet hakkına"en utanmazca saldırıları ve insanlara karşı girişilen en kaba şiddet hareketlerini nasıl stoik bir gönül rahatlığı ile karşıladığı hususunda bir kanaat sahibi olmak için, başkaları arasında, muhafazakar ve "insancıl" olma özellikleri de bulunan F. M. Eden'e bakmak yeter. 15. yüzyılın son 30 yılından 18. yüzyılın sonuna kadar çiftçilerin şiddet yoluyla mülklerinden atılmalarını izleyen soygun, dehşet ve halkın sefil ve perişan hale gelmesi gibi bir seri olaylar, onu sadece şu "ferahlatıcı" sonuca götürüyor:

"Ekilen topraklarla otlaklar arasında doğru (*due*) bir oran kurmak gerekiyordu. Bütün 14. yüzyıl boyunca ve 15. yüzyılın büyük kısmında, ekilen her 2, 3, hatta 4 acre toprağa karşılık hâlâ 1 acre otlak vardı. 16. yüzyılın ortasına doğru bu oran değişti: ilk önce ekilen 2 acre toprağa karşılık 2 acre otlak meydana geldi; sonra 2 acre otlağa karşılık 1 acre toprak ekildi; nihayet 3 acre otlağa karşılık 1 acre ekilen toprak doğru oranına varıldı."

19. yüzyılda, doğal olarak, tarım işçisi ile ortak topraklar arasındaki bağın anısı bile silinip gitti. Daha sonra olup bitenleri hiç anmayalım; örneğin, kır halkı, 1810-1831 yılları arasında elinden zorla alınan ve parlamento aracılığıyla bir kısım toprak beyinin diğer bir kısım toprak beyine hediyesi haline gelen 3.511.770 acre'lık ortak arazi karşılığında bir tek kuruş tazminat almış mıdır?

Tarımla uğraşan halkı toptan topraktan koparıp mülksüzleştiren son büyük süreç, *"clearing of estates"* (gayrimenkullerin temizlenmesi, gerçekte bunların üzerindeki insanların dışarı atılması) olmuştur. Şimdiye kadar görmüş olduğumuz bütün İngiliz yöntemleri "temizleme"yle son noktalarına ulaştırıldı. Bundan önceki kısımda modern dönemle birlikte doğan koşulları gözden geçirirken görülmüş olduğu gibi, artık süpürülüp atılacak bağımsız köylü kalmayan yerlerde şimdi kulübeler "temizleniyordu"; ve böylece tarım işçileri artık kendileri tarafından işlenen topraklar üzerinde başlarını sokacak bir kulübecik için gerekli olan toprak parçasını bile bulamıyordu. Bununla beraber, *"clearing of estates"* denildiği zaman gerçek anlamında neyin kastedildiğini ancak modern roman edebiyatının pek gözdesi olan bir ülkeye, yukarı İskoçya'ya

239 [J. Arbuthnot,] "An Inquiry into the Connection between the present prices of Provisions etc", s. 124, 129. Benzer, ama karşıt eğilimli bir görüş: "İşçiler kulübelerinden kovuluyor ve kentlerde iş aramaya zorlanıyorlar; ama o zaman daha yüksek bir net hasıla elde ediliyor ve böylece sermaye artıyor." ([R. B. Seeley,] "The Perils of the Nation", 2nd ed., London 1843, s. XIV.)

bakarak anlayabiliriz. Orada, bu olay, sistematik bir biçimde ve büyük ölçekli olarak yürütülmüş ve böylece bir darbede gerçekleştirilmiş olmasıyla (İrlanda'da toprak beyleri birçok köyü bir anda silip yok etmişlerdir; İskoçya'da Alman prenslerinin toprakları büyüklüğünde araziler söz konusudur), ve son olarak darbeye maruz kalan toprak mülkiyetinin özel biçimi bakımından, ayrı bir özellik gösterir.

Yukarı İskoçya'da yaşayan Kelt halkı, her biri yerleştiği toprağın sahibi olan klanlardan oluşuyordu. Klanın temsilcisi olan başkan veya "büyük adam", tıpkı İngiltere kraliçesinin ulusal toprakların ismen sahibi olması gibi, klan topraklarının sadece ismen sahibi idi. İngiliz hükümeti bu "büyük adamlar"ın kendi aralarındaki savaşlara ve bunların aşağı İskoçya'nın komşu ovalarına sürekli sarkmalarına kesin olarak son vermeyi başardıktan sonra, klan reisleri eski haydutluk mesleklerini terk etmedi; bunun sadece şeklini değiştirdiler. Kendi otoritelerine dayanarak ismen sahip bulundukları mülkiyet haklarını özel mülkiyet hakkına çevirdiler ve bunun sonucu olarak klan halklarıyla çatışma haline girdikleri için, bunları apaçık zor ve kuvvete dayanarak kovmaya karar verdiler.

Profesör Newman şöyle diyor:

> "Bir İngiltere kralı aynı biçimde uyruklarını denize dökme hakkına sahip olduğunu pekâlâ iddia edebilirdi."[240]

Taht talibinin son başkaldırma hareketinden sonra başlamış olan bu devrimin ilk evreleri Sir James Steuart[241] ve James Anderson'ın[242] yazılarından takip edilebilir. 18. yüzyılda topraklarından kovulan Gael'leri zorla Glasgow'a ve diğer sanayi kentlerine göndermek için, yabancı ülkelere göç etmeleri de yasaklanmıştı.[243] 19. yüzyılda uygulanan yöntemlere[244] örnek olarak burada Sutherland Düşesi tarafından girişilmiş olan

240 "A king of England might as well claim to drive his subjects into the sea." (F. W. Newman, l.c. s. 132.)

241 Steuart şöyle söylüyor: "Bu toprakların rantı" (burada hataya düşerek bu ekonomik kategori ile klan reisine ödenen haraçları birbirine karıştırıyor) "yüzölçümlerine oranla çok düşüktür; ancak, meseleye bir çiftliğin beslediği insanların sayısı açısından bakıldığında, İskoç yaylalarındaki bir toprak parçasının zengin ve verimli eyaletlerde aynı değerdeki bir toprağın beslediğinden on misli daha fazla insanı beslediği görülür." (l.c. v. I, ch. XVI, s. 104.)

242 James Anderson, "Observations on the means of exciting a spirit of National Industry etc.", Edinburgh 1777.

243 1860'ta zor yoluyla mülksüzleştirilen birtakım insanlar kandırılarak Kanada'ya götürüldü. Bazıları dağlara ve komşu adalara kaçtı. Polis tarafından takip edildiler, polisle dövüştüler ve kaçıp kurtuldular..

244 A. Smith yorumcusu Buchanan, 1814'te şöyle diyor: "Kuzey İskoçya'da eski mülkiyet düzeni her gün zorla değişikliğe uğratılıyor. ... Toprak sahibi toprağı, bunu miras yoluyla işleme hakkına sahip çiftçilere" (bu da burada yanlış kullanılan bir kategoridir) "hiç aldırış etmeksizin, en yüksek fiyatı verene arz eder; ve bu kimse de bir ıslah edici (*improver*) ise, derhal yeni bir tarım sistemini uygulamaya girişir. Eskiden küçük köylü çiftçiler tarafın-

"temizlemeler"i anmamız yeter. Ekonomi eğitimi görmüş olan bu kişi, daha iktidarı eline alır almaz köklü bir ekonomik operasyona girişmeye ve nüfusu daha önce benzer süreçlerle zaten 15.000 kişiye indirilmiş bulunan kontluğu baştanbaşa otlak haline getirmeye karar vermişti. Yaklaşık 3.000 aile oluşturan bu 15.000 kişi, 1814-1820 yılları arasında sistemli bir biçimde topraklarından koparıldı ve başka yerlere kovuldu. Bütün köyleri yakılıp yıkıldı, bütün tarlaları otlak haline getirildi. Bu temizlik hareketini sonuçlandırmak için yardıma gelen İngiliz askerleri yerlilerle savaştı. Kulübesini terk etmeyi reddeden yaşlı bir kadın alevler içinde yanarak can verdi. Böylece bu soylu hanım, ezelden beri klana ait olan 794.000 acre toprağı kendisine mal etti. Topraklarından sürülüp çıkarılan yerli halka deniz kıyısında, aile başına 2 acre olmak üzere, yaklaşık 6.000 acre toprak verdi. Bu 6.000 acre o zamana kadar işlenmiş ve sahiplerine bir kuruşluk bir gelir getirmiş değildi. Düşes, soyluluk duygusu ile, yüzyıllardır kanlarını mensup olduğu aile için akıtmış olan bu insanlardan acre başına ortalama 2 şilin 6 penilik bir kira bedeli alacak kadar ileri gitti. Bütün klan topraklarını böylece kendisine mal ettikten sonra, araziyi 29 büyük koyun çiftliğine böldü; bunların her birine, çoğu İngiliz çiftlik yanaşmaları olan birer aile yerleştirdi. 1825 yılında 15.000 Gael'linin yerini artık 131.000 koyun almış bulunuyordu. Yerlilerin deniz kıyısına sürülen kısmı balıkçılıkla geçinmeye çalıştı; ve bir İngiliz yazarının dediği gibi, yarı karada yarı suda yaşayan hayvanlara döndüler, ama her iki tarafta da ancak yarı canlı idiler.[245]

dan işlenen toprak, verdiği ürünle orantılı bir nüfusa sahipti; daha iyi usuller ve daha yüksek rantlar getiren yeni sistem ile mümkün olduğu kadar fazla ürün mümkün olduğu kadar az masrafla elde edilir, ve bu maksatla şimdi gereksiz hale gelmiş bulunan işçilere yol verilir. ... Böylece doğdukları topraklardan atılan bu insanlar hayatlarını kazanmak için fabrikaların bulunduğu kentlere vb. giderler." (David Buchanan, "Observations on etc. A. Smith's Wealth of Nations", Edinb. 1814, vol. IV, s. 144.) "İskoçya büyükleri, aileleri, yabani otları kazıtırmış gibi, yer ve yurtlarından etti; köylere ve köylülere Kızılderililerin intikam hırsıyla vahşi hayvanlara ve inlerine yaptıklarına benzer bir muameleyi reva gördüler. ... Burada insan bir kuzu postu, bir koyun budu, hatta bunlardan da az bir şeyle takas ediliyor. Çin'in kuzey eyaletlerini ellerine geçirdikleri zaman Moğol yüksek meclisinde yerli halkın topraklarından atılması ve topraklarının otlak haline getirilmesi teklif edilmişti. Bu teklifi birçok yüksek İskoçyalı toprak beyi kendi ülkelerinde ve kendi halklarına karşı uygulamaya koymuş ve gerçekleştirmiştir." (George Ensor, "An Inquiry Concerning the Population of Nations", Lond. 1818, s. 215, 216.)

245 Şimdiki Sutherland düşesi, Amerikan Cumhuriyetindeki zenci kölelere duyduğu sempatiyi göstermek amacıyla "Uncle Tom's Cabin"in (Tom Amca'nın Kulübesi) yazarı Bayan Beecher-Stowe'un Londra'da büyük bir debdebe ile karşıladığı zaman (o bunu, İngiltere'de bütün "asil" yüreklerin köle sahipleri için çarptığı İç Savaş boyunca, aristokrat dostlarıyla birlikte, unutma ihtiyatlılığını göstermiştir), Sutherland'lı kölelerin durumunu "New York Tribune"de ortaya koymuştum. (Carey, "The Slave Trade", Philadelphia 1853, adlı eserinde bu yazıdan yer yer parçalar almıştır, s. 202, 203.) Benim bu yazım bir İskoç gazetesi tarafından yeniden basılmış ve gazete ile Sutherland'ın dalkavukları arasında hoş bir polemiğe sebep olmuştu.

Ne var ki, yiğit Gael'lerin kaderinde, "klanın büyük adamları"na taparcasına bağlılıklarının ve kul olmanın kefaretini daha ağır bir biçimde ödemek de varmış. Tuttukları balıkların kokusu büyük adamların burunlarına kadar uzandı. Balık kokusu ile birlikte bir kâr kokusu aldılar ve deniz kıyıları Londra'nın büyük balık tüccarlarına kiralandı. Gael'ler bu kere de buradan kovuldu.[246]

Ama son olarak, otlakların bir kısmı av alanlarına dönüştürüldü. Bilindiği gibi İngiltere'de gerçek anlamında orman yoktur. Büyüklerin parklarında bulunan av hayvanları Londra'nın *alderman*'leri (belediye meclisi üyeleri) gibi yağlı evcil hayvanlardır. Bu nedenle, İskoçya, bu "asil tutku"nun son sığınağıdır.

> "Kuzey İskoçya'da" diyor Robert Somers 1848'de, "ormanlar çok genişletildi. Burada, Gaick'in bir tarafında yeni Glenfeshie ormanı, orada, öte tarafta ise yeni Ardverikie ormanı var. Aynı çizgi üzerinde Bleak-Mount'u, yeni yaratılan bu muazzam kırı bulursunuz. Doğudan batıya, Aberdeen civarından Oban kayalıklarına kadar şimdi artık uzun bir orman dizisi, Kuzey İskoçya'nın diğer taraflarında da Loch Arcahaig, Glengarry, Glenmoriston vb. gibi yeni ormanlar var. ... Tarlalarının otlak haline çevrilmesi ... Gael'leri daha az verimli topraklara sürdü; koyunların yerini av hayvanlarının almaya başladığı bugün sefaletleri daha da ezici hale geliyor. ... Geyik ormanlarıyla[247] halk yan yana var olamaz; ikisinden birinin yerini ötekine bırakması gerekir. Av sahalarının sayı ve genişliklerinin önümüzdeki çeyrek yüzyılda da bundan öncekinde olduğu kadar artmasına izin verilirse, doğdukları topraklar üzerinde artık tek bir Gael bulunamayacaktır. Kuzey İskoçya'daki mülk sahiplerinin bu hareketi kısmen toprak beylerinin aristokrat gururlarını ve av tutkularını okşayan bir modanın ürünüdür, ama av ticareti kısmen de yalnızca kâr amacıyla yapılmaktadır. Çünkü gerçek şu ki, dağlık bölgeler, çoğu zaman, av sahası olarak, otlak olarak sağlayacaklarından çok daha fazla gelir sağlamaktadır. ... Av sahası arayan bir meraklı için biricik sınır kesesinin dolgunluğudur. ... Kuzey İskoçya'nın çektiği acılar, Norman krallarının politikasının İngiltere'ye çektirdiklerinden daha az ağır değildir. Geyiklerin alanı genişledikçe insanlar gittikçe daralan bir çembere sıkıştırıldı. ... Halk bütün özgürlüklerini teker teker kaybetti. ... Baskı bugün de günden güne büyümeye devam ediyor. Toprak beylerinin gözünde, Amerika'nın ve Avustralya'nın vahşi bölgelerinde ağaç ve çalılıkların sökülmesi gibi toprağın yerli halktan temizlenmesi değişmez bir ilke, tarımsal bir gerekliliktir ve bu işlem sessiz sedasız, iş icaplarına uygun bir tarzda sürüp gidiyor."[248]

---

246 Bu balık ticareti hakkında ilginç bilgiler için bkz. Bay David Urquhart, "Portfolio, New Series". - Nassau W. Senior, yukarıda alıntı yapılan, ölümünden sonra yayınlanmış yazısında, "Sutherlandshire'da yapılanları insanlığın tanık olduğu en yararlı temizliklerden (*clearings*) biri olarak" gösterir. (l.c [s. 282].)

247 İskoçya'nın *"deer forest"*larında (geyik ormanlarında) bir tek ağaç yoktur. Koyunlar çıplak tepelerden sürülmüş, bunların yerine geyikler getirilmiş ve bu tepelere *"deer forest"* denmiştir. Burada ne bir ağaçlandırma ne de bir gerçek orman kültürü vardır.

248 Robert Somers, "Letters from the Highlands; or, the Famine of 1847", Lond. 1848, s. 12-28, passim. Bu mektuplar önce *"Times"*da çıkmıştı. İngiliz iktisatçıları Gael'lerin uğradıkları

1847 kıtlığını doğal olarak bunların fazla nüfusa sahip olmalarıyla açıkladı. *"Clearing of estates"* (malikanelerin temizlenmesi) veya Almanya'daki adıyla *"Bauernlegen"*, Almanya'da özellikle Otuz Yıl Savaşları'ndan sonra ortaya çıktı ve daha 1790 yılında Kursachsen'da köylü ayaklanmalarına yol açtı. İlk olarak II. Friedrich Prusya eyaletlerinin çoğunda köylülere mülkiyet hakkı sağladı. Friedrich, Silezya'yı fethettikten sonra, toprak beylerini kulübeleri, samanlıkları vb. yeniden yapmaya, köylülere hayvan ve tarım alet ve gereçleri sağlamaya zorladı. Onun, ordusu için askere, hazinesi için vergi mükelleflerine ihtiyacı vardı. Kaldı ki, Friedrich'in mali sistemi altında ve despotizm, bürokrasi ve feodalizm kırması idaresinde köylünün nasıl bir tatlı hayat sürdüğü, hayranı olan Mirabeau'dan aldığımız aşağıdaki pasajda görülmektedir: "Keten, Kuzey Almanya'daki köylülerin en büyük zenginliklerinden birini oluşturur. İnsan soyu için şanssızlık şu ki, bu, refaha yol açmak yerine yalnızca sefalete engel olan bir yardımcı araçtır. Dolaysız vergiler, angaryalar ve her tür zorunlu hizmetler, satın aldığı her şey için bunların üzerine bir de dolaylı vergiler ödemek zorunda olan Alman köylüsünü yere serer ... ve yıkımını tamamlamak üzere, ürünlerini istediği gibi, istediği yerde ve istediği şekilde satmaya cesaret edemez; ihtiyaç duyduklarını, onları daha düşük fiyatlarla sağlayabilecek olan satıcılardan almaya da cesaret edemez. Bütün bu nedenler, onu, yavaş yavaş ama kesin olarak mahveder ve iplikçilik olmasaydı doğrudan vergileri vadeleri geldiğinde ödeyemezdi; iplikçilik, karısını, çocuklarını, hizmetçilerini, uşaklarını ve kendini yararlı bir şekilde çalıştırarak ona bir kaynak sağlar. Ama bu kaynağa rağmen ne kadar yorucu bir yaşam! Yazın ve hasat zamanı bir kürek mahkumu gibi çalışır; saat 9'da yatar ve işlerini bitirebilmek için saat 2'de kalkar; kışın, daha uzun süre dinlenerek gücünü toplaması gerekirdi; ama vergileri ödemek için satmak zorunda kalacağı ürünlerini elden çıkaracak olsa, ekmek yapacak ve ekecek tahılı kalmazdı. Dolayısıyla, bu deliği kapatmak için iplik eğirmek zorundadır ... hem de en büyük çabayla. Bu nedenle köylü, kışın gece yarısı ya da saat birde yatar ve saat 5'te ya da 6'da kalkar; veya saat 9'da yatar ve saat 2'de kalkar ve pazarları bir yana bırakılırsa yaşamının bütün günleri böyle geçer. Bu aşırı uyanık kalma ve aşırı çalışma insanı tüketir ve kırlarda erkeklerin ve kadınların kentlerdekilerden çok daha önce yaşlanmalarının nedeni budur." (Mirabeau, l.c., t. III, s. 212 vd.)

2. Basıma not. Mart 1866'da, Robert Somers'in yukarıda alıntı yapılan eserinin yayınlanmasından 18 yıl sonra, Profesör Leone Levi, koyun otlaklarının geyik ormanlarına dönüştürülmesi hakkında Society of Arts'ta bir konuşma yaptı ve Kuzey İskoçya'daki tahribatı anlattı. Şunları da söylüyordu: "Nüfusun azaltılması ve ülkenin otlak haline getirilmesi, harcama yapmadan gelir elde etmenin en kolay aracıydı. ... Otlak yerine bir geyik ormanı yaylalardaki alışılmış değişim oldu. Eskiden koyunlara yer açmak için insanlar nasıl kovulduysa şimdi de vahşi hayvanlar koyunları kovuyor. ... Dalhousie kontunun Forfarshire'daki malikânesinden çıkıp John o'Groats'a kadar geyik ormanından hiç çıkmadan yürünebilir. - Pek çoklarında" (bu ağaçlık yerlerde) "tilki, vahşi kedi, sansar, kokarca, gelincik ve Alp tavşanı yerli hayvanlardır; tavşan, sincap ve fare ise kısa bir süre öncesinden beri buralara gelmiştir. İskoçya istatistiklerinde istisnai verimlilikte ve genişlikte otlaklar olarak görülen çok büyük bölgeler şimdi her tür tarım ve ıslaha kapatılmış ve sadece az sayıda kişinin av alanları haline getirilmiştir - ve bu yılın çok kısa bir dönemi boyunca sürer."

Londra'da çıkan "Economist"in 2 Haziran 1866 tarihli sayısı şöyle diyor: "Geçen hafta çıkan bir İskoç gazetesinin haberlerinden biri de şuydu: 'Kısa bir süre önce, bu yılki kira sözleşmesinin bitiminde 1.200 sterlin yıllık kira teklif edilen Sutherlandshire'daki en güzel koyun çiftliklerinden biri, bir geyik ormanına dönüştürülecek!' Burada, feodal içgüdüler ... tıpkı Norman fatihlerinin ... New Forest'ı yaratmak için 36 köyü tahrip ettikleri zamanlardaki gibi iş görüyor. ... İskoçya'nın en verimli topraklarından bazılarını da içeren iki milyon acre tümüyle tahrip ediliyor. Glen Tilt'in doğal çimeni Perth kontluğundaki en besleyiciler arasında sayılıyordu; Ben Aulder geyik ormanını, geniş Badenach bölgesinin en iyi otlağıydı; Black Mount ormanının bir bölümü siyah yüzlü İskoç koyunlarının en tercih edilen otlağıydı. İskoçya'da yalnızca avcılık için boş bırakılan topraklar konusunda bir fikir vermek için, bunların, tüm Perth kontluğundan daha geniş bir alanı kapsadığını söylemek yeterlidir. Ben Aulder ormanının kaynakları, bu zoraki yıkımla uğranılan kayıplar konusunda bir fikir verebilir. Bu orman 15 binden fazla koyunu besleyebiliyordu ve İskoçya'nın tüm av alanlarının yalnızca 1/30'unu oluş-

Kilise mülklerinin yağmalanması, devlet topraklarına hileli yollarla el konulması, ortak toprakların çalınması, feodal mülkiyet ile klan mülkiyetinin gaspçı ve insafsız bir terörle modern özel mülkiyete dönüştürülmesi, bütün bunlar, ilk birikimin huzur veren yöntemleriydi. Bunlar kapitalist tarım için araziyi fethetti, toprağı sermayenin parçası haline getirdi ve kentsel sanayiler için gerekli olan özgür ve korunmasız proletaryanın arzını sağladı.

3. 15. Yüzyılın Sonundan İtibaren Mülksüzleştirilenlere Karşı Çıkarılan Kanlı Mevzuat. Ücretlerin Düşürülmesine Yönelik Yasalar

Feodal hizmetkâr ve maiyet sürülerinin dağıtılması ve halkın zorla topraktan koparılmasıyla yaratılan özgür ve korunmasız proletaryanın, yeni doğmakta olan manifaktürler tarafından, bunların dünyaya gelme hızına uygun bir hızda soğurulması mümkün değildi. Öte yandan, kendi alışık oldukları hayat tarzından aniden uzaklaştırılan bu insanlar, yeni şartların gerektirdiği disipline hemen uyum gösteremezlerdi. Bunlar, kısmen kendi eğilimlerinin sonucu olarak, kısmen de koşulların zorlamasıyla, büyük ölçüde dilencilere, soygunculara ve serserilere dönüştü. Bu nedenle Avrupa'da 15. yüzyılın sonunda ve bütün 16. yüzyıl boyunca serseriliğe karşı kanlı şiddet yasaları çıkarıldı. Bugünkü işçi sınıfının ataları, düşürülmüş bulundukları serserilik ve yoksulluktan sorumlu tutulup cezalandırıldı. Yasa koyucu bunları "iradi" suçlular olarak gördü ve artık var olmayan eski koşullar altında çalışmaya devam etmek için iyi niyetli olmalarının yeterli olacağını varsaydı.

İngiltere'de bu yöndeki yasaların çıkarılması VII. Henry döneminde başladı.

VIII. Henry, 1530: Yaşlı ve çalışamayacak durumdaki dilenciler dilenme belgesi alıyor. Buna karşılık, gücü yerinde serserilere kırbaç ve hapis cezası. Bir arabanın arkasına bağlanıp kanları sel gibi akıncaya kadar dövülüyorlar; sonra da, ya doğdukları yere ya da son üç yıldır oturmakta oldukları yere dönmeye ve "yeniden işe koyulmaya" (*to put themselves to labour*) yemin etmek zorunda bırakılıyorlar. Ne vahşi ironi! VIII. Henry'nin saltanatının 27. yılında önceki yasa korundu ama ek maddelerle ağırlaştırıldı. Serserilik suçundan ikinci kez yakalanma durumunda

---

turuyor. ... Bütün bu av alanları şimdi tümüyle boş yatıyor ... Kuzey Denizi'ne gömülselerdi aynı şey olurdu. Bu tür çöllerin ya da boş alanların insan eliyle yaratılmasına yasa koyucunun güçlü eliyle bir son verilmelidir."

ilgili kişi kırbaçlanacak ve kulağının yarısı kesilecek; üçüncü kez yakalanma durumunda ise ağır suçlu ve toplum düşmanı olarak idam edilecekti.

VI. Edward: Saltanatının birinci yılında, 1547'de çıkan bir yasa, işten kaçan bir kişinin, onu aylak olarak ihbar eden kişiye köle olarak verilmesini emrediyor. Efendi, bu köleyi ekmek ve su ile besleyecek, hafif çorba içirecek ve uygun gördüğü et artıklarını verecekti. Kırbacın ve zincirin yardımıyla ona, ne kadar iğrenç ve bayağı olursa olsun, istediği işi yaptırmak hakkına sahipti. Köle, 14 günlüğüne ortadan kaybolursa müebbet köleliğe mahkûm edilecek ve kızgın bir demirle alnına veya yanağına S harfi dağlanacak; üçüncü kez kaçarsa hain olarak idam edilecekti. Efendi, onu, herhangi başka taşınabilir meta veya çiftlik hayvanı gibi satabilir, miras yoluyla devredebilir, başkasına kiralayabilirdi. Efendilerine karşı herhangi bir girişimde bulunan köleler yine ölümle cezalandırılacaktı. Durumdan haberdar edilen sulh hâkimleri herifi takip edecekti. Üç gündür ortalarda dolaşan bir serseri yakalandığında göğsüne kızgın demirle V işareti basılacak ve prangaya vurularak sokakta ya da başka hizmetlerde çalıştırılmak üzere doğduğu yere gönderilecekti. Serseri, yanlış bir doğum yeri gösterdiği takdirde ceza olarak bu yerin sakinlerinin veya loncasının müebbet kölesi olacak ve bir S ile işaretlenecekti. İsteyen herkes, serserinin çocuklarını alma ve erkekleri 24 yaşlarına kadar, kızları ise 20 yaşlarına kadar çırak olarak tutma hakkına sahipti. Kaçmaları durumunda, bu yaşlara kadar, onları diledikleri gibi zincire vurabilecek, kırbaçlayabilecek vb. ustalarının köleleri olacaklardı. Her efendi, onu daha iyi tanımak ve daha emin olmak için kölesinin boynuna, kollarına veya bacaklarına bir demir halka geçirebilirdi.[249] Bu yasanın son kısmı, belirli yoksulların bunlara yiyecek ve içecek sağlayıp iş vermek isteyen yer veya kişiler tarafından çalıştırılmasını öngörür. Bu tür kilise bölgesi kölelerinin varlığı İngiltere'de 19. yüzyılın ortalarına kadar *roundsmen* (devriye) adı altında devam etmiştir.

Elizabeth, 1572: On dört yaşından büyük olup da izin belgesi olmayan dilenciler, bunları iki yıl için hizmetine almak isteyen bir kimse çıkmazsa, sert bir şekilde kırbaçlanacak ve sol kulakları kızgın demirle dağlanacaktı. Kabahatin tekrarı halinde, on sekiz yaşlarını bitirmiş olanlar, bunları iki yıl için hizmetine almak isteyen bir kimse çıkmazsa,

249 "Essay on Trade etc.," 1770, eserinin yazarı şunları belirtiyor: "Bütün serserilerin kızgın demirle dağlanması gerektiğini belirten dikkate değer bir statüde görüldüğü gibi, VI. Edward zamanında İngilizler manifaktürlerin desteklenmesini ve yoksulların çalıştırılmasını gerçekten çok ciddiye almış görünür" vb. (l.c. s. 5.)

idam edilecekti. Üçüncü kez yakalanma halinde ise merhamet gösterilmeksizin hain olarak asılacaklardı. Benzer yasalar: 18 Elizabeth, c. 13 ve 1597[250]

I. James: Ortalıkta dolaşan ve dilenen bir kişi haydut ve serseri ilân edilir. Sulh yargıçları bunları ağır olmayan suç işlemeleri halinde meydanda kırbaçlatma ve ilk yakalanmada 6 ay, ikinci yakalanmada ise 2 yıl hapisle cezalandırma yetkisine sahiptir. Hapis süresi boyunca bunlar sulh yargıçlarının uygun gördükleri sıklık ve miktarda kırbaçlanacaktı. ... Tehlikeli ve ıslah olmaz haydutların sol omuzları R harfi ile işaretlenecek, bunlar zorunlu çalışmaya tabi tutulacak ve bir daha dilenirken yakalandıkları takdirde merhamet gösterilmeksizin idam edileceklerdi. 18. yüzyılın başlarına kadar yasal olarak yürürlükte kalan bu hükümler ancak 12 Anne c. 23 ile kaldırıldı.

17. yüzyılın ortalarında Paris'te bir serseriler krallığının (*royaume de truands*) kurulduğu Fransa'da da buna benzer yasalar görülür. XVI. Louis'nin saltanatının ilk zamanlarında bile (13 Temmuz 1777 tarihli buyruk) geçinme ve mesleğini icra imkânı olmayan, 16-60 yaşları arasındaki her sağlıklı ve güçlü insan küreğe mahkûm edilirdi. V. Charles'ın Hollanda için Ekim 1537 tarihli fermanı, Hollanda eyalet ve şehirleri için 19 Mart 1614 tarihli ilk nizamname, 25 Haziran 1649 tarihli Birleşik Eyaletler "Plakaat"ı vb. aynı nitelikteydi.

250 Thomas More "Utopia"sında [s. 41, 42] şunları yazıyor: "Böylece, haris ve doymak bilmez bir açıkgöz, doğduğu memleket için gerçek bir felaket olan biri, çevrelerini kazık veya çitle çevirerek veya sahiplerine her şeyi sattırıncaya kadar işkence ederek binlerce acre toprağı eline geçirebilir. Bir yoldan veya diğerinden isteyerek veya istemeyerek hepsi, yoksullar, saf yürekliler, erkekler, kadınlar, evliler, yetimler, dullar, kundaktaki çocuklarıyla anneler, bütün varlıklarıyla birlikte çekip gitmek zorundadır; gelirleri az ama sayıları yüksektir, çünkü tarım çok sayıda kola muhtaçtı. Dediğim gibi, dinlenecek bir yer bulamadan eski yuvalarından uzaklarda sürünmek zorundadırlar. Başka koşullar altında, ne kadar değersiz olursa olsun mobilyalarının ve ev araçlarının satışı onlara yardımcı olabilirdi; fakat aniden boşluğa atıldıklarından bunları yok yere ellerinden çıkarmak zorundadırlar. Ve şuradan buraya süründükten ve son kuruşlarını da yedikten sonra, yüce Tanrım, çalmaktan ve böylece usulü dairesinde asılmaktan veya dilenmeye gitmekten başka ne yapabilirler? O zaman bunları yine serseri diye hapse atarlar, çünkü bunlar her türlü işi yapmaya ne kadar arzulu olsalar da dünyada kimse kendilerine iş vermediğinden çalışamazlar ve sürünürler." Thomas More'un dediğine göre serseriliğe ve hırsızlığa zorlanan bu zavallı kaçaklardan "büyük ya da küçük hırsızlık yapmış 72.000 kişi VIII. Henry'nin saltanatı zamanında idam edilmişti." (Holinshed, "Description of England" v. I., s. 186.) Elizabeth zamanında "serseriler sıralar halinde bağlanırdı; bir yıl geçmezdi ki, şurada veya burada 300 ya da 400 kişinin hep birden darağacında sallandırıldığı görülmüş olmasın." (Strype, "Annals of the Reformation and the Establishment of Religion, and other Various Occurences in the Church of England during Queen Elizabeth's Happy Reign", 2nd ed. 1725, vol. II.) Yine aynı Strype'ye göre, Somersetshire'da bir tek yılda 40 kişi asılmış, 35 kişi damgalanmış, 37 kişi kırbaçlanmış ve 183 kişi "ıslah olmaz serseriler" olarak serbest bırakılmıştı. Strype, bununla beraber, "sulh hâkimlerinin ihmali ve halkın aptalca merhameti yüzünden bu büyük mahkûm sayısı işlenmiş cürümlerin 1/5'ini bile bulmuyor" demekte ve şunu eklemektedir: "İngiltere'deki diğer kontluklarda durum Somersetshire'dan daha iyi olmayıp çoğunda daha kötüydü."

Böylece, mülklerinden zorla sürülüp çıkarılan ve serseriliğe mahkûm edilen kır nüfusu korkunç bir terör aracı olarak yararlanılan yasalar altında kırbaçla dövülmek, kızgın demirle dağlanmak ve her türlü işkence altında inletilmek suretiyle ücretli çalışma sisteminin zorunlu kıldığı disipline alıştırıldı.

Bir uçta işin maddi koşullarının sermaye olarak belirmesi ve diğer uçta emek güçlerinden başka satacak hiçbir şeyleri olmayan insanların ortaya çıkması yetmez. Bunların kendilerini gönüllü olarak satmaya zorlanmaları da yetmez. Kapitalist üretimin gelişimi içinde, eğitimleri, gelenekleri ve alışkanlıkları dolayısıyla bu üretim tarzının zorunluluklarını apaçık doğa yasalarıymış gibi gören bir işçi sınıfı oluşur. Bu üretim tarzı tam bir gelişme düzeyine ulaşır ulaşmaz, işleyişi ile her türlü direnci kırar; göreli bir nüfus fazlasının sürekli varlığı, emek arz ve talebi yasasını ve dolayısıyla ücreti sermayenin değerlenme ihtiyaçlarına uygun sınırlar içinde tutar ve iktisadi ilişkilerin sessiz baskısı kapitalistin işçi üzerindeki kesin egemenliğini tamamlar. Gerçi, iktisat dışı, dolaysız zora yine başvurulur, ama yalnızca istisnai olarak. İşlerin normal akışı sırasında işçi, "üretimin doğal yasaları"na, yani kapitalist üretimin kendi mekanizması ile yaratılan, güvence altına alınan ve ebedileştirilen sermaye bağımlılığına terk edilebilir. Kapitalist üretimin tarihsel doğumu sırasında durum başkadır. Doğum halindeki burjuvazi, ücretleri"düzenlemek", yani kâr yapma ihtiyaçlarının gerekli kıldığı sınırlar içinde tutmak, iş gününü uzatmak ve bizzat işçinin kendisini normal bir bağımlılık derecesinde tutmak için devlet zoruna ihtiyaç duyar ve bunu kullanır. Bu, "ilk birikim"in temel bir unsurudur.

14. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkmış olan ücretli işçiler sınıfı o zamanlar ve bunu izleyen yüzyılda nüfusun ancak çok küçük bir kısmını oluşturuyordu. Konumları, kırdaki bağımsız köylü tarımı ve kentlerdeki lonca örgütleri sayesinde güçlü bir biçimde korunuyordu. Kırda olsun, kentte olsun, ustalar ve işçiler toplumsal bakımdan birbirlerine yakın durumdaydı. Sermayenin emek üzerindeki egemenliği yalnızca biçimseldi, yani üretim tarzının kendisi henüz kapitalist bir karakter kazanmış değildi. Sermayenin değişir unsuru, değişmez unsuruna oranla çok ağır basıyordu. Bundan dolayı, her sermaye birikimi ile birlikte ücretli emek talebi hızla artıyor, buna karşılık ücretli emek arzı bunu ancak yavaş bir biçimde izliyordu. Ulusal ürünün daha sonraları sermayenin birikim fonuna dönüşen büyük bir kısmı, o zamanlar henüz işçinin tüketim fonuna katılıyordu.

Daha baştan itibaren işçinin sömürülmesini hedef alan ve sonrasında da hep aynı düzeyde düşmanca kalan[251] ücretli emek mevzuatı, İngiltere'de, 1349'da, III. Edward'ın *Statute of Labourers*'ı (İşçiler Statüsü) ile başlar. Bunun Fransa'daki benzeri 1350'de Kral Jean adına çıkarılan buyruktur. İngiliz mevzuatı ile Fransız mevzuatı aynı doğrultuda olup içerikleri açısından özdeştir. Daha önce tartışıldığı için (8. Bölüm, 5.), işçi statülerinin iş gününü zorla uzatmaya yönelik hükümleri üzerinde burada tekrar durmayacağım.

Statute of Labourers, Avam Kamarası'nın acil talebi üzerine çıkarılmıştı.

> "Eskiden," diyor bir Tory safça, "yoksullar, sanayiyi ve zenginliği tehdit edecek derecede yüksek ücretler talep ediyordu. Şimdi ise ücretleri o kadar düşük ki, bu ücretler, bu kez farklı ve eskisinden belki de daha tehlikeli bir biçimde, sanayiyi ve zenginliği yine tehdit ediyor."[252]

Kentlerdeki ve taşradaki parça başına işler ve günlük çalışma için yasal bir ücret tarifesi saptandı. Buna göre, taşralı işçiler bir yıllığına, kentli işçiler "serbest piyasa" koşullarına göre tutulacaktı. Yasal olarak saptanan ücretten fazlasını ödemek yasaktı ve cezası hapisti; ama daha yüksek ücret alan, daha yüksek ücret ödeyene göre daha ağır bir cezaya çarptırılıyordu. Örneğin, Elizabeth'in çıraklık statüsünün 18. ve 19. bölümlerinde, yüksek ücret ödeyen patron için on günlük, bunu kabul eden işçi için yirmi bir günlük hapis cezası öngörülüyordu. 1360 tarihli bir statü daha da ağır cezalar getirmiş ve ustaya, yasal ücret tarifesini kabul ettirmek için zorunlu bedensel iş yaptırma hakkını bile vermişti. Duvarcılarla marangozları karşılıklı olarak bağlayan her türlü birleşme, anlaşma, yemin vb. geçersiz ilân edilmişti. İşçilerin birlik oluşturmaları, 14. yüzyıldan, birlik karşıtı yasaların kaldırıldığı 1825 yılına kadar ağır bir suç sayıldı. 1349 tarihli işçi statüsü ile bundan sonra çıkarılanların ruhunu açıkça gösteren, ücretler için devlet tarafından bir üst sınırın dayatılmasına karşın, bir alt sınırın kesinlikle söz konusu olmamasıydı.

Bilindiği gibi, 16. yüzyılda işçilerin durumu iyice kötüleşmişti. Parasal ücretler yükselmişti; ama bu yükseliş, paranın değerinin düşmesi ve meta fiyatlarındaki buna karşılık gelen yükseliş oranında olmamıştı. Dolayısıyla, reel ücretler düşmüştü. Oysa bir yandan ücretleri düşük tutmayı sağlayan yasalar yürürlükte kalırken, öte yandan "kimse-

---

251 A. Smith, "Yasa koyucu ne zaman efendilerle işçiler arasındaki anlaşmazlıkları halletmeye kalkışsa, daima efendilere danışır" der. Linguet, "Yasaların ruhu mülkiyettir" der.

252 [J. B. Byles,] "Sophisms of Free Trade, by a Barrister", Lond. 1850, s. 206. Sırıtarak şunları ekliyor: "Bizler işverenlerin çıkarlarını kollamaya her zaman hazırdık. İşçiler için şimdi yapılabilecek hiçbir şey yok mu?"

nin hizmetine almak istemediği" kişilerin hâlâ kulakları kesiliyor ve bu kişiler damgalanıyordu. Elizabeth'in çıraklık statüsü (5 Elizabeth c. 3), sulh yargıçlarına belirli ücretleri saptama ve bunları mevsimlere ve meta fiyatlarına göre değiştirme yetkisini veriyordu. I. James bu düzenlemenin kapsamını, dokumacıları, iplik eğiricilerini ve akla gelebilecek tüm işçi kategorilerini içine alacak biçimde genişletti.[253] II. George ise bütün manifaktürleri, işçi birliklerini yasaklayan yasaların kapsamı içine aldı.

Gerçek manifaktür döneminde kapitalist üretim tarzı, ücretler hakkındaki yasal düzenlemeleri uygulanamaz olduğu kadar gereksiz kılacak kadar güçlenmişti; ama gerektiğinde kullanılabilir olmaları kaygısıyla, eski cephaneliğin silahlarından yoksun kalmak istenmedi. II. George zamanında bile (8 George II.), Londra ve çevresindeki terzi kalfalarının, genel yas durumları dışında, 2 şilin 7½ peniden fazla günlük ücret almaları yasaklandı; III. George zamanında bile (13 George III. c. 68), sulh yargıçlarına, ipek dokuma işçilerinin ücretlerini düzenleme yetkisi verildi; 1796'da bile, sulh yargıçlarının ücretler hakkındaki emirlerinin aynı zamanda tarım dışındaki işçiler için de geçerli olup olmadığının saptanması için iki yüksek mahkeme kararı gerekti; 1799'da bile, bir parlamento yasası, İskoçya maden işçilerinin ücretlerinin Elizabeth zamanına ait bir statüye ve 1661 ve 1671 tarihli iki İskoç yasasına göre düzenlendiği teyit ediyordu. İngiliz Avam Kamarası'nda gerçekleşen işitilmemiş bir olay, koşulların bu arada ne kadar köklü bir değişime uğradığını ortaya koydu. 400 yılı aşkın bir süredir ücretlerin hiçbir biçimde aşmaması gereken üst sınır hakkında yasalar üretilen bu salonda, Whitbread, 1796'da, tarım işçileri için yasal bir asgari ücret önerdi. Pitt, buna karşı çıkmakla birlikte, "yoksulların durumunun korkunç (*cruel*) olduğunu" kabul etti. Sonunda, 1813'te, ücretleri düzenleyen yasalar kaldırıldı. Kapitalistin fabrikayı kendi özel yasaları ile düzenlediği ve tarım işçisinin

253 "2 James I., c. 6" statüsünün bir maddesinden, bazı kumaş imalatçılarının sulh yargıcı sıfatıyla kendi işyerlerinde uygulanan ücret tarifesini kendilerinin saptadığı anlaşılıyor. - Almanya'da ücretleri asgari düzeyde tutmak amacıyla çıkarılan statüler Otuz Yıl Savaşlarından sonra iyice artmıştı. "Nüfusunu yitirmiş toprakların sahipleri için hizmetçi ve işçi kıtlığı çok büyük sıkıntılara yol açıyordu. Bütün köylülere bekâr erkek veya kadınlara oda kiralamaları yasaklandı. Bekâr olan ve hizmetçilik yapmak istemeyen herkes, köylülerin yanında gündelikçilik veya tahıl ticareti gibi kendini geçindirecek bir işi olsa bile idareye ihbar edilmeli ve hapse atılmalıydı. ('Kaiserliche Privilegien und Sanctiones für Schlesien', I, 125.) Bütün bir yüzyıl boyunca küçük Alman prenslerinin emirnameleri, kendisini zor koşullara uydurmayan, resmî ücretle yetinmek istemeyen küstah ayak takımına karşı acı şikâyetlerle doludur. Bütün mülk sahiplerine devletçe saptanan tarifeyi aşmaları yasaklanmıştır. Bütün bunlara rağmen savaş sonrası hizmet koşulları 100 yıl sonrakilerden daha iyiydi. 1562'de Silezya'da hizmetçiler hâlâ haftada iki kez et yiyordu; içinde bulunduğumuz yüzyılda, yılda ancak üç kez et yiyebildikleri bölgeler vardır. Savaştan sonra ücretler daha sonraki yüzyıllardakinden daha yüksekti." (G. Freytag.)

aldığı ücretin altına düşülmesi mümkün olmayan sınıra yükseltilmesi için yoksullar vergisinden yararlandığı bir dönemde bu yasalar gülünç bir anomali oluşturuyordu. İşçi statülerinin, patronlarla ücretli işçiler arasındaki sözleşmelerle ilgili olan ve sözleşmenin feshi vb. durumlarda buna aykırı hareket eden patrona yalnızca hukuk davası, aynı şeyi yapan işçiye ise aynı zamanda ceza davası açılmasını öngören hükümleri bugün bile hâlâ yürürlüktedir.

İşçi birliklerine karşı çıkarılmış olan barbarca yasalar, 1825'te, proletaryanın tehditkâr tutumu nedeniyle kaldırıldı. Ama yine de, bunlar yalnızca kısmen kaldırıldı. Statülerin bazı güzel hükümleri ancak 1859'da ortadan kalktı. Sonunda, 29 Haziran 1871 tarihli yasa, *Trades' Unions*'ı (işçi sendikalarını) yasal olarak tanıyarak, bu sınıfsal mevzuatın son izlerini de kaldırdığını iddia etti. Ama aynı tarihli diğer bir yasa *(An Act to amend the criminal law relating to violence, threats and molestation* {Şiddet, tehditler ve taciz hakkında ceza yasasında değişiklik Yasası}) eski durumu yeni bir biçim altında fiilen geri getirdi. Grev veya lokavt (birleşen fabrikatörlerin fabrikalarını aynı anda kapatarak yaptıkları grev) halinde işçilerin mücadele sırasında yararlanabilecekleri araçlar, bu parlamenter el çabukluğu ile genel hukuk alanından çıkarılıp, yorumlanmaları sulh yargıçları olarak bizzat fabrikatörlere bırakılmış olan istisnai bir ceza mevzuatının kapsamına sokulmuştu. Bundan iki yıl önce, aynı Avam Kamarası ve aynı Mr. Gladstone, bilinen içtenlikleriyle, işçi sınıfına karşı çıkarılmış olan istisnai ceza yasalarını kaldırmaya yönelik bir yasa tasarısı getirmişti. Ancak, tasarının görüşülmesi ertelenmiş ve konu "büyük Liberal Parti" Tory'lerle anlaşarak kendisini iktidara getirmiş olan proletaryaya karşı çıkma cesaretini buluncaya kadar askıda bırakılmıştı. Bu ihanetle de yetinmeyen "büyük Liberal Parti", egemen sınıflara hizmete hazır olan İngiliz yargıçlarına, "komplolar"la ilgili eski yasaları bulup ortaya çıkarma ve bunları işçi birliklerine karşı kullanma olanağını verdi. Görüldüğü gibi, İngiliz parlamentosu, beş yüzyıl boyunca utanmazca bir bencillikle işçilere karşı kapitalistlerin kalıcı bir *Trades' Union*'ı (sendikası) olarak hareket ettikten sonra, grevleri ve *Trades' Unions*'ı yasaklayan yasaları ancak kitlelerin baskısı altında zorla ve istemeye istemeye kaldırmıştı.

Fransız burjuvazisi, henüz yeni kazanmış bulundukları birlik kurma hakkını işçilerin elinden geri alma cesaretini daha devrim fırtınasının devam ettiği bir sırada kendisinde bulmuştu. Burjuvazi, 14 Haziran 1791 tarihli kararnameyle, her tür işçi birliğini "özgürlüğe ve insan hakları bildirgesine yönelik bir suikast" ilan etmişti; buna kalkışanlar, yurttaşlık haklarından bir yıl yoksun kalmanın yanı sıra 500 livre para cezası

ödeyecekti.[254] Sermaye ile emek arasındaki rekabet mücadelesini polisiye önlemlerle kapitalistlere uygun gelecek sınırlar içinde tutan bu yasa, devrimlerden ve hanedan değişikliklerinden daha uzun ömürlü oldu. Terör rejimi dahi buna dokunmamıştı. *Code Pénal*'den (ceza yasasından) çıkarılması daha pek yeni bir olaydır. Bu burjuva hükümet darbesinin bahanesinden daha karakteristik bir şey olamaz. İlgili komisyonun raportörü Le Chapelier'ye göre,"işçi ücretlerinin şimdikinden biraz daha yüksek olması ve işçilerin en gerekli ihtiyaçlarını temin edememekten doğan ve hemen hemen bir kölenin bağımlılığını andıran mutlak bağımlılık durumuna düşmelerini önleyecek bir düzeyde bulunması her ne kadar istenir olsa da", işçilere, çıkarlarını kollamak amacıyla aralarında anlaşma, birlikte hareket etme ve böylece "hemen hemen kölelik olan bu mutlak bağımlılık"tan biraz olsun kurtulma olanağı verilmemelidir; çünkü buna göz yumulursa, işçiler"*ci-devant maîtres*'in (eski ustaların), şimdiki girişimcilerin özgürlüğünü" (işçileri kölelik durumunda tutma özgürlüğünü!) ihlal ederler; çünkü eski lonca ustalarının despotizmine karşı girişilen bir birleşme -tahmin edin!- Fransız Anayasasının kaldırmış olduğu loncaların ihyası demek olur![255]

4. Kapitalist Çiftçinin Doğuşu

Özgür ve korunmasız proleterin zor yoluyla yaratılışını, onu ücretli işçiye dönüştüren kanlı disiplini, emeğin sömürülme derecesiyle birlikte sermaye birikimini polisiye önlemlerle artıran devlet müdahalelerini gördükten sonra şu soru gündeme geliyor: Kapitalistler ilk olarak nerede ortaya çıktı? Çünkü, kır nüfusunun mülksüzleştirilmesi, dolaysız olarak, yalnızca büyük toprak sahiplerini yaratır. Kapitalist çiftçinin doğuşuna gelince, yavaş ve yüzlerce yıl alan bir süreç olduğundan, bunu, deyim yerindeyse, el yordamıyla izleyebiliriz. Bağımsız küçük toprak sahiplerinin yanı sıra serfler, çok farklı mülkiyet ilişkileri içinde bulunuyordu ve dolayısıyla da kurtuluşları çok farklı ekonomik koşullar altında olmuştu.

İngiltere'de ilk çiftçi örneği, kendisi de bir serf olan, *bailiff*'ti (kâhya). Bunun durumu, eski Roma'daki *villicus*'un durumuna benziyordu, an-

254 Bu yasanın birinci maddesi şöyledir: "Aynı sosyal duruma ve mesleğe sahip vatandaşlar arasındaki her tür birliğin kaldırılması Fransız Anayasası'nın temellerinden biri olduğuna göre, hangi bahane ve hangi biçimde olursa olsun bunları fiilen yeniden kurmak yasaktır." Dördüncü madde şöyle diyor: "Eğer ... aynı mesleklere, sanatlara ve zanaatlara bağlı vatandaşlar aralarında müzakerelere girişir, sanat veya işlerinin icrasını ret veya ancak belli bir fiyata kabul etmek için beraber hareket etmek maksadıyla anlaşmalar yaparlarsa, bu müzakereler ve anlaşmalar ... anayasaya, özgürlüğe ve insan haklarına aykırıdır, vb.", yani bunlar eski işçi statülerinde olduğu gibi ihanet sayılır. ("Révolutions de Paris", Paris 1791, t. III, s. 523.)

255 Buchez et Roux, "Histoire Parlementaire", t. X, s. 193-195 passim.

cak hareket alanı daha dardı. *Bailiff*, 14. yüzyılın ikinci yarısında, yerini, tohum, hayvan ve tarım araçlarını kendisine toprak sahibinin sağladığı bir çiftçi tipine bırakmıştı. Bunun durumu köylülerinkinden pek farklı değildi. Yalnızca daha fazla ücretli emek sömürüyordu. Çok geçmeden *métayer* (ortakçı), yarıcı çiftçi haline geldi. Tarım için gerekli sermayenin bir kısmını kendisi, bir kısmını da toprak sahibi sağlıyordu. Toplam ürün, sözleşmeyle belirlenen bir orana göre ikisi arasında paylaşılıyordu. Bu biçim İngiltere'de hızla ortadan kalkmış ve yerini gerçek anlamındaki toprak kiracılığı almıştı. Kiracı çiftçi kendi sermayesini kullanır, bunu ücretli işçi çalıştırarak çoğaltır ve elde ettiği artık ürünün bir kısmını parasal ya da ayni toprak rantı olarak toprak beyine öder.

15. yüzyıl boyunca bağımsız köylü ve hem başkalarının işlerinde gündelikçi olarak çalışan hem de kendi başına toprak eken tarım işçisi kendi emekleriyle zenginleştikleri sürece, çiftçinin gerek içinde bulunduğu koşullar gerekse üretim alanı aynı derecede mütevazı bir gelişme düzeyinde kaldı. 15. yüzyılın son üçte birinde başlayıp 16. yüzyılın neredeyse tümü boyunca (ama son on yılları hariç) süren tarım devrimi, kır nüfusunu yoksullaştırdığı ölçüde, çiftçiyi zenginleştirdi.[256] Ortak otlakların vb. gasp edilmesi ona hemen hemen hiç masrafa girmeden hayvanlarını büyük ölçüde artırma olanağını verdi ve sayısı artan hayvanlar da ektiği topraklar için bol gübre sağladı.

16. yüzyılda çok önemli bir şey oldu. O zamanlar çiftlik kira sözleşmeleri çoğu zaman 99 yıl süreli olurdu. Değerli madenlerin ve dolayısıyla paranın değerindeki sürekli düşme çiftçilere altın yumurtlayan bir tavuk hizmetini gördü. Bunun sonucu olarak, daha önce incelediğimiz diğer hususlar bir yana, ücretler düştü. Ücretlerin bir kısmı çiftlik kârına katıldı. Ödemek zorunda olduğu toprak rantı sözleşme gereği paranın eski değerine bağlı kaldığı için aslında azalırken, tahıl, yün, et, kısaca bütün tarım ürünlerinin fiyatlarındaki sürekli yükselme, çiftçinin parasal sermayesini, onun bir şey yapmasına gerek kalmadan büyüttü.[257] Çiftçi,

256 Harrison, "Description of England" eserinde şöyle diyor: "Eskiden ancak, o da zorlukla, 4 sterlin kira ödeyen çiftçiler bugün 40, 50, 100 sterlin ödüyor ve sözleşmelerinin bitiminde, altı veya yedi yıl boyunca ödemiş oldukları toprak rantının iki katına eşit bir para biriktirmemişlerse işlerinin kötü gitmiş olduğuna hükmediyorlar."

257 16. yüzyılda paranın değer kaybetmesinin toplumun farklı sınıfları üzerindeki etkisi hakkında: "A Compendious or Briefe Examination of Certayne Ordinary Complaints of Diverse of our Countrymen in these our Days", By W. S., Gentleman, (London, 1581). Bu eserin diyalog biçiminde yazılmış olması uzun bir süre boyunca Shakespeare'e mal edilmesine ve 1751'de bile yine onun adıyla yayınlanmasına yol açmıştı. Yazarı William Stafford'dur. Eserin bir bölümünde şövalye (*knight*) şöyle fikir yürütür: Şövalye: "Siz çiftçi komşum, siz çerçi efendi ve siz iyi kalpli kazancı, diğer zanaatçılar gibi kendinizi kurtarabilirsiniz. Çünkü her şey eskisine göre daha pahalıysa, mallarınızın ve işinizin fiyatını o ölçüde yükseltiyorsunuz. Fakat biz? Bizim satacak bir şeyimiz yok ki, satın almak zorunda olduklarımızı karşılayabilelim." Başka bir yerde şövalye doktora sorar:

böylece, hem çalıştırdığı işçilerinin ve hem de toprağını kiraladığı mülk sahibinin sırtından zenginleşti. Bu nedenle, İngiltere'nin 16. yüzyılının sonlarında o zamanki koşullara göre zengin bir "kapitalist çiftçiler" sınıfına sahip olmasında şaşılacak bir şey yoktur.[258]

5. Tarım Devriminin Sanayi Üzerindeki Etkisi. Sanayi Sermayesi İçin İç Pazarın Yaratılması

KIR halkının aralıklı olarak ve sürekli yeniden gündeme gelen mülksüzleştirilmesi ve kovulması, görmüş olduğumuz gibi, kentlerdeki sanayiye, yeniden ve yeniden, lonca ilişkilerinden tamamen kurtulmuş proleter kitleleri sağlamıştı. Bu, yaşlı A. Anderson'ı (James Anderson'la karıştırılmamalı), kendi ticaret tarihi çalışmasında, Tanrı'nın dolaysız müdahalesine inandıran mutlu bir olaydı. İlk birikimin bu unsuru üzerinde biraz daha durmamız gerekmektedir. Kendi topraklarını işleyen bağımsız köylülerden oluşan kır nüfusundaki azalma, Geoffroy Saint-

---

"Kastettikleriniz ve özellikle sizin fikrinizce burada bir kaybı olmayacak olan insanlar kimlerdir söyler misiniz lütfen?" - Doktor: "Alım satımla geçinen herkesi kastediyorum, çünkü bunlar daha pahalıya satın alıyorlarsa da buna uygun fiyata satarlar." - Şövalye: "Söylediğiniz gibi kazançlı çıkacak olan ikinci grup hangisi?" - Doktor: "Çiftlik veya işletmesini eskiden yapılmış bir sözleşmeye göre elinde tutmakta olan herkes; çünkü eski fiyattan para ödemelerine karşılık yenisi üzerinden satıyorlar, yani toprağı ucuza tutup her şeyi sürekli artan bir fiyata satıyorlar..." - Şövalye: "Buna göre, söylediğiniz üzere, kayıpları kazançlarından çok olacak grup hangisidir?" - Doktor: "Bütün soylular, efendiler, ya sabit bir rantla ya da yardımla geçinen veya toprağını kendisi işlemeyen veya işi alım satım olmayan herkes."

258 Fransa'da, Orta Çağın ilk zamanlarında senyör adına rant ve vergi toplayan ve bunları idare eden *régisseur*, baskı, hile, aldatma vb. yoluyla çok geçmeden kapitalist olan bir *homme d'affaires* (işadamı) haline gelir. Bunların bazıları, seçkin beylerdi. Bir örnek: "Bu hesabı Besançon şatosu sahibi şövalye Jacques de Thoraisse, Dijon'da Bourgoine dükü ve kontu adına adı geçen şatonun hâkimiyet alanına ait rantların hesabını tutan beye 1359 yılının Aralık ayının 25. gününden 1360 yılının Aralık ayının 28. gününe kadarki süre için verir." (Alexis Monteil, "Histoire des Matériaux manuscrits etc.", s. 234, 235.) Burada görülüyor ki, aslan payı, toplumsal hayatın diğer alanlarında olduğu gibi, aracıya düşmektedir. Örneğin, ekonomik hayatta büyük para babaları, borsa kurtları, tüccarlar, küçük tacirler işlerin kaymağını alır; hukuk alanında avukat tarafları yolar; politikada temsilci temsil edilenden, bakan hükümdardan daha önemlidir; dinde "aracı" Tanrı'yı gölgede bırakır ve onu da iyi çoban ile kuzuları arasına kaçınılmaz aracılar olarak giren papazlar arka planda bırakır. Fransa'da büyük feodal malikâneler, İngiltere'deki gibi, sayısız küçük parçalara bölünmüştü, ama çiftçiler çok daha ağır koşullar altındaydı. Çiftlikler, yani *ferme* veya *terrier*'ler 14. yüzyılda ortaya çıkmıştır. Devamlı olarak çoğalmışlar ve sayıları yüz bini aşmıştır. Ayni veya nakdi olarak, ürünün 12'de biri ile 5'te biri arasında değişen bir toprak rantı öderlerdi. *Terrier*'ler, arazilerinin değerine ve genişliğine göre tımar, zeamet vb. (fief, arrière-fief vb.) olurdu ve bunlardan bazıları yalnızca birkaç acre'dan ibaretti. Bütün bu *terrien*'ler (çiftçiler), topraklar üzerinde yaşayan kimseler üzerinde herhangi bir derecede yargılama hakkına sahipti, bunun da dört derecesi vardı. Bütün bu küçük tiranların altındaki kır halkının ne tür bir baskıya tabi olduğu tahmin edilebilir. Monteil, bugün 4000 mahkemenin (sulh mahkemeleri dahil) yeterli geldiği Fransa'da o zamanlar 160.000 mahkemenin olduğunu söylüyor.

Hilaire'nin kozmik maddenin bir yerdeki yoğunlaşmasını bir başka yerdeki azalmasıyla açıklamasında olduğu gibi,[259] sanayi proletaryasındaki yoğunlaşmaya karşılık gelmekle kalmamıştı. İşleyenlerin sayısındaki azalmaya rağmen, toprak eskisi kadar, hatta eskisinden çok ürün veriyordu; çünkü toprak mülkiyeti ilişkilerindeki devrime, tarım yöntemlerinin iyileştirilmesi, el birliği düzeyinin yükselmesi, üretim araçlarının yoğunlaşması vb. eşlik etmiş ve tarım işçilerini sadece daha yoğun bir biçimde çalıştırmakla yetinilmemiş,[260] aynı zamanda bunların kendileri için işledikleri tarlalar da giderek daralmıştı. Kır nüfusunun açıkta kalan kısmı ile birlikte, daha önce bunlar tarafından tüketilen besin araçları da serbest kalmıştı. Şimdi bunlar sermayenin maddi unsurlarına dönüşüyor. Açıkta kalan köylü, bundan böyle, tüketeceği şeylerin değerini, ücret biçiminde yeni efendisinden, yani sanayici kapitalistten satın almak zorunda. Geçim araçları için söylenenler, sanayiye ham madde olan yerli tarımsal ürünler için de geçerlidir. Bunlar değişmez sermayenin bir unsuruna dönüştü.

Örneğin, II. Friedrich zamanında hepsi ipek değilse bile keten eğiren Vestfalya köylülerinden bir kısmının ansızın topraklarından kovulduklarını, geride kalanların ise büyük çiftçilerin gündelikçileri haline getirildiklerini düşünelim. Aynı zamanda, "açıkta kalanlar"ın işçi olarak işe alındıkları büyük keten eğirme ve dokuma işletmelerinin kurulduğunu varsayalım. Ketenin görünüşü aynıdır. Bir tek lifinde değişme olmamış, ama bedenine yeni bir toplumsal ruh girmiştir. O, bundan böyle, manifaktür sahibinin değişmez sermayesinin bir bölümünü oluşturur. Keten eskiden bir sürü küçük üretici tarafından yetiştirilir ve küçük miktarlar halinde bunların aile üyeleri tarafından eğirilirken, şimdi, iplikçilerin ve dokumacıların kendisi için çalıştıkları bir kapitalistin elinde toplanır. Keten iplik üretimi için harcanan ek emek, eskiden sayısız köylü ailesi için bir ek gelir olurdu veya mademki II. Friedrich zamanındayız, Prusya kralına ödenen vergi haline gelirdi. Şimdi ise az sayıda kapitalistin kârı olur. Eskiden ülkenin dört bir yanına dağılmış olan iğler ve tezgâhlar, şimdi, işçiler ve ham maddeler gibi, birkaç büyük çalışma kışlasında toplanır. Ve iğler, dokuma tezgâhları ve ham maddeler bundan böyle iplikçiler ve dokumacılar için bağımsız bir hayat sağlayan araçlar olmaktan çıkar, onlara kumanda eden[261] ve emeklerini, karşılığını ödemeden emmeye yarayan araçlar haline gelirler. Büyük çiftlikler gibi büyük

259 "Notions de Philosophie Naturelle", Paris 1838, eserinde.

260 Sir James Steuart'ın vurguladığı bir nokta.

261 Kapitalist şöyle diyor: "Size emretmek için çekeceğim zahmete karşılık olarak elinizde kalan az bir şeyi de vermeniz koşuluyla, bana hizmet etme şerefine kavuşmanıza izin veririm." (J. J. Rousseau, "Discours sur l'Économie Politique", [Genève 1760, s. 70].)

manifaktürlere de şöyle bir bakmakla, bunların pek çok küçük işyerinin bir araya getirilmesi ve birçok bağımsız küçük üreticinin mülksüzleştirilmesi ile oluştuğu anlaşılamaz. Bununla beraber, önyargısız gözlemciler yanılmaz. Devrimin aslanı Mirabeau zamanında, tek bir tarla haline getirilmiş birçok tarladan söz etmemiz gibi, birçok iş yerinin birleştirilmesiyle oluşan büyük manifaktürlere hâlâ *manufactures réunies*, birleşik manifaktürler deniyordu.

> "Yalnızca," diyor Mirabeau, "yüzlerce kişinin bir müdürün emrinde çalıştırıldığı ve genellikle birleştirilmiş manifaktürler (*manufactures réunies*) denilen büyük manifaktürlere dikkat ediliyor. Çok büyük sayıda işçinin ayrı ayrı ve kendi hesabına çalıştığı manifaktürlere hemen hemen hiç aldırış edilmiyor. Bunlar arka planda bırakılıyor. Bu, büyük bir hatadır; çünkü yalnızca bunlar kendi başlarına halkın zenginliğinin önemli bir unsurunu oluşturuyor. ... Birleşik fabrika (*fabrique réunie*) bir iki girişimciyi mükemmel şekilde zenginleştirecektir; ama işçiler kendilerine sadece az veya çok para ödenen gündelikçiler olacak ve işletmenin iyi durumundan hiçbir biçimde pay almayacaktır. Buna karşılık, bölünmüş fabrikada (*fabrique séparée*) kimse zengin olmayacak ama birçok işçi rahatça geçinecektir. ... İyi hareket etmeyi ve çalışmayı, gelecekleri için hiçbir zaman önem taşımayacak ve günü birlik hayatlarında ancak biraz daha iyi yaşamalarını sağlayacak ufak bir ücret artışı elde etmenin yolu olarak görmeyeceklerdir. Aksine bu biçimde hareket etmekle durumlarını esaslı bir biçimde düzeltme olanağını bulacaklarını bildiklerinden iyi hareket eden ve çalışan işçilerin sayısı artacaktır. Çoğu zaman küçük bir tarım işletmesiyle bağlantılı olan bölünmüş bireysel manifaktürler, özgür manifaktürlerdir."[262]

Kır halkının bir kısmının mülksüzleştirilmesi ve kovulması, sanayi sermayesi için işçilerle birlikte bunların geçim ve çalışma araçlarını serbest hale getirmekle kalmaz, iç pazarı da yaratır.

Gerçekten, küçük çiftçileri ücretli işçi, geçim ve çalışma araçlarını ise sermayenin maddi unsurları haline getiren olaylar, aynı zamanda sermayenin iç pazarını yaratır. Eskiden köylü ailesi sonradan büyük bir kısmını kendisinin tüketeceği yiyecekleri ve ham maddeleri, kendisi üretir ve işlerdi. Bu yiyecek maddeleri ve ham maddeler, şimdi meta haline gelmiş bulunuyor; şimdi bunları büyük çiftçiler satmaktadır; manifaktürler bunların pazarlarını oluşturmaktadır. İplik, keten bezi, kaba yünlü eşya gibi ham maddeler, daha önce köylü ailesinin kendi içinde elde edilen ve kendi ihtiyaçlarını gidermek için işlenen ve dokunan bu şeyler, şimdi manifaktür eşyası haline gelmiş bulunuyor; kır bölgeleri de bunların sürüm pazarlarını oluşturuyor. Şimdiye kadar ihtiyaçlarını bir

262 Mirabeau, l.c., t. III, s. 20-109 passim. Mirabeau'nun dağınık atölyeleri iktisadilik ve verimlilik bakımından "birleşik" olanlara üstün sayması ve bu ikincileri sırf hükümetlerin gözetimi altında oluşturulmuş yapay sera bitkileri olarak görmesi, kıta manifaktürlerinin büyük bir kısmının o zamanlardaki durumlarıyla açıklanabilir.

sürü küçük ve kendi hesabına çalışan üreticilerden aldıkları öteberiyle gideren binlerce dağınık alıcı, artık, sanayi sermayesinin sağladığı metaların sürüldüğü büyük bir pazar oluşturmaktadır.[263] Böylece, daha önce kendi başlarına faaliyette bulunan köylülerin mülksüzleştirilmeleri ve üretim araçlarından koparılmaları ile kırlarda tarım faaliyetinin yanı sıra yürütülen yan imalât faaliyetlerinin yok olması ve manifaktürün tarımdan kopup ayrılması süreçleri el ele gidiyor. Gerçekten de, bir ülkenin iç pazarı, kapitalist üretim tarzının muhtaç olduğu genişlik ve istikrarı, ancak, kırlardaki ev sanayisinin yok olması ile kazanabilir.

Bununla beraber, gerçek manifaktür döneminde köklü bir dönüşüm olmamıştır. Hatırlanacağı gibi, manifaktür, ulusal üretime ancak pek yavaş bir biçimde egemen olmuş ve asıl dayanağı her zaman kentlerdeki zanaatlar ile taşrada tarımsal faaliyetlerin yanı sıra bir yan faaliyet olarak yürütülen ev sanayisi olmuştur. Manifaktür, ev sanayisini bazı iş kollarında ve bazı belli noktalarda bir biçimde yıkıp yok etmişse de, ham maddelerin işlenmesi ve hazır hale getirilmesi için buna belli bir ölçüde ihtiyaç duyması nedeniyle, birtakım başka yer ve noktalarda bunun tekrar ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bundan dolayı, manifaktür, tarımı yan faaliyet, manifaktüre -doğrudan doğruya veya tüccar aracılığıyla- ürün satmaya yönelik sınai çalışmayı asıl faaliyet olarak yürüten yeni bir küçük köylüler sınıfı yaratmıştır. Bu, İngiliz tarihini inceleyen kimseleri ilk başta şaşırtan bir görüngünün en önemli nedeni olmasa bile nedenlerinden biridir. 15. yüzyılın son üçte birinden itibaren kapitalist işletme biçiminin tarımda gittikçe yaygınlaşması ve köylülerin gittikçe artan ölçüde perişan olup ortadan kalkmaları, bazı belli aralıklar dışında, sürekli şikâyetlere yol açmıştır. Öte yandan, gittikçe azalan sayıda ve gittikçe kötüleşen koşullar içinde olmakla beraber, bu tür köylülük sürekli yeniden ortaya çıkmaktadır.[264] Bunun başta gelen nedeni şudur: İngiltere'de değişik dönemlerde, kâh tahıl üretimi kâh hayvancılık ön plana geçmiş ve buna bağlı olarak da köylü tarım işletmelerinin kapsadığı alanda dalgalanmalar olmuştur. İlk olarak büyük sanayi, beraberinde getirdiği makinelerle kapitalist tarımın sürekli temelini atmış, kır halkının büyük

263 "Diğer işlerinden arta kalan zamanlarda bir işçi ailesinin kendi çalışmasıyla, bir itiraz konusu olmaksızın, ailenin giyim ihtiyacını karşılayan şeyler haline getirilen yirmi libre yün pek mesele yaratmaz. Ama bunları pazara götürün, fabrikaya gönderin, oradan simsara, sonra satıcıya aktarın, bu suretle karşınıza büyük ticari işlemler ve malın değerinin yirmi katına varan büyüklükte bir iş çeviren nominal bir sermaye çıkar. ... Üretici sınıf böylece, sefil bir fabrika ahalisini, asalak bir dükkâncılar ve tamamen uydurma bir ticaret, para ve maliye sistemini yaşatmak için sömürülüyor." (David Urquhart, l.c. s. 120.)

264 Burada Cromwell dönemi bir bir istisnadır. Cumhuriyet devam ettiği sürece, İngiliz nüfusunun bütün katmanları, Tudor'ların saltanatı zamanında düşmüş oldukları kötü durumdan kurtulmuştu.

çoğunluğunu köklü bir biçimde mülksüzleştirmiş ve kökleri olan iplikçilik ve dokumacılığı söküp kazıyarak kırlardaki ev sanayisinin tarımdan ayrılması sürecini tamamlamıştır.[265] Ve böylece de, ilk kez, bütün iç pazarı sanayi sermayesi için ele geçirmiştir.[266]

6. Sanayici Kapitalistin Doğuşu

Sanayici[267] kapitalistin doğuşu, çiftçinin doğuşu gibi yavaş yol alan bir süreçle olmamıştır. Şüphesiz, bazı küçük lonca ustaları ve daha çok sayıda bağımsız küçük zanaatçı ve hatta ücretli işçi, küçük kapitalistlere ve sonra da ücretli emeğin giderek genişleyen ve bununla el ele giden birikim ile gelişerek tam kapitalistlere dönüşmüştü. Kapitalist üretimin çocukluk çağında olanlar birçok yönden Orta Çağ kentlerinin çocukluk çağında olanları andırır; o sıralar, firar eden serflerden kimin usta ve kimin hizmetkâr olacağı sorunu büyük ölçüde firar tarihinin erken veya geç oluşuna göre çözüme bağlanmıştı. Ne var ki, bu yöntemin kaplumbağanınkini geçemeyen hızı 15. yüzyılın sonundaki büyük keşiflerin yaratmış olduğu dünya piyasasının ticari ihtiyaçlarına hiçbir biçimde uymuyordu. Ama Orta Çağdan, çok farklı ekonomik toplum biçimlerinde olgunlaşan ve kapitalist üretim tarzına ön gelen dönemde yine de (*quand même*) sermaye sayılan, iki farklı sermaye biçimi devralınmıştı: tefeci sermayesi ve tüccar sermayesi.

265 Makinelerin kullanılmaya başlamasıyla birlikte, gerçek anlamındaki manifaktürlerden ve kırlarda veya evlerde görülen manifaktürlerin yıkılmasıyla büyük yünlü sanayisinin doğduğunu Tuckett biliyor. (Tuckett, l.c., v. I, s, 139-144.) "Sapan, boyunduruk, tanrıların icadı ve kahramanların meşgalesi olmuştu: dokuma tezgâhı, iğ ve çıkrık daha az soylu bir kaynaktan mı geliyor? Çıkrığı sabandan, iği boyunduruktan ayırıyorsunuz ve fabrikalar ile yoksul yurtlarını, kredi ile panikleri, biri tarımsal diğeri ticari iki düşman milleti elde ediyorsunuz." (David Urquhart l.c, s. 122.) Şimdi de bir Carey çıkıyor, şüphesiz haksız da olmaksızın, İngiltere'nin fabrikaların tekeline yalnız başına sahip olabilmek için diğer bütün ülkeleri sadece tarım ülkeleri haline getirmek istemesinden yakınıyor. Türkiye'nin bu biçimde mahvedildiğini ileri sürüyor; çünkü İngiltere tarafından, "toprağın sahipleri ile toprağı işleyenlerin, kendilerini, saban ile tezgâhın, çekiç ile süngünün doğal ittifakı yoluyla güçlendirmelerine asla izin verilmemiştir." ("The Slave Trade", s. 125.) Ona göre, Urquhart'ın kendisi de, İngiliz çıkarları doğrultusunda serbest ticaret propagandası yaparak Türkiye'nin yıkımında rol oynayan belli başlı ajanlarından biri olmuştur. İşin en hoş yanı, bu arada büyük bir Rus hayranı olan Carey'in, söz konusu ayrılma sürecini, onu hızlandıran koruma sistemi aracılığıyla önlemek istemesidir.

266 Mill, Rogers, Goldwin Smith, Fawcett vb. insancıl İngiliz iktisatçıları ve John Bright ve Ortakları gibi liberal fabrikatörler, Tanrı'nın Kabil'i kardeşi Habil hakkında sorguya çekmesi gibi, İngiliz toprak aristokratlarını sorguya çekiyor: binlerce *freeholder*'ımız (mülk sahipleri) nereye gitti? Peki ama siz nereden geldiniz? Söz konusu freeholder'ların yıkımından. Sorularınıza devam edip, bağımsız dokumacıların, iplikçilerin, zanaatçıların nereye gittiklerini niye sormuyorsunuz?

267 Burada, sanayici, tarımcıya karşıt olarak kullanılmaktadır. "Kategorik" anlamda, çiftçi, bir fabrikatör kadar sanayici kapitalisttir.

"Bugün toplumun bütün zenginliği ilk önce kapitalistin eline geçer ... o, toprak sahibine rant, işçiye ücret, vergi ve aşar toplayıcısına alacaklarını öder ve yıllık emek ürününün büyük bir kısmını, gerçekten en büyük ve her geçen gün durmadan büyüyen bir kısmını, kendisine alıkoyar. Kapitalist bugün, onu bu mülkiyet üzerinde hak sahibi kılan herhangi bir yasa olmamakla beraber, bütün toplumsal zenginliğin ilk elden sahibi sayılabilir. ... Mülkiyetteki bu değişmeye sermaye üzerinden faiz alınması sebep olmuştur ...ve bütün Avrupa'da yasa koyucunun tefeciliği yasa yoluyla önlemeye çalışması az dikkat çekici bir şey değildir. ... Kapitalistin bütün ülkenin zenginliği üzerindeki gücü, mülkiyet hakkında tam bir devrimdir ve buna hangi yasa veya yasalar dizisi sebep olmuştur?"[268]

Yazarın, devrimlerin yasalarla yapılmadığını hatırlaması gerekirdi.

Tefecilik ve ticaret yoluyla oluşan para-sermayenin sanayi sermayesine dönüşmesi kırda feodal hukuk düzeni, kentlerde ise lonca sistemini ayakta tutan hukuk düzeni ile önlenmişti.[269] Bu engeller feodal toplumun çözülmesi, kır halkının mülksüzleşmesi ve kısmen kovulmasıyla yıkılmıştı. Yeni manifaktür, kıyılardaki ihraç limanlarında ya da iç kesimlerdeki eski kent belediyelerinin ve bunların loncalarının kontrolleri dışında kalan noktalarda kurulmuştu. Bunlardan dolayı, İngiltere'de *corporate towns* (kurumsal kentler), bu yeni sanayi fidanlıklarına karşı şiddetli bir mücadeleye girişmişti.

Amerika'da altın ve gümüş madenlerinin keşfi, yerli halkın kökünün kazınması, köleleştirilmesi ve madenlerin bunların mezarı haline getirilmesi, Doğu Hint Adalarının fethine ve yağmalanmasına başlanması, Afrika'nın, siyah derililerin ticari amaçlarla avlandığı alana çevrilmesi, kapitalist üretim döneminin şafağının işaretleriydi. Bu masalımsı süreçler ilk birikimin ana uğraklarını oluşturur. Bunu, sahnesi bütün yeryüzü olmak üzere, Avrupalı ulusların ticaret savaşları izler. Bunlar Hollanda'nın İspanya'dan ayrılmasıyla başlar, İngiltere'de Jakobenlere karşı savaşla muazzam boyutlara ulaşır ve Çin'e karşı girişilmiş Afyon Savaşı ile hâlâ devam eder, vb.

İlk birikimin farklı uğrakları, şimdi, az çok bir zaman sırası izleyerek, özellikle İspanya, Portekiz, Hollanda, Fransa ve İngiltere'ye dağılmış bulunuyor. Bunlar, 17. yüzyılın sonunda İngiltere'de sömürge sistemini, devlet borçları sistemini, modern vergi sistemini ve korumacılık sistemini içine alan sistematik bir bütün oluşturur. Bu yöntemler, sömürgecilik sisteminde olduğu gibi, kısmen en kaba zora dayanır. Ama hepsi,

268 "The Natural and Artifical Rights of Property Contrasted", Lond. 1832, s. 98, 99. Bu anonim eserin yazarı: Th. Hodgskin.

269 1794 yılında bile, Leeds'li küçük kumaş imalatçıları, herhangi bir tüccarın fabrikatör olmasını yasaklayacak bir yasa için dilekçe vermek üzere parlamentoya bir heyet göndermişti. (Dr. Aikin, l.c.)

feodal üretim tarzının kapitalist üretim tarzına dönüşüm sürecini uygun bir ortam yaratarak hızlandırmak ve geçiş süresini kısaltmak için, devlet zorundan yararlanmıştı. Zor, yeni bir topluma gebe olan her eski toplumun ebesidir. Zor, başlı başına bir iktisadi güçtür.

Hristiyanlık üzerinde ihtisas sahibi bir yetkili olarak W. Howitt, Hristiyan sömürgecilik sistemi hakkında şöyle der:

> "Hristiyan denilen bu insanlar, dünyanın dört bir yanında, boyunduruk altına alabildikleri halklara karşı, dünya tarihinin başka hiçbir döneminde ve ne kadar vahşi, ne kadar geri, insaf ve utanmadan ne kadar nasipsiz olursa olsun başka hiçbir kavminde benzerine rastlanmayan barbarlık ve gaddarlığı reva görmüşlerdir."[270]

Hollanda'nın sömürge yönetiminin tarihi -Hollanda 17. yüzyılın örnek kapitalist ülkesiydi- "insanların ihanetleri, satın alınmaları, kitle halinde yok edilmeleri ve alçalmaları bakımından bir eşi daha bulunamayacak bir tablo oluşturur."[271] Hollanda'nın Java'ya esir sağlamak için Celebes'de uyguladığı insan hırsızlığı sisteminden daha karakteristik bir şey olamaz. Bu amaçla insan hırsızları yetiştiriliyordu. Hırsız, tercüman ve satıcı, bu ticaretin başlıca ajanları, yerli prensler ise baş satıcılardı. Çalınan gençler, köle gemileriyle gönderilecek olgunluğa ulaşıncaya kadar, Celebes'in gizli zindanlarında saklanıyordu. Resmî bir raporda şunlar yazılıdır:

> "Örneğin Makassar'ın bu şehri, doymak bilmez hırsın ve gaddarlığın kurbanları olan, zincirlere vurulmuş ve ailelerinden zorla koparılmış bu zavallı ve çilekeş insanların doldurduğu her biri diğerinden daha korkunç gizli zindanlarla doludur."

Malakka'yı ele geçirmek için Hollandalılar Portekiz valisini satın almıştı. 1641 yılında vali, Hollandalılara kente girme izni vermişti. Hollandalılar hemen konağına koşmuş ve vaat ettikleri 21.875 sterlinlik ihanet bedelini ödemekten "kaçınmak" için kendisini katletmişlerdi. Ayak bastıkları her yeri tahrip edip insansızlaştırdılar. Java'nın bir eyaleti olan Banjuwangi'de 1750 yılında 80.000'den fazla insan yaşarken 1811'de sadece 18.000 kişi yaşıyordu. İşte *doux commerce* (tatlı ticaret)!

İngiliz Doğu Hindistan Kumpanyası, bilindiği gibi, Doğu Hindistan'daki politik egemenliğin dışında, çay ticaretinin, genel olarak Çin'le

270 "William Howitt, "Colonization and Christianity. A Popular History of the Treatment of the Natives by the Europeans in all their Colonies", Lond. 1838, s. 9. Kölelere nasıl davranıldığı üzerine iyi bir derleme: Charles Comte, "Traité de la Législation", 3me éd., Bruxelles 1837. Burjuvazinin, dünyaya kendi tasavvur ettiği gibi biçim verebildiği her yerde, kendisini ve işçiyi ne hale soktuğunu görmek için, bu konunun ayrıntılarıyla incelenmesi gerekir.

271 Bu adanın müteveffa vali yardımcısı Thomas Stamford Raffles, "The History of Java", Lond. 1817. [v. II, s. CXC, CXCI.]

ticaretin ve Avrupa ile bölge arasındaki mal taşımacılığının mutlak tekelini elinde bulunduruyordu. Ama Hindistan'ın kıyı ticareti, adalar arası ticaret ve ülkenin iç ticareti, kumpanyanın yüksek dereceli memurlarının tekelindeydi. Tuz, afyon, Hint karabiberi ve diğer metaların tekelleri bitip tükenmek bilmeyen bir zenginlik kaynağıydı. Memurlar fiyatları kendileri saptıyor ve talihsiz Hinduları diledikleri gibi soyuyordu. Genel vali bu özel ticarete katılıyordu. Kolladığı kimseler öyle koşullar taşıyan sözleşmeler elde ediyordu ki, simyacılardan daha akıllıca hareket ederek, altını yoktan yaratıyorlardı. Bir günde yerden mantar bitercesine büyük servetler ortaya çıkıyor, bir kuruş bile yatırmaksızın ilk birikim başlayıp devam ediyordu. Warren Hastings davası bu tür örneklerle doludur. Bunlardan birini görelim. Hindistan'ın afyon bölgelerine çok uzak düşen bir yerinde resmî göreve atanan Sullivan adında birine tam yola çıkacağı sırada bir afyon sözleşmesi sağlanır. Sullivan, sözleşmesini Binn adlı birine 40.000 sterline satar, Binn aynı gün sözleşmeyi 60.000 sterline elden çıkarır, sözleşmenin son alıcısı ve yürütücüsü olan kişi, sonrasında muazzam bir kazanç sağladığını açıklar. Parlamentoya sunulan bir listeye göre kumpanya ve memurları 1757-1766 yılları arasında Hintlilerden hediye olarak 6 milyon sterlin almıştır! 1769-1770 yıllarında İngilizler bütün pirinçleri satın alıp, masallara yaraşır yükseklikte fiyatlar hariç, yeniden piyasaya sürmeme yoluyla bir kıtlık yaratmıştı.[272]

Yerlilere reva görülen muamelenin en korkunç olduğu yerler doğal olarak, Karayipler gibi sırf ihraç ürünü yetiştiren plantasyon sömürgeleri ile Meksika ve Doğu Hindistan gibi soygun alanı haline getirilmiş zengin ve yoğun nüfuslu ülkelerdi. Bununla beraber, asıl sömürgelerde bile ilk birikimin Hristiyanca karakteri kendini ortaya koymaktan uzak kalmıyordu. Protestanlığın o aklı başında virtüözleri olan New England'lı püritenler, eyalet meclislerinin kararlarıyla, her Kızılderili kafası ve yakalanmış her Kızılderili için 1703 yılında 40 sterlinlik bir ödül vermeyi kabul etmişti; 1720'de Kızılderili başına verilecek ödül 100 sterline çıkarılmıştı. 1744 yılında, Massachusetts Bay bir kabileyi asi ilan ettikten sonra, şu tarife uygulanmıştı: 12 yaşında ve daha büyük yaşta bir erkek kafası için 100 sterlin (yeni para), erkek tutsak için 105 sterlin, kadın ve çocuk tutsak için 50 sterlin, kadın ve çocuk kafası için 50 sterlin! 20-30 yıl sonra sömürgecilik sistemi, sofu hacı babalarının geçen süre içinde isyankâr hale gelmiş olan torunlarından öcünü aldı. İngiltere'nin kışkırtmasıyla ve İngiltere hesabına, Kızılderililerin balta-

272 1866 yılında yalnızca Orissa eyaletinde bir milyondan fazla Hindu açlıktan öldü. Buna karşın, geçim araçlarının açlıktan kırılmakta olan insanlara satıldıkları fiyatlarla Hint devlet hazinesi zenginleştirilmeye çalışılmıştı.

ları altında canlarından oldular. Britanya parlamentosu, av köpeklerini ve kafa derisi yüzmeyi "Tanrı'nın ve doğanın kendisine vermiş olduğu araçlar" ilân etti.

Sömürgecilik sistemi, ticaretin ve deniz taşımacılığının olgunlaşması için sera etkisi yarattı. Luther'in "tekelci şirketleri" (*"Gesellschaften Monopolia"*) sermayenin yoğunlaşması için güçlü kaldıraçlardı. Sömürgeler, gelişen manifaktürlere piyasa ve piyasa tekeli yoluyla da güçlenmiş bir birikim sağlamıştı. Avrupa'nın dışında doğrudan doğruya yağma, köleleştirme ve katletme ile ele geçirilen servet anavatana akmış ve orada sermayeye dönüşmüştü. Sömürge sistemini tam olarak ilk geliştirmiş ülke olan Hollanda daha 1648 yılında ticari gücünün zirvesinde bulunuyordu. Hollanda,

> "Doğu Hint ticaretini ve Avrupa'nın güneybatısı ile kuzeydoğusu arasındaki ticareti hemen hemen tümüyle kendi elinde tutuyordu. Balıkçılığı, denizciliği, manifaktürleri bakımından diğer bütün ülkeleri geride bırakıyordu. Cumhuriyetin toplam sermayesi, belki Avrupa'nın diğer ülkelerinin toplam sermayesinden daha önemli bir miktardaydı."

Gülich şunu eklemeyi unutmuş: Hollanda halkı daha 1648 yılında Avrupa'nın diğer bütün halkları arasında daha aşırı çalışanı, daha yoksulu ve daha kaba bir baskı altında ezileniydi.

Günümüzde sınai üstünlük ticari üstünlüğü de beraberinde getirmektedir. Buna karşılık, gerçek manifaktür döneminde sınai üstünlüğü sağlayan, ticari üstünlüktür. Sömürgecilik sisteminin o zamanlar oynamış olduğu rolün önemi de bununla ilgilidir. Sömürgecilik sistemi, Avrupa'nın eski tanrılarının yanında kendisine sunakta yer açan ve günün birinde diğerlerinin tümünü elinin tersiyle bir yana iten "yabancı tanrı"ydı. Kâr elde etmeyi, insanlığın son ve biricik amacı ilan etmişti.

Köklerini daha Orta Çağda Cenova ve Venedik'te keşfettiğimiz kamu kredisi sistemi, yani devlet borçları sistemi, manifaktür dönemi boyunca bütün Avrupa'yı sarmıştı. Deniz ticareti ve ticaret savaşları ile birlikte sömürgecilik sistemi, kamu kredisi sistemi için uygun bir ortam sağlama hizmetini gördü. Böylece, ilk olarak Hollanda'da yer etti. Devlet borçlanması, yani devletin elden çıkarılması -devlet ister despotik, ister meşruti isterse cumhuriyetçi olsun- kapitalist çağa damgasını vurur. Ulusal zenginlik denilen şeyin modern halkların gerçekten mülkiyetinde olan biricik kısmı, bunların devlet borçlarıdır.[273] Bundan dolayı, bir halk ne kadar borçlanırsa o kadar çok zengin olur diyen modern doktrin, zorunlu bir sonuç olarak karşımıza çıkar. Kamu kredisi sermayenin *credo*'su (amen-

---

273 William Cobbett, İngiltere'de bütün kamu kurumların isimlerinin başına "kraliyet" sıfatının eklendiğine işaret eder; ama bunun yerine "ulusal" borç da vardı (*national debt*).

tüsü) haline gelir. Ve devlet borçlanmasının doğuşu ile birlikte devlet borçlarına olan vefasızlık kutsal ruha karşı işlenen bağışlanmaz günahın yerine geçer.

Kamusal borçlanma ilk birikimin en güçlü kaldıraçlarından biri haline gelir. Kamusal borçlanma, bir sihirbaz değneği dokunurcasına, başıboş duran paraya bir çoğalma gücü kazandırır ve böylece onu sermayeye çevirir; hem de bunu, parayı sanayi ve hatta tefecilik alanına yatırılması halinde katlanmak durumunda kalabileceği zahmet ve risklere maruz bırakmaksızın yapar. Devletin alacaklıları gerçekte hiçbir şey vermezler; çünkü borç verdikleri tutar, tıpkı aynı miktarda nakit para gibi ellerinde iş görmeye devam eden, kolayca devredilebilir kamusal borç senetlerine dönüşür. Ne var ki, böylece yaratılan bir aylak rantiyeler sınıfı ile hükümet ve halk arasında aracı olarak iş gören bankerlerin aniden biriken zenginliklerini -ve yine her devlet borçlanmasının iyi bir parçasının kendilerine gökten inme bir sermaye hizmetini gördüğü vergi mültezimlerinin, tacirlerin, özel fabrikatörlerin zenginliklerini- bir yana bıraksak bile, devlet borçlanması anonim şirketlerin, her tür menkul kıymet üzerinde yapılan işlemlerin, spekülasyonun, kısaca borsa oyunlarının ve modern bankokrasinin gelişmesine yol açmıştır.

Ulusal isimlerle bezenmiş olan büyük bankalar, ortaya çıktıkları andan itibaren, sadece hükümetlerin yanında yer almış ve elde ettikleri ayrıcalıklar sayesinde onlara para yatırabilmiş olan özel spekülatörlerin şirketleri olmuştur. Bundan dolayı, devlet borçlarındaki birikmeyi ölçmek için, İngiltere Bankası'nın kurulmasından (1694) sonra tam anlamıyla gelişen bu bankaların hisse senetlerindeki birbiri peşi sıra gelen yükselişlerden daha şaşmaz bir ölçü olamaz. İngiltere Bankası hükümete parasını % 8 üzerinden borç vermekle işe başlamıştı; banka, aynı zamanda, parlamento tarafından, banknot biçiminde halka tekrar ikrazda bulunma yoluyla aynı sermayeyle para basma yetkisiyle donatılmıştı. Banka bu banknotlarla ticari senetleri iskonto edebiliyor, meta üzerinden avans verebiliyor ve değerli maden satın alabiliyordu. Çok geçmeden, İngiltere Bankası'nın kendi yarattığı bu kredi parası, devlete borç verirken ve devlet hesabına kamu borç faizlerini öderken kullandığı para haline geldi. Bankanın bir eliyle verdiğini öteki eliyle daha da artmış olarak geri alması yetmiyordu; banka, parayı geri alırken bile, borç verilmiş son meteliğe kadar ulusun ebedî alacaklısı olarak kalıyordu. Yavaş yavaş ülkenin sahip bulunduğu bütün değerli madenler kaçınılmaz bir biçimde kendisinde toplanıyor ve bütün ticari kredilerin çekim merkezi haline geliyordu. İngiltere'de, tam da cadıların yakılmasına son verilen dönemde, banknot kalpazanları asılmaya başladı. Bu bankokrat-

lar, finansçılar, rantiyeler, borsa simsarları ve borsa kurtları sürüsünün aniden ortaya çıkışının çağdaşları üzerinde ne gibi bir etki yaptığını bu dönemden kalma yazılar, örneğin Bolingbroke'un yazıları, ortaya koyar.[274]

Devlet borçları ile birlikte, sıklıkla bu ya da şu ülkedeki ilk birikimin kaynaklarından birini gizleyen bir uluslararası kredi sistemi doğmuştu. Çöküş döneminde Hollanda'ya büyük miktarlarda borç para vermiş olan Venedik'in soygun sisteminin soysuzlukları, Hollanda'nın sermaye zenginliğinin bu tür gizli temellerinden birini oluşturmuştur. Hollanda'nın İngiltere ile ilişkileri bakımından da durum böyleydi. Daha 18. yüzyılın başlarında Hollanda'nın manifaktürleri büyük ölçüde geride bırakılmış ve Hollanda, ticaret ve sanayi bakımından egemen bir ülke olmaktan çıkmıştı. Bundan dolayı, 1701-1776 yılları arasında Hollanda'nın başlıca işlerinden biri, özellikle kendisinin en güçlü rakibi olan İngiltere'ye olmak üzere, muazzam miktarlara varan sermayeyi borç olarak vermekti. Bugün İngiltere ile Amerika Birleşik Devletleri arasında aynı şey olmaktadır. Bugün Amerika Birleşik Devletleri'nde bir doğum belgesi olmaksızın ortaya çıkan bazı sermayeler, İngiltere'de daha dün sermayeye dönüştürülmüş olan çocuk kanıdır.

Devlet borçları, desteğini, yıllık faiz vb. ödemelerini karşılamak zorunda olan kamu gelirlerinde bulduğu için, modern vergi sistemi, ulusal borçlanma sisteminin zorunlu tamamlayıcısı olmuştu. Borçlanmalar, hükümetin, olağanüstü giderleri, bunlar vergi mükelleflerince hemen hissedilmeksizin karşılamasını mümkün kılar; ne var ki, vergilerin yükselmesi bunun kaçınılmaz sonucu olur. Öte yandan, arka arkaya alınan borçların yığılması sonucu vergilerde meydana gelen yükselme, hükümeti yeni olağanüstü giderleri karşılamak için sürekli yeni borçlar almaya zorlar. En gerekli geçim araçları üzerine konulan (böylece bunların pahalılaşmasına yol açan) vergilerin etrafında dönen bir mekanizmaya sahip bulunan modern maliye, bundan ötürü, otomatik artan oranlılığın tohumunu kendi içinde taşır. Aşırı vergileme, istisnai bir şey olmaktan çok, bir ilkedir. Bundan dolayı, bu sistemin ilk uygulandığı ülke olan Hollanda'da büyük vatansever de Witt bunu *Özdeyişler*'inde ücretli işçiyi itaatkâr, tutumlu, çalışkan hale getirmenin ve aşırı ölçüde çalışmaya razı etmenin en iyi yolu olarak göklere çıkarmıştır. Bununla beraber, bu sistemin ücretli işçinin durumu üzerindeki tahrip edici etkisi, burada bizi köylülerin, zanaatçıların, kısacası aşağı orta sınıfın bütün unsurlarının bu sistem yüzünden zorla mülksüzleştirilmesinden daha az ilgilendirmektedir. Bu nokta üzerinde, burjuva iktisatçıları arasında bile iki ayrı görüş

274 "Tatarlar Avrupa'yı bugün istila etselerdi, onlara, bizdeki finansçının ne olduğunu anlatmak, güç olurdu." (Montesquieu, "Esprit des lois", t. IV. s. 33, éd Londres 1769.)

mevcut değildir. Sistemin mülksüzleştirme yönündeki etkinliği, kendisini tamamlayan parçalardan biri olan korumacılık sistemi ile daha da artar.

Kamusal borcun ve buna uygun düşen maliye sisteminin, zenginliğin sermayeleştirilmesinde ve kitlelerin mülksüzleştirilmesinde oynadıkları büyük rol, Cobbett, Doubleday vb. birçok yazarı, modern halkların içinde bulunduğu sefaletin temel nedenini, yanlış olarak, burada aramaya yöneltti.

Koruma sistemi fabrikatör imal etmeye, bağımsız işçileri mülksüzleştirmeye, ulusal üretim ve geçim araçlarını sermayeleştirmeye, eski üretim tarzından modern üretim tarzına geçişi zorla kısaltmaya yarayan yapay bir araçtı. Avrupa devletleri bu buluşun patentini aralarında paylaşamadılar ve bir kere kâr yapıcıların hizmetine girince, bu amaç için, dolaylı olarak koruyucu gümrükler, dolaysız olarak ihraç primleri vb. ile yalnızca kendi halklarını soyup soğana çevirmekle kalmadılar. Aynı zamanda, kendilerine bağlı ülkelerde bütün sanayilerin kökünü zorla kazıdılar; örneğin, İrlanda'da yünlü manifaktürüne İngilizlerin yaptığı buydu. Kıta Avrupa'sında Colbert örneğinden sonra süreç çok daha basitleştirilmişti. Burada sanayi için gerekli ilk sermaye kısmen doğrudan doğruya devlet hazinesinden geliyordu.

> "Saksonya'nın" diye bağırıyor Mirabeau, "Yedi Yıl Savaşı'ndan önceki sanayi üstünlüğünün nedeni niye bu kadar uzaklarda aranıyor? 180 milyonluk devlet borcu!"[275]

Sömürge sistemi, devlet borçları, yüksek vergiler, koruma, ticaret savaşları vb., gerçek manifaktür döneminin bu yaratıkları, büyük sanayinin çocukluk dönemi boyunca devler gibi büyümüştür. Günahsız insanların uğradıkları büyük Herod'vari katliam, modern sanayinin doğuşunun müjdecisi olmuştur. Kraliyet donanması gibi fabrikalar da ihtiyaç duydukları personeli baskı yoluyla toplar. Kır halkının 15. yüzyılın son üçte birinden kendi zamanı olan 18. yüzyılın sonlarına kadar devam eden dehşet verici mülksüzleşme süreci karşısında kılı kıpırdamayan, kapitalist tarımı ve "tarım toprakları ile otlaklar arasındaki gerekli oranı kurmak için""zorunlu" gördüğü bu süreçten olanca memnuniyeti duymuş olan Sir F. M. Eden, buna karşılık, manifaktür tipi işletmeleri fabrika tipi işletmelere dönüştürmek ve sermaye ile emek gücü arasındaki gerekli oranı kurmak için çocukların çalışmasının ve köleleştirilmesinin zorunlu olduğunu görmekte aynı ekonomik görüş keskinliğini gösterememiştir. Eden şöyle diyor:

---

275 "Pourquoi aller chercher si loin la cause de l'éclat manufacturier de la Saxe avant la guerre? Cent quatre-vingt millions de dettes faites par les souverains!" (Mirabeau, l.c., t. VI, s. 101.)

"Herhangi bir manifaktürün başarı ile devam edebilmek için yoksul çocuklara el koymak üzere kulübe ve çalışma yurtlarını talan etmek, bu çocukları gecenin büyük bir kısmında postalar halinde çalıştırmak ve kendilerini dinlenme olanağından yoksun bırakmak zorunda olup olmadığı; farklı yaşlardaki ve durumlardaki ayrı cinsiyetten insanları aynı yere yığmanın sadece birbirlerini baştan çıkarma ve hayasızlaşma örneği olmakla sonuçlanacağı; ve böyle bir manifaktürün ulusun ve bireylerinin mutluluklarına herhangi bir katkıda bulunup bulunamayacağı konusunda kamunun dikkat göstermesi, her halde, katlanılacak zahmete değer bir şey olmalıdır."[276] "Derbyshire, Nottinghamshire ve özellikle Lancashire'da," diyor Fielden, "su çarklarını döndürecek güçteki akarsuların kıyılarında kurulmuş büyük fabrikalarda yeni icat edilmiş makineler kullanılıyordu. Kentlerden uzak bulunan bu yerlerde birdenbire binlerce işçiye ihtiyaç duyulmuştu; o zamana kadar görece seyrek nüfuslu ve verimsiz bir yer olan Lancashire şimdi özellikle bir nüfusa ihtiyaç gösteriyordu. En fazla ve her şeyden önce istenen de küçük çocukların ufak ve narin parmakları idi. Hemen, Londra, Birmingham ve diğer yerlerdeki kilise idarelerinin çalışma yurtlarından çıraklar (!) sağlama alışkanlığı çıktı ortaya. 7 ile 13 ya da 14 yaşları arasındaki bu çaresiz ve tutamaksız küçük yaratıkların binlercesi, ama binlercesi, kuzeye yollandı. Çıraklarını giydirmek, beslemek ve fabrika yakınındaki bir çıraklar yurdunda barındırmak, alışkanlığa göre, ustaya" (yani çocuk hırsızına) "aitti. Çalışırlarken başlarına bir gözcü konuluyordu. Çocukları azamî biçimde çalıştırmak bu köle güdücüsünün çıkarınaydı; çünkü, çocuğa ne kadar çok ürün ürettirebilirse, ücreti o kadar yüksek oluyordu. Bunun doğal sonucu, elbette, zulümdü. ... Birçok fabrika bölgelerinde, özellikle de Lancashire'da, fabrika patronlarına bırakılmış bu çaresiz tutamaksız yaratıklar, yürekler parçalayıcı işkencelere maruz kalıyordu. Ölesiye çalıştırılıyorlar, ... kırbaçlanıyorlar, zincire vuruluyorlar ve son derece geliştirilmiş en dehşet verici yöntemlerle işkenceye tabi tutuluyorlardı; birçok örnekte derileri kemiklerine yapışmış şekilde, yine de kırbaç altında inleye inleye çalıştırılıyorlardı. Öyle ki, bazı örneklerde kurtuluşu intiharda buluyorlardı! ... Derbyshire, Nottinghamshire ve Lancashire'ın, kamuoyunun gözünden uzakta kalmış, güzel ve romantik vadileri korkunç işkence -ve birçok örnekte ölüm- yuvaları haline gelmişti! ... Fabrikatörlerin kârları muazzamdı. Ancak, bu sadece onların doymak bilmeyen iştahlarını daha da kamçılıyordu. Geceleri de çalışmaya başlanmıştı; bir grup işçi bütün gün çalışıp bitap düşünce, diğer bir grup işçi gece işini devralmak üzere hazır tutuluyordu; gündüz işinden dönen grup biraz önce gece işine kalkan grubun çıktığı yataklara giriyor ve ertesi sabah bunun tersi oluyordu. Yatakları hiç soğutmamak Lancashire'da bir gelenek olmuştur."[277]

---

276 Eden, l.c, b. II, ch. I, s. 421.

277 John Fielden, l.c, s. 5, 6. Fabrika sisteminin başlangıç dönemindeki rezillikleri üzerine krş. Dr. Aikin (1795), l.c. s. 219, ve Gisborne, "Enquiry into the duties of men", 1795, v. II. - Buharla işleyen makine, fabrikalara, kırlardaki şelaleleri bırakıp kentlerin göbeğinde boy atma olanağını yarattığından, "kaçınma sever" kâr yapıcısı, artık, çalışma yurtlarından zorla köle sağlamak zorunda kalmadan, elinin altında hazır bir emek de-

Kapitalist üretimin manifaktür dönemi boyunca gelişmesiyle birlikte, Avrupa kamuoyu utanç duygusunun ve vicdanın en son kalıntılarını da yitirmişti. Uluslar, sermaye birikimi için işlerine yarayan her türlü alçaklıkla sinikçe övünüyordu. Bu konuda, örneğin dürüst A. Anderson'ın safça kaleme alınmış ticaret vakayinamelerine bakılabilir. İngiltere'nin Utrecht Barışı'nda Asiento Anlaşması'yla İspanyollardan o zamana kadar sadece Afrika ile İngiliz Karayipler'i arasında yürütmekte olduğu zenci ticaretini bundan böyle Afrika ile İspanyol Amerika'sı arasında da yürütme ayrıcalığını koparmış olması, burada İngilizlerin devlet yönetimindeki ustalıklarının bir zaferi olarak şaşaa ile ilan edilir. İngiltere, 1743 yılına kadar İspanyol Amerika'sına yılda 4.800 zenci gönderme hakkını elde ediyordu. Bu, aynı zamanda, Britanya'nın yürütmekte olduğu kaçakçılığa resmî bir örtü sağlıyordu. Liverpool, köle ticareti ile beslenip gelişmişti. Bu, onun ilk birikim yöntemi olmuştu. Ve bugüne kadar Liverpool'un bu "şöhreti", "ticari girişimcilik ruhunu bir uzmanlık derecesine yükselten, mükemmel denizciler yetiştiren ve muazzam paralar getiren" -krş. Dr. Aikin'in daha önce alıntılanmış olan 1795 tarihli yazısı- köle ticaretinin Pindar'ı kalmaya devam etti. Liverpool'un köle ticaretinde kullandığı gemilerin sayısı 1730'da 15, 1751'de 53, 1760'da 74, 1770'de 96 ve 1792'de 132'ydi.

Pamuklu sanayisi, İngiltere'ye çocuk köleliğini getirirken, aynı zamanda, Amerika Birleşik Devletleri'nde daha önceleri az çok ataerkil bir karakter taşıyan köle yetiştirme ve köle alım satımı işinin bir ticari sömürü sistemi haline gelmesine dürtü olmuştu. Aslında, Avrupa'nın ücretli işçilerinin örtülü köleliği Yeni Dünya'da kendisinin tabanı olmak üzere düpedüz ve çırılçıplak köleliği gerektiriyordu.[278]

---

posu buluyordu: çocuklar. - Sir R. Peel ("makullük bakanı"nın babası) 1815'te çocukların korunması ile ilgili yasa tasarısını getirdiği zaman, F. Horner (Bullion Komitesi'nin [altın standardına geçiş komitesinin] parlak üyesi ve Ricardo'nun yakın arkadaşı) Avam Kamarası'nda, şu açıklamayı yapmıştı: "Herkesçe bilindiği üzere, bir iflas olayında, fabrika işçisi çocuklardan oluşan, eğer bu deyimi kullanmak mümkünse, bir sürü, bir mülkiyet unsuruymuş gibi açık arttırmaya çıkarılmış ve satılmıştı. İki yıl önce" (1813) "*King's Bench*'in (Kraliyet Mahkemesi) önüne iğrenç bir dava geldi. Dava bazı çocuklarla ilgiliydi. Londra'da bir kilise bu çocukları çırak olarak bir fabrikatöre vermiş, o da bunları başka birine devretmişti. Bunların mutlak bir açlık (*absolute famine*) içinde bulundukları, sonradan, vicdan sahibi bazı kimseler .tarafından ortaya çıkarılmıştı. Parlamento soruşturma komitesi üyesiyken bundan da iğrenç bir olay hakkında bilgi sahibi olmuştum. Pek uzun olmayan bir süre önce, Londra'da bir kilise ile Lancashire'lı bir fabrikatör arasında bir anlaşma yapılmıştı ve bu anlaşmada fabrikatörün her 20 sağlam çocuk ile birlikte bir geri zekâlıyı kabul edeceği hükme bağlanmıştı."

278 1790 yılında Karayipler'de İngiltere'nin hükmü altındaki kesiminde bir özgür kişiye 10, Fransa'nın hükmü altındaki yerlerde 14, Hollanda'nın hükmü altındaki yerlerde 23 köle düşüyordu. (Henry Brougham, "An Inquiry into the Colonial Policy of the European Powers", Edinb. 1803, v. II, s. 74.)

Kapitalist üretim tarzının "ebedî doğal yasaları"nı yaratmak, işçilerle emek koşulları arasındaki ayrılmayı tamamlamak, bir kutupta toplumsal üretim ve geçim araçlarını sermayeye dönüştürmek, karşı kutupta halk kitlesini ücretli işçiler, modern tarihin yapay yaratıkları olan özgür "çalışan yoksullar" haline getirmek, *tantae molis erat* (böylesine bir zahmeti gerektiriyordu).[279] Eğer para, Augier'e göre, "bir yanağında doğuştan bir kan lekesi olduğu halde dünyaya geliyor"sa,[280] bu durumda sermaye tepeden tırnağa kana ve pisliğe bulanmış olarak gelir.[281]

7. Kapitalist Birikimin Tarihsel Eğilimi

Sermayenin ilk birikimi, yani tarihsel doğumu nasıl olmuştur? İlk birikim, kölelerin ve serflerin dolaysız olarak ücretli işçilere dönüşmesi, yani sırf bir biçim değişikliği olmadığı ölçüde, yalnızca, dolaysız üreticilerin mülksüzleşmeleri, yani sahibinin emeğine dayanan özel mülkiyetin çözülüp yok olması anlamına gelir.

Özel mülkiyet, toplumsal, kolektif mülkiyetin karşıtı olarak, ancak emek araçlarının ve emeğin dış koşullarının özel kişilere ait olduğu yer-

279 *"Labouring poor"* (çalışan yoksullar) ifadesi İngiliz yasalarında, ücretli işçiler sınıfının kayda değer bir büyüklüğe ulaştığı andan itibaren görülmeye başlar. *"Labouring poor"*, bir yandan, dilenciler vb. *"idle poor"*dan (aylak yoksullardan), öte yandan, henüz yolunmuş tavuk haline gelmemiş, kendi emek araçlarının sahibi olan işçilerden farklıdır. *"Labouring poor"* ifadesi mevzuattan ekonomi politiğe geçmiş ve Culpeper, J. Child vb.'den A. Smith ve Eden'a kadar kullanılagelmiştir. *"Execrable political cantmonger"* (iğrenç politik ikiyüzlülük tüccarı) Edmund Burke'ün *"labouring poor"* ifadesinin *"execrable political cant"* (iğrenç politik ikiyüzlülük) olduğunu söylerken ne kadar *bonne foi* (iyi niyetli) olduğu buna göre değerlendirilebilir. Tıpkı, Amerika'da karışıklıkların başladığı sırada, İngiliz oligarşisine karşı Kuzey Amerika sömürgelerinin hizmetinde bir liberal rolünü oynamış olduğu gibi, İngiliz oligarşisinin hizmetinde Fransız Devrimi'ne karşı bir romantik rolünü oynamış olan bu dalkavuk, her geçen gün biraz daha sıradan bir burjuva haline gelmişti: "Ticaretin yasaları, doğanın yasalarıdır ve dolayısıyla da Tanrı'nın yasalarıdır." (E. Burke, l.c. s. 31, 32.) Dolayısıyla, Tanrı'nın ve doğanın yasalarına uyarak, kendisini daima en iyi piyasada satmış olmasında şaşılacak bir taraf yoktur. Rev. Tucker'in -Tucker bir papaz ve Tory (muhafazakâr) idi; fakat bunlar dışında dürüst bir insan ve güçlü bir iktisatçıydı- yazılarında bu Edmund Burke'ün, liberal dönemi için, çok iyi çizilmiş bir portresi vardır. Bugün hüküm sürmekte olan ve "ticaretin yasaları"na en kopmaz bir sadakatle bağlı bulunan, rezillik derecesindeki karakter yoksunluğu karşısında, kendilerinden sonra gelenlerden bir tek şeyde -yetenekte!- ayrılan Burke'leri tekrar ve tekrar damgalamak bir görevdir.

280 Marie Augier, "Du Crédit Public", [Paris 1842, s. 265].

281 "Sermaye", der *Quarterly Reviewer*, "kargaşalıktan ve kavgadan kaçar ve ürkek bir tabiata sahiptir. Bu, çok doğru olmakla birlikte, gerçeğin tamamı değildir. Sermaye, doğanın boşluktan dehşet duyması gibi kâr olmaması ya da çok az kâr olması halinde dehşete kapılır. Uygun bir kâr olsun, aslan kesilir. Yüzde 10'luk emin bir kârla her işe girişir; yüzde 20 ile canlanır; yüzde 50 ile cesareti mutlaklaşır; yüzde 100 ile bütün yasaları ayaklar altına alır; yüzde 300 için işleyemeyeceği suç yoktur, asılmayı bile göze alır. Kargaşa ve kavga kâr getirsin, bunların ikisini de teşvik eder. Kanıt: Kaçakçılık ve köle ticareti." (T. J. Dunning, l.c., s. 35, 36.)

lerde mevcut olur. Ne var ki, bu özel kişilerin işçi olup olmadıklarına göre, özel mülkiyet de farklı bir karaktere sahip olur. Bunun ilk bakışta kendilerini gösteren sayısız biçimleri, sadece bu iki uç arasında yer alan durumları yansıtır.

İşçinin kendi üretim araçları üzerindeki özel mülkiyeti, küçük işletmenin temelidir; küçük işletme toplumsal üretimin ve işçinin kendi özgür bireyselliğinin gelişimi için zorunlu bir koşuldur. Kuşkusuz, bu üretim tarzı kölelik, serflik ve diğer bağımlılık ilişkilerinin söz konusu olduğu durumlarda da mevcuttur. Ne var ki bunun açılıp gelişmesi, bütün enerjisiyle harekete geçmesi, uygun klasik biçimine ulaşması, ancak işçinin kendisi tarafından harekete geçirilen emek koşullarının özgür özel sahibi, ektiği toprağın sahibi köylü, kendileriyle bir virtüöz gibi iş gördüğü aletlerin sahibi zanaatçı olması halinde mümkündür.

Bu üretim tarzı toprak mülkiyetinin parçalanmış ve diğer üretim araçlarının dağılmış olmasını gerektirir. Bu üretim tarzı, üretim araçlarının yoğunlaşmasını olduğu kadar, el birliğini, yani aynı üretim süreci içindeki iş bölümünü, doğa güçlerinin toplum tarafından kontrol altına alınmasını ve bunlardan üretken amaçlarla yararlanılmasını ve toplumsal üretici güçlerin serbestçe gelişmesini de dışlar. Bu üretim tarzı, ancak, üretimin ve toplumun dar doğal sınırları içinde var olabilir. Bunun ebedîleşmesinden yana olmak, Pecqueur'ün doğru olarak belirttiği gibi, "evrensel vasatlığa karar vermekle" aynı şeydir. Bu üretim tarzı, belli bir gelişme düzeyine ulaştığında, kendini yok edecek maddi araçları doğurur. O andan itibaren toplumun kucağında yeni güçler belirir ve yeni tutkular canlanır; ancak eski toplumsal düzen bunları zincirlemektedir. Bu düzenin yok edilmesi gerekir ve yok edilir. Eski düzenin yok olması, bireylere ait ve dağınık üretim araçlarının toplumsal olarak yoğunlaşmış üretim araçları haline gelmesi ve dolayısıyla çok sayıda cüce mülkiyetin az sayıda dev mülkiyet halinde bir araya gelmesi, büyük halk kitlesinin topraklarından, geçim araçlarından ve emek aletlerinden yoksun kalarak mülksüzleşmesi, halk kitlesinin maruz kaldığı bu korkunç ve zorlu mülksüzleşme, sermayenin tarih öncesini oluşturur. Bu dönem boyunca bir dizi zor yöntemleri uygulanmıştır; biz bunlardan sadece, sermayenin ilk birikim yöntemleri olarak çığır açıcı nitelikte olanlarını kısaca gözden geçirdik. Dolaysız üreticilerin mülksüzleştirilmeleri en duygusuz bir vandalizm ile ve en bayağı, en rezil ve en iğrenç tutkuların dürtüsü altında gerçekleştirilmiştir. Kişisel emek ürünü olan, deyim yerindeyse, kendi başına, bağımsız olarak çalışan birey ile kendi emek koşullarının birlikte büyümelerine dayanan özel

mülkiyetin yerini, başkasına ait, ama biçimsel açıdan özgür emeğin sömürüsüne dayanan kapitalist özel mülkiyet alır.[282]

Bu dönüşüm süreci eski toplumu derinliğine ve genişliğine yeterince çözüp parçalar parçalamaz, işçiler proleter, emek araçları sermaye haline gelir gelmez ve kapitalist üretim tarzı kendi ayakları üzerinde durabilecek kadar güçlenir güçlenmez, emeğin daha geniş ölçüde toplumsallaşması ve toprağın ve diğer üretim araçlarının daha geniş ölçüde toplumsal olarak sömürülen, yani daha geniş ölçüde ortak biçimde kullanılan üretim araçlarına dönüşmesi ve dolayısıyla özel mülkiyet sahiplerinin daha geniş ölçüde mülksüzleşmesi, yeni bir biçim kazanır. Şimdi mülksüzleşen, bağımsız iktisadi varlığı son bulan kimse, artık kendi başına ve kendisi için çalışan işçi değil, birçok işçiyi sömürmekte olan kapitalisttir.

Bu mülksüzleşme, kapitalist üretimin özünde yatan yasaların işlemesiyle, sermayelerin merkezileşmesiyle gerçekleşir. Her bir kapitalist, birçok kapitalistin başını yer. Bu merkezileşme ya da az sayıda kapitalistin çok sayıda kapitalisti mülksüzleştirmesi ile birlikte, emek sürecinin el birliğine dayanan biçimi, bilimin bilinçli teknik kullanımı, toprağın planlı sömürüsü, emek araçlarının yalnızca birlikte kullanılabilen emek araçlarına dönüşümü, bütün üretim araçlarında, birleşik, toplumsal emeğin üretim araçları olarak kullanılmaları yoluyla tasarruf sağlanması, bütün ulusların dünya piyasası ağına sokulması ve böylece kapitalist rejimin uluslararası bir nitelik kazanması, giderek büyüyen ölçeklerde gelişir. Bu dönüşüm sürecinin avantajlarından yararlanan ve bunları tekelleri altında tutan büyük sermaye babalarının sayıları durmadan azalırken, sefalet, baskı, kölelik, soysuzlaşma, sömürü alabildiğine artar; ama aynı zamanda, sayıca gittikçe artan bir sınıfın, kapitalist üretim sürecinin bizzat kendi mekanizması ile eğitilen, birleşen ve örgütlenen işçi sınıfının öfkesi de artar. Sermaye tekeli, kendisiyle birlikte ve kendisinin hükmü altında gelişen üretim tarzının ayak bağı olur. Üretim araçlarının merkezileşmesi ve emeğin toplumsallaşması, sonunda, bunların kapitalist kabuklarıyla uyuşamadıkları bir noktaya ulaşır. Kabuk parçalanır. Kapitalist özel mülkiyetin saati çalmıştır. Mülksüzleştirenler mülksüzleştirilir.

Kapitalist üretim tarzının ürünü olan kapitalist mülk edinme tarzı ve dolayısıyla kapitalist özel mülkiyet, bireyin kendi emeğine dayalı özel mülkiyetin ilk olumsuzlanmasıdır. Ne var ki, kapitalist üretim, bir doğa yasasının şaşmaz zorunluluğu ile, kendi olumsuzlanmasını doğurur. Bu, olumsuzlamanın olumsuzlanmasıdır. Bu, özel mülkiyeti yeniden getirmez, ama kapitalist dönemde edinilmiş şeyler olan el birliği ile toprağın

282 "Toplum için tamamıyla yeni olan bir durumda bulunuyoruz ... her tür mülkiyeti her tür emekten ayırmaya çalışıyoruz." (Sismondi "Nouveaux Principes le Écon. Polit.", t. II, p. 434.)

ve emek harcanarak üretilmiş üretim araçlarının ortak mülkiyeti temeline dayanan bireysel mülkiyeti getirir.

Bireylerin kendi emeklerine dayanan dağınık özel mülkiyetin kapitalist mülkiyete dönüşmesi, doğal olarak, şimdiden fiilen toplumsallaşmış üretime dayanan kapitalist özel mülkiyetin toplumsal mülkiyete dönüşmesinden, karşılaştırılamayacak ölçüde daha fazla zaman alan, daha sert ve zorlu bir süreçtir. Birinci durumda halk kitlesinin az sayıda gaspçı tarafından mülksüzleştirilmesi, ikinci durumda az sayıdaki gaspçının halk kitlesi tarafından mülksüzleştirilmesi söz konusudur.[283]

283 "Burjuvazi sanayinin ilerlemesinin iradesiz ve dirençsiz taşıyıcısıdır. Bu gelişme işçilerin rekabetten kaynaklanan soyutlanmışlığının yerine işçilerin ortaklaşmaktan kaynaklanan devrimci birleşimini geçirir. İşte bu nedenle büyük sanayinin gelişmesi, üstünde burjuvazinin üretim yaptığı ve ürünleri mülk edindiği temelin kendisini burjuvazinin ayaklarının altından çeker. Dolayısıyla burjuvazi en başta kendi mezar kazıcısını üretir. Burjuvazinin yıkılışı ve proletaryanın zaferi aynı ölçüde kaçınılmazdır. ... Bugün burjuvaziyle karşı karşıya gelen bütün sınıflar arasında yalnızca proletarya gerçekten devrimci bir sınıftır. Öteki sınıflar büyük sanayi karşısında çürür ve yok olur; proletarya ise büyük sanayinin en has ürünüdür. Orta zümreler, küçük sanayici, küçük tüccar, zanaatkâr, bütün bunlar orta zümreler olarak varlıklarını sürdürebilmek için burjuvaziye karşı mücadele ederler. ... gericidirler, tarihin tekerleğini geriye doğru çevirmeye çalışırlar." (Karl Marx und Friedrich Engels, "Manifest der Kommunistischen Partei", Lond. 1848, s. 11, 9 [Karl Marx-Friedrich Engels, *Komünist Manifesto ve Hakkında Yazılar*, Yordam Kitap, İstanbul 2008, s. 32, 30-31].)

Bölüm

25

Modern Sömürgeleştirme Teorisi[284]

★ ★ ★

Ekonomi politik, biri üreticinin kendi emeğine, diğeri başkasının emeğinin sömürülmesine dayanan çok farklı türdeki iki özel mülkiyeti ilkesel düzeyde birbirlerine karıştırır. İkincisinin sadece ilkinin doğrudan karşıtı olmakla kalmayıp, aynı zamanda, yalnızca onun mezarı üzerinde boy verdiğini unutur.

Ekonomi politiğin yurdu olan Batı Avrupa'da ilk birikim süreci az çok tamamlanmış bulunmaktadır. Kapitalist rejim, burada bütün ulusal üretimi ya doğrudan doğruya egemenliği altına almış ya da ilişkilerin henüz daha az gelişmiş olduğu yerlerde, onun yanında varlığını sürdürmekle birlikte yavaş yavaş ortadan kalkmakta olan günü geçmiş üretim tarzına ait toplumsal katmanları en azından dolaylı olarak kontrol edebilecek duruma gelmiştir. Politik iktisatçı, olguların daha yüksek sesle kendi ideolojisinin yüzüne vurması ölçüsünde şiddetlenen bir gayret ve kabaran bir heyecanla, kapitalizm öncesi dünyanın hukuk ve mülkiyet kavramlarını, sermayenin bu tamamlanmış dünyasına uygular.

Sömürgelerde durum başkadır. Oralarda kapitalist rejim, her yerde, kendi emek koşullarının sahibi olarak, emeğiyle, kapitalist yerine ken-

284 Burada, gerçek sömürgeler, özgür göçmenlerin gidip yerleştikleri bakir topraklar söz konusudur. Amerika Birleşik Devletleri, ekonomik anlamda, hâlâ bir Avrupa sömürgesidir. Ayrıca, bu kategoriye, kendilerinden daha önceki koşulların, köleliğin kaldırılmasıyla tamamıyla değişmiş olduğu eski plantasyonlar da dahildir.

disini zenginleştiren üreticinin engeliyle ile karşılaşır. Bu birbirlerinin tam karşıtı iki ekonomik sistem arasındaki çelişki burada kendisini ikisi arasındaki fiili çatışmayla ortaya koyar. Anavatanın gücü arkasında olduğunda, kapitalist, üreticinin kendi kişisel emeğine dayanan üretim ve mülk edinme tarzını zora başvurarak ortadan kaldırmaya çalışır. Sermayenin dalkavuğunun, yani politik iktisatçının, anavatanında, kapitalist üretim tarzını teorik olarak kendi karşıtıyla aynı göstermesine yol açan aynı çıkar, burada, onu, *"to make a clean breast of it"*e (konuyu açıkça ifade etmeye) ve iki üretim tarzının karşıtlığını yüksek sesle ilan etmeye yöneltir. O, bu amaçla, işçiler mülksüzleştirilmeden ve buna uygun olarak üretim araçları sermayeye dönüştürülmeden, emeğin toplumsal üretici gücünün gelişmesinin, el birliğinin, iş bölümünün, büyük çapta makine kullanımının vb. nasıl mümkün olamayacağını ortaya koyar. "Ulusal zenginlik" adına, halkı yoksullaştıracak yapay araçların peşindedir. Mazur gösterme çabalarını arkasına sığınarak yürüttüğü zırh, burada, kuru bir kav gibi kıyım kıyım ufalanıp parçalanır.

E. G. Wakefield, sömürgeler hakkında yeni bir şey söylediği için değil,[285] ama sömürgelerde, anavatanın kapitalist ilişkileri hakkındaki gerçeği keşfetmiş olduğu için, büyük bir hizmet görmüştür. Koruma sistemi nasıl başlangıcında[286] anavatanda kapitalist imal etme girişimi idiyse, Wakefield'in İngiltere tarafından bir süre yasalarla yürürlüğe konmak istenen sömürgeleştirme teorisi de, sömürgelerde ücretli işçi imal etme girişimiydi. O, buna *"systematic colonisation"* (sistematik sömürgeleştirme) adını verir.

Wakefield'in sömürgelerde ilk keşfettiği şey şuydu: tamamlayıcı unsurun, ücretli işçinin, yani kendini kendi özgür iradesiyle satmak zorunda olan bir başka insanın yokluğunda, para, geçim araçları, makine ve diğer üretim araçları sahipliği, bir insanı henüz kapitalist olarak damgalamaz. Wakefield, sermayenin bir şey değil, kişiler arasında şeyler aracılığıyla kurulan bir toplumsal ilişki olduğunu keşfetmişti.[287] Bay Peel adında birinin, 50.000 sterlin tutarında geçim ve üretim aracıyla

---

285 Modern sömürgecilikle ilgili olarak Wakefield'ın bir iki noktada getirdiği aydınlık daha önce fizyokrat Mirabeau père (baba) ve çok daha önce İngiliz iktisatçıları tarafından eksiksiz olarak öngörülmüştür.

286 Bu, daha sonra, uluslararası rekabet savaşında geçici bir zorunluluk haline geldi. Fakat, nedeni ne olursa olsun, sonuçlar aynı kalır.

287 "Bir zenci, bir zencidir. Zenci, ancak belirli koşullar içinde köle olur. Bir pamuk eğirme makinesi, pamuk eğirmek için kullanılan bir makinedir. Bu, ancak belirli koşullar içinde sermaye haline gelir. Bu koşulların dışına çıkarılsın, altın kendiliğinden ne kadar para değilse ya da şeker ne kadar şeker fiyatı değilse, makine de sermaye olmaktan o kadar çıkar. ... Sermaye, bir toplumsal üretim ilişkisidir. Tarihsel bir üretim ilişkisidir." (Karl Marx, "Lohnarbeit und Kapital," "N[eue] Rh[einische] Z[eitung]", Nr. 266 vom 7. April 1849.)

İngiltere'den kalkıp Batı Avustralya'daki Swan River'a gitmesinden yakınır. Bay Peel, ayrıca, erkek, kadın ve çocuklardan oluşan 3.000 kişilik bir çalışan sınıf grubunu beraberinde götürecek kadar dikkatli bir adamdı. Belirlenmiş yere varılır varılmaz, "Bay Peel'in yanında yatağını yapacak ya da kendisine nehirden su getirecek bir hizmetçi bile kalmadı."[288] Zavallı Bay Peel, her şeyi öngörmüş, ama İngiltere'deki üretim ilişkilerini Swan River boylarına taşımayı akıl edememişti!

Wakefield'in aşağıdaki keşiflerinin anlaşılması için şu iki hususu önceden belirtelim: Bilindiği gibi, üretim ve geçim araçları, dolaysız üreticinin mülkleri olarak, sermaye değildir. Bunlar, ancak, aynı zamanda, işçinin sömürülmesine ve boyunduruk altına alınmasına hizmet eden araçlar haline geldikleri zaman, sermaye olur. Ama onların bu kapitalist ruhu ile maddi bedenleri, politik iktisatçının kafasında öylesine birbirine yapışık bulunur ki, o bunları her tür durumda, hatta sermayenin tam karşıtı şeyler oldukları zaman bile, sermaye diye isimlendirir. Wakefield de aynı şeyi yapar. Dahası, üretim araçlarının birbirlerinden bağımsız biçimde ve kendi başlarına faaliyet gösteren birçok işçinin kişisel mülkiyeti olarak parçalanmış olmasını sermayenin eşit şekilde bölünmesi diye isimlendirir. Burjuva iktisatçısı, salt para ilişkilerine feodal hukukun yaftasını yapıştıran feodal hukukçuya benzer.

> "Sermaye," diyor Wakefield, "toplumun bütün üyeleri arasında eşit oranlarda bölünmüş olsaydı, hiç kimse kendi elleriyle kullanabileceğinden daha fazla sermaye biriktirmekte yarar görmezdi. Arazi sahibi olma tutkusunun bir ücretli işçi sınıfının varlığını önlediği yeni Amerikan sömürgelerinde, bir dereceye kadar, böyle bir durum söz konusudur."[289]

Demek ki, işçi kendisi için birikimde bulunabildiği sürece -bu, kullanmakta olduğu üretim araçlarının sahibi olduğu sürece mümkündür- kapitalist birikim ve kapitalist üretim tarzı olanaksızdır. Bunlar için vazgeçilmez olan ücretli işçi sınıfı eksik kalır. Pekâlâ, eski Avrupa'da üretim araçlarının işçinin elinden alınması ve dolayısıyla sermaye ile ücretli emeğin ortaya çıkması, nasıl mümkün oldu? Pek orijinal türden bir *contrat social* (toplum sözleşmesi) aracılığıyla.

> "İnsanlık, ... sermaye birikimini hızlandırmak için," varlığının nihai ve biricik amacı olarak Âdem Baba'dan beri hayalinde yaşattığına hiç şüphe olmayan "basit bir yöntemi benimsedi: sermaye sahipleri ve emek sahipleri olarak bölündü ... bu bölünme, gönüllü bir anlaşma ve birleşmenin sonucuydu."[290]

288 E. G. Wakefield, "England and America", v. II, s. 33.

289 l.c., v. I, s. 17.

290 l.c. s. 18.

Bir cümleyle: insanlığın büyük kitlesi "sermaye birikimi" şerefine, kendi kendisini mülksüzleştirmişti. Şimdi, fanatizme varan bu kendini inkâr içgüdüsünün, özellikle, bir *contrat social*'i hayal aleminden gerçek dünyaya indirebilecek insanların ve koşulların yalnızca kendilerinde bulunduğu sömürgelerde alabildiğine etkin olması gerekirdi. Ama o zaman, neden, doğal sömürgeleştirmenin karşıtı olan "sistematik sömürgeleştirme"ye başvuruluyor? Nedenlerden biri:

> "Amerikan Birliği'nin kuzey eyaletlerinde nüfusun onda biri bile ücretli işçiler kategorisi içinde yer almaz. ... Oysa, İngiltere'de ... halkın büyük kısmı ücretli işçilerden oluşur."[291]

Gerçekten, faal insanlığın kendini sermaye şerefine mülksüzleştirme dürtüsü öylesine azdır ki, Wakefield'e göre bile, kölecilik, sömürgeci zenginliğin biricik doğal temelidir. Bugün, kölelerle değil özgür insanlarla iş görme zorunluluğu olduğuna göre, onun sistematik sömürgeleştirmesi bir *pis aller*'den (geçici önlemden) ibarettir.

> "Santa Domingo'da yerleşen ilk İspanyollar hiç İspanyol işçi bulamadı. Fakat işçi" (yani köle) "olmadan sermaye yok olup gider ya da en azından herkesin kendi elleriyle kullanabileceği büyüklükte küçük parçalara bölünürdü. Tohuma, hayvanlara ve aletlere yatırılmış bulunan büyük miktarda bir sermayenin ücretli işçi olmayışı yüzünden yok olup gittiği ve kimsenin kendi elleriyle kullanabileceğinden daha fazla sermayeyi elinde bulundurmaya devam edemediği en son kurulan İngiliz sömürgesinde böyle bir durum gerçekten meydana gelmişti."[292]

Böylece, toprağı elinden alınmış halk kitlesinin kapitalist üretim tarzının temelini oluşturduğunu görmüş bulunuyoruz. Özgür bir sömürgenin, bunun tam tersine, temel özelliği şudur: burada toprağın büyük kısmı henüz halkın mülküdür ve buraya gelen her göçmen, bundan dolayı, bunun bir kısmını, daha sonra geleceklerin aynı şeyi yapmalarına engel olmadan, kendi özel mülkü ve kendi kişisel üretim aracı haline getirebilir.[293] Sömürgelerin gelişip büyümelerinin de bunlardaki bozukluğun, sermayenin yerleşmesine karşı gösterdikleri direncin de sırrı işte budur.

> "Toprağın çok ucuz ve bütün insanların özgür olduğu, herkesin istediği takdirde bir parça toprağı kolayca edinebildiği bir yerde, işçinin üründeki payı bakımından, emek yalnızca çok pahalı olmakla kalmaz; asıl zorluk, ne fiyata olursa olsun, birleşik emek bulmaktadır."[294]

---

291 l.c. s. 42, 43, 44.

292 l.c., v. II, s. 5.

293 "Bir sömürgeleşme unsuru olabilmesi için, toprağın ekilmemiş halde bulunması yetmez, özel mülkiyet konusu haline getirilmek üzere kamusal mülkiyet altında olması gerekir." (l.c., v. II, s. 125.)

294 l.c., v. I, s. 247

Sömürgelerde işçinin üretim araçlarından ve bunların kökü olan topraktan ayrı düşmesi diye bir durum henüz bulunmadığına ya da ancak tek tük veya sınırlı ölçekte görüldüğüne ve tarımın sanayiden ayrılması, tarımsal ev sanayisinin yok olması gibi şeyler de söz konusu olmadığına göre, sermaye için iç pazar nereden ve nasıl doğacaktır?

> "Köleler ve bunların büyük işler için emek ve sermayeyi bir araya getiren patronları dışında, Amerikan halkının hiçbir kesimi tek başına tarımla uğraşmaz. Topraklarını kendileri işleyen özgür Amerikalılar, aynı zamanda bir sürü başka iş de yapar. Kullandıkları mobilya ve aletlerin bir kısmını çoğu zaman kendileri yaparlar. Oturdukları evleri çoğu zaman kendileri inşa eder, imal ettikleri öteberiyi, ne uzaklıkta olursa olsun, kendileri pazara getirir ve satar. İplik eğirir, kumaş dokurlar; sabun ve mum imal eder, giydikleri ayakkabı ve elbiseyi kendileri yaparlar. Amerika'da toprakla uğraşmak çoğu zaman bir demircinin, bir değirmencinin ya da bir bakkalın ikincil bir işidir."[295]

Böylesine garip insanlar arasında kapitalistler için "kaçınma alanı" nerede olacaktır?

Kapitalist üretimin büyük güzelliği, ücretli işçiyi durmadan ücretli işçi olarak yeniden üretmekle kalmaması, aynı zamanda sürekli olarak sermaye birikimine oranla bir göreli ücretli işçi nüfusu fazlası üretmesidir. Böylece, emek arz ve talebi yasası doğru çizgi üzerinde tutulur, ücret oynamaları kapitalist sömürüye uygun sınırlar içine alınır ve son olarak işçinin kapitaliste bu derece vazgeçilmez biçimde gerekli görülen toplumsal bağımlılığı sağlanmış olur. Laf ebesi politik iktisatçının anavatanda bir büyücü ustalığıyla alıcı ve satıcı, aynı derecede bağımsız meta sahipleri, sermaye metasının sahibi ile emek metasının sahibi arasında serbestçe akdedilen bir sözleşme ilişkisi kılığına sokabildiği bir mutlak bağımlılık ilişkisidir bu. Ne var ki, sömürgelerde bu parlak hayal yıkılır. Buralarda mutlak nüfus anavatandan daha hızlı artar; çünkü birçok işçi bu dünyaya yetişkin olarak gelir ama yine de emek piyasası her zaman az doludur. Emek arz ve talebi yasası paramparça olur. Bir yandan, eski dünya, durmadan sömürü aşkı ile yanan, kaçınma arzusu ile kıvranan sermaye yaratır; öte yandan, ücretli işçilerin ücretli işçi olarak normal yeniden üretimi en uygunsuz ve yer yer aşılmaları mümkün olmayan engellerle karşılaşır. Sermaye birikimine oranla fazlalık oluşturan ücretli işçilerin üretimi ise hiç yoktur! Bugünün ücretli işçisi ertesi gün kendi başına çalışan bağımsız bir köylü ya da bir zanaatçı olur. Emek piyasasından yok olmuştur ama, soluğu çalışma yurdunda almak için değil. Ücretli işçileri, sermaye için değil kendileri için çalışan, kapitalist beyleri değil kendilerini zenginleştiren bağımsız üreticiler haline geti-

295 l.c. s. 21, 22.

ren bu sürekli dönüşüm süreci, öte yandan, emek piyasası üzerinde son derece zararlı etkiler yapar. Sadece ücretli işçinin sömürülme derecesi yakışıksız ölçüde düşük olmakla kalmaz. Ücretli işçi, bağımlılık ilişkisi ile birlikte, kaçınmacı kapitaliste olan bağımlılık duygusunu da yitirir. Ve böylece de, E. G. Wakefield'ın böylesine yiğitçe, böylesine veciz ve böylesine dokunaklı bir biçimde gözler önüne serdiği bütün uygunsuzluklar boy gösterir.

Ücretli emek arzı ne devamlı, ne düzenli ve ne de yeterlidir, diye yakınır. "Ücretli emek arzı hep düşük olmakla kalmaz, aynı zamanda güvenilmezdir."[296]

> "İşçi ile kapitalist arasında bölüşülen ürün büyük olmakla beraber, işçi bundan o kadar büyük bir pay alıyor ki, çok geçmeden bir kapitalist haline geliyor. ... Buna karşılık, pek az kimse, alışılmadık derecede uzun bir süre hayatta kalsalar bile, büyük servetler biriktirebiliyor."[297]

İşçiler, kapitalistlere, emeklerinin büyük kısmının karşılığını ödemekten kaçınmasına kesinlikle izin vermiyor. Kapitalistin kendi sermayesi ile Avrupa'dan işçi ithal etme kurnazlığı da para etmiyor.

> "Getirilenler çok geçmeden işçi olmaktan çıkıyor, kısa bir süre için de bağımsız toprak sahibi haline geliyor ya da ücretli emek piyasasında eski patronlarının karşısında rakip olarak yer alıyorlar."[298]

Şu faciaya bakın! Yiğit kapitalist, kalkmış, Avrupa'dan kendi paracıkları ile kendisine kanlı bıçaklı rakip olacak insanlar getirmiş! Bu, dünyanın sonu demek değil de nedir? Wakefield'in, sömürgelerde işçi her türlü bağımlılık ilişkisinden ve duygusundan kopmuştur, diye dövünmesinde şaşılacak bir şey yok. Öğrencisi Merivale der ki: ücretlerin yüksekliğinden dolayı, sömürgelerde, daha ucuz ve daha itaatkâr işçilere, kapitalistin koşullarına boyun eğdirebileceği, kapitalisti kendi koşullarına boyun eğdiremeyecek bir sınıfa ateşli bir istek duyulur. ... Daha önce uygarlaşmış ülkelerde işçi, özgür olmakla beraber, doğal yasalar gereği kapitalistlere bağımlıdır; sömürgelerde bu bağımlılığın yapay araçlarla yaratılması gerekir.[299]

---

296 l.c., v. II, s. 116.

297 l.c., v. I, s. 131.

298 l.c., v. II, s. 5.

299 Merivale, l.c., v. II, s. 235-314 passim. Ilımlı, serbest ticaret taraftarı, bayağı iktisatçı Molinari bile şöyle diyor: "Köleliğin, köle emeğinin yerini alacak uygun miktarda özgür emek sağlanmaksızın kaldırıldığı sömürgelerde görülen, her gün görmeye alıştığımızın aksi oldu. Basit işçilerin, kendilerine üründen düşecek haklı paylarla hiçbir ilgisi bulunmayan ücretler talep ederek, sanayici girişimcileri sömürdükleri görüldü. Ekiciler, şekerlerine yeterli bir fiyat elde edecek durumda olmadıkları için, ücretlerdeki artışı ilk önce kârlarıyla, daha sonra bizzat sermayeleriyle karşılamak zorunda kaldı. Böylece bir kısım ekici perişan oldu, diğer bir kısmı aynı akıbete uğramamak için işlerini bıraktı.

Şimdi, sömürgelerdeki bu uygunsuz durumun, Wakefield'e göre, ne gibi bir sonucu oluyor? Üreticilerin ve ulusal servetin "barbarca dağıtılması eğilimi."[300] Üretim araçlarının ufalıp, kendi başına faaliyet gösteren sayısız sahipler arasında dağılması sermayenin merkezileşmesi ile birlikte birleşik emeğin bütün dayanaklarını yok eder. Uzunca bir süre alacak ve sabit sermaye yatırımlarını gerektirecek uzun soluklu her girişim, uygulama engelleriyle karşılaşır. Avrupa'da sermaye, bir an bile tereddüt etmeden, yatırımda bulunur; çünkü orada her an kullanılmaya hazır, her zaman istenilenden bol bir canlı emek deposu oluşturan işçi sınıfı vardır. Ama sömürge ülkelerde öyle mi ya! Wakefield son derece acıklı bir öykü anlatır. Bir gün Kanada'dan ve New York eyaletinden bazı kapitalistlerle konuşmuştu. Kanada ve New York eyaleti göçmen dalgalarının sık sık kesildiği ve bir "fazla" işçiler tortusunun oluştuğu yerlerdir.

> "Sermayemiz," diye sızlanmış melodramın kişilerinden biri, "tamamlanmaları oldukça uzun zamanı gerektiren birçok iş için hazır bekliyordu; ama, çok geçmeden bizi bırakıp gideceğini bildiğimiz işçilerle bu gibi işlere başlayabilir miydik? Bu gibi göçmenleri işte alıkoyabileceğimizden emin olsaydık, bunlara hemen ve memnuniyetle girişirdik, hem de yüksek bir fiyatla da olsa girişirdik. Dahası, emek ihtiyacımızı gerektiği anda yeni gelenlerin emeğiyle karşılayabileceğimizden emin olsaydık, yarı yolda terk edileceğimizi bile bile, yine de işe girişirdik."[301]

Wakefield, kapitalist İngiliz tarımını ve burada kullanılan "birleşik" emeği Amerika'daki dağınık toprak işletmeciliği ile parlak bir biçimde karşılaştırdıktan sonra, farkında olmadan madalyonun öteki yüzünü de gösterir. Amerikan halk kitlesini müreffeh, bağımsız, girişimci ve görece eğitimli olarak tasvir eder, oysa,

> "İngiliz tarım işçisi sefil bir yaratıktır (*a miserable wretch*), bir *pauper*'dir (yoksuldur). Tarımda çalıştırılan özgür işçinin ücreti, Kuzey Amerika ve bazı yeni sömürgeler dışında, hangi ülkede işçinin canını teninde tutmaya ancak yeten bir miktarın ötesinde kayda değer bir yükseklik gösterir?

... Kuşaklar boyu insanların kahrolduğunu görmektense, yığın yığın sermayenin yok olduğunu görmek, elbette, daha iyidir" (Bay Molinari ne kadar cömert!); "ama bunların ikisi de olmasa, daha iyi olmaz mıydı?" (Molinari, l.c. s. 51, 52.) Bay Molinari, Bay Molinari! Avrupa'da "entrepreneur" (girişimci) işçinin ve Karayipler'de işçi girişimcinin *part légitime*'ini (meşru payını) makaslayabiliyorsa, bu durumda, on emirden, Musa'dan ve peygamberden, arz ve talep yasasından geriye ne kalır! Ve sizin de itiraf ettiğiniz gibi, kapitalistin Avrupa'da karşılığını ödemekten her gün kaçındığı bu "*part légitime*" nedir, lütfeder misiniz? Bay Molinari, bu tarafta otomatik olarak işleyen arz ve talep yasasını, beri tarafta, işçilerin kapitalisti "sömürebilecek" kadar "basit" oldukları sömürgelerde, polisiye önlemlerle doğru yoluna oturtmak konusunda şiddetli bir istek duyuyor.

300 Wakefield, l.c., v. II, s. 52.

301 l.c. s. 191, 192.

> ... Hiç şüphesiz, İngiltere'de tarımda kullanılan beygirler, değerli bir mülk oldukları için, İngiliz köylüsünden çok daha iyi beslenir."[302]

Ama *never mind* (dert etmeyin), ne de olsa, ulusal zenginlik, doğası gereği, halkın sefaletiyle aynı şeydir.

Pekâlâ, sömürgelerdeki bu anti-kapitalist kansere nasıl çare bulunacaktır? Bütün topraklar tek bir darbeyle halk mülkiyetinden çıkarılıp özel mülkiyete dönüştürülse, gerçi belânın kökü kazınabilir, ama bununla birlikte sömürgelerin de kökü kazınmış olur. Marifet, bir taşla iki kuş vurmaktır. Bakir topraklara, hükümet tarafından, arz ve talep yasasından bağımsız, toprak satın alıp[303] bağımsız bir köylü haline gelebilmek için gerekli parayı kazanabilinceye kadar uzunca bir süre göçmeni ücretli işçi olarak çalışmak zorunda bırakacak, yapay bir fiyat biçilebilirdi. Öte yandan, hükümet, toprağın ücretli işçinin toprak sahibi olmasını görece önleyecek derecede yüksek bir fiyatla satılmasından elde edilecek fonu, diğer bir deyimle, kutsal arz ve talep yasası ihlal edilerek işçinin ücretinden sızdırılan paralarla meydana gelecek fonu, bu fon büyüdüğü ölçüde, Avrupa'dan sömürgelere parasız pulsuz insanlar ithal etmek ve böylece kapitalist beyler için dopdolu bir emek piyasası sağlamak amacıyla kullanabilirdi. Bu koşullar altında *tout sera pour le mieux dans le meilleur des mondes possibles* (her şey mümkün olabilecek dünyaların en mükemmelinde en iyi bir biçime sokulmuş olurdu). "Sistematik sömürgeleştirme"nin büyük sırrı işte budur.

> "Bu plan uygulandığı zaman," diye haykırır Wakefield, zafer coşkusuyla, "emek arzı zorunlu olarak sürekli ve düzenli olur; çünkü, bir kere, hiçbir işçi önce para kazanmak için çalışmadan toprak edinebilecek durumda olamayacağı için, bütün göçmen işçiler, toplu halde çalıştırılacakları bir süre boyunca, kendilerini çalıştıran kimselere daha fazla işçi çalıştırmalarını sağlayacak sermayeyi üretir; ikinci olarak, ücret karşılığı çalışmayı bırakan ve toprak edinen her işçi, toprak satın alma yoluyla, sömürgelere yeni işçi ithal etmek için kullanılacak bir fonun oluşmasını sağlar."[304]

Devlet tarafından biçilecek toprak fiyatı, doğal olarak "yeterli" bir fiyat (*sufficient price*), yani "işçiyi, bir başkası emek piyasasında yerini dolduruncaya kadar, bağımsız bir toprak sahibi haline gelmekten alıkoyacak" derecede yüksek bir fiyat olmalıdır.[305] Bu "yeterli toprak fiyatı",

---

302 l.c., v. I, s. 47, 246.

303 "Kollarından başka şeyi olmayan insan, toprak ve sermaye mülkiyeti sayesinde kendine iş bulur ve bir gelir elde eder, diye ekliyorsunuz. Oysa tam aksine, kollarından başka hiçbir şeyleri olmayan insanların ortaya çıkması, toprağın özel mülkiyeti yüzünden olur. ... Bir insanı alın, havasız bir yere koyun, onun havasını çalmış olursunuz. Toprağa el koymakla yaptığınız budur. Sizin iradenize göre yaşasın diye, insanı, düpedüz, bütün zenginlikten yoksun bırakmaktır bu." (Colins, l.c., t. III, s. 267/271 passim.)

304 Wakefield, l.c., v. II, s. 192.

305 l.c. s. 45.

işçinin emek piyasasından kurtulup toprağa çekilmesine izin vermesi için kapitaliste ödediği fidyenin dolambaçlı ifadesinden başka bir şey değildir. İşçi, ilk önce, daha fazla işçiyi sömürebilsin diye, kapitalist beye "sermaye" sağlamak, ve sonra, emek piyasasında kendisinden boşalan yeri doldurmak üzere hükümetin eski patronu için okyanuslar aşırarak getireceği "yedek adam"ın yol masrafını cebinden ödemek zorundadır.

İngiliz hükümetinin Wakefield tarafından özellikle sömürgelerde kullanılmak üzere düşünmüş olduğu bu "ilk birikim" yöntemini yıllar boyu uygulamış olması, son derece karakteristiktir. Fiyasko, doğal olarak, Sir Robert Peel'in Banka Yasası'nınki kadar utanç vericiydi. Göç akımı sadece İngiliz sömürgelerinden Amerika Birleşik Devletlerine yönlendirilmiş oldu. Bu arada, Avrupa'da kapitalist üretimde meydana gelen ve artan hükümet baskısını da beraberinde getiren ilerleme, Wakefield'ın reçetesini gereksizleştirdi. Bir yandan, uzun yıllar boyunca kesintisiz olarak Amerika'ya ulaşan muazzam insan akımı Amerika Birleşik Devletleri'nin doğu kısmında, Avrupa'dan gelen göçmen dalgaları burada emek piyasasını batıya yönelen göç dalgalarının yalayıp süpürmesinden daha çabuk insanla doldurduğu için, kalıcı bir tortu bırakmıştır. Öte yandan, Amerikan İç Savaşı sonunda muazzam bir iç borç meydana gelmiş, bununla birlikte de vergi baskısı artmış, en aşağılık türden bir mali aristokrasi ortaya çıkmış, kamuya ait toprakların muazzam bir kısmı demir yolları kurup işletsinler, madenler açıp çalıştırsınlar vb. diye spekülatör şirketlere peşkeş çekilmiştir. Böylece, bu büyük cumhuriyet, göçmen işçiler için vaat edilen toprak olmaktan çıkmıştır. Ücretler ve ücretli işçinin bağımlılık durumu Avrupa'da normal sayılan düzeye indirilmiş olmaktan henüz çok uzak bulunmakla beraber, kapitalist üretim burada dev adımlarıyla ilerlemektedir. İşlenmemiş sömürge topraklarının İngiliz hükümeti tarafından, üzerinde Wakefield'in bile bu derece gürültü kopardığı, yüzsüzce bir hovardalıkla aristokratlara ve kapitalistlere peşkeş çekilmesi, altın yataklarının çektiği insan akımı ve en küçük zanaatçıyla bile rekabet eden İngiliz mamul eşya ithalatı ile birleşince, özellikle Avustralya'da[306], yeterli bir "göreli artık işçi nüfusu" üretmiştir. Hemen hemen her posta gemisi, Avustralya emek piyasasının insanla dolup taştığı -*"glut of the Australian labour-market"*- ve fuhşun yer yer Londra'nın Haymarket'indekiyle at başı gittiği yolunda felâket haberleri ile dolu olur.

---

306 Avustralya, kendi kendisinin yasa koyucusu haline gelir gelmez, doğal olarak, göçmenleri kollayan yasalar çıkardı; fakat İngilizlerin yapmış oldukları toprak yağması bir oldubitti olarak kaldı. "1862 tarihli yeni Toprak Yasası'nın ilk ve en önemli amacı, halkın yerleşmesi için daha geniş ölçüde kolaylık ve yardım sağlamaktır." ("The Land Law of Victoria, by the Hon. G. Duffy, Minister of Public Lands", Lond. 1862, [s. 3].)

Ne var ki bizim burada üzerinde durduğumuz, sömürgelerin durumu değil. Bizi ilgilendiren tek şey, eski dünyanın ekonomi politiği tarafından yeni dünyada keşfedilmiş ve gürültüyle ilan edilmiş olan sırdır: Kapitalist üretim ve birikim tarzı, dolayısıyla aynı zamanda kapitalist özel mülkiyet, kişinin kendi emeğine dayanan özel mülkiyetin ortadan kaldırılmasını, yani işçinin mülksüzleştirilmesini gerektirir.

Yayımlanmamış
Altıncı Bölüm

Dolaysız Üretim Sürecinin Sonuçları

{441}

Bu bölümde üç şeyin üstünde durulacak:

1) **Sermayenin**, kapitalist üretimin, **ürünü** olarak **metalar**

2) Kapitalist üretim **artık değer üretimidir**;

3) Nihayet **bütün ilişkinin üretimi ve yeniden üretimidir** ki o yolla bu dolaysız üretim süreci, **kapitalizme özgü** bir süreç olarak karakterize edilir.

Bu üç başlıktan Nu. 1, ikinci kitaba –sermayenin dolaşım sürecine– **geçişi** oluşturduğu için basımdan önceki son düzeltmede başa değil, en sona konacaktır. Kolaylık olsun diye burada onunla başlıyoruz.[1]

{459}

[1] ARTIK DEĞER ÜRETİMİ OLARAK KAPİTALİST ÜRETİM

Sermaye yalnızca ögesel biçimleri içinde, meta ya da para olarak, kendini ortaya koyduğu sürece sermayeci de, meta sahibi ya da para sahibi gibi, önceden bilinen karakter biçimleri içinde kendini ortaya koyar. Ama öyle olduğu için bu kişiler kendinde ve kendi için birer sermayeci değillerdir, nasıl ki meta ve para da kendinde ve kendi için sermaye değildir. Bunlar nasıl ancak belirli ön koşullar altında sermayeye dönüşmekteyse meta ve para sahipleri de, aynı ön koşullar altında birer sermayeciye dönüşürler.

Başlangıçta sermaye, **sermayeye** dönüşmesi gereken ya da ancak *δυνάμει*[2] sermaye olan **para** olarak kendini ortaya koymuştu.

İktisatçılar, bir yandan başlı başına sermayenin bu ögesel biçimlerini –meta ile parayı– sermayeyle özdeşleme *blunder*'ını[3] yaptıkları gibi öte yandan başlı başına sermayenin kullanım değeri olarak varoluş tarzını –**emek araçlarını**– sermaye olarak ilan etme *blunder*'ını yapıyorlar.

---

1 Marx'ın talimatına uygun olarak ikinci başlık (el yazmasında s. 459-91) ile üçüncü başlığı (el yazmasında s. 492-95) birinci ve ikinci sıraya, birinci başlığı (el yazmasında s. 441-58) ise son sıraya koyuyoruz.

2 dynamei: olanağa göre

3 patavatsızlık

Sermaye, **para** olarak (sermaye oluşumunun başlangıç noktası olarak) ilk geçici (deyim yerindeyse) biçimi içinde henüz ancak para olarak, yani **mübadele değerinin bağımsız biçimine**, **para ifadesine**, bürünmüş bir **mübadele değerleri toplamı** olarak var olur. Ama bu paranın değerlenmesi gerekir. Mübadele değerinin daha çok mübadele değeri yaratmaya hizmet etmesi gerekir. **Değer büyüklüğünün** artması, yani mevcut değerin yalnızca olduğu gibi kalmaması, bir *increment*,[4] Δ değer, bir **artık değer** yaratması gerekir ki verilmiş değer –verilmiş para tutarı– *fluens* olarak, *increment* da flüksiyon[i] olarak kendini ortaya koysun. Sermayenin bu bağımsız para ifadesine dolaşım sürecinin üstünde dururken geri döneceğiz. Parayla yalnızca **dolaysız üretim sürecinin başlangıç noktası** olarak ilgilendiğimiz burada tek bir gözlem yeterlidir: Bu noktada sermaye şimdilik yalnızca **verilmiş bir değer toplamı** = P (para) olarak var olur ki burada her türlü kullanım değeri silinmiş, bu nedenle geriye para biçiminden başka bir şey kalmamıştır. Bu değer toplamının **büyüklüğü** sermayeye dönüşmesi gereken **para tutarının yüksekliği** ya da **niceliğiyle** sınırlıdır. Öyleyse bu değer toplamı, **büyüklüğünün büyümesi, değişken bir büyüklüğe** dönüşmesi; daha baştan, bir flüksiyon yaratması gereken bir **fluens** olması yoluyla sermaye hâline gelir. **Kendinde**, yani **belirlenimi** açısından bu para tutarı, ancak **büyütülmesini** amaç edinen bir tarzda uygulanması, harcanması gerektiği için, **büyütülmesi amacıyla** harcandığı için sermaye hâline gelir. Mevcut değer ya da para tutarı açısından onun **belirlenimi**, iç itkisi, eğilimi olarak görünen bu süreç, ona bu işlevi kazandıracak olan **sermayeci**, yani o para tutarının sahibi açısından **niyet, amaç** olarak görünür. Nitekim sermayenin (olması gereken sermayenin) başlangıçta basit olan bu değer ya da para ifadesinde kullanım değeriyle olan her türlü bağıntıdan soyutlandığı, bu bağıntı ortadan kalktığı gibi **gerçek üretim sürecinin** (meta üretimi vb.) her türlü bozucu karışması, daha sonra da kafa karıştırabilecek emareleri de ortadan kalkar ve kapitalist üretim sürecinin **karakteristik özgül doğası** olanca soyutluğu ve basitliğiyle kendini gösterir. İlk sermaye bir **değer toplamı** = x ise; amaç ve bu x'in sermaye hâline gelişi, x + Δ x'e, yani ilk değer toplamı + ilk değer toplamını aşan bir fazladan ibaret bir para tutarı ya da değer toplamına, verilmiş para **büyüklüğü** + ek paraya, **verilmiş değer + artık değere** dönüşmesi yoluyla olur. Böy-

4 artı değişi

i Bunlar diferansiyel hesabın, Isaac Newton tarafından ortaya atılmış, ancak bugün artık kullanılmayankavramlarıdır. Flüksiyon (Lat. fluxio: akım, akış) kavramına diferansiyel bölüm kavramı, **fluens** kavramına değişken bir büyüklüğe bağımlı bir matematiksel büyüklük (fonksiyon) kavramı denk düşer. **Increment**, değişken bir büyüklüğün uğradığı artış, artı değişi, değişim demektir.

lece **artık değer üretimi** – ki başlangıçta öndelenmiş değerin korunumunu içine alır, kapitalist üretim sürecinin belirleyici amacı, itici gücü ve **nihai sonucu** olarak, başlangıçtaki değeri sermayeye dönüştüren şey olarak görünür. Bunun **nasıl** sağlandığı, x'in x + Δ x'e dönüşmesinin gerçek yordamı, sürecin amaç ve sonucunda hiçbir değişiklik yapmaz. Hiç kuşkusuz x kapitalist üretim süreci olmadan da x + Δ x'e dönüşebilir, ama **verilmiş koşul** ve **varsayım** altında, yani toplumun rakip üyeleri sadece **meta sahipleri** olarak karşı karşıya geldikleri birer kişi olarak karşı karşıya gelir ve sadece bu sıfatla birbirleriyle temas kurarlarken değil (bu kölelik vb.ni dışlar); ikinci olarak da, toplumsal ürünün **meta** olarak üretilmesi yolundaki öteki koşul altında değil. (Bu, dolaysız üreticiler için kullanım değerinin başlıca amaç olduğu ve olsa olsa ürün fazlası vb.nin metaya dönüştüğü bütün biçimleri dışlar).

{460} Sürecin bu amacı, yani x'in x + Δ x'e dönüşmesi, bundan başka, araştırmanın izlemesi gereken gidiş yolunu gösterir. Bu ifade değişken bir büyüklüğün fonksiyonu olmalı ya da böyle bir büyüklüğe süreç sırasında dönüşmelidir. Daha baştan **verilmiş para tutarı** olarak x, *increment*'ı = 0 olan değişmez bir büyüklüktür. Öyleyse süreç içinde, değişir bir ögeyi kapsayan başka bir büyüklüğe dönüşmek zorundadır. Yapılması gereken ise bu bileşeni bulup çıkarmak, aynı zamanda da hangi dolayımlardan geçerek başlangıçtaki değişmez büyüklüğün değişir bir büyüklüğe dönüştüğünü göstermektir. İleride gerçek üretim süreci irdelenirken görüleceği gibi x'in bir parçası yeniden değişmez bir büyüklüğe – yani emek araçlarına dönüştüğü için, x **değerinin** bir parçası sadece belirli kullanım değerleri biçimine büründüğü, bunların para biçimine bürünmediği (değer büyüklüğünün değişmez niteliğinde, hatta mübadele değeri olduğu ölçüde genel olarak bu parçada herhangi bir değişikliğe yol açmayan bir *change*[5]) için x, süreç içinde, c (değişmez büyüklük) + v (değişir büyüklük) = c + v olarak kendini gösterir. Ama değişim Δ(c + v) = c + (v + Δv) ve c'nin değişimi = 0 olduğundan = (v + Δv)[ii] Öyleyse başlangıçta Δx olarak kendini ortaya koyan şey aslında Δv'dir. Ve başlangıçtaki x büyüklüğündeki bu *increment*'ın, aslında *increment*'ı olduğu x parçasına oranının (Δv = Δx (çünkü Δx = Δv)), Δx/v = Δv/v olması gerekir ki bu, gerçekte artık değer oranının formülüdür.

Toplam sermaye C = c + v, burada ise c değişmez, v değişir olduğu için C, v'nin fonksiyonu olarak görülebilir. v Δv kadar büyürse C = C' olur.

---

5 değişme

ii Marx'ın demek istediği belli ki şudur: Değişim Δ(c + v) = Δc + Δv ve c sabit kaldığı için değişim = Δv.

O zaman şunları elde ederiz:

1. $C = c + v$.

2. $C' = c + (v + \Delta v)$.

Denklem 1.i denklem 2.den çıkardığımızda $C' - C$ farkını, C'deki *increment*'ı $= \Delta C$, elde ederiz.

3. $C' - C = c + v + \Delta v - c - v = \Delta v$.

Öyleyse 4. $\Delta C = \Delta v$.

Öyleyse 3. ve buradan 4. $\Delta C = \Delta v$. Ama $C' - C$ = C'nin değişme büyüklüğü (= ΔC), = C *increment*'ı ya da ΔC, öyleyse 4. Veya toplam sermaye *increment*'ı = sermayenin değişir parçasındaki *increment*, öyle ki ΔC ya da sermayenin değişir parçasındaki *change* = 0. Öyleyse değişmez sermaye, ΔC ya da Δv üzerine olan bu araştırmada = 0 olarak alındığı için göz ardı edilmelidir.

v'nin büyüme orantısı = $\Delta v/v$ **(artık değer oranı)**. C'nin büyüme orantısı = $\Delta v/C = \Delta v/(c + v)$ **(kâr oranı)**.

Öyleyse sermaye olarak sermayenin asıl, özgül **işlevi artık değer üretimidir** ki daha sonra gösterileceği üzere **artık emek üretiminden**, gerçek üretim süreci içinde **ödenmemiş emeğin mülk edinilmesinden** başka bir şey değildir. Bu emek **artık değer** olarak kendini ortaya koyar, nesnelleşir.

Ayrıca şu ortaya çıktı ki x'in sermayeye, x + Δx'e dönüşmesi için x kadar değer ya da para tutarının **üretim sürecinin etmenlerine**, ilk olarak **gerçek emek sürecinin etmenlerine** dönüşmesi gereklidir. Üretim araçlarının bir bölümünün **–emek nesnesinin–** gerçi bir kullanım değeri olması, ama değerinin olmaması, **meta** olmaması belli sanayi dallarında mümkündür. Bu durumda x'in bir bölümü salt üretim araçlarına dönüşür ve emek nesnesi, x'in dönüşümü, yani emek sürecine giren metaların x ile satın alınması söz konusu olduğunda, üretim araçlarının satın alınmasıyla sınırlanır. Emek sürecinin bir etmeni olan emek nesnesi burada, değer söz konusu olduğu ölçüde = 0. Ama biz, konuyu, emek nesnesinin de = meta olduğu tam biçimi içinde irdeliyoruz. Bunun olmadığı durum için bu etmen, *as far as value is concerned*[6], = 0 olarak kabul edilmelidir ki hesap doğru olsun.

Nasıl meta kullanım değeri ile mübadele değerinin dolaysız birliğiyse, **meta üretme süreci** olan üretim süreci de emek ve değerlenme süreçlerinin dolaysız birliğidir. Nasıl **metalar**, yani kullanım değeri ile mübadele değerinin dolaysız birlikleri, **sonuç** olarak, ürün olarak süreçten çıkıyorsa, birer kurucu öge olarak da onun içine girerler. Üretim koşulları biçiminde üretim sürecine girmemiş hiçbir şey yoktur ki o süreçten çıkabilsin.

Öndelenmiş para tutarının, değerlenecek ve sermayeye dönüştürüle-

6 değer söz konusu olduğu ölçüde

cek para tutarının, **üretim sürecinin etmenlerine dönüşmesi** meta dolaşımının, mübadele sürecinin, bir edimi olup bir dizi alıma ayrışır. Öyleyse bu **edim** şimdilik dolaysız üretim sürecinin dışına düşer. Onu sadece başlatır; ama onun **zorunlu ön koşuludur** ve dolaysız üretim süreci yerine kapitalist üretimin tümünü ve sürekliliğini irdeleyecek olursak paranın **üretim sürecinin etmenlerine** bu dönüşümü, üretim araçları ile emek yetisinin satın alınışı, bizzat **toplam sürecin içkin bir uğrağını** oluşturur.

{461} Şimdi dolaysız üretim sürecinin **içerisinde** sermayenin biçimini irdeleyecek olursak basit meta gibi o da **kullanım değeri** ile **mübadele değerinin ikiz biçimine** sahiptir. Ancak her iki biçimde, bağımsız olarak irdelenen basit metanınkilerden değişik olan ek belirlenimler, daha gelişkin belirlilikler işin içine girer.

İlkin **kullanım değerini** ele alacak olursak bunun özel içeriği, ek belirliliği, metanın tanımıyla tamamen ilgisizdi. Meta, dolayısıyla mübadele değerinin taşıyıcısı olması gereken maddenin herhangi bir toplumsal ihtiyacı karşılaması, bu nedenle işe yarar birtakım özelliklere sahip olması gerekiyordu. *Voilà tout.*[7] Üretim süreci içinde işlev gören metaların **kullanım değerine** gelince işler değişir. **Emek sürecinin** doğası, ilk olarak üretim araçlarını **emek nesnesi** ile **emek araçlarına** ya da daha yakından belirlenmiş olarak bir yanda **ham madde**, öbür yanda **araçlar, yardımcı malzemeler** vb.ne ayırır. Bunlar **kullanım değerinin**, emek sürecinin kendisinin doğasından kaynaklanan **biçim belirlenimleridir** ve böylece kullanım değeri –üretim araçları bakımından– daha öte belirlenmiş olur. **Kullanım değerinin biçim belirlenimi**, burada bizzat **iktisadi ilişkinin, iktisadi kategorinin** geliştirilmesi için gerekli hâle gelir.

Dahası emek sürecinde, onun içine giren kullanım değerleri, kavramsal olarak sıkı ayrılmış iki uğrak ve karşıtlığa ayrılır (tıpkı demin **nesnel** üretim araçları örneğinde yapmış olduğumuz gibi) – bir yanda nesnel üretim araçları, **objektif** üretim koşulları, öbür yanda faal emek yetileri, kendini amaca uygun olarak ifade eden emek gücü, **öznel** üretim koşulu. Dolaysız üretim süreci içerisinde **kullanım değerinin sub specie**[8] göründüğü ölçüde bu, sermayenin ek bir biçim belirliliğidir. Basit metada amaca uygun belirli emek, eğirme, dokuma vb. iplikte, kumaşta cisimlenmiş, nesnelleşmiştir. Ürünün amaca uygun biçimi, amaca uygun emeğin geride bırakmış olduğu tek iz olup bu izin kendisi, ürün hayvan, buğday vb. gibi bir doğa ürününün biçimini aldığında silinebilir. Kullanım değeri, emek süreci içinde sadece **ürün** olarak görünürken metada doğrudan doğruya mevcuttur. Tek meta, gerçekte, arkasında ortaya çıkış süreci yatan hazır bir üründür ve bu süreçte,

7 Hepsi bu.

8 alt tür

özel yararlı emeği onda cisimlendiren, nesnelleştiren süreç fiilen aşılmıştır. Meta üretim süreci içinde olur. Ürün olarak boyuna sürecin dışına itilir; öyle ki ürünün kendisi sadece sürecin bir uğrağı olarak görünür. Sermayenin üretim süreci içerisinde büründüğü **kullanım değerinin** bir bölümü **canlı emek yetisinin** kendisidir. Ama bu emek yetisinin, üretim araçlarının özel kullanım değerine denk düşen belirli **özellikleri** vardır; **faal emek yetisi**, kendini amaca uygun olarak **ifade eden emek gücü** olarak, üretim araçlarını faaliyetinin nesnel uğrakları yapıp bunları kullanım değerlerinin ilk biçiminden ürünün yeni biçimine **dönüştürür**. Dolayısıyla kullanım değerlerinin kendileri, emek sürecinin içerisinde, ister mekanik ister kimyasal ister fiziksel nitelikte olsun **gerçek bir dönüşüm sürecinden** geçer. Meta içindeyken kullanım değeri, belirli özellikleri olan belli bir şeydir. Oysa şimdi, ham madde ve emek aracı olarak işlev gören şeylerin, kullanım değerlerinin, değişik biçimli bir kullanım değerine –**ürüne**– dönüşmesidir. Bunu meydana getiren, onlar aracılığıyla ve onların içinde harekete geçen canlı emektir ki *actu*[9] emek yetisinden başka bir şey değildir. Böylece **kullanım değeri** olarak sermayenin emek süreci içinde aldığı biçim, **birinci olarak**, kavramsal olarak ayrılmış ve birbiriyle bağıntılı **üretim araçları**; **ikinci olarak**, {462} **nesnel** üretim koşulları (üretim araçları) ile **öznel** üretim koşulları, amaca uygun olarak faal olan **emek yetisi**, yani emeğin kendisi arasında kavramsal, emek sürecinin doğasından kaynaklanan bir ayrım hâlinde parçalanır. Ama **üçüncü olarak**, sürecin bütününe bakıldığında sermayenin kullanım değeri, burada, kullanım değeri üreten ve üretim araçlarının bu özgül belirlilik uyarınca, amaca uygun olarak faaliyet gösteren, kendilerinin belirli niteliğine denk düşen, **özgül emek yetisinin** üretim araçları olarak işlev gördüğü bir süreç olarak görünür. Ya da başlı başına toplam **emek süreci**, nesnel ve öznel uğraklarının canlı etkileşimi içinde, kullanım değerinin toplam biçimi olarak, yani üretim sürecinde sermayenin **gerçek** biçimi [olarak] görünür.

Sermayenin üretim süreci, her şeyden önce, gerçek yanından bakıldığında –ya da kullanım değerleriyle yararlı emek harcayarak yeni kullanım değerleri oluşturan bir süreç olarak irdelendiğinde– **gerçek emek sürecidir**. Bu hâliyle onun uğrakları, kavramsal olarak belirlenmiş bileşenleri – hangi iktisadi gelişme aşamasında ve hangi üretim tarzı temelinde yer alırsa alsın, genel olarak **emek sürecinin**, her **emek sürecinin** uğrakları, bileşenleridir. Öyleyse bu gerçek biçim ya da **sermayeyi oluşturan** nesnel kullanım değerlerinin gerçek biçimi, onun maddi dayanağı, ister istemez, yeni ürünlerin üretilmesine yarayan üretim araçlarının –emek araçları ve emek nesnesi– biçimi olduğu için; ayrıca bu kullanım değerleri,

9 gerçek

özgül amaçlarına uygun olarak emek süreci içinde işlev görmeden önce dolaşım sürecinde, metalar biçiminde, yani meta sahibi olarak sermayecinin mülkiyetinde zaten var olduğu (piyasada) için –yani sermaye– **nesnel** üretim koşulları içinde kendini ortaya koyduğu ölçüde – kullanım değeri itibarıyla **üretim araçlarından**, ham maddelerden, yardımcı malzemeler ve emek araçlarından, aletlerden, binalardan, makineler vb.nden **oluştuğu** için bundan şu sonuç çıkarılır ki bütün **üretim araçları**, ***δυνάμει*** ve üretim aracı olarak işlev gördükleri ölçüde de *actu* s e r m a y e dir; dolayısıyla sermaye, almış olduğu tarihî biçime bakmaksızın, **genel olarak insani emek sürecinin** zorunlu bir uğrağı, dolayısıyla da öncesiz sonrasız ve insan emeğinin niteliğince koşullanmış bir şeydir. Aynı şekilde, genel olarak sermayenin üretim süreci **emek süreci** olduğu için **başlı başına emek süreci**, bütün toplumsal biçimlerdeki emek süreci zorunlu olarak **sermayenin emek sürecidir**. Böylece sermaye, bir **şey** olarak ele alınmış ve belli bir ayni rolü, kendisine bir şey olarak düşen bir rolü üretim süreci içinde oynamış olur. Para altın olduğu için altının bizatihi para olduğu, ücretli emek emek olduğu için her türlü emeğin zorunlu olarak ücretli emek olduğu sonucunu çıkaran da aynı mantıktır. **Özdeşlik, özgül farkları** ihmal edilerek, bütün üretim süreçlerinde özdeş olana sarılınarak kanıtlanır. Özdeşlik, farktan soyutlanarak kanıtlanır. Bu kesimin devamında bu can alıcı noktaya daha ayrıntılı olarak döneceğiz. Şimdilik şu kadarını kaydedelim:

Birincisi: **Üretim süreci** ya da emek sürecinde üretim aracı olarak tüketmek için sermayecinin satın almış olduğu metalar kendi mülkiyetindedir. Bunlar aslında kendisinin metalara dönüştürülmüş parasından başka bir şey değildir ve nasıl para sermayesinin varoluşu idiyse bunlar da öyledir; hatta gerçekten **sermaye** olarak, yani değer yaratma, değerin değerlenmesi, yani çoğaltılması aracı olarak işlev gördükleri biçim içinde bulundukları ölçüde daha da yoğun bir şekilde öyledirler. Demek ki bu üretim araçları **sermayedir**. Öte yandan sermayeci, öndelenmiş para tutarının öteki parçasıyla emek yetisini, işçileri ya da öyle **göründüğünü** Ch. IV'te göstermiş olduğumuz gibi **canlı emek** satın almıştır.[iii] Bu da, en az emek sürecinin nesnel koşulları kadar ona aittir. Ama gene de burada şu özgül fark hükmünü geçirir:

Gerçek emek, sermayenin işçi ücretine dönüştürülmüş parçasının, {463} emeğin alış fiyatının eş değeri olarak, işçinin *capitalist*[10]'e gerçekten verdiği şeydir. Yaşama gücünün harcanması, üretken yeteneklerinin gerçekleşmesi işçinin hareketidir, sermayecinin değil. Kişisel işlev olarak,

---

iii Marx Kapital'in birinci cildinin, elimize geçmemiş müsveddesine işaret ediyor. Bu basımda muhtemelen 6. kısım, s. 513-42.

10 sermayeci

gerçekliği içinde bakıldığında emek işçinin işlevidir, sermayecinin değil. Mübadele açısından bakıldığında, sermayecinin ondan emek süreci içinde aldığı şeydir, sermayecinin onun karşısına emek süreci içinde çıktığında büründüğü şey değil. Öyleyse bu durum, emek sürecinin kendisi içerisinde, sermaye ve o ölçüde de sermayecinin varoluşu olarak nesnel emek koşulları ile öznel emek koşulu, emeğin kendisi, daha doğrusu çalışan **işçi** arasında bir karşıtlık oluşturur. Bu sayededir ki, gerek sermayeci gerek işçi açısından bakıldığında **üretim aracı**, sermayenin varoluşu olarak, *eminently*[11] **capital**[12] olarak emeğin, yani öndelenmiş sermayenin dönüşmüş olduğu öteki ögenin karşısına çıkar ve bu nedenle üretim sürecinin dışında da *δυνάμει* sermayenin özgül varoluş tarzı şeklinde görünür. Bu ayrıca, ileride görüleceği gibi kısmen kapitalist değerlenme sürecinin (onun içinde canlı emeğin soğurucusu olarak üretim araçlarının oynadığı rolün), kısmen (makineler vb.nin canlı emeğin gerçek egemeni hâline geldiği) özgül-kapitalist üretim tarzının gelişmesinin uzantısıdır. O nedenle kapitalist üretim süreci temelinde karşımıza, sermayenin **üretim araçları** biçiminde var olduğu **kullanım değerleri** ile bu üretim araçlarının, bu **şeylerin sermaye** olarak belirlenmesi arasında **ayrılmaz bir kaynaşma** çıkar ki bu da belirli bir toplumsal üretim ilişkisidir; tıpkı bu üretim tarzı içerisinde, onun ön yargılarından kopamayanların bizatihi **ürünü meta** saymaları gibi. Bu, ekonomi politikçilerin fetişizmi için bir temel oluşturur.

İkinci olarak: Üretim araçları, belirli **metalar** hâlinde, örneğin pamuk, kömür, mil vb. olarak dolaşımdan çıkıp emek sürecine girer. Bu sırada hâlâ, henüz birer meta olarak dolaşımda bulundukları sürece almış oldukları **kullanım değeri biçimindedirler**. Sürece girince, kullanım değerlerine denk düşen, pamuk olarak pamuk vb. gibi kendilerine ayni birer şey olarak düşen özelliklerle işlev görmeye başlarlar. Sermayenin, **değişir** dediğimiz, ama ancak **emek yetisi** ile mübadelesi yoluyla **sermayenin değişir parçasına** gerçekten dönüşen parçasının ise konumu farklıdır. Gerçek biçimi açısından bakıldığında **para** –sermayecinin emek yetisi satın alırken harcadığı bu sermaye parçası– piyasada **bulunabilir** (ya da oraya *within certain terms*[13] sürülmüş) ve işçinin bireysel tüketimi içine giren **geçim araçlarından** başka bir şey **değildir**. Para sadece bu geçim araçlarının dönüşmüş ve işçinin, eline geçer geçmez gerisin geri geçim araçlarına dönüştürdüğü biçimidir. Gerek bu dönüşüm gerek bu metaların daha sonra birer kullanım değeri olarak tüketilmesi, dolaysız üretim süreci, daha doğrusu emek süreciyle **dolaysızca**

11 açıkça

12 sermaye

13 belirli koşullarda

hiçbir ilişkisi olmayan, tersine bunların dışına düşen bir süreçtir. Sermayenin bir parçası, dolayısıyla da toplam sermaye, tam da, değişmez bir değer büyüklüğü olan **para** ya da onun bürünebileceği bir biçim olup aynı şekilde değişmez birer değer büyüklüğü olan **geçim araçları** yerine, değer yaratan ve değer yaratıcı öge olarak büyüyüp küçülebilen, **değişir bir büyüklük** olarak kendini ortaya koyabilen ve genellikle bütün koşullarda, **olmuş** bir büyüklük olarak değil de sadece **akan, olan** –ve dolayısıyla *within different limits*[14] çevrelenmiş– olan bir **büyüklük** hâlinde üretim sürecine bir etmen olarak giren bir ögeyle, **canlı emek yetisi** ile, mübadele edilmesi sayesinde değişir bir büyüklüğe dönüşür. Gerçeklikte, geçim araçlarının işçilerin kendileri tarafından tüketilmesi, örneğin *matières instrumentales*[15]'in makinelerce tüketilmesi gibi emek sürecine dâhil edilmiş olabilir. O durumda işçi, sadece, sermayece satın alınmış, emek süreci içindeki işlevini yerine getirmek için tüketime, kendi *matières instrumentales*'i olarak belli bir geçim aracı ikmaline ihtiyaç duyan bir araç olarak görünür. Bu durum, işçinin sömürülmesinin genişlik ve acımasızlığına bağlı olarak şu ya da bu derecede yaşanır. Şu var ki sermaye ilişkisi içinde kavramsal olarak bu kadar dar bir şekilde (bu konuyu *ad 3* ilişkinin tümünün yeniden üretimi sırasında daha geniş olarak göreceğiz[16]) kapsanmış değildir. Ortalama olarak işçi geçim araçlarını dolaysız emek sürecine **ara verildiği** sırada tüketirken **makine** kendisininkileri **işleyişi sırasında** tüketir. (Hayvan?). Ama işçi sınıfının tümüne bakıldığında bu geçim araçlarının bir bölümü, henüz ya da artık çalışmayan aile üyeleri tarafından tüketilir. Gerçekten pratikte işçi ile makine arasındaki fark, *quoad matières instrumentales*[17] ve bunların tüketilişi bakımından hayvan ile makine arasındaki farka indirgenebilir. Ama bu zorunlu değildir ve o nedenle de sermayenin tanımı içinde yer almaz. Her hâlükârda sermayenin işçi ücretine ayrılmış parçası, gerçek biçimini, işçinin tüketimine giren geçim araçları biçimini, alır almaz şeklen **artık** sermayeciye **değil, işçiye** ait bir parça olarak görünür. Demek ki **kullanım değerinin –geçim aracı** olarak– üretim sürecine girmeden önce meta olarak taşıdığı **biçim**, bu sürecin **içerisinde** aldığı ve **faal olarak kendini ifade eden emek gücü**, dolayısıyla canlı emeğin kendisi olan biçimden bütünüyle farklıdır. Böylece sermayenin bu parçası, özgül olarak [464] üretim araçları biçiminde var olandan ayrımlaşır ve kapitalist üretim tarzı temelinde belirgin anlamda **üretim araçlarının**

14 farklı sınırlar içerisinde

15 yardımcı üretim malzemeleri

16 Siehe vorl. Band, S. 146-151

17 yardımcı üretim malzemeleri açısından

geçim araçlarından farklı ve onların **karşıtı** olarak kendinde ve kendi için **sermaye** hâlinde görünmesinin bir başka sebebidir. Sermayenin üretim sürecinin bitişinde büründüğü **kullanım değeri biçiminin ürün** biçimi olması ve bu ürünün hem **üretim araçları** hem **geçim araçları** biçiminde var olması, dolayısıyla her ikisinin eşit derecede **sermaye** olarak mevcut olması, o nedenle de canlı emek yetisinin karşıtı olarak da mevcut olması bu görünüşü dağıtmaya yeter.

Şimdi **değerlenme sürecine** gelelim.

Mübadele değeriyle ilgili olarak **meta** ile değerlenme sürecine katılmış sermaye arasındaki fark, bir kez daha kendini gösterir.

Üretim sürecine giren sermayenin **mübadele değeri**, piyasaya sürülmüş ya da öndelenmiş sermayenin mübadele değerinden küçüktür – çünkü sadece üretim aracı olarak sürece giren **metaların değeri**, yani üretim sürecine **değer** olarak giren **değişmez** sermaye parçasının değeridir. Değişir sermaye parçasının **değeri** yerine şimdi karşımızda olan, süreç olarak **değerlenme**, değerlenme *in actu*[18] bulunan emektir; bu emek, kendini boyuna değer olarak gerçekleştirirken, mevcut değerlerin de ötesine akarak değer yaratır.

İlk olarak **eski değerin**, değişmez parçanın değer parçasının korunması açısından bakıldığında bu, şuna bağlıdır: sürece giren üretim araçlarının **değerinin** gerekli olandan daha büyük olmamasına. Bunları oluşturan metalar, yalnızca, üretilmeleri amacıyla **toplumsal olarak gerekli emek-zamanı**, nesnelleşmiş olarak, örneğin binalar, makineler vb. şeklinde kapsamalıdır. Bu üretim araçları satın alınırken, bunların kullanım değerlerinin, ürünün oluşumu için gerekli olan *average*[19]'e denk düşecek iyilikte olmasını, yani ister ham madde olarak ister makineler vb. olarak *average* iyilikle işlemelerini ve emeğin, canlı etmenin, karşısına alışılmamış engeller çıkarmamalarını gözetmek sermayecinin sorunudur. Örneğin ham maddenin iyiliği, uygulanan makineler vb.nin *average déchet*[20]'den fazlasını metalara aktarmamasını içerir vb. Bütün bunlar sermayecinin sorunudur. Ne var ki bunların ötesinde değişmez sermayenin değerinin korunması, mümkün olduğu kadar üretken bir şekilde tüketilmesine, israf edilmemesine bağlıdır; çünkü başka türlü, **toplumsal olarak gerekli** olandan daha büyük bir nesnelleşmiş emek parçası üründe içerilmiş olur. Bu kısmen işçilerin kendilerine bağlıdır ve burada **sermayecinin gözetimi** başlar. (*Task work*[21], ücret üzerinden ya-

18 hâlinde

19 ortalama

20 ortalama aşınma

21 Götürü iş

pılan kesintiler yoluyla bunu sağlamasını bilir.) Ayrıca emeğin düzenli, amaca uygun bir şekilde harcanması, üretim araçlarının ürüne dönüşümünün gerektiği gibi olması, amaç olarak göz önüne getirilen kullanım değerinin sonuç olarak gerçekten **başarılı** biçimde ortaya çıkması. Burada bir kez daha sermayecinin **gözetim** ve **disiplini** işin içine girer. Nihayet üretim sürecinin tedirgin edilmemesi, kesintiye uğramaması ve emek sürecinin ve nesnel koşullarının niteliğince verilmiş önel (zaman aralığı) içinde gerçekten ürüne doğru ilerlemesi. Bu, kısmen, kapitalist üretimle birlikte işin içine giren **emeğin sürekliliğine**, ancak kısmen de, denetlenemeyen dışsal rastlantılara bağlıdır. Bu açıdan her üretim süreciyle birlikte, onun içine giren değerler için bir risk işin içine katılır. Ne var ki bu 1. üretim sürecinin **dışında** da maruz oldukları ve 2. yalnız sermayeninkine değil, **her** üretim sürecine özgü olan bir risktir. (Sermaye, bundan **ortaklaşma** yoluyla korunur. Kendi üretim araçlarıyla çalışan dolaysız üretici, aynı riske tabidir. Bu asla kapitalist üretim sürecine özgü bir şey değildir. Kapitalist üretimde bu risk sermayeciye düşüyorsa yalnızca üretim araçlarının mülkiyetini gasbetmiş olduğu içindir).

Değerlenme sürecinin canlı etmenine gelince 1. değişir sermayenin **değeri**, yerine konarak, yeniden üretilerek, yani değişir sermayenin ya da işçi ücretinin değeri kadar bir emek miktarı üretim araçlarına eklenerek korunur; 2. değerinde bir **increment**, artık değer, işçi ücreti içinde kapsanmış olanın üzerinde bir emek miktarı fazlası, bir **ek emek miktarı** ürün içinde nesnelleştirilerek yaratılır.

Burada öndelenmiş sermayenin ya da içlerinde var olduğu metaların **kullanım değeri** ile {465} emek süreci içinde **sermayenin kullanım değerinin biçimi** arasındaki ayrım, öndelenmiş sermayenin **mübadele değeri** ile değerlenme süreci içinde sermayenin **mübadele değerinin** görüngüsü arasındaki **ayrıma** denk düşer. **Orada** üretim aracının, değişmez sermayenin, kendisini oluşturan metaların daha önce bürünmüş olduğu **kullanım değeri biçiminde** herhangi bir değişme olmaksızın sürece girmesine karşılık, değişir sermayeyi oluşturan hazır **kullanım değerlerinin** yerine, yeni kullanım değerleri içinde değerlenen emek gücünün, gerçek emeğin canlı etmeni geçer. **Burada** ise üretim araçlarının, değişmez sermayenin **değerinin** başlı başına değerlenme sürecine girmesine karşılık değişir sermayenin **değeri** o sürece hiç girmez; yerini değer yaratma faaliyeti, canlı etmenin değerlenme süreci hâlinde var olan faaliyeti alır.

İşçinin **emek-zamanının** süresiyle orantılı olarak değer yaratması için **toplumsal olarak gerekli emek-zaman** olması gerekir. Yani işçinin belirli bir zaman içinde, **toplumsal olarak normal** olan amaca uy-

gun emek miktarını harcaması gerekir. Bu nedenle sermayeci, onu, en azından, toplumsal olarak normal olan **ortalama** yoğunluk **derecesiyle** çalışmaya zorlar. İşçinin emeğini mümkün olduğu kadar bu **asgarinin** üstüne çıkarmaya, belli bir zaman içinde mümkün olduğu kadar çok emeği ondan sızdırmaya çalışır; çünkü **ortalama derecenin** üstündeki her türlü emek yoğunluğu kendisi için artık değer yaratır. Ayrıca emek sürecini, değişir sermayenin değerini, işçi ücretini, yerine koymak için çalışılması gerekli olan sınırların mümkün olduğu kadar ötesine uzatmaya çalışır. Emek sürecinin yoğunluğu verilmişken süresini, süre verilmişken yoğunluğunu, mümkün olduğu kadar çoğaltmaya çabalar. Sermayeci, işçiyi, emeğine normal yoğunluk derecesini, mümkün olduğu ölçüde daha yüksek bir dereceyi vermeye ve mümkün olduğu kadar emek sürecini, işçi ücretinin ikamesi için gerekli olan sürenin ötesine uzatmaya **zorlar**.

Kapitalist değerlenme sürecine özgü bu karakter sayesinde sermayenin üretim sürecindeki **gerçek biçimi, kullanım değeri olarak biçimi** de yeni bir tadile uğrar. **Birincisi**, üretim araçları, yalnız gerekli emeğin değil, artık emeğin de soğrulması için yeterli olacak bir **kütle** hâlinde mevcut olmalıdır. **İkincisi**, gerçek emek sürecinin yoğunluk ve kapsamı değişir.

İşçinin gerçek emek sürecinde kullandığı üretim araçları gerçi sermayecinin mülkiyetindedir ve dolayısıyla bunlar, işçinin, kendi yaşam ifadesi olan emeğinin karşısına, yukarıda gösterildiği gibi, **sermaye** olarak çıkar. Ama öte yandan bunları çalışırken kullanan odur. Gerçek emek sürecinde emek araçlarını emeğinin iletkeni olarak, emek nesnesini de, emeğinin kendini ortaya koyduğu madde olarak **kullanır**. Üretim araçlarını ürünün amaca uygun biçimine tam da bu yoldan dönüştürür. Değerlenme süreci açısından bakıldığında ise iş değişir. Burada, üretim araçlarını kullanan, işçi değil, işçiyi kullanan, üretim araçlarıdır. Canlı emeğin kendini nesnel emekte gerçekleştirip onu objektif uzvu hâline getirmesi yerine nesnel emek, canlı emeği soğurarak var kalıp çoğalır; bu yoldan **değerlenen değer** hâline, **sermaye** hâline gelir, bu hâliyle işlev görür. Üretim araçları, artık yalnızca mümkün olduğu kadar büyük bir canlı emek miktarının **soğurucuları** hâline gelir. Canlı emek, artık yalnızca mevcut değerlerin değerlenmesinin, dolayısıyla sermayeleşmesinin aracı hâline gelir. Ve yukarıda gösterilmiş olanları bir yana bırakırsak tam da bu yüzden üretim araçları, bir kez daha canlı emeğin karşısında *éminnement*[22] **sermayenin** varoluşu olarak görünür, üstelik şimdi geçmişte harcanmış, ölü emeğin canlı emek üzerindeki hâkimiyeti ola-

---

22 en ileri derecede

rak. Canlı emek, tam da **değer oluşturucu** olarak, nesnelleşmiş emeğin değerlenme sürecine boyuna katıştırılır. Çaba olarak, yaşama gücü harcaması olarak emek işçinin kişisel faaliyetidir. Ama **değer oluşturucu** bir şey olarak, **nesnelleşmesi sürecine** katılmış bir şey olarak işçinin emeği, üretim sürecine girer girmez bizatihi sermaye değerinin bir **varoluş tarzı** hâline gelir, ona katışır. O nedenle **değer koruyucu** ve **yeni değer** yaratıcı bu güç sermayenin gücüdür ve o süreç sermayenin **öz değerlenme**, kendisi tarafından yaratılan değeri aynı zamanda **kendisine yabancı değer** olarak yaratan işçinin ise yoksullaşma süreci olarak kendini ortaya koyar.

[466] Kapitalist üretim temelinde, nesnelleşmiş emeğin **sermayeye** dönüşme, yani üretim araçlarını canlı emeğe emretme ve onu sömürme araçlarına dönüştürme yeteneği, onlara kendinde ve kendi için özgü olan, onlardan ayrılmaz bir şey olarak (bu temelde *δυνάμει* ona bağlı oluşları gibi), dolayısıyla **onlara birer şey olarak, birer kullanım değeri olarak, birer üretim aracı olarak özgü** olan bir **özellik** olarak görünür. Bu nedenle bunlar kendinde ve kendi için **sermaye**, dolayısıyla **belirli bir üretim ilişkisini**, belirli bir toplumsal ilişkiyi dile getiren sermaye olarak görünür. Üretim içerisindeki bu ilişkide üretim koşullarının sahipleri canlı emek yetilerinin karşısında bir **şey** olarak çıkarlar, nasıl ki değer bir şeyin özelliği olarak ve şeyin **iktisadi belirlenimi**, **meta** olarak, kendisinin ayni niteliği olarak görünmekteydi, nasıl ki emeğin parada büründüğü toplumsal biçim kendini **bir şeyin özellikleri** olarak ortaya koymaktaydı. 2)[23] Gerçekten sermayecilerin işçiler üzerindeki hâkimiyeti, bağımsızlaşmış, işçinin karşısında bağımsızlaşmış **emek koşullarının** (bunların içinde üretim sürecinin nesnel koşullarının –**üretim araçlarının**– dışında emek gücünün korunmasının ve etkililiğinin nesnel koşulları, yani geçim araçları da yer alır) **işçinin** kendisi üzerindeki hâkimiyetinden başka bir şey değildir. Bu ilişkinin ilkin, yukarıda görmüş olduğumuz gibi özünde eski değerin korunması dâhil, **artık değer üretme süreci** olan, **öndelenmiş sermayenin öz değerlenme süreci** olan **gerçek üretim süreci** içinde gerçekleşmesine karşın durum budur. Dolaşımda sermayeci ile işçi sadece birer **meta satıcısı** olarak karşı karşıya gelse de, birbirine sattıkları meta çeşitlerinin özgül kutupsal niteliğinden dolayı işçi, ister istemez üretim sürecine, sermayenin **kullanım değerinin, gerçek varoluşunun** ve **değer olarak varoluşunun** bir bileşeni olarak girer. Bu ilişkinin ancak üretim süreci **içerisinde** gerçekleşmesine ve emek alıcısı olarak sadece *δυνάμει* var olan sermayecinin ancak, emek yetisini satınca **olasılıklı olarak ücretli işçiye** dö-

---

23 Elyazmasının bu noktasında (2) sayısı yer alınktaysa da, buna uygun düşen bir (1) yoktur.

nüşen işçi o süreç içinde ilk olarak **gerçekten** sermayenin emrine girdiği zaman **gerçek sermayeci** hâline gelmesine karşın bu durum değişmez. Sermayecinin yerine getirdiği **işlevler**, sermayenin –canlı emeği soğurarak değerlenen değerin– kendisinin, **bilinç** ve **iradeyle** yerine getirilmiş işlevlerinden başka bir şey değildir. Sermayeci sadece **kişileşmiş** sermaye, kişi olarak sermaye, olarak işlev görür, nasıl ki işçi, kişileşmiş **emekten** başka bir şey değildir. Bu emek işçi için eziyet, çaba demektir; sermayeciye ise, zenginlik yaratan ve artıran bir töz olarak ait olur, nasıl ki bu hâliyle gerçekte de üretim süreci içinde sermayeye katışmış bir bileşen, onun canlı, değişir etmeni olarak görünür. Bu nedenle sermayecinin işçi üzerindeki hâkimiyeti şeylerin insan üzerindeki, ölü emeğin canlı emek üzerindeki, ürünün üretici üzerindeki hâkimiyetidir; çünkü gerçekte, işçiler üzerinde hâkimiyet araçları (ama yalnızca sermayenin kendisinin hâkimiyetinin araçları olarak) hâline gelen metalar sırf üretim sürecinin sonuçları, o sürecin ürünleridir. Maddi üretimdeki, gerçek toplumsal yaşam sürecindeki –çünkü üretim süreci budur– bu ilişkinin **aynı** ideolojik alanda **dinde** kendini ortaya koyar: öznenin nesneye evrilmesi ve tersi. **Tarihî olarak** bakıldığında bu evirme, başlı başına zenginliği, yani toplumsal emeğin engel tanımaz üretici güçlerini çoğunluğun sırtından zorla yaratmak için zorunlu bir geçiş noktası olarak görünür ki, o nokta geçilmeden özgür bir insan toplumunun maddi temeli oluşturulamaz. Nasıl insan tinsel güçlerine ilkin kendinden bağımsız birer kudret olarak dinî bir şekil vermek zorundaysa, bu zıt biçimden de geçilmek zorundadır. Bu kendi emeğinin **yabancılaşma sürecidir** [Entfremdungsprozess]. Burada işçi, sermayeci o yabancılaşma sürecine kök saldığı ve onda mutlak doyumunu bulduğu, oysa işçi, o sürecin kurbanı olarak ona karşı daha baştan isyankâr bir ilişki içinde bulunduğu, onu bir esaret süreci olarak duyumsadığı için daha baştan sermayeciden daha yüksek bir düzlemde yer alır. Üretim süreci aynı zamanda gerçek emek süreci olduğu ve sermayeci onun **gözetmeni** ve **yönetmeni** olarak gerçek üretim içinde bir işlevi yerine getirdiği ölçüde onun bu faaliyeti {467}, fiilen özgül, çok yönlü bir içerik edinir. Ama **emek sürecinin** kendisi, tıpkı ürünün kullanım değerinin yalnızca mübadele değerinin taşıyıcısı oluşu gibi yalnızca **değerlenme sürecinin aracı** olarak görünür. Öyleyse sermayenin öz değerlenmesi –artık değer yaratımı– sermayecinin belirleyici, hâkim ve başta gelen amacı, ediminin mutlak itkisi ve içeriği, fiiliyatta yalnızca gömüleyicinin ussallaştırılmış itkisi ve amacıdır – sermayeciyi, başka bir yandan olsa da tıpkı karşıt kutuptaki işçi kadar sermaye ilişkisinin esareti altında gösteren alabildiğine zavallı ve soyut bir içeriktir bu.

İlk ilişki, *would be capitalist*[24]'in, bir para değerini sermayeleştirmek için işçiden emek satın alması (Ch. IV[iv]'ten sonra emek yetisi yerine böyle diyebiliriz), işçinin ise kıt kanaat geçinmek için emek yetisi üzerindeki tasarrufu, emeğini satması olup, meta sahibinin *capitalist* hâline, kişileşmiş sermaye hâline, işçinin ise sermaye için sırf emeğin kişileşmesi hâline geldiği gerçek üretim sürecinin zorunlu girişi ve koşuludur – onu kendinde kapsar. Her ikisinin görünürde **meta sahipleri** olarak birbirinin karşısında yer aldığı o birinci ilişkinin ön koşul olması gibi bu da, ileride göreceğimiz üzere kapitalist üretim sürecinin sonucu ve ürünüdür. Ama ondan sonra her iki edimin birbirinden ayrı tutulması gerekir. Birincisi dolaşıma aittir. İkincisi, birincisinin temelinde ilkin gerçek üretim süreci içinde gelişir.

Üretim süreci emek süreci ile değerlenme sürecinin **dolaysız** birliğidir, nasıl ki onun dolaysız sonucu olan meta kullanım değeri ile mübadele değerinin **dolaysız** birliğidir. Ama emek süreci yalnızca değerlenme sürecinin aracıdır ve değerlenme süreci bu hâliyle özünde **artık değer üretimi**, yani **karşılığı ödenmemiş emeğin nesnelleşme sürecidir**. Bu yoldan üretim sürecinin toplam karakteri, özgül olarak belirlenmiş olur.

Üretim sürecini iki değişik açıdan, 1. **emek süreci** olarak, 2. **değerlenme süreci** olarak ele almış olsak da, bunun tek, bölünmez bir emek süreci olduğu bu ele alışta örtük olarak içerilmiştir. Bir kez amaca uygun bir ürün, bir kullanım değeri yaratmak, üretim araçlarını ürünlere **dönüştürmek**, başka bir kez **değer** ve **artık değer** yaratmak için, **değeri değerlendirmek** için çifte çalışma diye bir şey söz konusu değildir. Emek, sadece, üretim araçlarını belirli bir ürüne, örneğin masura ile pamuğu **dokuma ipliğine** dönüştüren amaçlı bir faaliyet olduğu belirli, somut, özgül biçimi, tarzı, varoluş tarzı içinde yeni ürüne eklenir. Eklenen ve eklenişiyle sürekli olarak daha çok dokuma ipliği üreten sadece iplik eğirme emeği vb.dir. Değer doğuran, normal bir belirli yoğunluk derecesine sahip olduğu ölçüde (ya da yalnızca ona sahip olduğu ölçüde **sayılan**) ve belli yoğunluktaki bu **gerçek emek** belirli, zaman cinsinden ölçülen nicelikler hâlinde ürün içinde maddeleştiği ölçüde bu **gerçek** emektir. İplik eğirme vb. biçiminde eklenmiş emek miktarı = işçi ücreti içinde kapsanmış emek miktarı olduğu noktada **emek süreci sona erseydi** artık değer üretilmiş olmazdı. Buna göre **artık değer**, bir **artık ürün** içinde, burada, değeri = işçi ücretinin değeri olan miktardan fazla bir iplik miktarı olarak da kendini ortaya koyar. Bu nedenle emek süreci,

---

24 yeni başlamış sermayeci

iv Bk. dn. iii. Bu basımda, s. 513-42.

kendisine eklenen somut emeğin bir **toplumsal olarak gerekli emek** miktarı oluşuyla (yoğunluğu sayesinde), = belli bir toplumsal ortalama emek miktarı sayılışıyla, ayrıca bu miktarın, işçi ücreti içinde kapsanmış olanın dışında **fazla** bir miktarı temsil edişiyle değerlenme süreci hâline gelir. Söz konusu olan, özel somut emeğin **toplumsal olarak gerekli ortalama emek** olarak **nicel** hesaplanışıdır. Ancak bu hesaplamaya, gerçek uğrak olarak birincisi, emeğin yoğunluğunun normal olması (belirli bir ürün miktarının üretilmesi için yalnızca bunun için toplumsal olarak gerekli emek-zamanın kullanılması) ve emek sürecinin, değişir sermayenin değerinin yerine konması için gerekli **sürenin** ötesine uzatılması denk düşer.

[468] Buraya kadar geliştirilenlerden şu sonuç çıkar ki"**nesnelleşmiş emek**"ve **nesnelleşmiş emek** olarak sermayenin **canlı emeğe** karşıtlığı ifadesi vahim yanlış yorumlamalara açıktır.[v]

Şimdiye kadarki iktisatçıların hepsinde metanın "**emek**" açısından çözümlenmesinin ikircil ve eksik olduğunu daha önce göstermiştim.[25] Metanın"emeğe"indirgenmesi yetmez; onu, **emeğin**, bir yandan **somut emek** olarak **metaların kullanım değeri** içinde kendini ortaya koyar, öte yandan **toplumsal olarak gerekli** emek olarak **mübadele değeri** cinsinden hesaplanırken büründüğü ikili biçime indirgemek gerekir. Birinci açıdan bakıldığında her şey, emeğin özel kullanım değerine, özgül karakterine bağlıdır ve kendisince yaratılmış kullanım değerine özgül damgasını vuran ve onu başkalarından farklı olarak somut bir kullanım değeri hâline, şu belirli madde hâline getiren de budur. Buna karşılık, **değer oluşturucu** öge olarak hesaplandığı, meta da onun nesnelleşmesi olarak hesaplandığı ölçüde emeğin özel yararlılığından, belirli niteliğinden ve tarzından tamamıyla soyutlanır. Bu hâliyle o ayrımsız, **toplumsal olarak gerekli, genel** emek olup her türlü özel içerik karşısında tamamen kayıtsızdır. Bundan dolayı, bağımsız ifadesi olan **parada, fiyat** olarak metada, bütün metalarda ortak olarak bulunan ve yalnızca nicelikçe ayırt edilebilen bir ifadeye kavuşur. Birinci yönüyle emek, metanın belirli **kullanım değerinde, bir şey olarak** belirli **varoluşunda**, ikinci yönüyle, ister para olarak para ister salt hesap parası olarak metanın fiyatında olsun **parada** kendini ortaya koyar. Birinci yönde önemli olan, emeğin sırf **niteliği**, ikinci yönde ise salt

---

v Bk. dn. iii. Marx 1861-1863 iktisadi el yazmasında **Artı-Değer Teorileri** ile hesaplaşır. Karl Marx ve Friedrich Engels, **Werke (MEW)**, C. XXVI.3, Berlin (Demokratik Almanya), Dietz Verlag, 1968, s. 270-72.

25 Bu karışıklık olmasaydı, emeğin dışında doğanın da ürüne katkıda bulunup bulunmadığı tartışması mümkün olmazdı. Bu konu yalnızca **somut** emekle ilgilidir.
Buraya son not: siehe marx, "zur kritik der politischen ökonomie". mew, bd. 13, s. 37-48. Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı, s. 72-85 (Sol Yayınları)

niceliğidir. Birinci yönde somut emeğin farklılığı iş bölümünde, ikincisinde ayrımsız para ifadesinde kendini ortaya koyar. Şimdi bu fark üretim sürecinin içerisinde karşımıza **faal olarak** çıkar. Artık onu yapan biz değilizdir; o, üretim sürecinin kendisi içinde yapılmaktadır.

Nesnelleşmiş ve **canlı** emek arasındaki fark **gerçek emek süreci** içinde belirir. Üretim araçlarının, örneğin pamuk ve masuralar vb.nin, belirli yararlı, somut emeklerin, makine yapımı, pamuk ekimi vb.nin, **cisimlenmiş** olduğu birer ürün, birer kullanım değeri olmasına karşılık **iplik eğirme işi**, süreç içinde, üretim araçları içinde kapsanmış emeklerden özgül olarak değişik bir emek olarak görünmekle kalmaz; canlı emek, kendini ilk kez gerçekleştiren ve ürününü sürekli olarak kendi dışına iten emek olarak, kendilerine özgü ürünler içinde daha önce nesnelleşmiş olan emeklerle de karşıtlık içinde görünür. Bu açıdan bakıldığında da bir yanda sermayenin mevcut varoluşu ile işçinin öncelikle yaşamını harcayışı olarak canlı emek arasında bir karşıtlık kendini gösterir. Ayrıca emek süreci içinde, nesnelleşmiş emek, **canlı emeğin gerçekleşmesinin nesnel uğrağı**, ögesi, olarak kendini ortaya koyar.

Ne var ki sıra değerlenme sürecine, yeni değer oluşumu ve yaratımına geldi mi işler baştan aşağı değişir.

Burada üretim araçları içinde kapsanmış olan emek **belirli bir genel toplumsal emek miktarıdır** ve o nedenle belli bir **değer büyüklüğü** ya da **para tutarı**, *in fact*[26] bu üretim araçlarının fiyatı içinde kendini ortaya koyar. Eklenen emek **belirli bir ek genel toplumsal emek miktarıdır** ve **ek değer büyüklüğü** ve **para tutarı** olarak kendini ortaya koyar. Üretim araçları içinde önceden kapsanmış emek, yeni eklenenle aynıdır. İkisi, sadece, birinin kullanım değerlerinde **nesnelleşmiş**, ötekinin ise bu **nesnelleşme** sürecinde bulunuyor oluşu, birinin geçmişte harcanmış, ötekinin şimdiki, birinin ölü, ötekinin canlı, birinin geçmiş zaman kipinde **nesnelleşmiş**, ötekinin şimdiki zaman kipinde **nesnelleşen** oluşuyla birbirinden ayrılır. Geçmişte harcanmış emek, canlı emeğin yerini aldığı ölçüde kendisi bir süreç hâline gelir, **kendini değerlendirir**, bir flüksiyon yaratan bir *fluens*[vi] hâline gelir. Ek canlı emeği bu soğuruşu onun **öz değerlenme süreci, sermayeye**, [469] kendini değerlendiren değere gerçekten **dönüşmesi, değişmez bir değer büyüklüğünden** değişir ve **süreç hâlinde olan** bir değer büyüklüğüne dönüşmesidir. Hiç kuşkusuz bu ek emek, sadece somut emek biçiminde, dolayısıyla üretim araçlarına sadece özel kullanım değerleri olarak özgül biçimleri içinde eklenebilir ve bu üretim araçları içinde kapsanmış emek de sadece somut emekçe

---

26 daha doğrusu

vi dn. i.

emek araçları olarak tüketilmeleri yoluyla **korunur**. Ancak bu durum, **mevcut değerin**, üretim araçlarında **nesnelleşmiş** emeğin yalnız kendi miktarının ötesine değil, değişir sermayede nesnelleşmiş emek miktarının da ötesine tek başına artmasını ve canlı emeği soğurduğu ölçüde artmasını, bunun da kendini **para** olarak, **genel toplumsal** emek olarak nesnelleştirmesini dışlamaz. O nedenle *eminently*[27] –**değerlenme süreciyle**, kapitalist üretimin bu asıl amacıyla bağıntılı olan– bu anlamdadır ki sermaye, **nesnelleşmiş** emek (*accumulated labour, pre-existent labour and so forth*[28]) olarak canlı emeğin (*immediate labour etc.*[29]) karşısına çıkar ve iktisatçılar tarafından çıkarılır. Ne var ki bu noktada sürekli olarak çelişki ve ikircil fikirlere düşerler – Ricardo bile; çünkü metanın emeğin ikili biçimi açısından tahlilini açık bir şekilde ortaya koymamışlardır.

Sermayeci ile işçi –her ikisi birer meta sahibi olarak– arasındaki ilk mübadele süreciyle birlikte yalnızca canlı etmen, emek yetisi, sermayenin gerçek biçiminin bir uğrağı olarak üretim sürecine girer. Ama ancak üretim sürecinin kendisi içerisinde, **nesnelleşmiş emek**, canlı emeği soğurarak **sermayeye** dönüşür ve **dolayısıyla emek sermayeye dönüşür.**[30]

Dolaysız Üretim Süreci

{469a} Kapitalist üretim süreci emek süreci ile değerlenme sürecinin birliğidir. Parayı sermayeye dönüştürmek için para, **emek sürecinin et-**

---

27 her şeyden önce

28 birikmiş emek, önceden var olan emek ve benzeri

29 dolaysız emek vb.

30 Burada Marx şu kaydı düşer: "P. **96'dan 107'ye kadar 'Dolaysız Üretim Süreci'** başlığı altında aktarılanlar, buraya girecek, daha öncekilerle *blend* [harman] edilecek ve birbiriyle *rectify* [tashih] edilecek. Keza bu kitabın p. 262-64 arası buraya girecek." Bu talimata uygun olarak, sözü edilen iki parçaya burada yer veriyor, başkaca değişiklik ("birbiriyle *rectify* edilecek") yapmıyoruz. Eklenen sayfalar (başlangıçta s. 96-107), daha sonra Marx tarafından 459a-469m şeklinde yeniden numaralanmıştır. Buraya eklenmesi gerekip de s. 469a (96)'da yer alan metin, hâlen elimizde bulunmayan 1-95 arası sayfalardaki metnin devamını oluşturan bir paragrafla başlar ki Marx burayı çaprazlama çizilmiş dört çizgiyle silmiştir. Sayfanın başına Marx şunu yazmıştır: "Burası s. 496'ya (s. 469 olacak) girecek." Silinen paragrafı izleyen ve üstü çizilmemiş metin, bu bağlamda geçerliliği kalmayan şu başlığı taşır: "**6. Dolaysız Üretim Süreci**". Silinen paragrafın metni şöyledir:

"[...] çünkü emek yetisini satın almakta kullanılan sermaye gerçekte geçim araçlarından oluşmaktaysa da bu geçim araçları işçiye para aracılığıyla aktarılır. Para sisteminin yandaşları gibi o da, sermaye nedir? sorusuna, **sermaye paradır** diye cevap verebilirdi; çünkü sermaye, emek süreci içinde maddeten ham maddeler, emek araçları vb. biçiminde var olsa da dolaşım süreci içinde para biçiminde var olur. O zaman antik bir iktisatçının, işçi nedir? sorusuna aynı mantıkla şu cevabı vermesi gerekirdi: İşçi köledir (değil mi ki köle antik emek sürecinin işçisiydi)."

menlerini oluşturan metalara dönüştürülür. Parayla önce **emek yetisi**, ikinci olarak da, onlar olmadan emek yetisinin **tüketilemeyeceği**, yani **çalışamayacağı şeyleri** satın almak gerekir. **Emek süreci** içerisinde bu şeylerin, **emeğin geçim araçları, emeğin kullanım değerleri** olarak iş görmekten başka bir anlamı yoktur – canlı emeğin kendisi karşısında onun malzemesi ve araçları, emeğin ürünü karşısında onun üretim araçları, bu üretim araçlarının kendilerinin birer ürün olması karşısında, yeni bir ürünün üretim araçları olarak birer üründürler. Ama bu şeyler, bu rolü emek sürecinde, sermayeci onları satın aldığı için, parasının dönüşmüş biçimi oldukları için oynamaz; tersine sermayeci onları, emek sürecinde bu rolü oynadıkları için satın alır. Söz gelimi pamuk ile masuranın sermayecinin parasını, yani **sermayeyi temsil edişinin**, harcanan paranın tanım gereği sermaye oluşunun başlı başına iplik eğirme süreci için bir önemi yoktur. Emek malzemesi ve emek aracı hâline yalnızca, çalışmakta olan iplikçinin elinde ve iplikçi iplik eğirdiği için gelirler; yoksa iplikçi, başka bir kişiye ait olan pamuktan, aynı başka kişiye ait olan bir masurayla aynı başka kişi için dokuma ipliği eğirdiği için değil. Metaların emek süreci içinde kullanılışı ya da üretken şekilde tüketilişi onları sermaye değil, emek sürecinin birer ögesi hâline getirir. Emek sürecinin bu nesnel ögeleri, sermayeci tarafından satın alındıkları ölçüde onun sermayesini temsil eder. Ama bu, emek için de geçerlidir. Emek de onun sermayesini temsil eder; çünkü emek de, en az emeğin onun tarafından satın alınmış nesnel koşulları kadar emek yetisinin alıcısına aittir. Hem de yalnız emek sürecinin tek tek ögeleri değil, bütün emek süreci ona aittir. Eskiden para biçiminde var olan sermaye, şimdi emek süreci biçiminde var olur. Ama sermaye emek sürecini ele geçirmiş olduğu, dolayısıyla işçi kendisi yerine sermayeci için çalıştığı için emek süreci **genel doğasını** değiştirmez. Para sermayeye dönüşmesi sırasında emek sürecinin etmenlerine dönüştüğü, yani zorunlu olarak emek malzemesi ve emek araçları biçimini aldığı için emek malzemesi ve emek araçları, doğaları gereği **sermaye** hâline gelmez, nasıl ki paranın aldığı biçimler arasında altın ve gümüş var diye altın ve gümüş doğaları gereği **para** hâline gelmez. Gene de, Para nedir? sorusuna: Altın ve gümüş paradır diye cevap verdiği için para sisteminin safdilliğine gülen modern iktisatçılar, sermaye nedir? sorusuna, hiç sıkılmadan sermaye pamuktur diye cevap verirler. Yeni üretim için kullanılan emek malzemesi ve emek araçları, üretim araçları ya da ürünlerin, kısacası **emeğin nesnel koşullarının** doğaları gereği **sermaye** olduğunu, maddi özellikleri sayesinde emek süreci içinde birer kullanım değeri olarak iş gördükleri ölçüde ve o yüzden sermaye olduğunu açıklarlarken bundan başka bir şey söylemiş olmazlar. Başkaları da pekâlâ şunları ekleyebilirler: Sermaye et ve ekmektir; çünkü sermayeci emek yetisini parayla satın

alsa da (469b) bu para, gerçekte sadece ekmeği, eti, kısacası işçinin geçim araçlarını temsil eder.[31] Dört ayaklı ve kadife kaplamalı bir koltuk, belli konjonktürlerde bir **tahtı** temsil eder; bu yüzden, oturmaya yarayan bir şey olan bu koltuk, kullanım değerinin doğası gereği taht olmaz. Emek sürecinin en özsel etmeni işçinin kendisi olup antik üretim sürecinde bu işçi köledir. Bundan, işçinin doğası gereği **köle** olduğu sonucu, bu görüş Aristo'ya büsbütün yabancı olmasa da çıkmaz, nasıl ki masuralar ve pamuk, bugünlerde **ücretli** işçi tarafından emek süreci içinde tüketildiği

---

31 *"**Capital** is that part of the wealth of a country which is employed in production, and consists of food, clothing, tools, raw materials, machinery, etc. necessary to give effect to labour". ["Sermaye, ülkenin servetinin, üretimde kullanılan parçasıdır ve emeği işler kılabilmek için gereken gıda, giysi, araçlar, hammaddeler, makine vb.'den oluşur".]* (89. **Ricardo** l.c.; 87. David Ricardo)

David Ricardo, **On the Principles of Political Economy, and Taxation**, 3. ed., London 1821.

David Ricardo, **Ekonomi Politiğin ve Vergilendirmenin İlkeleri**, çev. Tayfun Ertan, İstanbul, Belge Yayınları, 2007.

*"**Capital** is a portion of the national wealth, employed or meant to be employed, in favouring reproduction".* ["**Sermaye** ulusal servetin, yeniden üretimi kolaylaştırmakta kullanılan ya da kullanılması amaçlanan bir bölümüdür".] (21. **G. Ramsay**, l.c.)

George Ramsay, **An Essay on the Distribution of Wealth**, Edinburgh, London 1836.

*"**Capital** ... a particular species of wealth ... destined ... to the obtaining of other articles of utility"* ["**Sermaye** ... **başka** faydalı maddelerin elde edilmesine ... ayrılmış ... tikel bir servet türü"] (**F. Torrens** l.c.)

Robert Torrens, **An Essay on the Production of Wealth**, London 1821.

*"**Capital** ... produit ... comme moyens d'une nouvelle production".* ["**Sermaye** ... yeni bir üretimin aracı olarak ... üretim yapar".] (**Senior**, l.c., p. 318).

Nassau William Senior, **Principes fondamentaux de l'économie politique ...**, Paris 1836, p. 317/318.

*"Lorsqu'un fonds est consacré à la production matérielle, il prend le **nom de capital**".* ["Bir fon, maddi üretime ayrıldığında **sermaye adını** alır".] (207. t.I. **Storch. Cours d'Economie Politique**. 1823 Paris basımı). *"Le **capital** est cette portion de la richesse **produite** qui est destinée à la reproduction".* [**Sermaye, üretilmiş** servetin, yeniden üretime ayrılan bölümüdür".] (p. 364. **Rossi, Cours de l'Economie Politique**. 1836 – 37. 1842 Brüksel basımı). Rossi, "ham madde"nin de sermaye arasında sayılıp sayılamayacağı "güçlüğüyle" cebelleşiyor. Gerçi *"capital-matière"* ["sermaye-ham madde"] ile *"capital-instrument"* ["sermaye-emek aracı"] arasında ayrım yapılabilirmiş; ama *"est-ce (la matière première) vraiment là un instrument de production? N'est-ce pas plutôt l'objet sur lequel les instrument producteurs doivent agir?"* ["ham madde gerçekten bir üretim aracı mıdır? Yoksa üretici araçların etkilemesi gereken nesne midir?"](p. 367). Bir kez sermayeyi maddi görünüş biçimiyle karıştırınca, bu nedenle de emeğin nesnel koşullarına düpedüz sermaye adını verince, bu koşulların, emeğin kendisi açısından emek malzemesi ile emek araçlarına ayrılmakla birlikte ürün açısından, kendisinin de sermayeye p. 372 düpedüz *"moyens de production"* ["üretim araçları"] demesi gibi eşit ölçüde birer üretim aracı olduğunu göremiyor. *"Il n'y a aucune différence entre un **capital** et tout autre portion de richesse; c'est seulement par l'emploi qui en est fait, qu'une chose devient **capital**, c-à-d. lorsqu'elle est employée dans une opération productive, comme matière première, comme instrument ou comme approvisionnement".* [Bir **sermaye** ile servetin başka herhangi bir bölümü arasında fark yoktur; yalnızca kullanılışı sayesinde, yani ham madde olarak, araç olarak ya da yiyecek içecek olarak üretken bir işlemde kullanıldığı zamandır ki bir şey, **sermaye** hâline gelir". (**Cherbuliez. Riche au Pauvre**. Paris. 1841. p. 18).

Cherbuliez'nin "Richesse ou pauvreté" başlıklı yazısı kastediliyor.

için doğası gereği **sermaye** değildir.[vii] Kendini şeyler içinde ortaya koyan belirli bir **toplumsal üretim ilişkisini**, o şeylerin kendilerinin ayni doğa özelliği olarak alan bu çılgınlık, rastgele bir iktisat el kitabını açıp da hemen ilk sayfada, üretim sürecinin ögelerinin, en genel biçimlerine indirgendiğinde toprak, **sermaye** ve emek olduğunu okuduğumuzda suratımıza çarpılır.[32] Pekâlâ şöyle de denebilirdi: **toprak mülkiyeti**, bıçaklar, makaslar, masuralar, pamuk, buğday, kısacası **emek malzemesi ve emek araçları**, ve – **ücretli emek**. Bir yanda, belirli bir **tarihî** gelişme aşamasında sahip oldukları **özgül toplumsal karakterlerle** birbirine karıştırılmış olarak emek sürecinin ögelerini sayıyoruz; öbür yanda ise, **emek sürecinin**, bütün belirli toplumsal biçimlerden bağımsız olarak, genellikle insan ile doğa arasındaki öncesiz sonrasız bir süreç olarak edindiği bir ögeyi buraya katıyoruz. <Emek sürecinin sermayece mülk edinilmesini emek sürecinin kendisiyle karıştıran, dolayısıyla sermaye başka şeyler yanında emek sürecinin **nesnel ögelerine** de dönüştüğü için, bunların tümünü birden sermayeye dönüştüren iktisatçı yanılsamasının – klasik iktisatçılarda, ancak bunlar kapitalist üretim sürecine salt emek süreci açısından baktıkları sürece devam eden bu yanılsamanın nasıl kapitalist üretim sürecinin kendisinin doğasından kaynaklandığını daha aşağıda göreceğiz. Ama şimdiden ortaya çıkan bir şey varsa o da, bunun, kapitalist üretim tarzının öncesizlik-sonrasızlığını ya da **sermayenin** genel olarak insani üretimin **ebedî bir doğal ögesi** olduğunu kanıtlamak için çok uygun bir yöntem olduğudur. İş insani varoluşun öncesiz sonrasız bir doğal koşuludur. Emek süreci, yaratıcı faaliyeti anında görüldüğü şekliyle işin kendisinden başka bir şey değildir. Dolayısıyla emek sürecinin genel uğrakları her türlü belirli toplumsal gelişmeden bağımsızdır. Bir bölümü geçmişte harcanmış emeğin ürünleri olan emek araçları ve emek malzemesi, bütün devirlerde ve bütün koşullarda, kendilerine düşen rolü her emek sürecinde oynar. O yüzden bunlara "semper aliquid haeret"[33] inancıyla **sermaye** adını takarsam, sermayenin varoluşunun insani üretimin öncesiz sonrasız bir doğa yasası olduğunu ve Ruslardan çalınmış bir bıçakla kamış kesip bu kamışlardan kayık ören Kırgız'ın en az Herr von Rothschild kadar sermayeci olduğunu **kanıtlamış** olurum. Aynı şekilde, Yunanlılar ile Romalıların, şarap içip ekmek yedikleri için kudas töreni yaptıklarını, Türklerin, her gün yıkandıkları için Katolikler gibi her gün üzerlerine kutsanmış su serp-

---

vii Aristo'da köle emeğinin doğası için şu yazılarına bakınız: "Ethica Nicomachea", 1161 b 4-5, ve "Politika" 1252 a 31-1252 b 10.

32 Örneğin bk. **John Stuart Mill. Principles of Political Economy**. v.1, b.1.

33 "izi kalır"

tiklerini kanıtlayabilirdim. Yalnız **F. Bastiat**[34] gibileri veya **Society for the advancement of useful knowledge**[viii]'in iktisadi risalecikleri ya da *mother Martineau*[35] {469c} gibi birinin küçük çocuklar için yazılannın değil, gerçek uzman yazarlann bile kerameti kendinden menkul bir bilgiçlikle başımıza kaktıklan işte bu tür densiz ve yavan saçmalıklardır. Bu yoldan, sermayenin öncesiz sonrasız doğal zorunluluğun kanıtlanması amaçlanmışken tersine onun belirli bir tarihî gelişme aşaması için zorunluluğu bile **olumsuzlanmış** olur; çünkü sermayenin emek malzemesi ve emek araçlanndan başka bir şey olmadığı ya da emek sürecinin nesnel ögelerinin doğalan gereği sermaye olduğu iddiasının karşısına haklı olarak şu yanıt çıkacaktır: Demek sermayecilere değil, sermayeye gerek varmış ya da sermaye, kitleleri kafeslemek için uydurulmuş bir **addan** başka bir şey değilmiş.[36]>

Emek sürecini bağımsız olarak, ancak aynı zamanda da kapitalist üretim sürecinin bir yanı olarak kavramaktaki yetersizlik, örneğin **Bay F. Wayland** bize, ham maddenin **sermaye** olduğunu, işlenerek **ürün** hâline geldiğini anlattığında daha da çarpıcı bir şekilde karşımıza çıkıyor. Buna

---

34 Örneğin **Sophismes économiques**, Paris, 1846-8.

viii Society for the Diffusion of Useful Knowledge (Yararlı Bilgileri Yayma Derneği) kastediliyor. Henry Peter Brougham'ın önayak olduğu dernek 1826'da Londra'da kurulmuştu. Amacı, uygun fiyatlı kitaplar yayımlayarak halk içinde eğitimi yaygınlaştırmaktı.

35 Martineau Ana

Harriet Martineau, **Illustrations of Political Economy**, 9 C., London, 1832-4

36 "Bize diyorlar ki emek, sermaye olmadan bir tek adım atamaz, kürek, toprağı kazan adam için emeği kadar önemlidir, dolayısıyla sermaye üretim için emeğin kendisi kadar zorunludur. İşçi bütün bunları bilir; bu hakikat, her gün onun gözüne batar; ama sermaye ile emek arasındaki bu karşılıklı bağımlılığın sermayecinin ve işçinin göreli konumuyla hiçbir ilgisi olmadığı gibi birincisine ikincisinin bakması gerektiğini de kanıtlamaz. Sermaye, tüketilmemiş üretimden başka bir şey değildir ve şu anda var olan her türlü sermaye, özel bir bireyden ya da özel bir sınıftan bağımsız olarak var olmaktadır ve asla bunlarla özdeş değildir; ve Büyük Britanya'daki her sermayeci ve her zengin adam aniden ölüp gitseydi ne servet ya da sermayenin tek bir parçacığı onunla birlikte yok olur ne de ülke, tek *farthing* [metelik] kadar olsun yoksullaşırdı. Üreticilerin işlemleri için gerekli olan, sermayeci değil, sermayedir; ve bu ikisi arasında gemi yükü ile yükleme senedi arasındaki kadar büyük bir fark vardır." (59. **J. F. Bray: Labour's wrongs and Labour's remedy etc. Leeds. 1839.**)

"Capital is a sort of cabalistic word like church or state, or any other of those general terms which are invented by those who fleece the rest of mankind to conceal the hand that shears them". ["**Sermaye** kilise veya devlet gibi ya da insanlığın geri kalanını yolanlar tarafından, kendilerini kırkan eli gizlemek için uydurulmuş bütün o genel terimler gibi bir tür **kabalist sözdür**".](17. **Labour defended against the claims of Capital etc. London. 1825**). Bu anonim risalenin yazarı, modern İngiliz iktisatçılarının en önemlilerinden biri olan **Th. Hodgskin**'dir. Alıntılanan ve önemi hâlâ tanınmakta olan (örneğin bk. **John Lalor: Money and Morals etc. London. 1852**) yazısı, yayımlanışından birkaç yıl sonra Lort Brougham'ın anonim bir reddiyesine vesile oldu ki bu gevezelik dehasının öteki iktisadi verimleri kadar yüzeyseldir.

Muhtemelen Henry Peter Brougham'ın, 2. basımı 1831'de Londra'da çıkan **The Rights of Industry** adlı risalesi kastediliyor.

göre deri sepicinin **ürünü**, kunduracının ise **sermayesidir**. Gerek ham madde gerek ürün, bir şeyin **emek süreciyle** bağıntılı olarak edindiği belirlenimlerdir ve her ikisinin, ham madde ile ürünün, emek süreci sermayeci tarafından mülk edinilir edinilmez **sermayeyi** temsil etmesine karşın, **sermaye** olma belirlenimiyle kendinde ve kendi için hiçbir ilgisi yoktur.[37] <Bay Proudhon, alışılmış "derinliğiyle" bunları istismar eder. "**Ürün kavramı** ne yolla birdenbire **sermaye kavramına** dönüşür? **Değer fikri** yoluyla. Demek ki ürünün sermaye hâline gelmesi için, sahici bir değer biçme sürecinden geçmesi, satın alınması ya da satılması, fiyatının tartışılması ve bir tür yasal anlaşma yoluyla saptanması gerekmektedir. Bu post, kasap dükkânından geldiği şekliyle **kasabın ürünüdür**. Bu post sepici tarafından satın alındı mı sepici hemen onu ya da değerini işletme fonlarına kaydeder. Sepicinin emeği yoluyla bu **sermaye** yeniden **ürün** hâline gelir".[ix]

Bay Proudhon, en bayağı ve ilkel tasarımları, önce sermaye olarak "işletme fonu"na kaydedip sonra tumturaklı birer "ürün" olarak halka satmakta kullandığı yalancı metafizik aygıtıyla sivriliyor. **Ürünün sermayeye** nasıl dönüştüğü sorusu kendinde ve kendi için anlamsızdır; ama cevap soruya değer. Gerçekte Bay Proudhon bize yalnızca oldukça iyi bilinen iki olguyu anlatıyor: birinci olarak, ürünlerin bazen ham madde olarak işlendiğini, ikinci olarak da, **ürünlerin** aynı zamanda birer meta olduğunu, yani gerçekleşmesinden önce alıcı ile satıcı arasındaki tartışmanın ateşle imtihanından geçmek zorunda olan birer **değere** sahip olduğunu. Aynı "filozof" şunu belirtiyor: "*La différence pour la sociéte, entre capital et produit n'existe pas. Cette différence est toute subjective aux individus*".[x] ["Sermaye ile ürün arasında toplum açısından fark yoktur. Bu fark bireyler bakımından tamamen özneldir".] Soyut toplumsal biçime "öznel" diyor, kendi öznel soyutlamasına ise "toplum".>

İktisatçı, kapitalist üretim sürecine salt **emek süreci** açısından baktığı sürece sermayeyi, salt bir **şey**, ham madde, araç vb. olarak niteler.

---

37 *"The material which ... we obtain for the purpose of combining it with our own (!) industry, and forming it into a product, is called* ***capital****; and, after the labour has been exerted, and the value created, it is called a* ***product****. Thus, the same article may be* ***product*** *to one, and* ***capital*** *to another. Leather is the product of the currier, and the capital of the shoemaker"*. ["**Kendimize ait** (!) beceriyle birleştirme ve ona ürün şeklini verme amacıyla elde ettiğimiz ... malzeme **sermaye** adını alır; emek harcandıktan ve değer yaratıldıktan sonra ise **ürün** adını alır. Demek ki aynı madde birisi için **ürün**, bir başkası için ise **sermaye** olabilir. Deri sepicinin ürünü, kunduracının ise sermayesidir".](**F. Wayland**, l.c., p. 25).

Francis Wayland, **The Elements of Political Economy**, Boston 1843.

(Bunun arkasına Proudhon'un yukarıdaki pisliği gelecek ve şöyle alıntılanacak: "**Gratuit du Crédit. Discussion entre M. Fr. Bastiat et M. Proudhon." Paris. 1850**, p. 179, 180, 182).

ix Frédéric Bastiat ve Pierre-Joseph Proudhon, **Gratuité du crédit...**, Paris 1850, p. 178-180.

x Aynı yerde, p. 182.

Ama sonra hatırına gelir ki üretim süreci aynı zamanda değerlenme sürecidir ve o şeyler, değerlenme süreci açısından yalnızca birer **değer** olarak hesaba katılır."Aynı sermaye kâh bir para tutarı kâh bir ham madde, bir araç, hazır bir meta biçimi altında var olur. Bu şeyler aslında **sermaye** değildir; sermaye, onların sahip olduğu **değerde** barınır".[38] Bu değer "yaşamaya devam ettiği, süreğenleştiği, kendini çoğalttığı, {469d} kendisini yaratmış olan metadan koptuğu, tözel olmayan ve metafizik bir nitelik gibi her zaman aynı üreticinin (yani sermayecinin) mülkiyetinde kaldığı"[39] ölçüde, az önce **şey** olarak nitelenen sermaye, şimdi **"ticari bir fikir"** olarak nitelenir[40].

Kapitalist üretim sürecinin ürünü ne salt bir **ürün** (kullanım değeri) ne de salt **meta**, yani mübadele değeri olan üründür; bu sürecin **özgül ürünü artık değerdir**. Sürecin ürünü, üretimleri için para ya da metalar biçiminde öndelenmiş olandan daha çok mübadele değerine sahip olan, yani daha çok emek temsil eden **metalardır**. Kapitalist üretim sürecinde **emek süreci** yalnızca **araç** olarak, **değerlenme süreci** ya da **artık değer üretimi** amaç olarak görünür. İktisatçı bunu hatırlar hatırlamaz sermaye,"kâr"etmek için üretimde kullanılan servet olarak ilan edilir[41].

Paranın sermayeye dönüşümünün bağımsız, tamamen değişik alanlara ait ve birbirinden kopuk olarak var olan iki sürece ayrıldığını görmüştük.[xi] Birinci süreç, **meta dolaşımı** alanına ait olduğundan **meta piyasasında** olup biter ve **emek yetisinin alınıp satılmasından** ibarettir. İkinci süreç, **satın alınmış emek yetisinin tüketimi** ya da **üretim sürecinin** kendisidir. İlk süreçte sermayeci ile işçi, yalnızca para sahibi ve meta sahibi olarak karşı karşıya gelir ve aralarındaki işlem, bütün alıcılar

---

38 **J. B. Say**. l.c., t. II, p. 429. Not. Carey, *"Capital ... all articles possessing exchangeable value"* [**Sermaye** ... mübadele edilebilir değere sahip olan bütün maddeler"](**H. C. Carey. Principles of Political Economy. Part I. Philadelphia,** 1837. p. 294) derken, daha birinci bölümde sözünü etmiş olduğumuz sermaye açıklamasına rücu ediyor: "Capital – is commodities"[Sermaye – metalardır"], yalnızca sermayenin dolaşım sürecindeki görüngüsüyle bağıntılı olan bir açıklamaya.

Jean-Baptiste Say, **Traité d'économie politique ...**", 3. éd., Paris 1817.

Bk. yukarıda, s. 237, dn. 12. (Selik I/1)

39 **Sismondi. Nouv. Princ.** etc. t. I. p. 89.

40 *"Le capital est une idée commerciale"*. [Sermaye ticari bir fikirdir".] **Sismondi. Etudes** etc. t. II. p. 273.

41 *"Capital. That portion of the stock of a country which is kept or employed with a view to profit in the production and distribution of wealth."* [**Sermaye**. Bir ülkenin stokunun, servet üretimi ve bölüşümünde kâr etme amacıyla tutulan ya da kullanılan bölümü."](**T. R. Malthus. Definitions in Political Economy**. New edition etc. **by John Cazenove. London. 1853**. p. 10). "**Sermaye** üretimde ve *generally for the purpose of obtaining profit employed wealth* [genel olarak kâr elde etme amacıyla kullanılan servet] parçası." (75. **Th. Chalmers. On Political Economy etc. London. 1832. 2-nd edition**).

xi Bk. dn. iii. Bu basımda, s. 175-77.

ile satıcılar arasındaki gibi bir eş değerler mübadelesidir. İkinci süreçte işçi, **pro tempore** sermayenin kendisinin canlı bileşeni olarak görünür ve sermayeci, üretim süreci başlamadan önce bu sürecin bütün etmenlerini, nesnel olanları olduğu kadar kişisel olanları, satın alma yoluyla mülk edinmiş olduğu için mübadele kategorisi burada tamamen dışlanmıştır. Ama her ikisinin bağımsız olarak yan yana var olmasına karşın bunlar birbirini karşılıklı olarak koşullandırır. Birincisi ikincisini başlatır; ikincisi ise, birincisini tamamlar.

Birinci süreç, **emek yetisi alım satımı**, bize sermayeci ile işçiyi yalnızca meta alıcısı ve satıcısı olarak gösterir. İşçiyi başka meta satıcılarından ayırt eden şey, yalnızca, kendisi tarafından satılan metanın **özgül doğası, özgül kullanım değeridir**. Ama metaların özel kullanım değeri, işlemin iktisadi biçiminde, alıcının parayı, satıcının ise metayı temsil edişinde en ufak bir değişiklik yapmaz. Öyleyse sermayeci ile işçi arasındaki ilişkinin, karşılıklı yararları için ve serbest bir sözleşme aracılığıyla birbiriyle para ve meta mübadele eden meta sahipleri arasındaki ilişkiden başka hiçbir şey olmadığını **kanıtlamaya**, birinci süreci yalıtıp biçimsel karakterine sarılmak yeter. Bu basit el çabukluğu büyü değildir; ama bayağı iktisadın bütün bilgelik mevcudu da işte o kadardır.

Sermayecinin, parasını yalnız emek yetisine değil, emek sürecinin nesnel etmenleri olan üretim araçlarına da dönüştürmek zorunda olduğunu görmüştük.[xii] Ama toplam sermayenin bir yanda, yani emek yetisi alıcılarının bütününün bir yanda, emek yetisi satıcılarının bütününün, işçilerin bütününün öte yanda olduğunu düşünürsek işçi, bir meta yerine kendi emek yetisini meta olarak satmak zorunda bırakılır. Çünkü öbür yanda bütün üretim araçları, emeğin bütün nesnel koşulları gibi bütün geçim araçları, para, üretim araçları ve {469c} geçim araçları da, başkasının mülkiyeti olarak onun karşısında durur, yani her türlü **nesnel zenginlik, meta sahiplerinin** mülkiyeti olarak onun **karşısında durur**. Varsayılır ki **mülk sahibi olmayan** olarak çalışmakta, **emeğinin koşulları başkasının mülkiyeti** olarak karşısında yer almaktadır. I numaralı sermayecinin para sahibi oluşu ve üretim araçlarına sahip olan II numaralı sermayeciden bu üretim araçlarını satın alışı, buna karşılık işçinin I numaralı sermayeciden elde edilmiş parayla geçim araçlarını III numaralı sermayeciden satın alışı, I, II ve III numaralı sermayecilerin beraberce para, üretim araçları ve geçim araçlarının tekelci sahipleri olmaları durumunda en ufak bir değişiklik yapmaz. İnsan ancak geçim aracı ürettiği ölçüde yaşayabilir; geçim araçlarını ise ancak üretim araçlarına sahip olduğu, emeğin nesnel koşullarına sahip olduğu ölçüde üretebilir.

xii Bk. aynı yerde, s. 187.

Öyleyse üretim araçlarından yoksun bırakılmış olan işçinin geçim araçlarından yoksun bırakılmış olacağı daha baştan anlaşılır bir şeydir, nasıl ki, bunun tersine olarak, geçim araçlarından yoksun bırakılmış bir insan üretim aracı yaratamaz. Demek ki birinci **süreçte** bile, para ya da meta gerçekten **sermayeye** dönüşmeden önce, bunlara daha baştan **sermaye karakteri** damgasını vuran şey ne para olarak nitelikleri ne meta olarak nitelikleri ne de bu metaların, geçim aracı ve üretim aracı olarak maddi kullanım değeridir; bu paranın ve bu metanın, bu üretim araçları ve geçim araçlarının, sahiplerinde kişileşmiş **bağımsız birer güç** olarak, her türlü nesnel zenginlikten yoksun bırakılmış **emek yetisinin** karşısına çıkması, dolayısıyla emeğin gerçekleşmesi için zorunlu nesnel koşulların işçinin kendisine **yabancılaşması**, kendilerine ait bir irade ve kendilerine ait bir ruhla donatılmış **fetişler** olarak görünmesi, **metaların, kişilerin alıcıları** olarak biçimlenmesidir. Emek yetisinin alıcısı, **nesnelleşmiş** emeğin kişileşmesinden başka bir şey olmayıp kendisinin bir parçasını geçim araçları biçiminde işçiye terk eder ki **canlı emek yetisini** öteki parçasına katıştırabilsin ve bu katıştırma sayesinde kendini bütün olarak korurken ilk ölçüsünün ötesine büyüyebilsin. Geçim araçlarını ve üretim araçlarını satın alan, işçi değildir; geçim araçları, üretim araçlarına katıştırmak için işçiyi satın alır.

Geçim araçları, işçi emek yetisini satarak bunları mülk edinmeden önce sermayenin onun karşısına çıktığı özel bir maddi varoluş biçimidir. Ama üretim süreci başlar başlamaz emek yetisi önceden satılmış, dolayısıyla geçim araçları en azından **de jure** işçinin tüketim fonuna geçmiştir. Bu geçim araçları, emek yetisi etmeninin kendisi yanında emek malzemesi ile emek araçları dışında bir şeyi ön gerektirmeyen emek sürecinin bir bileşenini oluşturmaz. Gerçekten işçi, emek yetisini geçim araçlarının yardımıyla sürdürmek zorundadır; ama onun bu özel tüketimi, ki aynı zamanda emek yetisinin yeniden üretimidir, metanın üretim sürecinin dışına düşer. Kapitalist üretimde, fiilen işçinin bütün kullanılabilir zamanının sermayece soğrulması, yani buhar makinesinin kömür, çarkın yağ ya da atın saman tüketmesi gibi, çalışan kölenin bütün özel tüketimi gibi, geçim araçları tüketiminin fiilen emek sürecinde salt bir *incident*[42] olarak görünmesi mümkündür. Bu anlamdadır ki örneğin **Ricardo** (bk. yukarıda 127. not[43]), ham madde, aletler vb. yanında "gıda ve giysiyi", "*effect to labour*"[44] veren, o nedenle de "sermaye" olarak emek

42 yan olay

43 siehe vorl. band, s. 76
Bk. bu ciltte, s. 762.

44 "emeğe işlerlik"

sürecinde iş gören şeyler olarak sayar. [469f] Bu **fiiliyatta** nasıl şekillenirse şekillensin geçim araçları, hele özgür işçi bunları tükettiğinde, onun **satın almış** olduğu metalardır. Onun eline geçer geçmez, hele onun tarafından tüketilir tüketilmez, sermaye olmaktan çıkarlar. Öyleyse bunlar, **piyasada, dolaşım süreci** içerisinde emek yetisi alıcısı olarak kendini ortaya koyan değişir sermayenin maddi varoluş biçimini oluşturmalarına karşın, **sermayenin dolaysız üretim süreci** içinde büründüğü **maddi ögelerin** herhangi birini oluşturmaz.[45]

Bir sermayeci 500 talerden 400'ünü üretim araçlarına dönüştürür, 100'ünü de emek yetisi alımına yatırırsa bu 100 taler onun **değişir** sermayesini oluşturur. Bu 100 talerle işçiler, ister aynı sermayeciden ister başkalarından olsun geçim araçları satın alırlar. 100 taler, fiilen değişir sermayenin **maddi mevcudunu** oluşturan bu geçim araçlarının **para biçiminden** başka bir şey değildir. **Dolaysız üretim süreci** içerisinde değişir sermaye artık var olmaz: Para biçiminde değil, meta biçiminde de değil, ama emek yetisini satın alarak mülk edinmiş olduğu **canlı emek** biçiminde var olur. Ve ancak değişir sermayenin emeğe bu dönüşümü yoluyladır ki, para ya da metalar cinsinden öndelenmiş değer tutarı **sermayeye** dönüşür. Öyleyse sermayenin bir parçasının değişir sermayeye dönüşümünü **koşullandıran emek yetisi alım ve satımı, dolaysız üretim sürecinden** ayrı ve bağımsız, ondan önce gelen bir süreç olmakla birlikte kapitalist üretim sürecinin **mutlak temelini** ve bu sürece yalnızca dolaysız meta üretimi anında değil de, **bütün** olarak bakarsak bu üretim sürecinin kendisinin bir **uğrağını** oluşturur. Yalnızca işçi, yaşamak için emek yetisini sattığı içindir ki nesnel zenginlik, sermayeye dönüşür. Yalnızca **ücretli emek** karşısındadır ki, emeğin nesnel koşulları olan **şeyler**, yani **üretim araçları** ve işçinin kendisinin korunumu için nesnel koşullar olan **şeyler**, yani **geçim araçları, sermaye** hâline gelir. Sermaye bir **şey** olmadığı gibi para da bir **şey** değildir. Sermayede olduğu gibi parada da **kişiler** arasındaki belirli **toplumsal üretim ilişkileri, şeylerin** kişilerle **ilişkileri olarak** kendilerini ortaya koyar ya da belirli toplumsal bağıntılar, şeylerin **toplumsal doğa özellikleri** olarak görü-

45 **Rossi'nin**, geçim araçlarının üretken sermayenin bileşenleri arasında sayılmasına karşı girdiği kalem kavgasının temelinde yatan doğru nokta budur. Ama sorunu ne denli yanlış kavradığı, o nedenle de, atıp tutarken nasıl bir keşmekeşin içine sürüklendiği ilerideki bölümlerin birinde görülecek. (K.M.)

Söz konusu olan, Pellegrino Rossi'nin **Cours d'économie politique. Année 1836-1837** adlı yapıtında sabit ve dolaşır sermaye konusunda Adam Smith'e karşı yürütülen, o arada, üretici olan ve olmayan emek sorununa da değinilen kalem kavgasıdır. Bk. **Grundrisse: Ekonomi Politiğin Eleştirisinin Temelleri**, C. II, çev. Arif Gelen, Ankara, Sol Yayınları, 2003, s. 76-79 ve **Artı-Değer Teorileri**, C. I, çev. Yurdakul Fincancı, Ankara, Sol Yayınları, 1998, s. 276-81. Marx **Kapital**'in herhangi bir yerinde bu konuya dönmez.

nür. *Salariat*[46] olmazsa, bireyler özgür birer kişi olarak karşı karşıya gelir gelmez artık değer üretimi olmaz; artık değer üretimi olmazsa kapitalist üretim, dolayısıyla sermaye ve sermayeci olmaz!

Sermaye ile ücretli emek (kendi emek yetisini satan işçinin emeğine bu adı veriyoruz), yalnızca aynı ilişkinin iki etmenini dile getirir. Para, işçinin kendisi tarafından satılan meta olarak emek yetisiyle mübadele edilmeden sermaye hâline gelemez. Öte yandan iş, ancak, **öz** nesnel koşulları, bencil güçler, başkasının mülkiyeti, kendi için olan ve kendine sarılan değer olarak, kısacası sermaye olarak kendisinin karşısına çıktığı zaman, ücretli emek olarak görünebilir. Sermaye, maddi yönü bakımından – ya da içinde var olduğu kullanım değerleri bakımından yalnızca emeğin kendisinin nesnel koşullarından ibaret olabilir; sermayenin biçim yönünden ise bu nesnel koşullar, **yabancı, bağımsız güçler** olarak, değer –canlı emeğe kendi korunum ve çoğalmasının sırf bir aracı gibi davranan nesnelleşmiş emek– olarak emeğin karşısına çıkmalıdır. Öyleyse tıpkı sermayenin, yani güçlendirilmiş değerin, emeğin ücretli emek olması için emeğin nesnel koşullannın alması gereken zorunlu bir toplumsal biçim oluşu gibi ücretli emek ya da *salariat* da kapitalist üretim için emeğin zorunlu bir toplumsal biçimidir. Demek ki ücretli emek sermaye oluşumunun zorunlu koşuludur ve kapitalist üretimin sürekli zorunlu ön koşulu olarak kalır. Bu nedenle birinci süreç, paranın emek yetisiyle mübadelesi ya da emek yetisi satışı, başlı başına dolaysız üretim sürecine girmemesine karşın ilişkinin bütününün üretilmesine girer.[47]

---

46 Ücretliler

47 F. **Bastiat** gibi birinin kapitalist üretimin özünden ne anladığını, *salariat*'yı, kapitalist üretime dışsal ve onunla ilgisiz bir formalite olarak ilan etmesine ve "*que ce n'est pas **la forme de la remunération** qui crée pour loui (l'ouvrier) cette dépendance*" ["onun (işçi) için bağımlılık yaratan şeyin **ücret biçimi** olmadığını"] keşfetmesine bakarak çıkarabiliriz. (378. **Harmonies Economiques**. Paris. 1851). Aynı yazıda, yani 1851'de "*ce qui est plus décisif et plus infallible encore, c'est la **disparition des grandes crises industrielles en Angleterree***" ["Daha belirleyici ve daha şaşmaz olan, İngiltere'de **büyük sınai bunalımların yok oluşudur**."] (396) keşfinde bulunan aynı tumturaklı cahile layık bir keşiftir bu – üstelik gerçek iktisatçılardan alınma yanlış anlaşılmış bir aşırmadır. Her ne kadar F. Bastiat büyük bunalımların 1851'de İngiltere'den yok olduğunu ferman etmişse de İngiltere, daha 1857'de yeniden büyük bir bunalıma mazhar oldu ve 1861'de, İngiliz ticaret odalarının resmî raporlarında bile okunabileceği üzere yalnızca Amerikan iç savaşının patlak verişi sayesinde, şimdiye kadar umulmadık çapta bir sınai bunalımdan kurtuldu.

Kastedilen, 1857'de ABD'de başlayıp 1858 ortasına dek süren dünya iktisadi bunalımıdır. Bunalım sırasında Marx, Avrupa'nın en önemli ülkeleri ve ABD'deki iktisadi gelişmelerle ilgili verileri topladığı üç tane defter tutar. "Books of Crisis" diye anılan bu defterler, dönemin en büyük Amerikan günlük gazetesi olan **New York Daily Tribune** için yazdığı makalelerle birlikte, Marx'ın yaptığı ilk ve tek konjonktür verileri tahlilini içerir. Defterler, **MEGA**^{2} IV/14 içinde yayımlanacaktır.

1861-1865 Amerikan iç savaşında Kuzey eyaletleri, plantasyon köleliği uygulayan Güney eyaletlerini yendi. Köleci sistemin kapitalizmin gelişmesi ve Amerika Birleşik Devletleri'nin bekası için engel olduğu ortaya çıkmıştı.

Üretim araçları ile geçim araçlarının gerçek işçi karşısında bağımsızlaşmasını ön gerektiren, yani birer satıcı olan işçilerle birer **alıcı** olarak sözleşme yapan **kişileşmiş** üretim araçları ve geçim araçlarını ön gerektiren birinci süreçten, emek yetisi alım satımından, **dolaşım sürecinde, meta piyasasında** olup biten bu süreçten şimdi **dolaysız üretim sürecinin** kendisine geçersek bu süreç öncelikle **emek sürecidir**. Emek sürecinde, işçi olarak işçi, üretim araçlarıyla normal, emeğin kendisinin doğası ve amacıyla belirlenmiş faal bir ilişki içine girer. Onlara, salt işinin araçları ve malzemesi olarak sahip çıkar ve davranır. Bu üretim araçlarının bağımsız, kendi kendine {469g} sarılan ve kendine ait bir iradesi olan varoluşu, emekten ayrılışları şimdi fiilen **aşılmıştır**.[48] Emeğin nesnel koşulları, emekle olan normal birlikleri içinde, onun yaratıcı işleyişinin salt maddesi ve uzuvları olarak kendilerini ortaya koyar. İşçi, tabakladığı postu, sermaye olarak değil, salt üretken faaliyetinin nesnesi olarak ele alır. Sermayecinin pöstekisini çıkarmaz. Üretim süreci salt **emek süreci** olduğu sürece işçi, bu süreçte üretim araçlarını, salt **emeğin geçim araçları** olarak tüketir. Ama üretim süreci aynı zamanda **değerlenme süreci** olduğu ölçüde sermayeci o süreçte işçinin emek yetisini tüketir ya da sermayenin hayat damarı olarak canlı emeği mülk edinir. Ham madde, genel olarak emek nesnesi, yalnızca, başkasının emeğini **soğurmaya**, emek aracı da yalnızca bu **soğurma sürecinin** kondüktörü, iletkeni olarak hizmet eder. Canlı emek yetisi, sermayenin nesnel bileşenlerine katılınca hareketli bir canavar hâline gelir ve "tıpkı bağrı yanık bir sevdazede gibi"[xiii] davranmaya başlar. İş salt belirli bir yararlı biçim içinde değer yarattığı için ve her özel yararlı iş türü özgül birer kullanım değeri olan malzeme ve araçlar, iplik eğirme için masuralar ve pamuk vb., demirci işi için örs, çekiç ve demir vb., gerektirdiği için emek, ancak, sermaye belirli emek süreçleri için gerekli özgül üretim araçlarının biçimini aldığı ölçüde soğrulabilir ve sermaye, ancak bu biçim içinde canlı emeği soğurabilir. O hâlde burada, sermayecinin, işçinin ve emek sürecini yalnızca sermayece mülk edinilmiş emek süreci olarak düşünebilen siyasi **iktisatçının** emek sürecinin

---

48 "Bizzat iktisatçının açıklamalarından ayrıca görüyoruz ki, **üretim süreci** içinde, emeğin sonucu olan sermaye, **derhal** tekrar dayanağa, emek malzemesine dönüşmektedir; ve bu yüzden de, **sermaye ile emek arasında** geçici olarak doğan **ayrılma**, derhal, **her ikisinin birliği** içinde **aşılır**". **F. Engels. Deutsch-französische Jahrbücher** vb., p. 99. (K.M.)

Friedrich Engels, "Bir Ekonomi Politik Eleştirisi Denemesi,"çev. Ahmet Kardam, Karl Marx, **1844 Elyazmaları: Ekonomi Politik ve Felsefe**, Ankara, Sol Yayınları, s. 414. Vurgular Marx'ın. "Deutsch-Französiche Jahrbücher", Karl Marx ile Arnold Ruge'nin yönetiminde, Almanca olarak Paris'te yayımlandı. 1844 Şubatında yalnız birinci çift sayısı çıktı.

xiii Goethe, **Faust**, C. I, çev. Recai Bilgin, İstanbul, MEB Yayınları, 1992, "Leipzig'de Auerbach'ın Meyhanesi."

maddi ögelerini maddi özellikleri yüzünden niçin **sermaye** saydığını ve salt emek sürecinin birer etmeni olarak bunların maddi varoluşunu, kendilerine karışmış ve onları **sermaye** hâline getiren **toplumsal** özellikten ayırmaktan niçin âciz olduğunu görmekteyiz. O bunu yapamaz; çünkü gerçekte, üretim araçlarının maddi özelliklerini, emeğin salt geçim araçları olarak kullanan aynı özdeş emek süreci, aynı üretim araçlarını sırf emeği soğuran birer araca dönüştürmektedir. Emek sürecine kendi başına bakıldığında burada işçi, üretim araçlarını kullanır. Aynı zamanda kapitalist üretim süreci olan emek sürecinde üretim araçları işçiyi kullanır; öyle ki iş, sadece, belirli bir **değer kütlesinin**, yani belirli bir **nesnelleşmiş** emek kütlesinin, kendini sürdürmek ve çoğaltmak için canlı emeği soğurmasını mümkün kılan bir araç olarak görünür. Böylece emek süreci, nesnelleşmiş emeğin canlı emek aracılığıyla **öz değerlenme süreci** olarak kendini ortaya koyar.[49] **İşçi sermayeyi** değil, **sermaye işçiyi** kullanır ve yalnızca, **işçiyi kullanan**, dolayısıyla sermayecinin şahsında **bencilliğe**, kendi bilinç ve kendi iradelerine sahip olan **şeyler sermayedir**.[50] Emek süreci salt **değerlenme sürecinin**

49 "**Labour** is the **agency** by which **capital** is made productive of ... profit". ["**Emek, sermayenin** ... kâr ... üretmesini mümkün kılan **araçtır**".](John Wade, l.c., p. 161).

John Wade, History of the Middle and Working Classes, 3. ed., London 1835. Vurgular Marx'ın.

"Burjuva toplumunda canlı emek birikmiş emeği artırmanın bir aracından başka bir şey değildir." (p. 12. (35) **Manifest der Kommunistischen Partei**. 1848). (Karl Marx ve Friedrich Engels, "Komünist Manifesto," çev. Nail Satlıgan, **Komünist Manifesto ve Hakkında Yazılanlar**, 3. bs., İstanbul, Yordam Kitap, 2008, s. 35).

50 **Geçim araçlarının** belirli **iktisadi** karakterinin, işçi satın almak, **üretim araçlarınınkinin**, deri ile ayakkabı kalıbınınkinin – **kunduracı çırağı kullanmak** oluşu, şey ile kişi arasındaki bu tersine dönüş, yani üretim ögelerinin **kapitalist** karakteri, bu ögelerin **maddi** karakteriyle kapitalist üretim içinde, dolayısıyla ekonomi politikçilerin muhayyilesinde o denli ayrılmazcasına **iç içe geçmiştir** ki örneğin **Ricardo**, sermayenin maddi ögelerini daha yakından karakterize etmeyi gerekli saymasına karşılık, **doğal olarak**, fazla tereddüt etmeden ya da fazla açıklama yapmadan iktisaden **doğru** ifadeleri kullanır. Söz gelimi "***Capital, or the means of employing labour***" ["**Sermaye** ... ya da **emek istihdam etme olanakları**"] (yani "*means employed by labour*" ["emekçe istihdam edilen olanaklar"] değil, "*means of employing labour*" ["emek istihdam etme olanakları"]) (l.c., p. 92 (89)), "*quantity of labour employed by a capital*" ["sermayenin ... istihdam edeceği emek miktarı"] (p. 419 (303) ib.), "*the fund which is to employ them*" (*the labourers*) ["bunları (emekçileri) istihdam eden fon"], p. 252. (195) vb. der.

David Ricardo, **Ekonomi Politiğin ve Vergilendirmenin İlkeleri**, çev. Tayfun Ertan, İstanbul, Belge Yayınları, 2007.
"**Mevcut meta kütlesi** eskisinden **daha az emeğe emretse** bile vb." gibi, doğrudan doğruya metanın emeğe emretmesinden söz edilen ifadeleri (p. 60, **An Inquiry into Those Principles Respecting the Natur of Demand** vb.) antik bir Romalı ya da Yunanlıya nasıl çevirecektik? Nitekim günümüz Almancasında sermayeciye, emek alan **şeylerin** kişileşmesine, **Arbeitsgeber** (patron, kelimesi kelimesine işveren), emeğini veren gerçek işçiye ise **Arbeitsnehmer** (çalışan, kelimesi kelimesine iş alan) denir. "Burjuva toplumunda sermaye bağımsızdır ve kişiseldir, faal birey ise bağımlıdır ve kişiliksizdir." (**Manifest der Kommunistischen Partei**. l.c.) (**Manifesto**, l.c)

aracı ve gerçek biçimi olduğu ölçüde, yani işçi ücretinde nesnelleşmiş olan emeğin dışında bir **karşılığı ödenmemiş emek fazlasını, artık değeri**, metalar içinde nesnelleştirmekten, yani **artık değer üretmekten** ibaret bir süreç olduğu sürece bütün bu sürecin can damarı **nesnelleşmiş emeğin canlı emekle** mübadelesi, daha az **nesnelleşmiş emeğin** daha çok **canlı emekle** mübadelesidir. Mübadele sürecinin kendisinde, meta olarak parada nesnelleşmiş bir emek miktarı, canlı emek yetisinde nesnelleşmiş eşit büyüklükte bir emek miktarıyla mübadele edilir. {469h} Miktarlardan birinin bir şeyde, ötekinin canlı bir kişide nesnelleşmiş olmasına karşın, meta mübadelesinin değer yasasına uygun olarak eş değerler, nesnelleşmiş emeğin **eşit miktarları** mübadele edilir. Ama bu mübadele, yalnızca, nesnelleşmiş biçimde harcanmış olandan canlı biçimde daha fazla emeğin fiilen mübadele edilmesine aracılık eden **üretim sürecini** başlatır. Bu nedenle klasik iktisat, üretim sürecinin tümünü, nesnelleşmiş emek ile canlı emek arasında böyle bir süreç olarak sergilemekle, dolayısıyla sermayeyi, canlı emeğin tersine yalnızca **nesnelleşmiş** emek olarak, yani kendi kendini canlı emek aracılığıyla **değerlendiren değer** olarak sergilemekle çok büyük hizmette bulunmuştur. Buradaki noksanlıkları, sadece, birinci olarak, daha çok canlı emeğin daha az nesnelleşmiş emekle bu mübadelesinin **meta mübadelesi** yasasına, meta değerlerinin emek-zamanla belirlenmesine, nasıl uygun düştüğünü gösterememiş olmalarından, o nedenle de, ikinci olarak, **dolaşım sürecinde** belirli bir **nesnelleşmiş emek** miktarının emek yetisiyle mübadelesini, üretim sürecinde olup bitenle, canlı emeğin, üretim araçları biçiminde var olan **nesnelleşmiş** emekçe soğrulmasıyla doğrudan doğruya aynı kefeye koymalarından ibarettir. Değişir sermaye ile emek yetisi arasındaki **mübadele sürecini**, canlı emeğin değişmez sermayece soğrulma süreciyle aynı kefeye koyarlar. Bu noksanlık da, onların "kapitalist" tarafgirliğinden kaynaklanır; çünkü emeğe ancak, harcandıktan sonra para veren sermayecinin kendisine küçük bir nesnelleşmiş emek miktarının büyük bir canlı emek miktarıyla mübadelesi, **tek bir dolayımsız süreç** olarak görünür. Öyleyse modern iktisatçı sermayeyi, **nesnelleşmiş emek** olarak canlı emeğin karşısına koyduğunda, nesnelleşmiş emekten anladığı şey, birer kullanım değerlerinin olması ve belirli yararlı emeklerin cisimleşmesi olmaları anlamında değil de, belirli bir genel toplumsal emek **miktarının** maddeleşmesi, dolayısıyla birer **değer**, başkalarının canlı emeğinin mülk edinilmesi yoluyla kendi kendini **değerlendiren** para olmaları anlamında **emek ürünleridir**. Bu mülk edinmeyi **meta piyasasında** değişir sermaye ile emek yetisi arasında yer alan mübadele

dolayımlar; ama süreç, ancak gerçek üretim süreci içinde tamamlanır.[51]

Emek sürecinin sermayeye tabi kılınışı ilkin gerçek üretim tarzında hiçbir değişiklik yapmaz ve pratikte sadece şurada kendini gösterir: İşçi sermayecinin emri, yönetimi ve üst gözetimi altına girer, elbette yalnızca, sermayeciye ait olan emeğiyle ilgili olarak. Sermayeci, işçinin zamanı israf etmemesine, örneğin her saat bir emek-saatlik ürünü teslim etmesine, yalnızca ürünün üretilmesi için ortalama olarak gerekli emek-zamanı kullanmasına dikkat eder. Sermaye ilişkisi üretime hükmeden bir ilişki olduğu ölçüde, dolayısıyla işçi sürekli satıcı olarak, sermayeci

---

51 Bu nedenle dolaysız emek ve nesnelleşmiş emek, şimdiki ve geçmişte harcanmış emek, canlı ve birikmiş emek vb. iktisatçıların sermaye ile emek ilişkisini dile getirme biçimleridir.

*"Labour and capital ... the one **immediate** labour, ... the other hoarded labour"*.["Emek ve sermaye ... biri **dolaysız** emek, ... öbürü **gömülenmiş emek**".] (**James Mill. Elements** of **Political** Economy. London. 1821, p. 75). *"Antecedent labour (capital) ... present labour"*. ["**Öncel emek** (sermaye) ... **şimdiki emek**".](A. Smith basımında **E. G. Wakefield**. London. 1836. t. I. p. 231 not). *"Accumulated labour (capital) ... immediate labour"*. ["**Birikmiş emek** (sermaye) ... **dolaysız emek**".] (**Torrens**. l.c. ch. I. [p. 31]).

Robert Torrens, **An Essay on the Production of Wealth**..., London 1821, p. 31. Vurgu ve parantez içindeki ek Marx'ın.

"Labour and Capital, that is, accumulated labour" ["**Emek** ve sermaye, yani **birikmiş emek**".] (l.c., p. 499 [355]. **Ricardo**). *"The specific advances of the capitalists do not consist of cloth* (genel olarak kullanım değerleri), *but of labour"*. ["Sermayecilerin **özgül** öndelikleri, kumaş (genel olarak kullanım değerleri)tan değil, **emekten** oluşur".](**Malthus. "The Measure of Value"** etc., **London**. 1823. p. 17, 18).

*"Comme tout homme est forcé de consommer avant de produire, l'ouvrier pauvre se trouve dans la dépendance du riche, et ne peut ni vivre ni travailler, s'il n'obtient de lui des denrées et des marchandises existantes, en retour de celles qu'il promet de produire par son travail ... pour l'y (id est le riche) faire consentir, il a fallu convenir que toutes les fois qu'il échangerait du **travail** fait contre du **travail à faire**, le dernier aurait une valeur supérieure au premier"*. ["Nasıl her insan, üretmeden önce tüketmek zorundaysa yoksul işçi de, kendini zengine **bağımlılık** içinde bulur ve emeğiyle üretme sözünü verdiği şeyler karşılığında ondan mevcut gıda maddeleri ve emtiayı almadıkça ne yaşayabilir ne çalışabilir ... onu (yani zengini) buna razı etmek için, her ne zaman **harcanmış emeği harcanacak emekle** mübadele ederse, ikincisinin değerinin ilkinden yüksek olmasına rıza göstermek zorunda kalmıştır".] (36, 37, t.I. **Sismondi: "De la Richesse commerciale"**. Paris. 1803).

İngiliz iktisatçılarının ne söylediklerinden haberi bile olmadığı anlaşılan, ayrıca neden sonra, Senior'ın sermayeyi *"abstinence"* ["kaçınma"] diye vaftiz ettiğini hatırlayan Herr W. Roscher, dil bilgisi açısından da **"becerikli"** olan şu profesörce yorumda bulunuyor: "Ricardo'nun okulu, sermayeyi de, 'biriktirilmiş emek' olarak emek kavramının altına koymayı alışkanlık durumuna getiriyor. Bu **beceriksizcedir**; çünkü elbette (!) sermaye sahibinin yaptığının **salt** (!) sermayeyi **ortaya çıkarıp** (!) **korumaktan** (!) **daha fazla** (!) olduğu kesindir (!); kendi hazzından **kaçınmıştır** ki bunun için örneğin faiz talep eder". (**W. Roscher** l.c.) [Marx, "becerikli" derken, Roscher'in "**Erhaltung**" (koruma) ve "**Enthaltung**" (kaçınma) sözleriyle oynamasına atıfta bulunuyor.]

Nassau William Senior, **An Outline of the Science of Political Economy**, London 1836. p. 153.

Wilhelm Roscher, **Die Grundlagen der Nationalökonomie**, 3., genişletilmiş ve düzeltilmiş bs., Stuttgart, Augsburg 1858, s. 82. Vurgular ve parantez içindeki ekler Marx'ın.

de sürekli alıcı olarak piyasada göründüğü ölçüde emek sürecinin kendisi esas olarak **süreklidir**. [469i] En az sermayenin, işçiyi sürekli olarak istihdam etmeye ve metaların satılışını beklemeye yetecek kadar büyük olması gerektiği için süreç, işçinin, bağımsız meta üreticisi olarak, metalarının tek tek müşterilere satılmasına bağımlı olması hâlindeki gibi kesintiye uğramaz.[52] Nihayet sermayeci, işçileri, emek sürecinin süresini, mümkün olduğunca işçi ücretinin yeniden üretimi için gerekli emek-zamanın sınırlarının ötesine uzatmaya zorlar; çünkü ona **artık değeri** sağlayan tam da bu **emek fazlasıdır**.[53]

---

52 *"If in the progress of time a change takes place in their economical position (workman'lerin), if they become the workmen of a capitalist who advanced their wages beforehand, two things take place. First they can now labour continuously; and, secondly, an agent is provided, whose office and whose interest it will be, to see that they do labour continuously ... Here, then, is an increased continuity in the labour of all this class of persons. They labour daily from morning to night, and are not interrupted by waiting for or seeking the customer ... But the continuity of labour, thus made possible, is secured and improved by the superintendence of the capitalist. He has advanced their wages; he is to receive the products of their labour. It is his interest and his privilege to see that they do not labour interruptedly or dilatorily"*. [Zamanın ilerlemesiyle iktisadi konumlarında (işçilerin) bir değişme meydana gelir de, ücretlerini baştan öndelemiş olan bir sermayecinin işçileri hâline gelirlerse iki şey meydana gelir. Birincisi, şimdi, sürekli olarak **çalışabilirler**; ve, ikincisi, görevi ve çıkarı, onların **gerçekten** sürekli olarak çalıştıklarını gözetmek olan bir eyleyici ortaya çıkar ... Böylece bu sınıftan kişilerin emeğinin sürekliliğinde bir artış olur. Her gün sabahtan geceye kadar çalışırlar ve çalışmaları, müşteri beklemek ya da aramakla kesintiye uğramaz ... Ama bu yoldan mümkün kılınan emek sürekliliği, sermayecinin gözetimi sayesinde sağlama alınıp artırılır. Ücretlerini o öndelemiştir; emeklerinin ürünlerini o alacaktır. Kesintili ya da üstünkörü çalışmamalarını gözetmek onun çıkarı ve onun ayrıcalığıdır".](Jones, R., l.c., p. 32 sq. passim). (K.M.)

Richard Jones, **Text-book of Lectures on the Political Economy of Nations**, Hertford 1852.

53 *"Un axiome généralement admis par les économistes est que taut travail doit laisser un excédant. Cette proposition est pour moi d'une vérité universelle et absolue: c'est le corollaire de la loi de la proportionnalité (!), que l'on peut regarder comme le sommaire de taute la science économique. Mais, j'en demande pardon aux économistes, le principe que **taut travail doit laisser un excédant** n'a pas de sens dans leur théorie, et n'est susceptible d'aucune **démonstration**"*. ["İktisatçılar tarafından genel olarak kabul edilen bir belit, her türlü emeğin bir fazla vermesi gerektiği yolundadır. Benim için evrensel ve mutlak bir doğruluğu olan bu önerme, bütün iktisat biliminin özeti olarak görülebilecek olan orantılılık yasasının (!) mantıki sonucudur. Ancak, iktisatçılar beni bağışlasınlar, **her türlü emeğin bir fazla vermesi gerektiği** ilkesinin onların teorisi içinde anlamı yoktur ve hiçbir şekilde **kanıtlanmaya** elverişli değildir".] (**Proudhon, "Philosophie de la Misère"**). Bay Proudhon'un, bu *"excédant du travail"* ["emek fazlası"]ın, yani işçinin artık emeğinin ya da karşılığı ödenmemiş emeğinin kendini ortaya koyduğu **artık ürünün** ne olduğu konusunda en ufak bir fikri olmadığını şu yazıda göstermiş bulunuyorum: **"Misère de la Philosophie. Réponse à la Philosophie de la Misère de M. Proudhon", Paris 1847**, p. 76 – 91 [**Karl Marx, Felsefenin Sefaleti. M. Proudhon'un Sefaletin Felsefesi'ne Cevap, çev. Erdoğan Başar [Berktay]**, Ankara, Sol Yayınları, 1966, s. 98-111]. Kapitalist üretimde, her emeğin böyle bir *"excédant"* ["fazla"]bıraktığını, olgusal olarak gördüğü için, bu olguyu emeğin herhangi bir esrarengiz doğa özelliğinden hareketle açıklamaya, o arada *"corollaire de la loi de la proportionnalité"* ["orantılılık yasasının sonucu"] vb. gibi *sesquepedalia verba* [çok heceli kelimeler; tumturaklı laflar] çığırtkanlıklarıyla, içine düştüğü sıkıntılı durumdan çıkmaya çalışır.

Nasıl meta sahibini metanın kullanım değeri sadece mübadele değerinin taşıyıcısı olarak ilgilendiriyorsa sermayeciyi de, emek süreci sadece değerlenme sürecinin taşıyıcısı ve aracı olarak ilgilendirir. Üretim sürecinin –değerlenme süreci olduğu ölçüde– içerisinde de üretim araçları, salt para değeri olmaya devam edip, o mübadele değerinin kendini ortaya koyduğu özel maddi biçim, özel kullanım değeri karşısında kayıtsız kalır. Keza aynı süreç içerisinde emeğin kendisi, belirli bir yararlı karakteri olan üretici faaliyet olarak değil, nesnelleşen ve tek ilginç uğrağı **niceliği** olan, değer yaratıcı töz olarak, genellikle toplumsal emek olarak hesaba katılır. O nedenle her özel üretim alanı, sermayenin gözünde, daha çok para kazanmak için, mevcut değeri koruyup çoğaltmak için ya da **artık emeği** mülk edinmek için para yatırılan özel bir alandan ibarettir. Her özel üretim alanında emek süreci, dolayısıyla emek sürecinin etmenleri de değişiktir. Masura, pamuk ve iplikçiyle çizme yapamazsınız. Ama sermayenin şu ya da bu üretim alanına yatırılması, toplumun toplam sermayesinin değişik üretim alanlarına hangi miktarlarda dağıldığı, nihayet bir üretim alanından ötekine hangi oranda göç ettiği – bütün bunları, toplumun o özel üretim alanının ürünlerine, yani yarattıkları metaların kullanım değerlerine hangi değişen oranda ihtiyaç duyduğu belirler; çünkü bir metanın yalnızca mübadele değerinin ödenmesine karşın o meta her zaman yalnızca kullanım değeri yüzünden satın alınır. <Üretim sürecinin dolaysız ürünü **meta** olduğu için sermayeci, sürecin sonunda **meta** biçiminde var olan sermayeyi, dolayısıyla onun [içinde] kapsanmış **artık değeri** de ancak, metaları için alıcı bulduğu ölçüde gerçekleştirebilir>.

Ama sermaye kendinde ve kendi için her üretim alanının **tikelliği** karşısında kayıtsızdır; nereye yatırılacağı, nasıl yatırılacağı ve ne ölçüde bir üretim alanından ötekine geçeceği ya da değişik üretim alanları arasındaki dağılımını değiştireceği, sadece, şu ya da bu üretim alanının metalarını satmanın zorluk derecesiyle belirlenir. Gerçeklikte sermayenin bu akışkanlığı, burada üstünde daha çok durmayacağımız sürtünmelerle karşılaşır. Ama bir yandan, ileride görüleceği gibi, yalnızca üretim ilişkisinin kendisinin doğasından kaynaklandıkları ölçüde, bu sürtünmeleri aşacak araçları yaratmayı başarır; öte yandan kendine özgü üretim tarzı geliştikçe değişik üretim alanlarında serbest dolaşımı önündeki bütün yasal ve iktisat dışı engelleri yok eder. Her şeyden önce, canının istediği gibi şu veya bu türde emek yetisi satın almasını ya da şu veya bu türde emeği mülk edinmesini önleyen bütün yasal ya da geleneksel engelleri al aşağı eder. Dahası emek yetisinin her özel üretim alanında, iplik eğirme, kunduracılık, demir dövme vb. yetisi olarak özel

bir biçime sahip olmasına, dolayısıyla her özel üretim alanı için, özel bir yönde gelişmiş olan bir emek yetisinin, **tikelleştirilmiş** bir emek yetisinin gerekli olmasına karşın şurası da doğrudur ki sermayenin akışkanlığı, mülk edindiği emek sürecinin özel karakteri karşısında kayıtsızlığı, emekte, yani emek yetisinin işçi aracılığıyla uygulanma yeteneğinde de aynı akışkanlığı ya da **değişkenliği** varsayar. İleride göreceğimiz üzere kapitalist üretim tarzının kendisi, kendi eğiliminin karşısında duran iktisadi engelleri yaratır; ama bu değişkenliğin önündeki bütün **yasal** ve **iktisat dışı** engelleri de yok eder.[54] Sermaye için, kendini değerlendiren değer olarak, emek süreci içinde büründüğü özel maddi biçimin, ister buhar makinesi ister çöp yığını ister ipek olsun nasıl bir önemi yoksa işçi için de emeğinin **özel içeriğinin** bir önemi yoktur. Emeği sermayeye aittir, yalnızca satmış olduğu metanın kullanım değeridir ve onu yalnızca, para, parayla da geçim araçlan edinmek için satmıştır. Emek türündeki değişme, onu yalnızca, her özel emek türü emek yetisinin başka bir şekilde gelişmesini gerektirdiği için ilgilendirir. Emeğin özel içeriği karşısındaki kayıtsızlığı ona emek yetisini emirle değiştirme yeteneğini vermemişse bu kayıtsızlığı, yedek elemanlannı, yeni yetişen kuşağı, piyasanın buyruğuna göre bir iş kolundan ötekine atarak gösterir. Kapitalist üretim bir ülkede ne kadar gelişmişse emek yetisine yönelik **değişkenlik** talebi o kadar büyük, emeğinin **özel içeriği** karşısında işçi o kadar kayıtsız, sermayenin bir üretim alanından ötekine hareketi o kadar akışkan olur. Klasik iktisat, emek yetisinin değişkenliği ile sermayenin **akışkanlığını**, birer belit olarak ve bu, kapitalist üretim tarzının, büyük bir bölümünü kendi yarattığı bütün engellere karşın acımasızca hükmünü geçiren eğilimi olduğu ölçüde haklı olarak varsayar. Ekonomi politiğin yasalarını salt olarak sunmak için sürtünmelerden soyutlanır, nasıl ki salt mekanikte de, uygulandığı her özel durumda üstesinden gelinmesi gereken özel sürtünmelerden soyutlanır.[55]

---

54 *"Every man, if not restrained by law, would pass from one employment to another, as the various turns in trade should require"*.["Her adam, yasayla kısıtlanmıyorsa iş hayatının hâl ve gidişindeki değişmelerin gerekleri uyarınca bir istihdamdan bir başkasına geçecektir".] (4. **"Considerations concerning taking off the Bounty on Corn exported" etc. London, 1753**).

55 Hiçbir yerde sermayenin akışkanlığı, emeğin değişkenliği ve emeğinin içeriği karşısında işçinin kayıtsızlığı, Kuzey Amerika Birleşik Devletleri'ndeki kadar büyük görünmez. Avrupa'da, hatta İngiltere'de feodal anımsamalar hâlâ kapitalist üretimi taciz ve tahrif eder. Fırıncılık, kunduracılık vb.nin İngiltere'de ancak şimdi **kapitalistçe** işletilmeye başlaması, tamamıyla İngiliz sermayesinin "saygıdeğerlik" konusundaki feodal ön yargılarından ötürüdür. Zencileri köle olarak satmak "saygıdeğer" idi; ama sucuk, çizme ya da ekmek yapmak "saygıdeğer" değildi. Avrupa'nın "saygıdeğer olmayan" iş dallarını kapitalist üretim tarzına tabi kılan her türlü makinenin Amerika Birleşik Devletleri'nden gelmesi de bu yüzdendir. Öte yandan kişi, hiçbir yerde, yaptığı işin türü karşısında, Amerika Birleşik Devletleri'nde olduğu kadar kayıtsız, emeğinin her zaman aynı ürünü, parayı,

Sermayeci ile işçinin yalnızca **alıcı**, para, ve **satıcı**, meta, olarak piyasada karşı karşıya gelmesine karşın aralarındaki alışverişin kendine özgü içeriği, özellikle her iki tarafın piyasada **aynı** karşıt belirlenim içinde ortaya çıkmasının **sürekli olarak** tekrarlanmasının ya da sürekli bir olay olmasının kapitalist üretim tarzında varsayılmış olması bu ilişkiye daha baştan kendi rengini katar. Piyasada genel olarak meta sahiplerinin ilişkisine bakarsak aynı meta sahibi, sırayla meta satıcısı ve alıcısı olarak kendini gösterir. İki meta sahibinin alıcı ve satıcı olarak birbirinden ayrılması, olsa olsa, sürekli olarak yiten bir farktır; çünkü hepsi, dolaşım sürecinde birbirlerine karşı aynı rolleri sırayla oynar. Gerçi işçi de, emek yetisini sattıktan, paraya dönüştürdükten sonra alıcı hâline gelir ve sermayeciler, onun karşısına, salt meta satıcıları olarak çıkarlar. Ama onun elindeki para yalnızca dolaşım aracıdır. Asıl **meta piyasasında** işçi, başka herhangi bir para sahibi gibi, yalnızca alıcı olarak, satıcı olarak meta sahibinden fiilen ayrılır. Ama buna karşılık **emek piyasasında para**, her zaman **sermayenin** para biçimi olarak, dolayısıyla para sahibi {469l} kişileşmiş sermaye, **sermayeci**, olarak onun karşısına çıkar, nasıl ki o da, para sahibinin karşısına, salt emek yetisinin, dolayısıyla emeğin kişileşmesi olarak, **işçi** olarak çıkar.[56] Birbirinin karşısında duran, salt bir alıcı ile salt bir satıcı değildir; dolaşım alanında, piyasada, **alıcı** ve **satıcı** olarak karşı karşıya gelenler **sermayeci** ile **işçidir**. **Sermayeci** ve **işçi** olarak ilişkileri, **alıcı** ve **satıcı** olarak ilişkilerinin ön koşuludur. Başka meta satıcılarında olduğu gibi, doğrudan doğruya metanın kendisinin doğasından, yani hiçbirinin, yaşam ihtiyacı için olan ürünleri dolaysızca üretmemesi, herkesin belirli bir ürünü **meta** olarak üretmesi, onu satarak başkasının ürünlerini mülk edinmesinden kaynaklanan bir ilişki değildir. Burada söz konusu olan, kunduracıyı çizme satıcısı ve deri ya

---

sağladığının o kadar farkında değildir ve hiçbir yerde aynı teklifsizlikle birbirine en aykırı iş dallarını dolaşmaz. Bu nedenle emek yetisinin bu "değişkenliği", burada, emek yetisi istikrarlı ve yalnızca yöresel geleneğin belirlediği tarzda kullanılabilir olan çalışan kölenin tersine özgür işçinin son derece ayırt edici bir özelliğidir. *"Slave labour is eminently defective in point of versatility … if tobacco be cultivated, tobacco becomes the sole staple, and tobacco is produced whatever be the state of the market, and whatever be the condition of the soil"*. ["Köle emeği çok yönlülük noktasında son derece elverişsizdir … tütün ekilecekse tütün tek ürün hâline gelir ve piyasanın durumu ne olursa olsun ve toprağın niteliği ne olursa olsun tütün üretilir".] (46, 47. **Cairnes**, l.c.).

John Elliot Cairnes, **The Slave Power: Its Character, Career, and Probable Designs**, London 1862.

56 "Fabrikatörün işçilerle ilişkisi …; yalnızca ekonomiktir. Fabrikatör 'sermaye'dir, işçi 'emek'." **F. Engels. Lage der arbeitenden Klassen etc.**, p. 329.

Friedrich Engels, **Kişisel Gözlemlerden ve Sağlıklı Kaynaklardan: İngiltere'de Emekçi Sınıfın Durumu**, çev. Yurdakul Fincancı, Ankara, Sol Yayınları, s. 359-60.

da ekmek alıcısı yapan **toplumsal iş bölümü** ve değişik iş dallarının birbiri karşısında bağımsızlaşması değil, **üretim sürecinin** kendisinin birbirine bağlı **ögelerinin bölünmesi** ve karşılıklı kişileşmeye varan **bağımsızlaşmasıdır** ki bu yoldan **para, nesnelleşmiş emeğin** genel biçimi olarak emek yetisinin, mübadele değerinin canlı kaynağının, dolayısıyla zenginliğin **alıcısı** hâline gelir. **Gerçek** zenginlik, mübadele değeri açısından bakıldığında **para**, kullanım değeri açısından bakıldığında **geçim araçları ve üretim araçları** – kişi olarak işçinin, zenginlik **olanağının**, yani başka bir kişinin emek yetisinin karşısına çıkar.

{469m} **Artık değer** üretim sürecinin özgül ürünü olduğundan, üretilen şey yalnız meta değil, **sermayedir**. Üretim sürecinin içerisinde emek sermayeye dönüşür. Emek yetisinin faaliyeti, yani emek, üretim sürecinde **nesnelleşir**, değer hâline gelir; ama emeğin, başlamadan önce dahi, işçinin kendisine ait olmaktan çıkmasından ötürü, onun için nesnelleşmekte olan şey, **başkasının emeğinin nesnelleşmesi**, dolayısıyla emek yetisinin karşısına bağımsız olarak çıkan değer, yani **sermayedir**. **Ürün** sermayeciye aittir ve işçinin karşısında en az **üretim ögeleri** kadar sermayeyi temsil eder. Öte yandan mevcut değer –ya da para– ancak, birinci olarak, kendini değerlendiren değer olarak, **süreç hâlinde bulunan** değer olarak kendini ortaya koyduğunda **gerçekten** sermaye hâline gelir. Bunun için ise, emek yetisinin faaliyetinin, emeğin, üretim süreci içinde, onda cisimlenmiş ve ona ait enerji olarak etki yapması gerekir. Ve ikincisi, **artık değer** olarak, başlangıçta varsayılmış **değer** olarak kendinden ayrılması gerekir ki bu bir kez daha artık emeğin nesnelleşmesinin sonucudur.

Üretim süreci içinde emek canlı emek yetisinin tersine, **nesnelleşmiş emek**, yani sermaye hâline gelir ve ikinci olarak, üretim sürecinde emeğin bu soğruluşu ve mülk edinilişi yoluyla, varsayılmış değer, **süreç hâlinde bulunan** değer, dolayısıyla kendinden değişik bir artık değer yaratan değer hâline gelir. Sadece emeğin üretim süreci sırasında sermayeye dönüşmesi yoluyladır ki yalnız *δυνάμει* sermaye olan varsayılmış değer toplamı, **gerçek sermaye** olarak gerçekleşir.[57]

{263} [...] yani üretimden, sermayecinin onda ve onun (üretim süre-

57 "Onlar (işçiler) emeklerini (emek yetilerini olacak) tahıl (*id est* geçim araçları) ile mübadele ederler. Bu onlar için gelir hâline gelirken (yani bireysel tüketimleri olarak ellerine geçerken) ... **emekleri**, efendileri için **sermaye hâline** gelmiştir". (**Sismondi**. N[ouveaux] P[rincipes d'économie politique]. t. I. p. 90). "Emeklerini mübadelede vererek onu **sermayeye dönüştüren** işçiler". (l.c., p. 105).

Burada, s. 12 (bu basımda s. 759)'de başlayıp, el yazmasının 469a-469m sayfalarını oluşturan birinci ek parça sona eriyor. Bunu, Marx'ın yukarıda belirttiğimiz isteğine uygun olarak, 262-264. sayfalar olarak işaretlemiş olduğu ikinci bir ek izliyor. 262. sayfa eksiktir.

ci) için öndelediğinden daha yüksek bir değeri geri almak. Genel olarak emek sürecinin sadece değerlenme sürecinin aracı olarak görünmesi gibi meta üretiminin kendisi de sadece bu amaç için bir araç olarak görünür. Burada değerlenme sürecini eski anlamıyla değer oluşturma süreci olarak değil, artık değer oluşturma süreci olarak almak gerekir.

Ama bu sonuç, işçinin vermesi gereken, dolayısıyla emeğinin ürününde de nesnelleşen canlı emek, değişir sermayede kapsanmış veya işçi ücretine harcanmış olan emekten ya da bir başka deyişle, emek yetisinin yeniden üretimi için gerekli olan emekten daha büyük olduğu ölçüde ortaya çıkar. Öndelenmiş değer yalnız artık değer üretimi yoluyla sermaye hâline geldiği ölçüde kapitalist üretim süreci gibi sermayenin kendisinin ortaya çıkışı da öncelikle şu iki uğrağa dayanır:

Birincisi, **emek yetisinin alım satımıdır** ki, dolaşım alanına giren, ama **kapitalist üretim sürecinin bütününe** bakıldığında, o sürecin yalnız bir uğrağını ve ön koşulunu değil, aynı zamanda sürekli sonucunu oluşturan bir fiildir. Emek yetisinin bu alınıp satılışı, nesnel emek koşullarının –yani **geçim araçları ile üretim araçlarının–** canlı emek yetisinin kendisinden ayrılmasını varsayar; öyle ki bu sonuncusu, işçinin tasarruf ettiği tek mülk ve sattığı tek meta olur. Ayrılma o kadar ileri gider ki o emek koşulları, **bağımsız kişiler** olarak işçinin karşısına çıkar; çünkü bunların sahibi olarak sermayeci, salt emek yetisinin sahibi olan işçinin tersine yalnızca onların kişileşmesidir. Bu ayrılma ve bağımsızlaşma, emek yetisi alım satımının devam etmesinin, yani genel olarak canlı emeğin, kendini koruma ve kendini çoğaltma, yani öz değerlenme aracı olarak ölü emek içinde cisimlenmesinin ön koşuludur. Değişir sermayenin emek yetisiyle **mübadelesi** olmasaydı toplam sermayenin öz değerlenmesi, dolayısıyla sermaye oluşumu ya da üretim araçları ile geçim araçlarının sermayeye dönüşümü olmazdı. İkinci uğrak ise gerçek üretim süreci, yani para ya da meta sahibi tarafından satın alınmış emek yetisinin gerçek tüketilme sürecidir[58].

---

58 Başı eksik olan aşağıdaki alıntı yukarıdaki Almanca metnin hemen altında yer almaktaysa da o metinle bir bağıntısı yoktur. Eksik olan 262. sayfadaki metinle bağıntılı bir dipnotun devamı olsa gerektir: "*... to three capital workmen or to 4 ordinary ones ... If the three could be hired at 3 l. 10 sh. a piece, while the 4 required 3 l. a piece, though the wages of the three would be higher, the price of the work done by them would be lower. It is true that the causes which rise the amount of the labourers' wages often raise the rate of the capitalist's profit. If, by increased industry, one man performs the work of two, both the amount of wages, and the rate of profits will generally by raised; not by the rise of wages, but in* ***consequence of the additional supply of labour having diminished its price****, or having diminished the period for which it had previously been necessary to advance that price. The labourer, on the other hand, is principally interested in the* ***amount of wages****. The amount of his wages being given, it is certainly his interest that the* ***price of labour should be high****, for on that depends the degree of exertion imposed on him*". ["... üç sermaye işçisine ya da 4 sıradan işçiye ... Üçü tanesi 3 l. 10 sh.e kiralanabilirken 4'ünün tanesi 3 l.na geliyorsa, üçünün ücretlerinin daha yüksek

{264} Gerçek üretim süreci içinde emeğin nesnel koşulları –emek malzemesi ve araçları– yalnız canlı emeğin nesnelleşmesine değil, değişir sermaye içinde kapsanmış olandan **daha çok** emeğin nesnelleşmesine de yarar. Öyleyse bunlar, artık değer (ve *surplusproduce*[59]) içinde kendini ortaya koyan artık emeği soğurma araçları ve sızdırma araçları olarak iş görür. Dolayısıyla her iki uğrağa, birincisi, emek yetisinin değişir sermayeyle mübadelesine ve ikincisi, (canlı emeğin **agens**[60] olarak sermaye içinde cisimlendiği) gerçek üretim sürecine bakıldığında sürecin bütünü, 1) sermayecinin işçi ücretine karşılık olgusal olarak aldığı şey canlı emek olduğu ölçüde, daha az nesnelleşmiş emeğin daha çok canlı emekle mübadele edildiği; ve 2) sermayenin doğrudan doğruya emek süreci içinde büründüğü nesnel biçimlerin, üretim araçlarının (yani bir kez daha nesnelleşmiş emek) bu canlı emeği sızdırma ve soğurma araçları olduğu bir süreç olarak –sürecin tümü, nesnelleşmiş ve canlı emek arasında olup biten bir süreç, yalnız canlı emeği nesnelleşmiş emeğe değil, aynı zamanda nesnelleşmiş emeği sermayeye dönüştüren, yani canlı emeği de sermayeye dönüştüren bir süreç olarak– görünür. Dolayısıyla söz konusu olan, yalnız meta değil, artık değer, dolayısıyla **sermaye** de üretilen bir süreçtir. (cf. 96 – 108)[61].

Üretim araçları, burada yalnız emeği edimselleştirme araçları olarak değil, bir o kadar da **başkasının emeğini sömürme araçları** olarak kendilerini ortaya koyar[62].

{469} Genel toplumsal ortalama emeğin nesnelleşmesi olarak değer ya da para üzerine şunları da belirtmek gerekir: Örneğin iplik eğirme

---

olmasına karşın, bunlar tarafından yapılan işin fiyatı daha düşük olur. Emekçilerin ücretlerinin miktarını artıran nedenlerin çoğu kez sermayecinin kârının oranını artırdığı doğrudur. Bir adam, daha çok çalışarak iki adamın işini yaparsa gerek ücret miktarı gerek kâr oranı genel olarak artar; ücretler yükseldiği için değil, **ek emek arzının, fiyatını azaltmasının** ya da eskiden o fiyatın öndelenmesini gerektiren dönemi azaltmasının **sonucu olarak**. Öte yandan emekçi, esas olarak **ücret miktarıyla** ilgilenir. Ücretlerinin miktarı veriliyken emekçinin çıkarı, elbette, **emek fiyatının yüksek olmasındadır**; çünkü ona dayatılan **yorgunluk derecesi** buna bağlıdır". (l.c. 14, 5). Aynı yazıdan: "*The labourer's situation does not depend on the amount which he receives at any one time, but on his average receipts during a given period ... the longer the period taken, the more accurate will be the estimate*". ["Emekçinin durumu, herhangi bir anda almakta olduğu miktara değil, verili bir dönem içindeki ortalama hasılatına bağlıdır ... alınan dönem ne kadar uzun olursa tahmin o kadar doğru olur".] (7. l.c.). "En iyisi, yılı dönem olarak almak. Yaz ve kış ücretlerini kapsar". (7. l.c.)

59 artık ürün

60 etmen; amil

61 Ayraç içindekiler, elinizdeki kitabın 761-79. sayfalarına, yani el yazmasının 469a-469m sayfalarına gönderme yapıyor.

62 İkinci ek parça (el yazmasında s. 262-264; s. 262 eksik) burada bitiyor.

emeği kendinde ve kendi için toplumsal ortalama emeğin düzeyinin **üzerinde** ya da **altında** bulunabilir. Yani belli bir iplik eğirme emeği miktarı aynı miktarda toplumsal ortalama emeğe, örneğin belli bir altın miktarında nesnelleşmiş eşit büyüklükte (uzunlukta) emek-zamana = > <[63] olabilir. Ama iplik eğirme emeği alanında normal olan yoğunluk derecesiyle harcanıyorsa, yani örneğin bir saatte imal edilmiş dokuma ipliğine kullanılan emek = bir saatlik iplik eğirme emeğinin belli toplumsal koşullar altında ortalama olarak sağladığı normal dokuma ipliği miktarıysa, dokuma ipliğinde nesnelleşmiş emek **toplumsal olarak gerekli emektir**. Bu hâliyle, ölçü olarak geçerli olan, genel olarak toplumsal ortalama emekle nicelikçe belirli bir ilişkisi vardır; öyle ki bu emeğin aynı, daha büyük ya da daha küçük bir miktarını temsil eder. O hâlde toplumsal ortalama emeğin **belirli bir miktarını** bizzat dile getirir.

Sermayenin Emek Üzerinde Biçimsel Boyunduruğu

Emek süreci, değerlenme sürecinin, sermayenin öz değerlenme sürecinin –artık değer imalinin– aracı hâline gelir. Emek süreci sermayenin boyunduruğu altına girer (bu onun **öz** sürecidir); sermayeci ise, yönetmen, yönetici olarak sürece dâhil olur. Bu onun için aynı zamanda doğrudan doğruya başkasının emeğinin sömürülme sürecidir. Buna **sermayenin emek üzerinde biçimsel boyunduruğu** diyorum. Bu her türlü kapitalist üretim sürecinin **genel** biçimi, ama aynı zamanda gelişmiş **özgül-kapitalist üretim tarzının** yanında **özel** bir biçimdir; çünkü kapitalizme özgü üretim tarzı biçimsel boyunduruğu işin içine katsa da, ikincisinin birincisini işin içine katması hiçbir biçimde zorunlu değildir.

{470} Üretim süreci sermayenin kendisinin süreci hâline gelmiştir. Sermayecinin parasının dönüşmüş olduğu **emek süreci etmenlerini** işin içine katan, onun yönetiminde ve paradan daha çok para yapmak amacıyla yürüyen bir süreçtir.

Eskiden bağımsız olarak kendisi için çalışan köylü, çiftlik kiracısı için çalışan gündelikçi hâline geldiğinde, lonca üretim tarzında geçerli olan hiyerarşik eklemlenme yerini, zanaatçıyı ücretli işçi olarak kendisi için çalıştıran sermayecinin basit karşıtlığına bıraktığında, eskinin köle sahibi eski kölelerini ücretli işçi olarak istihdam ettiğinde vb., toplumsal belirlenimleri başka türlü olan üretim süreçleri, sermayenin üretim sürecine dönüşmüştür. Böylece daha önce geliştirmiş olduğumuz değişimler devreye girer. Eskiden bağımsız olan köylü, üretim sürecinin

---

63 büyük ya da küçük

etmeni olarak, kendisini yöneten sermayeciye bağımlı, istihdamının kendisi de, meta sahibi (emek gücü sahibi) olarak, para sahibi olan sermayeciyle daha önce yapmış olduğu bir sözleşmeye bağlı olur. Köle, kullanıcısına ait bir üretim aracı olmaktan çıkar. Usta ile kalfa ilişkisi kaybolur. Usta kalfayla, o zanaatın ustası olarak ilişki içindeydi. Şimdi onun karşısına sadece sermaye sahibi olarak, öbürü ise, kendisinin karşısına sadece emek satıcısı olarak çıkmaktadır. Üretim sürecinden önce hepsi birer meta sahibi olarak birbirinin karşısına çıkar ve aralarında sadece bir **para ilişkisi** vardır; üretim süreci **içerisinde** bu sürecin etmenlerinin kişileşmiş birer görevlisi olarak bir araya gelirler: sermayeci "sermaye" olarak, bağımsız üretici "emek" olarak. Aralarındaki ilişki ise, kendi kendini değerlendiren sermayenin salt bir etmeni olarak emekçe belirlenir.

Ayrıca sermayeci, emeğin normal iyilik ve yoğunluk derecesine sahip olmasını sağlamaya çalışır ve kendisi tarafından üretilen artık değeri büyütmek için emek sürecini mümkün olduğu kadar çok uzatır. Eskiden tek tek müşterilere bağımlı olan üreticilerin yerini, satacak metaları kalmadığı için sermayecinin şahsında sürekli bir maaş mutemedine sahip olanlar aldığında emeğin **sürekliliği** artar.

Sermaye ilişkisine içkin olan gizemselleştirme de devreye girer. Emeğin değer koruyucu gücü, sermayenin kendini koruma gücü olarak, emeğin değer yaratıcı gücü, sermayenin kendini değerlendiren gücü olarak ve bütünüyle bakılırsa, kavramına uygun olarak, **nesnelleşmiş** emek, **canlı** emeğin kullanıcısı olarak görünür.

Her şeye karşın her *change*[64] ile birlikte emek sürecinin, gerçek üretim sürecinin gerçek tarzında daha baştan özsel bir değişme kesinlikle meydana gelmez. Tersine sermayenin emek süreci üzerinde boyunduruğunun –sermayenin bu boyunduruğundan önce var olan, eskiden değişik olan üretim süreçleri ve başka üretim koşulları temelinde biçimlenmiş olan **mevcut bir emek süreci** temelinde– meydana geldiği yerlerde, sermayenin **verili, mevcut bir emek sürecini**, yani örneğin zanaat emeğini, küçük, bağımsız kırsal ekonomiye uygun düşen tarım tarzını boyunduruk altına alması eşyanın tabiatı gereğidir. Geleneksel ve sermayenin kumandası altına aldığı bu **emek süreçlerinde** değişimler meydana gelirse bu değişkeler, sermayenin verili, geleneksel emek süreçleri üzerinde daha önceden kurulmuş boyunduruğunun tedricî **sonuçlarından** başka bir şey olamaz. İşin yoğunlaşması ya da emek sürecinin süresinin uzaması, işin daha sürekli ve ilgili sermayecinin gözü önünde daha düzenli hâle gelme-

64 değişme

si, gerçek emek sürecinin kendisinin, gerçek çalışma tarzının karakterini kendi başına değiştirmez. Dolayısıyla bu, yukarıda gösterildiği gibi,[xiv] kapitalist üretimin devamında gelişen ve değişik üretim amillerinin ilişkileriyle aynı zamanda bu emeğin türünü ve bütün emek sürecinin gerçek tarzını **devrimcileştiren kapitalizme** özgü **üretim tarzıyla** (büyük ölçekli emek vb.) büyük bir karşıtlık oluşturur. Bu sonuncusuna karşıt olsun diye, şimdiye kadar irdelemiş olduğumuz emek süreci üzerindeki (daha sermaye ilişkisinin devreye girişinden önce gelişmiş olan bir çalışma tarzı üzerindeki) sermaye boyunduruğuna **sermayenin emek üzerinde biçimsel boyunduruğu** diyoruz. Emek-zamanı uzatarak artık emek elde etmek için kurulan bir **zorlama ilişkisi** olarak sermaye ilişkisi –kişisel hâkimiyet ve bağımlılık ilişkilerine dayanmayan, düpedüz değişik iktisadi işlevlerden kaynaklanan bir zorlama ilişkisi– her iki tarzda ortaktır; ama kapitalizme özgü üretim tarzı, zorla artık değer elde etmenin daha başka tarzlarını da bilir. Buna karşılık, var olan bir emek tarzı, yani emeğin üretici gücünün **verili** bir gelişme düzeyi ve bu üretici güce uygun düşen bir emek tarzı temelinde artık değer yalnızca **emek-zamanın uzatılması** yoluyla, yani **mutlak artık değer** tarzında üretilebilir. **Sermayenin emek üzerinde biçimsel boyunduruğunda** tek artık değer üretme biçimi budur.

{471} Emek sürecinin, *Ch.* II içinde sergilenen[xv] genel uğrakları, yani örneğin işçilerin kendilerinin canlı faaliyeti karşısında emeğin nesnel koşullarının malzeme ile araçlara ayrılışı, üretim sürecinin her tarihî ve özgül toplumsal karakterinden bağımsız ve onun bütün mümkün gelişme biçimleri için eşit derecede doğru kalan belirlenimlerdir, gerçekte insan emeğinin değişmez doğal koşullarıdır. Bu, bağımsız çalışan, toplumla mübadele hâlinde değil, yalnızca doğayla mübadele hâlinde üretim yapan insanlar, Robinson vb. için geçerli oluşlarında inandırıcı bir şekilde kendini gösterir. Demek ki söz konusu olan, gerçekte, salt hayvani karakterden kurtulur kurtulmaz, genel olarak **insan** emeğinin edindiği mutlak belirlenimlerdir.

Yalnızca biçimsel olarak sermayenin boyunduruğu altındaki emek sürecinin bile daha baştan, eski geleneksel emek tarzı temelinde bile farklılaştığı ve gittikçe daha çok farklılaştığı şey – yaşama geçirildiği **ölçek**, yani bir yanda öndelenmiş üretim araçlarının kapsamı, öbür yanda

xiv Bk. dn. iii. Bu basımda, s. 487.

xv Bk. aynı yerde, s. 181-88.

aynı *employer*[65]ın emrindeki işçilerin sayısıdır. Örneğin lonca üretim tarzı temelinde maksimum gibi görünen (örneğin kalfa sayısı açısından) düzey sermaye ilişkisi için zar zor bir minimum oluşturur. Çünkü gerçekte bu sonuncusu, sermayeci en azından, kendisi tarafından üretilen artık değerin, kişisel tüketimi için gelir olarak ve birikim fonu olarak yeterli olmasını sağlayacak kadar çok işçiyi istihdam etmedikçe, olsa olsa saymaca bir varoluşa kavuşabilir. Ancak bu en düşük düzeyin ötesine geçildiğinde sermayeci, bizzat dolaysız emekten kurtulup, **sermayeci** olarak çalışır; sürecin üst gözetimcisi ve yöneticisi olarak bir bakıma, değerlenme süreci içinde bulunan sermayenin, irade ve bilinçle donatılmış işlevini yerine getirir. **Ölçekteki** bu genişleme, kapitalizme özgü üretim tarzının, bunun dışındaki durum ve koşullar da 19. yy.dakiler gibi elverişli olduğunda üzerinde yükseldiği gerçek temeli oluşturur. Doğal olarak eski toplum biçimlerinin içerisinde, **mevziî** olarak, topluma hâkim olmaksızın tek tek noktalarda da görünebilir.

Sermayenin emek üzerinde biçimsel boyunduruğunun ayırt edici karakteri, sermayenin daha şimdiden belirli, tabi işlevler içinde var olduğu, ama emeğin dolaysız alıcısı olarak ve üretim sürecinin dolaysız mülk edinicisi olarak baskın, genel toplum biçimini belirleyen işlevleri içinde henüz var olmadığı durumlarla karşılaştırıldığında en açık şekilde ortaya çıkar. Örneğin, dolaysız üreticilere söz gelimi Hindistan'daki gibi ham madde, emek aracı ya da para biçiminde her ikisini öndelediği ölçüde **tefeci sermayesi**. Çektiği fahiş faizler, genel olarak, büyüklüğüne bakmaksızın dolaysız üreticiden kopardığı faizler yalnızca artık değerin başka bir adıdır. Gerçekte parasını, dolaysız üreticilerden, karşılığı ödenmemiş emek, artık emek, kopararak sermayeye dönüştürür. Ama yanı başında, öteden beri olduğu gibi geleneksel tarzında devam eden üretim sürecinin kendisine karışmaz. Kısmen bu üretim tarzının **körelmesiyle** boy atar; kısmen onu **köreltmenin** ve sefalet içinde yaşatmanın bir aracıdır. Burada sermayenin emek üzerinde biçimsel boyunduruğu **henüz** yer almaz.

Bir başka örnek, bir dizi dolaysız üreticiye siparişler veren, sonra ürünlerini toplayıp satan, o arada belki ham madde vb.ni de öndeleyen ya da para öndelikleri de veren **tüccar sermayesidir**. Kısmen modern sermaye ilişkisinin içinden çıktığı ve şurada burada hâlâ asıl sermaye ilişkisine geçişi oluşturan işte bu biçimdir. Burada da henüz sermayenin emek üzerinde biçimsel boyunduruğu yer almaz. Dolaysız üretici, hâlâ aynı zamanda kendi emeğinin meta satıcısı ve uygulayıcısı olarak kalır. Ancak burada artık geçiş tefeci sermayesi ilişkisindekinden daha belirgindir. Yeri geldikçe ileride geri döneceğimiz her iki biçim, kapitalist

---

65 girişimci

üretim tarzı içerisinde, yan biçimler ve geçiş biçimleri olarak kendilerini yeniden üretir.

{472} ***Sermayenin Emek Üzerinde Gerçek Boyunduruğu ya da Kapitalizme Özgü Üretim Tarzı***

Göreceli artık değer üretimiyle birlikte —<değer = üründe nesnelleşmiş toplumsal olarak gerekli emek-zaman; dolayısıyla ürününün **bireysel** değerinin toplumsal değerinin **altında** kalması nedeniyle bireysel değerinin **üzerinde** satılabilir hâle gelir gelmez kendisi için artık değer yaratılmasının mahmuzlamasıyla **önceliği** ele aldığı ölçüde bireysel sermayeci için>— üretim tarzının bütün gerçek biçiminin nasıl değiştiği ve **kapitalizme** özgü bir **üretim tarzının** (teknolojik olarak da) doğduğu, onun temeli üzerinde ve onunla aynı zamanda değişik üretim amilleri arasında, özgül olarak da sermayeci ile ücretli işçi arasında, kapitalist **üretim sürecine** uygun düşen **üretim ilişkilerinin** ilk kez geliştiği *Ch.* III ayrıntılı olarak gösterilmişti[xvi].

Emeğin **toplumsal** üretici güçleri ya da doğrudan doğruya **toplumsal, toplumsallaşmış** (ortak) emeğin üretici güçleri, el birliği, işlik içerisinde iş bölümü, **makinelerin** uygulanması ve genel olarak üretim sürecinin doğa bilimi, mekanik, kimya vb.nin belirli amaçlar için bilinçli **uygulanmasına** dönüştürülmesi, **teknoloji** vb., keza bütün bunlara uygun düşen **büyük ölçekli çalışma** vb. aracılığıyla vücut bulur <yalnız bu toplumsallaşmış emektir ki matematik vb. gibi insani gelişmenin **genel** ürünlerini **dolaysız** üretim sürecine uygulayabilir, nasıl ki öte yandan bu bilimlerin gelişmesi, maddi üretim sürecinde belirli bir yüksekliği ön gerektirir>. **Toplumsallaşmış emeğin** üretici gücündeki bu gelişme, bireylerin az çok tecrit edilmiş emeği vb.nin tersine ve onunla birlikte **bilimin**, toplumsal gelişmenin bu **genel** ürününün **dolaysız üretim sürecine uygulanması**, bütün bunlar, emeğin üretici gücü olarak değil, **sermayenin üretici gücü** olarak kendini ortaya koyar. Olsa olsa sermayeyle özdeş olan emeğin üretici gücü olarak görünebilir, her hâlükârda bireysel işçinin ya da üretim süreci içinde bir araya getirilmiş işçilerin üretici gücü olarak değil. Genel olarak sermaye ilişkisinin yapısında olan gizemselleştirme, şimdi, sermayenin emek üzerinde sadece biçimsel boyunduruğunda söz konusu olduğundan ve olabileceğinden çok daha fazla gelişir. Öte yandan burada kapitalist üretimin tarihî anlamı da, tam da dolaysız üretim sürecinin kendisinin başkalaşması ve emeğin toplumsal üretici güçlerinin gelişmesi sayesinde ilk kez çarpıcı bir şekilde ortaya çıkar. (Özgül bir şekilde ortaya çıkar.)

---

xvi Bk. aynı yerde, s. 325-26.

Emeğinde"toplumsal"vb. olarak ne varsa, işçinin karşısına yalnız"tasarımlanmış" değil, "olgusal" olarak da yalnız yabancı değil, düşmanca ve karşıt ve sermayede nesnelleşmiş ve kişileşmiş olarak çıktığı gösterilmişti (Ch. III).

Nasıl mutlak artık değer üretimi, sermayenin emek üzerinde biçimsel boyunduruğunun maddi ifadesi olarak görülebilirse göreceli artık değer üretimi de, sermayenin emek üzerinde gerçek boyunduruğunun maddi ifadesi olarak görülebilir.

Her hâlükârda artık değerin bu iki biçimine –mutlak ve göreceli– her birini ayrı ayrı ele alırsak –ve mutlak artık değer her zaman göreli artık değerden önce gelir– sermayenin emek üzerinde boyunduruğunun iki ayrı biçimi ya da kapitalist üretimin iki ayrı biçimi uygun düşer. Bunlardan birincisi her zaman öbürünün selefi olsa da, daha gelişmiş olanı, ikincisi, yeni üretim dallarında birincisine geçilmesinin temelini de oluşturabilir.

(473) *<Sermayenin Emek Üzerinde Biçimsel Boyunduruğu Üzerine Sonradan Eklenecekler*

Sermayenin emek üzerinde biçimsel boyunduruğunu ele almaya devam etmeden önce defterlerimdeki şu noktalar eklenecek.[xvii]

Mutlak artık değere dayalı biçime **sermayenin emek üzerinde biçimsel boyunduruğu** diyorum. Çünkü eski üretim tarzlarından yalnızca **biçimsel** olarak ayrılır. İster *producer*[66]'ların *selfemploying*[67] oluşuyla ister dolaysız üreticilerin başkaları için artık emek sağlamak zorunda oluşlarıyla olsun doğrudan doğruya bu tarzlar temelinde doğar (kurulur). Uygulanan **zorlama**, *i. e.* artık emeği ele geçirme yöntemi başka türdendir. **Biçimsel boyundurukta** özsel olanlar aşağıdaki gibidir: 1. artık emeği mülk edinen ile onu sağlayan arasındaki salt para ilişkisi; **tabiiyet** doğuyorsa satışın **özel içeriğinden** doğuyordur – **onun** ön koşulu olan ve siyasi vb. ilişkilerin sonucu olarak üreticiyi emeğinin sömürücüsü karşısında para ilişkisinden (meta sahibinin meta sahibiyle ilişkisi) başka bir ilişkiye sokan bir **tabiiyetten** değil; alıcının satıcıyı **iktisadi** bağımlılığına sokması, **yalnızca**, emek koşullarının sahibi olması sayesindedir; siyasi ve toplumsal olarak sabitleşmiş bir üstünlük ve tabiiyet ilişkisi söz konusu değildir;

xvii 34. sayfadaki "... siyasi-toplumsal bağlarla birlikte kaybolur." ifadesine kadar süren bu parçayı Marx, 1861-1863 iktisadi el yazmasından almıştır. Karl Marx ve Friedrich Engels, **Gesamtausgabe (MEGA2)**, C. II/3.6, Berlin 1982, s. 2130-2138; ileride **MEW**, C. 44 içinde yayımlanacaktır.

66 üretici

67 serbest çalışan

2. Bu, birinci ilişki içinde kapsanmıştır – çünkü aksi hâlde, işçinin emek yetisini satmasına gerek olmaz, kendisinin **nesnel emek koşulları** (üretim araçları) ile **öznel emek koşulları** (geçim araçları), **sermaye** olarak, emek yetisinin alıcısı tarafından tekelleştirilmiş olarak karşısına çıkmazdı. Bu **emek koşullarının** onun karşısına, başkasının mülkiyeti olarak çıkması ne kadar tam olursa **sermaye ile ücretli emek ilişkisi,** yani sermayenin emek üzerinde biçimsel boyunduruğu, **biçimsel** olarak o kadar tam olur. Bu ise **gerçek** boyunduruğun koşulu ve varsayımıdır.

Üretim tarzının kendisinde bu noktada herhangi bir farklılık henüz yer almaz. **Emek süreci, teknolojik** açıdan bakıldığında eskisi gibi devam eder, yalnız şimdi sermayeye **tabi** emek süreci olarak. Ne var ki üretim sürecinin kendisi içinde, daha önce göstermiş olduğumuz gibi 1. emek yetisinin sermayeci tarafından tüketilmesinin yer aldığı, dolayısıyla onun tarafından gözetim altında tutulup yönetilen **iktisadi** bir üstlük ve astlık ilişkisi gelişir; 2) ürünün hem üretiminde kullanılan canlı emek açısından hem kullanılmış üretim araçlarının değeri olarak ürüne değer oluşturucu olarak giren **nesnelleşmiş** emek açısından yalnızca **toplumsal olarak gerekli emek-zamanı** (ya da *rather*[68] daha azını) temsil etmesi için her türlü çaba harcandığından emekte büyük bir süreklilik ve yoğunluk, emek koşullarının uygulanmasında da daha çok tutum gelişir.

Sermayenin emek üzerinde **biçimsel boyunduruğunda artık emek zorlaması** –ve onunla birlikte bir yanda ihtiyaçları ve bu ihtiyaçları tatmin araçlarını, öte yanda üretim kütlesini işçinin geleneksel ihtiyaçlarının ötesinde oluşturma zorlaması– ve gelişme için gerekli **boş zamanın** yaratılması, maddi üretimden bağımsız olarak **yalnızca** eski üretim tarzlarındakinden **başka** bir biçimdir; ama öyle bir biçim ki emeğin sürekliliğini ve yoğunluğunu yükseltir, üretimi artırır, **emek yetilerinin çeşitlenmelerinin** gelişmesine, dolayısıyla çalışma ve edinim tarzlarının farklılaşmasına daha elverişlidir, nihayet emek koşullarının sahiplerinin ve işçilerin kendilerinin ilişkisini salt bir **alım ve satım ilişkisi** ya da **para ilişkisi** içinde çözer ve sömürü ilişkisini bütün ataerkil ve siyasi, hatta dinî karışıklıklardan **ayırır.** Hiç kuşkusuz, **üretim ilişkisinin** kendisi (kendi kendinin **siyasi** vb. ifadelerini de üreten) yeni bir **üstünlük ve tabiiyet** ilişkisi üretir. Kapitalist üretim biçimsel ilişkinin ötesine ne kadar az geçerse o ilişki de, yalnızca, eğitim ve istihdam tarzı bakımından işçilerin kendilerinden pek az değişik olan küçük sermayecileri ön gerektirdiği için o kadar az gelişir.

{474} Üretim tarzının kendisine henüz dokunmadan **üstünlük ve tabiiyet ilişkisinin türünde** meydana gelen fark, en çok, salt ailenin

---

68 hatta

ihtiyacı için yapılan **kırsal** ve **evsel** tali işlerin bağımsız kapitalist iş dallarına dönüştürüldüğü yerlerde kendini gösterir.

Sermayenin **biçimsel** boyunduruğu altındaki emeğin, emeğin eski kullanılma türüyle olan farkı, bireysel sermayecinin uyguladığı **sermayenin büyüklüğünün**, dolayısıyla **onun tarafından aynı zamanda istihdam edilen işçilerin sayısının** artması ölçüsünde ortaya çıkar. Ancak belli bir en az sermayeyle sermayeci, bizzat işçi olmaktan çıkar ve yalnızca emek sürecinin yönetimi ve üretilmiş metaların ticareti hakkını saklı tutmaya [başlar]. Sermayenin emek üzerinde **gerçek** boyunduruğu, **asıl kapitalist üretim tarzı**, gene ancak, ister tüccarın sanayi sermayecisi hâline gelmesi ister **biçimsel boyunduruk** temelinde daha büyük sanayi sermayecilerinin oluşmaları yoluyla olsun, belli büyüklükteki sermayelerin doğrudan doğruya üretimi ele geçirdiği yerlerde devreye girer.[69]

---

69 Bu dipnotun metni, Marx'ın sonradan yazdığı ve numara koymadığı ek bir yaprakta yer alıyor. Dipnotun ait olduğu 474. el yazması sayfasının altında başka bir kısa paragraf yer aldığından Marx, dipnotun başına şu ibareyi ekler:

Bu a) son metin parçasına değil, bir öncekine **aittir**.

Bu ibareyi dipnotun metni izler:

[474a] a) "*A free labourer has generally the liberty of changing his master: this liberty distinguishes a slave from a free labourer, as much as an English man-of-war sailor is distinguished from a merchant sailor ... The condition of a labourer is superior to that of a slave, because a labourer **thinks** himself **free**; and this conviction, however erroneous, has no small influence on the character of a population*". ["Özgür emekçi, efendisini değiştirmekte genellikle serbesttir: Bu serbestlik, köleyi özgür emekçiden, bir İngiliz savaş gemisi tayfası ticaret filosundaki bir gemi adamından ne kadar farklıysa o kadar farklı kılar ... Emekçinin durumu, köleninkinden üstündür, çünkü emekçi **özgür** olduğunu **düşünür**; ve bu kanının, ne kadar yanlış olursa olsun bir halkın karakteri üzerindeki etkisi az değildir".] (56-57. **P. R. Edmonds. Practical, Moral and Political** Economy. London, **1828**). "Özgür bir adamı çalışmaya iten güdü, bir köleyi itenden çok daha şiddetlidir: *a free man has to choose between hard labour and* ***starvation*** [Özgür adam, ağır iş ile **açlık** arasında tercih yapmak zorundadır]" **(parçayı arayıp bul)**, "*a slave between ... and a good whipping* [köle ... ile sıkı bir kamçılanma arasında]. "] (56. l.c.). "*The difference between the conditions of a slave and a labourer under the money system is very inconsiderable: ... the master of the slave understands too well his own interest to weaken his slaves by stinting them in their food; but the master of a free man gives him as little food as possible, because* ***the injury done to the labourer does not fall on himself alone, but on the whole class of masters***". ["Köle ile para sistemindeki emekçinin durumları arasındaki fark çok önemsizdir: ... kölenin efendisi, kendi çıkarını, kölelerinin boğazından keserek onları zayıf düşürmeyecek kadar iyi bilir; oysa özgür adamın efendisi ona mümkün olduğu kadar az gıda verir, **çünkü emekçinin uğradığı haksızlık tek başına kendisine değil, efendiler sınıfının tümüne yansır**".] (l.c.).

"İlk Çağda, ***to make mankind laborious beyond their wants, to make one part of a state work, to maintain the other part gratuitously***, [**insanlığı ihtiyaçlarının ötesinde gayrete getirmek, devletin bir bölümünü, öteki bölümü karşılıksız geçindirmek** üzere çalıştırmak,] ancak köleler sayesinde sağlanabilirdi: O yüzden kölelik her yere yayılmıştı. *Slavery was then as necessary towards multiplication, as it would now be destructive of it. The reason is plain.* ***If mankind be not forced to labour, they will only labour for themselves***; *and if they have few wants, there will be few labour. But when states come to be*

Üstünlük ve tabiiyet ilişkisi kölelik, serflik, vasallık, ataerkil vb. üstünlük biçimlerinin yerine geçince ilişkinin sadece **biçiminde** bir **dönüşüm** yer alır. Biçim, artık yalnızca **nesnel** nitelikte, biçimsel olarak gönüllü, **salt iktisadi** olduğu için **daha özgür hâle gelir.** (Sayfayı çevir).[70]

Ya da üretim sürecindeki **üstlük ve astlık** ilişkisi, örneğin ister devlete ister *landlord*[71]'a olsun yalnızca bir ürün-rant ödemek zorunda olan bütün *selfsustaining farmer*[72]'larda, **peasant**[73]'larda, kırsal-evsel yan sanayide ya da **bağımsız el sanatında** olduğu gibi üretim sürecindeki eski **bağımsızlığın** yerine geçer. Öyleyse burada üretim sürecindeki eski **bağımsızlığın** yitirilmesi söz konusu olup üstlük ve astlık ilişkisi, bizzat, kapitalist üretim tarzına geçilmesinin ürünüdür.

Nihayet sermayeci ile ücretli işçi ilişkisi **lonca ustasının, kalfaları ve**

---

formed and have occasions for idle hands to defend them against the violence of their enemies, food at any rate must be procured for those ***who do not labour****; and as by the supposition, the wants of the labourers are small, a method must be found to* ***increase their labour above the proportion of their wants****. For this purpose* ***slavery*** *was calculated ... The slaves were forced to labour the soil which fed both them and the idle freemen, as was the case in Sparta; or they filled all the servile places which freemen fill now, and they were likewise employed, as in Greece and in Rome, in supplying with manufactures those whose service was necessary for the state. Here then was* ***a violent method of making mankind laborious*** *in raising food ... Men were then forced to labour, because* ***they were slaves to others****; men are now forced to labour because they* ***are slaves of their own wants*** [Kölelik, şimdi {üretimin} çoğal{tıl}ma{sı} açısından yıkıcı olsa da o zaman bir o kadar gerekliydi. Bunun sebebi açıktır. **İnsanlar, çalışmaya zorlanmasalar yalnız kendileri için çalışırlar**; ve ihtiyaçları azsa az çalışılır. Ancak devletler kurulmaya başladığında ve aylak işçilerin kendilerini düşmanlarının şiddetine karşı savunmaları için fırsat bulduklarında, **çalışmayanlara** her hâlükârda yiyecek sağlanması gerekir; ve varsayım gereği emekçilerin ihtiyaçları ufak olduğundan, **emeklerini, ihtiyaçlarıyla orantılı olanın üstüne çıkaracak** bir yöntem bulmak gerekir. **Kölelik**, bu amaca uygundu ... Köleler, Sparta'da olduğu gibi, gerek kendilerini gerek aylak özgür adamları besleyen toprağı işlemeye zorlanırlardı; ya da şimdi özgür adamların doldurmakta oldukları bütün hizmet yerlerini doldururlar, aynı şekilde, Yunanistan'da ve Roma'da olduğu gibi, hizmetleri devlet için zorunlu olanlara mamulat tedarikinde istihdam edilirlerdi. Demek ki bu, **insanlığı** gıda üretiminde **çalıştırmanın şiddete dayalı bir yöntemiydi** ... İnsanlar, o zaman, **başkalarının köleleri oldukları** için çalışmaya zorlanırlardı; şimdi, **kendi ihtiyaçlarının köleleri oldukları** için çalışmaya zorlanıyorlar]". (**J. Steuart. (Dublin basımı)** v. I. p. 38 – 40).

"16'ncı yüzyılda", diyor aynı Steuart, "bir yandan *lord* [lort]'lar *retainer* [maiyet]'larını salıverirlerken," sanayi sermayecilerine dönüşen "*farmer* [çiftçi]'lar *idle mouth* [işe yaramaz boğaz]'ları salıveriyorlardı. Tarım, bir ***means of subsistence*** **[geçim aracı]** iken bir ***trade*** **[ticaret]**'e dönüştürülmüştü". Sonuç şu oldu: "The withdrawing ... a number of hands from a trifling agriculture **forces**, in a manner, **the husbandmen to work harder**; and **by hard labour upon a small spot**, the **same effect** is produced as with slight labour upon a great extent" ["Bir dizi işçinin ufak tefek bir tarımdan ... çekilmesi bir şekilde **tarımcıları daha sıkı çalışmaya zorlar**; ve **küçük bir toprak parçası üstünde sıkı çalışma** büyük bir ölçekte hafif çalışmayla **aynı etkiyi** doğurur"]. (l.c., p. 105).

70 Bu ifade, 68. dipnotta yer verilen alıntıya gönderme yapıyor.

71 emlak sahibi

72 kendini destekleyen çiftçi

73 köylü

çıraklarının yerini alabilir ki bu, kentsel manifaktürün, ortaya çıkarken kısmen tamamladığı bir geçiştir. Benzeşen biçimde Atina ile Roma'da da dar çevreler içinde gelişmiş, Avrupa'da ise bir yanda sermayecilerin oluşumu için, öbür yanda özgür bir işçi zümresinin oluşumu için o kadar belirleyici önemi olmuş olan **Orta Çağ lonca ilişkisi** sermaye ve ücretli emek ilişkisinin **sınırlı** olan, henüz yeterli olmayan bir biçimidir. Burada bir yanda alıcı ile satıcı ilişkisi vardır. Ücret ödenir ve usta, kalfa ve çırak, özgür kişiler olarak birbirinin karşısında yer alır. Bu ilişkinin teknolojik temeli, **emek aracının** az çok sanatlı kullanılışının üretimin belirleyici etmeni olduğu **zanaat işletmesidir**; bağımsız kişisel emek, dolayısıyla onun, az ya da çok uzun bir çıraklık gerektiren mesleki gelişimi burada emeğin sonucunu belirler. Gerçi usta, burada üretim koşullarının, zanaatçı aletinin, emek malzemesinin <zanaatçı aleti kalfaya da ait olabilirse de> sahibidir; ürün ona aittir. O ölçüde **sermayecidir**. Ama sermayeci olarak **usta** değildir. İlk kertede bizzat zanaatçıdır ve zanaatında usta olduğu *is supposed*[74]. Üretim sürecinin kendisi içerisinde en az kalfaları kadar zanaatçı olarak kendini ortaya koyar ve çıraklarına zanaatın sırrını ilk açıklayan odur. Bir profesörün öğrencileriyle olan ilişkisi neyse, çıraklarıyla olan ilişkisi de odur. O nedenle çıraklar ve kalfalarla olan ilişkisi başlı başına sermayecinin değil, o zanaatın bir **ustasının** ilişkisidir. Bu hâliyle lonca içinde, dolayısıyla onlar karşısında, o zanaatta kendi **ustalığına** dayandığı *is supposed*[75] hiyerarşik bir konum üstlenir. O nedenle de sermayesi, hem **maddi** biçimi bakımından hem **değer kapsamı** bakımından bağlı sermayedir; serbest sermaye biçimini henüz hiçbir biçimde kazanmış değildir. Artık emek mülk edinmek için, istediği gibi şu ya da bu canlı emek biçimiyle mübadele edilen, buna bağlı olarak emek koşullarının şu ya da bu biçimini alabilen, istediği gibi alan **belirli bir nesnelleşmiş emek miktarı**, genel olarak değer, değildir. Ancak çırak, kalfa vb. gibi zorunlu aşamaları geçtikten, ustalık yapıtını bizzat verdikten sonradır ki **bu belirli** iş dalında, kendi zanaatında, parasını kısmen zanaatın nesnel koşullarına çevirebilir, kısmen onunla kalfalar satın alıp çıraklar tutabilir. Yalnız kendi zanaatında parasını sermayeye dönüştürebilir, yani yalnız kendi emeğinin aracı olarak değil, başkasının emeğini sömürme aracı olarak da kullanabilir. Sermayesi belli bir **kullanım değeri** biçimine bağlıdır ve o nedenle işçilerinin karşısına **sermaye** olarak çıkmaz. Uyguladığı iş yöntemleri, yalnız tecrübelerin değil, loncanın da öngördükleridir – zorunluluk hükmündedirler ve bu taraftan bakınca da emeğin mübadele değeri değil, kullanım değeri, son

74 varsayılır

75 varsayılan

erek olarak görünür. Şu ya da bu nitelikte iş üretmek onun isteğine bağlı değildir; tersine lonca işletmesi, tümüyle, **belirli bir niteliğin** üretilmesine dönük olarak düzenlenmiştir. İş yöntemi kadar emeğin fiyatı da onun isteğine bırakılmamıştır. Servetinin **sermaye** olarak işlev görmesini engelleyen **sınırlı** biçim, sermayesinin değer kapsamı için gerçekte bir **maksimumun** konmuş olmasında da kendini gösterir. Lonca, bütün ustaların zanaatlarının kazancının bir kesrini almalarını güvence altına aldığı için **belli sayıda kalfadan** fazlasını çalıştıramaz. Nihayet ustanın aynı loncanın üyesi olarak başka ustalarla olan ilişkisi; bu sıfatla, belli ortak üretim koşullarına (lonca sandığı vb.), siyasi haklara, kent yönetiminde paya vb. [sahip olan] bir loncaya mensuptu. Sipariş üzerine –tüccarlar için olan çalışmaları dışında– dolaysız kullanım değeri için çalışıyor, ustaların sayısı da buna göre düzenleniyordu. İşçilerinin karşısına **salt tüccar** olarak çıkmaz. Tüccar, parasını üretken sermayeye dönüştüremeyeceği gibi yalnız metaların "yerlerini değiştirebilir"; onları bizzat üretemez. Başlı başına mübadele değeri değil, başlı başına zenginleşme değil, belirli bir **zümreye uygun varoluş** – budur başkasının emeğini sömürmenin amacı ve sonucu. Burada belirleyici olan, **araçtır**. Ham madde, birçok iş dalında (örneğin terzilik) ustanın kendisine müşterileri tarafından sağlanır. Üretimin sınırının mevcut tüketimin bütünü içerisinde olması burada yasadır. Öyleyse üretimi sermayenin kendisinin sınırları, kesinlikle düzenlemez. Kapitalist ilişkide sınırlar, sermayenin hâlâ içinde hareket ettiği, o nedenle henüz **sermaye** olarak kendini ortaya koymadığı siyasi-toplumsal bağlarla birlikte kaybolur.

{476} Zanaat işletmesinin kapitalist işletmeye salt biçimsel dönüşümü, yani teknolojik sürecin henüz aynı kaldığı bir değişme **bütün bu sınırların ortadan kalkmasından** ibarettir – ki onlarla birlikte üstlük ve astlık ilişkisi de değişir. Usta artık usta olarak sermayeci değil, sermayeci olarak ustadır. Üretiminin sınırını artık sermayesinin sınırı koşullandırmaz. Sermaye (para), istediği gibi emeğin, dolayısıyla emek koşullarının **her türüyle** mübadele edilebilir. Bizzat zanaatçı olmaktan çıkabilir. Ticaretin, bunun üzerine de tüccar zümresinin meta talebinin aniden genişlemesiyle birlikte, zanaat işletmesinin kendiliğinden sınırlarını aşması, biçimsel olarak kapitalist işletmeye çevrilmesi gerekiyordu.

Bağımsız zanaatçı *stray customer*[76]'lar için çalışır. Ona kıyasla, sermayeci için çalışan, emeğinin sınırı tek tek *customer*[77]'ların rastgele ihtiyacı değil, yalnızca kendisini istihdam eden sermayenin sömürü ihtiyacı olan işçinin sürekliliği doğal olarak artar. Köleye kıyasla bu emek, daha yoğun

76 gelip giden müşteri

77 müşteri

olduğu için daha üretken hâle gelir; çünkü köle, kendisine ait olmadığı hâlde **güvenceli** olan **varoluşu** için değil, sadece dışsal korku dürtüsüyle çalışır; buna karşılık, özgür işçiyi harekete geçiren, *want*[78]'landır. Özgür öz belirtim, özgürlük bilinci (daha doğrusu **tasarımı**) ve onunla bağlantılı olan *feeling* (bilinç) *of* ***responsibility***[79] birini öbüründen çok daha iyi bir işçi yapar; çünkü her meta satıcısı gibi, üretmekte olduğu metadan *responsibel*[80] olup, meydanı aynı türün başka meta satıcılarına bırakmamak için onu belli kalitede üretmek zorundadır. Köle ile köle sahibinin **ilişkisinin sürekliliği**, kölenin doğrudan zorlama yoluyla içinde tutulduğu bir ilişkidir. Özgür işçinin kendisi ise, kendi varoluşu ve ailesininki, emek yetisinin sermayeciye satılışını sürekli olarak yenilemesine bağlı olduğu için, bulunduğu konumda tutunmak zorundadır.

Köle söz konusu olduğunda **asgari ücret**, işinden bağımsız, değişmez bir büyüklük olarak görünür. Özgür işçi söz konusu olunca **emek yetisinin** bu **değeri** ve ona uygun düşen **ortalama işçi ücreti**, kendini, önceden belirlenmiş, kendi emeğinden bağımsız, salt fiziksel ihtiyaçlarınca belirlenmiş bu sınır içinde kendini ortaya koymaz. Burada **sınıf** için **ortalama**, bütün metaların değeri gibi az çok **sabittir**; ama bu ortalama, ücreti bu en düşük düzeyin üzerinde ya da altında olabilen **bireysel** işçi için bu dolaysız gerçeklik içinde var olmaz. **Emeğin fiyatı emek yetisinin değerinin** kâh altına düşer kâh üstüne çıkar. Ayrıca işçinin **bireyselliği** için özgürce (*within narrow limits*[81]) gelişme olanağı doğar ki bu sayede işçinin çalışkanlığı, becerisi, gücü vb.ne göre kısmen **değişik iş dallarında**, kısmen **aynı** iş dalında ücretlerin farklılaştığını, hem de bu farklılaşmanın kısmen işçinin kendi kişisel verimiyle belirlendiğini görürüz. Böylece ücret büyüklüğü, bazen kendi emeğinin, bazen de bireysel niteliğinin sonucu olarak görünür. Bu durum **parça başına ücret** ödendiğinde özellikle belirgindir. Bunun, yukarıda göstermiş olduğumuz gibi[xviii] gibi sermaye ile emek, artık emek ile gerekli emek arasındaki genel ilişkide herhangi bir değişiklik yapmamasına karşın gene de ilişki, bireysel işçi için değişik bir ifade bulur, hem de kişisel verimine göre. Köle söz konusu olduğunda özel güç ya da beceri, şahsının **satın alma değerini** yükseltebilir; ama bu durum kendisini hiç ilgilendirmez. **Kendi emek yetisinin** sahibi olan özgür işçide durum başkadır.

78 ihtiyaç

79 **sorumluluk** bilinci

80 sorumlu

81 dar sınırlar içerisinde

xviii Bk. dn. iii. Bu basımda, s. 529.

{477} Bu emek yetisinin daha yüksek değerini kendisine ödemek gerekir ve bu değer, daha yüksek ücrette ifadesini bulur. Dolayısıyla özel bir işin daha gelişmiş, daha büyük üretim maliyetleri gerektiren emek yetisi gerektirip gerektirmediğine göre büyük ücret farklılıkları hüküm sürer ve böylelikle bir yandan bireysel farklılığa alanı açılırken öbür yandan işçinin kendi emek yetisini geliştirmesi mahmuzlanmış olur. İşin büyük çoğunluğunun az çok *unskilled labour*[82]'dan oluşmasının, dolayısıyla da işçi ücretinin büyük çoğunluğunun **basit emek yetisinin değerince** belirlenmiş olmasının gerektiği ne kadar kesin olsa da, tek tek bireylerin özel bir enerji, yetenek vb. sayesinde daha yüksek iş alanlarına tırmanmaları mümkündür. Aynı şekilde, şu ya da bu işçinin bizzat sermayeci ve başkasının emeğinin sömürücüsü hâline gelmesi soyut bir olanaktır. Köle belirli bir *master*[83]'a aittir; işçi gerçi kendini sermayeye satmak zorundadır, ama belirli bir sermayeciye değil ve dolayısıyla belirli bir alan içerisinde kendini kime satacağı konusunda tercih hakkı vardır ve *master*'ını değiştirebilir. Bütün bu değişen bağıntılar, özgür işçiyi bambaşka bir tarihî eyleme muktedir kılmaları bir yana, onun faaliyetini köleninkinden daha yoğun, daha sürekli, daha hareketli ve daha becerikli kılar. Köle, gerek duyduğu geçim araçlarını, hem tür hem miktar bakımından sabit olarak **doğal biçimde –kullanım değerleri** cinsinden– alır. Özgür işçi, bunları **para, mübadele değeri** biçiminde, zenginliğin soyut toplumsal biçimi içinde elde eder. Ücretin gerçekte, sürekli olarak ayrışmak zorunda olduğu zorunlu geçim araçlarının, **gümüşle** ya da **altınla** ya da **bakırla** ya da **kâğıtla** kaplanmış biçiminden başka bir şey olmadığı – **paranın** burada yalnızca mübadele değerinin kaybolmakta olan bir biçimi olarak, salt **dolaşım aracı** olarak işlev gördüğü doğru olsa bile belirli bir geleneksel ve yöresel olarak sınırlı kullanım değeri değil, **soyut zenginlik**, **mübadele değeri**, işçinin tasavvurunda, emeğinin amaç ve sonucu olmaya devam eder. Parayı istediği kullanım değerlerine çeviren, onunla istediği metaları satın alan, işçinin kendisidir ve **para sahibi** olarak, meta alıcısı olarak meta satıcılarıyla bütün öteki alıcılarla aynı ilişki içinde yer alır. Varoluş koşulları, onu elbette –tıpkı kendisi tarafından kazanılan paranın değer kapsamı gibi– oldukça kısıtlı bir geçim araçları kümesi içinden seçim yapmak zorunda bırakır. Gene de burada, örneğin gazetenin İngiliz kent işçisinin zorunlu geçim araçları arasına girişi gibi bir miktar çeşitlenme mümkündür. Biraz tasarruf, gömüleme yapabilir. Ücretini içki vb.ne saçıp savurabilir de. Öyle olsa bile özgür bir etmen olarak davranmakta, ettiğini bulmaktadır; *he spends*

82 hünersiz emek

83 efendi

his wages[84] tarzından kendi kendine karşı sorumludur. Bir efendiye ihtiyacı olan **kölenin tersine, kendisine hâkim olmayı öğrenir**. Hiç kuşkusuz bu, sadece, serf ya da kölelerin özgür ücretli işçilere dönüşümü ele alındığında geçerlidir. Kapitalist ilişki burada toplumsal ölçeklenmede bir yükseliş olarak görünür. Bağımsız köylü ya da zanaatçı ücretli işçiye dönüştürüldüğünde bunun tersi olur. Shakespeare'in sözünü ettiği[xix] *proud yeomanry of England*[85] ile İngiliz tarım gündelikçileri arasında ne büyük fark! Ücretli işçi söz konusu olduğunda emeğin amacı tek başına ücret, para, kullanım değerinin her özelliğinin silinmiş olduğu belirli bir mübadele değeri miktarı olduğundan emeğinin **içeriği**, dolayısıyla faaliyetinin özel türü karşısında tamamen kayıtsızdır. Oysa bu faaliyet lonca ya da kast sisteminde mesleki faaliyet olarak görülürken, yük hayvanında olduğu kadar kölede de, emek yetisinin faaliyetinin, harekete geçirilişinin kendisine dayatılmış ve gelenek olmuş belirli bir türüdür. Bu nedenle iş bölümü emek yetisini bütünüyle tek yanlı kılmadıkça özgür işçi, **ilke olarak**, emek yetisinde ve emek faaliyetinde, daha iyi ücret vadeden her çeşitlenmeye duyarlı ve hazırdır (kırsal alanın *surpluspopulation*[86]'ının sürekli olarak kentlere geçişinde görüldüğü gibi). Gelişkin işçi, bu çeşitlenmeden az çok âciz olsa dahi ona her zaman yeni yetişenlere açık bir şey gözüyle bakar ve yeni gelişen işçi kuşağı, yeni iş dalları ya da özellikle gelişip genişleyen iş dallarına sürekli olarak dağılabilir ve onlarca kullanılabilir. Nitekim ücretli emeğin eski lonca sistemi vb.nin anımsatılışlarından en bağışık bir şekilde gelişmiş olduğu Kuzey Amerika'da bu **değişkenlik**, işin belirli içeriğine ve bir daldan ötekine geçişe karşı tam kayıtsızlık kendini özellikle gösterir. Bu **değişkenliğin**, üretim ilişkilerine göre değişmeyen, tersine, bir kere geçilmiş ve geleneksel olarak miras alınmış çalışma tarzı

---

84 ücretini harcama

xix Bk. William Shakespeare, **V. Henry**, 3. perde, 1. sahne, ve **Kıral Üçüncü Richard'ın Tragedyası**, 5. perde, 3. sahne.

Yeoman'lar, İngiliz mülk sahiplerinin bir katmanı olup aşağı yukarı 18. yüzyılın ortasında, yerlerini küçük çiftlik kiracılarına bırakarak yok oldular. Bu yok oluş, ilk sermaye birikimi sürecinin, özellikle de ortak toprakların, çevreleri kapatılarak (enclosure) emlak sahipleri tarafından gasbedilmesinin sonucu oldu. Okçulukta hünerli olan yeoman'lar, ateşli silahların yaygın olarak kullanılışından önce İngiliz ordusunun çekirdeğini oluşturuyorlardı. Marx, 17. yüzyıldaki İngiliz devrimi sırasında burjuvazi ve burjuvalaşmış soyluluğun önderi Oliver Cromwell'ın başlıca savaş gücünün yeoman'lar olduğunu yazar. İngiliz romancıları ile tarihçileri, yeoman'ların cesaretini ve askerî hünerlerini, İngiliz ulusunun bağımsızlığının savunucuları olarak oynadıkları rolü övmüşlerdir.

"Proud yeomanry of England" ifadesi, Shakespeare'in, yukarıda zikredilen yerlerde geçen "good yeomen", "fight gentlemen of England" ve "fight boldly yeomen" gibi ifadelerinin bir açımlanışı olsa gerektir.

85 İngiltere'nin gururlu toprak sahipleri

86 artık (aşırı) nüfus

hangisiyse, üretimin ona uyarlanmasını gerektiren **köle emeğinin** tekdüze, geleneksel karakteriyle olan karşıtlığı, bu nedenle Amerika Birleşik Devletleri'nin bütün yazarları tarafından, güneyin köle emeği karşısında kuzeyin özgür ücretli emeğinin sağlam karakteristiği olarak vurgulanır. (Bk. **Cairnes.**[xx])[87] Devamlı olarak işin **yeni türlerinin** oluşması, bu sürekli çeşitlenme –ki kullanım değerlerinin çokluğuna uygun düşer ve dolayısıyla mübadele değerinin gerçek gelişmesidir– dolayısıyla **toplumun bütününde** ilerleyici iş bölümü ancak kapitalist üretim tarzıyla mümkündür. Bu üretim tarzı, her belirli iş dalının kemikleşmesinin karşısına bir ayak bağı olarak çıkmadığı her yerde özgür zanaat-lonca işletmesiyle başlar.>

{478} **Sermayenin emek üzerinde biçimsel boyunduruğu** üzerine bu eklerden sonra şimdi şuraya geliyoruz:

Sermayenin Emek Üzerinde Gerçek Boyunduruğu

Biçimsel boyunduruğun genel karakteristiği, *id est* teknolojik olarak hangi tarzda işletilirse işletilsin, **emek sürecinin** doğrudan doğruya **sermayeye tabi kılınışı** değişmez. Ama bu temel üzerinde teknolojik ve başka açılardan **özgül**, **emek sürecinin gerçek doğasını** ve **gerçek koşullarını dönüştüren bir üretim tarzı –kapitalist üretim tarzı–** yükselir. Ancak bunun işin içine girmesiyledir ki **sermayenin emek üzerinde gerçek boyunduruğu** ortaya çıkar.

*"**Agriculture for subsistence** ... changed **for agriculture for trade** ..., **the improvement of the national territory** ... proportioned to this change"*. ["**Geçimlik tarım** ... **ticaret için tarıma** dönüştü ..., **ulusal arazinin iyileştirilmesi** ... bu değişmeye uyarlandı".] (49, not. **A.Young. Political Arithmetic, London 1774**).

Sermayenin emek üzerinde gerçek boyunduruğu, mutlak artık değerden farklı olan göreceli artık değeri geliştiren bütün biçimlerde geliştirilir.

Sermayenin emek üzerinde gerçek boyunduruğuyla birlikte üretim tarzının kendisinde, emeğin üretkenliğinde ve sermayeci ile işçi ilişkisinde tam <ve sürgit ilerleyen ve yinelenen>[88] bir devrim meydana gelir.

Sermayenin emek üzerinde gerçek boyunduruğunda, daha önce tarafımızdan irdelenmiş ve emek sürecinin kendisinde meydana gelmekte olan bütün *change*[89]'ler devreye girer. **Emeğin toplumsal üretici güçleri**, büyük ölçekli emekle birlikte de, bilim ile makinelerin dolaysız üretime uygulanması geliştirilir. Bir yandan, şimdi **sui generis** bir üretim tarzı

xx John Elliot Cairnes, **The Slave Power ...**, p. 44.

87 Bk. yukarıda , s.24, dn. 54. (bu dosyada)

88 **Manifest der Komm[unistischen] Partei (1848)**. Yordam, 33.

89 değişme

olarak biçimlenmekte olan **kapitalist üretim tarzı** maddi üretimin değişik bir biçimini yaratır. Öte yandan maddi biçimde meydana gelen bu değişim sermaye ilişkisinin gelişmesinin temelini oluşturur ki o nedenle bu ilişkinin upuygun biçimi, emeğin üretici güçlerinin belirli bir gelişme derecesine uygun düşer.

Tek tek sermayecilerin elinde belirli ve düzenli olarak **büyüyen** bir **en düşük sermaye düzeyinin** kapitalizme **özgü** üretim tarzının bir yandan zorunlu ön koşulu, öbür yandan sürekli sonucu olduğu daha önce gösterilmişti[xxi]. Sermayeci **toplumsal bir ölçekteki** ve değer kapsamı, birey ya da ailesi için mümkün olan üretimle karşılaştırılamayacak kadar büyümüş üretim araçlarının mülk sahibi ya da zilyedi olmalıdır. Bir iş dalı ne kadar kapitalistçe işletilir, oradaki emeğin toplumsal üretkenliği ne kadar yüksek olursa bu **en düşük sermaye düzeyi** o iş dalında o kadar büyük olur. Aynı ölçüde sermayenin değer büyüklüğü artmalı ve toplumsal boyutlar kazanmalı, yani her türlü **bireysel** karakteri sıyırıp atmalıdır. Tam da bu üretim tarzının geliştirdiği emek üretkenliği, üretim kütlesi, nüfus kütlesi, artık nüfus kütlesi, serbest bırakılmış sermaye ve emekle yeni iş dallan ortaya çıkarır. Buralarda sermaye yeniden küçük ölçekte çalışıp yeniden değişik gelişmelerden geçebilir ve sonunda bu yeni iş dallan da toplumsal ölçekte işletilir. Bu süreç süreklidir. Aynı zamanda **kapitalist üretim**, şimdiye kadar henüz {479} ele geçirmemiş olduğu ve henüz sadece **biçimsel boyunduruk** altında bulunan bütün **sanayi dallarını** fethetme eğilimi gösterir. Tarım, maden sanayisi, başlıca elbiselik kumaşların manifaktürü vb.ni ele geçirir geçirmez, zanaatçıların hâlâ **biçimsel** olarak ya da ayrıca bağımsız oldukları başka alanlara yönelir. Daha makineler ele alınırken, bir dalda makinelere geçilmesinin, başka dallarda ve aynı zamanda aynı dalın başka türlerinde de geçilmesini nasıl beraberinde getirdiğine değinilmişti[xxii]. Örneğin makineli iplikçilik, makineli dokumacılığa; pamuk sanayisinde makineli iplikçilik yün, keten bezi, ipek vb.nde makineli iplikçiliğe götürür. Kömür madenleri, pamuk *manufacture*[90]'ları vb.nde makine uygulamasının artışı, makine yapımının kendisinde büyük üretim tarzına geçilmesini zorunlu kıldı. Büyük ölçekli bu üretim tarzının gerekli kıldığı taşıma araçlarının artırılması bir yana bırakılırsa ancak makine yapımının kendisinde makinelere –özellikle dönüşlü *prime motor*[91]'lara– geçilmesidir ki buharlı gemiler ile demir yollarını mümkün kıldı, gemi yapımını bütünüyle devrimcileştirdi.

---

xxi Bk. dn. iii. Bu basımda, s. 550-52 ve 604-05.

xxii Bk. aynı yerde, s. 574-75.

90 mamul

91 işletici motor

Büyük sanayi, zanaatın ya da küçük biçimsel-kapitalist işletmenin büyük sanayiye dönüşümünün gerektirdiği kadar insan kitlelerini, henüz kendisine boyun eğmemiş dallara fırlatır ya da buralarda o kadar göreceli artık nüfus üretir. İşte bir *Tory*[92] feryadı:

"In the good old times, when "Live and let live" was the general motto, every man was contented with one avocation. In the cotton trade, there were weavers, cotton spinners, blanchers, dyers and several other independent branches, all living upon the profits of their respective trades, and all, as might be expected, contented and happy. By and by, however, when the downward course of trade had proceeded to some extent, first one branch was adopted by the capitalist, and then another, till in time, the whole of the people were ousted, and thrown upon the market of labour, to find out a livelihood in the best manner they could. Thus, although ***no charter*** *secures to these men the right to be cotton-spinners, manufacturers, printers etc., yet the course of events has invested them* ***with a monopoly*** *of* ***all*** *... They have become Jack-of-all trades, and as far as the country is concerned in the business, it is to be feared, they are masters of none".* ["'Yaşama ve yaşatma'nın genel özdeyiş olduğu eski güzel günlerde her adamın bir tek uğraşı vardı ve bundan memnundu. Pamuk işinde dokumacılar, pamuk eğirenler, ağartıcılar, boyacılar ve çeşitli başka bağımsız dallar vardı; hepsi kendi sanatlarının kârlarıyla geçinir ve hepsi, tahmin edilebileceği gibi memnun ve mutluydu. Ne var ki zamanla, sanatların aşağıya doğru seyri belli bir ölçüye ulaşınca önce bir dal, daha sonra bir başkası, sermayeci tarafından üstlenildi, ta bütün insanlar, yerlerinden edilip, ellerinden geldiği kadar rızıklarını çıkarmak üzere emek piyasasına savruluncaya kadar. Öyle ki bu adamlara, pamuk ipliği eğirme, imalatçı, basıcı vb. olma hakkı bahşeden **hiçbir imtiyaz beratı** bulunmamasına karşın olayların akışı, bunlara **her şeyin tekelini** verdi ... Bunlar, elinden her iş gelen kimseler oldular ve ilgili ülke söz konusu olduğunda, korkulur ki hiçbir şeyin ustası değillerdir".] (56. **Public Economy Concentrated** etc. **Carlisle. 1833**).

Kapitalist üretimin **maddi** sonucu, **emeğin toplumsal üretici güçlerinin** gelişmesi dışında, **üretim kütlesinin yükselmesi** ve **üretim alanları** ile alt dallarının **çoğalması** ve **çeşitlendirilmesidir**. Çünkü ancak o zaman ürünlerin **mübadele değeri** –**mübadele değeri** olarak iş gördükleri ya da kendilerini gerçekleştirdikleri **alan**– layıkıyla gelişir.

"Üretim için üretim" –kendine yeten bir amaç olarak üretim– gerçi daha **sermayenin emek üzerinde biçimsel boyunduruğuyla** birlikte, **mümkün olduğu kadar büyük ve mümkün olduğu kadar çok artık değer** üretmek doğrudan doğruya üretimin amacı hâline gelir gelmez,

92 Muhafazakâr Parti

genel olarak ürünün mübadele değeri belirleyici amaç hâline gelir gelmez ortaya çıkar. Böyle olmakla birlikte sermaye ilişkisine **içkin** bu eğilim, ancak, **kapitalizme özgü üretim tarzı** ve onunla birlikte **sermayenin emek üzerinde gerçek boyunduruğu** gelişmiş olduğunda **upuygun bir tarzda gerçekleşir** – ve **teknolojik** açıdan da bizzat bir **gerekli koşul** hâline gelir.

Bu son söylenilenler daha önce de konuyla ilgisi dolayısıyla ayrıntılı olarak geliştirilmiş olduğu için burada sözü kısaca bağlayabiliriz.[xxiii] Söz konusu olan, önceden belirleyici ve önceden belirlenmiş bir ihtiyaçlar sınırıyla bağlı olmayan üretimdir. (Sürekli olarak üstesinden gelmek istediği **üretim sınırı** tezatlı karakterinin bir parçasıdır. Bu nedenle bunalımlar, aşırı üretim vb.). Bu, önceki üretim tarzından farklı olarak işin bir yanıdır; *if you like*[93], olumlu yanıdır. Öte yandan olumsuz ya da tezatlı karakter: **üreticiyle** karşıtlık içinde ve ona karşı kayıtsız **üretim**. Salt üretim aracı olarak gerçek üretici, kendine yeten amaç olarak nesnel zenginlik. Ve dolayısıyla bu nesnel zenginliğin gelişmesi insan bireyinin zıddına ve zararına. Genel olarak **emeğin üretkenliği = en düşük emek düzeyiyle en üst ürün düzeyi**, dolayısıyla metaların mümkün olduğu kadar ucuzlaması. Kapitalist üretim tarzında bu, bireysel sermayecilerin iradesinden bağımsız olarak **yasa** hâline gelir. Ve bu yasa, ancak, üretim ölçeğinin verilmiş ihtiyaçlara göre belirlenmemesi, tersine, ürün kütlesinin, üretim tarzının kendisince buyrulmuş ve sürekli olarak büyüyen üretim ölçeğince belirlenmesi yolundaki öteki yasayı işin içine soktuğu için gerçeklik kazanır. Amacı, bireysel ürün vb.nin, mümkün olduğu kadar **çok karşılığı ödenmemiş emek** kapsaması olup bu amaca ancak **üretim için üretim** sayesinde ulaşılır. Bu, **bir yandan**, fazlasıyla küçük ölçekte üretim yapan sermayeci, toplumsal olarak gerekli emek miktarından fazlasını ürünlerde cisimlendirdiği ölçüde, **yasa** olarak kendini ortaya koyar. Yani ilkin kapitalist üretim tarzı temelinde tamamıyla gelişen **değer yasasının** upuygun yerine getirilişi olarak kendini ortaya koyar. Ama **öte yandan**, bu yasayı çiğnemek ya da kendi hesabına gelecek şekilde ona karşı **hile yapmak** için, metasının **bireysel değerini**, toplumsal olarak belirlenmiş değerinin **altına** düşürmeye çalışan bireysel sermayecinin **dürtüsü** olarak kendini ortaya koyar.

Üretim için gerekli en düşük sermaye düzeyinin büyümesi dışında bütün bu (göreceli artık değer) üretim biçimlerinin ortak özelliği, dolaysızca iş birliği yapan çok sayıda işçinin emeğinin **ortaklaşa koşullarının** başlı başına **tutuma** izin vermesidir. Bu durumun tersi, küçük

xxiii Bk. aynı yerde, s. 574-75.

93 isterseniz

ölçekli üretimde bu koşulların dağılıp parçalanması, böylece **bu ortaklaşa üretim koşullarının etkililiğinin** kütlelerinde ve **değerlerinde**, orantılı olarak eşit büyüklükte bir artışa yol açmamasıdır. **Ortak, eş anlı kullanımları**, mutlak değer kütleleri ne kadar büyürse büyüsün **göreceli** değerlerini (ürüne ilişkin olarak) düşürür.

Üretici Olan ve Olmayan Emek

Henüz vakti gelmediği için, bu konuyu burada kısaca ele almak, sonra da, kapitalist üretim tarzının sonucu olarak ortaya çıktığı şekliyle **sermayenin değişen biçimini** irdelemeye devam etmek istiyoruz.

Kapitalist üretimin dolaysız amacı ve **asıl ürünü artık değer** olduğu için, ancak dolaysızca **artık değer üretmeleri** hâlinde **emek, üretici,** emek yetisi uygulayıcısı da **üretici işçi** olur, yani yalnızca doğrudan doğruya üretim süreci içinde sermayenin değerlenmesi için **tüketilen** emek üreticidir.

Basitçe, genel olarak **emek süreci** açısından baktığımızda, bir **üründe**, daha doğrusu bir **metada** kendini gerçekleştiren emek bize üretici görünüyordu. Kapitalist üretim süreci açısından bakıldığında, dolaysızca sermayeyi değerlendiren ya da **artık değer** üreten, öyleyse, uygulayıcısı olan işçi için herhangi bir eş değer söz konusu olmaksızın, *means of labour*[94]'ın *monopoliser*[95]'ı adına, **sermayeci** adına, bir *surplusproduce*[96], yani bir **meta** ***increment***[xxiv]**'i fazlasında** temsil edilen bir *surplusvalue*[97]'da kendini **gerçekleştiren** emeğin üretici olmasını, daha yakın bir belirlenim olarak buna ekleyebiliriz. Yalnız değişir sermayeyi, dolayısıyla toplam sermayeyi, C + ΔC = C + Δv olarak vazeden emek üreticidir. Öyleyse söz konusu olan, sermayeye dolaysızca **öz değerlenmesinin** ***agency***[98]'si olarak, artık değer üretiminin aracı olarak hizmet eden emektir.

Kapitalist emek süreci emek sürecinin genel belirlenimlerini ortadan kaldırmaz. Ürün ve meta üretir. O açıdan, kullanım değeri ile mübadele değerinin birliği olarak **metalarda** nesnelleşen emek, üretici olarak kalır. Ama emek süreci yalnızca sermayenin değerlenme sürecinin aracıdır. Öyleyse **metalarda** temsil edilen, ama bireysel metaya baktığımızda, onun bir kesrinde **karşılığı ödenmemiş** emeği tem-

---

94 emek araçları

95 tekelleştirici

96 artık ürün

xxiv dn. i.

97 artık değer

98 eyleyicilik; itici güç

sil eden ya da toplam ürüne baktığımızda, **toplam değer kütlesinin** bir kesrinde, salt karşılığı ödenmemiş emeği temsil eden, dolayısıyla sermayecilere hiçbir şeye mal olmayan bir **ürünü** temsil eden emek üreticidir.

Üretici emek harcayan **işçi üreticidir** ve dolaysızca **artık değer** yaratan, yani sermayeyi **değerlendiren emek üreticidir**.

Yalnızca üretimin kapitalist biçimini onun mutlak biçimi, dolayısıyla üretimin tek doğal biçimi sayan burjuva dar görüşlülüğü, **üretici emek** ile **üretici işçinin** sermaye açısından ne olduğu sorusunu, genel olarak **üretici** emeğin ne olduğu sorusuyla karıştırabilir ve o nedenle şu eş sözlü cevapla yetinebilir: Genel olarak üretim yapan, bir ürünle ya da herhangi bir kullanım değeriyle, genel olarak bir sonuçla sonuçlanan her türlü emek üreticidir.[xxv]

Yalnız emek süreci = emek yetisinin –bu emeğin taşıyıcısının– sermaye ya da sermayeci tarafından **üretken tüketilme** süreci olan işçi üreticidir.

Buradan hemen iki sonuç çıkar:

Birincisi: **Sermayenin emek üzerinde gerçek boyunduruğunun** ya da **kapitalizme özgü üretim tarzının** gelişmesiyle bireysel işçi değil, giderek artan bir ölçüde **toplumsal olarak birleştirilmiş bir emek yetisi** toplam emek sürecinin **gerçek yürütücüsü** hâline geldiği ve kendi aralarında rekabet edip üretim makinesinin bütününü oluşturan değişik emek yetileri dolaysız meta, daha doğrusu ürün oluşumu sürecine çok değişik biçimlerde katıldığı, birisi daha çok eliyle, ötekisi daha çok kafasıyla, birisi *manager, engineer*[99], teknolog vb. olarak, ötekisi *overlooker*[100] olarak, üçüncüsü doğrudan el işçisi, hatta düpedüz el ulağı olarak çalıştığı için, gittikçe artan sayıda **emek yetisi işlevi**, **üretici emek** dolaysız kavramının altına, bunların taşıyıcıları da, **üretici işçiler**, sermayenin doğrudan doğruya sömürdüğü ve genel olarak kendi değerlenme ve üretim sürecine **tabi kıldığı** işçiler kavramının altına konur. İşliği oluşturan **toplam işçiye** bakılırsa, bunun **birleşik faaliyetinin** *materialiter*[101], aynı zamanda bir **toplam meta kütlesi** olan bir **toplam üründe** dolaysızca gerçekleştiğini, o arada, bu toplam işçinin yalnızca bir üyesi olan bireysel işçinin işlevinin dolaysız el işçiliğine uzak mı, yakın mı olduğunun hiç fark etmediği görülür. Ama şu var: Bu toplam emek yetisinin faaliyeti, onun **sermaye**

---

xxv Marx, 1861-1863 iktisadi el yazmasının bir parçasını oluşturan **Artı-Değer Teorileri**'nde "Üretken Emek ve Üretken-Olmayan Emek Üzerine Teoriler" ile hesaplaşır. Karl Marx, **Artı-Değer Teorileri**, C. I, çev. Yurdakul Fincancı, Ankara, Sol Yayınları, 1998, s. 142-218.

99 yönetici, mühendis

100 gözetmen

101 maddeten

aracılığıyla dolaysız üretken tüketimi, yani aynı zamanda sermayenin öz değerlenme süreci, dolaysız artık değer üretimi, dolayısıyla, ileride göstereceğimiz gibi, **gene onun dolaysızca sermayeye dönüştürülmesidir**.

İkincisi: Üretici emeğin daha ayrıntılı belirlenimleri, kapitalist üretim sürecinin verili karakteristik özelliklerinden kendiliğinden çıkar. **Birinci olarak**, emek yetisinin sahibi, sermayenin ya da sermayecinin karşısına, malının **satıcısı** olarak, daha önce gördüğümüz gibi[xxvi], us dışı ifadesini **meta değil**, doğrudan **canlı emek** satıcılığında bulmuş olarak çıkar. O **ücretli işçidir**. **Birinci ön koşul** budur. Ama, ikinci olarak, bu geçici, dolaşıma ait sürecin açtığı yolda emek yetisi ve emeği, **canlı etmen** olarak sermayenin üretim sürecine dolaysızca katışır, bizzat onun **bileşenlerinden** biri, hem de **değişen**, öndelenmiş sermaye değerlerini kısmen koruyup kısmen yeniden üretmekle kalmayan, aynı zamanda **artıran**, dolayısıyla artık değer yaratımı yoluyla kendini değerlendiren değere, sermayeye ilk kez dönüştüren bir bileşen hâline gelir. Bu emek, doğrudan doğruya üretim süreci sırasında, **akışkan değer büyüklüğü** olarak **nesnelleşir**.

Bir yandan **birinci koşul yerine gelirken, ikinci koşulun yerine gelmemesi mümkündür**. İşçi **ücretli işçi**, gündelikçi vb. olabilir. İkinci uğrak eksikken bu her seferinde olur. Her üretici işçi ücretli işçidir; ama bu yüzden her ücretli işçi üretici işçi olmaz. Ne zaman emek, **canlı etmen** olarak değişir sermayenin değerinin yerine geçmek ve kapitalist üretim sürecine katıştırılmak için değil, **kullanım değeri** olarak, **hizmet** olarak tüketilmek için satın alınırsa emek üretici emek, ücretli işçi de üretici işçi değildir. O zaman işçinin emeği, **mübadele değeri yaratan** olarak değil, **kullanım değeri** nedeniyle, üretken değil, **üretken olmayan** bir şekilde tüketilir. O nedenle sermayeci, emeğin karşısına, sermayeci olarak, sermayenin temsilcisi olarak çıkmaz. Parasını onunla, **sermaye** olarak değil, **gelir** olarak mübadele eder. Tüketilişi, P-M-P'değil, M-P-M (bu sonuncusu **emek** ya da **hizmetin** kendisi olmak üzere) ile ifade edilir. Para, burada, sermaye olarak değil, yalnızca dolaşım aracı olarak işlev görür.

{482} Sermayecinin özel tüketimi için satın aldığı **metalar** kadar, **kullanım değerleri** nedeniyle, gönüllü olarak ya da zorlanarak (devlet vb.nce) tüketimi için satın aldığı **hizmetler** de, üretken bir şekilde tüketilmez, **sermayenin etmenleri** hâline gelmez. Bunlar birer sermaye etmeni hâline gelmez. Dolayısıyla birer üretici emek olmadıkları gibi taşıyıcıları da **üretici işçi** değillerdir.

Genel olarak üretim, meta üretimi olarak geliştikçe, **meta taciri** ol-

---

xxvi Bk. dn. iii. Bu basımda, s. 513-17.

mak, ister ürünüyle ister ürünü doğal niteliği gereği yalnızca hizmet biçiminde var oluyorsa hizmetleriyle olsun, para yapmak, herkesin zorunlu ve istekli olduğu bir şey hâline gelir ve bu **para yapma** işi, her faaliyet türünün son amacı olarak görünür. (Bk. **Aristo**.)[102] Kapitalist üretimde bir yandan ürünlerin meta olarak üretilmesi, öbür yandan ücretli emek olarak emeğin biçimi mutlak hâle gelir. Bir kutsallık halesiyle çevrilmiş olan, kendine yeten amaç sayılan, bedelsiz yapılan ya da karşılığı dolambaçlı yollardan ödenen (söz gelimi İngiltere'deki bütün *professional*'lar, hekimler, *barrister*'lar ki bu ülkede *barrister* ile *physician*, ödemeyle ilgili konularda dava açamazdı ve bugün de açamaz) bir yığın işlev ve faaliyet, bir yandan, içerikleri ve **ödemeleri** ne kadar değişik olursa olsun doğrudan doğruya **ücretli işçilere** dönüşür. Öte yandan bunlar –kendilerine biçilen değer, orospudan krala kadar o değişik **faaliyetin fiyatı**– **ücretli emeğin fiyatını** düzenleyen **yasalara bağımlı olur**. Bu sonuncu noktayı geliştirmenin yeri burası değil, ücretli emek üzerine özel bir inceleme yazısıdır. İmdi, kapitalist üretimin gelişmesiyle bütün **hizmetlerin ücretli emeğe** dönüşmesi ve bu işleri görenlerin hepsinin **ücretli işçiye** dönüşmesi görüngüsü, yani bu **karakterin** üretici işçiyle ortak yanları olması, **kapitalist üretimi** karakterize eden ve onun bizzat yarattığı bir görüngü olduğu için, bu ikisinin karıştırılmasına, giderek artan bir ölçüde vesile olur. Öte yandan üretici işçiyi, ücretli işçi olduğu için, salt **hizmetlerini** (yani kullanım değeri olarak emeğini) **parayla** mübadele eden bir işçiye dönüştürme apolojisine çanak açar. Böylece bu "üretici işçi"nin ve –bir artık değer üretimi olarak, kendinde cisimlenmiş tek *agency*'si canlı emek olan sermayenin öz değerlenme süreci olarak– kapitalist üretimin *differentia specifica*[103]'sı, kolayca es geçilmiş olur. Asker ücretli işçidir, paralı askerdir; ama bu yüzden üretici işçi olmaz.

Bir hata daha var ki iki kaynaktan doğar.

Birincisi: Kapitalist üretim içerisinde, meta üreten emeklerin bir bölümü, her zaman, **önceki üretim tarzlarına** ait olan, dolayısıyla **sermaye ile ücretli emek ilişkisinin** olgusal olarak henüz var olmadığı, bu nedenle de kapitalist görüş açısına uygun düşen **üretici** olan ve olmayan emek kategorisinin kesinlikle uygulanabilir olmadığı bir tarzda harcanır. Ama hâkim üretim tarzı gereğince, onun boyunduruğu altına

---

102 Aristo (K.M.)

Aristoteles, "De republica libri VIII et oeconomica (Politica)", lib. I, c. 8, 9, passim. Ayrıca bk. "Kapital"in birinci cildi. MEW, Bd. 23, S. 100 ve 167.

Aristo, **Politika**, C. I-III, çev. Niyazi Berkes, İstanbul, Maarif Matbaası, 1944.

Selik, I/1, 147 ve 234.

103 özgül ayrım

henüz gerçekten de girmemiş ilişkiler *idealiter*[104] onun buyruğu altına girer. Örneğin *selfemploying labourer*[105] kendi kendinin ücretli işçisidir; kendi üretim araçları, tasarımda, sermaye olarak karşısına çıkar. Kendinin sermayecisi olarak kendi kendini ücretli işçi olarak kullanır. Bu tür aykırılıklar, üretici olan ve olmayan emek üzerine meyhane gevezeliklerine makbul bir alan sunar.

{483} **İkincisi**: Belli **üretici olmayan işler** *incidentaliter*[106] üretim süreciyle bağlantılı olabilir ve **fiyatları** bile **metanın fiyatına** girebilir, dolayısıyla bunlar için yatırılmış para *so far*[107] **öndelenmiş sermayenin bir parçasını** oluşturabilir ve bu nedenle emek, **gelirle** değil, doğrudan doğruya **sermayeyle** mübadele edilen emek olarak görünebilir.

Hemen son örneği, **vergileri**, hükûmet hizmetleri vb.nin fiyatını, ele alalım. Ama vergi, ***faux frais de production***[108] arasında yer alır ve kapitalist üretim süreci açısından kendinde ve kendi için **rastgele** olan, hiçbir şekilde o sürecin **koşullamadığı** ve onun için zorunlu, içkin olmayan bir biçimdir. Söz gelimi bütün **dolaylı** vergiler **dolaysız** vergilere dönüştürülecek olsa vergiler eskisi gibi ödenir; ama artık sermaye öndeliği değil, **gelir harcaması** oluştururlar. Bu biçim dönüşümü olanağı, kapitalist üretim süreci açısından bunların dışsallığını, kayıtsızlığını ve rastlantısallığını gösterir. Buna karşılık, üretici emek biçim değiştirecek olsa sermayenin geliri ve sermayenin kendisi sona ererdi.

Ayrıca örneğin davalar, noter senetleri vb. Bütün bunlar, meta alıcıları ve satıcıları olarak meta sahipleri arasında koşulan şartlarla ilgilidir ve sermaye ile emek ilişkisiyle hiç ilgisi yoktur. Bu işleri yürütenler, bu yolla velev ki sermayenin ücretli işçileri hâline gelseler de bu yolla üretici işçi hâline gelmezler.

Üretici emek, emek yetisi ile emeğin, kapitalist üretim sürecinde biçimlenirken büründüğü ilişki ve tarzın bütünü için kısaltıcı bir ifadeden başka bir şey değildir. Demek ki **üretici emekten** söz ettiğimizde, **toplumsal olarak belirlenmiş emekten**, emek alıcısı ile satıcısı arasındaki son derece belirli bir ilişkiyi içeren emekten söz etmiş oluruz. Üretici emek, doğrudan doğruya, **sermaye olarak parayla**, yani kendinde sermaye olan, kullanım amacı, sermaye olarak işlev görmek olan ve emek yetisinin karşısına, sermaye olarak çıkan parayla mübadele edilir. Öyleyse üretici emek, işçi için sadece emek yetisinin önceden belirlenmiş

---

104 ideal olarak

105 bağımsız çalışan

106 tesadüfen

107 şimdiye kadar

108 üretici olmadığı hâlde zorunlu olan üretim giderleri

değerini yeniden üreten, buna karşılık, değer yaratıcı faaliyet olarak sermayeyi değerlendiren, kendisinin yarattığı değerleri, **sermaye** olarak işçinin kendisinin **karşısına koyan** emektir. **Nesnelleşmiş** ve **canlı** emek arasındaki özgül ilişki, birincisini sermaye hâline, ikincisini **üretici emek** hâline getirir.

Kapitalist üretim sürecinin özgül ürünü olan artık değer, yalnızca **üretici emekle** mübadele yoluyla yaratılır.

Sermaye açısından emeğin **özgül kullanım değerini** oluşturan şey, belirli yararlı karakteri olmadığı gibi, içinde nesnelleştiği ürünün özel yararlı özellikleri de değildir; mübadele değerinin (artık değerin) yaratıcı ögesi olma karakteridir.

Kapitalist üretim süreci salt meta üretimi değildir. Karşılığı ödenmemiş emeği soğuran, üretim araçlarını, karşılığı ödenmemiş emeği soğurma araçları hâline getiren bir süreçtir.

Şimdiye kadar söylenenlerden ortaya çıkan şudur: **Üretici emek** olmak, emeğin **belirli içeriğiyle**, özel yararlılığıyla ya da büründüğü kendine özgü kullanım değeriyle kendinde ve kendi için kesinlikle ilgisi olmayan bir belirlenimdir.

{484} O nedenle **aynı içerikli** emek, üretici olabilir de olmayabilir de. Örneğin *who did the "Paradise lost"*[109] Milton, üretici olmayan bir işçiydi. Buna karşılık, kitapçısı için fabrika işi yapan yazar üretici işçidir. Milton, "Paradise lost"u, ipek kurdunun ipek üretişi gibi, **kendi** doğasını harekete geçirerek yazdı. Sonradan ürününü 5 l.na satıp meta taciri oldu. Buna karşılık, kitapçısının emriyle kitaplar, örneğin ekonomi politik üzerine kısa ders kitapları üreten Layptsikli edebiyat proleteri, üretimi sermayenin boyunduruğu altında olduğu ve yalnızca onun değerlenmesi için yapıldığı ölçüde, yaklaşık olarak ücretli işçidir. Bülbül gibi şakıyan bir şarkıcı, üretici olmayan bir işçidir. Şarkısını para karşılığı satarsa o açıdan ücretli işçi ya da meta taciri olur. Ama aynı şarkıcı, para kazanmak için ona şarkı söyleten bir *entrepreneur*[110] tarafından işe alınırsa üretici işçi olur; çünkü doğrudan doğruya sermaye **üretmektedir**. Başkalarına ders veren bir öğretmen üretici işçi değildir. Ama ücretli işçi olarak bir enstitüde başkalarıyla birlikte işe alınan ve emeğiyle *knowledge mongering institution*[111]'ın müteşebbisinin parasını artıran bir öğretmen üretici işçidir. Gene de bu işlerin çoğunu, biçim açısından bakıldığında, biçimsel olarak sermaye boyunduruğu altında saymak zordur; bunlar geçiş biçimleri arasında yer alır.

---

109 "Kayıp Cennet"i yazan

110 girişimci

111 bilginin ticaretini yapan kurum

Bütünüyle bakıldığında, yalnızca hizmet olarak yararlanılan, işçilerden ayrılabilir, dolayısıyla onların dışında bağımsız meta olarak var olan ürünlere dönüşmeyen, ama gene de doğrudan doğruya **kapitalistçe** sömürülebilen işler, kapitalist üretimin büyük bölümüne kıyasla, kaybolmaya yüz tutmuş birer büyüklüktür. O nedenle bunları bütünüyle göz ardı etmek, yalnızca ücretli emek içinde, aynı zamanda üretici emek olmayan ücretli emek kategorisi altında ele almak gerekir.

Aynı iş (örneğin *gardening, tailoring*[112] vb.), aynı *workingman*[113] tarafından bir sanayi sermayecisinin ya da bir dolaysız tüketicinin hizmetinde görülebilir vb. Her iki durumda ücretli işçi ya da gündelikçidir; ama bir durumda **üretici**, öbüründe **üretici olmayan** işçidir. Çünkü bir durumda sermaye üretir, öbüründe üretmez; çünkü bir durumda işi sermayenin öz değerlenme sürecinin bir uğrağını oluşturur, öbüründe oluşturmaz.

Gelir olarak tüketilen, dolayısıyla üretim aracı olarak üretime yeniden girmeyen yıllık ürünün büyük bir bölümü, en uğursuz, en sefil arzuları, *fancy*[114]'leri vb.ni doyuran ürünlerden (kullanım değeri) oluşur. Bu içerik üretici emeğin belirlenimiyle tamamen ilgisizdir <bununla birlikte şurası açıktır ki orantısız bir bölüm, metaların olsun emek yetilerinin kendilerinin olsun yeniden üretimine tekrar giren –kısacası üretken bir biçimde tüketilen– üretim araçları ile geçim araçlarına döndürülecek yerde bu şekilde yeniden üretilseydi, zenginliğin gelişmesi, doğal olarak bir *check*[115]'e maruz kalırdı>. Bu çeşit üretici emeğin ürettiği kullanım değerlerinin, içinde nesnelleştiği ürünlerin kullanım amacı yalnızca üretken olmayan tüketimdir. Birer madde olarak gerçekliklerinde yeniden üretim süreci açısından hiçbir **kullanım değerleri** yoktur <bunu ancak **özüştürüm** yoluyla, yeniden üretken kullanım değerleriyle mübadele yoluyla kazanabilirler; ama bu yalnızca bir *displacement*[116]'tır. *Somewhere*[117], yeniden üretken olmayan bir şekilde tüketilmeleri gerekir. Üretken olmayan tüketim sürecine giren bu tür başka maddeler, gerekirse yeniden sermaye olarak da işlev görebilir. Bu konunun ayrıntılarının yeri, yeniden üretim süreci üzerine olan *Ch.* III, II. kitaptır.[xxvii] Burada sadece şu yorumu öne almakla yetiniyoruz: Sıradan iktisadın kapitalist üretimin kendisi açısından lüks üretimin sınırları üzerine aklı başında bir söz etmesi olanaksızdır. Oysa yeniden üretim

112 zerzevat tarımı, terzilik

113 işçi

114 heves

115 denetim

116 yer değiştirme

117 Herhangi bir yerde

xxvii Marx, Kapital'in ikinci kitabının üçüncü bölümü olan "Zirkulation und Reproduktion"un taslağına işaret ediyor. MEGA2 II/4.1, s. 301-381. Karl Marx, Kapital, C. II, 3. bs., çev. Alaattin Bilgi, Ankara, Sol Yayınları, 1997, üçüncü kısım.

sürecinin uğrakları doğru dürüst tahlil edildiğinde, sorunun çok basit olduğu ortaya çıkar. Yeniden üretim süreci engellenecek ya da ilerlemesi, doğal nüfus ilerlemesince şimdiden koşullandırılmış olduğu ölçüde, yeniden üretken olmayan maddelerde kendini ortaya koyan türde **üretici emeğin** orantısız uygulanışından dolayı yavaşlayacak olursa, çok az zorunlu geçim aracı ya da çok az üretim aracı vb. yeniden üretilmiş demektir, kapitalist üretim açısından lüks lanetlenecek demektir. Şu var ki lüks, zenginliği, üretici olmayanlar için üreten, dolayısıyla ona, salt zevk ehli zengin takımınca mülk edinilebilmesi için gerekli biçimleri vermek zorunda olan bir üretim tarzı için mutlak bir zorunluluktur.> İşçinin kendisi için bu üretici emek, bütün ötekiler gibi salt zorunlu geçim araçlarını yeniden üretme aracı; kullanım değerinin doğası ve uygulanan somut emeğin karakteri kendisi için önemsiz olan sermayeci için salt bir *moyen de battre monnaie, de produire la survalue*[118]'dür.

{485} **Üretici** olan ve **üretici olmayan** emeği **maddi** içeriği aracılığıyla belirleme ihtirası, 3 kaynaktan türer.

1. Kapitalist üretim tarzına özgü ve onun özünden kaynaklanan fetişist görüş. Buna göre, **meta** olmak, **üretici** emek olmak vb. gibi **iktisadi** biçim belirlenimleri, bu biçim belirlenimleri ya da kategorilerin taşıyıcılarına kendinde ve kendi için uygun düşen birer özelliktir.

2. Emek süreci başlı başına ele alındığında, ancak, bir **ürünle** (burada söz konusu olan sadece maddi zenginlik olduğu için maddi ürünle) sonuçlanan emeğin **üretici** olması.

3) **Gerçek** yeniden üretim sürecinde – bu sürecin **gerçek** uğraklarına bakıldığında, yeniden üretken maddelerde kendini ortaya koyan emek ile başka, salt *luxury*[119]'lerde kendini ortaya koyan emek arasında zenginlik oluşumu vb. açısından büyük bir fark bulunması.

(**Örnek**: Bir pantolonu satın mı aldığım yoksa kumaş satın alıp, **hizmetinin** (**id est** terzi emeğinin) bedelini ödediğim bir terzi kalfasını eve mi aldığım benim için hiç fark etmez. *Merchant tailor*[120]'dan satın alıyorsam, böylesi daha ucuz olduğu içindir. Her iki durumda, harcadığım parayı sermayeye değil, bireysel tüketimimin bir parçasını oluşturması, bireysel ihtiyacımı karşılaması gereken bir kullanım değerine dönüştürmüş olurum. Terzi kalfası, ister *merchant tailor*'ın yanında benim için ister benim evimde çalışsın bana aynı **hizmeti** verir. Buna karşılık, aynı terzi kalfasının, *merchant tailor* tarafından kullanıldığında bu sermayeciye verdiği hizmet, 12 saat çalışıp yalnızca 6 vb. saatin karşılığını almasından ibarettir. Demek ki ona verdiği hizmet, 6 saat bedava çalışmasından ibarettir. Bunun, pan-

118 para kazanma, artık değer üretme aracı

119 lüks mal

120 Tüccar terzi

tolon yapma biçiminde olması yalnızca gerçek işlemi **gizler**. O yüzden merchant tailor, elinden gelir gelmez, pantolonları yeniden paraya, yani terzilik işinin belirli karakterinin tamamen kaybolmuş olduğu ve verilen hizmetin, bir talerin iki taler hâline gelişinde ifadesini bulduğu bir biçime dönüştürmeye çalışır.)

Hizmet, sadece, şey olarak değil, faaliyet olarak yararlı olduğu ölçüde emeğin **özel kullanım değerinin** ifadesinden başka bir şey değildir. *Do ut facias, facio ut facias, facio ut des, do ut des*[xxviii], burada aynı ilişkinin bütünüyle eş geçerli biçimleridir; buna karşılık kapitalist üretimde *do ut facias*, nesnel zenginlik ile canlı emek arasında çok özgül bir ilişkiyi dile getirir. Dolayısıyla bu **hizmet alımında** emek ile sermayenin özgül ilişkisi kesinlikle kapsanmamış olduğu, ya tamamen silinmiş olduğu ya da kesinlikle mevcut olmadığı için, doğal olarak, Say, Bastiat *et*[121] şürekâsının, **sermaye ile emek ilişkisini** dile getirmek için en çok sevdikleri biçimdir.[122]

İşçi de parayla **hizmetler** satın alır ki bu bir harcama türüdür; ama bir parayı sermayeye dönüştürme tarzı değildir.

Hiç kimse, tıbbi ya da hukuki "hizmetler"i, bu şekilde yatırılan parayı sermayeye dönüştürmenin aracı olarak satın almaz.

Hizmetlerin büyük bir bölümü metaların tüketim maliyetleri arasında yer alır, söz gelimi aşçı vb.

Üretici olan ile **üretici olmayan emek** arasındaki fark, yalnızca, emeğin, **para olarak parayla** mı, **sermaye olarak parayla** mı mübadele edildiğinden ibarettir. Örneğin *selfemploying labourer, artisan*[123] vb.nden **metasını** satın aldığımda bu kategori asla söz konusu olmaz; çünkü doğrudan mübadele, para ile herhangi bir emek türü arasında değil, **para ile meta** arasındadır.

{486} (Maddi olmayan üretimde, salt mübadele için yapılsa, meta üretse bile iki ayrı şey olabilir:

1. Üretimin, üreticiden ayrı olarak var olan, yani üretim ile tüketim arasındaki aralıkta meta olarak dolaşabilen metalarla sonuçlanması: kitaplar, resimler, kendilerini yaratan sanatçıdan ayrılabilen bütün sanat ürünleri gibi. Burada kapitalist üretim çok sınırlı ölçüde uygulanabilir. Bu kimseler, birer *sculptor*[124] vb. olarak kalfalar vb. tutmadıkları ölçüde

---

xxviii *Do ut facias, facio ut facias, facio ut des, do ut des* (yaptırmak amacıyla vermek, yaptırmak amacıyla yapmak, verdirmek amacıyla yapmak, verdirmek amacıyla vermek) – eski Roma hukukuna göre dört sözleşme bağıntısı. Bk. "Corpus iuris civilis", Digesta XIX, 5,5.

121 ve

122 Bk. yukarıda, s. 291 (Selik, I/1), dn. 16.

123 zanaatçı

124 heykelci

çoğu zaman (bağımsız değillerse) tüccar sermayesi, örneğin kitapçı için çalışırlar. Bu ilişki, kendi içinde salt **biçimsel olarak kapitalist üretim tarzına** yalnızca bir geçiş biçimi oluşturur. Bu geçiş biçimlerinde tam da emeğin sömürülmesinin en üst düzeyde oluşu, bu durumda hiçbir değişikliğe yol açmaz;

2. Ürünün, üretme fiilinden ayrılabilir olmaması. Burada da kapitalist üretim tarzı, ancak sınırlı olarak yer alır ve işin doğası gereği ancak birkaç alanda yer alabilir. (**Hekimi** istiyorum, onun ayak işlerine bakan genci değil.) Örneğin öğretim kurumlarında öğretmenler öğrenim fabrikasının girişimcisinin salt ücretli işçileri olabilirler. Bu tür şeyleri, kapitalist üretimin bütünü söz konusu olduğunda göz önünde tutmayabiliriz.)

"His master's wealth directly [**Efendisinin servetini** doğrudan doğruya] artıran üretici *labourer* [emekçi]". (**Malthus. Principles of Political Economy. 2-nd edition. London 1836**).[125]

Üretici olan ile **üretici olmayan emek** farkı, yalnızca üretici emekle olan mübadele artık değerin sermayeye yeniden dönüştürülmesinin koşullarından biri olduğu için birikim açısından önemlidir.

Değerlenme süreci içinde bulunan –**üretken sermayenin**– temsilcisi olarak sermayeci, tam da üretici emeği yönetmekten ve sömürmekten ibaret olan **üretken** bir işlevi yerine getirir. Kendisiyle birlikte *surplusvalue*'dan beslenip de, onun üretimiyle bu tür dolaysız ve faal bir ilişki içinde bulunmayanların tersine onun sınıfı *par excellence* **üretken sınıftır.**[126] (Emek sürecinin yöneticisi (Lenker) olarak sermayeci, üründe cisimlenen toplam emek sürecine emeğinin dâhil olması anlamında **üretici emek** harcıyor olabilir). Burada dolaysız üretim sürecinin içerisindeki sermayeden başka şeyle ilgilenmemekteyiz. Sermayenin öteki işlevleri –ve bu işlevler içerisinde kullandığı etmenler–, ancak ileride geliştirilebilecek bir konudur.

Öyleyse **üretici emeğin** (dolayısıyla onun karşıtı olarak, **üretici olmayanın** da) belirlenimi, sermaye üretiminin artık değer üretimi ve onun kullandığı emeğin, artık değer üreten emek olmasına dayanır.

{487} ***Brüt ve Net Ürün***

(*B*. III, *Ch*. III'e girmesi belki daha iyi olur.)[xxix]

---

125 Alıntılanan parça Malthus'a değil, Malthus'un kitabının ikinci (yazarın ölümünden sonra) basımını yayıma hazırlayan William Pickering'e aittir.

126 Bk. **Ricardo**. (K.M.)

David Ricardo, **On the Principles of Political Economy, and Taxation**, 3. ed., London 1821, p. 127 ve 317.

Türkçe, Belge, s. 112 ve 237.

xxix Marx, **Kapital**'in üçüncü kitabının "Gesetz des tendenziellen Falls der allgemeinen Profitrate im Fortschritt der kapitalistischen Produktion" başlıklı üçüncü bölümünün taslağına işaret ediyor. MEGA2 II/4.2, s. 285-340 (Karl Marx, **Kapital: Ekonomi Politiğin Eleştirisi**, C. III-1, çev. Mehmet Selik, k. y., Odak Yayınları, 1975, s. 321-405).

Kapitalist üretimin (dolayısıyla **üretici** emeğin) amacı üreticilerin varoluşu değil, artık değer üretimi olduğu için, artık emek üretmeyen her türlü gerekli emek kapitalist üretim açısından gereksiz ve değersizdir. Aynı şey bir sermayeciler ulusu için geçerlidir. Yalnızca işçiyi yeniden üreten, yani ***produit net***[127] (*surplusproduce*) üretmeyen her türlü ***produit brut***[128] o işçinin kendisi gibi gereksizdir. Veya işçiler, üretimin belli bir gelişme aşamasında, *produit net* üretmek için gerekli idiyseler üretimin, artık kendilerine ihtiyaç duymayan ileri bir aşamasında gereksiz hâle gelirler. Ya da yalnız sermaye için kârlı olan insan sayısı gereklidir. Aynı şey bir sermayeciler ulusu için geçerlidir.

"Bir ulusun gerçek çıkarı da böyle ('elindeki 20.000£. sermaye ile ... elde ettiği kâr 2.000£.'un altına düşmediği sürece"sermayesinin yüz ya da bin kişi istihdam etmesi karşısında tamamıyla kayıtsız' olan bir özel sermayecininki gibi) değil midir? Ulusun net reel gelirinde, rantta ve kârlarda değişiklik olmadığı sürece nüfusun on ya da on iki milyon olmasının önemi yoktur ... Beş milyon kişi, diyelim on milyon kişinin gereksinme duyduğu yiyecek ve giyeceği üretebiliyorsa, beş milyon kişi için gereken yiyecek ve giyecek o ulusun net geliri olacaktır. Aynı net gelirin üretilebilmesi için yedi milyon kişiye gerek duyulması, yani yedi milyon kişinin on iki milyon kişiye yetecek kadar yiyecek ve giyecek üretmesi, ülkenin yararına mıdır? Net gelir hâlâ beş milyon kişinin yiyecek ve giyeceğinden meydana gelecektir."[xxx]

Filantropların bile Ricardo'nun bu cümlesi karşısında bir diyecekleri olamaz. Çünkü 10 milyonun yalnızca %50'sinin 5 milyon için salt birer üretim makinesi olarak sürünmesi, 12 milyonun 7'si ya da [yüzde] 58 ⅓'ünün bu hâlde sürünmesinden her zaman daha iyidir.

"*Of what use in a modern kingdom would be a whole province thus divided (first times of ancient Rome'da* olduğu gibi *selfsustaining little farmer*'lar arasında), *however well cultivated, except for the mere purpose of breeding men, which, singly taken, is a most useless purpose*". ["Bu şekilde bölünmüş (kadim Roma'nın ilk zamanlarında olduğu gibi, kendini destekleyen küçük çiftçiler arasında) bütün bir il, modern bir krallıkta, ne denli iyi ekilmiş olursa olsun, tek başına alındığında son derece yararsız bir amaç olan sırf insan yetiştirme amacı dışında ne işe yarar".] (47. **Arthur Young. Political Arithmetic etc. London, 1774**).

---

127 net ürün

128 brüt ürün

xxx David Ricardo, **Des Principes de l'économie politique et de l'impôt** ..., Paris 1819. [**Ekonomi Politiğin ve Vergilendirmenin İlkeleri**, çev. Tayfun Ertan, İstanbul, Belge Yayınları, 2007, s. 302.] Charles Ganilh, Des systèmes ..., Paris 1821, p. 214/215'teki alıntı.

Kapitalist üretimin amacının, gerçekte, ***surplusvalue***[129]'nun büründüğü ***surplusproduce***[130] biçimindeki ***Net Produce***[131] olması, kapitalist üretimin *essentiellement*[132] **artık değer üretimi** olmasında varsayılmıştır.

Bu durum, söz gelimi, başlı başına işçinin, kendine yeten amaç, onun zümresine uygun bir kazanç elde etmesinin de kendisinin ayrıcalığı sayılmasından, eski düzenin bütününün, bu özelliklerin korunmasını gözetmesinden dolayı, belediye makamları vb.nin, işçilerin ekmeğini ellerinden almamak için örneğin icatları yasaklamasını öngören köhne, eski üretim tarzlarına uygun düşen bakış açısına ters düşer. Koruma sisteminin (*freetrade*[133]'in karşıtı olarak) henüz hafif bir ulusal renk taşıyan ve sanayiler vb.nin, büyük bir insan kitlesinin varoluş kaynakları olarak dış rekabet vb. karşısında korunması gerektiğini ileri süren görüşüne ters düşer. Ama aynı zamanda A. Smith'in, aynı sermaye daha çok işçi istihdam ettiği için, örneğin tarımdaki sermaye yatırımının daha "üretken" olduğu yolundaki kanısına ters düşer.[xxxi] Bütün bunlar, gelişmiş kapitalist üretim tarzı için eskimiş ve yanlış görüşlerdir. Küçük net ürünle **orantılı** olarak büyük bir brüt ürün (*as far as the variable part of capital is concerned*[134]) = emeğin, dolayısıyla sermayenin üretici gücünün az oluşu.

{488} Gene de, geleneksel olarak bir sürü bulanık tasarım bu brüt ve net ürün farkıyla bağlantılıdır. Bu, kısmen **fizyokratlardan** (bk. IV. kitap),[xxxii] kısmen de, kapitalist üretimi hâlâ yer yer dolaysız üreticiler için üretimle karıştıran A. Smith'ten kaynaklanır.

Bireysel bir sermayeci, yurt içinde bir yığın *surpluspeople*[135] istihdam

129 artık değer

130 artık ürün

131 Net Ürün

132 özünde

133 serbest ticaret

xxxi Adam Smith, **Milletlerin Zenginliği**, C. II, çev. Haldun Derin, İstanbul, Millî Eğitim Basımevi, 1948, s. 142 ve 144.

134 sermayenin değişir parçası söz konusu olduğu ölçüde

xxxii Fizyokratlar, 18. yüzyılın ikinci yarısında Fransa'da kurulmuş bir ekonomi politik okulunun temsilcileriydiler. Merkantilistlerden farklı olarak artık değeri dolaşımdan değil, üretimden türettikleri için, iktisadi yasalılıkların anlaşılmasına katkıda bulundular. Artık değerin yalnız tarımda ortaya çıktığı görüşünde olduklarından, yalnızca gayrimenkullerin vergilendirilmesini önerdiler, ekonomiye devlet müdahalelerine karşı çıktılar ve serbest rekabete öncülük ettiler.

Marx **Kapital**'in "teorinin tarihi üzerine" olmasını planladığı dördüncü kitabını kastediyor. Bu dördüncü kitabın ilk taslağı olan **Artı-Değer Teorileri** 1861-1863 iktisadi el yazması içinde yer alır. Marx, burada fizyokratların görüşleriyle hesaplaşır. C. I, çev. Yurdakul Fincancı, Ankara, Sol Yayınları, 1998, s. 37-61. xxxiii Bk. Andrew Ure, "Philosophie des manufactures...", t. 1, Bruxelles 1836, p. 67. Ayrıca bk. **Kapital**'in birinci cildi. Bu basımda, s. 371, dipnot.

135 fazla nüfus

edebilecekken, yurt dışına para gönderip %10 *interest*[136] götürürse kapitalist açıdan bir yurttaşlık tacını hak eder; çünkü bu erdemli yurttaş, bir toplumun duvarları içerisinde olduğu kadar dünya pazarı içerisinde de sermayeyi, özel üretim alanlarının sağladığı kâr oranı uyarınca dağıtan ve onu tam da bu yoldan eşitleyip üretimi orantılayan yasayı yürütmektedir. (Paranın örneğin Rusya kayserine Türkiye'ye karşı savaşlar vb. için mi veril diği fark etmez). Bireysel sermayeci, bu yoldan yalnızca içkin yasaya, dolayısıyla sermayenin *to produce as much surplusvalue as possible*[137] ahlakına uymuş olur. Ancak dolaysız üretim sürecinin ele alınışıyla bunun hiçbir ilgisi yoktur.

Ayrıca bu konuda sık sık **kapitalist üretim** ile **kapitalist olmayan** üretim birbirinin karşısına, örneğin işçi istihdam eden *agriculture for subsistence*[138], **piyasaya** çok daha büyük bir ürün veren, dolayısıyla eskiden tarımda istihdam edilenlerden manifaktürde bir net *produce*[139] çıkarmayı mümkün kılan *agriculture for trade*[140]'in karşısına konur. Ama bu karşıtlık kapitalist üretim tarzının kendisi **içerisindeki** bir belirlenim değildir.

Bütünüyle bakılırsa şunu gördük ki, değişir sermayenin aleyhine değişmez sermayeyi ve artık değeri, *Net Produce*'u artırmak; ikincisi, ürünün, sermayeyi ikame eden parçası, *id est* işçi ücretine oranla *Net Produce*'u artırmak kapitalist üretimin yasasıdır. İmdi, bu 2 şey birbirine karıştırılıyor. Toplam ürüne brüt ürün dersek bu ürün kapitalist üretimde net ürün aleyhine büyür; ürünün, işçi ücreti + *Net Produce*'a ayrılabilen parçasına brüt ürün dersek net ürün brüt ürün aleyhine büyür. Yalnızca tarımda (ekili toprağın otlak vb.ne dönüştürülmesi yoluyla) ranta özgü ve burada irdeleyemeyeceğimiz birtakım belirlenimler nedeniyle net ürün çoğu kez brüt ürünün (toplam ürün kütlesinin) aleyhine büyür.

Yoksa üretimin son ve en yüksek amacının olarak **net ürün** olduğu öğretisi, **sermayenin değerlenmesinin**, dolayısıyla artık değer yaratımının, işçiyi hesaba katmaksızın kapitalist üretimin itici ruhu oluşunun yalnızca hoyrat ama doğru ifadesidir.

Kapitalist üretimin –*produit net*'in göreceli büyümesi uyarınca– en yüksek ideali olarak, geçimini ücretten sağlayanların mümkün olduğu kadar azaltılması, *produit net*'ten sağlayanların mümkün olduğu kadar artırılması.

{489} ***Sermayenin Gizemselleştirilmesi vb.***

---

136 faiz

137 mümkün olduğu kadar çok artık değer üretme

138 geçimlik tarım

139 ürün

140 ticaret için tarım

Tıpkı parada emeğin genel karakterinin, değer oluşturduğu ölçüde, bir şeyin özelliği olarak görünmesi gibi, canlı emek –üretim süreci içerisinde– sermayeye daha önceden katıştırılmış olduğu için **emeğin** bütün **toplumsal üretici güçleri, üretici güçler** olarak, sermayenin ayrılmaz birer parçası olan özellikler olarak kendilerini ortaya koyar. Para için doğru olan sermaye için büsbütün doğrudur; çünkü

1. emek, her ne kadar **emek yetisinin ifadesi** olarak, çaba olarak **bireysel işçiye** ait olsa da (sermayecinin kendisine verdiğinin karşılığını ona olgusal olarak bununla öder) kendini üründe, sermayeciye ait olarak nesnelleştirir. **Buna karşılık**, tek tek emek yetilerinin yalnızca, toplam işliği oluşturan toplam emek yetisinin özel birer uzvu olarak işlev gördüğü **toplumsal birleşim**, onlara ait olmadığı gibi, **kapitalist bir düzenleme** olarak karşılarına çıkarılan, onlara **reva görülen** bir şeydir;

2. emeğin bu **toplumsal üretici güçleri** ya da **toplumsal emeğin üretici güçleri**, tarihte ilk kez kapitalizme özgü üretim tarzıyla birlikte gelişir, dolayısıyla sermaye ilişkisine içkin ve ondan ayrılmaz bir şey olarak görünür;

3. **nesnel emek koşulları**, kapitalist üretim tarzı geliştikçe, uygulanma boyutları ve bu uygulamanın sağladığı tutum sayesinde değişik bir biçim alır (makine vb. biçimini tamamen bir yana bırakıyoruz). **Toplumsal** zenginliği temsil eden, yoğunlaştırılmış üretim araçları olarak daha gelişkin hâle gelirler ve aslında her şeyin özeti olarak kapsam ve etkileri bakımından, **toplumsal** olarak birleşmiş emeğin **üretim koşulları** olurlar. Emeğin kendisinin birleştirilmesi bir yana bırakıldığında **emek koşullarının** bu **toplumsal karakteri** –makineler olarak biçimleri ve her biçimdeki *capital fixe*[141] başka şeylerle birlikte buraya dâhildir–, tamamen bağımsız bir şey, işçiden bağımsız olarak var olan bir şey olarak, **sermayenin bir varoluş tarzı**, dolayısıyla işçilerden bağımsız olarak, **sermayeciler** eliyle düzenlenmiş bir şey olarak görünür. Kendi emeklerinin **toplumsal karakteri** gibi, ama çok daha büyük bir ölçüde, üretim koşullarının, birleşik emeğin **ortak** üretim koşulları olarak kazandığı **toplumsal karakter**, **kapitalist** ve bu üretim koşullarının, işçilerden bağımsız olarak başlı başına edindiği bir karakter olarak görünür.

ad 3.[142] burada hemen, ileride irdelenecek olanları kısmen önceleyen şu noktalara değinelim:

(Artık değerden farklı olarak **kâr – ortak** emek koşullarının iktisadi kullanımıyla yükselebilir. İster bina, ısıtma, aydınlatma vb.nden tasarruf

141 sabit sermaye

142 Bk. elinizdeki kitapta, s. 52-54 (bu elektronik dosya)

ister *prime motor*[143]'ın değerinin kuvvetiyle aynı derecede büyümemesi ister ham madde fiyatında tutum, atığın geri kazanılması, daha kitlesel üretimle yönetim maliyetlerinin, malzeme ambarlarının azalması vb. gibi yollarla olsun, değeri mutlak olarak büyürken, değişmez sermayede meydana gelen bütün bu **göreceli** ucuzlamalar, bu üretim araçlarının, gerek emek araçları gerek emek malzemesinin **ortaklaşa** kullanılmasına dayanır. Bu **ortak** kullanımın mutlak ön koşulu ise, bir araya getirilmiş işçilerin **ortaklaşa** çalışmalarıdır. O hâlde bizzat bu kullanım, **emeğin toplumsal karakterinin** ve bunun sonucu olan **toplumsal** üretici gücün yalnızca **nesnel** ifadesidir, nasıl ki bu koşulların, örneğin makineler olarak büründüğü özel biçim toplu çalışma dışında çoğunlukla uygulanamaz. Ne var ki bu koşullar, kendilerinin içerisine giren işçinin karşısına, **verili**, ondan **bağımsız** koşullar olarak, **sermayenin biçimi** olarak çıkar. Yine o nedenle söz konusu koşulların örneğin idareli kullanılışı (ve bundan kaynaklanan kâr büyümesi ve meta ucuzlaması), işçinin **artık emeğinden** bambaşka bir şey olarak, burada genel olarak emeğin **toplumsal** karakterinin, başlı başına **toplam işliğin** kişileşmesi olarak işlev gören **sermayecinin** doğrudan **eylemi** ve **düzenlemesi** olarak görünür. Toplumsal gelişmenin genel zihnî ürünü olarak **bilim**, aynı şekilde, sermayeye doğrudan doğruya katışmış (bilim olarak maddi üretim sürecine uygulanışı tek tek işçilerin bilgi ve becerisinden kopuk olduğu için) olarak görünür. Ve toplumun genel gelişmesi, emeğe karşı sermayece kullanıldığı için, emeğe karşı sermayenin üretici gücü olarak etki yaptığı için, **sermayenin gelişmesi** olarak ve büyük çoğunluk açısından bu, **emek yetisinin içinin boşaltılmasının** ayak uydurduğu bir süreç olduğu için haydi haydi öyle görünür.

{490} Sermayecinin kendisi sadece sermayenin kişileşmesi olarak kudret sahibidir (bu yüzden İtalyan muhasebesinde hep mükerrer rakam olarak, örneğin kendi sermayesinin *debtor*[144]'ı olarak boy gösterir).

Sermayenin **üretkenliği**, ilkin, **biçimsel** boyunduruk açısından bakıldığında salt **artık emek zorlamasından** ibarettir; kapitalist üretim tarzının önceki üretim tarzlarıyla paylaştığı, ama üretime daha elverişli bir biçimde uyguladığı bir zorlamadır bu.

Salt **biçimsel** ilişkiye, kapitalist üretimin, gerek az gerek çok gelişmiş tarzlarında ortak olan **genel** biçimine bakıldığında bile **üretim araçları, nesnel emek koşulları**, işçinin boyunduruğu altında değil, işçi onların

143 işletici motor

144 borçlu

boyunduruğu altında olarak görünür. Sermaye ***employs labor***[145]. Bu ilişki bile, basitliği içinde, şeylerin kişileşmesi ve kişilerin şeyleşmesi.

Ne var ki kapitalizme özgü üretim tarzının gelişmesiyle ilişki, daha karmaşık ve görünüşte daha gizemli hâle gelir. Burada bu şeyler –hem kullanım değerleri hem mübadele değerleri olarak bu emek ürünleri–, işçinin karşısında ayakları üzerinde dikilip, onun karşısına **"sermaye"** olarak çıkmakla kalmaz. Emeğin toplumsal biçiminin karşısında, **sermayenin gelişme biçimleri** olarak, dolayısıyla toplumsal emeğin bu şekilde gelişmiş üretici güçleri de, **sermayenin üretici güçleri** olarak kendilerini ortaya koyarlar. Bu gibi toplumsal güçler olarak emeğin karşısında **"sermayeleştirilmişlerdir"**. Gerçekten el birliğindeki **ortaklaşa** birlik, iş bölümündeki birleşme, doğa güçleri ve bilimlerin, **makineler** biçimine bürünmüş emek ürünlerinin uygulanması – bütün bunlar, tek tek işçilerin karşısına, **yabancı, nesnel, hazır bulunmuş**, onların dahli olmadan, çoğu zaman da onlara rağmen olan, özerk şeyler olarak, onlardan bağımsız olan ve **nesnel** oldukları ölçüde onlara **hükmeden emek araçlarının** salt birer varoluş biçimi olarak çıkar. Toplam işliğin, sermayecide ya da *understrapper* (temsilci)'larında cisimleşmiş basiret ve iradesi, bu toplam işliği işçilerin kendi birleşmeleri oluşturduğu ölçüde onların karşısına, sermayenin, sermayecinin için'de yaşayan **işlevleri** olarak çıkar. Kendi emeklerinin toplumsal biçimleri – nesnel-öznel, ya da kendi toplumsal emeklerinin biçimi, tek tek işçilerden tamamen bağımsız olarak oluşturulmuş ilişkilerdir; sermayenin boyunduruğu altında işçiler bu toplumsal oluşumların birer ögesi hâline gelirler, ama bu toplumsal oluşumlar, onlara ait değildir. O nedenle bunlar, işçilerin karşısına, sermayenin kendisinin **biçimleri** olarak, işçilerin yalıtılmış emek yetisinin tersine sermayeye ait, ondan kaynaklanan ve ona katışmış birleşmeler olarak çıkar. Ve bu süreç, bir yandan, bu biçimler, işçilerin emek yetisinin kendisini, bağımsızken, yani bu kapitalist bağlamın **dışındayken** iktidarsız kalacağı, bağımsız üretim yeteneğinin kırılacağı ölçüde tadil ettikçe daha da gerçek bir biçim alır. Öte yandan makinelerin gelişmesiyle emeğin koşulları, teknolojik açıdan da, emeğe hükmeder görünür ve aynı zamanda onun bağımsız biçimlerinin yerini alır, onları bastırır ve gereksiz kılar. Emeklerinin **toplumsal** karakterlerinin, bir bakıma **sermayeleşmiş** olarak karşılarına çıktığı bu süreçte aynı şey, elbette doğa güçlerinde ve genel tarihî gelişmenin soyut özü olarak bilimde de görülür –bunlar, sermayenin **güçleri** olarak karşılarına çıkar. Bireysel işçinin beceri ve bilgisinden fiilen ayrılırlar– ve kaynaklarına bakıldığında gene emek ürünü olmalarına karşın

---

145 emeği kullanır

– emek sürecine girdikleri her yerde, sermayeye **katışmış** olarak görünürler. Bir makineyi uygulayan sermayecinin, onu anlamasına gerek yoktur (bk. Ure[xxxiii]. Ama gerçekleşmiş bilim **makine içinde** işçilerin karşısına **sermaye** olarak çıkar. Ve fiilen, **toplumsal emeğe** dayandırılmış bütün bu büyük çapta bilim, doğa gücü ve emek ürünü uygulamaları, yalnızca, emeği **sömürme araçları** olarak, artık emeği mülk edinme araçları olarak, dolayısıyla emeğin karşısında sermayeye ait **güçler** olarak görünür. Sermaye, doğal olarak bütün bu araçları yalnızca emeği sömürmek için uygular; ama onu sömürmek için, bunları üretime uygulamak zorundadır. Böylece emeğin **toplumsal** üretici güçlerinin gelişmesi ve bu gelişmelerin koşulları, **sermayenin eylemi** olarak, yalnız bireysel işçinin edilgin bir ilişki içinde olduğu değil, onunla karşıtlık içinde cereyan eden bir eylem olarak görünür.

Sermayenin kendisi, metalardan oluştuğu için ikiz bir şeydir:

[1] **Mübadele değeri** (para), ama kendini **değerlendiren değer**, **değer** oluşuyla değer yaratan, **değer** olarak **büyüyen**, bir *increment*[xxxiv] gösteren değer. Bu, verili bir nesnelleşmiş emek miktarının daha büyük bir canlı emek miktarıyla mübadelesine indirgenir.

[2] **Kullanım değeri** ki burada sermaye, emek süreci içinde belirlenmiş durumuna uygun olarak görünür. Ama tam da burada, **emeğin** ait olduğu, emeği kendilerine katıştırmış salt emek malzemesi, emek araçları olarak kalmaz; emeğin yanı sıra onun **toplumsal birleşmelerini** ve emek araçlarının bu toplumsal birleşmelere uygun düşen gelişimini de kendine mal eder. Kapitalist üretim, ilkin –bireysel bağımsız işçiden kopararak– emek sürecinin koşullarını, hem nesnel hem öznel olanlarını, büyük çapta geliştirir; ama bunları, **bireysel işçiye** hükmeden ve ona **yabancı** güçler olarak geliştirir.

{491} Böylece sermaye son derece gizemli bir varlık hâline gelir.

Emek koşulları, **toplumsal güçler** olarak işçinin karşısına yığılır ve bu biçimde **sermayeleştirilir**.

Öyleyse sermaye şu açılardan **üretkendir**:

1) **artık emek zorlaması** olarak. Emek, tam da, bu artık emeğin uygulayıcısı olarak, emek yetisinin değeri ile bunun değerlenmesi arasındaki farkın sonucu olarak **üretkendir**.

2) "emeğin toplumsal üretici güçleri"nin ya da toplumsal emeğin üretici güçlerinin **kişileşmesi ve temsilcisi**, şeyleşmiş biçimi olarak. Kapitalist üretim yasasının –artık değer yaratımı vb.nin– bunu nasıl zor-

---

xxxiii Bk. Andrew Ure, "Philosophie des manufactures...", t. 1, Bruxelles 1836, p. 67. Ayrıca bk. **Kapital**'in birinci cildi. Bu basımda, s. 371, dipnot.

xxxiv dn. i.

ladığı daha önce irdelenmişti.[xxxv] Söz konusu olan, sermayecilerin, karşılıklı olarak birbirlerine ve işçilere karşı kullandıkları, dolayısıyla gerçekte her ikisine karşı sermayenin yasası olarak görünen bir zorlamadır. Emeğin toplumsal doğa gücü başlı başına **değerlenme sürecinde** değil, **gerçek emek sürecinde** gelişir. O yüzden, sermayenin, bir şey olarak edindiği özellikler olarak, onun kullanım değeri olarak kendini ortaya koyar. Üretici emek – değer üreten bir şey olarak, sermayenin karşısına hep, işçilerin üretim sürecinde girdikleri toplumsal birleşmeler ne olursa olsun, **yalıtılmış** işçilerin emeği olarak çıkar. Böylece sermayenin işçilerin karşısında emeğin toplumsal üretici gücünü temsil etmesine karşılık üretici emek, sermayenin karşısında her zaman sadece **yalıtılmış** işçilerin emeğini temsil eder.

Birikim sürecini irdelerken[xxxvi], geçmişte harcanmış, yani üretilmiş üretici güçler ve üretim koşulları biçimindeki emeğin gerek kullanım değeri gerek mübadele değeri bakımından yeniden üretimi –hem belirli bir canlı emek miktarının **koruduğu** değer kütlesini hem yeni ürettiği **kullanım değerleri kütlesini**– yoğunlaştırmasını sağlayan uğrağın, **nesnelleşmiş** emek işçinin karşısında hep sermayeleştirilmiş olarak işlev gördüğü için, nasıl **sermayeye içkin bir güç** olarak göründüğünü göstermiştik.

"Le capital c'est la puissance démocratique, philanthropique et égalitaire par excellence". ["Sermaye, **par excellence** demokratik, filantrop ve eşitçi kudrettir".] (29. **F. Bastiat. Gratuité du crédit etc. Paris, 1850**).

"Stock cultivates land: stock employs labour". ["Toprağı işliyen, sermayedir; emeği işe koşan, sermayedir".] (**A. Smith**, l.c., b.V., ch. II., edit. **Buchanan**. 1814. v. III, p. 309).[xxxvii]

"Capital is ... collective force". ["Sermaye ... kolektif güçtür".] (162. **John Wade. History of the Middle and Working Classes** etc. 3 ed. **London, 1835**). "Sermaye yalnızca uygarlığın başka bir adıdır". (104. l.c.).

"La classe des capitalistes, considérée en bloc, se trouve dans une position normale, en ce que son bien-étre suit la marche du progrès social". ["Sermayeciler sınıfı, bir blok olarak ele alındığında, refahı toplumsal ilerlemenin gidişine ayak uyduruyorsa kendini normal bir konumda bulur".] (75, **Riche ou Pauvre**[xxxviii]. **Cherbuliez.**) «*Le capitaliste est l'homme social*

---

xxxv Bk. dn. iii. Bu basımda, s. 572-73.

xxxvi Bk. aynı yerde, s. 575-76 ve 587-88

xxxvii Adam Smith, **Milletlerin Zenginliği**, C. IV, çev. Haldun Derin, Ankara, Maarif Basımevi, 1955, s. 226.

xxxviii Kastedilen, Cherbuliez'nin "Richesse ou pauvreté" yazısıdır.

par excellence, il représente la civilisation".["Sermayeci **par excellence** toplumsal adamdır: Uygarlığı temsil eder".] (76. l.c.).

Sığ:

*"**Productive Power of Capital**[146], sermayecinin sermayesi aracılığıyla emredebildiği gerçek production power[147] miktarından başka bir şey değildir"*. (p. 91. **J. St. Mill: Essays on some unsettled questions of Political Economy. London, 1811**).

"The accumulation of **capital**, *o r the means of employing labour ... must in all cases depend on the productive powers of labour"*.(92. **Ricardo. Principles**. 3 ed. 1821). ["**Sermaye** birikimi y a d a **emek istihdam etme olanakları** ... tamamen **emeğin üretkenlik gücüne** bağlı olarak ... gelişir". (89. **Ricardo. İlkeler**. 2007).] Bir Ricardo yorumcusu bu konuda şunu belirtir:*"**If the productive powers of labour mean the smallness of that aliquot part of any produce that goes to those whose manual labour produced it**, the sentence is nearly identical"*. ["**Emeğin üretici güçleri herhangi bir ürünün, kol emekleri onu üretmiş olanlara giden kesrinin küçüklüğü anlamına geliyorsa** cümle neredeyse özdeş olur".] (p. 71. **Observations on certain verbal disputes in Political Economy. London, 1821**).

Emeğin sermayeyle sürekli yer değiştirmesi, **Destutt de Tracy**'nin aşağıdaki saf cümlelerinde iyi dile getiriliyor:

*"Ceux qui vivent de profits – (les capitalistes industrieux) alimentent tous les autres, et seuls augmentent la fortune publique et créent tous nos moyens de jouissance. Cela doit être, **puisque le travail est la source de toute richesse**, et puisque eux seuls donnent une direction utile au travail actuel, en faisant un usage utile du travail accumulé"*. ["Kârlarla beslenenler – (sanayi sermayecileri) bütün öteki insanları geçindirir, kamu servetini tek başına artırır ve bütün keyif verici maddelerimizi yaratırlar. Öyle de olması gerekir; **çünkü emek her türlü zenginliğin kaynağıdır** ve çünkü birikmiş emeği yararlı bir işte kullanarak cari emeğe yararlı bir **yön** verenler tek başına onlardır".](242. **Destutt de Tracy** l.c.[xxxix] [„Traité d'Economie Politique."]).

Emek her türlü zenginliğin kaynağı olduğu için sermaye her türlü zenginliğin artırıcısıdır.

"Nos facultés sont notre seule richesse originaire, notre travail produit tous les autres, et tout travail bien dirigé est productif". (243. 1.c.)

Yetilerimiz tek özgün zenginliğimizdir. Bu nedenle emek yetisi zenginlik değildir. Emek bütün öteki zenginlikleri üretir, yani kendisi dışın-

---

146 **Sermayenin üretken kudreti**

147 üretim kudreti

xxxix Destutt de Tracy, "Élements d'idéologie". Paris 1826.

da başka herkes için zenginlik üretir ve kendisi değil, salt ürünü zenginliktir. İyi yönetilmiş her emek üreticidir; demek ki her üretici emek, sermayeciye kâr bırakan her emek iyi yönetilmiştir.

İnsanların zihinlerinde, emeğin toplumsal üretici güçlerinin sermayenin ayni özellikleriyle yer değiştirmesi öylesine yerleşmiştir ki makineler, bilimin uygulanması, icatlar vb.nin üstünlükleri, bu **yabancılaşmış** biçimleri içinde, **zorunlu** biçim olarak, dolayısıyla bütün bunlar da, **sermayenin özellikleri** olarak tasarımlanır. Bunun temelinde yatanlar şunlardır: 1. kapitalist üretim temelinde, dolayısıyla bu üretim tarzına saplanmış olanların bilincinde de, sorunun kendini ortaya koyuş biçimi; 2) **kapitalist** üretim tarzında, ilk kez ve önceki üretim tarzlarından farklı olarak bu gelişmenin yer alması, yani bu gelişmenin **karşıt** karakterinin, ona içkin olarak **görünmesi** tarihî olgusu.

ad 3. Kapitalist Üretimin Ürünü Yalnız *Artık Değer* Değil, *Sermayedir*

{492} Sermaye, daha önce görmüş olduğumuz[xl] gibi P—M—P', kendini **değerlendiren değer**, değer doğuran değerdir.

Başta, öndelenmiş para ya da değer toplamı, emek sürecinin etmenlerine –üretim araçları, **değişmez** sermayeye– ve değişir sermayenin çevrilmiş olduğu **emek yetisine** dönüşmelerinden sonra bile yalnızca **kendinde**, yalnızca *δυνάμει*[148] sermayedir ve **yalnızca**, gerçek üretim sürecinin etmenlerine çevrilmesinden önce büsbütün öyledir. Ancak onun içerisinde, canlı emeğin sermayenin nesnel varoluş biçimlerine **gerçekten** katıştırılması yoluyla, ancak ek emeğin gerçekten soğrulması yoluyla yalnız **bu emek** sermayeye dönüşmez; öndelenmiş değer toplamı da, olanaklı sermayeden, belirlenim gereği sermayeden, işleyen ve gerçek sermayeye dönüşür. Toplam süreç sırasında neler olup bitti? İşçi, emek yetisi üzerindeki tasarrufu zorunlu geçim araçları uğrunda, emek yetisinin değeriyle belirlenen verili bir değer karşılığında sattı. Öyleyse, işçiye bakıldığında sonuç nedir? *Simplement*[149] ve *purement*[150] işçinin emek yetisinin yeniden üretilmesidir. Bunun için neyi elden çıkardı? Değer koruyan, değer yaratıp artıran faaliyeti, emeğini. Demek ki süreçten, emek gücünün yıpranması bir yana bırakılırsa, içine girdiği gibi, geçinmek için aynı süreçten yeniden geçmek zorunda olan salt öznel emek gücü olarak çıkar.

Buna karşılık sermaye süreçten, içine girdiği gibi çıkmaz. Ancak o sürecin **içinde** gerçek sermayeye, kendini değerlendiren değere dönüşür. Toplam ürün, şimdi, gerçekleşmiş sermaye olarak var olduğu biçimdir ve bu hâliyle, sermayecinin mülkiyeti olarak, bağımsız ve emeğin kendisince yaratılmış güç olarak onun karşısına yeniden çıkar. O nedenle üretim süreci, yalnızca yeniden üretilme süreci değil, sermaye olarak üretilme sürecidir. Eskiden üretim koşulları, işçi bunları, **bağımsızlaşmış** olarak karşısında **hazır bulduğu** ölçüde, sermaye olarak karşısına çıkıyordu. Şimdi, **sermayeye** dönüştürülmüş üretim koşulları olarak karşısına çıkan, kendi emeğinin ürünüdür. Ön koşul olan, şimdi üretim sürecinin sonucudur.

Üretim sürecinin **sermaye** yaratması o açıdan, **artık değer** yaratmış olmasının yalnızca başka bir ifadesidir.

Ama her şey burada bitmez. **Artık değer** yeniden ek sermayeye dönüştürülür, yeni sermaye ya da genişletilmiş sermaye oluşumu olarak kendini gösterir. Böylece **sermaye sermaye** yaratmış, yalnız sermaye ola-

xl Bk. dn. iii. Bu basımda, s. 151-59.

148 olanağa göre

149 Basitçe

150 yalnızca

rak gerçekleşmemiş olur. **Birikim süreci** bizzat kapitalist üretim sürecinin içkin bir uğrağıdır. Süreç, mevcut sermayenin gerçekleştirilme ve artırılma araçları olan yeni **ücretli işçiler yaratılmasını** içerir. Bunu yaparken ya nüfusun kadınlar ile çocuklar gibi, eskiden kapitalist üretimce henüz kavranmamış bölümleri boyunduruk altına alınır ya da nüfusun doğal büyümesinin artırdığı işçi kitlesi ona tabi kılınır. Daha yakından bakılınca bundan şu sonuç çıkar ki sermaye, bu emek gücü üretiminin kendisini, kendisince üretilecek insan kitlesinin üretilmesini, sömürü ihtiyaçlarına uygun olarak **düzenlemektedir**. Demek oluyor ki sermaye yalnız sermaye üretmez; büyüyen bir işçi kitlesini, onsuz, ek sermaye olarak işlev göremeyeceği maddeyi de üretir. Demek ki emek, yalnız, kendisinin zıddı olarak emek koşullarını, gittikçe genişleyen ölçekte, **sermaye** olarak üretmez; sermaye de, gittikçe genişleyen ölçekte, ihtiyaç duyduğu **üretici ücretli işçileri** üretir. Emek, kendi üretim koşullarını, **sermaye** olarak, sermaye de, emeği, sermaye olarak gerçekleşmesinin aracı olarak, ücretli emek olarak üretir. Kapitalist üretim yalnız ilişkinin yeniden üretimi değil, gittikçe büyüyen ölçekte yeniden üretimidir ve kapitalist üretim tarzıyla birlikte emeğin toplumsal üretici gücünün gelişmesiyle aynı ölçüde, işçinin karşısında yığılmış zenginlik, ona **hükmeden zenginlik** olarak, **sermaye** olarak büyür. Karşısındaki zenginlik dünyası, ona yabancı ve ona hükmeden bir dünya olarak genişler ve aynı oranda öznel yoksulluğu, muhtaçlığı ve bağımlılığı ters yönde gelişir. Onun **yoksunluğu** ve o **bolluk**, birbirine uygun düşer, ayak uydurur. Aynı zamanda sermayenin bu canlı üretim araçlarının kütlesi, çalışan **proletarya**, artar.

{493} O yüzden **sermayenin büyümesi** ile **proletaryanın artışı**, aynı sürecin, kutupsal olarak dağılmış olsalar da birbirine bağlı **ürünleri** olarak görünür.

Bu ilişki, yeniden üretilmekle kalmaz, gittikçe daha kitlesel ölçekte üretilir. Öyle ki yalnızca daha çok işçi edinip, eskiden kendisine tabi olmayan üretim dallarını da ele geçirmez; kapitalizme özgü üretim tarzının sunuluşunda gösterilmiş olduğu üzere[xli] taraflardan biri, yani sermayeciler için gittikçe daha elverişli, öbürü, yani ücretli işçiler için gittikçe daha elverişsiz koşullar altında yeniden üretilir.

Üretim sürecinin sürekliliği açısından bakıldığında işçi ücreti, yalnızca, işçi tarafından sürekli olarak üretilen ürünün, kendisine geçim aracı cinsinden, dolayısıyla sermayenin öz değerlenmesi için, yaşam süreci için ihtiyaç duyduğu emek yetilerini koruma ve artırma araçları cinsinden dönen **parçasıdır**. Bu nedenle, sürecin sonucu olarak, emek yetilerinin bu şekilde korunup artırılması, yalnızca, kendisine ait olan

xli Bk. aynı yerde, s. 578-80.

yeniden üretim koşulları ve birikim koşullarının yeniden üretilmesi ve genişletilmesi olarak görünür. (Bk. Yanki.)[xlii]

İlişkinin yüzeyde sahip olduğu **görünüş**, yani eşit haklara sahip **meta sahiplerinin** dolaşımda, meta piyasasında birbirinin karşısına çıktıkları, bunların bütün öteki **meta sahipleri** gibi yalnızca metalarının maddi içeriği, birbirlerine satacakları metaların özel kullanım değeri bakımından ayrıldıkları yanılsaması da böylece kaybolur. Ya da ilişkinin bu **özgün** biçimi, ancak, temelinde yatan ilişkinin, **kapitalist** ilişkinin **görünüşü** olarak geriye kalır.

Burada iki uğrağı birbirinden ayırmak gerekiyor. Bunlar, gittikçe genişleyen ölçekte **ilişkinin kendisinin yeniden üretimini, kapitalist üretim sürecinin sonucu** olarak, bir yandan **tarihî olarak** ortaya çıkan, öte yandan gelişmiş kapitalist toplumun yüzeyinde sürekli olarak kendini yeniden ortaya koyan ilk biçimden ayırt eder.

1. B i r i n c i s i, dolaşım içerisinde olup biten **giriş süreciyle, emek yetisi alım satımıyla ilgili olarak**.

Kapitalist üretim süreci yalnız, sermayecinin kısmen piyasaya sürdüğü, kısmen emek süreci içerisinde alıkoyduğu değerin ya da metanın **sermayeye dönüştürülmesi** değildir; sermayeye **dönüştürülen** bu ürünler **onun değil**, işçinin ürünleridir. O, sürekli olarak işçiye ürününün bir parçasını; emek yetisinin, **satıcının** kendisinin korunup artırılması için gerekli –geçim araçlarını– emek karşılığında satar ve ona, sürekli olarak ürününün başka bir parçasını, nesnel emek koşullarını, sermayenin öz değerlenme araçları olarak, **sermaye** olarak ödünç verir. İşçi bu yoldan ürünlerini **sermaye** olarak yeniden üretirken sermayeci, işçiyi, **ücretli işçi** olarak, dolayısıyla emeğinin satıcısı olarak yeniden üretmiş olur. Salt meta satıcılarının ilişkisi, onların **kendi**, değişik kullanım değerlerinde cisimlenmiş **emeklerini** mübadele edişlerini içerir. Kapitalist üretim sürecinin sürekli **sonucu** olarak emek yetisinin alım satımı, işçinin, sürekli olarak, kendi ürününün bir parçasını canlı emeği karşılığında **geri almak** zorunda oluşunu kapsar. Böylelikle salt meta sahipleri arasındaki bir ilişki **görünüşü**, **kaybolup gider**. Bu sürekli emek yetisi alım satımı ve işçinin kendisi tarafından üretilen metanın, emek yetisinin **alıcısı** olarak ve değişmez sermaye olarak biteviye karşısına çıkışı, canlı emeğin, kendisi karşısında bağımsızlaşmış **nesnel** emeği salt koruyup artırma aracı olarak sermayenin boyunduruğu altına alınışının sadece **dolayımlayıcı biçimi** olarak görünür. Emek alıcısı olarak sermayenin

---

xlii Marx, bu yerde bir dipnot öngörmüş, ancak yerleştirmemiştir. Burada kastettiği muhtemelen, **Principles of Political Economy**, Philadelphia 1837 başlıklı yapıtında nüfusun artışı ile sermayenin gelişmesi arasındaki bağlantıyı ele almış olan Birleşik Amerikalı iktisatçı Henry Charles Carey idi.

ve emek satıcısı olarak işçinin ilişkisinin bu şekilde ebedîleştirilmesi, bu üretim tarzına içkin bir dolayım **biçimidir**; ama emeğin köleleştirilmesinin ve üretim koşullarının sahiplerinin **onun üzerindeki mülkiyetinin** daha doğrudan olan öteki biçimlerinden ancak şeklen ayrılan bir biçimdir. Alış ile satış arasındaki bu dolayım yoluyla gerçek alışverişi ve hep yenilenen sürgit bağımlılığı, salt **para ilişkisi** gibi göstererek **örtbas eder**. Bu **ticaretin** koşulları, sürekli olarak yeniden üretilmekle kalmaz; birinin, satın almak için kullandığı, ötekinin ise, satmak zorunda olduğu şeyler sürecin {494} sonucudur. Bu **alım ve satım** ilişkisinin sürekli yenilenmesi, yalnızca özgül bağımlılık ilişkisinin sürekliliğini dolayımlar ve ona eşit haklara sahip ve bir o kadar özgürce karşı karşıya duran **meta sahipleri** arasındaki bir alışverişin, bir sözleşmenin aldatıcı **görünüşünü** verir. Artık **giriş niteliğindeki** bu ilişkinin kendisi, nesnel emeğin canlı emek üzerinde, kapitalist üretim içinde üretilmiş hâkimiyetinin içkin bir uğrağı hâline gelir.

O hâlde, şu iki görüşü savunanlar yanılıyorlar:

ücretli emeği, emeğin sermayeye satılışını, dolayısıyla *salariat* biçimini, kapitalist üretime **dışsal** olarak görenler; söz konusu olan, kapitalist üretim ilişkisinin **özsel** ve bu ilişkinin kendisince hep yeni baştan üretilen bir dolayım **biçimidir**;

bu yüzeysel ilişkide, sermaye ilişkisinin bu **özsel biçimselliğinde, görünüşünde** ilişkinin bizatihi **özünü** bulan, dolayısıyla ilişkiyi, işçi ile sermayeciye **meta sahipleri** genel ilişkisi altında yer vererek karakterize etmeye ve bu yoldan apolojisini yapmaya, *differentia specifica*[151]'sını silmeye yönelenler.

2. Sermaye ilişkisinin genel olarak devreye girmesi, toplumsal üretimin belirli bir tarihî aşamasını ve biçimini ön gerektirir. Önceki bir üretim tarzının içerisinde, eski üretim ilişkilerinin ötesine geçip bunları, sermaye ilişkisine dönüşmesi için sıkıştıran iletişim ve üretim araçları ile ihtiyaçların gelişmiş olması gerekir. Ama bunların, sermayenin emek üzerinde biçimsel boyunduruğunu mümkün kılacak kadar gelişmiş olması yeter. Ancak bu değişen ilişki temelinde, bir yandan yeni maddi üretici güçler yaratan, öte yandan bunlar temelinde yeni yeni gelişen, böylece fiilen yeni gerçek koşullar peyda eden, özgül olarak değişmiş bir üretim tarzı gelişir. Böylece bir yandan sermayenin emek üzerindeki hâkimiyetinin gerçek koşullarını ilk kez yaratan, tamamlayan, bunlara uygun biçim veren, öte yandan işçiye karşıt olarak emeğin üretici güçlerini, üretim koşullarını ve iletişim ilişkilerini geliştirirken, yeni, kapitalist üretim tarzının karşıtlı biçimini aşan bir üretim tarzının, böylece yeni biçimlenmiş bir toplumsal

151 ayırt edici özellik

yaşam sürecinin ve dolayısıyla yeni bir toplumsal oluşumun gerçek koşullarını yaratan tam bir iktisadi devrim meydana gelir.

Bu, kapitalist tasarımların kendilerine saplanıp kalmış burjuva iktisatçılarınınkinden özünde farklı bir kavrayıştır. Bunlar gerçi sermaye ilişkisi **içerisinde** nasıl üretim yapıldığını görürler. Ama bu **ilişkinin** kendisinin nasıl üretildiğini ve aynı zamanda onun içinde bu ilişkinin çözülmesinin maddi koşullarının üretildiğini, dolayısıyla iktisadi gelişmenin, toplumsal zenginliğin üretilmesinin **zorunlu biçimi** olarak **tarihî haklılığının** yok edildiğini görmezler.

Oysa biz, yalnız sermayenin nasıl üretim yaptığını değil, kendisinin nasıl üretildiğini ve üretim sürecinden, içine girdiği zamankinden özünde farklı bir [şey] olarak nasıl çıktığını da görmüş bulunuyoruz. O bir yandan üretim tarzını dönüştürür; öte yandan üretim tarzının bu değişmiş biçimi ve maddi üretici güçlerde belirli bir gelişme aşaması kendi biçimlenmesinin temeli ve koşuludur – ön koşuludur.

{495} **Dolaysız Üretim Sürecinin Sonucu**

Yalnız üretim sürecinin nesnel koşulları, sürecin sonucu olarak görünmez; bunların **özgül toplumsal** karakteri de öyle görünür. Toplumsal ilişkiler, dolayısıyla üretim etmenlerinin birbiri karşısındaki toplumsal konumu – üretim ilişkilerinin kendileri üretilir; onlar da sürecin, sürekli olan yenilenen sonucudur[152].

[454] **Bu Bölümün 1. ve 2. Başlıklarından, Burada 1. Başlık Olarak Başa Koyduğumuz 3. Başlığa Geçiş**[153]

Kapitalist üretimin artık değer üretimi olduğunu ve bu hâliyle (**birikim** sürecinde) aynı zamanda **sermaye üretimi** ve bütün sermaye ilişkisinin, hep genleşen (genişleyen) ölçekte **üretilmesi** ve yeniden üretilmesi olduğunu görmüştük. Ama artık değer, ancak, belirli bir meta miktarı ya da *surplusproduce*'ta kendini ortaya koyan meta değerinin bir parçası olarak üretilir. Sermaye, yalnızca **artık değer** üretir ve yalnızca **meta üreticisi** olarak kendi kendini yeniden üretir. Bu yüzden, sermayenin **dolaysız ürünü** olarak **meta**, bir kez daha üstünde öncelikle durmamız gereken konu olacak. Ne var ki **metalar**, daha önce gördüğümüz gibi, **biçimleri** (iktisadi biçim belirlenimleri açısından) bakıldığında **eksik sonuçlardır.** Önce belli biçim dönüşümlerinden geçmeleri –bu biçim dönüşümlerinden geçecekleri mübadele sürecine yeniden girmeleri– gerekir ki, ister para biçiminde ister kullanım değerleri olarak olsun yeniden zenginlik

152 Bu cümleyle VI. bölümün el yazmasındaki metni kesilir.

153 Marx'ın talimatına uygun olarak ikinci başlık (el yazmasında s. 459-91) ile üçüncü başlığı (el yazmasında s. 492-95) birinci ve ikinci sıraya, birinci başlığı (el yazmasında s. 441-58) ise son sıraya koyuyoruz.

olarak işlev görebilsinler. Öyleyse şimdi, kapitalist üretim sürecinin en yakın sonucu olarak **metaya**, sonra da, içinden geçmesi gereken başka süreçlere daha yakından bakmamız gerekiyor. (Metalar kapitalist üretimin ögeleri ve aynı sürecin **ürünüdür**; sermayenin üretim sürecinin sonunda yeniden büründüğü biçimdir.)

[444] Metadan, ürünün –kapitalist üretimin temeli ve ön koşulu olan– bu özgül toplumsal biçiminden, hareket ediyoruz. Bireysel ürünü elimize alıp, meta olarak içerdiği, ona meta damgasını vuran biçim belirlenimlerini çözümlüyoruz. Kapitalist üretimden önce ürünün büyük bir bölümü, meta olarak üretilmez, meta hâline gelmez. Öte yandan o dönemde, üretime giren ürünlerin büyük bir bölümü meta değildir, meta olarak üretim sürecine girmez. Ürünlerin metalara dönüşmesi sadece tek tük noktalarda yer alır, sadece üretim fazlasını ya da sadece tek tük alanları (manifaktür ürünleri) vb.ni kapsar. Ürünler, ne bütünüyle ticari mal olarak sürece girer ne hepten o şekilde oradan çıkar[154]. Gene de belirli sınırlar içindeki meta dolaşımı ve para dolaşımı, dolayısıyla ticaretin belirli bir derecede gelişmesi **sermaye oluşumunun** ve kapitalist üretim tarzının **ön koşuludur, başlangıç noktasıdır**. Kapitalist üretimin en basit ögesi olarak metadan hareket ederken onu, böyle bir ön koşul olarak ele alıyoruz. Ama öte yandan **meta** kapitalist üretimin ürünüdür, sonucudur. Başta onun ögesi olan, daha sonra, onun kendi ürünü olarak kendini ortaya koyar. Ancak kapitalist üretim temelinde, meta olmak ürünün genel biçimi hâline gelir ve kapitalist üretim ne kadar çok gelişirse bütün üretim bileşenleri, o sürece, meta olarak o kadar çok girer[155].

---

154 Bk. ... [1660] öncesinde buğdayın Fransa'da asla ticari mal sayılmadığının iddia edildiği *about* [aşağı yukarı] 1752 tarihli **Fransızca yapıt**. (K.M.)

Ange Goudar'ın, adsız olarak yayımlanmış şu kitabı kastediliyor: "Les intérêts de la France mal entendus ...", t. 1, Amsterdam 1757. Bu yapıt, Ch. Smith'in, Marx'ın "ek defter B" el yazmasında bir özetini çıkarmış olduğu şu kitabında zikredilir: "Three Tracts on the Corn-Trade and Corn-Laws," ikinci basım, London, 1766.

155 Yukarıdaki iki paragrafın başlığından sonra Marx şu notu düşer: "Cf. p. 444". Buna uyarak, el yazmasının 444. sayfasında birkaç kez ayraç içine alınarak vurgulanmış olan bu son paragrafın metnini buraya koyuyoruz.

ad 1. SERMAYENİN ÜRÜNÜ OLARAK METALAR

[441] **Meta**, burjuva zenginliğinin ögesel biçimi olarak bizim başlangıç noktamız, sermayenin ortaya çıkışının ön koşuluydu. Öte yandan **metalar** şimdi **sermayenin ürünü** olarak görünür.

Sunuşumuzdaki bu döngüsellik sermayenin **tarihî gelişmesine** uygun düşer. **Meta mübadelesi, meta ticareti** bu gelişmenin **ortaya çıkış koşullarından** birini oluşturmakla birlikte gelişmenin kendisi, **değişik üretim aşamaları** temelinde oluşur. Hepsinin ortak yönü, bunlarda kapitalist üretimin henüz hiç var olmaması ya da ancak mevziî olarak var olmasıdır. Öte yandan gelişmiş meta mübadelesi ve ürünün genel olarak zorunlu toplumsal biçimi olarak **meta biçimi** ancak **kapitalist üretim tarzının sonucudur**.

Öte yandan **kapitalist üretimin gelişmiş** olduğu toplumlara bakacak olursak buralarda meta, hem sermayenin sürekli ögesel <varoluş koşulu> ön koşulu olarak, öte yandan kapitalist üretim sürecinin dolaysız sonucu olarak görünür.

Meta ile paranın her ikisi, sermayenin ögesel ön koşulları olmakla birlikte ancak belli koşullar altında gelişip sermaye olur. Sermaye oluşumunun üzerinde yer alabileceği biricik temel (para dolaşımını içine alan) meta dolaşımı, yani şimdiden verilmiş, belli bir ölçüye kadar serpilmiş olan bir ticaret aşamasıdır. Oysa meta üretimi ile meta dolaşımı, varoluşları için hiçbir biçimde kapitalist üretim tarzını ön gerektirmez, hatta bunlar, daha önce açıklamış olduğum gibi[156] "burjuva-öncesi toplum biçimlerinde de ... vardır". Bunlar kapitalist üretim tarzının **tarihî ön koşuludur**. Ama öte yandan ancak kapitalist üretim temeli üzerindedir ki meta, ilk kez **ürünün genel biçimi** hâline gelir, her türlü ürün, meta biçimini almak zorunda olur, alım ve satım yalnız üretim fazlasını değil, tam da üretimin tözünü ele geçirir ve değişik üretim koşullarının kendileri, baştan aşağı, dolaşımdan çıkıp üretim sürecine giren **metalar** olarak kendilerini gösterir. Dolayısıyla **meta** bir yanda sermaye oluşumunun ön koşulu olarak görünse de öte yanda aynı **meta**, özünde, **ürünün genel ögesel biçimi** olduğu ölçüde, kapitalist üretim sürecinin ürünü ve sonucu olarak görünür. Ürünler, önceki üretim aşamalarında meta biçimini **kısmen** alır. Oysa sermaye ürününü, ister istemez, **meta**

---

156 **"Zur Kritik der Politischen Ökonomie", Berlin 1859**, p. 74. (K.M.)
Karl Marx, Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı, 6. bs., çev. Sevim Belli, Ankara, Sol Yayınları, 2005, s. 123.

olarak üretir.[157] Bu nedenle, kapitalist üretimin, **id est** sermayenin gelişmesi ölçüsünde, meta üzerine geliştirilmiş genel yasalar, örneğin değerle ilgili olanlar da, para dolaşımının, değişip gelişmiş biçimi içinde gerçekleşir.

Önceki üretim dönemlerine ait iktisadi kategorilerin bile kapitalist üretim tarzı temelinde nasıl özgül olarak değişik, tarihî bir karakter kazandığı burada kendini gösteriyor.

Kendisi sadece metanın dönüşmüş biçimi olan paranın sermayeye dönüşümü, ancak, emek yetisi işçinin kendisi için bir metaya dönüştüğü, yani meta ticareti kategorisi, eskiden dışlanmış ya da ancak mevziî olarak kapsamış olduğu bir alanı artık ele geçirdiği zaman yer alabilir. Ancak çalışan nüfus, ya **nesnel** emek koşulları arasında yer almaktan ya bizzat meta üreticisi olarak piyasada yer almaktan çıktığı, emeğinin ürünü yerine emeğinin kendisini, daha doğrusu emek yetisini sattığı vakit üretim, bütün kapsamı, bütün derinliği ve genişliğiyle **meta üretimi** hâline gelir, her türlü ürün metaya dönüşür ve her bireysel üretim alanının nesnel koşullarının kendileri, meta olarak o alanın içine girer. Ancak kapitalist üretim temelinde meta gerçekten **zenginliğin genel ögesel biçimi** hâline gelir. Sermaye örneğin tarımı henüz ele geçirmemişse ürünün büyük bir bölümü, meta olarak değil, hâlâ doğrudan doğruya geçim aracı olarak üretilmiş olacaktır; işçi nüfusunun büyük bir bölümü, henüz ücretli işçilere, emek koşullarının büyük bir bölümü de henüz sermayeye dönüşmemiş olacaktır. Toplumun içinde **rastgele** görünen gelişmiş iş bölümü ile işliğin içindeki kapitalist iş bölümünün birbirini karşılıklı olarak koşullayıp üretmesi bu durumun bir parçasıdır. Çünkü ürünün zorunlu biçimi olarak **metanın**, dolayısıyla mülk edinilişinin zorunlu biçimi olarak ürünün dışsallaştırılmasının tam gelişmiş **toplumsal iş bölümünü** varsaymasına karşılık ancak kapitalist üretim, dolayısıyla işliğin içinde de **kapitalist iş bölümü** temelindedir ki her türlü ürün, zorunlu olarak meta biçimini alır ve dolayısıyla bütün üreticiler, zorunlu olarak birer meta üreticisidir. Bu nedenle ilk kez kapitalist üretimin su yüzüne çıkışıyladır ki kullanım değeri, genel olarak mübadele değerince dolayımlanır.

---

157 **Sismondi**. (K.M.)

Jean-Charles-Léonard Simonde de Sismondi, "Études sur l'économie politique", t. 2, Bruxelles 1838, p. 161. Ayrıca bk. **Karl Marx: Ekonomi Politiğin Eleştirisinin Temelleri**, C. II, çev. Arif Gelen, Ankara, Sol Yayınları, 2003, s. 319-20.

3 nokta.

1. Kapitalist üretim ilk kez metayı bütün ürünlerin genel biçimi hâline getirir.

2. Meta üretimi, işçi üretim koşullarının bir parçası olmaktan (kölelik, serflik) ya da doğal olarak gelişen (naturwüchsig) ortaklaşalık (Gemeinwesen) [üretimin] temel[i] olmaktan (Hindistan) çıkar çıkmaz; kısacası emek gücünün kendisinin, genel olarak meta hâline geldiği andan başlayarak, zorunlu olarak kapitalist üretime götürür.

3. Kapitalist üretim, meta üretiminin temelini, tecrit edilmiş bağımsız üretimi ve meta sahiplerinin mübadelesini ya da eş değerler mübadelesini, ortadan kaldırır. Sermaye ile emek gücünün mübadelesi, biçimsel hâle gelir:

Bu açıdan bakılınca, üretim koşullarının kendilerinin **emek sürecine** hangi biçimde girdiği, örneğin değişmez sermaye, makineler vb.nin bir bölümü gibi değerlerini yavaş yavaş ürüne mi verdiği, yoksa ham madde gibi maddeten onun içine mi karıştığı; {443} ürünün bir parçasının örneğin tarımda tohum gibi üreticinin kendisi tarafından doğrudan doğruya emek aracı olarak yeniden mi kullanıldığı, yoksa önce satılıp sonra yeniden bir emek aracına mı dönüştürüldüğü hiç fark etmez. Bütün üretilmiş emek araçları, üretim sürecinde kullanım değerleri olarak gördükleri hizmet bir yana bırakılırsa şimdi, **değerlenme sürecinin** birer ögesi olma işlevini de yerine getirir. Gerçek paraya dönüştürülmediklerinde hesap parasına dönüştürülürler, birer mübadele değeri olarak ele alınırlar ve ürüne şu ya da bu tarzda ekledikleri değer ögesi tam tamına hesaplanır. Örneğin tarım, kapitalistçe işletilen bir sanayi dalı hâline geldiği –kapitalist üretim kırsal alanda yer ettiği– ölçüde, tarım piyasa için üretim yaptığı, **metalar**, yani kendi dolaysız tüketimi [için] değil de satış için maddeler ürettiği ölçüde – o da bir o kadar masraflarını hesaplar, bunların her *item*[158]'ını, meta olarak, (onu ister bir üçüncü kişiden ister kendi kendinden, **üretimden**, satın alsın) dolayısıyla meta bağımsız bir mübadele değeri olarak ele alındığı ölçüde, **para** olarak ele alır. Öyle ki buğday, saman, sürü hayvanları, her türden tohum vb., meta olarak **satıldıkları** –ve satış olmadan ürün sayılmadıkları– için üretime de, **meta** olarak ya da para olarak girer. **Ürünler** kadar, doğal olarak –o ürünlerle özdeş şeyler olan– **üretim koşulları, ürünlerin ögeleri** de **meta** hâline ge-

158 kalem

lir ve değerlenme süreci dikkate alındığı ölçüde mübadele değerinin bağımsız biçimi içinde, **para büyüklükleri** olarak hesaba geçirilir. Burada, ürünün **kullanım değeri ile mübadele değerinin birliği**, yani **meta** olması gibi dolaysız üretim süreci de her zaman **emek süreci ile değerlenme sürecinin** ayrılmaz birliğidir. Bu biçimsel yönleri bir yana bırakırsak: *Farmer*[159] söz gelimi **masraflarını satın aldığı** ölçüde tohum ticareti, gübre ticareti, damızlık ticareti vb. –o gelirlerini **satarken**– gelişir. Böylece bireysel *farmer* için bu üretim koşulları, edimsel olarak da, dolaşımdan çıkıp üretim sürecine girer; bunların giderek artan bir ölçüde gerçekten **satın alınmış** (ya da **satın alınabilir**) metalar olmasıyla dolaşım, olgusal olarak üretiminin ön koşulu hâline gelir. Aynı zamanda sermayesinin birer **değer parçasını** oluşturan maddeler, emek araçları olarak bunlar onun gözünde zaten birer metadır. (O yüzden bunları, üretime **in natura** geri verirken *qua* **üretici**[160] kendisine satılmış gibi hesaplar.) Nitekim bütün bunlar, tarımın kapitalist üretim tarzının gelişmesi, yani giderek artan bir ölçüde fabrika gibi işletilmesiyle aynı oranda gelişir.

Ürünün genellikle zorunlu biçimi olarak, kapitalist üretim tarzının özgüllüğü olarak meta, kapitalist üretimin gelişmesinin ortaya çıkardığı büyük ölçekli üretimde, **ürünün** tek yanlılığı ve **kitleselliğinde** elle tutulur bir şekilde kendini gösterir. Bu özellikler, ona, toplumsal olan ve toplumsal bağıntılara sıkı sıkıya bağlı bir karakter dayatırken, kullanım değeri olarak, üreticinin ihtiyacının karşılanmasıyla olan dolaysız ilişkisinin, bütünüyle rastgele ve önemsiz olan, özsel olmayan bir şeymiş gibi görünmesine yol açar. Yalnız sermayeci olarak üretim yapan üreticinin geçimi için bir zorunluluk olarak değil, üretim sürecinin kendisinin yenilenmesi ve sürekliliği için bir zorunluluk olarak da, bu kitle ürününün, mübadele değeri olarak gerçekleştirilmesi, metanın başkalaşmasından geçmesi gerekir. O yüzden de ticaretin alanına girer. {444} Alıcısı dolaysız tüketici değil, metanın başkalaşmasını, kendisinin bir işi olarak yürüten tüccardır.[161] Nihayet kapitalist üretimle birlikte üretim alanlarının çeşitliliği, yani ürünün mübadele edilebilirlik alanı, sürekli olarak birçok katına çıkartılınca ürün, meta

159 Çiftçi

160 **üretici olarak**

161 **Sismondi**. (K.M.)

Marx burada muhtemelen şu kaynağa atıf yapıyor: Jean-Charles-Léonard Simonde de Sismondi, "Nouveaux principes d'économie politique", 2. éd., 1.1, Paris 1827, p. 81/82.

olarak karakterini, dolayısıyla mübadele değeri olarak karakterini daha da geliştirmiş olur.[162]

Kapitalist üretimden çıktığı şekliyle **meta**, kapitalist üretimin ögesi, ön koşulu olarak başlangıç noktamız olan metadan farklı belirlenmiştir. Biz, belirli bir emek-zaman miktarını nesnelleştiren, dolayısıyla verili büyüklükte bir mübadele değeri olan bağımsız bir madde olarak bireysel metadan hareket etmiştik.

Meta şimdi ikili bir belirlenim içinde görünüyor:

1. İçinde nesnelleşmiş olan, kullanım değerini bir yana bırakacak olursak belirli bir toplumsal olarak gerekli emek miktarıdır; ama başlı başına metada, bu nesnelleşmiş emeğin kimden kaynaklandığı vb. tamamen belirsiz kalsa (ve gerçekten önemsiz olsa) da **sermayenin ürünü** olarak **meta**, kısmen karşılığı ödenmiş, kısmen karşılığı ödenmemiş emek kapsar. Bu ifadenin, emeğin kendisi doğrudan alınıp satılmadığı sürece doğru olmadığı daha önce belirtilmişti. Ama metanın içinde bir toplam emek tutarı **nesnelleşmiştir**. Bu nesnelleşmiş emeğin bir bölümü (eş değeri ödenmiş olan değişmez sermaye bir yana bırakılırsa) işçi ücretinin eş değeriyle mübadele edilmiş, başka bir bölümü, eş değersiz olarak sermayeci tarafından mülk edinilmiştir. Her iki bölüm, nesnelleşmiş oldukları için, meta değerinin birer bölümü olarak elde bulunur. Ve birini, karşılığı ödenmiş, öbürünü, karşılığı ödenmemiş emek olarak karakterize etmek, bir kısaltma olarak işe yarar.

{445} 2. Bireysel meta, maddeten, sermayenin toplam ürününün bir parçası olarak, onun ürettiği *lot*[163]'un bir kesri olarak görünmekle kalmaz. Karşımızdaki artık bireysel bağımsız meta, bireysel ürün değildir. Sürecin sonucu olarak görünen, tek tek metalar değil, öndelenmiş sermayenin değeri + artık değerin –mülk edinilmiş artık emeğin– içinde yeniden üretilmiş olduğu bir **meta kütlesidir** ve bunun tek tek her biri: **sermayenin** değerinin ve onun ürettiği artık değerin taşıyıcısı. Bireysel meta için kul-

---

162 Krş. **"Zur Kritik der Politischen Ökonomie"**, p. 17.

Ayrıca **Wakefield**. (K.M.)

Krş. Katkı, s. 58.

Marx, Edward Gibbon Wakefield'in şuradaki yorumuna gönderme yapıyor: Adam Smith, "An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations", vol. 1, London 1835. p. 61. Ayrıca bk. Grundrisse, Arif Gelen, II, s. 241 ve MEW, Bd. 26.3, s. 249/250 ve 283/284.

163 tutam

lanılmış emek –değişmez sermayenin, salt *déchet*[164] olarak toplam ürünün değerine giren parçası için olduğu kadar, ortaklaşa tüketilen üretim koşulları için de geçerli olan hesaplamanın bir ortalama, yani düşünsel bir kestirim olması yüzünden, nihayet emeğin doğrudan toplumsal olması ve iş birliği yapan çok sayıda bireyin ortalama emeği olarak eşitlenip kestirilmesi yüzünden– artık hesaplanamaz. Bu emek, yalnızca, kendisinin payına düşen ve **düşüncel** olarak kestirilen toplam emeğin bir kesri olarak hesaba katılır. Bireysel metanın **fiyatı belirlenirken**, sermayenin içinde yeniden üretildiği toplam ürünün, salt düşüncel bir parçası olarak görünür.

3. Bu hâliyle, yani bize başlangıçta bağımsız gibi görünen metadan farklı olarak sermayenin toplam değerinin + artık değerin taşıyıcısı –**sermayenin ürünü** olarak– aslında, şimdi kendini değerlendirmiş olan sermayenin dönüşmüş biçimi olarak **meta**, şimdi, eski sermaye değeri ve keza kendisince üretilmiş artık değerin gerçekleşmesi için olması gereken **satış hacminde, boyutlarında** kendini gösterir. Tek tek metaların ya da tek tek metaların bir bölümünün değerleri üzerinden satılması, bunu sağlamaya kesinlikle yetmez.

Metanın, dolaşıma uygun bir duruma getirilmesi için, ikili bir varoluş tarzı edinmek zorunda olduğunu daha önce görmüştük.[xliii] Alıcının karşısına, belirli yararlı özellikleri olan bir mal olarak, ister bireysel ister üretken tüketimin olsun belirli ihtiyaçlarını karşılayan belirli bir **kullanım değeri** olarak çıkması yetmez. Mübadele değerinin, gerçi düşüncel olan, ama kullanım değerinden değişik ve ondan ayrı, bağımsız olan bir **biçim** kazanmış olması gerekir. Kullanım değeri ile mübadele değerinin birliği olarak, ama onun içinde aynı zamanda ikilenmiş olarak **görünmesi** gerekir. Mübadele değeri, bu özerk, kullanım değerinden bütünüyle bağımsız biçimi, maddeleşmiş toplumsal emeğin salt varoluşu olarak metanın **fiyatında** edinir. Çünkü fiyat, mübadele değerinin, mübadele değeri olarak, yani **para** olarak, daha doğrusu **hesap parası** olarak dile getirilişidir.

İmdi, gerçekte örneğin demir yolları, büyük binalar vb. gibi öyle tek tek metalar vardır ve bunlar bir yandan öylesine sürekli türden, öte yandan öylesine hacimlidir ki, öndelenmiş sermayenin bütün ürünü, **tek** bir meta olarak görünür. O hâlde burada, tek metanın ele alınışında ken-

---

164 hurda

xliii Karl Marx, **Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı**, 6. bs., çev. Sevim Belli, Ankara, Sol Yayınları, 2005, s. 91.

dini gösteren yasa, yani **fiyatın**, para cinsinden dile getirilmiş değerden başka bir şey olmayışı geçerli olacaktır.[xliv] Sermayenin toplam değeri + artık değer, tek metanın içinde kapsanır ve hesap parası cinsinden dile getirilir. Böyle bir metanın fiyatının belirlenmesi bireysel metanınkinden çok farklı olmaz; çünkü sermayenin **toplam ürünü** burada gerçekten **tek** bir meta olarak mevcut olur. Öyleyse bu konu üzerinde uzun uzun durmaya gerek yoktur.

Ne var ki metaların çoğunluğu ayrık türdendir (ve sürekli olanlar bile düşüncel düzeyde çoğunlukla ayrık birer büyüklük olarak ele alınabilir), yani belli bir malın birer kütlesi olarak görüldüklerinde, özel birer kullanım değeri olarak kendilerine geleneksel olarak uygun düşen **ölçülere** göre bölünebilirler, [446] söz gelimi a ölçek buğday, b kilo kahve, c arşın keten bezi, x düzine bıçak – burada tek metanın kendisi ölçü birimi sayılır vb.

Şimdi ilkin, sermayenin, hacmi ne olursa olsun ve ister ayrık ister sürekli olsun, her zaman **tek** bir meta olarak görülebilecek olan **toplam ürünüyle** uğraşmamız gerekiyor. O nedenle de bu tek kullanım değerinin mübadele değeri, bu toplam ürünün toplam değerinin ifadesi olarak **toplam fiyatta** kendini ortaya koyar.

Değerlenme sürecini incelediğimizde görmüştük ki, öndelenmiş değişmez sermayenin bir parçası, söz gelimi binalar, makineler vb., sadece emek aracı olarak emek sürecinde yitirdiği belirli değer kotalarını ürüne aktarır, asla kendisinin kullanım değeri biçiminde ürüne *materialiter*[165] girmez, uzunca bir dönem boyunca emek süreci içinde meta üretimine yaramaya devam eder ve belirli bir dönem içinde, o dönem içinde yaratılan ürüne aktardığı değer parçası, bu belirli dönemin, emek aracı olarak toplam değerini yitirip ürüne aktarma yoluyla yıprandığı toplam döneme olan oranına göre kestirilir. Öyle ki örneğin 10 yıl boyunca hizmet görüyorsa ortalama bir hesaba göre bir yıllık ürüne değerinin 1/10'unu aktarmış, değerinin 1/10'unu sermayenin yıllık ürününe eklemiş olacaktır.[xlv] Değişmez sermayenin bu parçası, belli bir ürün kütlesi üretilip elden çıkarıldıktan sonra, emek aracı olarak hizmet vermeye ve yukarıda anılan ortalama kestirim uyarınca sürgit belirli bir değeri temsil etmeye devam ettiği ölçüde, elden çıkarılmış ürün kütlesinin değer oluşumuna girmez. Bu parçanın toplam değeri, elden çıkarılmış ürün kütlesinin,

xliv Marx, bu yasayı daha **Grundrisse: Ekonomi Politiğin Eleştirisinin Temelleri**'nde ve **Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı**'da formüle etmişti. Grundrisse, C. I, çev. Arif Gelen, Ankara, Sol Yayınları, 1999, s. 69 ve 115-16, ayrıca **Katkı**, s. 87-94 ve 110-12

165 maddeten

xlv Bk. dn. iii. Bu basımda, s. 206 ve 212-13.

üretilmesine daha önce katkıda bulunmuş olduğu ürün kütlesinin değeri için ancak şu açıdan belirleyicidir: Belirli bir süre boyunca aktardığı değer, toplam değerinin bir kesri olarak tahmin edilir; hizmet etmiş ve değerinin bir parçasını aktarmış olduğu sürenin, hizmet etmekte ve toplam değerini ürüne aktarmakta olduğu toplam süreye olan oranıyla belirlenir. Bundan başka, var olmaya hâlâ devam eden değeri, daha önce elden çıkarılmış meta kütlesinin değer kestirimi için hesaba katılmaz. Öyleyse bu metalarla ilişkili olarak sıfıra eşitlenebilir. Ya da sonuç aynı olmak üzere ve eldeki amaç bakımından basitlik sağlamak için sorunu, **toplam sermaye**, değişmez bölümünün, ancak uzunca üretim dönemleri boyunca bütünüyle ürüne giren parçası dâhil olmak üzere, tamamen söz konusu toplam sermayenin ürünü içinde kapsanmış, onun içine karışmış gibi ele alabiliriz.

O hâlde, toplam ürünün = 1200 arşın keten bezi olduğunu varsayalım. Öndelenmiş sermaye = 100 l. olsun; bunun 80 l.sı değişmez sermayeyi, 20 l.sı değişir sermayeyi temsil etsin ve artık değer oranı = %100 olsun. Öyle ki işçi, iş gününün yarısında kendisi için, öteki yarısında sermayeci için bedelsiz çalışmaktadır. Böyle bir durumda, üretilmiş artık değer = 20 l., 1200 arşının toplam değeri ise = 120 l. olup bunun 80 l.sı, değişmez sermayece eklenen değeri, 40 l.sı, yeni eklenen emeği temsil eder; bunun da yarısı işçi ücretini yerine koyarken öteki yarısı artık emeği temsil eder [447] ya da artık değeri oluşturur.

Yeni eklenen emek dışında kapitalist üretimin ögeleri zaten meta olarak, yani belirli fiyatlarla üretim sürecine girdiği için, değişmez sermayenin eklediği değer zaten **fiyat** olarak verilmiştir, söz gelimi yukarıdaki örnekte keten, makineler vb. için 80 l. Ama yeni eklenen emeğe gelince, zorunlu geçim araçlarınca belirlenmiş işçi ücreti 20 l., artık emek de, karşılığı ödenmiş emek kadarsa bu emek, 40 l.lık bir fiyatta kendini ortaya koymak zorundadır; çünkü eklenen emeğin kendini ortaya koyduğu değer, kesinlikle, hangi ilişkiler içinde karşılığının ödendiğine değil, o emeğin miktarına bağlıdır. Öyleyse 100 l.lık sermayenin ürettiği 1200 arşının toplam fiyatı = 120 l.

Peki, bireysel metanın, bu örnekte keten bezi arşınının değerini nasıl belirleyeceğiz? Belli ki toplam ürünün **toplam fiyatını**, verili ölçülere göre kesirlere bölünmüş, bölümlenmiş ürün sayısına bölerek, ürünün **toplam fiyatını, kullanım değeri** kütlesi içinde kapsanmış olan ölçülerin **sayısına** bölerek, yani söz gelimi eldeki örnekte 120 l./1200 arşın; bu, keten bezi arşını başına 2 sh'lik bir fiyat verir. Keten bezinin ölçüsü olarak iş gören arşın şimdi, yeni kesirlere bölünüp, ölçek olarak daha

da geliştirilecek olursa yarım arşın vb.nin fiyatını da aynı şekilde belirleyebiliriz. O hâlde bireysel metanın fiyatı, kullanım değerinin, toplam ürünün kesri olarak, fiyatının ise, sermayenin ürettiği toplam değerin, buna uygun düşen kesri olarak hesaplanmasıyla belirlenir.

Emeğin üretkenliği ya da **üretici gücünün** değişik derecelerine uygun olarak, aynı emek-zamanın bambaşka bir ürün miktarında ya da aynı büyüklükteki mübadele değerinin bambaşka kullanım değeri miktarlarında kendini ortaya koyduğunu görmüştük.[xlvi] Elimizdeki örnekte, keten dokuma emeğinin üretkenliğinin dört katına çıktığını varsayalım. 40 l. içinde temsil edilmiş emeğin harekete geçirmiş olduğu değişmez sermaye, keten, makineler vb. = 80 l. idi. Dokuma emeğinin üretkenliği dört katına çıkarsa bunun dört katını, yani 320 l.lık keten vb.ni harekete geçirir. Ve arşın sayısı, dört katına çıkarak 1200'den 4800 arşına yükselir. Ama yeni eklenen dokuma emeği, miktarı aynı kaldığı için, eskiden olduğu gibi 40 l.da temsil edilir. O hâlde 4800 arşının toplam fiyatı şimdi 360 l., her bir arşının fiyatı ise 360 l./4800 arşın = 1 arşın 1 ½ sh. Her bir arşının fiyatı, ¼ kadar azalarak 2 sh veya 24 d'den 1 ½ sh ya da 18 d'ye düşer; çünkü ketenin içinde kapsanmış değişmez sermaye, keten bezine dönüştürülürken ¼ daha az ek canlı emeği soğurur ya da aynı dokuma emeği miktarı, daha büyük bir ürün miktarına dağılır.[xlvii] Ne var ki buradaki amacımız bakımından, öndelenmiş toplam sermayenin **aynı** kaldığı, ama emeğin üretici gücünün salt doğa koşulları, örneğin mevsimin uygunluğu ya da uygunsuzluğu nedeniyle aynı kullanım değeri[nin], {448} örneğin buğdayın çok değişik miktarlarında [kendini] ortaya koyduğu bir örneği almak daha iyi olacaktır. Tutalım ki örneğin *in the production of wheat, spent upon an acre of land*[166] emek miktarı 7 l.da kendini ortaya koymakta, bunun 4 l.sı, yeni eklenen emeği, 3 l.sı, değişmez sermaye içinde önceden nesnelleşmiş emeği temsil etmektedir. Varsayılan artık emek/gerekli emek oranı = 100/100 uyarınca 4 l.nın 2 l.sı işçi ücreti, 2 l.sı da artık emek olsun. Ama mevsim değiştikçe *crop*[167]'un *vary*[168] etmesi gerekiyor.

---

xlvi Bk. dn. iii. Bu basımda, s. 57-60.

xlvii Bireysel arşının fiyatının ¼ kadar azalmasının nedeni, ürünün toplam değerinin üç katına çıkması (120 l.dan 360 l.ya), ürün kütlesinin ise dört katına çıkmasıdır (1200'den 4800 arşına).

166 buğday üretiminde, bir dönüm toprak üzerinde harcanan

167 rekolte

168 değişmek

Toplam ölçek sayısı	*one*[171] ölçek	Toplam ürünün değeri ya da fiyatı
"*When he has 5*[172]	*he can sell 28sh*[173]	7 l.
4½	*about*[174] 31	keza
4	35	"
3½	40	"
3	46sh 8d	"
2½	56	"
2	70	" " 17.45

1 dönüm için öndelenmiş 5 l.lık sermaye[nin] toplam ürününün **değeri** ya da **fiyatı**, burada hep aynı = 7 l. kalır; çünkü nesnelleşmiş ve yeni eklenmiş canlı emeğin öndelenmiş toplamı sabit kalır. Ama bu aynı emek çok değişik ölçek miktarlarında kendini ortaya koyar; dolayısıyla bireysel ölçeğin, toplam ürünün aynı kesrinin, fiyatları çok değişiktir. Ancak aynı sermayeyle üretilmiş tek tek metaların fiyatlarındaki bu değişim, artık değer oranında, artık değerin değişir sermayeye oranında ya da iş gününün tümünün karşılığı ödenmiş ve ödenmemiş emeğe ayrılma oranında hiçbir değişiklik yapmaz. Yeni eklenen emeğin kendini ortaya koyduğu toplam değer aynı kalır; çünkü arşının fiyatı ister 2 ister ½ sh olsun aynı canlı emek miktarı eskisi gibi değişmez sermayeye eklenmekte, artık değerin işçi ücretine ya da emeğin karşılığı ödenmiş parçasının karşılığı ödenmemiş parçasına oranı aynı kalmaktadır. Bireysel arşınla ilişkili olarak değişen, ona eklenmiş olan toplam dokuma emeği miktarıdır; ama bu toplam miktarın, karşılığı ödenmiş ve ödenmemiş emeğe ayrılma oranı, ister daha büyük ister daha küçük olsun bu toplam miktarın, her bir arşında kapsanmış her kesri için aynı kalır. Aynı şekilde, **verili** varsayım altında, emeğin üretkenliğinin azalmakta olduğu ikinci örnekte ölçek fiyatının yükselişi, yeni eklenmiş emeğin daha az ölçeğe dağılması, dolayısıyla daha büyük bir yeni eklenmiş emek miktarının her bir ölçeğe düşmesi keyfiyeti, {449} her bir ölçeğin soğurduğu bu daha büyük ya da daha küçük emek miktarının, karşılığı ödenmiş ve ödenmemiş emeğe ayrılma oranında hiçbir fark yaratmaz; ne sermayenin üretmiş olduğu toplam artık değerde ne her bir ölçeğin değerinde, ona yeni eklenmiş değere göreceli olarak kapsanmış olan artık değer

---

169 Bir

170 Elindeki 5 iken

171 28 sh'e satabilir

172 Aşağı yukarı

173 **p. 108, "An Inquiry into the Connection etc." By a Farmer. Lond. 1773. (K.M.)** Yazar John Arbuthnot'tur.

kesrinde herhangi bir fark yaratır. Verili varsayımlar altında, belirli bir emek aracı miktarına eklenen canlı emek daha çok olursa, ona eklenen karşılığı ödenmiş ve ödenmemiş emek bir o kadar artar; daha az olursa, eklenen karşılığı ödenmiş ve ödenmemiş emek bir o kadar azalır. Ama yeni eklenen emeğin bu iki bileşeni arasındaki **oran, değişmeden** kalır.

Buradaki amacımız bakımından önemli olmayan birtakım bozucu etkiler bir yana bırakılırsa, emeğin üretkenliğini sürekli olarak yükseltmek, dolayısıyla aynı ek emekle ürünlere dönüştürülmüş üretim araçları kütlesini sürekli olarak artırmak, yeni eklenmiş emeği sürekli olarak, deyim yerindeyse daha büyük bir ürün kütlesine dağıtmak, dolayısıyla bireysel metanın **fiyatını** düşürmek ya da genel olarak meta fiyatlarını **ucuzlatmak** kapitalist üretim tarzının eğilimi ve sonucudur. Ama meta fiyatlarındaki bu ucuzlama, kendinde ve kendi için ne aynı değişir sermayenin ürettiği artık değer **kütlesinde** ne bireysel metanın içinde kapsanmış olan yeni eklenmiş emeğin, karşılığı ödenmiş ve ödenmemiş emeğe orantılı bölünüşü ya da bireysel meta içinde gerçekleşen artık değer oranında herhangi bir değişmeyi işin içine katar. Belirli bir keten, masura vb. miktarı, bir arşın keten bezine dönüşmek için daha az dokuma emeği soğurursa, bu daha büyük ya da daha ufak dokuma emeğinin, karşılığı ödenmiş ve ödenmemiş emeğe bölünme oranında hiçbir değişiklik olmaz. Belirli bir önceden nesnelleşmiş emek miktarına yeni eklenen canlı emeğin **mutlak miktarı**, bireysel meta açısından değişen bu daha büyük ya da daha küçük miktarın, karşılığı ödenmiş ve ödenmemiş emeğe bölünme **oranında** hiçbir değişikliğe yol açmaz. Demek ki, meta fiyatlarında meydana gelen ve emeğin üretici gücündeki bir değişimden kaynaklanan değişime ya da bu meta fiyatlarının düşmesi ve metanın ucuzlamasına karşın, karşılığı ödenmiş ve ödenmemiş emek oranı, genel olarak, sermayenin gerçekleştirdiği artık değer oranı **sabit** kalabilir. Emek araçlarına yeni eklenen emeğin üretici gücünde değil de, emek araçlarını yaratan emeğin üretici gücünde bir değişim devreye girse, dolayısıyla bunların fiyatı yükselse ya da azalsa bile, **meta fiyatlarında** bu yüzden ortaya çıkan değişimin, bunlarda kapsanmış olan ek canlı emeğin, karşılığı ödenmiş ve ödenmemiş emek arasındaki sabit bölünüşünü değiştirmeyeceği, bir o kadar açıktır.

Tersine. **Meta fiyatlarında değişim** sabit bir artık değer oranını, ek emeğin, karşılığı ödenmiş ve ödenmemiş emeğe sabit olarak bölünmesini nasıl dışlamıyorsa **meta fiyatlarının değişmezliği** de, artık değer oranında bir değişimi, yeni eklenen emeğin, karşılığı ödenmiş ve ödenmemiş emeğe orantılı bölünüşünde bir değişmeyi dışlamaz. Sorunu basitleştirmek için, sözü edilen iş dalında **kapsanan her türlü emeğin üretici gücünde bir değişim** olmadığını, yani söz gelimi yukarıdaki örnekte dokuma emeğinin ya da keten, masura vb. sağlayan emeğin

üretkenliğinde herhangi bir değişimin devreye girmediğini varsayalım. Yukarıdaki varsayım uyarınca 80 l. değişmez, 20 l. değişir sermayeye yatırılmaktadır. Bu 20 l., 20 dokumacının 20 gününü (çalışma günü vb.) temsil etsin. Varsayım uyarınca bunlar, 40 l. üretiyor, yani yarım gün kendileri için, yarım gün sermayeci için çalışıyorlardı. Ama ayrıca {450} varsayalım ki iş günü = 10 saat iken şimdi süresi 12'ye uzatılmakta, böylece artık emek adam başına 2 saat artmaktadır. Toplam iş günü, 1/5 kadar artarak 10 saatten 12'ye çıkar. 10 : 12 = 16 2/3 : 20 olduğundan, aynı 80 l.lık değişmez sermayeyi harekete geçirmek, dolayısıyla 1200 arşın keten bezi üretmek için şimdi sadece 16 2/3 dokumacı gerekli olacaktır. (Çünkü 10 saat çalışan 20 adam 200 saat çalıştığı gibi, 12 saat çalışan 16 2/3 adam da 200 saat çalışmış olur.) Ya da eskisi gibi işçi sayısını 20'de tuttuğumuzda şimdi 200 saat yerine 240 saat emek ekleyeceklerdir. Ve hafta başına günde 200 saatin değeri 40 l.da dile getirildiği için hafta başına günde 240 saatin değeri 48 l.da dile getirilmiş olur. Ama emeğin üretici gücü vb. aynı kaldığı için ve 40 l.nın üstüne 80 l. değişmez sermaye geldiği için 48 l.nın üstüne 96 l. değişmez sermaye gelir. O hâlde harcanmış sermaye 116 l. tutar; onun ürettiği meta değeri ise = 144 l. Ama 120 l. = 1200 arşın olduğundan 128 l. = 1280 arşın. O hâlde arşın fiyatı: 128/1280 = 1/10 l. = 2 sh.[xlviii] Eskiden olduğu gibi, emek araçlarında nesnelleşip onlara yeni eklenmiş aynı toplam dokuma emeği miktarına mal olduğu için tek arşının fiyatı değişmez. Ama her arşında kapsanmış artık değer büyür. Daha önce 1200 arşına 20 l., dolayısıyla 1 arşına 20 l./1200 = 2/120 = 1/60 l. = 1/3 sh = 4 d düşüyordu. Şimdi 1280 arşına 28 l., [1 arşına] 5 1/3 d düşer; 5 1/3 d x 1280 = 28 l. olduğundan, 1280 arşın içinde kapsanmış artık değerin gerçek toplamıdır. Aynı şekilde, 8 l.lık ek artık değer = 80 arşın (arşını 2 sh'den) ve nitekim arşın sayısı 1200'den 1280 arşına çıkar.

Meta fiyatı burada aynı kalır; emeğin üretici gücü aynı kalır. İşçi ücretine yatırılmış sermaye aynı kalır. Gene de artık değer toplamı 20'den 28'e çıkar ya da 8 birim kadar artar ki bu artış 20'nin 2/5'idir; 8 x 5/2 = 40/2 = 20 olduğundan artış oranı %40'tır. Bu, toplam artık değerin büyüme yüzdesidir. **Artık değer oranına** gelince, başlangıçta %100 olan bu oran şimdi %140'tır.

Bu baştan savma sayılar sonradan düzeltilebilir. Şimdilik yeterli olan, **meta fiyatları değişmezken** {451} aynı değişir sermaye **daha çok** emeği harekete geçirdiği, dolayısıyla yalnız **fiyatı** aynı olan **daha çok** meta değil, karşılığı ödenmemiş **daha çok** emek kapsayan daha çok meta ürettiği için, artık değerin büyümesidir.

---

xlviii Bk. dn. iii. Bu basımda, s. 206 ve 212-13.

Doğru hesaplama aşağıdaki karşılaştırmada gösterilmekle birlikte, önceden söylenmesi gereken birkaç şey var:

20 v başlangıçta = 20 on saatlik gün (bunu çalışma günleri olarak 6 ile çarpabilmemizin konumuz bakımından önemi yoktur) ve iş günü = 10 saat ise bu toplam emek = 200 saat.

Gün 10'dan 12 saate (ve artık değer 5'ten 7'ye) uzatılırsa 20'nin toplam emeği = 240 saat.

200 saat emek 40 l.da kendini ortaya koyuyorsa 240 48 l.da kendini ortaya koyar.

200 saat 80 l.lık değişmez sermayeyi harekete geçiriyorsa, 240'ın harekete geçirdiği, 96 l. olur.

200 saat 1200 arşın üretiyorsa 240 saat 1440 arşın üretir.

Ve işte aşağıdaki karşılaştırma:

	c	v	m	Toplam ürün değeri	**Artık değer oranı**	Artık değer toplamı	Arşın	Arşın fiyatı	Arşın başına dokuma emeği miktarı	Artık emek	Artık emek oranı
I)	80 l.	20 l.	20 l.	120 l.	%100	20	1.200	2 sh.	8 d	4 d	4 : 4 = %100
II)	96 l.	20 l.	28 l.	144 l.	%140	28	1.440	2 sh	8 d	$4\frac{2}{3}$ d	$4\frac{2}{3} : 3\frac{1}{3}$ = %140

7:5 = saat sayısı 5'ten 7'ye yükseldi.

Mutlak artık değerin yükselmesinin sonucu olarak, *i. e.* iş gününün uzatılması yoluyla, uygulanan toplam emek miktarı içindeki oran 5 : 5'ten 7 : 5'e, %100'den 140'a çıkmış olup bu oran, keza **her bir** arşın içinde kendini göstermektedir. Ne var ki toplam artık değer kütlesini, bu daha yüksek oranda kullanılan işçilerin **sayısı** belirler. Bu sayı, iş gününün uzatılması nedeniyle azalsaydı – yani aynı emek miktarı, iş gününün uzatılması sayesinde daha az sayıda işçiyle uygulanıyor olsaydı artık değerin mutlak toplamı değil, ama yükselme oranı **aynı** kalırdı.

Şimdi tersine, **iş gününün aynı** = 10 saat kaldığını, ama ne dokuma emeğini kullanan değişmez sermayede ne dokuma emeğinin kendisinde, fakat ürünleri işçi ücretine giren başka sanayi dallarındaki **emeğin üretkenliğindeki bir artıştan** dolayı gerekli emeğin 5'ten 4 saate indiğini, böylece işçilerin artık sermayeci için 5 yerine 6 saat, kendileri için

ise 5 yerine 4 saat çalıştıklarını varsayalım. [452] Artık emeğin gerekli emeğe oranı, 5 : 5 = 100/100, %100 iken şimdi 6 : 4 = 150 : 100 = %150 olur.

Eskiden olduğu gibi 10 saat süreyle kullanılan 20 adam = 200 saat; eskiden olduğu gibi aynı 80 l.lık değişmez sermayeyi harekete geçirir. Toplam ürünün değeri, eskiden olduğu gibi 120 l., arşın sayısı = 1200, arşın fiyatı = 2 sh. Çünkü üretim fiyatlarında değişen hiçbir şey yoktur. 1'in toplam ürünü (değerce) = 2 l., 20'nin = 40 idi. Ama günde 5 saat haftada = 20 ise 4 = 16'dır ki bununla aynı geçim araçları kütlesini satın alır. Artık yalnızca 4 saat gerekli emek harcayan 20 kişiye yapılan ödeme = eskiden 20 iken yerine 16 l. Değişir sermaye, 20'den 16'ya düşse de, eskiden olduğu gibi aynı mutlak emek miktarını harekete geçirir. Ama bu miktar farklı dağılır. Eskiden ½'nin karşılığı ödeniyor, ½'ninki ödenmiyordu. Şimdi 10 saatin 4'ünün karşılığı ödenir, 6'sınınki ödenmez, yani 2/5'in karşılığı ödenir, 3/5'inkinin ödenmez; ya da 5 : 5 yerine 6 : 4 oranı, dolayısıyla %100'lük bir artık değer oranı yerine 150'lik bir oran. Artık değer oranında %50 yükselme. Arşın başına 3 ½ d karşılığı ödenmiş, 4 4/5 d karşılığı ödenmemiş dokuma emeği düşer; bu, yukarıda olduğu gibi 24/5 : 16/5 ya da 24 : 16'dır. Dolayısıyla şunları elde ederiz [bk. Çizelge 1]:

Burada, artık değer toplamının, II'de olduğu gibi 28 değil, yalnızca 24 olduğu gözleniyor. Ama III'te harcanan değişir sermaye, 20 birim olarak aynı kalsaydı, uygulanan emeğin **toplam miktarı** yükselirdi; çünkü aynı kalışı, 16'lık bir değişir sermaye harcanmış olmasından ötürüdür. Öyleyse 20 16'dan ¼ [kadar] büyük olduğu için ¼ kadar artmış olurdu. **Yalnız artık emeğin karşılığı ödenmiş emeğe olan oranı değil, uygulanan emeğin toplam miktarı yükselirdi.** 16 bu yeni oranda 40 l. sağladığından 20, 30'u artık değer olmak üzere 50 sağlar. 40 l. = 200 saat ise 50 = 250 saat olur. Ve 200 80 c'yi harekete geçiriyorsa 250 saat 100 c'yi harekete geçirir. Nihayet 200 saat 1200 arşın üretiyorsa 250 saat 1500 arşın üretir. O hâlde hesap şöyle olur [bk. Çizelge 2]:

Genel olarak şunu kaydetmek gerekir ki, işçi ücretinin düşmesinden (burada üretici gücün artmasının sonucu) dolayı, aynı emek miktarını uygulamak, yani **aynı emek miktarını**, bu miktarın karşılığı ödenen parçasının, karşılığı ödenmeyen parçası karşısında düşmesiyle sermaye için **daha yararlı** bir şekilde uygulamak için **daha az değişir sermaye** gerekli olur, buna karşılık sermayeci, **aynı değişir sermaye kütlesini** harcamaya devam ederse bu işten çifte kazanç sağlar. Çünkü yalnız aynı toplam miktara **daha yüksek bir artık değer oranı** değil, *although his*

variable capital has not increased in magnitude[174] **bu daha yüksek artık değer oranı** üzerinden **daha büyük miktarda bir emeği** sömürür.

[Çizelge 1]

	c	v	m	Toplam ürün değeri	Artık değer oranı	Artık değer toplamı	Arşın	Arşın fiyatı	Dokuma emeği miktarı	Artık emek	Artık emek oranı
III.	80	16	24	120 l.	%150	24	1200	2 sh	8 d	4 4/5 d	4 4/5 : 3 1/5 = 24 : 16 = %150

[Çizelge 2]

	c	v	m	Toplam ürün değeri	Artık değer oranı	Artık değer toplamı	Arşın	Arşın fiyatı	Dokuma emeği miktarı	Artık emek	Artık emek oranı
III.[a]	100	20	30	150	150	30	1500	2 sh	8 d	4 4/5 d	%150

{453} Görüldüğü gibi:

1. **Meta fiyatları değişirken** artık değer oranı ve kütlesi **sabit kalabilir;**

ve 2. **meta fiyatları değişmezken** artık değer oranı ve kütlesi **değişebilir**.

Genel olarak, artık değer üretimini irdelerken göstermiş olduğumuz gibi meta fiyatları, yalnızca, emek yetisinin yeniden üretim maliyetlerine girdikleri, dolayısıyla onun kendi değerini etkiledikleri ölçüde bir etki yapar; bu, kısa dönemlerde karşıt etkilerle felce uğrayabilecek bir etkilenmedir.

1. maddeden çıkan sonuç şudur: Emeğin üretici gücünün gelişmesinden kaynaklanan meta fiyatları azalışı, metaların ucuzlayışı, –metaların, ucuzlamaları yoluyla emek yetisinin kendisini ucuzlatan (pahalılaşmaları onu pahalılaştırdığı gibi) bölümü bir yana bırakılırsa– daha az emeğin tek tek metalarda maddeleşmiş olmasını ya da aynı emeğin daha büyük bir meta kütlesinde kendini ortaya koymasını, bu yüzden bireysel metaya o emeğin daha küçük bir kesrinin düşmesini içerse bile, her bir meta içinde kapsanmış emeğin **karşılığı ödenmiş** ve **ödenme-**

---

174 değişir sermayesinin büyüklüğünün artmış olmamasına karşın

miş emek arasındaki **orantılı bölünüşünün** değişmesini tek başına içermez. Geliştirilen bu iki yasa, genel olarak bütün metalar için, dolayısıyla emek yetisinin yeniden üretimine doğrudan ya da dolaylı olarak girmeyen, dolayısıyla ucuzlamaları ya da pahalılaşmaları emek yetisinin **değerinin** belirlenmesiyle ilgisiz olanlar için de geçerlidir.

2. maddeden şu sonuç çıkar ki –(bk. **ad** III ve IIIa.)– **meta fiyatlarının** aynı kalmasına ve sonucu bu meta olan üretim dalında doğrudan doğruya uygulanan canlı emeğin üretici gücünün aynı kalmasına karşın – **artık değer oranı ve kütlesi** yükselebilir. <Nasıl ki bunun **tersini**, yani toplam iş gününün kısaltılması ya da başka metaların pahalılaşması sonunda **gerekli emek-zamanın**, iş günü aynı kalırken büyümesi hâlinde bunların azalabileceğini de gösterebilirdik.> Bu durum, **verili büyüklükte bir değişir sermaye, üretici güçleri verili olan** çok e ş i t s i z **emek** miktarlarını uygulayabildiği (ve emeğin üretici gücü değişmediği sürece meta fiyatları aynı kaldığı) ya da **değişen büyüklükte bir değişir sermaye**, üretici güçleri verili olan e ş i t emek miktarlarını uyguladığı için ortaya çıkar. Kısacası değer büyüklüğü belli olan bir değişir sermaye, her zaman aynı miktarlarda canlı emeği harekete geçirmez; dolayısıyla harekete geçirdiği emek miktarları için salt bir simge olarak görüldüğü ölçüde, **büyüklüğü değişken** olan bir simgedir.

Bu son gözlem – (**ad** 2. ve 2. yasa) **sermayenin ürünü** olarak, **sermayenin bileşeni** olarak, değerlenmiş olan, dolayısıyla sermayenin yarattığı artık değerin bir kesrini kapsayan sermayenin taşıyıcısı olarak metanın, bireysel bağımsız metayı irdeleyişimizin başındaki ele alışımızdan nasıl farklı ele alınması gerektiğini gösterir.[xlix]

(Meta fiyatlarından söz ettiğimizde, sermayece üretilmiş meta kütlesinin **toplam fiyatı** = bu kütlenin **toplam değeri**, dolayısıyla kesrin, bireysel metanın **fiyatı** = o toplam değerin kesri olduğunu hep varsayıyoruz. Burada **fiyat** genellikle **değerin** parasal ifadesinden başka bir şey değil. Değerlerden farklı fiyatlar, genel olarak buraya kadarki irdelememizde henüz yer almıyor.)

{454} Sermayenin ürünü olarak, gerçekte yeniden üretilmiş ve değerlenmiş sermayenin temel parçası olarak **tek meta**, sermaye oluşumunun ön koşulu olarak ele almış olduğumuz tek metadan, **bağımsız** olarak irdelenen metadan olan farkını; –şimdiye kadar ele almış olduğumuz, fiyat belirlenimiyle ilgili noktalar dışında–, şu bakımdan da ortaya koyar: Meta fiyatı üzerinden satılsa bile, üretimi için öndelenmiş sermayenin **değeri**, hele bu sermayenin yarattığı **artık değer** gerçekleşmeye-

---

xlix Tek, bağımsız metanın irdelenmesine **Kapital**'in birinci cildinin 1. bölümü ayrılmıştır. Bu basımda, s. 49-92.

bilir. Evet, salt sermayenin taşıyıcısı olarak, yalnız maddeten, sermayeyi oluşturan kullanım değerinin parçası olarak değil, sermayeyi oluşturan **değerin** de taşıyıcısı olarak – metaların, değerlerine uygun düşen fiyat üzerinden satılması, gene de **sermayenin ürünü** olarak ve **şimdi değerlenmiş olan sermayenin, ilkin içinde var olduğu toplam ürünün birer bileşeni** olarak değerlerinin **altında** satılmış olması mümkündür.

Yukarıdaki örneğimizde 100 l.lık bir sermaye, fiyatı 120 l. olan 1200 arşın keten bezinde kendini yeniden üretiyordu. Önceki irdelememizde kullanmış olduğumuz rakamlar 80 c, 20 v, 20 m olduğundan durumu şöyle gösterebiliriz: 80 l.lık değişmez sermaye, 800 arşın veya toplam ürünün ⅔'ünde; 20 l.lık değişir sermaye ya da işçi ücreti, 200 arşın veya toplam ürünün 1/6'sında, 20 l.lık artık değer ise keza 200 arşın ya da toplam ürünün ikinci bir 1/6'sında temsil edilmektedir. Şimdi 1 değil de örneğin 800 arşın fiyatı = 80 l. üzerinden satılır, öteki iki parça ise satılamayacak olursa, ilk sermaye değeri olan 100'ün bile yalnızca 4/5'i yeniden üretilmiş olur. Toplam sermayenin taşıyıcısı olarak, yani 100 birimlik toplam sermayenin tek **edimsel ürünü** olarak 800 arşın, değerinin altında, hem de değerinin ⅓ altında satılmış olur; çünkü toplam ürünün değeri = 120 ve 80 yalnızca = toplam ürünün ⅔'üyken 40 birimlik eksik değer miktarı bu ürünün öteki üçte birine eşittir. Bu 800 arşın, tek başına ele alındığında, örneğin kendisinin 90'a, geriye kalan 400 arşının ise yalnızca 30 l.ya satılması hâlinde olduğu gibi değerlerinden **fazlasına** da satılabilir, ancak toplam sermayenin taşıyıcıları olarak gene değerleri **üzerinden** satılmış olurdu. Ama varsayım uyarınca genel olarak metalar değerleri **üzerinden** satıldığı için, meta kütlesinin tek tek kısımlarının değerlerinin **üstünde** ya da **altında** satılmasını tamamen göz ardı etmek istiyoruz.

{455} Burada önemli olan, metanın, bağımsız metada olduğu gibi sadece değerine satılması değil, üretilmesi için öndelenmiş sermayenin taşıyıcısı olarak, dolayısıyla **sermayenin toplam ürününün bir kesri** olarak değeri (fiyatı) üzerinden satılmasıdır. Bu toplam ürünün, 1200 arşın = 120 l., yalnız 800'ü satılırsa bu 800, toplam değerin kesirlerinin ⅔'ünü değil, toplam değerin bütününü, dolayısıyla 80'lik değil, 120'lik bir değeri temsil eder ve tek meta = 80/800 = 8/80 = 4/40 = 2/20 l. = 2 sh değil, 120/800 = 12/80 = 3/20 = 3 sh. Buna göre tek meta, iki yerine 3 sh'e satılacak olursa %50 oranında aşırı pahalı satılmış olur. Üretilmiş toplam değerin kesri olarak tek metanın fiyatı üzerinden, dolayısıyla satılmış toplam ürününün **kesri** olarak satılması gerekir. Bağımsız meta olarak değil, örneğin toplam ürünün 1/1200'ü, dolayısıyla geriye kalan 1199/1200'ün tamamlayıcısı olarak satılması gerekir. Önemli olan, tek metanın, fiyatı x kesir olarak paydasını oluşturan **sayı** üzerinden satılmasıdır.

<Şimdiden şu sonuç kendiliğinden ortaya çıkıyor: **Kapitalist üretimin gelişmesi** ve buna uygun olarak metanın ucuzlamasıyla birlikte meta **kütlesi** büyüdüğü, satılması gereken meta **sayısı büyüdüğü** için, **piyasanın** sürekli olarak **genişlemesi** gereklidir, kapitalist üretim tarzı için bir ihtiyaçtır. Ama *this point better to the subsequent book*[175] girmeli.[1]> <Sermayecinin, örneğin 1200 arşını 2 sh.e üretirken neden dolayı 1300 arşını o fiyata üretemeyişi de bu noktada ortaya çıkar. Çünkü ek 100 arşın, belki de değişmez sermaye vb.nde, 1200 arşınlık bir ek üretim için o fiyatı getirecek, ama 100 birimlik üretim için getirmeyecek önlemleri gerektirir vb.>

Bu noktada, **sermayenin ürünü** olarak metanın, **bağımsız olarak ele alınmış tek metadan** nasıl farklılaştığını görmekteyiz. Bu farklılık, kendini gittikçe daha çok gösterecek, kapitalist üretim ve dolaşım sürecini izlemekte ne kadar ilerlemişsek metanın gerçek fiyat belirlenimi vb.ni de o kadar çok etkileyecektir.

Ancak burada özel olarak dikkat çekmek istediğim nokta şu:

Bu birinci kitapta, sermayenin ürününün farklı değer parçalarının – değişmez sermayenin değeri, değişir sermayenin değeri ve artık değerin– bir yandan, üretilmiş **toplam kullanım değerinin** kesri olarak ve **üretilmiş toplam değerin** kesri olarak tek tek her metada **orantılı parçalar** hâlinde kendilerini ortaya koyduğunu, kendilerini tekrarladığını; öte yandan toplam ürünün, üretilmiş kullanım değeri, madde içindeki belli kısımlar, paylar hâlinde bölünebileceğini, bunlardan bir bölümünün yalnız değişmez sermayenin, ötekinin yalnız değişir sermayenin, nihayet üçüncüsünün yalnız artık değerin değerini temsil ettiğini görmüştük (Ch. II, 3). Bu iki gösterim, daha önce göstermiş olduğumuz gibi özünde aynı olmakla birlikte ifade tarzları bakımından birbiriyle **çelişir**. Çünkü ikinci kavrayışta, örneğin salt değişmez sermayenin değerini yeniden üreten **1. *lot*'a** giren tek tek metalar, sanki yalnızca üretim sürecinden önce nesnelleşmiş emeği temsil ederlermiş gibi görünür. Öyle ki söz gelimi 800 arşın = 80 l. = öndelenmiş değişmez sermayenin değeri, sanki yalnızca tüketilmiş pamuk ipliği, yağ, kömür, makineler vb.nin değerini temsil etmekte, yeni eklenmiş dokuma emeğinin ise bir tek değer parçacığını olsun temsil etmemektedir. Oysa **kullanım değeri** olarak **ele alındığında** her bir keten bezi arşını, içinde kapsanmış olan keten vb.nin dışında, ona tam da keten bezi biçimini vermiş olan belirli bir dokuma emeği miktarını kapsar. Aynı şekilde, **2 sh'lik fiyatı** içinde 16

175 bu nokta iyisi mi bir sonraki kitaba

1 **Kapital**'in ikinci kitabı olan "Sermayenin Dolaşım Süreci" kastediliyor. Marx, **Kapital**, C. II.

d'yi, tüketmiş olduğu değişmez sermayenin yeniden üretimi olarak, 4 d'yi işçi ücretine, 4 d'yi, içinde maddeleşmiş olan ve karşılığı ödenmemiş emeğe karşılık olarak kapsar. Görünürdeki bu çelişki –ki çözümsüz kalışı, ileride görüleceği gibi temel çözümleme *blunder*'larına vesile olmuştur– tek tek metaların sadece **fiyatlarına** gözünü dikmiş birisi için *at first view*[176] bireysel metanın ya da toplam ürünün belirli bir kotasının fiyatı **üzerinden** ve fiyatının **altında**; fiyatının **üstünde** ve fiyatı **üzerinden**, hatta fiyatının **üstünde** ve fiyatının **altında** satılabileceği yolunda az önce ortaya atılmış önerme kadar **akıl karıştırıcıdır**. Bu karışıklığın bir örneği **Proudhon**. (sayfayı çevir.)[li]

(Yukarıdaki örnekte arşının fiyatı, yalıtılmış olarak değil, toplam ürünün kesri olarak belirlenir.)

{456} (Demin **fiyat belirlenimi** üzerine **geliştirilenleri** daha önce şöyle ortaya koymuştum (buradaki bazı ifadeler belki yukarıdaki sunuşa sokulabilir)[177]:

Başlangıçta **bireysel metayı, bağımsız** olarak, belirli bir emek miktarının sonucu ve doğrudan ürünü olarak ifade etmiştik. Şimdi, **sermayenin sonucu** olunca iş, **biçimsel** olarak (ileride, üretim fiyatları ortaya çıkınca **gerçekten**) şu yönde değişir: Üretilmiş kullanım değerleri kütlesi, bir emek miktarını temsil eder ki = **üründe kapsanmış ve tüketilmiş değişmez sermayenin** (onun ürüne **aktardığı maddeleşmiş emek miktarının**) + değişir sermayeyle mübadele edilen, bir parçası değişir sermayenin değerini yerine koyan, öteki **artık değeri** oluşturan **emek miktarının değeri**. Sermaye içinde kapsanmış emek-zamanın para cinsinden ifadesi = 40 l.sı değişir sermaye olmak üzere 100 l. ve artık değer oranı = %50 ise, ürün içinde kapsanmış emeğin toplam kütlesi **120** l.da ifadesini bulur. Metanın dolaşıma girmesi için **mübadele değerinin** önceden **fiyata** dönüştürülmüş olması gerekir. Bu nedenle toplam ürün tek bir sürekli şey değilse, dolayısıyla bütün sermaye **tek** bir meta –örneğin bir ev gibi– hâlinde yeniden üretilmiyorsa, sermayenin tek metanın **fiyatını** hesaplaması, yani tek metanın mübadele değerini hesap parası cinsinden göstermesi gerekir. O durumda, değişik emek üretkenliklerine bağlı olarak 120 l.lık **toplam değer** az veya çok sayıda ürüne **dağılır**, yani tek metanın **fiyatı**, metaların toplam sayısıyla **ters oranlı** olarak parça başına 120 l.nın büyük ya da küçük bir kesrini temsil eder. Örneğin toplam ürün = 60 ton kömür ise 60 ton = 120 l. = ton başına 2 l. = 120 l./60; ürün = 75 ton ise ton = 120/75 = 1 l. 12 sh., = 240 ton ise = 120/240 = 12/24 = l/2 l.

---

176 ilk bakışta

li Bu gönderme 457. el yazması sayfasınadır (elinizdeki ciltte, s. 70-71).

177 Bk. elinizdeki ciltte, s. 60-61

vb. Öyleyse tek metanın **fiyatı** = ürünün toplam fiyatı/toplam ürün sayısı, toplam fiyat bölü ürünün kullanım değerine göre değişik ölçülerle ölçülen toplam ürün sayısı.

O hâlde tek metanın fiyatı = 100 birim sermayenin ürettiği meta kütlesinin (ton sayısı) toplam fiyatı **bölü** metaların (burada tonların) toplam sayısı; öte yandan toplam ürünün **toplam fiyatı** = tek metanın fiyatı, **çarpı** üretilmiş metaların **toplam sayısı**. Üretkenlikle birlikte meta kütlesi artmışsa sayı da artar; tek metanın fiyatı ise azalır. Üretkenlik azalır, çarpanlardan biri, fiyat, yükselirken öteki çarpan, sayı, azalırsa bunun tersi olur. Emeğin **harcanan miktarı aynı** kaldığı sürece, emeğin üretkenliğine oranla değişen kütlesiyle bunun ne kadarı tek metaya düşerse düşsün bu miktar, 120 l.lık aynı **toplam fiyat** içinde kendini ortaya koyar.

Tek ürüne düşen fiyat parçası –toplam değerin kesri–, ürün sayısının büyümesinden, yani emeğin üretkenliğinin büyümesinden dolayı küçülürse, o tek ürünün payına düşen artık değer parçası, yani 20 l.lık artık değerin ifadesini bulduğu ve bağlandığı toplam fiyat kesri de küçülür. Ama bu yoldan tek metanın artık değeri ifade eden fiyat parçasının, metanın işçi ücretini ya da karşılığı ödenmiş emeği temsil eden fiyat parçasına olan **oranı** değişmez.

Hiç kuşkusuz, kapitalist üretim süreci irdelenirken gösterildiği gibi –iş gününün uzatılması bir yana bırakılırsa– emek yetisinin değerini belirleyen, işçinin zorunlu tüketimine giren metaların ucuzlaması, emek yetisinin kendisini ucuzlatma, dolayısıyla iş gününün büyüklüğü aynı kalırken, eş anlı olarak, emeğin **karşılığı ödenmiş** parçasını kısaltıp **karşılığı ödenmemiş** parçasını uzatma eğilimini beraberinde getirir.[lii]

Demek oluyor ki önceki varsayım uyarınca, tek metanın fiyatının, toplam değerin bir kesrini oluşturmasıyla aynı oranda, toplam fiyata katılmasıyla aynı oranda **artık değere** de katılmasına karşılık şimdi, ürünün fiyatının düşmesine karşın bu fiyatın, artık değeri temsil eden parçası yükselecektir. Ama bunun tek nedeni, ürünün **toplam fiyatı** içinde, emeğin üretkenliğinin artması sonunda artık değerin daha büyük bir orantılı yer almasıdır. Aynı emek miktarının, 120 l.lık aynı değerin daha büyük bir ürün kütlesi içinde kendini ortaya koymasına yol açan, dolayısıyla tek metanın **fiyatını** düşüren aynı sebep – emeğin üretkenliğinin artışı <üretkenlik azalsa bunun **tersi** olurdu>, **emek yetisinin değerini** azaltır. O yüzden **tek metanın fiyatının düşmesine** karşın, kapsamakta olduğu emeğin toplam miktarının, dolayısıyla değerinin azalmasına karşın bu fiyatın, artık değerden oluşan orantılı bileşeni artar ya da tek metada, örneğin tek tonda saklı olan daha küçük toplam emek miktarı

lii Bk. dn. iii. Bu basımda, s. 307-09 ve 579-83.

içinde, emeğin daha az üretken, ürün kütlesinin daha küçük, tek metanın fiyatının daha yüksek olduğu önceki duruma göre daha büyük bir **karşılığı ödenmemiş emek miktarı** saklıdır. 120 l.lık **toplam fiyat** içinde, dolayısıyla bu 120 l.nın her kesri içinde şimdi daha çok karşılığı ödenmemiş emek saklıdır.).

{457} Tek, bağımsız metanın yalnızca fiyatına bakar, metayı, **toplam sermayenin ürünü** olarak ele almadığı için toplam ürünün fiyat açısından kavramsal olarak ayrıldığı çeşitli bileşenlerin oranını göz ardı ederken, Proudhon'un aklını karıştıran buna benzer *puzzle*'lardır.

*"Il est impossible que **l'intérêt du capital*** (artık değerin özel bir isim verilmiş bir parçasından başka bir şey değildir bu) *s'ajoutant dans le commerce **au salaire de l'ouvrier pour composer le prix de la marchandise**, l'ouvrier puisse racheter ce qu'il a lui-même produit. Vivre en travaillant est un principe qui, sous le régime de l'intérêt, implique contradictions"*. ["**Sermayenin faizi** ticarette **işçinin ücretine** eklenip **metanın fiyatını oluşturduğundan,** işçinin kendi ürününü geri alması olanaksızdır. Çalışarak yaşama faiz rejimi altında, çelişkiler içeren bir ilkedir".] (105. **Gratuité du Crédit. Discussion entre M. Fr. Bastiat et M. Proudhon. Paris 1850.**)

Çok doğru: Konuyu açıklığa kavuşturmak için, sözü edilen işçinin, "l'ouvrier"nin, bütün işçi sınıfı olduğunu varsayalım. Aldığı ve şimdi geçim araçları satın almakta vb. kullanacağı haftalık, bir meta kütlesine harcanır ki bunun **fiyatı**, tek tek her biri ve hepsi birden ele alındığında işçi ücretine = bir parçanın dışında **artık değere** = bir parçayı kapsar. Proudhon'un değindiği faiz ise, bu ikinci parçanın içinde sadece bir, hem de herhâlde görece küçük bir orantılı parçayı oluşturur. Peki, işçi sınıfının, sadece ücrete = bir haftalık gelirle, ücret + artık değere = olan bir meta kütlesini satın alması nasıl mümkün olacak? Haftalık ücret, bütün sınıf açısından bakıldığında yalnız geçim araçlarının haftalık toplamına = olduğundan, işçinin, elde ettiği para tutarıyla zorunlu geçim araçlarını satın **alamayacağı** gün gibi açıktır. Çünkü elde ettiği para tutarı = haftalık ücret, emeğinin kendisine ödenen haftalık fiyatıyken, her hafta gerekli olan geçim araçlarının fiyatı = bunlar içinde kapsanmış emeğin haftalık fiyatı + karşılığı ödenmemiş artık emeğin kendini ortaya koyduğu fiyat. **Ergo:**

"il est impossible que ... l'ouvrier puisse racheter ce qu'il a lui-même produit. Vivre en travaillant" demek ki bu varsayımlar altında *"contradiction"* içerir.

Görünüm söz konusu olduğunda Proudhon tamamen haklıdır. Ama metaya bağımsız olarak bakmak yerine ona sermayenin ürünü olarak bakarsa görecektir ki haftalık ürün, **fiyatı** = işçi ücreti, = hafta boyunca harcanan değişir sermaye olan, hiçbir **artık değer** vb. kapsamayan bir

parça ile fiyatı yalnızca = artık değer vb. olan başka bir parçaya ayrılır; metanın fiyatının bütün bu ögeleri kapsamasına vb. karşın, işçinin geri aldığı yalnızca tam da bu birinci parçadır. (Bu geri alma sırasında *epicier*[178] vb. tarafından kazıklanabileceğinin ve kazıklandığının buradaki amacımız bakımından bir önemi yoktur.)

Proudhon'un görünüşte derin ve içinden çıkılmaz iktisadi paradokslarının ortalaması bu olup, iktisadi görüngülerin kendi kafasında üretmiş olduğu karışıklığı görüngünün yasası diye ifade etmesinden ibarettir.

(Aslında onun önermesi, metanın doğru fiyatının = kapsamakta olduğu ücret = kapsamakta olduğu **karşılığı ödenmiş** emek miktarı olduğu, **artık değer**, faiz vb.nin ise, metanın bu doğru fiyatının üstüne keyfî olarak eklenen bir miktardan başka bir şey olmadığı varsayımını içerdiği için daha da kötüdür.)

Ama bundan da daha kötüsü, bayağı iktisadın ona yönelttiği eleştiridir. Örneğin Bay **Forcade** (burada[179] yerini belirtmek gerekiyor), Proudhon'un önermesinin bir yandan çok fazla şey kanıtladığına, çünkü söz konusu önermeye göre işçi sınıfının hiç yaşayamayacağına, öte yandan, paradoksu ifade ederken, yeterince ileri **gitmediğine**, çünkü işçinin satın aldığı metaların fiyatının ücret + faiz vb.nin dışında bir de ham madde vb.ni (kısacası değişmez sermayenin fiyat ögelerini) içine aldığına dikkati çekiyor. Çok doğru, Forcade. *But what next?*[180] Sorunun gerçekte, Proudhon'un ima ettiğinden daha zor olduğunu göstermesine gösteriyor – ama bu, onun için, P.un koyduğu kapsamda olsa bile sorunu çözmenin **değil**, hiçbir anlamı olmayan bir cümleyle (bk. Nu. 1)[liii] savuşturmanın gerekçesi oluyor.

{458} Proudhon'un tutumunda iyi olan zaten budur, yani iktisadi görüngülerin karışıklığını, onu örtbas etmeye çalışan, ama kavramaktan âciz olan bayağı iktisatçıların tersine sofist bir kendini beğenmişlikle açıkça dile getirirken onların teorik zavallılığının ortaya çıkmasıdır. Söz gelimi Herr W. Thukydides **Roscher**, Proudhon'un "**Mülkiyet Nedir?**"ini "aklı karışık ve akıl karıştırıcı" diye niteler.[liv] "Akıl karıştırıcı", bayağı iktisadın bu karışıklık karşısındaki iktidarsızlık duygusunu dile

---

178 bakkal

179 Forcade

Eugène Forcade, "La guerre du socialisme. II. L'économie politique révolutionnaire et sociale." "Revue des Deux Mondes" (Paris), 18. année, Nouv. série, t. 24, 1848 içinde, s. 998/999.

180 Peki, şimdi ne olacak?

liii dn. 180.

liv Wilhelm Roscher, "Die Grundlagen der Nationalökonomie", 3., genişletilmiş ve düzeltilmiş bs., Stuttgart, Augsburg 1858, s. 133/134. Bu kitabın ön sözünde Roscher Thukydides'e gönderme yapar.

getiriyor. O, kapitalist üretimin çelişkilerini, Proudhon'un bunları yakalayıp başına kaktığı karışık, yüzeysel ve sofist biçim içinde bile çözmekten âcizdir. Teorik olarak üstesinden gelemediği bu sofistlik karşısında, "ortak" duyuya çağrıda bulunup, her işin olacağına vardığına bel bağlamaktan başka yapacak şeyi kalmaz. Sözde "kuramcılar" için güzel bir teselli.

<**Nb**. Proudhon ile ilgili bütün bu parçanın **C**. III, II. kitaba, hatta daha ileriye girmesi daha iyi olabilir.>[lv]

Şimdi, *Ch*. I'de sergilenmiş güçlük de çözülmüş oluyor.[lvi] Sermayenin ürününü oluşturan **metalar**, değerlerince belirlenmiş fiyatlar üzerinden satılırsa, dolayısıyla sermayeciler sınıfının bütünü metaları **değerleri üzerinden** satarsa her biri bir artık değer gerçekleştirir, yani metanın, bedavaya getirmiş, karşılığını ödememiş olduğu bir değer parçasını satmış olur. Karşılıklı olarak yaptıkları kâr, böylece karşılıklı gabin yoluyla değil –bu ancak birisi başkasının payına düşen artık değerin bir parçasını aşırdığında söz konusu olur–, metalarını birbirlerine değerlerinden fazlasına satmaları yoluyla değil, bunları birbirlerine **değerleri** üzerinden satmaları yoluyla elde edilir. Metaların, değerlerine uygun düşen fiyatlara satıldığı yolundaki bu varsayım, bundan sonraki kitapta yer alan incelemelerin de temelini oluşturur.

Dolaysız kapitalist üretim süreci[nin]` bir sonraki sonucu, ürünü, fiyatları içinde sadece öndelenmiş, üretimleri sırasında tüketilmiş sermayenin yerine konmadığı, aynı üretim sırasında tüketilmiş artık emeğin de, **artık değer** olarak maddeleştiği, nesnelleştiği **metalardır**. Sermayenin ürünü, **meta** olarak metaların mübadele sürecine, dolayısıyla gerçek metabolizmaya girmenin yanı sıra aynı zamanda metaların başkalaşması olarak sergilemiş olduğumuz biçim dönüşümlerinden geçmek zorundadır. Yalnızca biçimsel değişmeler –bu metaların paraya ve tekrar metalara dönüşmesi– söz konusu olduğu ölçüde bu süreç, bizim "basit dolaşım" adını verdiğimiz –başlı başına meta dolaşımı– açıklama içinde zaten sergilenmişti.[lvii] Ama bu metalar şimdi aynı zamanda sermayenin birer taşıyıcısıdır; değerlenmiş, artık değer yüklü sermayenin kendisidirler. Ve bu bakımdan, şimdi aynı zamanda sermayenin yeniden üretim süreci olan dolaşımları, meta dolaşımının soyut olarak ele alınışına yabancı olan daha ileri belirlenimleri içine alır. Bu nedenle metaların dola-

---

lv Marx'ın **Kapital**'in ikinci kitabının üçüncü bölümüne (üçüncü kısım), ayrıca üçüncü kitabına yaptığı gönderme. **Kapital**, C. II, s. 386 ve **Kapital**, C. III-1, s. 523-28.

lvi Bk. dn. iii. Bu basımda, s. 162-67.

lvii Bk. Marx, **Katkı**, s. 86-234.

şımını şimdi **sermayenin dolaşım süreci** olarak ele almamız gerekiyor. Bunu gelecek kitapta yapıyoruz.[lviii]

[TEK TEK SAYFALAR][181]

{24} emek yetisi <üzerinde geçici bir tasarruf>. Emeği gerçekten başlar başlamaz, ona ait olmaktan çıkmıştır, yani artık onun tarafından **satılamaz**.

Bu özgül metanın, emek yetisinin, kendine özgü doğası, satılan metanın ancak alıcı ile satıcı arasındaki sözleşmenin akdedilmesiyle, bir kullanım değeri olarak alıcının eline gerçekten geçmiş olmasını beraberinde getirir. Bu metanın mübadele değeri, bütün öteki metalarınki gibi, yeti olarak, güç olarak satıldığı ve bu yetinin, bu gücün üretilmesi belirli bir emek-zamanı gerektirdiği için, dolaşıma girmesinden önce belirlenir. O nedenle bu metanın mübadele değeri, satılışından önce var olsa da kullanım değeri ancak daha sonraki güç belirişinden ibarettir. Gücün elden çıkarılışı ile fiilen ifade edilişi, yani kullanım değeri olarak varoluşu bu nedenle zaman açısından birbirinden ayrılır. Durum, kullanımı bana bir aylığına satılmış bir ev gibidir. Burada kullanım değeri, bana ancak, ben evde bir ay oturduktan sonra teslim edilmiş olur. Keza, emek yetisinin kullanım değeri, bana ancak, ben onu tükettikten, fiiliyatta kendim için çalıştırdıktan sonra teslim edilmiş olur. Ama metanın satış yoluyla biçimsel olarak elden çıkarılışı ile kullanım değerinin alıcıya gerçekten devredilişinin zaman açısından birbirinden ayrıldığı kullanım değerlerinde, daha önce görmüş olduğumuz gibi alıcının parası ilkin **ödeme aracı** olarak iş görür. Emek yetisi günlük, haftalık vb. olarak satılır; ama ancak, bir gün, bir hafta vb. boyunca tüketildikten sonra **karşılığı ödenir**. Sermaye ilişkisinin gelişmiş olduğu bütün ülkelerde emek yetisinin **karşılığı** ancak, işlev gördükten sonra **ödenir**. Dolayısıyla her yerde işçi sermayeciye metasının kullanımını **öndeler**, alıcı tarafından tüketilmesine izin verir, mübadele değerinin karşılığını almadan önce onu **krediler**. Bunalım zamanlarında, hatta tek tek iflaslar sırasında, işçilerin sermayecileri sürekli olarak kredilemelerinin, satılan kullanım değerinin doğasından kaynaklandığını, boş bir kuruntu olmadığını görürüz.

Bunun la birlikte, paranın, satın alma aracı olarak mı ödeme aracı olarak mı işlev gördüğü, meta mübadelesinin kendisinin doğasında

lviii Kastedilen, **Kapital**'in ikinci kitabı olan "Sermayenin Dolaşım Süreci"dir. **Kapital**, C. II.

181 [Tek Tek Sayfalar] başlığını taşıyan metinler, Marx'ın yerlerine koymamış olduğu dipnotlardan oluşuyor. Söz konusu notlar bu açıdan tutarlı bir bütünlük oluşturmadığı, konuya uzmanca bir ilgi duyanlar dışındaki okurları ilgilendirmediği için Marx'ın bu notlarda yer alan Almanca dışındaki dillerdeki cümle ve alıntılarını çevirmiyoruz. *–çev.*

herhangi bir değişiklik yapmaz. Emek yetisinin fiyatı, ancak daha sonra gerçekleştirilmesine karşın, satın alma sırasında sözleşmeyle saptanır. Bu ödeme biçimi, bu fiyat belirleniminin **ürünün değeriyle** olsun başlı başına hiç de meta olmayan **emeğin değeriyle** olsun ilgili olmayıp, **emek yetisinin değeriyle** ilgili olmasında da hiçbir değişiklik yapmaz.

Emek yetisinin **mübadele değerinin**, işçinin, gerekli güç, sağlık, genel olarak hayatiyet derecesiyle emek yetisini uygulayıp yedek elemanlarla kendini süreklileştirmesi için belli bir toplum durumunda alışkanlık gereği zorunlu olan geçim araçlarının fiyatı ödendiği zaman ödenmiş olacağını görmüştük.

İnsan, bütün öteki hayvanlar içinde ihtiyaçlarının sınırsızlığı ve esnekliğiyle sivrilse de başka hiçbir hayvan yoktur ki, ihtiyaçlarını aynı inanılmaz derecede daraltıp kendini aynı en düşük yaşam koşullarıyla sınırlayabilsin. Tek kelimeyle hiçbir hayvan yoktur ki aynı **İrlandalılaşma** yeteneğine sahip olsun. Emek yetisinin **değeri** söz konusu olduğunda böyle bir **fiziksel en düşük** varoluş düzeyinden [25] söz etmiyoruz. Her metada olduğu gibi emek yetisinin fiyatı da, değerinin **üstüne** çıkabilir ya da **altına** düşebilir, dolayısıyla yalnızca değerin parasal ifadesi olan fiyattan şu ya da bu yönde sapabilir. Toplam değerleri emek yetisinin değerini oluşturan geçim ihtiyaçlarının kendilerinin düzeyi, yükselebileceği gibi alçalabilir de. Ne var ki bu dalgalanmaların çözümlenmesi, buranın değil, işçi ücreti kuramının konusudur. Bu incelemenin devamında görülecektir ki sermayenin çözümlenmesi açısından, işçi ihtiyaçlarının düzeyinin yüksek mi düşük mü varsayıldığı hiç de önemli değildir. Teoride, ayrıca pratikte de, **verili** bir **büyüklük** olarak emek yetisinin **değerinden** yola çıkılır. Örneğin parasını sermayeye, söz gelimi bir pamuk fabrikasının işletme sermayesine dönüştürmek isteyen bir para sahibi, her şeyden önce, fabrikayı kurmayı amaçladığı yerdeki işçi ücretinin ortalama yüksekliği konusunda bilgi alır. Pamuk fiyatları gibi işçi ücretinin de, sürekli olarak ortalamadan saptığını bilir. Ama şunu da bilir ki bu dalgalanmalar dengelenir. O nedenle hesap tahmininin içinde işçi ücreti, **verili** bir **değer büyüklüğü** olarak yer alır. Öte yandan **emek yetisinin değeri**, İngiliz işçi sınıfı için önemleri ne kadar vurgulansa az olan trades'union'ların bilinçli ve açıkça belirtilmiş temelini oluşturur. Trades'union'ların bütün amacı, işçi ücretinin **düzeyinin**, değişik iş dallarında geleneksel olarak verili olan yüksekliğinin altına **düşmesine**, emek yetisinin **fiyatının değerinin** altına doğru bastırılmasına engel olmaktır. Talep ve arz ilişkisinde bir değişmenin piyasa fiyatında bir değişme yaratacağını elbette bilirler. Ama bir kere, böyle bir değişmenin ortaya çıkması, alıcının, bu örnekte sermayecinin, böyle bir değişmenin ortaya çıkmış olduğunu, tek yanlı olarak iddia etmesinden çok farklı bir şeydir. Öte yandan "işçi ücretinin talep ve arzla

belirlenen yüksekliği, yani **alıcı ile satıcının eşit bir zeminde pazarlık yaptığı zaman** meta mübadelesinin adil (fair) işleyişinin ortaya çıkardığı yükseklik ile sermayecinin her adamla **tek tek** pazarlık yaptığı ve tek tek işçilerin rastlantısal sıkıntısını kötüye kullanarak (talep ile arzın genel ilişkisinden bağımsız olan) bir indirimi dayattığı zaman satıcının, işçinin, sineye çekmek zorunda olduğu işçi ücreti yüksekliği arasında büyük bir fark vardır. İşçiler, **emeklerinin satışı konulu sözleşmede** sermayeciyle bir dereceye kadar **eşitlik** zemininde yer almak için **birleşirler**. Trades' union'larda akli olan (mantıki temel) budur". Amaçları "işçinin rastlantısal dolaysız muhtaçlığının, onu, belirli bir emek dalında talep ve arzın **daha önce** saptamış olduğundan daha düşük bir işçi ücretiyle yetinmek", böylece belirli bir alanda emek yetisinin **değerini** göreneksel düzeyinin altına itmek"zorunda bırakmamasıdır". Emek yetisinin bu değeri, "işçilerin kendileri tarafından **asgari ücret** olarak, sermayeci tarafından bir işteki bütün işçiler için **bir örnek, tek biçimli işçi ücreti** olarak görülür". O yüzden union'lar, üyelerinin bu asgari ücretin **altında** çalışmalarına asla izin vermez. İşçilerin kendileri tarafından tesis edilmiş sigorta şirketleridirler. İşçiler arasında emek yetisinin **değerini** korumak için oluşturulmuş bu birleşmelerin amacı bir örnekle açıklanabilir. Londra'daki bütün işlerde **"sweater"** (terletici) denilen kimseler vardır. "**Sweater**, belli miktarda bir işi, alışılmış işçi ücreti üzerinden bir ilk girişimciye teslim etmeyi üstlenen, ancak o işi daha düşük bir fiyata başkalarına yaptıran kimsedir; onun kârını oluşturan bu fark, işi gerçekten yapan işçilerden, onlar **terletilerek sızdırılmıştır**"kazanılmıştır ve emek yetisinin, ilk girişimci tarafından ödenen **değeri** ile **terleticinin** gerçek işçilere ödediği ve emek yetisinin değerinin **altında** kalan fiyat arasındaki farktan başka bir şeyi temsil etmez. Sırası gelmişken, son derece karakteristik bir ...

[259] **Parça başına ücret** biçimi, örneğin İngiliz pottery'lerinde, genç apprentice'leri (13 yaşından başlayarak) yetersiz bir parça başına ücretle işe alıp, tam da gelişim dönemlerinde "ustaları için çok yararlı olacak şekilde" aşırı çalıştırmak için kullanılır. Bu, resmen, çömlek fabrikalarındaki nüfusun bozulmasının sebeplerinden biri olarak belirtiliyor.

Task work'e yeni geçilen iş kollarında toplam işçi ücretinin (örneğin haftalık ücretin) artırılması – diyelim ki emeğin yoğunluğunun yükseltilmesi yoluyla artırılması, belli bir yüksekliğe ulaşır ulaşmaz, onu, işçinin işine yaradığından daha yüksek sayan master'lar için bizatihi işçi ücretini azaltma sebebi hâline gelir. İşçi ücretini düşük tutma aracı olarak task-work doğrudan doğruya kınanmalıdır.

Aslında şurası açık olmalıdır ki, işçi ücretinin **nasıl** ödendiği ücretin doğasında herhangi bir değişikliğe yol açmasa da ödemenin türü –ki bazen emeğin teknik doğası uyarınca sadece şu ya da bu tarza izin ve-

rir– kapitalist üretim sürecinin gelişmesi için bir başkasına oranla daha elverişli olabilir.

İşçi ücretindeki **bireysel** ve parça başına ücrette zamana göre ücrete oranla daha geniş hareket alanı bulan ayrımların işçi ücretinin düzeyinden yalnızca birer sapma olduğu açıktır. Ne var ki parça başına ücret, başka koşullarca kötürümleştirilmezse, bu düzeyin kendisini bastırma eğilimi gösterir.

Günlük ortalama emeğin **toplam fiyatı** olarak işçi ücreti değer kavramıyla çelişir. Her fiyat, bir **değere** indirgenebilir olmalıdır; çünkü fiyat aslında değerin parasal ifadesinden başka bir şey değildir ve güncel fiyatların, değerlerine uygun düşen fiyatın üstünde ya da altında kalması durumu, bunların metanın değerinin, varsayılan örnekte **nicelikçe** fazla büyük ya da fazla küçük olsa da – nicelikçe uygunsuz birer ifadesi olması olgusunda hiçbir değişiklik yapmaz. Ama **emeğin fiyatında** nitel uygunsuzluk söz konusu olur.

Not 16. **p. 244'e.** "When corn forms a part of the subsistance of the labourer, an increase in its natural price, necessarily occasions an increase in the natural price of labour; or, in other words, when it requires a greater quantity of labour to procure subsistance, a greater quantity of labour, or of its produce, must remain with the labourer, as his wages. But, as a greater quantity of his labour, or (what is the same thing) of the produce of his labour, becomes necessary to the subsistance of the labouring manufacturer, and is consumed by him while at work, a smaller quantity of the productions of labour will remain with the employer". (235, 236. **R. Torrens: An Essay on the External Corn Trade. 1815**).

{260} Bir metanın fiyatı = onun içinde kapsanmış gerekli emek olduğundan bir iş gününün –uygun üretim koşulları altında ve ortalama, **olağan** toplumsal ölçüde yoğunluk ve beceriyle harcanmış bir günlük emeğin– değeri, onun içinde kapsanmış bir günlük emeğe eşit olurdu. Bu ise anlamsızdır ve bize hiçbir belirlenim vermez. Öyleyse **emeğin değeri** –yani emeğin, parasal ifadesinden (nitelikçe) arındırılmış fiyatı– us dışı bir kategoridir ve gerçekte **emek yetisinin değeri** için salt dönüşmüş ve ters bir biçimdir. (İster dolaysızca ister bir dizi orta terim yoluyla olsun, **değere** indirgenebilir olmayan **fiyat** herhangi bir şeyin parayla olan salt rastlantısal bir mübadelesini dile getirir. Böylece eşyanın doğası gereği **meta** olmayan, dolayısıyla bu anlamda **extra commercium hominum** olan şeyler, parayla mübadeleleri yoluyla birer metaya dönüşebilir. Yiyicilik ve rüşvet ile para ilişkisi arasındaki bağlantı buradan ileri gelir. Para metanın dönüşmüş biçimi olduğu için nereden geldiğini, onda dönüşmüş olanın ne –vicdan mı, bekâret mi, yer elması mı– olduğunu bilemeyiz).

Şu var ki işçi ücretinin en dolaysız biçimi olarak zamana göre ücret ne kadar us dışıysa, bir değer ilişkisinin dolaysız ifadesi olması söz konusu olduğunda parça başına ücret bir o kadar us dışıdır. Örneğin bir parça metada (içinde kapsanmış değişmez sermaye bir yana bırakıldığında) bir emek-saat nesnelleşmiş olsun = diyelim ki 6 d. İşçi 3 d alır ya da işçi açısından **bu parçanın değeri**, onun içinde, emek-zamanla ölçülmüş olarak kapsanan **değerle** belirlenmez. O nedenle bu parça başına ücret, herhangi bir değer ilişkisini **dolaysızca** dile getirmez. Söz konusu olan, parçanın değerini, onun içinde kapsanmış emek-zamanla ölçmek değil, tersine, işçinin harcamış olduğu gerekli emek-zamanı parçayla ölçmektir. **Buna göre, aldığı** ücret **zamana göre ücret** olup parçanın görevi, yalnızca, karşılığında ücret aldığı zamanı ölçmek, bir de, yalnızca **gerekli emek-zamanı** uyguladığının, yani uygun yoğunlukla çalıştığının, ayrıca emeğinin (kullanım değeri olarak) uygun niteliğe sahip olduğunun güvencesi olarak iş görmektir. Öyleyse **parça başına ücret** zamana göre ücretin **belirli** bir **biçiminden** başka bir şey olmadığı gibi zamana göre ücret de yalnızca **emek yetisinin değerinin** veya **emek yetisinin**, bu değere nicelikçe uygun düşen ya da ondan sapan **fiyatlarının** dönüşmüş biçimidir. Parça başına ücretin, işçinin bireyselliğine büyük hareket serbestliği bırakma, dolayısıyla tek tek işçilerin ücretini genel düzeyin az çok üstüne çıkarma eğilimi gösterdiği ne kadar doğruysa, başka işçilerin ücretini o düzeyin altına düşürmeye ve düzeyin kendisini, işçiler arasındaki rekabetin kamçılanarak alabildiğine gerilmesinden yararlanarak azaltmaya yöneldiği bir o kadar doğrudur.

Emeğin yoğunluğu -öteki durumlar öyle kaldığında– işçinin belirli bir zaman içinde ürettiği ürün kütlesiyle ölçüldüğü ölçüde, değişik ülkelerdeki zamana göre ücretler (örneğin belli uzunlukta iş gününün ücreti) karşılaştırılırken, aynı zamanda, parça başına ücret cinsinden ifade edildiğinde, bu ücretlerin birbirine oranının ne olduğunu karşılaştırmak gerekir. Gerekli ve artık emek arasındaki ya da işçi ücreti ile artık değer arasındaki doğru oran ancak bu yoldan elde edilir. O zaman çok defa, görünüşteki zamana göre ücretin zengin ülkelerde daha yüksek olmasına karşın parça başına ücretin yoksul ülkelerde daha yüksek olduğunu, yani işçinin buralarda ücretinin yeniden üretilmesi için gerçekte iş gününün oralardakinden daha büyük bir bölümüne gerek duyduğunu, dolayısıyla artık değer oranının buralarda oralardakinden daha küçük, o nedenle de göreli işçi ücretinin daha büyük olduğunu görürüz. Demek ki fiiliyatta emeğin gerçek fiyatı buralarda oralardakinden daha yüksektir. Değişik uluslara bakıldığında sürenin ve tek tek işçilerden bağımsız üretkenliğin dışında yoğunluk, en az iş gününün süresi kadar önemlidir. Daha yoğun ulusal iş günü = daha az yoğun iş günü + x eder. Altın ve gümüş üreten

ülkelerin iş gününü, uluslararası iş gününün ölçüsü olarak alırsak, daha yoğun olan 12 saatlik İngiliz iş günü, daha az yoğun olan İspanyol iş gününe oranla söz gelimi daha fazla altında ifadesini bulur; yani altın ve gümüş cinsinden gerçekleştirilmiş olarak ortalama iş gününe oranla daha yukarıda yer alır. Daha yüksek bir ulusal işçi ücreti, belli bir uzunluktaki günün tamamına bakıldığında yalnız kullanım değerine değil, mübadele değerine göre de, dolayısıyla parasal ifade açısından da daha yüksek (belli bir altın ve gümüş değeri varsayıldığında daha yüksek bir parasal ifade, her zaman daha çok değeri, daha düşük bir parasal ifade ise, her zaman daha az değeri dile getirmek zorundadır; değişik uluslardaki işçilerin parasal ücretleri **eş anlı** olarak ele alındığında **altın ve gümüş değerinin** verili olduğu hep varsayılır; çünkü bu değerde, değişik uluslar için **eş anlı** olmak üzere bir **değişme** meydana gelse bile bunların **karşılıklı** ilişkisi açısından değişen bir şey olmaz), böylece fiiliyatta, belirli bir emek miktarının fiyatı olarak **emek fiyatının** daha yüksek olması demek değildir. Emek süresi uzadığında, söz gelimi, uluslararası düzeyde aynı anlama gelmek üzere emeğin yoğunluğu arttığında, bir ülkedeki işçi ücreti ötekinden daha yüksek olsa da, birinci olarak, gene de toplam günün daha küçük bir parçasını oluşturabilir, yani göreceli olarak daha küçük olabilir ve ikinci olarak, bizatihi daha düşük bir **emek fiyatını** temsil edebilir. Söz gelimi işçi 12 saat karşılığında günde 3 sh alıyorsa bu, günlük ücretinin 11 saat karşılığında 2 ½ sh tutmasından daha azdır. Çünkü bir saatlik fazla emek çok daha büyük bir yıpranmayı, dolayısıyla emek yetisinin daha hızlı yeniden üretilmesini içine alır. 2 ½ sh 10 saate karşılık olsaydı fark daha da büyük olurdu.

{379} "Although skill and mechanical science may do much, the preponderance of the **vital element is essential in the extension of manufactures**. The system of **morcellement**, in preventing a rapid development of population, has thus tended indirectly to retard the extension of manufactures. It has also had that effect in a direct manner. It has retained a large population attached to and occupied upon the soil. The cultivation of the soil is their primary occupation – that which is followed with pride and contentment. Their employment in spinning, weaving, and the like is but a subsidiary one necessary for their support. Their savings are hoarded for the purpose of increasing their inheritance and they are not prone to wander from home in search of fresh occupation or new habits. (Demek ki tam burada, saving = hoarding relatively to a high degree still exists, and is able to exist under the given circumstances yerde is the **formation of capital**, relatively speaking, and **the development of capitalistic production**, prevented, in comparison to England, by the very same economical conditions that are favourable to

the hoarding etc.). The position of a proprietor, the possession of a house, of a plot of ground, is the chief object also of the factory operative, and of almost every poor man who has already a property; in fact, all look to the land ... From this description of the character and occupations of a very numerous class of the French people, it will be readily inferred that, unlike that of England, the manufacturing industry of France is represented by small establishments (gayrimenkul malların mülksüzleştirilmesinin büyük sanayinin gelişmesi için ne kadar gerekli olduğu burada görülüyor) some moved by steam and water, many dependent for their moving power upon animal labour and many factories still entirely manual labour only. The **characteristic of French industry** is well described by Baron C. Dupin, as **consequent upon the system of the tenure of land**. He says: "As France is the **country of divided properties, that of small holdings, so it is the country of the division of industry, and of small workshops**". (67, 68. **Rep[ort] of Ins[pectors] of Fact[ories]**. 31. Oct. 1855). Aynı factory inspector (A. Redgrave), of whatever importance Fransız **textile** manufacture'larına (1852 için) bir toplu bakış sunar. Buradan çıkan sonuç <sürücü kuvvet **steam** 2.053 (beygir gücü), **water** 959 ve **other mechanical power** 2.057>. (p. 69, l. c.) Bu return'ü 1850'de return of the number of factories etc., presented to the House of Commons ile karşılaştırarak bundan hareketle "the following remarkable difference between the system of textile manufacture of England and that of France" işaret eder. Sonuç şudur:

{380} "The number of factories in France is **3 times as large** as those in England., while the number of persons employed in them is only 1/5 greater; but the very different proportions of machinery and moving power will be best shown by the following comparison:

	France	**İngiltere**	
Number of Factories	**12990**	**4330**	
Number of persons Employed	706450	596082	Aslında Fransa rakamları, İngiltere'de hiç de bu kategoriye girmeyenleri factory'ler arasında sayıyor.
Average Number of Persons in each factory	54	137	
Average Number of spindles to each person Employed	7	43	yani İngiltere'de Fransa'dakinin 6 katı
Average Number of Persons to each loom	2 (Power ve handloom)	2	(Powerloom only)

Buna göre Fransa'da İngiltere'dekinden daha çok kişi employ edilmekteyse de bunun nedeni İngiliz return'ünde bütün handloom weaving'in dışlanmasıdır; ama *average establishment*'a İngiltere'de France'takinin 2 katından fazla düşer (54/136 = 27/68 = 13/34 = neredeyse 1/3), demek ki aynı sermayenin komutasında kişilerin daha büyük agglomeration'ı. Fransa'da 3 kat fazla fabrika, ama bunlarda istihdam edilenler yalnızca 1/5 kadar daha fazla, yani **establishment'ların sayısına oranla** daha az kişi istihdam ediliyor. Ayrıca mass of machinery coming upon each person açısından İngiltere'de spindle sayısı Fransa'dakinin 6 katı. Bu kişilerin hepsi iplikçi olsaydı Fransa'ya 4.945.180, İngiltere'ye 1/5 kadar daha az spindle düşerdi. Öyle ki İngiltere'de 2 person'a 1 power loom, France'ta 1 power or 1 hand loom.

Persons	596.082
	43
	1788246
	2384328
	25.631.526

İngiltere'de 25.631.526. Ayrıca the steampower employed in factories of Great Britain = 108,113 horses; the proportion of persons employed about 5 ½ persons to each horse power of steam; the proportion of France upon this estimate should give a steam power = 128,409 horses, whereas the **whole** of the steam power of France was in 1852 only = 75,518 horses, produced by 6,080 steam-engines, of the average power of less than 12 ½ horses to each; while the number of steam engines employed in the textile factories of France appears to have been in **1852** 2053 and the power of those engines to be equal to 20,282 horses, distributed as follows:

	Factories	Power in horses
Employed in spinning only	1438	16494
" " weaving only	101	1738
" " finishing etc.	242	612
" " other processes	272	1438
	2053	20282

(p. 70, l. c.)

"The absence, in France, of the bones and sinews of manufactures, coal and iron, must ever retard her progress as a manufacturing country" (l.c.).

İngiliz fabrikasında tek işçiye çok daha fazla işletme makinesi ve motor gücüyle işleyen makine (mechanic power) düştüğü gibi onun tarafından compared to the Frenchmen **aynı** zamanda çok daha fazla ham madde işlenir. The productive power of his labour is, therefore, much greater, as is the capital that employs him. The number of establishments much smaller in England than in France. The number of workingmen employed on the average, in one single establishment, much greater in England than in France, although the total number employed in France greater than in England, although in a small proportion only, compared to the number of establishments.

Burada görüyoruz ki **üretim araçlarının yoğunlaşmasının göreceli büyüklüğü** üzerinde değişik etkiler yapmış olan tarihî vb. koşulların sonucu olarak dolaysız üreticiler kitlesinin **mülksüzleştirilmesi** görece büyük ya da küçük olabileceği gibi, buna uygun olarak üretici güçlerin ve genel olarak **kapitalist üretim tarzının** gelişim basamağı da çok farklı olabilir. Yalnız bu, dolaysız üreticinin kendisinin, Fransa'da İngiltere'ye kıyasla çok büyük olan "saving" ve "hoarding"iyle ters orantılıdır. Producer'ların surpluslabour'ının can be "saved" and "hoarded" and "accumulated" and brought together in great masses, **id est concentrated**, can be used as capital ölçek, corresponds exactly to the degree in which their surpluslabour is hoarded etc. by their employers instead of by themselves; corresponds, therefore, to the degree in which the great mass of the real producers is precluded from the capacity and the conditions of "saving", "hoarding", "accumulating", is in one word precluded from all power of appropriating its own surplus labour to any important degree, because of their more or less complete **expropriation from** their **means of production**. Capitalistic Accumulation and concentration are based upon, and correspond to, the facility of **appropriating other people's surplus labour in great masses**, and the corresponding inability of these people themselves to lay any claim to their own surplus labour. It is, therefore, the most ludicrous delusion fallacy, or imposture, to explain, and account for, this capitalistic Accumulation, by confounding it with, and as far as phraseology goes, converting it into, a process quite its opposite, exclusive of it, and corresponding to a mode of production upon whose ruins capitalistic production can alone be reared. It is this one of the delusions carefully entertained by the Political Economy.

The truth is this, that in this Bourgeois society, every workman if he is an exceedingly clever and shrewd fellow, and gifted with bourgeois instincts, and favoured by an exceptional fortune, can possibly be converted himself into an **exploiteur du travail d'autrui**. But where there was no travail to be exploité, there would be no capitalist nor capitalistic production.

75. **Ricardo**, gerçekte işçileri, emeğin üretici gücünün yükselmesinin sonucu olarak, toplam sermayenin değişir bileşen karşısında artmasıyla birlikte, artık değerin gelir olarak tüketilen parçasının da büyüyeceğini, dolayısıyla increased demand for menial servants olacağını söyleyerek avutur, (**Ricardo**, Principles. p. 473).

76. "Property ... is essential to preserve the common unskilled labourer from falling into the condition of a piece of machinery, bought at the **minimum** market price at which it can be produced, that is at which labourers can be got to exist and propagate their species, to which he is **invariably** reduced sooner or later, when the interests of capital and labour are quite distinct, and are left to adjust themselves under the sole operation of the law of supply and demand". (**Samuel Laing. "National Distress". London, 1844**. p. 46).

İrlanda. Dışa göç. On yıllık sanayi çevrimi içinde işçi nüfusunun gerçek artış ya da azalışı emek piyasası üzerinde herhangi bir algılanabilir etki yapabildiği ölçüde bu ancak İngiltere'de olabilir. Biz de onu örnek alıyoruz; çünkü burada kapitalist üretim tarzı gelişmiştir ve Avrupa kıtasında olduğu gibi, hâlâ, kendisine uyun düşmeyen bir köylü ekonomisi zemininde hareket etmemektedir. O yüzden sermayenin değerlenme ihtiyaçlarının dışa göçün genişleme ya da daralması üzerindeki etkisini en iyi burada irdeleyebiliriz. İlk olarak şunu belirtmek gerekir ki sermayenin dışa göçü, yani yıllık gelirin, sermaye olarak yurt dışında, özellikle sömürgeler ve Amerika United States'inde yatırılan bölümünün yıllık birikim fonuna oranı göçmenlerin yıllık nüfus artışına oranından çok daha büyüktür. Bunun da bir bölümü yalnızca sermayenin ardından, onun olduğu yere gider. Ayrıca İngiltere'den olan dış göç, tarımsal olan ana bileşenine bakıldığında çoğunlukla işçilerden değil, çiftlik kiracılarının oğulları vb.nden oluşur. Bunların yeri şimdiye kadar İrlanda'dan gelen içe göçle fazlasıyla doldurulmuştur. Dış göç baskısının en büyük olduğu dönemler, daha çok ek sermayenin yurt dışına gönderildiği, dışa göçün azaldığı dönemler ise, sermaye fazlasının dışa göçünün azaldığı dönemlerin aynıdır. Öyleyse ülke içinde kullanılan sermaye ile emek gücünün mutlak oranı, dışa göçteki

salınımlardan fazla etkilenmez. İngiltere'de dışa göç nüfusun yıllık artışına oranla ciddi boyutlara ulaşsaydı bu ülkenin dünya pazarı konumu mahvolurdu. 1848'den beri İrlandalıların dışa göçü, Malthusçuların bütün beklenti ve tahminlerini ellerinden aldı. Birinci olarak, nüfus artışı ölçüsünü aşan bir dış göçü olanaksız olarak ilan etmişlerdi. İrlandalılar yoksulluklarına karşın sorunu çözdüler. Dışa göçmüş olanların çoğu, geride kalanlara dış göç için gerekli parayı her yıl yolladı. Ama ikinci olarak, aynı baylar, bir milyon insan götüren famine'in ve onun arkasından gelen büyük göçün İrlanda'da tıpkı İngiltere'de 14. yüzyılın ortasındaki Black Death gibi etkili olacağı kehanetinde bulunmuşlardı. Bunun tam tersi oldu. Üretim nüfustan daha hızlı azaldı; geçim araçları fiyatının değişmesi göz önünde tutulduğunda ücretlerinin 1847'den yüksek olmamasına karşın tarım işçilerinin istihdam olanakları da öyle. Oysa nüfus 15 yılda 8'den aşağı yukarı 4 ½ milyona indi. Ancak sürü hayvanları üretimi, bir ölçüde büyüdü ve İrlanda'yı salt bir koyun otlağına çevirmek isteyen Lort Dufferin, hâlâ fazla kalabalık olduğunu söylemekte tamamen haklıdır. Bu arada İrlandalılar, yalnız kemiklerini değil, kendilerini de Amerika'ya götürüyorlar ve "**Exoriare aliquis ultor**" Transatlantic ötesinde korkunç bir şekilde [doğrulanacak:]

Son iki yıl olan 1864 ile 1865'e baktığımızda başlıca ürünlerde şunları görüyoruz:

	1864 qrs.	1865 qrs.	Azalış
Wheat	875782	826781	48999
Oats	7826332	7659727	166605
Barley	761909	732017	29892
Bere	15160	13989	1171
Potatoes	4312388	3865990	446398
Turnips	3467659	3301683	165976
Flax	64506	39561	24945

(Official: **"Agricult. Statistics Ireland". Dublin, 1866**. p. 4).

Bu durum, ülke hızla harabeye dönerken, tek tek öznelerin zenginleşmelerini engellemez. Örneğin şöyle.

900 ila 1000 £ yıllık geliri olan kişilerin sayısı 1864: 59 ve 1865: 66, 1000 – 2000 £ olanlar: 1864: 315, 1866: 342; 1864'te alınanlar:

		1864	**1865**
Incomes aralığı	3000 – 4000	46	50
	4000 – 5000	19	28
	5000 – 10000	30	44
	10000 – 50000	23	25

ve her biri 87.706 £ olan üç; her biri 91.509 £ olan üç kişi (**"Income and Property Tax Return". 7. August 1866**). Yeri bu "fazlalıklar" içinde olan Lort Dufferin, İrlanda'nın nüfusunun hâlâ fazla olduğunu söylerken haklıdır.

[] "Ancak II. Friedrich dönemindedir ki Prusya Krallığı'nın çoğu illerinde tebaaya (köylülere) veraset ve mülkiyet hakkı sağlandı. Ve bu kararname, köy halkının, kırsal alanı **ıssızlaştırmak** üzere olan bir ıstırabının sona erdirilmesine yardımcı oldu. Çünkü tam da geçen (18.) yüzyılda, mülk sahiplerinin, işletmelerinin verimini artırmayı çok önemsemelerinden beri bunlar, tebaalarının bazılarını kovarak köylü tarlalarını mülklerine eklemeyi yararlı buldular. Kovulanlar, yersiz yurtsuz insanlar olarak sefalete sürüklendiler; geriye kalan tebaanın ise yükümlülükleri, katlanılabilir olmaktan tamamen çıktı. Çünkü mülk sahipleri, artık, emekleriyle mülklerin ekip biçilmesini büyük ölçüde kolaylaştırmış olan eski kiracılara ait tarlaları da işlemelerini istiyorlardı. **"Bauernlegen"** diye bilinen bu süreç, **Almanya'nın doğusunda** büsbütün berbat hâle gelmişti. II. Friedrich **Silezya**'yı fethettiğinde 1000'lerce çiftlik sahipsizdi; kulübeler yerle bir olmuştu, tarlalar mülk sahiplerinin elindeydi. **Müsadere edilen bütün yerlerin** imar edilmesi, işletmecilerle rençperlerle doldurulması,

Sözlükçe

ALMANCA	TÜRKÇE	İNGİLİZCE	FRANSIZCA
Ablösungssystem	vardiya sistemi	shift system	systèm du travail paréquipes
absoluter Mehrwert	mutlak artık değer	absolute surplus-value	plus-value absolute
Abstinenz	kaçınma; perhiz	abstinence	abstinence
Arbeitskraft	emek gücü	labour-power	force de travail
Arbeitsmachine	iş makinesi	working machine	machine de travail
Arbeitstag	iş günü	working day	journée de travail
Ausdruck	ifade	expression	expression
austauschbar	mübadele edilebilir	exchangeable	échangeable
Austauschbarkeit	mübadele edilebilirlik	exchangeability	échangeabilité
Bankokratie	bankokrasi	bancocracy	bancocratie
Bruttogewinn	brüt kâr, gayrisafi kâr	gross profit	gain brut
Charakter	karakter	character	caractère
Darstellung	temsil etme, sunuş	representation	représentation
Depreziation	değer kaybı	depreciation	depréciation
Ding	şey	thing	chose
Eigenschaft	özellik	property	caractéristique
einfache Reproduktion	basit yeniden üretim	simple reproduction	reproduction simple
entäussern	dışa verme, elden çıkarma	divesture	extérioriser
Erscheinungsform	görüngü (görünüş) biçimi	form of appearance	form phénoméntale
erweiterte Reproduktion	genişletilmiş yeniden üretim	extended reproduction	reproduction élargie

ALMANCA	TÜRKÇE	İNGİLİZCE	FRANSIZCA
Existenzweise	varoluş tarzı	modes of existence	mode d'existence
Extramehrwert	ekstra artık değer	extra-surplus-value	extraplus-value
Extrem	uç	extreme	extrême
Fetischismus	fetişizm	fetishism	fétichisme
fixes Kapital	sabit sermaye	fixed capital	capital fixe
Fond	fon	fund	fond
Frohnarbeit	angarya	corvee	corvée
Gebrauchswert	kullanım değeri	use-value	valeur d'usage
Gegenstand	nesne	object	objet
Gegenständlichkeit	nesnellik	objectivity	objectivité
Geldform	para biçimi	money-form	forme monnaie
Geldware	para-meta	money commodity	marchandise-monnaie
Geldzahlungen	para ödemeleri	payments in money	paiement d'argent
Gemeineigentum	ortak mülkiyet	communal property	propriété commune
Gemeinwesen	topluluk	community	communauté
geronnen	pıhtılaşmış	coagulated	coagulé
Gesamtarbeiter	toplam işçi	collective worker	travailleur global
Grundeigentum	gayrimenkul (taşınmaz) mülkiyeti	landed property	propriéte foncière
Grundrente	toprak rantı	ground rent	rente foncière
Handwerker	zanaatçı	craftsman	artisan
Hilfsstoff	yardımcı madde	accessory	matière auxiliare
immanent	içkin	immanent	immanente
Inkarnation	cisimleşme	incarnation	incarnation
innerlich	İç; özünlü	intrinsic	intérieure
Intensität der Arbeit	emeğin yoğunluğu	intensity of labour	intensité de travail
jährlicher Umsatz	yıllık devir miktarı, yıllık hasılat	annual return	chiffre d'affair annuel
Kapitalumschlag	sermaye devri (dönüşü)	capital turnover	capital tourne
Kaufmannskapital	tüccar sermayesi	merchant's capital	le capital commercial

ALMANCA	TÜRKÇE	İNGİLİZCE	FRANSIZCA
kommensurabl	ölçekdeş	commensurable	commensurable
konkret	somut	concrete	concrète
Konkurrenz	rekabet, yarışım	competition	concurrence
konstantes Kapital	değişmez sermaye	constant capital	capital constan
Konzentration	yoğunlaşma	concentration	concentration
Kooperation	el birliği	co-operation	cooperation
Kreditgeld	kredi parası	credit money	monnaie de crédit
Kreislauf	döngü	circuit	circuit
Krise	bunalım	crisis	crise
Kristallisation	billurlaşma	crystallization	cristallisation
kristallisiert	billurlaşmış	crystallized	cristallisé
Lebensmittel	geçim aracı	means of subsistence	moyen de subsistance
Lehnsgeber	metbu	suzerain	suzerain
Lohnarbeit	ücretli emek	wage labour	travail salarié
Lohnarbeiter	ücretli işçi	wage labourer	travailleur salarié
Manufaktur	manifaktür	manufacture	manufacture
Mass der Werte	Değer ölçüsü	measure of value	mesure des valeurs
Masseinheit	ölçü birimi	unit of measurement	unitéde mesure
Masstab	ölçek	standard of measurement	unité étalon
Masstab der Preise	fiyat ölçeği	standard of price	etalon de prix
Mehrarbeit	artık emek	surplus labour	surtravail
Mehrprodukt	artık ürün	surplus product	surproduit
Mehrwert	artık değer	surplus-value	plus-value
Metamorphose	başkalaşma	metamorphosis	metamorphose
Mittel	araç	instrument	moyen
Mystifikation	gizemselleştirme	mystification	mystification
Natur	doğa	nature	nature
Naturallieferungen	ayni ödemeler	payments in kind	prestations en nature
Naturalrente	ayni rant	rent in kind	rent en nature
Nominalwert	yazılı değer	nominal value	valeur nominale

ALMANCA	TÜRKÇE	İNGİLİZCE	FRANSIZCA
notwendige Arbeit	gerekli emek	necessary labour	travail nécessaire
notwendige Arbeitszeit	gerekli emek-zaman	necessary labour-time	temps de travail nécessaire
nützlich	yararlı	useful	util
nützliche Arbeit	yararlı emek	useful labour	travail utile
organische Komposition des Kapitals	sermayenin organik bileşimi	organic composition of capital	composition organique du capital
Organismus	organizma	organism	organisme
Papiergeld	kâğıt para	paper money	papier-monnaie
Pauperismus	sefalet ve düşkünlük, sefalet ve perişanlık	pauperism	paupérism
personifiziert	kişileş(tiril)miş	personified	personifié
Plantagenwirtschaft	plantasyon ekonomisi	plantation economy	plantation économie
Plusmacherei	kâr yapma	profit-making	faiseurs de plus
Preis	fiyat	price	prix
Preisform	fiyat biçimi	price form	forme-prix
Produkt	ürün	product	produit
Produktenwert	ürün değeri	value of product	value du produit
Produktionsmittel	üretim aracı	means of production	moyen de production
produktive Arbeit	üretici emek	productive labour	travail productif
produktive Konsumption	üretken tüketim	productive consumption	consommation productive
Produktivität	üretkenlik	productivity	productivité
Profit	kâr	profit	profit
Profitrate	kâr oranı	rate of profit	taux de profit
Prosperität	refah	prosperity	prosperité
Rate des Mehrwerts	artık değer oranı	rate of surplus-value	taux de survaleur
Realwert	gerçek (reel) değer	real value	value réelle
Rechengeld	hesap parası	money of account	monnais decompte
Reingewinn	safi kâr	net profit	gain net
Relaissystem	posta değiştirme sistemi	relay system	systèm des relais

ALMANCA	TÜRKÇE	İNGİLİZCE	FRANSIZCA
relativer Mehrwert	göreceli (göreli) artık değer	relative surplus-value	plus-value relative
relativer Wert	göreceli (göreli) değer	relative value	valeur relative
Rente	rant	rent	rente
Rohmaterial	ham madde	raw material	matière première
Schatz	gömü	hoard	trésor
Schatzbildner	gömüleyici, servet biriktirici(si)	hoarder	thesaurisateur
Schatzbildung	gömüleme	hoarding	thesaurisation
selbst bewegend	öz devinimli	self-moving	
Selbstverwertung	öz değerlenme	self-valorization	autovalorisation
sinnlich	duyumsal	sensous	sensible
Sklavenarbeit	köle emeği	slave-labour	travail des esclaves
Stagnation	durgunluk	stagnation	stagnation
Stoffwechsel	metabolizma, özüştürüm	metabolism	métabolisme
Stücklohn	parça başına ücret	piece-wages	salaire aux pièces
Surplusarbeitszeit	artık emek-zaman	surplus labour-time	temps de travail en surplus
Tauschwert	mübadele değeri	exchange-value	valeur d'échange
Tautologie	totoloji	tautology	tautologie
technische Zusammensetzung des Kapitals	sermayenin teknik bileşimi	technical composition of capital	composition technique du capital
Titel	unvan; ad; hak; senet	denomination	titre
Transsubstantiation	tözel dönüşüm	transsubstantiation	transsubstantiation
Umlauf	dolanım, dolaşım	circulation	parcours
Unterordnung	Boyunduruk; tabiiyet	subsumption	soumission
ursprüngliche Akkumulation	ilk birikim	primitive accumulation	accumulation primitive
Überarbeit	fazla çalışma	over-work	travail supplementaire
Überproduktion	aşırı üretim	overproduction	surproduction

MANCA	TÜRKÇE	İNGİLİZCE	FRANSIZCA
rvoll	gerektiğinden fazla dolu	over-full	engorgé
ervölkerung	artık (aşırı) nüfus	surplus population	surpopulation
erzeit	fazla çalışma	overtime	temps supplementaire
iables Kapital	değişir sermaye	variable capital	capital variable
sal	vasal	vassal	vassal
aeusserlich	devir ve ferağ edilebilir	alienable	aliénable
aeusserung	ferağ, yabancılaşma	alienation	aliénation
gegenständlichte beit	nesnelleşmiş emek	objectified labour	travail objectivé
gegenständlichung	nesnelleşme	objectification	objectivation
körperter Wert	cisimleşmiş değer	embodied value	valeur incorporé
körperung	cisimleşme	embodiment	incorporé
steinern	taşlaşmak	petrify	pétrifier
wertung	değerlenme	valorization	valorisation
wirklichung	gerçekleş(tir)me	realization	réalisation
geschossenes pital	öndelenmiş sermaye	advanced capital	capital avancé
gärökonomie	bayağı iktisat	vulgar economics	économie vulga
renwelt	metalar dünyası	world of commodities	monde des marchandises
rkzeug	alet	tool	outil
rkzeugmaschine	takım tezgâhı	tool machine	machine-outil
rtbildende Substanz	değer oluşturucu töz	value-forming substance	substance constitutive de v
rtding	değer şeyi, değer maddesi	object of value	chose-valeur
rtform	değer biçimi	value-form	forme de la vale
rtgrösse	değer büyüklüğü	magnitude of value	quantité de la va
rtkörper	değer cismi	body of value	corps de valeur
rtprodukt	değer-ürün	value-product	le produit de val

ALMANCA	TÜRKÇE	İNGİLİZCE	FRANSIZCA
Wertsubstanz	değer tözü	substance of value	substance de la valeur
Wertverhältniss	değer ilişkisi	value-relation	rapport de valeur
Wertzusammensetzung des Kapitals	sermayenin değer bileşimi	value-composition of capital	composition-valeur du capital
Wucherkapital	tefeci sermayesi	usurer's capital	le capital usuraire
Zahlungsmittel	ödeme aracı	means of payment	moyen de paiement
Zeichen	işaret, simge	symbol	signe
Zeitlohn	zamana göre ücret	time-wage	salaire au temps
Zentralisation	merkezîleşme	centralization	centralisation
Zinsen	faiz	interest	intêret
Zirkulationsmittel	dolanım (dolaşım) aracı	means of circulation	moyen de circulation

Dizin

A

açlık 49, 157, 233, 436, 451, 462, 525, 574, 624, 632, 634, 726
ağartma iş yerleri 288
Aile 379, 383, 522, 652, 662
aletler 86, 183, 198, 207, 331, 360, 363, 364, 413, 585
alım 177, 493, 518, 564, 565, 566, 636, 713, 726
alım satım 177, 713
Amerikan İç Savaşı 19, 38, 170, 194, 251, 280, 284, 379, 403, 413, 414, 435, 518, 555, 739
angarya 233, 234, 235, 494, 549, 703
approvisionnement 188
aracılar 452, 713
artık değer 155, 158, 159, 163, 165, 166, 168, 189, 193, 196, 197, 199, 209, 210, 212-219, 222, 224, 225, 227, 229, 230, 235, 239, 260, 289, 294-298, 300, 302, 305-312, 314-316, 322, 352, 357, 374, 383, 388-390, 392, 419, 450, 486-488, 493, 496-499, 500-503, 507-509, 514, 533, 541, 545, 548, 550, 559-568, 570, 572, 575, 579, 584, 593, 604, 623, 686
-in bölünmesi 83, 328, 339, 340, 348, 353, 365, 508, 546, 588, 605, 733
-in büyüklüğü 579, 588, 603
-in kütlesi 584, 588
mutlak - 215, 217, 598
ortalama - 295
- üretimi 584, 598, 603, 604, 623, 686
artık değerin sermayeye dönüşümü 562
artık emek 216-218, 225, 229, 230, 232, 233, 237, 243, 257, 260, 265, 289, 294-296, 299, 300, 305-307, 310, 311, 379, 387, 390, 393, 486, 488, 490-492, 498, 501, 503, 504, 507, 508, 509, 517, 518, 524
artık nüfus 378, 609, 610, 617, 619, 621, 622, 639
artık ürün 36, 227, 491, 560, 561, 562, 578, 676, 699
arz ve talep 420, 519, 619, 737, 738
assignat 131
Asya toplumları 347
aşırı çalışma 250, 264, 287, 527, 528, 703
Aşırı nüfus 611
Atina 91, 354, 489
atölye 251, 258, 291, 343, 345, 356, 446, 471, 533, 553, 631, 679
avcılık 185, 703
Avustralya 134, 262, 431, 435, 612, 702, 733, 739

B

banknotlar 131, 142, 143, 147, 650, 722
bayağı iktisatçılar 590
beygir gücü 218, 362, 373, 397, 427, 435
bilim 23, 24, 34, 79, 120, 167, 288, 349, 352, 371, 404, 520, 571, 585, 589
1825 bunalımı 24, 434
bireyler 166, 348, 503, 567, 641, 653, 725, 728, 730
borçlu 20, 26, 32, 138, 139, 209, 280, 313, 332, 367, 406, 482, 563, 694
bunalımlar 120, 208, 240, 524
burjuvazi 24, 29, 90, 266, 270, 271, 403, 406, 465, 635, 707, 730
büyük sanayi 24, 287, 334, 355, 361, 367-371, 410, 431, 441, 450, 458, 462, 465, 466, 468, 482, 605, 620, 621, 644, 716, 730

C-Ç

canlı emek 195, 197, 214, 230, 297, 301, 390, 418, 508, 509, 514, 564, 588, 592, 737
canlı emek gücü 197, 297, 390, 418, 508, 592

çelişkiler 44, 119, 126, 421, 514, 577
Çiftçiler 582, 617, 668, 696
çitle çevirme 299, 362, 706
çocuk emeği 256, 403, 417, 440, 467, 504, 537

D

değer biçimi 18, 61-80, 90, 92, 95, 97, 103, 110-121, 133, 136, 139, 141, 298
değer ilişkisi 61, 65, 68, 82, 123, 516, 531
değerlenme 158, 197, 199, 206, 209, 210, 212, 259, 260, 263, 297, 301, 316, 372, 373, 486, 547, 586, 594, 595, 599, 600, 609, 610, 616, 618, 623, 707
değerlenme süreci 181, 189, 197, 199, 206, 210, 259, 297, 373, 547
değerli madenler 630, 722
değer yaratımı 215
değişir sermaye 210-219, 294-297, 348, 418, 429, 507, 549, 550, 570, 571, 584, 602, 607, 609, 614
değişmez sermaye 210-219, 251, 297, 321, 388, 418, 419, 530, 571, 590-592, 602, 607
demir yolları 194, 249, 369, 425 611, 627, 628, 739
devlet toprakları 695, 696
devlet topraklarına hileli yollarla el konulması 704
dışa göç 591
disiplin 50, 348, 355, 393, 405
diyalektik yöntem 28
doğa yasaları 248, 707
dolaşım hızı 127
dolaysız üreticilerin mülksüzleştirilmeleri 728
dünya pazarı 33, 140, 144, 145, 146, 151, 538

E

ekonomi politik 23, 36, 86, 89, 287, 467, 516, 579, 591, 596, 613, 731
eksik istihdam 524
elden çıkarma 95, 96, 110
emeğin evrenselliği 87
emeğin nesnel biçimi 513
emeğin nesnelleşmiş biçimi 515
emeğin nesnesi 182
emeğin toplumsal olarak üretici gücü 321
emek
çok yönlü - 490
mutlak - 217, 259, 296
nesnelleşmiş - 52, 53, 70, 74, 77, 102, 108, 184, 195, 217, 296, 315, 373, 388, 508, 514, 515, 529, 549, 564
ortalama - 192, 199, 200, 205, 216, 218, 231, 294, 295
-in toplumsal karakteri 82, 83, 84, 85
-in toplumsallaşması 729
-in yoğunlaştırılması 57, 392, 393
zorunlu - 311, 322, 379, 419
emek aracı 183, 364, 371 372, 374, 378, 386, 404, 411, 412
emek fonu 549, 588, 590, 591, 593, 613
emek gücü 52, 53, 57-59, 63, 64, 70, 83, 87, 88, 141, 170-181, 192-198, 209-216, 230, 231, 243, 247, 249, 252, 293, 297, 300, 307, 312, 316, 321, 324, 329, 340, 344, 349, 357, 380, 381, 393, 418, 433, 451, 463, 493, 495, 496, 497, 500-503, 508, 509, 517-523, 548, 550, 554, 555, 558, 563-565, 584, 589, 593, 599-602, 607, 608, 613, 614, 617, 620, 621, 667, 681, 686, 688, 724
emek nesnesi 182-184, 192, 301, 361, 485, 583
emek-para 102
emek piyasası 151, 379, 420, 554, 616-618, 689, 735-738
emek süreci 181, 183, 184, 188, 192, 199, 210, 319, 485
emek üretkenliği 489, 504, 601
emek yoğunluğunun artışı 395
emek-zaman 53, 54, 65, 66, 82, 88, 109, 113, 114, 173, 175, 190-193, 199, 202, 203, 207, 210, 216, 225, 228, 229, 237, 243, 258, 296, 298, 305-313, 316, 335, 379, 388, 392, 486, 489, 490, 497, 498, 501-504, 507, 508, 517, 528, 531, 538, 623
eşitlik 71, 73, 225, 284, 468
evrensel emeğin ortalama birimi 538
ev sanayisi 290, 363, 369, 440, 441, 445, 450-457, 468, 470, 479, 487, 582, 646, 678, 716

F

fabrika 218, 222, 223, 226, 235-237, 240, 262, 270-282, 284-293, 302, 345,

354, 377, 380-387, 393, 395, 399, 400, 402-408, 414, 426, 434-437, 440, 445, 449, 453-462, 466-475, 479, 480, 525, 535, 539, 540, 556, 615, 725
Fabrika mevzuatı 459, 461, 466, 467
Fabrika müfettişleri 226, 237, 277-281, 284, 289, 293
Fabrika sistemi 345, 365, 440, 453, 454
faiz 137, 147, 159, 167, 168, 207, 215, 217, 219, 226, 374, 426, 491, 509, 545, 569, 571, 576, 588, 718, 723
faiz getiren sermaye 159, 168
fazla çalışma 232, 233, 243, 245, 283, 525
fırıncılık 244, 245, 247, 288, 290, 454
Fransa 20, 23, 24, 25, 37, 104, 135, 146, 236, 263, 264, 270, 286, 291, 300, 338, 342, 355, 366, 375, 403, 435, 442, 540, 580, 581, 667, 677, 692, 694, 706, 708, 713, 718, 726

G

gece işi 246, 247, 252-255, 456, 725
geçim araçları 88, 172-175, 187, 194, 209, 264, 268, 307-312, 341, 348, 419-421, 489, 497, 499, 503, 521, 537, 538, 549, 552, 563, 578, 590, 621, 654, 687, 723, 728, 732, 733
geçmişte harcanmış emek 186, 190, 195, 514
gelir vergisi 626, 628, 675
gerekli emek 22, 53, 109, 114, 172, 173, 192, 197, 202, 203, 210, 216,-218, 228, 229, 233, 294-298, 305-319, 335, 338, 377, 378, 386, 390, 393, 396, 422, 486, 488-492, 497, 498, 501, 503-508, 517, 531, 592
geyik ormanları 702, 703
Göçebe emek 640
gömüleme 144, 146, 157, 569, 570
görünüş biçimleri 515, 520
gözetim 323, 634
grevler 406, 407, 416, 580, 710

H

ham madde 182, 183, 185, 186, 188, 192, 203, 211, 213, 223, 226, 297, 309, 316, 321, 334, 337, 348, 366, 370, 375, 388, 407, 418, 423, 425, 430, 431, 437, 493, 547, 583, 585, 601, 602, 607, 714
hizmetkârlar 426, 658
hizmetler 87, 195, 586, 670, 695, 703

İ

iktisadi toplum biçimleri 172, 183, 578
iktisadi toplumsal biçimlenme 347
iktisat yasaları 634
imalatçılar 261, 709, 718
ingiltere
fabrika mevzuatı 235, 264
insan ihtiyaçları 49, 56, 81, 187
inşaat işçileri 231
iş birliği 363-365, 402, 410, 603, 619
iş bölümü 56, 83, 113, 114, 319, 328, 329, 334-355, 364, 367, 368, 371, 391, 402, 403, 431, 440, 450, 463, 464, 620, 622, 631
işçi 19, 23, 26, 30, 37, 59, 103, 173, 175, 176, 181-183, 194-199, 201, 202, 204, 208-211, 216, 217, 221-227, 232, 233, 235, 242, 246-255, 257, 259-280, 283, 286-301, 306, 307, 311, 314-324, 329-332, 334-340, 343, 344, 347-351, 355, 360, 364, 366, 368-371, 375-381, 386, 390-430, 434, 437, 440, 441-450, 453-455, 460, 463-470, 474-481, 485, 486, 489-499, 507-509, 514, 519, 522-525, 530-533, 536, 539, 540, 548, 549, 551-559, 562-567, 570, 571, 581-595, 598, 600, 604, 609-625, 629-640, 643-651, 655-669, 678-682, 688, 691, 692, 698, 704, 707-717, 725, 728, 729, 732-739
- aristokrasisi 644
- artışı 347
- beslenme 19, 174, 250, 266, 490, 504, 580, 598, 631-634, 647, 649, 654-656, 682
devrimci - 290, 291, 481, 644, 730
- durumu 412
makinenin eklentisi 623
işçi sendikaları 416, 536
işçi sınıfı 19, 232, 271, 290, 420, 466, 549, 553, 554, 562, 563, 571, 617, 620, 621, 624, 691, 707, 733, 737

K

Kaçınma Teorisi 572
kadın işçiler 387
kâğıt para 131, 132, 133, 411
Kapitalist Birikimin GenelYasası 619, 626
Kapitalist üretim 49, 176, 214, 313, 314, 327, 345, 460, 461, 481, 486-490, 504, 505, 508, 547, 562, 573, 574, 605, 613, 620, 623, 648, 687, 690, 727, 729, 740
kapitalist üretim tarzı 18, 25, 172, 229, 326, 460, 481, 488, 490, 505, 604, 608, 709, 729, 733
kâr 24, 36, 147, 156, 157, 162, 168, 169, 207, 215, 217, 219, 223, 225, 226, 231, 237-240, 244, 373, 388, 459, 493, 499, 503, 509, 516, 526, 545, 553, 569, 571, 574, 577, 587, 588, 598, 599, 608, 627, 630, 641, 683, 695, 702, 707, 724, 725, 727
kastlar 330
kazalar 249, 460
    demir yollarında 249, 425, 460, 477
    fabrikalarda 249, 460, 477
    kömür madenlerinde 460
klanlar 330, 341, 700
komünist 291, 377
kooperatifler 43, 291
koruma 231, 275, 659, 724, 732
kölelik 88, 170, 240, 268, 278, 281, 292, 293, 406, 427, 463, 481, 508, 520, 588, 624, 711, 728, 729
köle ticareti 434, 726, 727
köylüler 139, 143, 227, 267, 338, 481, 670, 689, 716
kredi 130, 131, 141, 142, 170, 176, 207, 439, 574, 605, 611, 612, 644, 717, 722, 723
kullanım değeri 50-98, 106, 111-121, 139, 140, 153-163, 169-172, 175, 177, 181, 184, 185, 188, 189, 195, 196, 198, 202, 204-207, 220, 224, 230, 307, 320, 344, 389, 392, 411, 498, 518, 529, 565, 572, 584, 586, 587
küçük burjuva sosyalizmi 96

L

loncalar 314, 330, 347, 688
lüks mallar 183, 425

M

mahkemeler 238, 281, 284, 406
makineler 203-207, 211, 213, 238, 257, 338, 357-361, 368, 369, 373,378, 383, 388, 401-411, 414, 415, 417, 418, 423, 428, 452, 453, 458, 459, 480, 536, 557, 585, 587, 611, 612, 618, 631, 725
manastır 135, 596, 625, 693
manifaktür 37, 268-270, 314, 324-355, 359, 361-369, 373, 374, 383, 386, 408, 409, 410, 411, 422, 424, 428, 430, 440-445, 447, 449-456, 462-464, 468, 534, 550, 580, 601, 620, 621, 696, 709, 714-721, 724, 726
metabolizma 111, 126
metalar 53-142, 152, 158-164, 169, 171-175, 183, 197, 230, 344, 353, 420, 545, 561, 564, 569, 598
metaların dolaşımı 118, 121, 161, 167
metaların mübadelesi 94, 157
mübadele değeri 22, 50-52, 72, 90-92, 94, 96, 110, 111, 113, 134, 157, 161, 162, 167, 172, 205, 207, 298, 312, 316, 388, 389, 411, 521, 572, 586, 587
mübadele değeri 50, 51, 60, 91, 161, 353, 518, 587
mülk edinme 189, 565, 568, 729, 732
mülksüzleştirenler mülksüzleştirilir 729

N

nesnelleşmiş emek 108, 217, 315, 514, 549
nitelikli emek 198, 199
niteliksiz işçiler 339, 354
nüfus 261-263, 341, 342, 378, 381, 391, 412, 432, 451, 479, 481, 482, 555, 591, 596, 600, 608-619, 621-629, 638-642, 662, 666, 667, 670, 676, 677, 678, 681, 682, 683, 707, 735
Nüfusun azaltılması 703

O-Ö

olumsuzlamanın olumsuzlanması 729
Orta Çağ 54, 87, 91, 99, 129, 138, 140, 717
ölüm oranı 251, 286, 381, 382, 444
özel mülkiyet 564, 696, 700, 704, 727, 728, 729, 734, 740
özgür işçiler 173, 687

özgürlük 60, 171, 268, 269, 285, 289, 291, 518, 533, 692

P

pamuk sanayisi 286
para 60-71, 79-172, 175-178, 182, 193-197, 208, 209, 212, 231, 232, 238, 239, 257, 262, 264, 268, 277, 280, 294, 296, 298, 311, 321, 375, 376, 379, 380, 382, 403, 406, 411, 418, 420, 436, 437, 466, 471, 500, 501, 513-522, 525, 527, 531-538, 545, 548, 549, 551, 558, 561, 563, 564, 566, 570, 573, 575, 577, 581, 596, 598, 637, 644, 647, 669-671, 675, 677, 679, 687, 710-718, 720-723, 727, 732, 733, 736, 738
 değer ölçüsü 104-110, 116, 123, 130-144, 393
 dolaşım aracı 120-124, 126, 127, 129-133, 139-141, 145, 158, 161, 172
 ödeme aracı 104, 129-131, 133, 138, 140-146, 169, 172, 176, 177
para basma 722
para biçimi 18, 60, 85, 98, 103, 116, 117, 122, 134, 138, 158, 163, 420, 549
para dolaşımı 130, 131, 146, 172
parça başına ücretler 436
poliçeler 142
proletaryanın mutlak büyüklüğü 622
Protestanlık 88, 269, 693

R

rekabet 246, 250, 264, 274, 318, 333, 377, 403, 411, 412, 426, 433, 441, 445, 451, 453, 454, 463, 468, 469, 505, 526, 527, 538, 581, 585, 587, 605, 612, 614, 711, 732, 739
Rikardocular 74, 92, 165, 421

S

Sanayi Devrimi 358-361, 409, 410, 429, 453
sanayinin ilerlemesi 536, 730
sanayi sermayesi 24, 159, 713, 715, 716, 717, 718
serbest ticaret 25, 38, 72, 119, 236, 244, 245, 276, 286, 404, 445, 459, 542, 717, 736
serflik 151, 234, 642, 689, 694, 728
sermaye
 değerlenme süreci 209, 210
Sermaye birikimi 169, 554, 604
sermaye ilişkisi 322, 593, 594, 687
sermayenin dolaşım süreci 21, 545
sermayenin mutlak büyümesi 618
sermayenin yoğunlaşması 456, 479, 721
serserilik 704
servet 40-42, 59, 134-139, 151, 156, 437, 595, 628, 649, 694, 721
servet kaynağı 437
sınai çevrim 599, 611, 612, 615, 631, 644
sınıf mücadelesi 23, 24, 138, 631
soyut insan emeği 59, 64, 70, 83, 88
sömürgeleştirme 732, 734, 738
Sömürge sistemi 724
Sömürü 217, 239, 579
sulama 320, 491, 652
şap 176, 244, 245
şeyleşme 120

T

TahılYasaları 24, 274, 276, 434, 438, 651, 652, 685
takas 118, 123, 156, 701
tarım işçileri 248, 263, 265, 266, 267, 581, 639, 659, 680, 689, 693, 694, 695, 698, 699, 709
tarımsal üretim 368, 431
tarih öncesi 184, 687
tasarruf 140, 157, 177, 217, 250, 307, 312, 313, 317, 321, 325, 333, 362, 377-379, 392, 394, 398, 407, 410, 412, 413, 441, 444, 455, 473, 504, 509, 549, 569-572, 575, 594, 613, 615, 647, 648, 681, 729
tefecilik 94, 573, 718
tefeci sermayesi 151, 167, 717
teknoloji 358, 456, 465, 466, 603
ticaret 38, 63, 135, 142, 145, 154, 155, 163, 167, 230, 274, 375, 435, 555
toplam sermaye 214, 215, 298, 608, 609, 677
toplumsal emek 102, 109, 113, 114, 119, 161, 173-175, 189, 190, 197, 199-202, 321, 322, 336, 390
toplumsal mülkiyet 730
toplumsal ürün 84, 329
toprak sahipleri 278, 410, 424, 535, 545, 558, 575, 581, 595, 658, 681, 684, 685, 693, 695

tüccar sermayesi 151, 717
tüketim 111, 112, 121, 126, 154, 171, 177, 186-189, 193, 196, 208, 209, 232, 308, 312, 325, 344, 427, 437, 494, 500, 547, 548, 552-554, 558, 570, 572, 577, 579, 580, 582, 584, 585, 588, 593, 613, 629, 707

U-Ü

ulusal borç 723
uzmanlaşmış işçi 401
ücretler 176, 281, 287, 291, 339, 352, 433-436, 450, 493, 503, 521, 522, 526, 530, 537, 538, 539, 580-584, 593, 616, 617, 647, 682, 708, 709, 712, 736
ücretli emek 172, 178, 233, 514, 518, 520, 533, 559, 568, 707, 708, 712, 736
üretici emek 184, 485, 486, 569, 570
üretici olmayan emek 193
üretim 53-59, 67, 84-91, 99,103, 109, 112-123, 126, 127, 134, 138, 140-147, 163, 171, 172, 176, 177, 183-192, 194, 196-216, 219-224, 229-237, 240, 244, 251, 252, 255, 259, 260, 264, 479, 483-510, 545-587
üretim araçları 88, 185-188, 202, 205-215, 230, 251, 301, 311, 316, 317, 321, 341, 343, 347, 358, 366, 545, 549, 561-563, 578, 586, 588-593, 601, 602, 604, 623, 677, 687, 714, 716, 728, 729, 732
üretim araçlarının yoğunlaşması 728, 320, 604, 714, 728
üretim süreci 89, 189, 199, 215, 244, 252, 316, 339, 345, 454, 545, 547, 551, 552, 558, 559, 570, 571, 592, 728
ürünlerin mübadelesi 83
üstyapı 90

V

vardiya sistemi 252, 255, 258, 281, 283, 453
vergiler 142, 143, 208, 219, 343, 389, 541, 695, 698, 703, 724

Y

yabancı emek 115, 119, 299, 565
yabancılaşma 382
yabancı ürün 84, 551
Yahudiler 88, 158
yamyam 488
Yararlı emek 565
yardımcı malzeme 372
yedek işçi ordusu 615
yeniden üretim süreci 547, 559, 571
yoksullaşma 349, 548, 694
yoksulluk 412, 441, 481, 621, 622, 630, 634

Z

zanaatlar 290, 325, 326, 327, 328, 329, 330, 333, 342, 351, 356, 368, 412, 422, 430, 716
zor 719

Kısaltmaların Açıklanması

b. (book)	=	kitap
c., ch. (chapter, chapitre)	=	bölüm
cf. (confer)	=	karşılaştırınız
d (denarius)	=	peni
ed., éd. (edition, édition)	=	basım
ib. (ibidem)	=	aynı yerde
i. e. (i dest)	=	yani
l. (livre)	=	lira; Marx İngiliz lirası için kullanır
l., lib. (liber)	=	kitap
l. c. (loco citato)	=	adı geçen yerde, aynı yerde
p. (page, pagina)	=	sayfa, kitap sayfası
pass. (passim)	=	orada burada
Pfd. St.	=	İngiliz lirası = 20 şilin
qr., Qrs	=	quarter, quarters = ağırlık ölçüsü, ölçek
sh (shilling)	=	şilin = 12 peni
sq. (sequens)	=	devamı, sonraki sayfa
t. (tom, tome)	=	cilt, ana bölüm
v., vol. (volüme)	=	cilt

Bu kitap, Karl Marx'ın ve Marksizmin temel yapıtı *Kapital*'in tamamını, Almanca aslından çevrilmiş olarak Türkçeye kazandırma, böylece Türkçe Marksist edebiyatın en büyük eksiğini giderme yolundaki son ciddi girişimin önemli bir adımını oluşturuyor.

Bu basımda, Marx'ın başlangıçta *Kapital*'in I. cildine 6. bölüm olarak koymayı düşündüğü, ancak cilde dâhil etmekten daha sonra vazgeçtiği "Dolaysız Üretim Sürecinin Sonuçları" başlıklı el yazması ile *Kapital*'in temel kavramlarının İngilizce, Fransızca, Almanca ve Türkçe karşılıklarını içeren bir "sözlükçe"ye de yer veriliyor.

"[*Kapital*'in I. cildi] kesinlikle burjuvaların (toprak sahipleri dâhil) kafasına şimdiye dek fırlatılmış en korkunç gülledir."

Marx'tan Becker'e 17 Nisan 1867 tarihli mektup

"Yeryüzünde kapitalistler ve işçiler bulunduğundan beri, işçiler için bu kitap kadar önemli bir kitap çıkmadı."

Friedrich Engels, "Marx'ın *Kapital*'i"

Yordam Kitap

35 TL. KDV DAHİL

ISBN 978-605-5541-33-0

KARL MARX

KAPITAL

I. CİLT

Y